वेदान्तप्रस्थानत्रय.

गीताभाष्यार्थ

हा ग्रंथ शांतपणें समग्र अवलोकन केल्यावर
यांत थोडा तरी ग्राह्यांश आहे
व
त्याच्या परिशीलनानें अंशतः तरी परमार्थ साधेल
असें वाटल्यास प्रत्येक ग्राहकानें आपल्या मित्रमंडळीस
सदर ग्रंथ संग्रहीं ठेवण्याची अवश्य शिफारस करावी,
आणि पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या

ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ,

या ग्रंथासाठीं ग्राहकांत आपलें नां॰ नोंदवावें,
तसेंच
छापून तयार असलेला

दशोपनिषद्भाष्यार्थ

हा ४०७५ पृष्ठांचा पांच पुस्तकांत मजबूत बांधलेला ग्रंथ
टपाल खर्चासह वीस रुपयांस मागवून
वेदान्तप्रस्थानत्रयसंग्रह करावा.

ॐ तत्सत्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ

आणि

गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा, कोश यांसह.

लेखक

आचार्यभक्त–विष्णु वामन बापटशास्त्री.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

गीता, ४.

पुणें शके १८४३ सन १९२१.

किंमत दहा रुपये.

प्रकाशक—विष्णु वामन बापटशास्त्री, पुणें पेठ सदाशिव घर नं. २७०
यांनीं हा ग्रंथ पुणें पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथें प्रसिद्ध केला.

मुद्रक—त्र्यंबक हरि आवटे, पुणें पेठ सदाशिव नं. २७० यांनीं पुणें
पेठ, सदाशिव घर नंबर २७० येथील आपल्या 'इंदिरा'
छापखान्यांत छापिला.

ॐ तत्सत्

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ १६–५ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९–१३ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ११–५५ ॥

श्रीमान् सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी,

यांच्या अंगीं असलेल्या स्वाभाविक दैवी संपत्तीला अनुरूप अशी

त्यांची

व

त्यांच्या धर्मपत्नी

सकलसौभाग्यसम्पन्न प्रेमलीलाबाई ठाकरसी,

यांची

श्रीमद्भगवद्गीतेवरील श्रद्धा व भक्ति प्रत्यहीं वाढत असल्यामुळें

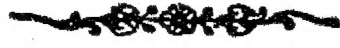
त्यांना

हा ग्रंथ नित्यपठनासाठीं, अनेक शुभाशीर्वादपूर्वक

सप्रेम व सादर अर्पण करीत आहें.

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादांच्या कृपालेशानें आज " **श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ** " हा विस्तृत ग्रंथ महाराष्ट्रिय **भगवद्भक्त** वाचकांस समर्पण करण्याचा सुयोग आम्हांस प्राप्त झाला आहे. गेल्या म्ह० शके १८४२ च्या विजयादशमीला हा एवढा मोठा ग्रंथ पुढील म्ह० शके १८४३ च्या विजयादशमीला आपण प्रसिद्ध करूं, याची नुस्ती कल्पनाहि नव्हती. परंतु आचार्यांच्या अनुग्रहानें अकल्पित योग व अनुकूलता प्राप्त होऊन तो आमच्या हातून निर्विघ्नपणें पार पडला, ही खरोखर अन्तर्यामीचीच इच्छा ! गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यापासून असा ग्रंथ लिहिण्याचा आमचा मानस होता. पण अनुकूलतेच्या अभावीं तो ' दरिद्राणां मनोरथ 'च ठरतो कीं काय अशीहि भीति वाटत होती. तथापि केवल ' सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान् ' याच न्यायानें तो सफल झाला, याबद्दल आम्हांला मोठी धन्यता वाटते, व ' पंगुं लंघयते गिरिं ' हा नुस्ता अर्थवाद नसून भूतार्थवाद आहे, अशीहि खात्री पटते.

दशोपनिषद्भाष्यार्थ प्रसिद्ध केल्यावर अनेक प्रतिकूल परिस्थितींमुळें आम्ही बहुतेक निरुत्साहच झालों होतों; व गीता आणि ब्रह्मसूत्र यांवरील शांकरभाष्याचा भाष्यार्थ करावा असें आमच्या मनांतहि येत नव्हतें. शिवाय कै० भाऊशास्त्री लेले यांनीं, गीता व शारीरभाष्य यांचें भाषांतर केलें होतें. महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, यांनीं केलेलें व बडोदासरकारनें प्रसिद्ध केलेलें ब्रह्मसूत्रभाष्याचें सुंदर व सुबोध भाषांतरहि वाचकवर्गाला उपलब्ध होतें. प्रो. चिं. गं. भानु, यांनींहि गीतेवरील शांकरभाष्याचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें होतें. अर्थात् या दोन्हीं ग्रंथांचीं दोन दोन भाषांतरें अगोदरच झालेलीं असल्यामुळें आपण आणखी त्यांचें तिसरें भाषांतर करावें, असें आमच्या मनांतहि नव्हतें. आजवर दशोपनिषद्भाष्याचें भाषांतर कोणाकडून पूर्ण झालें नव्हतें, तें आमच्या हातून झालें, एवढ्या आचार्यसेवेंतच आम्ही आपल्याला कृतार्थ समजत होतों, व छान्दोग्यभाष्यार्थाच्या प्रस्तावनेंत आरंभींच आम्हीं या गोष्टीचा थोडक्यांत उल्लेखहि केला आहे. पण आमच्या हातून ही सेवा पुरी करून घेण्याचा त्या सर्वैश्वर्यसंपन्न आचार्यांचीच इच्छा दिसते. त्यांच्याच अचिंत्य योजनेनें **सर विठ्ठलदास ठाकरसी** या सुप्रसिद्ध गृहस्थांचा व आमचा शके १८४० च्या ज्येष्ठ कृष्णपक्षांत म्ह० छान्दोग्यभाष्यार्थ प्रसिद्ध झाल्यावर दोन-चार दिवसांनींच अनपेक्षित परिचय श्रीमद्भगवद्गीतेमुळेंच झाला व तो सुमारें तीन महिने श्रीमद्गीतेच्या अध्ययन-अध्यापनानें दृढ झाला. आज प्रस्तुत ग्रंथ सुमारें दहा हजार रुपये खर्च करून इतक्या उत्तम रीतीनें प्रसिद्ध करितां आला हें त्या परिचयाचेंच फल आहे. इतकेंच नव्हे तर याच पद्धतीनें [म्हणजे प्रथम भाष्य निराळें देऊन पुनः भाष्यार्थांत प्रत्येक वाक्य घेऊन त्याचा सरळ व सुबोध अर्थ करणें व प्रत्येक प्याऱ्याचे शेवटीं त्याचा अगदीं सरळ व सुबोध भावार्थ सांगणें, या

पद्धतीनें] समग्र ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थहि दोन वर्षांच्या आंत प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे. सर **विठ्ठलदास ठाकरसी,** हे पुणें (एरवडा) मुक्कामीं बन्डगार्डनच्या समोर –जी उंच टेकडी आहे तिच्यावर एक सुंदर ' पर्णकुटी ' बांधीत आहेत. त्या एकान्त व शांत स्थानीं बसून सर्व जगांतील सर्वोत्तम ज्ञानाचा सांठा, असें जें ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्य त्याचा भाष्यार्थ वर सांगितल्याप्रमाणें आम्ही लिहिणार आहों. दशोपनिषदें, श्रीगीता व ब्रह्मसूत्र या प्रस्थानत्रयावर एकट्या श्रीशंकराचार्यांचेंच भाष्य आहे. त्यावर एकट्या आनन्दज्ञानांचीच (आनन्दगिरींचीच) टीका आहे. त्याचप्रमाणें तात्त्विक महाराष्ट्र-वाङ्मयांत आमच्या प्रस्थानत्रयभाष्यार्थांची भर पडल्यास मराठींत आम्हीं आनन्दज्ञानाचेंच कार्य केलें आहे, असें निःपक्षपात तज्ज्ञ तरी खचित मानतील. शिवाय असले ग्रंथ लिहीत असतांना मनाला जे सुसंस्कार होत असतात व ज्या एकाग्रतेचा व तज्जन्य शान्तीचा अनुभव येतो तो तर अवर्णनीयच होय. असो;

मराठींत गीतेवरील शांकरभाष्याचीं दोन भाषांतरें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. तीं पुष्कळ वाचकांनीं संग्रहीं ठेविलीं असतील व वाचलींहि असतील. तथापि आमच्या या भाष्यार्थांत त्या दोन्हीहून निराळीच अपूर्वता आहे. अगोदर तीं भाषांतरें गीतारहस्याच्या पूर्वीं प्रसिद्ध झालेलीं आहेत, त्यामुळें गीतारहस्यांतील सूक्तासूक्ताचा विचार करून, त्यांत रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीय टीकाकारांचें नांव पुढें करून आचार्यभाष्यावर जे दोष दिले आहेत त्यांचें निरसन व भाष्याचें समर्थन करण्याचें सौभाग्य त्या भाषांतरकारांना लाधलें नव्हतें. आम्हांला या भाष्यार्थांत रहस्याचें सविस्तर परीक्षण करून त्यांतील उक्तानुक्तदुरुक्ताचा विचार करून आचार्यभाष्याचें समर्थन करण्याचा सुयोग आला आहे. त्या दोन्ही भाषांतरांत अगदीं अल्पसंस्कृतज्ञाला भाष्य सहज समजेल, अशी योजना केलेली नाहीं. पण आम्हीं गीतेसारख्या अप्रतिम ग्रंथाचा यथार्थ अर्थ वाचकांना भाष्यार्थावरून सहज कळावा, अशी योजना केली आहे. त्यामुळें मूळ श्लोक व भाष्य या दोहोंचीहि द्विरुक्ति झाली असून ग्रंथाचीं सुमारें ३०० पानें वाढलीं, व त्या मानानें जवळ जवळ दोन हजार रुपये खर्चहि अधिक झाला. तथापि लोकोपयोगाच्या दृष्टीनें आम्हांला त्याबद्दल मुळींच चिंता वाटत नाहीं. विद्यार्थ्यांनें घर बसल्या गीताभाष्याचा अभ्यास करावा, अशी आमची इच्छा असून ती या ग्रंथानें पूर्ण होईल, त्याबद्दल आम्हांला मुळींच शंका वाटत नाहीं.

शिवाय गीतारहस्यकारांनीं सर्वसांप्रदायिकांना दोष देऊन गीतेला कर्मयोगशास्त्र बनविण्याचा जो अपूर्व प्रयत्न केलेला आहे,त्यांत ग्राह्यांश किती आहे व त्याज्य अंश किती आहे, याचा विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे होता. गीतारहस्य प्रसिद्ध होऊन (शके १८३७) सहा वर्षें झालीं. त्यावर आजपर्यंत पुष्कळांनीं विरुद्ध टीका केली आहे. आम्हींहि केली आहे. तथापि त्या टीकाकारांतील अग्रपूजेचा मान आम्हांला आहे. गीतारहस्य प्रसिद्ध होण्यापूर्वींच शके १८३६ सालीं रहस्यकारांनीं येथील गायकवाडवाड्यांतील गणपतीपुढें जीं चार प्रवचनें केलीं तीं ऐकूनच आम्ही पांचव्या दिवशीं जाहीर

व्याख्यानांत त्याच जागीं व त्यांच्याच अध्यक्षतेखालीं गीतारहस्यावर आक्षेप घेतले, हें प्रसिद्ध आहे. आम्हीं आमच्या व्याख्यानाचा सारांश आचार्यांतून त्याचवेळीं प्रसिद्ध केला असून 'शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य' या नांवानें तोच लेख पुढें पुस्तकरूपानेंहि प्रसिद्ध केला, हें सर्वांना माहितच आहे. पुढें १८३७ सालीं रहस्य प्रसिद्ध झालें. त्यावरहि आम्ही 'गीता अथवा सांख्य योगशास्त्र' या नांवाखालीं अनेक लेख लिहिले आहेत. पण पुढे येथील भयंकर प्लेग, त्यामुळें आम्हांवर ओढवलेलीं संकटें, आचार्य बंद पडणें, इत्यादि विविध कारणांनीं तो प्रयत्न तसाच अपूर्ण राहून गेला. सुमारें दोन वर्षांपूर्वीं आम्हीं पुनः गीतेचें व्याख्यान लिहिण्यास सुरवात केली, त्यांत मूळ श्लोक, अन्वय, अर्थ, सारांश, व त्या सारांशांत भाष्यसमर्थन करण्यास आरंभ केला होता. पण तें पुस्तक येथील मे. गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे मालक रा. बा. पां. ठकार यांनीं धार संस्थानचे अधिपति सर **उदाजीराव पवार** यांना अर्पण करण्यासाठीं घेतलें; अर्थातच तें त्यांच्यासाठीं ल्याहावयाचें असल्यामुळें त्यांतहि आम्हांला रहस्याचें साक्षात् परीक्षण करितां आलें नाहीं. शिवाय रहस्यकारांचें म्हणणें आम्हीं आमच्या शब्दांनीं खोडून काढण्यापेक्षां आचार्यांच्या शब्दांनींच तें खोडून काढणें, अधिक परिणामकारक होईल, कारण **आचार्य** काय म्हणतात, तेंच पुष्कळांना माहीत नसतें. यास्तव आचार्यांचें भाष्यच शब्दशः जनतेपुढें ठेवून मग रहस्यकार त्याविषयीं काय म्हणतात व तें अनुपपन्न कसें व कां आहे, हें दाखविणें अधिक सोयीचें होईल, असें वाटल्यामुळें आम्हीं गेल्या मार्गशीर्षांत म्ह० चिपळुणकर मंडळीच्या प्रेरणेनें धार संस्थानाधिपतींसाठीं 'बालबोधिनी' गीता लिहून झाल्यावर लागलेंच हें काम हातीं घेतलें. पण **आचार्यपाक्षिक** सुरू असतांनाच तें जोरानें चालवितां येणें शक्य नाहीं, असें दिसतांच, आम्हीं पाक्षिक बंद ठेवलें. शंभर फार्मांत म्ह० ८०० पानांत हें काम आवरेल, असें आम्हांला प्रथम वाटलें होतें व त्याप्रमाणें तें आषाढांत पूर्ण होईल असें आम्हीं प्रसिद्ध केलें. पण पुढें तें १२५,१५० व आतां जवळ जवळ १७० फार्मांपर्यंत वाढलें आहे. त्यामुळें अर्थातच अंदाजापेक्षां काल व खर्च हीं दोन्हीं वाढलीं. इतकें वाढलेलें पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास तीन-चार महिने अधिक लागणें अपरिहार्यच होतें, हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. खर्च जरी जवळ जवळ दुप्पट वाढला आहे तरी आम्हीं किंमत पूर्वींच्या अंदाजापेक्षां फक्त दीडपटच वाढविली असून आचार्यांचे ग्राहक व आगाऊ नांवें नोंदविणारे यांस ट. ख. सह फक्त सहाच रुपयांस पुस्तक देत आहों. यावरून हें पुस्तक आम्ही अगदीं मूळ किंमतीला देत आहों हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. पुस्तकाचे सुमारे फार्म १७० आहेत. प्रत्येक फार्मला छपाई व कागद मिळून ४५ रु. प्रमाणें ७६५० रु. खर्च आला. १५०० रु. बाइंडिंग.=९१५०. ४ चित्रांचा व इतर किरकोळ खर्च त्यांत मिळविल्यास एकंदर बरोबर १०००० खर्च होऊन ग्लेज पण पातळ ३६ रतली कागदाच्या प्रती १५०० व उत्तम जाड ४८ रतली कागदाच्या ५००, मिळून दोन हजार प्रती तयार झाल्या. म्हणजे ५ रुपयाला आम्हांला

घरांत प्रत पडली. यांत आमची मेहनत वगैरे कांहीं नाहीं. ट. ख. प्रत्येक प्रतीला १-१। रु. लागणार. अर्थात् पातळ प्रतीची किंमत ट. खर्चासह ७॥ व जाड प्रतीची किंमत ट. ख. सह १० ठेवून यांत आम्हीं केवढा स्वार्थत्याग केला आहे तें सुज्ञांच्या सहज लक्षांत येईल आगाऊ प्रसिद्ध करून गेल्यामुळें आगाऊ वर्गणीदारांना व आचार्य ग्राहकांना आम्ही ६ व ८ रु.सच प्रत जी देत आहों ती प्रत्यक्ष नुकसान करून देत आहों, हेंहि लक्षांत येईल. आम्हीं निःस्वार्थबुद्धीनें-केवल आचार्यांची अहैतुकी सेवा याच भावनेनें हें काम केलें आहे, यांताहि देणगीच्या रूपानें वगैरे जो थोडा फार फायदा होईल त्याचाहि पण ब्रह्म-सूत्रशारीरभाष्याकडे विनियोग करणार आहों. ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यहि तीन भागांत छापून अशाच अल्प म्ह० मूल किंमतीस देण्याचा आमचा विचार आहे. आम्हीं हें काम गेल्या दहा महिन्यांत दुसऱ्या कोणाचेंहि साह्य न घेतां केलें आहे. नाहीं म्हण-ण्यास आमच्या एक सुशिक्षित भगिनी श्री. लक्ष्मीबाई प्रधान, या विदुषीनें निःस्वार्थ-बुद्धीनें लेखी प्रत लिहिणें, शेवटपर्यंत ग्रंथशुद्धि करणें, कोश तयार करणें, इत्यादि बाबतींत आमच्या बरोबरीनें आठ आठ दहादहा तास सारखें बसून नेटानें काम केलें, या एका व्यक्तीवांचून संपादनाच्या कामीं या ग्रंथाला दुसऱ्या कोणाचाहि हात लागलेला नाहीं, यावरूनच आम्हीं हें मोठें कार्य किती अनन्य चित्तानें, निग्रहानें व एकनिष्ठेनें केलें असेल याची कल्पना कोणालाहि येईल. पण **जगत् गुणग्राही नाहीं**, तें **पक्षपाती** आहे; यांत केवल रहस्याचें परीक्षण केलें आहे, याच एका अपराधाबद्दल बरीचशी जनता याच्याकडे दोषदृष्टीनें पाहील. पुष्कळ **विद्वान्‌हि** याची **असूयाच** करतील, हें आह्मी जाणून आहों. कारण रहस्याच्या अनुकूल बोलणें सोपें आहे व तें दृष्टफल देणारेंहि आहे. पण त्याच्या उलट बोलणें तितकें सोपेंहि नाहीं व दृष्ट अनुकूल फल देणारेंहि नाहीं. किंबहुना तसें करणें ह्मणजे जनतेच्या अनादरास व निंदेस पात्र होणेंच आहे. तथापि आह्मीं **आचार्यांच्या** अबाधित सिद्धान्ताकरितां रहस्यकारांविरुद्ध लेखणी उचलली आहे व ' सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ' (मुं. भा. पृ. ९९) या श्रुतिवचनावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. त्यासाठीं किंवा अबाधित अद्वैत सिद्धान्तासाठीं आह्मी लौकिक दृष्टफल, लोकांचा अनादर किंवा निंदा यांची फारशी चिंताच करीत नाहीं. सामान्य लोकांनीं किंवा पक्षपाती जनतेनें आमच्या या कृतीचें कौतुक करावें, अशी आमची अपेक्षा नाहीं. **आचार्यांवर** आमची पूर्ण-निष्ठा आहे व **सर्वज्ञ** ईश्वराच्या गुणग्राहकतेविषयीं आमच्या मनांत मुळींच संशय नाहीं. वर्तमानकालच्या जनतेनें आमच्या कृतीचा जरी कदाचित् तिरस्कार केला तरी त्या कृतींत जर तसाच कांहीं स्थिरांश असेल तर भावी जनता तिचा आदर करील ! तिच्यामध्यें कांहीं सत्य-स्थिरांश नसेल तर ती आज आमच्या समक्ष जगांतून नाहींशी झाली तरी त्याबद्दल आम्हांला मुळींच खेद वाटणार नाहीं. शिवाय या वर्तमानसमयींहि सर्वच जनता पक्षपाती आहे, असें नाहीं. या वेळींहि कांहीं **सत्यप्रेमी** जन हयात आहे-तच. याविषयीं आमच्याच अवस्थेंतील एका प्राचीन कवीचे उद्गार येथें मुद्दाम नमूद करून ठेवण्यासारखे आहेत. कविश्रेष्ठ भवभूति म्हणतो-" ये नाम केचिदिह नः प्रथय-

न्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी ॥ " म्ह० " जे कांहीं लोक केवल पक्षपातानें आमची अवज्ञा करितात–आमचा तिरस्कार करितात ते कांहीं तरी जाणतात. [ते अनिर्वचनीय ब्रह्माला जाणतात म्हणून त्यांना आमच्या या कृतीचें कौतुक वाटत नाहीं किंवा त्यांचें ज्ञानच तितकें, अगदीं अल्प.] अर्थात् त्यांच्यासाठीं माझा हा यत्न नाहीं. माझ्याच स्वभावाचा कोणी एखादा तरी मानव या जगांत यावेळीं हयात असेल! कदाचित् या वेळीं तो नसला तर पुढें उत्पन्न होईल, व तो माझ्या या कृतीचें कौतुक करील ! ! कारण हा काल अमर्याद आहे व पृथ्वीहि विस्तीर्ण आहे ! " आह्मीहि आमच्या या कृतीबद्दल अक्षरशः तेंच म्हणतों.

सामान्य जनता पक्षपाती असेल तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण जगत् प्रायः ' परप्रत्ययनेयबुद्धि ' असतें. म्हणूनच भगवानांनीं पुढें ' अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ' अ. १३ श्लो. २५ पृ. ९६५ असें म्हटलें आहे. पण बहुतेक नेते–लोकनायकहि पक्षपाती आहेत. केवल पक्षपातीच नव्हेत तर पक्षाभिमानानें अन्यायहि करणारे आहेत. याविषयीं येथें एकच ताजें उदाहरण देतों—कै. लोकमान्य टिळकांच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या प्रसंगानें, या वेळीं महाराष्ट्रांतील जनतेच्या अत्यंत आदरास व विश्वासास पात्र झालेल्या ' केसरी ' नांवाच्या वर्तमानपत्रांत ' कर्मयोग कीं कर्मसंन्यास ' या नांवाची एक लेखमाला सुरू केली. त्यांत रहस्याचें कसें तरी समर्थन व आचार्यांच्या भाष्यांतील दोष दाखविण्याचा अवास्तव प्रयत्न करण्यास आरंभ केला. आम्हीं पहिलाच लेख पाहून केसरीच्या संपादकांस पत्र लिहून "या विषयाची दुसरी बाजू म्हणून माझा लेख आपण केसरींत घेतां का ? " असा प्रश्न केला. त्याला त्यांनीं " आम्ही आपला लेख प्रसिद्ध करीत नाहीं " असें साफ लेखी उत्तर पाठविलें. अशा अत्यंत पक्षपाती व अन्यायी आधुनिक विद्वानांकडून आम्ही आमच्या कृतीच्या, मेहनतीच्या, किंवा गुणांच्या गौरवाची काय अपेक्षा करावयाची आहे ? व अशा मर्त्यांच्या गौरवानें आम्हांला पारमार्थिक लाभ तरी काय होणार ! तात्पर्य आम्हीं हा जो एवढा यत्न केला आहे व पुढेंहि करणार आहों तो केवल ईशसेवा, केवल आचार्यसेवा, केवल स्वाध्याय, व गीतेंतच सांगितल्याप्रमाणें (अ. १८ श्लो. ६९ पृ. ७०) केवल ज्ञानयज्ञ व केवल संप्रदायप्रवृत्ति यांसाठीं आहे. याचें आम्हांला ऐहिक फल कांहीं नको.

रहस्यकार म्ह० कै० **लोकमान्य टिळक** हे व्यावहारिक दृष्टया फार मोठे पुरुष होऊन गेले, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. त्यांचें भाग्य थोर व पुण्यप्रभावहि अवर्णनीय ! लोकांच्या इतक्या आदराला व विश्वासाला पात्र झालेला पुरुष कित्येक शतकांत निपजला नाहीं ! राजकारणाला ऊर्फ मुत्सद्देगिरीला अवश्य असलेले सर्व गुण त्यांच्यामध्यें होते. अगदीं लहानपणापासून आम्हांलाहि त्यांच्याविषयीं अतिशय आदर वाटत असे. केसरीचे संपादक या दृष्टीनें आम्हांला ते अत्यंत पूज्य झाले होते व गीतारहस्य हा

ग्रंथ लिहून, त्यांत सर्व सांप्रदायिकांना व विशेषतः अद्वैतवादी शंकराचार्यादि संन्यासमार्गीयांना वृथा दोष देऊन कर्मयोगाचें कसें तरी समर्थन करण्याचा त्यांनीं जो अयोग्य प्रयत्न केला आहे, तो जर केला नसता तर इतरांप्रमाणें आमचाहि त्यांविषयींचा आदर कायम राहिला असता. पण त्यांनीं आपला जो ' जन्मसिद्ध ' विषय नव्हे त्यांत प्रवेश करून, ज्याचें समर्थन करितां येणें शक्य नाहीं, असा अगदीं निराधार सिद्धान्त प्रतिपादन करण्याचा वृथा यत्न केल्यामुळें ते आम्हांप्रमाणें दुसऱ्याहे पुष्कळांच्या अप्रीतीला पात्र झाले, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. लोकमान्यांचें आधिकारिक–स्वभावजन्य कार्य–राजकारण होतें. म्ह० त्यांचा जन्म त्यासाठीं झाला होता. गीतेसारख्या पारमार्थिक ग्रंथाचें आलोडन करून त्याला ' कर्मयोगशास्त्र ' बनविण्यासाठीं त्यांचा जन्म नव्हता. ' गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे, हें मत कायम होऊन व तें लिहून काढण्याचें ठरूनहि बरींच वर्षें झालीं ' असें जरी त्यांनीं प्रस्तावनेंत (६) म्हटलें आहे तरी त्यांना सहा वर्षें मंडाल्यास स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग जर आला नसता तर कदाचित् ' गीतारहस्य ' हा ग्रंथ लिहिण्यास त्यांना अवकाश मिळता कीं नाहीं, याची शंका आहे ! म्हणूनच आम्हीं म्हणतों कीं कांहीं काम नाहीं म्हणून फावल्या वेळीं केलेलें हें त्यांचें कार्य आहे. **आचार्यां**ची गोष्ट याहून अगदीं निराळी आहे. त्यांचा जन्मच वैदिक संप्रदाय व अद्वैत मार्ग यांची प्रस्थापना करण्यासाठीं होता. त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत दुसरें कांहीं केलेंच नाहीं. ब्रह्ममीमांसा, दशोपनिषदें व गीता यांवर भाष्य लिहून, तें शिष्यांना पढवून व वाद्यांना वादांत जिंकून वैदिक संप्रदायी बनविण्यासाठीं त्यांचें शरीरग्रहण होतें. रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणेंच त्यांना आज जवळ जवळ १३०० वर्षें होऊन गेलीं. तथापि त्यांनीं स्थापिलेला अद्वैत संप्रदाय अविच्छिन्न चालू आहे. त्यांच्या मागून अद्वैतविरोधी विशिष्टाद्वैतादि कांहीं मतें रामानुजादिकांनीं प्रचलित केलीं, पण त्यामुळें अद्वैत संप्रदाय लुप्त झाला नाहीं. किंबहुना त्याचा उत्तरोत्तर अधिक सूक्ष्म विचारच होत गेला. श्रीशंकराचार्यांच्या प्रस्थानत्रयभाष्याचा मात्र प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयावर असा परिणाम झाला कीं तें लुप्तच झालें! आचार्यांच्या भाष्यानें इतर सर्व शास्त्रें वेदान्तादि शास्त्रावरील इतर विस्तृत ग्रंथांसह, गतार्थ झाल्यामुळें त्यांचें अध्ययनच कोणी करीनासें झालें; त्यामुळें ते ग्रंथ व तीं शास्त्रें जेथल्या तेथें जीर्ण होऊन गेलीं. फक्त पद, वाक्य व प्रमाण यांचें प्रतिपादन करणारीं व्याकरण, मीमांसा व न्याय हींच वेदान्तोपकारक शास्त्रें आचार्यांच्या मागें टिकलीं व बाकीचीं सर्व लुप्त झालीं. सांख्य व योग हीं दर्शनें सुद्धां जवळ जवळ लुप्तप्राय झालीं. हल्लीं सांख्य व योग या दर्शनावरील अगदींच मोजके ग्रंथ उपलब्ध होतात व तेहि अद्वैत संप्रदायी लोकांच्या कृपेमुळेंच होत. कारण सांख्यकारिकांवर भामतीकार वाचस्पतिमिश्रांनीं तत्त्वकौमुदी टीका लिहिली व गौडपादांनीं भाष्य लिहिलें आणि त्याला जिवंत ठेवलें; योगदर्शनावर व्यास, भोज, वाचस्पतिमिश्र यांनीं भाष्य–टीका वगैरे लिहून त्याचें रक्षण केलें, हें प्रसिद्ध आहे. हें सर्व येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, आचार्यांचा जन्म वेदान्त शास्त्राला ऊर्फ औपनिषद दर्शनाला पूर्णावस्थेस पोंचवून त्याचा आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांत प्रचार करण्यासाठीं असून

त्यांनीं तेंच एक आपलें जन्मकार्य उत्तम प्रकारें बजावलें व त्यांच्या शिष्यांनींहि पुढें तेंच केलें. अलीकडे महाराष्ट्रांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून जो एक भागवतसंप्रदाय सुरू झाला असून संतांच्या अपूर्व व समर्थवाणीनें सर्व बालगोपालांना तल्लीन करून सोडीत आहे तोहि आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायाला सोडून नाहीं. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोबाराय यांच्या वाणीकडे पाहिलें असतां वैदिक संप्रदायान्तर्गत गीतेंत कर्म, संन्यास, ध्यान, उपासना इत्यादि जे अनेक उपाय सांगितले आहेत त्यांतील प्रेमलक्षणाभक्तीला अतिशय प्राधान्य देऊनच हा अद्वैती वैष्णव-भागवत संप्रदाय त्यांनीं सर्व पामरांवर अनुग्रह करण्यासाठीं निर्माण केला आहे, याबद्दल कोणाचीहि खात्री होईल. **आचार्य** भक्तिमार्गाच्या विरुद्ध आहेत, ज्ञानमार्ग निराळा व भक्तिमार्ग निराळा, इत्यादि ज्या कांहीं लोकांच्या समजुती आहेत व रहस्यकारांनींहि ज्यांचा पुरस्कार केला आहे त्या खोटया आहेत, हें आचार्यांच्या भाष्यावरून दाखवितां येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें स्मार्त व वैष्णव हा भेद आचार्यांच्या मनांत नव्हता, उलट ते वारंवार ‘ विष्णु व वैष्णव ’ या नांवांचाच आपल्या ग्रन्थांत उल्लेख करीत असतात, हेंहि दाखवितां येण्यासारखें आहे. वाचकांना गीताभाष्य वाचतांना या गोष्टीचा प्रत्यय येईल. असो; तात्पर्य, आचार्यांचें भाष्य वैदिकसंप्रदायाला यत्किंचित्‌हि सोडून नाहीं. श्रुति, स्मृति व न्याय यांना सोडून नाहीं. स्मार्त-वैष्णव इत्यादि राग-द्वेषप्रधान भावनांनीं लिहिलेलें नाहीं. वेदान्ताला भक्तीचें वावडें नाहीं. स्वतः आचार्य परमभक्त होते. त्यांनीं कर्म, उपासना, ज्ञान यांतील कशाचाहि द्वेष केलेला नाहीं, किंवा त्यांतील कोणाचेंहि फाजिल स्तोम माजविलेलें नाहीं. औपनिषददर्शनाचें समर्थन करून संसारी जीवांना मोक्षमार्ग दाखविण्याचें सर्वोपकारक कार्य त्यांनीं केलें व त्यासाठींच वेदबाह्य सांख्य-वैशेषिक-बौद्ध-जैनादिकांचें सविस्तर खंडन केलें आहे. या सर्व गुणांमुळेंच आचार्यांच्या पूर्वींचे सर्व ग्रन्थ लुप्त झाले. रहस्यकारांनाहि आचार्यांच्या कृतीचें हें लोकोत्तरत्व कबूल आहे. (गी. र. पृ. ११ पहा.) तथापि ते आचार्यांवरहि सांप्रदायिक आग्रह, ओढाताण वगैरे दोषांचा आरोप करण्यास तयारच आहेत, हें आश्चर्य होय. असो;

तथापि रहस्यकारांनीं फावल्या वेळीं ‘ गीतारहस्य ’ हा ग्रन्थ लिहिला, त्यांत गीता हें ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान कर्मयोगशास्त्र आहे, असें पूर्वींच त्यांच्या ठाम झालेल्या समजुतीप्रमाणें ठरविलें. तें ठरवितांना आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरांपर्यंत सर्वसांप्रदायिकांची दृष्टि सदोष ठरवून त्यांच्या छापेंतून आपली ‘सुटका’ करून घेऊन त्यांच्या ‘मतांतील अपुरेपणा सकारण ’ दाखविण्याचें महत्कार्य त्यांनीं केलें. तथापि “ अद्यापहि हा ग्रंथ (गीतारहस्य) सर्वांशीं पूर्ण झाला आहे ” (प्रस्ता. पृ. ६-७) असें त्यांना म्हणतां येत नाहीं. पण स्वतःचा “वृद्धापकाल झाल्यामुळें आपले विचार लोकांस कळवून ठेवावे, म्हणजे कोणी तरी ‘ समानधर्मा ’ सध्यां अगर पुढें निघून ते पुरे करील, ” या आशेनें त्यांनीं हा ग्रन्थ प्रसिद्ध केला आहे. अर्थात् गीतारहस्यकार सांप्रदायिकांच्या मतांतील अपुरेपणा दाखविण्यास जरी प्रवृत्त झाले आहेत, तरी त्यांचे विचार पूर्णावस्थेस पोंचलेले नाहींत, असें त्यांचें त्यांनाच वाटतें, हें त्यांतल्या त्यांत **लक्षांत** ठेव-

ण्यासारखें आहे. कोणाचेहि स्वतंत्र विचार असेच अपुरे राहणार हें निर्विवाद आहे. कारण कितीहि झालें तरी, ते तर्कच ! तर्क केव्हांहि अप्रतिष्ठितच–अस्थिर–डळमळितच राहणार, हें उघड आहे. पण आचार्यांना स्वतःचें असें कांहींच सांगावयाचें नसल्यामुळें त्यांना अशी प्रस्तावना करण्याचें कांहीं कारणच पडलें नाहीं. श्रुति-स्मृति-न्याय व शेवटीं स्वानुभव या खंबीर पायावर श्रुत्यर्थाचें समर्थन करून अश्रुत्यर्थाचें निरसन करण्याचेंच तेवढें काम आचार्यांनीं केल्यामुळें त्यांची बाजू अशी डळमळित राहिलेली नाहीं. म्हणूनच आचार्यांचें प्रस्तानत्रयभाष्य हें वेदान्तशास्त्र बनलें. अद्वैत वेदान्तशास्त्रावरील सर्वप्रकरणग्रन्थांना आचार्यांचें भाष्य हा आधार होऊन बसला आहे, भाष्याचें हें लोकोत्तरत्वहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. या सर्व विस्ताराचा सारांश एवढाच कीं, रहस्यकार जो आपला प्रधान विषय नव्हे त्यांत विनाकारण पडले व आचार्यांनीं ज्यासाठीं जन्म घेतला तेंच नियत कार्य केलें. त्यामुळें रहस्य आक्षेपास योग्य व भाष्य समर्थनास पात्र झालें आहे.

आम्ही भाष्याचें समर्थन व गीतारहस्याचें परीक्षण करण्यास जरी याप्रमाणें प्रवृत्त झालों आहों, तरी रहस्यकारांची लौकिक विषयांत बरोबरी करण्याची आमची इच्छा नाहीं. रहस्यकारांकडे एक ‘ लोकमान्य ’ व्यक्ति या दृष्टीनें आम्ही या वेळीं पहात नाहीं, तर ‘ गीतारहस्यकार ’ या दृष्टीनें पहात आहों व तें ‘ एक शास्त्र ’ या दृष्टीनें त्याचें आम्हीं परीक्षण केलें आहे, ‘ लोकमान्यांचा ग्रंथ ’ म्हणून त्याच्याशीं विरोध केलेला नाहीं. त्यांनीं गीतारहस्यांत आचार्यादिकांवर सांप्रदायिक आग्रही वगैरे दोष देऊन त्यांच्या अर्थांतील दोष दाखविण्याचा वृथा यत्न केला नसता, तर आम्हांला भाष्याचें समर्थन करून रहस्याचें परीक्षण करण्याचेंहि कारण नव्हतें. त्यांनीं भाष्याला धक्का देऊन माझेंच म्हणणें खरें व संन्यासमार्गी टीकाकारांचें खोटें, असें स्पष्ट म्हणण्याचें धाष्टर्य केल्यामुळेंच त्यांचें गीतारहस्य अद्वैतसंप्रदायी लोकांच्या परीक्षणास पात्र झालें आहे. आजपर्यंतचा इतिहास असाच आहे. आचार्यांचें म्हणणें खोडून काढण्याचा प्रयत्न जेव्हां जेव्हां झाला तेव्हां तेव्हां त्याचें परीक्षण अद्वैत सांप्रदायिकांकडून झालेलें आहे, व त्याच दृष्टीनें आमचें कर्तव्य म्हणून आम्हीं हा ग्रंथ लिहिला आहे. लोकमान्यांसारख्या लोकप्रसिद्ध पुरुषानें **आचार्यांवर** लेखणी चालविल्यामुळें तिला अतिशय महत्त्व आलें व नुस्त्या विद्वत्तेच्या दृष्टीनें जरीं पाहिलें तरी ज्यांची योग्यता सूर्यापुढें काजवा, इतकीच ठरणार, अशा लोकांनाहि आचार्यांविरुद्ध लेखणी चालविण्यास व जीभ उचलण्यास सवड मिळाली. लो. **टिळक** या एका व्यक्तीवांचून दुसऱ्या कोणीहि जरी **गीतारहस्य** हा ग्रंथ लिहिला असता तरी जनतेकडून त्याची उपेक्षाच केली गेली असती. किंबहुना स्वतः केसरीकारहि त्यावर तुटून पडले असते. पण तो ग्रंथ लोकमान्यांचा असल्यामुळें केसरींतहि आचार्यांविरुद्ध लेख येतात व आचार्यांच्या कृपेनेंच–त्यांच्या ज्ञानलेशावर आपलें दुरोदर भरणारे हरदास व पुराणिकहि रहस्याची ‘ री ’ ओढून ‘ ज्ञानापेक्षां कर्मच श्रेष्ठ ’ असें निःशंकपणें कीर्तनांत व पुराणांत बोलतात. कांहीं जाडे शास्त्रीहि गीता-

रहस्याला बेधडक ' ग्रंथराज ' म्हणूं लागले आहेत. हा केवल कालमहिमा आहे. हीच स्थिति कायम राहील असें मुळींच नाहीं. सत्य असेल तेंच टिकेल, व असत्य निश्चयानें लय पावेल, अशी आमच्या मनाची पक्की खात्री आहे व त्यासाठींच आम्ही गीतारहस्यपरीक्षण करण्यास तयार झालों आहों.

इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते. लो. टिळक ही गौतमबुद्धाचीच अल्पप्रमाणांत पुनरावृत्ति आहे, असें एकंदर परिस्थितीकडे पाहून आम्हांला वारंवार वाटतें. गौतमबुद्धाचें तत्त्वज्ञान किती योग्यतेचें होतें तें आतां आमच्या वाचकांना अवगत झालेंच आहे. पण त्याच्या लोकमान्यतेमुळें अनेक विद्वान् ब्राह्मण पंडितहि त्याचे अनुयायी झाले व अलौकिक भाग्यामुळें दशावतारांत त्याची गणना होऊं लागली आणि हाडें, दांत, केंस इत्यादिकांवर देवळें बांधलीं गेलीं ! ! त्याच न्यायानें आमचे लोकमान्यहि अवतार बनून पुराणांत प्रविष्ट झाले, किंवा त्यांचीं देवळें बांधलीं गेलीं, अथवा ते आचार्य ठरले, व त्यांच्या जयंत्या होऊन कीर्तनांतून आख्यानें गायलीं जाऊं लागलीं, तर त्यांत अनिष्ट किंवा अशक्य असें कांहींच नसून आम्हां महाराष्ट्रियांना तर तें एक भूषणच आहे. कारण हा विभूतिमत्तेचा व भाग्याचा विलास आहे. पण शारीरकमीमांसेंत सुगत बुद्धाच्या मताचें परीक्षण केल्यावर शेवटीं आचार्यांनीं "यथा यथा अयं वैनाशिकसमयः उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यते एव[1] " असें ' सर्वथानुपपत्तेश्च " अ. २ पा. २ सू. ३२ या सूत्रावरील भाष्यांत जसें म्हटलें आहे तसेंच गीतारहस्याचें परीक्षण केल्यावर मोठ्या कष्टानें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. गीतारहस्यांत शास्त्रदृष्ट्या व तात्त्विक विचाराच्या दृष्टीनेंहि किती स्खलन झालें आहे तें आम्हीं पुढें परीक्षणांत पदोपदीं दाखविलेंच आहे, त्यावरून निःपक्षपात वाचकांची याविषयीं खात्री होईल.

याप्रमाणें रहस्यकार लौकिकदृष्ट्या कितीहि जरी मोठे असले तरी त्यांनीं गीतारहस्यांत अद्वैतवेदान्तशास्त्रावर संन्यासमार्गाचें नांव पुढें करून दिलेले दोष व आचार्यांच्या भाष्याशीं केलेला विरोध उपेक्षा करण्यास योग्य नव्हते, म्हणूनच आम्ही लौकिकदृष्ट्या त्यांची बरोबरी करण्यास केव्हांहि तयार नसलों तरी सत्य व वेदान्तशास्त्र यांच्या बलावर त्यांच्या रहस्याचें परीक्षण केलें आहे. गीतेचा अर्थ विशद होण्यास व आचार्यांच्या भाष्याची खरी योग्यता कळण्यास या परीक्षणाचा फार उपयोग होईल. आमच्या कृतींतहि कांहीं दोष नसतीलच असें आमचें म्हणणें नाहीं; व कोणी निःपक्षपातबुद्धीनें ते आम्हांला दाखविल्यास व आमची खात्री करून दिल्यास ते आम्ही परतहि घेऊं. पण केवल आम्ही गीतारहस्याच्या विरुद्ध लिहीत आहों एवढ्याचसाठीं राग-द्वेषानें ज्यांना

---

१ या बौद्धांच्या सिद्धान्तांत थोडीबहुत तरी उपपत्ति असेल म्हणून त्याचें जों जों अधिक परीक्षण करूं लागावें तों तों तो सिद्धान्त वाळूच्या विहिरीप्रमाणें अधिक-अधिकच ढासळत जातो.

आम्हांवर तुटून पडावयाचें असेल त्यांच्याकडे आम्ही लक्षहि देणार नाहीं. पण शास्त्रार्थाच्या शुद्धीसाठीं ज्यांना चर्चा करावयाची असेल, त्यांच्याशीं मोकळया मनानें ती करावयास आम्ही केव्हांहि तयार आहों. वस्तुतः आमचें हें परीक्षण रहस्यकार जिवंत असतांना प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें, असें आम्हांलाहि वाटतें, व त्यांचें आयुष्य कमी झालें याबद्दल आम्हांला फार वाईट वाटतें; पण त्यासाठीं आम्हीं आपलें कर्तव्यहि करूं नये, असें होत नाहीं. गीतारहस्यासारखा शास्त्रीय विषय केव्हांहि शिळा होत नाहीं. त्याचा व्यक्तीशीं कांहीं संबंध नसतो. व्यक्तीचें आयुष्य जरी अल्प असलें तरी चांगल्या ग्रंथांचें आयुष्य ग्रंथकारांपेक्षां अधिक असतें. म्हणूनच रहस्यकारांना तरी **आचार्यांच्या** अद्वैतसंप्रदायावर व भाष्यावर सुमारें दीड हजार वर्षांनीं तुटून पडतां आलें. 'शंकराचार्य हयात असतांना तुम्हीं त्यांच्यावर हे दोष द्यावयास पाहिजे होते, आतां त्यांच्या भाष्याविरुद्ध बोलून काय उपयोग?' असें जर कोणीं म्हटलें तर तें जितकें सयुक्तिक होईल तितकेंच 'रहस्यकार हयात असतांना तुम्हीं हें परीक्षण केलें असतें तर त्याचा उपयोग झाला असता, आतां त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या ग्रंथावर टीका करण्यांत काय अर्थ आहे?' असें कोणीं आम्हांला म्हटल्यास तेंहि सयुक्तिक ठरेल! आम्ही त्यांचे समकालीन असल्यामुळें त्यांच्या रहस्याशीं भाष्यकारांच्या वतीनें पहिल्या दिवसापासूनच विरोध करीत आहों. पण कदाचित् आम्हीं जरी विरोध केला नसता व रहस्य शें-दोनशें वर्षें वेदान्त शास्त्रीय वाङ्मयांत टिकलें असतें तर भविष्यत्कालींहि कोणीं आचार्यभक्तानें त्याचें परीक्षण केलें नसतें असें थोडेंच आहे. अर्थात् 'लोकमान्यांच्यामागें त्यांच्या रहस्याचें परीक्षण करण्यांत काय पुरुषार्थ आहे?' असा जो कांहीं अदूरदृष्टि लोकांचा आक्षेप ऐकूं येतो तो व्यर्थ आहे. आचार्यांचें भाष्य भाष्यार्थासह जनतेपुढें ठेवून गीतारहस्यासारख्या फार मोठ्या ग्रंथाचें पक्कं परीक्षण सूर्य-जयद्रथन्यायानें करावयाचें, हें कांहीं सोपें काम नाहीं आणि एखाद्यानें तें कठिण कामहि जरी केलें तरी पुनः हजारों रुपये खर्चून तें छापून प्रसिद्ध करावयाचें कोणी? कै. लेलेशास्त्री व प्रो. भानु यांनीं जेव्हां गीतेचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें तेव्हां कागदासह ज्या फार्मला १२ रुपये पडत होते त्यालाच आज आम्हांला ४५ रुपये पडले! म्हणूनच आम्ही पुनः म्हणतों कीं, हें कार्य आम्हीं केलें नसून आचार्यांनीं आम्हांकडून करविलें आहे व रहस्याच्या मागून सहाच वर्षांनीं व खुद्द रहस्यकारांच्या पश्चात् एकाच वर्षानें तें प्रसिद्ध व्हावें, ही सुद्धां सामान्य गोष्ट नव्हे. असो;

गीतेसारखा अलौकिक ग्रंथ नाहीं. त्याचा खरा अर्थ समजून घेऊन त्याप्रमाणें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें नित्य-नैमित्तिक कर्म, ध्यान, उपासना, ज्ञान, इत्यादिकांचा अवलंब करणें, यासारखें मनुष्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य नाहीं व तें कर्तव्य बजाविल्यास कोणाचेंहि ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण झाल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी आमची दृढ समजूत असल्यामुळें आम्हीं हा सर्वोपकारक ग्रंथ, आमच्या अनुकूलतेप्रमाणें, सर्वांगसुंदर करण्याची शिकस्त केली आहे, हें ग्रंथाचें अन्तरंग-बहिरंग पाहिल्यावर कोणाचीहि खात्री

झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तो सर्व वाचकांना अल्प मोबदल्यांत मिळावा, म्हणून आम्हीं त्याची किंमतहि अगदीं अल्प ठेवली आहे. त्यांत आह्मांला फायदा तर नाहींच, पण स्वतःच्या अविश्रांत श्रमाचाहि मोबदला आकारलेला नाहीं. कारण ही आमची निष्काम आचार्यसेवा आहे. यांत चार सुंदर चित्रें योग्य स्थानीं घातलीं आहेत. त्यांत अगदीं आरंभीं आमचे आश्रयदाते—**सर विठ्ठलदास ठाकरसी**—यांचा फोटो आहे. हा ग्रंथ केवल या सद्‌गृहस्थांच्या व त्यांना सर्वथा अनुरूप अशा, त्यांच्या पत्नींच्या प्रोत्साहनानेंच आम्हांला प्रसिद्ध करितां आला. गीतारहस्यपरीक्षणाशीं त्यांचा कांहीं संबंध नाहीं. कारण त्यांना त्याचें फारसें महत्त्वहि वाटत नाहीं. पण गीताग्रंथावर त्यांची अतिशय श्रद्धा असून ती उत्तरोत्तर वाढत आहे. अशा स्थितींत त्यांना गीताभ्यासाला या ग्रंथाचें साह्य व्हावें म्हणून आम्हीं हा त्यांनाच अर्पण केला आहे. उपोद्घात भाष्याच्या आरंभीं येथील सुप्रसिद्ध चित्रकार **रा. सदाशिवराव पिंपळखरे** यांनीं आचार्योत्सवासाठीं तयार करून दिलेल्या चित्राचा फोटो घातला आहे. भगवानांच्या उपदेशाला जेथें आरंभ झाला तेथें शरीररथाचें चित्र घातलें आहे. हें रथाचें चित्र काठकोपनिषदांतील 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथं एव तु॰' या मंत्राच्या आधारानें काढविलेलें आहे. गीता हें अध्यात्मशास्त्र शोकमोहमहासागरांत निमग्न झालेल्या अर्जुनरूपी जीवाच्या उद्धारासाठीं अन्तर्यामी ईश्वरानें उपदेशिलें आहे, हें या चित्रावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. या चित्राची कल्पना बरोबर मनांत आणतांच गीतेचें प्रतिपाद्य काय आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. शरीर हा रथ, भोक्ता जीव हा रथी, पांच ज्ञानेंद्रियें हे त्या शरीररथाला जोडलेले पांच घोडे, त्यांची शब्दादि विषयांकडे गति, मन हा त्यांचा लगाम व बुद्धि हा सारथि, अशी या रथाची मूळ मंत्रांत कल्पना आहे, त्यांत आम्हीं अर्जुनाचा सारथि व गीताशास्त्रोपदेशक या दोन्ही दृष्टींनीं श्रीकृष्णाची कल्पना यावी म्हणून बुद्धीच्या जागीं बुद्धिसाक्षी असा प्रसंगाला अनुसरून फरक केला आहे. या रथाच्या रूपकावरूनच गीता 'अर्जुन' या एका व्यक्तीकरितां सांगितलेली नाहीं, ती त्यानें केवल युद्धाला प्रवृत्त व्हावें, म्हणून सांगितलेली नाहीं, तें लौकिक नीतिशास्त्र नव्हे व तें कर्मयोगशास्त्रहि नव्हे, हें कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल. भाष्यकारांनीं भाष्याच्या आरंभीं 'नारायणः परोऽव्यक्तात्' या श्लोकानें मंगलाचरण केलें आहे व पुढें उपोद्‌घात लिहिला आहे. त्यावरूनहि हीच कल्पना सिद्ध होते. नर म्ह० चराचर शरीरें, नारा म्ह० त्यांतील जीव व नारा+अयन = नारायण म्ह० जीवांचा नियामक, असा नारायणशब्दाचा तात्त्विक अर्थ आहे. [गी. भा. पृ. १ पहा.] नारायण अन्तर्यामी ईश्वर असल्यामुळेंच—'माझे व तुझे अनेक जन्म होऊन गेले आहेत; पण ते सर्व मी जाणतों व तूं जाणत नाहींस. (गी. भा. ४.५ ३६८पृ.) मी सर्वांची उत्पत्ति व प्रलय आहें, माझ्यापासून सर्व प्रवृत्त होतें—' इत्यादि पुढील सर्व वर्णन सुसंबद्ध होतें. चवथें चित्र चतुर्भुज श्रीकृष्णाचें असून तें ११ व्या अध्यायांतील अर्जुनाच्या प्रार्थनेवरून श्रीकृष्णांनीं दाखविलेलें चतुर्भुज सौम्य रूप आहे. हीं शेवटचीं दोन्हीं चित्रें दक्षिण हैदराबाद येथील रा. रा. **पुरुषोत्तम श्रीपाद**

काळे, या चित्रकारांकडून आम्हीं मुद्दाम काढविलीं आहेत. आमच्या सूचनेप्रमाणें त्यांनीं हें चित्रांचें काम फारच थोड्या अवधींत पण उत्तम प्रकारें करून दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचें आभारी आहों. या दोन्ही चित्रांवरून त्यांचें आपल्या कलेंतील कौशल्य तज्ज्ञांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

इंदिरा छापखान्याचे मालक व आमचे चिरपरिचित मित्र रा. **त्र्यंबक हरि आवटे** यांनीं पांच प्रकारचा नवीन टाईप आणवून, आमच्या कामाकडे स्वतंत्र चांगलीं काम करणारीं माणसें कायम करून व करेक्शन वगैरे इतर बाबतींतहि शक्य तितकी काळजी घेऊन गीताभाष्यार्थाचें काम आपल्या कारखान्यांत व्हावें याच एका धार्मिक बुद्धीनें फायद्याकडे फारसें लक्ष न देतां फारच जलदीनें काढून दिलें, याबद्दल त्यांचे आम्ही मनापासून आभार मानितों. पुण्यांतील दुसऱ्या कोणत्याहि छापखान्यांत इतक्या स्वातंत्र्यानें आम्हांला काम काढतां आलें नसतें.

या ग्रंथाच्या शुद्धीसाठीं आम्हीं अतिशय काळजी घेतली असल्यामुळें त्यांत फारसे दोष राहिलेले नाहींत; तथापि आमच्या अनवधानामुळें किंवा प्रिंटरच्या प्रमादामुळें व छापतां छापतां मशीनवर होणाऱ्या कांहीं घोंटाळयामुळें काना–मात्रा–अनुस्वार वगैरेच्या कांहीं चुका झाल्या असतील, पण त्या वाचतांना सहज लक्षांत येण्याजोग्या असल्यामुळें आम्हीं स्वतंत्र शुद्धिपत्र जोडलेलें नाहीं. तथापि फारच महत्त्वाच्या चुकांची यादी पुढें जोडली आहे. तीवरून ग्रंथ शुद्ध करून वाचावा, गीतेंतील कांहीं शब्द वादग्रस्त असून ज्या एकाच शब्दाचे प्रसंगोपात्त भिन्न भिन्न अर्थ होतात त्यांचा एक कोश या ग्रंथाला जोडला आहे. भाष्यकारांनीं कोणत्या श्लोकांत कोणत्या शब्दाचा काय अर्थ केला आहे, हें एकदम समजण्यास त्याचा पुष्कळ उपयोग होईल. आम्हीं या ग्रंथांत रहस्यकारांनी मूळ गीतेचा जो अर्थ केला आहे व त्यावर टीपा दिल्या आहेत, त्यांचेंच मुख्यतः परीक्षण केलें आहे. कारण आम्हांला त्यांच्या पूर्वीच्या पाल्हाळिक रहस्यापेक्षां शब्दार्थ व त्याचें समर्थन यांचेंच अधिक महत्त्व वाटतें तथापि आम्हीं रहस्याकडेहि अगदींच दुर्लक्ष केलेलें नाहीं, हें आमच्या टीपा वाचून कोणाच्याहि लक्षांत येईल. आम्हीं त्यांच्या म्हणण्याचा विपर्यास केला आहे, असें कोणाला म्हणतां येऊं नये म्हणून आम्हीं त्यांच्या ग्रंथांतील जसेच्या तसेच उतारे घेतले आहेत.

रहस्यकारांनीं रहस्यांत ज्या ज्या संस्कृत प्रमाण ग्रंथांचा उल्लेख केला आहे ते सर्व मूळ ग्रंथ पाहूनच आह्मीं हें परीक्षण लिहिलें आहे. त्यांनीं प्रस्तावनेंत आपला गीतेशीं त्रेचाळीस वर्षांचा परिचय असल्याचें सांगितलें आहे. आह्मांला कोणत्याहि बाबतींत त्यांची बरोबरी करावयाची नाहीं, हें आह्मीं वर सांगितलेंच आहे. तथापि आमचेहि या ग्रंथावर थोडे-फार परिश्रम झाले आहेत. आमच्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षापासून (आज आह्मांला ५१ वें वर्ष आहे) प्रथम ज्ञानेश्वरीवरून व पुढें भाष्यावरून आह्मीं गीताभ्यास केला. कै. भाऊशास्त्री लेल्यांच्या गीताभाष्याच्या पहिल्या भाषांतराचीं बरीचशीं प्रुफें आह्मीं तपासलीं आहेत. वीस वर्षांपूर्वीं मुंबईचे पुरंदरे आणि कंपनी

यांना सार्थ गीता लिहून दिली. पुढें हैदराबाद सिंध येथें दहा वर्षांत जवळ जवळ ५०० विद्यार्थ्यांना गीता शिकविली. त्यांत पुष्कळसे अल्पवयस्क विद्यार्थीच जरी असले तरी कांहीं डॉक्टर, बी. ए, एम्. ए. थिऑसफिस्ट व नानकपंथी साधु-उदासी वगैरे प्रौढ विद्यार्थीहि होते. मिस् लिलियन् एडगर या थिऑसफीस्ट बाईशीं तर डॉक्टर ' बूलचंद परशराम ' या नांवाच्या एका गृहस्थामार्फत ' मनुष्याचा आत्मा पशु-पक्षी-स्थावर वगैरे होत नाहीं. शंकराचार्यसुद्धां आत्मा प्रत्यक्ष पशुपक्षी वगैरे होत नाहीं, तर त्यांच्या शरीरांत त्याचा आत्मा कोटेनन्ट ह्म० त्या जीवाबरोबर राहणारा आहे, असें ह्मणतात' या मुद्यावर चर्चा होऊन बाईंना शंकराचार्य तसें ह्मणत नाहींत, ही गोष्ट कबूल करावयास लाविल्याचें हैदराबाद येथील पुष्कळ वृद्धांना माहित आहे. हा वाद गीतेंतील 'तानहं द्विषतः क्रूरान्०' या श्लोकावरून उत्पन्न झाला होता. मि. दयाराम गिडुमल हे जेव्हां जेव्हां सुटींत हैदराबादेस येत त्या त्या वेळीं रोज सायंकाळीं त्यांच्याशीं आमची गीता व उपनिषदें या विषयांवर नेहमी चर्चा होत असे. इकडे आल्यावरहि प्रवचनादिकांच्या द्वारा आमचा गीताभ्यास चालूच आहे. श्रीमन्महाराज-सर **उदाजीराव पवार** यांसाठीं लिहिलेल्या बालबोधिनीचा उल्लेख वर आलाच आहे व यापुढेंहि अखेरपर्यंत असाच गीताभ्यास चालावयाचा आहे. हें सर्व सविस्तर सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं आमचाहि गीतेशीं थोडा-फार परिचय आहे.

आमच्या प्राचीन पद्धतीप्रमाणें शास्त्रीय ग्रंथ लिहूनच ग्रंथकाराचें काम पुरें होत नाहीं, तर तो ग्रंथ शिष्यांना पढवून त्याचा संप्रदायहि चालू करावा लागतो. ज्या वेळीं हल्लींच्यासारखीं वर्तमानपत्रें वगैरे नव्हतीं त्या वेळीं ग्रंथाच्या प्रसाराचा तोच एक मार्ग असे. त्यामुळें पूर्वीं ग्रंथ लिहिणें व त्याचा प्रसार करणें हीं दोन्हीं मोठ्या दगदगीचीं कामें असत किंबहुना ग्रंथ लिहिण्यापेक्षां त्याचा प्रसार करणेंच अतिशय कठिण होतें. शिवाय भाष्यासारखे मोठमोठे ग्रंथ हातानें लिहून काढावे लागत असत. प्रत्येक विद्यार्थ्यानें ग्रंथ लिहून काढावयाचा ह्मणजे ती तर एक मोठीच तपश्चर्या घडत असे. पण त्यामुळें एक मोठा फायदा होता. जो शास्त्रदृष्ट्या निर्दोष व लोकोपयोगी ग्रंथ असेल तोच लोकादरास पात्र होऊन, टिकत असे व गाबाळग्रंथ सर्वभक्षक कालाच्या उदरांत केव्हांच गडप होऊन जात. अर्थात् चांगले ग्रंथ तेवढेच अध्ययन अध्यापनाच्या द्वारा शेकडों वर्षें टिकत! वेद, स्मृति, व्याकरणादि शास्त्रें, आचार्यादिकांचीं भाष्यें वगैरे आज शेकडों वर्षें जीं टिकलीं आहेत तीं त्यांच्या अंगच्या गुणामुळें टिकलीं आहेत; पण अशा लोकोत्तर गुणाच्या अभावीं कित्येक ग्रंथ विलय पावले असतील! आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय भाष्यामुळें प्राचीन भाष्यें, वृत्त्या, टीका, व विवरणें यांचा अभाव झाल्याचें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. या एका दृष्टीनें जरी पाहिलें तरी आचार्यांच्या भाष्याची योग्यता कोणाच्याहि लक्षांत येईल. हल्लीं मुद्रणकलेमुळें ग्रंथलेखन, प्रकाशन व त्यांचा प्रसार हीं तिन्हीं कामें अगदीं सोपीं झालीं आहेत. तथापि सोपेपणामुळें ग्रंथांचें महत्त्व मात्र अगदीं कमी झालें. हवा तो लेखक बनतो, हवें तें लिहितो, व वर्तमानपत्रांतील जाहि-

रातीवरून त्याचा प्रसाराहि होतो. पण असल्या झटपट सृष्टीचें आयुष्यहि तितकेंच असत. तथापि त्यामुळें अगदीं हलक्या प्रतीच्या वाङ्मयाचा मात्र बेसुमार प्रसार होऊन तात्त्विक ग्रंथांना कोणी विचारीत नाहींत आणि एकप्रकारें तेंहि बरोबरच आहे. कारण विचारपूर्वक तत्त्वाभ्यास करणें हें सामान्य बहिर्मुख लोकांचें कामच नव्हे. असो; ही इतकी प्रस्तावना करण्याचें कारण असें कीं, केवल असले ग्रंथ लिहून ते प्रसिद्ध केल्या- नेंच आमचें त्याविषयींचें कर्तव्य संपलें, असें आम्ही समजत नाहीं, तर त्यांचें अध्यापन करून अध्ययनपरंपरा चालू करणें हेंहि आमचें त्याहिपेक्षां अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, व त्यासाठीं ठिकठिकाणीं हिंडून भाष्यार्थप्रवचन-अध्यापनाच्या द्वारा त्याचा प्रचार करण्याचाहि आमचा उद्देश आहे, कारण प्राचीन आचार्यांनीं हेंच केलें आहे व ज्ञानयज्ञाइतकें पवित्र कर्तव्य दुसरें कोणतेंच नाहीं, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांतील एखाद्या पवित्र स्थळीं आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय भाष्याच्या अध्ययनाची कायमची सोय करावी असाहि आमचा संकल्प आहे; पण तो सफल करणें सर्वस्वी आचार्यांच्या कृपे- वर अवलंबून असून आम्ही केवल निमित्तमात्र आहों. असो; याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ यथामति लिहून आम्ही जनतेपुढें ठेवीत आहोंत. त्याचा उपयोग प्रत्येकानें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें करावा.

आम्ही गीतारहस्याचें जें परीक्षण केलें आहे तें शास्त्रीय दृष्ट्या शास्त्रशुद्धीसाठीं केलें आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. तथापि गीतारहस्यकारांचे जनतेवर जे उपकार झाले आहेत ते केव्हांहि नाकबूल करितां येणार नाहींत. आधुनिक सुशिक्षित प्रजा प्रायः गी- तेसारख्या ग्रंथांपासून पराङ्गमुख झालेली होती. त्यांतील बऱ्याचशा लोकांचें लक्ष थिऑसफीनें गीतेकडे लाविलें, तथापि थिऑसफीचें कार्य सात्त्विक कोटींतलेंच असल्यामुळें तितकें परिणामकारक झालें नाहीं. पण रहस्यकारांचें सर्वच कार्य झणझणित असल्यामुळें त्यांच्या गीतारहस्यानें सर्वांचेच डोळे गीतेकडे लाविले, फार काय पण आमच्यासारख्या गीतारहस्याचा सिद्धान्त चुकला आहे, असें प्रामाणिकपणें समजणारांनाहि गीतारहस्या- साठीं शांकरभाष्याचें सूक्ष्म व सूक्ष्मतर निरीक्षण करावें लागलें, त्यामुळें भाष्याचीं अनेक पारायणें करूनहि त्याचें जें महत्त्व यापूर्वी आम्हांला कळलें नव्हतें तें या **गीतारह- स्याच्या कृपेनें कळलें,** हें प्रांजलपणें कबूल करण्यास आम्हांला कोणत्याहि प्रका- रचा कमीपणा वाटत नाहीं. तसेंच, अगदींच विपरीत दृष्टीनें गीतेकडे पाहिल्यामुळें ठिकठिकाणीं रहस्यकारांचा अर्थ व विवेचन जरी सदोष झालें आहे, व अशीं बहुतेक स्थळें आम्हीं पुढें दाखविलींच आहेत, तरी त्यांचा बहुश्रुतपणा, अनेक ग्रंथांचें आलो- डन, व आपल्या पक्षाचें समर्थन करण्याची शैली विलक्षण असून त्यांचा प्रत्येक मुद्दा खोडून काढतांना विचारच करावा लागतो. त्यांची कडक-झोंबणारी भाषा वाचून मनांत संताप तर येतो, पण त्याला तितकेंच जोरदार उत्तर कसें द्यावें, हें मात्र एकदम सुचत नाहीं. आम्हीं आपल्या परीक्षणांत होतां होईतों कडक भाषा वापरलेली नाहीं व शक्य तितक्या सयुक्तिकपणेंच त्यांचें म्हणणें खोडून काढण्याचा यत्न केला आहे. हें पुढील परीक्षण वाचून कोणच्याहि ध्यानांत येईल, तथापि कांहीं ठिकाणीं आमचीहि वृत्ति

क्षुब्ध झालेली आढळून येईल, नाहीं असें नाहीं; पण त्याचेंहि कारण रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीयांच्या विरुद्ध वापरलेली कडक भाषा व आमचें भाष्यावरील उत्कट प्रेम यांवाचून दुसरें कांहीं नाहीं. क्वचित् रहस्यकारांच्या विरुद्ध लिहिलेला मजकूर वाचून ज्यांचीं मनें दुखवतील त्या रहस्यभक्तांनीं रहस्यांतील संन्यासमार्गी टीकाकारांवरील वृथा हल्ले वाचून आचार्यभक्तांचीं मनें कशीं दुखवलीं गेलीं असतील, याचें अनुमान करावें !

आमच्या मतें सर्व सांप्रदायिकांच्या विरुद्ध रहस्यकारांनीं–१गीता हें स्वतंत्र कर्मयोग-शास्त्र आहे,२ केवल अर्जुनाकडून युद्ध करविण्यासाठीं तिची प्रवृत्ति झाली आहे,३ आत्म-ज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें जगांतील व्यवहार कसा करावा, या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं गीता आहे, ४ गीतेंतील निष्काम कर्मयोग ही प्रवृत्ति आहे, ५ कर्मयोग हें ज्ञान-निष्ठेचें साधन नसून स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, ६ कर्म म्ह० खाणें, पिणें वगैरे सर्व हालचाल, योग म्ह० कर्मयोग, ७ ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय, ८ धर्म म्ह० पतकरलेला धंदा, ९ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं ज्ञान व भक्ति, १० गीतेंत सांख्य व वेदान्त यांची जोड घातली आहे, पण योग मात्र गीतेंत नाहीं—इत्यादि सर्वथा असमर्थनीय पक्ष जर स्वी-कारले नसते, तर त्यांचें रहस्य निर्दोष व त्यामुळेंच बहुतेक सर्वांच्या आदरास पात्र झालें असतें. 'तूं कर्मच कर ' 'स्वधर्म सोडूं नको ' असें अर्जुनाला सांगितलें नाहीं, असें कोणीच सांप्रदायिक म्हणत नाहींत. अर्जुनाला 'तूं कर्मत्यागरूप संन्यास कर ' असें संन्यासमार्गी भाष्य-टीकाकारहि म्हणत नाहींत (गी. भा. अ. २ श्लोक ४७. पृ. १७१ अ. ४ श्लोक १५ पृ. ३८५ पहा.) तूं चित्तशुद्धीसाठीं अगोदर आपलीं विहित नित्य-नैमित्तिक कर्में ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर, असेंच आचार्यादि सर्व टीकाकार म्हणतात. (गी. भा. पृ. ९, २६३–२६५; ३०७–३०८; ३८५; ४९६; ५७२, वगैरे) तें वैदिक संप्र-दायाला अगदीं धरून आहे. म्हणून त्या बाबतींत इतर सांप्रदायिकांचाहि मतभेद नाहीं. (पृ. २६६ पहा.) एकटे रहस्यकार मात्र संप्रदायाला सोडल्यामुळें त्या सर्वांच्या विरुद्ध कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन नव्हे, तो स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, असें समजतात. त्यामुळें त्यांचें रहस्य अग्राह्य झालें आहे. त्यांनीं सर्व टीकाकारांच्या व विशेषतः श्री-शंकराचार्यांच्या विरुद्ध जाण्याचें धाष्टर्य न करितां आचार्यांच्या भाष्याला अनुसरून–गीता हें शास्त्र अर्जुनाच्या मिषानें इतर संसारी जीवांचा शोक-मोह-सागरांतून उद्धार करण्यासाठीं सांगितलें आहे, त्यांत प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्ही प्रकारचा धर्म दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यांसाठीं सांगितला आहे, त्यांतील अर्जुन किंवा इतर अज्ञ जीव कर्माधिकारी असल्यामुळें त्यांना चित्तशुद्धीसाठीं योगस्थ होऊन, फलाशा सोडून –ईश्वरार्पण बुद्धीनें, कर्तृत्वाभिमान टाकून स्वधर्मरूप कर्में करण्याचा उपदेश केला आहे, फलाशात्याग, कर्में ईश्वरार्पण करणें, अहंकारत्याग हे सर्व गौण त्याग–संन्यासच होत, अर्थात् अर्जुनाला सांगितलेलें निष्काम कर्म हाहि गौण संन्यास–निवृत्तिमार्गच आहे, प्रवृत्तिमार्ग नव्हे, प्रवृत्तिमार्ग संसाराला कारण होतो, निवृत्तिमार्ग संसाराची निवृत्ति करतो, अर्जुनाला निष्काम कर्मानुष्ठान परंपरेनें मोक्षासाठीं सांगितलें आहे, त्यानें किंवा

दुसऱ्या कोणीं संसारांत पडावें म्हणून नव्हे, त्यामुळें गीतेंतील कर्मयोग हा प्रत्यक्ष प्रवृत्ति धर्म नव्हे, गीतेंतील कर्म व योग त्या शब्दांचा अर्थ प्रकरणानुसार निरनिराळा केला पाहिजे, कर्म म्ह० खाणें, पिणें, वगैरे सर्व हालचाल व योग म्ह० कर्मयोग असाच अर्थ सर्वत्र करितां येत नाहीं, गीता हें स्वतंत्र शास्त्र नसून उपनिषदानुसारी वेदान्त शास्त्र आहे, वगैरे वैदिक संप्रदायानुसार रहस्यकारांनींहि जर विचार केला असता तर गीतारहस्य सर्वांच्या आदरास खचित पात्र झालें असतें. पण त्यांनीं भलत्याच दृष्टीनें गीतेकडे पाहिल्यामुळें गीतारहस्य आक्षेपार्ह झालें आहे. तथापि त्यांच्या कृतीचा पूर्ण फायदा घेऊन पुढील मार्गाचें आक्रमण करणें, हें आमचें आतां प्राप्तकालकर्तव्य आहे, त्यांनीं आपल्या ग्रंथानें महाराष्ट्र जनतेचें लक्ष गीतेकडे आकर्षण करून घेतलें आहे. आतां प्रत्येक गीताभक्ताला त्यांतील उक्तानुक्तदुरुक्ताची चर्चा करावयास लावून गीतेचा यथार्थ बोध होईल, असें करणें हें पुढील लोकांचें व पुढील पिढीचें कार्य आहे. आम्हीं गीतारहस्याचें जें परीक्षण केलें आहे, तें याच दृष्टीनें केलें आहे. त्यावरून भाष्याचें निर्दोषत्व व सर्वथा ग्राह्यत्व वाचकांच्या लक्षांत येईल, व तेवढें कार्य घडून मतमतान्तराच्या भानगडींत न पडतां जनता भाष्यानुसार गीताभ्यास करूं लागली म्हणजे आम्ही कृतकार्य होऊं.

रहस्यकारांनीं रहस्याचे दोन मोठे विभाग केले आहेत. त्यांतील पहिल्या विभागाला ‘ गीतारहस्य ’ म्हणून दुसऱ्याला ‘ रहस्यसंजीवन ’ असें म्हटलें आहे. आमचा मुख्य कटाक्ष गीतेच्या अर्थावर आहे. कारण आम्हांला गीतेच्या यथार्थ अर्थाचें जितकें महत्त्व वाटतें तितकें इतर ‘ चिकित्सेचें ’ केव्हांच वाटत नाहीं. म्हणून आम्हीं गीतारहस्यापेक्षां गीतार्थाचेंच–रहस्यसंजीवनाचेंच विशेष परीक्षण केलें आहे. त्यांत रहस्यांतील बहुतेक विषय येऊन गेलेच आहेत. गीताभाष्यार्थाची सविस्तर विषयानुक्रमणिका पुढें दिली आहे. तीवरून आम्हीं कोठें कोणत्या मुद्याचा विचार केला आहे, तें वाचकांस सहज कळेल. तथापि पहिल्या भागांतील प्रत्येक प्रकरणाचें आम्हीं सविस्तर परीक्षण करावें, अशी पुष्कळांची इच्छा आहे. पण ग्रंथविस्तार अगोदरच फार झाला आहे. त्यांत आणखी अधिक भर घालण्यास कालाचें आनुकूल्य नाहीं. शिवाय मूळ गीतार्थ समजण्यास त्याचा फारसा उपयोगहि नाहीं. आम्हीं रहस्यकारांच्या अर्थावर व त्यांच्या उपपादनावर जे दोष दिले आहेत, त्यांचें निरसन कोण कोण कसें कसें करितात तें पाहून मग आवश्यकता भासल्यास आम्ही पुनः सविस्तर लिहूं. ईश्वराच्या इच्छेनें ‘ ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ ’ हा फार मोठा व महत्त्वाचा ग्रंथ आमच्या हातून झाल्यावर आम्ही प्रस्थानत्रयभाष्याचा उपसंहार लिहिणार आहों, त्यांतहि याबद्दल अधिक विचार करतां येईल. तथापि ‘ गीतारहस्य ’ या प्रकरणांतील मुद्देहि कसे खंडनार्ह आहेत, त्याचें केवल दिग्दर्शन करण्यासाठीं थोडासा विचार करून ही प्रस्तावना संपवितों.

“ भगवद्गीता भगवानांनीं सांगितलेली म्हणून तो भागवत धर्म होय. श्रीकृष्णास भगवान् हें नांव भागवत धर्मांतच देत असतात. गीतेच्या चवथ्या अध्यायांतील पर-

परा व नारायणीय किंवा भागवत धर्माची हल्लींच्या कल्पाच्या त्रेतायुगांतलि परंपरा एकच आहे. म्हणून गीताधर्म व भागवत धर्म एकच असले पाहिजेत. निष्काम कर्म हाच भागवत धर्म व महाभारतकारांच्या मतें गीतेचें हेंच तात्पर्य " असें रहस्यकार (गी. र. पृ.९–११) म्हणतात. पण भगवान् हा शब्द एकट्या श्रीकृष्णालाच लावीत नाहींत. कोणत्याहि पूज्य उपास्याला भगवान् म्हणतात. शैव शिवाला भगवान् म्हणतात. शिवगीता अध्याय ६ ' भगवन्नत्र मे चित्रं ' (१) ' श्रीभगवानुवाच ' (४) ' आर्योऽहं भगवान् ईशः ' (१६) अ. ७ ' भगवन्यन्मया पृष्टं ' (१) ' देहे भगवतस्तव ' (२) ' श्रीभगवानुवाच ' (५) इत्यादि अनेक ठिकाणीं शंकराला भगवान् म्हटलें आहे. गणेशगीतेंत गणेशाला भगवान् म्हणतात. ' भगवन् कृपया तन्मे ' (अ. ४ श्लो. २०) ' भगवन्नारदो मह्यं० ' (अ. ८ श्लो. १) देवीगीतेंत देवीला ' इत्युक्त्वा सा भगवती ' (अ. ९-३८) असें म्हटलें आहे. कपिलगीतेंत ' श्रीभगवान् उवाच ' (अ. १ श्लो. १३) वगैरे अनेक ठिकाणीं कपिलाला भगवान् म्हटलें आहे. यमगीतेंत ' भगवान् प्रब्रवीतु मे' (अ. १ श्लो. १) असें, व ब्रह्मगीतेंत 'भगवांस्तन्नो वक्तुमिहार्हसि,' अ. १ श्लो. ३ असें वचन आहे. अर्थात् भगवानांनीं सांगितलेली गीता म्हणून तो भागवत धर्म ही कल्पना चुकीची आहे.गीता व नारायणीय यांच्या परंपरेबद्दलचा विचार आम्हीं पुढें केला आहे (पृ.३५५-५७)निष्काम कर्म हा भागवत धर्म नव्हे. निष्कामभक्ति–अहैतुकी भक्ति हा भागवत धर्म आहे, महाभारतकारांचें मत एका उपाख्यानावरून बादरायणसंबंधानें ठरविण्यापेक्षां तें शांतिपर्वादि इतर प्रधानप्रकरणावरून ठरविणेंच सयुक्तिक होय.शांतिपर्वांत स्वतः व्यासच म्हणतात–"द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च व्यवस्थितः ।।६।। कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः।।७।।कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते नित्यं अव्ययो ह्यक्षरात्मकः ।। ८ ।। कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितया नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ।।९ ।। ये स्म बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबान्निव।।१०।। कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति।।११।। यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते।।१२।। यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमचलं ध्रुवम्। अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च।।१३।।द्वन्द्वैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः।।१४।।" याचा भावार्थ–"ज्यांत वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण व दुसरा निवृत्तिरूप. कर्मानें प्राणी बद्ध होतो व विद्येनें मुक्त होतो. म्हणून तत्त्वदर्शी यती कर्म करीत नाहींत. प्राणी मेल्यावर कर्मानें एकादश इंद्रियें व पंचप्राण एतद्रूप सशरीर होतो, व विद्येच्या योगानें नित्य अव्यक्त अक्षरात्मक होतो. अल्पबुद्धित्वामुळें लोक कर्माची नेहमीं प्रशंसा करितात. त्यामुळें ते अनेक देह धारण करून त्यांतच रममाण होत्साते त्यांचीच उपासना करितात. जे परा बुद्धीला प्राप्त झालेले धर्मनैपुण्यदर्शी ते नदीचें जल

पिणारा विहिंरीची जशी प्रशंसा करीत नाहीं त्याप्रमाणें कर्माची प्रशंसा करीत नाहींत. कर्मांचें सुख-दुःख व उत्पत्ति-नाश हें फल प्राप्त होतें. पण जेथें प्राप्त होऊन जीव शोक करीत नाहीं तें स्थान विद्येनें मिळतें. जेथें जाऊन मरत नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं, जरायुक्त होत नाहीं व वाढत नाहीं, जेथें तें परम, अव्यक्त, अचल, ध्रुव, अव्याहत, अनायास, अमृत व अवियोगी—नित्य ब्रह्म आहे, जेथें द्वंद्वांची पीडा होत नाहीं. मनाच्या चिंताप्रभृति कर्मानें त्रास होत नाहीं, तर सर्वत्र सम, सर्वांचे मित्र व सर्वभूतांच्या हितामध्यें रत असे ते विद्वान् होतात'' इत्यादि (महा. भा. मद्रास प्रत अ. १४७ पहा.) व्यासांचें म्ह० महाभारतकारांचें हें मत आहे. पुनः आश्रमाविषयींहि व्यासच म्हणतात.—'' चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । एतां आश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥'' (अ. २४८. श्लो. १५)—चार पायऱ्यांची ही शिडी ब्रह्मामध्यें प्रतिष्ठित आहे. या शिडीचा आश्रय करून द्विज ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. याप्रमाणें चार आश्रम याच चार पायऱ्या कल्पून व क्रमानें तीन आश्रमांचें वर्णन करून शेवटच्या यति-आश्रमाचें २५१ व्या अध्यायांत सविस्तर वर्णन आहे. तें गीतेंतील स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त, गुणातीत यांच्या वर्णनाहून भिन्न प्रकारचें नाहीं. शांतिपर्वांतील असे शेकडों उतारे देऊन महाभारतकार व्यासांचें मत रहस्यकार समजतात तसें नाहीं, हें सिद्ध करितां येण्यासारखें आहे. व्यास ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी नसून निष्काम कर्मानें चित्तशुद्धि होऊन (महा. भा. शांति. अ. १८८ पहा.) ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो असें स्पष्ट म्हणणारे आहेत. 'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ' अर्थात् या संबंधानें रहस्यकारांनीं जो विस्तार केला आहे तो सर्व फुकट आहे.

शिवाय गीता ही स्मृति आहे. कारण ब्रह्ममीमांसेंत तिचा स्मृति म्हणून प्रमाणत्वानें उल्लेख केलेला आहे. स्मृति नेहमीं श्रुतींच्या अर्थाला अनुसरते, श्रुत्यर्थाला अनुसरणाऱ्या स्मृतीलाच वैदिक शिष्ट प्रमाण मानतात. श्रुतिविरुद्ध अर्थाचें प्रतिपादन करणारी स्मृति अनपेक्ष—अप्रमाण होय, असें मीमांसेंत स्पष्ट म्हटलें आहे, (विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति हि अनुमानं अ. १, पा. ३ सू. ३) त्यामुळेंच श्रुत्यर्थांच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या कपिल, कणाद इत्यादिकांच्या स्मृति अप्रमाण आहेत. त्या स्मृतींतूनहि जो अविरुद्ध अर्थ आहे तेवढ्या पुरतें त्यांना प्रामाण्य आहे. श्रीगीता ही प्रमाण स्मृति असल्यामुळेंच तिला मूळ श्रुतींचा आधार असला पाहिजे, हे उघड ठरतें. पण श्रुति म्ह० मंत्र-ब्राह्मण. त्यांतील संसार हेंच फल देणाऱ्या सकाम कर्मकांडाला गीता अनुसरत नाहीं. तर संसाराची निवृत्ति करणाऱ्या उपासना-ज्ञानकांडात्मक मंत्र-ब्राह्मणाला ती अनुसरते. तिच्यांतील सर्व विषय प्रायः उपनिषद्रूप श्रुतींच्या आधारानें प्रतिपादिलेले आहेत.जसें—'यामिमां पुष्पितां वाचं०' (अ. २.४२-४४);'त्रैगुण्यविषया वेदाः (२.४५); 'त्रैविद्या मां सोमपाः०' (९.२०.२१); ' न वेदयज्ञाध्ययनैः० ' (११.४८); ' नाहं वेदैर्न तपसा०' (११-५३); इत्यादि वचनें मुंडकोपनिषद् १.२.७-१०;काठक. १.२.५-६; मुंडक. ३.२.३. नारायण अ. १२ यांच्या आधारानें लिहिलेलीं आहेत. ' य एनं वेत्ति हंतारं०' २.१९ ' न जायते म्रियते वा०' २.२०; ' आश्चर्यवत्पश्यति ' हीं काठक. १.२.१८-१९

व १.२.७. यांच्या आधारें आहेत. तिसऱ्या अध्यायांतील नित्य पंचमहायज्ञ ऋग्वेद १०.११७.६ तैत्तिरीय, मनु. ३.११८ इत्यादिकांच्या आधारें सांगितले आहेत. ' आत्मरतिः आत्मतृप्तः आत्मनि संतुष्टः' ३.१७ हें मुंडक. ३.१.४; छान्दोग्य अ. ७.५. यांच्या आधारें आहे. ' इंद्रियाणि पराण्याहुः ' हें 'इन्द्रियेभ्यः परं मनः ' या काठक १.३.१० श्रुतीच्या आधारें; ' ये यथा मां प्रपद्यन्ते ' ४.११ हें ' तं यथा यथोपासते तदेव भवति ' (बृ. अ. १ ब्रा. ५) ' यथा क्रतुरस्मिल्ँलोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ' (छां. भा. ३.१४,पृ.२११) यांच्या आधारें आहे. ' ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं ' ४.१९ व ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ' ४.३७ हें ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे०' या (मुंड. भा.२.२.८. पृ.७९) श्रुतीला धरून आहे. ' यावानर्थ उदपाने० ' २.४५. व ' सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते ' ४.३३ हीं वचनें 'यथा कृताय विजिताय अधरेया संयन्ति०' या छान्दोग्य (अ. ४.१.४. पृ. २५०) श्रुतीच्या आधारानें आहेत. ' नवद्वारे पुरे०' ५.१३ हें ' यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे ' या (छां.भा. अ. ८.१ पृ. ५७५) श्रुतीच्या व नवद्वारे पुरे देही० ' या (श्वेताश्व.४.१८) श्रुतीच्या आधारें आहे. अध्याय ६–' शुचौ देशे' ११, 'समं कायशिरोग्रीवं' १३ इत्यादि वचनें 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं' 'समे शुचौ०' इत्यादि श्वेताश्वतरोपनिषदाच्या आधारें आहेत. अशींच आणखीहि हवीं तितकीं वचनें प्रत्येक अध्यायांत दाखवितां येतील. 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' ८.११ 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म'८.१३यांना श्रौत आधार आहे.'शुक्लकृष्णे गती' ८.२४–२७ या गती छांदोग्य, बृहदारण्यक, कौषीतकी इत्यादि उपनिषदांतील देवयान व पितृयाण मार्गाच्या आधारानें सांगितल्या आहेत.दहाव्या अध्यायांतील विभूतिवर्णन–'यो देवो अग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनं आविवेश । य ओषधिषु० ' इत्यादि श्वेताश्वतराच्या आधारें आहे. 'अहं आदिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः' २ हें वचन 'यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च' याच्या आधारें आहे. अकराव्या अध्यायांतील ' अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं ' १६ इत्यादि वचनें श्वेताश्व. ' विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखो०' इत्यादि श्रुतीच्या आधारें आहे. अध्याय १३ –' सर्वतःपाणिपादं ' हा सर्व श्लोक व ' सर्वेन्द्रियगुणाभासं ' हा श्लोकार्ध श्वेताश्वतरांतून अक्षरशः घेतला आहे. प्रकृति, पुरुष, माया, गुण, क्षर, अक्षर इत्यादि शब्दहि श्वेताश्वतरादिकांतील आहेत, सांख्यदर्शनांतील नव्हेत. अध्याय १५–' ऊर्ध्वमूलमधःशाखं ' हें संसारवृक्षाचें वर्णन ' ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ' २. ३. १ या काठक श्रुतीच्या आधारें आहे. ' ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं० ' ४ हें ' तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ' या श्रुत्याधारें आहे. ' न तद्भासयते सूर्यो० ' ६ व ' यदादित्यगतं तेजः'१२ हीं वचनें ' न तत्र सूर्यो भाति०' ६-१४ या श्वेताश्वतराच्या वगैरे आधारें आहेत. अध्याय १६–' द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् ' हें वचन ' द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ' बृ. १. ३. १. या श्रुत्याधारें आहे. सूक्ष्म अवलोकन केल्यास आणखीं अनेक गीतावचनांचा श्रुतीशीं साक्षात् किंवा परंपरेनें संबंध दाखवितां येईल.पण विस्तारभयास्तव तसें करीत नाहीं. यावरून गीतेचा संबंध उपनिषदांशीं आहे. म्हणू-

नच तिला उपनिषद् व पुनः ब्रह्मविद्या म्हटलें आहे; तिचा संबंध नारायणीय उपाख्यानाशीं असता, तर निदान त्यांतील एखादें तरी वचन किंवा विचार यांत यावयास पाहिजे होता, पण तो नाहीं. अर्थात् ' सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः' व 'दुग्धं गीतामृतं महत् ' हें म्हणणेंच निर्दोष व प्रमाणसिद्ध असून रहस्यकारांचें म्हणणें सदोष व प्रमाणरहित आहे. याविषयीं सविस्तर विचार ४ थ्या अध्यायाच्या आरंभीं टीपेंत केला आहे. तो पहा.

रहस्यकारांच्या पृ. १४ वरील वर्णनावरून असें दिसतें कीं त्यांना आचार्यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान मान्य आहे. पण आचरणदृष्ट्या त्यांच्या मतानें अवश्य असलेली संन्यासनिष्ठा मात्र मान्य नाहीं. पण वस्तुतः अद्वैत तत्त्वज्ञानहि आचार्यांच्या पदरचें नाहीं व संन्यासनिष्ठा किंवा निवृत्तिमार्गहि त्यांच्या घरचा नाहीं. तीं दोन्हीं वैदिक आहेत व वैदिक शिष्टांना संमत आहेत. गीतेंतहि सर्वकर्मसंन्यासावांचून मोक्ष मिळत नाहीं, असेंच प्रतिपादन केलें आहे. कामत्याग, संकल्पत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हेंच त्यांचें स्वरूप आहे. (पुढें पृ. १११७ पहा.) संन्यास स्मार्त आहे व कर्मयोग भागवत आहे. ही रहस्यकारांची कल्पनाच चुकलेली आहे. कर्मयोगहि वैदिक व संन्यासहि वैदिक.प्रवृत्तिमार्गहि वैदिक व निवृत्तिमार्गहि वैदिक.वैदिक जनतेंत केवल स्मार्त किंवा केवल भागवत मताला केव्हांहि मान्यता मिळणें शक्य नाहीं.ही गोष्ट आम्हीं पुढें सविस्तर सिद्ध केली आहे.

रहस्यकार म्हणतात—(पृ. १८) " ब्रह्मात्मैक्यरूप मोक्ष प्राप्त होण्यास जीं अनेक साधनें आहेत त्यांपैकीं भक्तिमार्ग हें साधन अत्यंत सुलभ होय " अगदीं खरें आहे. पण भक्तिहि ज्ञानद्वारा मोक्षाचें कारण होते, हें विसरतां कामा नये आणि भक्तीनें प्राप्त होणारें जें ज्ञान–ब्रह्मात्मैक्यानुभव तोच मोक्ष–तीच जीवन्मुक्ति होय. ' भक्त्या मां अभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ' इत्यादि गीतावचनांचाच याला आधार आहे. रहस्यकारांचे उपक्रमोपसंहार कसे चुकले आहेत तें आम्हीं पुढें सविस्तर सांगितलें आहे (पृ.३७–४१ पहा) रहस्यकार पुढें म्हणतात (पृ. २४) " (दोन्ही सैन्यांचें युद्ध सुरू होणार) इतक्यांत एकाएकीं ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून ' विमनस्क ' व संन्यास घेण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास आपल्या क्षात्र कर्मास प्रवृत्त करण्यासाठीं भगवंतांनीं गीता उपदेशिली आहे " ही दृष्टि साफ चुकीची आहे. अर्जुनाला ' हे सर्व माझे ' असा मोह झाला व त्यांचा मूर्तिमंत मृत्यु त्याच्या डोळ्यापुढें उभा राहिला. त्यामुळें त्याला शोक झाला. शोक व मोह यांनीं व्याकुळ झालेला तो स्वधर्माला अधर्म व परधर्माला धर्म समजूं लागला. म्हणजे त्यावेळीं त्याची बुद्धि तामसी झाली व तो तामस त्याग करावयास तयार झाला होता. (गी. अ. २. ७ पृ. ३२; १८.७ पृ. ११३८. १८.३२ पृ. ११८०) पण तामस व राजस बुद्धि व त्याग यांचें फल नरक आहे. (पृ. ११३८–३९ पहा.) तसल्या त्यागानें अर्जुनाचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंच कल्याण होणें शक्य नाहीं. म्हणून भगवानांनीं त्याला सात्त्विक त्याग करावयास लावून मोक्षमार्गांत प्रवृत्त केलें, हें खरें गीतारहस्य आहे. गीता केवल युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठींच जर भगवानांनीं सांगितलीं असती तर तिच्या मध्यें ' अमृतत्वाय कल्पते ' २-१५ पृ. ७४ ' कर्मबन्धं प्रहास्यासि ' (२.३९ पृ. ११४,) 'त्रायते महतो भयात् ' (२.४० पृ. १५२,) 'जन्म-

बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयं' २.५१ पृ. १८४ 'स शान्तिमधिगच्छति' व 'एषा ब्राह्मी स्थितिः... ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति' २.७१-७२ पृ. २२८.२३० 'मे दिव्यं जन्म कर्म यः वेत्ति सः देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति मां एति' (४.९.पृ.३७४) 'ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' ४.१०'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' ४.१६ज्ञानं लब्ध्वा शान्तिं अधिगच्छति' ४-३९ 'संन्यासः कर्मयोगः निःश्रेयसकरौ' ५.२ 'सुखं बंधात्प्रमुच्यते' ५.३. 'ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः अपुनरावृत्तिं गच्छान्ति' ५.१७ 'अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते' ५-२६. 'ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति' ५.२९ 'निर्वाणपरमां मत्संस्थां शान्तिमधिगच्छाति' ६.१५ 'परां गतिं याति' ६-४५ 'स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः' ८.५ 'मामेवैष्यसि०' ८.७ 'परमं दिव्यं पुरुषं याति' ८.८ 'स याति परमां गतिं' ८.१३ 'मामुपेत्य दुःखालयं अशाश्वतं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति' ८.१५ 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' ८.१६ 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' ८.२१ 'योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं' ८.२८ अध्याय ९.-'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' १ 'मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते' ३ 'मद्याजिनः मां यान्ति' २५ 'विमुक्तो मामुपैष्यसि' २८ 'तेऽपि परां गतिं यान्ति' ३२ 'मामेव एष्यसि' ३४ अध्याय १०-'मां अनादिं लोकमहेश्वरं वेत्ति सः सर्वपापैः प्रमुच्यते' ३, 'ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' १० अध्याय ११-'स मामेति' ५५ अध्याय १२-'ते मामेव प्राप्नुवन्ति' ४ 'मय्येव निवसिष्यसि' ८ 'त्यागात् शान्तिरनन्तरं' १२ अध्याय १३-'न स भूयोऽभिजायते' २३ 'तेऽपि मृत्युं अतितरन्ति एव' २५ 'न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं' २८ 'तदा ब्रह्म संपद्यते' ३० 'ये ब्रह्म विदुः ते परं यान्ति' ३४ अध्याय १४-'परां सिद्धिं इतो गताः' 'मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति' २ 'मद्भावं सोऽधिगच्छन्ति' १८ 'जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तोऽमृतमश्नुते' २० 'स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते' २६ अध्याय १५-'अमूढाः अव्ययं पदं गच्छन्ति' ५ 'बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात्' २० अध्याय १६-'दैवी संपद्विमोक्षाय' ५ 'आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं' १२ अध्याय १८-'त्रिविधं फलं अत्यागिनां भवति संन्यासिनां न' १२ 'स्वकर्मनिरतः सिद्धिं विन्दति' ४५ 'स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति' ४६ 'परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छाति' ४९ 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति...ज्ञानस्य या परा निष्ठा' ५० 'बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः...... ब्रह्मभूयाय कल्पते' ५१-५३ 'मां तत्त्वतः ज्ञात्वा विशते' ५५ 'शाश्वतं अव्ययं पदं अवाप्नोति' ५६ 'परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यासि' ६२ 'मामेव एष्यति सत्यं प्रतिजाने' ६५ 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि' ६६ या वचनांवरून गीता मोक्षासाठीं सांगितली, केवल युद्धप्रवृत्तीसाठीं नाहीं, हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. कारण प्रत्येक अध्यायांत पुनः पुनः त्याचाच अभ्यास केला आहे. म्हणूनच आचार्यांनीं 'तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं०' इत्यादि उपोद्धातभाष्यांतच (पृ. ७) स्पष्ट सांगितलें आहे.

सबंध गीतेंत युद्धाच्या विधानाचा ज्यांत आभास आहे, अशीं ४ वचनें आहेत. १'तस्माद्युद्ध्यस्व भारत' २.१८; २ 'युद्ध्यस्व विगतज्वरः' ३.३०; ३ 'युद्ध्यस्व जेतासि रणे

सपत्नान्' ११.३४;'युध्य च' ८.४. पण तेवढ्यावरून 'समग्र गीता युद्धाला तयार करण्यासाठीं भगवानांनीं अर्जुनाला उपदेशिली' हें म्हणणें अयोग्य आहे. बरें, युद्धाचें फल मोक्ष आहे, म्हणून म्हणावें तर तसेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण स्वतः भगवानांनींच युद्धाचें फल 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं' अ. २ श्लोक ३७ असें सांगितलें आहे. पण गीतेंत तर मोक्ष, परमेश्वरप्राप्ति, त्यांचे कर्मफलत्यागादि अनेक उपाय, यांचेंच प्राधान्यानें वर्णन आहे. यास्तव गीतेचा युद्ध हा प्रधान प्रतिपाद्य विषय नसून प्रासंगिक विषय आहे, हें कोणीहि विचारी मनुष्य कबूल करील आणि तें युद्धहि 'स्वधर्माख्य' कर्म या रूपानेंच करावयास सांगितलें आहे. म्हणजे गीतेंत युद्धापेक्षां स्वधर्म-कर्म करण्याचा विशेष आग्रह केला आहे व तो सुद्धां निःश्रेयस्कर या रूपानें केला आहे.अर्थात् कर्मानुष्ठानहि मोक्षासाठीं लौकिकासाठीं नव्हे. युद्ध हें सांख्याचेंच-आत्मज्ञानाचेंच अंग आहे, असें कित्येक रहस्याकारांचे भक्त म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं. कारण दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकांत ज्या आत्मज्ञानाला आरंभ केला आहे,त्याचा उपसंहार 'तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ' (२.३०) येथें करून 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य ' येथून पुढील आठ श्लोकांत केवल प्रासंगिक लौकिक न्याय सांगितला आहे. हें 'स्वधर्मं अपि च ' या शब्दांवरूनच उघड होतें 'व स्वधर्माकडेहि पाहून ' येथील 'हि ' शब्दच मागील आत्मज्ञानाशीं पुढील प्रतिपादनाचा संबंध नाहीं, हें सुचवितो. प्रत्यक्ष त्या श्लोकांचा अर्थ जरी पाहिला तरी तें सांख्य-आत्मज्ञान नव्हे, हें उघड होतें.

आचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत हा विषयाविभाग उपक्रमोपसंहारपूर्वक स्पष्टपणें दाखविला आहे. गीता हा सूत्ररूप ग्रंथ आहे. त्यामुळें त्याची संगति श्लोकांतील शब्दार्थावरून लाविली पाहिजे. वरचा श्लोक कर्मपर आहे, म्हणून त्याच्या खालचाहि कर्मपरच लावूं लागल्यास अर्थविघात झाल्यावांचून रहात नाहीं. रहस्यकारादि सर्व आधुनिक गीतार्थाच्या वेळीं हीच चूक करितात. उदाहरणार्थ—चवथ्या अध्यायाच्या शेवटीं ' आत्मज्ञानानें संशय घालीव ' असें म्हटलें आहे व पांचव्या अध्यायांत ' कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, ' असें सांगितलें आहे. तेव्हां हा कर्मयोग ज्ञानानंतरचा आहे, असें आधुनिक म्हणणार ! पण आचार्यादिक ' निःश्रेयसकरौ उभौ ' या साक्षात् पदांकडे पाहून 'ज्ञानरहित पुरुषाच्या संन्यासापेक्षां ज्ञानरहित पुरुषाचा कर्मयोग श्रेष्ठ,' असें म्हणणार. तसेंच ' कर्मयोगो विशिष्यते ' हा पांचव्या अध्यायाचा आरंभ पाहून सर्व अध्यायांत कर्मयोगच प्रतिपादिला आहे, किंबहुना सर्व गीताशास्त्राचा तो सिद्धान्त आहे, असें आधुनिक समजणार. सहाव्या अध्यायाच्या आरंभीं 'कर्मफलाची इच्छा न करितां जो नियत कर्म करितो तो संन्यासी व योगी' असें म्हटलेलें पाहून सहाव्या अध्यायांत निष्काम कर्मयोगच सांगितला आहे व तोच खरा संन्यास, इत्यादि ठरविणार ! मग त्या त्या अध्यायांत त्याच्या विरोधी किती कां वचनें असेनात! उदाहरणार्थ अ.५.१३-२९श्लोकांपर्यंतचा भाग कर्मयोगपर संभवत नाहीं. सहाव्या अध्यायांतील श्लो. १०-३२ पर्यंतचा विषय कर्मयोगपर असणें शक्य नाहीं.यास्तव विचाराची ही आधुनिक पद्धति गीतेसारख्या

सूत्ररूप शास्त्राला तरी लागू होत नाहीं.असले ग्रंथ 'यत्परः शब्दः सः शब्दार्थः'या मीमांसेच्या पद्धतीनेंच लाविले पाहिजेत. म्हणूनच आचार्यांनीं दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकाला अवतरण देतांना ' इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखंप्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति ' गी. भा. पृ. १४२, पहा असें म्हटलें आहे. तात्पर्य प्रत्येक अध्यायांत प्रायः ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा आणि ज्ञान व ज्ञानोपाय यांचें वर्णन अधिकारिभेदानें न्यूनाधिक प्रमाणांत आहे. त्यामुळें प्रत्यक्ष शब्दांकडे पाहून श्लोकार्थ केला पाहिजे. प्रत्येक अध्यायांत किंवा समग्र गीतेंत अथपासून इतिपर्यंत एकच कर्मयोग प्रतिपाद्य आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठापर वचनांचा अर्थघात करावा लागतो. या दृष्टीनें आचार्यांची गीतार्थयोजनाच निर्दोष आहे, हें समग्र गीताभाष्य वाचल्यावर कोणाच्याहि लक्षांत येईल. असो;

गीतेचें परम प्रयोजन निःश्रेयस आहे, हें याप्रमाणें गीतेंतील वचनांनींच सिद्ध झालें असतां त्याचा उपाय कोणता तें जाणण्याची इच्छा ओघानेंच होते. आचार्यांनीं त्या निःश्रेयसाचें स्वरूप ' कारणासह जन्म-मरण-सुखदुःखसंप्राप्तिरूप संसाराचा अत्यंत उपरम ' असें सांगून ' सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा' हें त्याचें साधन सांगितलें आहे. रहस्यकार व इतर आधुनिक यांचा आचार्यांविषयीं याच वाक्यावरून गैरसमज झाला आहे. पण आचार्य सर्वकर्मसंन्यास व कर्मसंन्यास हे दोन पृथक् मानतात, हें त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. सर्व कामत्याग, देहाभिमानत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हाच सर्वकर्मसंन्यास असून केवल अग्निहोत्रादिकर्मांचा त्याग हा नुस्ता कर्मसंन्यास आहे, असें त्यांनीं स्पष्ट प्रतिप्रादन केलें आहे. (पृ. ४७८-८०, ११४७ पहा.) कर्मसंन्यास म्ह० रहस्यकार ज्याला संन्यासमार्ग ह्मणतात त्याला आचार्य मोक्षाचें साक्षात् साधन समजत नाहींत आणि सर्वकामत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग, देहाभिमानत्याग गीतेंत सांगितलेला नाहीं, असें कोणालाहि म्हणतां येणें शक्य नाहीं; तीच ज्ञाननिष्ठा किंवा नैष्कर्म्यसिद्धि आहे. काम्यकर्मत्याग, सर्वकर्मफलत्याग, कर्मे ईश्वरार्पण–ब्रह्मार्पण करणें, हे सर्व गौण त्याग असून ते सर्व अहंकारत्यागरूप मुख्य संन्यासासाठीं आहेत.पुढें या सिद्धान्ताचें पुष्कळच विवेचन झालें आहे. (पृ. १११७–१८ वगैरे पहा.)

अर्जुनाला भगवानांनीं कर्मच करावयास सांगितलें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. पण तें कर्म म्ह० स्वधर्मरूप श्रौत-स्मार्त कर्म होय. लौकिक कर्म नव्हे. कारण परंपरेनें मोक्षाचें साधन होणाऱ्या कर्मांचेंच तें विधान आहे.स्वर्गादि फल देणाऱ्या वैदिक सकाम कर्मांचीहि निंदा करणारी गीता केवल लौकिक स्वाभाविक कर्म निष्काम करा,असें सांगेल तरी कशी ? अर्थात् रहस्यकारांचा कर्मशब्दाचा व्यापक अर्थ स्वधर्म किंवा धर्म या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेंच चुकला आहे.याविषयींहि आम्हां पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे.वैदिक संप्रदायांत अधिकाराप्रमाणें साधन सांगितलें जातें.कर्माचे अधिकारी निराळे,ज्ञानाचे निराळे. जगांतील सर्वच मनुष्यें व्यवहारांतहि समान योग्यतेचीं नसतात, हें कोणीहि कबूल करील, मग केवल अलौकिक परमार्थांत तीं समान योग्यतेचीं कोठून असणार! म्हणूनच वैदिक धर्मांत चार वर्ण व चार आश्रम, असे भाग केले आहेत. प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्ति-

मार्ग किंवा कर्मयोग व ज्ञानयोग हा भेदहि अधिकारपरत्वेंच आहे. अज्ञच कर्मयोगाचे अधिकारी, जिज्ञासु निष्काम कर्मयोगादि उपासनेचे अधिकारी व आत्मसाक्षात्कारवान्च ज्ञानयोगाचे अधिकारी आहेत. जिज्ञासु अधिकारी पुरुषाला क्रमानें अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनें सांगून ज्ञाननिष्ठेंत प्रवृत्त करण्यासाठीं गीतेचा आरंभ आहे. म्हणून तिनें स्वर्गादि संसार हेंच फल देणाऱ्या कर्मयोगाची निंदा करून फलेच्छारहित नित्य कर्मांच्या विधानास आरंभ केला आहे. तोच सात्त्विक त्याग होय. (अ. १८.९ पृ. ११३९ पहा) म्हणजे एक प्रकारच्या संन्यासापासूनच गीतेच्या उपदेशास आरंभ झाला आहे. पण या गोष्टीचा कांहींच विचार न करितां गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे, गीता प्रवृत्तिपर आहे, वगैरे म्हणणें, म्हणजे गीतेच्या खऱ्या अर्थाचा घात करणें आहे. गीता हें जर कर्मयोगशास्त्र असतें तर त्यानेंच अर्जुन किंवा दुसरा कोणीहि कृतकृत्य झाला असता ! पण गीतेंत कर्मयोगानें परमात्मप्राप्ति, शान्ति, कर्मबंधमुक्ति होते, असें सांगणारें एकहि वचन नाहीं. उलट ज्ञानलक्षण भक्तीनेंच मोक्षप्राप्ति होते, असा घोष केला आहे. कर्मानें सिद्धि किंवा संसिद्धि मिळते असें सांगितलें आहे. पण ती सिद्धि किंवा संसिद्धि म्ह० मोक्ष–ब्रह्मप्राप्ति–ईश्वरनिष्ठता नव्हे. तर चित्तशुद्धि व ज्ञाननिष्ठायोग्यताच होय. अर्थात् कर्मानेंच मोक्ष मिळतो,हें म्हणणें केवल श्रुति-न्यायविरुद्धच नव्हे, तर गीतेलाहि असंमत आहे. फलेच्छारहित कर्मयोग हें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें व ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे, हा श्रौत सिद्धान्त गीतेंतील वचनांनींहि सिद्ध करितां येतो, व पुढें भाष्यार्थांत तो सिद्ध केलेला आहे.)

गीतेचें प्रधान प्रयोजन निःश्रेयस असल्यामुळें तिचें प्रधान प्रतिपाद्य ज्ञाननिष्ठाच आहे. पण ज्ञाननिष्ठेचे अधिकारी–ज्ञानी फार थोडे व अज्ञ कर्माधिकारीच फार, म्हणून जिज्ञासूंसाठीं फलेच्छारहित कर्मानुष्ठानापासून ज्ञाननिष्ठेपर्यंत सर्व साधनें गीतेंत सांगितलीं आहेत. ज्ञाननिष्ठेची संन्यास-आश्रम ही इतिकर्तव्यता आहे. कारण आश्रमान्तर केल्यावांचून कर्मत्याग केल्यास दोष लागतो. कदाचित् तो ज्ञानी असल्यास त्यामुळें त्याच्या मोक्षाला बाध येणार नाहीं, पण लोकनिंदा होईल व तो श्रेष्ठ असल्यास त्याचे भक्त त्याच्याप्रमाणें ज्ञान नसतांना कर्मत्याग करतील, त्यांचा संग्रह करण्यासाठीं म्ह० लोकसंग्रहासाठीं ज्ञानी कर्माधिकाऱ्यानें म्ह० ज्याला संन्यासाश्रमाचा अधिकार किंवा उपपत्ति नाहीं त्यानें कर्तृत्वाभिमान सोडून केवल चेष्टामात्र कर्मे करावींत, एवढीच गीतेंत अनुज्ञा दिली आहे.सबंध गीतेंत 'लोकसंग्रह' हा शब्द फक्त दोनदा आला आहे, व तोहि तिसऱ्या कर्मयोग-अध्यायांतच व प्रसंगानें आला आहे, प्राधान्यानें नव्हे. ही गोष्ट ' लोकसंग्रहं एवापि ' येथील अपिशब्दानेंच सिद्ध होते. पण रहस्यकारांनीं त्याला नसतें महत्त्व देऊन, त्याचा भलताच अर्थ करून, रहस्यांत त्याचा पांचशें वेळां उल्लेख केला आहे, व त्यावरून 'गीतेची दृष्टि उपनिषदांहून व्यापक आहे, गीता व उपनिषदें यांत हाच भेद आहे,' वगैरे नसतीं अनुमानें काढलीं आहेत. असो; पण अशा ज्ञानी पुरुषानें केलेल्या चेष्टामात्र कर्मांना शास्त्रदृष्ट्या कर्मच म्हणतां येत नाहीं. कारण त्याच्या ठिकाणीं कर्माची मुख्य सामग्री जो कर्तृत्वाभिनिवेश तो नसतो. अर्थात् ज्ञानकर्मसमुच्चय असिद्ध

आहे. रहस्यकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाला ' शास्त्रीय ज्ञानकर्मसमुच्चय ' हें नांवच देतां येत नाहीं. यासंबंधानेंहि आम्हीं पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे. (पृ. २४८-४९ पहा.).

(गीतेंत योगशब्दाचा मुख्य अर्थ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय-साधन हा आहे. योगशब्दाचा कर्मयोग हा मुख्य अर्थ केव्हांच संभवत नाहीं. पण साधन या मुख्य अर्थांत कर्मयोगापासून समाधियोगापर्यंत सर्वांचा अन्तर्भाव होतो व तीं सर्व आत्मसाक्षात्कार -ब्राह्मी स्थिति-ब्रह्मस्थिति-जीवन्मुक्ति यांचीं न्यूनाधिक योग्यतेचीं साधनें आहेत. लोकसंग्रहशब्दाप्रमाणेंच कर्मयोग हा शब्दहि सबंध गीतेंत पांच वेळां आला आहे व त्याचा अर्थ कर्म-कर्मानुष्ठान असा आहे. ' योग ' या शब्दाचाहि ' योगार्थत्वात् योगः ' या व्युत्पत्तीनें कांहीं ठिकाणीं कर्मयोग असा अर्थ प्रकरणानुरोधानें करावा लागतो. आचार्यांनीं तसा केला आहे. पण तेवढ्यावरून सर्वत्र ' योग म्ह० कर्मयोग ' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. याविषयींहि आम्हीं पुढें बरेंच लिहिलें आहे.)(१४५-५०).

सांप्रदायिक आग्रह, ओढाताण, वगैरे संबंधानें जर विचार केला तर श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यांतच त्या सर्वांचें प्रमाण सर्वांहून कमी असून रहस्यकारांची ओढाताण व आग्रह कित्येक ' सांप्रदायिकांना 'हि खालीं मान घालावयास लावील अशा तऱ्हेची आहे. आम्हीं त्याचीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत. ' कर्मणि एव अधिकारः ' येथील ' एव ' शब्दानें कोणता अर्थ ध्वनित होतो, तें आचार्यांनीं ' न ज्ञाननिष्ठायां ' या शब्दांनीं सांगितलें आहे. यालाच ओढाताण म्हणणें म्हणजे आचार्यांच्या भाष्याची शैलीच आपल्याला कळली नाहीं, हें कबूल करणें आहे. कारण आचार्य असे विशेष अर्थबोधक शब्द जेथें जेथें येतात, तेथें तेथें तो तो अर्थ अगदीं विशद करून दाखवीत असतात. उदाहरणार्थ-४-१५, पृ. ३८५. ५. २८, पृ.५३१. १३-२९, पृ. ९७६ वगैरे पहा.

असो; एखाद्या वाक्याला स्तुत्यर्थवाद म्हणणें ह्मणजे त्याला पोकळ मानून उडवून देणें, अशी रहस्यकारांनीं आपली भलतीच समजूत करून घेतली आहे. पण मीमांसेंत अर्थवादाला पोकळ मानलेलें नाहीं. तर विहिताची स्तुति करून त्याविषयीं साधकाच्या मनांत रुचि उत्पन्न करणें व निषिद्धाची निंदा करून त्याविषयीं अरुचि उत्पन्न करणें हें अर्थवादाचें प्रयोजन आहे. आम्हीं पुढें त्याचा पुष्कळ विचार केला आहे. तथापि आचार्यांनीं गीताभाष्यांत वारंवार त्याचें कसें स्पष्टीकरण केलें आहे तें पहा—अ. २ श्लो. ३९-४० यांतील ' बुद्ध्या युक्तो यया० ' इत्यादि भागानें योगबुद्धीची स्तुति केली आहे, असें आचार्य म्हणतात, (पृ. १४८ पहा)व त्यांतील अक्षरार्थाकडे पाहिलें असतां ती स्तुति नव्हे, असें कोणालाच म्हणतां येणार नाहीं. तसेंच ' स्तुति-पोकळ अर्थवाद म्हणून त्याला उडवून दिलें 'असेंहि ह्मणतां येणें शक्य नाहीं. अशींच आणखीं १४ स्थळें दाखवितों—गीताभाष्यार्थ पृ. २३० " सा एषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते " असें ' एषा ब्राह्मी स्थितिः ' या श्लोकाला बहुतेक सर्व प्राचीन टीकाकारांनीं अवतरण दिलें आहे. पण त्यावरून ' ज्ञाननिष्ठा पोकळ अर्थवाद म्हणून उडवून दिली ' असा त्याचा अर्थ होत नाहीं. अक्षरार्थाकडे पाहिलें तरी ही ज्ञाननिष्ठेची स्तुति आहे, हेंच ठरतें. गी. भा. पृ. ३९१ कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणाराची ' स बुद्धि-

मान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ' अशी स्तुति केली आहे. तो ' कर्मामध्यें अकर्मादि दृष्टि करावी ' या विधीचा रोचक अर्थवाद आहे. पोकळ नव्हे. गी. भा. पृ. ४१०. ' तदेतत्कर्मण्यकर्मदर्शनं स्तूयते० ' ही स्तुतिहि पोकळ नाहीं. गी. भा. पृ. ४३४. " ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं " "श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः" "इति ज्ञानं स्तौति" यावरून ज्ञानाला उडवून दिलें,असें होत नाहीं.अशीं गीताभाष्यांतच आणखीं शेकडों उदाहरणें दाखवितां येतील. तसेंच गी. भा. पृ. ४८४ यावरील " इति कर्मयोगं स्तौति " असें म्हटल्यानें ' कर्मयोग श्रेष्ठ ' हा पोकळ अर्थवाद मानून त्याला उडवून दिलें,असें म्हणणें सर्वथा अन्याय्य होय. कारण विधींच्या स्तुत्यर्थत्वानें अर्थवाद प्रमाणच आहे, असें मीमांसाशास्त्रांत ' विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ' (१-२-७) या सूत्रानें सांगितलें आहे.

आतां आणखीं एकच अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धान्त सांगतों. अद्वैत वेदान्त शास्त्राला सद्योमुक्ति किंवा जीवन्मुक्ति संमत आहे. स्वर्गाप्रमाणें मरणोत्तर प्राप्त होणारें विदेह-कैवल्य किंवा क्रममुक्ति, असमंत जरी नसली तरी विवक्षित नाहीं. ज्ञाननिष्ठ सांख्य हा जीवन्मुक्त होय. त्यालाच गीतेंत स्थितप्रज्ञ, गुणातीत, भगवद्भक्त म्हटलें आहे. सर्व कामत्याग, देहादिसंघातावरील आत्माभिमानाचा सर्वथा त्याग, सर्वसंकल्पत्याग हें त्याचें लक्षण आहे. त्यालाच गीतेंत आत्मरति, आत्मतृप्त, आत्मसंतुष्ट म्हटलें आहे, वैराग्य व ज्ञान हेंच त्या अवस्थेचें लक्षण आहे. त्या अवस्थेंत शास्त्रीय नित्य-नैमित्तिकादि कोणत्याच कर्मांचा संभव नाहीं. फक्त शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य, तेवढींच कर्में तो करील व तीहि ' यदृच्छालाभसंतुष्टः द्वंद्वातीतः विमत्सरः ' इत्यादि होऊन करील. तीं कर्मेंहि माझीं आहेत, अशा भावनेनें तो करणार नाहीं. आचार्य या संन्यासालाच सर्वकर्मसंन्यास–ज्ञाननिष्ठा–नैष्कर्म्य म्हणतात. हा संन्यास व जीवन्मुक्ति यांत कांहीं फरक नाहीं. ते पर्याय शब्द आहेत. या अवस्थेंत मनोनाश व वासनाक्षय पराकाष्ठेस पोंचलेले असतात. म्हणूनच आचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत वारंवार ' भोजनाप्रमाणें ज्ञान दृष्ट फल देणारें आहे,' असें म्हटलें आहे. अशा मनुष्याला ब्रह्मविद्हि म्हटलेलें वेदान्तशास्त्राला खपत नाहीं, तर तो साक्षात् ब्रह्मच होय. अशा अवस्थेंत कर्मांचा मुळींच संभव नाहीं. ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ कर्म करणें वगैरे हे सर्व पक्ष या जीवन्मुक्तीच्या अपेक्षेनें कमी योग्यतेचे आहेत. कारण जेथें कर्म तेथें विक्षेप अपरिहार्य असल्यामुळें कोणत्याहि कर्मानुष्ठानावस्थेंत निरतिशय शांतीचा भंग झाल्यावांचून रहात नाहीं. असो; गीतेला व वेदान्तशास्त्राला वरील जीवन्मुक्ति किंवा ' ज्ञानस्य परा निष्ठा ' अंतिम साध्य म्हणून विवक्षित आहे. अर्थात् बाकीचे सर्व उपाय–योग हीं त्या श्रेष्ठ स्थितीचीं साधनें आहेत.

आधुनिक सुशिक्षितांतील पुष्कळ लोक गीतेला प्रमाण मानतात. पण तिचीं सर्व प्रमेयें त्यांना संमत नसतात. उदाहरणार्थ–त्यांना जगत् प्रत्यक्ष दिसतें.त्यांतील सर्व व्यवहार अबाधितपणें चाललेले दिसतात.त्यामुळें जगत् मिथ्या–अनित्य आहे,हें म्हणणें त्यांस पटत नाहीं. तसेंच मोक्ष म्ह० जन्ममरणसुखदुःखसंप्राप्तिरूप किंवा शरीरग्रहणरूप

संसाराचा अत्यंत उच्छेद ही कल्पना त्यांच्या चित्तावर आरूढ होत नाहीं. पण ते गीतें-तीलच ‘ आगमापायिनः अनित्याः ’ २-१४ ‘ असतः भावः न ’ २-१६ ‘ अन्तवन्तः देहाः ’ २-१८ ‘ जातस्य ध्रुवः मृत्युः ’ २.२७ ‘ व्यक्तमध्यानि ’ २-२८ ‘ भोगाःदुःख-योनयः आद्यन्तवन्तः ’ ५.२२ ‘ अनित्यं असुखं इमं लोकं ’ ९-३३ इत्यादि वचनांकडे पहात नाहींत. त्याचप्रमाणें ‘ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयं अशाश्वतं नाप्नुवन्ति ’ ८-१५ ‘ मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ’ ८-२६ ‘ जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति ’ २-५१ ‘ जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तः मां उपैष्यसि ’ १४ २० ‘ जरामरणमोक्षाय ’ ७-२९ इत्यादि वचनांवरून गीतेला कोणता मोक्ष विवक्षित आहे, तें उघड होतें. आतां ज्यांना हीं वचनेंच मानावयाचींच नसतील किंवा ज्यांना त्यांच्या श्रुतार्थाहून निराळ्याच अश्रुत अर्थाची कल्पना करावयाची असेल त्यांच्याविषयीं आम्हांला कांहींच बोलावयाचें नाहीं.

रहस्यकार ‘ प्रस्थानत्रयी ’ या संबंधानें म्हणतात–“ उपनिषदांतील ज्ञान प्रायः वैराग्यपर म्ह० निवृत्तिपर असून वेदान्तसूत्रें उपनिषदांची एकवाक्यता करण्यासाठींच रचलेलीं असल्यामुळें त्यांतहि वैदिक प्रवृत्तिमार्गाचें कोठेंच सविस्तर तात्त्विक प्रतिपादन केलेलें नाहीं. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गप्रतिपादक भगवद्गीतेनें वैदिकधर्मतत्त्वज्ञानांतील ही उणीव जेव्हां प्रथम भरून काढली, तेव्हां उपनिषदें व वेदान्तसूत्रें यांतील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता करणारा ग्रंथ या नात्यानें भगवद्गीता ही त्यांच्या इतकीच सर्वमान्य व प्रमाणभूत झाली; आणि अखेर उपनिषदें, वेदान्तसूत्रें व भगवद्गीता यांस ‘ प्रस्थानत्रयी ’ हें नांव प्राप्त झालें. ‘ प्रस्थानत्रयी ’ म्ह० प्रवृत्ति व निवृत्ति मिळून दोन्ही मार्गांचें पद्धतशीर व तात्त्विक विवेचन करणारे वैदिक धर्माचे तीन मुख्य आधारभूत ग्रंथ किंवा खांब होत. ” (गी. र. पृ. १२.) पण हें म्हणणें निराधार आहे. ‘प्रस्थानत्रयी’ या शब्दाची अशी व्याख्या कोणींच कोठें केलेली नाहीं. वैदिकप्रवृत्तिमार्गाचें सविस्तर प्रतिपादन कोठेंच केलेलें नाहीं, हें म्हणणें अतिशय धाष्टर्याचें आहे. सर्व कर्मकांड, सबंध पूर्व मीमांसा, कल्पसूत्रें, मनु-याज्ञवल्क्यादि स्मृति यांपेक्षां आणखीं वैदिक प्रवृत्तिमार्गाच्या प्रतिपादनाचा विस्तार कितीसा हवा? आतां ‘ तात्त्विक प्रतिपादन ’ असा एक शब्द त्यांत त्यांनीं घातला आहे. पण तात्त्विक प्रतिपादन उपनिषदांतहि आहे, ब्रह्मसूत्रांतहि आहे व त्याला अनुसरूनच गीतेंतहि आहे. वैदिक सकाम प्रवृत्ति संसार देणारी आहे, निष्काम प्रवृत्ति चित्तशुद्धीच्याद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता देणारी आहे. आत्मा वस्तुतः निष्क्रिय, अभोक्ता व असंग आहे, त्यामुळें सर्व प्रवृत्ति शरीरेंद्रियांची आहे, इत्यादि गीतेंतील विचार उपनिषदांना सोडून नाहींत. अर्थात् गीतेनें वैदिकधर्मतत्त्वज्ञानांतील उणीव भरून काढली किंवा उपनिषदें व वेदान्तसूत्रें यांतील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता केली, हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. श्रुति व स्मृति यांचा संबंध आम्हीं वर दाखविला आहे व ब्रह्मसूत्रांत गीतेचा स्मृति म्हणून उल्लेख केल्याचेंहि सांगितलें आहे. त्यामुळें रहस्यकार म्हणतात तशी कल्पना करण्यास अवकाशच नाहीं. वैदिक प्रवृत्ति धर्माचा विचार कर्मकांड, कल्पसूत्रें व स्मृति आणि पूर्वमीमांसा यांत जसा केला आहे तसाच

निवृत्ति धर्माचा विचार उपनिषदें, गीता व ब्रह्ममीमांसा यांत केला आहे. प्रस्थानत्रय याच शब्दानें बोलावयाचें झाल्यास श्रुति, स्मृति व सूत्र हें जसें प्रवृत्तिलक्षण धर्माचें प्रस्थानत्रय तसेंच उपनिषद्, गीता व ब्रह्मसूत्र हें वेदान्ताचें प्रस्थानत्रय आहे. तात्पर्य रहस्यकारादि सर्व आधुनिकांना आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, ‘ तर्क्यतां मा कुतर्क्यतां ’ तुम्ही हवे तसे व हवे तितके तर्क करा, पण कुतर्क करूं नका, व ‘ अमार्गेण विचार्यार्थ...वक्त्यन्यथान्यथा ’ या दोषास पात्र होऊं नका !

तात्पर्य आचार्यांचें गीताभाष्य वैदिक संप्रदाय, वेदान्त व मीमांसाशास्त्र यांना धरून लिहिलेलें आहे, ही गोष्ट विचारपूर्वक भाष्य वाचणारांच्या लक्षांत येईल. खरा गीतार्थ शांकरभाष्यावरूनच कळणें शक्य आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि टीकेवरून नाहीं. गीतारहस्यावरून गीतेचा खरा अर्थ कळणें तर अगदींच अशक्य आहे, हें आम्हीं पुढें ठिकठिकाणीं दाखविलें आहे. रहस्यकारांनीं आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ ज्या विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत त्यांचें परीक्षण आम्हीं यांत केलेंच आहे. आतां त्यांनीं आरंभीं जीं पंधरा-सोळा प्रकरणें लिहिलीं आहेत, त्यांचेंहि संक्षिप्त परीक्षण अप्रत्यक्षपणें टीपांच्या परीक्षणांतच होऊन गेलें आहे, तथापि प्रत्येक प्रकरणाचें सविस्तर परीक्षण व्हावयास पाहिजे होतें, पण प्रस्तुत ग्रंथ फारच वाढल्यामुळें आतां त्यासंबंधीं एक अक्षरहि लिहिण्यास सवड नाहीं. क्षराक्षरविचार, कर्मविपाक, अध्यात्म, सुखदुःखविवेक, कर्मयोग व संन्यास इत्यादि बहुतेक प्रकरणांचें सविस्तर व सोपपत्तिक परीक्षण करावयास पाहिजे व पुढें मागें प्रसंग आल्यास आम्ही तें करूंहि; पण तूर्त प्रत्यक्ष गीताशास्त्रार्थाला त्याचा विशेष उपयोग नसल्यामुळें व महत्त्वाच्या भागांचें परीक्षण होऊन गेल्यामुळें आम्ही त्याची उपेक्षा करितों. आमचा धर्म व तत्त्वज्ञान परमार्थप्रधान व मोक्षप्रधान असल्यामुळें आणि आमचे वर्ण व आश्रम शास्त्रोक्त असल्यामुळें त्यांची व इतर धर्म व तत्त्वज्ञान यांची तुलना करणेंच अयोग्य आहे.पुनर्जन्म व जन्ममरणपरंपरेंतून मुक्त होणें,ह्यांची ज्यांना कल्पनाच नाहीं, त्यांच्या लौकिक तत्त्वज्ञानाशीं केवल जीवाच्या मोक्षासाठींच प्रवृत्त झालेल्या वेदान्तशास्त्राची बरोबरी होणार कशी ? असो; तात्पर्य आमचीं शास्त्रें आमच्या परंपरेनेंच पाहिलीं पाहिजेत. तीं श्रुतिप्राधान्यानेंच लाविलीं पाहिजेत. अंशतः श्रुतिविरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या सांख्य-वैशेषिकांचीहि उपेक्षा करणारे वैदिक केवल इहलोकवादी पाश्चात्त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला मोक्षमार्गांत कितीसा मान देतील, याचें नुस्तें अनुमानच करणें बरें ! रहस्यकारांनीं संप्रदाय सोडून व पाश्चात्त्यांचा चष्मा लावून गीतेकडे पाहिल्यामुळें त्यांचें गीतारहस्य पदोपदीं आक्षेपार्ह झालें आहे. म्हणून वैदिक जनतेनें वैदिक संप्रदायाला यत्किंचित्‌हि न सोडतां लिहिलेल्या व सर्वथा सोपपत्तिक, अशा शांकरभाष्याधारेंच गीतेचा खरा अर्थ समजून घेऊन मोक्षमार्गाला लागावें, अशी शुभ इच्छा व्यक्त करून व त्या सर्वांना सर्वान्तर्यामी तशी सद्‌बुद्धि देवो, अशी प्रार्थना करून ही प्रस्तावना आचार्यचरणीं अर्पण करितों.

मिति कार्तिक शु. १ शके १८४३ पुणें सदाशिव पेठ घर नं. ३७०	}	आचार्यभक्त **विष्णु वामन बापटशास्त्री.**

गीताभाष्यार्थाची विषयानुक्रमणिका.

विषय.

हें कर्मच नव्हे, लोकसंग्रहार्थ कर्म, रहस्यकारांची मोक्षसाधनाविषयीं धरसोड, भगवान् व जनकादिक यांच्या कर्माविषयीं विचार, चित्तशुद्धीसाठीं कर्म, त्याविषयीं प्रमाण, तस्मात् केवल ज्ञानानेंच मोक्ष, म्हणून शोकसागरांतून अर्जुनाचा उद्धार करण्यासाठीं आत्मज्ञानोपदेश [५१–६०]; रहस्यकारांच्या ' अशोच्यान्० ' या श्लोकाच्या अवतरणाचा विचार [६१–६४]; ' अशोच्यान्०' याचें व्याख्यान व रहस्यकारांच्या अर्थाचें परीक्षण [६५–६६]; आत्मा नित्य म्हणून अशोच्य, नित्यत्वाविषयीं दृष्टान्त [६७–७०]; 'मात्रास्पर्शाः०' यानें तितिक्षेचें विधान, र. का.च्या अर्थाचें परीक्षण, तितिक्षेचें फल [७१–७५]; 'नासतो विद्यते०' याचें सविस्तर व्याख्यान, रहस्यकारांच्या अर्थाचें परीक्षण [७६–८४]; सत् काय ? असत् काय ? [८५–८८]; 'अनाशिनः०' व 'नित्यस्य' या वरील पुनरुक्तीचें निरसन [८८]; आत्म्याचें अप्रमेयत्व [८९–९१]; 'युध्यस्व' हा विधि नव्हे, अनुवाद, याविषयीं रहस्यकारांचें म्हणणें व त्यावर दोष [९१–९२]; गीताशास्त्र संसारकारणनिवर्तक आहे प्रवर्तक नव्हे, याविषयीं श्रुतिप्रमाण, त्यावरून आत्मा निर्विकार आहे, हा सिद्धान्त [९३–९९]; आत्म्याला जो निर्विकार समजतो तो क्रिया कशी करणार ? [१००–१०२]; अविद्वानासाठींच कर्मविधि, विद्वानासाठीं नाहीं, याचें सोपपत्तिक विवेचन, त्याविषयीं व्यासवचन, आत्मज्ञानाच्या असंभवाविषयीं आक्षेप-समाधान, ' सर्वकर्माणि मनसा० ' याचें विवेचन, ज्ञान्याचा संन्यासांतच अधिकार [१०३–११५]; आत्म्याच्या अविनाशित्वाचेंच दृष्टान्तपूर्वक उपपादन व त्यामुळेंच अशोच्यत्व, [११६-१२१]; आत्मा अनित्य आहे, असें मानलें तरी त्याचें अशोच्यत्व [१२२–२३]; देहेंद्रियादि संघाताविषयींहि शोक करणें योग्य नव्हे, अव्यक्तशब्दावरून रहस्यकार सांख्यदर्शनाशीं गीतेचा संबंध जोडतात त्याचें निरसन, ' अदर्शनात् ' या शब्दाच्या अर्थाचें निरसन [१२४–२६]; आत्मा दुर्ज्ञेय याविषयीं श्रुतीचा अनुवाद, रहस्याचें परीक्षण [१२७–२८]; प्रकरणार्थाचा उपसंहार, त्याविषयींच्या रहस्याचें परीक्षण [१२९–३०]; प्रासंगिक उपदेश व त्यासंबंधीं रहस्याचें परीक्षण [१३१–३८]; ' सुखदुःखे० ' याचें व्याख्यान व त्यासंबंधीं रहस्याचें परीक्षण [१३९–४०]; शास्त्रविषयविभाग, त्यासंबंधीं रहस्यपरीक्षण [१४१–४३]; ' एषा तेऽभिहिता०' याचें व्याख्यान, त्याविषयींच्या व योगशब्दाच्या अर्थाविषयींच्या रहस्याचें परीक्षण [१४४-५१]; 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५२–५४]; 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५५–५७]; 'यामिमां०' इत्यादि श्लोकांचें व्याख्यान, व तत्संबंधीं रहस्याचें परीक्षण [१५८–६३]; ' त्रैगुण्यविषयाः०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६४–६८]; 'यावानर्थ उदपाने० ' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६९–७१]; 'कर्मण्येवाधिकारस्ते०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७२–७४]; ' योगस्थः कुरु कर्माणि०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७५–७७]; 'दूरेण ह्यवरं कर्म०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७८–७९]; ' बुद्धियुक्तो जहातीह० ' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१८०–८३]; ' कर्मजं बुद्धियुक्ताः ' व्याख्यान व परीक्षण [१८४–८६];'यदा ते मोहकलिलं०' व्याख्यान-परीक्षण [१८७–८८]; ' श्रुतिविप्रतिपन्ना० ' व्याख्यान-परीक्षण [१८९–९१]; स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाविषयीं प्रश्न-प्रतिवचन, व ठिकाठिकाणीं रहस्यपरीक्षण [१९२–२२७]; ' विहाय कामान्०' याचें व्याख्यान व रहस्यपरीक्षण [२२८–२९]; ' एषा ब्राह्मी स्थितिः०' याचें व्या-

साम्यांत स्थित झालेले ब्रह्मस्थित होत, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [५१२–१८]; ब्रह्मस्थितानें कसें असावें, विषयोपभोग दुःखाचींच कारणें, कामक्रोधोद्भव वेग सहन करितो तो सुखी, ब्रह्मनिर्वाण कोणाला मिळतें, काम-क्रोधरहित यतींना ब्रह्मनिर्वाण उभयतः असतें, ठिकठिकाणीं रहस्यपरीक्षण [५१९–५२९]; पुढील ध्यानयोगाचे सूत्रस्थानीय श्लोक, ईश्वराला जाणूनच शांति, रहस्यपरीक्षण [५२९–३४]. ... ... ४६९–५३४.

अध्याय ६ वा—[५३५–६११] ध्यानयोग ज्ञानाचें अन्तरंग साधन, कर्म ध्यानाचें बहिरंग, ध्यानयोगारोहणसामर्थ्य येईपर्यंत अधिकारी गृहस्थानें कर्मच करावें, नंतर शम—संन्यास, याविषयीं सविस्तर विचार, भगवान् श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणसिद्ध आश्रमसंन्यासाचा निषेध करतील, हें शक्य नाहीं, याविषयींच्या रहस्याचें परीक्षण [५३५–५४३]; 'अनाश्रितः०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, कर्मफलत्यागाची संन्यास व योग या रूपानें स्तुति, यांतील संकल्पत्याग हें सादृश्य, 'आरुरुक्षोः०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्याचें सविस्तर परीक्षण [५४४–५५]; योगारूढाचें लक्षण, रहस्यपरीक्षण, आपला उद्धार करावा, आपणच आपला शत्रु व मित्र, त्याचें स्पष्टीकरण, युक्त योग्याचें लक्षण, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, उत्तम योगारूढाचें लक्षण [५५५–६५]; 'योगी युञ्जीत सततं०' याचें व्याख्यान, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, योगाभ्यासास देश, आसन, आहार-विहारादिनियम, प्राप्तयोगलक्षण, त्याचें फल वगैरे तत्संबंधीं रहस्याचें ठिकठिकाणीं परीक्षण [५६६–५८४]; योगाभ्यासाचा प्रकार, योगी ब्रह्मभूत होतो, त्याला अक्षय्य सुख होतें, योग्याला सर्वत्र समदर्शन प्राप्त होतें, योगी व ईश्वर एकमेकाला परोक्ष रहात नाहींत, अद्वैती भक्त ईश्वरामध्येंच राहतो, आपल्या उपमेनें सर्वत्र सुखदुःखांस सम पाहणारा परम योगी, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [५८५–५९२]; या योगाच्या अशक्यतेविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न, मनाच्या निग्रहाचें दुष्करत्व, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, मनाचें चांचल्य कबूल करून त्याच्या निग्रहाचे उपाय, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण, योग शक्य कोणाला व अशक्य कोणाला ? [५९३–५९९]; योगभ्रष्टाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न व 'त्याचा नाश होत नाहीं,' इत्यादि श्रीकृष्णाचें उत्तर, रहस्यपरीक्षण [६००–६०८]; सर्वांहून योगी श्रेष्ठ व तूं योगी हो, सर्व योग्यांमध्यें भक्त श्रेष्ठ, अशी पुढील उपासनाकांडाची प्रस्तावना, रहस्याचें परीक्षण [६०८–६११]. ... ... ५३५–६११.

अध्याय ७ वा—[६१२–६४४] ध्यान करीत असतांना मला कसा जाणशील तें ऐक, शास्त्रज्ञानासह स्वानुभव ज्ञान सांगतों, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, ज्ञानाची दुर्लभता अपरा व परा प्रकृति, त्या दोन प्रकृतिच सर्व जगाचें कारण, मला सोडून कांहीं नाहीं, माझ्यामध्यें सर्व ओतप्रोत, रहस्यपरीक्षण, जलादि पदार्थ रसादिरूप अशा माझ्या ठिकाणीं ओतप्रोत, मी सर्वभूतांचें बीज, सात्विकादि सर्व पदार्थ मजपासून, सत्त्वादि गुणांनीं मोहित झालेलें जगत् मला जाणत नाहीं, माझी दैवी माया दुरत्यय आहे, माझे भक्तच तिला तरतात, पापी मूढ मला शरण येत नाहींत, चार प्रकारचे भक्त, त्यांतील ज्ञानी श्रेष्ठ, सर्व भक्त उत्तम पण ज्ञानी माझा आत्मा, अनेक जन्मांनीं ज्ञानी झालेला मला पोंचतो, जे भिन्न भिन्न देवतांची उपासना करितात, त्यांची तीच ती श्रद्धा मी दृढ करितों, त्यांना अंतवत् फल मिळतें, अज्ञ मी पूर्वीं अव्यक्त होतों व आतां व्यक्त झालों असें समजतात, मी सर्वांनाच

प्रकट होत नाहीं. इच्छा-द्वेषजन्य द्वंद्वांनीं भूतें जन्माच्या वेळींच मोह पावतात; पुण्यवान्च मला भजतात, त्यांनाच ब्रह्मज्ञान होतें. ... ...६१२–४४.

अध्याय ८ वा—[६४५–६७९] ब्रह्मादिकांविषयीं प्रश्न, त्यांचीं क्रमानें उत्तरें, अन्तकालीं माझें स्मरण करीत जो शरीर सोडतो तो मला प्राप्त होतो, रहस्यपरीक्षण, त्याविषयीं सामान्य नियम, सर्वकालीं माझें स्मरण कर व युद्ध कर, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [६४५–६५२]; अनन्य मनानें परम पुरुषाचें चिंतन करणारा त्यालाच प्राप्त होतो, पुरुषाचें वर्णन, ओंकारोपासना, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [६५३–६१]; माझें सतत स्मरण करणाराला मी सुलभ, मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म नाहीं, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनः उत्पन्न होणारे, कारण ते सर्व लोक कालपरिच्छिन्न, कल्पाच्या आरंभीं तोच तो भूतसमुदाय उत्पन्न होऊन कल्पान्तीं नाश पावतो, परमात्मा त्या अव्यक्ताहून अगदीं विलक्षण अव्यक्त, सनातन वगैरे आहे, तो पुरुष अनन्य भक्तीनेंच लभ्य आहे [६६२–७०]; शुक्लकृष्णगती, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, जगाच्या या नित्य गतींच्या ज्ञानाचें फल [६७०–७९]. ... ...६४५–६७९.

अध्याय ९ वा—[६८०–७२६] पूर्वोत्तराध्यायसंगति, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, विज्ञानासह ज्ञान सांगण्याची प्रतिज्ञा, राजविद्या-राजगुह्य अशी त्या ज्ञानाची प्रशंसा, रहस्यपरीक्षण, या धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे संसारांत पडतात; मी हें सर्व व्यापिलें आहे, मी सर्वाधार, माझा ऐश्वर योग पहा, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [६८०–८८]; आकाशांत जसा वायु, तशीं माझ्यामध्यें सर्वभूतें, रहस्यपरीक्षण, कल्पान्तीं सर्वभूतें माझ्या प्रकृतीला प्राप्त होतात, प्रकृतीला स्वाधीन ठेवून मी भूतांना पुनः पुनः उत्पन्न करितों, तीं कर्में मला बद्ध करीत नाहींत,रहस्यपरीक्षण,माझ्या अध्यक्षपणामुळें प्रकृति चराचर प्रसवते,रहस्यपरीक्षण [६८८–९६]; मूढ माझी अवज्ञा करितात, त्यांच्या आशा वगैरे सर्व व्यर्थ होतात, दैवीप्रकृतीचे महात्मे माझें अनन्य मनानें भजन करितात; त्यांच्या भजनाचा प्रकार, मीच क्रतु वगैरे सर्व [६९७–७०४]; वैदिक कर्मठ स्वर्गाला प्राप्त होऊन तेथून पुण्यक्षय होतांच परत या लोकीं येतात,भक्तांचा योगक्षेम मी वाहतों,तत्संबंधीं सविस्तर रहस्यपरीक्षण, अन्यदेवताभक्तहि अज्ञानानें माझेंच यजन करितात, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, मीच यज्ञभोक्ता व फलदाता, देवादिकांचे पूजक देवादिकांस प्राप्त होतात, भक्ताच्या पत्रपुष्पादिकांचाहि मी स्वीकार करितों, ‘ यत्करोषि यदश्नासि०’ याचें व्याख्यान, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [७०५-१५] ; ‘शुभाशुभफलैः०’ याचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, मी सर्वभूतांमध्यें सम, अत्यंत दुराचारी भक्तहि साधुच, कारण तो सत्वर सद्वृत्त होतो, स्त्रिया, वैश्य, शूद्रहि जर माझ्या भक्तीनें परम गतीला प्राप्त होतात तर मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त राजर्षि यांविषयीं काय सांगावें ? ‘पापयोनयः’ या शब्दासंबंधीं रहस्याचें सविस्तर परीक्षण,‘मन्मना भव’ इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण. [७१६-२६] ... ...६८०–७२६.

अध्याय १०वा—[७२७–७६४]माझें परम वचन ऐक, रहस्यपरीक्षण, मला देवादिक जाणत नाहींत, मी त्यांचें कारण, मला जो असें जाणतो तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, बुद्ध्यादि सर्व भाव मजपासून, रहस्यपरीक्षण, महर्षी वगैरे सर्व माझे

अध्याय १७ वा—[१०८१–११०८] शास्त्रविधि न जाणतां श्रद्धेनें जे पूजनादि करितात त्यांची निष्ठा कोणती ? याचें उत्तर भगवान् त्रिविध श्रद्धेच्या द्वारा देतात. तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, सात्त्विकादिकांचीं लक्षणें [१०८१–९०]; आहार, यज्ञ, दान व तप, यांचे प्रत्येकीं सात्त्विक, राजस व तामस प्रकार, तपाविषयीं रहस्यपरीक्षण, शारीरादि तप, कर्मसाद्गुण्यार्थ ' ॐतत्सत् ' असा त्रिविध ब्रह्मनिर्देश, रहस्यपरीक्षण, त्याचा विनियोग व वर्णन, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [१०९१–११०८]; ... ...१०८१–११०८.

अध्याय १८ वा—[११०९–१२८७] त्याग व संन्यास यांच्या स्वरूपाविषयीं प्रश्न, रहस्यकारांच्या सिंहावलोकनाचें सविस्तर व महत्त्वाचें परीक्षण [११०९–१८]; 'काम्यानां कर्मणां न्यासं' याचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [१११८–२४]; त्याग व संन्यास यांविषयीं आणखी दोन विकल्प, तत्संबंधीं भगवानांचा निश्चय यज्ञ-दान-तपः-कर्म त्याज्य नाहीं, तें पावन करणारें आहे, पण हीं कर्मेंहि फल व संग सोडून करावीं, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [११२४–३८]; नित्यकर्मांचा मोहानें त्याग करणें हा तामस त्याग, दुःख म्हणून क्लेशाच्या भीतीनें कर्म टाकणें, हा राजस त्याग व नित्य कर्म संग व फल सोडून करणें हा सात्त्विक त्याग होय, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [११३९–४२]; कर्मयोगाचें ज्ञाननिष्ठा हें प्रयोजन, अज्ञाचा कर्मांमध्येंच अधिकार, कर्मांचें इष्टानिष्टमिश्र असें त्रिविध फल असंन्याश्याला प्राप्त होतें, संन्याश्याला नाहीं, रहस्यपरीक्षण [११४३–४९]; सर्वकर्मांच्या सिद्धीसाठीं वेदान्तशास्त्रोक्त पांच कारणें, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, शारीरादि सर्व विहित-निषिद्ध कर्मांचीं हीं कारणें, रहस्यपरीक्षण, असें असून केवल आत्म्याला जो कर्ता पहातो तो मूढ, रहस्यपरीक्षण [११५०–५८]; ज्याला अहंभाव नाहीं, व ज्याची बुद्धि लिप्त होत नाहीं तो या लोकांना मारूनहि दोषी होत नाहीं, कर्मचोदना व कर्मसंग्रह, रहस्यपरीक्षण [११५८–६७]; ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुख, यांचे सात्त्विकादि भेद तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [११६८–८६]; ब्राह्मणादिकांचीं स्वभावजन्य कर्मे [११८७–९४]; आपापल्या कर्मांत निमग्न असलेला संसिद्धीला प्राप्त होतो, स्वकर्मानें ईश्वरपूजन केल्यानें सिद्धि मिळते, रहस्यपरीक्षण, विगुण स्वधर्मेहि गुणसंपन्न परधर्माहून श्रेष्ठ, त्याचें आचरण करणाराला पाप लागत नाहीं, जन्मसिद्ध कर्म सदोष असलें तरी त्याचा त्याग करूं नये, सर्व कर्मे सदोष, तत्संबंधीं सविस्तर भाष्य [११९५–१२०९]; विरक्ताला संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते, रहस्यपरीक्षण, सिद्धीला प्राप्त झालेला ब्रह्माला कसा प्राप्त होतो तें ऐक, तीच परा ज्ञाननिष्ठा, ही ज्ञाननिष्ठा कशी संपादन करावी ? तो क्रम, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [१२१०–३३]; भक्तियोगाची उपसंहारार्थ स्तुति, सतत मच्चित्त हो, म्हणजे तरून जाशील, हें न ऐकशील तर नाश पावशील, प्रकृति तुझ्या इच्छेविरुद्ध तुजकडून युद्ध करवील, तूं स्वभावनिबद्ध आहेस, म्हणून इच्छेवांचूनहि युद्ध करशील, ईश्वर सर्वांच्या हृदयांत वास करून त्यांच्याकडून पूर्वकर्मानुसार कार्य करवितो, त्यालाच शरण जा, त्याच्या प्रसादानें पराशान्ति व शाश्वत स्थान प्राप्त होईल [१२३३–३९]; ' इति ते ज्ञानं आख्यातं ' असा गीताशास्त्राचा उपसंहार, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, सर्वगुह्यतम असें 'मन्मना भव मद्भक्तः' हें वचन, ' सर्व धर्माधर्मांचा त्याग करून मलाच केवल शरण ये, हा परम उपसंहार [१२४०–४४]; उपसंहारभाष्य, मोक्ष-साधनाविषयीं सविस्तर विचार [१२४५–७६]; संप्रदायविधि, फल, अर्जुनाची कृतार्थता, संजयाचा उपसंहार [१२७७–८७]. ... ...

संक्षिप्त चिह्नांचा खुलासा.

गी.—भगवद्गीता.
गी. र.—गीतारहस्य.
र. का.—रहस्यकार.
गी. भा.—गीताभाष्यार्थ.
छां. भा.—छान्दोग्यभाष्यार्थ.
का. भा.—काठकभाष्यार्थ.
मुं. भा.—मुंडकभाष्यार्थ.
बृ. भा.—बृहदारण्यकभाष्यार्थ.
ऐ. भा.—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ.
तै. भा.—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.
ना. भा.—सार्थ नारायणोपनिषद्.
व. सं. टी.—वल्लभ संप्रदायी टीका.
रामा.—रामानुजाचार्य.
महा. भा.—महाभारत.
शां.—शांतिपर्व.
(यांतील सर्व पृष्ठें पहिल्या आवृत्तींतील आहेत.)
[ ]–पूर्वींच्याच अर्थाचें स्पष्टीकरण.
( )–अवतरणादिक.
—भाष्याचा आरंभ व शेवट सुचविणारा लांब ड्याश.
–'म्हणजे' या अर्थीं एकाच शब्दाचा किंवा वाक्याचा पर्याय-अर्थदर्शक ड्याश.
- समासांतील व संधींतील पदच्छेद-दर्शक हायफन.

ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र.

'**अर्जुन उवाच**—कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्' हा श्लोकार्ध, पृ. २० वर श्लो. २७ च्या पुढें वाचावा.

पृ. ३६८ 'बहूनि मे०' या श्लोकापूर्वीं '**श्रीभगवानुवाच**—श्रीकृष्ण म्हणाले' असें वाचावें.

पृ. ४०८ शेवटची ओळ—"'ठेवणें' हें कर्म आहे, असें सांगितलें व कर्म किंवा कर्माभाव हा...... " अशी वाचावी.

पृ. ४६८ 'इति भगवान्...समाप्त झाला.' हें वाक्य टीपेच्या वर ४२ वा श्लोक संपतांच वाचावें.

पृ. २८३ ओळ २८ येथें "**श्रेयः वा अवाप्स्यथ**—स्वर्गाला किंवा मोक्षाला" या ठिकाणीं "**श्रेयः अवाप्स्यथ**—किंवा स्वर्ग याच परम श्रेयाला" असें वाचावें. पृ. ४३३ ओळ २१ "**तत् अर्पणादीनि**—जें ब्रह्म०" या जागीं "**तत् अर्पणादीनि**—याविषयीं कित्येक म्हणतात–जें ब्रह्म०" असें वाचावें. पृ. २१ ओळ २ "**सुहृदः**—आणि" येथें "**सुहृदः अपश्यत्**—आणि०" असें वाचावें.

गीतेंतील वादग्रस्त व अनेकार्थी शब्दांचा कोश.

अकर्म—विहित कर्म आळसानें वगैरे न करणें २.४७,३.५–८,४.१६–१७,मुकाट्यानें बसणें,कर्माभाव ४.१८; **अकुशलं**—अशोभन–काम्य १८.१०; **अकार्य**—अकर्तव्य–निषिद्ध कर्म १६.२४, १८.३०–३१; **अकृतात्मा, अकृतबुद्धि**—ज्याच्या अन्तःकरणाला शास्त्रादिसंस्कार झालेला नाहीं तो, १५.११, १८.१६; **अकृत**—कर्म न करणें ३.१८; **अकृत्स्नविद्**—अब्रह्मज्ञ–कर्मफलमात्रदर्शी ३.२९; **अक्रियः**—तपोदानादिक अग्निसाध्य नसलेल्याहि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहींत, त्या क्रियाहि ज्यानें सोडल्या तो ६.१; **अक्षर**—अविनाशी ब्रह्म, परमात्मा ८.३-११-२१, ११.१८-३७, १२.१-३, ओंकार ८.१३, १०.२५, अकारादि वर्ण १०.३३, संसारवृक्षाचें बीज–मायाशक्ति १५.१६-१८; **अखिलं**—अप्रतिबद्ध ४.३३, समस्त ७.२९, १५.१२; **अचेतसः**—अविवेकी ३.३२, १५.११, १७.६; **अज्ञ**—अविवेकी, अनात्मज्ञ ३.२६, ४.४०; **अज्ञान**—अविवेक ४.४२, ५.१५-१६, १०.११, १४.८-१६-१७, १८.७२, मानित्व-दंभित्वादि १३.११, अविवेकज्ञान-मिथ्याप्रत्यय १६.४-१८; **अतीन्द्रियं**—इंद्रियांना विषय नसलेलें, अविषयजन्य ६.२१; **अत्यागी**—अज्ञ, कर्मी, अपरमार्थ संन्यासी १८.१२; **अधर्म**—शास्त्रप्रतिषिद्ध १८.३१-३२; **अधिकः**—विशिष्ट–श्रेष्ठ ६.४६; **अधिष्ठानं**—आश्रय ३.४०, शरीर १८.१४; **अधियज्ञः**—सर्व यज्ञाभिमानी विष्णुसंज्ञक देवता ८.४; **अधिष्ठाय**—वश करून ४.६, अधिष्ठाता होऊन, आश्रय करून १५.९; **अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धीनें ३.३०; **अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं**—आत्मा-अनात्मा यांचा विवेक, त्यांतच निष्ठा ठेवणें १३.११; **अध्यात्मनित्याः**—परमात्म्याच्या स्वरूपाचें आलोचन करण्यांत –श्रवण-मननांत तत्पर १५.५; **अध्यात्मविद्या**—आत्म्याविषयींचें ज्ञान १०.३२; **अध्यात्मसंज्ञितं**—आत्मानात्मविवेकविषयक ११.१; **अध्यात्मं**—देहापासून प्रत्यगात्मरूपानें प्रवृत्त झालेलें व परमात्म्यांत पर्यवसान पावणारें तत्त्व–जीवभाव ७.२९, ८.१-३; **अनन्यचेताः**—८.१४, **अनन्यमनाः**—९.१३ ज्याचें चित्त ईश्वरावांचून दुसऱ्या विषयांमध्यें नाहीं तो योगी; **अनन्यभाक्**—९.३०;ज्याची भक्ति मजवांचून दुसऱ्या कशावर नाहीं तो भक्त, **अनन्याभक्तिः**—८.२२; आत्मविषयक ज्ञानलक्षणाभक्ति; **अनन्येन**—विश्वरूप आत्म्याला सोडून ज्याचें दुसरें आलंबन–ध्यानाचा विषय नाहीं, अशा अनन्य योगानें–समाधीनें १२.६; **अनन्ययोगेन**—अपृथक्समाधीनें–वासुदेवाहून श्रेष्ठ कांहीं नाहीं, तोच आमची परा गति, अशा निश्चितबुद्धीनें १३.१०; **अनन्याः**—नारायणाला आत्मा मानणारे, तद्रूप झालेले ९.२२; **अनपेक्षः**—देहेंद्रियादि अपेक्षाविषयांमध्येंहि अपेक्षा न ठेवणारा, निःस्पृह १२.१६; **अनभिष्वंगः**—पुत्रादिकांमध्यें 'हाच मी' अशा स्वरूपाची अत्यन्त आसक्ति नसणें १३.९; **अनभिस्नेहः**—देहजीवितादिकांमध्येंहि अ-

करावेंच १८.५ शास्त्रविहित कर्तव्य–२३, अवश्य कर्तव्य–१८.९; **कार्याकार्यव्यवस्थितौ**—कर्तव्य व अकर्तव्य यांची व्यवस्था–निर्णय करण्यास १६.२४; **कार्याकार्ये**—विहित–निषिद्ध कर्तव्याकर्तव्य १८.३०; **कायें**—देह किंवा बाह्य प्रतिमादि यांमध्यें १८.२२; **किल्बिष**–वर्णाधर्मादि पाप ४.२१, पाप १८.४७; **कुशले**—शुभ–नित्य कर्मामध्यें १८.१०; **कूटस्थ**—निर्विकार, मायेचा अध्यक्ष १२.३; न डळमळणारा ६.८, अनेक मायादि प्रकारांनीं स्थित असलेला १५.१६; **कृतान्ते**—ज्यांत कर्मांची परिसमाप्ति–अन्तर्भाव होतो तें कृतान्त, त्यांत १८.१३; **क्षर**—सर्व विनाशी भूतभाव ८.४ १५.१६–१८; **गतिं**—प्राप्तव्य फलाला ६.३७–४५, ७.१८, ८.१३–२१,९.३२, १३.२८, १६.२०–२२–२३; **गतिः**—तत्त्व ४.१७,कर्मफल ९.१८, प्राप्ति–फल १२.५; **गती**—मरणोत्तर गमनमार्ग ८.२६; **गुणकर्मविभागयोः**—गुणविभाग व कर्मविभाग यांचें ३.२८; **गुणकर्मविभागशः**—गुणविभागशः व कर्मविभागशः ४.१३; **गुणकर्मसु**—शरीरेंद्रियगुणांच्या कर्मांमध्यें ३.२९; **गुणतः**—सत्त्वादि गुणांमुळें १८.२९; **गुणप्रवृद्धाः**—सत्त्वादि गुणांनीं स्थूल केलेल्या (शाखा) १५.२; **गुणभेदतः**—सत्त्वादि गुणभेदानें १८.१९; **गुणभोक्तृ**—शब्दादिकांच्या द्वारा सुख-दुःख-मोहाकारानें परिणाम पावलेल्या सत्त्वादि गुणांचा अनुभव घेणारें १३.१४; **गुणमयी**—सत्त्वादि गुणप्रचुर ७.१४; **गुणमयैः**—राग-द्वेष-मोह इत्यादि गुणविकाररूप ७.१३; **गुणसंगः**—सुख-दुःख-मोहरूप गुणांमध्यें जो संग–मीच सुखी, दुःखी, मूढ असा आत्मभाव तो गुणसंग १३.२१; **गुणसंमूढः**—सत्त्वादि गुणांनीं संमूढ ३.२९; **गुणसंख्याने**—सांख्य दर्शनांत १८.१९; **गुणातीतः**—सत्त्वादि गुणांचें उल्लंघन केलेला–जीवन्मुक्त १४.२५;**गुणान्**—सुख-दुःख-मोहाकार परिणत झालेल्या गुणांस १३.१९–२१,सत्त्वादि तीन गुणांस १४.२०–२१–२६; **गुणान्वितं**—सुख-दुःख-मोहरूप गुणांनीं युक्त १५.१०; **गुणाः**—इंद्रियरूप गुण ३.२८, पारिभाषिक सत्त्वादि गुण १४.५, (शरीरेंद्रिय विषयकार गुण) १४.२३; **गुणेषु**—विषयात्मक गुणांत ३.२८; **गुणेभ्यः**—सत्त्वादि गुणांहून १४.१९; **गुणैः**—सत्त्वादि गुणांकडून ३.५–२७, १४.२३, १८.४०–४१, आपल्या विकारांसह १३.२३.

चेतना—शरीरेंद्रियांत नित्य अभिव्यक्त झालेली बुद्धिवृत्ति १०.२२, १३.६; **छन्दसां**—गायत्र्यादि छंदोविशिष्ट ऋचांतील १०.३५; **छन्दांसि–छन्दोभिः**—वेद–वेदांनीं १५.१, १३.४; **छिन्नद्वैधाः**—ज्यांचे सर्व संशय तुटले आहेत ५.२५; **छिन्नसंशयः**—ज्याचा संशय तुटला आहे १८.१०; **जनसंसदि**—प्राकृत जनांच्या समुदायांत १३.१०; **जिज्ञासुः**—ध्यानयोगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा ६.४४, भगवत्तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा ७.१६; **जितात्मा**—ज्यानें शरीरेंद्रियसंघात जिंकला आहे तो ६.७; ज्यानें अन्तःकरणाला जिंकलें आहे तो १८.४९; **जीवभूतः**—कर्ता–भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला १५.७; **जीवभूतां**—क्षेत्रज्ञरूप म्ह० कर्ता-भोक्ताच ७.५; **ज्ञानगम्यं**—ज्ञात झालेलें ज्ञेयच ज्ञानफल

रादि, इंद्रियादिसंयमपूर्वक शरीरपीडन,–हाच अर्थ विवक्षित आहे; **तमसः**—अज्ञानलक्षण मोहान्धकाराहून ८.९, १३.१७,तामस कर्मांचें १४.१६, तमोगुणांपासून १७; **तमसा**—तमोगुणानें १८.३२;**तमांसि**—तमोगुण वाढला असतां १४.१३–१५;**तमः**—मोहान्धकार १०.११, चवदाव्या अध्यायांतील सर्व तमःशब्द तमोगुण या अर्थी आहे, १७.१; **तमोद्वारैः**—दुःखमोहात्मक नरकाच्या द्वारांनीं १६.२२; **तु**—हा शब्द नेहमीं विषयान्तर दाखवितो. जसें–२.१७–३९–६४,३–७–१७ वगैरे पहा. **तेजः**—दीप्ति ७.९, १५.१२, प्रागल्भ्य–धीटपणा ७.१०, १०.३६, १६.३, १८.४३; अकराव्या अध्यायांतील 'तेजोभिः, तेजोमयं, तेजोराशिं,' या तेजःशब्दांचा अर्थ 'प्रकाश' असा आहे. **तेजोंशसंभवं**—मज ईश्वराच्या तेजाचा एकदेश हाच ज्याचा संभव आहे असें १०.४१; **त्याग**—कर्मफलत्याग १२.१२, संन्यास १६.२, त्याग–सोडणें १८.१–४; सर्वकर्मफलत्याग १८.२–४; संग व फल यांचा त्याग १८.९–१०–११, (राजस तामस त्याग म्ह० कर्माधिकाऱ्यानें कर्म टाकणें १८.७–८) **त्रयीधर्मं–त्रैधर्म्यं**—वैदिक कर्म ९.२१; **त्रैगुण्यविषयाः**—त्रैगुण्य–संसार हा ज्यांचा विषय आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत २.४५; **त्रैविद्याः**—वेदत्रयवेत्ते ९.२०; **दिव्यं**—अलौकिक (अप्राकृत–ईश्वराचें ४.९) ९.२०, १०.१२ ,१६.४०, ११.५–८–१५, सूर्यमंडलांतील ८.८, प्रकाशरूप ७.१०; **दूरेण**—अत्यन्त–फारच अन्तरानें २.४९; **देहभृता**—देहच आत्मा असें मानणाऱ्याकडून १८.११; **देहभृतां**—देह धारण करणाऱ्यांतील ८.४; **देहभृत्**—देही–आत्मा १४.१४; **देहवद्भिः**—देहाभिमानवानांकडून १२.५; **दैवं**—ज्यांत देवतांचें यजन केलें जातें तो दैवयज्ञ त्यास ४.२५; इंद्रियांवर अनुग्रह करणारे आदित्यादि १८ १४,दैवी प्रकृतीचा भूतसर्ग १६.६;**दैवी**—देवतांची संपत् १६.५, देवाची–ईश्वराची माया ७.१४, दैवी प्रकृति ९.१३, १६.३–५ **दोषवत्**—दोषानें युक्त किंवा दोषाप्रमाणें १८. ३; **द्रव्यमय**—द्रव्यसाधनसाध्य ४.३३; **द्रव्ययज्ञाः**—सत्पात्रीं द्रव्याचा विनियोग करणें हाच यज्ञ मानणारे ४.२८; **द्वंद्वमोह**—सुखदुःखादि द्वंद्वांच्या निमित्तानें होणारा मोह ७.२७-२८,(द्वंद्वशब्दाचा अर्थ द्वंद्व समास असा फक्त१०.३३. येथें करून बाकी सर्व ठिकाणीं द्वंद्व म्ह० शीतोष्णसुखदुःखादि परस्पर प्रतिपक्षी भावांची जोडी घ्यावी.); **धर्मसंमूढचेताः**—शास्त्रोक्त श्रौत-स्मार्त धर्माविषयीं ज्यांचें चित्त मूढ झालें आहे. २.७; **धर्मसंस्थापनार्थाय**—सनातन श्रौत-स्मार्त वैदिक वर्णाश्रमरूप धर्माची प्रस्थापना करण्यासाठीं (कारण अवताराची कल्पना वैदिक धर्माची आहे.) ४.८; **धर्मस्य**—या योगधर्माचें (कारण प्रकृत योग आहे.) २.४०, वर्णाश्रमादिलक्षण धर्माची ४.७,१४.२७, ब्रह्मज्ञानरूप धर्माविषयीं अश्रद्धावान् ९.३; **धर्मं**—शास्त्रविहित धर्माला १८.३१.३२;**धर्म्यं**—श्रौत-स्मार्त धर्माला सोडून नसलेल्या २.३१–३३, ९.२, १२.२०, १८.७०; **धर्मे**—कुलधर्म १.४०, (धर्मात्मा ९.३१ धर्माविरुद्ध ७.११ स्वधर्म २.३१–३३, २.३५,१८.४७,परधर्म३.३५,१८.४७, इत्यादि सर्वत्र वर्णाश्रमाविहित धर्म विवक्षित आहे;) **धाता**—प्राण्यांना कर्मफल विभागून देणारा १८.९,९.१७,१०.३३; **धाम**—स्थान-पद ८.२१, ११.३८, १५.६, तेज १०.१२; **धीर**—बुद्धिमान्–ज्ञानी–विवेकी २.१३–१५–

१४.२४; **धृतिः**—(या शब्दाचा सामान्य अर्थ धैर्य आहे,) धृतिदेवता १०.३४, थकलेल्या देहेंद्रियांदिकांना उत्साह देणारी एक अन्तःकरणाची वृत्ति १३.६, १६.३; **ध्यानयोगपरः**—आत्मस्वरूपाचें चिंतन करणें हें ध्यान व आत्म्यांतच चित्त एकाग्र करणें हा योग, त्यांतच तत्पर झालेला १८.५२; **ध्यान**—एकाच विषयाचें सतत चिंतन करणें (हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे) १२.१२.

नित्यजातं—देहाबरोबर उत्पन्न झालेला २.२६; **नित्ययुक्त**—सदा समाहित–शांत-चित्त ७.१७, ८.१४, ९.१४, १२.२; **नित्यसत्त्वस्थः**—सदा सत्त्वगुणाश्रित (१४. १६–१७–१८ अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व सात्त्विक वृत्तींचाच आश्रय करणारा) २.४५; **नित्यसंन्यासी**—सदा संन्यासी ५.३; **निरग्निः**—कर्मांगभूत अग्नि ज्यानें सोडले आहेत तो ६.१; **निरहंकारः**—मी विद्वान् वगैरे आहें. अशा आत्मसंभावनेनें रहित२.७१, अहंप्रत्ययशून्य १२.१३; **निराशीः**—ज्यानें सर्व आशा सोडल्या आहेत तो ३.३०, ४.२१, ६.१०; **निराश्रयः**—ज्याच्या आश्रयानें पुरुषार्थ साधण्याची इच्छा करतो तो आश्रय, तसा आश्रय ज्याला नाहीं तो निराश्रय ४.२०; **निराहारस्य**—कष्ट तपस्व्याचें–विषयाचें निग्रहानें ग्रहण न करणाराचें २.५९; **निरुद्धं**—सर्वबाजूंनीं ज्याच्या प्रचाराला निरोध केला आहे, तें ६.२०; **निरुध्य**—निरोध करून–हृदयांत अडवून ठेवून ८.१२; **निर्गुणं**—सत्वादि गुणत्रयरहित १३.१४–३१; **निर्देश**—नांवाचा निर्देश१७.२३; **नियोंग-क्षेम**—अप्राप्त वस्तुची प्राप्ति–योग प्राप्तवस्तूचें रक्षण–क्षेम, यांपासून निवृत्त झालेला २.४५, ९.२२; **निर्वाणपरमां**—मोक्ष ही जिची परा निष्ठा–पराकाष्ठा आहे अशा शांतीस६.१५; **निवृत्ति**—कोणत्या अनर्थाच्या साधनापासून निवृत्त व्हावें तें (कारण हें प्रकरण आसुरी प्रकृतीचें आहे) १६.७, मोक्षहेतु संन्यासमार्ग (हें प्रकरण सात्त्विकबुद्धीचें आहे) १८ ३०; **निष्ठा**–पराकाष्ठा–सीमा १८.५०, अवस्थिति १७.१, स्थिति–अनुष्ठेयतत्परता ३.३; **निस्त्रैगुण्यं**—निष्काम २.४५; **निःश्रेयसकरौ**—मोक्ष करणारे, मोक्षसाधनभूत ५.२; **नीतिः**—जयाचा उपाय असा न्याय १०.३८, १८.७८; **नैष्कर्म्यसिद्धिं**—निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें अवस्थान, हीच सिद्धि, कर्माभावस्थिति, ज्ञानयोगनिष्ठा १८.४९, ३.४; **न्याय्यं**—धर्म्य–शास्त्रीय; **नैष्ठिकीं**—निष्ठासंबंधी–सत्त्वशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास ज्ञाननिष्ठा या क्रमानें प्राप्त होणारी ५.१२.

पण्डित—आत्मसंबंधी बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित–आत्मज्ञ २.११, ४.२१, ज्ञानी ५.४ (ब्रह्मदर्शी) १८; **परधर्मः**—दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म ३.३५, १८.४७; **पदं**—विष्णूचें परम–मोक्षाख्य स्थान २.५१, १५.४–५, १८.५६, तें अक्षरसंज्ञक पद–गमनीय-स्थान ८.११; **परमं–परम–परा–परमा**—निरतिशय–श्रेष्ठ असाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे; **परंपराप्राप्तं**—क्षत्रिय–पितापुत्रसंप्रदायानें प्राप्त ४.२; (**परिग्रहं**—स्त्री-पुत्र-वित्त-गृह इत्यादिकांचा संग्रह;) **परिपंथिनौ**—चोर–मोक्ष मार्गाला विघ्न करणारे ३.३४; **परि-मार्गितव्यं**—शोध करावा, जाणावें १५.४; **परिसमाप्यते**—अन्तर्भूत होतें ४.३३; **पवित्रं**—पावन–शुद्धिकर ४.३८, ९.२–१७, १०.१२; **पावनानि**—विशुद्धि करणारीं

४.१२, क्रमानें मोक्षसिद्धीला १२.१०, मोक्षाला १४.१, पुरुषार्थयोग्यतेला १६.२३, ज्ञाननिष्ठायोग्यतेला १८.४५-४६-५०, फलनिष्पत्ति ४.१२; **सिद्धि-असिद्धि**—इष्ट लाभ होणें किंवा न होणें ४.२२, २.४८, १८.२६; **स्मृतिभ्रंशः**—शास्त्राचार्योपदेशजनित संस्कारापासून होणाऱ्या स्मृतीचा भ्रंश २.६३; **स्वकर्म-स्वधर्म**—आपापल्या वर्णाश्रमाला उचित असें कर्म. **स्वभाव**—अविद्यालक्षण प्रकृति ५.१४, जीवभाव ८.३, इतर सर्वत्र स्वभाव म्ह० या जन्मीं व्यक्त झालेला पूर्वजन्मार्जित धर्माधर्मसंस्कार. (१८.४१ येथें स्वभाव म्ह० ईश्वराची त्रिगुणात्मिका प्रकृति—माया असाहि दुसरा अर्थ संभवतो.) **हेतु**—निमित्त ९.१०, १३.२०, कारण १८.१५; **हेतुमद्भिः**—युक्तियुक्त १३.४. (**नियतं**—निश्चित-अवश्य १.४४, नित्यकर्म ३.८, १८.९-१३; **नियतस्य**—नित्यकर्मांचा १८.७; **प्रजापतिः**—प्रजांचा स्रष्टा-उत्पादक ३.१०, कश्यपादि ११.३९.)

॥ ॐ ॥

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अंब भगवद्गीते—हे माते भगवद्गीते !—**भगवता नारायणेन स्वयं**—भगवान् नारायणांनीं स्वतः—**पार्थाय प्रतिबोधितां**—अर्जुनाला उपदेशिलेली—**पुराणमुनिना व्यासेन**—प्राचीन मुनी व्यासांनीं—**मध्येमहाभारतं ग्रथितां**—महाभारतामध्यें ग्रथित केलेली—**अद्वैतामृतवर्षिणीं**—अद्वैतरूप अमृताचा वर्षाव करणारी—**भवद्वेषिणीं**—संसाराचा द्वेष-उच्छेद करणारी—**अष्टादश-अध्यायिनीं भगवतीं**—जिचे अठरा अध्याय आहेत, अशी जी पूज्य गीता—**त्वाम् अनुसंदधामि**—त्या तुज गीतेचें मी चिंतन-स्मरण करितों. १.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—फुल्लारविंद-आयतपत्रनेत्र विशालबुद्धे व्यास—फुललेल्या कमलपत्रासारखे ज्यांचे आकर्ण नेत्र आहेत,ज्यांची बुद्धि विशाल आहे,अशा हे व्यासमुने! —**येन त्वया भारततैलपूर्णः ज्ञानमयः प्रदीपः प्रज्वालितः**—ज्या तुम्ही भारतरूपी तेलानें भरलेला ज्ञानप्रचुर दीप प्रदीप्त केलात,—**ते नमः अस्तु**—त्या तुम्हांला नमस्कार असो. २.

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—प्रपन्नपारिजाताय—शरणागतास कल्पवृक्षाप्रमाणें असलेल्या—**तोत्रवेत्रैकपाणये**—ज्याच्या एका हातांत चाबकाची काठी आहे—**ज्ञानमुद्राय**[1]—ज्यानें ज्ञानाची मुद्रा धारण केली आहे अशा—**गीतामृतदुहे**—गीतामृताचें दोहन करणाऱ्या—**कृष्णाय**—श्रीकृष्णाला—**नमः**—नमस्कार असो. ३.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वोपनिषदः गावः—सर्वं उपनिषदें याच गायी—**गोपालनंदनः दोग्धा**—नंद गोपालाचा पुत्र हा दोहन करणारा-गवळी—**भोक्ता सुधीः पार्थः वत्सः**—गीतामृताचें प्राशन करणारा भोक्ता-जीव बुद्धिमान् पार्थ हेंच वासरूं असून त्याच्यासाठीं—**महत् गीतामृतं दुग्धं**—मोक्षासारखें श्रेष्ठ फल देणाऱ्या गीतामृताचें दोहन केलें. [उपनिषद्रूपी गायींपासून पार्थरूपी जीवासाठीं अंतर्यामी नारायणानें गीतामृताचें दोहन केलें.] ४

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—वसुदेवसुतं—वसुदेवाचा पुत्र—**कंसचाणूरमर्दनं देवं**—कंस व चाणूर यांना मारणारा देव—**देवकीपरमानंदं**—देवकीचा परम आनंद अशा—**जगद्गुरुं कृष्णं**—सर्व जगताच्या धर्मोपदेशक श्रीकृष्णाला—**वन्दे**—मी वंदन करितों. ५

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—भीष्मद्रोणतटा—भीष्म व द्रोण हे ज्या रणनदीचे दोन तीर आहेत,—**जयद्रथजला**—जयद्रथ हें जिच्यांतील जल आहे,—**गांधारनीलोत्पला**—शकुनि हेंच नील कमल आहे,—**शल्यग्राहवती**—जी शल्य या सुसरानें युक्त आहे,—**कृपेण वहनी**—कृपाचार्य याच प्रवाहानें जी वहात आहे,—**कर्णेन वेलाकुला**—कर्णाच्या योगानें जी दोन्हीं तीरांवर क्षुब्ध झाली आहे,—**अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा**—अश्वत्थामा व विकर्ण हेच जिच्यांतील भयंकर नक्र आहेत,—**दुर्योधनावर्तिनी**—दुर्योधन हा जिच्यांतील मोठा भोंवरा आहे अशी—**सा रणनदी**—ती रणरूपी नदी—**पांडवैः खलु उत्तीर्णा**—पांडवांनीं खरोखर उल्लंघिली, कारण **कैवर्तकः केशवः**—त्यांचा नावाडी-त्यांना त्या रणनदींतून पार करणारा साक्षात् भगवान् केशव होता. ६

---

१. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या फोटोंत उजव्या हाताची जी आकृति आहे, तीच ज्ञानमुद्रा होय.

पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथासद्वासनावासितम्।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—पाराशर्यवचःसरोजं—पराशरपुत्र भगवान् व्यास यांच्या वचनरूपी सरोवरांत उत्पन्न झालेलें—**अमलं**—निर्मल-शुद्ध-धर्म्य—**गीतार्थगन्धोत्कटं**—गीतार्थ हाच ज्याचा उत्कृष्ट सुवास आहे,—**नानाख्यानककेसरं**—नाना प्रकारचीं आख्यानें हेंच ज्यांतील केसर आहे,—**हरिकथासंबोधनाबोधितं**—हरिकथेच्या वर्णनानें जें प्रफुल्लित झालें आहे—**लोके सज्जनषट्पदैः अहरहः मुदा पेपीयमानं**—या लोकीं धार्मिक संतजन याच भ्रमरांकडून जें प्रत्यहीं मोठ्या आनंदानें वारंवार सेवन केलें जाणारें—**कलिमलप्रध्वंसि**—असें कलीचा मल घालविणारें-पातकाचा नाश करणारें—**भारतपंकजं**—भारतरूपी कमल—**नः श्रेयसे भूयात्**—आमच्या कल्याणास कारण होवो-आमचें कल्याण करणारें होवो. ७.

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत्कृपा—ज्याची कृपा—**मूकं वाचालं करोति**—मुक्याला वाचाळ करते—**पंगुं गिरिं लंघयते**—पांगळ्याकडून पर्वताचें उल्लंघन करविते—**तं परमानंदमाधवं**—त्या परमानंदरूप माधवाला—**अहं वन्दे**—मी वंदन करितों. ८

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः यं दिव्यैः स्तवैः स्तुवन्ति—ब्रह्मदेव, वरुण, इंद्र रुद्र व मरुद्गण ज्याला दिव्य स्तुतींनीं स्तवितात,—**सामगाः यं सांगपदक्रमोपनिषदैः वेदैः गायन्ति**—साम गायन करणारे वैदिक व्याकरणादि अंगें, पदें, क्रम व उपनिषदें यांसह वेदांनीं ज्याचें गान-वर्णन करितात,—**योगिनः यं ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति**—योगी ज्याला ध्यानानें स्थिर केलेल्या आत्मनिष्ठ मनानें पहातात,—**सुरासुरगणाः यस्य अन्तं न विदुः**—देव व दानव यांचे समूह ज्याचा अंत जाणत नाहींत-देवादिकांनाहि ज्याचा अंत लागत नाहीं,—**तस्मै देवाय नमः**—त्या स्वयंप्रकाश देवाला नमस्कार असो. ९.

(इति ध्यानम्)

शास्त्रं शारीरमीमांसा देवस्तु भगवान् स्वयम् ।
आचार्याः शंकराचार्याः सन्तु जन्मनि जन्मनि ॥

akshmi Art, Bombay, 8

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

उपोद्धात.

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

अर्थ—नारायणः अव्यक्तात् परः—नारा म्ह० जलतत्त्व, तें ज्याचें अयन–अधिष्ठान आहे तो नारायण–शेषशायी भगवान् अव्यक्ताहून–मायेहून पर–अगदीं विलक्षण आहे. मायेच्या लक्षणाहून–स्वरूपाहून त्याचें लक्षण अगदीं निराळें आहे. माया जड, परतंत्र, व अनादि सान्त आहे. नारायण चेतन, स्वतंत्र व नित्य–अनादि-अनन्त आहे. तत्त्वदृष्ट्या—नर म्ह० चराचर शरीरें, त्यांत सतत राहणारे जे चिदाभास–जीव त्यांस नारा म्हणतात. त्यांचा जो अयन–आश्रय–नियामक–अन्तर्यामी[1] तो नारायण, अव्यक्त किंवा अव्याकृत या नांवाच्या मायेहून अगदीं निराळा आहे. माया व तिचे गुण यांचा त्याला स्पर्शहि झालेला नाहीं. तो निर्लेप, असंग, उदासीन, सत्-चित्-आनंदरूप आहे, असा याचा अर्थ होतो **—अण्डं**—अपंचीकृत[2] पंचमहाभूतात्मक जें तत्त्व त्याला अंड म्हणतात. तें **—अव्यक्तसंभवं**—अव्यक्तापासून झालेलें आहे.**—तु अण्डस्य अन्तः**—त्या ब्रह्मांडांत**—इमे लोकाः**—हे भूः, भुवः, सुवः, महः, जनः, तपः व सत्य असे सप्त[3] लोक आहेत **—च**—व**—सप्तद्वीपा मेदिनी**—त्यांत ही सप्तद्वीपांनीं युक्त अशी पृथिवी आहे. १

---

१ बृहदारण्यकभाष्यार्थ अ. ३. पृ. १७७–१८८ पहा. २ प्रकृतीपासून–मायेपासून अगोदर आकाश, वायु, तेज, जल व पृथिवी हीं पांच सूक्ष्म भूतें होतात. त्यांचें परस्पर मिश्रण झालेलें नसतें. त्यांना अपंचीकृत पंचभूतें किंवा तन्मात्रें म्हणतात. हीं सूक्ष्म भूतें हेंच हिरण्यगर्भाचें तत्त्व–शरीर आहे. त्यालाच ब्रह्मांड म्हणतात. ३ हे सात लोक हेंच विराडात्म्याचें शरीर आहे. अन्तर्यामी नारायण नित्य आहे. त्याच्या आश्रयानें अव्यक्त नांवाची मायाशक्ति राहते. ती कार्योन्मुख–जगद्रूप–सृष्टिरूप कार्य करण्यास तयार झाली म्हणजे आकाशादि सूक्ष्म भूतें होतात. त्या भूतांनीं युक्त असलेलें जें नारायण तत्त्व तोच हिरण्यगर्भ, तेंच ब्रह्मांड. नंतर सूक्ष्म भूतांचें परस्पर मिश्रण होतें. त्यालाच पंचीकरण म्हणतात. त्यामुळें भूतें स्थूल होतात. तीं स्थूल भूतें हाच मी असा त्यांवर अभिमान ठेवणारा नारायण हाच विराट् पुरुष, त्या पंच महा भूतांतच या सप्तद्वीपवती पृथ्वीचा अन्तर्भाव होतो. या विराट्-पुरुषाच्या मुखादिकांपासूनच वेद–शास्त्रें, ब्राह्मणादि वर्ण वगैरे सृष्टि झाली. असो. भाष्यकारांनीं या श्लोकानें नारायणतत्त्वानुस्मरणरूप मंगलाचरण केलें आहे. त्यांत गीताशास्त्राचें–विषय, प्रयोजन, अधिकारी व संबंध–हें अनुबंधचतुष्टयाहि सुचविलें आहे. ‘ ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्य ’ हा या शास्त्राचा विषय, मोक्ष–संसारनिवृत्ति हें फल, मोक्षाची इच्छा करणारा मुमुक्षु हा अधिकारी, ब्रह्म हा विषय व गीताशास्त्र त्याचें प्रतिपादक विषयी, यास्तव ब्रह्म व गीताशास्त्र यांचा विषय-विषयी, प्रतिपाद्य-प्रतिपादक हा संबंध आहे.

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ॥

भाष्यार्थ—सः भगवान् इदं जगत् सृष्ट्वा—तो भगवान्–नारायण हें जगत् उत्पन्न करून—**च तस्य स्थितिं चिकीर्षुः**—व त्याची स्थिति करण्याची इच्छा करणारा तो—**अग्रे मरीच्यादीन् प्रजापतीन्**—प्रथम मरीची, अत्रि, अंगिरस इत्यादि[1] प्रजापतींना—**सृष्ट्वा**—उत्पन्न करून—**वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं**—वेदानें सांगितलेल्या प्रवृत्तिरूप[2] धर्मास—**ग्राहयामास**—ग्रहण करविता झाला.[जगाला उत्पन्न करून त्याच्या स्थितीची इच्छा करणाऱ्या नारायणानें अगोदर मरीचिप्रभृति प्रजापतींना उत्पन्न करून त्यांच्याकडून वेदोक्त प्रवृत्तिधर्माचें ग्रहण करविलें.]—**च ततः अन्यान् सनक-सनन्दनादीन्**—आणि त्यांहून निराळ्या सनक, सनन्दन, सनात्, सनातन यांस—**उत्पाद्य**—उत्पन्न करून—**ज्ञानवैराग्यलक्षणं निवृत्तिलक्षणं धर्मं**—ज्ञान व वैराग्य हें ज्याचें स्वरूप आहे अशा शम-दमादिरूप निवृत्तिधर्मास—**ग्राहयामास**—त्यांच्याकडून ग्रहण करविलें. [शम-दम-उपरम-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान हें निवृत्तिलक्षण धर्माचें स्वरूप असून ज्ञान व वैराग्य हें त्या शमादिकांचेंहि कारण आहे. भगवानांनीं सनकादिकांस उत्पन्न करून त्यांना तो धर्म शिकविला.]

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः ॥

भाष्यार्थ—वेदोक्तः धर्मः द्विविधः हि—वेदोक्त धर्म दोन प्रकारचा आहे—**प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्तिलक्षणः**—एक प्रवृत्तिलक्षण–याग-दानरूप व दुसरा निवृत्तिलक्षण–ज्ञानवैराग्यरूप, (धर्माचें लक्षण–)—**यः जगतः स्थितिकारणं**—जो जगाच्या स्थितीचें कारण—**प्राणिनां साक्षात् अभ्युदय-निःश्रेयसहेतुः**—प्राण्यांच्या साक्षात् अभ्युदयाचें–उत्कर्षाचें व मोक्षाचें कारण—**सः धर्मः**—तो धर्म[3] होय.(धर्माचें जर एवढेंच लक्षण असेल तर तो वाटेल त्याला साध्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून पुनः आचार्य

१ मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व दक्ष किंवा प्रचेतस आणि वसिष्ठ, भृगु व नारद या दहा (मनुस्मृ. अ. १ श्लो. ३५.) प्रजापतींस उत्पन्न करून त्यांना वेदोक्त प्रवृत्तिधर्म सांगितला. २ याग, दान, तप हा प्रवृत्तिधर्म आहे. मरीच्यादि गृहस्थाश्रमी त्याचे अधिकारी होत. म्हणून भगवानांनीं त्यांजकडून त्याचें ग्रहण करविलें. ३ आपला उत्कर्ष व्हावा. या लोकीं मोठेपणा मिळावा व परलोकीं उत्तम लोकाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा करून प्रवृत्तिलक्षण याग-दानादि धर्म जे गृहस्थ करितात त्यांच्या साक्षात् उत्कर्षाला तो धर्म कारण होतो व आपल्याला मोक्ष मिळावा, अशा इच्छेनें प्रवृत्ति-धर्माचें अनुष्ठान जे करितात, त्यांना चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति व ज्ञानानें मोक्ष अशा परंपरेनें तो निःश्रेयसहेतु–मोक्षाचें कारण होतो, पण ज्ञान-वैराग्यरूप निवृत्तिधर्म साक्षात् निःश्रेयसहेतु आहे.

म्हणतात-)—**श्रेयोर्थिभिः ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः च आश्रमिभिः अनुष्ठीय-मानः**—पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणादि वर्णांकडून व ब्रह्मचारी-गृहस्थ इत्यादि आश्रमांकडून अनुष्ठान केला जाणारा जो, तो धर्म होय. [श्रुति-स्मृतींमध्यें सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें जो ब्राह्मणादि वर्ण व आश्रम यांच्याकडून आचरिला जातो, जो जगाच्या स्थितीचें व प्राण्यांच्या साक्षात् उत्कर्षाचें व मोक्षाचें कारण आहे तो धर्म होय.]

दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ॥

भाष्यार्थ—दीर्घेण कालेन—दीर्घकालानें-कृत, त्रेता व जवळ जवळ द्वापर, एवढा मोठा काल मध्यें निघून गेल्यावर—**अनुष्ठातॄणां कामोद्भवात्**—त्या धर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणादिकांमध्यें कामाचा-विषयतृष्णेचा उद्भव झाल्यामुळें—**हीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण**—कमी होत जाणारा विवेक व विज्ञान यांना कारण होणाऱ्या अधर्माकडून—**धर्मे अभिभूयमाने**—धर्माचा पराभव-क्षय केला जाऊं लागला असतां—**च अधर्मे प्रवर्धमाने**—व अधर्माची अतिशय वृद्धि होऊं लागली असतां—**जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः**—जगाच्या स्थितीचें परिपालन करण्याची इच्छा करणारा—**सः आदिकर्ता नारायणाख्यः विष्णुः**—तो आदिकर्ता-पहिला स्रष्टा-नारायणनांवाचा विष्णु-व्यापक परमात्मा—**भौमस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणत्वस्य**—भूलोकच्या ब्रह्माचें म्ह० ब्राह्मणत्वाचें—**रक्षणार्थं**—रक्षण करण्यासाठीं—**देवक्यां वसुदेवात् अंशेन संबभूव किल**—देवकीच्या ठिकाणीं वसुदेवापासून अंशानें उत्पन्न झाला, हें पुराणांतून प्रसिद्ध आहे.—**हि**—ब्राह्मण्याच्याच रक्षणाचें कारण असें कीं,—**ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन**—ब्राह्मणत्वाचें रक्षण केल्यानें—**वैदिकः धर्मः रक्षितःस्यात्**—वैदिक धर्म सुरक्षित राहील.—**वर्णाश्रमभेदानां तदधीनत्वात्**—कारण वर्णभेद व आश्रमभेद ब्राह्मणाच्या अधीन आहेत. [ब्राह्मण जिवंत राहिले तर वर्ण व आश्रम जगांत राहणार. कारण वर्णाश्रमांची व्यवस्था त्यांच्या अस्तित्वावर अवलंबून असते.]

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते ॥

---

१ ' भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवादजीजनत् ।' या वचनाला अनुसरून भाष्यकारांचें हें म्हणणें आहे. २ म्हणून वर्णाश्रमविभाग नाहींसा करूं पाहणाऱ्या दानवांकडून प्रथम ब्राह्मणाचा नाश करण्याचाच यत्न केला जात असे. हल्लींच्या धर्मविध्वंसकांचे प्रयत्नही याच दिशेनें होत असतात, हें प्रसिद्ध आहे.

भाष्यार्थ—च ज्ञान-ऐश्वर्य-शक्ति-बल-वीर्य-तेजोभिः सदा संपन्नः सः भगवान्—आणि ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, बल, वीर्य व तेज यांनीं संपन्न असलेला तो भगवान्-नारायण—**स्वां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां मूलप्रकृतिं**—आपल्या ईशपरतंत्र असलेल्या त्रिगुणात्मक वैष्णवी-व्यापक मायेला-मूलप्रकृतीला—**वशीकृत्य**—वश करून-तिला आपल्या स्वाधीन ठेवून तो स्वतः—**अजः अव्ययः भूतानां ईश्वरः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अपि सन्**—अज-न जन्मणारा, अव्यय-निर्विकार, सर्व प्राण्यांचा नियामक, नित्यस्वभाव, शुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभावही असून —**स्वमायया**—आपल्या मायेच्या योगानें—**देहवान् इव जातः इव**—देहवान् असल्यासारखा, उत्पन्न झाल्यासारखा—**च लोकानुग्रहं कुर्वन् इव**—व लोकांवर अनुग्रह करीत असल्यासारखा—**लक्ष्यते**—दिसतो. [अ. ४ श्लो. ६, यांत सांगितल्याप्रमाणें तो भगवान् ज्ञानादि षड्गुणांनीं संपन्न असूनही त्याच्या अधीन असलेल्या सर्व प्रपंचाचें कारण अशा आपल्या मायेला-सत्त्व-रज-तम या त्रिगुणयुक्त मायेला -जगाच्या मूल प्रकृतीला-आपल्या स्वाधीन ठेवितो व स्वतः अज, अव्यय, वगैरे असतांही आपल्या विचित्र शक्तीमुळें शरीरानें युक्त झाल्यासारखा दिसतो. त्यामुळें त्याचा जन्म झाला आहे, तो सर्व लोकांवर जणुं काय अनुग्रह करीत आहे, असें भासतें.]

स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति। तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबन्ध ॥

भाष्यार्थ—स्वप्रयोजन-अभावे अपि—(त्या कृतकृत्य व नित्यतृप्त ईश्वराला) स्वतःच्या प्रयोजनाचा जरीं अभाव असला (अ. ३ श्लो. २२ पहा.) म्ह. त्याला जरी

---

१ ज्ञान—विषयाला जाणण्याचें सामर्थ्य, ऐश्वर्य—स्वातंत्र्य, शक्ति—स्वातंत्र्यानें नियमन करण्याचें सामर्थ्य, बल—सहाय करणारांची संपत्ति, वीर्य—पराक्रम व तेज प्रगल्भता—विजयशक्तित्व या सहा गुणांनीं तो नारायण सदा युक्त असतो 'स्वां' म्ह० ईश्वराच्या अधीन असलेल्या वैष्णवी—व्यापक, 'त्रिगुणात्मिकां-' सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण हेंच जिचें स्वरूप आहे अशा; सत्त्वादि गुणांची साम्यावस्था हेंच मायेचें स्वरूप आहे, 'मायां' अशा आपल्या अचिन्त्य शक्तीला तो स्वाधीन ठेवतो. जीवाप्रमाणें ईश्वर प्रकृतिपरतंत्र होत नाहीं. जीवानेंही या मायेला—आपल्या प्रकृतीला योगाभ्यासानें स्वाधीन ठेवल्यास तोही ईश्वर म्ह० स्वतंत्रच आहे. नित्यत्व,शुद्धत्व,बुद्धत्व व मुक्तत्व हा त्याचा स्वभाव आहे. स्वभाव केव्हांही बदलत नाहीं, त्यामुळें त्याचे हे नित्यत्वादि स्वभाव संसारावस्थेंत संभवत नाहींत मोक्षावस्थेंतच संभवतात, असें म्हणतां येत नाहीं. ईश्वराच्या देहग्रहणामध्यें मायेला प्राधान्य असतें. म्ह० त्याचें शरीरग्रहण मायिक आहे वास्तविक नव्हे, हें भाष्यांतील 'स्वमायया' या पदानें सुचविलें आहे. पूर्वोक्त दोन्ही धर्मांचा उपदेश करून लोकांना अभ्युदय व निःश्रेयस यांमध्यें तत्पर करणें, हाच लोकानुग्रह आहे. पण त्या अज-अव्यय-निष्क्रिय नारायणाचा जन्म, शरीर व लोकानुग्रह वगैरे सर्व आभासमात्र आहे. वास्तविक नव्हे. कारण तें सर्व वास्तविक मानल्यास त्याच्या अजत्वादि व नित्यत्वादि स्वभावाला बाध येईल.

कोणतेंही फळ संपादन करावयाचें नसलें तरी—**भूतानुजिघृक्षया**—भूतांवर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें—**वैदिकं हि धर्मद्वयं**—दोन प्रकारचा-प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण धर्म—**शोकमोहमहादधौ निमग्नाय अर्जुनाय**—शोक व मोह यांच्या महासागरांत निमग्न झालेल्या-बुडालेल्या अर्जुनाला—**उपदिदेश**—उपदेशिला. (भगवानांनीं लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं-त्यांना यथाधिकार धर्मामध्यें प्रवृत्त करण्यासाठीं-दोन प्रकारचा वैदिकधर्म अर्जुनाला सांगितला. कारण इतर जीवांप्रमाणें तोही त्यावेळीं शोकमोहसागरांत निमग्न झाला होता. अर्जुनालाच उपदेश करण्याचें कारण-)—**हि गुणाधिकैः गृहीतः च अनुष्ठीयमानः धर्मः**—कारण गुणांनीं अधिक-श्रेष्ठ असलेल्या लोकांकडून स्वीकारलेला व अनुष्ठान केला जाणारा धर्म—**प्रचयं गमिष्यति**—वृद्धि पावेल,—**इति**—म्हणून तो अर्जुनालाच उपदेशिला.—**भगवता यथा-उपदिष्टं तं धर्मं**—भगवानांनीं जसा त्याचा उपदेश केला होता तशाच त्या धर्माला—**सर्वज्ञः भगवान् वेदव्यासः**—सर्वज्ञ पूज्य वेदव्यास—**गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैः**—गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकांनीं—**उपनिबबन्ध**—ग्रथित करता झाला. [भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेला तोच दोन प्रकारचा धर्म सर्वज्ञ वेदव्यासांनीं गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकांनीं ग्रथित केला.]

---

१ अर्जुन त्या वेळच्या लोकांत मोठा मान्य झाला होता. शूर, धार्मिक, विद्वान् इत्यादि गुणांनीं तो प्रसिद्ध होता. त्यामुळें तो श्रेष्ठ होता. म्हणून श्रीकृष्णांनीं त्याला धर्माचा उपदेश केला. सामान्य लोक श्रेष्ठाचें अनुकरण करितात, हें प्रसिद्ध आहे. पुष्कळ लोक धर्माचें अनुकरण करूं लागले कीं त्याची वृद्धि होते. धर्मानुष्ठान वाढावें, म्हणून भगवानांनीं अर्जुनासारख्या गुणांनीं श्रेष्ठ असलेल्या पुरुषाला धर्मोपदेश केला.

२ भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेला धर्म सुगतबुद्धाच्या धर्माप्रमाणें शिष्टांना असंमत नव्हता. तर व्यासांसारख्या शिष्टांना संमत होता. म्हणूनच भगवान् व्यासांनीं त्याला सातशें श्लोकांनीं ग्रथित केलें. व्यास म्ह० वेदव्यास, ज्यांनीं वेदाचा विभाग केला ते. त्यांनीं ग्रथित केलेल्या उपदेशांत श्रुति-स्मृतिविरुद्ध कांहीं असण्याचा संभवच नाहीं. म्हणूनच भाष्यकारांनीं त्यांना सर्वज्ञ म्हटलें आहे. ‘ कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुं-’ अशी त्यांची प्रशंसा केलेली आढळते. सज्जनांवर उपकार करण्यासाठींच त्यांनीं हा भगवदुपदेश सातशें श्लोकांत ग्रथित केला आहे.

३ श्रीकृष्णांनीं शोकमोहसागरांत बुडत असलेल्या अर्जुनाचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठीं दोन प्रकारचा वैदिक धर्म त्यास सांगितला. श्रीव्यासांनीं सातशें श्लोकांत तोच उपदेश ग्रथित केला. व्यासांनीं भारतग्रंथ इतिहासाच्या द्वारा लोकांना धर्मोपदेश करण्यासाठीं रचिला. अर्थात् सनत्सुजातीय, भगवद्गीता, मोक्षधर्म, अनुगीता इत्यादि त्यांतील प्रसंगोपात्त प्रकरणें सामान्य लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं रचलीं आहेत. तीं स्वतःकरितां, श्रीकृष्णांकरितां किंवा अर्जुन, धर्म इत्यादि तत्कालीन पुरुषांकरितांही नाहींत. त्यावरूनच त्यांतील धर्मोपदेश पुढील धर्मजिज्ञासूंसाठीं आहे, हें उघड होतें. त्या उपदेशावरून आम्ही कोणता धर्म आचरावा, हें कळतें. त्यासाठींच भाष्यकारांनीं वर ‘ सर्व भूतांवर अनुग्रह

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

करण्याच्या इच्छेनें ' असें म्हटलें आहे. अर्थात् भगवानांनींही अर्जुनाला जो उपदेश केला तो सर्व लोकांवर उपकार करण्यासाठीं केला. व्यासांनीं त्याचें जें श्लोकरूपानें ग्रथन केलें तेंही लोकांसाठीं केलें. 'तर मग अर्जुनाला त्याची मुळींच गरज नव्हती कीं काय ?' नाहीं, गरज नव्हती असें नाहीं. तो त्यावेळीं शोक व मोह यांनीं व्याकुळ झाला होता. त्यामुळें त्यालाही धर्मोपदेशाची आवश्यकता होती. म्हणून त्याला निमित्त करून सर्वांवर अनुग्रह करण्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं त्याला धर्मोपदेश केला. किंवा अर्जुन कृतार्थच होता. लोकांवर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें त्याला व्यासांनीं शोकमोहसागरांत निमग्न होणाऱ्या सामान्य मनुष्याची भूमिका दिली, अशीही कल्पना संभवते. असो; आपण ज्या धर्माचा उपदेश करीत आहों त्याची लोकांत प्रसिद्धि व्हावी, लोकांनीं त्याचें अनुष्ठान करावें, म्हणून अर्जुनासारख्या सर्व सद्गुणांनीं श्रेष्ठ असलेल्या अधिकाऱ्यासच त्याचा उपदेश केला,व भगवान् व्यासांनींही त्याचसाठीं त्याला श्लोकरूपानें ग्रथित केलें. ज्यांना धर्माचें ज्ञान नाहीं त्यांना तें व्हावें, हा श्रीकृष्ण व व्यास या दोघांचाही उद्देश त्यांत स्पष्ट दिसतो.

तथापि कित्येक आधुनिक असें समजतात कीं युद्ध टाकून स्वस्थ बसलेल्या ज्ञानी अर्जुनाला युद्धोन्मुख करण्यासाठीं—त्यानें युद्ध करावें म्हणून, ज्ञानानंतर ज्ञानी—जीवन्मुक्तानें कर्म करावें म्हणून, भगवानांनीं गीताशास्त्र सांगितलें व गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे; गीतेच्या अठराही अध्यायांत भगवानांनीं कर्मयोगाचें विधान केलें आहे. मधून मधून भक्ति, ज्ञान, ध्यानयोग वगैरेही आहे, पण तें मुख्य नव्हे; कर्मयोग मुख्य. गीतारहस्य–' ज्ञानप्राप्तीनंतर कर्में करावीं का न करावीं हा गीतेंतला मुख्य मुद्दा आहे. म्हणून कर्म करणें व कर्म सोडणें असे जीवन्मुक्त पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचे जगांत आढळून येणारे जे दोन मार्ग तेथपासूनच गीतेला सुरवात केली असून ' पृ. ४५२ ' गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ' मुख पृष्ठ. " कर्में करीत असतांच अध्यात्म विचारानें किंवा भक्तीनें सर्वात्मैक्यरूप साम्यबुद्धि पूर्णपणें संपादन करणें व ती प्राप्त झाल्यावरही संन्यास घेण्याच्या भरीस न पडतां संसारांत शास्त्रतः प्राप्त झालेलीं सर्व कर्में केवळ कर्तव्य म्हणून नेहमीं करीत राहणें, हाच या जगांत मनुष्याचा परम पुरुषार्थ किंवा आयुष्यक्रमाचा उत्तम मार्ग होय, असें भगवद्गीतेंत म्ह० भगवंतांनीं गायिलेल्या उपनिषदांत प्रतिपादन केलें आहे. " पृ. ४४०. " सर्व गीतेंत ब्रह्मविद्यान्तर्गत कर्मयोगशास्त्र हा एकच विषय जरी प्रतिपाद्य असला तरी प्रत्येक अध्यायांत जो विषय मुख्यत्वेंकरून वर्णिलेला असतो तो या कर्मयोगशास्त्राचा भाग समजून दरएक अध्यायास त्यांतील विषयाप्रमाणें अमुक योग तमुक योग अशीं निरनिराळीं नांवें दिलेलीं आहेत आणि हे सर्व योग एकत्र झाले म्हणजे ब्रह्मविद्येंतील कर्मयोगशास्त्र होतें. " पृ. ४४३.

पण हें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. अर्जुन ज्ञानी नव्हता. तो जर ज्ञानी असता तर त्याला शोक व मोह झाला नसता. अर्जुनाला युद्धोन्मुख करण्यासाठींच जर गीता सांगितली असती तर त्यांत वैदिक द्विविध धर्माचें प्रतिपादन करण्याचें कारण नव्हतें. गीतेंत

भाष्यार्थ—तत् इदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं—तें हें अशा प्रकारचें गीताशास्त्र सर्व वेदार्थांच्या साराचा ज्यांत संग्रह केला आहे असें आहे. (यांत वेदाच्या सर्व अर्थांचा सारांश संगृहीत केला आहे. वेदार्थांचा सर्व अर्थ थोडक्यांत ग्रथित केला आहे. तथापि)—**दुर्विज्ञेयार्थं**—त्याचा अर्थ कळण्यास फार कठिण आहे. (नुस्त्या अक्षरार्थावरून त्याचा गूढार्थ लक्षांत येत नाहीं. म्हणून)—**तदर्थाविष्करणाय**—त्याचा अर्थ अगदीं स्पष्ट करण्यासाठीं—**अनेकैः**—अनेक विद्वान् व्याख्याकारांनीं—**विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायं अपि**—पदच्छेद, पदाचा अर्थ, सर्व वाक्याचा अर्थ, त्यावरील आपेक्ष घेऊन त्यांचें समाधान करणें हा न्याय, इत्यादि क्रमानें त्याचें व्याख्यान–विवरण जरी केलें आहे तरी—**लौकिकैः अत्यन्तविरुद्ध-अनेक-अर्थत्वेन गृह्यमाणं**—शास्त्राचा परिचय नसलेले साधारण लोक त्याचा अत्यंत विरुद्ध अर्थ समजतात, अनेक लोक मूळ अर्थाच्या अगदीं विपरीत अर्थ समजतात व एकाच वाक्याचे अनेक अर्थ करितात, असें—**उपलभ्य**—पाहून—**अहं**—मी—**विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं**—विवेकपूर्वक अर्थाचा निश्चय करण्यासाठीं—**संक्षेपतः विवरणं करिष्यामि**—संक्षेपानें विवरण करीन. [पूर्वाचार्यांनीं गीताशास्त्राचा अर्थ सर्वांना सुलभतेनें कळावा म्हणून प्रत्येक पद तोडून त्याचा अर्थ सांगितला आहे. समासांचा विग्रह करून त्यांचा अर्थ सांगितला आहे. सर्व वाक्यांचा अर्थ सांगितला आहे. त्यांवर येणाऱ्या आक्षेपांचें समाधान केलें आहे, म्हणजे तसाच अर्थ करण्यास अनुकूल उपपत्ति दाखविली आहे. पण इतकें उत्तम विवरण केलें असूनहि शास्त्रपरिचयशून्य लोक त्याचा अर्थ भलताच समजतात, असें अलीकडे दिसूं लागलें, म्हणून मी आतां विवेकपूर्वक त्याचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं हें संक्षिप्त विवरण लिहितों. प्राचीन आचार्यांच्या व्याख्यानांतील विषय मिश्र झाल्यासारखे वाटतात. पण शंकराचार्य म्हणतात "मी या आपल्या संक्षिप्त व्याख्यानांत प्रत्येक विषय अगदीं पृथक् करून न्यायपूर्वक त्याचें विवरण करतों "]

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—"स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—"नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्" 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च । इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति ॥

प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही धर्मांचें प्रतिपादन केलेलें आहे व प्रवृत्ति धर्म निवृत्ति धर्मांचें साधन आहे, हेंहि आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं दाखवूं. जीवन्मुक्तानें कर्म करावें कीं न करावें, हें सांगण्यासाठीं गीताशास्त्र नसून निष्काम कर्मयोगानें चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानानें मोक्ष मिळवावा, हें सांगण्यासाठीं गीताशास्त्र आहे. गीता हें योगशास्त्र आहे. कर्मयोगशास्त्र नव्हे. कर्मयोग हें मुख्य योगाचें एक साधन आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच मुख्य योग व तोच गीतेचा प्रतिपाद्य विषय आहे, हें आम्ही पुढें सप्रमाण दाखवूं.

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेल्या व व्यासांनीं ग्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—**संक्षेपतः**—अगदीं थोडक्यांत व एकरूप असें सांगावयाचें झाल्यास—**निःश्रेयसं**—निश्चित श्रेय–कैवल्य–मोक्ष हें—**परं प्रयोजनं**—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात–)—**सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्त-उपरमलक्षणम्**—कारणासह संसाराचा अत्यंत उपरम–शांति होणें, हें त्याचें लक्षण–स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखी-दुःखी-कर्ता-भोक्ता आहें, या संसाराचें कारण आहे. त्यासह संसाराचा अत्यंत नाश म्ह०पुनः उद्भवच न होणें, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे; आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच प्राप्त होतें, असें सांगतात–]—**च तत्**—आणि तें परम प्रयोजन—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्**—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून–अशा धर्मामुळें—**भवति**—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मासहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुसत्या कर्मानें तें सिद्ध होत नाहीं. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अंग–साधन–उपाय या रूपानें सांगितली आहे. मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित–ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाहीं. गीतेंत प्राधान्यानें–मुख्यत्वेंकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे.त्याविषयीं प्रमाणें–]—**इमं एव गीतार्थधर्मं उद्दिश्य**—याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—**तथा**—तसें—**भगवता एव अनुगीतासु उक्तं**—भगवानांनींच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—**ब्रह्मणः पदवेदने**—ब्रह्माचें पद म्ह० निःश्रेयस–निश्चित श्रेय–मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयीं–तें ब्रह्मपद–निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास—**सः हि धर्मः सुपर्याप्तः**—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—**इति**—असें अनुगीतेंत भगवानांनींच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानांनीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदीं पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,'असें म्हटलें आहे. पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून? अशी शंका राहूं नये, म्हणून तेथलींच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखीं दोन वचनें देतात–]—**किंच**—आणखीं—**तत्र एव**—त्या अनुगीतेंतच—**उक्तं**—असें म्हटलें आहे—**न एव धर्मी**—तो धर्मवान् नव्हे—**न च अधर्मी**—व अधर्मीहि नव्हे.—**न च एव हि शुभाशुभी**—पुण्यवान्हि नव्हे व पापीहि नव्हे. (तो कोण? तर)—**यः**—जो—**तूष्णीं**—वाणी, हात-पाय यांचे व्यापार सोडून—**किंचित् अचिन्तयन्**—व मनांत कांहीं चिंतन न करतां—**एकासने**—एका ब्रह्मामध्यें जें अवस्थान त्यांत–केवल–ब्रह्मरूपांत—**लीनः**—लीन–तन्मय–तद्रूप—**स्यात्**—होतो [तो धर्मी, अधर्मी किंवा शुभाशुभी नाहीं. जो केवल स्व-रूपांत स्थिर झालेला असतो–' मी ' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्ह० जो असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

---

१ मोक्ष हें गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिग्रहादिक हें अवान्तर फल आहे, मुख्य फल मिळावयाच्या पूर्वीं जें फल मिळतें तें अवान्तर फळ होय, व तें गीतेंतच ठिकठिकाणीं सांगितलेलें आहे.

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि कांहींच म्हणतां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ.तसेंच]—**संन्यासलक्षणं ज्ञानं**—सर्व कर्मांच्या त्यागाला कारण होणारें जें ज्ञान तेंच मोक्षाचें साधन आहे, [मी असंसारी आत्मा आहें, हें ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचें कारण होतें. म्हणून त्याला 'संन्यासलक्षण' म्हटलें आहे.]—**इति च**—असेंही अनुगीतेंत भगवद्वचन आहे. (केवल अनुगीतेंतच असें वचन आहे, असें नाहीं तर)—**इह अपि च**—या भगवद्गीतेंतही—**अन्ते**—अगदीं शेवटीं—**अर्जुनाय**—अर्जुनाला—**सर्वधर्मान् परित्यज्य**—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—**एकं मां**—केवल मलाच—**शरणं व्रज**—शरण जा—**इति**—असें—**उक्तं**—सांगितलें आहे. [ह्यावरूनही सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाच मोक्षाचें साधन आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते.]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः। शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते। तथा चेममेवार्थमभिसंधाय वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये' इति ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गीतेंत 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं' इत्यादि अनेक वचनांनीं प्रवृत्तिलक्षण धर्मही सांगितलेला आहे, केवल निवृत्तधर्मच सांगितलेला नाहीं, व ही गोष्ट तुम्हांलाही मान्य आहे. मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचें साधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्मांचा मोक्षाच्या दृष्टीनें उपयोग काय ? या प्रश्नाचें उत्तर–)—**अभ्युदयार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः**—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही असलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—**वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः**—कीं जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—**सः**—तो—**देवादिस्थानप्राप्तिहेतुः अपि सन्**—देवादिकांच्या स्थानाची प्राप्ति होण्यास कारण असूनही–तो मुख्यतः स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीचें साधन जरी असला तरी—**ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानः**—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीनें अनुष्ठान केला गेला असतां—**फलाभिसंधिवर्जितः**—फलाच्या इच्छेनें विरहित असलेला तो—**सत्त्वशुद्धये भवति**—चित्तशुद्धीला कारण होतो. [अभ्युदयासाठींच असलेला जो वर्ण व आश्रम यांस उद्देशून वेदशास्त्रानें सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचें मुख्य फल देवादिस्थानांची प्राप्ति होणें, हें आहे. पण ईश्वरार्पणबुद्धीनें फलाची इच्छा न करितां त्याचें अनुष्ठान केलें असतां तो चित्त-शुद्धीला कारण होतो. त्याच्यायोगानें चित्ताची शुद्धि होते.]—**च शुद्धसत्त्वस्य**—आणि ज्याचें सत्त्व–चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या—**ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण**—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणें, याच्या द्वारा—**च ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन**—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्यानें—**निःश्रेयसहेतुत्वं अपि**—मोक्षाच्या कारणत्वालाही तो धर्म—**प्रतिपद्यते**—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण

धर्म देवादिस्थानांची प्राप्ति व्हावी, ही इच्छा सोडून अनुष्ठिला असतां चित्तशुद्धि करतो. ज्याची चित्तशुद्धि झाली आहे त्याला ज्ञाननिष्ठेची योग्यता देतो व ज्ञानोत्पत्तीला कारण होतो आणि अशा परंपरेनें तोच धर्म मोक्षाचें परंपरासाधनही बनतो, साक्षात् मोक्षाचें साधन होत नाहीं.]—**इमं एव अर्थं अभिसंधाय**—हाच अर्थ मनांत धरून—**तथा वक्ष्यति**— तसें भगवान् पुढें सांगणार आहेत—**कर्माणि ब्रह्मणि आधाय**—कर्में ब्रह्मार्पण करून—**योगिनः संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति**—योगी आसक्ति टाकून चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात—**इति**—असें पुढें सांगतील. [कर्माधिकारी योगी कर्में ईश्वरार्पण करून, आसक्ति सोडून, चित्तशुद्धीसाठीं तीं करितात, असें भगवान् पुढें पांचव्या अध्यायांत याच आशयानें सांगणार आहेत. अर्थात् प्रवृत्तिरूपधर्म मुख्यतः देवादिकांच्या स्थानांची म्हणजे स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति व्हावी यासाटींच जरी आहे व त्यामुळें तो मोक्षमार्गाच्या अगदीं विरुद्ध आहे तरी ईश्वरार्पणबुद्धीनें —स्वर्गादि लोक मिळावे, ही इच्छा सोडून त्याचें अनुष्ठान केल्यास तो मोक्षोपयोगी होतो. मोक्षाचें बहिरंग साधन—परंपरेचा उपाय होतो, हें भगवानांच्या वचनांनींच सिद्ध होतें.]

---

१ पण गीतारहस्यकार म्हणतात—आवृत्ति १ ली पृ. ३०६ "ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, किंवा ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयानें मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणीं उपस्थित करून, केवळ ज्ञानानेंच सर्व कर्में दग्ध होऊन मोक्षप्राप्ति होते, मोक्षप्राप्तीस कर्मांची जरूर नाहीं, असा गीतार्थ श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत दिला आहे, आणि त्यावरून पुढें असें अनुमान काढलें आहे कीं, ज्याअर्थी गीतेच्या दृष्टीनेंही मोक्षाला कर्मांची जरूरी नाहीं, त्याअर्थी चित्तशुद्ध झालें म्हणजे कर्में निरर्थक होतात, आणि तीं स्वभावतःच बंधक म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्यानें ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें सोडून दिलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवंतासही गीतेंत ग्राह्य आहे, असें म्हणावें लागतें. ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही कर्में केलीं पाहिजेत, या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असें नांव असून श्रीशंकराचार्यांचा वरील युक्तिवाद हाच काय तो तद्विरुद्ध मुख्य आक्षेप होय."

आचार्यांनीं 'सर्वधर्मान् परित्यज्य०' अ. १८. ६६ या श्लोकाच्या व्याख्यानानंतर म्ह. गीताशास्त्राच्या शेवटच्या श्लोकाचें भाष्य संपल्यावर हा प्रश्न उपस्थित केला आहे. वाचकांना तो पुढें सविस्तर वाचावयास सांपडेलच. पण येथें थोडक्यांत एवढेंच सांगतो कीं, ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही सांसारिक कर्में केलीं पाहिजेत, असें ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें म्हणणें नाहीं. तें रहस्यकारांचें म्हणणें आहे. ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें म्हणणें "अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्में व आत्मज्ञान यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करणें हें मोक्षाचें साधन आहे. केवळ आत्मज्ञान मोक्षाचें साधन नाहीं," असें आहे व आचार्यांनीं त्या मताचें खंडन सविस्तर केलें आहे. मोक्षाचें साक्षात् साधन आत्मज्ञाननिष्ठा हेंच आहे. कारण कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा एकमेकींच्या विरुद्ध आहेत, असें आचार्यांचें म्हणणें आहे, व तें गीतेंतील 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां' ३.३. 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्' ३.२. या वचनांवरून ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—एकाच वेळीं अनुष्ठान संभवत नाहीं, हें सिद्ध होतें. व 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' १३.१२ 'मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते' १८.५५ 'ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति' ५.२९ यांवरून ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, हें ठरतें

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माभिधेय-भूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम्। यतस्तदर्थे विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ॥

भाष्यार्थ—(आतां गीताशास्त्राच्या प्रयोजनाचा साधनासह अनुवाद करून त्याचा विषय दाखवितात व त्याच्या व्याख्यानाची प्रतिज्ञा करितात—)—**निःश्रेयसप्रयोजनं इमं द्विप्रकारं धर्मं**—मोक्ष हें ज्याचें प्रयोजन—फळ आहे असा हा दोन प्रकारचा धर्म—**च अभिधेयभूतं परमार्थतत्त्वं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म**—आणि या शास्त्राचें विषयभूत वासुदेव या नांवाचें परब्रह्म परमार्थ तत्त्व यांना—**विशेषतः अभिव्यञ्जयत्**—विशेषेंकरून अभिव्यक्त करणारें—**गीताशास्त्रं**—हें गीताशास्त्र **विशिष्टप्रयोजन-संबंध-अभिधेयवत् अस्ति**—विशिष्ट—असामान्य फळ, संबंध व विषय यांनीं युक्त आहे. [याचें मोक्ष हें प्रयोजन सामान्य नाहीं, विशिष्ट आहे. संबंधही तसाच विशिष्ट आहे. शास्त्राचा त्या मोक्षफलाशीं द्विविध निष्ठेच्या द्वारा साध्यसा-धनभाव संबंध आहे. परब्रह्म या विषयाशीं विषयविषयीभाव संबंध आहे. दोन प्रकारचा धर्म व वासुदेवसंज्ञक परमार्थतत्त्व हा विषयही सामान्य नाहीं विशिष्ट आहे.] —**यतः**—ज्याअर्थीं—**तदर्थे विज्ञाते**—त्याचा अर्थ उत्तम प्रकारें कळला असतां —**समस्त-पुरुषार्थसिद्धिः**—समस्त पुरुषार्थांची सिद्धि होते—**इति**—हें निश्चित आहे—**अतः**—त्याअर्थीं—**मया तद्विवरणे यत्नः क्रियते**—मजकडून त्याच्या विवरणासाठीं यत्न केला जातो. (गीताशास्त्राचा विषय, संबंध व प्रयोजन हीं तिन्ही विशिष्ट आहेत, इतर शास्त्रसाधारण, अशीं नाहींत. त्याचा यथार्थ अर्थ कळला असतां समग्र पुरुषार्थांची सिद्धि होते. म्हणून त्याचें विवरण मी करितों, अशी प्रतिज्ञा आचार्य करीत आहेत.)

---

१ आचार्यांच्या उपोद्घातभाष्यांत काय म्हटलें आहे, तें वाचकांच्या पुढें आहेच. आतां गीतारहस्यकार गीतेसंबंधानें काय म्हणतात तें पहा—" परंतु स्वकीयांबरोबर युद्ध करणें हें मोठें कुकर्म म्हणून खिन्न झालेल्या अर्जुनास त्याच युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं सांगितलेल्या गीतेंत ब्रह्मज्ञानानें किंवा भक्तीनें मोक्ष कसा मिळवावा याचें, म्ह० नुसत्या मोक्षमार्गाचें विवेचन कशाला, ही शंका मनांत येऊन तीच उत्तरोत्तर बळावत चालली, ... म्हणून सर्व टीका व भाष्यें बाजूला ठेवून नुसत्या गीतेचींच स्वतंत्र विचारपूर्वक आम्हा अनेक पारायणें केलीं. तेव्हां टीकाकारांच्या छापेंतून सुटका होऊन मूळ गीता निवृत्तिपर नसून कर्मयोगपर आहे, ... असा बोध झाला.... गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे हें मत कायम झालें.... सांसारिक कर्में गौण किंवा त्याज्य ठरवून ब्रह्मज्ञान, भक्ति वगैरे नुसत्या निवृत्ति-पर मोक्षमार्गाचेंच गीतेंत निरूपण केलेलें आहे, हें मत जरी आम्हांस मान्य नाहीं तरी मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाचें भगवद्गीतेंत मुदलीच विवेचन नाहीं, असेंही आमचें म्हणणें नाहीं.... किंबहुना प्रत्येक मनुष्यानें शुद्ध परमेश्वर स्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून तद्द्वारा आपली बुद्धि पवित्र व निर्मल करणें, हें गीताशास्त्राप्रमाणें त्याचें जगांतील पहिलें कर्तव्य होय, असें आम्हीही यांत स्पष्ट दाखविलें आहे, पण हा गीतेंतील मुख्य मुद्दा नव्हे. क्षत्रियाचा धर्म जें युद्ध तें मोक्षप्राप्तिरूप आत्मकल्याणाचा नाश करणार. तें करावें का करूं नये,

अशा कर्तव्यमोहांत अर्जुन पडला. म्हणून तो मोह घालविण्यासाठीं शुद्ध वेदांतशास्त्राधारें कर्माकर्माचें व त्याबरोबरच मोक्षोपायाचेंहि पूर्ण विवेचन करून आणि कर्मे कधींही सुटत नाहींत व सोडूंही नयेत, असें ठरवून ज्या युक्तीनें कर्मे केलीं म्हणजे कोणतेंच पाप न लागतां अखेर त्यानेंच मोक्षही मिळतो त्या युक्तीचें म्हणजे ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचेंच गीतेंत प्रतिपादन आहे."......"कोणतें कर्म चांगलें व कोणतें वाईट हें ठरविण्यापूर्वी कर्म करावें किंवा नाहीं हा सामान्य प्रश्नच ज्या काळीं महत्त्वाचा समजत असत, तेव्हां गीता सांगितलेली असल्यामुळें त्यांतील बराच भाग आतां कित्येकांस अनावश्यक वाटतो आणि त्यावरच आणखी निवृत्ति मार्गीय टिकाकारांचें सारवण पडल्यामुळें गीतेंतील कर्मयोगाचें विवेचन सध्यांच्या काळीं पुष्कळांस दुर्बोध झालें आहे." ...... "ज्ञान व कर्म यांमध्यें संन्यास मार्गीयांच्या मतें असणारा विरोधही खरा नव्हे."...... "सांख्यादि शास्त्रें शक्य तेवढ्या पूर्णावस्थेस आल्यावर वैदिक धर्मास ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान व कर्मयोगपर असें अखेर स्वरूप आलें."......"गीतेवर पहिल्या टीका कर्मयोगपर असाव्या असें गीतेवरील शांकरभाष्याच्या तिसरे अध्यायाचे आरंभीं या टीकाकारांच्या अभिप्रायाचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें. त्या टीका आतां उपलब्ध नाहींत म्हणून गीतेचें कर्मयोगपर व तुलनात्मक हें पहिलेंच विवेचन आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं."......"मला दोन चार मार्ग सांगून घोटाळ्यांत न पाडतां त्यांपैकीं जो श्रेयस्कर असेल तो एकच निश्चयें करून सांगा. गीता ३–२,–५–१, असा अर्जुनाचा भगवंतास स्पष्ट प्रश्न असल्यामुळें गीतेंत कांहीं तरी एकच विशिष्ट मत प्रतिपाद्य असलें पाहिजे हें उघड आहे व तें कोणतें हें मूळ संस्कृत गीतेचा अर्थ करून निराग्रहबुद्धीनें आम्हांस पहावयाचें आहे. प्रथम कांहीं तरी मत कायम करून त्याला गीता जुळत नाहीं, म्हणून गीतार्थाची ओढाताण करावयाची नाहीं."

रहस्यकारांच्या प्रस्तावनेंतील हे महत्त्वाचे उतारे आहेत. 'मूळ गीता निवृत्तिपर नसून प्रवृत्तिपर–कर्मयोगपर आहे.' असा बोध त्यांना कसा झाला याचा इतिहास त्यांनीं त्यांत दिला आहे, तो पाहिला म्हणजे त्यांना असा विपरीत बोध कां झाला, तेंही ध्यानांत येतें. त्यांनीं दुसऱ्या कोणाला न विचारतां व कोणाचें म्हणणें न ऐकतां आपल्याच मनाला जें वाटलें तें गीतारहस्य काढलें, हें यावरून स्पष्ट होतें. गीतेंत ब्रह्मज्ञान, भक्ति वगैरे नाहीं असें नाहीं, पण तो मुख्य मुद्दा नव्हे, असें त्यांना वाटलें. पण तें वाटणें, कितपत सयुक्तिक आहे तें आतां पुढें सूर्य-जयद्रथन्यायानें प्रत्यक्ष दाखवावयाचें असल्यामुळें आम्ही येथें कांहींच विचार करीत नाहीं. फक्त गीतेच्या प्रवृत्तीचें निमित्त आचार्य काय सांगतात व रहस्यकार काय सांगतात तेवढेंच वाचकांना कळावें, म्हणून येथें हे उतारे दिले आहेत.

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ.

(मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ
आणि
गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा यांसह.)

अध्याय पहिला.

अर्जुनविषादयोग.

—अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि—गीताशास्त्राचा पहिला सर्व अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे १–१० श्लोक कथेचा संबंध दाखविणारे आहेत. यास्तव तो दाखविण्यासाठीं धृतराष्ट्र ' धर्मक्षेत्रे० ' इत्यादि म्हणाला.

धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्रः-दुर्योधनाचा पिता धृतराष्ट्र—**उवाच**—आपल्या संजयनांवाच्या सारथ्यास विचारूं लागला—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—संजय—अरे संजया !—**धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे**—धर्मोत्पत्तीचें स्थान–धर्म उत्पन्न होण्याची जागा अशा कुरुक्षेत्रांत—**समवेता युयुत्सवः मामकाः च एव पाण्डवाः**—जमलेले युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र आणि पंडूचे पुत्र—**किं अकुर्वत**—काय करते झाले ? ('**कुरुक्षेत्र**' ही पुण्यभूमि आहे. चांगल्या शेतांत पेरलेलें धान्य जसें चांगलें उगवतें व त्यांत उत्पन्नही चांगलें होतें, त्याप्रमाणें कुरुक्षेत्रांत केलेलें धर्माचरण अधिक फळ देतें. अशा त्या धर्मक्षेत्रांत युद्ध करण्याच्या इच्छेनें जमलेले कौरव व पांडव, यांनीं तेथें पुढें काय केलें ?) १.

संजय उवाच—संजयः—धृतराष्ट्राचा सारथि संजय **उवाच**—म्हणाला—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**तदा**—त्यावेळीं—**राजा दुर्योधनः**—राजा दुर्योधन—**पांडवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा**—पांडवांचें सैन्य व्यूहरचना करून उभें आहे असें पाहून

—**आचार्यं उपसंगम्य**—द्रोणाचार्यांपाशीं जाऊन—**इदं वचनं**—असें वचन—**अब्रवीत्**—बोलला. २. (दोन्हीं पक्षांचे लोक कुरुक्षेत्रांत आपापल्या सैन्यासह जमले व त्यांचा आतां संग्राम सुरू व्हावयाचा, हें खरें; पण दुर्योधनानें पांडवांचें सैन्य व्यूहरचना करून तयार आहे असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां तो गुरु द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस असें म्हणाला—)

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अहो द्रोणाचार्य !—**तव**—तुमच्या—**धीमता शिष्येण**—बुद्धिमान् शिष्यानें म्हणजे—**द्रुपदपुत्रेण**—द्रुपदाच्या[1] पुत्रानें-धृष्टद्युम्नानें—**व्यूढां एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूं**—रचलेल्या-व्यूहाच्या आकारानें उभ्या केलेल्या या पांडवांच्या मोठ्या सेनेस—**पश्य**—पहा. ३.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अत्र—या सैन्यांत—**शूराः**—शूर,—**महेष्वासाः**—ज्यांचीं इष्वास म्ह० धनुष्यें मोठमोठीं आहेत असे,—**युधि भीमार्जुनसमाः**—युद्धांत भीम व अर्जुन यांच्या तोडीचे, (असे लोक आहेत. त्यांतील कित्येकांचीं नांवेंही दुर्योधन सांगतो —) —**युयुधानः**—सात्यकि[2]—**विराटः च**—व विराट[3] राजा—**महारथः द्रुपदः**—महारथी[4] द्रुपद ४,—**वीर्यवान् धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराजः**—वीर्यवान्

---

१ द्रुपदानें द्रोणाचार्याला मारण्यासाठींच यज्ञ करून हा पुत्र संपादन केला होता. पण अशा शत्रूलाही तुम्ही धनुर्विद्या शिकविलीत, असा टोमणा मारण्यासाठीं दुर्योधनानें मुद्दाम हे शब्द उच्चारले आहेत, असें दिसतें.

२ हा यादववीर अर्जुनाचा पट्टशिष्य व श्रीकृष्णाला अतिशय प्रिय होता.

३ हा अभिमन्यूचा सासरा, उत्तरेचा बाप, व पांडवांच्या अज्ञातवासांतील आश्रयदाता आहे.

४ जो एकटा दहा हजार धनुर्धरांशीं लढतो व शस्त्र आणि शास्त्र यांत प्रवीण असतो तो महारथ होय. द्रुपद हा द्रौपदीचा बाप, पांडवांचा सासरा होय.

–पराक्रमी धृष्टकेतु, चेकितान व काशीराजा,—**नरपुंगवः पुरुजित् च कुन्तिभोजः च शैब्यः**—नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुंतिभोज, व शैब्य, ५—**विक्रान्तः युधामन्युः**—पराक्रमी युधामन्यु,—**च वीर्यवान् उत्तमौजाः**—व वीर्यवान् उत्तमौजा,—**सौभद्रः**—सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु—**च द्रौपदेयाः**—आणि द्रौपदीचे पांच पांडवांपासून झालेले पांच पुत्र—**सर्वे एव महारथाः**—हे सर्वच महारथी आहेत. ६. (याप्रमाणें वरील अडीच श्लोकांत पांडवांकडील मुख्य योद्धे सांगून आतां दुर्योधन आपल्या बाजूचे मुख्य योद्धे सांगण्यासाठीं म्हणतो—)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**अस्माकं**—आम्हांमध्यें—**ये विशिष्टाः**—जे श्रेष्ठ आहेत – **च**—व—**ये**—जे—**मम सैन्यस्य नायकाः**—माझ्या सैन्याचे नेते आहेत—**तान्**—त्यांना – **निबोध**—तूं ऐक.—**द्विजोत्तम**—अहो श्रेष्ठ द्विज !—**ते संज्ञार्थं**—तुम्हांला कळण्यासाठीं–आपल्याकडे कसे कसे श्रेष्ठ लोक आहेत हें आपल्या ध्यानांत यावें म्हणून—**तान्**—त्यांचीं (कांहीं) नांवें—**ब्रवीमि**—मी सांगतों. ७ (पांडवांकडे असे मोठमोठे महारथी आहेत हें जरी खरें, तरी पण आमच्या पक्षांत कोण कोण श्रेष्ठ वीर आहेत व माझ्या सैन्याचे अधिपती किती योग्यतेचे आहेत हेंही आपल्या ध्यानांत यावें, म्हणून मी त्यांतील कांहीं मुख्यांचीं तेवढीं नांवें सांगतों, तीं आपण ऐका. आपल्याला ते माहीत नाहींत म्हणून मी सांगतों असें नाहीं, तर या वेळीं आपल्या बाजूला केवढाले वीर आहेत, याचें आपल्याला स्मरण व्हावें, म्हणून सांगतों.)

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—भवान्—आपण स्वतः (आह्मां सर्वांचे गुरु)—**च भीष्मः**—व भीष्म (आह्मां कौरव-पांडवांचे पितामह)—**च कर्णः**—व (माझा मित्र) कर्ण,—**समितिंजयः कृपः**—युद्धास जिंकणारा–विजयी कृपाचार्य (आमचे प्राचीन गुरु व तुमचे श्यालक),—**अश्वत्थामा**—तुमचा पुत्र अश्वत्थामा—**च विकर्णः**—व माझा भाऊ विकर्ण,—**तथा एव च सौमदत्तिः**—व तसाच सौमदत्ति–भूरिश्रवा,—**च अन्ये**—आणि तसेच दुसरे—**बहवः शूराः**—पुष्कळ शूर—**मदर्थे त्यक्तजीविताः**— माझ्यासाठीं ज्यांनीं आपलें जीवित सोडण्याचा–मरण्याचा निश्चय केला आहे असे,—**नानाशस्त्रप्रहरणाः**—अनेक प्रकारचीं शस्त्रें हींच ज्यांचीं शत्रूवर प्रहार करण्याचीं साधनें आहेत असे व—**सर्वे युद्धविशारदाः**—ते सर्व युद्धामध्यें कुशल, असे आहेत. ८-९ त्यामुळें—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तत्—अशा प्रकारचें—**अस्माकं**—आमचें—**भीष्माभिरक्षितं बलं**—भीष्मांनीं ज्याचें सर्व प्रकारें रक्षण केलें आहे, असें सैन्य—**अपर्याप्तं**—अपरिमित –फार मोठें आहे.—**तु**—परंतु—**एतेषां**—या पांडवांचें—**भीमाभिरक्षितं**—भीमानें ज्याचें सर्वतः रक्षण केलें आहे असें—**इदं**—**बलं**—हें सैन्य—**पर्याप्तं**—परिमित –थोडें आहे. १० (आह्मांकडे तुमच्यासारखे मोठमोठे वीर आहेत व आमचें सैन्य अकरा अक्षौहिणी[1] आहे. अशा प्रकारच्या या सैन्याचें भीष्मासारख्या अनुभवी–विचारी–पोक्त वीरानें रक्षण केलें आहे. म्हणून आमचें सैन्य संख्येनें, पराक्रमानें, कसलेल्या सेनापतीच्या योगानें अजिंक्य आहे. पण पांडवांचें सैन्य सात अक्षौहिणीच आहे. त्यांच्याकडे सात्यकी-सारखे वीर जरी असले, तरी ते सर्व तरुण व अननुभवी आहेत. त्यांना मोठमोठ्या संग्रामांचा अनुभव नाहीं. त्यांच्या सैन्याचा रक्षकही भीमासारखा आडदांड मनुष्य आहे. त्यामुळें सर्वच बाजूंनीं त्यांचें सैन्य थोडें व सहज जिंकतां येण्यासारखें आहे.) यास्तव—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—भवन्तः सर्वे एव हि—आपण सर्वही—**सर्वेषु अयनेषु**[2]—आपापल्या नियत स्थानांत—**यथाभागं**—आपला भाग न सोडतां—**अवस्थिताः**—राहून–स्थित होऊन—**भीष्मं एव**—केवळ भीष्माचेंच—**अभिरक्षन्तु**—सर्व बाजूंनीं रक्षण करा. ११. (तुम्हीं सर्वांनीं आपापल्या नेमलेल्या जागींच राहून तेथून मुख्य सेनापतीचें दक्षतेनें रक्षण करावें.) त्यानंतर—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या दुर्योधनाचा—**हर्षं**—हर्ष—**संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः**—उत्पन्न करणारा प्रतापी कुरुवंशांतील वृद्ध पितामह–भीष्म—**उच्चैः सिंहनादं विनद्य**—मोठ्या जोरानें आरोळी ठोकून–सिंहाच्या गर्जनेसारखी मोठी गर्जना करून—**शंखं**—शंखाला—**दध्मौ**—वाजविता झाला. १२ (याप्रमाणें दुर्यो-

---

१ एका अक्षौहिणींत २१,८७० रथ, २१,८७० हत्ती, ६५,६१० घोडे, व १,०९,३५० पायदळ, इतकें सैन्य असतें.

२ 'अयन' ह्म० युद्धभूमींत–पूर्वदिशेंत अमक्यानें रहावें, दक्षिणेंत अमक्यानें रहावें, इत्यादि संकेताप्रमाणें मुख्य योद्ध्यानें रहाण्याचें स्थान; त्यांत आपापल्या भागांतच राहून तेथूनच सैन्याच्या मध्यभागीं असलेल्या भीष्माचें चोहोंकडून रक्षण करा.

धनानें द्रोणाचार्यांस सांगितलें असतां भीष्माचार्यांनीं दुर्योधनाचा उत्साह वाढविण्यासाठीं, त्याला खुष करण्याकरितां तोंडानें मोठा ध्वनि करून शंख वाजविला.)

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ततः—भीष्मांनीं शंख वाजवितांच—**शंखाः**—शंख,—**भेर्यः**—नगारे,—**पणवानकगोमुखाः**—ढोल, खंजिऱ्या, मृदंग,—**सहसा एव**—एकाएकींच—**अभ्यहन्यन्त**—वाजविले गेले.—**सः शब्दः**—तो शब्द—**तुमुलः**—फार मोठा—**अभवत्**—झाला. १३. (भीष्माचार्यांनीं योद्ध्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठीं सिंहनाद करून आपला शंख वाजविला असतां कौरवांच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे सर्व रणवाद्यें वाजूं लागलीं. त्यांचा तो ध्वनि फार भयंकर होता. पण त्याच्या योगानें पांडवांचीं हृदयें भीतीनें कांपलीं नाहींत. उलट—)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—**श्वेतैः हयैः युक्ते**—पांढऱ्या घोड्यांनीं युक्त असलेल्या—**महति स्यंदने**—मोठ्या रथावर—**स्थितौ**—बसलेले—**माधवः च एव पांडवः**—श्रीकृष्ण व अर्जुन—**दिव्यौ शंखौ**—दिव्य–देवलोकांतील शंख—**प्रदध्मतुः**—मोठ्यानें वाजविते झाले. १४ (कौरवांच्या सैन्यांत असा मोठा वाद्यांचा गजर झाला असतां, त्यानंतर चार पांढरे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं आपापले शंख वाजविले.)

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हृषीकेशः—श्रीकृष्ण—**पांचजन्यं**—पांचजन्यनांवाच्या शंखास—**धनंजयः देवदत्तं**—अर्जुन देवदत्तनांवाच्या शंखास,—**भीमकर्मा वृकोदरः**—ज्याचीं कर्में भयंकर आहेत, असा भीम—**पौंड्रं महाशंखं**—पौंड्रनांवाच्या मोठ्या शंखास—**दध्मौ**—वाजविता झाला.—**कुंतीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः**—कुंतीचा पुत्र राजा युधिष्ठिर—**अनन्तविजयं**—अनन्तविजय या नांवाच्या शंखाला वाजवूं लागला.—**नकुलः**—नकुल—**च**—व—**सहदेवः**—सहदेव हे दोघे माद्रीचे पुत्र—**सुघोषमणिपुष्पकौ**—सुघोष व मणिपुष्पक या नांवाचे शंख क्रमानें वाजविते झाले. १५–१६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥

अन्वयार्थ—हे पृथिवीपते—अहो धृतराष्ट्र महाराज !—**च परमेष्वासः काश्यः**—आणि ज्याचें इष्वास-धनुष्य मोठें आहे असा महाधनुर्धर काशिराजा—**च महारथः शिखंडी**—व महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट,—**अपराजितः**—पराभव न पावणारा सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे पांच पुत्र,—**महाबाहुः सौभद्रः**—ज्याचे बाहू मोठे-पराक्रमी आहेत असा सुभद्रापुत्र-अभिमन्यु—**सर्वशः**—या सर्वांनीं—**पृथक् पृथक्**—निरनिराळे शंख वाजविले. १७, १८. (श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं आपापले शंख वाजवितांच इतर पांडव व त्यांच्या पक्षांतील प्रसिद्ध योद्धे यांनीं एकदम चोहोंकडून आपले शंख फुंकले आणि आम्ही युद्धाला तयार आहों, असें कौरवांना कळविलें. तेव्हां हे महाराज ! काय सांगूं ?)

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—नभः—अंतरिक्ष—**च**—व—**पृथिवीं**—पृथिवी यांना—**व्यनुनादयन्**—भरून सोडणारा-त्यांना दुमदुमून टाकणारा—**सः तुमुलः घोषः**—तो भयंकर नाद—**धार्तराष्ट्राणां**—धृतराष्ट्रपुत्रांचीं-कौरवांचीं—**हृदयानि**—हृदयें—**व्यदारयत्**—फाडून टाकता झाला. १९ (आकाश व पृथ्वी यांना दुमदुमून सोडणाऱ्या त्या भयंकर शंखध्वनीनें दुर्योधनादिकांच्या मनांत भय उत्पन्न केलें. तो तुमुल नाद ऐकून त्यांची छाती फाटली.)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयार्थ—अथ—नंतर अहो महाराज !—**कपिध्वजः**—ज्याच्या ध्वजावर वानराचें चिह्न आहे असा—**पांडवः**—पंडूचा पुत्र अर्जुन—**धार्तराष्ट्रान् व्यव-**

---

१ 'शिखंडं श्मश्रुशून्यता-' असा कोश आहे. अर्थात् ज्याला दाढीमिशा नाहींत तो शिखंडी. हाही द्रुपदाचा पुत्र होय.

२ अन्वयांतील अगदीं स्पष्ट अर्थाचे शब्द पुनः येथें घातले नाहींत.

स्थितान् दृष्ट्वा—धृतराष्ट्रपुत्र-दुर्योधनादिक युद्ध करण्यासाठीं सज्ज होऊन उभे आहेत असें पाहून—**तदा**—त्यावेळीं—**शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते सति**—शस्त्रें चालू होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां—**धनुः उद्यम्य**—आपलें गांडीव धनुष्य वर उचलून—**हृषीकेशं**—श्रीकृष्णाला—**इदं वाक्यं**—हें वाक्य—**आह**—बोलला. २० (याप्रमाणें पांडवांच्या सैन्यांतील वीरांनीं केलेला शंखध्वनि ऐकून कौरवांच्या मनांत भय उत्पन्न झालें, तथापि दुर्योधनादिक भय सोडून युद्धास तयार झाले आहेत व आतां साक्षात् लढाई-लाच सुरुवात होणार, असें पाहून अर्जुन आपलें प्रख्यात गांडीव धनुष्य उचलून भग-वानास असें म्हणाला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन बोलला—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे निर्विकार श्रीकृष्णा !—**यावत्**—जोंवर[१]—**अहं**—मी—**योद्धुकामान् अवस्थितान् एतान्**—युद्धाची इच्छा असलेल्या व सन्मुख उभ्या राहिलेल्या यांस—**निरीक्षे**—पाहीन—**तावत्**—तोंवर—**मे रथं**—माझ्या रथाला—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं—**स्थापय**—उभा कर.—**अस्मिन् रणसमुद्यमे**—या रणाच्या उद्योगांत-या युद्धांत—**मया**—मीं—**कैः सह**—कोणा-बरोबर—**योद्धव्यं**—युद्ध करावें-मला कोणाशीं लढावयाचें आहे, हें पाहण्याची प्रबल इच्छा झाली आहे. २१-२२ (आम्हांशीं संधि न करितां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व आमच्या शंखांचा प्रचंड ध्वनि ऐकून हृदयें विदीर्ण झालीं असतांनाही आमच्यासमोर उभ्या राहिलेल्या या सर्वांना मी पाहतों. तोंवर हे कृष्णा! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं उभा कर. आम्हां बंधूबंधूंमध्यें परस्परांशीं होणाऱ्या या लढाईंत मला कोणाको-णांशीं झुंझावें लागणार आहे, तें मी अगोदर पाहतों.)

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—**दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य**—ज्याची बुद्धि अधर्मनिष्ठ आहे,त्यामुळें ज्याला आपलें हित कळत नाहीं, अशा दुष्ट दुर्योधनाचें—**युद्धे**—युद्धांत-युद्धानें-युद्ध करून—**प्रियचिकीर्षवः**—प्रिय करण्याची इच्छा करणारे—**ये एते**—जे हे—**अत्र**—येथें—**समागताः**—आलेले आहेत—**तान् योत्स्यमानान्**—त्या युद्ध करणाऱ्या सर्वांस—

---

१ 'यावत्०' याचा अर्थ 'जेथून मला प्रतियोध्यांना पाहतां येईल अशा जागीं दोन्हीं सैन्यांमध्यें माझा रथ उभा कर' असाही होतो.

अहं—मी—**अवेक्षे**—पहातों. २३. (दुर्योधनाची बुद्धि दुष्ट आहे. त्यामुळें त्याचा कल नेहमीं अधर्माकडे असतो व त्याला आपलें हित कसें करून घ्यावें तें कळत नाहीं. अशा दुष्टाचें युद्ध करून-युद्धाच्या योगानें प्रिय करण्यासाठीं जे कोणी येथें जमले आहेत त्यांना मी पाहतों. कारण दुर्योधनाला सदुपदेश करून युद्धापासून परतविण्याची ते खटपट करीत नाहींत, तर युद्धांत पांडवांना जिंकून दुर्योधनाचें हित करण्याची इच्छा करीत आहेत, यास्तव मला त्यांना एकदा पाहिलें पाहिजे.)

संजय उवाच—संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—**हे भारत**—हे महाराज धृतराष्ट्रा!—**गुडाकेशेन**—अर्जुनाकडून—**एवं उक्तः हृषीकेशः**—असें बोलला गेलेला श्रीकृष्ण—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं—**भीष्मद्रोणप्रमुखतः**—भीष्म व द्रोण यांच्यासमोर—**च सर्वेषां महीक्षितां प्रमुखतः**—व इतर सर्व राजांच्या समोर—**रथोत्तमं**—उत्तम रथ—**स्थापयित्वा**—उभा करून—**हे पार्थ**—अर्जुना !—**एतान् समवेतान् कुरून्**—या जमलेल्या सर्व कौरवांना—**पश्य**—पहा,—**इति**—असें—**उवाच**—बोलला. २४-२५. (अर्जुनानें भगवानाला असें सांगितलें असतां श्रीकृष्णानें त्याप्रमाणें त्याचा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व इतर राजे यांच्यासमोर उभा करून ‘ अर्जुना ! युद्धासाठीं जमलेल्या आपल्या या सर्व शत्रूंना तूं पाहून घे ’ असें म्हटलें.)

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—**तत्र**—याप्रमाणें श्रीकृष्णानें सांगितलें असतां—**पार्थः**—अर्जुन—**उभयोः आपि सेनयोः**—दोन्ही सैन्यांमध्यें—**स्थितान्**—असलेल्या—**पितॄन्**—भूरिश्रवाप्रभृति चुलत्यांस,—**अथ**—व—**पितामहान्**—भीष्मादि पितामहांस—**आचार्यान्**—द्रोणाचार्यादि आचार्यांस,—**मातुलान्**—शल्यादि मामांस—**भ्रातॄन्**—भीम-दुर्योधनादि भावांस—**पुत्रान्**—अभिमन्यु-लक्ष्मणादि पुत्रांस,—**पौत्रान्**—

लक्ष्मणादि-पुत्रांच्या पुत्रांस—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**सखीन्**—अश्वत्थामाप्रभृति मित्रांस—**श्वशुरान्**—द्रुपदादि सासऱ्यांस—**च सुहृदः**—आणि कृतवर्मा-भगदत्त व इतर निरपेक्ष उपकार करणारे स्नेही यांस पाहता झाला.—**तान् सर्वान् अवस्थितान् बन्धून्**—त्या सर्व सन्मुख उभ्या असलेल्या बंधूंस–आप्तांस—**समीक्ष्य**—पाहून—**परया कृपया आविष्टः**—परम कृपेनें प्रवेश केलेला–ज्याच्या चित्तांत परम कृपा आपोआप उत्पन्न झाली आहे असा—**सः कौन्तेयः**—तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन—**विषीदन्**—विषाद –खेद करीत होतसाता—**इदं**—हें असें—**अब्रवीत्**—बोलला (तेव्हां अर्जुनानें कौरवांच्या व आपल्या सैन्यांत असलेल्या आपल्याच आप्तांस पाहिलें. त्यांत कांहीं अत्यंत मान्य होते, कांहीं अत्यंत प्रिय होते, कांहीं अतिशय स्नेही होते व कांहीं निकटसंबंधी होते. युद्ध करून, त्यांत स्वतः मरण्यासाठीं किंवा दुसऱ्याला मारण्यासाठीं आलेल्या व आपापल्या जागीं सज्ज होऊन राहिलेल्या त्यांस पाहून अर्जुनाच्या मनांत मोठी कृपा उत्पन्न झाली व त्यामुळें तो खेद करीत भगवानाला असें बोलला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—**युयुत्सुं**—युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व—**समुपस्थितं**—रणभूमींत प्राप्त झालेल्या—**इमं स्वजनं**—या बंधुवर्गास—**दृष्ट्वा**—पाहून—**मम गात्राणि**—माझीं गात्रें-अवयव—**सीदन्ति**—व्यथा पावतात—**च मुखं**—व तोंड—**परिशुष्यति**—सर्व बाजूंनीं कोरडें पडतें—**मे शरीरे**—माझ्या शरीरांत—**वेपथुः**—कंप (सुटतो)—**च**—आणि—**रोमहर्षः**—अंगावर रोमांच—**जायते**—उभा राहतो.

गांडीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—**हस्तात्**—माझ्या हातांतून—**गाण्डीवं**—गाण्डीव धनुष्य—**स्रंसते**—गळतें—**च**—आणि—**त्वक्**—त्वचा—**परिदह्यते**—सभोंवार जाळली जाते–सर्व शरीरांत दाह उत्पन्न झाला आहे—**अहं**—मी—**अवस्थातुं**—स्थिर उभा राहण्यास—**न शक्नोमि**—समर्थ नाहीं.—**मे मनः**—माझें मन—**भ्रमति इव**—जणूं काय भ्रमण करीत आहे. ३०.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—हे केशवा—**विपरीतानि निमित्तानि**—अशुभ निमित्तें-अरिष्टसूचक चिह्नें—**पश्यामि**—मी पाहत आहें.—**च**—आणि—**आहवे**—लढाईंत—**स्वजनं**—स्वजनांना—**हत्वा**—मारून—**श्रेयः**—परम हित—**न अनुपश्यामि**—मी मागून पहात नाहीं. स्वजनांना मारल्यावर परिणामीं हित होईल असें मला वाटत नाहीं. ३१. (वरील साडेतीन श्लोकांत अर्जुनानें खेदामुळें आपल्या शरीराची व मनाची काय स्थिति झाली आहे, याचें वर्णन केलें आहे. युद्धासाठीं आलेल्या या स्वजनांस पाहून माझ्या गात्रांना पीडा होऊं लागली आहे. तोंड कोरडें पडलें आहे. शरीर कांपूं लागलें आहे, व अंगावर शहारा आला आहे. माझ्या हातांतील हें प्रिय धनुष्य खालीं पडत आहे. सर्व शरीराचा दाह होत आहे. मी रथांत उभा राहण्यासही समर्थ नाहीं. माझें मन भ्रमण करीत आहे. मला अशुभ चिह्नें दिसूं लागलीं आहेत व स्वजनांना मारल्यानें परिणामीं माझें कांहीं हित होईल, असेंही मला वाटत नाहीं.)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—**अहं**—मी—**विजयं**—विजय—**न काङ्क्षे**—इच्छीत नाहीं.—**राज्यं च न काङ्क्षे**—राज्याला मी इच्छीत नाहीं.—**सुखानि च न काङ्क्षे**—व सुखांना इच्छीत नाहीं.—**हे गोविंद**—हे गोविंदा!—**नः राज्येन किं**—आम्हांला राज्यानें काय करावयाचें आहे? आमचें राज्यानें काय होणार?—**भोगैः किं**—भोगांनीं काय होणार? भोगांचा तरी आम्हांला काय उपयोग?—**जीवितेन वा किं**—अथवा जीविताला तरी घेऊन काय करावयाचें आहे? ३२.

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**येषां अर्थे**—ज्यांच्यासाठीं—**नः**—आम्हांला—**राज्यं**—राज्य—**काङ्क्षितं**—इष्ट आहे,—**भोगाः काङ्क्षिताः**—भोग इष्ट आहेत—**च सुखानि काङ्क्षितानि**—आणि सुखें इष्ट आहेत—**ते इमे**—ते हे आमचे—**आचार्याः पितरः०**—आचार्य, चुलते, पुत्र, तसेच आजे, मामा, सासरे, नातू, मेव्हणे तसेच संबंधी—**प्राणान्**—प्राण म्ह० प्राणांची आशा—**च धनानि**—व धन म्ह० धनाची आशा यांस—**त्यक्त्वा**—सोडून—**युद्धे**—युद्धाकरितां—**अवस्थिताः**—येथें उभे राहिले आहेत. ३३-३४.

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—**त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि**—त्रैलोक्याच्या राज्यासाठींही—**घ्नतः अपि एतान्**—मला मारणाऱ्याही-मजवर शस्त्रांचे प्रहार करणाऱ्याही या दुर्योधनादिकांस—**अहं**—मी—**हन्तुं न इच्छामि**—मारण्याची इच्छा करीत नाहीं.—**महीकृते किं नु**—तेव्हां मी नुसत्या पृथ्वीच्या राज्यासाठीं त्यांचा प्राण कसा घेईन ? ३५. कारण—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे वासुदेवा !—**धार्तराष्ट्रान्**—धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना—**निहत्य**—मारून—**नः**—आमची—**का प्रीतिः**—कोणती प्रीति होणार ?—**एतान् आततायिनः**—या पाप्यांना[१]—**हत्वा**—मारून—**अस्मान्**—आम्हांला—**पापं एव**—पापच—**आश्रयेत्**—लागेल. ३६.

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—**वयं**—आम्ही-पांडव—**स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान्**—आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र त्यांस—**हन्तुं**—मारण्यास—**न अर्हाः**—योग्य नाहीं. (त्यांना मारणें आम्हांला उचित नाहीं)—**हि**—कारण—**हे माधव**—हे माधवा !—**स्वजनं हत्वा**—स्वजनांना मारून—**सुखिनः**—आम्हीं सुखी—**कथं**—कसे—**स्याम**—होऊं ? ३७. (शरीर व मन यांची काय दशा झाली आहे तें सांगून, त्यावरून आपला काय विचार ठरला आहे, तेंही अर्जुन सांगतो—हे कृष्णा ! मला विजय, राज्य व सुख यांची इच्छा नाहीं. कारण राज्य, विषयोपभोग व हें जीवित तरी आम्हांस घेऊन काय करावयाचें आहे ? ज्यांच्यासाठीं आम्हांला राज्य, विषय व सुख पाहिजे तेच हे आचार्यादिक तेथें मरावयास तयार होऊन उभे आहेत. यास्तव मधुसूदना ! मी यांना मारण्याची इच्छा करीत नाहीं. यांनीं मजवर जरी शस्त्रें चालविलीं तरी त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं मी यांच्यावर उलट प्रहार करणार नाहीं. यांना मारून मला त्रैलोक्याचें राज्य जरी मिळत असलें तरी मी असलें पाप करणार नाहीं. मग या एकट्या भूलोकच्या राज्यासाठीं कसें करीन ? कौरवांना मारून आमचें काय हित होणार ?

---

१ आग लावणारा, विष घालणारा, हातांत शस्त्र घेऊन मारावयास धांवून येणारा, धनाचा अपहार करणारा, क्षेत्र-शेत व स्त्री यांचा अपहार करणारा असे सहा प्रकारचे लोक आततायी आहेत. दुर्योधनानें पांडवांचे हे सहाही अपराध केले होते.

या पाप्यांना मारल्यास आमचें हित होण्याच्या ऐवजीं आम्हांस पातक मात्र लागेल, म्हणून या आपल्या बांधवांना म्ह० दुर्योधनादिकांना मारणें योग्य नाहीं. स्वजनांना मारून आम्हीं सुखी कसे होणार? तें शक्यच नाहीं. पण ही गोष्ट त्यांना कळायला नको का, म्हणून म्हणशील तर सांगतों—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यद्यपि—जरी—**लोभोपहतचेतसः एते**—ज्यांचें चित्त लोभानें विवेकशून्य झालें आहे असे हे दुर्योधनादिक—**कुलक्षयकृतं दोषं**—कुलाचा क्षय झाल्यामुळें होणारा दोष—**च मित्रद्रोहे पातकं**—व मित्रांचा द्रोह केल्यामुळें लागणारें पाप यांस—**न पश्यन्ति**—जाणत नसले–त्यांची त्याकडे दृष्टि जात नसली—**तथापि**—तरी हे जनार्दना !—**कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः**—कुलक्षयामुळें होणाऱ्या दोषाला–कुलक्षयामुळें होणाऱ्या परिणामाला पाहणाऱ्या–जाणणाऱ्या आम्ही—**अस्मात् पापात् निवर्तितुं**—या पापापासून निवृत्त होण्यास—**कथं न ज्ञेयं**—कसें न जाणावें ? ३८,३९. (दुर्योधनादिकांना आमच्या राज्याचा लोभ सुटला आहे, त्यामुळें त्यांचें चित्त विचार करण्यास समर्थ नाहीं. त्यामुळेंच युद्धांत आपल्या कुलाचा क्षय होऊन त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल व आम्हीं मित्रांचा द्रोह केल्यामुळें पाप लागेल, हें त्यांना कळत नाहीं. पण आम्हांला तसा कांहीं लोभ नाहीं. त्यामुळें कुलक्षयाच्या योगानें घडणारा परिणाम आम्हांस स्पष्ट दिसत आहे. तेव्हां तो पहात असतांनाही आपण या पापापासून परत फिरावें, हें आम्हांला सुद्धां कळूं नये कीं काय ? कुलाचा क्षय झाला तर काय होईल तें सांगतों—)

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

---

१ गीतारहस्यकारांची या श्लोकांवरील टीप विचार करण्यासारखी आहे. पण तिचा विचार आचार्यांच्या संबंधभाष्याचें समर्थन करतांनाच करणें उचित दिसतें.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—कुलक्षये—कुलाचा क्षय झाला असतां—**सनातनाः कुलधर्माः**—वंशपरंपरेनें चालत आलेले कुलधर्म—**प्रणश्यन्ति**—सर्वथा नाश पावतात.—**धर्मे नष्टे**—धर्म नाश पावला असतां—**अधर्मः**—अधर्म—**कृत्स्नं उत कुलं**—सर्वही कुलाला—**अभिभवति**—व्यापतो.—**हे कृष्ण**—हे कृष्णा!—**अधर्माभिभवात्**—अधर्म सर्व कुलांत पसरल्यामुळें—**कुलस्त्रियः**—कुलीन स्त्रिया—**प्रदुष्यन्ति**—अतिशय दूषित होतात, दुराचरणी होतात.—**हे वार्ष्णेय**—हे वृष्णिकुलोत्पन्ना!—**स्त्रीषु दुष्टासु**—साध्वी स्त्रिया दूषित झाल्या असतां—**वर्णसंकरः**—ब्राह्मणादि वर्णांचा परस्पर संकर—**जायते**—होतो.—**च संकरः**—आणि वर्णसंकर—**कुलघ्नानां च कुलस्य**—कुलाचा घात करणारे लोक व तें कुल या दोघांच्याही—**नरकाय एव**—नरकालाच कारण होतो.—**हि**—कारण—**एषां**—या कुलघ्नांचे व कुलाचे—**पितरः**—पितर—**लुप्तपिंडोदकक्रियाः सन्तः**—ज्यांची पिंडक्रिया व उदकक्रिया लुप्त झाली आहे असे होत्साते ह्मा० श्राद्ध व तर्पण करणारे पुत्रादिकच नाहींसे झाल्यामुळें ज्यांचीं श्राद्धें व तर्पण होत नाहींत असे ते पितर—**पतन्ति**—नरकांत पडतात. ४०-४२(कुलाचाच क्षय झाला कीं वंशपरंपराप्राप्त धर्म नाश पावतात. सनातन धर्मांचा नाश झाला कीं अधर्म सर्व कुलाला ग्रासतो. म्हणजे कुलांतील कर्ते पुरुष नाश पावले कीं लहान मुलें व स्त्रियाच अवशिष्ट राहतात. त्यांचें नियमन करणारा कोणी नसल्यामुळें त्या कुलांत अधर्म वाढतो. त्यामुळें कुलीन साध्वी स्त्रियाही दुराचरणानें दूषित होतात. स्त्रिया दुराचरणी झाल्या असतां वर्णसंकर होतो. वर्णसंकर, कुलाचा घात करणारे व तें कुल या दोघांनाही नरक देतो. श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळें कुलाचा घात करणाऱ्या दुष्टांचे पितर नरकांत पडतात, आणि—)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—कुलघ्नानां—कुलाचा घात करणाऱ्या दुष्टांच्या—**एतैः वर्णसंकरकारकैः**—या वर्णसंकरकारक—**दोषैः**—दोषांनीं—**शाश्वताः**—परंपराप्राप्त—**जातिधर्माः**—क्षत्रियत्वादिकांमुळें प्राप्त होणारे धर्म—**च कुलधर्माः**—व कुलधर्म—**उत्साद्यन्ते**—विनाश पावतात. ४३.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—**उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां**—ज्यांचे कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा मनुष्यांचा—**नरके**—नरकांत—**नियतं**—निश्चयानें—**वासः**—वास—**भवति**—होतो;—**इति**—असें—**अनुशुश्रुम**—महर्षींच्या वचनांवरून–आचार्यांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. ४४. (कुलाचा घात करणाऱ्या लोकांच्या या वर्णसंकर करविणाऱ्या दोषांनीं नित्य कुलधर्म व जातिधर्म नाश पावतात आणि ज्यांचे जातिधर्म व कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा लोकांना निःसंशय नरकवास भोगावा लागतो, असेंही आम्हीं शास्त्रें व महात्मे यांच्या तोंडून ऐकलें आहे.)

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—**अहो**—काय चमत्कार आहे ! —**बत**—अरेरे—**वयं**—आम्हीं —**यत्**—जें—**राज्यसुखलोभेन**—राज्यसुखाच्या लोभानें—**स्वजनं**—स्वजनांना —**हन्तुं**—मारण्यास—**उद्यताः**—तयार झालों—**तत्**—तें—**एतत्**—हें—**महत् पापं**—मोठें पाप—**कर्तुं**—करण्यास—**व्यवसिताः**—सज्ज झालों आहों. ४५ (अरेरे आम्हीं राज्यसुखाच्या लोभानें स्वजनांस मारण्यास तयार झालों, हें मोठें आश्चर्य आहे ! असें स्वजनवधास तयार होणें म्हणजे घोर पापच करावयास तयार होणें आहे.)

यास्तव—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—**यदि**—जर—**अप्रतीकारं अशस्त्रं मां**—शत्रूंचा प्रतीकार न करणाऱ्या व शस्त्र सोडून बसलेल्या मला—**शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः**—ज्यांच्या हातांत शस्त्रें आहेत असे दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्र—**रणे**—रणांगणांत—**हन्युः**—मारतील तर—**तत्**—तें—**मे**—मला—**क्षेमतरं**—अतिशय क्षेम–कल्याणकर—**भवेत्**—होईल. ४६. (हातांत शस्त्रें घेतलेले दुर्योधनादिक शस्त्रही टाकून बसलेल्या व प्रहार करणाऱ्यांचाही प्रतीकार न करणाऱ्या मला जरी रणांगणांत मारतील तरी तें मला सुखकर होईल.)

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुनः—अर्जुन—**एवं उक्त्वा**—असें बोलून—**संख्ये**—संग्रामांत—रणमैदानांत—**सशरं चापं**—बाणांसह धनुष्य—**विसृज्य**—टाकून—**शोकसंविग्नमानसः**—शोकानें ज्याचें मन अतिशय उद्विग्न झालें आहे असा होत्साता—**रथोपस्थे**—रथाच्या आंत-रथाच्या एका विशिष्ट भागीं—**उपाविशत्**—बसला. ४७. (हे महाराज धृतराष्ट्र! अर्जुन कृष्णाला असें बोलला. त्यानें संग्रामांत धनुष्य व बाण यांचा त्याग केला आणि शोकामुळें खिन्न होऊन तो रथांत मागें जाऊन बसला.)

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्येपैकीं योगशास्त्रांतील अर्जुनविषादयोगनांवाचा पहिला अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

---

१ भगवंतांनीं सांगितलेल्या ज्या गुप्तविद्या त्यांपैकीं ब्रह्मविद्या म्ह० ब्रह्मज्ञान येथें सांगितलें आहे. ब्रह्मविद्येंतील हें योगशास्त्र आहे. योग म्ह० उपाय–साधन. त्या साधनशास्त्रांतील अर्जुनविषादयोगनांवाचा हा पहिला अध्याय आहे. पण रहस्यकार या अध्यायसमाप्तिसूचक वाक्याला 'संकल्प' असें नांव देऊन व त्याला नसतें महत्त्व देऊन त्यावरून निरनिराळीं अनुमानें व अर्थ काढतात. प्रथम ते ' भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ' हें बहुवचन आदरार्थी आहे, असें म्हणतात; पण तें बरोबर नाहीं. कारण उपनिषद् म्ह० रहस्यविद्या. भगवानांनीं अनेक रहस्यविद्या–गुप्तविद्या सांगितल्या आहेत व त्यांना उद्देशूनच हें बहुवचन आहे. तसें जर न मानलें तर पुढील ' ब्रह्मविद्यायां-' म्ह० ब्रह्मविद्येंतील हें एकवचनी पद व्यर्थ होतें. कारण 'उपनिषद्' या शब्दाचे मुख्य अर्थ–रहस्य-वेदरहस्य–उपासना व ब्रह्मविद्या असे तीन आहेत. पण या ' संकल्पांत ' ' ब्रह्मविद्यायां ' असें पुढें स्पष्ट पद असल्यामुळें ' उपनिषत्सु ' याचा अर्थ वेदरहस्यांतील असाच केला पाहिजे. भगवानांनीं निरनिराळ्या अवतारांत व निरनिराळ्या प्रसंगीं सांगितलेलीं वेदरहस्यें अनेक आहेत. त्यांतील 'ब्रह्मविद्या' हेंही एक रहस्य आहे. त्यांतील प्रस्तुत ग्रंथ हें योगशास्त्र आहे. ब्रह्मविद्या साध्यरूप व साधनरूप अशी दोन प्रकारची आहे. गीतेंत कर्म, भक्ति, योग, ध्यान, ज्ञान, संन्यास, विवेक इत्यादि साधनें सांगितलीं आहेत. एकेक अध्याय हें एकेक साधन–एकेक योगच आहे. म्हणून हें ब्रह्मविद्येंतील योगशास्त्र होय. याला 'योग' हें नांव खुद्द संजयानेंच दिलें आहे अ. १८ श्लो. ७५ पहा. गीतेंत साध्यरूप ब्रह्मविद्या म्ह० आत्मज्ञान फार थोडक्यांत (अ. २ श्लोक २१–३०, अ. १३, १५ वगैरे) सांगून बाकी सर्वत्र योग म्ह० साधनेंच सांगितलीं आहेत. कारण मुमुक्षूला जो यत्न करावयाचा असतो तो साध्यासाठीं नसून साधनांसाठींच असतो. यास्तव ब्रह्मविद्येंतील योगशास्त्रे म्ह० कर्मयोगशास्त्रे असा अर्थ करणें सर्वथा अनुचित होय. कारण त्याचा समन्वय कोणत्याच अध्यायाच्या ' संकल्पा'शीं योग्य रीतीनें होत नाहीं. ब्रह्मविद्येंतील कर्मयोगांतील विषादयोग या नांवाचा प्रथम अध्याय, ०कर्मयोगांतील सांख्ययोगनांवाचा दुसरा अध्याय, ०कर्मयोगांतील कर्मयोगनांवाचा तिसरा अध्याय, ०कर्मयोगांतील ज्ञानकर्मसंन्यासनांवाचा चवथा अध्याय वगैरे वाक्यांचा वस्तुतः कांहीं अर्थच संभवत नाही. पण योगशास्त्रांतील–साधनशास्त्रांतील विषादयोग, सांख्ययोग, कर्मयोग, ज्ञानकर्मसंन्यासयोग, संन्यासयोग, ध्यानयोग, ज्ञानविज्ञानयोग, अक्षरब्रह्मयोग, राजविद्याराजगुह्ययोग, विभूतियोग,

भक्तियोग, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग, गुणत्रयविभागयोग, पुरुषोत्तमयोग, दैवासुरसंपद्योग, श्रद्धात्रयविभागयोग व मोक्षसंन्यासयोग, असा अर्थ सर्वप्रकारें उपपन्न होतो. कारण तीं सर्व ब्रह्मज्ञानाचीं साक्षात् किंवा परंपरेनें साधनें आहेत. यास्तव गीतेंतील 'योग' हा शब्द सर्वत्र 'कर्मयोग' याच अर्थी योजला आहे, हें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. तो कांहीं ठिकाणीं कर्मयोग या अर्थी योजला आहे, पण तो गौणवृत्तीनें होय, मुख्यवृत्तीनें नव्हे, हें आम्ही पुढें जेथल्या तेथें सकारण दाखवूं. यावरून गी. र. पृ. ३, ६०, ३४९ वगैरे ठिकाणीं जें लिहिलें आहे तें सर्व अयोग्य आहे, हें निःपक्षपात वाचकांच्या लक्षांत येईल.

रहस्यकार म्हणतात—'हा संकल्प गीतेवर संन्यासमार्गाच्या टीका होण्यापूर्वीचा असला पाहिजे. कारण कोणीही संन्यासमार्गी पंडित असा संकल्प देणार नाहीं.' पृ. ६१२ हें म्हणणें अगदीं अयोग्य आहे. अध्यायसमाप्तिसूचक वाक्य श्रीशंकराचार्यांच्या पूर्वी असेल, असें संशयित कशाला म्हणतां ? आम्ही म्हणतों तें त्यांच्या पूर्वीचेंच आहे. इतकेंच नव्हे तर गीतेवर त्यांच्यापूर्वी अनेक अद्वैती व्याख्यानेंही होतीं, हें त्यांच्या उपोद्घातावरूनच सिद्ध होत आहे. 'पण कोणीही संन्यासमार्गी पंडित असा संकल्प देणार नाहीं,' असें जें रहस्यकार म्हणतात तें मात्र साफ चुकीचें आहे. कारण त्यांत संन्यासमार्गी (?) टीकाकारांना बाधक असें काय आहे ? योग म्ह० कर्मयोग असा जो विपरीत ग्रह रहस्यकारांनीं करून घेतला आहे त्यामुळें त्यांना झालेला हा भ्रम आहे. गीताशास्त्राला 'योग' असें प्रत्यक्ष गीतेंत म्हटलेलें असतांना (अ. १८-७५) संकल्पांतील 'योगशास्त्र' हा शब्द संन्यासमार्गी पंडितांना सहन न होण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं ! गीतारहस्यकारांना मात्र त्यांतील 'योगशास्त्र' हा शब्द सहन न झाल्यामुळें त्याचें शुद्ध स्वरूप घालवून त्याला आपल्या समजुतीप्रमाणें 'कर्मयोग' असें विकृत स्वरूप दिलें आहे, मुख्य योग म्ह० चित्तसमाधान वेदान्तशास्त्राचें अन्तरंग साधन आहे. त्याचें वेदान्ताला वावडें नाहीं. योग ज्ञानासाठींही पाहिजे व ज्ञानानंतर जीवन्मुक्तीसाठींही पाहिजे. कर्मयोग मात्र चित्तशुद्धीपुरताच व चित्तशुद्धि होईपर्यंतच पाहिजे, त्यानंतर नको. संन्यासमार्गी टीकाकार म्ह० शंकराचार्यादि यांच्या ग्रंथांचा परिणाम प्रस्तुत शास्त्रीय वाङ्मयावर इतका विलक्षण झाला कीं, त्यांच्या पूर्वीची एकही टीका किंवा ग्रंथ उरला नाहीं. मग या संकल्पांतील 'योगशास्त्र' हा शब्द संन्यासमार्गाला जर रहस्यकार समजतात तितका घातक असता तर तो संकल्पांत राहूं तरी शकला असता काय ? तो शब्द संन्यासमार्गाला—वेदान्तशास्त्राला जर प्रतिकूल वाटला असता तर आचार्यांनीं त्याबद्दल कांहींच लिहिलें नसतें काय ? तात्पर्य गीतारहस्यांत रहस्यकारांनीं अशीं अनेक भ्रामक मतें प्रतिपादिलीं आहेत. त्यांचें आम्ही ठिकठिकाणीं आविष्करण करूं.

अध्याय दुसरा.

सांख्ययोग.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदनः—श्रीकृष्ण—**तथा**—वर वर्णन केल्याप्रमाणें—**कृपया आविष्टं**—कृपेनें युक्त झालेल्या—**अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं**—ज्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरले आहेत व त्यामुळें आकुल झाले आहेत अशा—**विषीदन्तं**—खेद करणाऱ्या—**तं**—त्या अर्जुनाला—**इदं वाक्यं**—हें वाक्य—**उवाच**—बोलला. १. (महाराज ! आपले हे सर्व बांधव या युद्धांत मरणार, असें समजून अर्जुनाच्या मनांत कृपा उत्पन्न झाली; त्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व त्यामुळें त्याची दृष्टि आकुल झाली. तेव्हां अतिशय खेद करीत असलेल्या त्याला श्रीकृष्ण असें बोलले.)

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—**इदं अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं कश्मलं**—हें श्रेष्ठांनीं न अंगीकारलेलें, स्वर्ग न देणारें व अकीर्ति करणारें पाप—**त्वा**—तुला—**विषमे**—या कठीण प्रसंगीं—**कुतः**—कोठून—**समुपस्थितम्**—प्राप्त झालें ? —**हे पार्थ**—हे पार्था !—**क्लैब्यं**—अशा दुर्बलपणास—**मा स्म गमः**—प्राप्त होऊं नकोस.—**एतत्**—हें मानासिक दौर्बल्य—**त्वयि**—तुझ्या ठिकाणीं—**न उपपद्यते**—उचित दिसत नाहीं.—**हे परंतप**—शत्रूंना संताप देणाऱ्या हे अर्जुना !—**क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं**—हें क्षुद्र हृदयाचें दुर्बलपण—**त्यक्त्वा**—टाकून—**उत्तिष्ठ**—ऊठ. २, ३. (क्षत्रियश्रेष्ठ अर्जुनाची ही दशा पाहून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें. स्वधर्माला विसरून एखाद्या प्राकृत मनुष्याप्रमाणें त्यानें असें दीन बनणें, वर्णाश्रमधर्माच्या दृष्टीनें अतिशय वाईट

---

१ रहस्यकार ' कश्मल ' म्ह० काळेंबेरें असा अर्थ करितात व पृ. ४४४ वर त्यालाच ' अवदसा ' म्हणतात.

आहे. साक्षात् शंकराशीं झुंझणाऱ्या या वीराची आयत्यावेळीं अशी तारंबळ उडावी हें केव्हांही इष्ट नव्हतें. 'हे सर्व माझे व मी यांचा' या मोहामुळेंच याची ही अशी दशा झाली आहे, असें जाणून भगवान् मोठ्या खेदानें त्याला म्हणतात—"हे अर्जुना! हें खूळ तुला याच वेळीं कोठून आठवलें? श्रेष्ठ क्षत्रिय अशा मोहांत पडत नाहींत. रणांत येऊन पुनः अशा रीतीनें परत फिरणें फार वाईट. त्यामुळें स्वर्ग प्राप्त होत नाहीं व या लोकीं अपकीर्तिही होते. तूं असा मनानें दुर्बल होऊं नकोस. तुला हें शोभत नाहीं. यास्तव आपल्या मनाची ही दुर्बलता[1] टाकून तूं युद्ध करावयास ऊठ.")

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदना!—**अहं**—मी—**संख्ये**—संग्रामांत-लढाईंत—**भीष्मं च द्रोणं**—भीष्म व द्रोण यांच्याशीं—**इषुभिः**—बाणांनीं—**कथं**—कसा बरें—**प्रतियोत्स्यामि**—लढाई करूं? कारण—**हे अरिसूदन**—हे शत्रुनाशका! **तौ**—ते दोघेही—**पूजार्हौ**—पूजा करण्यास योग्य आहेत. ४.

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५

अन्वयार्थ—**महानुभावान्**—अति प्रभावशाली—**गुरून्**—गुरूंना—**अहत्वा**—न मारून—**हि इह लोके**—या इह लोकीं—**भैक्ष्यं अपि**—भिक्षान्नही—**भोक्तुं**—खाणें—**श्रेयः**—श्रेयस्कर आहे.—**तु**—पण तेंच—**गुरून्**—या गुरूंस—**हत्वा**—मारून—**इह एव**—या लोकींच—**रुधिरप्रदिग्धान्**—रक्तानें माखलेल्याप्रमाणें निंद्य असलेल्या—**भोगान् अर्थकामान्**—अर्थ व काम याच भोगांस—**भुञ्जीय**—मी भोगीन. ५. शिवाय—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

अन्वयार्थ—**नः**—आम्हां पांडवांना युद्ध करणें व भिक्षान्न खाणें या दोहोंतील—**कतरत्**—कोणतें एक—**गरीयः**—अधिक चांगलें आहे—**एतत्**—हें—**न विद्मः**

१ क्लैब्यं म्ह० हृदयदौर्बल्य, असें भगवान् स्वतःच म्हणत आहेत. पण अगदीं सरळ अर्थ करणाऱ्या रहस्यकारांनीं त्याचा 'नामर्द' व 'हिजडेपणा' (गी. र. पृ. ४४४ पहा.) असा सरळ अर्थ केला आहे. पण रहस्यकारांच्या मतें आत्मज्ञानी असलेल्या अर्जुनाला असें म्हणणें उचित दिसत नाहीं! पृ. ४४४ वर पुनः 'बायकाप्रमाणें' असें म्हटलें आहे.

—आम्ही जाणत नाहीं.—**यत् वा**—किंवा—**जयेम**—आम्ही यांना जिंकूं—**यदि वा**—अथवा—**नः**—आम्हांला—**जयेयुः**—हे कौरव जिंकतील—**एतत् न विद्मः**—हें जाणत नाहीं—**यान् एव**—ज्या दुर्योधनादि बंधूंनाच—**हत्वा**—मारून—**न जिजीविषामः**—आम्ही जिवंत राहण्याची इच्छा करणार नाहीं—**ते धार्तराष्ट्राः**—ते धृतराष्ट्राचे पुत्र—**प्रमुखे**—आमच्या सन्मुख—**अवस्थिताः**—उभे राहिले आहेत. ६

---

१ याचा अर्थ रहस्यकारांनीं " आम्हीं जय मिळवावा किंवा आम्हांस (त्यांनीं) जिंकावें, या दोहोंपैकीं आम्हांस श्रेयस्कर कोणतें हेंहीं कळत नाहीं. " असा केला आहे, पण आम्हीं युद्ध करून या श्रेष्ठांना मारावें कीं संन्यास करून भिक्षान्न खाऊन निर्वाह करावा, असे दोन पक्ष वरील (५ व्या) श्लोकांत प्रकृत आहेत. यास्तव त्यांतील 'गरीयः' अधिक गुरु–श्रेष्ठ–चांगलें–श्रेयस्कर कोणतें तें आम्हांला कळत नाहीं. तसेंच, युद्ध केलें तरी यश आम्हांलाच मिळेल, अशीहीं खात्री नाहीं. बरें, जरी आम्हांलाच जय मिळाला तरी दुर्योधनादिकांना मारल्यावांचून तो मिळणें शक्य नाहीं. पण ज्यांना मारून आम्हीं जिवंत राहण्याची इच्छाच करीत नाहीं, इतके जे आम्हांला प्रिय असलेले आप्त–संबंधी–प्रत्यक्ष आमचे बंधु तेच हे आमच्या समोर लढण्यास उभे आहेत. असा त्याचा अर्थ आम्हीं आनंदज्ञानादि अद्वैती टीकाकारांच्या टीकांप्रमाणें करतों. यांतील सयुक्तिक कोणता तें वाचकांनींच ठरवावें. ' आम्हीं जय मिळवावा कीं त्यांनीं आम्हांस जिंकावें, ' हेंही न कळण्याइतका मूर्ख अर्जुन होता, असें आम्हांला वाटत नाहीं. साधारण मनुष्यालाही जय आपलाच व्हावा, शत्रूंचा होऊं नये हें जर कळतें, तर तें अर्जुनासारख्याला कसें कळणार नाहीं ? युद्ध करून गुरूंना मारावें कीं निवृत्तिमार्गी होऊन भिक्षान्न खावें, यांतील श्रेयस्कर कोणतें, तें मात्र त्याला न समजणें शक्य होतें. तसेंच ' अनित्यो विजयो युद्धे ' या न्यायानें युद्धांत आपला जय होईल कीं त्यांचा, हेंही कळण्यास मार्ग नसतो, म्हणून ' आम्हीं जय मिळवावा कीं त्यांनीं, हेंही कळत नाहीं, ' असा अर्थ न करतां आम्हीं वर केला आहे तसाच तो करणें उचित होय.

आपल्या त्या अर्थाचें समर्थन करण्यासाठीं रहस्यकारांनीं त्यावर अशी टीप दिली आहे— ' या श्लोकांत पुष्कळांचें पुष्कळ सुख यासारखी कर्माकर्माचें लाघव-गौरव ठरविण्याची कसोटी उद्दिष्ट असून कोणाचा जय होणें बरें, हें त्याप्रमाणें ठरवितां येत नाहीं, असा एकंदर आशय आहे. ' पण पाश्चात्त्य तत्त्ववेत्त्यांच्या नीतिशास्त्रांतील ' पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ' हें तत्त्व गीतेच्या माथीं मारण्याची ही खटपट वृथा आहे. 'सर्वभूतहिते रताः' 'साम्यबुद्धि' इत्यादि गीतेच्या वचनांवर इतका भार टाकणें, अयोग्य आहे. आमचें सर्वभूतहितेरतत्व, साम्य किंवा परोपकार निराळा व पाश्चात्त्यांचें ' पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ' निराळें, आमचें पारमार्थिक तर त्यांचें लौकिक, आमचें सात्त्विक तर त्यांचें राजस किंवा तामस, आमचें सर्वभूतांचें म्ह० सर्व प्राण्यांचें तर त्यांचें आपल्या देशापुरतें किंवा आपल्याच जातीपुरतें. त्यामुळें अध्यात्मपर गीतेला पाश्चात्त्य नीतिशास्त्राचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करणें सर्वथा अयोग्य आहे. यासंबंधीं आमचे मित्र रा. यशवंतराव कोल्हटकर यांनीं आपल्या 'गीताधर्म अथवा रहस्यखंडन ' या ग्रंथांत पृ. ८१–९२ सविस्तर विचार केला आहे. जिज्ञासूंनीं तो अवश्य वाचावा. विस्तारभयास्तव येथें त्यासंबंधानें अधिक कांहीं लिहीत नाहीं.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्

अन्वयार्थ— कार्पण्य-दोष-उपहत-स्वभावः—कार्पण्य म्हणजे कृपणता, दैन्य, आत्म्याचें स्वरूप न जाणणें, या दोषामुळें ज्याचा स्वभाव–क्षात्रधर्म उपहत–तिरस्कृत–नष्ट झाला आहे व त्यामुळेंच—**धर्मसंमूढचेताः**—धर्माविषयीं–परमात्म्याविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे, असा—**अहं**—मी—**त्वां**—तुला—**पृच्छामि**—विचारतों.—**यत् निश्चितं श्रेयः स्यात्**—जें निश्चित श्रेय असेल, ज्याच्यापासून परमपुरुषार्थरूप अव्यभिचारी फल प्राप्त होईल—**तत्**—तें—**मे**—मला—**ब्रूहि**—सांग.—

---

१ रहस्यकार म्हणतात (पृ. ६१४) “ धर्मांचा म्ह० कर्तव्याचा ” पण नुस्त्या कर्तव्याचा मोह घालविण्यासाठीं आत्मज्ञानाचा उपदेश करावयास आरंभ करणें अनुचित होय. भगवानांनीं ‘ अशोच्यान्० ’ येथून आत्मज्ञान व त्याचीं साधनें यांच्या उपदेशास आरंभ केला आहे. यास्तव धर्म म्ह० केवल कर्तव्य नव्हे. तर धर्म म्ह० जगाचें धारण करणारा परमात्मा व धर्म म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, असा व्यापक अर्थच घेतला पाहिजे. त्यावांचून पुढील ग्रंथाची उपपत्ति लागत नाहीं. तसेंच, अर्जुन जर नुस्ता कर्तव्याविषयींच संमूढ झाला असता तर ‘ जें निश्चित श्रेय असेल तें सांग, मी तुझा शिष्य आहें. तुला शरण आलेल्या मला उपदेश कर ’ असें म्हणावयाचें कारण नव्हतें. अर्जुन येथें निश्चित श्रेय म्ह० मोक्षसाधनच विचारीत आहे, हें भगवानांच्या उपदेशावरून स्पष्ट होत आहे. ‘ मी तुझा शिष्य आहें ’ व ‘ उपदेश कर ’ यांवरूनही येथील प्रश्न मोक्षसाधनांविषयीं आहे, हें स्पष्ट होतें.

याच श्लोकावरील टीपेंत (पृ. ६१४) रहस्यकार पुनः म्हणतात–“ ब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन ते या जगांत कसे वागतात येथपासूनच गीतेंतील उपदेशास सुरवात आहे. ” “भगवान् म्हणतात कीं, जगाच्या राहटीकडे पाहिलें तर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें दिसून येतें (गी. ३. ३.) आत्मज्ञान संपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदानें भिक्षा मागतात तर जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोकसंग्रहार्थ जगाच्या शेंकडों उलाढालींत आपला वेळ घालवीत असतात. ” वगैरे. पण हें सर्व म्हणणें अयोग्य आहे. अर्जुन आत्मज्ञानी असूनही ‘ धर्मसंमूढचेताः ’ झाला, हें म्हणणें अयोग्य आहे. ज्ञानी पुरुषाचें चित्त धर्माविषयीं संमूढ होणें अयोग्य आहे. ज्ञानी कृतकार्य झालेला असतो. त्याचे सर्व संशय नाहींसे झालेले असतात. (मुंडकभाष्यार्थ पृ. ७९) त्यामुळें ‘ मला निश्चित श्रेय सांग, मी तुला शरण आहें, मी तुझा शिष्य आहें ’ असें तो कधींही म्हणत नाहीं. तसेंच, आत्मज्ञानी पुरुषाला ‘ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं ’ अ. २ श्लो. ११ व ‘एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु ’ अ. २ श्लो. ३९ असा उपदेश करण्याचें कारणच नसतें. अर्थात् ज्ञानी पुरुषानें जगांत कसें वागावें, येथून गीतेंतील उपदेशाला सुरवात आहे, हें म्हणणें भ्रामक आहे. तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाच्या अर्थाविषयीं व जनकशुकाचार्यांविषयीं खरा प्रकार काय आहे तें पुढें योग्य स्थळीं दाखवूं.

अहं—मी—**ते**—तुझा—**शिष्यः**—शिष्य आहें.—**त्वां प्रपन्नं मां**—तुला शरण आलेल्या मला—**शाधि**—तूं उपदेश कर. ७.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८

अन्वयार्थ—भूमौ—या भूलोकीं—**असपत्नं**—शत्रुरहित—**ऋद्धं**—समृद्ध—**राज्यं**—राज्य—**च**—व—**सुराणां अपि**—देवांचेंही—**आधिपत्यं**—राज्य—**अवाप्य**—प्राप्त करून—**यत्**—जें—**मम इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं**—माझ्या इंद्रियांना सुकविणाऱ्या शोकाला—**अपनुद्यात्**—घालवील—**तत्**—तें साधन-तो उपाय—**न हि प्रपश्यामि**—मला दिसतच नाहीं. ८. (अर्जुनानें पहिल्या अध्यायाच्या शेवटीं युद्ध न करण्याचा निश्चय केला व तो धनुष्य-बाण टाकून रथांत जाऊन खिन्न मनानें बसला, त्यानंतर भगवानांनीं त्याला, 'तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला हें शोभत नाहीं, हातांत शस्त्र घेऊन मारण्यासाठीं अंगावर धावून आलेल्या प्रत्यक्ष बापाचाही प्रतीकार केला पाहिजे, त्याच्यापासून पराङ्मुख होतां कामा नये, असा तुझा क्षत्रियधर्म आहे,' इत्यादि सुचविलें, पण तें अर्जुनाला पटलें नाहीं. तो म्हणाला—"देवा ! पूजेलाच योग्य असलेल्या भीष्मांशीं व द्रोणाचार्यांशीं मी बाणांनीं कसा लढूं ? ते मोठे पुण्यवान् प्रतापी आहेत. अशा त्या श्रेष्ठांना मारण्यापेक्षां या लोकीं संन्यास घेऊन, भिक्षा मागून, निर्वाह करणेंही अधिक चांगलें. हे गुरु द्रव्याच्या लोभानें दुर्योधनाच्या पक्षास मिळाले आहेत हें खरें; पण अशा त्या लोभ्यांना मारूनही आम्हांला रक्तानें माखलेले—निंद्य अर्थ व काम हेच भोग भोगावे लागतील आणि ते भोगही याच लोकीं मिळतील. परलोकीं या पापाचें, दुःख हेंच फल भोगावें लागेल; पण यांना न मारतां यति-आश्रम स्वीकारून भिक्षान्न खाल्यास, येथें सुख होईल व परलोकींही पुण्याचें फल मिळेल. शिवाय युद्ध करणें चांगलें कीं त्यापासून निवृत्त होऊन भिक्षान्न खाणें चांगलें, यांतील अधिक चांगलें काम कोणतें तेंही आम्हांला समजत नाहीं. बरें, जरी युद्ध केलें, तरी त्यांत आम्ही त्यांना जिंकूं कीं,ते आम्हांला जिंकतील, याचाही निश्चय नाहीं. युद्धांत जरी आमचा विजय झाला, तरी ज्यांना मारून आम्हांला या जगांत जिवंत राहण्याची इच्छा करणेंही उचित नाहीं,तेच धृतराष्ट्राचे—आमच्या चुलत्याचे—पुत्र आमच्या सन्मुख येऊन उभे राहिले आहेत." ज्याला धनाचा थोडासुद्धां खर्च करवत नाहीं त्याला कृपण म्हणतात. देहादिकांना आत्मा—मी असें समजणारा, हाही त्या प्रसिद्ध

---

१ पहिल्या अध्यायांतील विषाद व येथील हें वचन यावरून अर्जुनाचा शोक व मोह स्पष्ट होतो. शोकनिवृत्तीसाठीं आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जातो व आत्मज्ञानानंतर शोक होत नाहीं, हें उपनिषदांत स्पष्ट सांगितलेलें आहे. छान्दोग्यांत 'नारदाचा शोक घालविण्यासाठीं सनत्कुमारांनीं ब्रह्मोपदेश केला आहे.' ईशावास्यांत व बृहदारण्यकांत सर्व भूतांतील आत्मा एक आहे असें ज्ञान झाल्यावर शोक व मोह होत नाहींत' असें वर्णन आहे. छान्दो.भाष्यार्थ पृ. ५१७. ईशोप.भाष्यार्थ पृ. २२. बृहदा. भाष्यार्थ अ.४, पृ.१७०-१७९-३६२ पहा. काठकभाष्यार्थ पृ. ६५.

कृपणाप्रमाणें देहादि अनात्म्याची थोडीसुद्धां हानि सहन करीत नाहीं. म्हणून येथें आत्म्याला न जाणणें, हेंच कार्पण्य आहे. अर्जुन म्हणतो-"आत्म्याचें ज्ञान नसणें या दोषामुळें माझा शौर्य-तेज इत्यादि क्षात्र स्वभाव पराभूत झाला आहे. किंवा दैन्यानें माझा स्वभाव-चित्त दूषित झालें आहे. त्यामुळेंच मी धर्म व अधर्म यांचा विचार करण्यास समर्थ नाहीं. किंवा धर्म म्ह. परमात्मा (काठकभाष्यार्थ पृ. २७-२८ पहा) त्याविषयीं माझें चित्त अगदीं मूढ-विवेकहीन झालें आहे. म्हणून हे कृष्णा ! मी तुला विचारितों, ज्याच्यायोगानें माझें निश्चित श्रेय होईल-नित्य कल्याण होईल तें मला सांगा" निश्चित म्ह. साधनाच्या अनुष्ठानानंतर अवश्य प्राप्त होणारें व कधीं नाश न पावणारें, असें श्रेय म्ह. एक मोक्षच आहे. त्याला 'निःश्रेयस' असें म्हणतात. "मला या लोकचें राज्य नको, त्रैलोक्याचें राज्य नको, तर निःश्रेयस-मोक्ष पाहिजे आहे. तो कशानें मिळेल तें सांग." (पण निःश्रेयसाचें साधन पुत्र किंवा शिष्य यांवांचून कोणाला सांगूं नये असें उपनिषदांत सांगितलें आहे. तेव्हां तें मी तुला कसें सांगूं ? म्हणून म्हणशील तर) "मी तुझा शिष्य आहें. तुला शरण आलों आहें. यास्तव मला मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश कर. कारण मला या लोकचें निष्कंटक-शत्रुरहित राज्य मिळालें किंवा देवांचें इंद्रत्व जरी मिळालें,तरी त्यानें माझा हा शोक कमी होणार नाहीं. ज्याच्यामुळें तो जाईल असें मला कांहीं दिसत नाहीं. यास्तव माझ्या या शोकाचा नाश होण्यासाठीं मला निःश्रेयसाचें-मोक्षाचें साधन सांग.")

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

अन्वयार्थ—**परंतप**—हे राजन् !—**गुडाकेशः**—अर्जुन—**हृषीकेशं**—कृष्णाला—**एवं उक्त्वा**—असें बोलून—**च**—व पुनः—**न योत्स्ये**—मी युद्ध करणार नाहीं,—**इति**—असें—**गोविंदं**—त्या गोविंदाला—**उक्त्वा**—सांगून—**तूष्णीं**—गप्प—**बभूव ह**—बसला-मुकाट्यानें बसला. ९. (अर्जुन श्रीकृष्णाला असें बोलून 'मला निश्चित श्रेय सांग-मी तुझा शिष्य आहें, मला उपदेश कर' अशी प्रार्थना करून व पुनरपि 'मी कांहीं झालें तरी युद्ध करणार नाहीं' असा आपला निश्चय व्यक्त करून रथांत मुकाट्यानें बसला. तेव्हां—)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—**हे भारत**—हे धृतराष्ट्रमहाराज!—**हृषीकेशः**—श्रीकृष्ण—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यें—**विषीदन्तं तं**—खेद करणाऱ्या त्या अर्जुनाला—**प्रहसन् इव**—जणुं काय हंसतच—**इदं वचः**—हें वचन—**उवाच**—बोलला.

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्ष्णीं बभूव ह' इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ॥

भाष्यार्थ—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं—(अ. १ श्लो. २) पांडवांचें सैन्य पाहून **—इति आरभ्य**—येथून आरंभ करून—**न योत्स्ये इति गोविन्दं उक्त्वा**—मी युद्ध करणार नाहीं, असें गोविंदाला सांगून—**तूर्ष्णीं बभूव ह**—अर्जुन मुकाट्यानें बसला, (अ. २ श्लो. ९)—**इति एतद्-अन्तः ग्रन्थः**—येथपर्यंतचा ग्रंथ [गीताग्रंथाचा भाग]—**प्राणिनां**—प्राण्यांच्या--**शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोष-उद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः**—शोक-मोह-इत्यादि जो संसाराचा बीजभूत दोष त्याच्या उत्पत्तीचें कारण—अहं-ममाभिमान व अज्ञान यांचें प्रदर्शन करण्यासाठीं आहे, असें त्याचें व्याख्यान करावें. [पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकापासून दुसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाच्या अखेरपर्यंत जो गीताग्रंथाचा भाग आहे तो प्राण्यांच्या दुःखरूप संसाराचें कारण कसें उद्भवतें तें दाखविण्यासाठीं आहे. शोक, मोह, लोभ इत्यादि दोष हेंच संसाराचें बीज आहे. ते दोष आत्म्याच्या स्वरूपाचें अज्ञान, व त्यामुळें 'देहच मी' हा अहंकार व देहसंबंधी स्त्री-पुत्र-मित्र-वित्त इत्यादि हे माझे, असें वाटणें हें ममत्व यांमुळें उद्भवतात. शोक म्हणजे मनाचा संताप व मोह म्हणजे अविवेक. त्यामुळें दुःख देणारा संसार उत्पन्न होतो. पण त्या शोक-मोहाचें कारण 'मी व माझें' आहे, असें दाखविण्यासाठीं हा वरील गीताभाग आहे,असें त्याचें व्याख्यान करावें.वरील ग्रंथ हा गीतेचा मुख्य उपदेश नव्हे. तो फक्त गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचें कारण सांगणारा आहे. अर्जुनाला अहं-ममाभिमानामुळें शोक व मोह झाला, म्हणून भगवानांना त्याला शोक-मोह घालविणारें आत्मज्ञान योगासह—साधनासह सांगावें लागलें, असें यांत सांगितलें आहे. अर्थात् हा भाग विशेष महत्त्वाचा नसल्यामुळें आचार्यांनीं त्यावर शब्दशः विवरण—भाष्य केलें नाहीं. फक्त त्याचा संबंध दाखविला आहे. आनंदज्ञानादि टीकाकारांनीं त्यावर टीका लिहिली आहे.]

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—"गीतेच्या पुढील अध्यायांतून जें विवेचन आहे तें पहिल्या अध्यायांत अर्जुनास आलेल्या शंकांची निवृत्ति करण्यासाठीं आहे, हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे गीतेचें तात्पर्य काय याबद्दल शंका रहात नाहीं. भारती युद्धांत एकाच राष्ट्रांतील व धर्मांतील लोकांमध्यें दुफळी होऊन ते परस्पर वधार्थ उद्युक्त झालेले असल्यामुळें या शंका उद्भवल्या आहेत." ६१०. पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण पहिल्या अध्यायांत अर्जुनानें भगवानांस एकहि शंका विचारलेली नाहीं. फक्त या युद्धाचे किती अनिष्ट परिणाम होतील हें दाखविलें आहे. 'या युद्धानें आमचा कुलक्षय होईल, कुलक्षय झाला असतां म्ह० कुलांतील वीर पुरुष मेले असतां अधर्म वाढेल, कुलस्त्रिया दूषित होतील, स्त्रिया दुष्ट झाल्या असतां वर्णसंकर होईल व संकर नरकाला कारण होतो' असें म्हटलें आहे. अर्जुनाच्या या म्हणण्याला 'शंका' हें नांव दिल्यास भगवानांचें त्यांवर लागलेंच समाधान पाहिजे होतें. पण तें सबंद गीतेंत कोठेंहि नाहीं,शिवाय अर्जुनाचे इतर प्रश्न किंवा शंका गीतेंत अगदीं स्पष्ट

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ ' कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना ॥ शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते ॥

भाष्यार्थ—तथा हि—तो कसा तें पहा—**अर्जुनेन**—अर्जुनानें—**कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीना**—'कथं भीष्मं०'२-४इत्यादि श्लोकानें—**राज्य-गुरु-पुत्र-मित्र-सुहृद्-स्वजन-संबंधि-बान्धवेषु**—राज्य, गुरु, पुत्र, मित्र, सुहृद्, स्वजन, संबंधी व बांधव यांच्याविषयीं—**अहं एषां मम एते**—मी यांचा व हे माझे—**इति एवं प्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ**—अशा प्रकारचा जो प्रत्यय-समजूत-भावना तिच्यामुळें त्यांजवरील स्नेह, त्यांच्याशीं होणारा वियोग इत्यादि कारणांनीं होणारे जे—**आत्मनः शोकमोहौ**—आपले शोक-मोह ते—**प्रदर्शितौ**—प्रदर्शित केले. [अर्जुनानें आपला शोक व मोह 'कथं भीष्मं अहं०' अ. २ श्लो. ४ या वचनानें प्रदर्शित केला. तो त्याचा शोक व मोह राज्य-गुरु वगैरे हे सर्व माझे व मी त्यांचा, या समजुतीमुळें उत्पन्न झालेला होता. कारण हा मी व हे माझे या भावनेमुळें त्यांच्यावर प्रेम जडलें होतें.त्यांचा वियोग होईल ही कल्पना प्रेमामुळें त्याला असह्य झाली. म्हणून शोक व मोह झाला. शोक व मोह हेंच दुःखरूप संसाराचें निमित्त-कारण आहे.राज्य म्हणजे राजाचें प्रजारक्षणादि कर्म, गुरु म्हणजे आदराला योग्य असलेले भीष्मादिक, पुत्र म्हणजे अभिमन्यु, प्रातिविंध्यादिक, दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण वगैरे,गुरुपुत्र-अश्वत्थामा वगैरे मित्र,श्रीकृष्णासारखे सुहृद्,दुर्योधनादिक स्वजन,द्रुपद,विराट,शल्य वगैरेसंबंधी व दूरदूरचे आप्त-बांधव.] —**शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः**—आणि शोक-मोहांच्या योगानें ज्याचें विवेकविज्ञान अभिभूत म्ह. पराभूत झालें आहे, असा तो अर्जुन—**स्वतः एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तः अपि**—स्वतःच आपल्या-स्वाभाविक इच्छेनें-कोणाच्या उप-

दाखविल्या आहेत. जसें-'यच्छ्रेयः स्यात् ... तद्ब्रूहि' २-७ 'तदेकं वद' अ.३,२ 'अथ केन प्रयुक्तः पापं चरति ?' ३,३६ ' अपरं भवतो जन्म... ...कथं एतद्विजानीयाम्' ४,४ 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः' ६,३८ 'एतन्मे संशयं कृष्ण०' ६,३९ 'किं तद्ब्रह्म०-'८,१.इत्यादि भगवानांचीं उत्तरें किंवा समाधानही लागलींच त्या त्या प्रश्नाच्या मागोमाग आहेत. पहिल्या अध्यायांत तशा प्रकारचे प्रश्न किंवा शंका तर नाहींतच पण त्यांचीं उत्तरेंही पुढें दिलेलीं नाहींत. उलट ' तूं पंडितांच्या गोष्टी मात्र सांगतोस' असें म्हणून त्याचें म्हणणें प्रवृत्तिशास्त्राला सोडून मुळींच नाहीं, असें भगवानांनींच कबूल केलें आहे. पहिल्या अध्यायांत अर्जुनाच्या शंकाच जर असत्या तर भगवानांनीं त्यांचें समाधान केलें असतें. ' तूं एकीकडे अशोच्यांविषयीं शोक करतोस व दुसरीकडे तत्त्ववेत्त्यांच्या गोष्टी सांगतोस.पण तत्त्ववेत्ते जिवंत किंवा मृत आप्तांविषयीं शोक करीत नाहींत; तूं शोक करीत आहेस, म्हणून तूं तत्त्वज्ञांच्या गोष्टी जरी बोलत असलास तरी खरोखर तत्त्वज्ञ नाहींस,' २,११ असें म्हटलें नसतें. अर्थात् अर्जुन तत्त्वज्ञ जरी नसला तरी त्यानें जें पूर्वी म्हटलें आहे, तें खोटें नव्हे. तें पंडितांचेंच म्हणणें आहे, हें उघड होतें.

देशावांचून-क्षत्रियांचा धर्म असें जें युद्ध त्यांत जरी प्रवृत्त झाला होता तरी—**तस्मात् युद्धात् उपरराम**—त्या युद्धापासून निवृत्त झाला—**च परधर्मं भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते**—आणि परधर्म जें भिक्षाजीवन वगैरे तें करावयास प्रवृत्त झाला. [शोक व मोह, यांच्या योगानें अर्जुनाचें विवेकविज्ञान नष्ट झालें. त्यामुळें तो कोणाच्या सांगण्यावांचूनच स्वयं प्रेरणेनेंच स्वधर्मांत म्ह० युद्धांत जरी प्रवृत्त झाला होता–युद्ध हा क्षात्रधर्म आचरण्यास जरी तयार झाला होता तरी त्या स्वधर्मभूत युद्धापासून परतला. धनुष्य टाकून व 'मी लढणार नाहीं' असें म्हणून, तें सोडून स्वस्थ बसला व परधर्म म्ह० ब्राह्मणांचा धर्म असें जें भिक्षान्न खाऊन शरीराचें रक्षण करणें, सर्वकर्मसंन्यासरूप पारिव्राज्य, आत्म्याचें ध्यान, तें करण्यास तयार झाला. यावरून भिक्षान्न सेवन करणें, सर्व कर्मांचा संन्यास करणें, आत्मध्यानरूप योगाभ्यास करणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे, क्षत्रियांचा नव्हे, पण अर्जुन शोकमोहांनीं व्याकुळ होऊन स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, हें सिद्ध झालें.]

---

१ पण रहस्यकार–" जो पहावा तो गीतेचा उपक्रम म्हणजे पहिला अध्याय आणि शेवटचा उपसंहार व फल यांकडे दुर्लक्ष करून " (२७) इत्यादि म्हणतात. तसेंच, त्यांनीं पहिल्या 'विषयप्रवेश' या प्रकरणांत [पृष्ठ २१–२७] व चवदाव्या 'गीताध्यायसंगति' या प्रकरणांत (पृ. ४४१–४७) पहिल्या अध्यायाचें महत्त्व सविस्तर वर्णिलें आहे. त्यांच्या मतीं पहिला अध्याय हा उपक्रम आहे व अठरावा अध्याय हा उपसंहार आहे. अर्जुनानें युद्ध केलें हें फळ आहे. (२६) " भयंकर कुलक्षय होणार हें डोळ्यापुढें दिसत असतांनाही युद्ध करावें का न करावें आणि करावें म्हटल्यास पाप न लागतां कसें करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि कितीही लटपट केली तरी " निष्कामबुद्धीनें युद्ध कर " किंवा 'कर्म कर' असें या प्रश्नाचें म्हणजे मुख्य मुद्याचेंच जें उत्तर तें 'अर्थवाद' म्हणून कधींही उडवून टाकतां येत नाहीं. " इत्यादि.

पण हें म्हणणें मुळींच सयुक्तिक नाहीं; व तें यथार्थही नाहीं. कारण रहस्यकारांनीं सर्व प्राचीन टीकाकारांना तुच्छ करून व जणुं काय त्यांना मीमांसा म्हणजे काय हें माहीत नसून आपल्यालाच तें शास्त्र यथावत् अवगत आहे, असें मानून उपक्रमोपसंहार दाखविण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे तरी तो प्रामादिक आहे, असें आम्ही समजतों. गीतारहस्य ग्रंथांतील शास्त्रीय दोषच जर दाखवूं लागलें तर ते इतके असंख्य आहेत कीं, त्या सर्वांचें आविष्करण करून ते खरोखरीच दोष आहेत, असें सप्रमाण सिद्ध करावयाचें झाल्यास गीतारहस्या एवढाच दुसरा ग्रंथ होईल. पण तेवढा उपद्याप करण्याचें कांहीं कारणही नाहीं व त्याचा कांहीं उपयोगही नाहीं. तथापि ज्या अर्थी रहस्यकारांनीं केवळ स्वतःच्या दोषदृष्टीमुळें संन्यासमार्गीयांवर वारंवार दोषारोप करण्याचा यत्न बुद्धिपुरःसर केला आहे त्याअर्थी त्यांचे कांहीं प्रमाद तरी व्यक्त करणें भाग आहे.

रहस्यकार [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसंहार हीं दोन तात्पर्यनिर्णयलिंगें मानून एकंदर लिंगांची संख्या सात समजतात. पण मीमांसक उपक्रम व उपसंहार मिळून एकच लिंग मानतात. म्हणजे त्यांनीं तात्पर्यलिंगें सहाच मानलेलीं आहेत व तें सयुक्तिकही आहे.

कारण ग्रंथाचें किंवा प्रकरणाचें तात्पर्य नुस्त्या उपक्रमावरून ठरवितां येत नाहीं व नुसता उपक्रम हें तात्पर्यलिंगही होऊं शकत नाहीं. तर उपक्रम व उपसंहार यांचें ऐक्य हें एक तात्पर्यलिंग आहे. पण रहस्यकारांना याची कल्पनाच नाहीं, असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. कारण ते [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसंहार म्हणजे ग्रंथाचा आरंभ व शेवट एवढेंच समजतात व त्यांचें त्यांनीं असें स्पष्टीकरण केलें आहे. "कोणीही झाला तरी तो मनामध्यें कांहीं विशिष्ट हेतु धरून ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात करतो आणि सदर विशिष्ट उद्देश सिद्ध झाल्यावर ग्रंथ समाप्त करतो. म्हणून ग्रंथाचा उपक्रम व उपसंहार ग्रंथतात्पर्यनिर्णयाचे कामीं प्रथम लक्षांत घेतले पाहिजेत," अर्थात् उपक्रम म्हणजे आरंभ असें जरी अगोदर म्हटलें आहे तरी पुढें त्याचा अर्थ–विशिष्ट हेतु धरून ग्रंथाला सुरवात करणें व तो हेतु सिद्ध झाल्यावर तो समाप्त करणें–असा व्यक्त केला आहे.

परंतु उपक्रम व उपसंहार यांचे हेच अर्थ घेतल्यास ते तात्पर्यलिंग कसे होतात ? कारण ज्या प्रतिपाद्य विषयानें आरंभ त्याच विषयाचा उपसंहार केला, तरच या प्रकरणाचें हेंच प्रतिपाद्य आहे, कारण त्याचा आरंभ या अमुक विषयानें केला आहे व उपसंहारही त्याच्याच केला आहे, असें दाखवून जिज्ञासूंची खात्री करून देतां येते. आपण जेव्हां एखादा लेख लिहूं लागतों किंवा व्याख्यान द्यावयास उभे राहतों, तेव्हांहि आपल्या प्रतिपाद्य विषयाचाच आरंभीं उल्लेख करतों व तो लेख किंवा व्याख्यान संपवितांना त्याचाच उपसंहार करतों आणि असें केलें तरच तो लेख किंवा तें व्याख्यान सुसंगत झालें, असें श्रोते समजतात. पण गीतारहस्यकारांनीं वर गीतेचा जो उपक्रम दाखविला आहे त्याहून उपसंहार अगदीं भिन्न आहे. गीतेचा पहिला अध्याय हा गीताशास्त्राचा उपक्रम आहे, असें म्हटल्यास 'अर्जुनाची युद्धपराङ्मुखता' अथवा 'अर्जुनविषाद' हा उपक्रम ठरतो व त्यानें 'नष्टोः मोहः स्मृतिर्लब्धा ... करिष्ये वचनं तव' असें म्हणून भगवान् सांगतील तें करावयास तयार होणें अथवा अर्जुनाच्या विषादाचा नाश, हा उपसंहार ठरतो. परंतु हें दोन्ही एक नाहींत. तर एकमेकांच्या अगदीं विरुद्ध आहेत. शिवाय पहिला अध्याय हा कांहीं गीता सांगणाऱ्या श्रीकृष्णांचा ग्रंथ नव्हे, तर महाभारतकारांचा आहे. महाभारतकार गीतोपदेशक नव्हेत ही गोष्ट प्रत्येकाला कबूल केलीच पाहिजे. पहिल्या अध्यायांत गीतोपदेशाचें कारण दाखविलें आहे. पण कारणाला उपक्रम ह्मणणें सर्वथा अयुक्त आहे. 'ग्रंथकार विशिष्ट उद्देश धरून ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ करतो,' हें रहस्यकारांचें ह्मणणें प्रमाण समजून जर विचार केला तर महाभारतकारांनीं–अर्जुनाला 'मी व माझा' या अहं-ममाभिमानामुळें प्रसंगीं स्वधर्मत्यागाचीही कशी इच्छा झाली, तें दाखविण्यासाठीं गीताप्रकरण आरंभिलें, व शेवटीं भगवानांच्या उपदेशानें त्याच्या अहं-ममाभिमानाची निवृत्ति होऊन तो स्वधर्माचरण करण्यास प्रवृत्त होतांच तें प्रकरण संपविलें,असें होतें,–पण त्यामुळें तो महाभारतकारांचा उपक्रम व उपसंहार झाला. भगवदुक्त गीताशास्त्राचे ते उपक्रमोपसंहार होऊं शकत नाहींत. निदान मीमांसक अशा तऱ्हेचे–बादरायणसंबंधाचे–उपक्रमोपसंहार मानीत नाहींत.

उपक्रमोपसंहारादि सहा तात्पर्यनिर्णयाचीं लिंगें एकट्या पूर्वमीमांसकांनींच मानलेलीं नाहींत. तर पूर्व व उत्तर या दोन्हीं मीमांसकांना तीं एकसारखींच मान्य असून उत्तर मीमांसकांनीं म्हणजे वेदान्त्यांनीं–संन्यासमार्गीयांनींच–त्यांचा अधिक उपयोग केलेला आढळतो. उत्तरमीमांसा–शारीरक–भाष्य, उपनिषद्भाष्य, शांकरदर्शन, वेदान्तसार, वेदान्त-

परिभाषा इत्यादि सर्व आकर व प्रकरण ग्रंथांत त्यांचा विशेषेंकरून उपयोग केलेला आढळतो. अर्थात् ' संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांना हे मीमांसकांचे नियम माहीत असले ... ...तरी दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली म्हणजे ... ...मीमांसाशास्त्राच्या कांहीं नियमांस बाध आला तरी ... ...त्याचें या टीकाकारांस कांहींच महत्त्व वाटत नाहीं ' [गीतार. पृ. २३,२४] हें म्हणणें वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून आहे. निदान श्रीशंकराचार्यांची व त्यांच्या अनुयायांची तरी या तात्पर्यलिंगांवर मोठीच श्रद्धा आहे,असें त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट दिसतें.जसें–वैयासिकन्यायमालाविस्तार पृ. ८ व सर्वदर्शनसंग्रह [शांकरदर्शन पृष्ठ १५० आनंदाश्रम-प्रत] यांत " लिंगषट्कं च पूर्वाचार्यैर्दर्शितम्– ' उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इति । तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीत्–इत्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैक्यरूपमेकं लिङ्गं । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टि-स्थिति-प्रलय-प्रवेश-नियमनानि पञ्च अर्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निश्चेयम् ॥ " असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ—तीं सहा लिंगें पूर्व आचार्यांनीं अशीं दाखविलीं आहेत–१ उपक्रमोपसंहार, २ अभ्यास, ३ अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थवाद व ६ उपपत्ति हें तात्पर्यानिर्णयाचें लिंग आहे. त्यांतील छान्दोग्याच्या सहाव्या अध्यायांतील १ ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत्-' म्ह० हे प्रिय शिष्या, हें सर्व जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी 'सत् 'च होतें; हा उपक्रम आहे व 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं०-' हें सर्व एतद्रूप,सद्रूप आहे, तें सत्य आहे, तो आत्मा आहे. हे श्वेतकेतो, तें तूं आहेस, हा उपसंहार आहे. ते–उपक्रम व उपसंहार सद्रूप ब्रह्मविषयक असल्यामुळें त्या दोहोंचें ऐक्यरूप हें एक लिंग आहे. २ वारंवार ' तें तूं आहेस, ' हें सांगणें हा अभ्यास आहे ३ तें सद्रूप ब्रह्म उपनिषद्रूप प्रमाणावांचून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणाचा विषय होत नाहीं, हेंच त्याचें अपूर्वत्व आहे. ४ एका सद्रूप ब्रह्माच्या विज्ञानानें सर्वविज्ञान हें फळ आहे;५ त्या सत्-नें ईक्षणपूर्वक–विचारपूर्वक सृष्टि करणें, स्थितीचें कारण होणें, प्रलयाचा आश्रय होणें, उत्पन्न केलेल्या कार्यांत–शरीरांत प्रवेश करणें, व नियमन करणें, हे पांच अर्थवाद आहेत व ६ एका मृत्तिकेला जाणलें असतां सर्व मृद्विकार जसा ज्ञात होतो त्याप्रमाणें एका सद्रूप ब्रह्माला जाणलें असतां सर्व ज्ञात होतें, इत्यादि प्रकारें मृत्तिका, लोखंड, इत्यादिकांचे दृष्टान्त ही उपपत्ति आहे. यास्तव या सहा तात्पर्यलिंगांवरून छान्दोग्याचा सहावा अध्याय सद्रूप ब्रह्मपर आहे, असा निश्चय होतो. छान्दोग्याच्या या–सहाव्या अध्यायाच्या आरंभींही, भगवद्गीतेंतील उपदेशाचें कारण दाखविणाऱ्या ग्रंथप्रमाणें असा कारणदर्शक ग्रंथ आहे—

पूर्वी एक अरुणपुत्र श्वेतकेतु होता. त्याला त्याचा पिता म्हणाला, " बा श्वेतकेतो, आपल्या कुलगुरूकडे जाऊन ब्रह्मचर्य पाळ–अध्ययन कर. आमच्या कुलांत झालेला पुत्र अध्ययन न करून ब्रह्मबंधूसारखा–अधम ब्राह्मणासारखा–होत नाहीं."तें ऐकून तो त्यावेळीं बारा वर्षांचा असलेला श्वेतकेतु गुरुगृहीं गेला व बारा वर्षें तेथें राहून त्यानें वेदाध्ययन केलें. त्यामुळें तो गंभीरमनाचा, विद्वन्मन्य, उद्धट–अनम्रस्वभावाचा होऊन घरीं परत आला. तेव्हां त्याची वृत्ति पाहून त्याचा पिता त्याला सद्धर्मविचारांत प्रवृत्त करण्याच्या इच्छेनें म्हणाला, " श्वेतकेतो, तूं असा गंभीरमनाचा, विद्वन्मन्य व अनम्र आहेस खरा, पण तूं

आपल्या आचार्याला तो आदेश–उपदेशगम्य पदार्थ विचारलास का, कीं ज्याच्या योगानें सर्व अश्रुत–न ऐकलेलें श्रुत होतें; अमत न तर्क केलेलें, मत होतें; सर्व अनिश्चित निश्चित होतें ? " त्यावर श्वेतकेतु ह्मणतो–" भगवन्, तो आदेश कसा आहे ? " पुत्राचा हा प्रश्न ऐकून उद्दालक म्हणाला " ज्याप्रमाणें एका मातीच्या गोळ्याच्या ज्ञानानें सर्व मृन्मय ज्ञात होतें; कारण विकार वाङ्मात्र असून मृत्तिकाच सत्य असते; त्याप्रमाणें तो आदेश आहे. " हें ऐकून श्वेतकेतु म्हणाला " आमच्या गुरूंना तो आदेश माहीतच नव्हता. ते त्याला जाणत नव्हते. जर जाणत असते तर त्यांनीं मला त्याचा उपदेश केला असता. बरें, आतां तुम्हीच मला सांगा. " त्यावर बरें आहे, असें म्हणून उद्दालकानें ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' येथून 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' येथवर पुढील पंधरा खंडांत उपदेश केला आहे. (छान्दोग्यभाष्यार्थ अ. ६ पृ. ४१० पहा.) पण येथें पूर्वीच्या कथाभागाला उपक्रम म्हटलेलें नाहीं. तर ' सदेव सोम्य ' या वाक्याला उपक्रम म्हटलें आहे. त्याच न्यायानें गीतेच्या पहिल्या अध्यायालाही उपक्रम म्हणणें सर्वथा अशास्त्रीय आहे.

शिवाय उपक्रम नेहमी वाक्यानें दाखविला जातो. तो अध्यायानें, अनेक वाक्यांनीं किंवा स्वतंत्र प्रकरणानें अथवा कथासंदर्भानेंहि कधींच दाखविला जात नाहीं.

रहस्यकारांनीं ' अपूर्वता ' म्हणजे नवेपणा असा अर्थ (पृष्ठ २२) सांगितला आहे. पण त्यापेक्षां ' असाधारणत्व-' विशेष–हा अर्थ अधिक शास्त्रीय आहे ह्मणूनच वरील उदाहरणांत ' मानान्तरागम्यत्व '–दुसऱ्या प्रमाणाचा विषय न होणें हें सद्रूप ब्रह्माचें अपूर्वत्व सांगितलें आहे. रहस्यकारांनींही मध्येंच एकदा अपूर्वता म्ह० वैशिष्ट्य असें ह्मटलें आहे व तें नवेपणा या अर्थापेक्षां चांगलें आहे.

गीतारहस्याच्या २२--२३ पानांवरील विवेचनांत रहस्यकारांनीं अर्थवादाविषयींही असेच अनेक घोटाळे केले आहेत. अर्थवाद व भूतार्थवाद यांचीं लक्षणें बरोबर सांगितलेलीं नाहींत, इतकेंच नव्हे तर अर्थवाद हें तात्पर्यनिर्णयाचें एक लिंग आहे, असें एकदा म्हणून पुढें (पृष्ठ २३ ओ. ३) " हीं अर्थवादात्मक विधानें सोडून देऊन मग ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवीत असतात " असें म्हटलें आहे. अगोदर ' अर्थवादात्मक विधानें' हे शब्दच अशास्त्रीय आहेत. ' अर्थवादवाक्यें ' असें म्हणणें उचित होय. कारण अर्थवाद विधानें केव्हांच नसतात. तर ते विहिताची स्तुति व निषिद्धाची निन्दा करणारे असतात, त्यामुळेंच त्यांना 'पोकळ' म्हणणेंही अयुक्त आहे.

सारांश रहस्यकारांनीं सदोष सांप्रदायिक दृष्टि सोडून मीमांसकांच्या तात्पर्यनिर्णयलिंगाच्या आधारानें गीतेचें प्रतिपाद्य ठरविण्याचा जरी आव घातला आहे तरी मीमांसकांच्या तात्पर्यलिंगांचा उपयोग बरोबर न करतां आल्यामुळें त्यांचे उपक्रमादिक चुकले आहेत.

पण तेंच आचार्यांच्या भाष्याकडे पहा. त्यांनीं वरील भाष्यार्थांत म्हटल्याप्रमाणें छान्दोग्यांतील सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडाप्रमाणेंच गीतेचा पहिला अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे दहा श्लोक यांना साक्षात् गीताशास्त्र न म्हणतां गीतेच्या उपदेशाचें व शोकमोहादि दोषोद्भवाचें कारण दाखविणारा ग्रंथ म्हणून म्हटलें आहे. अर्थात् आचार्यांच्या मतीं पहिला अध्याय उपक्रम नव्हे. दुसऱ्या अध्यायाचा ' न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ' येथपर्यंतचा भागही उपक्रम नव्हे तर ' अशोच्यानन्वशोचस्त्वं ' हा उपक्रम

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि अर्जुनाप्रमाणेंच—**शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां सर्वप्राणिनां**—शोक, मोह, मिथ्याभिमान, स्नेह इत्यादि दोष ज्यांच्या चित्तांत उद्भवले आहेत अशा सर्व प्राण्यांचा—**स्वभावतः एव**—स्वभावतःच—**स्वधर्मपरित्यागः च प्रतिषिद्धसेवा स्यात्**—स्वधर्माचा त्याग व निषिद्ध असलेल्या आचरणाचें सेवन, हीं होतात.—**स्वधर्मे प्रवृत्तानां अपि तेषां**—आणि ते स्वधर्मामध्येंच जरी प्रवृत्त झालेले असले म्ह० स्वधर्म न सोडतां त्याचेंच आचरण जरी ते करीत असले तरी त्यांच्या—**वाङ्मनःकायादीनां**—वाणी, मन, शरीर इत्यादिकांची—**प्रवृत्तिः**—प्रवृत्ति—**फलाभिसंधिपूर्विका एव च साहंकारा भवति**—फलाच्या इच्छेनेंच व अहंकारयुक्तच होते. [अर्जुनाप्रमाणेंच ज्या दुसऱ्याही लोकांच्या चित्तांत शोक, मोह, देहच मी हा मिथ्याभिमान, हे माझे असा पुत्रादिकांवर स्नेह इत्यादि दोषांचा आविर्भाव होतो ते स्वाभाविकपणेंच स्वधर्माचा त्याग करितात व निषिद्ध परधर्माचा स्वीकार करितात. पण शोकादि दोषांनीं युक्त असलेले कित्येक स्वधर्म सोडीत नाहींत. तर त्याचें अनुष्ठान करीत असतात. पण त्या स्वधर्मांत त्यांच्या शरीराची, मनाची व वागादि इंद्रियांची जी प्रवृत्ति होते ती फलाच्या इच्छेनें व ' मी या धर्माचा कर्ता आहें ' अशा अभिमानानें होते.]

तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवति, इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ ॥ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान्वासुदेवः—अशोच्यानित्यादि ॥

आहे व 'इति तें ज्ञानमाख्यातं' १८-५६ हा उपसंहार आहे. शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य पृ. ४-५ पहा.

म्हणजे गीताशास्त्राचा उपक्रम ज्ञानानें आहे, आत्मज्ञानानें आहे, सांख्यनिष्ठेनें आहे व उपसंहारही आत्मज्ञानानें व सांख्यनिष्ठेनें आहे. कर्मयोगानें उपक्रम नाहीं. यास्तव गीतेचें तात्पर्य आत्मज्ञानांत आहे. गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे; प्रवृत्तिपर नव्हे. अर्जुनाला गीताशास्त्रांत ज्ञानाचीं अनेक साधनें सांगितलीं आहेत. त्यांतलेंच निष्काम कर्मयोग हें एक आहे; व तें त्याच्या वर्णाला व आश्रमाला उचित असल्यामुळें—त्याच्या अवस्थेला—गीतेंत दाखविलेल्या अवस्थेलाही योग्य असल्यामुळें ' तूं कर्मच कर; तूं प्राप्त युद्धच कर; ' असा उपदेश केला आहे. निष्काम कर्मही गौण संन्यासच आहे; म्हणजे आश्रम संन्यासानें होणारें जें चित्तशुद्धिरूप कार्य तें निष्काम कर्मानुष्ठानहि करूं शकतें व साक्षात् कर्माचा जरी नाहीं तरी कर्मफलाचा, आसक्तीचा व कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग त्यांतही असतोच. यास्तव अर्जुनालाही गीतेंत निवृत्तीचाच उपदेश केलेला आहे. निष्काम कर्मानुष्ठान हें प्रवृत्त कर्म नव्हे तर निवृत्त कर्म आहे, हें रहस्यकारांनाही संमत आहे. गी. र. पृ. ३५४ पहा.

भाष्यार्थ—तत्र एवं सति—आणि त्यांची स्वधर्मप्रवृत्ति फलासाठीं व अभिमानपूर्वक होऊं लागली असतां—**धर्माधर्मोपचयात्**—धर्म व अधर्म यांची वृद्धि झाल्यामुळें—**इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः**—इष्ट व अनिष्ट जन्म, सुखदुःखांची प्राप्ति इत्यादि रूप—**संसारः**—संसार—**अनुपरतः भवति**—अविच्छिन्न असतो. संसाराचा विच्छेद-शांति होत नाहीं.—**इति अतः**—म्हणून—**शोकमोहौ संसारबीजभूतौ**—शोक व मोह हे संसाराचे बीजभूत दोष आहेत. [आणि शोक-मोहांनीं व्याकुळ झाल्यामुळें प्राण्यांचें स्वधर्माचरण फलासाठीं व 'मी यांचा कर्ता' अशा कर्तृत्वाभिमानानें होऊं लागलें असतां धर्म व अधर्म किंवा पुण्य व पाप यांचा संचय होतो. त्यामुळें धर्माचें इष्टजन्म–देवादिकांची उत्तम योनी प्राप्त होणें–हें फळ मिळतें, व अधर्माचें पशु-पक्ष्यादिकांची अनिष्ट योनि प्राप्त होणें, हें फळ मिळतें. इष्ट जन्मांत सुख होतें, अनिष्ट जन्मांत दुःख होतें, याप्रमाणें इष्ट-अनिष्ट जन्म प्राप्त होऊन त्यांत सुखदुःखांची प्राप्ति होणें, (अ. १८ श्लो. १२) हाच संसार आहे. अशा प्रकारचा संसार धर्माधर्मांच्या संचयामुळें अनुपरत होतो. तो अविच्छिन्न रहातो. त्याचा प्रवाह सतत चालूच असतो. तो विच्छिन्न होत नाहीं. यासाठीं शोक व मोह हेंच संसाराचें बीज–कारण आहे.] —**च तयोः**—व त्या शोकमोहांची—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानात् अन्यतः**—सर्वकर्मसंन्यास करून आत्मज्ञाननिष्ठ झाल्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें—**निवृत्तिः न**—निवृत्ति होत नाहीं,—**इति**—म्हणून—**तत् उपदिदिक्षुः**—तें आत्मज्ञान उपदेशिण्याची इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**सर्वलोकानुग्रहार्थं**—सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं—**अर्जुनं निमित्तीकृत्य**—अर्जुनाला निमित्त करून—**'अशोच्यान्०' इत्यादि आह**—' तूं शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांविषयीं शोक केलास, ' इत्यादि म्हणतो. [संसाराचें बीज असे जे शोक व मोह हे दोष त्यांची निवृत्ति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होत नाहीं. म्हणून त्या संन्यासपूर्वक ज्ञानाचाच उपदेश करण्याच्या इच्छेनें भगवान् वासुदेवानें शोकमोहांनीं व्याकुळ झालेल्या सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं अर्जुनाला केवळ निमित्त करून ' अशोच्यान्०' इत्यादि ज्ञानोपदेश करण्यास आरंभ केला आहे. त्या अर्जुनाची या वेळीं जी अवस्था होती तींतच त्याला ज्ञानोपदेश

१ छांदोग्याच्या सातव्या अध्यायांत छां.भाष्यार्थ पृ. ५१७, नारद सनत्कुमारांस शरण जाऊन म्हणतो–" हे भगवन्, तो मी मंत्रवेत्ताच म्ह० ऋग्वेदादि सर्व विद्या जाणणाराच आहें. आत्मवेत्ता नाहीं. आपल्या सारख्यांच्या तोंडून मीं ऐकलेंच आहे कीं,आत्मवेत्ता शोकास उल्लंघितो.हे भगवन्!तो मी अनात्मविद्–आत्म्याला न जाणणारा शोक करतों.तो भगवान् मला शोकाच्या पार नेवो–या शोकसागराच्या पार करो" त्यानंतर सर्व अध्यायांत आत्मज्ञान सांगून शेवटीं असें म्हटलें आहे–"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" म्ह० विषयानुभवरूप विज्ञानाची शुद्धि झाली असतां सत्त्वाची–अन्तःकरणाची शुद्धि होते. सत्त्वशुद्धि झाली असतां आत्म्याची ध्रुवा स्मृति–अविस्मरण होतें. तशी अविच्छिन्न स्मृति झाली असतां सर्व हृदयग्रंथींचा सर्वथा प्रमोक्ष होतो. त्या राग-द्वेषादिदोषरहित नारदास भगवान् सनत्कुमार अविद्या-तमा-

करणें इष्ट नव्हतें. तर स्वधर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाल्यावरच तो करणें उचित होतें, म्हणून 'अर्जुनाला निमित्त करून' असें म्हटलें आहे.]

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति ॥ ज्ञापकं चाऽऽहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तत्र—पण या गीताशास्त्राचा अर्थ असा निश्चित झालेला असतां—**केचित् आहुः**—कोणी (ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी) म्हणतात—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रात् एव**—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच—**कैवल्यं**—केवल आत्मभाव-मोक्ष—**न प्राप्यते एव**—प्राप्त होत नाहींच—**किं तर्हि**—तरमग काय ?—**अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात्**—अग्निहोत्रादि श्रौत व स्मार्त कर्मांसहवर्तमान असलेल्या ज्ञानानें—**कैवल्यप्राप्तिः**—मोक्षप्राप्ति होते—**इति**—असा—**सर्वासु गीतासु**—सर्व गीतांमध्यें—**निश्चितः अर्थः**—निश्चित अर्थ आहे—**इति**—असें ते म्हणतात. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मानें मोक्षप्राप्ति होत नाहीं तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्त कर्में व ज्ञान यांचें एकाचवेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष मिळतो, असा अर्थ सर्व गीतेंत निश्चित केला आहे. केवल आत्मज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो असें आचार्यांचें मत आणि कर्म व ज्ञान या दोन साधनांनीं मोक्ष मिळतो, नुस्त्या ज्ञानानें नाहीं, असें ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें मत आहे.] **अस्य अर्थस्य ज्ञापकं च आहुः**—या आपल्या अर्थाला ते-

---

च्या पार असलेलें आत्मतत्त्व दाखविता झाला." (छां. भाष्यार्थ पृ. ५७२) यावरून शोकाची निवृत्ति आत्मज्ञानानें होते, त्यावांचून होत नाहीं, हें उपनिषत्प्रमाणानें सिद्ध झालें. अर्जुनानेंही 'धर्मसंमूढचेताः' 'कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः' 'निश्चितं श्रेयः ब्रूहि-' 'अहं ते शिष्यः' 'प्रपन्नं मां शाधि' 'इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं यत् अपनुद्यात् तत् न हि पश्यामि' इंद्रियांना शुष्क करून सोडणाऱ्या माझ्या शोकाचें निरसन करील असें मला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. त्रिभुवनाचें राज्य जरी मिळालें तरी माझा शोक जाणार नाहीं असें म्हटलें आहे. अर्जुनाच्या या भाषणांत व वरील नारदाच्या भाषणांत किती साम्य आहे, तें वाचकांनीं अवश्य पहावें व गीतेचा पहिला अध्याय आणि दुसऱ्या अध्यायाचे ९ श्लोक यांचा पुढील उपदेशाशीं आचार्य सांगतात तसाच संबंध लागतो, कीं रहस्यकार सांगतात तसा त्यांचा संबंध आहे, याचा विचार करावा. 'चित्तशुद्धि झाली असतां आत्म्याची अविच्छिन्न स्मृति होते' हें छान्दोग्याचें वचन पुढील 'नष्टो मोहः स्मृतिः लब्धा' अ. १८ श्लो. ७३ या अर्जुनाच्या वचनाशीं कसें जुळतें तेंहि वाचकांनीं पहावें. शोकनिवृत्तीसाठीं आत्मज्ञान व आत्मज्ञानानें शोकमोहांची निवृत्ति हा सिद्धान्त इतर उपनिषदांवरूनही सिद्ध होतो, पण विस्तारभयास्तव त्यांतील उतारे येथें देत नाहीं.

१ गीतारहस्यकारांचा पंथ याहून अगदींच भिन्न आहे. ते ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, असेंही सांगतात, संन्यास व कर्मयोग हे स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, असेंही म्हणतात व ज्ञान-

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी गीतेंतीलच प्रमाण सांगतात—'**अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि**'—पण जर तूं हा धर्म्य संग्राम न करशील तर स्वधर्म व कीर्ति या दोहींला मुकून पापी होशील,—'**ते अधिकारः कर्मणि एव**'—तुझा अधिकार कर्मामध्येंच आहे.—'**तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु**'—यास्तव तूं कर्मच कर.—**इत्यादि**—हीं व अशींच दुसरीं वचनेंही ते प्रमाण म्हणून देतात.

हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च ' ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ' इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ॥

भाष्यार्थ—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय—हिंसादि दोषांनीं युक्त असल्यामुळें वैदिक कर्म अधर्माला कारण होतें—**इयं अपि आशंका**—ही सुद्धां आशंका—**न कार्या**—करूं नये.—**कथं**—ती कां करूं नये ?—**गुरु-भ्रातृ-पुत्रादि-हिंसालक्षणं**—वडील माणसें, भ्राते, पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणें, या स्वरूपाचें—**युद्धलक्षणं क्षात्रं कर्म**—क्षत्रियाचें युद्धरूप कर्म—**अत्यन्तक्रूरं अपि**—अतिशय क्रूर जरी असलें तरी—**स्वधर्मः इति कृत्वा**—स्वधर्म असल्यामुळें—**न अधर्माय**—अधर्माला कारण होत नाहीं.—**तदकरणे च**—उलट तें न केल्यास—'**ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि**'—त्यामुळें स्वधर्म व कीर्ति या दोहींना मुकून तुला पाप लागेल,—**इति ब्रुवता**—असें सांगणाऱ्या भगवानानें—**यावज्जीवादि-श्रुतिचोदितानां**—यावजीव अग्निहोत्र करावें, इत्यादि अर्थाच्या श्रुतींनीं सांगितलेल्या **च पश्वादिहिंसालक्षणानां कर्मणां**—व पशु-आदिकांच्या हिंसारूप कर्मांना—**प्राक् एव**—अगोदरच—**अधर्मत्वं न**—अधर्मत्व नाहीं—**इति सुनिश्चितं उक्तं भवति**—असें अगदीं स्पष्ट व निश्चित सांगितलें आहे, असें होतें—**इति**—असें ते म्हणतात. [वेदोक्त यज्ञकर्म हिंसा, उच्छिष्ट भक्षण इत्यादिकांनीं युक्त असल्यामुळें तें अधर्माला कारण होतें, अशीही शंका घेऊं नये. कारण गुरु-भ्राते-पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणें एतद्रूप युद्ध, हें क्षत्रियकर्म अत्यंत क्रूर जरी असलें तरी क्षत्रियांचा तो स्वधर्म आहे. त्यामुळें तें युद्ध अधर्माला कारण होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर उलट तें न केल्यास तूं स्व-

---

कर्मसमुच्चयही मानतात. त्यांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणजे ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहार्थ निष्काम कर्में करीत राहणें. पण कर्में कोणतीं ? अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्त कर्में नव्हेत, तर पत्करलेला धंदा (गी. र. पृ. ६६१ पहा) अर्थात् आचार्यांनीं वृत्तिकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें जें खंडन केलें आहे, त्याबद्दल रहस्यकारांस वस्तुतः इतका राग येण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. कारण त्यांचा ज्या कर्माविषयीं एवढा आग्रह आहे तीं अग्निहोत्रादिक नव्हेत. तर जगाचे व्यवहार होत. ज्ञानी पुरुषानें जगाचे व्यवहार, सांसारिक कर्में आमरणान्त करीत रहावें, हाच आशय गीतेंतून काढण्यासाठीं त्यांनीं हा सर्व खटाटोप केला आहे. (गी. र. पृ. ३०३-४ पहा.)

धर्म व कीर्ति यांना मुकून तुला पाप लागेल, असें सांगणाऱ्या भगवानांनीं 'यावज्जीव अग्नि-होत्र करावें' इत्यादि श्रुतींनीं ज्यांचें विधान केलें आहे, अशा पश्वादिकांच्या हिंसादिरूप कर्मांना मुळींच अधर्मत्व नाहीं, असें अगदीं निश्चितच सांगितलें आहे, असें होतें.]

तदसत्,ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोः। अशोच्यानित्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकारांच्या वरील ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन-)—**तत् असत्**—तें त्यांचें म्हणणें खोटें आहे.कारण—**बुद्धिद्वयाश्रययोः ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात्**—दोन बुद्धींचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा विभाग सांगितलेला आहे—**भगवता**—भगवानांनीं—**अशोच्यान्० इत्यादिना**—'अशोच्यान्०' अ.२-११येथपासून—**यावत्'स्वधर्म अपि च अवेक्ष्य'**—२-३१.**इति एतदन्तेन ग्रन्थेन**—'स्वधर्म अपि च अवेक्ष्य'—येथपर्यंतच्या ग्रंथानें—**यत् परमार्थात्मतत्त्व-निरूपणं कृतं**—जें परमार्थ-आत्मतत्त्वाचें निरूपण केलें—**तत् सांख्यं**—तें सांख्य,—**प्रकरणार्थनिरूपणात्**—त्या प्रकरणाच्या अर्थाचें निरूपण केल्यामुळें—**आत्मनः**—आत्म्याला—**जन्मादिषड्विक्रियाभावात्**—जन्मादि सहा विक्रियांचा अभाव असल्यामुळें—**आत्मा अकर्ता इति**—आत्मा अकर्ता आहे, अशी—**या तद्विषया बुद्धिः जायते**—जी त्याविषयीं बुद्धि उत्पन्न होते—**सा सांख्यबुद्धिः**—ती सांख्यबुद्धि—**येषां ज्ञानिनां**—ज्या ज्ञानी पुरुषांना—**सा उचिता भवति**—ती बुद्धि उचित असते –जे तत्पर झालेले असतात—**ते सांख्या**—ते सांख्य. [ब्रह्मज्ञान कर्मासहवर्तमानच आपलें फळ देऊं शकतें; एकटेंच ज्ञान मोक्ष देऊं शकत नाहीं. कारण तीं दोन्ही मिळून मोक्षाचें कारण आहेत. असें जें वृत्तिकारांचें अनुमान आहे, तें असत्–बाधित होणारें आहे. कारण,शिंप, दोरी इत्यादि अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें म्हणजे भासलेलें रुपें,सर्प इत्यादिकांची निवृत्ति होण्यास दुसऱ्या कशाचीही गरज नसते,हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें आत्मज्ञान झालें म्ह० भ्रामक संसाराच्या निवृत्तीला दुसऱ्या कशाचीही गरज नाहीं. तसेंच गीताशास्त्रांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच प्रतिपादन आहे, असें जें त्यांचें म्हणणें आहे तेंही सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि यांचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन निष्ठांचा विभाग सांगितलेला असल्यामुळें योग्य नाहीं. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकापासून ३१ व्या श्लोकांपर्यंत भगवानांनीं जें परमार्थ आत्मतत्त्वाचें निरूपण केलें आहे तें सांख्य होय. त्या प्रकरणाच्या अर्थांचा विचार केला असतां त्याविषयीं जी बुद्धि उत्पन्न होते ती सांख्यबुद्धि. जन्म, अस्तित्व, वृद्धि, परिणाम, क्षय व नाश हे सहा विकार प्रत्येक पदार्थाला होतात, पण ते आत्म्याला होत नाहींत, त्यामुळें आत्मा अकर्ता आहे, अशी बुद्धि प्रकरणार्थाचें निरूपण केल्यानें होते. ही सांख्यबुद्धि ज्ञानी पुरुषांनाच योग्य असते. त्यामुळें तेच तत्परायण होतात. म्हणून जे सांख्यबुद्धिनिष्ठ झालेले असतात ते सांख्य होत.]

एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ॥

भाष्यार्थ—(आतां योग, योगबुद्धि व योगी म्हणजे काय तें सांगतात–) **एतस्याः बुद्धेः**—या सांख्यबुद्धीच्या—**जन्मनः प्राक्**—जन्माच्या पूर्वीं—**आत्मनः देहादिव्यतिरिक्तत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि-अपेक्षः**—आत्म्याचें देहादिकांहून भिन्नत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादिकांची ज्याला अपेक्षा आहे असा—**धर्माधर्मविवेकपूर्वकः**—धर्म व अधर्म यांच्या विवेकपूर्वक,—**मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणः योगः**—मोक्षसिद्धीसाठीं परंपरेनें साधन होणारें जें धर्मानुष्ठान त्याचें निरूपण करणें, हेंच ज्याचें स्वरूप आहे तोच योग होय.—**तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः**—त्याविषयींची जी बुद्धि–निष्ठा ती योगबुद्धि.—**सा येषां कर्मिणां उचिता भवति**—ती कर्मनिष्ठा ज्या कर्माधिकारी लोकांना उचित असते—**ते योगिनः**—ते योगी होत. [वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वीं मोक्षसिद्धीचें परंपरेनें साधन होणारें जें धर्मानुष्ठान तोच योग होय. त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाला पुण्य व पाप यांचें फळ परलोकीं भोगणारा आत्मा देहाहून निराळा आहे, तो कर्मांचा कर्ता आहे, त्या कर्मांचें फळ भोगणारा आहे. तो ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे आहे अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा असते. तसेंच त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाच्या पूर्वीं हा धर्म आहे व हा अधर्म आहे, असा विवेकही असावा लागतो. अर्थात् ही धर्मानुष्ठानाची सामग्री वरील सांख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वींच संभवते. आत्मा निर्विकार, अकर्ता, अभोक्ता, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव आहे, अशा ज्ञानाच्या उत्पत्तीनंतर त्याचा संभवच नाहीं. अशा योगाविषयींची जी बुद्धि म्ह० निष्ठा–तत्परता ती योगबुद्धि व ती ज्या कर्माधिकारी म्ह० अर्थात् अनात्मज्ञ मुमुक्षूंना उचित असते ते योगी.]

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेण निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—'कर्मयोगेण योगिनाम्' इति ॥

भाष्यार्थ—(या दोन बुद्धीविषयीं भगवानांची अनुमति दाखवितात–)—**भगवता एव**—भगवानानेंच—**तथा च**—तशाच—**द्वे बुद्धी विभक्ते निर्दिष्टे**—दोन बुद्धि अगदीं भिन्न भिन्न सांगितल्या आहेत.—**एषा ते सांख्यबुद्धिः अभिहिता**—ही तुला मीं सांख्यबुद्धि सांगितली—**तु योगे इमां शृणु**—व आतां ही योगबुद्धि ऐक.—**इति**—अशा प्रकारें दोन बुद्धि स्वतः भगवानानेंच अगदीं पृथक् सांगितल्या आहेत.—**तयोः**—त्या दोन बुद्धींतील—**सांख्यबुद्ध्याश्रयां सांख्यानां ज्ञानयोगेन निष्ठां**—सांख्यबुद्धीचा आश्रय करून असलेली जी संन्याश्यांची ज्ञानयोगानें निष्ठा तिला—**पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता**—सृष्टीच्या आरंभीं वेदरूप अशा मीं ज्ञानयोगानें

सांख्यांची निष्ठा सांगितली,—**इति**—अशी (अ. ३ श्लो. ३)—**विभक्तां वक्ष्यति** अगदीं पृथक्-कर्मनिष्ठेहून अगदीं भिन्न सांगेल.—**तथा च**—आणि त्याचप्रमाणें—**योगबुद्ध्याश्रयां**—योगबुद्धीचा आश्रय करून असलेली जी—**कर्मयोगेण निष्ठां**—कर्मयोगानें निष्ठा तिला—**कर्मयोगेन योगिनां**—कर्मयोगानें योग्यांची—**इति**—अशी—**विभक्तां वक्ष्यति**—प्रथक् सांगेल [' मीं हीं तुला सांख्यबुद्धि सांगितली,आतां योग-बुद्धि ऐक' अशा रीतीनें भगवानांनींच अगदीं पृथक् दोन बुद्धि सांगितल्या आहेत. त्यांतील सांख्यबुद्धीचा आश्रय करून राहणारी जी संन्याशांची ज्ञानयोगनिष्ठा ती सृष्टीच्या आरंभीं मीं वेदरूपानें पृथक् सांगितली आहे, असें भगवान् सांगतील. त्याचप्रमाणें कर्मयोग्यांची कर्मयोगानें निष्ठा सांगतील. ज्ञान हाच योग आहे. कारण त्याच्या योगानें पुरुष आत्म-तादात्म्य पावतो–युक्त होतो, म्हणून तो योग; त्या ज्ञानयोगानें संन्याश्यांची निष्ठा–म्हणजे निश्चयानें स्थिति–तत्परता, तिला कर्मनिष्ठेहून अगदीं पृथक् सांगितली आहे. तसेंच कर्म हाच योग. कारण कर्मांच्या योगानें पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षाला कारण हो-णारें जें ज्ञान त्याला योग्य होतो. म्हणून कर्म हा योग. ती कर्मयोगनिष्ठा कर्माधिकारी पुरुषांना उद्देशून भगवानांनीं सांगितली आहे. कर्मयोगनिष्ठा ज्ञानयोगनिष्ठेहून अगदीं विलक्षण आहे. त्यांचें स्वरूप परस्परविरुद्ध आहे.]

एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ॥

भाष्यार्थ—एवं—याप्रमाणें—**सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य**—सांख्यबुद्धीचा व योगबुद्धीचा आश्रय करून—**भगवता एव**—भगवानानेंच—**विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते**—अगदीं पृथक् अशा या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत. (पण त्यांचें कारण काय तें सांगतात–)—**कर्तृत्व-अकर्तृत्व-एकत्व-अनेकत्व-बुद्ध्याश्रययोः ज्ञानकर्मणोः**—कर्तृत्व-अकर्तृत्व-एकत्व-अनेकत्व या बुद्धींचा आश्रय करून असलेलें ज्ञान व कर्म यांचें—**एकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता**—एका पुरुषाच्या आश्रयानें असणें, संभवत नाहीं, असें पाहणाऱ्या भगवानानें दोन निष्ठा भिन्न सांगितल्या. [मी कर्ता आहें, प्रत्येक शरीरांत जीव निरनिराळा आहे, या बुद्धीचा आश्रय करून कर्म प्रवृत्त होतें व ज्ञान 'मी अकर्ता आहें, सर्व भूतांमध्यें एक आहें,' या बुद्धीच्या आश्रयानें असतें, त्यामुळें तीं दोन्ही म्ह० ज्ञान व कर्म एकाच वेळीं एकाच पुरुषामध्यें राहणें, शक्य नाहीं. असें जाणणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं वर वर्णन केल्याप्रमाणें सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि यांचा आश्रय करून–त्या दोन बुद्धींना उद्देशून दोन अगदीं भिन्न भिन्न निष्ठा सांगि-तल्या आहेत.]

---

१ पण रहस्यकारांनीं सांख्य व योग या शब्दांचा अर्थ अगदींच विपरीत केला आहे. ' चित्तशुद्धीसाठीं स्वधर्माप्रमाणें वर्णाश्रमविहित कर्मे करून ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोक्षा-साठीं शेवटीं सर्व कर्मे सोडून संन्यास घेणें यास सांख्य आणि कर्मे कधींही न सोडतां शेवटपर्यंत तींच निष्काम बुद्धीनें करीत राहणें, यास योग किंवा कर्मयोग असें म्हणतात. "

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे–" एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति " इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण–"किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः " इति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानांनीं सांगितलेल्या या विभागवचनाला श्रुतीचें प्रमाण दाखवितात–)—**यथा एतत् विभागवचनं**—जसें हें भगवानांचें विभागवचन आहे—**तथा एव शातपथीये ब्राह्मणे**—तसेंच शतपथ शाखेच्या ब्राह्मणांत–**दर्शितं**—दाखविलें आहे.—**एतं एव प्रव्राजिनः लोकं इच्छन्तः ब्राह्मणाः**—याच संन्याशांच्या लोकास म्ह० प्रकृत आत्म्यास इच्छिणारे ब्राह्मण—**प्रव्रजन्ति**—संन्यास करितात.—**इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय**—याप्रमाणें सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान करून —**तच्छेषेण**— त्या विधीच्या शेषानें म्ह० अर्थवादानें—**येषां नः**—ज्या आमचा—**अयं आत्मा**—हा आत्मा—**अयं लोक**—हाच लोक आहे ते आम्ही—**प्रजया किं करिष्यामः**—प्रजेनें काय करणार (प्रजेला घेऊन काय करावयाचें आहे ?)—**इति**—असें शतपथब्राह्मणांत दाखविलें आहे. [भगवानांनीं या दोन निष्ठा जशा अगदीं पृथक् करून दाखविल्या आहेत त्याचप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणांतही दाखविल्या आहेत. अर्थात् भगवानांच्या या विभागवचनाचें तें मूळ आहे. " नित्य विज्ञानस्वरूप आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारे ब्राह्मण सर्व कर्मफलाविषयीं अत्यंत विरक्त होऊन सर्व कर्मांचा त्याग करून ज्ञाननिष्ठ होतात. " याप्रमाणें सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान करून त्याचें प्राशस्त्य दाखविणाऱ्या पुढील अर्थवादानें ' आम्हांला हा आत्मा हाच संपादन करण्यास योग्य असा लोक–फळ आहे. तेव्हां या मनुष्य-लोकाचें साधन अशी जी

पृ.४४४ सांख्य–कर्मे सोडणें,योग–कर्मे करणें ४४७.योग म्ह. पाप न लागतां कर्मे करण्याची युक्ति ७,४४६ सांख्य–संन्यास, सांख्य म्ह. सांख्यनिष्ठा, वगैरे अनेक जागीं अनेक अर्थ केले आहेत. एक निश्चित अर्थ नाहीं. एके ठिकाणीं तर " धर्म पहिल्यानें चित्तशुद्धीकरितां तर पुढें चित्तशुद्धी झाल्यावर स्वतःकरितां जरी विषयोपभोगरूपी व्यवहार तुच्छ झाले तरी लोकसंग्रहार्थ तेच व्यवहार केवळ स्वधर्म किंवा कर्तव्य म्हणून निष्काम बुद्धीनें करणें जरूर आहे."पृ.४६४असें ह्मटलें आहे. यांत ते 'ज्ञानी पुरुषानें विषयोपभोगरूपी व्यवहार लोकसंग्रहार्थ स्वधर्म म्हणून निष्काम बुद्धीनें केले पाहिजेत,'असें म्हणतात ! हा केवढा अपसिद्धान्त आहे, हें सामान्य वाचकांच्याही लक्षांत येईल. गीताही या गोष्टीला अनुकूल नाहीं. ती मुमुक्षूच्या विषयोपभोगरूप व्यवहाराचाही जर तीव्र निषेध करते तर ज्ञानी पुरुषाच्या विषयोपभोगरूप व्यवहाराला संमति कशी देईल ? असे अपसिद्धान्त गीतारहस्यांत पदोपदीं आढळतात. जसें–वरील पहिल्या उताऱ्यांत ' ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोक्षासाठीं शेवटीं सर्व कर्में सोडून संन्यास घेणें, यांस सांख्य म्हणतात ' असें म्हटलें आहे. ज्ञान झाल्यावर मोक्षासाठीं कांहीं कर्तव्य राहतें, हें म्हणणें वेदान्तशास्त्राच्याच नव्हे तर गीतेच्या ' ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिं अचिरेण अधिगच्छति ' ' ज्ञात्वा मां शांतिं ऋच्छति ' इत्यादि अनेक वचनांच्याही विरुद्ध आहे.

१ या वाक्याचा अर्थ रहस्यकार 'लोक हाच आमचा आत्मा' पृ. २५६ असा करितात, पण तो चुकीचा आहे.

प्रजा तिला घेऊन आम्हांला काय करावयाचें आहे,' कारण प्रजेनें प्राप्त होणारा जो मनुष्यलोक तो या आत्मलोकाहून भिन्न नाहीं. आत्म्यांत सर्व फलांचा अन्तर्भाव होतो. (अ. ४-३३) असें म्हणून मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें ज्ञान दाखविलें आहे.]

तत्रैव च—"प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत" इति ॥

भाष्यार्थ—(आतां त्याच ब्राह्मणांतील कर्मनिष्ठेविषयींचें वाक्य दाखवितात—)—**च तत्र एव**—आणि तेथेंच म्ह० शतपथ ब्राह्मणांतच—**दारपरिग्रहात् प्राक्**—पत्नीचें पाणिग्रहण करण्याच्यापूर्वी—**प्राकृतः पुरुषः आत्मा**—तत्त्वदर्शन झालेलें नसल्यामुळें प्राकृत म्ह० अज्ञ पुरुष म्ह० तोही आत्माच—**धर्मजिज्ञासोत्तरकालं**—गुरुसमीप वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठीं धर्मजिज्ञासा केल्यावर—पूर्वमीमांसेचें अध्ययन केल्यावर—**लोकत्रयप्राप्तिसाधनं**—मनुष्य, पितृ व देव या तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन—**सः अकामयत**—तो इच्छिता झाला. एक—**पुत्रं**—पुत्र, हें मनुष्यलोकाच्या प्राप्तीचें साधन,—**च द्विप्रकारं वित्तं**—व दोन प्रकारचें वित्त—**मानुषं च दैवं**—मानुष वित्त व दैववित्त.—**तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं**—त्यांतील मानुष वित्त कर्मरूप असतें तें—**पितृलोकप्राप्तिसाधनं**—पितृलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे—**च विद्यां**—व विद्या—उपासना हें—**दैवं वित्तं**—दैव वित्त आहे. तें—**देवलोकप्राप्तिसाधनं**—देवलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे.—**इति**—असें सांगितलें आहे [आणि स्त्रीपरिग्रह करण्याच्यापूर्वी अज्ञ पुरुष ब्रह्मचारी होऊन गुरुगृहीं वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठीं धर्मजिज्ञासा करून म्ह० पूर्वमीमांसेचें अध्ययन केल्यावर मनुष्यलोकादि तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन जें पुत्रादिक त्याची 'तो मला पत्नी असावी अशी कामना करता झाला' इत्यादि वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें इच्छा करतो. पुत्र—प्रजा हें मनुष्यलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे. कर्माला मानुष वित्त म्हणतात. तें पितृलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे व उपासना हें दैववित्त असून तें देवलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे. असें शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलें आहे.]

अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि। "तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति" इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम्। तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

भाष्यार्थ—(कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा सांगणाऱ्या वरील दोन्ही श्रुतिवाक्यांचें तात्पर्य—)—**अविद्याकामवतः एव**—अविद्या व काम यांनीं विशिष्ट असलेल्या अज्ञालाच—**सर्वाणि श्रौतादीनि कर्माणि**—सर्व श्रौत-स्मार्त कर्में—'**सः अकामयत जाया मे स्यात्**'—तो मला पत्नी असावी, अशी कामना करता झाला, इत्यादि वाक्यानें—**दर्शितानि**—दाखविलीं आहेत.—**तेभ्यः व्युत्थाय प्रव्रजन्ति**—त्या कर्मांपासून निवृत्त होऊन—कर्में सोडून संन्यास करितात,—**इति**—या वाक्यानें—**आत्मानं एव**

लोकं इच्छतः—आत्मा याच लोकाची इच्छा करणाऱ्या—**अकामस्य**—निष्काम पुरुषाला—**व्युत्थानं**—व्युत्थान-संन्यास—**विहितं**—सांगितला आहे,—**यदि भगवतः श्रौतकर्म-ज्ञानयोः समुच्चयः अभिप्रेतः स्यात्**—जर भगवानाला श्रौत कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय-सह अनुष्ठान इष्ट असेल—**तत्**—तर—**एतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्**—हें विभागवचन अयोग्य होईल. [कामनेनें युक्त असलेला जो अज्ञ त्याच्याच साठीं सर्व श्रौत-स्मार्त कर्में आहेत, असें वरील 'सोऽकामयत०' या श्रुतीनें दाखविलें आहे. तसेंच आत्मलोकाचीच इच्छा करणाऱ्या व कर्माविषयीं विरक्त झालेल्या निष्काम मुमुक्षूला 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' या वाक्यानें संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे. अर्थात् भगवानांना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय इष्ट आहे, असें जर मानलें तर सकाम पुरुषाला कर्में व निष्काम पुरुषाला संन्यास, हें श्रुतीचें विभागवचन अयोग्य ठरेल. पण तसें होणें वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवानही श्रुतिविरुद्ध जर कांहीं सांगतील तर तेंही वैदिक संप्रदायांत केव्हांच ग्राह्य मानलें जाणार नाहीं. सुगत-बुद्धाचा उपदेश वैदिकांना याच कारणानें अग्राह्य झाला. शिवाय वैदिकसंप्रदायाचे आधारस्तंभ जे व्यास ते भगवानांचा असा अवैदिक उपदेश श्लोकरूपानें केव्हांच ग्रंथित करणार[1] नाहींत.]

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानांना ज्ञानकर्मसमुच्चयच इष्ट आहे असें जर मानलें तर अर्जुनाचा प्रश्नही अनुपपन्न होतो, असा दुसरा दोष दाखवितात—)—**च 'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते०'—इत्यादिः अर्जुनस्य प्रश्नः उपपन्नः न भवति**—आणि 'कर्मापेक्षां ज्ञान अधिक श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे तर मला घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस' हा अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाहीं.—**भगवता पूर्वं बुद्धिकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं अनुक्तं**—भगवानांनीं पूर्वी ज्ञान व कर्म यांचें एका

---

१ अर्थात् रहस्यकारांनीं मूळ प्रमाण जी श्रुति व स्मृति त्यांना सोडून नारायणीय किंवा भागवत धर्माच्या पायावर कर्मयोगशास्त्राची 'उभारणी' करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो वेदविरुद्ध जर असेल तर अप्रमाण ठरेल.वैदिक दोन धर्मांचा उपाय-उपेयभाव आचार्यांनीं वर स्पष्टपणें सांगितला आहे. गीता किंवा नारायणीय-भागवत-धर्म 'प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन मार्ग स्वतंत्र आहेत' असें खरोखरीच जर सांगत असतील तर ते वैदिक संप्रदायाला सोडून असल्यामुळें वैदिकांना अग्राह्य ठरतील. अशा वेदबाह्य मताचा पुरस्कार भगवान् श्रीकृष्णांनीं केला असें जरी क्षणभर मानलें तरी वेदव्यास त्याचें श्लोकरूपानें ग्रथन केव्हांही करणार नाहींत आणि वैदिक संप्रदाय तर 'धर्मेण पापं अपनुदान्ति' नाराय. पृ. ७८ असें समस्वरानें सांगत आहे. अर्थात् नारायणीय धर्म हा एक अपूर्व प्रमाण ग्रंथ आहे, असें मानून व त्यांत प्रवृत्तिधर्मच मोक्षाचें साक्षात् साधन आहे, किंवा ज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें मरेपर्यंत कर्म करीतच राहिलें पाहिजे असेंच प्रतिपादन केलें आहे, असें मानणें, सर्वथा अनुचित होय.

पुरुषाकडून एकाच वेळीं अनुष्ठान होणें अशक्य आहे असें न सांगितलेलें—**च**—व—**अश्रुतं**—न ऐकलेलें—**कर्मणः बुद्धेः ज्यायस्त्वं**—कर्माहून ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व—**अर्जुनः**—अर्जुन—**'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः' इति**—कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे, असें—**भगवति**—भगवानावर—**मृषा एव**—खोटेंच—**कथं**—कसें—**अध्यारोपयेत्**—लादील ? [भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय-सह अनुष्ठानच इष्ट आहे, असें जर मानलें तर अर्जुनाचा ' कर्मापेक्षां ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला घोर कर्म करावयास कां सांगतोस ? ' असा हा प्रश्न योग्य ठरत नाहीं. कारण समुच्चय म्हटला कीं तो एका पुरुषाला एकाच वेळीं प्राप्त होतो. ज्ञान व कर्म यांचें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं, असें पूर्वी भगवानांनीं सांगितलेलें नसतांना व अर्जुनानें कर्मापेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ आहे असें ऐकलेलेंही नसतांना, अर्जुन कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे, असें भगवानावर—**'ज्यायसी चेत्'**—या वाक्यानें खोटेंच कसें लादील ? भगवानांनीं तसें सांगितलेलें असल्यावांचून अर्जुन त्यांच्यावर तसा मिथ्या आरोप करणार[1] नाहीं. पण ज्याअर्थी अर्जुन तसें स्पष्ट विचारीत आहे, त्याअर्थी भगवानांनींच तसें सांगितलें असलें पाहिजे हें उघड होतें.]

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति—'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चय हा गीतेचा प्रतिपाद्य विषय नव्हे याविषयीं आणखी एक उपपत्ति-)—**किं च**—आणि शिवाय—**यदि सर्वेषां बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः स्यात्**—जर सर्व मुमुक्षूंना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितलेला असेल तर—**सः अर्जुनस्य अपि उक्तः एव**—तो अर्जुनालाही सांगितलाच असला पाहिजे.—**इति**—तेव्हां—**एतयोः यत् श्रेयः तत् एकं सुनिश्चितं ब्रूहि**—संन्यास व कर्म या दोहोंतील जें श्रेयस्कर तें एक अगदीं निश्चयानें सांग. (अ. ५ श्लो. १).—**इति**—असा—**उभयोः उपदेशे सति**—दोहींचा उपदेश केलेला असतांना—**अन्यतरविषयः एव प्रश्नः**—त्यांतील एकाविषयींच प्रश्न—**कथं स्यात्**—कसा होईल ?—**पित्तप्रशमनार्थिनः**—आपल्या पित्ताची शांति व्हावी, अशी इच्छा करणाऱ्या रोग्याला—**वैद्येन**—वैद्यानें—**मधुरं शीतं च भोक्तव्यं**—मधुर व शीत पदार्थ खावा—**इति उपदिष्टे**—असा उपदेश केला असतां—**तयोः**—मधुर व शीत या दोहोंतील—**अन्यतरत्**—कांहीं तरी एक—**पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि**—पित्ताच्या शांतीचें कारण-उपाय सांग—**इति प्रश्नः न भवति हि**—असा प्रश्न उपपन्न होत

१ अर्थात् ज्ञानाहून कर्म निकृष्ट आहे, हें अर्जुनाचें म्हणणें खोटें नव्हे. त्याला भगवानांच्या वचनाचाच आधार आहे (अ. २-४९ पहा) व जर ज्ञान श्रेष्ठ व स्वतंत्र मोक्षसाधन, तर समुच्चय संभवतच नाहीं.

नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [तसेंच, इतर सर्व साधकांना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर सांगितलेला असेल तर तो अर्जुनालाही सांगितलेला असणारच. कारण मोक्षाचें साधन अर्जुनासाठीं निराळें व इतर साधकांसाठीं निराळें, असें होणें शक्य नाहीं. मग त्या दोन्हीं साधनांचा समुच्चयानें उपदेश केलेला असतांना ' त्या दोन्हींतील जें एक श्रेयः-साधन असेल तेंच मला सांग, ' असा दोन्हींतील एकाविषयींच प्रश्न करणें उपपन्न होत नाहीं. एखाद्याला पित्ताचा विकार झाला असतां व त्याच्या शांतीसाठीं त्यानें वैद्याला औषध विचारलें असतां ' मधुर व शीत पदार्थ खावे, म्हणजे पित्तोपशम होतो ' असें वैद्यानें सांगितल्यास त्यांतील एकच कोणतें तरी पित्तशांतीचें औषध सांग, असें तो रोगी विचारीत नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे.]

अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं, पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(भगवानांनीं समुच्चयच सांगितला, पण अर्जुनाला त्याचा बोध न झाल्यामुळें त्यानें असा प्रश्न केला, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान--)—**अथ**—बरें,—**भगवदुक्तवचनार्थ-विवेक-अनवधारणनिमित्तः**—भगवानांनीं सांगितलेल्या वचनाच्या अर्थाचा विवेक करतां न आल्यामुळें—**अर्जुनस्य प्रश्नः**—अर्जुनाचा हा प्रश्न आहे, अशी—**कल्प्येत**—जरी कल्पना केली—**तथापि**—तरी—**भगवता**—भगवानानें—**प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं**—प्रश्नानुरूप प्रतिवचन–उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें. म्हणजे—**मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः**—मी ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितला आहे, मग—**त्वं इत्थं भ्रान्तः किमर्थं असि**—तूं असा भ्रान्त कशासाठीं झाला आहेस,—**इति**—असें भगवानांनीं उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें. **तुं**—**पुनः**—पण—**मया पुरा द्वे निष्ठे प्रोक्ते**—मीं पूर्वीं दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत—**इति**—असें—**पृष्टात् अन्यत् एव**—विचारलेल्या प्रश्नाहून निराळेंच—**अननुरूपं प्रतिवचनं**—अयोग्य उत्तर—**वक्तुं न युक्तं**—सांगणें उचित नव्हे. [भगवानांचा आशय अर्जुनाला न कळल्यामुळें त्यानें असा प्रश्न विचारला, असें जरी क्षणभर मानिलें म्ह० अर्जुनाला भगवद्वचनाच्या अर्थाविषयीं भ्रम झाला असें जरी एक क्षणभर समजलें तरी भगवानांना आपल्याच आशयाविषयीं भ्रम होणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांनीं तरी अर्जुनाच्या प्रश्नाला अनुसरून योग्य तेंच उत्तर द्यावयास हवें होतें. म्हणजे ' अरे अर्जुना ! मी तुला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय–त्यांचें सह अनुष्ठान करावयास सांगितलें असतांना तूं असा भ्रांत कां होतोस ? मला यांतील एकच साधन सांग असें कां म्हणतोस ? ' असें भगवानांनीं म्हणणें उचित होतें. पण तसें कांहीं न म्हणतां–'मीं पूर्वीं दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ' असें प्रश्नाच्या अगदीं विपरीत उत्तर भगवानांनीं दिलें आहे. त्यावरून ज्ञानकर्मसमुच्चय भगवानांना इष्ट आहे असें सिद्ध होत नाहीं.]

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किं च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्र ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें श्रौत कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चयच संभवत नाहीं, असें सांगून स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चयही संभवत नाहीं, असें सांगतात-)—**स्मार्तेन एव कर्मणा**—स्मार्त कर्माशींच—**बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते अपि**—बुद्धीचा समुच्चय भगवानांना इष्ट आहे, असें जरी मानलें तरी—**विभागवचनादि सर्वं**—विभागाचें कथन वगैरे सर्व—**उपपन्नं न**—उपपन्न होत नाहीं. [श्रुति व स्मृति यांतील ज्ञान व कर्म यांचें विभागवचन, कर्माहून ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व, पांचव्या अध्यायांतील एकाच साधनाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न, भगवानांचें त्यावरील उत्तर, हें सर्वच स्मार्त कर्माशींच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानांना इष्ट आहे, असें मानल्यास उपपन्न होत नाहीं.] (स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय न संभवण्याचें आणखी एक कारण-)—**किं च**—आणि शिवाय—**युद्धं स्मार्तं कर्म**—युद्ध हें स्मृतीनें सांगितलेलें कर्म—**क्षत्रियस्य स्वधर्मः**—क्षत्रियाचा स्वधर्म आहे,—**इति जानतः**—असें जाणणाऱ्या अर्जुनाचा—**'तत् घोरे कर्मणि मां किं नियोजसि'**—तर मग घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस ?—**इति उपालंभः**—असा उपालंभ-निंदा-असा टोमणा—**अनुपपन्नः**—अयोग्य आहे. [मनु (अ. ७.८८-९५.) याज्ञवल्क्य (अ. १ श्लो. ३२३-३२६.) इत्यादि धर्मशास्त्रकारांनीं क्षत्रियाला उद्देशून युद्धाचें विधान केलें आहे. त्यामुळें तो त्यांचा स्वधर्म आहे. अर्जुनाला युद्ध हा आपला धर्म आहे, हें ठाऊक होतें, असें असतांना 'कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला तूं हें घोर कर्म-युद्ध करावयास कां सांगतोस ?' असा अर्जुनानें भगवानास जो टोमणा मारला आहे तो अयोग्य आहे. स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय जर इष्ट असता तर हा अर्जुनानें केलेला भगवानांचा उपालंभ योग्य झाला नसता. याप्रमाणें समुच्चयपक्षीं प्रश्न-प्रतिवचनांची उपपत्ति लागत नसल्यामुळें गीताशास्त्र समुच्चयपर नाहीं, असें सांगून समुच्चयपक्षाच्या खंडनाचा उपसंहार करितात-]—**तस्मात्**—म्हणून—**गीताशास्त्रे**—गीताशास्त्रांत—**ईषन्मात्रेण अपि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा**—यत्किंचितही श्रौत किंवा स्मार्त कर्माशीं—**आत्मज्ञानस्य समुच्चयः**—आत्मज्ञानाचा समुच्चय-सहभाव—**केनचित्**—कोणाकडूनही-कोणालाही—**दर्शयितुं न शक्यः**—दाखवितां येणें शक्य नाहीं. [अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें गीताशास्त्रांत अतिशय अल्प अशाही श्रौत किंवा स्मार्त कर्माशीं आत्मज्ञानाचा समुच्चय सांगितलेला आहे, असें कोणाला[१]ही दाखवितां येणें शक्य नाहीं.]

१ पण रहस्यकार तर ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षच गीतेला संमत आहे, असें म्हणतात. आचार्यांनीं ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षाचें जें वर खंडन केलें आहे तें लक्षपूर्वक वाचल्यावर ज्ञान व कर्म म्ह० काय, त्यांचा विरोध कसा, व त्यामुळेंच त्यांचा समुच्चय अशक्य कसा, तें कोणा-

च्याही लक्षांत येईल. पण रहस्यकार प्राचीन वृत्तिकारांचा पक्ष घेऊन म्हणतात "श्रीशंकराचार्यांचें गीतेवरील भाष्य हा सध्यां अति प्राचीन ग्रंथ समजतात. यापूर्वीं गीतेवर बरींच भाष्यें किंवा टीका झालेल्या होत्या यांत संशय नाहीं. परंतु या टीका सध्यां उपलब्ध नसल्यामुळें महाभारतानंतर व शंकराचार्यांचा उदय होण्यापूर्वीं दरम्यानच्या काळांत गीतेचा अर्थ कसा लावीत असत हें समजण्यास आतां पुरीं साधनें उरलीं नाहींत. तथापि शांकरभाष्यांतच या प्राचीन टीकाकारांच्या मतांचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून आचार्यांच्या पूर्वींच्या टीकाकारांनीं गीतेचा अर्थ महाभारतकारांप्रमाणें ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक म्ह. ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी मनुष्यानें आमरणान्त स्वधर्मोक्त कर्म केलें पाहिजे, असा प्रवृत्तिपर लाविलेला होता असें उघड दिसून येतें." पृ. ११.

पण हें म्हणणें किती योग्य आहे तें शांकरभाष्य आतां वाचकांपुढें प्रत्यक्षच असल्यामुळें निराळें सांगावयास नको. केवल ज्ञानानें मोक्ष नाहीं. तर ज्ञान व अग्निहोत्रादि कर्म यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष मिळतो, असें वृत्तिकारांचें मत होतें. पण आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर मी अकर्ता, अभोक्ता, इत्यादि आहें, असें निश्चित ज्ञान होतें, सर्वत्र एक आत्मतत्त्व आहे, असाही अनुभव येतो. त्यामुळें 'मी कर्ता भोक्ता आहें, आत्मा सर्व शरीरांत एक नसून अनेक आहे,' इत्यादि समजुतीनेंच होणारें कर्म संभवत नाहीं असें सांगून आचार्यांनीं वर त्या मताचें खंडन कसें केलें आहे, तें वाचकांनीं पहावें. म्हणजे 'ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी पुरुषानें आमरणान्त स्वधर्मोक्त कर्म केलें पाहिजे' हें रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें लक्षांत येईल. ज्ञान व श्रौत-स्मार्त कर्म यांचा समुच्चय मोक्षाचें साधन आहे, असें वृत्तिकार म्हणतात. पण रहस्यकार 'मोक्ष जरी ज्ञानानेंच मिळत असला तरी ज्ञानी पुरुषानें स्वतःसाठीं जरी नाहीं तरी, लोकसंग्रहार्थ मरेपर्यंत सांसारिक कर्मे करीत राहिलें पाहिजे' असें म्हणतात. रहस्यकार आणखीं एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, आचार्यांच्या पूर्वीं संन्यासमार्गी टीका होत्या कीं काय तें कळण्यास मार्ग नाहीं. पण ज्या वृत्तिकारांच्या वृत्तीवरून आचार्यांच्या पूर्वीं ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष होता, असें ठरतें त्याच वृत्तीवरून त्यांच्याही पूर्वीं 'सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः' असें प्रतिपादन करणारे टीकाकार होते हें सिद्ध होतें. कारण तसें मत जर प्रचलित नसतें तर वृत्तिकारांचा पूर्वपक्षच उद्भवला नसता. महाभारतकारांचें मतही ज्ञानकर्मसमुच्चयाला अनुकूल असेंच होतें, ही समजूत चुकीची आहे. कारण ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष कर्मकांडी मीमांसकांचा आहे व 'ज्ञानात् एव कैवल्य' हा औपनिषद सिद्धान्त आहे. शिवाय रहस्यकार ज्याला ज्ञान समजतात तें ज्ञान मोक्षाच्या मुळींच उपयोगीं नाहीं. ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार असें ते समजत नाहींत. गी. र. प्रस्तावना पृ. ७ पहा.

"ज्ञानानें मोक्ष मिळतो किंवा ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयानें मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणीं उपस्थित करून केवळ ज्ञानानेंच सर्व कर्मे दग्ध होऊन मोक्ष प्राप्ति होते, मोक्ष प्राप्तीस कर्मांची जरूरी नाहीं, असा गीतार्थ श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत प्रथम दिला आहे. आणि त्यावरून पुढें असें अनुमान काढिलें आहे कीं ज्याअर्थीं गीतेच्या दृष्टीनेंही मोक्षाला कर्मांची जरूरी नाहीं, त्याअर्थीं चित्त शुद्ध झालें म्हणजे कर्मे निरर्थक होतात. आणि तीं स्वभावतःच बंधक म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्यामुळें ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण ' लोकसंग्रह करण्याची इच्छा असलेल्या विद्वानानें कर्मामध्यें आसक्त न होतां तीं अज्ञाप्रमाणेंच करावीं ' अ. ३ श्लो. २५. असें गीतेंतच सांगितलेलें आहे. तेव्हां गीताशास्त्रांत समुच्चय नाहीं, असें कसें म्हणतां ? ' अशी शंका कोणी घेईल म्हणून आचार्य सांगतात-)—**तु**—परंतु—**अज्ञानात् रागादिदोषतः वा**—अज्ञानामुळें किंवा राग-द्वेषादि दोषांमुळें—**कर्मणि प्रवृत्तस्य**–श्रौत-स्मार्त कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या—**यज्ञेन दानेन तपसा वा**—यज्ञ, दान व तप यांनीं—**विशुद्धसत्त्वस्य**—ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे अशा—**यस्य**—ज्याला—**परमार्थतत्त्वविषयकं**—परमार्थ तत्त्वाविषयींचें—**इदं सर्वं एकं एव ब्रह्म च अकर्तृ इति ज्ञानं**—हें सर्व एकच ब्रह्म आहे व तें अकर्तृ आहे असें ज्ञान—**उत्पन्नं**—उत्पन्न झालें—**तस्य**—

सोडून दिलीं पाहिजेत हेंच मत भगवंतासही गीतेंत ग्राह्य आहे, असें म्हणावें लागतें. ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही कर्में केलीं पाहिजेत या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असें नांव असून श्रीशंकराचार्यांचा वरील युक्तिवाद हाच काय तो तद्विरुद्ध मुख्य आक्षेप होय. " ३०६

पण वरील भाष्यांत आचार्यांनीं तसें अनुमान काढलेलें नाहीं. प्रत्यक्ष श्रुति-स्मृतिवचनांनीं व युक्तीनें तसें सिद्ध केलें आहे. मी अकर्ता आहें. नित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आहें असें ज्ञान झाल्यावर कर्मांचा संभवच नाहीं. त्यामुळें त्यांचा त्यागच प्राप्त आहे. तथापि कांहीं कारणानें त्यांचा स्वरूपतः त्याग अशक्य झाल्यास त्याच्या हातून होणारी जी कर्मरूप चेष्टा तें वस्तुतः कर्मच नव्हे. त्यामुळें ज्ञानाशीं त्याचा समुच्चय मानतां येत नाहीं. असें स्पष्ट म्हटलें आहे. शिवाय प्राचीन समुच्चयवादी ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांना मोक्षाचे दोन स्वतंत्र मार्ग म्हणत नाहींत. रहस्यकार त्यांना स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणतात. तुल्यबल समजतात. किंबहुना कर्मयोगाच्या मातब्बरी ज्ञानयोगाहून अधिक आहे, असेंही प्रतिपादन करितात. अर्थात् रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय वृत्तिकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाहून अगदीं विपरीत आहे. त्यामुळें आचार्यांच्या पूर्वीं गीतेवर समुच्चयपर टीका जरी असल्या तरी त्यांचा रहस्यकारांच्या पक्षास कांहीं उपयोग नाहीं; शिवाय आचार्यांनीं ज्ञान-कर्मसमुच्चय पक्षाचें जें खंडन केलें आहे त्याचें प्रतिखंडन रहस्यकारांनीं किंवा दुसऱ्या कोणीही केलेलें नाहीं. नुसतें 'शंकराचार्यांचा युक्तिवाद समाधानकारक किंवा निरुत्तरही नाहीं.' ३०६,७ असें म्हणून काम भागत नाहीं. रहस्यकारांनीं ३०७ पृष्ठावर जीं दोन कारणें सांगितलीं आहेत ती सर्वथा अयोग्य कशीं आहेत तें आम्ही पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं दाखवूं; येथें विस्तार करीत नाहीं. आचार्यांनीं भगवानांना गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चय विवक्षित नाहीं असें दाखविण्यासाठीं जीं अनेक कारणें सांगितलीं आहेत त्यांचें निराकरण केल्यावांचून ' आचार्यांचा युक्तिवाद कायतो एवढाच व तो समाधानकारक किंवा निरुत्तर नाहीं.' या म्हणण्यावर आमचा विश्वास बसणें शक्य नाहीं.

त्याचें—**कर्माणि च कर्मप्रयोजने निवृत्ते अपि**—कर्म व कर्माचें प्रयोजन हीं दोन्हीं जरी निवृत्त झालेलीं असलीं तरी—**लोकसंग्रहार्थं**—लोकसंग्रहार्थ—लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये म्हणून—**यत्नपूर्वं**—मोठ्या यत्नानें—**यथा प्रवृत्तः**—ज्ञान होईपर्यंत तो जसा कर्मांत प्रवृत्त झाला होता—**तथा एव**—तसाच—**कर्मणि प्रवृत्तस्य**—कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या त्याचें—**यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते**—जें प्रवृत्ति करीत असल्यासारखें दिसतें—**तत् कर्म न**—तें कर्मच नव्हे. कीं—**येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्**—ज्याच्याशीं ज्ञानाचा समुच्चय होईल. [पण एखादा पुरुष आत्म्याच्या अज्ञानामुळें व राग-द्वेषादि दोषांमुळें श्रौत-स्मार्त कर्मांमध्यें प्रवृत्त झाला, म्हणजे त्यानें वेदाचें अध्ययन संपवून धर्मजिज्ञासा करून, गुरुकुलांतून परत येऊन स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि कर्में आरंभिलीं, पण यज्ञ, दान व तप यांच्या योगानें त्याचे चित्त पूर्वपुण्यामुळें लवकरच शुद्ध झालें, म्हणजे त्यांतील राग-द्वेषादि दोष गेले, व परमार्थ आत्मतत्त्वाविषयीं—'हें आत्मतत्त्व सर्व एकच आहे, ब्रह्म आहे व अकर्तृ आहे' अशा प्रकारचें ज्ञान त्याला झालें म्ह. आत्म्याच्या स्वरूपाविषयींचें अज्ञानही गेलें, मग त्याला कर्माचें कांहीं कारणच उरत नाहीं. आत्म्याचें अज्ञान व राग-द्वेष हीं कर्मांचीं निमित्तें आहेत. पण तीं यज्ञादि कर्मानुष्ठान व आत्मविचार यांच्या योगानें गेलीं त्यामुळें कर्मही निवृत्त झालें व कर्माचें प्रयोजन—फळही निवृत्त झालें. तथापि तो श्रेष्ठ आहे. हजारों लोक त्याचे अनुयायी आहेत, त्यानें श्रौत-स्मार्त कर्म टाकल्यास लोकही तें टाकतील, अशी स्थिति आहे. म्हणून लोकांनीं ज्ञानापूर्वी कर्मांचा त्याग करून उन्मार्गी होऊं नये म्हणून तो पूर्वीप्रमाणेंच—ज्ञानापूर्वी जसा कर्म करीत होता तसाच कर्म करीत राहिला, तर त्याचें जें आभासरूप कर्म दिसतें तें वस्तुतः कर्म नव्हे. त्यामुळें त्या तसल्या आभासरूप कर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय मानतां येत नाहीं. कारण तत्त्ववेत्ता वर्णाश्रमाभिमानशून्य झालेला असतो. त्याला मी ब्राह्मण, मी गृहस्थ इत्यादि प्रकारचा अभिमान नसतो. त्यामुळें त्याचें कर्म ही नुस्ती शरीरेंद्रियांची चेष्टा आहे. तें विधिप्राप्त अनुष्ठान[1] नव्हे.]

---

१ अर्थात् लोकसंग्रहासाठीं केलें जाणारें जें कर्म तें वस्तुतः कर्मच नव्हे. त्याचा आत्मज्ञानाशीं मोक्षासाठीं समुच्चय करतां येत नाहीं. समुच्चयवादी वैदिक मोक्षासाठीं ज्ञान व कर्म यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केलें पाहिजे असें म्हणतात. केवळ ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे, हें त्यांना कबूलच नाहीं. पण रहस्यकारांना ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, एवढें कबूल आहे. पण तोही निश्चय नाहीं, धरसोड फार; क्वचित् त्यांनीं ' कर्मच स्वतंत्र मोक्षसाधन आहे, ' असें म्हटलें आहे. ३०३ क्वचित् चित्तशुद्धीसाठीं वर्णाश्रमधर्म जरी प्रथम हवे असले तरी ज्ञानोत्तर ते लोकसंग्रहार्थ केले पाहिजेत. ज्ञानोत्तर केलेलीं कर्में मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहींत. गीतेंतील कर्ममार्ग संन्यासमार्गाचें म्ह० ज्ञानयोगाचें पूर्वांग—साधन नव्हे. कर्मानेंच सिद्धि मिळते. रहस्यकार 'ज्ञान' शब्दाच्या अर्थाचाही फार घोटाळा करितात. ज्ञान म्ह० संन्यास, ३०५. आपल्या आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे हें कळणें ३०३, साम्यबुद्धि हेंच ज्ञान, २०८, सर्वभूतें आपल्या ठायीं किंवा भगवंताचे ठायीं आहेत, असें जें ज्ञान, ४४९, इत्यादि धरसोडीचीं अशीं आणखीं शेंकडों उदाहरणें देतां येतील.

यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः। तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते। यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ॥

भाष्यार्थ—(तसेंच ज्ञानी पुरुषाची जी यज्ञयागादि प्रवृत्ति ती फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान यांनीं रहित असल्यामुळें भगवानांच्या प्रवृत्तीप्रमाणें ज्ञान किंवा त्याचें फल याच्याशीं समुच्चय पावत नाहीं, असें सांगतात–)—**यथा**—जसें—**भगवतः वासुदेवस्य**—भगवान् वासुदेवाचें—**क्षात्रकर्मचेष्टितं**—क्षत्रिय जातीच्या कर्मांचें अनुष्ठान—**पुरुषार्थसिद्धये**—पुरुषार्थसिद्धीसाठीं—**ज्ञानेन न समुच्चीयते**—ज्ञानाशीं समुच्चित केलें जात नाहीं—**तद्वत्**—त्याप्रमाणें—**विदुषः**—आत्मज्ञानी पुरुषाचें कर्म त्याच्या ज्ञानाशीं समुच्चित केलें जात नाहीं. कारण—**तत्फलाभिसंधि-अहंकाराभावस्य तुल्यत्वात्**—त्याच्या फलाची इच्छा व कर्तृत्वाभिमान यांचा अभाव विद्वानामध्यें तुल्यच असतो. [भगवानांचें युद्धादि क्षात्रकर्म पुरुषार्थसिद्धीसाठीं त्यांच्या ज्ञानाशीं जसें समुच्चय पावत नाहीं त्याचप्रमाणें विद्वानाचेंही कर्म त्याच्या ज्ञानाशीं पुरुषार्थसिद्धीसाठीं समुच्चय पावत नाहीं. कारण भगवानांच्या ठिकाणीं त्या कर्मांच्या फलाची इच्छा व त्याचा 'कर्ता मी' असा कर्तृत्वाभिमान यांचा अभाव जसा असतो तसाच तो आत्मज्ञानी विद्वानाच्या ठायीं असतो.]—**तु**—कारण—**तत्त्ववित्**—'कूटस्थ ब्रह्मच मी' असें मानणारा विद्वान्—**अहं करोमि इति न मन्यते**— मी करतों, असें मानीत नाहीं.—**च**—व—**तत्फलं न अभिसंधत्ते**—त्याच्या फलाची इच्छा करीत नाहीं. [ब्रह्मच मी असें जाणणारा प्रवृत्ति व तिचें फळ हीं दोन्हीं आपल्या ठिकाणीं आहेत, असें पहात नाहीं. तर तीं शरीर व इंद्रियें यांच्यामध्यें आहेत, असें पाहतो. त्यामुळें व्याख्यान, भिक्षाटन इत्यादि करीत असतांना त्याच्या ठिकाणीं अहंकार, संतोष, तृप्ति इत्यादि वृत्ति जरी प्रतीत झाल्या तरी त्या आभासरूप असतात. म्हणजे त्या आत्म्यामध्यें आहेत, ते माझे धर्म आहेत, असें तो पहात नाहीं, त्यामुळें तसल्या प्रवृत्तीचा ज्ञानाशीं समुच्चय होत नाहीं.] ('अहो पण ज्ञान होण्याच्या पूर्वावस्थेंत जशी, तशीच ज्ञानोत्तरकालींही मनुष्याची नियत प्रवृत्ति दिसते, त्यामुळें ती आभासरूप आहे, असें म्हणतां येत नाहीं' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात–)—**यथा च**—आणि ज्याप्रमाणें—**स्वर्गादिकामार्थिनः**—स्वर्गादि कामांची इच्छा करणाऱ्या—**अग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः**—त्या कामांच्या अग्निहोत्रादि साधनांचें अनुष्ठान करण्यासाठीं ज्यानें अग्निहोत्र घेतलें आहे अशा—**काम्ये एव अग्निहोत्रादौ**—काम्यच अग्निहोत्रादिकांमध्यें—**प्रवृत्तस्य**—प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा—**सामिकृते**—अर्धें अनुष्ठान झाल्यावर—**कामे विनष्टे अपि**—तो काम जरी निवृत्त झाला व—**तत् एव अग्निहोत्रादि अनुष्ठितः अपि**—तेंच अग्निहोत्रादि कर्म तो तसेंच करीतही राहिला तरी—**तत् काम्यं अग्निहोत्रादि न भवति**—तें काम्य अग्निहोत्रादिक होत नाहीं.

[याविषयीं आपण एक उदाहरण घेऊं—स्वर्गादि विषयांची इच्छा करणाऱ्या एखाद्या पुरुषानें त्याच्या साधनांचें अनुष्ठान करण्यासाठीं अग्निहोत्र घेतलें व त्या काम्य अग्नि-होत्रादिकांत तो प्रवृत्त झाला. पण पुढें कांहीं कारणानें त्याचा तो काम–स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीची इच्छा–निवृत्त झाली. तथापि तो तें अग्निहोत्रादि-अनुष्ठान तसेंच करीत राहिला, तर तें त्याचें अग्निहोत्र काम्य होईल का ? नाहीं. कारण नित्य अग्निहोत्र व काम्य अग्निहोत्र हा भेद कामामुळें–स्वर्गादि फलाच्या इच्छेमुळें–झाला आहे. स्वर्गादि फलाची इच्छा नसली तर त्याला काम्य म्हणतां येत नाहीं. कामाच्या अभावीं तेंच नित्य होतें. त्याच न्यायानें आत्मज्ञान झाल्यावर पूर्वीप्रमाणेंच कर्म जरी करीत राहिला तरी तें वस्तुतः कर्म नव्हे. कर्माभास आहे. कारण 'मी कर्ता' ही कर्मविधीची सामग्री त्याच्या-जवळ नसते.]

तथा च दर्शयति भगवान् ' कुर्वन्नपि ' ' न करोति न लिप्यते ' इति तत्र तत्र ॥ यच्च ' पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ' ' कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्त' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः ॥

भाष्यार्थ—(आत्मतत्त्वज्ञानी पुरुषाची कर्मप्रवृत्ति खरी नसून केवळ आभासरूप आहे, याविषयीं भगवानांची अनुमति दाखवितात–)—**तथा च**—तसेंच—**भगवान्**—स्वतः श्रीकृष्ण—**'कुर्वन् अपि न लिप्यते'**—५-७ ब्रह्मात्मैक्यदर्शी ज्ञानी लोकसं-ग्रहार्थ कर्म करीत असला तरी त्यानें लिप्त होत नाहीं.—**'न करोति न लिप्यते'**—१३-३१ हा आत्मा शरीरांत जरी स्थित असला तरी करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं.—**इति तत्र तत्र दर्शयति**—असें ठिकठिकाणीं दाखवीत आहे. [ज्ञानी कर्म करीत असला तरी त्यानें लिप्त होत नाहीं, तो करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं, असें म्हणून भगवानांनीं पुढें ठिकठिकाणीं आत्मज्ञ पुरुषाची प्रवृत्ति हा कर्माभास आहे, असें सांगितलें आहे.] (अहो पण ज्ञानी पुरुषाच्या हालचालीलाही–व्यापारालाही–पुढें कर्म म्हटलें आहे. तेव्हां त्याला कर्माभास कसें म्हणतां ? उत्तर–)—**च**—आणि—**यत्**—जें—**'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्'**—पूर्वींच्या लोकांनीं त्यांच्याही पूर्वींचें कर्म केलें,—**'कर्मणा एव हि जनकादयः संसिद्धिं आस्थिताः'**—कर्मानेंच जनकादिक संसिद्धीला प्राप्त झाले,—**इति**—असें म्हटलें आहे—**तत् तु**—तें तर—**प्रविभज्य ज्ञेयं**—विभागपूर्वक जाणावें.—**तत् कथं**—तें कसें ?—**यदि तावत् पूर्वे जनकादयः**—जर पूर्वींचे जनकादिक—**तत्त्वविदः अपि**—तत्त्ववेत्ते असूनही—**प्रवृत्तकर्माणः**—कर्मांत प्रवृत्त झालेले—**स्युः**—असतील तर ते—**लोकसंग्रहार्थं**—लोकसंग्रहासाठीं—**' गुणाः गुणेषु वर्तन्ते'**—शरीरेंद्रियादि गुण शब्दादि विषयांमध्यें प्रवृत्त होतात (मी नाहीं)—**इति ज्ञानेन एव**—अशा ज्ञानानेंच—**संसिद्धिं आस्थिताः'**—संसिद्धीला–मोक्षाला प्राप्त होण्यास सज्ज झाले, म्ह०—**कर्मसंन्यासे प्राप्ते अपि**—कर्मांचा त्याग करण्याची

प्राप्ति जरी होती तरी—**कर्मणा सह एव**—कर्मासहवर्तमानच—**संसिद्धिं आस्थिताः**—मोक्षाला प्राप्त व्हावयास तयार झाले.—**कर्मसंन्यासं न कृतवन्तः इति एषः अर्थः**—त्यांनीं कर्मसंन्यास केला नाहीं, असा हा अर्थ आहे. ['पूर्वींच्या जनकादिकांनीं त्यांच्याही पूर्वींच्या लोकांनीं केलेलेंच कर्म केलें,' 'जनकादिक कर्मानेंच सांसिद्धीला प्राप्त झाले' असें जें गीतेंतच म्हटलें आहे त्याचा अर्थ ज्ञानी व अज्ञानी असा विभागपूर्वक जाणावा. तो कसा म्हणून विचाराल तर सांगतों–जनकादिक तत्त्ववेत्ते असूनही कर्मे करीत होते, असें जर मानावयाचें असेल तर ते लोकसंग्रहासाठीं 'हीं कर्मे शरीरेंद्रियांचीं आहेत माझीं नव्हेत,' असें समजूनच तीं करीत होते. अर्थात् ते ज्ञानानेंच मोक्षाला प्राप्त झाले, म्ह० कर्मसंन्यास प्राप्त झाला असतांही त्यांनीं तो केला नाहीं. आभासरूप कर्मे करीत असतांनाच मुक्त झाले, असा त्याचा अर्थ करावा. त्यांचीं कर्मे मोक्षासाठीं नव्हतीं, लोकसंग्रहासाठीं होतीं. तीं मोक्षसाधनरूप नसल्यामुळें ज्ञानाशीं त्यांचा समुच्चय मानतां येत नाहीं.]

अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ॥ एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(आतां ते तत्त्वज्ञ नव्हते, या पक्षीं त्यावरील वचनांची व्यवस्था कशी लावावी, तें सांगतात–)—**अथ**—बरें,—**न ते जनकादयः तत्त्वविदः**—ते जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असा पक्ष घेतला तर—**साधनभूतेन ईश्वरार्पितेन कर्मणा**—साधनरूप अशा ईश्वरसमर्पण केलेल्या कर्मानें—**संसिद्धिं**—सांसिद्धीला म्ह०—**सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिं**—चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सांसिद्धीला—**आस्थिताः**—प्राप्त झाले.—**इति व्याख्येयम्**—असें व्याख्यान करावें. [जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असें मानलें तर ते ईश्वराला समर्पण केलेल्या साधनरूप कर्मानें चित्तशुद्धिरूप किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सांसिद्धीला प्राप्त झाले, असें त्या वचनांचें व्याख्यान करावें.] (याविषयीं प्रमाण म्हणून भगवानांच्या दोन-तीन वाक्यांचा उल्लेख करितात–)—**भगवान्**—श्रीकृष्ण—**एतं एव अर्थं**—हाच अर्थ—**'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये'**—अ. ५-११ कर्माधिकारी अतत्त्वज्ञ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठीं कर्मे करितात—**इति**—या वाक्यानें—**वक्ष्यति**—पुढें सांगेल. तसेंच—**' स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य '**—अ. १८-४६ आपल्या विहित कर्मानें ईश्वरास पूजून—**मानवः सिद्धिं विन्दति**—मानव सिद्धीला प्राप्त होतो,—**इति उक्त्वा**—असें सांगून—**'सिद्धिं प्राप्तः यथा ब्रह्म०'**—अ. १८-५० सिद्धीला प्राप्त झालेला तो ब्रह्माला कसा पोचतो तें ऐक,—**इत्यादिना**—इत्यादि वचनानें—**सिद्धिं प्राप्तस्य च**—आणि सिद्धीला प्राप्त झालेल्या साधकाची—**पुनः ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति**—पुनः ज्ञाननिष्ठा सांगेल. [भगवान् हाच अर्थ 'कर्माधिकारी अज्ञ चित्तशुद्धीसाठीं आसक्ति

सोडून कर्म करितात' या वचनानें पुढें पांचव्या अध्यायांत सांगतील. त्याचप्रमाणें पुढें अठराव्या अध्यायांतही 'स्वकर्मानें ईश्वराची पूजा करून मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो,' असें म्हणून 'ज्याला सिद्धि प्राप्त झाली आहे तो ब्रह्माला कसा पोंचतो तें ऐक' या वचनानें चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सिद्धीला प्राप्त झालेल्या त्याला ज्ञाननिष्ठा सांगतील. त्यावरून 'संसिद्धि' म्हणजे केवळ मोक्षच नव्हे. तर कर्मानें प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्ति व ज्ञानानें प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० मोक्ष, असा साधनाच्या अनुरोधानें त्या शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे. नाहीं तर काम्य अग्निहोत्रापासून होणारी संसिद्धि म्हणजे सुद्धां मोक्षच होईल.]

तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः, न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः। यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥ तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें तत्त्वज्ञानानंतर मोक्षाच्या उपयोगी पडणारें असें कर्मच संभवत नसल्यामुळें ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या या सर्व मीमांसेवरून काय निष्पन्न होतें, तें सांगून—**अशोच्यान्०**—या श्लोकाच्या व्याख्यानास आरंभ करितात—)—**तस्मात्**—यास्तव—**गीतासु**—गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकात्मक ग्रंथांत—**केवलात् एव तत्त्वज्ञानात्**—केवल म्ह० कर्मनिरपेक्ष-कर्मरहित नुसत्या तत्त्वज्ञानामुळेंच—**मोक्षप्राप्तिः**—मोक्षप्राप्ति होते.—**कर्मसमुच्चितात् न**—कर्मसमुच्चित-कर्मयुक्त तत्त्वज्ञानामुळें होत नाहीं,—**इति**—असा—**निश्चितः अर्थः**—निश्चित अर्थ आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त आहे.—**च यथा**—आणि ज्याप्रमाणें—**अयं एव अर्थः**—गीतेचा प्रतिपाद्य विषय हाच आहे,—**तथा**—त्या प्रकारें—**प्रकरणशः विभज्य**—प्रकरणशः विभाग करून—**तत्र तत्र**—ठिकठिकाणीं—**दर्शयिष्यामः**—आम्ही पुढें दाखवूं. [तस्मात् गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकांत केवळ तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो, कर्मसहित तत्त्वज्ञानानें होत नाहीं; हा अर्थ-हाच सिद्धान्त निश्चित केला आहे आणि हाच सिद्धान्त गीतेंत कसा सांगितला आहे तें आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं प्रत्येक प्रकरणाचा विभाग करून दाखवूं.)—**तत्र**—याप्रमाणें गीताशास्त्राचा अर्थ निश्चित झाला असतां—**एवं**—येथवरच्या ग्रंथांत वर्णन केल्याप्रमाणें—**धर्मसंमूढचेतसः**—धर्माविषयीं-परमात्म्याविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे अशा, त्यामुळें—**महति शोकसागरे निमग्नस्य**—मोठ्या शोकसागरांत बुडून गेलेल्या—**अर्जुनस्य**—अर्जुनाचा—**आत्मज्ञानात् अन्यत्र**—आत्मज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही—**उद्धरणं अपश्यन्**—उद्धार न पाहणारा-त्याला शोकसागरांतून बाहेर काढण्याचें दुसरें साधनच नाहीं, असें जाणणारा व—**ततः**—त्या शोकसागरांतून—**अर्जुनं**—अर्जुनास—**उद्दिधारयिषुः**—वर काढण्याची इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**आत्मज्ञानाय अवतारयन्**—आत्मज्ञानासाठीं प्रवृत्त करीत—**अशोच्यान् इत्यादि आह**—

'अशोच्यान्०' इत्यादि म्हणतो [याप्रमाणें गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे, असें ठरलें असतां धर्माविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे व जो मोठया शोकसागरांत निमग्न झाला आहे अशा अर्जुनाचा आत्मज्ञानाच्या उपदेशावांचून त्यांतून उद्धार होणें शक्य नाहीं, असें जाणून त्याचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठीं आत्मज्ञानामध्यें त्याला प्रवृत्त करीत होत्साते भगवान् श्रीकृष्ण—'**अशोच्यान्०**-' इत्यादि म्हणतात.]

---

१ पण रहस्यकार 'अशोच्यान्०' या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"एके बाजूस क्षत्रियांचा स्वधर्म व दुसरीकडे गुरुहत्या व कुलक्षय या पातकांची भीति, याप्रमाणें ओढीत असतां 'मरावें का मारावें' या मोहांत पडून लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास त्याचें या जगांत खरें कर्तव्य काय आहे, याचा भगवान् आतां उपदेश करीत आहेत" ६१४. अर्जुन धर्म व अधर्म यांच्या कचाटींत सांपडला होता, हें अंशत: खरें आहे. पण त्याचें कारण 'मरावें कीं मारावें' हा मोह नव्हे; 'मरावें कीं मारावें' हा मोह कशाचा? अर्जुनाला 'मी आतां काय करूं? शत्रूंना मारूं कीं स्वतःच मरून जाऊं' असा का येथें मोह पडला आहे? मुळींच नाहीं. तो प्रश्नच येथें नाहीं. फक्त ज्याचे परिणाम अतिशय भयंकर होणार आहेत असें युद्धासारखें घोर कर्म केल्यानें मी संसारांतून—कर्मबंधांतून मुक्त होईन कीं असलें घोर पण स्वधर्मरूप कर्म न केल्यानें मोक्षाधिकारी होईन, असा प्रश्न त्याच्यापुढें होता. 'मरावें कीं मारावें' हा प्रश्न अर्जुनासारख्याला मुळींच शोभत नाहीं आणि अर्जुन खरोखरच तशा मोहांत पडला असता तर भगवानांनीं त्याला काय सांगितलें असतें, हें सांगावयास व्यास नको होते. ' तुझ्या अंगांत सामर्थ्य असलें तर मार, नाहीं तर खुशाल मर ' हेंच त्याचें उत्तर आहे. त्यासाठीं आत्मोपदेश व आत्मज्ञानाचे कर्मयोगादि उपाय सांगत बसण्याचें कारण नव्हतें. तो स्वतःच आपल्याला धर्मसंमूढचित्त म्हणत आहे, व मला निश्चित श्रेय सांग अशी प्रार्थना करीत आहे. मी तुझा शिष्य आहें. तुला शरण आलों आहें, मला उपदेश कर, असें म्हणत आहे. मला शोक—विषाद झाला आहे. तो भूलोकचें किंवा स्वर्गाचें निष्कंटक राज्य मिळाल्यानेंही जाणार नाहीं, असें सांगत आहे. असें असतांना त्याच्या शब्दांचा विचार न करितां बळेंच त्याच्या गळ्यांत ' मारावें कीं मरावें ' याविषयींचा आपल्याच पदरचा मोह बांधणें, अनुचित होय. " लढाईसारख्या घोर कर्मानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं, अशी अर्जुनाची शंका होती." आत्म्याचें कल्याण होणें म्ह० काय ? आत्मा नित्य कल्याणरूपच आहे. त्याचें कल्याण, किंवा अकल्याण संभवतच नाहीं. त्यापेक्षां ' माझें कल्याण होणार नाहीं ' असें म्हटलें असतें तर तें किती चांगलें झालें असतें? पण गीतारहस्यासारख्या शास्त्रीय ग्रंथांतही शब्दयोजना अगदीं अयोग्य व मनसोक्त केली आहे. असो; अर्जुनाची तशी शंका होती का ? मग ती श्रीकृष्णांनीं कशी घालविली ? युद्धासारख्या घोर कर्मानें आत्म्याचें कल्याण होईल, असें सांगून ती घालविली ? रहस्यकार म्हणतात—" ज्या थोर पुरुषांनीं परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलें ते या जगांत कसे वागतात, येथपासून गीतेंतील उपदेशास सुरवात आहे. " अर्जुनाची शंका काय व भगवानांच्या उपदेशास सुरवात कोठून होते, याचा कांहींच मेळ नाहीं. ज्या थोर पुरुषांनीं परब्रह्माचें ज्ञान संपादन केलेलें असतें त्यांनींही ज्ञानासाठीं कांहीं साधनांचें अनुष्ठान केलेलें असतेंच. साधनानुष्ठानावांचून साध्य

–ज्ञान होणें शक्य नाहीं. पण रहस्यकारांचा आशय असा आहे कीं ज्ञानाच्या साधनांची येथें चर्चा केलेली नाहीं, तें सहज होतें, त्यासाठीं कांहीं खटपट करावयास नको. येथें जो मोठा थोरला प्रश्न सोडवावयाचा आहे तो 'परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलेले थोर लोक जगांत कसे वागतात?' हा आहे. अर्जुनाला 'माझें खरें कल्याण म्ह० बंधापासून मोक्ष कोणत्या मार्गानें होईल? युद्धासारखा हिंसाप्रधान स्वधर्म केल्यानें कीं अहिंसाप्रधान निवृत्त धर्म स्वीकारल्यानें,' याची कांहीं जिज्ञासा नव्हती तर 'मी ज्ञानी आहें,मला ज्ञान झालें आहे, माझ्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण झालें आहे,आतां पुढें मी जगांत कसा वागूं?' तें जाणण्याची इच्छा होती;म्हणून भगवानांनीं त्याच उपदेशास आरंभ केला आहे! कोणही असत् कल्पना! आपल्या उपदेशावर पुढें अशा असंबद्ध कल्पना उभारल्या जातील, हें भगवान् श्रीकृष्ण व व्यास यांच्या कधीं स्वप्नांतही आलें नसेल!!

"भगवान् म्हणतात कीं जगाच्या रहाटीकडे पाहिलें तर आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें दिसून येतें." (गी.३-३) पण भगवान् तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें कोठें म्हणत आहेत? गीतेचा सरळ अर्थ करण्याची प्रतिज्ञा करून सांप्रदायिक टीकाकारांना दोष देणाऱ्या रहस्यकारांनीं हें भगवानांचें म्हणणें आणलें कोठून? 'या लोकीं मीं पूर्वी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे. सांख्यांची ज्ञानयोगानें व योग्यांची कर्मयोगानें' असा तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे. त्यांत आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचा कांहीं संबंध नाहीं. जगांत ज्ञानी व अज्ञानी किंवा निवृत्तिमार्गी व प्रवृत्तिमार्गी असे दोन प्रकारचे लोक जगाच्या आरंभापासूनच संभवत असल्यामुळें त्या दोघांसाठीं दोन प्रकारची निष्ठा–अनुष्ठानतात्पर्य सांगणेंच अवश्य होतें. जगाच्या आरंभीं किंवा आतां सर्वच मानव ब्रह्मज्ञानी असण्याचा संभव नाहीं. तर नेहमींच कांहीं थोडे–फार विरळा ज्ञानी व बाकीचे सर्व अज्ञानी असण्याचाच संभव आहे. (अ. २ श्लो. २९ अ. ७ श्लो. ३). यासाठीं ज्ञानी पुरुषांकरितां ज्ञानयोग व अज्ञांकरितां कर्मयोग, सृष्टीच्या आरंभींच भगवानांनीं सांगितला, हीच व्यवस्था जास्त सयुक्तिक आहे. ज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचेच दोन मार्ग सांगण्यासाठीं जर गीतेचा आरंभ असेल तर ती आम्हां अज्ञांकरितां नाहीं, ज्ञानी पुरुषाकरितांच आहे, असें म्हणावें लागेल; आणि आजवर लक्षावधि लोक तिचा पाठ, अभ्यास, विचार वगैरे जो करीत आले आहेत तो सर्व व्यर्थ होईल.

रहस्यकार आणखी पुढें म्हणतात–"आत्मज्ञान संपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदानें भिक्षा मागत हिंडतात तर जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणार्थ जगाच्या शेंकडों उलाढालींत आपला वेळ घालवीत असतात. पहिल्या मार्गास सांख्य किंवा सांख्यनिष्ठा असें म्हणतात आणि दुसऱ्यास कर्मयोग किंवा योग असें नांव आहे. (श्लो. ३९ पहा)" ६१५.

बहुतेक ज्ञानी ज्ञानोत्तर विद्वत्संन्यास करितात व कांहीं थोडेसे संन्यास न करितां 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' अ. ३-२८ या न्यायानें लोकसंग्रहार्थ कर्म करीत राहतात, हें खरें; पण त्यांचें कर्म हा कर्मयोग नव्हे. कारण तो 'साधन' या रूपानें आचरिला जात नाहीं.

पण गीतेंत योग्यांची दुसरी निष्ठा म्हणून सांगितलेला जो कर्मयोग तो ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें साधन आहे. ६-३. तथापि रहस्यकारांच्या म्हणण्याला मान देण्यासाठीं त्या दोन्ही निष्ठा ज्ञानी पुरुषांच्याच आहेत असें जरी मानलें तरी शुकासारखे व जनकासारखे ज्ञानी लोक जगांत किती आहेत ? अगदीं थोडे ! अशा थोड्याशा ज्ञानी लोकांनीं ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्याची व्यासांना इतकी काय मोठी गरज भासली कोण जाणें ! शिवाय ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाच्या या दोन निष्ठा किंवा मार्ग आहेत असें म्हटलें कीं अर्जुन ज्ञानी होता, असें मानावें लागतें. पण ज्ञानी 'धर्मसंमूढचेताः' होत नाहीं. सारांश रहस्यकारांची 'गीतेचा आरंभ ज्ञानी पुरुषांनीं आपलें आयुष्य कसें कंठावें, हें सांगण्यासाठीं झाला आहे,' असें समजणें ही एक फार मोठी चूक झाल्यामुळें पुढील सर्व अर्थ व उपपादन अग्राह्य व असंबद्ध झालें आहे. भाषेंत तर पदोपदीं स्खलन आढळतें. उदाहरणार्थ यावरील उताऱ्यांतच पहा—' शुकासारखे संसार सोडून आनंदानें भिक्षा मागत हिंडतात. ' जणु काय भिक्षा मागत हिंडणें, हेंच त्यांचें प्रधान कार्य असतें. ' संसाराचा परित्याग करितात, ' ' संन्यास करितात ' अशा दोन किंवा तीन शब्दांत जो आशय सहज सांगतां आला असता व सुबोधही झाला असता तोच अधिक शब्द योजून दुर्बोध व सदोष केला आहे. तसेंच, ' जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणार्थ जगाच्या शेकडों उलाढालींत आपला वेळ घालवितात. ' जगाच्या शेकडों उलाढालींत वेळ घालवितात, याला प्रमाण काय ? जनक राज्य करीत होता, हे खरें; पण तेवढ्यावरून त्यानें शेकडों उलाढाली केल्या, हें कसें सिद्ध होतें ? त्यानें दिग्विजय केला, शेकडों अश्वमेध केले, अनेक लढाया जिंकल्या, असें कोठें वर्णन आहे काय ? वंशपरंपराप्राप्त राज्य चालविणें, याला ' शेकडों उलाढाली ' हें नांव कसें देतां येतें, तें रहस्यकारांसच माहीत. शिवाय तसें जरी क्षणभर मानलें तरी सर्वच ज्ञानी जनकासारखे दृढज्ञानी असतात, असें म्हणतां येत नाहीं. पंचदशींत ' जनकादेः कथं राज्यं इति चेत् दृढबोधतः । तथा तथापि चेत् तर्कं पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥ ' म्ह० आत्मज्ञ पुरुषानें आत्मचिंतनावांचून कांहीं करूं नये, हाच जर सिद्धान्त आहे तर जनकादिकांनीं राज्य कसें केलें म्हणून म्हणशील तर सांगतों. त्यांचा बोध—ज्ञान अतिशय दृढ असल्यामुळें त्यांनीं राज्य केलें. तुझाही बोध जर तसाच दृढ असेल तर तूंही तर्कशास्त्राचा अभ्यास कर किंवा शेती कर, असें म्हटलें आहे. अर्थात् एक पाय अग्नींत जळत आहे व दुसऱ्या पायाला सुंदर स्त्रिया कोमल हातांनीं सुवासिक तेल लावीत आहेत. तरी सुख व दुःख कांहीं नाहीं, अशी ज्याची वृत्ति झाली असेल त्यानें जनकाप्रमाणें राज्य खुशाल करावें. पण असे लोक रहस्यवाचकांत कितीसे आहेत ? जर एकही नाहीं तर जनकाचें उदाहरण त्यांच्या काय कामाचें ? शिवाय जे आत्मज्ञानी कृतकार्य झालेले असतात त्यांनीं काय करावें ? हें युद्धाच्या ऐन प्रसंगीं सांगत बसण्याचें भगवानांस काय कारण झालें, कोण जाणें !

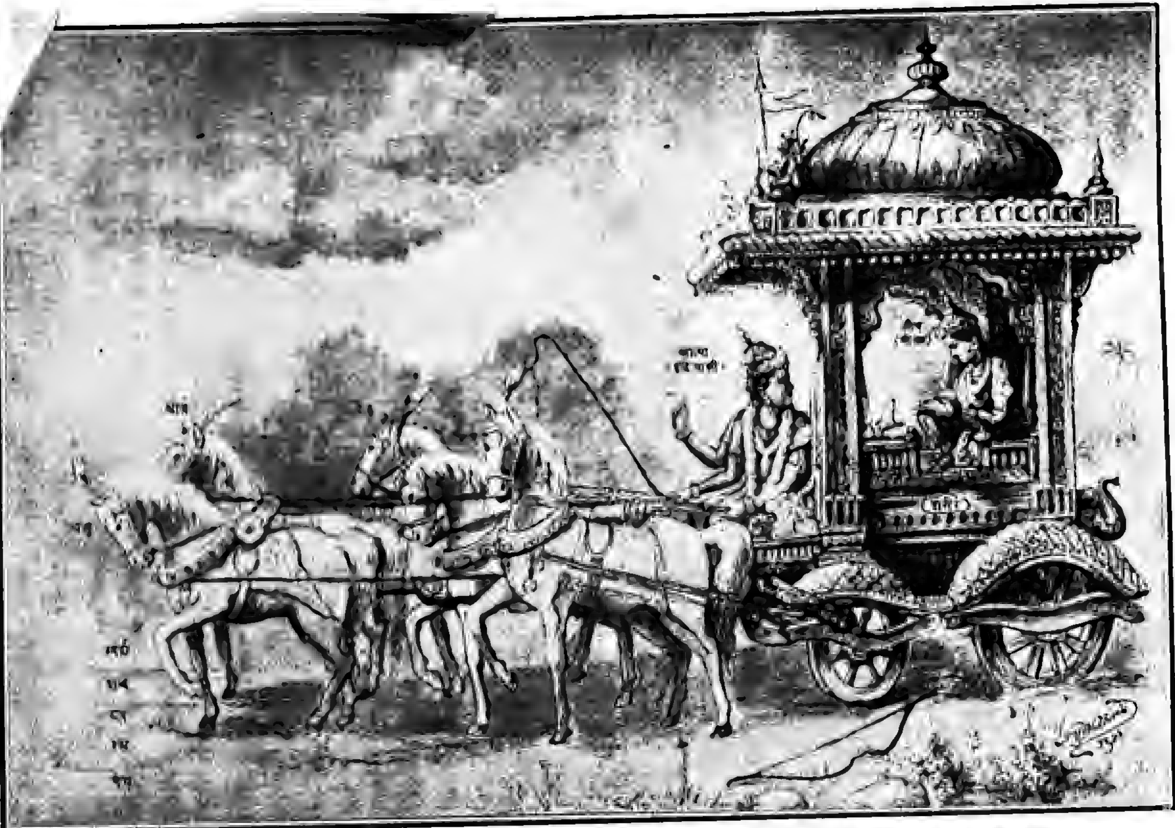
" पण या दोन्ही निष्ठा जरी प्रचारांत असल्या तरी त्यांतले त्यांत कर्मयोग अधिक श्रेष्ठ असा गीतेचा सिद्धान्त आहे, (५-२) हें पुढें सांगण्यांत येईल " या गीतेच्या सिद्धान्ताविषयीं आम्हीही पुढेंच विचार करूं.

" या दोन निष्ठांपैकीं अर्जुनाच्या मनाचा कल आतां संन्यास निष्ठेकडे वळला होता. म्हणून त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या नजरेस आणून देऊन

पुढें एकूणचाळीसाव्या श्लोकापासून कर्मयोगाच्या प्रतिपादनास भगवंतांनीं सुरवात केली. ” तर मग एकूण अर्जुनाला या ज्ञानोत्तर दोन निष्ठा माहीत होत्या. त्यांतील संन्यासनिष्ठे-कडे त्याचा कल असल्यामुळें त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें भगवंतांनीं त्याची चूक उपदे-शाच्या आरंभीं दाखविली आहे ! आणि ती चूक दाखविणें, याचेंच नांव सांख्य !! एकं-दरींत गीतारहस्याचें प्रतिपादन अपूर्व खरें !!!

“ सांख्य मार्गांतील पुरुष ज्ञानोत्तर कर्में करीत नसले तरी त्यांचें ब्रह्मज्ञान व कर्मयोगां-तील ब्रह्मज्ञान कांहीं निराळें नसतें. तेव्हां सांख्यनिष्ठेप्रमाणें पाहिलें तरीही आत्मा जर अविनाशी व नित्य आहे, तर मग ‘ मी अमक्याला कसें मारूं ’ ही तुझी बडबड व्यर्थ होय, असें किंचित् उपहासपूर्वक अर्जुनास भगवंतांचें प्रथम सांगणें आहे ” ६१५ दोन्ही निष्ठेंतील ब्रह्मज्ञान जर निराळें नव्हे तर मग ‘ त्याच म्ह. संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या नजरेस आणतात, ’ याचा काय अर्थ ? आत्मा अविनाशी व नित्य जरी असला तरी ‘ मी अमक्याला कसें मारूं ? ’ हें अर्जुनाचें म्हणणें बडबड कशी ठरते ? आणि ती जर बडबड तर तिलाच भगवानांनीं ‘ प्रज्ञावाद ’ कसें म्हटलें आहे ? गीतेला ‘ कर्मयोगशास्त्र ’ असें नांव देऊन त्यांत संन्यासमार्गी टीकाकारांवर वृथा गहजब जरी केला आहे तरी त्यांतील प्रतिपादन शास्त्रीय ग्रंथाला न शोभण्यासारखें कसें आहे, तें एवढ्यावरूनच सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल. रहस्यकारांच्या या विस्तृत अवतरणावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा–‘अर्जुन मरावें का मारावें या मोहांत पडून युद्ध सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला. म्हणून त्याचें खरें कर्तव्य काय तें भगवान् सांगत आहेत. पर-ब्रह्मज्ञानानें पूर्ण कृतार्थ झालेले थोर पुरुष जगांत कसे वागतात येथपासून गीतेचा आरंभ झाला आहे. आत्मज्ञांच्या आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग. एक प्रवृत्ति–कर्मयोग–योग व दुसरा निवृत्ति–सांख्यनिष्ठा. त्यांतील प्रवृत्ति श्रेष्ठ. दोन्हीं मार्गांतील ज्ञान एकच. आत्मा जर नित्य तर मी भीष्मादिकांना कसें मारूं ? ही बडबड व्यर्थ आहे, असें भगवान् प्रथम सांगतात. ’

आचार्य म्हणतात—“ शोक व मोह हे संसाराचे बीजभूत दोष आहेत. ‘अहं’ व ‘मम’ म्ह० हा मी व हें माझें, या भावनेमुळें ते उद्भवतात. शोक-मोहांनीं व्याकुळ झालेला म-नुष्य स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार होतो. परधर्म न स्वीकारतां तो स्वधर्मानुष्ठानच जरी करीत राहिला तरी त्याची ती धर्मप्रवृत्ति फलेच्छेनें व साहंकारच होते. त्यामुळें जन्ममरण-सुखदुःख-प्राप्तिरूप संसार अविच्छिन्न चालतो. अर्जुन शोक म्ह० विषाद (अ. १) व मोह म्ह० आत्मा व अनात्मा यांचा अविवेक (अ. २ श्लो. ७) यांनीं व्याकुळ होऊन युद्धरूप स्वधर्म सोडण्यास व संन्यासरूप परधर्म–ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, (अ. २ श्लो. ५) आत्मज्ञानावांचून त्याच्या शोकमोहाची निवृत्ति होणें अशक्य होतें. म्हणून त्या शोकमोहसागरांतून त्याचा उद्धार करण्यासाठीं आत्मज्ञानाचा साधनांसह उपदेश करण्यास भगवान् प्रवृत्त झाले आहेत. ” या दोन अवतरणांतील गीता-शास्त्राला शोभणारें व वेदान्तशास्त्राला धरून कोणतें अवतरण आहे, याचा विचार वाच-कांनींच करावा.

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥ काठक २.३

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—**त्वं**—तूं—**अशोच्यान्**—शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांना उद्देशून–त्यांच्यासाठीं—**अन्वशोचः**—शोक केला आहेस.—**च**—आणि—**प्रज्ञावादान्**—बुद्धिमानांच्या गोष्टी तर—**भाषसे**—सांगतोस. पण—**पण्डिताः**—पंडित–आत्मज्ञानी—**गतासून्**—मेलेल्यांविषयीं—**च अगतासून्**—व जिवंत असलेल्यांविषयीं—**न अनुशोचन्ति**—असा शोक करीत नाहींत. ११.

न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति । त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—**न शोच्याः अशोच्याः**—जे शोक करण्यास योग्य नाहींत ते अशोच्य—**भीष्मद्रोणादयः**—भीष्मद्रोणादिक (ते कां ? तर)—**सद्वृत्तत्वात्**—सद्वृत्तत्वामुळें–सदाचरणामुळें—**च परमार्थरूपेण नित्यत्वात्**—व परमार्थरूपानें नित्यत्वामुळें [भीष्मादिक सदाचरणसंपन्न–सद्वर्तनशील व परमार्थ आत्मरूपानें नित्य असल्यामुळें अशोच्य आहेत.]—**तान् अशोच्यान्**—त्या अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांस उद्देशून—**अन्वशोचः–अनुशोचितवान् असि**—तूं शोक केला आहेस (तो कसा ?) —**ते मन्निमित्तं म्रियन्ते**—ते भीष्मादिक माझ्यामुळें मरत आहेत.—**तैः विनाभूतः अहं राज्यसुखादिना किं करिष्यामि इति**—त्यांनीं विरहित झालेला मी राज्य,सुख,इत्यादिकांना घेऊन काय करूं,इत्यादि भाषणानें तूं शोक केलास— **च**—आणि —**त्वं**—तूं—**प्रज्ञावतां–बुद्धिमतां**— बुद्धिमानांचीं —**वादान्–वचनानि**—वचनें—**भाषसे**—बोलतोस—**तत् एतत् मौढ्यं च पांडित्यं च उन्मत्तः इव आत्मनि विरुद्धं दर्शयासि**—तें हें मूढत्व व पांडित्य–तत्त्वज्ञत्व उन्मत्ताप्रमाणें –वेड्याप्रमाणें आपल्यामध्यें विरुद्ध दाखवितोस,—**इति अभिप्रायः**—असा याचा आशय. [भीष्मादिक सद्वर्तनशील आहेत, त्यामुळें त्यांचा मरणोत्तर उत्कर्षच होणार हें निर्विवाद आहे. ज्यांचा उत्कर्ष होतो,ते केव्हांही शोच्य नसतात. शिवाय ते परमार्थ आत्मरूपानें नित्य आहेत. त्यामुळें त्यांचा नाशच संभवत नाहीं. म्हणून त्या दृष्टीनेंही ते अशोच्य आहेत. पण अशा अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांविषयींही तूं शोक केला आहेस, 'माझ्यामुळें हे सर्व मरत आहेत; पण त्यांचा वियोग झाल्यावर मी राज्यसुखादिकांला घेऊन काय करणार?' (अ.१.श्लो.३२,३३) असा त्यांच्याविषयीं शोक केलास व इकडे तर मोठ्या तत्त्ववेत्त्याच्या गोष्टी (अ. १श्लो. ४०–४५) सांगत आहेस.म्हणजे एखाद्या वेड्याप्रमाणें तूं आपल्या ठिकाणीं मूढपणा व आत्मज्ञानीपणा, असे परस्पर विरुद्ध भाव दाखवीत आहेस.]

यस्माद्गतासून्गतप्राणान्मृतानगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः। पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः। "पाण्डित्यं निर्विद्य" इति श्रुतेः। परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—कारण—**पंडिताः-आत्मज्ञाः**—पंडित-आत्मज्ञ—**गतासून्-गतप्राणान्-मृतान्**—ज्यांचे प्राण गेले आहेत-जे मेले आहेत त्यांस उद्देशून-त्यांच्यासाठीं व—**अगतासून्-अगतप्राणान्-जीवतः**—ज्यांचे प्राण गेले नाहींत-जे जिवंत आहेत त्यांस-त्यांच्यासाठीं—**न अनुशोचन्ति**—शोक करीत नाहींत.—**पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पंडिताः**—पंडा म्ह० आत्म्याविषयींची बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित.—'**पांडित्यं निर्विद्य**'—आत्मज्ञान निश्चयानें संपादन करून,—**इति श्रुतेः**—अशी बृहदारण्यक श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे.(बृह. भाष्यार्थ अ.३ पृ.१५५)—**तु**—पण तूं—**परमार्थतः नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि**—परमार्थदृष्ट्या नित्य असलेल्या व त्यामुळेंच अशोच्य अशा भीष्मादिकांविषयीं शोक करीत आहेस—**अतः मूढः असि**—म्हणून तूं मूढ-अविवेकी आहेस,—**इति अभिप्रायः**—असा याचा अभिप्राय. [आत्मज्ञानी पंडित मेलेल्या व जिवंत असलेल्या लोकांविषयीं शोक करीत नाहींत. मूर्ख, अज्ञ, दुराचारी इत्यादि आप्त जिवंत असतांनाही शोच्य होतात, हें प्रसिद्ध आहे. पण्डा म्ह० आत्मविषयकबुद्धि-आत्मज्ञान तें ज्यांना असतें ते पंडित.कारण बृहदारण्यकोपनिषदांत 'पांडित्य म्ह०आत्मज्ञान निश्चयानें संपादन करून' असें म्हटलें आहे. सारांश ज्याअर्थीं तूं नित्य, व नित्य असल्यामुळेंच अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांविषयीं शोक करीत आहेस त्याअर्थीं अपंडित-अनात्मज्ञ आहेस. तुझ्या या शोकावरूनच तुझें अज्ञान-अविवेक-मोह व्यक्त होत आहे.] ११.

---

१ रहस्यकार 'अशोच्यान्०' इत्यादि श्लोकांतील कांहीं शब्दांचा अर्थ असा करितात—"......आणि ज्ञानाच्या बाता सांगतोस. कोणाचे प्राण गेले (काय) आणि राहिले (काय) ज्ञानी पुरुष त्याचा शोक करीत नाहीं." प्रज्ञा + वादान् = ज्ञानाच्या + बाता, हा अर्थ फारच सरळ आहे ! प्रज्ञा म्ह० बुद्धि, बुद्धि म्ह० ज्ञान आणि वाद म्ह० बाता. श्लोकांतील 'गतासून्' व 'अगतासून्' हे सामासिक शब्द आहेत. आचार्य व इतर सर्व टीकाकार त्यांचा बहुव्रीहि समास करितात व "ज्यांचे प्राण गेले आहेत व ज्यांचे गेले नाहींत म्ह० जे मेले आहेत व जे जिवंत आहेत अशा दोन्ही प्रकारच्या आप्तेष्टांविषयीं आत्मज्ञानी शोक करीत नाहींत" असा अर्थ करितात. तूं भीष्मादिकांविषयीं शोकही करीत आहेस व विद्वानांच्या गोष्टीही सांगत आहेस. म्ह० वेड्याप्रमाणें तूं आपल्यामध्यें परस्पर विरुद्ध धर्म दाखवीत आहेस. त्यावरून तूं तत्त्वज्ञ नाहींस हें उघड होतें, असा भाष्यकारांचा आशय आहे. पण रहस्यकार समास कोणता, काय, वगैरे कांहींच पत्ता लागूं न देतां 'प्राण गेले काय व राहिले काय त्याचा ज्ञानी शोक करीत नाहीं' असें म्हणतात. पण प्राणासाठीं शोक कोणीच करीत नाहीं, मेलेल्या किंवा जिवंत असून मृततुल्य झालेल्या मनुष्यांसाठींच कोणी झाला तरी शोक करीत असतो. ज्ञानी तशा मनुष्यांविषयींही शोक-विषाद-करीत नाहीं,असें भगवानांना येथें सांगावयाचें आहे. पण रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"या

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**जातु**—केव्हांही—**न आसं**—नव्हतों—**इति तु न एव**—असें तर नाहींच.—**त्वं जातु न आसीः**—तूं केव्हां नव्हतास—**इति न एव**—असेंही नाहीं.—**इमे जनाधिपाः**—हे राजे—**न आसन् इति न एव**—कधीं नव्हते असें नाहींच—**च**—आणि—**वयं सर्वे**—आम्ही सर्व—**अतः परं**—या शरीराचा नाश झाल्यावर—**न भविष्यामः**—नसूं-नाहींसे होऊं—**इति न एव**—असेंही नाहींच. १२.

कुतस्तेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—न त्वेव जातु कदाचिदहं नाऽऽसं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽसन्किं त्वासन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण १२

भाष्यार्थ—**ते अशोच्याः कुतः**—ते भीष्मादिक अशोच्य कोणत्या कारणामुळें ? —**यतः नित्याः**—ज्यास्तव ते नित्य आहेत, त्यास्तव अशोच्य—**कथं**—नित्य कसे ? —**अहं**—मी—**जातु-कदाचित्**—केव्हांहीं—**न आसं इति तु न एव**—न होतों, असें तर नाहींच—**किंतु**—परंतु—**अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु**—मागें होऊन

श्लोकांत प्राण गेल्याचा किंवा राहिल्याचाही शोक करीत नाहींत, असें विधान आहे." येथील 'विधान' हा शब्द अगदीं अस्थानीं योजला आहे. मीमांसा, वेदान्त किंवा धर्मशास्त्र यांत विधान हा शब्द 'विधि' या अर्थी योजतात आणि विधीचें उल्लंघन कोणालाच करतां येत नाहीं. गीतारहस्यांत असे अनुचित शब्दप्रयोग पुष्कळ आहेत. 'असें विधान आहे' याबद्दल 'असें सांगितलें आहे' असें जर म्हटलें असतें, तर हेंच वाक्य अगदीं निर्दोष व सुबोध झालें असतें. पण अनेक आधुनिक पदवीधरांच्या व एक-दोन शास्त्र्यांच्याही मदतीनें व सल्ल्यानें प्रसिद्ध केल्या गेलेल्या रहस्यांत असे दोष रहावे हें मोठेंच आश्चर्य होय. 'गेल्याचा किंवा राहिल्याचा' हा अर्थ मूळाला धरून नाहीं. रहस्यकार टीकाकारांप्रमाणें 'प्राण राहिल्याचा शोक कसा व कां करावयाचा' याबद्दल कीस काढीत न बसतां 'शोक करणें म्ह० बरें-वाईट वाटणें किंवा परवा करणें असा व्यापक अर्थ करावा' असें म्हणतात. पण प्रकरणावरून तसा व्यापक अर्थ करतां येत नाहीं. प्रकरण आहे प्रत्यक्ष शोकाचें—विषादाचें. अर्जुन शोक करीत आहे, विषाद करीत आहे. भगवान् म्हणतात—तूं शोक करीत आहेस पण तत्त्ववेत्ते मृत किंवा जिवंत असून मृततुल्य झालेल्या लोकांविषयीं तुझ्यासारखा शोक करीत नाहींत. अर्थात् तूं आत्मज्ञ नाहींस. त्यामुळेंच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नाहींस. स्वधर्मरूप कर्मयोगाचाच अधिकारी आहेस. 'ज्ञानी पुरुषास कोणाचे प्राण गेले किंवा राहिले, तरी सारखेच' हें सांगण्यांत काय स्वारस्य आहे, तें रहस्यकारांनाच ठाऊक !

गेलेल्या देहाच्या उत्पत्तीच्या व नाशाच्या वेळीं—**आसं एव**—होतोंच.—**अहं नित्यः एव आसं इति अभिप्रायः**—मी नित्यच होतों,असा याचा आशय.—**तथा**—त्याच-प्रमाणें–**त्वं न आसीः इति न**—तूं नव्हतास असें नाहीं—**किं तु आसीःएव**—तर हो-तासच—**तथा इमे जनाधिपाः**—तसेच हे राजे—**न आसन्**—न होते—**इति न**—असें नाहीं,—**किं तु आसन् एव**—तर होतेच.—**तथा न च एव न भविष्यामः**—तसेंच, आम्ही न होऊं असें नाहीं.—**किं तु**—तर—**सर्वे वयं**—आम्ही सर्व—**अतः–देहविनाशात्**—या देहविनाशाच्या—**परं–उत्तरकाले अपि**—नंतर-उत्तरकालींही–मेल्यावरसुद्धां—**भविष्यामः एव**—असणारच—**त्रिषु अपि कालेषु आत्मस्वरूपेण नित्याः इत्यर्थः**—म्हणजे तिन्ही कालीं आत्मस्वरूपानें नित्य आहोंत, असा त्याचा भावार्थ. येथें 'आम्ही सर्व' असें जें—**बहुवचनं देहभेदानुवृत्या**—बहुवचन योजलें आहे तें देहांच्या भेदाच्या अनुवृत्तीनें आहे.—**आत्मभेदाभिप्रायेण न**—आत्मा प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न आहे, या आशयानें तें योजलेलें नाहीं. [मी, तूं व हे सर्व राजे या जन्माच्या पूर्वीं नव्हतों असें नाहीं व मेल्यावर नसूं असेंही नाहीं. आम्ही आत्मरूपानें तिन्ही काळीं नित्य आहों. पण 'आत्मा जर एक आहे तर हे राजे, आम्ही, असें बहुवचन कसें योजलें आहे ? त्यावरूनच भगवानांना आत्म्याचें एकत्व कबूल नाहीं, असें होतें, ' असें कोणी म्हणेल, तर तें बरोबर नाहीं. कारण ज्याच्याशीं बोलावयाचें असतें त्याच्या भाषेंत बोलावें लागतें, त्यावांचून त्याला तें कळतच नाहीं. अर्जुन, मी–तूं–हे इत्यादि शब्दव्यवहार करणारा होता. कारण तो त्या देहांच्या भिन्न-त्वाला उद्देशून तसें समजत होता. म्हणून भगवानांनीं त्याच्याच भाषेंत तसें म्हटलें आहे. आत्मा प्रतिशरीरांत निरनिराळा आहे, या अभिप्रायानें तें बहुवचन योजलेलें नाहीं. कारण आत्म्याचा भेद मानूनच जर तें बहुवचन योजलेलें असतें तर पुढें 'सर्वभूतेषु एकं भावं' 'विभक्तेषु अविभक्तं' अ. १८ श्लो. २०. 'सर्वभूतेषु समं तिष्ठन्तं' 'विनश्यत्सु अविनश्यन्तं' अ. १३ श्लो. २७ असें म्हणतां आलें नसतें. यास्तव 'आम्ही व हे सर्व' हें बहुवचन देहोपाधींना उद्देशून आहे. या संबंधानें रहस्यकारांचें जें म्हणणें आहे तें सर्वथा ग्राह्य आहे.] १२.

(आत्मा नित्य कसा, त्याविषयीं दृष्टान्त—)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**अस्मिन् देहे**—या देहांत–शरीरांत—**देहिनः**—देहवान् आत्म्याला—**कौमारं**—बाल्यावस्था–लहानपण,—**यौवनं**—मध्यमावस्था-–तरुणपण,—**जरा**—जीर्णावस्था–म्हातारपण, अशा तीन अवस्था देहाच्या अवस्थांमुळें प्राप्त होतात—**तथा**—तशीच—**देहान्तरप्राप्तिः**—दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते.—**तत्र**—त्याविषयीं—**धीरः**—विद्वान्–तत्त्ववेत्ता–पंडित—**न मुह्यति**—मोहित होत नाहीं.

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह–देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवाऽऽत्मन इत्यर्थः । धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र—आत्मा नित्य आहे, म्हणून अशोच्य आहे, असें सिद्ध झालें असतां—**कथं इव**—कसा बरें–कोणाप्रमाणें बरें—**आत्मा नित्यः**—आत्मा नित्य आहे?—**इति**—अशी शंका आली असतां भगवान्—**'देहिनः०' इति दृष्टान्तं आह**—'देहिनः०' या श्लोकानें दृष्टान्त सांगतात—**अस्य देहः अस्ति इति देही**—याला देह आहे, म्हणून देही—**तस्य देहिनः–देहवत्–आत्मनः**–त्या देहयुक्त आत्म्याच्या—**अस्मिन्–वर्तमाने देहे**—या वर्तमान देहांत—**यथा–येन प्रकारेण**—ज्याप्रकारें—**कौमारं–कुमारभावःबाल्यावस्था**—कौमार–कुमारभाव–बाल्यावस्था—**यौवनं–यूनः भावः–मध्यमावस्था**—तारुण्य–तरुणपणा–मध्यमावस्था—**जरा–वयोहानिः–जीर्णावस्था**—म्हातारपण–वयाची हानि–जीर्णावस्था,—**इति एताः तिस्रः अवस्थाः**—अशा या तीन अवस्था—**अन्योन्यविलक्षणाः**—एकमेकींच्या अगदीं विरुद्ध–विलक्षण–अगदीं भिन्न स्वरूपाच्या होतात.—**तासां प्रथमावस्थानाशे आत्मनः न नाशः**—त्या तीन अवस्थांतील पहिल्या अवस्थेचा नाश झाला असतां आत्म्याचा नाश होत नाहीं,—**द्वितीयावस्था-उपजनने आत्मनः न उपजननं**—दुसऱ्या अवस्थेचा उद्भव झाला असतां आत्म्याचा जन्म होत नाहीं—**किं तर्हि**—तर मग काय?—**अविक्रियस्य एव आत्मनः**—विक्रियारहित–निर्विकार असलेल्या आत्म्यालाच—**द्वितीय-तृतीय-अवस्थाप्राप्तिः**—दुसऱ्या, तिसऱ्या अवस्थेची प्राप्ति—**यथा दृष्टा**—झालेली जशी आपण पाहिली आहे—**तथा–तद्वत् एव**—त्याप्रमाणेंच—**देहात् अन्यः–देहान्तरं**—या देहाहून जो अन्य देह त्याला देहान्तर म्हणतात,—**तस्य प्राप्तिः–देहान्तरप्राप्तिः**—त्याची जी प्राप्ति ती देहान्तरप्राप्ति—**अविक्रियस्य एव आत्मनः इत्यर्थः**—विकाररहित असलेल्याच आत्म्याला देहान्तर प्राप्ति होते, असा याचा भावार्थ,—**धीरः–धीमान्**—धीर म्ह० बुद्धिमान्—**तत्र एवं सति**—आत्मा निर्विकार व त्यामुळेंच नित्य आहे, असें कळलें असतां—**न मुह्यति–न मोहं आपद्यते**—मोहित होत नाहीं.—मोहास प्राप्त होत नाहीं. [देहाला 'हा मी किंवा हा माझा' असें जो समजतो तो देही. त्या देहाभिमानी आत्म्याला याच देहांत बाल्यावस्था, तारुण्य व वृद्धावस्था अशा तीन–एकमेकींच्या अगदीं उलट असलेल्या–अवस्था जशा प्राप्त होतात, त्यांतील एका अवस्थेचा नाश झाला असतां आत्म्याचा नाश किंवा दुसऱ्या अवस्थेचा आरंभ झाला असतां आत्म्याचा आरंभ–जन्म

जसा होत नाहीं, तर निर्विकार असलेल्या—स्वतःच्या सत्-चित्सुखरूपानें अवस्थित असलेल्या आत्म्यालाच जशी दुसरी, तिसरी अवस्था प्राप्त होते, तशीच त्याला म्ह० निर्विकार असलेल्या आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. मनुष्य लहानाचा मोठा व मोठ्याचा म्हातारा जरी झाला तरी त्याच्या आत्मस्वरूपांत कांहींच फरक पडत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणें पूर्व देह सोडून दुसरा देह घेतांना त्याच्या स्वरूपांत यत्किंचितही फरक पडत नाहीं. याप्रमाणें आत्मा निर्विकार व नित्य असल्यामुळें आत्मज्ञानी मनुष्य 'शरीराबरोबर आत्माही मरतो,' असें समजून मोहित होत नाहीं. अर्जुन भीष्मादिक मरणार, असें समजून मोहवश झाला, हें वर दाखविलेंच आहे. अर्थात् तो धीर म्ह० आत्मज्ञानी नव्हता, हें उघड होतें आणि त्याला शोक व मोह झाला म्हणूनच त्यांच्या निवृत्तीसाठीं भगवानांनीं गीताशास्त्राचा उपदेश करण्यास आरंभ केला, हेंही सिद्ध होतें. कौमारादि अवस्थांप्रमाणेंच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, यावरून पुनर्जन्माची सिद्धि होते. शुभाशुभ कर्मांप्रमाणें उत्तम, अधम, मध्यम जन्म प्राप्त होतो, हा वैदिक धर्माचा परम सिद्धान्त आहे.] १३

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजानतस्तथाऽपि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते। सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—मात्रास्पर्शा इति ॥

भाष्यार्थ—नित्यः आत्मा इति विजानतः—आत्मा नित्य आहे असें जाणणाऱ्या पुरुषाचा—**आत्मविनाशनिमित्तः मोहः**—आत्म्याचा नाश होतो, या कारणानें होणारा मोह—**यद्यपि न संभवति**—जरी संभवत नाहीं—**तथापि**—तरी—**शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तः लौकिकः मोहः दृश्यते**—शीत व उष्ण यांच्या प्राप्तीमुळें होणारें जें सुख व दुःख त्यांच्यामुळें होणारा लौकिक–प्रत्यक्षसिद्ध–मोह दिसतो.—**च सुखवियोगनिमित्तः च दुःखसंयोगनिमित्तः शोकः दृश्यते**—तसाच सुखाचा वियोग झाल्यामुळें व दुःखाचा संयोग झाल्यामुळें शोक होतो, असेंही प्रत्यक्ष दिसतें,—**इति एतत् अर्जुनस्य वचनं आशंक्य 'मात्रास्पर्शाः०' इति आह**—असें हें अर्जुनाचें वचन–अर्जुनाची आशंका यावर येईल, असें समजून भगवान्—' मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय० ' इत्यादि सांगतात—[देहाभिमानी आत्म्याला दुसऱ्या अवस्थेची जशी प्राप्ति होते तशीच दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाला आत्म्याच्या विनाशामुळें होणारा मोह म्ह० मीच मरतों, किंवा हे भीष्मादि मरतात हा मोह जरी संभवत नसला तरी शीत व उष्ण यांमुळें होणारें सुख व शीतोष्णामुळेंच होणारें दुःख या निमित्तानें लौकिक मोह संभवतो. हिंवाळ्यांत मला थंडी लागते, पण शेगडीजवळ बसल्यावर बरें वाटतें, उन्हाळ्यांत मला

१ रहस्यकार वर एकदा ' मरावें का मारावें' याला मोह म्हणतात. पण येथें–' मी अमक्याला कसें मारूं' हीच काय ती अर्जुनाच्या मनांतील मोठी भीति अगर मोह होता–असें म्हणतात. हा पूर्वोत्तरविरोध लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

फार उकडतें, पण पाणी शिंपडलेल्या वाळ्याच्या पंख्याचा वारा फार सुख देतो, त्यामुळें मी सुखी व दुःखी होतों इत्यादि प्रकारचा मोह व्यवहारांत प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. तसाच सुखाचा वियोग झाला किंवा दुःखाचा संयोग झाला कीं शोक होतो, हेंही प्रसिद्ध आहे. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असें जरी कळलें तरी शीतोष्णादिकांमुळें होणारा लौकिक मोह व शोक यांचें निवारण होत नाहीं, अशी शंका अर्जुन यावर घेईल असें जाणून भगवान् 'मात्रास्पर्शास्तु०' इत्यादि सांगत आहेत.]

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा!—**तु**—परंतु—**मात्रास्पर्शाः**—मात्रा म्ह० इंद्रियें, त्यांचे विषयांशीं संयोग,—**शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः**—शीत व उष्ण देऊन—थंडी व उष्णता यांचा अनुभव देऊन त्यांच्या द्वारा—शीतोष्णांच्या योगानें सुख व दुःख देणारे आहेत, तसेच ते—**आगम-अपायिनः**—उत्पत्ति व विनाश यांनीं युक्त आहेत. म्ह० त्यांना आदि व अंत आहे. म्हणूनच ते—**अनित्याः**—अनित्य—कांहीं काल राहणारे आहेत.—**अतः**—यास्तव—**तान्**—त्या मात्रास्पर्शांना—इंद्रियविषयसंबंधांना—**तितिक्षस्व**—सहन कर. १४.

मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् ॥ यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व। तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—मात्राः-आभिः मीयन्ते शब्दादयः इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि—मात्रा म्ह० श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इंद्रियें, त्यांच्यायोगानें शब्दादिक विषय मापले जातात म्हणून मात्रा—**मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः**—मात्रांचे—इंद्रियांचे स्पर्श—म्ह० शब्दादि विषयांशीं संयोग,—**ते शीतं उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्ति इति शीतोष्णसुखदुःखदाः**—ते—इंद्रियांचे विषयांशीं संयोग शीत, उष्ण, सुख, दुःख देतात, म्हणून शीतोष्णसुखदुःखद आहेत. (याप्रमाणें 'मात्रास्पर्शाः' हा षष्ठीतत्पुरुष समास मानून इंद्रियांचे विषयांशीं संबंध, असा अर्थ केला. आतां तोच द्वंद्वसमास मानून अर्थ करितात—)—**अथवा**—किंवा—**स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः**—जे स्पर्श करितात ते स्पर्श—**विषयाः**—विषय—**शब्दादयः**—शब्दादिक.—**मात्राः च स्पर्शाः च**—मात्रा—इंद्रियें व स्पर्श—शब्दादि विषय

—**शीतोष्णसुखदुःखदाः**—शीत-उष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत. (पहिल्या विग्रहानें ‘ इंद्रियांचे विषयांशीं होणारे जे संयोग ते शीतोष्ण-सुखदुःख देणारे आहेत ’ असा अर्थ निष्पन्न होतो व या दुसऱ्या विग्रहानें ‘ इंद्रियें व विषय हीं दोन्हीं शीतोष्ण-सुखदुःखादि देणारीं आहेत ’ असें होतें. इंद्रियांच्या द्वारा विषय सुखदुःख देतात, हें प्रसिद्ध आहे. इंद्रियें नसलीं तरी सुखदुःख होणार नाहीं व विषय नसले तरी सुखदुःख होणार नाहीं. अर्थात् तीं दोन्हीं सुखदुःख देणारीं आहेत. आतां शीत व उष्ण यांचें निराळें ग्रहण कां केलें तें सांगतात--)—**शीतं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखं**—शीत केव्हां सुख व केव्हां दुःख देतें—**तथा उष्णं अपि अनियतरूपं**—त्याचप्रमाणें उष्णही अनिश्चित स्वरूपाचें आहे.—**सुखदुःखे पुनः नियतरूपे**—पण सुख व दुःख हीं नियत-निश्चित स्वरूपाचीं आहेत.—**यतः न व्यभिचरतः**—कारण त्यांचा व्यभिचार होत नाहीं.—**अतः ताभ्यां शीतोष्णयोः पृथक् ग्रहणं**—म्हणून सुखदुःखांहून शीत व उष्ण यांचें पृथक् ग्रहण केलें आहे. [इंद्रियें व विषय शीत व उष्ण देतात, इतकें सांगितलें म्हणजे मग सुख-दुःख देतात हें निराळें सांगावयास नको, किंवा सुख-दुःख देतात असें म्हटल्यावर शीत-उष्ण देतात, असें म्हणावयास नको; पण असें असतांना शीतोष्ण व सुख-दुःख या दोन्हींचें ग्रहण कां केलें ? म्हणून म्हणाल तर सांगतों—शीत म्ह० थंडी. थंडीच्या दिवसांत थंडी दुःख देते, पण उन्हाळ्यांत सुखावह होते. तसेंच उष्ण उन्हाळ्यांत दुःख देतें व हिंवाळ्यांत सुख देतें. म्हणजे त्यांचें स्वरूप एक नाहीं. अनियत—व्यभिचारी आहे. पण सुख व दुःख हीं तशीं अनियत—व्यभिचारी नाहींत. तीं एकरूप आहेत. सुख हें त्रिकालीं सुखच व दुःख हें त्रिकालीं दुःखच असतें. म्हणून सुख-दुःखांहून शीत व उष्ण यांचें पृथक् ग्रहण केलें आहे. शीत व उष्ण यांचाही विषयांत अन्तर्भाव होतो. म्ह० शीत व उष्ण हे सुद्धां त्वक्-इंद्रियांचे विषय आहेत. त्यामुळेंही त्यांचें सुखदुःखाहून पृथक् ग्रहण करण्याचें कारण दिसत नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—शीत व उष्ण हें सुख व दुःख यांचें कारण आहे. शीतोष्णामुळें सुख-दुःख होतें. म्हणून त्यांचें निराळें ग्रहण करून, त्यांवरून आनुकूल्य व प्रातिकूल्य हें सुखदुःखांचें खरें कारण सुचविलें आहे. कारण विषय प्राण्याच्या मनांत शीत किंवा उष्ण व अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता उत्पन्न करून सुख-दुःख देत असतात. शीत थंडीच्या दिवसांत प्रतिकूल वाटतें म्हणून त्यापासून दुःख होतें, पण तेंच उन्हाळ्यांत अनुकूल भासतें, त्यामुळें सुख होतें. अर्थात् कोणताही विषय स्वतः सुखरूप किंवा दुःखरूप नाहीं. जो अनुकूल भासतो तो सुख देतो व जो प्रतिकूल भासतो तो दुःख देतो. यास्तव इंद्रियें व विषय शीतोष्ण किंवा अनुकूलता व प्रतिकूलता यांच्या द्वारा सुख-दुःख देतात, हें सुचविण्यासाठीं शीत व उष्ण हे शब्द उदाहरणार्थ पृथक् घेतले आहेत. यावर कोणी असें म्हणेल कीं, इंद्रिय व विषय यांचा संयोग आत्म्यामध्यें नित्य असतो. त्यामुळें शीतोष्णही आत्म्यामध्यें नित्यच आहेत, असें म्हणावें लागतें, आणि शीतोष्ण आत्म्यामध्यें नित्य आहेत असें झालें म्हणजे त्यामुळें हर्ष व विषादही नित्यच ठरतात. या शंकेचें उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धानें देतात—]—**यस्मात्**—ज्या कारणास्तव—**ते मात्रास्पर्शादयः**—ते—इंद्रियें, विषय, शीत, उष्ण,

वगैरे—आगमापायिनः—उत्पत्ति-विनाशशील आहेत—उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे आहेत—**तस्मात्**—त्या कारणास्तव ते— **अनित्याः**—अनित्य आहेत.—**अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व-प्रसहस्व**—म्हणून त्या शीतोष्णादिकांस सहन कर.—**तेषु हर्षं विषादं वा मा कार्षीः इत्यर्थः**—त्यांविषयीं हर्ष किंवा विषाद—खेद करूं नको, असा याचा भावार्थ. [सुख व दुःख हे अन्तःकरणाचे धर्म आहेत. आत्म्याचे नव्हेत. (अ. १३.६) ते उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे असल्यामुळें अनित्य आहेत. उत्पन्न होऊन विनाश पावणें, हेंच अनित्यत्वाचें लक्षण आहे. सुख-दुःख हे क्षेत्र-धर्म असल्यामुळें व अनित्य असल्यामुळें त्यांस तूं सहन कर. त्यांची जरी प्राप्ति झाली तरी तूं हर्ष किंवा विषाद मानूं नकोस.] १४.

---

१ रहस्यकारांचा अर्थ—"शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे जे हे मात्रांचे म्ह० बाह्य सृष्टींतील पदार्थांचे (इंद्रियांशीं) संयोग त्यांना उद्भव व नाश आहेत. म्हणून ते अनित्य म्ह० विनाशी होत. हे भारता, शोक न करितां ते तूं सहन कर." त्यावरील टीपेंत असें उपपादन आहे, "मात्रा म्ह० इंद्रियें असा शांकर भाष्यांत अर्थ केला आहे ... ... पण मात्रा म्ह० इंद्रियांनीं मोजले जाणारे शब्दरूपादि बाह्य पदार्थ व त्यांचा इंद्रियांशीं जो स्पर्श ह्म. संयोग तो मात्रास्पर्श होय. ... ... कारण या श्लोकांतीलच विचार गीतेंत पुढें ज्या ठिकाणीं आले आहेत तेथें 'बाह्यस्पर्श' असा शब्द असून 'मात्रास्पर्श' शब्दाचा आम्हीं दिल्याप्रमाणें अर्थ केला म्ह० हे दोन्ही शब्द एकमेकांशीं जुळते होतात. ... मात्रास्पर्श हा शब्द पुरातन दिसतो. कारण मनुस्मृतींत (६-५७) याच अर्थीं 'मात्रासंग' हा शब्द आला असून बृहदारण्यकोपनिषदांत ज्ञानी-पुरुषाच्या आत्म्याचा मेल्यावर मात्रांशीं असंसर्ग होतो. म्ह० तो मुक्त होऊन त्याला मेल्यावर संज्ञा रहात नाहीं, असें वर्णन आहे." पण मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, ज्ञानेश्वरमहाराज इत्यादि सर्व मात्रा म्ह० इंद्रियें, असाच अर्थ करितात व तो अगदीं बरोबर आहे. कारण इंद्रियें व विषय हे दोन्ही शीतोष्ण-सुखदुःखद आहेत, हें वर दाखविलेंच आहे. मात्रास्पर्श म्ह० इंद्रियांचा विषयाशीं संयोग, हा अर्थही योग्य आहे. कारण त्यापासूनही सुखदुःख होतें. पण 'पदार्थांचे इंद्रियांशीं संयोग' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण इंद्रियाच्या द्वारा अंतःकरणवृत्ति विषयांना व्यापते व विषयाकार बनते. नंतर तो विषय अनुकूल असला तर अन्तःकरणांत सुख होतें व प्रतिकूल असला तर दुःख होतें, अशी प्रक्रिया आहे. त्यामुळें 'शीतोष्ण-सुखदुःखदाः' हें 'मात्रास्पर्शाः' या शब्दाचें विशेषण न करितां 'मात्रास्पर्शाः' हें उद्देश्य व 'शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनः अनित्याः' हें त्याचें विधेय मानणेंच उचित होय. त्यामुळें 'शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे मात्रास्पर्श' असें न म्हणतां 'मात्रास्पर्श शीतोष्णसुख-दुःख देणारे, आगमापायी व अनित्य आहेत,' असेंच म्हणणें सयुक्तिक होय. गीतेंत पांचव्या अध्यायांत 'बाह्यस्पर्शेषु' ५-२१ व 'बाह्यान् स्पर्शान्' ५-२७ असे शब्द आहेत व त्यांतील 'बाह्य' म्ह० बाहेरील व स्पर्श म्ह० विषय असाच अर्थ होतो. बाह्य म्ह० पदार्थ व स्पर्श म्ह० त्यांचा इंद्रियांशीं संयोग असा अर्थ संभवत नाहीं. कारण बाह्य हें विशेषण आहे, नाम नाहीं. प्रायः विशेषणाचा षष्ठी तत्पुरुष समास होत नाहीं. नामाचाच होतो. 'बाह्यान् स्पर्शान्' ५.२७ या पदावरूनच 'बाह्यस्पर्शेषु' हा समास षष्ठी तत्पुरुष नसून कर्मधारय आहे, हें उघड होतें. आपल्या या चुकीच्या अर्थाचें समर्थन करतांना पुढें पांचव्या अध्या-

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषपर्भ—हे पुरुषश्रेष्ठा !—**यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं**—ज्याला सुख व दुःख हीं दोन्हीं समान आहेत अशा धीर-बुद्धिमान् पुरुषाला—**एते**—हे शीतोष्णादिक—**न व्यथयन्ति**—व्यथा उत्पन्न करूं शकत नाहींत-नित्य आत्मदर्शनापासून-ढळवून 'हें सुख व दुःख मलाच होत आहे,' असा भ्रम उत्पन्न करीत नाहींत—**सः**—तो—**अमृतत्वाय**—मोक्षाला—**कल्पते**—समर्थ होतो. १५.

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं **समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो द्वंद्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षाय इत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥**

भाष्यार्थ—(वरील श्लोकांत तितिक्षा सांगितली आहे. तितिक्षा म्ह० सहनशीलता. अधिकाऱ्याच्या शमादि साधनांत तितिक्षेचा अन्तर्भाव होतो. पण तिला विवेक व वैराग्य यांचें साह्य पाहिजे. म्हणजे ती तितिक्षा ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते असें आतां या श्लोकांत सांगतात-)—**शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यात् इति**—शीत-उष्ण इत्यादिकांना सहन करणाऱ्या मुमुक्षूला कोणता लाभ होतो असें म्हणशील तर—**यं हि इति शृणु**—'यं हि०' या श्लोकानें उत्तर ऐक.—**यं हि पुरुषं**—ज्या पुरुषाला—**समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं**—ज्याला दुःख व सुख समान आहेत त्या समदुःखसुख पुरुषाला—**सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं**—सुख व

यांत किती 'ओढाताण व लटपट' करावी लागली आहे, तें आम्हीं तेथेंच दाखवूं. तूर्त 'मात्रास्पर्श व बाह्यस्पर्श' हे शब्द एका अर्थी नाहींत, एवढेंच वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. मात्रा म्ह० बाह्य नव्हे व बाह्य म्ह० पदार्थही नव्हे; तर मात्रा म्ह० इंद्रियें व स्पर्श म्ह० विषय किंवा विषयसंयोग हाच अर्थ योग्य होय. मनुस्मृतींत 'मात्रासंग' हा शब्द यतिधर्मप्रकरणांत असून त्याचा अर्थ 'मात्रासंगात्' दंड-कमंडलु इत्यादि विहित विषयांमध्येंही आसक्ति ठेवूं नये, त्या आसक्तीपासूनही निवृत्त व्हावें, असा आहे. बृहदारण्यकांतील 'मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' या वचनाचा अर्थ-आत्म्याचा भूत-इंद्रियें इत्यादिकांशीं संसर्ग रहात नाहीं व इंद्रियादिकांशीं संबंध नसल्यामुळें मेल्यावर त्याला हा मी, हा माझा बाप, आई इत्यादि विशेष विज्ञान होत नाहीं-असा आहे. यास्तव हीं दोन्ही प्रमाणें 'मात्रा' म्ह० बाह्य पदार्थ या अर्थाच्या उपयोगी नाहींत. 'शीतोष्णादि देणारे मात्रास्पर्श अनित्य आहेत म्हणून त्यांना सहन कर' हा अर्थ बरोबर नसून 'मात्रास्पर्श शीतोष्णादि देणारे व अनित्य आहेत, म्हणून तूं त्यांपासून होणाऱ्या शीतोष्णादिकांस सहन कर,' हा भाष्यकारांचा अर्थच सयुक्तिक आहे. कारण 'इंद्रियविषयसंयोगाला सहन कर' असा उपदेश करण्याचें कारणच नसून शीतोष्णसुखदुःखादिकांना सहन कर असा मात्र उपदेश करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

दुःख यांची प्राप्ति झाली असतां हर्ष व विषाद न करणाऱ्या—**धीरं-धीमन्तं**—नित्यानित्यविवेक करणाऱ्या बुद्धिमानास—**न व्यथयन्ति-नित्यात्मदर्शनात् न चालयन्ति**—व्यथा करीत नाहींत-नित्य आत्मदर्शनापासून ढळवीत नाहींत. (कोण ? उत्तर-)—**एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः**—हे वर सांगितलेले शीतोष्णादिक ढळवीत नाहींत.—**सः नित्यात्मदर्शननिष्ठः द्वंद्वसहिष्णुः**—तो नित्य आत्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्यें ज्याची निष्ठा आहे असा शीतोष्णादि द्वंद्वांना सहन करणारा—**अमृतत्वाय-अमृतभावाय मोक्षाय इत्यर्थः**—अमृतत्वाला म्हणजे अमृतभावास म्हणजे मोक्षाला, असा याचा अर्थ,—**कल्पते-समर्थः भवति**—समर्थ होतो. [अर्जुना, शीतोष्णादिकांना सहन केल्यास कोणता लाभ होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतों—सुख व दुःख यांना समान लेखणाऱ्या म्हणजे सुख प्राप्त झालें असतां हर्ष न मानणाऱ्या व दुःख प्राप्त झालें असतां विषाद न मानणाऱ्या ज्या नित्यानित्यविवेकी व विरक्त बुद्धिसाक्षिरूप पुरुषाला हे शीतोष्णादिक किंवा शीतोष्णादिक देणारे मात्रास्पर्श पीडा देत नाहींत, त्याला नित्यात्मानुभवापासून ढळवीत नाहींत, तो मोक्षाला समर्थ होतो, तो मोक्षाचा अधिकारी होय. वरील श्लोकांत तितिक्षा करावयास सांगून येथें मोक्षाचा अधिकारी होणें, हें त्या तितिक्षेचें फळ सांगितलें आहे. त्यावरून अर्जुनानें आरंभीं ‘ निश्चित श्रेय ’ २.७. जें विचारलें तें कोणतें, याचा निर्णय होतो. मोक्ष हेंच निश्चित श्रेय. निश्चित श्रेय म्हणजेच निःश्रेयस. शम-दम-उपरति-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान, विवेक, वैराग्य यांसह आत्मज्ञान हेंच अमृतत्वाचें साधन आहे. अर्जुनाचा प्रश्न जर मोक्ष व मोक्षसाधन यांसाठीं नसता तर येथें ‘तो मोक्षाला समर्थ होतो’ हें म्हणणें अप्रासंगिक झालें असतें. पुढेंही ठिकठिकाणीं अर्जुनाला मोक्ष व त्याचीं साधनें यांचाच उपदेश केलेला आहे, आम्ही तीं सर्व स्थळें वाचकांच्या नजरेस आणूं. शीतोष्णादि हे अंतःकरणादि अनात्म्याचे धर्म आहेत, आत्म्याचे नव्हेत, म्हणून त्यांना सहन करावें, त्यामुळें शोक करूं नये व मोहित होऊं नये, अशा दृष्टीनें त्यांस जो सहन करतो तो मोक्षाला योग्य होतो.] १५.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—असतः—असत्-अविद्यमान पदार्थाचा—**भावः**—भाव म्ह० अस्तित्व—**न विद्यते**—नसतें.—**सतः**—विद्यमान पदार्थाचा—**अभावः**—अभाव—**न विद्यते**—नसतो.—**अनयोः उभयोः अपि**—या दोघांचाही—**अन्तः**—निर्णय—**तत्त्वदर्शिभिः**—तत्त्ववेत्त्यांनीं—**दृष्टः**—पाहिलेला आहे, अनुभविलेला आहे. १६.

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु संभवति । विकारो हि सः । विकारश्च

व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः ॥

भाष्यार्थ—इतः च—आणि याही कारणानें—**शोकमोहौ अकृत्वा**—शोक व मोह न करितां—**शीतोष्णादिसहनं युक्तं**—शीतोष्णादिकांस सहन करणें योग्य आहे.—**यस्मात्**—कारण—**न असतः इति**—'न असतः०' इत्यादि श्लोकानें तेंच कारण सांगितलें आहे.—**न असतः-अविद्यमानस्य सकारणस्य शीतोष्णादेः**—असत् म्हणजे अविद्यमान अशा कारणासह शीतोष्णादिकांचा—**न**[१] **विद्यते-नास्ति**—नाहीं (काय नाहीं ? उत्तर-)—**भावः-भवनं-अस्तिता**—भाव-होणें-अस्तित्व. (-कारण शीतोष्णादिक आपल्या कारणासह असत् आहेत. कारण तीं सर्व अनात्मरूप आहेत, त्यामुळें त्यांचें अस्तित्व संभवत नाहीं.)—**हि**—कारण—**सकारणं शीतोष्णादि प्रमाणैः निरूप्यमाणं**—कारणासह शीतोष्णादिकांचें प्रमाणांनीं निरूपण करूं लागलें असतां—**वस्तु न संभवति**— तीं सत्य आहेत, परमार्थरूप आहेत, असें ठरत नाहीं. (शीत, उष्ण, सुख, दुःख इत्यादि हें सर्व कार्य आहे. पण कार्य जरी असत्—अविद्यमान असलें तरी त्याचें कारण विद्यमान-सत् असेल, म्हणून म्हणशील तर प्रमाणांनीं विचार करूं लागलें असतां शीतोष्णादि कार्य जसें असत्-मिथ्या ठरतें, तसेंच त्याचें कारणही मिथ्या ठरतें. कार्य व कारण सत्-सत्य-परमार्थ वस्तुभूत आहे, असें ठरत नाहीं. कारण तें अनिर्वाच्य आहे. द्वैत मिथ्या आहे, याविषयीं ' घटादि विकार नाममात्र असतो. मृत्तिका मात्र खरी असते' या अर्थाची छान्दोग्यश्रुति प्रमाण आहे,(छां. भाष्यार्थ पृ. ४१३)—**हि सः विकारः**—कारण तो विकार आहे,—**च विकारः व्यभिचरति**—व विकार व्यभिचार पावतो.तो नित्य टिकत नाहीं. (कार्य कारणाहून भिन्न आहे, असें म्हणतां येत नाहीं, हें सोदाहरण दाखवितात-)—**यथा घटादि संस्थानं**—जसें, घटादिकांची रचना-आकार—**चक्षुषा निरूप्यमाणं**—नेत्रांनीं प्रत्यक्ष पाहिला जाणारा घटादि आकार—**मृद्व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः**—मृत्तिकेहून भिन्नत्वानें-भिन्न पदार्थ या रूपानें किंवा कारणावांचून उपलब्ध होत नसल्यामुळें—**असत्**—मिथ्या—**तथा सर्वः विकारः**—तसा सर्व विकार—**कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असन्**—आपल्या कारणांहून भिन्नत्वानें-किंवा कारणावांचून उपलब्ध होत नसल्यामुळें असत्-मिथ्या आहे. [आपण घटाचा आकार नेत्रांनीं पाहतों. पण घट ही काय वस्तु आहे, म्हणून विचारपूर्वक आंतून व बाहेरून जर त्याच्याकडे पाहूं लागलों तर त्याचें कारण जी माती, तिच्यावांचून घट म्हणून कांहीं निराळी वस्तु दिसत नाहीं. म्हणून घटाकार जरी दिसत असला तरी तो मिथ्या, केवळ आभास, किंवा माया. कारण '**न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या सा माया**'... पंचदशी ६-१४१ 'जिचें प्रमाणपूर्वक निरूपण करतां येत नाहीं, पण जी अगदीं स्पष्टपणें भासते ती माया

---

१ ' न असतः ' येथील 'न'च ' न विद्यते ' येथें अन्वय दाखविण्यासाठीं पुनः घेतला आहे.

होय, ' असें मायेचें लक्षण केलें आहे. याच न्यायानें सर्व विकार आपापल्या उपादान कारणावांचून व त्याहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें असत्–मिथ्या होत. जें जें कार्य तें तें आपल्या उपादान कारणाहून तत्त्वतः भिन्न नसतें, हा नियम अबाधित आहे. **' आदौ अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा '** जें उत्पत्तीच्या पूर्वावस्थेंत नसतें व नाशानंतरही नसतें तें वर्तमानसमयींही नाहीं. (मांडूक्यभाष्यार्थ पृ. १०० पहा) या न्यायानेंही कार्य कारणाहून भिन्न नाहीं, असें आतां भाष्यकार म्हणतात–] **—कार्यस्य घटादेः जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्राक् च ऊर्ध्वं अनुपलब्धेः**—घटादि कार्यांचा उत्पत्ति व ध्वंस–यांच्यापूर्वी व नंतर प्रत्यय–अनुभव येत नसल्यामुळें कार्य कारणाहून पृथक् वस्तु नाहीं. [घटादि कार्य उत्पन्न होण्यापूर्वीं व तें नाश पावल्यावर त्याचा प्रत्यय येत नाहीं, म्हणून तें असत् आहे.]

मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे ॥

भाष्यार्थ—(अर्थात् कार्य-कारणविभागरहित आत्मवस्तूमध्यें दिसणारी कार्य-कारणपरंपरा भ्रमरूप आहे अशा आशयानें हाच न्याय सर्व कार्यकारणांना लागू करितात–)**—मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च**—घटादिकांच्या मृत्तिकादि कारणाचा,व त्या मृत्तिकादिकांच्याही धूळ वगैरे कारणाची**—तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत्त्वं**—त्यांच्या कारणांहून भिन्नत्वानें उपलब्धि होत नसल्यामुळें त्यांनाही असत्त्व आहे. [घटादि कार्यांचें मृत्तिकादि कारण, व त्या मृत्तिकादिकांचें धूलिकणादि कारण, पुढें त्याचेंही परमाणु वगैरे कारण इत्यादि सर्व आपापल्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नाहीं. प्रत्येक कार्य आपल्या कारणरूपानेंच दिसतें. पुढें तें कारणही आपल्या कारणाचें कार्य असल्यामुळें तेंही कारणरूपानेंच दिसतें. त्याहून पृथक् उपलब्ध होत नाहीं. यास्तव प्रत्येक कार्य–विकार असत् आहे; आणि व्यवहारांतील प्रत्येक कारण हें आपल्या कारणाचें कार्य आहे. त्यामुळें व्यावहारिक कार्यकारणभाव अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळेंच भ्रामक आहे. खरा नव्हे–वास्तविक नव्हे. यावर शंका–]**—तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंगः इति चेत्**—अहो पण कार्यही असत् व त्याचें कारणही असत् असें मानल्यास सर्वांचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. [कारण या जगांत कार्य-कारणविभागशून्य वस्तुच नाहीं; व तुम्ही तर तिला असत् म्हणणार,असें म्हणाल तर]**—न**—तसें नाहीं. **—सद्बुद्धिः असद्बुद्धिः इति सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः**—सत्-बुद्धि व असत्-बुद्धि अशी सर्व ठिकाणीं दोन प्रकारची बुद्धि उपलब्ध होते. [एक बुद्धि सर्व वस्तूमध्यें अनुवृत्त असते व दुसरी प्रत्येक वस्तूपासून व्यावृत्त होते. जसा–माळेंतील दोरा सर्व मण्यांत किंवा पुष्पांत अनुवृत्त असतो व प्रत्येक मणी किंवा पुष्प एकमेकांपासून व्यावृत्त होतें. अनुवृत्तबुद्धीमध्यें व्यावृत्त होणारी बुद्धि कल्पित असते. त्यामुळें अकल्पित–सर्व-

भेदकल्पनांचें अधिष्ठान-कार्यकारणभावशून्य अशी वस्तु सिद्ध होते. आतां सद्बुद्धिच परमार्थ वस्तु आहे, याविषयीं अनुमान प्रमाण दाखवितात-]—**यद्विषया बुद्धिः न व्यभिचरति तत् सत्**—ज्याविषयींची बुद्धि व्यभिचरित होत नाहीं तें सत् व—**यद्विषया बुद्धिः व्यभिचरति तत् असत्**—ज्याविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते तें असत्—**इति**—याप्रमाणें—**सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते**—सत् व असत् हा विभाग-बुद्धितंत्र बुद्धीच्या अधीन-आहे असें सिद्ध झालें असतां—**सर्वत्र**—व्यवहारांत सर्व ठिकाणीं—**सर्वैः**—सर्वांकडून—**समानाधिकरणे**—एकाच पदार्थाविषयीं—**द्वे बुद्धी**—दोन बुद्धी—**उपलभ्येते**—अनुभाविल्या जातात. [जें व्यावृत्त होतें, व्यभिचरित होतें, तें मिथ्या, जसा रज्जूवर झालेला सर्प, पाण्याची धार, काठी इत्यादिकांचा भ्रम. परस्पर व्यावृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्यें जें अनुवृत्त होतें तें सत्-सत्य. अंधकारांतील दोरीला पाहून कोणी हा सर्प आहे, असें समजतो. कोणी ही पाण्याची धार आहे, असें मानतो, कोणी तिला काठी समजतो. पण सर्प, पाण्याची धार, काठी हे सर्व परस्पर व्यावृत्त होणारे पदार्थ आहेत, म्ह० सर्प ही धार किंवा काठी नव्हे. धारही सर्प किंवा काठी नव्हे, काठीसुद्धां सर्प किंवा धार नव्हे. पण त्या तिन्हीमध्यें दोरी अनुवृत्त आहे. कारण त्या तिन्ही प्रकारच्या भ्रमाचें तें अधिष्ठान आहे. म्हणून दोरीवर भासणारे सर्पादिक मिथ्या व दोरी खरी, अशीं याविषयीं दोन अनुमानें संभवतात. अर्थात् ज्या पदार्थाविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावत नाहीं तो पदार्थ सत्-अकल्पित व ज्याविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते तो असत्-कल्पित-मिथ्या असें ठरतें. पण समस्त द्वैत मिथ्या आहे असें म्हणणाऱ्या अद्वैतवेदान्त्याला वरील दोन अनुमानें तरी कशीं करितां येतील असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—वरील सत् व असत् हा विभाग दोन प्रकारच्या बुद्धीच्या अधीन आहे, त्यामुळें अनुमानादि व्यवहार संभवतो. बुद्धिविभागही जरी कल्पित असला तरी त्यामुळें द्वैतविभागाचा भ्रामक अनुभव येऊं शकतो. म्हणूनच व्यवहारांत एकाच पदार्थाला अनुलक्षून दोन प्रकारच्या बुद्धीचा अनुभव प्रत्येकास येतो. 'घटः सन्' येथें घट व सन् या दोन्ही पदांची प्रथमा विभक्ति आहे. व ते दोन्ही शब्द एकाच पदार्थाला उद्देशून आहेत. त्यामुळें त्यांना समानाधिकरण म्हणतात. अशा समानाधिकरण शब्दांमध्यें सामानाधिकरण्य हा संबंध असतो, पदांचें सामानाधिकरण्य बुद्धीवर गौणवृत्तीनें लादून बुद्धीलाही सद्बुद्धि व असद्बुद्धि असें म्हणतां येतें.]

न नीलोत्पलवत्सन्घटः सन्पटः सन्हस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् ॥

भाष्यार्थ—('तो हा' हें सामानाधिकरण्य-दोन शब्दांचें एकविभक्तित्व जसें एकाच पदार्थाला उद्देशून असतें तसेंच 'सन् घट' हें सामानाधिकरण्यही एक वस्तुनिष्ठ आहे. कारण सन् व घट हे जर दोन पदार्थ असते तर घट व पट यांचें सामानाधिकरण्य जसें संभवत नाहीं, तसें त्यांचेंही (सन् व घट यांचेंही) संभवलें नसतें. पण

'नीलं कमलं' यांचें सामानाधिकरण्य आहे आणि नील हा धर्म–गुण व कमल हा त्याचा धर्मी आहे. धर्म व धर्मी हे दोन पदार्थ आहेत.त्यामुळें सामानाधिकरण्य एक वस्तुविषयच असतें, असा नियम नाहीं, म्हणून म्हणाल तर तें खरें आहे, पण हें सामानाधिकरण्य–) —**नीलोत्पलवत् न**—नील कमल यांच्या सामानाधिकरण्याप्रमाणें नाहीं. तर—**सन् घटः सन् पटः सन् हस्ती इति**—घट सत्, पट सत्, हत्ती सत् अशा प्रकारचें आहे. [म्ह० 'नील कमल' याप्रमाणें हें सामानाधिकरण्य गौण नाहीं. तर व्यावृत्त होणारे पदार्थ अनुवृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्यें कल्पित आहेत, अशा प्रकारचें एक वस्तुनिष्ठ आहे आणि सामान्य व विशेष यांना लागू असलेला हाच न्याय गुण व गुणी–धर्म व धर्मी यांनाही लागू आहे असें सांगतात–]—**एवं सर्वत्र**—सर्व सामानाधिकरण्य असेंच एक-निष्ठ असतें. असो.—**तयोः बुद्ध्योः घटादिबुद्धिः व्यभिचरति**—त्या दोन बुद्धींतलि घटादि विषयांविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते.—**तथा च दर्शितं**—ती कशी व्यभिचार पावते तें वर ('विकारो हि सः') येथें दाखविलेंच आहे.—**तु न सद्-बुद्धिः**—पण सद्बुद्धि व्यभिचार पावत नाहीं, (आणि ज्याअर्थी घट, पट इत्यादि विशेष पदार्थांविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते पण 'सत्' ही सामान्य बुद्धि अनुवृत्त असते.)—**तस्मात् घटादिबुद्धिविषयः असन्**—त्याअर्थीं घटादि बुद्धीचा विषय –घट असत् आहे. कारण—**व्यभिचारात्**—त्याचा व्यभिचार होतो.—**तु सद्-बुद्धिविषयः न**—पण सद्बुद्धीचा विषय तसा असत् नाहीं. कारण—**अव्यभि-चारात्**—त्याचा व्यभिचार होत नाहीं. ['हा घट' अशी जी बुद्धि ती घट-बुद्धि, घट हाच तिचा विषय, बुद्धीनें दुसऱ्या विषयाचें ग्रहण केलें कीं घट हा तिचा पूर्व विषय व्यभिचार पावतो. बुद्धींतून निघून जातो. म्हणून तो असत्–मिथ्या. तसेंच 'घटः सन्–' घट विद्यमान आहे, अशी जी घटाविषयींची सद्बुद्धि तिचा विषय–'सत् सन्–आहे' हा आहे. तो घटाप्रमाणें मिथ्या नाहीं. कारण त्याचा व्यभिचार होत नाहीं. म्हणून सद्बुद्धीचा विषय सत् आहे.] (यावर शंका पण–)

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्। न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात्। विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः। सद्बुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत्। न पटादावदर्शनात्॥

भाष्यार्थ—घटे विनष्टे—घटाचा विनाश झाला असतां—**घटबुद्धौ व्यभि-चरन्त्यां**—घटबुद्धीचाही व्यभिचार होतो, त्यामुळें—**सद्बुद्धिः अपि व्यभिच-रति**—सद्बुद्धीचाही व्यभिचार होतो,—**इति चेत्**—असें जर म्हणाल [घट हा विषय नाहींसा झाला म्हणजे 'हा घट आहे' ही सद्बुद्धिही उरत नाहीं. तीही नाहीं-शी होते. तिचाही व्यभिचार–बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर]—**न**—तसें नाहीं—**पटादौ अपि सद्बुद्धिदर्शनात्**—कारण पटादिकांविषयींही सद्बुद्धीचा प्रत्यय येतो [सद्बुद्धीचा अत्यंत अभाव होत नाहीं. घटविषयकबुद्धि जरी नष्ट झाली तरी पटादि इतर पदार्थांविषयींची सद्बुद्धि विद्यमान असते. त्यामुळें तिचा व्यभिचार होतो, असें

म्हणतां येत नाहीं. कारण]—**सा सद्बुद्धिः विशेषणविषया एव**—ती सद्बुद्धि विशेषणविषयकच असते. [म्ह० विशेषण हाच तिचा विषय असतो. ती निर्विषय केव्हांच नसते. त्यामुळें तिचें ' सन् घटः ' यांतील ' सन् ' हें विशेषण जरी गेलें तरी दुसरीं अनंत विशेषणें असतात व त्यांच्या आश्रयानें तिचा प्रत्यय येतच असतो. त्यामुळें तिचा बाध होत नाहीं. सत् अकल्पित–सत्य–नित्य आहे, म्हणून त्याचा व्यभिचार होत नाहीं, पण घटादि पदार्थ कल्पित आहेत, म्हणून त्यांचा व्यभिचार होतो.]

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् न इदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वंद्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुनः शंका–)—**घटे नष्टे**—पण घट नष्ट झाला असतां—**सद्बुद्धिः अपि न दृश्यते**—सद्बुद्धिही दिसत नाहीं,—**इति चेत्**—म्हणून म्हणाल [घट नाहींसा झाला म्हणजे ' हा घट आहे ' ही बुद्धिही उरत नाहीं, म्हणून म्हणाल] तर—**न**—तसें नाहीं.—**विशेष्याभावात्**—विशेष्याच्या अभावामुळें ती सद्बुद्धि प्रत्ययाला येत नाहीं. (तथापि घटाचा येथें अभाव आहे, अशा रूपानें ती प्रतीत होतेच.)—**सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती**—सद्बुद्धि विशेषणविषयक आहे म्ह० विशेषण हा तिचा विषय आहे आणि—**विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ**—विशेष्याच्या अभावीं विशेषणाची अनुपपत्ति होत असल्यामुळें, ती—**किंविषया स्यात्**—कोणाला विषय करून राहील–तिचा विषय काय असेल, कांहींच नाहीं. ती निर्विषयच होणार हें उघड आहे.—**तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् न**—परंतु सद्बुद्धीला मुळीं विषयच रहात नाहीं म्हणून घटबुद्धि प्रतीत होत नाहीं, असें नाहीं [' सन् घटः ' यांतील ' सन् ' हें विशेषण आहे. सद्बुद्धि त्यालाच विषय करते.त्यामुळें 'सन् घटः' यांतील घट या विशेष्याच्या अभावीं ' सन् ' या विशेषणाचीही अनुपपत्ति होते. मग त्या सद्बुद्धीनें कोणत्या विषयाला व्यक्त करावें ' सन् ' या विशेषणाच्या अभावीं तिला व्यक्त होण्याला विषयच उरत नाहीं. गोत्व–गाईपणा, मनुष्यत्व–मनुष्यपणा इत्यादि जाति आहे. ती असंख्य व्यक्तींमध्येंच व्यक्त होते. त्यांतील एखादी गाय किंवा मनुष्य ही व्यक्ति नष्ट झाली तर ती जाति तेथें व्यक्त होणार नाहीं, हें उघड आहे. पण त्यामुळें गोत्व, मनुष्यत्व ही जातिच नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. त्याच न्यायानें घटादि व्यक्ति जरी नष्ट झाली तरी त्यामुळें सर्व सद्बुद्धिच नष्ट झाली असें म्हणतां येत नाहीं. अहो पण दोन सत्–विद्यमान पदार्थांमध्येंच विशेषणविशेष्यभाव संभवतो. त्यामुळें ' सन् घटः ' यांतील विशेषण सन् व विशेष्य घट हे दोन्ही सत्पदार्थच आहेत, असें सिद्ध होतें. अर्थात् घटादि द्वैत कल्पित आहे, हें वरील अनुमान सामानाधिकरण्यबुद्धीनें बाधित होतें, अशी शंका घेऊन तिचें निरसन करितात–]—

घटादिविशेष्याभावे एकाधिकरणत्वं न युक्तं इति चेत्—घटादि विशेष्याच्या अभावीं—**सन् घटः**—असें ' सन् ' व 'घट' यांचें सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाहीं, असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं. कारण—**मरीच्यादौ अन्यतराभावे अपि इदं उदकं इति सामानाधिकरण्यदर्शनात्**—भ्रमानें भासणाऱ्या मृगजलादि पदार्थांमध्यें अधिष्ठान व आरोपित यांतील एकाचा म्ह. आरोपिताचा अभाव असला तरी ' हें जल ' असें सामानाधिकरण्य अनुभवास येतें. [घटादि विशेष्य जर मिथ्या आहे तर ' सन् घटः ' असें विशेषण व विशेष्य यांचे सामानाधिकरण्य संभवत नाहीं, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण तें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. मृगजलादिकांचा जेव्हां भ्रम होतो तेव्हां मृगजल, रज्जुसर्प, शुक्तिकारजत इत्यादि आरोपित पदार्थांचा वस्तुतः अभाव असतांना म्ह० ते मिथ्या असतांनाही हें जल, हा सर्प, हें रुपें, असें आरोपित व अधिष्ठान यांचें एकाधिकरणत्व नेहमीं अनुभवास येतें. याप्रमाणें घटादि द्वैत सद्वस्तूमध्यें कल्पित आहे, असें जें वर अनुमान केलें होतें, त्यावर कोणत्याही प्रकारचा दोष येत नाहीं, असा उपसंहार करितात-)—**तस्मात्**—यास्तव—**सकारणस्य देहादेः च द्वंद्वस्य असतः भावः न विद्यते**—कारणासह देहादि व शीतोष्णादि 'द्वंद्वें' या असताचा-मिथ्या पदार्थांचा भाव-अस्तित्व नाहीं.—**इति**—हा शब्द ' नासतो विद्यते भावः ' या श्लोकाच्या पहिल्या पादाचें व्याख्यान संपलें, असें सुचविण्यासाठीं आहे. [सारांश देहादि व शीतोष्णादि असत् द्वंद्वांचें त्यांच्या कारणासह अस्तित्त्व संभवत नाहीं. द्वैतप्रपंचाला पारमार्थिक सत्यत्त्व नाहीं, पारमार्थिक सत्य एक आत्मतत्त्वच आहे. म्हणून द्वैत मिथ्या व अद्वैतच सत्य, असें येथें भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केलें आहे.]

तथा सतश्चाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

भाष्यार्थ—(प्रस्तुत श्लोकाच्या राहिलेल्या तीन पादांचें व्याख्यान-)—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**सतः आत्मनः अभावः-अविद्यमानता**—सत्-आत्म्याचा अभाव -अविद्यमानता-नास्तिभाव-**न विद्यते**—नाहीं—**सर्वत्र अव्यभिचारात्**—कारण त्याचा कोठेंही व्यभिचार-बाध होत नाहीं,—**इति अवोचाम**—असें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. [ज्याप्रमाणें असत्चें अस्तित्व संभवत नाहीं, त्याचप्रमाणें सत्चें नास्तित्व संभवत नाहीं. कारण असत्-द्वैताचा व्यभिचार होतो. परस्परव्यावृत्ति होते पण सर्वव्यापी आत्म्याची-सत्ची व्यावृत्ति-व्यभिचार कोठेंच होत नाहीं, हें आम्हीं वर सविस्तर सांगितलेंच आहे. अहोपण उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असलेला घटादि पदार्थ उत्पत्तीनंतर सत्-विद्यमान होतो, तसाच स्थितिकालीं ' सत् ' असलेला पदार्थ नाशानंतर असत् बनतो. त्यावरून सत् त्रिकालीं सत्च असतें व असत् त्रिकालीं असत्च असतें

असें ह्मणतां येत नाहीं, त्यामुळें दोघांचीही योग्यता सारखीच. अर्थात् त्यांतील एक ग्राह्य व दुसरें त्याज्य असें ठरत नाहीं. एकतर दोघांनाही त्याज्य मानलें पाहिजे किंवा दोघांनाही ग्राह्य मानलें पाहिजे, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान करितात-)—**एवं**—याप्रमाणें—**आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोः अपि**—आत्मा व अनात्मा म्ह०सत् व असत् या दोघांचाही—**अन्तः-निर्णयः**—अन्त-निर्णय—**दृष्टः-उपलब्धः**—साक्षात् अनुभविलेला आहे. (कोणी?)—**तत्त्वदर्शिभिः**—तत्त्वदर्शी पंडितांनीं अनुभविला आहे.—**सत् सत् एव, असत् असत् एव इति तु अनयोः यथोक्तयोः अन्तः दृष्टः**—जें सत् तें त्रिकालीं सत्च व असत् तें असत्च असाच या दोहोंचा निश्चय तत्त्वदर्शी विद्वानांनीं केला आहे. [पूर्वीं सर्वथा अविद्यमान असलेल्या घटाला उत्पत्तीनंतर सत्त्वप्राप्ति होते, हें म्हणणें युक्तिशून्य आहे. स्थितिकाळीं सत् असलेल्या घटाला नाशानें सर्वथा असत्त्वप्राप्ति होते, हें म्हणणेंही अयोग्य आहे. तर मग तसा अनुभव कां येतो? याचें उत्तर 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदानें भगवनांनींच दिलें आहे. तत्त्वदृष्टीच्या अभावीं तसा भ्रम होणें साहजिक आहे. 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाचें विशेष व्याख्यान करितात-]—**तत् इति सर्वनाम**—तत् हें सर्वनाम आहे.—**च सर्वं ब्रह्म**—व सर्व ब्रह्म आहे.—**तस्य नाम तत् इति**—त्या ब्रह्माचें नांव तत् असें आहे.—**तद्भावः तत्त्वं**—त्याचा जो भाव तें तत्त्व—**ब्रह्मणः याथात्म्यं**—म्हणजे ब्रह्माचें यथार्थस्वरूप—**तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः**—तें ब्रह्माचें तत्त्व पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते तत्त्वदर्शी,—**तैः तत्त्वदर्शिभिः**—त्या तत्त्वदर्शी लोकांकडून सत् व असत् यांचा निश्चय केला गेला आहे. ['तत्' हें व्याकरणांत सर्वनाम आहे. सर्वनाम म्ह० सर्व पदार्थांना लागू होणारें नांव. ब्रह्म सर्व आहे. म्हणून त्याचें 'तत्' हें नांव आहे. 'तत्' या सर्वनामाला 'भाव' या अर्थीं 'त्व' हा प्रत्यय लागून 'तत्त्व' असा शब्द बनला आहे. त्याचा अर्थ ब्रह्माचें यथार्थ स्वरूप असा आहे. तें ब्रह्माचें तत्त्व-याथात्म्य पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे ते तत्त्वदर्शी. त्यांनीं पूर्वोक्त सत् व असत् म्ह० आत्मा व अनात्मा यांचा निर्णय स्वानुभवानें ठरविला आहे. असो; याप्रमाणें श्लोकांचें व्याख्यान करून अर्जुनानें काय करावें हें सांगतात-]

तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वंद्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्याऽवभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्—म्हणून—**त्वं अपि**—तूं सुद्धां—**तत्त्वदर्शिनां दृष्टिं आश्रित्य**—तत्त्वदर्शी लोकांच्या दृष्टीचा आश्रय करून—**शोकं मोहं च हित्वा**—शोक व मोह टाकून—**नियतानियतरूपाणि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि**—नियत व अनियतरूप अशा या शीतोष्णादि द्वंद्वांना—**विकारः अयं असन् एव**—हा विकार असत्च आहे—**मरीचिजलवत् मिथ्या अवभासते**—मृगजळाप्रमाणें मिथ्या भासत आहे—**इति मनसि निश्चित्य**—असा मनामध्यें निश्चय करून—**तितिक्षस्व**—

सहन कर,—**इति अभिप्रायः**—असा याचा अभिप्राय आहे. [यास्तव हे अर्जुना! तूंही तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीचा आश्रय करून शोक व मोह यांचा त्याग कर. शीत-उष्ण इत्यादि द्वंद्वें नियत व अनियत रूप आहेत. तो खोटा विकार आहे, मृगजळाप्रमाणें मिथ्या भासत आहे, असा मनामध्यें पक्का निश्चय करून तूं द्वंद्वांना सहन कर, असा या सर्व विवेचनाचा आशय आहे.] १६

१या श्लोकाला रहस्यकारांनीं असें अवतरण दिलें आहे—'हाच अर्थ आतां अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या व्यक्त करून दाखवितात–' तर मग वर (श्लो. १४) 'शीतोष्णादिकांना सहन कर' म्हणून जें भगवानांनीं सांगितलें व 'त्यांना जो सहन करतो तो मोक्षाला समर्थ होतो,' असें (श्लोक १५) जें म्हटलें आहे तें अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या नव्हे म्हणावयाचें ? पण तें जर त्या शास्त्राच्या दृष्टीनें नव्हे, तर कोणत्या शास्त्राच्या दृष्टीनें आहे ? लौकिकदृष्टीनें कीं काय ? कीं कर्मयोगाच्या दृष्टीनें? त्यापेक्षां आचार्यांनीं 'आणखीं कोणत्या कारणानें शीतोष्णादिकांना सहन करणें युक्त आहे तें या श्लोकांत सांगतात– ' असें म्हणून 'शीतोष्णादि असत् आहेत, कारण ते विकार आहेत, विकार नित्य नसतात, म्हणून त्यांना सहन करणें सर्वथा युक्त आहे, हें सांगण्यासाठीं एक अबाधित नियम या श्लोकांत सांगितला आहे,' अशी जी कल्पना केली आहे ती किती सयुक्तिक आहे ?

रहस्यकार म्हणतात–" सत् म्ह. ब्रह्म आणि असत् म्ह० नामरूपात्मक जग असे अर्थ या श्लोकांत विवक्षित आहेत" व याला आधार काय? तर वेदांतील, उपनिषदांतील व गीतेंतील 'सत्'शब्द. जसें—'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' 'सत् एव सोम्य इदं अग्र आसीत्' 'असत् एव०' 'कथं असतः सत् जायेत' 'ॐ तत् सत् इति निर्देशो' इत्यादि 'सत्'शब्द. (गीतार. पृ. २२१, २४१–२४३ पहा) पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण येथें प्रकृत विषय कोणता आहे ? तितिक्षेचा. तितिक्षा केल्यानें मुमुक्षु मोक्षाला समर्थ होतो म्हणून ती करावी, हें एक कारण १५ व्या श्लोकांत सांगितलें व विषय खोटे असल्यामुळेंही त्यांची तितिक्षा करणें–त्यांना सहन करणें योग्य आहे, असें दुसरें कारण यांत विवक्षित आहे. यास्तव विषय मिथ्या असून विषयी आत्मा नित्य आहे हेंच येथें सांगणें उचित आहे. 'सत्' म्ह० आत्मा–विद्यमान वस्तु, तिचा अभाव त्रिकाळीं होत नाहीं. 'असत्' म्ह० अविद्यमान वस्तु, तिचा भाव म्ह० अस्तित्वही संभवत नाहीं. शीतोष्णादि असत् आहे. त्यामुळें त्याचें वास्तविक अस्तित्व संभवत नाहीं. तें जरी कांहीं काळ भासलें तरी फार वेळ टिकत नाहीं म्हणून तें मिथ्या आहे. तें जर मिथ्या–असत् नसतें तर त्याचा अभाव झाला नसता. ज्याचा अभाव होतो तें सत् नव्हे आणि जें सत्–नित्य असतें त्याचा अभाव केव्हांच होत नाहीं. शीतोष्णादिकांचा अभाव होतो, म्हणून तें जरी भासलें तरी असत्–मिथ्या ! यास्तव तूं त्यांस सहन कर. अतत्त्वज्ञांना प्रत्यक्ष अनुभवास येणारे शीतोष्णादिक मिथ्या आहेत, व आत्माच नित्य आहे, असें वाटत नाहीं. पण या सत्-असतांचा निर्णय तत्त्वज्ञांनीं प्रत्यक्ष अनुभविला आहे, असाच येथें अर्थ करणें सयुक्तिक आहे. अर्थात सत् म्ह० त्रिकाळीं विद्यमान असणारी वस्तु, अर्थात् आत्मा–ब्रह्म. पण असत् म्ह. नामरूपात्मक दृश्य जगत् नव्हे. तर केव्हांच विद्यमान नसलेली वस्तु. पण रहस्यकार याचा अर्थ काय करितात तो पहा–'जें नाहीं तें आहेसें होत नाहीं व जें आहे तें नाहींसें होत नाहीं.'

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**येन**—ज्यानें—**इदं सर्वं**—हें सर्व दृश्य जगत्—**ततं**—व्यापिलें आहे—**तत्**—तें आत्मतत्त्व-ब्रह्म—**अविनाशि**—नाश न पावणारें, नित्य आहे असें—**विद्धि**—तूं जाण—**अस्य अव्ययस्य**—या अव्ययाचा—**विनाशं**—विनाश—**कर्तुं**—करण्यास—**कश्चित्**—कोणी—**न अर्हति**—योग्य-समर्थ नाहीं. १७.

किं पुनस्तद्यत्सदेव सर्वदैवास्तीति, उच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि । किं, येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः ॥ विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य । नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावा-

---

पण घट उत्पत्तीच्या पूर्वी नसतो, तो पुढें होतो. पुत्र पूर्वी नाहीं, तो जन्मानंतर आहे, तसेंच झाड आतां आहे, तें तोडल्यावर नाहींसें होतें. तेव्हां रहस्यकारांचा हा अर्थ कितपत ग्राह्य आहे, तें आतां वाचकांनींच ठरवावें. ‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति-’ यांतील ‘सत्-’ शब्दाचा ब्रह्म असा अर्थ होऊंच शकत नाहीं. कारण परमात्मतत्त्व एक असतांना ब्राह्मण त्याला अनेक प्रकारें सांगतात, असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे. ‘सत् एव सोम्य’ या छान्दोग्यांतील ‘सत्-’ शब्दाचा अर्थही हें जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी विद्यमानच होतें, अविद्यमान नव्हतें, असाच आहे. ‘असद्वा इदं’ यांतील असत् म्ह० अव्यक्त. गीतेंतही ‘ॐ,’ ‘तत्’ व ‘सत्’ असा ब्रह्माचा त्रिविध नामनिर्देश केला आहे. अर्थात् रहस्यकारांचा सत् म्ह० ब्रह्म हा अर्थ त्यांनीं दाखविलेल्या आधाराला धरूनही नाहीं. रहस्यकार पुनः म्हणतात—“सत् म्ह० जें आहे त्याचें अस्तित्व (भाव) आणि असत् म्ह० जें नाहीं, त्याचा अभाव हीं दोन्ही नित्य म्ह० कायम टिकणारीं आहेत, एवढेंच सांगणें आहे.” ६१८ पण हें म्हणणेंही बरोबर नाहीं. कारण भावाचा भाव व अभावाचा अभाव हे दोन्ही नित्य आहेत, हें सांगण्यांत मोठेंसें स्वारस्य नाहीं. त्यापेक्षां आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें “विकार भासला, आहे असा वाटला तरी तो खरा नव्हे. त्याचें अस्तित्व म्ह० भाव वस्तुतः नाहींच. कारण तो टिकत नाहीं.केवळ भासमान आहे. तो बाधित होतो.पण प्रत्येक विकारांत जें सत् असतें,ज्याच्यामुळें हें सर्व ‘आहे आहे’ असें वाटतें तें, विकार जरी नाश पावला तरी त्रिकाळीं नाहींसें होत नाहीं. अर्थात् जें सत् तें त्रिकाळीं सत्च. हजारों विकार झाले व गेले तरी त्याचा अभाव होत नाहीं व जें असत्—मिथ्या तें मध्यें—उत्पत्तीपासून नाशापर्यंत जरी स्पष्ट भासलें, त्यांच्यापासून सुखदुःख झालें तरी असत्च सत् नव्हे.” असें मानणेंच अधिक सयुक्तिक आहे. शिवाय सत् व असत् यांचा निर्णय इतका सूक्ष्म असल्यामुळेंच तत्त्वदर्शी लोकांनीं तो पाहिला आहे, असें या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत म्हटलें आहे. नुस्ता भावाचा भाव व अभावाचा अभाव नित्य आहे, हें ठरविण्यास तत्त्वदर्शींचीच कांहीं गरज नाहीं.

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यत् सर्वदा सत् एव अस्ति तत् सत् किं पुनः— जें सर्वकालीं सत्च आहे तें सत् काय बरें आहे ?—**इति अविनाशि इति उच्यते**—असें कोणी विचारील म्हणून ' अविनाशी तु० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**न विनष्टुं शीलं अस्य इति अविनाशि**—विनाश न पावण्याचें याचें शीलच आहे, म्हणून अविनाशी, —**तुशब्दः असतः विशेषणार्थः**—'तु' हा शब्द असत्हून सत्ला अगदीं विशिष्टपणानें पृथक् करण्यासाठीं आहे. [देहादि द्वैताला ' असत् ' म्हटलें जातें. त्याहून सत्चें विशिष्टत्व तें कोणतें ? तर स्वतः विनाशराहित्य हेंच होय. तें त्याचें विशेषण दाखविण्यासाठींच ' तु ' हा शब्द आहे.]—**तत् विद्धि-विजानीहि**—तें तूं जाण.—**किं** —तें कोणतें ?—**येन-सदाख्येन ब्रह्मणा इदं सर्वं साकाशं जगत् आकाशेन घटादयः इव ततं-व्याप्तं**—ज्या सत्-संज्ञक ब्रह्मानें हें सर्व आकाशासह जगत् आकाशानें घटादिक जसे, त्याप्रमाणें व्यापलेलें आहे. [अर्जुना, ज्या 'सत्' या नांवाच्या ब्रह्मानें हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे तें सत् ब्रह्म अविनाशी आहे, विनाश न पावणें हा त्याचा स्वभावच आहे, असें तूं समज. 'आकाश घटादि पदार्थांना ज्याप्रमाणें व्यापतें त्याप्रमाणें ब्रह्मानें आकाशासह सर्व जगाला व्यापलें आहे ' हा त्याच्या व्याप्तीविषयीं दृष्टान्त असून, असें जें सर्वव्यापक सत् तेंच एक अविनाशी आहे. त्याचा अभाव कधींही होत नाहीं. अर्थात् वरील सत् म्हणजे सामान्य-विशेषभावशून्य अखंड-एकरस सर्व विक्रियारहित ब्रह्मच होय. सर्वजगद्व्यापित्व हेंच त्या सद्रूप आत्म्याच्या अविनाशित्वाचें कारण आहे.] (दुसऱ्या श्लोकार्धाचें व्याख्यान-)—**विनाशं-अदर्शनं-अभावं**— विनाश म्ह० अदर्शन-अभाव—**अव्ययस्य-न व्येति-उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य**—व्यय पावत नाहीं, वृद्धि व क्षय यांस प्राप्त होत नाहीं, म्हणून अव्यय, त्या अव्ययाचा—**एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति-व्यभिचरति**—हें 'सत्' या नांवाचें ब्रह्म स्वतःच्या रूपानें-स्वरूपानें व्यय-व्यभिचार पावत नाहीं,—**निरवयवत्वात्**—कारण तें निरवयव आहे, त्यामुळें (कोणाप्रमाणें)—**देहादिवत्**—देहादिकांप्रमाणें—**आत्मीयेन अपि न व्येति**—आत्मसंबंधी पदार्थांच्या व्ययानेंही व्यय पावत नाहीं(तें कां?)—**आत्मीयाभावात्**—कारण त्याला आत्मसंबंधीच कोणी नसतें-(याविषयीं दृष्टान्त-)—**यथा देवदत्तः धनहान्या व्येति**—ज्याप्रमाणें देवदत्त त्याच्या धनाची हानि झाली असतां व्यय-क्षय पावतो—**एवं तु ब्रह्म न व्येति** —त्याप्रमाणेंच ब्रह्म क्षय पावत नाहीं.—**अतः अस्य अव्ययस्य ब्रह्मणः विनाशं कश्चित् कर्तुं न अर्हति**—यास्तव कोणीही या अव्यय ब्रह्माचा विनाश करण्यास समर्थ नाहीं—**कश्चित् ईश्वरः अपि आत्मानं विनाशयितुं न शक्नोति**—कोणी ईश्वरही-सार्वभौम राजा किंवा महेश्वरसुद्धां आत्म्याचा विनाश करण्यास समर्थ होत नाहीं.

—हि—कारण—**आत्मा ब्रह्म**—आत्मा ब्रह्म आहे—**च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्**—व स्वतःच्या स्वरूपामध्येंच क्रियेचा विरोध आहे. [आत्म्याचा विनाश होत नाहीं, या विषयीं प्रस्तुत श्लोकांत युक्ति सांगितली आहे. आत्म्याचा विनाश स्वतःही संभवत नाहीं व परतःही संभवत नाहीं. स्वतः कसा संभवत नाहीं तें पूर्वार्धात सांगितलें. परतः कसा संभवत नाहीं तें या उत्तरार्धांत सांगत आहेत. या सद्रूप आत्म्याचा विनाश करण्यास कोणी समर्थ होत नाहीं. विनाश दोन प्रकारें संभवतो. एक सावशेष व दुसरा निरवशेष. मातीचा घट फुटला तरी त्याच्या खापऱ्या राहतात. हा सावशेष विनाश होय. पण रज्जूवर भासलेला सर्प रज्जुज्ञानानें विनाश पावला म्हणजे त्याचा कांहींच अवशेष उरत नाहीं, म्हणून हा निरवशेष विनाश होय. पण ब्रह्म–आत्मा निरवयव असल्यामुळें त्याचा सावशेष विनाश संभवत नाहीं व तो कल्पित नसल्यामुळें निरवशेष विनाशही संभवत नाहीं, असें येथें सांगितलें आहे. विनाश म्ह० अदर्शन, अभाव. ज्याचा व्यय होत नाहीं, तें अव्यय. वृद्धि होणें व क्षय पावणें, यांच्या योगानें वस्तूचा व्यय होत असतो, तिच्या स्वरूपांत विकार होत असतो. पण ब्रह्माचे वृद्धि-क्षय होत नाहींत, म्हणून तें अव्यय आहे. व्यवहारांत व्यय दोन प्रकारें संभवतो. १ स्वरूपाच्या–अवयवांच्या वृद्धिक्षयांमुळें व २ तत्संबंधी पदार्थांच्या वृद्धिक्षयांमुळें. देह सावयव असल्यामुळें अवयवांच्या वृद्धीमुळें त्याची वृद्धि व अवयवांच्या क्षयामुळें त्याचा क्षय संभवतो. पण ब्रह्म निरवयव आहे. त्यामुळें त्याचा पहिल्या प्रकारचा व्यय संभवत नाहीं. त्याचप्रमाणें एखाद्या पुरुषाच्या धनादि पदार्थांची वृद्धि झाली असतां त्याची वृद्धि व धनादिकांचा नाश झाला असतां त्याचा नाश होतो. पण ब्रह्म–आत्मा असंग असल्यामुळें तत्संबंधी पदार्थच नसतो. त्यामुळें त्याच्या व्ययानेंही ब्रह्माचा व्यय होत नाहीं. यास्तव याप्रमाणें स्वतः किंवा परतःही नाश न पावणाऱ्या या अव्यय सत्–आत्मतत्त्वाचा सावशेष किंवा निरवशेष अभाव कोणी एखादा अति समर्थ पुरुषही करूं शकत नाहीं. कारण आत्माच ब्रह्म आहे; 'हा आत्माच ब्रह्म आहे,' असें मांडूक्य श्रुति सांगते. त्यामुळें ब्रह्मच आत्म्याचा विनाश करील, हेंही संभवत नाहीं. कारण आपली क्रिया आपल्यावरच होऊं शकत नाहीं. अग्नि स्वतःलाच जाळीत नाहीं. डोळा आपल्यालाच पहात नाहीं. मनुष्य आपल्याच खांद्यावर बसूं शकत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.] १७

---

१ रहस्यकार या सतराव्या श्लोकाच्या अर्थांत–'येन सर्वं इदं ततं' याचा 'ज्यानें हें सर्व जग विस्तारलें आहे' असा एक अर्थ करितात. पण तो ठीक नाहीं. कारण 'तन्' म्ह० विस्तार करणें, असा जरी एक अर्थ असला तरी ज्यानें हें सर्व विस्तारिलें आहे, असें म्हटल्यास आत्मा त्याहून निराळा, त्याच्या बाहेर राहतो. पण अद्वैतसिद्धान्ताला तें इष्ट नाहीं. ह्मणून ज्यानें हें व्यापिलें आहे, हाच अर्थ सयुक्तिक होय; व तो रहस्यकारांनाही संमत आहे. रहस्यकार ह्मणतात—"१७ व १८ या दोन श्लोकांत सत् व असत् यांच्या अर्थांची फोड केली आहे" पण खरा प्रकार असा आहे कीं, १७ व्या श्लोकांत सत् काय तें सांगितलें व अठराव्यांत असत् काय तें सांगितलें आहे. आत्माच सत् आहे व त्याचीं शरीरें–देह नाशवंत आहेत, असें त्या दोन्ही श्लोकांचें तात्पर्य आहे.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

अन्वयार्थ—नित्यस्य—नित्य,—**अनाशिनः**—अविनाशी व—**अप्रमेयस्य**—अप्रमेय अशा या—**शरीरिणः**—शरीरी-आत्म्याचे—**इमे देहाः**—हे सर्व देह—**अन्तवन्तः**—अन्तवान्-अन्त-नाश पावणारे आहेत.—**तस्मात्**—म्हणून—**भारत**—हे अर्जुना !—**युध्यस्व**—तूं युद्ध कर. १८.

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते-अन्तवन्त इति ॥ अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते सा तस्या अन्तस्तथेमे देहाः। स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणःशरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः।

भाष्यार्थ—(१६ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या-सत् व असत्-यांपैकीं 'सत्'चा निश्चय केला. आतां या श्लोकांत असत्-चा निश्चय करितात-)—**यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरति तत् असत् किं पुनः**—जें स्वरूपसत्तेला सोडतें तें असत् काय बरें आहे ?—**इति अन्तवन्तः इति उच्यते**—तें 'अन्तवन्तः०' या श्लोकानें सांगतात—**अन्तवन्तः-अन्तः-विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः**—अन्त म्ह० विनाश ज्यांना असतो ते अन्तवन्त—**यथा मृगतृष्णिकादौ अनुवृत्ता सद्बुद्धिः प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते**—ज्याप्रमाणें मृगजळादि भ्रामक पदार्थांमध्यें अनुवृत्त झालेली सद्बुद्धि प्रमाणपूर्वक निरूपण करूं लागलें असतां शेवटीं विच्छिन्न होते,—**सः तस्याःअन्तः**—तो त्या बुद्धीचा अन्त होय,—**तथा इमे देहाः**—तसेच हे देह अन्तवन्त आहेत.—**स्वप्नमायादेहादिवत् च**—व स्वप्नांतील देहाप्रमाणें किंवा मायेनें उत्पन्न केलेल्या देहाप्रमाणें—**अन्तवन्तः**—अन्तवंत-नाशवंत (कोणाचे देह?)—**नित्यस्य शरीरिणः-शरीरवतः**—नित्य शरीरीचे-शरीरवानाचे—**अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः**—नाशरहित व प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या आत्म्याचे (देह)—**अन्तवन्तः इति उक्ताः**—नाशवंत म्हणून सांगितलेले आहेत. (कोणी?)—**विवेकिभिः इत्यर्थः**—विवेकी लोकांकडून सांगितले गेले आहेत, असा याचा भावार्थ. [असत् म्ह० शून्य नव्हे, तर काय? जें कांहीं काल भासून पुढें भासेनासें होतें, तें असत् होय. ज्याची सत्ता त्रिकालीं नसते तर नाशानंतर बाधित होते, व्यभिचरित होते तें असत्. देहादि सर्व अनात्मवर्ग असत् आहे. कारण हे देह अन्तवन्त आहेत. अन्तवन्त म्ह० नाशवंत आहेत. सर्व नाशवंत पदार्थ असत् होत. पण ते देह स्वतंत्र नाहींत, तर नित्य आत्म्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होणारे आहेत. असो. देह अन्तवन्त कसे ? कारण त्यामध्यें सद्बुद्धीची अनुवृत्ति होते. देह आहेत अशी प्रतीति येते, व त्या सद्बुद्धीचा विच्छेदही होत नाहीं, म्हणून म्हणशील तर सांगतों-भ्रमानें भासणाऱ्या मृगजळादिकांमध्येंही सद्बुद्धि अनुवृत्त होते, म्ह० 'हें जळ आहे,' अशी याविषयीं अस्तित्वबुद्धि

होते. पण प्रत्यक्ष प्रमाणाचा आश्रय करून निरूपण करूं लागलें कीं लागलीच ती सद्-बुद्धि नाहींशी होते. हें खरें जल नसून जलाचा आभास आहे, अशी खात्री होते. तोच या सद्बुद्धीचा अन्त-विच्छेद होय. त्याच न्यायानें हे सर्व देह आहेत, असें जरी वाटत असलें-ते सद्बुद्धीचे विषय जरी होत असले-तरी प्रत्यक्षादि प्रमाणांच्या योगानें त्यांचें निरूपण करूं लागलें असतां शेवटीं त्या बुद्धीचा विच्छेद होतो. त्यामुळें ते अन्त-वन्त आहेत. स्वप्न, भ्रम, मनोरथ इत्यादि अवस्थांतील देह व गारुड्यानें मायेनें उत्पन्न केलेले देह जरी त्या त्या दशेंत सद्बुद्धियुक्त असले तरी ते दुसऱ्या अवस्थेंत जातांच त्यांविषयींच्या सद्बुद्धीचा विच्छेद झाल्यामुळें जसें अन्तवन्त ठरतात त्याप्रमाणें हे जाग्र-दवस्थेंतील देहही अन्तवन्त आहेत. 'अहो पण देह जरी अन्तवन्त असले तरी आत्म्या-चा असंख्य देहांशीं प्रवाहरूपानें सतत संबंध होत असल्यामुळें आत्मा व देह यांचा संबंध अनंत आहे,' म्हणून म्हणाल तर सांगतों-नित्य जो शरीरी-शरीरवान्, नाश न पावणारा व प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय न होणारा आत्मा त्याचे हे देह अन्तवन्त आहेत. कोणत्याही पदार्थाचा प्रवाह प्रवाही पदार्थाहून पृथक् दिसत नाहीं. जल प्रवाही असून त्याचा प्रवाह जलरूपानेंच दिसतो. देहाचा प्रवाह मानावयाचा झाल्यास तो देह-रूपानें दिसला पाहिजे. पण तशा प्रकारें तो दिसत नाहीं, त्यामुळें देहादिकांच्या अभावीं त्यांचा आत्म्याशीं प्रवाहरूपानें संबंधही सिद्ध होत नाहीं. म्हणून नित्य आत्म्याचे हे देह अन्तवन्तच आहेत.]

नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च। यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते। तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह॥

भाष्यार्थ—('नित्यस्य' व 'अनाशिनः' या पदांचा अर्थ एकच असल्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, असें कोणाला वाटेल म्हणून आचार्य म्हणतात)—**नित्यस्य अना-शिनः इति न पुनरुक्तं**—नित्य व अनाशी-नाश न पावणाऱ्या, हें पुनरुक्त नव्हे, या-वर पुनरुक्त दोष येत नाहीं.—**लोके नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विविधत्वात्**—कारण व्यवहारांत नित्यत्व व नाश यांना द्विविधत्व आहे. [व्यवहारांत नाश व नित्यत्व हीं दोन्हीं दोन प्रकारचीं दिसतात. त्यामुळें नित्य व अनाशी, या म्हणण्यावर पुनरुक्त दोष येत नाहीं.]—**यथा भस्मीभूतः अदर्शनं गतः देहः नष्टः उच्यते**—ज्या-प्रमाणें भस्मीभूत झालेला-अभावास प्राप्त झालेला देह नष्ट झाला, असें म्हटलें जातें.—**विद्यमानः अपि अन्यथापरिणतः व्याध्यादियुक्तः जातः नष्टः उच्यते**—त्याचप्रमाणें विद्यमान असूनही विपरीत परिणाम पावलेला,- रोगादिकांनीं युक्त झालेला देह नष्ट झाला असें म्हटलें जातें.—**तत्र**—असें असल्यामुळें—**अनाशिनः नित्यस्य इति**—अनाशी व नित्य या दोन पदांनीं—**द्विविधेन अपि नाशेन अस्य अ-संबंधः इत्यर्थः**—दोन्ही प्रकारच्या नाशाशीं याचा संबंध नाहीं, असा आशय व्यक्त केला

आहे.—**अन्यथा**—नाहीं तर—**पृथिव्यादिवत् अपि आत्मनः नित्यत्वं स्यात्**—पृथिवी, आकाश इत्यादिकांप्रमाणेंही आत्म्याचें नित्यत्व सिद्ध होईल,—**तत् मा भूत् इति नित्यस्य अनाशिनः इति आह**—तें तसें न व्हावें, म्हणून भगवान् 'नित्यस्य' व 'अनाशिनः' असें म्हणत आहेत. [शरीर जळून भस्म झालें, तें अदृश्य झालें तरी त्याचा नाश झाला असें म्हणतात व तें जिवंत असतांनाच रोगादिकांच्या योगानें त्याच्यामध्यें कांहीं विपरीत परिणाम झाला तरी त्याचा नाश झाला असें म्हणतात. अर्धांगवायूनें अर्धें अंग लुलें पडलें, तर त्याचें उजवें किंवा डावें अंग गेलें, असें म्हणतात. डोळे फुटले, तर दृष्टि गेली, नष्ट झाली, असें म्हणतात, हें प्रसिद्ध आहे. पण अशा या दोन्हीं प्रकारच्या नाशाचा आत्म्यामध्यें संभव नाहीं, तो निर्विकार नित्य आहे, हें सांगण्यासाठीं नित्य व अनाशी हीं दोन विशेषणें दिलीं आहेत. त्यांतील कोणतें तरी एकच विशेषण असतें तर पृथिवीमध्यें प्रतिक्षणीं परिणाम होत असूनहीं 'तीच ही' अशी नित्यत्वाची प्रतीति जशी येते त्याप्रमाणें आत्माही परिणामी नित्य आहे, असें वाटण्याचा संभव होता. पण तशी कोणाची विपरीत भावना होऊं नये, म्हणून दोन विशेषणें मुद्दाम दिलीं आहेत.]

अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनाऽऽत्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न । आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ॥

भाष्यार्थ—अप्रमेयस्य-न प्रमेयस्य-प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्य इत्यर्थः—अप्रमेय म्ह० प्रमेय नसलेल्या-प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं परिच्छिन्न न होणाऱ्या-प्रत्यक्षादिकांनीं ज्ञात न होणाऱ्या-प्रमाणांचा विषय न होणाऱ्या, असा याचा भावार्थ. [आत्मा केवल उपनिषद् या प्रमाणानेंच परोक्ष ज्ञात होतो. उपनिषदांवरूनही त्याचा अपरोक्ष साक्षात्कार होत नाहीं. म्हणून तो अप्रमेय-प्रत्यक्षादि लौकिक प्रमाणांचा विषय न होणारा आहे, अशा त्या अप्रमेय आत्म्याचे हे देह अन्तवन्त आहेत, याविषयींच शंका घेऊन समाधान-]—**ननु**—अहो पण—**आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते**—उपनिषद्रूप आगमावरून आत्म्याचें ज्ञान होतें, [त्यामुळें त्याला अप्रमेय म्हणतां येत नाहीं.]—**प्रत्यक्षादिना च पूर्वं**—व आगमाची प्रवृत्ति होण्यापूर्वीं प्रत्यक्षादि प्रमाणांच्या योगानेंच तो ज्ञात होतो. [त्यामुळेंही त्याला अप्रमेय म्हणतां येत नाहीं. कारण मी कोण याविषयींच अज्ञान संभवतें व जें अज्ञात असेल त्याचें ज्ञान करून देणें, हेंच प्रमाणाचें लक्षण आहे आणि मी अमुक-मनुष्य, कर्ता, भोक्ता आहें इत्यादि ज्ञान झाल्यावरच आगमाची प्रवृत्ति होते. या शंकेचें 'एतदप्रमेयं' या श्रुतीच्या आधारानें समाधान-]—**न**—असें नाहीं,—**आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्**—कारण आत्म्याला स्वतःसिद्धत्व आहे. [त्याच्या सिद्धीला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाहीं. ती कशी ? म्हणून म्हणाल तर सांगतों-]—**हि प्रमातरि-आत्मनि सिद्धे**—कारण प्रमाता-प्रमेयाला

जाणणारा आत्मा जेव्हां सिद्ध असतो तेव्हांच—**प्रमित्सोः**—प्रमेयाला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या त्याला—**प्रमाणान्वेषणा भवति**—प्रमाणाची अपेक्षा वाटते—**हि पूर्वं अहं इत्थं इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय न प्रवर्तते**—कारण अगोदर हा मी अशा प्रकारचा आहें, जसें स्वतःला न जाणतां कोणीही नंतर प्रमेयाला –विषयाला जाणावयास प्रवृत्त होत नाहीं.—**आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धः न भवति हि**—आत्मा कोणालाही अप्रसिद्ध केव्हांच नसतो, हें प्रसिद्ध आहे. [प्रमाता –मी असें म्हणणारा कर्ता–जीव, तो सर्व प्रवृत्तींच्या पूर्वींच सिद्ध असतो. 'मी' ची सिद्धि सर्व प्रवृत्तींच्या पूर्वीं त्यामुळें प्रमाता–म्ह० प्रमाणांच्या योगानें प्रमेयाला जाणणारा. हेंच सोप्या शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास प्रमाता म्ह० विषयांना जाणणारा, प्रमाण म्ह० इंद्रियें–ज्ञानाचीं साधनें व प्रमेय म्ह० विषय. अर्थात् इंद्रियांची विषयग्रहणासाठीं जी प्रवृत्ति व्हावयाची ती प्रमाता पूर्वीं सिद्ध असेल तरच होईल त्यावांचून होणार नाहीं. एखादा धनी असला तरच भृत्यांची गरज, त्याच्या प्रेरणेनेंच त्याचे भृत्य–नोकर त्याच्यासाठीं आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त होतात. प्रमाता प्रमेयाला जाणण्याची जेव्हां इच्छा करतो तेव्हां त्याला प्रमाणांची गरज भासते. मी हा अशा प्रकारचा आहें, असें अगोदर प्रमाता जेव्हां स्वतःला जाणतो, तेव्हांच तो प्रमेयाला प्रमाणांच्या योगानें जाणण्यास सिद्ध होतो. आत्मा सर्वलोकप्रसिद्ध आहे. 'मी' हें कोणाला शिकवावयास नको. आत्मप्रतीति पशु-पक्ष्यांनाही स्वभावतःच असते. अर्थात् आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानाला कोणत्याही प्रमाणाची अपेक्षा नसते. इतकेंच नव्हे तर कोणतेंच प्रमाण त्याला विषय करण्यास समर्थ नाहीं. सर्व प्रमाणें जड आहेत. त्यामुळें चेतन आत्म्याला जाणण्याची योग्यता त्यांच्यामध्यें नाहीं. (अ. १० श्लो. १४,१५.) ह्मणून सत्–आत्मा अप्रमेय आहे. शिवाय प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द हीं प्रमाणें अनात्म्याला विषय करितात. व्यवहारावस्थेंत अनात्म्याचेंच अज्ञान संभवतें. अज्ञात पदार्थाचें ज्ञान करून देणें, हेंच प्रमाणांचें लक्षण आहे. अर्थात् प्रत्यक्षादि प्रमाणांना व्यवहारांतच प्रामाण्य आहे. व्यवहारांत अहंकारविशिष्ट आत्म्याचाच 'अहं'–मी असा अनुभव येत असतो. केवळ आत्मा अनुभवाचा विषयच होत नाहीं. ह्मणून तो सर्वथा अप्रमेय आहे.]

शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—" यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इति ॥

भाष्यार्थ—(प्रत्यक्षादि प्रमाणें आत्म्याला जरी विषय करीत नसलीं तरी श्रुतीनें आत्म्याला 'औपनिषद पुरुष' म्हटलें आहे. म्ह० आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेंच ज्ञात होतो, असें तिचें म्हणणें आहे. त्यामुळें आत्म्याचे ठिकाणीं शास्त्राची प्रवृत्ति अवश्य होणारच, अशी कोणी शंका घेईल, म्हणून आचार्य सांगतात–)—**शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं**—शास्त्र तर शेवटचें प्रमाण आहे.—**अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते**—आत्म्यावर जितक्या अनात्मधर्मांचा

आरोप झालेला आहे त्या सर्वांचें निवर्तन करणें, या कार्यामुळें शास्त्र आत्म्याविषयीं प्रमाण आहे—**तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं न (प्रतिपद्यते)** —पण अज्ञात अर्थाचें ज्ञापन करणें, या रूपानें तें आत्म्याविषयीं प्रमाण होऊं शकत नाहीं.—**तथा च-यत्साक्षात्-अपरोक्षात् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः इति श्रुतिः**—तसाच सिद्धान्त सांगणारी ‘ जें साक्षात्–अपरोक्ष ब्रह्म, जो सर्वान्तर आत्मा ’ अशी श्रुति आहे. [शास्त्रानें प्रत्यगात्मरूप ब्रह्माचें प्रतिपादन केलें असतां प्रमाता-प्रमाण-प्रमेय इत्यादि सर्व विभाग निवृत्त होतो. त्यामुळें शास्त्राला अन्त्य–शेवटचें म्हणणें उचित आहे व तें अपौरुषेय असल्यामुळें निर्दोष आहे. त्यामुळें त्याच्या प्रामाण्याविषयींही शंका रहात नाहीं. ‘ तद्धर्म ’ म्ह० आत्मधर्म, अतद्धर्म म्ह० अनात्म्याचे–अन्तःकरण, इंद्रियें, देह, विषय यांचे–धर्म. आत्म्याच्या अनादि अविवेमुळें त्याच्यावर ‘ मी सुखी-दुःखी ’ इत्यादि अंतःकरणाचे धर्म, आंधळा, बहिरा, इत्यादि इन्द्रियधर्म, उंच, स्थूल, गोरा, इत्यादि शरीरधर्म, धनी, कुटुंबी इत्यादि विषयधर्म प्रत्येक अज्ञ जीव लादतो. त्याच्यावर त्यांचा आरोप करतो. शास्त्र त्या सर्व आरोपित धर्मांची निवृत्ति करतें व तेवढ्या कार्यानेंच तें आत्म्याविषयीं प्रमाण होऊं शकतें. आत्मा स्वयंप्रकाश व अनुभवरूप–नित्य ज्ञात असल्यामुळें अज्ञात असलेला पदार्थ ज्ञात करून देणें, या रूपानें तें आत्म्याचें प्रमाण होऊं शकत नाहीं; अनात्मधर्मांची निवृत्ति केल्यावर त्याचा कांहींच उपयोग नसतो, म्हणून तें अन्त्य प्रमाण होय. ‘ साक्षात् म्ह० दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा न करणारें व अपरोक्ष–स्वयं ज्ञानरूप असें जें ब्रह्म तोच सर्वान्तर्यामी राहणारा आत्मा आहे. तेंच सर्व वस्तूंतील सार आहे, तें मला सांग. ’ अशा अर्थाची बृहदारण्यक श्रुति आहे. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १०७) तीही ब्रह्मात्मा अन्य प्रमाणाची अपेक्षा न करितां स्वतः स्फुरतो, याविषयीं प्रमाण आहे. असो; याप्रमाणें आत्मा–सत्–ब्रह्म अप्रमेय असल्यामुळें अविनाशी आहे, असें प्रतिपादन करून त्यापासून निष्पन्न झालेल्या गोष्टींचें निगमन[१] करितात.]

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं नित्यः च अविक्रियः आत्मा—ज्याअर्थीं याप्रमाणें नित्य व अविक्रिय–निर्विकार आत्मा आहे—**तस्मात् युद्ध्यस्व-युद्धात् उपरमं मा कार्षीः इत्यर्थः**—त्याअर्थीं युद्ध कर ह्म० युद्धापासून उपरम पावूं नकोस –युद्ध सोडून निवृत्त होऊं नकोस, असा याचा भावार्थ.—**अत्र युद्धकर्तव्यता न हि विधीयते**—या वाक्यांत ‘ युद्ध करावें ’ असें युद्ध कर्तव्यतेचें विधान केलें

१ ‘ म्हणून पक्षावर साध्य अबाधितपणें राहतें ’ असें प्रतिपादन करणारें जें वाक्य तें निगमन होय. तर्कसंग्रहसार पृ. ५५ पहा.

जात नाहीं—**हि असौ युद्धे प्रवृत्तः एव**—कारण तो अर्जुन युद्धांत प्रवृत्त झालेलाच होता. त्याला या वाक्यानें नवीन प्रवृत्त करावयाचें नव्हतें. पण—**शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते**—शोक व मोह यांच्या योगानें प्रतिबद्ध होऊन–तूष्णीं–मुकाट्यानें (अ. २ श्लो. ९) बसला आहे.—(**अतः**) **भगवता तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं क्रियते**—म्हणून भगवानाकडून केवल त्याच्या कर्तव्यप्रतिबंधाचें निवारण केलें जात आहे.—**तस्मात्**—यास्तव—**युद्ध्यस्व इति अनुवादमात्रं न विधिः**—'युद्ध कर' हा नुस्ता अनुवाद आहे. विधि नव्हे. [वर वर्णन केल्याप्रमाणें आत्मा नित्य व निर्विकार आहे. म्हणून तूं युद्धापासून परत फिरूं नको. युद्ध हा स्वधर्म सोडूं नको. ' अहो पण आत्म्याच्या नित्यत्वादि स्वरूपाचें उपपादन करून युद्ध करावें असें विधान भगवानांनीं केलेलें असल्यामुळें येथें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय भगवानांना इष्ट असावा, असें दिसतें, ' असें समुच्चयवादी म्हणतील म्हणून आचार्य म्हणतात—" ' तस्माद्युध्यस्व भारत ' या वाक्यानें भगवान् युद्धाच्या कर्तव्याचें विधान करीत नाहींत. स्वधर्मरूप युद्धांत तो पूर्वींच प्रवृत्त झालेला आहे. क्षत्रियानें युद्ध करावें, असें धर्मशास्त्राचेंच विधान असल्यामुळें तो स्मार्त धर्म अर्जुनाला जन्मतःच प्राप्त आहे, व यापूर्वींही त्यानें अनेक वेळां शंकर, निवातकवच, इंद्र, गंधर्व, उत्तरगोग्रहणप्रसंगीं कौरव यांच्याशीं युद्ध केलें आहे. पण या प्रसंगीं शोक व मोह यांनीं त्याच्या त्या धर्मप्रवृत्तीला प्रतिबंध केल्यामुळें तो स्वधर्मरूप युद्ध सोडून मुकाट्यानें बसला आहे. म्हणून भगवान् आत्मज्ञानानें त्याचा शोक-मोह घालवून त्याच्या स्वधर्मप्रवृत्तीच्या प्रतिबंधाचें निवारण करीत आहेत. अर्थात् 'युध्यस्व' हा विधि[1] नसून तो स्मार्त विधीचा अनुवाद आहे. त्यामुळें येथें समुच्चयाचा गंधही नाहीं. "] १८

---

१ रहस्यकार ' तस्मात् युद्ध्यस्व भारत ' हा विधि आहे, असें मानतात, पण त्यांनीं आचार्यांचें वरील ह्मणणें सबंध गीतारहस्यांत कोठेंही खोडून काढलेलें नाहीं. याला विधि कां मानतां येत नाहीं, तें आचार्यांनीं वर स्पष्ट सांगितलें आहे. पण त्याचा कांहींच विचार न करितां रहस्यकार ह्मणतात—

" यावर कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, अर्जुनास भगवंतांनीं जो उपदेश केला तो निवृत्तिपर ज्ञानाचा, योगाचा किंवा भक्तीचाच असून तोच मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय. पण युद्धाला प्रारंभ झाला होता म्हणून कर्माची मध्यें मध्यें थोडीशी प्रशंसा करून भगवंतांनीं अर्जुनाला तें युद्ध पुरें करूं दिलें आहे. अर्थात् युद्ध पुरें करणें ही गोष्ट मुख्य न धरतां आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानली पाहिजे. पण अशा लटपटित कोटिक्रमानें गीतेच्या उपक्रमोपसंहारांची किंवा फलाची नीट उपपत्ति लागत नाहीं. स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें कर्तव्य कांहीं झालें तरी आमरणान्त करीत राहण्याचें महत्त्व व अवश्यकता या ठिकाणीं दाखवावयाची होती व ती सिद्ध करण्यास वरच्यासारखें पोकळ कारण गीतेंत कोठेंही सांगितलें नाहीं आणि सांगितलें असतें तरी अर्जुनासारख्या बुद्धिमान् व चौकस पुरुषास तें पटलेंही नसतें. भयंकर कुलक्षय होणार हें डोळ्यापुढें दिसत असतांही युद्ध करावें का न करावें, आणि करावें ह्मटल्यास पाप न लागतां कसें करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि कितीही

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान्। यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते। कथम्—य एनमिति।

भाष्यार्थ—(गीताशास्त्र ही केवल भगवन्ताची कल्पना आहे. त्याला मूळ प्रमाण कांहीं नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् दोन मंत्रांचा येथें उल्लेख करितात, असें सांगून आचार्य त्यांची संगति दाखवितात-)—**गीताशास्त्रं शोकमोहादिसंसार-कारणनिवृत्त्यर्थं**—गीताशास्त्र शोकमोहादि संसारकारणांच्या निवृत्तीसाठीं आहे, —**न प्रवर्तकं**—तें शोकमोहादि संसारकारणांत प्रवृत्त करणारें नाहीं,—**इति एतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचौ भगवान् आनिनाय**—अशा या अर्थाच्या साक्षिभूत दोन ऋचा भगवान् येथें आणीत आहेत. [गीताशास्त्र संसारकारणाची प्रवृत्ति करविणारें नाहीं, त्याची निवृत्ति करणारें आहे, या सिद्धान्ताला प्रमाणभूत-आधारभूत अशा दोन ऋचा भगवानांनीं येथें घेतल्या आहेत. त्यांतील पहिल्या मंत्राची संगति आचार्य सांगतात-]—**तु युद्धे भीष्मादयः मया हन्यन्ते**—पण युद्धांत भीष्मादिक मजकडून मारले जातात—**अहं एव तेषां हन्ता**—मीच त्यांचें हनन करणारा आहें.—**इति यत् मन्यसे**—असें जें तूं मानीत आहेस—**एषा ते बुद्धिः मृषा एव**—ही तुझी बुद्धि-भावना मिथ्याच आहे.—**कथं**—ती कशी म्हणून विचारशील तर—**यः**

लटपट केली तरी " निष्काम युद्ध कर " किंवा " कर्म कर " असें या प्रश्नाचें म्हणजे मुख्य मुद्याचेंच जें उत्तर तें ' अर्थवाद ' म्हणून कधींही उडवून टाकतां येत नाहीं." गी. र. पृ. ५६.

गीतारहस्यकारांनीं वर ' कित्येकांचें ' म्हणून जें म्हणणें मांडलें आहे, तें ' अमक्याचें ' ह्मणून जर ह्मटलें असतें तर बरें झालें असतें. पण तसें स्पष्ट न ह्मटल्यामुळें आह्मांला त्याचें भ्रामकत्व निःशंकपणें दाखवितां येत नाहीं. तथापि त्यांत 'निवृत्तिपर ज्ञानाचा' हे शब्द श्रीमच्छंकराचार्यांना किंवा त्यांच्या संप्रदायांतील आचार्यांना उद्देशून आहेत असें वाटतें. म्हणून त्याविषयीं दोन शब्द लिहिणें अयोग्य होणार नाहीं. रहस्यकारांनीं ज्याला 'लटपटीत कोटिक्रम' म्हणून ह्मटलें आहे तो अद्वैती करीत नाहींत व असा लटपटीत कोटिक्रम कोणते टीकाकार करतात तेंही आह्मांला माहीत नाहीं. कदाचित् रहस्यकारांनीं त्याला आपल्या शब्दांनींही लटपटीत केलें असेल ? म्हणजे त्यांचें म्हणणें अशा लटपटीत रूपानें मांडलें असेल ! पण तें कसेंही जरी असलें तरी ' युद्धाला प्रारंभ झाला होता, म्हणून कर्माची मध्यें मध्यें थोडीशी प्रशंसा करून भगवंतांनीं अर्जुनाला तें युद्ध पुरे करूं दिलें आहे. अर्थात् युद्ध पुरे करणें ही गोष्ट मुख्य न धरतां आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानली पाहिजे' हा कोटिक्रम लटपटीत आहे, असें आम्हीही म्हणतों; व त्यानें गीतेच्या उपक्रमोपसंहाराची किंवा फळाची उपपत्ति लावण्याची आमची इच्छाही नाहीं. तथापि वरील कोटिक्रम अद्वैत वेदान्त्यांचाच आहे, असें जर रहस्यकारांचें ह्मणणें असेल तर ' त्या संप्रदायांतील अमुक भाष्यकार किंवा टीकाकार अमुक ठिकाणीं हें असें म्हणतात पहा,' असें त्यांनीं दाखवावयास पाहिजे होतें. पण तसें कोठेंही दाखविलेलें नाहीं. अर्थात् वरील म्हणण्यानें भाष्यकारांचें भाष्य बाधित होऊं शकत नाहीं.

एनं इति—'य एनं०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—[या युद्धांत भीष्मादिक माझ्या हातून मारले जाणार, मी त्यांचा हिंसक होणार, असें जें तुला वाटत आहे तें उगीच भ्रमानें वाटत आहे, तें खरें नव्हे; 'अहो पण प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध असलेली ती गोष्ट खोटी कशी असेल' म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर भगवान् सांगत आहेत—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो कोणी—**एनं**—या आत्म्याला—**हन्तारं**—हन्ता-मारणारा—**वेत्ति**—समजतो—**च**—व—**यः**—जो—**एनं**—या आत्म्याला—**हतं**—मेलेला—**मन्यते**—समजतो—**तौ उभौ**—ते दोघे—**न विजानीतः**—आत्म्याला जाणत नाहींत. त्याचें स्वरूप त्यांस माहीत नाहीं. कारण—**अयं**—हा आत्मा—**न हन्ति**—मारीत नाहीं,—**न हन्यते**—व मारला जात नाहीं. १९.

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(मी मारणारा व भीष्मादिक मारले जाणारे ही भावना अज्ञानमूलक असल्यामुळें ती भ्रामक आहे, असें वरील प्रश्नाचें उत्तर या श्लोकांत दिलें आहे. काठकोपनिषदांत 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं' अशी जी ऋचा आहे (का. भाष्यार्थ पृ. ६१ पहा) तिचाच येथें अर्थतः उल्लेख केला आहे-)—**यः एनं-प्रकृतं देहिनंहन्तारं -हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति-जानाति**—जो या प्रकृत देहवान् आत्म्याला हन्ता-हननक्रियेचा कर्ता समजतो-जाणतो—**च यः अन्यः एनं हतं मन्यते**—व जो दुसरा याला मारला गेलेला मानतो—**देहहनने हतः अहं इति हननक्रियायाः कर्मभूतं**—म्ह० देहाला मारलें असतां मीच मारला गेलों आहें, असें आत्म्याला 'हनन' या क्रियेचा कर्मभूत मानतो—**तौ उभौ**—ते दोघेही—**अविवेकेन**—अविवेकानें—**अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं**—अहं-मी या प्रत्ययाचा विषय जो आत्मा त्याला—**न विजानीतः-न ज्ञातवन्तौ**—जाणत नाहींत, त्यांना आत्मा कळला नाहीं. —**देहहननेन**—देहाची हिंसा केल्यानें—**अहं हन्ता अहं हतः अस्मि**—मी हनन-हिंसा करणारा आहें, मी दुसऱ्याकडून हिंसा केला गेलों आहें,—**इति**—असें—**अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं**—अहंप्रत्ययाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला—**यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः**—जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाला न जाणणारे आहेत, असा याचा आशय आहे. [जो अज्ञ या प्रस्तुत आत्म्याला 'हनन' ही क्रिया करणारा समजतो तो व जो कोणी दुसरा आत्मा मारला जातो,

हननक्रियेचें कर्म होतो, असें समजतो तो, असे ते दोघेही अज्ञानामुळें—**अहं**—मी या अनुभवाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला जाणत नाहींत. देहानें दुसऱ्याला मारलें, म्हणजे मीं याला मारलें व दुसऱ्यानें याच्या देहाला मारलें म्ह० मी मारला गेलों, असें जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीं अनभिज्ञ आहेत.]—**यस्मात्**—ज्या अर्थीं—**अयं आत्मा न हन्ति-हननक्रियायाः कर्ता न भवति**—हा आत्मा मारीत नाहीं, म्ह० हनन या क्रियेचा कर्ता होत नाहीं.—**च न हन्यते-कर्म न भवति इत्यर्थः**—व तो मारला जात नाहीं, म्ह० हननक्रियेचें कर्म होत नाहीं, असा भावार्थ, (तो कां ?)—**अविक्रियत्वात्**—कारण त्याला अविक्रियत्व आहे [ज्या अर्थी तो निर्विकार आहे, त्या अर्थीं 'मी हन्ता आहें' इत्यादि ज्ञान हें अज्ञान आहे. आत्मा निर्विकार असल्यामुळेंच हननक्रियेचा कर्ता नाहीं व कर्मही नाहीं.] १९

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा आत्मा—**कदाचित्**—केव्हांही—**न जायते**—उत्पन्न होत नाहीं.—**वा**—किंवा—**कदाचित्**—केव्हांही—**न म्रियते**—मरत नाहीं.—**अयं**—हा—**भूत्वा**—होऊन—**भूयः**—पुनरपि—**अभविता**—न होणारा—**न**—नाहीं. (म्हणून केव्हांही मरत नाहीं.)—**अयं**—हा—**अजः**—न जन्मणारा,—**नित्यः**—त्रिकालीं असणारा—**शाश्वतः**—निर्विकार-अक्षय—**पुराणः**—नित्य एकरूप आहे—**शरीरे हन्यमाने अपि**—शरीरांत जरी विपरिणाम-बदल-विकार होत असला, तरी—**न हन्यते**—याच्यामध्यें कोणताही विपरिणाम होत नाहीं, (किंवा शरीराला जरी मारलें, तरी आत्मा मारला जात नाहीं, असा अर्थ केला तरी चालेल.) २०

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दश्चार्थे । न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविताऽभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते ॥

भाष्यार्थ—(आत्मा अविक्रिय असल्यामुळें हननक्रियेचा कर्ता किंवा कर्म होत नाहीं, हें सांगितलें. तेंच आतां प्रश्नपूर्वक दुसऱ्या मंत्रानें सिद्ध करितात-)—**आत्मा**

अविक्रियः कथं इति द्वितीयः मंत्रः—आत्मा अविक्रिय कसा, तें सांगण्यासाठीं हा दुसरा मंत्र आहे—**न जायते–न उत्पद्यते–जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया आत्मनः न विद्यते**—आत्मा उत्पन्न होत नाहीं. जन्म–प्रादुर्भाव या रूपाचा प्रत्येक सृष्टपदार्थाला अवश्य होणारा विकार आत्म्याला नाहीं.—**न म्रियते वा वाशब्दः चार्थे**—येथील ‘वा’ शब्द ‘च’ म्ह० आणि-व-या अर्थी आहे.—**न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते**—आणि तो मरत नाहीं; या वाक्यानें शेवटच्या विनाशरूप विक्रियेचा प्रतिषेध केला जातो.—**कदाचित् शब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते**—कदाचित् हा शब्द सर्व विकारांच्या निषेधांशीं संबद्ध होतो. (तो कसा ?)—**न कदाचित् जायते न कदाचित् म्रियते इति एवम्**—तो केव्हांही उत्पन्न होत नाहीं, केव्हांही मरत नाहीं, याप्रमाणें सर्व विक्रियांशीं त्याचा संबंध लावावा.—**यस्मात् अयं–आत्मा भूत्वा–भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् भूयः–पुनः अभविता–अभावं गन्ता न, तस्मात् न म्रियते**—ज्याअर्थीं हा आत्मा होऊन–अगोदर होणें या क्रियेचा अनुभव घेऊन मागाहून पुनरपि न होणारा–अभावास प्राप्त होणारा नाहीं त्या अर्थीं तो मरत नाहीं.—**हि**—कारण—**यः भूत्वा न भविता**—जो होऊन पुनः न होणारा–अभावास प्राप्त होणारा—**सः म्रियते इति लोके उच्यते**—तो मरतो असें लौकिकांत म्हटलें जातें.—**वाशब्दात् च नशब्दात्**—दुसऱ्या चरणांत ‘वा’ असा शब्द व ‘न’ असा शब्द असल्यामुळें—**वा अयं आत्मा देहवत् अभूत्वा भूयः पुनः भविता न**—किंवा हा आत्मा देहाप्रमाणें पूर्वीं नसून पुनरपि होणारा नाहीं.—**तस्मात् न जायते**—त्यामुळें तो उत्पन्न होत नाहीं.—**हि**—कारण—**यः अभूत्वा भविता सः जायते इति उच्यते**—जो पूर्वीं नसून होणारा तो उत्पन्न होतो, असें म्हटलें जातें.—**आत्मा एवं न**—आत्मा असा नसून होणारा नाहीं—**अतः न जायते**—म्हणून उत्पन्न होत नाहीं. [या श्लोकांत आत्मा अविक्रिय कसा तें सांगितलें आहे. आत्मा उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं. म्ह० त्याला जन्म ही पहिली व मरण ही शेवटची विक्रिया नाहीं. ‘कदाचित्’ ह्या शब्दाचा सर्व विक्रियांच्या निषेधांशीं संबंध लावावा म्ह० आत्मा कधींच उत्पन्न होत नाहीं, कधींच परिणाम पावत नाहीं, कधींच क्षीण होत नाहीं; कधींच मरत नाहीं, असा अर्थ निष्पन्न होईल. ‘नायं भूत्वा भविता वा न भूयः’ या दुसऱ्या चरणांतील ‘न’ व ‘वा’ या शब्दांचें स्वारस्य व्यक्त करण्यासाठीं आचार्यांनीं दोन प्रकारें अन्वय लावून ‘न म्रियते’ व ‘न जायते’ यांच्याशीं या चरणाचा कारणत्वानें संबंध दाखविला आहे. ‘अयं आत्मा भूत्वा अभविता न’ हा आत्मा होऊन न होणारा नाहीं, म्हणून मरत नाहीं, जो होऊन नाहींसा होतो, तो मेला असें म्हणतात, असा एक अन्वय व दुसरा ‘वा नभूत्वा भूयः भविता न’ किंवा नसून पुनः होणारा नाहीं, त्यामुळें उत्पन्नही होत नाहीं. जो पूर्वीं नसून होतो, तो उत्पन्न झाला असें म्हणतात. या दोन्ही विषयीं देहाचा दृष्टान्त दिला आहे. देह नसून होतो व असून नाहींसा होतो. तसा आत्मा नाहीं. असल्या विषम दृष्टान्ताला न्यायशास्त्रांत व्यतिरेकी दृष्टान्त म्हणतात. आकाश निरवयव अस-

ल्यामुळें जसें निर्विकार तसा आत्मा निरवयव असल्यामुळें निर्विकार, असल्या सम दृष्टान्ताला अन्वयी दृष्टान्त व देह सावयव असल्यामुळें जसा क्षयी तसा आत्मा नाहीं कारण तो निरवयव आहे, अशा विषम दृष्टान्ताला व्यतिरेकी म्हणतात. असो; आतां अजो नित्यः० ' इत्यादि तिसऱ्या चरणाचें व्याख्यान करितात–]

यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(या मंत्रांत जन्म व मरण याच विक्रियांचा निषेध केलेला नाहीं, तर सर्वच विकारांचा निषेध केला आहे, असें सांगतात–)—**यस्मात् एवं**—ज्या अर्थी हा आत्मा उत्पन्न होत नाहीं—**तस्मात् अजः**—त्या अर्थी अज आहे—**च यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यः**—आणि ज्या अर्थी मरत नाहीं त्या अर्थी नित्य आहे. (आत्मा जन्मत नाहीं म्हणून अज व मरत नाहीं म्हणून नित्य.)—**यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वाः विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति**—जरी पहिली व शेवटची अशा दोन विक्रियांचा प्रतिषेध केला असतां सर्व विक्रिया प्रतिषिद्ध होतात–त्यांचा त्यामुळेंच निषेध होतो,—**तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थैः स्वशब्दैः एव प्रतिषेधः कर्तव्यः इति**—तरी जन्म व नाश यांच्यामध्यें होणाऱ्या विक्रियांचा ती ती विक्रिया हा ज्यांचा अर्थ आहे अशा त्या त्या विक्रियांच्या वाचक शब्दांनींच प्रतिषेध करावा म्हणून—**यथा अनुक्तानां अपि यौवनादि-समस्तविक्रियाणां प्रतिषेधः स्यात् इति शाश्वतः इत्यादिना आह**—ज्या प्रकारें न सांगितलेल्या अशाही तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा प्रतिषेध होईल त्या प्रकारें ' शाश्वतः ' इत्यादि शब्दांनीं भगवान् (किंवा प्रस्तुत मंत्र) सांगतात– [जन्म व नाश हे दोन विकार आत्म्याला नाहींत असें सांगितलें म्हणजे त्या पहिल्या व शेवटच्या विकारांमधील कोणताच विकार त्याला नाहीं, हें अर्थात्‌च सिद्ध होतें, हें खरें; तथापि त्यांचा प्रत्यक्ष शब्दांनींच निषेध करण्यासाठीं ' शाश्वतः पुराणः ' इत्यादि भाग आहे. त्या योगानें षड्भावविकारांत ज्यांचा उल्लेख केलेला नाहीं, अशा तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा निषेध होतो.]

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः ॥ अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभि-

१ ' जायते '–उत्पन्न होतो, ' अस्ति ' आहे, जिवंत आहे, ' वर्धते ' वृद्धि पावतो, ' विपरिणमते-' परिणाम पावतो, ' अपक्षीयते ' अपक्षय पावतो, ' नश्यति ' नाश पावतो ह्या सहा भावविक्रिया आहेत. भावविक्रिया म्ह० प्रत्येक दृष्ट पदार्थाला होणारे विकार.

नव इति चोच्यते। अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—शाश्वतः इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते—'शाश्वतः' या पदानें 'अपक्षय' म्ह० शक्तीचा क्षय होणें या स्वरूपाची जी भावविकारांतील पांचवी विक्रिया तिचा निषेध केला जात आहे.—**शश्वत् भवः शाश्वतः**—जो नित्य–सर्वदा असतो तो शाश्वत—**निरवयवत्वात् स्वरूपेण न अपक्षीयते**—आत्मा निरवयव असल्यामुळें स्वरूपानें अपक्षय पावत नाहीं.—**च निर्गुणत्वात् गुणक्षयेण अपि अपक्षयः न**—आणि आत्मा निर्गुण असल्यामुळें गुणक्षयानेंही अपक्षय होत नाहीं. [शाश्वतशब्दानें 'अपक्षय' या विक्रियेचा निषेध केला आहे. त्यामुळें एकदा नित्य म्हटल्यावर पुनः शाश्वत म्हणण्याचें कारण काय ? ही शंका येत नाहीं. जो सतत असतो तो शाश्वत. स्वरूप क्षीण झाल्यानें किंवा गुण कमी झाल्यानें अपक्षय संभवतो. पण आत्मा निरवयव व निर्गुण असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं दोन्ही प्रकारें अपक्षय संभवत नाहीं.]—**पुराणः इति अपक्षयाविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया अपि प्रतिषिध्यते**—पुराण या पदानें अपक्षयाच्या उलट असलेली वृद्धिरूप विक्रियाही निषेधिली जाते.—**हि**—कारण—**यः अवयवागमेन उपचीयते सः वर्धते च अभिनवः इति उच्यते**—जो अवयवांच्या आगमामुळें–उत्पत्तीमुळें पुष्ट होतो तो वाढतो–वृद्धि पावतो–नूतन आहे असें म्हटलें जातें.—**तु**—पण—**अयं आत्मा निरवयवत्वात् पुरा अपि नवः एव इति पुराणः**—हा आत्मा निरवयव असल्यामुळें पूर्वींही नवाच असतो, म्हणून पुराण—**न वर्धते इत्यर्थः**—तो वृद्धि पावत नाहीं, असा याचा भावार्थ. ['पुराणः' या शब्दानें अपक्षयाच्या उलट असलेल्या 'वृद्धि' या नांवाच्या विक्रियेचा निषेध केला जातो. आत्मा जसा क्षय पावत नाहीं, तसाच तो वृद्धि पावत नाहीं. कारण नवीन अवयवांची उत्पत्ति होऊन ज्याची वाढ होते त्याला 'वर्धते–वाढतो' असें म्हणतात. झाडाच्या नव्या रोपट्याला नवीन नवीन शाखा फुटूनच तो उत्तरोत्तर कसा वाढत जातो तें प्रसिद्ध आहे. सतत नवीन असलेल्या या आत्म्याला 'पुराणः' म्हणतात. निरवयव असल्यामुळें तो फार प्राचीनकाळींही आजच्या सारखाच नवा असतो. त्याच्या स्वरूपांत दीर्घ काल लोटला तरी वाढ होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.]

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे। हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः ॥ अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते। सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः ।। यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य संबन्धः २०

भाष्यार्थ—(पहिल्या चरणांत 'न म्रियते-' तो मरत नाहीं, असें सांगितलें व चवथ्या चरणांत पुनः 'न हन्यते-' असें म्हटलें आहे. त्यामुळें पुनरुक्ति दोष येतो, असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य त्याची व्यवस्था लावितात-)—**तथा**—त्याचप्रमाणें—

न हन्यते न विपरिणम्यते—तो आत्मा विपरिणामास प्राप्त केला जात नाहीं.—**शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमाने अपि**—शरीर जरी विपरिणामास प्राप्त केलें जात असलें तरी आत्मा विपरिणत केला जात नाहीं. (अहो पण 'हन्-' हा धातु हिंसा करणें या अर्थीं आहे. मग त्याचा विपरिणाम असा अर्थ कसा करितां येईल? उत्तर-)—**अत्र हन्तिः विपरिणामार्थः द्रष्टव्यः**—येथें 'हन्' हा धातु विपरिणाम या अर्थीं आहे असें समजावें (तें कां?)—**अपुनरुक्ततायै**—पुनरुक्तता हा दोष येऊं नये म्हणून.—**न विपरिणम्यते इत्यर्थः**—त्याचा विपरिणाम केला जात नाहीं, असा याचा भावार्थ. ['न म्रियते' व 'हन्यते-' यांचा अर्थ जवळ जवळ एकच असल्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, तो न यावा म्हणून 'हन्' या धातूचा येथें विपरिणाम पावणें, असा अर्थ करावा. म्हणजे तो दोष येणार नाहीं. पूर्व अवस्था जाऊन दुसरी अवस्था प्राप्त होणें, याला विपरिणाम म्हणतात. आत्म्याचें असें अवस्थान्तर होत नाहीं, वैयाकरणांनीं धातूंचे अनेक अर्थ मानलेले असल्यामुळें तसा अर्थ करण्यास कांहीं हरकत नाहीं.] (या मंत्रार्थाचा उपसंहार करितात-)—**अस्मिन् मन्त्रे**—'न जायते' या मंत्रांत—**षड्भावविकाराः-लौकिकवस्तुविक्रियाः**—सहा भावविकार म्ह० लौकिक वस्तूला होणारे विकार—**आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते**—आत्म्यामध्यें निषेधिले जातात. (त्यामुळें)—**आत्मा सर्वप्रकारविक्रियारहितः इति वाक्यार्थः**—आत्मा सर्व प्रकारच्या विक्रियांनीं रहित आहे, असा या वाक्याचा अर्थ आहे.—**यस्मात् एवं**—आणि ज्या अर्थीं आत्मा सर्व विकारशून्य आहे—**तस्मात्**—त्या अर्थीं—**उभौ तौ न विजानीतः**—ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत—**इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः**—या पूर्व मंत्रांशीं याचा संबंध. [प्रत्येक लौकिक वस्तूला अवश्य होणारे हे सहा विकार आत्म्याला होत नाहींत, तो निर्विकार आहे, असें येथें सांगितलें आहे. आत्मा सर्व विकारशून्य आहे, हा या सर्व वाक्याचा अर्थ आहे. ज्याअर्थीं आत्मा सर्व विकाररहित आहे त्याअर्थीं तो हननक्रियेचा कर्ता व कर्म आहे, असें जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत, असा पूर्व मंत्रार्थाशीं याचा संबंध आहे.] २०

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—वेदाविनाशिनमिति ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण पूर्वमंत्राचाच अर्थ दुसऱ्या मंत्रांत आहे. त्यामुळें पुनरुक्ति दोष आल्यासारखा वाटतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून त्याच्या अर्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**'य एनं वेत्ति हन्तारं' इति अनेन मन्त्रेण**—'य एनं वेत्ति०-' या मंत्रानें—**हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति इति प्रतिज्ञाय**—आत्मा हननक्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाहीं, अशी प्रतिज्ञा[1] करून

---

१ येथील प्रतिज्ञाशब्द अनुमानांतील पारिभाषिक अर्थीं आहे, लौकिक नव्हे. तर्कसंग्रहसार पृ. ५४ पहा.

—'न जायते०' इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुं उक्त्वा 'वेदाविनाशिनं०' इति प्रतिज्ञातार्थं उपसंहरति—'न जायते०' या मन्त्रानें आत्म्याच्या अविक्रियत्वाविषयीं हेतु सांगून 'वेदाविनाशिनं०' या श्लोकानें त्या प्रतिज्ञात अर्थाचा उपसंहार करितात–[पहिल्या मंत्रानें आत्मा कोणत्याही क्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून दुसऱ्या मंत्रांत आत्मा निर्विकार आहे, याविषयीं हेतु सांगून भगवान् आतां येथें आत्मा कर्ता वगैरे नाहीं, या प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपसंहार करीत आहेत—]

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—**यः**—जो—**एनं**—या आत्म्याला—**अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद**—अविनाशी, नित्य, अज व अव्यय समजतो,—**सः पुरुषः**—तो पुरुष—**कं**—कोणाला—**कथं**—कसा—**हन्ति**—मारणार ? व—**कं**—कोणाला—**कथं**—कसा—**घातयति**—मारविणार ? २१.

वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन ॥

भाष्यार्थ—वेद-विजानाति—जाणतो.—**अविनाशिनं-अन्त्यभावविकाररहितं**—अविनाशी म्ह० अन्त्यभावविकाररहित—**नित्यं-विपरिणामरहितं**—नित्य म्ह० विपरिणामरहित—**यः**—जो—**वेद इति संबन्धः**—याचा 'वेद' या क्रियापदाशीं संबंध.—**एनं-पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं**—याला-पूर्व मंत्रानें ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे, त्याला—**अजं-जन्मरहितं**—अज म्ह० जन्मरहित—**अव्ययं-अपक्षयरहितं**—अव्यय म्ह० अपक्षयरहित (जो जाणतो तो)—**कथं केन प्रकारेण**—कसा-कोणत्या प्रकारें—**सः विद्वान् अधिकृतः पुरुषः**—तो विद्वान्-ज्ञानाचा अधिकारी असलेला पुरुष—**हन्ति-हननक्रियां करोति**—मारतो-हनन ही क्रिया करतो ?—**वा कथं घातयति-हन्तारं प्रयोजयति**—किंवा कसा घात करवितो-हनन करणारास प्रेरणा करतो?—**कथंचित् कंचित् न हन्ति कथंचित् कंचित् न घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः**—कोणत्याच प्रकारें कोणाला मारीत नाहीं व कोणत्याच प्रकारें कोणाचा घात करवीत नाहीं, असा दोन्ही वाक्यांत आक्षेप हाच अर्थ आहे. कारण—**प्रश्नार्थासंभवात्**—येथें प्रश्नार्थाचा असंभव आहे. [ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे त्याला मी कर्ता असा अभिमान नसतो व आत्मा एक निर्विकार आहे, असा त्याचा निश्चय झालेला असतो. त्यामुळें त्याचा संन्यास-श्रौत-स्मार्त-कर्मांचा

त्याग-प्राप्तच असतो. विद्येचा परिपाक होण्यासाठीं-म्ह० आत्मज्ञान दृढ होण्यासाठीं त्या आर्थिक संन्यासाला भगवान् येथें अनुमोदन देत आहेत. जो या मरणरहित, विपरिणामरहित, अज, अव्यय आत्म्याला जाणतो तो आत्मज्ञानी पुरुष स्वतः कोणाला कसा मारणार व दुसऱ्याकडून तरी कोणाला कसा मारविणार ? छेः, तो कधींच कोणाला मारीत नाहीं, किंवा मारवीत नाहीं. ' कथं हन्ति ' व ' कथं घातयति ' हे दोन्ही आक्षेप आहेत, प्रश्न नव्हेत. येथें प्रश्नांचा असंभव आहे. कारण भगवान् या प्रश्नांचीं उत्तरें अर्जुनाकडून मिळावीं,अशी अपेक्षा करीत नाहींत व पुढें अर्जुनानें उत्तर दिल्याचेंही दिसत नाहीं. या गीताशास्त्रांतही पुढें जेथें जेथें प्रश्न आहे तेथें तेथें लागलेंच पुढें उत्तर दिलेलें आहे. म्हणून आक्षेप हाच या वाक्यांचा अर्थ आहे. आक्षेपांत दुसऱ्याकडून उत्तराची अपेक्षा नसते. तें त्या वाक्यांतच अन्तर्भूत झालेले असतें. जसें-' तो कसा मारणार ? ' छेः त्याला मारणें शक्यच नाहीं, ' तो कसा मारविणार ? ' त्याला दुसऱ्याकडून मारवितां येणेंही शक्य नाहीं. कूटस्थ म्ह० निर्विकार आत्म्याचे ठिकाणीं त्यांचा असंभव आहे.]

(आतां या प्रकरणार्थाचा उपसंहार करितात-)—**हेत्वर्थस्य विदुषः तुल्यत्वात्** —आणि अविक्रियत्व हा जो हेत्वर्थ तो विद्वानालाही आत्म्याप्रमाणेंच लागू असल्यामुळें—**भगवतः सर्वकर्मप्रतिषेधः एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतः**—भगवानाला सर्व नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांचा निषेध, हाच या प्रकरणाचा अर्थ विवक्षित आहे. [आत्मा निष्क्रिय आहे, याविषयीं वर अविक्रियत्व हा हेतु (कारण) सांगितला आहे. तो विद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागालाही तसाच लागू आहे. विद्वान्‌ही सर्व विक्रियाशून्य आहे, म्हणून तो सर्वकर्मत्याग करतो. अर्थात् ' सर्वकर्मांचा संन्यास ' हाच या प्रकरणाचा अर्थ भगवानाला इष्ट आहे. त्यांना या प्रकरणांत तोच अर्थ सांगावयाचा आहे.]

('विद्वानानें सर्वकर्मसंन्यास करावा, असेंच जर भगवानाला इष्ट आहे तर येथें नुस्त्या हिंसेविषयींच आक्षेप कां ? ' या प्रश्नाचें उत्तर-)—**तु हन्तेः आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन**—पण हननक्रियेविषयींच जेथें जो आक्षेप आहे तो उदाहरण देण्यासाठीं म्हणून आहे. [विद्वान् केवल हननक्रिया मात्र स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून करूं किंवा करवूं शकत नाहीं; पण इतर क्रिया करूं शकतो, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण अविक्रियत्व हा हेतु सर्वच कर्मांना एकसारखाच लागू आहे. पण येथें हिंसेचें प्रकरण असल्यामुळें हननक्रियेचाच तेवढा निषेध केला आहे.१८ व्या श्लोकांत 'म्हणून तूं युद्ध कर' असें सांगून लागलेंच पुढें १९ व २० श्लोकांत काठकोपनिषदाच्या वचनांच्या आधारानें आत्मा निर्विकार आहे, असें सांगितलें व त्याला जो निर्विकार जाणतो, तो विद्वान्, स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून हिंसा कशी करणार असा आक्षेप केला आहे. यावरून 'युद्ध कर' असें सांगण्याच्या प्रसंगानें हिंसेचा निषेध करणेंच उचित होय. पण तो निषेध उदाहरणार्थ आहे, असें जाणून सर्व क्रियांचा निषेध येथें अभिप्रेत आहे,असेंच समजलें पाहिजे. नुस्त्या हिंसेच्या निषेधानें भगवानांना कोणताच विशेष उद्देश साधावयाचा नाहीं, हें कोणीही कबूल करील.]

विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति। ननूक्त एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः, सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति। न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेत् ॥

भाष्यार्थ—(वरील हेतूवर आक्षेप घेण्यासाठीं वादी विचारतो-)—**विदुषः कर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन् भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति कर्माणि आक्षिपति**—विद्वानाला कर्माचा असंभव आहे, याविषयीं कोणता विशेष हेतु पाहणारा भगवान् 'कथं स पुरुषः' या वाक्यानें कर्माचा आक्षेप-निषेध करीत आहे? (यावर आचार्यपक्षाचें म्हणणें-)—**ननु आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः उक्तः एव**—अहो पण आत्म्याचें अविक्रियत्व हा सर्व कर्मांच्या असंभवाचा कारणविशेष वर सांगितलाच आहे. (पण तो बरोबर नाहीं, असें वादी म्हणतो-)—**सत्यं उक्तः**—तुम्ही तो कारणविशेष सांगितला आहे, हें खरें;—**तु सः कारणविशेषः न**—पण तो कारणविशेष नव्हे.—**अविक्रियात् आत्मनः विदुषः अन्यत्वात्**—कारण अविक्रिय आत्म्याहून विद्वानाला अन्यत्व आहे.—**इति**—म्हणून तो कारणविशेष नव्हे.—**अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति न, इति चेत्**—अविक्रिय स्थाणूला-खांबाला जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाहीं, असें नाहीं, म्हणून म्हणाल-[वादी म्हणतो-पण विद्वानाचें कर्म संभवतच नाहीं, याविषयीं कोणतें विशेष कारण पाहून भगवान् येथें 'कथं स०' या वाक्यानें कर्माचा निषेध करीत आहेत? यावर मध्यस्थ वेदान्त्याच्या बाजूनें म्हणतो-आत्मा अविक्रिय आहे, हेंच विद्वानाच्या सर्व कर्मांच्या असंभवाचें विशेष कारण आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. पण वादी पुनः त्यावर आक्षेप घेतो-होय, तुम्ही तें कारण सांगितलेंत खरें; पण तें विशेष कारणच नव्हे. कारण अविक्रिय आत्मा निराळा व त्याला जाणणारा पुरुष निराळा. हा समोरचा खांब निर्विकार आहे, हालत वगैरे नाहीं, असें जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाहीं, असें नाहीं, तर निर्विकार खांबाला जाणणाऱ्याही त्याचें जाणें-येणें-बोलणें वगैरे कर्म संभवतेंच. त्याचप्रमाणें आत्मा निर्विकार आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाचेंही श्रौत-स्मार्त-लौकिक कर्म संभवतें, म्हणून वादी म्हणेल तर-]

न। विदुष आत्मत्वात्। न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता। अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति॥ यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धात्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते॥ विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते॥

भाष्यार्थ—('अयं आत्मा ब्रह्म' या महा वाक्याच्या आधारानें प्रस्तुत आक्षेपाचें निरसन-)—**न**—असें नाहीं—**विदुषः आत्मत्वात्**—कारण विद्वानाला आत्मत्व

आहे.—**देहादिसंघातस्य विद्वत्ता न**—देह, इंद्रियें इत्यादिकांच्या संघाताला विद्वत्ता नाहीं.—**अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः**—म्हणून देहादि संघाताहून परिशिष्ट–अगदीं निराळा, त्याहून सर्वथा विलक्षण असलेला, असंहत –त्याच्याशीं संघात न पावलेला आत्माच विद्वान् अविक्रिय आहे.—**इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् 'कथं स पुरुषः०' इति आक्षेपः युक्तः**—म्हणून त्या विद्वानाच्या कर्मांचा असंभव असल्यामुळें ' कथं स पुरुषः० ' हा आक्षेप योग्यच आहे. [तुमचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण विद्वान् आत्माच आहे. देहादि नव्हे विद्वत्ता देहादि विशिष्ट आत्म्याला आहे कीं केवल निरुपाधिक आत्म्याला आहे ? विद्वत्ता हा धर्म देहादि विशिष्ट आत्म्याचा आहे, असें मानलें तर विशेषणाचाही तो आहे, असें होणार. शालजोडी पांघरलेला ब्राह्मण जात आहे, असें ह्मटल्यास विशिष्ट ब्राह्मणाबरोबर विशेषणभूत शालही जाते. देहादिसंघात हें विशेषण आहे. पण तें जड आहे. जडाला विद्वत्ता संभवत नाहीं. कारण तो चेतनाचा धर्म आहे. जडाचा नव्हे. यास्तव विद्वत्ता हा केवल चिदात्म्याचा धर्म आहे, असेंच मानणें भाग आहे. पण केवल आत्माच विद्वान् आहे, असें ह्मटल्यावर जीव ब्रह्म हा विभाग उरत नाहीं. कारण तो भेद बिंब-प्रतिबिंबन्यायानें प्रतिभासिक आहे. प्रामाणिक नाहीं. ह्मणून असंहत–केवल–निरुपाधिक आत्माच विद्वान् आहे. अर्थात् असा जो केवल आत्मा–विद्वान् त्याचीं कर्में संभवत नाहींत ह्मणून या श्लोकांतील ' कथं सः ' हा आक्षेप योग्य आहे. पण यावर अशी शंका येते कीं, मग विद्वानाला विद्वत्ता तरी कशी ? विद्वान् जर अविक्रिय आत्माच आहे व तोच परब्रह्म असल्यामुळें त्याच्या सर्व कर्मांचा असंभव आहे तर त्याच्या ठिकाणीं विद्वत्ताही संभवत नाहीं. कारण ती सुद्धां एक विक्रियाच आहे, या शंकेचें समाधान–]—**यथा बुद्ध्यादि-आहृतस्य शब्दादि-अर्थस्य**—ज्याप्रमाणें बुद्धि-इंद्रियें इत्यादिकांनीं अन्तःकरणांत आणलेल्या शब्द-स्पर्शादि विषयांचा—**उपलब्धा आत्मा कल्प्यते**—ज्ञाता–अनुभव घेणारा आत्मा कल्पिला जातो (पण तो कसा?)—**अविक्रियः एव सन्**—स्वतः अविक्रियच असतांना–कोणत्याही प्रकारचा विकार त्याला होत नसतांनाच तो विषयांचा ज्ञाता कल्पिला जातो, (कशामुळें ?)—**बुद्धिवृत्ति-अविवेकविज्ञानेन–अविद्यया**—आत्मा निराळा व बुद्धिवृत्ति निराळी असा विवेक न होणें, याच अविवेकविज्ञानानें–अविद्येमुळें (आत्मा विषयभोक्ता कल्पिला जातो)—**एवं एव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन विद्यया असत्यरूपया बुद्धिवृत्त्या एव परमार्थतः अविक्रियः एव आत्मा विद्वान् उच्यते**—त्याचप्रमाणें आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानानें म्ह० विद्या या नांवाच्या असत्यरूप अशाच बुद्धिवृत्तीनें परमार्थतः अविक्रियच असलेला आत्मा विद्वान् ह्मटला जातो. [दैव, इंद्रियें इत्यादिकांसह अन्तःकरण प्रदीपाच्या प्रभेप्रमाणें विषयापर्यंत परिणत होतें. दीपप्रभा जशी घरभर पसरते त्याप्रमाणें अन्तःकरण इंद्रियांच्या द्वारा देहांत व बाहेर सभोंवार पसरतें. अन्तःकरणाच्या त्या परिणामाला वृत्ति असें ह्मणतात. त्यांत प्रतिबिंबित झालेलें जें चैतन्य त्यालाच विषयज्ञान असें ह्मणतात.

कारण त्याला व्यक्त करणारी अन्तःकरणवृत्ति व तें व्यक्त होणारें चैतन्य हीं भिन्न भिन्न आहेत, असा विवेक होत नाहीं. त्यामुळें त्या चैतन्याला विषयज्ञान ह्मणतात व त्यामुळेंच आत्मा विषयांचा अनुभव घेणारा असें मानतात. पण तसें मानणें–तशी कल्पना करणें, याचें कारण अविद्याप्रयुक्त मिथ्या संबंध हेंच आहे. यामुळें आत्म्याला विषयांचा उपलब्धा–भोक्ता मानणें, हें खरें नव्हे. कारण त्यावेळींही तो स्वतः–स्वरूपानें –नित्य चैतन्यानें अविक्रियच असतो. त्याचप्रमाणें ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्य सांगणारीं जीं 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्यें त्यांपासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीच्या द्वारा आत्म्याला विद्वान् म्हटलें जातें. पण त्यावेळची बुद्धिवृत्ति विवेकसंपन्न असते. तिला आत्मा व अनात्मा यांचा भेद कळतो, म्हणून तिला विद्या म्हणतात. पण तीसुद्धां सत्यरूप नव्हे. तर आरोपित असल्यामुळें मिथ्या आहे. ती विद्यावृत्ति शरीरेंद्रियादि उपाधि असेपर्यंत असते, पुढें नाहीं. असो; पण त्या प्रसंगींही आत्मा अविक्रियच असतो. कारण मिथ्यासंबंधानें पारमार्थिक अविक्रियत्व नष्ट होत नाहीं. तर मग शास्त्रानें कर्मांचें विधान जें केलें आहे तें कोणाकरितां ? उत्तर–]—**विदुषः कर्म-असंभववचनात्**—अर्थात् विद्वानाच्या कर्मांचा असंभव सांगितलेला असल्यामुळें—**शास्त्रेण यानि कर्माणि विधीयन्ते**—शास्त्राकडून ज्या कर्मांचें विधान केलें जातें—**तानि अविदुषः विहितानि**—तीं कर्में अविद्वानासाठीं–अनात्मज्ञासाठीं विहित आहेत,—**इति भगवतः निश्चयः अवगम्यते**—असा भगवानांचा निश्चय ज्ञात होतो. ['कथं सः पुरुषः' या वचनानें भगवानांनींच विद्वानाच्या कर्मांचा असंभव सांगितलेला आहे. त्यावरून शास्त्रानें अग्निहोत्रादि ज्या कर्मांचें विधान केलें आहे तीं सर्व अनात्मज्ञासाठीं आहेत, असाच भगवानांचा निश्चय व्यक्त होतो.]

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका–)—**ननु**—अहो पण,—**विद्या अपि अविदुषः एव विधीयते**—विद्याही अविद्वानासाठींच विहित आहे.—**विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधान-आनर्थक्यात्**—कारण ज्याला आत्मविद्या प्राप्त झाली आहे त्याला पीठच पुनः दळीत बसण्याप्रमाणें विद्येचें पुनः विधान करणें व्यर्थ आहे.—**तत्र**—अर्थात् अविद्वानासाठीं कर्मविधि व विद्वानासाठीं ज्ञानाचा विधि असा विभागच करतां येत नसल्यामुळें—**अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषः न उपपद्यते**—अविद्वानाला उद्देशून कर्मांचें विधान केलें जातें विद्वानाला उद्देशून नाहीं, हा विशेष उपपन्न होत नाहीं. [आत्मज्ञानाचें विधान सुद्धां शास्त्रानें अविद्वानासाठींच केलें आहे, विद्वानासाठीं नाहीं. कारण जो विद्वान् म्ह० आत्मज्ञानी झाला त्याला विद्येचें विधान करणें म्ह० पीठ दळण्यास सांगण्याप्रमाणेंच व्यर्थ आहे. म्हणून अविद्वानास कर्में सांगितलीं आहेत विद्वानाला नाहींत, असा विभाग करतां येत नाहीं.]

न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताऽहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न तु तथा ' न जायत ' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(वरील शंकेचें समाधान-)—**न**—असें नाहीं.—**अनुष्ठेयस्य भावअभावविशेषोपपत्तेः**—कारण अनुष्ठेयाचा भाव व अभाव हा विशेष संभवतो. [वेदाध्ययनानंतर धर्ममीमांसेचें अध्ययन करून धर्मज्ञान संपादन केल्यावर अनुष्ठेय–अनुष्ठान करण्यास योग्य–आचरणीय असें कर्म करावयाचें असतें. कर्मानुष्ठानावांचून केवल धर्मज्ञानानें स्वर्गादि फल मिळत नाहीं. पण ब्रह्मज्ञानानंतर तसें कांहीं अनुष्ठेय नसतें. यास्तव ब्रह्मज्ञान नसलेल्या पुरुषाला उद्देशूनच कर्मविधि आहे, असें या समाधानाचें तात्पर्य आहे. आतां याच सूत्ररूप वाक्याचें व्याख्यान करितात-]—**अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालं अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अग्निहोत्रादि कर्म अनुष्ठेयं**—अग्निहोत्रादि विधींचें अर्थज्ञान झाल्यावर मग पुढें अनेक साधनें जमवून अग्निहोत्रादि कर्म करावयाचें असतें. (पण आत्मा देहादिकांहून निराळा आहे, असें ज्ञान असल्यावांचून पारलौकिक कर्मांमध्यें पुरुषाची प्रवृत्तिच संभवत नाहीं. यास्तव आत्मा शरीरादिकांहून भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या पुरुषाला कर्मानुष्ठान केलेंच पाहिजे, म्हणून वादी म्हणेल तर सांगतात-)—**कर्ता अहं मम कर्तव्यं इति-एवंप्रकारविज्ञानवतः अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति**—' मी कर्ता, माझें हें कर्तव्य ' इत्यादि प्रकारचें विज्ञान असलेल्या अविद्वानाला तें अग्निहोत्रादि कर्म जसें अनुष्ठेय असतें—**तथा**—तसें—**'न जायते' इत्यादि आत्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचित् न अनुष्ठेयं भवति**—आत्मा उत्पन्न होत नाहीं, (काठकभाष्यार्थ पृ. ५८ गी. अ. २ श्लो. २०) इत्यादि आत्मस्वरूपविधीचा अर्थ समजल्यानंतर–आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यावर अनुष्ठान करावयास योग्य असें कांहीं नसतें. [' अग्निहोत्रं जुहुयात् ' इत्यादि जे विधि त्यांचा अर्थ धर्ममीमांसेच्या अध्ययनानें कळतो, पण तो कळल्यानंतर स्त्रीपरिग्रह करणें, द्रव्यादि संपादन करणें, होमाचें साहित्य जमविणें, ऋत्विगादिक करणें, इत्यादि सर्व साधनें जमवावीं लागतात. त्यानंतर अग्निहोत्रादि अवश्य अनुष्ठेय कर्म करावयाचें असतें. ' मी कर्ता आहें, माझें हें कर्तव्य आहे, ' इत्यादि समजणाऱ्या अविद्वानालाच त्याचा अधिकार आहे. आत्मा शरीरादिकांहून निराळा आहे असें समजूनच पुरुष पारलौकिक कर्मानुष्ठानांत जरी प्रवृत्त होत असला तरी त्याला मी कर्ता, भोक्ता आहें, असें वाटतच असतें. म्ह॰ब्रह्मज्ञान नसतें त्यामुळें त्याला अग्निहोत्रादिक अनुष्ठेय असतें. पण वर २० व्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें आत्मा उत्पन्न होत नाहीं, इत्यादि आत्मस्वरूपाचें

१ आचार्यांचें हें पुढील म्हणणें अक्षरशः खोडून काढल्यावांचून ज्ञानोत्तर कर्मयोगाची सिद्धि होणें शक्य नाहीं, हें कर्मयोगाभिमान्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें.

साक्षात् ज्ञान झाल्यावर—मी अकर्ता नित्य निर्विकार आहें,—असें अनुभवानें कळल्यावर मग कांहीं एक कर्तव्य—कोणतेंही अनुष्ठेय कर्म रहात नाहीं. कारण आत्मा नित्यतृप्त आहे. त्यामुळें आत्मरूप झालेला ज्ञानी कृतकृत्य असतो. आत्मा देहादिकांहून भिन्न पण कर्ता, भोक्ता, इत्यादि ज्ञान कर्मानुष्ठानाला प्रतिबंध करीत नाहीं, उलट तें कर्मानुष्ठानोपयोगीच आहे. पण तो अविक्रिय आहे, हें ज्ञान त्याला प्रतिबंध करतें. "अहो पण ब्रह्म व आत्मा एक आहे, असें ज्ञान झाल्यावरही 'मी कर्ता आहें' इत्यादि ज्ञान उत्पन्न होईल व त्यामुळें कर्मविधि त्याच्याही उपयोगी पडेल," म्हणून म्हणाल तर सांगतों–]—**किंतु**—पण—**अहं कर्ता न भोक्ता, न, इत्यादि आत्मैकत्व-अकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् अन्यत् न उत्पद्यते**—मी कर्ता नाहीं, भोक्ता नाहीं, इत्यादि आत्म्याचें एकत्व-अकर्तृत्व इत्यादिक विषयांच्या ज्ञानाहून निराळें—कर्तृत्वादि ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं. —**इति एषः विशेषः उपपद्यते**—अशा प्रकारचा हा विशेष संभवतो. [मी कर्ता, भोक्ता वगैरे नाहीं, इत्यादि आत्म्याच्या स्वरूपज्ञानाहून विपरीत ज्ञान—मी कर्ता वगैरे आहें, अशा प्रकारचें मिथ्या ज्ञान संभवत नाहीं. कारण तें उत्पन्न होण्यास कांहीं कारणच उरत नाहीं. त्यामुळें अविद्वानाला कर्मानुष्ठान, व विद्वानाला तें नाहीं, हा विशेष उपपन्न होतो.]

यः पुनः कर्ताऽहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान्—'उभौ तौ न विजानीतः' इति वचनात्। विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् 'कथं स पुरुष' इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः ॥ अत एव भगवान्नारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्' इति ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण आत्मवेत्त्याला जर कांहींच अनुष्ठेय नाहीं तर 'विद्वान् यजेत' इत्यादि शास्त्रवचनें त्याला कर्मे करावयास कशीं सांगतात?' या प्रश्नाचें उत्तर–) —**पुनः यः आत्मानं अहं कर्ता इति वेत्ति**—पण जो आत्म्याला 'मी कर्ता आहें' अशा प्रकारें जाणतो—**तस्य मम इदं कर्तव्यं इति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्**—त्याला माझें हें कर्तव्य आहे, अशी अवश्य होणारी बुद्धि होईल.—**तदपेक्षया सः अधिक्रियते**—त्या बुद्धीच्या अपेक्षेनें तो कर्माधिकारी होतो.—**इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति**—म्हणून त्याप्रत कर्मे संभवतात. [आतां जो कोणी आत्म्याला कर्ता-भोक्ता वगैरे मानतो त्यालाच 'मी कर्माधिकारी आहें, हें माझें कर्तव्य आहे, मला अवश्य केलें पाहिजे, न केल्यास मी प्रत्यवायी होईन,' असें वाटत असतें. अशा कर्माधिकारी पुरुषाला उद्देशूनच कर्मांचें विधान केलेलें असतें–]—**च**—आणि—**उभौ तौ न विजानीतः इति वचनात् सः अविद्वान्**—ते दोघेही आत्मस्वरूपाचे अनभिज्ञ आहेत असें भगवद्वचन असल्यामुळें तो अविद्वान् आहे.—**च**—तसेंच—**विशेषितस्य विदुषः कथं स पुरुषः इति कर्माक्षेपवचनात्**—आत्मा अविनाशी,

नित्य, अज, अव्यय आहे असें जो जाणतो त्या विशिष्ट विद्वानाच्या कर्मांचा 'कथं सः०' या वचनानें आक्षेप केला आहे. [आणि स्वतःला कर्माधिकारी समजणारा पुरुष अविद्वान् आहे. कारण खुद्द भगवानांनींच 'जो आत्म्याला क्रियेचा कर्ता समजतो व जो कर्म समजतो ते दोघेही कांहीं जाणत नाहींत,' अ. २ श्लो. १९ असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें आत्म्याला जो नित्य, निर्विकार वगैरे जाणतो तो विशिष्ट विद्वान् कोणतीही क्रिया कशी करणार व दुसऱ्याकडून कशी करविणार (अ. २ श्लो. २१) असें म्हणून भगवानांनींच आत्मज्ञानी पुरुषाच्या कर्मांचा असंभव दाखविला आहे. 'अहो पण विद्वानाला कर्म जरी नसलें तरी विविदिषूला–जिज्ञासूला तें केलेंच पाहिजे ' अशी शंका घेऊन सांगतात–)—**तस्मात् विशेषितस्य अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः च मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः**—म्हणून ज्याचा विशेष सांगितला आहे अशा अविक्रिय आत्मदर्शी विद्वानाचा व मुमुक्षूचा सर्व कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे. [आत्म्याला अविक्रिय समजणारा जो आत्मसाक्षात्कारवान् त्याला व तशा आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा जो मुमुक्षु त्यालाही सर्व कर्मांच्या संन्यासाचाच अधिकार आहे, कर्मानुष्ठानाचा नाहीं. आतां मुमुक्षूलाही आश्रमकर्मांची अपेक्षा असते, पण विद्या–आत्मज्ञान व त्याचें फल यांशीं विरुद्ध नसलेलींच कर्में त्याला विहित आहेत. कारण आत्मज्ञानाच्या विरुद्ध असलेला काम–इच्छा, कर्तृत्वाभिमान यांना कारण होणारीं कर्में करीत राहिल्यास ज्ञानाचा असंभवच होतो. म्हणून विविदिषा संन्यास शास्त्रानें सांगितला आहे, अशा आशयानें भाष्यकार म्हणतात–]—**अतः एव भगवान् नारायणः सांख्यान् विदुषः च कर्मिणः अविदुषः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति**—विद्वान् व विविदिषु–जिज्ञासु यांचा संन्यासामध्यें व अज्ञांचा कर्मामध्यें अधिकार आहे, हा विभाग इष्ट असल्यामुळें भगवान् नारायण विद्वान् सांख्य–म्ह० ज्ञानी संन्यासी व अविद्वान् कर्मी यांचा विभाग करून दोन निष्ठांचें ग्रहण करवितात. (कोणत्या वाक्यानें ?)—**'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनां' इति**—'ज्ञानयोगानें सांख्यांची–ज्ञानी संन्यासांची निष्ठा व कर्मयोगानें योग्यांची–कर्मठ गृहस्थांची निष्ठा ' या तिसऱ्या अध्यायांतील तिसऱ्या श्लोकानें दोन निष्ठांचें ग्रहण करविलें आहे. [भगवानांना वरील विभाग संमत असल्यामुळें त्यांनीं ज्ञानी–संन्यासी व अविद्वान् कर्मठ असा अधिकारी पुरुषांचा विभाग करून ' ज्ञानयोगेन सांख्यानां० ' या वचनानें त्यांच्याकडून दोन निष्ठांचें ग्रहण करविलें आहे. त्यांच्यासाठीं दोन पृथक् निष्ठा सांगितल्या आहेत. अधिकारिभेदानें अशा दोन निष्ठा भगवान् व्यासांनींही सांगितल्या आहेत, असें सांगतात–]

तथा च पुत्रायाऽऽह भगवान्व्यासः—' द्वाविमावथ पन्थानौ ' इत्यादि । तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्त इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि तसेंच—**' द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि भगवान् व्यासः पुत्राय आह**—ज्यांत वेद प्रतिष्ठित आहेत,

असे हे दोन मार्ग आहेत इत्यादि भगवान् व्यासांनीं पुत्राला सांगितलें आहे. [वेद मुख्यत्वेंकरून ज्यांचें प्रतिपादन करितात असे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण मार्ग व दुसरा निवृत्तमार्ग. असे दोन मार्ग भगवान् व्यासांनीं आपल्या पुत्राला सांगितले आहेत. ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' या अध्ययनविधीनें त्रैवर्णिक वेदाध्ययनांत प्रवृत्त झाला असतां त्यांत अधिकारिभेदानें कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग असे दोन मार्ग सांगितलेले त्याच्या प्रत्ययास येतात, पण हे दोन मार्ग तुल्यबल–एकसारखेच आहेत, त्यामुळें वाटेल त्यानें वाटेल तो मार्ग, वाटेल तेव्हां स्वीकारावा, असें कोणी समजेल म्हणून आचार्य नारायणोपनिषदाच्या आधारें–सार्थ ना. उ. पृ. ७५ पहा. त्यांचा क्रम सांगतात–)—**तथा च**—आणि तसेंच—**क्रियापथः च एव पुरस्तात् च पश्चात् संन्यासः इति**—क्रियामार्ग पूर्वीं व नंतर संन्यास असेंही सांगितलें आहे. [अगोदर कर्ममार्ग व नंतर संन्यास असा त्यांचा क्रमही सांगितलेला असल्यामुळें दोन्ही मार्ग तुल्यबल नाहींत. चित्तशुद्धीपर्यंत कर्ममार्ग, चित्तशुद्धि होऊन कर्म व त्याचें फल यांविषयीं विरक्ति येईपर्यंत कर्ममार्ग, व विरक्ति येऊन आत्मजिज्ञासा उत्पन्न झाली असतां संन्यासमार्ग–ज्ञानमार्ग असा त्यांचा पूर्वोत्तरभाव आहे. कर्ममार्ग साधन व ज्ञानपूर्वक संन्यास साध्य, म्हणूनही कर्ममार्ग पूर्वीं व ज्ञानमार्ग मागून. या दोन मार्गांतील ज्ञानपूर्वक संन्यासमार्ग श्रेष्ठ आहे, असेंही नारायणोपनिषदांतच सांगितलें आहे. आतां याविषयीं गीतेंतीलच अनुकूल वाक्यांचा निर्देश करितात–]—**भगवान् एतं एव विभागं पुनः पुनः दर्शयति**—भगवान् हाच विभाग पुनः पुनः पुढें दाखवितात—'**अहंकारविमूढात्मा–अतत्त्वविद् अहं कर्ता इति मन्यते**—(अ. ३ श्लो. २७) ज्याचें चित्त अहंकारानें विवेकहीन झालें आहे असा म्ह० अतत्त्ववेत्ता–अज्ञ मी कर्मांचा कर्ता आहें, असें मानतो,—**तत्त्वविद् तु अहं न करोमि इति**—(अ. ३ श्लो. २८) पण तत्त्ववेत्ता मी करीत नाहीं, असें मानतो. [अज्ञ मी कर्मकर्ता आहें, असें समजतो, पण तत्त्ववेत्ता मी कांहीं करीत नाहीं, असें मानतो, इत्यादि वचनांनीं भगवान् हाच विभाग गीतेंत सर्वत्र पुनः पुनः सांगत आहेत. विरक्ताला उद्देशून आणखी एक वचन आचार्य घेतात–]—**तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य आस्ते इत्यादि**—(अ. ५ श्लो. १३) 'आणि तसेंच सर्व कर्मांचा मनानें संन्यास करून राहतो' इत्यादि म्हटलें आहे. [देहवान् आत्मा नऊ द्वारांनीं युक्त असलेल्या शरीरांत सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून कांहीं न करितां व न करवितां सुखानें राहतो असें म्हटलें आहे. त्यावरूनही विरक्ताला सर्वकर्मसंन्यास करण्याचा अधिकार आहे.]

तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्तैकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें अविक्रिय आत्मज्ञानामुळें सर्व कर्मांचा संन्यास प्रदर्शित केला असतां त्याविषयीं मीमांसकांचें मत उपस्थित करितात–)—**तत्र केचित् पंडितंमन्याः वदन्ति**—त्याविषयीं कांहीं पण्डितंमन्य असें म्हणतात—**अहं जन्मादिषड्-**

भावविक्रियारहितः अविक्रियः अकर्ता एकः आत्मा (अस्मि) इति ज्ञानं न कस्यचित् उत्पद्यते—मी जन्मादि सहा भावविकारांनीं रहित, अविक्रिय, अकर्ता, एक आत्मा आहें, असें ज्ञान कोणालाच होत नाहीं, कीं—**यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यासः उपदिश्यते**—जें ज्ञान झालें असतां सर्व कर्मांचा संन्यास उपदेशिला जातो. [आत्मा ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति यांचा आधार आहे. त्यामुळें त्याला अविक्रिय, अकर्ता, एक म्हणतां येत नाहीं. अर्थात् संन्यासाला कारण होणारें अविक्रिय आत्मज्ञान संभवतच नाहीं, आणि तसें ज्ञानच जर संभवत नाहीं तर संन्यासोपदेश कसा संभवणार ? असें कित्येक पंडितंमन्य म्हणतात. पण तें त्यांचें म्हणणें अयोग्य आहे, असें दाखवितात–]

न । न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसंबन्धिज्ञानं चोत्पद्यते, तथा शास्त्रात्तस्यैवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेन्न, मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः। शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथा च तदधिगमायानुमान आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमेतत् । ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताऽहं हतोऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति । अत्र चाऽऽत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् ॥

भाष्यार्थ—न—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण तसें म्हटल्यास—**'न जायते-' इत्यादि शास्त्रोपदेशानर्थक्यात्**—' न जायते- ' अ. २.१९ इत्यादि शास्त्रोपदेशाला आनर्थक्य येतें. [अविक्रिय आत्माच नाहीं, तो विक्रियावान्च आहे, हें म्हणणें अयोग्य आहे. कारण ' न जायते म्रियते वा०' इत्यादि हें आप्तवचन असल्यामुळें तेंच आत्म्याच्या अविक्रियत्वाविषयीं प्रमाण आहे. तेव्हां कांहीं कारणावांचून तें वचन व्यर्थ होणें योग्य नव्हे. पण अविक्रिय आत्म्याचें ज्ञान होत नाहीं, असें म्हटल्यास तें आप्तवचन व्यर्थ होतें. अर्थात् अविक्रिय आत्मा हा विषयच नसल्यामुळें त्याचें ज्ञान होत नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं. बरें, त्याविषयीं कांहीं प्रमाणच नाहीं, म्हणून म्हणावें तर तसेंही नाहीं. त्याविषयीं शास्त्र हें प्रमाण आहे, असें दाखवितात–]—**यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्मास्तित्वविज्ञानं च कर्तुः देहान्तरसंबंधिज्ञानं च उत्पद्यते**—आणि ज्याप्रमाणें शास्त्रोपदेशाच्या सामर्थ्यामुळें धर्माच्या अस्तित्वाविषयींचें विज्ञान व कर्त्याचा दुसऱ्या देहाशीं संबंध आहे, असेंही ज्ञान उत्पन्न होतें—**तथा**—त्याप्रमाणें—**शास्त्रात्**—शास्त्रावरून—**तस्य एव आत्मनः अविक्रियत्व-अकर्तृत्व-एकत्व-आदिविज्ञानं**—त्याच आत्म्याचें अविक्रियत्व, अकर्तृत्व, एकत्व इत्यादि विज्ञान—**कस्मात् न उत्पद्यते इति ते पृष्टव्याः**—कां उत्पन्न होणार नाहीं, असें त्या मीमांसकांना अवश्य विचारावें. [शास्त्रानें सांगितलें आहे, याच कारणामुळें धर्म आहे, असें ज्ञान होतें. शास्त्रानें पारलौकिक कर्मांचें विधान केलें आहे, याच

कारणामुळें कर्मकर्त्याचा दुसऱ्या देहाशीं संबंध आहे, असें ज्ञान होतें. हें जर खरें आहे तर शास्त्रानें सांगितल्यामुळेंच आत्मा अविक्रिय, अकर्ता, एक आहे इत्यादि आत्मज्ञान कां होणार नाहीं, तें त्या पण्डितंमन्य मीमांसकांना विचारावें. शास्त्रावरून धर्माचें अस्तित्व, आत्म्याचा परलोकसंबंध इत्यादि गोष्टी जशा कळतात त्याचप्रमाणें शास्त्रावरून आत्मा निर्विकार, अकर्ता, एक आहे, असें ज्ञान न होण्यास कांहीं कारण नाहीं. पण जे तसें ज्ञान होत नाहीं, म्हणून म्हणतात त्यांना त्याचें कारण विचारावें. कर्मकांडावरून अज्ञात धर्मादिकांचें ज्ञान जसें होतें त्याचप्रमाणें ज्ञानकांडावरून अज्ञात ब्रह्मात्म्याचें ज्ञान होतें.]—**करणागोचरत्वात् इति चेत्**—कोणतेंही ज्ञान, मन व विषय यांच्या संयोगापासून होतें. आत्मा मनाचा विषयच होत नाहीं, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. यास्तव आत्मा करणाचा म्ह० साधनाचा विषयच होत नसल्यामुळें त्याचें ज्ञान होऊं शकत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं. कारण—**मनसा एव अनुद्रष्टव्यं इति श्रुतेः**—(काठकभाष्यार्थ पृ. १०९) मनानेंच तें आत्मतत्त्व शास्त्राचार्यांच्या उपदेशानुसार पहावें, अशी श्रुति आहे. त्यामुळें—**शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम्**—शास्त्र व आचार्य यांचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकांच्या योगानें संस्कारसंपन्न झालेलें मन आत्मसाक्षात्काराचें साधन आहे. [आत्मा निर्विषय आहे. तो मन व वाणी यांचा विषय होत नाहीं. त्यामुळें त्याच्या ज्ञानाला योग्य साधनच नसल्यामुळें तें होऊं शकत नाहीं, असें म्हणाल तर तें तसें नाहीं. कारण श्रुति मनानेंच आत्म्याला पहावें, असें सांगतें. यास्तव शास्त्र व आचार्य यांचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकांच्या योगानें अतिशय शुद्ध व एकाग्र झालेलें मन आत्मसाक्षात्काराचें साधन आहे. आत्मा स्वयंप्रकाशस्वरूप आहे. त्यामुळें वस्तुतः मनाच्या प्रकाशाचा–अन्तःकरणांतील चिदाभासाचा–त्यावर कांहीं परिणाम होत नाहीं. तथापि ‘तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि-’ इत्यादि वाक्यें व आचार्यांनीं सांगितलेला त्यांचा अर्थ ऐकून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तींत ती आत्मवस्तु अभिव्यक्त होते; व या सर्व सविकल्प व्यवहाराचा आश्रय होते. म्हणून आत्मा मनाचा विषय होतो असें उपचारानें म्हणतात. अर्थात् तो इन्द्रियांचा विषयच होत नाहीं, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण सुसंस्कृत, शुद्ध, एकाग्र मन आत्मज्ञानाचें साधन आहे. ‘अहो पण ही श्रुति तसें सांगत असली तरी त्याला पुष्टि देणारें दुसरें प्रमाण नाहीं’ म्हणून म्हणाल तर सांगतात-]—**तथा च**—आणि अशा प्रकारें—**तत्-अधिगमाय**—त्या आत्म्याच्या ज्ञानासाठीं—**अनुमाने आगमे च सति**—अनुमान व आगम असतांना—**ज्ञानं न उत्पद्यते इति एतत् साहसं**—ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं, असें म्हणणें हें केवळ साहस आहे. [आत्मा अविक्रिय आहे, हें सांगणारें श्रुति-स्मृतिरूप आगम प्रमाण तर आहेच, तसेंच, ‘कर्तृत्वादिक हा आत्मधर्म नव्हे. कारण त्याला विकारत्व आहे. दोघांनाहीं संमत असलेल्या विकाराप्रमाणेंच’ असें त्याविषयीं अनुमानप्रमाणही आहे. कोणताही विकार हा वस्तुधर्म नव्हे. कारण तो वस्तूमध्यें नित्य–हमेष नसतो. केव्हां केव्हां असतो. हें सर्व वाद्यांना संमत आहे. कर्तृत्वादिकही आत्म्यामध्यें नित्य नसल्यामुळें तो

आत्मधर्म नव्हे, विकार आहे. याप्रमाणें आत्मज्ञान होण्यास आगम व त्यालाच पुष्टि देणारें अनुमान हीं प्रमाणें असतांना आत्मज्ञान होत नाहीं, असें म्हणणें हें मोठें धाडस आहे. 'अहो पण तसें ज्ञान जरी झालें तरी तें कशाचेंही ग्रहण किंवा त्याग यांच्या उपयोगाचें नसल्यामुळें निष्फळ आहे,' म्हणून म्हणाल तर सांगतों–]—**च उत्पद्यमानं ज्ञानं तद्विपरीतं अज्ञानं अवश्यं बाधते इति अभ्युपगन्तव्यं**—आणि उत्पन्न होणारें ज्ञान त्याच्या विपरीत असलेल्या अज्ञानाला अवश्य घालवितें, असें मानणें भाग आहे.—**च तत् अज्ञानं " हन्ता अहं हतः अस्मि इति उभौ तौ न विजानतः " इति दर्शितं**—आणि तें अज्ञान "मी हननकर्ता आहें व हननक्रियेचें कर्म आहें, असें जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत," या वचनानें दाखविलें आहे.—**अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितं**—या वचनांत आत्म्याला हननक्रियेचें कर्तृत्व, कर्मत्व व हेतुकर्तृत्व अज्ञानकृत आहे, असें दाखविलें आहे. [प्रकाश प्रवृत्त झाला कीं अंधकाराला घालविल्यावांचून जसा रहातच नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञान उत्पन्न होऊं लागलें कीं तें तत्क्षणीं अज्ञाननिवृत्ति करतेंच. अज्ञानाला घालविल्यावांचून ज्ञान उत्पन्नच होत नाहीं. यावर कोणी म्हणेल कीं ज्ञानाचा प्रागभाव–ज्ञानाच्या उत्पत्तीची पूर्वावस्था–हेंच अज्ञान आहे. त्यामुळें अज्ञानाची निवृत्ति हेंच ज्ञान आहे. ज्ञान अज्ञानाला निवृत्त करणारें नव्हे. पण तें बरोबर नाहीं. ज्ञानानें ज्या अज्ञानाची निवृत्ति होते त्याचें स्वरूप १९ व्या श्लोकांत सांगितलें आहे. 'पण भगवानांनीं तरी ज्ञानाच्या अभावाहून निराळें अज्ञान कोठें दाखविलें आहे, ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत, एवढेंच म्हटलें आहे,' असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात—या वचनांत मी हननक्रियेचा कर्ता आहें, मी त्या क्रियेचें कर्म होतों, व मी ती क्रिया करण्याविषयीं दुसऱ्यास प्रेरणा करणारा–प्रयोजक आहें, असें वाटणें, हें अज्ञानाचें कार्य आहे, अज्ञानामुळें तसें वाटतें, असें भगवानांनीं स्पष्टपणें म्हटलें आहे. त्यावरून येथील अज्ञान म्ह० ज्ञानाचा प्रागभाव नव्हे. तर मिथ्या ज्ञान होय, हें ठरतें. कारण मी कर्ता, कर्म, प्रयोजक इत्यादि आहें, असें त्यामुळें वाटत असतें. भगवानांना विवक्षित असलेलें अज्ञान जर ज्ञानाभावरूप असतें, तर अभावापासून कोणतेंच कार्य होत नसल्यामुळें पूर्वोक्त विपरीत भावनाही झाल्या नसत्या. असो.]

तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रियावान्हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं ' वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष ' इत्यादिना । क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(हिंसा शास्त्रविरुद्ध आहे. त्यामुळें तिचें कर्तृत्व जरी अज्ञानमूलक असलें तरी विहित कर्मांचें कर्तृत्व तसें नाहीं, असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य

सांगतात-)—**च**—आणि—**तत् कर्तृत्वादेः अविद्याकर्तृत्वं**—तें कर्तृत्वादिकांचें अज्ञानमूलकत्व—**सर्वक्रियासु अपि समानं**—सर्व क्रियांमध्येंही एकसारखें आहे. —**आत्मनः अविक्रियत्वात्**—कारण आत्म्याला अविक्रियत्व आहे. आत्मा अविकारी आहे.—**विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतं अन्यं कुरु इति प्रयोजयति**—विक्रियावान् कर्ताच आपल्या कर्मभूत अशा दुसऱ्याला 'हें कर' असें म्हणून प्रेरणा करतो. [मी या निषिद्ध किंवा विहित कर्माचा कर्ता आहें, असें जें वाटतें तें आत्म्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळें होय. अर्थात् तें सर्व क्रियांना एकसारखेंच लागू आहे. कारण आत्म्याचें कर्तृत्व नित्य नाहीं, तें जर नित्य असतें तर मुक्तीचाच असंभव झाला असता. अर्थात् तें अनित्यच होय. पण आत्म्याचें कर्तृत्व अनित्य जरी असलें तरी तें उपादान कारणावांचून नाहीं. कारण कोणत्याही भावकार्याला उपादान कारण अवश्य असावेंच लागतें. पण अनात्मा हें त्याचें उपादान कारण होऊं शकत नाहीं. कारण कर्तृत्व आत्म्यामध्यें भासतें. 'मी कर्ता' असें त्याचें भान आत्मधर्मत्वानें होतें. अर्थात् आत्माच त्याचें उपादान कारण असलें पाहिजे. पण केवल आत्मा कूटस्थ-निर्विकार आहे. म्हणून अविद्यायुक्त आत्माच त्याचें उपादान होय. अज्ञानावांचून निर्विकार आत्म्यानें क्रियांचा कर्ता होणें, शक्य नाहीं. अर्थात् अज्ञानामुळें विक्रियेनें युक्त होणारा कर्ताच 'हें कर' असें म्हणून दुसऱ्यास प्रेरणा करीत असतो, त्यामुळें आत्म्याला प्रत्यक्ष कर्तृत्व जरी नसलें तरी हेतुकर्तृत्व-प्रेरकत्व तरी असेल, असेंही म्हणतां येत नाहीं. आत्म्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वादिकांचा जो भास होतो त्याचें उपादान कारण अनादि व अनिर्वाच्य अज्ञान आहे व त्याची निवृत्ति तत्त्वज्ञानानें होते, हें सांगितलें. आतां कर्तृत्व व प्रेरकत्व यांना अविद्याकर्तृत्व आहे, याविषयीं भगवानाची अनुमति दाखवितात-)—**तत् एतत्**—तेंच हें—**भगवान्**—श्रीकृष्ण—'**वेदाविनाशिनं' 'कथं सः' इत्यादिना**—जो आत्म्याला अविनाशी वगैरे जाणतो तो पुरुष कोणाला कसा मारणार व मारविणार ? इत्यादि वचनांनीं—**विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं**—आत्मज्ञानी पुरुषाला कर्मांचा अधिकार नाहीं, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं—**विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च अविशेषेण प्रतिषेधति**—विद्वानांच्या सर्व क्रियांतील कर्तृत्वाचा व हेतुकर्तृत्वाचा सर्वसाधारणपणेंच प्रतिषेध करीत आहे. [भगवान् आत्मज्ञाला कर्मांचा अधिकार नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं 'वेदाविनाशिनं०' इत्यादि वचनानें विद्वानांचें कर्तृत्व व प्रयोजकत्व या दोन्हींचाही एकसारखाच-त्यांत कांहीं फरक न ठेवतां-निषेध करीत आहे. विद्वानाला विहित किंवा निषिद्ध कोणतीच क्रिया नाहीं, तो त्यांतील कोणत्याच क्रियेचा कर्ता किंवा करविता नाहीं, असें भगवान् स्पष्ट सांगत आहेत. 'अहो पण भगवानांच्या मतानें विद्वानाला जर कर्मांचा अधिकारच नाहीं तर जिवंत असलेल्या त्याचा कशांत अधिकार आहे ?' असा प्रश्न व त्याचें भगवानांच्या वचनानेंच उत्तर-]—**क्व पुनः विदुषः अधिकारः**—तर मग विद्वानाचा अधिकार कशांत आहे ?—**इति**—म्हणून ह्मणाल तर.

—**"ज्ञानयोगेन सांख्यानां"**३-३ **इति एतत् पूर्वं एव उक्तं**—ज्ञानयोगानें ज्ञानी संन्याशांची निष्ठा मीं सांगितली आहे, या वाक्यानें हें पूर्वींच सांगितलें आहे. [आचार्य ह्मणतात—" ज्ञानी पुरुषाचा अधिकार ज्ञाननिष्ठेमध्यें आहे, " हें आम्ही पूर्वी (पृ. ४६) भगवद्वचनाचा उल्लेख करून सांगितलेंच आहे.]—**तथा च**—आणि त्याचप्रमाणें—**'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति**—' सर्वकर्मांचा मनानें संन्यास करून ' या वचनानें सर्वकर्मसंन्यास भगवान् पुढें सांगतील [आणि त्या ज्ञाननिष्ठेच्या अंगत्वानें आत्मज्ञानी पुरुषानें सर्वकर्मांचा संन्यास करावा, असें भगवान् पुढें पांचव्या अध्यायांत ' सर्वकर्माणि मनसा ' या वचनानें सांगणार आहेत. त्यामुळें आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेंतच अधिकार आहे, हा भगवानांचा अभिप्राय सिद्ध झाला.]

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण त्या वाक्यांत सर्वकर्मसंन्यास विवक्षित नाहीं, तर केवल मानस कर्मांचाच त्याग विवक्षित आहे अशी शंका-)—**ननु**—पण—**मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः**—मनानें असें त्यांत म्हटलेलें असल्यामुळें वाचिक व कायिक कर्मांचा संन्यास विवक्षित नाहीं,—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तसें नाहीं.—**सर्व कर्माणि इति विशेषितत्वात्**—कारण सर्व कर्में मनानें सोडून असें कर्मांना ' सर्व ' हें विशेषण जोडलें आहे. (वादी-)—**मानसानां एव सर्वकर्मणां**—मानस सर्वकर्मांचाच संन्यास विवक्षित आहे,—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तसेंही नाहीं. कारण—**वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापारपूर्वकत्वात्**—वाक् व शरीर यांचे व्यापार मनोव्यापारपूर्वकच होत असतात.—**मनोव्यापाराभावे तद्-अनुपपत्तेः**—मनाच्या व्यापाराच्या अभावीं वाक् व शरीर यांच्या व्यापारांचा असंभवच असतो. [मनानें सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असें म्हटलेलें असल्यामुळें व मनाच्या व्यापारावांचून शरीर व वाणी यांचा व्यापार संभवतच नसल्यामुळें फक्त मानस सर्व कर्मेंच टाकावीं शारीर व वाचिक कर्में करावीं, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. मनाचीं सर्व कर्में टाकल्यावर शरीर व वाणी यांचें अल्प-स्वल्प-कर्मही होऊं शकत नाहीं, ही प्रत्येकाच्या अनुभवाची गोष्ट असल्यामुळें ' सर्व कर्मांचा मनानें (साक्षात् नव्हे) संन्यास करून ' गी. र. पृ. ६८८ असा जे अर्थ करितात ते अनुभवाच्या विरुद्ध अर्थ करितात, असें मानण्यास काहीं हरकत नाहीं. असो; पुनः कर्म शब्दाच्या अर्थाचा संकोच करण्याविषयीं शंका-]—**शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वा**—शास्त्रीय कायिक व वाचिक कर्मांना कारण हो-

णाच्या मानस कर्मांना वर्ज्य करून—**अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्**—बाकीचीं सर्व कर्में मनानें टाकावीं.—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं. कारण—**न एव कुर्वन् न कारयन् इति विशेषणात्**—न करणारा व न करविणारा, असें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें [तसा संकोच करतां येत नाहीं. शास्त्रीय म्ह० विहित कायिक कर्में व शास्त्रीय वाचिक कर्में यांना कारण होणारीं जीं मानस कर्में म्ह० संकल्प वगैरे त्यांना सोडून बाकीचीं सर्व म्ह० अशास्त्रीय शारीर व वाचिक कर्मांना कारण होणारीं जीं अशास्त्रीय मानस कर्में त्यांचा करावा, असाही त्याचा अर्थ करतां येत नाहीं. कारण 'तो स्वतः कांहीं न करितां व न करवितां,' असा विशेष सांगितला आहे. त्यामुळें विवेकबुद्धीनें सर्व अशास्त्रीय कर्मांचा त्याग करून राहतो, हें म्हणणें योग्य नव्हे. आतां भगवानांना इष्ट असलेल्या सर्वकर्मसंन्यासाचा विशिष्ट अवस्थेमध्यें संकोच करावा, अशी शंका—]

सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देह्यास्त इतिविशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—**भगवता उक्तः अयं सर्वकर्मसंन्यासः**—भगवानांनीं सांगितलेला हा सर्वकर्मसंन्यास—**मरिष्यतः न जीवतः**—मरावयास टेंकलेल्या मनुष्याला उद्देशून आहे. जिवंत असलेल्या पुरुषाला उद्देशून नाहीं,—**इति चेत् न**—असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण—**नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः**—नऊ द्वारांनीं युक्त असलेल्या शरीर-पुरांत देही—आत्मा राहतो, या विशेषणाची अनुपपत्ति होते—**हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे अकुर्वतः च अकारयतः आसनं न संभवति**—कारण सर्व कर्मांचा त्याग करून मृत झालेल्या जीवाचें त्या देहांत कर्म न करतां व न करवितां असणें—राहणें संभवत नाहीं.—**देहे संन्यस्य इति संबन्धः देहे आस्ते इति न**—देहांत कर्मांचा त्याग करून असा संबंध लावावा, देहांत राहतो, असा लावूं नये,—**इति चेत् न**—असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण—**सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्व-अवधारणात्**—श्रुति, स्मृति इत्यादि सर्व प्रमाण ग्रंथांत आत्म्याच्या अविक्रियत्वाचा निश्चय केला आहे.—**च**—शिवाय—**आसनक्रियायाः अधिकरणापेक्षत्वात्**—आसन—राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची अपेक्षा असते, त्यामुळें—**च**—आणि—**संन्यासस्य तदनपेक्षत्वात्**—संन्यासाला त्याची अपेक्षा नसते, त्यामुळें—**देहे संन्यस्य**—असा अन्वय न करितां—**देहे आस्ते**—असाच करणें योग्य आहे.—**संपूर्वः तु न्यासशब्दः त्यागार्थः न निक्षेपार्थः**—आणि 'सं' या उपसर्गासह असलेला जो 'न्यास' शब्द त्याचा 'त्याग' हा

अर्थ आहे, 'निक्षेप' हा अर्थ नाहीं. [भगवानांनीं 'सर्व कर्माणि मनसा०' या वचनानें सांगितलेला संन्यास जिवंत मनुष्यासाठीं नाहीं, मुमुर्षूसाठीं आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण त्याच वचनांत 'नवद्वारे पुरे आस्ते' मनानें सर्व कर्में सोडून नऊ द्वारांनीं युक्त असलेल्या शरीरांत तो राहतो, असें म्हटलें आहे. सर्व कर्में सोडून मेलेल्या जीवाचें कर्म न करितां व न करवितां त्या देहांत राहणें, संभवत नाहीं. यास्तव भगवानांनीं सांगितलेला हा संन्यास जिवंत मनुष्यासाठींच आहे, म्रियमाणासाठीं नाहीं, हें सिद्ध होतें. विवेकवशात् सर्वही कर्में पूर्वोक्त देहांत ठेवून विद्वान् कांहीं न करितां व न करवितां सुखानें राहतो, असा अन्वय लावावा. म्ह० 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय लावावा. कारण जिवंतपणीं सर्व कर्मांचा संन्यास संभवत नाहीं. म्हणून कर्मांचा त्याग करून देहांत राहतो, असा अन्वय लावूं नये, असें कित्येक म्हणतात; पण तें बरोबर नाहीं. कारण श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणग्रंथांत आत्मा निर्विकार आहे, असें प्रतिपादन केलें आहे. त्यामुळें देहसंबंधावांचून त्याला कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व संभवत नाहीं. मेल्यावर म्ह० देह-संबंध सुटल्यावर 'न करितां व न करवितां राहतो' असें म्हणतांच येत नाहीं. यास्तव जिवंत विद्वानासाठींच हा संन्यास आहे, मृतासाठीं नव्हे. शिवाय 'देहे आस्ते' असाच अन्वय लावण्यास आणखींही एक विशेष कारण आहे. आसन म्ह० राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची–आधाराची जशी अपेक्षा असते तशी त्यागाला नसते. म्हणून देहांत कर्मांचा त्याग करतो असें म्हणण्यापेक्षां देहांत राहतो, हें म्हणणें, अधिक सयुक्तिक होय. तसेंच, 'संन्यास' या शब्दाचा निक्षेप–ठेवणें, असा अर्थ केल्यास 'ठेवणें' या क्रियेला आधाराची अपेक्षा असल्यामुळें 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय संभवतो हें खरें; पण 'न्यास' या शब्दाला 'सं-' हा उपसर्ग जोडला असतां त्याचा 'त्याग' हाच अर्थ होतो, 'निक्षेप' असा अर्थ होत नाहीं. त्यामुळें तसा अन्वय संभवत नाहीं. सारांश विवेकविज्ञानानें सर्व कर्मांचा त्याग करून विद्वान् देहांत राहतो, असाच 'सर्वकर्माणि मनसा०' या वचनाचा अन्वय व अर्थ लावणें, सयुक्तिक होय, असें मानून आचार्य उपसंहार करितात–]—**तस्मात्**—म्हणून—**गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे एव अधिकारः न कर्मणि इति उपरिष्टात् तत्र तत्र आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः**—गीताशास्त्रांत आत्मज्ञानवानाचा संन्यासामध्येंच अधिकार आहे, कर्मामध्यें नाहीं, असें पुढें ठिकठिकाणीं आत्मज्ञानप्रकरणांत आम्ही दाखवूं. [सर्व कर्में सोडणें, हेंच संन्यासाचें स्वरूप आहे व आत्मज्ञानाशीं त्याचा विरोधही नाहीं. यास्तव ज्याला परोक्ष ज्ञान झालें आहे त्यानें विधिप्राप्त–विविदिषा संन्यास करावा व ज्याला यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला आहे त्याचा स्वाभाविक–फलभूत संन्यासामध्यें अधिकार आहे, असा संन्यासाचा विभाग पुढें या गीताशास्त्रांतच आम्ही ठिकठिकाणीं दाखवूं.]२१.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**नरः**—पुरुष—**जीर्णानि वासांसि**—जुनीं वस्त्रें—**विहाय**—टाकून—**अपराणि**—दुसरीं—**नवानि**—नवीं वस्त्रें—**गृह्णाति**—घेतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**देही**—देहवान्-आत्मा—**जीर्णानि शरीराणि**—जीर्ण-निर्बल झालेलीं शरीरें—**विहाय**—सोडून—**अन्यानि नवानि**—दुसरीं नवीं शरीरें—**संयाति**—घेतो. नव्या शरीरांत जातो. २२.

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(असो,)—**तु प्रकृतं वक्ष्यामः**—पण आतां प्रकृत विषयच पुढें सांगूं या.—**तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातं**—वर आत्म्याचें अविनाशित्व, अविक्रियत्व वगैरे सांगितलें, त्याविषयीं प्रतिज्ञा केली—**तत् किं इव इति "वासांसि०" इति उच्यते**—पण तें कोणाप्रमाणें आहे. हें 'वासांसि०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात. [आत्मा अविनाशी, निर्विकार वगैरे कसा आहे तें दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात-]—**वासांसि-वस्त्राणि**—वासांसि म्हणजे वस्त्रें—**जीर्णानि-दुर्बलतां गतानि**—जीर्ण झालेलीं-दुर्बलतेस प्राप्त झालेलीं—**यथा लोके**—ज्याप्रमाणें व्यवहारांत—**विहाय-परित्यज्य**—सोडून—**नवानि-अभिनवानि**—सर्वप्रकारें नवीं—**गृह्णाति-उपादत्ते**—स्वीकारतो—**नरः-पुरुषः**—मनुष्य—**अपराणि-अन्यानि**—दुसरीं [ज्याप्रमाणें व्यवहारांत पुरुष जुनीं झालेलीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं-कोरीं वापरूं लागतो]—**तथा-तद्वत् एव**—त्याप्रमाणेंच—**जीर्णानि शरीराणि विहाय** जीर्ण झालेलीं शरीरें टाकून—**देही-आत्मा अन्यानि-नवानि संयाति-संगच्छति**—देहवान् आत्मा दुसऱ्या नव्या शरीरास प्राप्त होतो-दुसरीं शरीरें धारण करतो—**पुरुषवत् अविक्रियः एव इत्यर्थः**—आत्मा जीर्ण वस्त्रें टाकून नवीं नेसणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें अविक्रियच आहे, असा याचा भावार्थ. [आत्मा स्वतः जरी अविक्रिय असला तरी पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरें नवीन शरीर घेतांना त्याच्यामध्यें विकार होणें अपरिहार्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून येथें दृष्टान्त देऊन त्याचें अविक्रियत्व सिद्ध केलें आहे. जुनीं फाटलेलीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं वस्त्रें घेणाऱ्या लौकिक पुरुषामध्यें कोणत्याही प्रकारचा विकार-बदल झालेला दिसत नाहीं. त्याच न्यायानें जराजर्जर झालेलें शरीर टाकून दुसरें नवें शरीर धारण करणाऱ्या आत्म्यामध्येंही कांहीं विकार होत नाहीं. तो सर्वदा एकरूपच असतो.]. २२.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

अन्वयार्थ—**एनं**—या आत्म्याला—**शस्त्राणि**—शस्त्रें—**न छिन्दन्ति**—तोडीत नाहीत.—**एनं पावकः न दहति**—याला अग्नि जाळीत नाहीं.—**एनं आपः न**

क्लेदयन्ति—याला पाणी कुजवीत नाहीं.—**च मारुतः न शोषयति**—व याला वायु सुकवीत नाहीं. २३.

कस्मादविक्रिय एवेति । आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि २३

भाष्यार्थ—(अहो पण पृथिवी, आप, तेज व वायु या चार भूतांमुळें त्याच्यामध्यें विकार होण्याचा संभव आहे, अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकानें तिचें निरसन-) —**अविक्रियः एव कस्मात्**—आत्मा अविक्रियच कशावरून आहे.—**इति "नैनं छिन्दति०" इति आह**—हें 'नैनं छिन्दन्ति०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात— **शस्त्राणि एनं-प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति**—शस्त्रें या प्रकृत आत्म्याला तोडीत नाहींत.—**निरवयवत्वात् अस्यादीनि शस्त्राणि अवयवविभागं न कुर्वन्ति** —आत्मा निरवयव असल्यामुळें तरवार, बाण वगैरे शस्त्रें याच्या अवयवांचा विभाग करीत नाहींत—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**पावकः-अग्निः अपि एनं न दहति-न भस्मी करोति**—पावक म्ह० अग्नीसुद्धां या आत्म्याला जाळीत नाहीं-त्याचें भस्म करीत नाहीं.—**तथा आपः एनं न क्लेदयन्ति**—त्याचप्रमाणें जल याला कुजवीत नाहीं,—**हि**—कारण—**सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादाने अपां सामर्थ्यं**—सावयव वस्तूला आर्द्रपणा-ओलेपणा देऊन-तिला ओली करून तिच्या अवयवांना पृथक् पृथक् करण्याचें जलांना सामर्थ्य आहे. पण—**निरवयवे आत्मनि तत् न संभवति**—निरवयव आत्म्यामध्यें तें संभवत नाहीं. [सावयव व साकार वस्तूला ओली करून तिला फुगवून तिचे अवयव भिन्न भिन्न करण्याचें सामर्थ्य पाण्यांत आहे. पण आत्मा निरवयव असल्यामुळें पाणी त्याच्यामध्यें तसा विकार उत्पन्न करूं शकत नाहीं.]—**तथा वायुः स्नेहशोषणेन स्नेहवत् द्रव्यं नाशयति**—त्याचप्रमाणें वायु स्नेह शोषून घेऊन स्नेहयुक्त द्रव्याचा नाश करतो. पण —**मारुतः अपि एनं स्वात्मानं न शोषयति**—वायुही या स्वात्म्याला-वायूच्याही आत्म्याला सुकवीत नाहीं. [शस्त्रें आत्म्याला तोडीत नाहींत, म्ह० पृथ्वीचा त्यावर परिणाम होत नाहीं, त्याचप्रमाणें आप, तेज व वायुही त्याच्यावर कांहीं परिणाम करूं शकत नाहींत. कारण भूतें त्याला आपला विषयच करूं शकत नाहींत. त्यामुळें आत्मा आकाशाप्रमाणें अविक्रिय आहे, असा भावार्थ] २३.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अयं अच्छेद्यः—हा आत्मा अच्छेद्य–शस्त्रांना तोडतां न येण्यासारखा आहे.—**अयं अदाह्यः**—हा अग्नीला न जाळतां येण्यासारखा आहे.—**अयं अक्लेद्यः**—हा पाण्याला न कुजवितां येण्यासारखा आहे.—**च अशोष्यः एव**—व हा वाऱ्याला न सुकवितां येण्यासारखा आहे. म्हणून—**अयं**—हा—**नित्यः**—नित्य आहे.—**सर्वगतः**—त्यामुळें सर्वव्यापक आहे.—**स्थाणुः**—सर्वगत असल्यामुळेंच झाडाच्या खोडाप्रमाणें स्थिर आहे.—**अचलः**—स्थिर असल्यामुळेंच अचल आहे. म्हणूनच तो—**सनातनः**—चिरकालीन आहे. एखाद्या कारणापासून नवीन उत्पन्न झालेला नाहीं. २४. तसाच—

यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एकेनैव श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्यावर पृथिव्यादि भूतांचा परिणाम न होण्याचें कारण त्याच्यामध्यें विकाराची योग्यता नसणें, हेंच आहे, असें सांगतात–)—**यतः एवं**—ज्याअर्थीं याप्रमाणें आत्म्यामध्यें विकार पावण्याची योग्यताच नाहीं,—**तस्मात्**—त्याअर्थीं—**अच्छेद्योऽयमिति**—'अच्छेद्योऽयं' इत्यादि भगवान् सांगतात—**यस्मात्**—ज्याअर्थीं—**अन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं न उत्सहन्ते**—एकमेकांच्या नाशाला कारण होणारीं भूतें या प्रकृत आत्म्याचा नाश करण्यास समर्थ होत नाहींत—**तस्मात् नित्यः**—त्याअर्थीं हा आत्मा नित्य आहे.—**नित्यत्वात् सर्वगतः**—नित्य असल्यामुळें सर्वगत आहे—**सर्वगतत्वात् स्थाणुः–स्थाणुः इव स्थिरः इति एतत्**—सर्वगतत्वामुळें स्थाणु. स्थाणु–स्तंभ, त्याप्रमाणें स्थिर असा याचा भावार्थ.—**स्थिरत्वात् अयं आत्मा अचलः**—स्थिर असल्यामुळें हा आत्मा अचल आहे—**अतः सनातनः–चिरंतनः कुतश्चित् कारणात् न निष्पन्नः –अभिनवः इत्यर्थः**—म्हणूनच सनातन–चिरंतन कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न न झालेला–नूतन असा याचा भावार्थ. [निरवयव आत्म्याचा छेद, दाह, क्लेद, व शोष संभवत नाहीं. म्हणून त्याला येथें अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य व अशोष्य म्हटलें आहे. त्यामुळेंच तो नित्य आहे. तार्किक परमाणूंना नित्य मानतात, पण आत्म्याचें नित्यत्व त्याहून भिन्न प्रकारचें आहे. कारण आत्मा सर्वगत आहे. सर्वगत असला तरी त्याच्यामध्यें विक्रिया न होण्यास कोणतें कारण आहे? म्हणून कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण आकाश विभु आहे व त्यांत कोणतीही विक्रिया होत नाहीं; हें प्रसिद्ध

आहे. त्याचप्रमाणें आत्म्यामध्यें विक्रियाशक्ति जर असती तर त्याला स्थाणु–स्थिर म्हणतां आलें नसतें. कारण मृत्तिकादि विक्रियाशक्तियुक्त पदार्थ स्थिर नसतात. आत्मा स्थिर असल्यामुळेंच अचल व चिरंतन आहे. तो कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न झालेला नाहीं. त्यामुळें आत्मा स्वतः जरी नित्य असला तरी त्याच्या कारणाचा नाश झाल्यानें त्याचा नाश होईल, अशीही तार्किकांची शंका येथें संभवत नाहीं. अहो पण 'न जायते०' २–२० इत्यादि श्लोकांत आत्म्याचें अविक्रियत्व सिद्ध केलें आहे. पुनः तेंच तें सांगण्यांत त्यावर पुनरुक्ति दोष नाहीं का येत? असें कोणी ह्मणेल ह्मणून सांगतात–]—**एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं न चोदनीयं**—या श्लोकांवर पुनरुक्तीचा दोष येतो, अशी शंका घेऊं नये—**यतः**—कारण—**'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना एकेन एव श्लोकेन**—'न जायते०' इत्यादि एकाच श्लोकानें—**आत्मनः नित्यत्वं च अविक्रियत्वं उक्तं**—आत्म्याचें नित्यत्व व अविक्रियत्व सांगितलें आहे, (त्यामुळें 'वेदाविनाशिनं' इत्यादि श्लोकावर पुनरुक्ति दोष येतो, कारण)—**तत्र आत्मविषयं यत् एव किंचित् उच्यते**—'वेदाविनाशिनं०' या श्लोकांत आत्म्याविषयीं जें कांहीं सांगितलें आहे—**तत् एतस्मात् श्लोकार्थात् न अतिरिच्यते**—तें 'न जायते०' या श्लोकाच्या अर्थाहून अधिक मुळींच नाहीं. कारण—**किंचित् शब्दतः पुनरुक्तं किंचित् अर्थतः इति**—त्यांत कांहीं शब्दांनीं पुनरुक्त आहे व कांहीं अर्थानें पुनरुक्त आहे, त्यांमुळें तसा दोष येतो हें खरें तथापि—**आत्मवस्तुनः दुर्बोधत्वात्**—आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध असल्यामुळें—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां बुद्धिगोचरतां आपन्नं सत् संसारनिवृत्तये कथं नु नाम स्यात् इति**—तें अव्यक्त आत्मतत्त्व संसारी जीवांच्या बुद्धिविषयत्वास प्राप्त होत्सातें त्यांच्या संसारनिवृत्तीला कसें बरें कारण होईल, अशा आशयानें—**पुनः पुनः प्रसंगं आपाद्य शब्दान्तरेण तत् एव वस्तु निरूपयति**—पुनः पुनः प्रसंग आणून दुसऱ्या शब्दानें तेंच तत्त्व निरूपीत आहेत. दुसऱ्या दुसऱ्या शब्दांनीं त्याच वस्तूचें पुनः पुनः निरूपण करीत आहेत. ['न जायते०' या श्लोकांत आत्मा सर्व विक्रियाशून्य व नित्य आहे, असें सांगितलें 'वेदाविनाशिनं नित्यं०' यांतही पुनः तेंच सांगितलें आहे. कोठें निराळ्या शब्दानें तर कोठें निराळ्या अर्थानें तीच एक गोष्ट सांगितली आहे. त्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो. पण त्या दोषाची आशंका घेऊं नये. कारण आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध आहे. एकदा सांगूनच तिचें ज्ञान होत नाहीं. म्हणून तें अव्यक्त आत्मतत्त्व संसारी जीवांच्या बुद्धीचा विषय होऊन त्यांच्या संसाराच्या निवृत्तीला कसें बरें कारण होईल? असा विचार करून भगवान् श्रीकृष्ण पुनः पुनः प्रसंग आणून निरनिराळ्या शब्दांनीं त्याच आत्मवस्तूचें निरूपण करीत आहेत. म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येत नाहीं. ह्म० पुनरुक्ति मुद्दाम केली आहे. त्यामुळें ती दोषावह नाहीं, असा भावार्थ.] २४

---

१ 'न जायते०' या श्लोकांत जन्ममरणाचा अभाव सांगितला आहे व 'वेदाविनाशिनं०'येथें अपक्षयादिकांचा अभाव उक्त आहे. यास्तव थोडासा अर्थभेदही आहे. सर्वथा अर्थसाम्य नाहीं.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अयं अव्यक्तः—हा आत्मा अव्यक्त आहे,—**अयं अचिन्त्यः**—हा अचिन्त्य आहे,—**अयं अविकार्यः उच्यते**—हा अविकार्य म्हटला जातो.—**तस्मात्**—यास्तव—**एनं**—या आत्म्याला—**एवं**—असें—**विदित्वा**—जाणून—**अनुशोचितुं**—भीष्मादिकांविषयीं शोक करण्यास—**न अर्हसि**—तूं योग्य नाहींस. २५

किंच—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारी न तथाऽयमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेषां मयेमे हन्यन्त इति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(हें प्रकरण त्वंपदार्थ जो जीव त्याच्या शोधनाचें म्ह० त्याला उपाधीपासून अगदीं पृथक् करण्याचें आहे. यास्तव त्याविषयींच)—**किंच अव्यक्तः अयं इति**—'अव्यक्तोऽयं०' या श्लोकानें आणखी हेतु सांगतात.—**अव्यक्तः**—**सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यते इति अयं-आत्मा अव्यक्तः**—सर्व इंद्रियांचा अविषय असल्यामुळें व्यक्त होत नाहीं–प्रत्यक्ष दिसत नाहीं म्हणून हा–आत्मा अव्यक्त आहे.—**अतः एव अयं अचिन्त्यः**—म्हणूनच हा अचिन्त्य आहे.—**हि यत् इन्द्रियगोचरं वस्तु तत् चिन्ताविषयत्वं आपद्यते**—कारण जें इंद्रियांचा विषय होणारें तत्त्व–वस्तु असतें तें चिन्ताविषयत्वास प्राप्त होतें–इंद्रियांचा विषय होणाऱ्या वस्तूविषयींच चिंतन करतां येतें.—**तु अयं आत्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्यः**—पण हा आत्मा इंद्रियगोचर होणारा नसल्यामुळें अचिन्त्य आहे.—**अयं अविकार्यः**—हा विकार न पावणारा आहे.—**यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि न तथा अयं आत्मा**—जसें दूध दह्याचें विरजण वगैरे लावलें असतां विकार पावतें तसा हा आत्मा विकार पावत नाहीं.—**च निरवयवत्वात् अविक्रियः**—आणि त्याचप्रमाणें आत्मा निरवयव असल्यामुळेंही अविकार्य आहे.—**हि किंचित् निरवयवं विक्रियात्मकं न दृष्टं**—कारण कांहींही निरवयव असलेलें तत्त्व विक्रियात्मक आहे असा अनुभव येत नाहीं.—**अविक्रियत्वात् अयं आत्मा अविकार्यः उच्यते**—अविक्रिय असल्यामुळें हा आत्मा अविकार्य म्हटला जातो. [मग नित्य, निर्विकार असलेल्या आत्म्याचा तसाच अनुभव कां येत नाहीं ? उत्तर–कारण तो अव्यक्त आहे. कोणत्याही इंद्रियानें त्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाहीं. तथापि त्याचें अनुमान होण्यास काय हरकत आहे ? उत्तर–अव्यक्त असल्यामुळेंच तो अचिंत्य आहे. त्याच्याविषयीं चिंतन–अनुमान–कल्पना वगैरे कांहीं करतां येत नाहीं. जी वस्तु इंद्रियांचा

विषय होते तिच्याविषयींच चिंतनादि संभवतात. आत्मा इंद्रियगोचर नाहीं, अतींद्रिय आहे. म्हणून अचिन्त्य आहे. पण तो अतींद्रिय जरी असला तरी अनुमानांतील सामान्यतोदृष्ट[1] म्हणून जो एक प्रकार आहे त्याचा तो विषय कां होणार नाहीं ? उत्तर—आत्मा कूटस्थ आहे. त्यामुळें व्याप्तिलिंगच नाहीं. याविषयीं व्यतिरेकीदृष्टान्त—दुधाला विरजण घातलें असतां त्याचें दहीं होतें. कारण दूध विकारी पदार्थ आहे. पण आत्मा तसा विकारी नाहीं. शिवाय हा आत्मा निरवयव असल्यामुळें घटादिसावयव द्रव्याप्रमाणें विकार पावत नाहीं. तो निरवयव जरी असला तरी त्याच्यामध्यें विक्रिया होण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—निरवयव वस्तु विक्रिया पावते असा अनुभव येत नाहीं, व तिच्यामध्येंही जर विक्रिया होऊं लागली तर तिचें निरवयवत्व टिकणार नाहीं. दुधासारखे सावयव व सक्रिय पदार्थच विकार पावतात. आत्मा निरवयव आहे, असें श्रुति-स्मृति सांगतात. त्यामुळें तो अविकार्य आहे. असो, ‘ अशोच्यान् अन्वशोचः० ’ २-११ येथून आरंभिलेल्या आत्म्याच्या उपदेशाचा उपसंहार करितात-]—**तस्मात्**—म्हणून—**एनं-आत्मानं एवं-यथोक्तप्रकारेण विदित्वा**—या प्रकृत आत्म्याला वर सांगितलेल्या प्रकारानें जाणून—**त्वं**—तूं—**अहं एषां हन्ता मया इमे हन्यन्ते इति**—मी यांचा हननकर्ता आहें, मजकडून हे मारले जात आहेत, अशारीतीनें—**अनुशोचितुं न अर्हसि**—भीष्मादिकांविषयीं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [आत्मा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकार्य, नित्य, व सर्वगत वगैरे असल्यामुळें त्याला तसेंच जाणणें उचित होय. आत्म्याला तसें साक्षात् जाणल्यास शोक-मोहादिसंसारबीजांची निवृत्ति होते. म्हणजे तें आत्म्याचें सम्यक् ज्ञान मोक्षरूप फळ देणारें आहे. यास्तव ‘ मी यांचा हन्ता आहें व हे माझ्या हातून मरत आहेत ’ असें समजून त्यांच्यासाठीं शोक करणें तुला उचित नाहीं. तूं आत्म्याला साक्षात् जाणून शोक करूं नकोस. अर्जुनाचा शोक घालविण्यासाठीं भगवानांनीं आत्मोपदेश करून त्याचाच येथें उपसंहार केला आहे. ‘ अशोच्यांविषयीं शोक केलास ’ व ‘ आत्म्याला असें जाणून शोक करणें तुला योग्य नाहीं ’ या उपक्रमोपसंहारावरून आत्मज्ञानानें शोकमोहात्मक संसारबीजांची निवृत्ति करणें, हाच सर्व गीतेचा व या प्रकरणाचा प्रतिपाद्य विषय ठरतो.]. २५.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—**अथ च**—आतां जरी—**त्वं**—तूं—**एनं**—या आत्म्याला—**नित्यजातं**—नित्य उत्पन्न झालेला—**वा**—किंवा—**नित्यं मृतं**—नित्य मेलेला—**मन्यसे**

१ ज्या अनुमितिज्ञानांतील हेतु प्रत्यक्ष नसतो तें सामान्यतोदृष्ट अनुमान होय. जसें आपल्याला रूपाचें ज्ञान झालें म्हणजे ती क्रिया असल्यामुळें तिच्या साधनाचें म्हणजे चक्षुरिंद्रियाचें आपण अनुमान करतों. जसें—रूपज्ञान ही क्रिया आहे. कोणत्याही क्रियेला साधन हवें असतें, म्हणून रूपज्ञानक्रियेचेंही चक्षु हें करण आहे, असें अनुमान आपण करतों.

—मानीत असशील—**तथापि**—तरी—**महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना!—**एवं**—अशा रीतीनें—**शोचितुं**—शोक करण्यास—**न अर्हसि**—तूं योग्य नाहींस. २६.

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोपत्तिं जातो जात इति मन्यसे । तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः अनित्यत्वं अभ्युपगम्य 'अथ चैनं०' इति इदं उच्यते—आत्म्याच्या अनित्यत्वाचा स्वीकार करून 'अथ चैनं०' या श्लोकानें असें म्हटलें जातें.—**अथ च इति अभ्युपगमार्थः**—'अथ च' हे दोन निपात अर्जुनाचा अभ्युपगम व्यक्त करण्यासाठीं आहे. [आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप ऐकूनही त्याविषयीं पूर्ण निश्चय झालेला नसल्यामुळें चार्वाक किंवा बौद्ध यांच्या मताचा अंगीकार अर्जुनानें केला असावा, अशी शंका येणें साहजिक आहे. ती व्यक्त करण्यासाठीं हे दोन निपात -अव्ययें आहेत. तूं जरी क्षणभर असें मानीत असलास, असें म्हणजे कसें?]—**एनं प्रकृतं आत्मानं नित्यजातं**—या प्रकृत आत्म्याला नित्यजात म्ह०—**लोकप्रसिद्ध्या प्रति-अनेकशरीरोत्पत्ति जातः जातः इति मन्यसे**—लोकांच्या प्रसिद्धीप्रमाणें प्रत्येक अनेक शरीरांच्या उत्पत्तीचे वेळीं उत्पन्न झाला, प्रत्येक देहोत्पत्तीबरोबर आत्मा झाला असें मानीत असलास—**तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मृतं मृतः मृतः इति मन्यसे**—त्याचप्रमाणें प्रत्येक शरीराच्या विनाशाबरोबर त्याला नित्य मृत–तो मेला मेला असें मानीत असलास—**तथापि-तथाभाविनि अपि आत्मनि**—तरी सुद्धां-तसा जरी आत्मा असला तरी—**त्वं**—तूं—**हे महाबाहो**—हे आजानुबाहु अर्जुना!—**एवं शोचितुं न अर्हसि**—अशा प्रकारें शोक करण्यास योग्य नाहींस.—**जन्मवतः नाशः च नाशवतः जन्म इति एतौ अवश्यं भाविनौ इति**—कारण जन्मवानाचा नाश व नाशवानाचा जन्म असे हे दोन भाव अवश्य होणारे आहेत; म्हणून तूं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [प्रत्येक देह उत्पन्न झाला कीं हा अमुक जन्मास आला व प्रत्येक देह मेला कीं अमुक मेला असें व्यवहारांत म्हणतात. त्या लोकप्रसिद्धीला अनुसरून आत्माच प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो व प्रत्येक देहनाशाबरोबर मरतो, असें जरी तूं मानलेंस व तसें मानूनच 'अहो बत महत्पापं कर्तुं-व्यवसिता वयं' अ. १ श्लो. ४५ असें म्हटलेंस तरी उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येकाला नाश व नाश पावणाऱ्या प्रत्येकाला पुनः जन्म हे विकार अवश्य होणारे असल्यामुळें तुला असा शोक करणें शोभत नाहीं.] २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**जातस्य**—उत्पन्न झालेल्या आत्म्याचा—**मृत्युः**—मृत्यु—**ध्रुवः**—निश्चित आहे—**च**—आणि—**मृतस्य**—मेलेल्या आत्म्याचा—**जन्म**—जन्म—**ध्रुवं भवति**—निश्चित आहे—**तस्मात्**—यास्तव—**अपरिहार्ये अर्थे**—या अपरिहार्य टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयीं—**त्वं**—तूं—**शोचितुं**—शोक करण्यास—**न अर्हसि**—योग्य नाहींस. २७

तथा च सति—जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—तथा च सति 'जातस्य०' इति—आणि तसें असल्यामुळें 'जातस्य०' या श्लोकानें शोक न करण्याचें दुसरें कारण सांगतात—**जातस्य हि-लब्ध-जन्मनः**—ज्यानें जन्म घेतला आहे त्याचा—**ध्रुवः-अव्यभिचारी**—ध्रुव म्ह० अगदीं निश्चित-टाळतां न येण्यासारखा—**मृत्यु-मरणं**—मृत्यु-मरण आहे.—**च मृतस्य ध्रुवं जन्म**—आणि मृताचें जन्म निश्चित आहे.—**तस्मात् अयं जन्मम-रणलक्षणः अर्थः अपरिहार्यः**—म्हणून हा जन्ममरणरूप अर्थ अपरिहार्य आहे, त्याचा परिहार करतां येणें शक्य नाहीं.—**तस्मिन् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि**—त्या अपरिहार्य गोष्टीविषयीं तूं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [जो जन्माला आला त्याला मरणावांचून गत्यंतर नाहीं. तो कांहीं घटिकांनीं, दिवसांनीं, महिन्यांनीं, वर्षांनीं, युगांनीं, किंवा कल्पांनीं अवश्य नाश पावतोच. त्याचप्रमाणें जो मेला आहे तो आपलें बीज मागें ठेवूनच मेलेला असतो. त्याचा स्थूल आकार जरी नष्ट झाला तरी सूक्ष्म जीवनशक्ति नष्ट होत नाहीं. त्यामुळें त्या बीजापासून योग्य वेळीं पुनः त्याचा जन्म होतो. त्यामुळें जन्मलेल्याचें मरण व मेलेल्याचा पुनः जन्म कोणालाही टाळतां येत नाहीं, यास्तव अशा या अपरिहार्य-न टाळतां येणाऱ्या गोष्टीविषयीं तूं शोक करूं नको. ज्याला आपला कांहीं इलाज नाहीं त्याविषयीं शोक करणें केव्हांही योग्य नव्हे.] २७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**भूतानि अव्यक्तादीनि**—भूतें उत्पत्तीच्या पूर्वीं अव्यक्त असतात. तीं शरीरेंद्रियरूपानें दिसत नाहींत.—**व्यक्तमध्यानि**—

---

१ रहस्यकार म्हणतात—" गीतेचा खरा सिद्धान्त आत्मा सत्, नित्य, अज, अविकार्य आणि अचिंत्य किंवा निर्गुण आहे, असें प्रथमच सांगितलें आहे. " ६२२. पण आत्मा नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अव्यक्त, अज, अव्यय, अविकार्य आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त नसून उपनिषदांचा आहे व गीतेनें त्याचाच अनुवाद केला आहे. गीता ही स्मृति असल्यामुळें तिचा निराळा स्वतंत्र सिद्धान्त संभवतच नाहीं.

उत्पत्तीनंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था त्यांत शरीरेंद्रियरूपानें तीं व्यक्त असतात.—**अव्यक्तनिधनानि एव**—निधनानंतर–मरणानंतर तीं पुनः अव्यक्त होतात–दिसत नाहींत.—**तत्र**—मग त्याविषयीं—**का परिदेवना**—शोक काय करावयाचा आहे? २८.

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्— "अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना" इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जसें युक्त नव्हे त्याचप्रमाणें–)—**कार्यकरणसंघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकः कर्तुं न युक्तः**—शरीरइंद्रियसंघातरूप भूतांना उद्देशूनही शोक करणें युक्त नव्हे.—**यतः अव्यक्तादीनि इति**—तें कोणत्या कारणानें हें 'अव्यक्तादीनि०' या श्लोकांत सांगितलें आहे.—**अव्यक्तादीनि**

---

१ पण गीतारहस्यकार "देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं, याचीच दुसरी म्ह० सांख्यशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात"—असें या श्लोकास अवतरण देतात; पण तें सर्वथा अयोग्य आहे. कारण वर 'देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं,' असा प्रकृत विषयच नाहीं. तर 'आत्मा अव्यक्त, अचिंत्य, अविकार्य वगैरे आहे, म्हणून त्याच्याविषयीं शोक करणें योग्य नव्हे,' असें प्रकरण चालू आहे. त्याच्याच अनुरोधानें 'आत्मा नित्य नसून अनित्य आहे, असें जरी मानलें तरी त्याच्याविषयीं शोक करणें उचित नव्हे. कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहार्य आहे' असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषयीं शोक करणें अयोग्य आहे, हेंच सांगितलें आहे. अर्थात् 'देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नव्हे' हा प्रस्तुत विषयच नव्हे. त्यामुळें 'त्याचीच दुसरी उपपत्ति सांगतात' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. तसेंच 'दुसरी म्ह० सांख्यशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात' हें म्हणणें अगदींच अयोग्य आहे. कारण भगवान् सांख्य, योग, मीमांसा, वैशेषिक वगैरे दर्शनकारांचीं मतें सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत कीं वैदिक सिद्धान्त सांगावयास सज्ज झाले आहेत? भगवानांना वेद व उपनिषदें प्रमाण कीं कापिलदर्शन प्रमाण? भूतें उत्पत्तीपूर्वीं अव्यक्त, मध्यें मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा सांख्यांचाच सिद्धान्त आहे व वेदान्ताचा नाहीं, याला काय प्रमाण? रहस्यकारांना 'अव्यक्त'शब्दानें अशा या घोटाळ्यांत घातलें असावें. कारण त्यांना 'अव्यक्त' हा शब्द सांख्यांचा आहे. त्यामुळें गीतेंत (किंवा उपनिषदांतही) 'अव्यक्त' असा शब्द जेथें जेथें येईल तेथें तेथें तो सांख्यशास्त्रांतून—कापिलदर्शनांतून घेतला, असें आधुनिक आपल्या चिकित्सापद्धतीला अनुसरून समजतात. ही त्यांची चिकित्सा म्ह. प्रायः 'मर्कटचिकित्सा'च असते तो भाग निराळा; गीतेच्या आठव्या अध्यायांत 'अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्ति' व 'प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके' असा जो 'अव्यक्त' शब्द आला आहे तोही सांख्यांचाच आहे, आणि 'एका अव्यक्त

-अव्यक्तं-अदर्शनं-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र-मित्रादि-कार्य-करणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह० न दिसणें, कोणत्याही इंद्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रादिशरीरेंद्रियसंघातात्मक भूतांची आहे, तीं भूतें अव्यक्तादीनि होत. केव्हां ?—**उत्पत्तेः प्राक्**—उत्पत्तीच्या पूर्वी—**उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि**—आणि उत्पन्न झालेलीं तीं शरीरेंद्रियरूप भूतें मरणाच्यापूर्वी-मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात. त्यांची ती मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते.—**अव्यक्तनिधनानि एव-पुनः अव्यक्तं-अदर्शनं निधनं-मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि**

द्रव्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटीं म्ह. प्रलयकालीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुनः अव्यक्तांतच लय होतो' गी. र. पृ. ६२२ हा सांख्यांचाच सिद्धान्त आहे, असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे. वेदानें एखादी कल्पना दर्शनकारापासून घेतली ही समजूत वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवान् म्हणतात ' मी हा योग सृष्टीच्या आरंभीं सूर्याला सांगितला. व तोच आज तुला सांगत आहें.' ४.१-२ मग त्या वेळींही सांख्य होते कीं काय ? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं सांख्य कोठचे ? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झालीं, असें आधुनिक म्हणतील. पण त्यालाही विशेष प्रमाण नाहीं. शिवाय क्षणभर तसें जरी मानलें तरी 'अव्यक्त' हा शब्द सांख्यदर्शनांत प्राधान्यानें योजीत नाहींत. रहस्यकार 'सांख्यकारिका' हा सांख्यदर्शनाचा आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात. पण त्यांत तर ' प्रकृति ' असा शब्द आहे. (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहीं. काठकोपनिषदांत मात्र ' महतः परं अव्यक्तं, अव्यक्तात् पुरुषः परः ' (काठकभाष्यार्थ पृ. ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द आहे. तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायांत व तेराव्या अध्यायांत योजला आहे. अर्थात् तो सांख्यांचा नसून उपनिषदांतील आहे. गीतेचा संबंध उपनिषदांशीं न जोडतां दर्शनांशीं जोडणें हा मोठा प्रमाद आहे. ' सर्वोपनिषदो गावो ... दुग्धं गीतामृतं महत् ' म्ह० सर्व उपनिषदें या गायी आहेत व त्यांपासून गीतारूपी फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्णरूपी दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गीतेचें महत्त्व विसरणें म्ह० गीतेच्या खऱ्या अर्थालाच आंचवणें होय. रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीतार्थाचा विचार करतांना अशीच शोचनीय अवस्था झाली आहे. असो; दुर्दैव त्यांचें व आमचें ! वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयास अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० असेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें. भाष्यवाचकांनीं ही असत्-दृष्टि सोडून अव्यक्त म्ह० अव्याकृतावस्था असेंच समजावें. वेदान्ताला सांख्यांची प्रक्रिया घेण्याचें कांहींच कारण नाहीं. उलट सर्व दर्शनें वेदान्ताच्या एकेका विशिष्ट भागावरच आपली उपजीविका करीत असतात. वेदान्त म्ह० उपनिषदें. गीता, भागवत इत्यादिकांत 'सांख्य' हा शब्द ज्ञान या अर्थी योजिलेला आहे. सांख्यदर्शनानें 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदांतून योजलेला सांख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला. लोकांना अतिशय आवडणारेंच नांव घेऊन नवीन पंथ सुरू करण्याची ही युक्ति नवी नसून जुनीच आहे. पण विचारी लोकांनीं नुसत्या नामसादृश्यावरून आपली विपरीत भावना करून घेऊं नये.

—तीं अव्यक्तनिधनच असतात. म्ह० पुनः ज्यांचें निधन–मरण अव्यक्त–अनुभवास न येणारें असतें तीं अव्यक्तनिधन होत.—**मरणात् ऊर्ध्वं अपि अव्यक्ततां एव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः**—मरणानंतरही अव्यक्ततेलाच प्राप्त होतात, असा याचा भावार्थ.—**तथा च उक्तं**—आणि तसेंच महाभारतांत स्त्रीपर्वांत सांगितलें आहे.[१]—**अदर्शनात् आपतितः**—अव्यक्तापासून आला,—**च पुनः अदर्शनं गतः**—आणि पुनः अदर्शनाला प्राप्त झाला—**असौ तव न त्वं तस्य न**—हा तुझा नव्हे व तूं त्याचा नव्हेस.—**वृथा परिदेवना का**—मग व्यर्थ शोक काय करावा?—**इति**—असें सांगितलें आहे.—**तत्र परिदेवना का अदृष्ट-दृष्ट-प्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेषु कः वा प्रलापः इत्यर्थः**—त्याविषयीं शोक काय करावा? पूर्वीं अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व पुनः अत्यंत नष्ट अशा भ्रांतिभूत भूतांविषयीं प्रलाप काय करावयाचा आहे, असा याचा भावार्थ. [भूतें म्ह० शरीरेंद्रियांचा समुदाय–प्रत्यक्ष दिसणारीं प्राणिशरीरें. तीं उत्पत्तीच्या पूर्वीं उपलब्ध होत नाहींत. म्हणून उत्पत्तीच्या पूर्वींची त्यांची अवस्था अव्यक्त असते. उत्पत्तीपासून मरणापर्यंत जी अवस्था तिला मध्य म्हणतात. ती व्यक्त असते. म्ह० त्यांना व्यावहारिक अस्तित्व असतें. मरणानंतरही जन्माच्या पूर्वीं जी अवस्था असते तिलाच तीं प्राप्त होतात. तेव्हां पूर्वीं अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व शेवटीं पुनः सर्वथा नष्ट, याप्रमाणें भ्रांतीचा विषय होणाऱ्या पुत्र-मित्रादि भूतांविषयीं विलाप करण्यांत काय अर्थ आहे?] २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९

---

१ रहस्यकारांनींही हाच श्लोक टीपेंत दिला आहे. पण ते ‘ अदर्शन ’ शब्दाचा अर्थ अभाव समजतात, तो बरोबर नाहीं. अदर्शन ह्म० अभाव नव्हे, अभावापासून भावाची उत्पत्ति होणें शक्य नाहीं. यास्तव अदर्शन म्ह० अव्यक्तच होय. अदर्शन म्ह० अभाव असें ह्मणण्यापेक्षां अदर्शन म्ह० ‘ दृष्टी आड होणें ’ असें जें त्यांनींच म्हटलें आहे तें कांहीं बरें आहे. कारण या श्लोकांतील अदर्शन म्ह० नुसतें दृष्टिआड होणेंही नव्हे, तर अव्यक्तावस्थाच आहे. भूतें अव्यक्तावस्थेंतून आलीं व पुनः अव्यक्तावस्थेंत गेलीं म्ह० ‘ अव्यक्तादीनि ’ व ‘अव्यक्तनिधनानि ’ च होत. हा वेदान्ताचा उपदेश आहे, सांख्यदर्शनाचा नव्हे, आणि त्यांत ‘ असल्या या केवल मध्यावस्थेंत दिसणाऱ्या शरीरेंद्रियांविषयीं शोक करणें अनुचित आहे ’ असें ह्मटलें आहे. म्ह० ही मध्यावस्था मिथ्या आहे. सांख्य मध्यावस्थेला मिथ्या मानीत नाहींत, ते द्वैताला सत्य मानितात. रामानुजाचार्य ‘ अव्यक्तादीनि ’ ह्म० ‘ अनुपलब्धपूर्वावस्थानि ’ व ‘ अव्यक्तनिधनानि ’ ह्म० ‘ अनुपलब्धउत्तरावस्थानि ’ असाच अर्थ करितात. ज्ञानेश्वर महाराजही “ जियें समस्तें इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलिया ॥१७४॥ तियें क्षयासि जेथ जाती । तेथ निभ्रांत आने नव्हती । देखें पूर्वस्थितिच येती । आपुलिये ॥ १७५ ॥ ” असें म्हणतात. अर्थात् अव्यक्त म्ह० अमूर्त असा अर्थ करितात.

अन्वयार्थ—कश्चित्—कोणी एखादा—**आश्चर्यवत्**—आश्चर्याप्रमाणें—**एनं**—या आत्म्याला—**पश्यति**—पाहतो.—**तथा एव च**—तसाच—**अन्यः**—दुसरा कोणी—**आश्चर्यवत्**—आश्चर्यासारखेंच—**वदति**—आत्म्याविषयीं बोलतो.—**अन्यः**—कोणी—**एनं आश्चर्यवत्**—याला आश्चर्याप्रमाणेंच—**शृणोति**—ऐकतो—**कश्चित्**—कोणी तर—**एनं**—याचें—**श्रुत्वा अपि**—श्रवण करूनही—**न वेद एव**—जाणत नाहींच. २९.

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति । आह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद् दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् । अथ वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रथम अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व शेवटीं पुनः अदृष्ट, अशा स्वरूपाच्या भ्रांतिरूप भूतांविषयीं शोक काय करावयाचा आहे ? असें म्हणून अर्जुनाचा थोडासा उपालंभ-निंदा केल्यासारखें दाखवून आत्मा दुर्विज्ञेय असल्यामुळें एकट्या अर्जुनालाच दोष देण्यांत काय अर्थ आहे, अशा आशयानें भाष्यकार पुढील श्लोकास अवतरण देतात-)—**अयं प्रकृतः आत्मा दुर्विज्ञेयः**—हा प्रकृत आत्मा अतिशय दुर्विज्ञेय आहे. त्याचें ज्ञान होणें फारच कठिण आहे. तेव्हां—**साधारणे भ्रांतिनिमित्ते त्वां एव एकं किं उपालभे**—सर्वसाधारण अशा या भ्रांतीच्या निमित्ताविषयीं मी तुझाच एकट्याचा उपालंभ कशाला करूं—तुलाच एकट्याला दोष कशाला देऊं ? अहो पण आत्मा–‘ अहं-’प्रत्ययाचा विषय होतो, प्रत्येकाला ‘ मी मी ’ असें वाटतें. तेव्हां—**अयं आत्मा दुर्विज्ञेयः कथं इति ‘ आश्चर्यवत्० ’ इति आह**—हा आत्मा दुर्विज्ञेय कसा ? तें ‘ आश्चर्यवत्० ’ या श्लोकानें सांगतात. [अहंप्रत्ययविशिष्ट आत्मा जरी दृष्ट-प्रत्यक्ष असला तरी केवल आत्मा दुर्विज्ञेय आहे. अशा आशयानें श्रीकृष्ण म्हणतात[1]–]—**आश्चर्यवत् आश्चर्य-अदृष्टपूर्व-अद्भुतं-अकस्मात् दृश्यमानं**

१ रहस्यकार “ सांख्य व वेदान्त या दोन्हीं शास्त्रांप्रमाणें शोक करणें जर व्यर्थ ठरतें... तर लोक मृत्यूबद्दल शोक कां करितात ? आत्मस्वरूपाबद्दलचें अज्ञान, हेंच याचें उत्तर होय कारण—” असें या श्लोकास अवतरण देतात. येथें वेदान्ताबरोबर सांख्यांचें घोडें उगीच दामटलें आहे. सांख्यशास्त्रांत आत्म्याबद्दल शोक करणें व्यर्थ आहे कीं सार्थ आहे, याचा विचारच केलेला नाहीं. तें शास्त्र गुणसंख्यान करणारें म्ह० सत्त्वादि गुणांचा व त्यांच्या कार्यांचा विचार करणारें आहे. त्यांत वेदान्तशास्त्राप्रमाणें आत्मानात्मविचारच प्राधान्यानें केलेला नसतो. असो; ‘ रहस्यकार म्हणतात मृत्यूबद्दल शोक करण्याचें कारण आत्म्याचें अज्ञान आहे, हें या श्लोकांत सांगतात ’ व आचार्य म्हणतात–“ आत्म्याचें ज्ञान होणें किती कठीण आहे, तें या श्लोकांत सांगितलें आहे. ” श्लोकाच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन यांतील

तेन तुल्यं-आश्चर्यवत्-आश्चर्यं इव—आश्चर्य म्ह० जें पूर्वी न पाहिलेलें-अद्भुत-अकस्मात् पाहिलें जाणारें, त्याच्यासारखें तें आश्चर्यवत् म्ह० आश्चर्याप्रमाणें—**कश्चित् एनं आत्मानं पश्यति**—कोणी या आत्म्याला पाहतो.—**च तथा एव अन्यः एनं आश्चर्यवत् वदति**—आणि तसाच दुसरा या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणें बोलतो.—**च अन्यः एनं आश्चर्यवत् शृणोति**—आणि कोणी याला आश्चर्याप्रमाणें श्रवण करतो.—**च कश्चित् एनं श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वा अपि न वेद एव**—आणि कोणी याला श्रवण करून, पाहून व बोलूनही जाणत नाहींच. [याप्रमाणें आत्म्याचें दर्शन, उपदेश व श्रवण दुर्लभ आहे, त्यामुळें तो दुर्बोध झाला आहे, असें सांगून आत्म्याचा द्रष्टा, श्रोता व वक्ताही दुर्लभ असल्यामुळें तो दुर्लभ झाला आहे, असें सांगतात-]—**अथ वा यः अयं आत्मानं पश्यति सः आश्चर्यतुल्यः**—किंवा जो हा पुरुष आत्म्याला पाहतो तो आश्चर्यासारखा आहे.—**यः वदति च यः शृणोति सः अनेकसहस्रेषु कश्चित् एव भवति**—जो बोलतो व जो ऐकतो तो अनेक सहस्रांमध्यें एखादाच असतो. [या दोन्ही अर्थांनीं फलितार्थ काय निष्पन्न होतो, तें सांगतात-]—**अतः आत्मा दुर्बोधः इति अभिप्रायः**—यास्तव आत्मा दुर्बोध आहे, असा याचा अभिप्राय आहे. [या श्लोकाच्या पहिल्या पादांत आत्म्याचें दर्शन दुर्लभ आहे, असें सांगून द्रष्ट्याचेंही दुर्लभत्व सांगितलें. दुसऱ्या चरणांत त्याच्याविषयीं बोलणेंही फार कठिण असल्यामुळें त्याचा उपदेशकर्ता दुर्लभ आहे, असें सुचविलें. तिसऱ्या चरणानें त्याचें श्रवण दुर्लभ असल्यामुळें श्रोत्याची दुर्लभता सांगितली आणि चवथ्या चरणानें दर्शन,भाषण, श्रवण जरी संभवलें तरी त्याचा साक्षात्कार अत्यंत आयासानेंच होतो हें सुचविलें आहे. काठक-भाष्यार्थ पृ. ४५ पहा.] २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**अयं देही**—हा देहवान् आत्मा—**सर्वस्य देहे**—सर्व प्राण्यांच्या देहांत—**नित्यं अवध्यः**—सर्वदा अवध्य आहे.—**तस्मात्**—ह्मणून—**त्वं**—तूं—**सर्वाणि भूतानि**—भीष्मादि कोणत्याच भूताला उद्देशून—**शोचितुं**—शोक करण्यास—**न अर्हसि**—योग्य नाहींस. ३०.

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—देहीति । देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थाव-

---

सयुक्तिक अवतरण कोणतें तें वाचकांनींच ठरवावें. या श्लोकाचा मूलभूत मंत्र काठकांत आहे. तोही आत्म्याचें दुर्विज्ञेयत्वच सांगतो. त्यामुळें हा श्लोकही त्याच अर्थीं योजणें सयुक्तिक होय.

१ अवध्य म्ह० मारतां न येण्याजोगा, मारण्यास अयोग्य आहे. तो अमर आहे.

रादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

भाष्यार्थ—अथ—आत्मा अतिशय दुर्ज्ञेय आहे, असें प्रदर्शित केल्यानंतर—**इदानीं प्रकरणार्थं उपसंहरन् 'देही' इति ब्रूते**—आतां प्रकरणार्थाचा उपसंहार

---

१ आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणें आत्मानात्मविवेकरूप प्रकरणाचा येथें उपसंहार केला जात आहे. पण रहस्यकारांच्या मताप्रमाणें आत्मानात्मविवेक अजून पुढें चाललाच आहे. ह्मणून ते या श्लोकाला कांहींच अवतरण देत नाहींत. पण त्यावरील टीपेंत ह्मणतात—" सांख्य किंवा संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें आत्मा हा अमर म्हणून व देह हा स्वभावतःच अनित्य असल्यामुळें कोणी मरो वा मारो त्यांत शोक करण्याचें कारण नाहीं, असें आतांपर्यंत सिद्ध केलें" ६२३ वस्तुतः सांख्य ह्म० ज्ञान. पण रहस्यकारांनीं सांख्य ह्म० संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञान अशी आपली खोटीच समजूत करून घेतली आहे. त्यामुळें त्यांना वारंवार धरसोड करावी लागत आहे. सांख्यमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें मात्र आत्मा अमर आणि योगमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें तो अमर नव्हे कीं काय ? दोन्हीं मार्गांतील तत्त्वज्ञान जर एकच आहे तर ' सांख्यमार्गांतील ' हें विशेषण कशाला? तसेंच 'आत्मा अमर व देह स्वभावतःच अनित्य ह्मणून कोणी मरो वा मारो त्यांत शोक करण्याचें कारण नाहीं, असें येथवर सिद्ध केलें,' हें रहस्यकारांचें ह्मणणें खरें आहे का? आह्मांला तर आचार्यांच्या भाष्यावरून वरील भगवदुपदेशाचा आशय असा दिसतो—आत्मा नित्य, निर्विकार, अकर्ता व अभोक्ता आहे. यास्तव तो मरतो व मी त्याला मारतों, या समजुतीनें शोक करणें उचित नव्हे. तो कोणाला मारीत नाहीं, मारवीत नाहीं, व स्वतः मरतही नाहीं. आत्म्याहून भिन्न असलेला अनात्मा ह्म० देहादि सर्व जडवर्ग तर मिथ्या आहे. यास्तव विवेकदृष्ट्या आत्मा व अनात्मा यांतील कोणासाठींच शोक करावयास नको. वाचकांनीं ' कोणी मरो वा मारो ' इत्यादि वाक्यार्थी या आशयाची तूलना करून त्यांतील ग्राह्य अर्थ कोणता तें ठरवावें. रहस्यकार पुढें म्हणतात " पण एवढ्यावरून कोणीं कोणाला मारलें तर त्यांत ' पाप ' नाहीं, असें जर कोणी अनुमान करील तर ती भयंकर चूक होय " ती कां बरें? रहस्यकार याचें असें उत्तर देतात—" देह जरी अनित्य असला तरी आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास देह हेंच काय तें एक साधन असल्यामुळें आत्महत्या करणें किंवा योग्य कारणाखेरीज दुसऱ्यास मारणें हीं दोन्ही शास्त्राप्रमाणें घोर पातकेंच होत." पण आत्मा जर मरत नाहीं व देह विनाश पावणाराच आहे तर कोणीं कोणाला मारलें म्हणून काय झालें? फार तर जो देह ' आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन ' करणार असेल त्याला तेवढें मारूं नये. पण लक्षावधि देहांतील एखादा देहच तसा असतो. तेव्हां इतर देहांना मारण्यांत घोर पातक कां लागावें? तथापि तें लागतेंच असें समजून रहस्यकार म्हणतात " म्हणून मेल्याचा शोक करणें जरी योग्य नाहीं तरी एकानें दुसऱ्याला कां मारावें, याचें दुसरें कांहीं तरी सबळ कारण सांगणें जरूर आहे. यालाच धर्माधर्मविवेक हें नांव असून गीतेंतील खरा प्रतिपाद्यविषयही तोच आहे." गी. र. पृ. ६२३, एकूण' एकानें दुसऱ्याला कां मारावें याचें दुसरें (म्ह० आत्मा अमर आहे व देह अनित्य आहे, या एका कारणाहून दुसरें) कारण'

करणारे भगवान् ' देही नित्यं०' या श्लोकांत म्हणतात.—**देही-शरीरी**—देही-शरीरवान् आत्मा—**नित्यं-सर्वावस्थासु**—नित्य म्ह० सर्व अवस्थांमध्यें—**अवध्यः**—वध न पावणारा-वधाला अयोग्य आहे.—**निरवयवत्वात् च नित्यत्वात्**—कारण तो निरवयव आहे व नित्य आहे.—**अयं तत्र सर्वस्य देहे-शरीरे-स्थावरादिषु स्थितः अपि अवध्यः**—हा त्या सर्वांच्या देहांत-शरीरांत-स्थावरादिकांमध्यें स्थित असूनही अवध्य आहे.—**यस्मात् सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने अपि**—ज्याअर्थी सर्व प्राणिवर्गाचें शरीर जरी मारलें गेलें तरी—**अयं देही वध्यः न**—हा देही-आत्मा वध्य-मारण्यास योग्य नाहीं—**तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य त्वं शोचितुं न अर्हसि**—त्याअर्थी भीष्मादि सर्व भूतांस उद्देशून तूं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [आत्मा नित्य व निरवयव असल्यामुळें कोणत्याही अवस्थेंत अवध्यच आहे. तो सर्वव्यापी असल्यामुळें स्थावरादि सर्व प्राण्यांच्या शरीरांत जरी असला तरी अवध्य आहे. सर्व प्राण्यांचीं शरीरें जरी मारलीं जात असलीं तरी हा आत्मा त्यांबरोबर वधास पात्र होत नाहीं. यास्तव भीष्मादि कोणत्याच प्राण्याला उद्देशून शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ११ व्या श्लोकापासून या श्लोकापर्यंत जें आत्मज्ञान सांगितलें आहे त्याला सांख्य म्हणतात. तें ज्यांना साक्षात् झालेलें असतें त्यांना सांख्य-ज्ञानी संन्यासी म्हणतात. ते ज्ञानयोगाचे अधिकारी होत.] ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

सांगण्यासाठीं गीता आहे, 'एकानें दुसऱ्याला कां मारावें, तें सांगणें हाच धर्माधर्मविवेक, गीतेंतील खरा प्रतिपाद्य विषय हाच.' अन्यत्रही प्रस्तावना पृ. ६, ७ पृ. २७ इत्यादि ठिकाणीं ' गीतेचा प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे. गीतेचा मुख्य विषय कर्मयोग असून बाकी सर्व तत्सिद्ध्यर्थ आहे.' असा वारंवार उल्लेख केला आहे. आचार्य ह्मणतात " शोक, मोह व त्यांचें कारण ' अहं-मम-' भाव घालवून सर्व संसारबंधांतून मुक्त करण्यासाठीं गीताशास्त्र आहे. संसारांत प्रवृत्त करण्यासाठीं नाहीं. आत्मज्ञान व त्याचे उपाय ह्म० सांख्य व योग हें याचें प्रतिपाद्य आहे." यांतील युक्तायुक्ततेचा विचार वाचकांनींच करावा.

१ 'तस्मात्' हा शब्द प्रकृत विषयाचा उपसंहार करण्यासाठीं योजलेला असतो. गीतेंतच या शब्दानें प्रकरणार्थाचा उपसंहार अनेक ठिकाणीं केला आहे व आचार्यांनीं तो स्पष्ट दाखविला आहे. अ. २ श्लो. २५ येथें पहिला उपसंहार व येथें दुसरा उपसंहार केला आहे. 'तस्मात्-' शब्दानें पुढेंही असेच विषयोपसंहार केलेले आहेत. ते आह्मी तेथल्या तेथें दाखवूंच, तूर्त हीं दोन उदाहरणें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावीं; रहस्यकारांनीं पृष्ठ २१ वर आचार्यांची सांप्रदायिकदृष्टि त्याज्य ठरवून आचार्यांना जणुं काय उपक्रमोपसंहारादि षड्विध तात्पर्यबोधक लिंगांचीं माहितीच नाहीं, असें आपल्या वाचकांना भासविण्यासाठीं जें उपक्रमोपसंहारादिकांचें चुकीचें वर्णन केलें आहे तें भ्रामक आहे. गी. भा. पृ. ३७-४१ पहा.

अन्वयार्थ—च—शिवाय—**स्वधर्मं**—आपल्या धर्माला—**अवेक्ष्य अपि**—पाहूनही–स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनही—**विकम्पितुं**—त्यापासून ढळण्यास—**न अर्हसि**—तूं योग्य नाहींस. स्वधर्मापासून च्युत होणें तुला उचित नाहीं.—**हि**—कारण—**क्षत्रियस्य**—क्षत्रियाला—**धर्म्यात्**—धर्माला सोडून नसलेल्या–धर्मरूप—**युद्धात्**—युद्धाहून—**अन्यत्**—दुसरें कांहीं—**श्रेयः**—श्रेयस्कर—**न विद्यते**—नाहीं. ३१.

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकः मोहः वा न संभवति इति उक्तं—पूर्वश्लोकांत परमार्थतत्त्वाची अपेक्षा केली असतां–परमार्थतत्त्वाकडे दृष्टि दिली असतां शोक किंवा मोह संभवत नाहीं, असें सांगितलें, पण—**परमार्थतत्त्वापेक्षायां एव केवलं न किंतु ' स्वधर्म० ' इति**—परमार्थतत्त्वाची अपेक्षा केली असतांच केवल नव्हे तर स्वधर्माकडे पाहूनही शोक-मोह संभवत नाहींत, असें 'स्वधर्म०' या श्लोकांत सांगतात—**स्वधर्मं-क्षत्रियस्य स्वः धर्मः-युद्धं**—स्वधर्माला–क्षत्रियाचा स्वकीय धर्म–युद्ध—**तं अपि अवेक्ष्य**—त्या स्वकीय धर्मालाही पाहून—**त्वं न**

---

१ आचार्य पुढील श्लोकास हें असें अवतरण देतात. पण रहस्यकारांची सांख्यमार्गाप्रमाणें दुसऱ्यांना मारण्याची उपपत्ति अद्यापि संपलेली नसल्यामुळें (गी. र. पृ. ६६ पहा) ते असें अवतरण देतात. "सांख्यमार्गासही संमत असलेल्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें लढाई करणें हें क्षत्रियाचें कर्तव्य असल्यामुळें मेल्याचा किंवा मारल्याचा तूं शोक करूं नको, इतकेंच नव्हे तर लढाईंत मरणें किंवा मारणें या दोन्ही गोष्टी क्षात्रधर्माप्रमाणें तुला प्राप्तच आहेत असें भगवान् सांगतात–" यांतील 'सांख्यमार्गासही संमत असलेल्या०' इत्यादि हें सर्व कशासाठीं म्हटलें आहे, तें कांहीं कळत नाहीं. कदाचित् ' अर्जुनाच्या मनाचा कल संन्यासमार्गाकडे वळला होता म्हणून त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक ' दाखविण्यासाठीं हें असेल. पण सांख्यमार्गास चातुर्वर्ण्य मिथ्या वाटतें. ' न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्माः' असा त्यांचा सिद्धान्त आहे.सांख्य 'आत्मवत्सर्वभूतें' पाहतात.'सर्वभूतहितें रत' असतात. सर्व भूतांस अभय देतात. त्यामुळें चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें युद्ध हा जरी क्षात्रधर्म असला तरी ज्ञाननिष्ठांना तो संमत आहे, हें म्हणणें चिन्त्य आहे. यास्तव या पुढील ८ श्लोकांत 'सांख्यमार्गाप्रमाणें युद्धाची उपपत्ति सांगितली आहे,' अशी कल्पना न करितां आचार्य म्हणतात त्याचप्रमाणें 'स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही शोक करणें उचित नाहीं, तर शोक न करितां युद्ध करणेंच उचित आहे' हें दाखविण्यासाठींच पुढील श्लोक आहेत, असें मानणें अधिक सयुक्तिक होय.

विकंपितुं-प्रचलितुं न अर्हसि—तूं विकंपित[1] होण्यास-त्यापासून ढळण्यास योग्य नाहींस (कोठून ?)—**स्वाभाविकात् धर्मात्**—स्वाभाविक धर्मापासून ढळण्यास योग्य नाहींस. (पण स्वाभाविक म्ह० अशास्त्रीय असाच मुख्य अर्थ आहे. तेव्हां अशास्त्रीय धर्मापासून,असा त्याचा अर्थ कोणी मानील म्हणून म्हणतात-)—**आत्मस्वाभाव्यात् इति अभिप्रायः**—आपल्या म्ह० स्वतःच्या-येथें अर्जुनाच्या-स्वाभाव्यात् म्ह० क्षत्रियस्वभावप्रयुक्त वर्णाश्रमोचित कर्मापासून असा प्रचलित होण्यास तूं योग्य नाहींस. वर्णाश्रमोचित कर्म सोडणें, तुला योग्य नाहीं, असा याचा अभिप्राय. (धर्मासाठीं किंवा प्रजेचें परिपालन करण्यासाठीं तें युद्ध सोडण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर-)—**च तत् युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं च**—आणि तें युद्ध पृथिवीला जिंकणें, या कर्माच्या द्वारा धर्मासाठीं व प्रजारक्षणासाठीं आहे. —**इति धर्मात् अनपेतं-परं धर्म्यं**—त्यामुळें तें धर्माहून दूर असलेलें नाहीं.धर्माला सोडून नाहीं.तर परम धर्म्य आहे—**तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य यस्मात् न विद्यते**—त्या धर्माला धरून असलेल्या युद्धाहून दुसरें कांहींही श्रेयःसाधन क्षत्रियाला ज्याअर्थीं नाहीं त्याअर्थीं युद्ध सोडणें सर्वथा अनुचित आहे. [क्षत्रियाला युद्धाहून अधिक श्रेयस्कर असें दुसरें कांहीं नाहीं. गीतेंत स्वधर्मशब्दानें वर्णाश्रमोचित कर्मच भगवानांना इष्ट आहे, हें ' क्षत्रियाला युद्धच श्रेयस्कर आहे ' यावरून ठरत आहे. यास्तव अ. ३ श्लो. ३५ व अ. १८ श्लो. ४७ येथील 'स्वधर्म-' शब्दाचा अर्थ जे आपल्या मनाप्रमाणें ' पत्करलेलें कर्म-धंदा' वगैरे करितात, ते शास्त्रार्थ न समजतां कसा तरी अर्थ करितात, असें म्हणणें भाग आहे. पोटासाठीं-व्यवहारासाठीं पत्करलेला धंदा किंवा कर्म हा धर्म केव्हांही होऊं शकत नाहीं. तर शास्त्रविहित वर्णाश्रमोचित कर्मच स्वधर्म होय. येथून पुढील आठ श्लोकांत भगवानांनीं शोकमोह न करण्याचें दुसरें प्रासंगिक कारण सांगितलें आहे. त्याचा वरील सांख्याशीं कांहीं संबंध नाहीं, हें ' स्वधर्माकडे पाहूनही ' यांतील ' ही-अपि-' शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. एखादा विषय चालू असतां त्या प्रसंगानें जें कांहीं दुसरें आठवतें त्याला प्रासंगिक म्हणतात. आत्मा नित्य अवध्य आहे, म्हणून तुला शोक करावयास नको, हें सांगत

---

१ 'न विकंपितुं अर्हसि' याचा अर्थ रहस्यकार 'कचरणें तुला योग्य नाहीं' असा करितात. तो जरी सरळ असला तरी प्रकरणाला धरून नाहीं.कारण अर्जुन कचरला नव्हता.परावृत्त झाला होता. २ 'धर्म्यात्' याचा अर्थ त्यांनीं एकदा 'धर्मोचित' (श्लोक ३१) व दुसऱ्या वेळीं 'धर्माला अनुकूल ' (श्लो. ३३) असा केला आहे.पण त्यापेक्षां 'धर्मात् अनपेतं धर्म्यं' या व्युत्पत्तीप्रमाणें ' धर्माला सोडून नसलेलें युद्ध ' हा अर्थ अधिक चांगला. कारण अर्जुनाला ' युद्ध तुझ्या धर्माला उचित किंवा अनुकूल आहे, ' असें सांगण्यापेक्षां 'तें धर्माला सोडून नाहीं' असेंच यावेळीं त्याला सांगण्याची अधिक आवश्यकता होती. कारण तो युद्धाला घोरकर्म समजत होता. त्यापासून आपल्याला पाप लागेल, अशी त्याची समजूत झाली होती. त्यामुळें क्षत्रियांचें युद्ध धर्म्य आहे, धर्माला सोडून नाहीं, असेंच त्याला सांगणें अवश्य होतें.

असतांना भगवानांस स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनही शोक-मोह करणें व स्वधर्मरूप युद्ध सोडणें अनुचित वाटलें; म्हणून सांख्यबुद्धि सांगून होतांच योगबुद्धीला आरंभ करण्यापूर्वी त्यांनीं हा लौकिक न्याय सांगण्यास आरंभ केला आहे, हेंच वाचकांनीं येथें ध्यानांत ठेवावें. अर्थात् हे ३१–३८ श्लोकही सांख्यबुद्धीचेंच प्रतिपादन करीत आहेत, असें जे समजतात, त्यांना गीतार्थ बरोबर कळला नाहीं, असें कष्टानें म्हणावें लागतें.] ३२.

---

१ रहस्यकार ३१ व्या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—" स्वधर्माची ही उपपत्ति पुढेंही दोनदा ३.३५; १८.४७ आली आहे." पण ही स्वधर्माची उपपत्ति कशी ? त्यापेक्षां स्वधर्मशब्दाचा उल्लेख पुढेंही दोनदा आला आहे, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक झालें असतें. 'स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही युद्ध सोडणें तुला उचित नाहीं.' ही युद्ध न सोडण्याविषयीं उपपत्ति होऊं शकेल. पण 'त्याहीपेक्षां त्याविषयीं आणखी एक कारण सांगतात,' असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय. तिसऱ्या व अठराव्या अध्यायांतही परधर्माहून स्वधर्म अधिक श्रेयस्कर आहे, असें सांगितलें आहे; व परधर्माहून स्वधर्म अधिक हितकर कसा याविषयीं उपपत्ति सांगितली आहे. पण संन्यासमार्गी म्ह० वस्तुतः अद्वैती टीकाकारांवर वेळीं अवेळीं घसरणारे रहस्यकार इतकी सूक्ष्मदृष्टि ठेवतात कशाला ? असो. त्याच टीपेंत ते पुनः म्हणतात—" संन्यास किंवा सांख्य मार्गाप्रमाणें कर्मसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम ही जरी शेवटची पायरी असली तरी तत्पूर्वी ब्राह्मणानें ब्राह्मणधर्म व क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें पाळून गृहस्थाश्रम पुरा केला पाहिजे,असें मन्वादि सर्व स्मृतिकारांचें सांगणें असल्यामुळें गृहस्थाश्रमी अर्जुनास युद्ध करणें भाग आहे, असें या पुढील श्लोकाचें तात्पर्य आहे." ६२४ रहस्यकार 'संन्यास किंवा सांख्य' व 'सांख्य किंवा संन्यासमार्ग' असें वारंवार म्हणत असतात, हें वाचकांनीं अवश्य लक्षांत ठेवावें. ते संन्यास किंवा सांख्य हा मार्ग योगापेक्षाच प्राचीन म्हणतात. पण पुनः शंकराचार्यांच्या पूर्वी गीतेवर संन्यासमार्गी टीका होती कीं नाहीं, याबद्दल शंका प्रदर्शित करितात. (पृ. १४) आचार्यांच्या भाष्यावरून आचार्यांपूर्वी गीतेवर ज्ञानकर्मसमुच्चयपर टीका होती, एवढें मात्र रहस्यकारांना कळतें पण त्याच भाष्यांतील समुच्चयवाद्याच्या पूर्वपक्षावरून गीतेवर एखादी तरी संन्यासपर टीका होती कीं नाहीं, याचा निश्चय करवत नाहीं, हें केवढें आश्चर्य आहे ! आचार्य आपल्या भाष्यांत ' अनेकैः विवृतपदपदार्थ० ' इत्यादि (पृ. ६ पहा) स्पष्ट म्हणत असले तरी रहस्यकार आचार्यांपूर्वी 'संन्यासपर टीका असल्यास ती सध्यां उपलब्ध नाहीं, म्हणून गीतेचें प्रवृत्तिपर रूप काढून टाकून तिला निवृत्तिपर सांप्रदायिक रूप देण्यास शांकरभाष्यापासून आरंभ झाला असें म्हटलें पाहिजे,' (पृ. १४) असें म्हणतात. पण सांख्य किंवा संन्यासमार्ग सृष्टीच्या आरंभापासून सुरू झाला व हल्लींची गीताही शंकराचार्यांच्या पांचशें वर्षांपूर्वी झाली. तरी हजार-पंधराशें वर्षांत तिला सांप्रदायिक रूप देणारे दुसरे कोणी भेटले नाहींत. हजार वर्षांनंतर शंकराचार्य भेटले. तोंवर ती बिचारी संप्रदायरहित होती ! कोण ही विचित्र 'चिकित्सा' ! असो; वरील उताऱ्यांतील कल्पना अगदीं अयोग्य आहे. कर्मसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम हा सांख्यमार्गाप्रमाणेंच शेवटची पायरी नसून वैदिकसंप्रदायाप्रमाणें ही शेवटची पायरी आहे. ' न्यास एवात्यरेचयत् ' ' न्यासं एषां तपसां अतिरिक्तं आहुः' (तै. आ. प्र. १० सार्थ नारायण पृ. ११९ पहा.) वर्ण व आश्रम अवैदिक नाहींत. त्यांना केवल स्मार्त म्हणणें हा अन्याय आहे. स्मृतींना स्वतंत्र प्रामाण्य

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

अन्वयार्थ—**च हे पार्थ**—आणि हे अर्जुना !—**यदृच्छया**—न मागतां—**उपपन्नं**—प्राप्त झालेलें—**अपावृतं**—उघडलेलें—**स्वर्गद्वारं**—स्वर्गाचें द्वारच—**ईदृशं**—अशा प्रकारचें हें—**युद्धं**—युद्ध—**सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते**—मोठ्या भाग्यशाली क्षत्रियांना प्राप्त होतें. ३२.

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नमागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(युद्धांत गुरु-आप्त इत्यादि अनेक प्राण्यांची हिंसा होणार व हिंसा अहिंसाशास्त्राच्या विरुद्ध आहे,म्हणून ती करणें उचित नव्हे, अशी शंका घेऊन सांगतात–)—**'यदृच्छया०' इति तत् युद्धं कुतः च कर्तव्यं इति उच्यते**—'यदृच्छया०' या श्लोकानें तें युद्ध आणखी कोणत्या कारणानें करावें तें सांगतात—**यदृच्छया-अप्रार्थितया उपपन्नं-आगतं**—यदृच्छेनें–प्रार्थना केल्यावांचून प्राप्त झालेलें—**स्वर्गद्वारं**—स्वर्गाचें दार (तें कसें ?)—**अपावृतं-उद्घाटितं**—उघडलेलें स्वर्गद्वारच—**तत् ईदृशं युद्धं ये क्षत्रियाः लभन्ते**—तें अशाप्रकारचें युद्ध ज्या क्षत्रियांना न मागतां प्राप्त होतें—**हे पार्थ**—हे पार्था,—**ते सुखिनः न किं**—ते सुखी–मोठे भाग्यवान् नव्हेत का? [युद्धांत हिंसा जरी अपरिहार्य असली तरी ती अग्नीषोमीय हिंसेप्रमाणें–यज्ञांतील पशुवधाप्रमाणें

नाहीं. श्रुतींत आश्रमांचा समुच्चय व विकल्पही सांगितला आहे. त्यामुळें प्रत्येक मनुष्यानें गृहस्थ झालेंच पाहिजे, असें म्हणतां येत नाहीं. 'ज्या दिवशीं पूर्ण विरक्ति वाटेल त्याच दिवशीं संन्यास करावा, ब्रह्मचर्यापासूनच प्रव्रजन करावें, किंवा गृहस्थाश्रमांतून व वानप्रस्थाश्रमांतून संन्यस्त व्हावें,' असें श्रुतिविधान आहे. जाबालोप० खं. ४ बृहदारण्यकभाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३८ पहा. त्या विरुद्ध स्मृतींचें विधान असणें केव्हांही शक्य नाहीं. 'गृहस्थाश्रमी अर्जुनास युद्ध करणें भाग आहे.' एवढें जर रहस्यकारांस मान्य आहे तर त्याच न्यायानें गृहस्थाला विहित असलेला कर्मयोगच करण्याविषयीं त्याला भगवान् सांगत आहेत, हें कां मान्य नसावें ? "कर्मयोग ज्ञानोत्तरच विहित आहे, अर्जुन ज्ञानी होता, 'तूं कर्मच कर' इत्यादि वचनें पोकळ अर्थवाद मानून सोडून देतां येत नाहींत," वगैरे वारंवार जें म्हटलें आहे, तें कां ? अर्जुन गृहस्थाश्रमी व क्षत्रिय असल्यामुळें भैक्ष्याचा अधिकारी नव्हता, त्याची चित्तशुद्धि व्हावयाची होती, म्हणून त्याला कर्मयोगच करण्याविषयीं सांगितलें आहे, असें जर रहस्यकारांनीं म्हटलें असतें तर कांहींच वाद उरला नसता व वेदान्तशास्त्राशींही विरोध आला नसता. अद्वैत वेदान्तशास्त्र व संन्यासमार्ग हे तत्त्वतः दोन भेदच नाहींत. पण रहस्यकारांनीं सांख्य किंवा संन्यासमार्ग व वेदान्तशास्त्र यांचा वृथा भेद मानून गीतारहस्याची टोलेजंग इमारत पायावांचून उभारली आहे.

शास्त्रविहित आहे; व सामान्यशास्त्राहून विशेषशास्त्र प्रबळ असतें, असा नियम आहे. शिवाय या यज्ञयागादिकांचें अनुष्ठान करणाऱ्या यजमानांना दीर्घकालानें स्वर्गादि सुख मिळतें. पण युद्ध करणाऱ्या क्षत्रियांना एकदम स्वर्गसुख प्राप्त होतें. यास्तव क्षत्रियानें युद्ध अवश्य करावेंच. ज्यांना या लोकीं व परलोकीं पुढें सुख व्हावयाचें असतें त्यांनाच असल्या स्वधर्मभूत युद्धाची यदृच्छेनें प्राप्ति होते. असलें युद्ध म्हणजे उघडलेलें स्वर्गद्वारच होय. यास्तव शोकमोह सोडून तूं तें अवश्य कर.] ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अन्वयार्थ—अथ—आतां—**त्वं**—तूं—**इमं धर्म्यं संग्रामं**—या धर्मरूप-विहित संग्रामास—**न करिष्यसि चेत्**—जर न करशील, हें शास्त्रविहित युद्धही जर न करशील,—**ततः**—तर—**स्वधर्मं च कीर्तिं**—स्वधर्म व कीर्ति या दोघांनाही—**हित्वा**—सोडून–या दोघांनाही मुकून—**पापं**—पापाला—**अवाप्स्यसि**—जोडशील –तुला पाप लागेल. ३३.

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—(स्वधर्मरूप युद्ध श्रद्धेनें केल्यास स्वर्गादि महत्फलाची प्राप्ति होते, असें सांगून 'अथ चेत्०' या श्लोकांतील अथ शब्दाचा अर्थ सांगतात–)—**अथ चेत् एवं कर्तव्यताप्राप्तं अपि**—याप्रमाणें कर्तव्यता या रूपानें प्राप्त झालेल्याही[1]—**इमं धर्म्यं संग्रामं-धर्मात् अनपेतं युद्धं न करिष्यसि चेत्**—या धर्म्य–धर्माला सोडून नसलेल्या संग्रामास–युद्धास जर न करशील—**ततः-तदकरणात्**—तर मग तें न केल्यामुळें—**स्वधर्मं च महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं हित्वा**—स्वधर्म व महादेव-इंद्र इत्यादिकांशीं केलेल्या सामन्यामुळें झालेली कीर्ति, यांस–सोडून–या दोन्ही गोष्टींना मुकून—**केवलं पापं अवाप्स्यसि**—तूं केवल पापाला प्राप्त होशील. [प्राप्त युद्ध न करितां तूं जर समरांगणांतून परत फिरशील तर स्वधर्माला मुकशील, मोठा धनुर्धर, शूर म्हणून झालेली तुझी कीर्ति नाहींशी होईल व तुला पाप लागेल] ३३.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

---

१ युद्ध शास्त्रविहित आहे, त्याचें मोठें फल मिळतें, याप्रकारें कर्तव्य म्हणून प्राप्त झालेलें युद्ध.

अन्वयार्थ—भूतानि—सर्व लोक—**ते**—तुझी—**अव्ययां अकीर्तिं च अपि**—अक्षय अपकीर्तिही—**कथयिष्यन्ति**—सांगतील,—**च**—आणि—**संभावितस्य**—एखाद्या संभावित-मान्य-पुरुषाची—**अकीर्तिः**—अपकीर्ति—**मरणात्**—मरणाहून—**अतिरिच्यते**—अधिक आहे. ३४.

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—('अकीर्तिं०' इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान-)—**न केवलं स्वधर्मकीर्ति-परित्यागः**—केवल स्वधर्म व कीर्ति यांचाच परित्याग होणार नाहीं—यांचाच नाश होऊन थांबणार नाहीं, (क्षत्रिय असूनही युद्ध सोडल्यास तुला पारलौकिक प्रत्यवाय लागून शिवाय शिष्टनिंदारूप ऐहिक प्रत्यवायही लागेल, असें सांगतात-)—**भूतानि ते-तव अव्ययां-दीर्घकालां अकीर्तिं च अपि कथयिष्यति**—तर प्राणी तुझी अव्यय-दीर्घकाल राहणारी अकीर्तिही सांगतील. ('अहो पण युद्धामध्यें मरण्याचा संभव असतो व मेलें कीं गेलें. तेव्हां मृत्यूला टाळण्यासाठीं व आत्मसंरक्षणासाठीं अकीर्ति झाली तरी ती सहन करणेंच शहाणपणाचें आहे,' म्हणून म्हणशील तर-)—**धर्मात्मा शूरः इति-एवं-आदिभिः गुणैः संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते**—धर्मात्मा, शूर इत्यादि गुणांनीं लोकांत ज्याची मोठी संभावना झालेली असते त्याची अपकीर्ति मरणाहून अधिक आहे.—**संभावितस्य च अकीर्तेः मरणं वरं इत्यर्थः**—संभावित म्ह० मान्य झालेल्या मनुष्याच्या अकीर्तीपेक्षां मरण बरें; अशा पुरुषाची अकीर्ति त्याला मरणाहूनही अधिक दुःसह होते, असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. ३४

(आणखींही एका कारणानें तुला युद्ध केलें पाहिजे. असें पुढच्या श्लोकांत सांगतात-)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

अन्वयार्थ—महारथाः—दुर्योधनादिक वीर—**त्वां**—तुला—**रणात्**—रणापासून—**भयात्**—भयानें—**उपरतं**—परतला असें—**मंस्यन्ते**—समजतील—**च**—आणि—**येषां**—ज्यांना—**त्वं**—तूं पूर्वी—**बहुमतः** (अभूः तेषां एव तादृशः) **भूत्वा**—बहुमत-मोठा शूर-योद्धा खरा-क्षत्रिय म्हणून अतिशय मान्य झाला होतास त्याच भीष्मादिकांस तसा मान्य होऊन—**लाघवं यास्यसि**—लघुभावास-हलकेपणास-साक्षात् तिरस्कारास पात्र होशील. ३५.

किंच— भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'भयात्०' इति—शिवाय—'भयात्०' या श्लोकानें आणखी कारण सांगतात—**कर्णादिभ्यः भयात्**—कर्णादिकांच्या भीतीनें—**रणात्-युद्धात्**—रणापासून-युद्धापासून—**त्वां उपरतं-निवृत्तं**—तूं उपरत-निवृत्त झाला आहेस—**मंस्यन्ते-चिन्तयिष्यन्ति**—असें मानतील-असें चिन्तन करतील—**न कृपया इति**—कृपेनें निवृत्त झालास असें कोणी समजणार नाहीं. (कोण ?)—**महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः**—दुर्योधनादिक महारथ असें मनांत समजतील. (लोक नेहमीं दोषदृष्टि असतात. गुणदृष्टि नसतात. एखाद्याच्या कृतींतील गुणही त्यांना दोष वाटतात. किंबहुना गुणापेक्षां दोषाची कल्पना त्यांच्या मनांत प्रथम येते आणि सामान्य लोकांचीही जर प्रायः स्वभावतःच अशी वृत्ति असते तर दुर्योधनादि शत्रूंची तशी समजूत झाल्यास त्यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं.)—**च येषां-दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः-बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं बहुमतः भूत्वा**—आणि ज्या दुर्योधनादिकांना तूं बहुमत म्ह० हा अनेक गुणांनीं युक्त आहे अशारीतीनें बहुमत होऊन-सन्मान्य होऊन—**पुनः लाघवं-लघुभावं यास्यसि**—पुनरपि लाघवाला-लघुत्वाला-हलकेपणाला प्राप्त होशील. [तूं प्राण्यांची हिंसा होऊं नये, म्हणून दयेनें जरी युद्धापासून निवृत्त झालास तरी तुझे दुर्योधनादिक शत्रु 'अरे हा कर्णादिकांना भ्याला' असें समजून तुझा उपहास करतील. तुला ते तुच्छ लेखितील. यास्तव शत्रूंचा उपहास टाळण्यासाठीं तुला संग्राम अवश्य केला पाहिजे.] ३५ आणखी एका कारणास्तव तूं युद्धापासून निवृत्त होऊं नकोस असें सांगतात—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

अन्वयार्थ—च—व—**तव**—तुझ्या—**सामर्थ्यं**—सामर्थ्यास—**निन्दन्तः**—निंदणारे—**तव**—तुझे—**अहिताः**—शत्रु—**बहून् अवाच्यवादान्**—अनेक अवाच्य शब्द—**वदिष्यन्ति**—बोलतील.—**ततः**—त्याहून—**दुःखतरं**—अधिक दुःखकर—**किं नु**—काय बरें ? ३६.

किंच— अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अवाच्यवादान्०' इति—'अवाच्यवादान्०' या श्लोकानें युद्धच करण्याविषयीं आणखी एक कारण सांगतात—**बहून्-अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान्-अवक्तव्यवादान्**—अनेक प्रकारचे अवाच्यवाद-बोलूं नयेत तसले शब्द—**तव अहिताः**—तुझे शत्रु—**वदिष्यन्ति**—बोलतील. (काय करीत होत्साते बोलतील ?)—**निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तव-त्वदीयं सामर्थ्यं निन्दन्तः**

-कुत्सयन्तः—निवातकवचादि असुरांशीं युद्ध केल्यामुळें प्रकट झालेल्या तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करणारे, असे होत्साते अवाच्य शब्द बोलतील. (भीष्मद्रोणादिकांना मारल्यामुळें मला होणारें दुःख खरोखरच असह्य होईल, तें माझ्यानें सहन करवणार नाहीं. त्यापेक्षां माझ्या सामर्थ्याची निंदा मी आनंदानें सहन करूं शकेन, असें म्हणशील तर सांगतों-)—**तस्मात् ततः निन्दाप्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं किं नु**—त्या निंदाप्राप्तीमुळें होणाऱ्या दुःखाहून अधिक दुःखकर काय बरें आहे ?—**ततः कष्टतरं दुःखं न अस्ति इत्यर्थः**—त्याहून अधिक कष्टकर असें दुःख नाहीं, असा भावार्थ. ३६ (अहो पण युद्धांत गुरूंची हिंसा केल्यास मध्यस्थ लोक निंदा करणार, व युद्धापासून निवृत्त झाल्यास शत्रु निंदा करणार, तेव्हां कांहीं केलें तरी निंदा होणारच म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर पुढील श्लोकांत ऐक—)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हतः वा—युद्धांत शत्रूंकडून मारला गेलास तर—**स्वर्गं**—स्वर्गाला—**प्राप्स्यसि**—प्राप्त होशील—**जित्वा वा**—किंवा शत्रूंना तूं जर जिंकलेंस, तर—**महीं भोक्ष्यसे**—पृथ्वीचा उपभोग घेशील.—**तस्मात्**—यास्तव—**हे कौन्तेय**—हे कुंतीपुत्रा !—**कृतनिश्चयः**—मी शत्रूंना मारीन किंवा मरेन, असा निश्चय करून—**युद्धाय**—युद्ध करावयास—**उत्तिष्ठ**—ऊठ. ३७.

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । **हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं** हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादीञ्शूरान्भोक्ष्यसे **महीम्** । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं **तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो** जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्णादिभिः युद्धे क्रियमाणे 'हतो वा०' इति—पण याच्या उलट कर्णादिकांशीं युद्ध जर केलेंस तर काय होईल तें 'हतो वा०' या श्लोकानें सांगतात—**हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि-हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि**—मारला गेलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील—**कर्णादीन् शूरान् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे**—व कर्णादि शूरांना जिंकून पृथ्वीचा भोग घेशील—**उभयथा अपि तव लाभः एव इति अभिप्रायः**—जय किंवा पराजय यांतील कांहीं जरी झालें तरी तुझा लाभच आहे. असा आशय म्ह० जयाविषयीं जरी निश्चय नसला तरी लाभाविषयीं संशय नाहीं.—**यतः एवं तस्मात्**—आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी—**कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ**—हे अर्जुना, युद्धासाठीं कृतनिश्चय करून ऊठ.—**शत्रून् जेष्यामि मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वा इत्यर्थः**—शत्रूंना जिंकीन किंवा मरेन असा निश्चय करून ऊठ, असा याचा भावार्थ. ३७ (अहो पण पाप लागेल या भीतीनें मला युद्धाचा निश्चय करवत नाहीं, म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर ऐक—)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—सुखदुःखे—सुख व दुःख यांना—**समे**—तुल्य-एकसारखें—**कृत्वा**—करून-मानून म्ह० सुखाविषयीं आसक्ति-राग व दुःखाविषयीं द्वेष न करतां,—**लाभालाभौ च जयाजयौ समे कृत्वा**—त्याचप्रमाणें लाभ व अलाभ, जय व पराजय यांनाही तुल्य समजून—**ततः**—मग—**युद्धाय**—युद्ध करावयास—**युज्यस्व**—तयार हो.—**एवं**—अशा भावनेनें युद्ध करूं लागलास म्हणजे—**पापं न अवाप्स्यासि**—तुला पाप लागणार नाहीं. ३८.

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्वेत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ३८

भाष्यार्थ—तत्र—युद्ध हा स्वधर्म असल्यामुळें तें अवश्य केलें पाहिजे, इतकें ठरलें असतां—**स्वधर्मः इति एवं युद्ध्यमानस्य इमं उपदेशं**—हा स्वधर्म आहे, असें समजून युद्ध करणाऱ्या तुला हा उपदेश आहे तो—**सुखदुःखे० इति शृणु**—'सुखदुःखे०' या श्लोकानें ऐक—**सुखदुःखे समे-तुल्ये कृत्वा**—सुख व दुःख

---

१ पण रहस्यकारांच्या समजुतीप्रमाणें हा ३१–३८ श्लोकापर्यंतचा भागही सांख्यज्ञानच आहे. म्हणून ते या श्लोकास असें अवतरण देतात--"सांख्य ज्ञानाप्रमाणें मारिल्याचा किंवा मेल्याचा शोक करूं नये इतकेंच नव्हे, तर स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करणें हें कर्तव्य होय असें जरी वरील विवेचनानें सिद्ध झालें तरी लढाईंत जी हत्या होणार तिचें 'पाप' कर्त्यास लागतें कीं नाहीं या शंकेचें आतां उत्तर सांगतात." पण त्या उत्तरावरून पाप लागतें कीं नाहीं, याचा कांहींच उलगडा होत नाहीं. युद्ध जर धर्म्य आहे तर त्यापासून पाप लागणारच कसें? धर्म्य कर्मापासून पाप लागणें कधींच शक्य नाहीं व जर तें लागतें असें म्हटलें तर त्याला 'धर्म्य' हें विशेषण देतां येणार नाहीं. अर्थात् 'लढाईतील हत्येचें पाप कर्त्याला लागतें कीं नाहीं,' ही शंकाच येथें अप्रस्तुत आहे. हा स्वधर्म आहे व त्याचें आचरण केलेंच पाहिजे, असें एकदा ठरलें म्हणजे मग त्यापासून पाप लागेल ही शंकाच संभवत नाहीं. यास्तव 'स्वधर्माचरण करीत असतांनाही तुला त्यामुळें बंध कसा प्राप्त होणार नाहीं, तो बंधक न होता तुझ्या चित्तशुद्धीलाच कसा कारण होईल, तें ऐक' असेंच येथें म्हटलें पाहिजे. युद्ध हा स्वधर्म आहे. त्यामुळें त्यापासून आपल्याला पाप लागणार नाहीं, हें अर्जुनालाही ठाऊक होतें. पण अनिष्ट फल देणारें पाप जरी न लागलें तरी इष्ट फल देणारें पुण्य लागेल. त्याचें फल भोगण्यासाठीं पुनः जन्म घ्यावा लागेल, अर्थात् असल्या प्रवृत्तिपर धर्मामुळेंही आपण संसारबंधांतून मुक्त होणार नाहीं, आपल्याला निश्चित श्रेय प्राप्त होणार नाहीं, असें समजून अर्जुन धर्मसंमूढचित्त झाला होता. यास्तव स्वधर्माचरणापासून इष्ट फल देणाऱ्या पुण्या-

यांना सम म्ह० तुल्य करून—**रागद्वेषौ अकृत्वा इति एतत्**—राग व द्वेष न करितां, असा याचा भावार्थ.—**तथा लाभालाभौ च जयाजयौ समौ कृत्वा**—त्याचप्रमाणें शत्रूच्या कोशादिकांची प्राप्ति हा लाभ व ती न होणें, हा अलाभ, युद्धानें स्वतः पराभूत न होतां दुसऱ्याला पराभूत करणें हा जय व त्याच्या उलट स्थिति होणें, हा अजय यांना सम करून म्ह० त्याविषयीं राग-द्वेष न करून—**ततः**—मग—**युद्धाय युज्यस्व-घटस्व**—युद्ध करण्यास सज्ज हो.—**एवं युद्धं कुर्वन् पापं न अवाप्स्यसि**—अशा प्रकारें युद्ध करणारा तूं पापाला प्राप्त होणार नाहींस. (अहो पण या परमार्थदर्शनाच्या प्रकरणांत युद्ध करावयास सांगितलेलें असल्यामुळें हें शास्त्र ज्ञान-कर्मसमुच्चयपर आहे, असें सिद्ध होतें, असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—) —**एषः उपदेशः प्रासंगिकः**—हा उपदेश [१]प्रासंगिक आहे. (क्षत्रिय असलेल्या तुला युद्धच विहित आहे. यास्तव तेंच केलें पाहिजे, असा विधीचा अनुवाद करण्याच्या प्रसं-

---

चा संचय न होतां तें धर्माचरण चित्तशुद्धीलाच कसें कारण होईल तें भगवान् अर्जुनाला येथें सांगत आहेत, अशी कल्पना करणेंच युक्त आहे. वेदान्तशास्त्रांत पुण्यालाही पाप म्हटलें आहे. कारण पाप जसें अनिष्ट जन्माला कारण होतें तसेंच पुण्य इष्ट जन्माला कारण होतें. म्हणजे तेंही बंधकच. मोक्षाच्या दृष्टीनें त्यांची योग्यता सारखीच. याविषयीं 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' छां. भाष्यार्थ अ. ८ पृष्ठ ६०० 'इतरस्याप्येवं असंश्लेषः पाते तु' ब्र. सू. अ. ४ पा. १ सूत्र १४. इत्यादि श्रुति-सूत्र प्रमाण आहे.

१ आचार्य 'हा सर्व उपदेश प्रासंगिक आहे,' असें म्हणतात. पण रहस्यकारांचें सांख्यज्ञान 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' येथपर्यंत चालावयाचें असल्यामुळें त्यांना या श्लोकाची व्यवस्था लावतांना बरीच 'लटपट' करावी लागली आहे. ('लटपट' हा रहस्यकारांचाच शब्द आम्ही येथें घेतला आहे.) ते म्हणतात 'वस्तुतः पाहतां या उत्तरांतील युक्तिवाद कर्मयोगमार्गांतला असून त्या मार्गाची येथेंच प्रस्तावना झाली आहे" गी. र. पृ. ६२५ पण सांख्यज्ञानांत कर्मयोगाची प्रस्तावना कां ? व प्रस्तावनेला आरंभ करितांच 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' हा सांख्यज्ञानाचा उपसंहार कां ? यापेक्षां 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य०' येथून आठ श्लोकांत प्रासंगिक उपदेश केला आहे असें मानणें किती सयुक्तिक आहे ? 'अपि' शब्दावरूनही शोकमोह सोडून स्वधर्मरूप युद्ध करण्याचें दुसरें कारण भगवान् सांगत आहेत, हें उघड होतें. या आठ श्लोकांतील अक्षरार्थाकडे जरी पाहिलें तरी या श्लोकांचा वरील आत्मानात्मविचाराशीं कांहीं संबंध नसून तो लौकिक न्यायाला अनुसरून केलेला उपदेश आहे, हें लक्षांत येतें. 'तूं भिऊन पळालास अशी तुझी अकीर्ति होईल, तुझी निंदा करतील' इत्यादि उपदेश सांख्यज्ञानांतीलही नव्हे व प्रवृत्तिमार्गांतीलही नव्हे. तो केवळ लौकिकदृष्ट्या आहे. ३८ व्या श्लोकांत प्रवृत्ति मार्गाची प्रस्तावना करून ३९ व्या श्लोकांतच सांख्यज्ञानाचा उपसंहार केला आहे, अशी कल्पना करण्यापेक्षां आचार्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें 'स्वधर्माचरण करीत असतांनाही सुखदुःखादिकांना सम मानून तें केल्यानें मोक्षाला प्रतिबंध करणारें धर्माधर्माख्य पाप तुला लागणार नाहीं,' हाही प्रासंगिकच उपदेश मानणें उचित होय. कारण ३१–३८ हें सांख्यप्रकरणही नाहीं व योगप्रकरणही नाहीं.

गानें हा उपदेश येथें आलेला आहे. गीताशास्त्र युद्धाच्या कर्तव्यतेचें विधान करीत नाहीं, हें वर पृष्ठ ९२ सांगितलेंच आहे. अर्थात् तेवढयावरून समुच्चयसिद्धि होते, असें म्हणतां येत नाहीं.) ३८.

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंह्रियत एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्टाज्ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषा त इति ॥

भाष्यार्थ—('एषा ते०' या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत सम्यग्दर्शनाचा उपसंहार केला आहे, पण तो तसा कां केला ? 'स्वधर्ममपि०' येथून सांगितलेल्या लौकिक न्यायाचा उपसंहार कां केला नाहीं ? अशी शंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य इत्याद्यैः श्लोकैः शोकमोहापनयनाय लौकिकः न्यायः उक्तः**— 'स्वधर्मं०' इत्यादि श्लोकांनीं शोक व मोह घालविण्यासाठीं लौकिक न्याय सांगितला. **—तु तात्पर्येण न**—परंतु तो तात्पर्यानें सांगितलेला नाहीं. [ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयामध्यें त्याचें तात्पर्य नाहीं. आपले स्वजन मरतील, भीष्मादिकांचा आपल्या हातून वध होईल, अशा समजुतीमुळें झालेल्या शोक-मोहांना घालविणें भाग होतें. कारण शोक व मोह आत्म्याच्या सम्यग्ज्ञानाला प्रतिबंध करीत असतात. यास्तव त्या शोक-मोहांना घालविण्यासाठीं भगवानांनीं येथें 'स्वधर्मं०' इत्यादि आठ श्लोकांत लौकिक-न्याय सांगितला आहे. आपला वर्ण व आश्रम यांस विहित असलेल्या धर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वर्गादि फलाची प्राप्ति होते, व अनुष्ठान न करणाऱ्याला होत नाहीं, हा लौकिकन्याय होय. याला अन्वय-व्यतिरेक न्याय म्हणतात. अनुष्ठान केलें तर फल मिळतें, हा अन्वय व तें न केलें तर फळही मिळत नाहीं, हा व्यतिरेक. पण हा लोकप्रसिद्ध न्याय जरी सांगितला असला तरी तो तात्पर्यानें येथें सांगितलेला नाहीं. कारण हें चालू प्रकरण त्या लोकप्रसिद्ध न्यायाचें नाहीं. तर मग चालू प्रकरण कोणतें आहे ? उत्तर–)—**इह तु परमार्थदर्शनं प्रकृतं**—येथें तर परमार्थदर्शन प्रकृत आहे.—**च तत् उक्तं एषा तेऽभिहिता इति उपसंह्रियते**—आणि प्रतिपादिलेल्या त्या आत्मदर्शनाचा—'एषा ते०'—या श्लोकानें उपसंहार करितात.(कशासाठीं–)—**शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय**—शास्त्राच्या विषयांचा विभाग प्रदर्शित करण्यासाठीं. ['न त्वेवाहं०' श्लो. १२ येथून परमपुरुषार्थरूप जो आत्मा त्याचें प्रकरण चालू आहे. 'न जायते० ' श्लो. २० इत्यादि श्लोकांनीं त्याचेंच उपपादन केलें आहे. 'देही नित्यं०' ३० या श्लोकांत प्रकरणार्थाचा उपसंहार केला व मध्येंच लौकिकन्याय सांगितल्यावर आतां पुनः या ३९ व्या श्लोकांत परमार्थदर्शनाचा म्ह० सांख्याचा उपसंहार या गीता-शास्त्राच्या विषयाचा विभाग स्पष्टपणें दाखविण्यासाठीं पुनः केला जात आहे. सांख्य-

१ तर्कसंग्रहसार पृ. ५६ पहा.

निष्ठा व योगनिष्ठा हा त्याचा विभाग आहे. पण तो पुढील प्रतिपादनावरून आपोआप कळण्यासारखा आहे. तो निराळा येथें दाखवावयाचें काय कारण आहे ? उत्तर-]—**हि**—कारण—**इह पुनः शास्त्रविषयविभागे दर्शिते**—येथेंही शास्त्रविषयाचा विभाग दाखविला असतां—**उपरिष्टात्-'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां-' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते**—पुढें 'ज्ञानयोगेन०' ३-३. इत्यादि दोन निष्ठांविषयींचें शास्त्र अनायासानें प्रवृत्त होईल.—**च श्रोतारः विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति**—व श्रोते विषयविभागानें अनायासानें शास्त्राचें ग्रहण करतील. [पुढें जरी प्रत्यक्ष दोन निष्ठांचें प्रतिपादन केलेलें आहे तरी येथेंच एकदा शास्त्राचा विषयविभाग स्पष्टपणें प्रदर्शित केलेला असला म्हणजे पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेलें दोन निष्ठांविषयींचें शास्त्र अनायासानें-सुलभपणें प्रवृत्त होईल व श्रोतेही त्याचें सहज विषयविभागपूर्वक ग्रहण करतील. आरंभींच एकदा विषयविभाग सुचवून ठेवलेला असला म्हणजे मग शास्त्राचें प्रतिपादन करणारांस व तें समजून घेणारांस फार त्रास पडणार नाहीं.]—**इति अतः'एषा ते०' इति आह**—या अभिप्रायानें भगवान् श्रीकृष्ण ' एषा ते० ' इत्यादि सांगतात.

---

१ पण रहस्यकार असें म्हणतात-"जगांत आयुष्यक्रमणाचे मार्ग दोन;एक सांख्य व दुसरा योग. पैकीं ज्या सांख्य किंवा संन्यास मार्गाचा आचार लक्षांत आणून अर्जुन लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला होता, त्या संन्यास मार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंच आत्म्याचा किंवा देहाचा शोक करणें उचित नाहीं. सुखदुःखें समबुद्धीनें सोसलीं पाहिजेत, आणि स्वधर्माकडे लक्ष देऊन क्षत्रियानें युद्ध करणेंच योग्य व हें युद्ध समबुद्धीनें केलें असतां कोणतेंही पाप लागत नाहीं, असें भगवंतांनीं अर्जुनास सिद्ध करून दाखविलें." जगांत म्ह० कोणत्या जगांत ? सर्व त्रिभुवनांत कीं भूलोकीं ? कीं आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें शास्त्रार्थाचा अधिकार असलेल्या त्रैवर्णिकांत ? कर्माधिकार फक्त मनुष्यालाच आहे. त्यामुळें येथें जगांत म्ह० त्रिभुवनांत किंवा भूलोकांतही नव्हे. फार काय पण सर्व मनुष्यांच्या आयुःक्रमणाचे हे दोन मार्ग आहेत, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण वेदोक्त कर्मांचा अधिकार फक्त त्रैवर्णिकांनाच आहे. ज्ञानाचा अधिकार सर्व मनुष्य व देवादि यांना जरी असला तरी ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठीं कर्मानुष्ठान पूर्वी केलेंच पाहिजे. त्यामुळें शास्त्रार्थानुष्ठानाचे अधिकारी त्रैवर्णिक म्ह० ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यच होत. अर्थात् सांख्य व योग या दोन निष्ठा त्रैवर्णिकांच्या आहेत. पण सांख्य म्ह० केवळ संन्यास नव्हे. तर सांख्य म्ह० ज्ञानयोग किंवा निवृत्तिमार्ग व योग म्ह० कर्मयोग किंवा प्रवृत्तिमार्ग. त्यांतील योग किंवा प्रवृत्तिमार्ग हा उपाय व ज्ञानयोग हें उपेय-साध्य आहे. जे ज्ञानी किंवा विरक्त जिज्ञासुही नसतील त्यांनीं स्वर्गादि उत्कर्षासाठीं किंवा चित्तशुद्धीसाठीं प्रवृत्तिमार्गाचाच स्वीकार केला पाहिजे. अर्थात् ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निष्ठा त्रैवर्णिकांसाठीं असून त्यांतील ज्ञानी किंवा विरक्त जिज्ञासूंनींच सांख्य किंवा ज्ञानयोगी व्हावें व इतर द्विजांनीं कर्मयोगी व्हावें, असा वेदान्तसिद्धान्त आहे. पण रहस्यकार या दोन निष्ठा ज्ञानोत्तर मानतात. रहस्यकारांची जी मुख्य दिशाभूल झाली आहे ती येथेंच. भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं ज्या दोन

निष्ठा सांगितल्या त्या आत्मज्ञानी पुरुषानें ज्ञानानंतर आपलें आयुष्य कसें घालवावें, हें सांगण्यासाठीं सांगितल्या अशी कल्पना करणें अगदीं अयोग्य आहे, कारण सृष्टीच्या आरंभीं सर्व ज्ञानीच होते अशी कल्पना करतां येत नाहीं. जगांत नेहमींच ज्ञानी व अज्ञानी, विरक्त व रागी, मुमुक्षु व बुभुक्षु, असे दोन प्रकारचे लोक असतात. त्यांच्यासाठीं धर्माच्या दोन निष्ठा अवश्यच आहेत व त्याच भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं सांगितल्या, असें मानणेंच अधिक सयुक्तिक आहे. अर्थात् वरील उताऱ्यांत रहस्यकारांनीं ...' असें अर्जुनास सिद्ध करून दाखविलें,' म्हणून जें म्हटलें आहे, त्याला कांहीं प्रमाण नाहीं. भगवानांनीं अर्जुनाला नुस्ता आत्मानात्मविवेक सांगून स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही युद्ध सोडणें उचित नाहीं, असा प्रासंगिक उपदेश केला आहे. उपदेश करणें म्हणजे 'सिद्ध करून दाखविणें' नव्हे.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—" तथापि केव्हांहि झालें तरी संसार सोडून संन्यास घेणें हेंच प्रत्येकाचें या जगांत परम कर्तव्य असें या मार्गाचें मत असल्यामुळें इष्ट वाटल्यास आतांच युद्ध सोडून संन्यास कां घेऊं नये, किंवा स्वधर्म तरी कां पाळावा, इत्यादि शंकांचें सांख्यज्ञानानें निवारण होत नाहीं, व त्यामुळें अर्जुनाचा मूळ आक्षेप कायम राहतो, असें म्हटलें तरी चालेल, म्हणून भगवान् आतां असें सांगतात—" ६२६ पण 'प्रत्येकानें संसार सोडून संन्यास घ्यावा' असें वेदान्त कोठें म्हणत आहे? आणि तो जरी म्हणाला तरी त्याचें ऐकणार कोण ? फक्त ज्याला पूर्ण वैराग्य प्राप्त झालें असेल, ज्याला आत्मज्ञानच हवें असेल त्यानें सर्व एषणांचा त्याग करावा, असें वेदान्त म्हणतो. अनधिकाऱ्यानेंहि संन्यास करावा असें अद्वैत वेदान्तशास्त्राचें मत नाहीं.संन्यास किंवा ज्ञाननिष्ठा यांची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत प्रत्येक कर्माधिकाऱ्यानें कर्मानुष्ठानच केलें पाहिजे असा वेदान्तसिद्धान्त आहे.पण रहस्यकार त्याचा कधीं विचारच करीत नाहींत.ते 'संन्यासमार्ग' म्हणून अद्वैत वेदान्तशास्त्राहून निराळाच पंथ कल्पून त्याच्याविषयीं वाटेल तें लिहीत सुटतात. पण आमच्या वाचकांनीं—न्याय, सांख्य, योग, मिमांसा यांप्रमाणें अद्वैत वेदान्तशास्त्र म्हणून एक शास्त्र आहे, त्यालाच रहस्यकार संन्यासमार्ग म्हणतात. संन्यासमार्ग म्हणून निराळा एखादा पंथ अस्तित्वांत नाहीं, हें लक्षांत ठेवावें. अर्थात् संन्यासमार्गावर म्हणून त्यांनीं जे आक्षेप घेतलेले आहेत ते वस्तुतः वेदान्तशास्त्रावर आहेत; पण अद्वैत वेदान्तशास्त्रावर उघड उघड आक्षेप घेण्याचें धैर्य न झाल्यामुळें रहस्यांत 'संन्यासमार्ग' म्हणून एका निराळ्याच मार्गाची कल्पना करून त्या मार्गाचें तत्त्वज्ञान म्हणून कांहीं निराळेंच तत्त्वज्ञान मानून त्यावर आक्षेप घेतले आहेत. आम्ही ही गोष्ट वाचकांच्या चांगलीच लक्षांत आणून देणार आहों. अर्थात् 'आतांच युद्ध सोडून संन्यास कां घेऊं नये किंवा स्वधर्म तरी कां पाळावा इत्यादि शंकांचें सांख्यज्ञानानें निवारण होत नाहीं' हें म्हणणें अगदीं अयोग्य आहे. 'तूं पूर्ण विरक्त, खरा जिज्ञासु किंवा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी अजून झालेला दिसत नाहींस, शिवाय तूं क्षत्रिय आहेस, क्षत्रियाला भैक्ष्याचा म्ह० परमहंस होण्याचा अधिकार नाहीं, म्हणून तुला संन्यास घेतां येत नाहीं. आणि संन्यासाचा अधिकार नसल्यामुळेंच तो या किंवा उत्तर जन्मीं प्राप्त होण्यासाठीं तुला स्वधर्मानुष्ठानच केलें पाहिजे, असें वरील शंकांचें योग्य समाधान आहे. पण रहस्यकारांचें मन संन्यासमार्गासंबंधानें कलुषित झालेलें असल्यामुळें त्यांना तें आठवलें नाहीं; नाइलाज आहे.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

अन्वयार्थ—एषा—ही—**ते**—तुला—**सांख्ये**—परामार्थ वस्तूच्या विवेकाविषयीं—**बुद्धिः**—ज्ञान—**अभिहिता**—सांगितलें.—**तु**—पण आतां—**योगे**—उपायाविषयींची—**इमां**—ही बुद्धि—**शृणु**—ऐक.—**पार्थ**—हे अर्जुना!—**यया बुद्ध्या युक्तः** (त्वं)—ज्या योगबुद्धीनें-उपायबुद्धीनें युक्त झालेला तूं—**कर्मबन्धं**—कर्मरूप बंधाला—**प्रहास्यसि**—टाकशील. ३९.

एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं–बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—एषा—हीं—**ते-तुभ्यं**—तुला—**सांख्ये-परमार्थवस्तुविवेकविषये**—सांख्याविषयीं म्ह० परमार्थवस्तु जो आत्मा त्याच्या विवेकाविषयीं—**बुद्धिः-ज्ञानं**—बुद्धि म्ह० ज्ञान—**अभिहिता-उक्ता**—सांगितली. [येथें बुद्धि म्ह० ज्ञान, अंतःकरणाची निश्चयात्मिका वृत्ति नव्हे. भाष्यकार तिचें विशिष्ट फळ दाखवितात–]—**साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं**—शोक-मोह, राग-द्वेष, कर्तृत्व-भोक्तृत्व इत्यादि अनर्थ हाच संसार त्याचा हेतुभूत दोष–आत्म्याचें अज्ञान त्या अज्ञानाच्या निवृत्तीचें निरपेक्ष–दुसऱ्या कोणत्याही साधनाच्या साह्याची अपेक्षा न करणारें–साक्षात् साधन, हें आत्मज्ञान आहे. [अशा प्रकारचें आत्म्याविषयींचें ज्ञान मीं तुला सांगितलें. ज्ञान अज्ञान निवृत्तीचें साक्षात् साधन आहे, ही गोष्ट वरील लोकप्रसिद्ध –अन्वय-व्यतिरेकन्यायानेंच सिद्ध आहे.]—**तु**—पण आतां—**योगे-तत्प्राप्त्युपाये**

२ पण रहस्यकार 'एषा ते अभिहिता सांख्ये बुद्धिः' याचा अर्थ कसा करितात तो पहा–'सांख्ये-' सांख्य म्हणजे सांख्यनिष्ठेप्रमाणें 'ते-' तुला 'एषा बुद्धिः-' ही बुद्धि म्ह० ज्ञान किंवा उपपत्ति 'अभिहिता-' सांगितली. यांतील 'सांख्ये म्ह० सांख्य निष्ठेप्रमाणें व बुद्धि म्ह० उपपत्ति' हे अर्थ बरोबर नाहींत. 'सांख्ये' ही विषयसप्तमी आहे. म्हणूनच आचार्यांनीं त्याचा अर्थ–परमार्थवस्तुविवेकाविषयीं–असा केला आहे व तोच बरोबर आहे. कारण वरील ११–३० श्लोकांत सांख्य किंवा संन्यासनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान सांगितलेलें नसून परमार्थवस्तु जो आत्मा, त्याच्या विवेकाविषयींच सर्व ज्ञान आहे. आत्मा मरत नाहीं. तो नित्य, अव्यक्त, अविकार्य, अकर्ता, वगैरे आहे. देहादि सर्व द्वैत असत्–मिथ्या आहे, अनित्य आहे, इत्यादि आत्मानात्मविवेक त्यांत आहे. तसेंच बुद्धि म्ह० ज्ञान, उपपत्ति नव्हे. कारण त्यांत उपपत्ति म्ह० युक्ति सांगितलेली नाहीं. विवेकज्ञानच सांगितलें आहे.

—योगाविषयीं म्ह० आत्मज्ञानप्राप्तीच्या उपायाविषयींची [बुद्धि ऐक. येथें योग म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग हा अर्थ विवक्षित नाहीं, तर योग म्हणजे मुक्तीच्या उपयोगी असलेल्या त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय हा अर्थ विवक्षित आहे. पण तो उपाय तरी कोणता तें स्पष्ट करितात–]—**निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थे कर्मयोगे-कर्मानुष्ठाने च समाधियोगे**—फलाची आसक्ति न ठेवतां सुख-दुःखादि द्वंद्वत्यागपूर्वक ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेला जो कर्मयोग म्हणजे कर्मानुष्ठान व समाधियोग, या योगांविषयींची—**इमां अनन्तरं एव उच्यमानां बुद्धिं**

---

१ 'योगे तु इमां शृणु-' याचा अर्थ रहस्यकार असा करितात–"आतां ही (कर्म-) योगांतील बुद्धि म्ह० ज्ञान (तुला सांगतों) ऐक " येथें 'योगे' म्ह० कर्मयोगांतील, असा अधिकरणसप्तमी मानून अर्थ केला आहे. पण तीसुद्धां विषयसप्तमीच आहे. 'आतां योगाविषयींचें ज्ञान ऐक.' असाच त्याचा खरा अर्थ आहे. कारण 'कर्मयोगांतील ज्ञान ऐक' याचा कांहींच अर्थ होत नाहीं. पण मुळांत 'योग' असा सामान्य शब्द असतांना त्याचा 'कर्मयोग' असा विशेष अर्थ करण्यास काय आधार आहे ? रहस्यकारांनीं योगशब्दाच्या अर्थाविषयीं (गी. र. पृ. ५६-५९) बराच विचार केला आहे. विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा प्रतिविचार येथें करतां येत नाहीं. तथापि त्याचा थोडक्यांत परामर्श घेणें भाग आहे. रहस्यकार म्हणतात–"युज् म्ह० जोडणें या धातूपासून योगशब्द झाला आहे." पण'युजिर् योगे, युज् समाधौ' असा पाणिनिधातुपाठ आहे. त्यांपासून 'योग' हा शब्द झाला आहे. म्हणून त्याचा जोडणें, हा एकच अर्थ नाहीं. तर अमरकोशांत सांगितलेल्या–संहनन (चिलखत), उपाय, ध्यान, संगति व युक्ति, असे त्याचे पांच अर्थ आहेत. त्यांत योग म्ह० कर्मयोग असा अर्थ नाहीं. तथापि रहस्यकार म्हणतात–' ...पुढें तशी स्थिति म्ह० जोड, जुळणी, मिळवणी, संगति, एकत्रावस्थिति प्राप्त होण्याचा 'उपाय साधन, युक्ति किंवा इलाज म्ह० कर्म असाही अर्थ झाला....' पण उपाय० वगैरे म्ह० कर्म हा अर्थ किती सरळ आहे त्याचा विचार वाचकांनींच करावा व तें कर्म तरी कोणतें, तर पृ. ५५-५६ यांत सांगितलेलें 'खाणें, पिणें, खेळणें,' येथून 'जगणें व मरणें' येथपर्यंत सर्व शरीरेंद्रियांचें कर्म; व या कर्मयोगानेंच जनकादिकांना संसिद्धि मिळाली. भगवान्ही 'मला कांहीं कर्तव्य नाहीं, तरी मी हाच खाण्या-पिण्याचा कर्मयोग लोकसंग्रहासाठीं करतों व तूंही तेंच कर्म कर' असा अर्जुनाला उपदेश करीत आहेत ! कोण ही शास्त्रार्थाची विटंबना !! हर हर भगवति गीते, खरोखर तूं या शतकांत अनुकंपनीय झाली आहेस !!! तूं स्वतः दुसऱ्यांच्या शोक-मोहाची निवृत्ति करावयास जरी प्रवृत्त झालेली असलीस तरी हल्लीं गीतारहस्यांतील व्यापक, सरळ, तुलनात्मक, असांप्रदायिक वगैरे अर्थांमुळें तूं स्वतः मात्र शोच्य बनली आहेस ! असो; पण 'योग'शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ रूढही नाहीं व यौगिकही नाहीं. तर तो लाक्षणिक आहे, एवढेंच तूर्त वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. पुढें रहस्यकार म्हणतात—" गीतेंत फार झालें तर चारपांच (अ. ६-१२ व २३) स्थलांखेरीज पातंजलयोग हा अर्थ कोठेंही अभिप्रेत नाहीं. 'युक्ति, कौशल्य, साधन, उपाय, जोड,' हेच अर्थ थोड्या फार भेदानें सर्वत्र आढळून येत असून गीताशास्त्रांतल्या व्यापक शब्दांपैकीं हा एक शब्द आहे." शब्द व्यापक असतो कीं अर्थ ? असो, पण इतकी सूक्ष्म दृष्टि नको; कारण गीतारह-

स्यांत इतकी सूक्ष्म दृष्टि सहन करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. पण हेच अर्थ जर सर्वत्र आढळतात तर योगशास्त्र म्ह० कर्मयोगशास्त्र, योग म्ह० कर्मयोग वगैरे अर्थ कोठून आले? पण हा प्रश्न येऊं नये ह्मणून पुन: ते ह्मणतात—" योगशब्दानें कोणच्या विशिष्ट प्रकारचें कौशल्य, साधन, युक्ति, अगर उपाय गीतेंत मुख्यत्वेंकरून विवक्षित आहे हें सांगण्यासाठीं ' योग: कर्मसु कौशलं-' २-५० योग म्ह० कर्में करण्याची कांहीं विशेष प्रकारची कुशलता, युक्ति, चतुराई, अगर शैली अशी या शब्दाची व्याख्या गीतेंतच स्पष्टपणें केली आणि यावरील शांकरभाष्यांतही ' कर्मसु कौशलं ' या पदांचा कर्माचे ठायीं स्वभावत: असणारें जें बंधकत्व तें नाहींसें करण्याची युक्ति असाच अर्थ केलेला आहे. सामान्यत: पाहिलें तर एकच कर्म करण्याचे अनेक योग किंवा उपाय असतात. परंतु त्यांपैकीं उत्तम साधनास योग हा शब्द विशेषें-करून लावण्यांत येत असतो, " गी. र. पृ. ५७ पण ' योग: कर्मसु कौशलं ' याचा अर्थ काय? कर्में करण्याची युक्ति, चतुराई वगैरे हा का त्याचा अर्थ? आणि शंकराचार्यही तसेंच म्हणतात? धन्य आहे! वाचकहो, आचार्य काय म्हणतात तें यावेळीं जरूर पहा. तुह्मांपुढें भाष्य आहे व त्याचा शब्दश: अर्थही आहे. याच अध्यायाचा पन्नासावा श्लोक व त्यावरील ' योगो हि कर्मसु कौशलं० ' येथून पुढील भाष्य वाचा. म्हणजे भाष्यकार काय ह्मणतात व रहस्यकार काय समजतात, तें स्पष्टच होईल. रहस्यकारांचा ' योग: कर्मसु कौशलं ' या चरणाचा अर्थ कसा चुकला आहे, तें आम्ही त्याच श्लोकावरील टीपेंत दाखवूं. ' उत्तम साधनास योग हा शब्द विशेषें करून लावतात ' हें जर खरें; तर मग योग म्ह० उत्तम साधन, योगशास्त्र म्ह० उत्तम साधनशास्त्र, योगविषयक बुद्धि ऐक म्ह० आत्मज्ञानाच्या उत्तम साधनाविषयींचें ज्ञान ऐक, असा अर्थ करावयाचा सोडून कर्मयोग कोठून आणतां? रहस्यकार म्हणतात—" भगवान् स्वत: आपल्या उपदेशास योग हें नांव देतात. (४.१-३) सहाव्या अध्यायांत अर्जुन (६.३३) व गीतेच्या अखेरच्या उपसंहारांत (अ.१८-७५) संजयही गीतेंतील उपदेशास ' योग ' हेंच नांव देतात. प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं जो समाप्तिसूचक संकल्प असतो त्यांतही ' योगशास्त्र ' हाच गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय होय, असें स्वच्छ म्हटलें आहे. पण या संकल्पांतील शब्दाच्या अर्थाकडे प्रस्तुतच्या टीकाकारांपैकीं कोणींच लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं. " यावर आम्ही ह्मणतों कीं हें सर्व खरें आहे. पण त्यावरूनसुद्धां गीतेचा प्रतिपाद्य विषय ' योग ' आहे, असेंच ठरतें. ' कर्मयोग ' आहे, असें ठरत नाहीं. योग म्ह० कर्मयोग नव्हे. योग म्ह० तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें उपाय, इलाज युक्ति. पण तो उपाय ह्मणजे नुस्तेंच कर्म असा योगशब्दाच्या अर्थाचा संकोच करणें सर्वथा अयोग्य आहे. त्याला कांहीं प्रमाण नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तें गीतेंतील प्रतिपादनाच्याही विरुद्ध आहे. गीतेंत फक्त तिसऱ्या अध्यायांत कर्मयोग आहे. बाकीच्या अध्यायांत सांख्य, कर्मसंन्यास, ध्यान, अभ्यास, भक्ति इत्यादि इतर योग आहेत. गी.भा.पृ. २७ पहा. त्यांना कर्मयोगाचें अंग म्हणणें वैदिकसंप्रदायाच्या विरुद्ध आहे. रहस्यकार आह्मांला वारंवार ज्या नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें बुजगावणें दाखवितात तो धर्मही वैदिक संप्रदायाच्या विरुद्ध जर कांहीं सांगूं लागेल तर त्यालाहि वैदिकधर्म म्हणतां येणार नाहीं. फार काय पण भगवान् कृष्णही जर त्याविरुद्ध जर कांहीं सांगू लागतील तर त्यांचीही सुगतबुद्धाच्या दर्शनाप्रमाणेंच अवस्था होईल, हें विसरतां कामा नये. भग-

वानांनीं अर्जुनाला केलेला उपदेश वैदिक सिद्धान्ताला जर सोडून असता तर वेदाचार्य व्यासांनीं त्याला ' गीता ' या नांवाच्या श्लोकरूपांनीं रचलेंच नसतें. तात्पर्य गीता हें योगशास्त्र आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. तें कर्मयोगशास्त्र आहे, हें म्हणणें मात्र आम्हांला कबूल नाहीं. कारण ' योग ' या शब्दाचा उपाय किंवा साधन हाच अर्थ येथें विवक्षित असून तो कर्मापासून ज्ञानापर्यंत सर्व मोक्षसाधनांना लागू होतो. गीतेंत केवळ कर्मयोगच सांगितलेला नाहीं. अनेक योग सांगितले आहेत. असें असतांना स्वतः असत्-कल्पना करून भाष्यकारादिक तशी असत्कल्पना करीत नाहींत, म्हणून त्यांच्यावर मनःसोक्त आक्षेप करणें, याला काय म्हणावें ? रहस्यकार म्हणतात ' संकल्पांतील शब्दांच्या अर्थाकडे कोणत्याही टीकाकारानें लक्ष दिलें नाहीं ' पण आम्ही त्यांस असें विचारतों कीं ग्रंथाच्या समाप्तिसूचक वाक्याकडे आजवर कधीं कोणीं तरी टीकाकारानें लक्ष दिलें आहे काय ? मूळ ग्रंथावरून ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय ठरवावयाचा कीं ग्रंथाच्या विषयानुक्रमणिके-वरून ? प्राचीन ग्रंथांत विषयानुक्रमणिकेबद्दल असा संकल्प घालीत असत. त्यावरून त्या अध्यायांत, ग्रंथांत वगैरे कोणता विषय आहे, हें कळत असे. यापेक्षां त्याचा विशेष उपयोग नसे. टीकाकार मूळ ग्रंथावर टीका करितात. 'श्रीगणेशाय नमः ' किंवा 'इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे आदिकाव्ये अमुकः सर्गः' असल्या वाक्याचा अर्थ सांगत बसत नाहींत. पण रहस्य-कारांना त्या विषयसूचक वाक्याचेंही महत्त्व वाटलें व त्यांनीं त्याचाही कीस काढला. तेव्हां शंकराचार्यादिकांनीं त्याच्याकडे ढुंकूनही पाहिलें नाहीं, हा त्यांचा अपराध नव्हे का ? पण रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें संकल्पाला जरी महत्त्व दिलें तरी त्यापासून कांहींच इष्ट साधत नाहीं. त्यांतही ' योगशास्त्रे ' असेंच आहे ' कर्मयोगशास्त्रे ' असें नाहीं. यास्तव ' योग ' या शब्दाचा सर्व ठिकाणीं कर्मयोग असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. त्यापेक्षां आ-चार्यांनीं ' हा आत्मानात्मविवेक मीं तुला सांगितला, आतां त्याच्या प्राप्तीचा उपाय सां-गतों, तो ऐक, ' असा जो अर्थ केला आहे तोच सरळ आहे. पण रहस्यकारांना तो कोठला पटावयाला ? ते म्हणतात " युद्ध कां केलें पाहिजे याची सांख्यमार्गाप्रमाणें उपपत्ति सांगि-तल्यावर आतां तुला योगाप्रमाणें उपपत्ति सांगतों, असा भगवंतांनीं आरंभ केला आहे " म्हणजे भगवानांनीं या अध्यायाच्या ११-३० (किंवा रहस्यकारांच्या समजुतीप्रमाणें ११-३८) श्लोकांत जें कांहीं सांगितलें आहे तें युद्ध कां केलें पाहिजे याची सांख्य—संन्या-समार्गाप्रमाणें उपपत्ति सांगितली आहे ! अर्जुनानें युद्ध कां केलें पाहिजे हें सांगण्यासाठीं एवढें मोठें गीताशास्त्र भगवानांनीं सांगितलें ! अर्थात् आमच्यासारख्या इतर असंख्य लो-कांना त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. कारण आम्हांला युद्धाची प्राप्तिच नाहीं. अर्थात् आम्ही आज हजारों वर्षें गीता संसारबंधांतून सोडविणारी आहे, या भावनेनें तिचा जो पाठ करीत आलों ती आमची चूक झाली. एखादा मनुष्य मरणोन्मुख झाला असतां त्याच्याजवळ बसून गीतेचा पाठ करण्याचा जो परिपाठ आहे, तो सर्व फुकट झाला म्हणावयाचा ! का-रण ज्याचे प्राण आतां एका क्षणांत निघून जाणार आहेत त्याच्यापाशीं ' युद्ध कां केलें पाहिजे ' याविषयीं उपपत्ति सांगणारी गीता वाचून काय करावयाचें आहे ? पण अर्जुनानें ' युद्ध कां केलें पाहिजे ' याविषयींची उपपत्ति भगवानाला विचारली आहे कोठें ? ' मला निश्चित श्रेय सांग, मी तुझा शिष्य आहें, तुला शरण आलों आहें, मला उपदेश कर' असें तो

शृणु—ही यानंतरच सांगितली जाणारी बुद्धि ऐक.—**तां च बुद्धिं प्ररोचनार्थं स्तौति**—आतां त्या बुद्धीची श्रोत्याच्या मनांत तिच्याविषयीं रुचि-श्रद्धा उत्पन्न व्हावी म्हणून भगवान् स्तुति करितात.—**यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तः**—ज्या योग-

---

विनवीत आहे. यास्तव ११–३० श्लोकांत भगवानांनीं आत्मज्ञान सांगून आतां येथून त्याच्या प्राप्तीचे उपाय सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा यांचा साध्यसाधनभावसंबंध लावणेंच योग्य आहे. आचार्यांनीं 'योग' म्ह० 'तत्प्राप्त्युपाय' असा सामान्य अर्थ सांगून नंतर त्याचेंच 'ईश्वराराधनार्थ कर्मानुष्ठान व समाधियोग' असें पुढील प्रकरणाला अनुसरून स्पष्टीकरण केलें आहे; व तेंच अतिशय सयुक्तिक आहे. आपल्या सर्व शास्त्रांची शैली प्रायः अशीच दिसते. अगोदर साध्य काय तें सांगून नंतर त्याचीं साधनें सांगितलेलीं असतात. उपनिषदें व दर्शनें यांत हीच पद्धत स्वीकारली आहे. दिग्दर्शनार्थ कांहीं उदाहरणें देतों— 'ब्रह्मविद् परब्रह्माला प्राप्त होतो' असें सांगून व पुढें ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण व तटस्थ लक्षण सांगून नंतर 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' असें त्याचें विचाररूप साधन सांगितलें आहे. ऐतरेय, छान्दोग्य इत्यादिकांतही अगोदर अध्यारोप-अपवादन्यायानें आत्मतत्त्वनिरूपण करून नंतर आत्मविचार हें साधन सांगितलें आहे. योगदर्शनांत प्रथम समाधिपाद व नंतर साधनपाद आहे. सांख्यदर्शनांत प्रथम 'त्रिविधदुःखात्यंताभाव' हा परम पुरुषार्थ सांगून मग त्याचीं साधनें सांगितलीं आहेत. सांख्य व योग या शब्दांचा अर्थ मध्वाचार्य "सांख्यं ज्ञानं। 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद्व्यासस्मृतौ। योगः उपायः।" असें म्हणतात. त्यांत सांख्य म्ह० ज्ञान व योग म्ह० उपाय असा स्पष्ट अर्थ केला आहे. रामानुजाचार्य– ... "आत्मतत्त्वं सांख्यं। मोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यः बुद्धियोगः वक्तव्यः स इह योगशब्देन उच्यते॥" असें म्हणतात. बुद्धीनें निश्चय करण्यास योग्य असलेलें जें आत्मतत्त्व तें सांख्य; व मोक्षसाधनभूत कर्मानुष्ठानांतील बुद्धियोग जो सांगावयाचा आहे तोच येथें योगशब्दानें सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ. अर्थात् येथें योग म्ह० बुद्धियोग म्हटलें आहे. वल्लभसं. टीका 'सांख्यं–आत्मज्ञानात्मकं' व 'तज्ज्ञानार्थं एव कर्मयोगं शृणु' ज्ञानेश्वरमहाराज–"आतां बुद्धियोग निश्चिता। अवधारीं पा।" असें म्हणून योग म्ह० बुद्धियोग म्हणतात.

१ या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत भगवान् आत्मज्ञानोपायाची स्तुति प्ररोचनासाठीं—त्या उपायाविषयीं श्रोत्यांच्या मनांत रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं करीत आहेत असें आचार्य सांगतात. पण रहस्यकार तसें कांहीं सांगत नाहींत. तर 'ज्या बुद्धीनें युक्त झालास म्हणजे (कर्में न सोडतांही) हे पार्था! तूं कर्मबंध सोडशील अशी ही (कर्म) योगांतील बुद्धि... ऐक' असा अर्थ करितात. यांत 'कर्में न सोडतांही' हें रहस्यकारांच्या पदरचें आहे. शिवाय हें मोक्षाचें म्ह० कर्मबंधत्यागाचें स्वतंत्र साधन आहे,असें दाखवावयाचें असल्यामुळें त्यांना असाच अर्थ करणें सोयीचें आहे. शिवाय योगबुद्धीची स्तुति करीत आहेत असें म्हटलें कीं तो अर्थवाद झाला आणि अर्थवाद म्ह० 'पोकळ' व 'उडवून देणें' तेव्हां अशा महत्त्वाच्या वाक्याला रहस्यकार स्तुति किंवा अर्थवाद कसें म्हणतील? अर्थवादाविषयीं त्यांची खोटीच समजूत कशी झाली आहे ती पहा—'...तीं विधानें प्रमाणभूत म्हणजे त्यांतील निरनिराळ्या विषयांसंबधानें ग्रंथकाराचा सिद्धान्तपक्ष दाखविणारीं न मानतां तीं नुस्ती प्रशंसा-

पर म्हणजे पोकळ, आगंतुक अगर स्तुत्यर्थ समजून मीमांसक त्यांस 'अर्थवाद' असें नांव देतात आणि हीं अर्थवादात्मक विधानें (?) सोडून देऊन मग ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवीत असतात." पृ.२३ रहस्यकारांचें हें म्हणणें खरें आहे, असें उपक्रमोपसंहारादि लिंगांची माहिती असलेला कोणीही म्हणणार नाहीं. उपक्रमोपसंहारादि सहाही लिंगें प्रतिपाद्य ठरविण्याच्या कामीं अत्यंत उपयोगी असतात हें आम्हीं वर (गी.भा. पृ.३७-४१ पहा.) दाखविलेंच आहे. अर्थवाद विहिताची स्तुति करून श्रोत्यांच्या मनांत त्याविषयीं रुचि उत्पन्न करीत असतात. ज्याची स्तुति केलेली असते तेंच त्या प्रकरणाचें प्रतिपाद्य असतें; मीमांसेच्या 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' अ. १ पा. २ सू.७ इत्यादि सूत्रांत अर्थवादाचें महत्त्व स्पष्टपणें वर्णिलेलें आहे. असें असतांना त्यांना पोकळ वगैरे म्हणणें, म्हणजे उपक्रमादिकांची आपल्याला माहिती नाहीं, असेंच तज्ज्ञ वाचकांस सुचविणें आहे. अर्थवाद सोडून देऊन मग जर ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवावयाचें तर अर्थवाद तात्पर्यलिंग कसें? पण इतकें सूक्ष्म पाहतें आहे कोण? आपल्याला एखाद्या विषयाची माहिती असो वा नसो, सुचतील त्या कल्पना लिहीत सुटावयाचें, हीच हल्लींची विद्वत्ता व हेंच पांडित्य! असो. अर्थवाद किंवा स्तुति 'पोकळ' नसते; ती नेहमीं भरींवच असते. ज्याची स्तुति केलेली असते तें विहित असतें, त्याचें अनुष्ठान करावें, असा शास्त्राचा आशय असतो. 'यद्धि स्तूयते तद्विधीयते' शास्त्र ज्याची स्तुति करतें त्याचें तें विधान करतें, तें अवश्य करावें, असें सांगतें, असा मीमांसेचाच सिद्धान्त आहे.

या ३९ व्या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"सांख्यशब्दानें कापिलसांख्य किंवा नुस्ता वेदान्त व योगशब्दानें पांतजलयोग हे अर्थ या ठिकाणीं उद्दिष्ट नसून सांख्य म्ह० संन्यासमार्ग आणि योग म्ह० कर्ममार्ग हेच अर्थ या ठिकाणीं घेतले पाहिजेत असें गी. ३.३ या श्लोकावरून उघड होतें." गी. र. पृ. ६२६. पण हा भ्रम आहे. कारण सांख्यशब्दाचा खरा अर्थ आत्मानात्मविवेक आहे. आत्मानात्मविवेक व वेदान्त यांत कांहींच फरक नाहीं. येथील सांख्यशब्दानें सांख्यदर्शन व योगशब्दानें योगदर्शन विवक्षित नाहीं, हें आम्हांलाही संमत आहे. कारण रहस्यकारांनीं आचार्यांच्याच म्हणण्याचा हा अनुवाद केला आहे. पण 'सांख्य म्ह० संन्यासमार्ग व योग म्ह० कर्मयोग' हें म्हणणें आम्हांस संमत नाहीं. कारण तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां' व 'कर्मयोगेण योगिनां' असें म्हटलें आहे. त्यांत कर्मयोगाचा प्रतियोगी ज्ञानयोग आहे, संन्यास नाहीं व योग्यांचा प्रतियोगी सांख्य आहे. अर्थात् योगी म्ह० अनात्मज्ञ कर्माधिकारी गृहस्थ व सांख्य म्ह० ज्ञानी संन्यासी. त्यामुळें येथील सांख्य म्ह० ज्ञानयोग व योग म्ह० कर्मयोग असेंच ३.३ या श्लोकावरूनही ठरतें. पण येथील सांख्य-योगशब्दांचा अर्थ ठरवावयास तिसऱ्या अध्यायाकडे धांव घेणेंच अयोग्य आहे. 'ही मी सांख्यबुद्धि सांगितली' असें भगवानांनीं म्हटलें आहे. त्यामुळें 'ही' म्हणजे पूर्वीं सांगितलेली. पूर्वीं आत्मानात्मविवेक सांगितला आहे. संन्यासमार्गाप्रमाणें कांहीं सांगितलेलें नाहीं. ११–३० श्लोकांत वर जें सांगितलें आहे तें आत्मज्ञान होय. दुसरें कांहीं नाहीं. आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप त्यांत व्यक्त केलें आहे. त्यांत संन्यासमार्गाचा कांहीं संबंधही नाहीं. (गी.भा. पृ. ४५पहा.) तसेंच येथील योगशब्दाचा अर्थ ठरवावयासही लांब जावयास नको.

पुढील प्रकरणावरूनच तो ठरवितां येतो. आचार्यांनीं योगशब्दाचा वर जो अर्थ केला आहे तोच बरोबर आहे, आणि तोच बरोबर कसा तें आम्ही पुढें दाखवूं. येथें अधिक विस्तार नको. रहस्यकार म्हणतात—“ हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र असून त्यांच्या अनुयायांसही अनुक्रमें सांख्य = संन्यासमार्गी आणि योग = कर्मयोगमार्गी असें म्हणतात. (गी. ५.५) ” पण हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र नाहींत.सांख्य–ज्ञान-निष्ठेच्या अधिकाऱ्यांना सांख्य म्हणतात हें खरें. (गी. भाष्यार्थ पृ. ४६ पहा.) कर्मयोग्यांना योगी किंवा ‘ योग ’ म्हणतात, हेंही खरें.

पण त्यांतील सांख्य हें मोक्षाचें अंतरंग साधन असून योग हें बहिरंग साधन आहे किंबहुना योग सांख्याचेंही साधन आहे. त्यामुळें योगाला चित्तशुद्धि व ज्ञान यांच्या द्वारा मोक्ष मिळतो. तो स्वतंत्रपणें मुक्त होत नाहीं. तर मग पांचव्या अध्यायांत ‘यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ’ श्लो. ५ असें कसें म्हटलें आहे ? याचा अधिक विचार पुढें त्याच श्लोकाच्या भाष्यार्थांत करूं. तूर्त इतकेंच सांगणें अवश्य आहे कीं, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेले मनुष्यही मुंबईला पोंचतात व कल्याणाहून निघालेलेही पोंचतात, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेल्यांना कल्याणच्या द्वाराच मुंबईस यावें लागतें, त्याला सोडून मुंबईस जातां येत नाहीं. त्याप्रमाणें विविदिषा संन्यासी व कर्मयोगी, भक्त, इत्यादि सर्वांना मोक्ष या स्थानाला ज्ञानाच्या द्वाराच जावें लागतें. अर्थात् ज्ञान हें सर्व मार्गांचें जंक्शन आहे. ज्ञानापर्यंत जाऊन पोंचल्यावर मग मोक्षाचा एकच मार्ग. ज्ञानानंतर त्याला निरनिराळे फांटे नाहींत. पण हा अद्वैतसिद्धान्त न कळल्यामुळें गीतेचा अर्थ लावतांना रहस्यकारांची फार धांदल उडाली आहे; व त्यांना वारंवार खरसोड करावी लागली आहे. वैदिक संप्रदाय सोडून स्वतःचीच कल्पना चालविल्याचा हा परिणाम आहे. असो;

पुनः रहस्यकार म्हणतात—“ सांख्यनिष्ठेतील लोक केव्हांना केव्हां तरी अखेर कर्मे अजिबात सोडून देणेंच श्रेष्ठ मानीत असल्यामुळें... ... ” पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण सांख्यनिष्ठा म्हणजेच ज्ञानयोग. ज्ञानयोगी कर्मांचा त्याग करूनच सांख्य बनत असतात व सांख्यनिष्ठा भगवानांनींच सृष्टीच्या आरंभीं सांगितली आहे. तेव्हां त्या निष्ठेतील लोक अमुक मानितात, असा त्यांच्यावर आरोप करण्यांत काय अर्थ आहे ?

ते पुनः म्हणतात—“ म्हणून संन्यास न घेतां ज्ञानप्राप्तीनंतरही निष्काम बुद्धीनें सदैव कर्में करीत राहणें, हाच प्रत्येकाचा खरा पुरुषार्थ असें ज्या कर्मयोगनिष्ठेचें मत आहे त्या कर्मयोगांतील किंवा संक्षेपानें योगमार्गांतील ज्ञान सांगण्यास आतां सुरवात करून गीतेंतील शेवटच्या अध्यायापर्यंत अनेक कारणें दाखवून व अनेक शंकांचें निवारण करून या मार्गाचेंच पुष्टीकरण केलें आहे. ... ... भगवानांनीं केलेली फोड लक्षांत ठेवली म्हणजे गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, त्याबद्दल शंका रहात नाहीं. ” गी. र. पृ. ६२६. पण ‘ ज्ञानप्राप्तीनंतर निष्काम बुद्धीनें कर्में करीत राहणें ’ याचा अर्थ काय ? ज्ञानानंतर ज्ञानी पुरुषामध्यें स्वर्ग, पुत्र, धन इत्यादिकांविषयीं काम राहतात कीं काय ? जर राहण्याचा संभव असेल तरच ‘ निष्काम बुद्धीनें कर्में सदैव करीत राहणें ’ या शब्दांना कांहीं तरी अर्थ आहे असें म्हणतां येईल, पण श्रुति ‘ज्ञानी अकाम, निष्काम, आप्तकाम, अकामहत असतो’ असें म्हणते. येथेंही ‘ मनांतील सर्व काम सोडून आत्म्यामध्यें आत्म्यानेंच संतुष्ट असणें, ’ हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण सांगितलें आहे. तेव्हां ‘ ज्ञानी पुरुषानें निष्काम बुद्धीनें कर्में करावीं ’

विषयक बुद्धीनें–ज्ञानप्राप्तीच्या उपायाच्या ज्ञानानें युक्त झालेला तूं—**हे पार्थ**—हे अर्जुना, —**कर्मबन्धं–कर्म एव धर्माधर्माख्यः बंधः–कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि**—कर्मबन्धाला–कर्म हाच धर्म व अधर्म या नांवाचा बंध आहे, त्या कर्मबंधाला सर्वथा टाकशील. (अहो पण कर्मानुष्ठानाविषयींच्या ज्ञानानें कर्मबंधाची निवृत्ति कशी होईल? कारण तत्त्वज्ञानावांचून कर्मांचा समूल त्याग करितां येणें शक्य नाहीं, या शंकेचें समाधान–)—**ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेः इति अभिप्रायः**—ईश्वराच्या आराधनेसाठीं कर्म केलें असतां त्याचा प्रसाद होतो, त्या निमित्तानें तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें आणि तत्त्वज्ञानानें कर्मबंधाची निवृत्ति होते, असा याचा आशय आहे. [येथील 'योग, या शब्दाचा अर्थ–पातंजलयोगशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें ' चित्तवृत्तीचा निरोध ' असा करावयाचा नाहीं. कारण गीताशास्त्रांत तेवढा एकच उपाय सांगितलेला नाहीं. अनेक उपाय सांगितलेले आहेत व योगशब्दाचे अनेक अर्थ रूढ आहेत. त्यांतील उपाय हा सामान्य अर्थ येथें घेणें उचित होय, असें समजून आचार्यांनीं भाष्यांत ' आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय ' असा त्याचा अर्थ केला आहे. नंतर ' कर्मयोग व समाधियोग ' असें त्या उपायाचेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्माचें अनुष्ठान. पण तें कर्मानुष्ठान जर सकाम–फलाच्या इच्छेनें केलेलें असेल तर त्याच्या योगानें ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं. म्हणून त्या कर्मानुष्ठानाला ' फलासक्तीवांचून सुख-दुःखादि द्वंद्वांना सोडून ईश्वराच्या आराधनार्थ केलेलें ' असें विशेषण दिलें आहे. कारण पुढें ४७ व्या श्लोकांत अर्जुनाला असलेंच कर्म करावयास सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें ५३ व्या श्लोकांत समाधियोग सांगितला आहे. अर्थात् पुढील उपदेशाकडे पूर्ण लक्ष देऊनच आचार्यांनीं योगशब्दाचा ' योगः चित्तवृत्तिनिरोधः ' हा योगदर्शनोक्त अर्थ सोडला, व गीतेंतील सर्व साधनांना लागू पडेल असा ' उपाय ' हा अर्थ स्वीकारला,आणि त्यांतील पहिली पायरी ईश्वरार्थ कर्मयोग व शेवटची पायरी समाधियोग, असें स्पष्टीकरण दिलें आहे. योगशब्दाचा 'कर्मयोग' असा अर्थ कोशांत मिळत नाहीं. त्यामुळें त्याचा तो 'प्रसिद्ध अर्थ' आहे, असें केव्हांही म्हणतां येत नाहीं. पण योगशब्दाचा 'उपाय' हा अर्थ कोशांत दिलेला आहे. 'योगः संहननोपायध्यानसंबंधयुक्तिषु' असा अमरकोश आहे.

हें म्हणणें 'संन्याश्यानें ब्रह्मचर्य पाळावें,' या म्हणण्यासारखेंच आहे. 'कर्मं सदैव करीत राहणें हाच प्रत्येकाचा खरा पुरुषार्थ असें कर्मयोगनिष्ठेचें मत आहे ' या म्हणण्याला आधार काय? मीमांसक मुख्य कर्मवादी आहेत. पण तेही कर्मानुष्ठानाला खरा पुरुषार्थ न म्हणतां स्वर्गालाच पुरुषार्थ म्हणतात. ' गीतेंतील शेवटच्या अध्यायापर्यंत कर्मयोगांतील ज्ञानाचेंच पुष्टीकरण केलें आहे ' हें म्हणणें साक्षात् गीतेंतील उपदेशाच्याच विरुद्ध आहे. कसें तें आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं दाखवूं. भगवानांनीं येथें ' सांख्याविषयींचें ज्ञान सांगितलें, आतां योगाविषयीं ऐक. ' एवढेंच म्हणून फक्त विषयविभाग दाखविला आहे. पण तेवढ्यावरून गीतेचा प्रतिपाद्य विषय कर्मयोगच आहे, हें कसें निश्चित होतें? कारण गीतेंत ज्ञान, भक्ति, ध्यान इत्यादि अनेक विषय आहेत, एक कर्मयोगच नाहीं, याविषयींहि अधिक विचार पुढेंच करूं.

योग म्ह० संहनन–चिलखत, उपाय, ध्यान, संबंध व युक्ति असे पांच अर्थ आहेत. त्यांतील उपाय हाच अर्थ येथें संभवतो, ज्ञानोपायांमध्यें कर्मानुष्ठानाचा अंतर्भाव होतो. म्हणून त्याला योग असें गौणवृत्तीनें म्हणतां येतें. तेराव्या अध्यायांत 'अमानित्वमदम्भित्वम्०' श्लो. ७. इत्यादि ज्ञानाच्या साधनांना 'ज्ञान' म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें कर्मानुष्ठान मुख्य समाधियोगाचें साधन आहे म्हणून त्याला 'योग' म्हटलें आहे. अर्थात् योग म्ह० केवल कर्मयोगच असा मुख्यवृत्तीनें जे अर्थ करितात त्यांना हें रहस्य ठाऊक नसतें. असो; पुढील उपायज्ञानाविषयीं श्रोत्याच्या मनांत आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून 'या कर्मानुष्ठानज्ञानानें तूं युक्त झालास म्ह० तुला ईश्वरप्रासादामुळें तत्त्वज्ञान होईल व त्यामुळें तुझा धर्माधर्मसंज्ञक बंध निवृत्त होईल' अशी भगवान् स्तुति करीत आहेत.] ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

अन्वयार्थ—इह—या मोक्षमार्गरूप कर्मयोगांत—**अभिक्रमनाशः**—आरंभिलेल्या कर्माचा नाश—**न अस्ति**—होत नाहीं. त्यांत—**प्रत्यवायः न विद्यते**—दोष नाहीं.—**अस्य धर्मस्य**—या योगरूप धर्माचें—**स्वल्पं अपि**—थोडेंसेंही अनुष्ठान—**महतः भयात्**—संसाररूप मोठ्या भयापासून—**त्रायते**—रक्षितें. ४०

किंचान्यत् नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्मानुष्ठानाचें फळ तरी नियमानें मिळतेंच, अशी खात्री कोठें आहे ? शिवाय त्यांत दोषही संभवतात. तेव्हां या योगबुद्धीवर तरी श्रद्धा कशी ठेवावी ? उत्तर–)—**किं च 'नेहाभि०' इति अन्यत् (उच्यते)**—शिवाय 'नेहाभि०' या श्लोकानें कर्माचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे याविषयीं आणखी कांहीं कारण सांगितलें जातें.—**इह मोक्षमार्गे-कर्मयोगे**—या मोक्षमार्गांत–कर्मयोगांत—**अभिक्रम-**

---

१ रहस्यकार–" कर्मयोगाच्या मुख्य मुख्य सिद्धान्तांचा प्रथम निर्देश करितात–" असें या श्लोकाला अवतरण देतात व पुढें श्लोकाचा अर्थ असा करितात–" येथें म्ह० या कर्मयोगमार्गांत (एकदां) आरंभिलेल्या कर्माचा नाश होत नाहीं व (पुढें) विघ्नही येत नाहीं. या धर्माचें थोडेंही (आचरण) मोठ्या भयापासून संरक्षण करितें." आचार्यांनीं 'इह' या शब्दाचा 'या मोक्षमार्गांत–कर्मयोगांत' असा अर्थ केला आहे व निष्काम व ईश्वरार्पणबुद्धीनें केलेलें कर्म हें मोक्षाचें साधन असल्यामुळें त्याला मोक्षमार्ग म्हणणेंच उचित आहे. रहस्यकारांनीं 'प्रत्यवाय'शब्दाचा अर्थ 'विघ्न' असा केला आहे. तो चिन्त्य आहे. कारण कर्मकांडांत प्रत्यवायशब्दाचा अर्थ 'दोष' असाच केला जातो. रहस्यकार 'महतः भयात्' याचा अर्थ 'मोठ्या भयापासून' असा अगदीं सरळ करितात. पण मोठें भय

नाशः अभिक्रमणं-अभिक्रमः-प्रारंभः तस्य नाशः न अस्ति—अभिक्रमण करणें, ह्राच अभिक्रम आहे. अभिक्रम म्ह० प्रारंभ. त्याचा नाश नाहीं. [मोक्षमार्गभूत कर्मानुष्ठानांत म्ह० निष्काम ईश्वराराधनार्थ केलेल्या कर्मानुष्ठानांत प्रारंभिलेल्या कर्मांचा नाश होत नाहीं.]—**यथा कृष्यादेः**—ज्याप्रमाणें शेती, व्यापार इत्यादि कर्मांचा

कोणतें, तें कांहीं सांगत नाहींत. आचार्य—'या योगधर्माचें थोडेसेंही अनुष्ठान जन्ममरणादि-रूप संसारभयापासून रक्षितें' असा त्याचा अर्थ करितात. वस्तुतः योगधर्माचा हा रोचक अर्थवाद आहे. पण रहस्यकार त्यालाच मुख्य सिद्धान्त म्हणतात. जणुं काय अर्थवाद व सिद्धान्त यांत कांहींच फरक नाहीं ! पण श्लोकांतील अक्षरार्थावरूनही ही योगधर्माची स्तुति—प्रशंसा आहे, हें उघड होतें. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"कर्मयोगमार्गांत एका जन्मांत सिद्धि मिळाली नाहीं, तरी केलेलें कर्म फुकट न जातां पुढील जन्मांत तें उपयोगीं पडतें आणि जन्मोजन्मीं अशी भर पडत जाऊन अखेर केव्हांना केव्हां तरी खरी सद्गति मिळते, असा याचा अर्थ आहे." मग असें जर आहे तर 'ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें काय करावें, तें सांगण्यासाठीं गीता प्रवृत्त झाली आहे,' इत्यादि म्हणण्याची वाट काय ? ज्ञानानंतरही सिद्धि मिळविण्यासाठीं जर अनेक जन्म कर्मयोग आचरावा लागत असला तर त्या बिचाऱ्या ज्ञानाची कींव करावयास पाहिजे ! रहस्यकार ! ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें कर्मयोगमार्गानेंच जावें, असा भगवानांचा उपदेश ना ? आणि त्याच ज्ञानोत्तर कर्मयोगाचें जन्मोजन्म आचरण केल्यानें त्यांत भर पडत जाऊन अखेर केव्हांना केव्हां तरी खरी सद्गति मिळते, हेंच गीतेचें रहस्य ? खरोखर आपला हा सिद्धान्त अपूर्व आहे ! बिचाऱ्या सांप्रदायिक अद्वैतमार्गियांना किंवा दुसऱ्या कोणाही सांप्रदायिकाला असला ज्ञानोत्तरही अनेक जन्म खितपत ठेवणारा कर्मयोगमार्ग गीतेंत दिसला नाहीं. पण सांप्रदायिक टीकाकारांच्या छापेंतून सुटल्यामुळें आपणास तो दिसला ! ! बिचारे रहस्याचे श्रद्धाळु वाचक स्वतःला ज्ञानी समजून अनेक जन्म ज्ञानोत्तर कर्मयोग करीत राहोत ! ! त्यांना अखेर केव्हांना केव्हां तरी सद्गति मिळेल. आम्हां आचार्यभक्तांना किंवा अद्वैतवेदान्तसांप्रदायिकांना ज्ञानसमकालच मुक्ति पाहिजे आहे. ज्ञानापूर्वी चित्तशुद्धीसाठीं आम्ही अनेक जन्म कर्म, उपासना, ध्यान इत्यादि करूं. ज्ञान झाल्यावर एक क्षणभरही पुनर्जन्म घेणार नाहीं. असो; शास्त्रार्थाची यथार्थ प्रतिपत्ति न झाल्याचें हें स्पष्ट चिह्न आहे. शिवाय असें कीं, एकाच जन्मांत सिद्धि जरी न मिळाली तरी केलेलें पुण्याचरण फुकट जात नाहीं, हा नियम एका कर्मयोगालाच का तेवढा लागू आहे ? आणि भक्ति, उपासना, ध्यान यांनाही तोच नियम कां लागू नाहीं ? शिवाय हा नियम कोणत्या कर्माला लागू आहे बरें ? गी. र. च्या ५५-५६ पृष्ठावर सांगितलेल्या खाणें, पिणें, खेळणें, बसणें इत्यादि कर्मांनाच तो लागू आहे ना ? यापेक्षां आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें 'इह' म्ह० त्या मोक्षमार्गांत आरंभिलेलें साधन फुकट जात नाहीं, असें म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय; आणि आत्मज्ञान हेंच मोक्षाचें साक्षात् साधन असल्यामुळें कर्मयोगादि सर्व साधनें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीसाठीं आहेत. चित्तशुद्धि होईपर्यंत त्यांचें अनेक जन्म अनुष्ठान करावें लागतें ज्ञानोत्तर साधनांची मुळींच गरज नाहीं व ज्ञानोत्तर एकाही जन्माचा संभव नाहीं, मग अनेक जन्म तर दूरच राहिले, हा वेदान्तसिद्धान्त होय.

आरंभ जरी केला तरी त्याचें इष्ट फळ मिळेलच असा निश्चय नसतो, (कारण शेती-व्यापार वगैरे केल्यास फायदा होण्याचा संभव आहे, एवढ्या आशेवरच मनुष्य त्यांचा आरंभ करतो) तशी या कर्मानुष्ठानांत प्रारंभाच्या नाशाची भीति नसते.—**योगविषये प्रारंभस्य अनैकान्तिकफलत्वं न इत्यर्थः**—या योगविषयांतील प्रारंभाला व्यभिचारि फलत्व नाहीं. म्ह० वैदिक कर्माचें नियत फळ मिळत नाहीं, असें कधीं होत नाहीं. तें अवश्य मिळतेंच. केलेलें शास्त्रीय अनुष्ठान व्यर्थ जात नाहीं, असा याचा भावार्थ.—**किंच**—शिवाय दुसरें असें कीं,—**चिकित्सावत् प्रत्यवायः अपि न विद्यते**—एखादा वैद्यराज एखाद्या रोग्याच्या रोगावर औषधोपचार करीत असतांना रोग वाढण्याचा किंवा मरण येण्याचाही संभव असतो. म्ह० चिकित्सेंत प्रत्यवायही संभवतो. पण चिकित्सेप्रमाणें–औषधोपचाराप्रमाणें या वैदिक कर्मानुष्ठानांत प्रत्यवायही नाहीं. (कारण तें वेदाविहित आहे.)—**किं तु भवति**—तर मग त्या कर्मानुष्ठानाचें कोणतें फळ मिळतें ? —**अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठितं महतः-जन्ममरणादि-लक्षणात् संसारभयात् त्रायते-रक्षति**—या योगधर्माचें थोडेंसेंही अनुष्ठान फार मोठ्या जन्म-मरणादिरूप संसारभयापासून रक्षण करतें. [सम्यग्ज्ञान उत्पन्न करून त्याच्या द्वारा तें अनुष्ठान संसारभयांतून सोडवितें. कारण ' सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । यतिस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ॥ ' सर्व पापांमध्यें आसक्त असलेलाही जो कोणी क्षणभर अच्युताचें ध्यान करतो तो यति, तपस्वी व पंक्तिपावन ब्राह्मणालाही पावन करणारा होतो, असें म्हटलें आहे. ही अच्युताच्या ध्यानाची स्तुति आहे. त्यावरून दिवसभर सर्व पापें करावीं व क्षणभर अच्युताचें ध्यान करावें,म्हणजे यति, तपस्वी व पंक्तिपावन होतां येतें, असें न समजतां पापी पुरुषसुद्धां क्षणभरच अच्युत-ध्यान करून जर पावन होतो तर मुळींच पाप न करितां अहर्निश ध्यान करणारा मनुष्य साक्षात् ईश्वरमय होईल, यांत आश्चर्य कसलें ? यास्तव आपणास साक्षात् परमात्मरूप होण्यासाठीं पुण्याचरणपूर्वक अच्युताचें सतत ध्यान केलें पाहिजे, असा त्यावरून निश्चय करावा. कारण स्तुतीचा उपयोग त्या त्या साधनाविषयीं साधकाच्या मनांत आवड उत्पन्न करण्यापुरताच असतो. या श्लोकांत व अ. ६ श्लो. ४० येथेंही या मार्गाची अशीच स्तुति केली आहे. असल्या स्तुतीला व निंदेलाही अर्थवाद म्हणतात.] ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे कुरुनंदन—हे कुरुवंशजा अर्जुना !—**इह**—या मोक्षमार्गांत—**व्यवसायात्मिका बुद्धिः**—ही निश्चयस्वभावाची बुद्धि—**एका**—एकच आहे.—**अव्यवसायिनां**—अनिश्चयी पुरुषांच्या—**बुद्धयः**—बुद्धि—**बहुशाखाः**—अनेक प्रकारच्या—**च**—व—**अनन्ताः हि**—अनन्त आहेत, हें प्रसिद्ध आहे. ४१.

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन। याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते । ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(येथें सांख्यज्ञान व योगज्ञान असें बुद्धिद्वयच सांगितलें आहे. पण वैशेषिक, न्याय, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, चार्वादिकांचीं नास्तिक शास्त्रें इत्यादिकांनीं उपदेशिलेलीं दुसरीं ज्ञानेंही आहेत. भगवानांनीं त्या सर्वांकडे दुर्लक्ष करून हें बुद्धिद्वयच कां सांगितलें ? उत्तर–)—**या इयं सांख्ये बुद्धिः उक्ता**—जी ही सांख्यबुद्धि वर सांगितली—**च योगे वक्ष्यमाणलक्षणा**—आणि पुढें योगबुद्धि सांगावयाची आहे—**सा 'व्यवसाया०' इति**—तीच एक प्रमाणभूत बुद्धि आहे, असें आतां भगवान् 'व्यवसायात्मिका०' या श्लोकानें सांगतात.—**हे कुरुनंदन**—अर्जुना—**इह श्रेयोमार्गे**—या

१ 'कर्मयोगांतील महत्त्वाचा दुसरा सिद्धान्त आतां सांगतात-' असें या श्लोकाला अवतरण देऊन रहस्यकार त्याचा अर्थ असा करितात—"व्यवसाय म्ह० कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी (इन्द्रियरूपी) बुद्धि या मार्गांत एक म्ह० एकाग्र असावी लागते. कारण ज्यांच्या बुद्धीचा (अशा प्रकारें) एक निश्चय होत नाहीं त्यांच्या बुद्धि म्ह० वासना अनेक फांटे फुटलेल्या व अनंत (प्रकारच्या) असतात." पण या श्लोकांत कर्मयोगांतील सिद्धान्त मुळींच सांगितलेला नाहीं. मोक्षमार्गांत निश्चित एकच बुद्धि असते व प्रवृत्तिमार्गांत अनिश्चित अनेक बुद्धि असतात, असें सांगून या श्लोकांतही मोक्षमार्गभूत योगाची प्रशंसाच विवक्षित आहे. कारण 'योगबुद्धि ऐक' असें जरी भगवानांनीं ३९ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे, तरी पुढच्याच श्लोकांत कांहीं ती सांगण्यास आरंभ केलेला नाहीं. तर प्रथम २॥ श्लोकांत त्या बुद्धीची प्रशंसा व ४२–४४ श्लोकांत इतर सकाम बुद्धीची निंदा करून ४५ व्या श्लोकांत 'अर्जुनाला तूं निष्काम हो,' असें सांगून ४६ श्लोकांत ज्ञानाच्या फलांत सर्वकर्मफलांचा अंतर्भाव होतो असें म्हणून ४७ व्या श्लोकांत पण तुला कर्माचाच अधिकार आहे, येथून योगाच्या उपदेशास आरंभ केला आहे. यास्तव स्तुतिरूप किंवा निंदारूप अर्थवादाला कर्मयोगमार्गांतील सिद्धान्त म्हणतां येत नाहीं. या श्रेयोमार्गांत व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयस्वभावाबुद्धि म्ह० ज्ञान एकत्र आहे. वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि व पुढें सांगावयाची योगबुद्धि हीं एकच प्रमाणभूत बुद्धि आहे. कारण ती निर्दोष वेदरूप प्रमाणापासून झालेली आहे. बाकीच्या दर्शनकारांच्या बुद्धि सम्यक्प्रमाणजनित नसतात, असें आचार्य म्हणतात. पण रहस्यकार व्यवसायात्मिका बुद्धि म्ह० कार्याकार्यांचा निश्चय करणारें बुद्धींद्रिय असें म्हणून 'एका' म्ह० एकाग्र असावें लागतें, असें सांगतात. पण एका म्ह० एकाग्र हा सरळ अर्थाचाच प्रकार कीं काय ? बरें, एका म्ह० एकाग्र असें जरी मानलें तरी पुढें त्यालाच स्थिर म्हटलें आहे. याचा सरळ अर्थ असा होतो कीं कार्याकार्यांचा निश्चय करणारें

बुद्धींद्रिय स्थिर असावें लागतें. पण स्थिर म्हणजे काय, तर ते पुढें म्हणतात—" ज्यांच्या बुद्धीचा अशा प्रकारें एक निश्चय होत नाहीं त्यांच्या बुद्धि म्ह० वासना अनेक फांटे फुटलेल्या व अनंत प्रकारच्या असतात " म्हणजे कशास कांहीं मेळच नाहीं. पूर्वार्धात बुद्धि म्ह० बुद्धींद्रिय व उत्तरार्धात बुद्धि म्हणजे वासना. पूर्वार्धात व्यवसायात्मिका म्ह० कार्याकार्याचा निश्चय करणारी व एका म्ह० एकाग्र पण उत्तरार्धात अव्यवसायिनां म्हणजे ज्यांच्या बुद्धीचा अशा प्रकारें (म्ह० कशा प्रकारें ?) एक निश्चय नाहीं त्यांच्या; या अर्थाला सरळ म्हणावयाचें कीं सुसंगत म्हणावयाचें कीं म्हणावयाचें तरी काय ? पण रहस्यकारांना याच अर्थाचें मोठें कौतुक वाटतें. ते म्हणतात—"या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणांत बुद्धि असा नुस्ताच शब्द आहे. मागें व्यवसायात्मक हें विशेषण नाहीं. म्हणून ' बुद्धय: ' या अनेकवचनानें " वासना, कल्पनातरंग " असा अर्थ होऊन " ज्यांची व्यवसायात्मक बुद्धि म्ह० निश्चय करणारें बुद्धींद्रिय स्थिर नाहीं त्यांच्या मनांत क्षणोक्षणीं नेव तरंग किंवा वासना उत्पन्न होत असतात, " "असा एकंदर श्लोकाचा अर्थ होतो. बुद्धि या शब्दाचे ' निश्चय करणारें इंद्रिय ' व ' वासना ' हे दोन्ही अर्थ लक्षांत ठेवल्याखेरीज कर्मयोगांतील बुद्धीच्या विवेचनाचें मर्म नीट समजावयाचें नाहीं. " ६२७. पण बुद्धि म्ह० वासना हा अर्थ कोणत्या कोशांत आहे ! ' संकल्पविकल्पात्मकं मन: निश्चयात्मिका बुद्धि: ' अशीं क्रमानें मन व बुद्धि यांचीं लक्षणें वेदान्तग्रंथांत करीत असतात. पण येथें बुद्धीचें लक्षण सांगावयाचें नाहीं. मग ' व्यवसायात्मिका ' हें बुद्धीला विशेषण देण्याचें कारण काय? रहस्यकार ह्मणतात ' त्या विशेषणामुळें येथें बुद्धि म्ह० बुद्धींद्रिय हा अर्थ घ्यावा असें कळतें व उत्तरार्धात तें नसल्यामुळें व बहुवचनामुळें बुद्धि म्ह० वासना, कल्पनातरंग असा अर्थ होतो.' पण असा अर्थ करण्याचें कारण काय ? जेथें जेथें ' व्यवसायात्मिका ' हें विशेषण नसतें तेथें तेथें असाच अर्थ करूं लागल्यास ' सांख्ये बुद्धि: ' ' योगे बुद्धि: ' इत्यादि ठिकाणींही तसाच करावा लागेल. पण तो केव्हांही सयुक्तिक होणार नाहीं. शिवाय ' एका ' या विशेषणाचा अर्थ अगोदर एकाग्र व नंतर स्थिर, असा लांबवावा लागतो. पण त्यापेक्षां या मोक्षमार्गांत प्रमाणजनित निश्चयस्वरूप अशी ही सांख्य-योगबुद्धि एकच आहे. तिच्या अनेक शाखा नाहींत. पण अशा प्रमाणजनितबुद्धीनें हीन असलेल्या लोकांच्या बुद्धि अनंत व अनेक शाखांनीं युक्त असतात, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक, सरळ व प्रकृत विषयाला धरून नाहीं का ? मोक्षमार्गांतील ही प्रस्तुत बुद्धि एक व इतर मार्गांतील बुद्धि अनेक असा अर्थ करण्यांत ' एका ' व ' अनंता: ' या शब्दांचें स्वारस्य किती चांगल्या रीतीनें व्यक्त होतें ? वरील उताऱ्यांत ' ज्यांची ... व त्यांच्या मनांत ' इत्यादि जो अर्थ सांगितला आहे तो तर मुळाला अगदींच सोडून आहे. कारण मूळ श्लोकांत ' ज्यांची ' व ' त्यांच्या ' असा संबंध दाखविणारे शब्द नाहींत. या श्लोकाचा रहस्यकारासारखा अर्थ रामानुज, माध्व, वल्लभ, ज्ञानेश्वरमहाराज इत्यादि दुसरे कोणी करीत नाहींत. सर्व टीकाकार प्राय: आचार्यासारखाच अर्थ करितात व तसाच संबंध लावितात. सांख्ययोगबुद्धीच्या प्रशंसापरच हे श्लोक आहेत, असें त्या सर्वांचें म्हणणें आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. मध्वाचार्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धि:' म्ह० सम्यक्–युक्तिनिर्णीत मत, असा अर्थ करितात. रामानुजाचार्य म्हणतात—'मुमुक्षुणा अनुष्ठेये कर्मणि बुद्धि: व्यवसायात्मिका बुद्धि: व्यवसाय: निश्चय:' म्ह०

मोक्षमार्गांत—**व्यवसायात्मिका-निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः**—व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयस्वभावाची एकच बुद्धि आहे. (श्रेयोमार्गांत प्रवृत्त झालेल्या या व्यवसायात्मिका बुद्धीचें फळ सांगतात-)—**इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका**—या प्रकृतबुद्धिद्वयाच्या अपेक्षेनें इतर-त्याच्या उलट-अप्रमाणजनित-स्वकपोलकल्पित अशा ज्या बुद्धि त्यांचा संसाराला कारण होणारा जो शाखाभेद त्याला बाधित करणारी आहे.—**सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्**—कारण ही बुद्धि निर्दोष वेदवाक्यरूप प्रमाणापासून उत्पन्न झालेली असल्यामुळें इतर काल्पनिक ज्ञानाच्या प्रकारांचा बाध करणारी आहे. [त्यामुळें येथें सांगितलेलें बुद्धिद्वय म्ह० उपायरूप योगबुद्धि व उपेयरूप सांख्यबुद्धि अनुक्रमें परंपरेनें व साक्षात् संसारहेतुभूत अज्ञानाचा बाध करणारी आहे. उत्तरार्धाचें व्याख्यान-]—**याः पुनः इतराः बुद्धयः**—आणि ज्या प्रस्तुत बुद्धिद्वयाहून इतर बुद्धि आहेत,—**यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारः नित्यप्रततः विस्तीर्णः भवति**—ज्या अप्रामाणिक बुद्धींचा प्रसंगोपात्त आणखी अत्यंत वाढलेला विस्तार प्रवृत्त झाल्यामुळें संसार अनंत, अपार, अनुपरत म्ह० नित्य प्रतत-अत्यंत विस्तीर्ण होतो—**च**—आणि—**प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशात् अनन्तभेदबुद्धिषु उपरतासु संसारः अपि उपरमते**—शुद्ध अनुमान व आगम या प्रमाणांनीं उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरूप निमित्तामुळें त्या अनंतबुद्धि निवृत्त झाल्या असतां संसारही निवृत्त होतो—**ताः बुद्धयः बहुशाखाः**—त्या बुद्धि बहुशाखा आहेत.—**बह्व्यः शाखाः यासां ताः बहुशाखाः बहुभेदाः इति-एतत्**—ज्यांच्या शाखा-भेद पुष्कळ आहेत त्या बहुशाखा-बहुभेदयुक्त असा याचा भावार्थ—**प्रतिशाखाभेदेन अनन्ताः बुद्धयः हि**—प्रत्येक शाखेच्या भेदामुळें अनन्त बुद्धि होतात,—**केषां**—कोणाच्या?—**अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः**—अव्यवसायींच्या-वेदरूप स्वतःप्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरहित लोकांच्या बुद्धि अनंत असतात असा भावार्थ. [वर सांगितलेली जी व्यवसायात्मिका बुद्धि तिच्याहून अगदीं निराळ्या असलेल्या बुद्धि बहुशाखांनीं युक्त व अनन्त असतात. त्या काल्पनिक-अप्रामाणिक बुद्धींविषयींच्या आनुषंगिक अभिनिवेशामुळें तिच्यामध्यें आणखी अनेक प्रकार उद्भवतात. तेच त्यांचे शाखाभेद होत. त्यांच्या प्रवृत्तीमुळें संसार अनंत बनतो. सम्यग्ज्ञानावांचून संसाराची निवृत्ति न होणें, हेंच त्याचें अनन्तत्व आहे. संसार स्वतः कार्य आहे. पण त्याचें वस्तुभूत-सत्य-अबाधित कारण नाहीं. म्हणून अपार-पाररहित म्हटलें आहे. तो प्रवाहरूपानें नित्य प्रवृत्त आहे. केव्हांही निवृत्त होत नाहीं. म्हणून त्याला अनुपरत-नित्यप्रतत म्हटलें आहे. तात्पर्य इतर अनंत भेदयुक्त बुद्धींच्या प्रवृत्तीमुळें

मुमुक्षूनें अनुष्ठान करावयास योग्य असलेलें जें मोक्षसाधनभूत कर्म त्याविषयींची बुद्धि ही व्यवसायात्मिका बुद्धि होय. व्यवसाय म्ह० निश्चय. इतर टीकाकारही व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयात्मिका व एका म्ह० एक असाच अर्थ करितात.

संसार असा अनन्त, अपार व नित्य प्रवृत्त होऊन विस्तारला आहे. पण वेदोक्त प्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या विवेक-बुद्धीमुळें सम्यग्ज्ञान होऊन अप्रामाणिक बुद्धीचे अनंत भेद निवृत्त होतात. त्या असंख्य विपरीत बुद्धि निवृत्त झाल्या असतां संसारही निवृत्त होतो. पण जे विवेकबुद्धिहीन असतात त्यांचीं ज्ञानें बहुशांखांनीं युक्त व अनन्त असतात. इतर बुद्धींतील एकेका बुद्धीचे अवान्तर भेद अनेक असल्यामुळें ते सर्व मिळून अनंत भेद झाले आहेत.] ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

अन्वयार्थ—**हे पार्थ**—हे अर्जुना !—**वेदवादरताः**—वेदांचे जे रमणीय अर्थवाद त्यांतच आसक्त झालेले—**अन्यत् न अस्ति इति वादिनः**—स्वर्गादि फल देणाऱ्या कर्मांहून दुसरें कांहीं चांगलें साधन नाहीं, असें बोलणारे—**कामात्मानः**—कामस्वभाव–नाना प्रकारच्या विषयासक्तीनें विषयमय झालेले,—**स्वर्गपराः**—स्वर्गालाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे, असे—**अविपश्चितः**—अविद्वान्–अविवेकी लोक—**यां इमां पुष्पितां**—ज्या या फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें रमणीय वाटणाऱ्या—**जन्मकर्मफलप्रदां**—जन्म हेंच कर्मांचें फल देणाऱ्या,—**भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां**—भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं जिच्यामध्यें अनेक प्रकारचीं कर्मे सांगितलीं आहेत, अशा—**वाचं**—वाणीला—**प्रवदन्ति**—बोलतात,—**तया**—त्या वाणीनें—**अपहृतचेतसां**—ज्यांचें चित्त हरण केलें आहे अशा—**भोगैश्वर्यप्रसक्तानां**—भोग व ऐश्वर्य यांत अत्यंत आसक्त झालेल्या—**तेषां**—त्या अविवेक्यांची—**व्यवसायात्मिका बुद्धिः**—निश्चयस्वभाव–सांख्ययोगबुद्धि—**समाधौ**—अंतःकरणांत—**न विधियते**—होत नाहीं. ४२—४४.

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रता हे पार्थ नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—(सांख्य-योगरूप एकच जर प्रमाणभूत बुद्धि आहे तर सर्वांच्या चित्तांत तीच एक स्थिर कां होत नाहीं ? उत्तर-)—**येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः नास्ति** —ज्यांची अशी निश्चयात्मक बुद्धि–ज्ञान नसतें.—**ते 'यां०' इति**—ते ही अर्थवादरूप वाणी बोलतात. ती त्यांचें चित्त आकर्षण करून घेते. त्यामुळें प्रायः त्यांना निश्चयात्मक ज्ञान होत नाहीं, असें 'यां०'इत्यादि श्लोकांनीं सांगतात—**यां इमां पुष्पितां–पुष्पित-**

१ पण रहस्यकार ह्मणतात—" व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर किंवा एकाग्र नसली म्ह० दररोज निरनिराळ्या वासनांनीं मन व्यग्र होऊन आज पुत्रप्राप्तीसाठीं अमुक कर्म कर तर उद्यां स्वर्गप्राप्तीसाठीं अमुक कर्म कर, अशा नादांत मनुष्य कसा पडतो याचें आतां वर्णन करितात. " ६२७ व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयरूप बुद्धि, ती स्थिर व एकाग्र नाहीं, असें कसें ह्मणतां येईल ? स्थिर किंवा एकाग्र नसलेली बुद्धि निश्चयात्मिका कशी? शिवाय 'बुद्धीं-द्रिय' याचा रूढ अर्थ 'ज्ञानेंद्रिय' असा आहे. तथापि रहस्यकारांनीं अन्तःकरणालाच बुद्धीं-द्रिय म्हटलें आहे, असें आपण समजूं. पण सर्व अन्तःकरणाला व्यवसायात्मक हें विशेषण लागत नाहीं. अन्तःकरणाच्या चार वृत्ति मानतात. चित्त, अहंकार, बुद्धि व मन. निदान बुद्धि व मन अशा दोन तरी मानतात. त्यांतील मन चंचल, अनिश्चित, संकल्प-विकल्पात्मक व बुद्धि निश्चयात्मिका असते. त्यामुळें ' निश्चयात्मिका बुद्धि स्थिर किंवा एकाग्र नसली ' हा शब्दप्रयोगच संभवत नाहीं. मन स्थिर किंवा एकाग्र नसतें. बुद्धि तशी नसते. रहस्यकारांनीं येथें ' वासना ' हा शब्द ' इच्छा ' या अर्थी योजलेला दिसतो. पण शास्त्रांत किंवा संस्कृत भाषेंतही वासनाशब्दाचा इच्छा हा अर्थ रूढ नाहीं. तर वासना म्ह० अनु-भवाचें सूक्ष्म रूप, संस्कार, असा अर्थ रूढ आहे. वासना म्ह० इच्छा, हा प्राकृत अर्थ आहे. पण गीताशास्त्रांत प्राकृत अर्थी रूढ असलेला वासनाशब्द योजला असेल, असें म्हणतां येत नाहीं. तसेंच पुढील तीन श्लोकांतल्या अर्थाकडे पाहिलें म्हणजे रहस्यकार सांगतात तसें वर्णन त्यांत नसून आचार्य ह्मणतात त्याप्रमाणें ' ज्यांना सम्यक् प्रमाणजनित निश्चित ज्ञान झालेलें नसतें, ते कर्मकांडात्मक वेदांतील अर्थवादांतच आसक्त होतात व त्यामुळेंच त्यांच्या चित्तांत हें प्रमाणजनित ज्ञान उत्पन्नच होत नाहीं, ' असें वर्णन आहे. मध्वाचार्य ह्मणतात–अवैदिक मतेंच अव्यवसायात्मक असतात. वैदिक मत तसें नसतें. हें खरें, तथापि कांहीं वैदिकच सर्व वैदिक कर्में स्वर्गफलासाठीं आहेत असें म्हणतात, त्यांचें मत खरें वैदिक नसून वैदिकाभास आहे, असें दाखविण्यासाठीं तीन श्लोकांत त्यांच्या मताची निंदा केली आहे. रामानुजाचार्यही ' भगवान् काम्यकर्माधिकाऱ्यांची निंदा करि-तात ' असें याला अवतरण देतात. वल्लभाचार्यादि इतरांचेंही म्हणणें असेंच आहे. चित्त-शुद्धीसाठीं निष्काम व ईश्वरार्पणबुद्धीनें केलेल्या कर्माची स्तुति करण्यासाठीं काम्यकर्माची ही निंदा–हा निंदार्थवाद आहे, व तो मीमांसेच्या पद्धतीला धरून आहे. सांप्रदायिक टीकाकारांना दोष देऊन व त्यांचा अर्थ ओढाताणीचा असतो असें म्हणून स्वतः सरळ अर्थ करणारे रहस्यकार या तीन श्लोकांचा अर्थ कसा करितात तो पहा—' हे पार्था ! ' वेदवादरताः-' (कर्मकांडात्मक) वेदांतील (फलश्रुतीच्या) वाक्यांना भुललेले व 'नान्यत् अस्ति इति वादिनः-' त्याखेरीज दुसरें कांहीं नाहीं, असें म्हणणारे 'अविपश्चितः' मूढ (जे) लोक ' पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति-' फुलवून असें भाषण करितात कीं–४२ "–' क्रियाविशेष-

वृक्ष इव शोभमानां—ज्या या पुष्पित म्ह० फुललेल्या पळसाच्या वृक्षाप्रमाणें शो-

---

बहुलां ' अनेक प्रकारच्या (यज्ञयागादि) कर्मांनींच ' जन्मकर्मफलप्रदां-' (पुनः) जन्म होणें हें फळ मिळून (जन्मोजन्मीं) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें, " ' स्वर्गपराः कामात्मानः-' ते स्वर्गाच्या पाठीस लागलेले काम्यबुद्धीचे लोक ' तया अपहृत-चेतसां ' वरील भाषणाकडेच त्यांचें मन ओढलें जाऊन ' भोगैश्वर्यप्रसक्तानां ' भोग व ऐश्वर्य यांत गढून जातात व त्यामुळें त्यांची ' व्यवसायात्मिका बुद्धिः ' व्यवसायात्मक म्ह० कार्याकार्याचा निश्चय करणारी बुद्धि (कधींच) ' समाधौ- ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणीं ' न विधीयते ' स्थिर होऊं शकत नाहीं. " ४४ पृ. ६२८. यांत मूळ श्लोकांतील शब्द अवतरणचिह्नांत आम्हीं मुद्दाम दिले आहेत. ' रताः ' म्ह० भुललेले हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण रत ह्म० आसक्त झालेले, भुललेले नव्हे. कारण भुलणें निराळें व रत होणें निराळें. ' पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति-' याचा ' फुलवून असें भाषण करितात, ' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण ' पुष्पित ' हें वाणीचें विशेषण आहे व त्याचा अर्थ ' आपातरमणीय ' असा आहे. फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें शोभणारी, ऐकायला मोठी गोड अशी वाणी बोलतात. ' वाचं ' याचा भाषण व ' पुष्पितां ' याचा फुलवून हा अर्थ व ' वाचं प्रवदन्ति ' याचा ' असें भाषण करितात ' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण जी वाणी बोलतात तिनें ज्यांचें चित्त हरण केलें आहे असा पुढें संबंध असून 'जन्मकर्मफलप्रदां' व 'भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रि-याविशेषणबहुलां ' हीं विशेषणें आहेत. त्यामुळें ती वाणी ह्म० वेदवाणी, नुस्तें भाषण नव्हे. बरें, त्यांनीं त्यांचें भाषण ह्मणून जें दिलें आहे त्यांत तरी या वाणीच्या दोन विशेषणांचाच अर्थ केला आहे. पण तो कितपत बरोबर आहे याचा विचार वाचकांनींच करावा. 'क्रिया-विशेषबहुलां ' ह्म० अनेक प्रकारच्या यज्ञयागादि कर्मांनींच, ' जन्मकर्मफलप्रदां ' पुनः जन्म होणें, हें फळ मिळून (जन्मोजन्मीं) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति-' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें. हा अर्थ मुळाला अगदीं धरून नाहीं. वास्तव भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं ज्या वाणीमध्यें कर्मांचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत व जी जन्मरूप कर्मफळ देणारी आहे अशी पुष्पित वाणी अज्ञ कर्मठ बोलतात. असा अन्वय व अर्थ करणेंच अतिशय सयुक्तिक आहे. बहुतेक सर्व टीकाकार असाच अर्थ करितात. ' तया अपहृतचेतसां ' वरील भा-षणाकडेच त्यांचें मन ओढून जाऊन, हा अर्थही मुळाला धरून नाहीं, 'तया' ही तृतीया विभक्ति असल्यामुळें तिच्याकडून ज्यांचें चित्त अपहृत झालें आहे, त्या वाणीनें ज्यांचें चित्त आकर्षण करून घेतलें आहे व जे भोगैश्वर्यांत आसक्त झाले आहेत त्यांच्या मनांत सांख्य व योग यांविषयींचें ज्ञान होत नाहीं, उद्भवत नाहीं, हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक आहे. कार्याकार्याचा निश्चय करणारी बुद्धि कधींच ' समाधौ-' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणीं ' न विधीयते-' स्थिर होऊं शकत नाहीं, हा अर्थ अयोग्य आहे. कारण तो मूळाला धरून नाहीं. 'समाधौ' म्ह० समाधिस्थ—एका ठिकाणीं व 'न विधीयते ' स्थिर होऊं शकत नाहीं हा अर्थ त्या त्या शब्दापासून कसा निष्पन्न होतो, तें एक रहस्यकारांसच माहीत !

१ पळसाचें झाड फुललें म्ह० फार सुशोभित दिसतें. पण प्राण्यांच्या उपयोगी पड-तील—त्यांना खावयास सांपडतील अशीं फळें त्यावर येत नाहींत. त्याप्रमाणें कर्मकांडात्मक वाणी ऐकायला मोठी गोडी वाटते. कारण त्यांत अनेक साधनें व साध्य यांचें रसभरित वर्णन केलेलें असतें. पण ती निरतिशय फल मात्र देत नाहीं. म्हणून हा दृष्टान्त दिला आहे.

भणाऱ्या—**श्रूयमाणरमणीयां**—श्रवण करीत असतांना अत्यंत रमणीय वाटणाऱ्या—**वाचं-वाक्यलक्षणां**—वाक्यरूप वाणीला—**प्रवदन्ति**—बोलतात. —**के**—कोण बोलतात ?—**अविपश्चितः-अल्पमेधसः-अविवेकिनः इत्यर्थः**—अविद्वान्-अल्पबुद्धिमान्-अविवेकी असा याचा भावार्थ.—**वेदवादरताः-बहु-अर्थवाद-फल-साधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः**—अनेक अर्थवाद, फल व साधनें यांचें प्रकाशन करणाऱ्या वेदवाक्यांमध्यें रत झालेले,—**हे पार्थ**—अर्जुना,—**स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अन्यत् न अस्ति इति एवं वादिनः वदनशीलाः**—स्वर्गाची प्राप्ति होणें, इत्यादि फलांचीं साधनें, अशा कर्मांहून दुसरें-ईश्वर किंवा मोक्ष नाहीं, असें बोलण्याचें ज्यांचें शीलच बनलें आहे, असे ते कर्मनिष्ठ अविवेकी सम्यग्ज्ञानवान् होत नाहींत. [वेदवाद म्ह० वेदवाक्यें, तीं पुष्कळ अर्थवाद, फलें व साधनें यांचें प्रकाशन करितात. वेदांत जे विधि असतात त्यांचे शेष म्हणून विधींची स्तुति, फल व साधन यांचेंही सविस्तर वर्णन असतें. तीं विधिशेषवाक्यें ऐकून पूर्वोक्त वेदाध्यायी अविवेकी ब्राह्मण त्यांतच आसक्त होतात. कर्मकांडनिष्ठ होतात. त्यामुळें कर्मकांडरूपी पुष्पित वाणीचें प्रवचन करणारे ते कर्मनिष्ठ कर्मावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, ईश्वर किंवा मोक्षही नाहीं, असें म्हणून नास्तिक बनतात. अविवेकामुळें त्यांना वेदवाक्याचें तात्पर्य कशांत आहे, हें कळत नाहीं. त्यामुळें त्यांना सम्यग्ज्ञान होत नाहीं. भलताच सिद्धान्त ठरवितात व त्याचाच मग दुरभिमान धरितात. अशा लोकांची प्रायः व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहीं.]४२

ते च-कामात्मान इति। कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः। स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते। क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थां यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते। भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः॥४३॥

भाष्यार्थ—(प्रकृत अविवेकी प्रवचनकर्त्यांना व्यवसायात्मिका बुद्धीची प्राप्ति न होण्याचें कारण दुसऱ्या विशेषणांनीं सुचवितात-)—**ते च 'कामात्मानः०' इति**—ते आणखी कसे असतात तें 'कामात्मानः०' या श्लोकांत सांगतात—**कामात्मानः-कामस्वभावाः-कामपराः इत्यर्थः**—कामामध्येंच ज्यांचें चित्त असतें ते का-

१ गीतार्थाचा विचार करणाऱ्या आधुनिकांचीही हीच अवस्था झाली आहे. त्यामुळें त्यांना खरा गीतार्थ कळत नाहीं, विधिवाक्य कोणतें व अर्थवादवाक्य कोणतें, याचा निश्चय न करितां ते फक्त अक्षरार्थाला चिकटून बसतात, आम्ही सरळ अर्थ करतों, म्हणून वृथा अभिमान धरितात, पण शेवटीं तोही टिकत नाहीं. कारण असल्या ग्रंथाचा अर्थ तात्पर्यानुसारच करावा लागतो.

मात्मे म्ह० कामस्वभाव–कामपरायण असा याचा भावार्थ. [निरनिराळ्या फलाच्या इच्छेनें तत्साधनभूत कर्मांमध्यें प्रवृत्त झाल्यामुळें कर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयीं बहिर्मुख होणें, हेंच कामपरायणत्व होय.]—**स्वर्गपराः—स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः**—स्वर्ग हाच ज्यांचा परम पुरुषार्थ आहे ते स्वर्गपर म्ह० स्वर्गप्रधान [कर्मनिष्ठ लोक कर्मांमध्येंच आसक्त असतात. त्यांना स्वर्ग या फलाची इच्छा असते. स्वर्ग हाच परम पुरुषार्थ आहे, असा त्यांचा निश्चय असतो, त्यामुळें मोक्ष व त्याचा उपाय ज्ञान यांकडे त्यांच्या मनाचा मुळीं कलच नसतो.]—**जन्मकर्मफलप्रदां–कर्मणः फलं कर्मफलं जन्म एव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददाति इति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्ति इति अनुषज्यते**—कर्माचें जें फल तें कर्मफल, जन्म हेंच कर्मफल–जन्मकर्मफल, तें उत्तम प्रकारें देते म्हणून जन्मकर्मफलप्रदा, त्या वाणीला बोलतात–उच्चारितात, असा मागील श्लोकांतील 'वाचं'शब्दाशीं या शब्दाचा अन्वय लागतो. [येथील 'जन्म' या शब्दानें उच्च, नीच व मध्यम देह व त्यांचे असंख्य अवांतर भेद यांचें ग्रहण करावें. पण ती वाणी असें अनेक देहरूप फळ कशी देणार? या प्रश्नाचें उत्तर–]—**क्रियाविशेषबहुलां–क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते बहुलाः यस्यां वाचि तां**—क्रिया म्ह० याग, दान इत्यादि अनुष्ठानें, त्यांचे विशेष म्ह० देश, काल, अधिकारी, यांमुळें होणारे सप्ताह, अनेकाह इत्यादि प्रकार ते ज्या वाणीमध्यें पुष्कळ प्रतीत होतात, ती क्रियाविशेषबहुला वाणी होय. (त्या वाणीमध्यें ते विशेष बाहुल्यानें कसे राहतात, तें सांगतात–) —**स्वर्ग-पशु-पुत्र-आदि-अर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते**—स्वर्ग, पशु, पुत्र इत्यादि अर्थ–विषय ज्या वाणीकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित केले जातात, (अशा त्या वाणीला बोलतात. तथापि कर्मनिष्ठांचा कल मोक्षाकडे होण्यास काय हरकत आहे, या प्रश्नाचें उत्तर–)—**भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोः गतिः–प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्बहुलां**—भोग व ऐश्वर्य–भोगैश्वर्य, त्यांची जी गति म्ह० प्राप्ति–ती भोगैश्वर्यगति त्या प्राप्तिप्रत–भोगैश्वर्यप्राप्तीचे साधनभूत असे जे क्रियांचे प्रकार, ते जींत बहुल म्ह० पुष्कळ आहेत,—**तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इति अभिप्रायः**—त्या तसल्या कर्मकांडरूप वाणीला बोलणारे मूढ संसारांत परिभ्रमण करीत राहतात, असा याचा आशय आहे. [ते अविवेकी कर्मनिष्ठ लोक फलांच्या इच्छेनें अनेक कर्में करितात. स्वर्ग हाच त्यांचा मुख्य पुरुषार्थ असतो. स्वर्गाच्या पलीकडे मोक्ष म्हणून कांहीं आहे, ईश्वर म्हणून कोणी कर्में व कर्मफल यांचा नियन्ता व दाता आहे, ज्ञान हें मोक्षाचें साधन आहे, असें ते जाणतच नाहीं. वेदोक्त कर्में करून स्वर्ग मिळविला कीं पुरुषार्थ संपला, असा त्यांचा दृढ निश्चय झालेला असतो. ज्या वाणींत विषयभोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं, त्यांची प्राप्ति व्हावी म्हणून अनुष्ठेय कर्मांचे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत व जी विविध शरीरें हेंच फळ देते, अशा पुष्पित वाणीचा ते पाठ करीत

बसतात; व त्यामुळें संसारांतच भ्रमण कारितात. अहो पण त्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या –कर्मकांडनिष्ठ कर्मठांचीही बुद्धि शुद्ध होऊन त्यांना मोक्ष व त्याचें साधन ज्ञान यांविषयीं इच्छा उत्पन्न होईल व कालान्तरानें त्यांनाही मोक्ष मिळेल, म्हणून म्हणाल तर त्याचें उत्तर ' भोगै० ' या पुढील श्लोकानें देतात–]

तेषां च—भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां—आणि भोग व ऐश्वर्य यांमध्यें आसक्त झालेल्या त्यांची (व्यवसायात्मिका बुद्धि होत नाहीं, असा पुढें संबंध)—**भोगः कर्तव्यं ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोः एव प्रणयवतां तदात्मभूतानां**—भोग–कर्तव्य व ऐश्वर्य, त्या भोगैश्वर्यांमध्येंच ज्यांचा प्रणय आहे, जे तदात्मभूत झाले आहेत, भोग व ऐश्वर्य हेंच आपलें या जगांतील कर्तव्य आहे, अशा अभिनिवेशानें युक्त असलेल्या चित्ताशीं ज्यांचा तादात्म्य-अध्यास झाला आहे म्ह०जे बहिर्मुख आहेत—**तया –क्रियाविशेषबहुलया वाचा**—त्या क्रियाविशेषप्रचुर वाणीनें—**अपहृतचेतसां**—ज्यांची विवेकप्रज्ञा आच्छादित केली आहे अशा लोकांच्या—**समाधौ समाधीयते अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वं इति समाधिः–अन्तःकरणं–बुद्धिः तस्मिन्**—समाधींत म्ह० अन्तःकरणांत–ज्यांत पुरुषाच्या उपभोगासाठीं सर्व उत्तम प्रकारें स्थापिलें जातें ती समाधि म्ह० अन्तःकरण–बुद्धि त्यांत—**व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः**—सांख्य किंवा योग यांविषयींची जी व्यवसायात्मिका बुद्धि ती—**न विधीयते –न भवति इत्यर्थः**—स्थित होत नाहीं. त्यांच्या अन्तःकरणांत तसली बुद्धिच उत्पन्न होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [अमृतपान, अप्सरांबरोबर विहार, पारिजातादि पुष्पांचा सुगंध, नंदनविहार इत्यादिकांचा उपभोग–अनुभव व त्याला कारण होणारें ऐश्वर्य –देवादिकांचें स्वामित्व वगैरे यांमध्यें अत्यंत आसक्त झालेल्या म्ह०आम्हांला यांचीच प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे,अशा अभिनिविष्ट चित्ताशीं ज्यांनीं आपलें तादात्म्य करून घेतलें आहे अशा म्ह० आत्मोन्मुखता सोडून बहिर्मुख झालेल्या लोकांच्या अन्तःकरणांत व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहीं. कारण पूर्वोक्त क्रियाविशेषप्रचुर कर्मकांडात्मक वाणीनें त्यांच्या विवेकशक्तीला आच्छादित करून सोडलेलें असतें. त्यामुळें त्यांच्या समाधींत म्ह० अन्तःकरणांत सांख्य किंवा योग यांविषयींची निश्चयरूप बुद्धि उत्पन्नच होत नाहीं. पुरुषाच्या भोगासाठीं ज्यांत सर्व विषयजात ('समाधीयते') स्थापिलें जातें ती समाधि म्ह० अन्तःकरण. इंद्रियांच्या द्वारा सर्व विषय अन्तःकरणांत येतात. म्हणजे अन्तःकरणाची वृत्ति विषयाकार बनते. अन्तःकरण तदाकार झालें, म्ह० अन्तःकरणाचा साक्षी त्याला पाहतो. अन्तःकरण ज्याचें ग्रहण करीत नाहीं त्याला आत्मा पहात नाहीं; व तें ज्याचें ग्रहण करतें तो पदार्थ वस्तुतः बाहेर जरी नसला तरी आत्मा त्याला पाहतो.

म्हणून पुरुषोपभोगासाठीं अन्तःकरणांत सर्व ठेविलें जातें, असें म्हटलें आहे. येथें समाधि म्ह० संप्रज्ञात किंवा असंप्रज्ञात समाधि असा अर्थ करितां येत नाहीं. कारण समाधींत वृत्तींचा अभावच असतो. त्यामुळें व्यवसायात्मिका बुद्धिवृत्ति त्यांत संभवत नाहीं. ती अन्तःकरणांतच संभवते.] ४४.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—**वेदाः त्रैगुण्यविषयाः**—वेदांचा विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे.—**त्वं**—तूं—**निस्त्रैगुण्यः**—निष्काम,—**निर्द्वंद्वः**—शीतोष्ण-सुख-दुःख-लाभालाभ इत्यादि द्वंद्वांनीं रहित,—**नित्यसत्त्वस्थः**—नेहमीं सत्त्वगुणी—**निर्योगक्षेमः**—योगक्षेमाची चिंता न करणारा व—**आत्मवान्**—आत्मस्वरूपाविषयीं सावधान—**भव**—हो.

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्येति। त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव। आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ— (अहोपण वेदाभ्यास करणाऱ्या अविवेक्यांच्याही मनांत विवेकबुद्धि उत्पन्न होईल, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात-)—**ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां**—जे अशा रीतीनें विवेकबुद्धिरहित आहेत त्या कामात्म्यांना-सकाम पुरुषांना—**यत्फलं तत्‘त्रैगुण्य०’इति आह**—जें फळ मिळतें तें भगवान् ‘ त्रैगुण्य० ’ या चरणानें सांगतात—**त्रैगुण्यविषयाः-त्रैगुण्यं-संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः**—त्रैगुण्य म्ह० संसार. ज्यांचा तो संसार विषय आहे म्ह० ज्यांना संसाराचें प्रकाशन-प्रतिपादन करावयाचें आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत. (सत्त्वादि तीन गुणांचा जो समाहार त्याला त्रैगुण्य म्हणतात. पुण्य-पाप व मिश्र कर्म आणि त्याचें फल यांचा संबंधरूप समाहार म्हणजेच त्रैगुण्य. संसार म्हणजे तरी काय? हें त्रिविधकर्म व त्याचा फलसंबंध हाच संसार आहे. कर्मकांडरूप वेदाचा प्रतिपाद्य विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे. येथील वेदशब्दानें कर्मकांडच घेणें उचित आहे. त्याचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांना त्यांत सांगितलेल्या कर्मांच्या अनुष्ठानद्वारा निश्चयानें संसारच प्राप्त होतो. तेव्हां कर्तव्य व फल यांच्या चक्रांत सांपडलेल्या संसारी जीवांना विवेक करण्यास अवसरच कोठून मिळणार? तर मग संसाराचें परिमार्जन करण्यासाठीं विवेक सिद्ध व्हावा, म्हणून मीं काय करावें ? असें

विचारशील तर सांगतों]—**अर्जुन, त्वं तु निस्त्रैगुण्यः भव-निष्कामः भव इत्यर्थः**—हे अर्जुन, पण तूं निस्त्रैगुण्य हो–निष्काम हो, असा याचा भावार्थ. [अहो पण याच श्लोकांत पुढें जर नित्यसत्त्वस्थ हो, असें स्पष्ट ह्मटलें आहे तर निस्त्रैगुण्य हो, असें कसें भगवान् सांगत आहेत, अशी शंका कोणाला येऊं नये, ह्मणूनच भाष्यांत 'निष्काम हो ' असा त्याचा अर्थ केला आहे]—**निर्द्वंद्वः-सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततः निर्गतः निर्द्वंद्वः भव**—सुख व दुःख यांना कारण होणारे व परस्पर विरोधी असणारे जे दोन पदार्थ त्यांना द्वंद्व ह्मणतात. [शीत-उष्ण, लाभ-अलाभ, जय-पराजय इत्यादि, असले परस्पर विरुद्ध दोन पदार्थ हा द्वंद्व या शब्दाचा वाच्य-अर्थ आहे]—त्या द्वंद्वापासून निघालेला–दूर झालेला असा तूं हो म्ह० निर्द्वंद्व हो. [द्वंद्वराहित्य ह्म० शीतोष्णादिकांना सहन करणें, हें निष्काम होण्याचें साधन आहे, असें सांगून सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय करणें, हा निर्द्वंद्व होण्याचा उपाय आहे असें सांगतात–]—**त्वं नित्यसत्त्वस्थः-सदा सत्त्वगुणाश्रितः भव**—तूं नित्यसत्त्वस्थ ह्म० सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय केलेला असा हो. [अहोपण योगक्षेमाकडे ज्याचें लक्ष आहे त्याला रजोगुण व तमोगुण यांना सोडून केवल सत्त्वगुणाचा आश्रय करतां येणार नाहीं, अशी शंका घेऊन सांगतात–]—**तथा निर्योगक्षेमः-अनुपात्तस्य उपादानं योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः**—त्याचप्रमाणें तूं योगक्षेमरहित हो. ज्याचा संग्रह केलेला नाहीं अशा अवश्य पदार्थांचा संग्रह–संपादन करणें हा योग व ज्याचा संग्रह–संचय केला आहे त्याचें रक्षण करणें हें क्षेम. (अहो पण जिवंत रहावयास अवश्य लागणाऱ्या अन्न-वस्त्रादिकांचा संग्रह व रक्षण करणें, यांत कांहींच दोष नाहीं. कारण योगक्षेम हें सुद्धां जीवनाच्या द्वारा पुरुषार्थाच्या उपयोगी आहे, तेव्हां ' निर्योगक्षेम हो' असें कसें म्हणतां ? उत्तर)—**योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा, इत्यतः निर्योगक्षेमः भव**—योग व क्षेम यांना प्रधान मानून त्यांत तत्पर झालेल्या पुरुषाची श्रेयोमार्गांत–मोक्षमार्गांत प्रवृत्ति होणें फार कठिण आहे. ह्मणून तूं निर्योगक्षेम हो. (अहो पण योगक्षेमामध्यें सर्वांची स्वभावतःच प्रवृत्ति होत असते. त्यामुळें त्यापासून निवृत्त होणें अशक्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात–)—**आत्मवान्-अप्रमत्तः च भव**—आणि आत्मवान् म्ह० अप्रमत्त हो (मनानें विषयाधीन न होणें,हाच अप्रमाद आहे.करितां तूं आपल्या मनाला विषयपरवश होऊं देऊं नको.अहो पण मुमुक्षूला असा उपदेश केला जातो. प्रवृत्तिमार्गी पुरुषाला असा उपदेश करतां येत नाहीं, यावरून अर्जुन मुमुक्षु होता, असें ठरलें, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात–)—**एषः तव उपदेशः**—हा तुला उपदेश आहे. [स्वधर्माचें अनुष्ठान करीत असतांना त्यामुळेंच चित्तशुद्धि होऊन मुमुक्षुत्वहि बाणावें, म्हणून तुला हा उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणें तूं स्वधर्माचरण केलेंस म्हणजे चित्तशुद्धि, मुमुक्षुत्व इत्यादि ज्ञानाधिकारी पुरुषाला अवश्य असलेले गुण तुझ्यांमध्यें येतील.] ४५

---

१ रहस्यकार ह्मणतात 'वेद त्रैगुण्याच्या गोष्टींनीं भरलेला आहे' पण त्यापेक्षां 'कर्मकांडात्मक वेदाचा विषय सत्त्वादि त्रिगुणांचा परिणाम असा संसार आहे. कर्मकांड संसारांत पडण्याचेंच

उपाय ह्म० अग्निहोत्रादि सकाम कर्में सांगतो.त्यांतून सुटण्याचे उपाय सांगत नाहीं,'असें ह्मणणें अधिक सयुक्तिक होय. कारण वेद कर्मांच्या योगानें स्वर्गादि सांसारिक फळेंच मिळविण्याचा उपदेश करतो. ह्मणून त्याचा प्रतिपाद्य विषय संसार आहे, पण तूं निस्त्रैगुण्य हो ह्म० त्या संसाराविषयींची कामना सोड. निष्काम हो. पण रहस्यकार 'निस्त्रैगुण्य ह्म० त्रिगुणातीत हो' असें ह्मणतात. पण 'त्रिगुणातीत हो' असा अर्थ केल्यावर 'नित्य सत्त्वस्थ हो' याची उपपत्ति कशी लागणार? यास्तव ' निस्त्रैगुण्य ह्म० निष्काम हो, नित्य सत्त्वगुणाश्रित हो' इत्यादि अर्थच सयुक्तिक होय. रहस्यकार ह्मणतात– ' नित्यसत्त्वस्थ या पदाचाच अर्थ त्रिगुणातीत असा होतो ' पण मग ' निस्त्रैगुण्य' ह्म० त्रिगुणातीत हो व 'नित्यसत्त्वस्थ' ह्म० त्रिगुणातीत हो. असा अर्थ केल्यास पुनरुक्ति हा दोष नाहीं का येत? रहस्यकार ह्मणतात–"...मायिक संसारांतील सुखें प्राप्त होण्यासाठीं मीमांसामार्गांतील लोक श्रौत यज्ञयागादि करीत असतात." पण मीमांसामार्गांतील लोक ह्मणून कोणी निराळेच आहेत कीं काय? नाहीं. सर्व वैदिक कर्माधिकारी हे मीमांसामार्गीच आहेत. कोणताही वेदानुयायी द्विज हा प्रथम कर्माधिकारीच असतो. पण रहस्यकारांनीं मीमांसामार्गी व संन्यासमार्गी हे आपल्याच पदरचे शब्द योजून जणु काय बौद्ध, जैन, किंवा सांख्य, योग, इत्यादिकांप्रमाणें तेही निराळेच मार्ग किंवा दर्शनें आहेत असें भासविण्याचा यत्न केला आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. वेदाचे प्रवृत्ति व निवृत्ति असे जे दोन मुख्य प्रकार आहेत त्यांचेच प्रतिपादन करणारीं तीं दोन–मीमांसा व वेदान्त हीं–शास्त्रें आहेत. मीमांसा कर्मकांडात्मक वेदाचा विचार करते व वेदान्त वेदाच्या उपासना व ज्ञान या कांडांचा विचार करतो. ह्मणूनच त्या दोन शास्त्रांना पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा असें क्रमानें म्हणतात. पूर्वमीमांसेंत भट्ट, प्रभाकर, मुरारीमिश्र इत्यादि जसे मतभेद झाले, तसेच उत्तरमीमांसेंत अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि संप्रदाय झाले. यास्तव ' मीमांसामार्गांतील लोक अमुक ह्मणतात व संन्यासमार्गी तमुक ह्मणतात व आमचें कर्मयोगशास्त्र मात्र असें ह्मणतें,' असें ह्मणून गीतेला अगदीं पृथक् शास्त्र मानणें, हा अन्याय आहे. ' मीमांसामार्ग म्ह० वेदोक्त कर्मकांडच होय, व संन्यासमार्ग ह्म० अद्वैत वेदान्त. कर्मकांडांत सर्वच काम्य कर्में सांगितलीं आहेत, असें नाहीं. त्यांत नित्य, नैमित्तिक,काम्य, प्रायश्चित्त व निषिद्ध अशीं पांच प्रकारचीं कर्में सांगितलीं आहेत. सर्वप्राणिसाधारण अशा स्वाभाविक कर्मांचें अधोगति हें फळ आहे. यास्तव वेदानें प्रथम त्या स्वाभाविक कर्मांनाच प्रतिबंध करून कर्माधिकारी मनुष्याच्या स्वर्गादिक उत्कर्षासाठीं नित्य-नैमित्तिकादि कर्में सांगितलीं आहेत. त्यालाच प्रवृत्तिमार्ग ह्मणतात. कारण तीं कर्में मनुष्याच्या अधोगतीला जरी निरोध करीत असलीं तरी स्वर्गादि संसारसुखांतच प्रवृत्त करितात. शिवाय अधिकारी मनुष्यही सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकृतीचे असल्यामुळें त्यांच्या प्रकृतीप्रमाणें वेदांत सात्त्विक, राजस व तामस अशीं त्रिविध कर्में विहित आहेत. त्यांतील कांहीं ऐहिक उत्कर्षासाठीं व बाकीचीं सर्व पारलौकिक उत्कर्षासाठीं आहेत. त्यांपैकीं नित्य व नैमित्तिक कर्में सर्व वैदिक धर्मी द्विजांना केलींच पाहिजेत, व तीं सर्व पारलौकिक उत्कर्षासाठींच आहेत. काम्य कर्मेंच ऐहिक व पारलौकिक फलांसाठीं विहित असतात. प्रायश्चित्त कर्में घडलेल्या निषिद्धाचरणाच्या परिहारासाठीं व निषिद्ध कर्में सर्वथा त्याज्य ह्मणून सांगितलेलीं आहेत. पूर्वमीमांसा हें एक शास्त्र आहे व त्यांत या पूर्वोक्त वैदिक कर्मकांडाचाच विचार केला आहे. स्वतः मी-

मांसा कोणत्याच कर्माचें विधान करीत नाहीं. फक्त ती कर्मकांडोक्त सर्व वाक्यांचा विचार करून इतिकर्तव्यता सांगते. पण रहस्यकार काय म्हणतात तें पहा—"कोणी पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून अमुक याग करितो तर कोणी पाऊस पडावा म्हणून दुसरी इष्टि करतो. हीं सर्व कर्मे इहलोकीं संसार चालण्यासाठीं म्हणजे योगक्षेम चालण्यासाठीं आहेत. म्हणून ज्याला मोक्ष मिळवावयाचा आहे त्यानें वैदिक कर्मकांडांतील हीं त्रिगुणात्मक व फक्त योग-क्षेम संपादन करणारीं कर्मे सोडून देऊन आपलें चित्त परब्रह्माकडे लाविलें पाहिजे ... वैदिक कर्मकांडांतील हीं काम्य कर्में सोडलीं तर योगक्षेम कसा चालेल?" पण 'कर्मकांडोक्त कर्मे संसार चालण्यासाठीं म्ह० योगक्षेम चालण्यासाठीं, फक्त योगक्षेम संपादन करणारीं, तीं सोडलीं तर योगक्षेम कसा चालेल' ही भीति अस्थानीं आहे. वैदिक काम्य कर्में ऐहिक योगक्षेमासाठीं आहेत, हीं कल्पनाच खोटी आहे. यज्ञयागादि कर्में मुख्यत: स्वर्गासाठीं आहेत. 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि विधिवाक्यें या विषयीं प्रमाण आहेत. योगक्षेम लौकिक कर्मांनींच होतो. त्याला कर्मकांडोक्त कर्मेंच नकोच. कर्मकांड केवल धर्मासाठीं आहे. पुत्र-कामेष्टि, कारिरी इष्टि इत्यादि कांहीं इष्टि ऐहिक फलासाठींही कर्मकांडांत सांगितल्या आ-हेत. पण कर्मकांडाचा मुख्य विषय त्या इष्टि नव्हेत. परलोकप्राप्तीसाठीं नित्य-नैमित्तिकादि कर्मे सांगणें हा त्याचा मुख्य विषय आहे. 'तूं निर्योगक्षेम हो' याचा अर्थ—निष्काम व नित्य सत्त्वस्थ झाल्यावर माझा योगक्षेम कसा चालेल, ही चिंताही तूं बाळगूं नकोस. कारण माझ्या भक्ताचा योगक्षेम मी चालवितों. (९.२२)—असा आहे. त्याचा काम्य कर्मांशीं कांहीं संबंध नाहीं व काम्य कर्में योगक्षेमासाठीं नाहींत. असो; या श्लोकांत 'तूं निष्काम, नित्यसत्त्वस्थ निर्द्वंद्व, योगक्षेमाच्या चिंतेनें रहित व आत्मवान् हो' असें सांगितल्यामुळें कर्मांचा त्याग करण्याचा प्रसंग आला, असें समजून रहस्यकार म्हणतात—"पण याचा अर्थ सर्व कर्में स्वरूपत: अजीबात सोडून दे असाही समजावयाचा नाहीं ... वरील श्लोकांत वैदिक काम्य कर्मांची जी निंदा केली आहे किंवा कमीपणा दाखविला आहे तो कर्मांचा नव्हे तर त्यां-तील काम्य बुद्धीचा आहे. काम्यबुद्धि मनांत नसेल तर नुसते यज्ञ-याग कोणत्याही प्रकारें मोक्षास प्रतिबंधक होत नाहींत." पण येथें कर्मत्यागाची प्राप्तिच नाहीं. कारण वर ४२-४४ श्लोकांत सकाम बुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्मठांची निंदा करून या श्लोकांत, वेद संसाराचेंच प्रतिपादन करितात. पण तूं निष्काम हो, इत्यादि सांगितलें आहे. कारण कर्मकांडाच्या पुढची पायरी म्हणजे उपासना. कर्मफलाची इच्छा सोडून कर्में करणें, येथून तिला आरंभ होतो. ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्में करणें म्ह० उपासनेलाच सुरवात करणें आहे. उपासनेनें चित्तै-काग्र्य होतें, चित्तशुद्धि होते, ज्ञान होतें, मी कर्ता इत्यादि भावना नष्ट होते, ज्ञाननिष्ठा-योग्यता प्राप्त होते, त्यानंतर वैदिक कर्मकांडाचा सहज त्याग होतो. त्यानंतर निष्काम यज्ञयागाचाही असंभव होतो. त्याविषयीं अधिक विचार मूळ भाष्यांतच होणार आहे. म्हणून येथें विस्तार करीत नाहीं.

रहस्यकार म्हणतात—"मीमांसकांचीं हींच यज्ञयागादि कर्में फलाशा व संग सोडून चित्तशुद्ध्यर्थ व लोकसंग्रहार्थ अवश्य केलीं पाहिजेत." पण गीता ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें काय करावें हें सांगण्यासाठीं आहे ना? मग ज्ञानोत्तर चित्तशुद्धीची काय आवश्यकता? कीं रहस्यकारांच्या मतें ज्ञानानंतरही चित्तशुद्धि व्हावयाची शिल्लकच राहते? पुन: म्हण-

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—उदपाने—विहीर, आड, तळें, इत्यादि अनेक लहान लहान जलाशयांत—**यावान्**—जेवढा—**अर्थः**—कार्यभाग होतो—**(सः सर्वः**—तो सर्व)—**सर्वतः संप्लुतोदके**—चोहोंबाजूंनीं पाण्यानें भरलेल्या समुद्रादिकांत—**तावान् (एव)**—

तात—" मीमांसकांच्या कर्मकांडाचा कमीपणा जो दाखविला आहे तो त्यांतील काम्य बुद्धीला उद्देशून आहे नुस्त्या क्रियेला नव्हे. " मग ' दूरेण ह्यवरं कर्म०' ४९ ' सर्व कर्माणि मनसा संन्यस्य ' इत्यादि वाक्यांचा अर्थ काय ? " ह्याच अभिप्राय मनांत आणून भागवतांतही ' वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ' वेदोक्त कर्मांची वेदांत जी फलश्रुति सांगितली आहे ती रोचनार्थ म्ह० सदर कर्में कर्त्यास गोड वाटावीं एवढ्याचकरितां आहे. म्हणून हीं कर्में त्या फलासाठीं करीत न बसतां निःसंगबुद्धीनें म्ह० फलाशा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें करणाऱ्या पुरुषास नैष्कर्म्यानें मिळणारी सिद्धि प्राप्त होते ' असें म्हटलें आहे. " पण हा अर्थ अगदीं असंबद्ध आहे. आम्ही याच वचनाचा अर्थ असा करतों—'मी कर्ता' इत्यादि आसक्ति सोडून ईश्वराचे ठिकाणीं समर्पण केलेलें वेदोक्त कर्मच करणारा पुरुष नैष्कर्म्यसिद्धीला म्ह० ज्ञाननिष्ठेला प्राप्त होतो. ' मग वेदांत कर्मांची फलश्रुति जी आहे ती कशासाठीं ? ' उत्तर—कर्मांच्या फलाचें जें वर्णन आहे तें कर्त्यांच्या मनांत त्या कर्मांविषयीं रुचि उत्पन्न व्हावी म्हणून आहे. आतां या दोन अर्थांतील सरळ, सुबोध व शास्त्रार्थाला धरून कोणता अर्थ आहे त्याचा विचार वाचकांनींच करावा. ' नैष्कर्म्यां सिद्धिं ' म्ह० नैष्कर्म्यानें मिळणारी सिद्धि, हा रहस्यकारांचा अर्थ मूळ शब्दांना धरून नाहीं, हें कोणीही कबूल करील. पण रहस्यकारांना कर्मयोग हें मोक्षाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें सांगावयाचें आहे. त्यासाठीं हा सर्व द्राविडी प्राणायाम आहे. तथापि शेवटीं इष्ट हेतु साध्य होत नाहीं तो नाहींच. शेवटीं पुनः रहस्यकार ह्मणतात—" वेदांत अमुक अमुक कारणासाठीं यज्ञ करावे असें जरी सांगितलें तरी त्याला न भुलतां केवळ यष्टव्य ह्म० यज्ञ आपल्याला कर्तव्य आहे ह्मणून हे यज्ञ करावे, काम्यबुद्धि सोडावी, यज्ञ सोडूं नये (१७.११) व त्याचप्रमाणें इतर कर्मेंही करावीं हें गीतोपदेशाचें सार"...६३० पण यज्ञ कर्तव्य ह्मणून करावयाचे, काम्यबुद्धि सोडावयाची व यज्ञ सोडावयाचे नाहींत, यालाही कांहीं मर्यादा आहे कीं नाहीं ? जर नसेल—मरेपर्यंत जर यज्ञच करावयाचे असतील तर निवृत्तिमार्ग, किंवा ज्ञाननिष्ठा, याला अवकाश कोठें राहिला ? आणि त्याला जर अवकाशच नाहीं तर भगवानांनीं दोन प्रकारची निष्ठा कां सांगितली ? एकाच प्रकारची कां सांगितली नाहीं? वास्तव प्रत्येकानें मरेपर्यंत यज्ञच करीत रहावें असा आग्रह न धरितां ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होईपर्यंत चित्तशुद्धीसाठीं ते करावे, हाच अबाधित सिद्धान्त होय. तसेंच ' इतर कर्मेंही करावीं ' पण तीं कोणतीं ? खाणें, पिणें, वगैरे कीं काय ? तींच जर असतील तर ' तीं करावीं ' असें सांगावयास गीता कशाला पाहिजे ? तीं स्वभावप्राप्तच आहेत. सारांश रहस्यकारांची गीतेकडे पाहण्याची दृष्टि सपशेल चुकली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे.

तेवढाच होतो. त्याच न्यायानें—**सर्वेषु वेदेषु**—सर्व कर्मकांडरूप वेदांत—(**यः अर्थः** जो अर्थ–जें फळ मिळतें—**सः सर्वः**—तो सर्व अर्थ–तीं सर्व फलनिष्पत्ति)—**विजानतः ब्राह्मणस्य (फले)**—विद्वान् ब्राह्मणाच्या (फलांत)—(**तावान् एव**)—अंतर्भूत होतें.

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः। एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु—सर्व वेदोक्त कर्मांमध्यें—**यानि अनन्तानि फलानि**—जीं अनन्त फळें उक्त आहेत—**तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्**—तीं जर अपेक्षिलीं जात नाहींत, त्यांची जर अपेक्षा केली जात नाहीं तर—**तानि ईश्वराय किमर्थं अनुष्ठीयन्ते इति**—तीं ईश्वरासाठीं कशाकरितां अनुष्ठिलीं जातात म्हणून विचारशील तर—**उच्यते यावानिति शृणु**—कर्ममार्गाचा उपयोग 'यावान्०' या श्लोकानें सांगितला जातो तो ऐक. (कर्मांचें अनुष्ठान करूनहीं फलाची इच्छा न केल्यामुळें हा कर्मयोग व्यर्थच ठरतो, अशी शंका घेऊन कर्मयोग व्यर्थ नाहीं, त्याचा उपयोग आहे असें सांगतात–)—**यथा लोके कूप-तडागादि-अनेकस्मिन् उदपाने-परिच्छिन्न-उदके**—ज्याप्रमाणें व्यवहारांत विहीर, तळें इत्यादि अनेक प्रकारच्या उदपानांत–मर्यादित उदकांत—**यावान्–यावत्परिमाणः–स्नानपानादिः अर्थः–फलं–प्रयोजनं**—जेवढा–जितक्या परिमाणाचा स्नान-पानादि अर्थ म्ह० फल –प्रयोजन–कार्य होतें—**सः सर्वः अर्थः सर्वतःसंप्लुतोदके तावान् एव संपद्यते–तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः**—तो सर्व अर्थ–सर्व बाजूंनीं उदकपूर्ण अशा जलाशयांत तेवढाच होतो. म्ह० त्यांत त्याचा अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. [घटाकाशाचा महाकाशांत जसा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणें मर्यादित उदकांतील कार्यांचा अमर्याद जलांत अन्तर्भाव होतो. तें कार्य त्यांत होतें.]—**एवं**—या दृष्टान्ताप्रमाणें—**सर्वेषु वेदेषु–वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं**—सर्व वेदामध्यें म्ह० वेदोक्त कर्मांमध्यें जो अर्थ–जें कर्मफळ—**सः अर्थः**—तो अर्थ–तें कर्मफळ—**ब्राह्मणस्य –संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतः**—परमार्थ तत्त्वाला जाणणाऱ्या ब्राह्मणाचा –संन्याशाचा—**यः अर्थः–विज्ञानफलं–सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं**—जो अर्थ म्ह० जें सर्वतः जलपूर्ण समुद्राच्या स्थानीं असलेलें विज्ञानफळ—**तस्मिन् तावान् एव संपद्यते–तत्र एव अन्तर्भवति इत्यर्थः**—त्यांत तेवढाच अर्थ होतो.

त्यांतच अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. (सर्व कर्मफल ज्ञानाच्या फलांत अन्तर्भूत होतें, याविषयीं श्रुतीचें प्रमाण–)—**सः यत् वेद तत् यः वेद सः तत् सर्वं अभिसमेति**—तो रैक्व जें जाणतो तें जो जाणतो तो त्या सर्वाला प्राप्त होतो. (तें सर्व म्हणजे काय ? उत्तर–)—**प्रजाः यत् किंच साधु कुर्वन्ति**—प्रजा जें कांहीं शुभ कर्म करितात त्या सर्वाला तो पुरुष प्राप्त होतो—**इति श्रुतेः**—अशी छान्दोग्य श्रुति आहे. (छान्दोग्यभाष्यार्थ अ. ४.१.४. पृ. २५१ पहा. कर्मफलाचा सगुण ब्रह्मज्ञानाच्या फलामध्यें अन्तर्भाव कसा संभवतो ? उत्तर–)—**सर्वं अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते** (अ. ४ श्लो. ३३) **इति च वक्ष्यति**—सर्व अप्रतिबद्धकर्म ज्ञानांत अन्तर्भूत होतें असें येथें पुढें भगवान् सांगतील. (तर मग ज्ञाननिष्ठाच करावी. कारण तिच्या योगानें जर कर्मफलही मिळतें तर कर्मानुष्ठानाची काय अपेक्षा आहे ? उत्तर–)—**तस्मात्**—योगमार्ग निष्फळ नसल्यामुळें—**ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः प्राक्**—ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होण्यापूर्वीं—**कर्मणि अधिकृतेन**—कर्मामध्यें अधिकार असलेल्या पुरुषानें—**कूपतडागादि-अर्थस्थानीयं अपि कर्म कर्तव्यम्**—विहीर, तळें इत्यादिकांच्या प्रयोजनाच्या जागीं असलेलेंही कर्म करावें. [विहीरी, तळीं, इत्यादि मर्यादित जलानें युक्त असलेल्या अनेक जलाशयांत मिळून लोकांचा जेवढा कार्यभाग होतो, तेवढा तो सर्व, पाण्यानें सर्व बाजूंनीं तुडुंब भरलेल्या मोठ्या सागरांत होतो. लहान लहान अशा अनेक जलाशयांचें प्रयोजन एका फार मोठ्या जलाशयांत अन्तर्भूत होतें, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें वेदोक्त सर्व कर्मांचें जें फल आहे तें सर्व तत्त्वज्ञानी संन्यासी ब्राह्मणाच्या ज्ञानफलांत अन्तर्भूत होतें. कारण ज्ञानाचें फळ जलानें तुडुंब भरलेल्या मोठ्या जलाशयासारखें असतें आणि फार मोठें फल मिळालें असतां क्षुद्र फलांची अपेक्षा रहात नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. याविषयीं छान्दोग्य श्रुतीचेंही प्रमाण आहे व या गीतेंतच पुढें भगवानांनींही तसेंच सांगितलें आहे. तथापि योगमार्ग व्यर्थ–निरुपयोगी नाहीं. तो ज्ञानाचा अधिकार देणारा आहे. यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मच करावें. तें विहीर, तळें इत्यादि मर्यादित जलासारखें अल्प फळ देणारें जरी असलें तरी ज्ञानाधिकार प्राप्त होईतों तें सोडूं नये.] ४६.

रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ चोहोंकडे पाण्याचा पूरच पूर झाला असतां विहिरीचा जितका अर्थ किंवा प्रयोजन राहतें (अर्थात् कांहींच काम राहत नाहीं) तितकेंच, ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला सर्व (कर्मकांडात्मक) वेदाचें प्रयोजन राहतें. (नुसत्या काम्यकर्मरूपी वैदिक कर्मकांडाची त्याला अपेक्षा रहात नाहीं.)” आणि आपलाच अर्थ सरळ व सुबोध आहे, असें समजून “ यांतील शब्दांची टीकाकारांनीं फुकट ओढाताण केली आहे, ” असा आचार्यादि टीकाकारांस दोष देतात. कारण ‘सर्वतः संप्लुतोदके सति उदपाने यावान् अर्थः तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु अर्थः ’ असा आपण सरळ अन्वय लावतों व टीकाकारांना ‘ ज्ञान्यानें कर्म करण्याची जरूर नाहीं ’ या सांप्रदायिक सिद्धान्ताकडे दृष्टि देऊन ‘ यावान् ’ व ‘ तावान् ’ या पदांचा अध्याहार करावा लागतो,

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

इत्यादि दोष देतात. पण स्वतःच्या अन्वयावर त्याहून दुसरे किती अक्षम्य दोष येतात, याची त्यांना कल्पनाच नाहीं ! अगोदर 'संप्लुतोदके सति' ही सति सप्तमी मानणें व्याकरणदृष्ट्या चिन्त्य आहे 'उदके सर्वतः संप्लुते' (सति) असें जर असतें तर सति सप्तमी मानतां आली असती. दुसरें, 'यावान् अर्थः' जेवढा अर्थ, याचा भावार्थ 'कांहींच काम रहात नाहीं,' असा काढावा लागतो. तेव्हां एखाद्या शब्दाचा अध्याहार करणें बरें कीं विधिबोधक वाक्यापासून निषेधबोधक वाक्यार्थ काढणें बरें, याचा विचार वाचकांनींच करावा. तिसरें, ज्ञानोत्तरही कर्म केलें पाहिजे असा रहस्यकारांचा सिद्धान्त असतांना त्याविरुद्ध 'ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला सर्व कर्मकांडात्मक वेदाचें तितकेंच प्रयोजन असतें, म्ह० वैदिककर्माचा कांहींच उपयोग नसतो' असें सिद्ध होतें. चवथें, मुळांत 'सर्वेषु वेदेषु' अशीं पदें असतांना 'नुस्त्या काम्यकर्मरूपी वैदिक कर्मकांडाची त्याला अपेक्षा रहात नाहीं' असा अर्थाचा संकोच करावा लागतो. त्यापेक्षां 'अनेक लहान लहान जलाशयांत मनुष्यांचा जेवढा कार्यभाग होतो तेवढा तो सर्व पाण्यानें तुडुंब भरलेल्या मोठ्या समुद्रादिकांत होतो, त्याच न्यायानें वेदोक्त सर्व कर्मांमध्यें जेवढा अर्थ म्ह० फल मिळतें तेवढें सर्व ज्ञानी ब्राह्मणाला प्राप्त होतें. सर्व कर्मांच्या फलांचा ज्ञानाच्या फलांत अन्तर्भाव होतो' हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक व भाष्यांत दाखविलेल्या श्रुति-स्मृतींना धरून आहे. रहस्यकारांनीं आपल्या अर्थाला पुष्टि देणारीं म्हणून जीं सनत्सुजात, शुकानुशासन, यांतील वचनें दिलीं आहेत तींही आचार्यांच्या भाष्यार्थालाच अधिक अनुकूल आहेत. असो; रहस्यकारांच्याच अर्थावरून ज्ञानी पुरुषाला कर्मकांडाची अपेक्षा नाहीं असें जरी सिद्ध होत असलें तरी कर्मरुचि रहस्यकार पुनः म्हणतात—"परंतु ज्ञानी पुरुषास यज्ञयागादि कर्मांची अपेक्षा नसते, असें म्हटल्यानें ज्ञानी पुरुषानेंही कर्में करूं नयेत, अजीबात सोडून द्यावींत, असें यावरून कित्येक लोक जें अनुमान काढीत असतात तें मात्र गीतेस संमत नाहीं.... इत्यादि" पुनः आपल्या मूळ पदावर आलेच आहेत. पण वेदाच्या विरुद्ध गीतेच्या संमतीला विचारतो कोण ? गीतेला स्वतंत्र प्रामाण्य नाहीं, हें रहस्यकार विसरले आहेत. वेद जर कर्मकांड व ज्ञानकांड अशीं दोन कांडें सांगत आहे, व कर्माधिकारी निराळे व ज्ञानाधिकारी निराळे, असें म्हणत आहे तर त्याविरुद्ध बोलण्याचा गीतेला किंवा भगवानांनाही अधिकार नाहीं. शिवाय गीतेंतही दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत. त्यामुळें कर्में अजीबात सोडणें गीतेस संमत नाहीं, हें म्हणणें अयोग्य आहे. 'ज्ञानी पुरुषास कर्मांची अपेक्षा नसते' असें म्हणण्यापेक्षां त्यास त्यांची आवश्यकता नसते, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक झालें असतें. 'ज्ञानी पुरुषानें कर्में अजीबात करूं नयेत असें कित्येक लोक जें अनुमान काढितात' हें रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कर्मत्याग–संन्यास–प्रव्रजन याला उपनिषदें, धर्मशास्त्र व खुद्द गीतेंतही शब्दप्रमाण आहे. कर्मत्याग अनुमानानें सिद्ध करावा लागत नाहीं. तो शास्त्रविहित आहे.

अन्वयार्थ—ते—तुझा—**अधिकारः**—अधिकार—**कर्मणि एव**—कर्मांतच आहे (ज्ञानामध्यें नाहीं). कर्म करीत असतांनाही—**फलेषु**—फलांविषयीं—**कदाचन**—केव्हांही—**मा**—तुझा अधिकार-तुझी तृष्णा नसो. त्याचप्रमाणें तूं—**कर्मफलहेतुः मा भूः**—कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचें कारण-निमित्त होऊं नकोस.—**ते संगः**—तुझी प्रीति—**अकर्मणि**—कर्मच न करणें, या गोष्टींत—**मा अस्तु**—न होवो.

तव च कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत्॥

भाष्यार्थ—(पण कर्ममार्ग हें पुरुषार्थाचें साक्षात् साधन नाहीं,परंपरेचें साधन आहे. म्हणून मी कर्म, हें परंपरेचें साधन सोडून आत्मज्ञान हें साक्षात् साधन संपादन करतों. मला तेंच आवडतें, यास्तव तूंही मला त्याचाच उपदेश कर असें अर्जुन म्हणेल, म्हणून भगवान्-)—**तव च 'कर्मणि०' इति**—पण तुझा तर कर्मांतच अधिकार आहे, असें 'कर्मणि०' या श्लोकानें सांगतात—**ते-तव कर्मणि एव अधिकारः**—तुझा कर्मांतच अधिकार आहे—**न ज्ञाननिष्ठायां**—ज्ञाननिष्ठेमध्यें तुझा अधिकार नाहीं. (अहो पण कर्म करूं लागल्यास त्याच्या फलाचा अभिलाषही होईल. उत्तर-)—**तत्र च**—आणि कर्माधिकार असल्यामुळें—**कर्म कुर्वतः तव**—कर्म करीत असलेल्या तुझा—**फलेषु अधिकारः मा अस्तु**—फलांमध्यें अधिकार नसो.—**कदाचन-कस्यांचित् अपि अवस्थायां कर्मफलतृष्णा मा भूत् इत्यर्थः**—केव्हांही-कोणत्याही अवस्थेमध्यें-(कर्मानुष्ठानाच्या पूर्वी, कर्मानुष्ठान करीत असतांना व तें केल्यावरही) कर्माच्या फलाविषयींची इच्छा तुला न होवो, असा याचा भावार्थ.—**यदा ते कर्मफले तृष्णा स्यात् तदा (त्वं) कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः**—जेव्हां तुझी कर्माच्या फलाविषयीं तृष्णा होईल तेव्हां तूं कर्मफलाच्या प्राप्तीचा हेतु-निमित्त होशील. [कर्मफलाची तृष्णा धरलीस कीं तूं त्या तृष्णेच्या योगानें फलाचा अधिकारी झालास. मग तें कर्म आपलें फळ भोगविल्यावांचून तुला सोडणार नाहीं. हीच गोष्ट भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितात] —**हि यदा कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्य एव जन्मनः हेतुः भवेत्**—कारण जेव्हां कर्मफलाविषयींच्या तृष्णेनें प्रेरित होऊन मनुष्य

---

१ या 'एव-'कारावरूनच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार नाहीं, ही गोष्ट अर्थात् सिद्ध होते. कारण वर ज्ञानाचें महत्त्व वर्णिलें आहे व पुढें लागलेंच तुझा कर्मांतच अधिकार आहे, असें म्हटलें आहे. अर्थात् ज्ञानाचा नाहीं, म्हणून भाष्यकारांनीं हा अर्थ आपल्या पदरचा आणला आहे, हें म्हणणें अयोग्य आहे. जो ब्राह्मण नाहीं व ब्राह्मण असूनही ज्याचे रागद्वेषादि दोष क्षीण झालेले नाहींत, त्याला ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकार नाहीं.

कर्मामध्यें प्रवृत्त होतो तेव्हां तो जन्मरूप कर्मफलाचा हेतु-कारण-निमित्त होतो. (तर मग उगीच कर्म तरी काय म्हणून करावयाचें? अशी शंका घेऊन तिचें समाधान–) **कर्म-फलं यदि न इष्यते (तर्हि) दुःखरूपेण कर्मणा किं इति**—कर्माचें फल जर इच्छावयाचें नाहीं तर दुःखरूप–क्लेशकर कर्म करून तरी काय करावयाचें आहे? असें मानून—**ते तव संगः अकर्मणि मा अस्तु–अकरणे प्रीतिः मा भूत्**—तुझी आसक्ति अकर्मामध्यें न होवो—कर्म न करण्याविषयीं तुझी प्रीति न होवो. [ज्ञान जरी श्रेष्ठ असलें तरी तुझा अधिकार कर्मामध्येंच आहे. ज्ञानांत नाहीं. तूं कर्माधिकारी आहेस, ज्ञानाधिकारी नाहींस. पण कर्म करीत असलेल्याही तुझा फलामध्यें अधिकार नाहीं.[१] कर्म करतांना, त्यापूर्वी व तें केल्यावरही तुला कर्मफलाचा अधिकार नाहीं. कर्म-फलाविषयीं अभिलाष धरून तूं त्याचा हेतु होऊं नकोस व कर्माच्या फलाची इच्छा जर करावयाची नाहीं तर क्लेशकर कर्म तरी कां करावें? असें म्हणून तें न करण्याविषयींही तूं आसक्ति ठेवूं नकोस. कारण निष्काम कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त करून देत असतें. म्हणून तूं फलाभिलाष न धरतां कर्म कर.] ४७

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—" कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे. फल (मिळणें किंवा न मिळणें हें) केव्हांही तुझ्या अधिकारांतलें म्ह० ताब्यांतलें नाहीं. (म्हणून माझ्या कर्माचें) अमुक फल मिळावें असा (हावरेपणाचा) हेतु (मनांत) ठेवून काम करणारा होऊं नको; आणि कर्म न करण्याचाही तूं आग्रह धरूं नको. " ' कर्मणि एव ' याचा ' कर्मापुरताच ' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कर्मांतच (फार तर कर्माचाच) तुला अधिकार आहे. ज्ञानाचा नाहीं. येथील अधिकार या शब्दाचा अर्थ ' योग्यता ' असा आहे. या वेळीं तुझ्यामध्यें कर्म करण्याचीच योग्यता आहे. ज्ञाननिष्ठेची योग्यता अद्यापि तुला आलेली नाहीं, असें येथें विवक्षित आहे. कारण ज्ञान व कर्म यांतील अर्जुनाला काय विहित आहे, तें सांगण्याचें हें प्रकरण आहे. वास्तव 'एव'शब्दानें ज्ञानाचा व्यवच्छेद केला आहे. पण आपल्या अधिकाराप्रमाणें कर्म करीत असतांनाही त्यांच्या फलामध्यें–त्यांच्या फलाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाहीं. तूं फलाची इच्छा करूं नयेस. पण रहस्यकार याचाच अर्थ–' फल मिळणें किंवा न मिळणें हें केव्हांही तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं,' असा करितात. तोही बरोबर नाहीं. कारण फळ मिळणें किंवा न मिळणें, हें जरी कदाचित् कर्त्याच्या ताब्यांतलें नसलें तरी त्याविषयींची इच्छा करणें त्याच्या ताब्यांतलें असतें, आणि त्यानें इच्छा केली तरच कर्माचें फल मिळतें व न केली तर मिळत नाहीं. वास्तव ' मा फलेषु ' याचा अर्थ फलाची तृष्णा करूं नको, असा असून तसा उपदेश करणेंच येथें उचित आहे, ' फळ मिळणें किंवा न मिळणें, हें तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं. ' हा अर्थ मूळाला अगदीं सोडून आहे. प्राचीन भाष्यकार व टीकाकार यांतील कोणीही असा विपरीत अर्थ करीत नाहींत. कारण 'फळ मिळणें किंवा न मिळणें हें तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं' हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्यही नाहीं व तो शास्त्राचा सिद्धान्तही पण नव्हे. हा अर्थ पहिल्या चरणाच्या अर्थाला अनुसरूनही नाहीं. पहिल्या चरणांत 'तुझा कर्मामध्यें अधिकार आहे, ' असें सांगितल्यावर ' मा फलेषु ' म्ह० फलामध्यें अधिकार नाहीं, असें सांगणेंच

उचित दिसतें व तें मूळाला धरूनही आहे. रहस्यकारांनीं मूळ श्लोकाचा सरळ व ओढाताण केल्यावांचून म्हणून जो हा अर्थ दिला आहे त्यापेक्षां याच श्लोकार्थावरील टीपेंत जो सारांश म्हणून दिला आहे तोच बरा आहे, असें म्हणावें लागतें. 'या श्लोकाचे चार चरण म्हणजे कर्मयोगाची चतुःसूत्रीच होय,' असें म्हणून 'कर्मं करण्याचाच फक्त तुझा अधिकार आहे' असा पहिल्या चरणाचा अर्थ दिला आहे. 'फलाचे ठायीं तुझा अधिकार नाहीं' हा दुसऱ्या चरणाचा अर्थ आहे. तो वरच्यापेक्षां फारच चांगला आहे. 'कर्माच्या फलाचा हेतु–निमित्त होऊं नको' अशा अर्थाचा 'मा कर्मफलहेतुः भूः' असा जो तिसरा चरण आहे त्याचा अर्थ–'माझ्या कर्माचें अमुक फळ मिळावें, असा ह्यावरेपणाचा हेतु मनांत ठेवून काम करणारा होऊं नको' असा करितात. पण टीपेंत 'फलाशा मनांत ठेवून कर्म करणारा होऊं नको' असा 'सिद्धान्त' (?) मानतात. कदाचित् एवढ्यावरून अर्थबोध होणार नाहीं म्हणून 'कर्मफलहेतुः' याचा 'कर्मफले हेतुः यस्य सः कर्मफलहेतुः' असा बहुव्रीही समास होतो असें सांगतात. पण त्यांतील एकाचा एकाला पत्ता नाहीं, असें होऊन मूळ अर्थ एकीकडेच राहतो. तथापि 'हेतु' या शब्दाचा अर्थ 'आशा' असा ते समजतात. पण संस्कृतांत त्याचा तसा अर्थ नाहीं. हेतु म्हणजे कारण, निमित्त असा अर्थ आहे. पण रहस्यकारांनीं वर 'वासना' हा संस्कृत शब्द 'इच्छा' या प्राकृत अर्थी जसा योजला आहे तसाच कारण, निमित्त, या अर्थी असलेला संस्कृत 'हेतु'शब्द येथें प्राकृत अर्थी घेतला आहे. पण कांहीं संस्कृत शब्द प्राकृतांत अगदीं विपरीत अर्थी रूढ झालेले असतात. जसें–'परोक्ष' हा शब्द अपरोक्ष या अर्थी रूढ झाला आहे.त्याचप्रमाणें रहस्यकारांनीं 'वासना' 'हेतु' हे शब्द मूळ अर्थ सोडून प्राकृत अर्थी मानले आहेत. ते म्हणतात, 'हा बहुव्रीहि समास आहे.' पण तो षष्ठी तत्पुरुष आहे. बहुव्रीही नाहीं, 'कर्मफलस्य हेतुः' असा त्याचा विग्रह असून तूं कर्मफलाचें निमित्त, कारण होऊं नकोस, असा त्याचा अर्थ आहे. फलाच्या इच्छेनें कर्म करणारा कर्मफलाच्या उत्पत्तीचें कारण, निमित्त होतो, तसा तूं होऊं नकोस. म्ह० फलकामना करूं नकोस. किंवा बहुव्रीहिच समास करावयाचा झाल्यास 'कर्मफलं हेतुः यस्य-' कर्माचें फळच ज्याच्या कर्मप्रवृत्तीचें निमित्त आहे,असा तूं होऊं नकोस, असा समानाधिकरण बहुव्रीहि करावा. व्यधिकरण बहुव्रीहि करणें,हा अनिर्वाहपक्ष आहे. या श्लोकाच्या चार चरणांत जो उपदेश केला आहे, तो महत्त्वाचा आहे, हें निर्विवाद आहे. पण तो ज्ञानी पुरुषानें आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर काय करावें, त्याचा हा उपदेश आहे, हें म्हणणें अयोग्य आहे. मुमुक्षूनें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीसाठीं व ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठीं काय करावें, तें यांत व या पुढील दोन श्लोकांत सांगितलें आहे. रहस्यकारांनीं 'मा फलेषु कदाचन' याचा जो वर चमत्कारिक अर्थ केला आहे त्याच्या पुष्टिकरणार्थ ते—"फल मिळणें ही गोष्ट आपल्या ताब्यांत नसून दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची त्यास अनुकूलता लागते असें दाखवून अठराव्या अध्यायांत श्लो. १४–१६ पुनः हाच अर्थ दृढ केला आहे," असें म्हणतात. गीतारहस्याच्या ११४ पृष्ठावर कर्मफलाचे ठायीं केव्हांच (कदाचन) तुझा अधिकार नाहीं, या अर्थाचें कारण असें सांगितलें आहे:— "कारण कर्माचें फळ मिळणें अगर न मिळणें ही तुझ्या ताब्यांतली गोष्ट नसून नेहमीं परमेश्वराधीन किंवा एकंदर सृष्टींतील कर्मविपाकावर अवलंबून आहे असें भगवंतांनीं पुनः

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय,—हे धनंजया !—**योगस्थः**—तूं योगांत स्थित होऊन—**सङ्गं त्यक्त्वा**—कर्मफलाविषयींची आसक्ति सोडून—**सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा**—सिद्धि व असिद्धि यांविषयीं सम होऊन—**कर्माणि**—विहित कर्में—**कुरु**—कर.—**समत्वं**—सिद्धि व असिद्धि यांना समान मानणें, हाच—**योगः उच्यते**—योग म्हटला जातो. ४८.

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते–योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—यदि कर्मफलप्रयुक्तेन कर्म न कर्तव्यं तर्हि कथं कर्तव्यं इति 'योगस्थः' इति उच्यते—जर कर्मफलाकडून प्रेरित होऊन कर्म करूं नये तर तें कसें करावें, हें 'योगस्थ०' या श्लोकानें सांगतात—**योगस्थः सन् कर्माणि कुरु—**

स्पष्ट शब्दांनीं सांगितलें आहे..'' इत्यादि. पण 'मा फलेषु कदाचन' याचा खरा अर्थ काय होतो व रहस्यकारांचा हा अर्थ असंबद्ध कसा आहे, तें वर सांगितलेंच आहे. भगवान्, रहस्यकार म्हणतात तसें स्पष्ट सांगत नाहींत. अठराव्या अध्यायाच्या १४–१६ श्लोकांत प्रत्येक कर्माचे पांच हेतु सांगितले आहेत.'फल मनुष्याच्या ताब्यांत नाहीं, त्याला दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची अनूकूलता लागते,' हें सांगितलेलें नाहीं. त्या श्लोकांचा अर्थ व भाष्यार्थ पाहिला असतां त्याविषयीं वाचकांची खात्री आपोआपच होईल.

१ पण रहस्यकार याला असें अवतरण देतात– ''आतां यासच योग किंवा कर्मयोग म्हणतात असें कर्मयोगाचें स्पष्ट लक्षण सांगतात.'' पण तें बरोबर नाहीं. कारण यांत योगाचें लक्षण सांगितलें आहे, कर्मयोगाचें नाहीं. उलट 'योगस्थ होऊन कर्में कर' असें येथें सांगितलें आहे. त्यामुळें कर्में करणें हा कर्मयोग निराळा, व ज्यांत स्थित होऊन तीं कर्में करावयाचीं तो योग निराळा. या श्लोकांत योगशब्दाचा अर्थ सांगितला आहे, हें अगदीं खरें, पण योग म्ह० कर्मयोग नव्हे, हेंहा यावरूनच सिद्ध होत आहे. ३९ व्या श्लोकांत आतां 'योगविषयक ज्ञान ऐक' असें म्हटलें व त्याविषयीं श्रोत्याच्या मनांत आवड उत्पन्न व्हावी म्हणून 'बुद्ध्या युक्तो यया०' येथून...'बुद्धिः एका इह कुरुनंदन' येथवर त्याच योगाची स्तुति केली. पुढें 'बहुशाखा०' येथून 'समाधौ न विधीयते' येथवर सकाम कर्में करणाऱ्या अज्ञांची निंदा केली. नंतर ४५ व्या श्लोकांत तो योगबुद्धि सांगण्यास आरंभ केला. त्यांत 'वेदांचा विषय त्रिगुणात्मक संसार आहे. तूं निष्काम, निर्द्वंद्व, नित्यसत्त्वस्थ, निर्योगक्षेम व आत्मवान् हो असें सांगितलें. पण कोणत्याही साधकाला

एकदम निष्काम, निर्द्वंद्व, वगैरे होतां येणें शक्य नाहीं. म्हणून ४६ व्या श्लोकांत ज्ञान सर्व कर्मांहून श्रेष्ठ आहे. सर्व कर्मांचें फळ ज्ञानाच्या फळांत अन्तर्भूत होतें, यास्तव प्रत्येकाला ज्ञानच संपादन केलें पाहिजे, प्रत्येकानें ज्ञानयोगीच झालें पाहिजे, तोच मुख्य योग आहे, हें सुचविलें, पण अर्जुन किंवा कोणताही साधक प्रथमच ज्ञानयोगाचा अधिकारी असूं शकत नाहीं. म्हणून ४७ व्या श्लोकांत 'तुझा कर्मांतच अधिकार आहे, ज्ञानांत नाहीं. कर्में करीत असतांनाही त्यांच्या फलाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाहीं. कर्मफलाची इच्छा करून तूं त्याचें निमित्त होऊं नको व फलाची इच्छा जर करावयाची नाहीं तर कर्में करून तरी काय करावयाचें आहे, असें म्हणून तीं न करण्याविषयींही तुझी आसक्ति न वाढो' असें सांगितलें. ह्मणजे निष्काम कर्म करण्याचें विधान भगवानांनीं ४७ व्या श्लोकांतच केलें आहे, व आतां या श्लोकांत तें फलेच्छारहित कर्मही कसें करावें तें सांगत आहेत. वैदिक धर्म दोन प्रकारचा. एक प्रवृत्तिरूप व दुसरा निवृत्तिरूप. प्रवृत्तिरूप धर्म पुण्याच्या द्वारा स्वर्गादि उत्कर्षासाठीं व निवृत्ति धर्म मोक्षासाठीं आहे. उपनिषदें व गीता यांत उत्कर्षाला कारण होणाऱ्या प्रवृत्ति धर्माची निंदा केली आहे (मुंडक भाष्यार्थ पृ.३९-४०काठको.भाष्यार्थ पृ. ४२गी अ. २.४२–४४ अ. ९ श्लो२०–२१ पहा)प्रवृत्ति धर्म हाच वैदिक कर्मयोग होय. पण उपनिषदांतच त्याला उपासनेचें स्वरूप दिलें आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ.७-८ बृ.भाष्यार्थ १.१०० तैत्तिरी भाष्यार्थ पृ.१.७४ पहा) त्याच्याच अनुरोधानें गीतेंतही प्रवृत्तिलक्षण कर्मयोगाची निंदा करून चित्तशुद्धीसाठीं निष्काम कर्माचरण करण्याचा उपदेश केला आहे. मीं कर्ता हा अभिमान सोडून ईश्वरार्थ कर्म कर ३. ९ असा येथें उपदेश केला असल्यामुळें येथेंही उपनिषदांच्या अनुसार कर्मांगावबद्ध उपासनाच विहित आहे. असलें निष्काम व ईश्वराराधनार्थ कर्म हें प्रवृत्त कर्म नव्हे, निवृत्त कर्म आहे.मनुस्मृतींत १२ व्या अध्यायांत अशीं वचनें आहेत–

"सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म किर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते "॥

या लोकीं निष्काम पुरुषाची कोणतीही क्रिया कधींच दिसत नाहीं. तर पुरुष जें जें कांहीं करतो तें तें कामाचें चेष्टित–कामाचें कार्य आहे. यास्तव वरील श्लोकांचा अर्थ– ज्या संन्यासमार्गी टीकाकारांवर रहस्यकारांनीं गीतारहस्यांत ठिकठिकाणीं कोरडे ओढले आहेत व ज्यांना जवळ जवळ मूर्ख ठरविलें आहे त्यांना–अनुकूल असाच आहे. कसा तो पहा–वैदिक कर्म दोन प्रकारचें आहे. एक सुखाभ्युदयिक व दुसरें नैःश्रेयसिक. त्यांतील पहिलें स्वर्गादिसुख देणाऱ्या संसाराचें प्रवर्तक असल्यामुळें 'प्रवृत्त' या नांवाचें आहे व दुसरें संसाराची निवृत्ति करणारें असल्यामुळें 'निवृत्त' या नांवाचें आहे. ८८ (त्यांतील ज्योतिष्टोमादि हें प्रवृत्त व प्रतीकोपासनादि हें निवृत्त कर्म आहे. कारण पहिलें स्वर्गसुख देतें म्हणजे सुखाभ्युदयिक आहे व दुसरें चित्तशुद्धीला–चित्तसमाधानाला कारण होतें) ८९ व्या श्लोकांत मनूंनीं हेंच सांगितलें आहे.–ऐहिक किंवा पारलौकिक फलाच्या इच्छेनें केलेलें जें कर्म तें प्रवृत्त (कारण तें संसारप्रवृत्तीचें निमित्त होतें) व जें दृष्ट किंवा अदृष्ट फलाच्या इच्छेनें न केलेलें ज्ञानाभ्यासपूर्वक कर्म तें निवृत्त [कारण तें संसाराच्या निवृत्तीला कारण होतें.] अर्थात् संध्यावंदनादि नित्य कर्में, जातेष्ट्यादि नैमित्तिक कर्में, निषिद्धांचा त्याग, इत्यादिक हीं निवृत्त कर्मेंच आहेत. फार काय पण वर म्हटल्याप्रमाणें स्वर्गेच्छेचा त्याग

योगनिष्ठ होऊन कर्मे कर. [कर्मे क्लेश देणारीं जरी असलीं तरी शास्त्रानें सांगितलीं आहेत, तीं शास्त्रविहित आहेत, म्हणून त्यांचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे. येथील कर्मे म्ह० शास्त्रानें ज्यांचें विधान केलें आहे अशीं नित्य व नैमित्तिक कर्मेंच होत. लौकिक —व्यावहारिक व स्वाभाविक कर्मे नव्हेत. कारण तीं न करण्याविषयीं कधीं कोणाला इच्छाच होत नाहीं. प्रत्येक प्राणी तीं स्वभावतःच करीत असतो. असो; पण हें कर्मानुष्ठान कोणत्या उद्देशानें करावें, तें सांगतात-]—**केवलं ईश्वरार्थं**—केवल ईश्वरासाठीं (दुसऱ्या कोणत्याही फलाची अपेक्षा न करितां केवल ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठीं अनुष्ठान करावें. तर मग ईश्वराच्या प्रसन्नतेचा अभिलाष धरावयास कांहीं हरकत नाहीं ? उत्तर-)—**तत्र अपि**—ईश्वराच्या प्रसन्नतेसाठीं कर्मानुष्ठान करावें, असें जरी सिद्ध झालें तरी—**ईश्वरः मे तुष्यतु इति संगं त्यक्त्वा धनंजय**—ईश्वर मजवर प्रसन्न होवो, अशी आसक्ति सोडून हे अर्जुना, तूं कर्म कर.—**फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि**—फलाविषयींची तृष्णा सर्वथा सोडून कर्माचें अनुष्ठान करूं लागलें असतां-फलाभिलाषरहित पुरुषाकडून कर्मानुष्ठान होत असतां—**सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः**—चित्तशुद्धीपासून झालेली ज्ञानप्राप्तिरूप सिद्धि—**तद्विपर्ययजा असिद्धिः**—व चित्ताच्या अशुद्धीपासून झालेली ज्ञानाची अप्राप्तिरूप असिद्धि—**तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः-तुल्यः भूत्वा कर्माणि कुरु**—त्या सिद्धि-असिद्धीविषयींही सम म्ह० तुल्य होऊन कर्म कर.—**यत्रस्थः कुरु इति उक्तं असौ योगः कः**—पण ज्यामध्यें स्थित होऊन कर्म कर म्हणून सांगितलेंस तो योग कोणता ?—**इदं एव तत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः उच्यते**—हेंच तें सिद्धि-असिद्धीचें समत्व 'योग' म्हटलें जातें. (सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानणें,हा तो योग

करून केलेलें अग्निहोत्रादिकही निवृत्तच आहे; प्रवृत्त नव्हे-कारण तीं सर्व चित्तशुद्धीच्या द्वारा संसारनिवृत्तीला कारण होतात, असें म्हटलें आहे व रहस्यकारांनींही त्याचा ३४६ पृष्ठावर उल्लेख केला आहे. जन्ममरणसुखदुःखप्राप्तिरूप संसारामध्यें प्रवृत्त करणारें जें विहितनिषिद्ध कर्म तें प्रवृत्त कर्म किंवा प्रवृत्तिमार्ग व परंपरेनें ज्ञानाला व ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होणारें जें निष्काम कर्म तें निवृत्त कर्म होय. गीता त्यांतील निवृत्त कर्म सांगते, प्रवृत्त कर्माचा उपदेश करीत नाहीं, यास्तव गीताशास्त्र हें निवृत्तिमार्गाचें शास्त्र आहे. प्रवृत्तिमार्गाचें नाहीं. असो; येथील योग म्ह० नुसता कर्मयोग नव्हे.

१ 'समत्व' हें योगाचें लक्षण आहे. सिद्धि-असिद्धि इत्यादि द्वंद्वांना समान लेखणें म्ह० हर्ष-विषाद न मानणें हेंच समत्व व तोच योग होय, अर्थात् योग म्हणजे चित्ताचें साम्य, चित्तसमाधान. 'योगामध्यें स्थित होऊन कर्मे कर' असें भगवान् म्हणत आहेत व 'समत्वालाच योग म्हणतात' असें स्पष्ट सांगत आहेत. यास्तव कर्मानुष्ठान हा योग नव्हे तर समत्व हा योग आहे, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. रहस्यकार म्हणतात "कर्म सिद्ध होणें किंवा निष्फळ होणें, यांचे ठिकाणीं असलेल्या सारखेपणाच्या मनोवृत्तीसच कर्मयोग ह्मणतात." हा अर्थ कितीसा सुबोध आहे याचा विचार वाचकांनींच करावा.

होय. या योगामध्यें स्थित होऊन–या योगामध्यें निष्ठा ठेवून म्ह० इष्टानिष्टाला तुल्य लेखून तूं कर्म कर.] ४८.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

अन्वयार्थ—**हे धनंजय**—हे धनंजया !—**बुद्धियोगात्**—या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून-किंवा ज्ञानयोगाहून—**कर्म**—फलाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म—**दूरेण हि**—फारच—**अवरं**—निकृष्ट आहे.—**अतः**—यास्तव—**बुद्धौ**—बुद्धींत-ज्ञानांत—**शरणं अन्विच्छ**—आश्रय मिळविण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानशरण हो. कारण—**फलहेतवः**—फलाच्या तृष्णेनें कर्मफलाचे हेतु होणारे कर्मठ—**कृपणाः**—कृपण अज्ञ आहेत. ४९.

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणः—दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद्धनंजय । यत एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(तत्त्वज्ञानाच्या उद्देशानें योगस्थ होऊनच कर्म करण्याचें कारण काय ? फलाभिलाष धरूनही त्याचें अनुष्ठान सहज होऊं शकतें, अशी आशंका घेऊन योगस्थ होऊन केलेल्या कर्माची स्तुति करीत पुढील श्लोक उत्थापित करितात–)—**पुनः यत् समत्वबुद्धियुक्तं ईश्वराराधनार्थं कर्म**—पण जें वरील समत्वबुद्धीनें युक्त असलेलें ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेलें कर्म—**एतस्मात् कर्मणः**—या कर्माहून सकाम कर्म फार निकृष्ट आहे असें—**दूरेण० इति**—'दूरेण०' या श्लोकानें सांगतात—**दूरेण–अतिविप्रकर्षेण**—फार मोठ्या अन्तरानें—**हि अवरं–निकृष्टं कर्म**—कर्म अवर–निकृष्ट –हीन आहे. (पण तें कर्म कोणतें ?)—**फलार्थिना क्रियमाणं**—फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें कर्म फारच–अतिशय निकृष्ट आहे. (कोणापेक्षां निकृष्ट आहे ?)—**बुद्धियोगात्-समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः**—समत्वबुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्माहून [सकाम कर्म निकृष्ट आहे. त्याचें कारण काय ?]—**जन्ममरणादिहेतुत्वात्**—कारण सकाम कर्म जन्म[१]-मरणादिकांना कारण होतें म्हणून तें समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून अत्यंत निकृष्ट आहे.—**धनंजय**—अर्जुना (ईश्वराच्या आराधनेसाठीं

---

१ आचार्य कोणत्या कर्माच्या विरुद्ध आहेत व ते कां आहेत, हें येथें स्पष्ट सांगितलें आहे. हा त्यांचा परम सिद्धान्त वाचकांनीं लक्षांत ठेवावा. तो आचार्यांचें मत व इतर मतें यांतील भेद ओळखण्यास अत्यंत उपयोगी आहे.

केलेल्या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून फलाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म फार निकृष्ट आहे. त्या दोन प्रकारच्या कर्मांत फारच अन्तर आहे. कारण सकाम कर्म जन्ममरणादिसंसाराला कारण होतें व योगस्थ होऊन केलेलें कर्म चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतें.)—**यतः एवं**—आणि ज्याअर्थीं असें आहे त्याअर्थीं—**योगविषयायां बुद्धौ**—योगविषयक बुद्धीमध्यें म्ह० समत्वबुद्धीमध्यें—**वा तत्परिपाकजायां सांख्यबुद्ध्यौ**—किंवा समत्वबुद्धियुक्त कर्माच्या अनुष्ठानाचा चित्तशुद्धि हा परिपाक होऊन त्यापासून झालेल्या सांख्यबुद्धींत—**शरणं-आश्रयं-अभयप्राप्तिकारणं**—शरण म्ह० आश्रय म्ह० अभयप्राप्तीचें कारण—**अन्विच्छ-प्रार्थयस्व**—संपादन करण्याची इच्छा कर.—**परमार्थज्ञानशरणः भव इति-अर्थः**—(बुद्धीमध्यें अभयकारणाची इच्छा कर, याचा अर्थ-) परमार्थ ज्ञानाचा आश्रय कर,अभयप्राप्तीचें कारण असें जें परमार्थज्ञान त्याची इच्छा कर.—**यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः फलहेतवः**—कारण निकृष्ट कर्म करणारे लोक कृपण-दीन असतात.ते फलाच्या तृष्णेकडून कर्माची प्रेरणा केले गेलेले असे होत्साते फलाचे हेतु होतात. फलाचे अधिकारी बनतात.—**हे गार्गि यः वै एतत् अक्षरं अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति सः कृपणः इति श्रुतेः**—हे गार्गि, जो या अस्थूल-अनणु इत्यादि प्रकारच्या अक्षर ब्रह्माला न जाणतां या लोकांतून मरून जातो तो कृपण आहे. अशी बृहदारण्यक श्रुति त्याच्या कृपणत्वाविषयीं प्रमाण आहे. (बृह. भाष्यार्थ अ. पृ. २०९) [समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून बुद्धिरहित कर्म अत्यंत हीन असल्यामुळें समत्वबुद्धिरूप योगाचा आश्रय कर. पण समत्वबुद्धि किंवा योगबुद्धि हें साधन आहे, साध्य नव्हे. सांख्यबुद्धि हें साध्य आहे. यास्तव त्याचाच आश्रय कर, असें सांगणें उचित होय. म्हणून आचार्य 'बुद्धौ शरणं अन्विच्छ' याचा दुसरा अर्थ सांगतात-'बुद्धौ' म्ह० सांख्यबुद्धीमध्यें शरण म्ह० अभयप्राप्तीचें कारण संपादन करण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर. कारण ज्ञानाचा आश्रय न करितां फलाभिलाषाकडून प्रेरित होत्साते जे फलाचे हेतु-फलाचे अधिकारी बनतात ते कृपण-दीन होत. कारण 'अक्षर ब्रह्माला न जाणतां जे या मनुष्यशरीराला सोडून जातात-मरतात ते कृपण होत' असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. अर्थात् अज्ञ लोक कृपण होत व फलाची इच्छा हें अज्ञतेचें-आत्म्याच्या अज्ञानाचें चिह्न आहे. अर्जुना, तूं तसा अज्ञ राहूं नकोस. परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर. त्या ज्ञानाच्या योगानें स्वतः अभय होण्याची इच्छा कर.] ४९

---

१ रहस्यकार 'कारण बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षां बाह्य कर्म फारच कनिष्ठ होय.' असा 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' या वाक्याचा अर्थ करितात. 'बुद्धियोगात्' याचा 'बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षां' हा अर्थ सरळ व सुबोध आहे असें कोण म्हणेल? तसेंच कर्माला बाह्य हें विशेषण कशाला पाहिजे? 'अवरं' म्ह० कनिष्ठ असें न म्हणतां निकृष्ट म्हणणेंच अधिक योग्य नव्हे का? कारण ज्येष्ठ व कनिष्ठ हे शब्द प्रायः वयोमानाला उद्देशून योजितात.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

अन्वयार्थ—बुद्धियुक्तः—ज्ञानयुक्त पुरुष-ज्ञानी—**इह**—या लोकीं—**सुकृतदुष्कृते उभे**—पुण्य व पाप हीं दोन्हीं—**जहाति**—सोडतो.—**तस्मात्**—म्हणून—**योगाय**—समत्वरूप योगाला—**युज्यस्व**—तयार हो. समत्वरूप योगामध्यें स्थित होऊन ज्ञानप्राप्तीसाठीं कर्में कर, कारण—**योगः**—सिद्धि व आसिद्धि यांना सम मानणें, हा योग—**कर्मसु**—कर्मांतील—**कौशलं**—कुशलता आहे. ५०.

समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्धया युक्तो बुद्धियुक्तो जहाति परित्यजतीहास्मिँल्लोक उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं यद्बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्धया स्वभावान्निवर्तन्ते । तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्मं अनुतिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति तत् 'बुद्धि०' इति शृणु—समत्वबुद्धीनें युक्त होऊन स्वधर्माचें अनुष्ठान करणारा ज्या फलास प्राप्त होतो तें फल 'बुद्धियुक्तो०' इत्यादि श्लोकानें ऐक—**बुद्धियुक्तः-समत्वविषयया बुद्धया युक्तः बुद्धियुक्तः**—समत्वविषयक बुद्धीनें युक्त असलेल्या पुरुषाला बुद्धियुक्त म्हणतात. असा बुद्धियुक्त पुरुष—**इह अस्मिन् लोके**—याच लोकीं-याच जन्मांत—**उभे सुकृतदुष्कृते-पुण्यपापे**—सुकृत व दुष्कृत म्ह० पुण्य व पाप हीं दोन्हीं—**जहाति-परित्यजति**—टाकतो, त्यांचा परित्याग करतो. (अहो पण नुसत्या समत्वबुद्धीनें पुण्यपापांची निवृत्ति होणें योग्य नव्हे, कारण ज्याला परमार्थदर्शन झालें आहे त्याच्याच पुण्यपापांची निवृत्ति होते अशी प्रसिद्धि आहे! या शंकेचें उत्तर-)—**सत्त्वशुद्धि-ज्ञानप्राप्तिद्वारेण**—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा (समत्वबुद्धियुक्त पुरुष पुण्यपापांचा त्याग करतो.)—**यतः**—ज्याअर्थीं असें आहे—**तस्मात्**—त्या अर्थीं—**समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व-घटस्व**—तूं स्वधर्माचें अनुष्ठान करीत असतांना समत्वबुद्धियोगासाठीं मन लाव-यत्न कर. तूं समत्वबुद्धियोगामध्यें आपलें मन स्थिर कर.—**हि योगः कर्मसु कौशलं**—कारण योग हीच कर्मांतील कुशलता आहे. (तर मग प्रस्तुत योगाच्या सामर्थ्यानेंच फलसिद्धि होणें शक्य आहे. अर्थात् स्वधर्मानुष्ठानाविषयीं अनास्था केली तरी चालेल! उत्तर-)—**ईश्वरार्पितचेतस्तया स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः तत् कौशलं-कुशलभावः**—चित्त ईश्वरार्पण केलेलें असल्यामुळें स्वधर्मसंज्ञक कर्मांचें अनुष्ठान करीत असलेल्या पुरुषाची सिद्धि व आसिद्धि यांविषयीं

जी समत्वबुद्धि तेंच त्यांतील कौशल म्ह० कुशलपणा आहे. (अहो पण बंध उत्पन्न करणें हा कर्मांचा स्वभावच आहे. त्यामुळें कर्मानुष्ठान केल्यास बंध अवश्य होणारच ! उत्तर-)—**बन्धस्वभावानि अपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते इति यत् तत् हि कौशलं**—बंधन उत्पन्न करणें हाच ज्यांचा स्वभाव आहे अशींही कर्में समत्वबुद्धीनें त्या स्वभावापासून निवृत्त होतात हें जें कांहीं आहे तेंच कौशल होय.—**तस्मात्**—समत्वबुद्धीचें असें विशिष्ट फळ असल्यामुळें—**त्वं समत्वबुद्धियुक्तः भव**—तूं समत्वबुद्धियुक्त हो. [समत्वबुद्धीनें युक्त असलेला पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या परंपरेनें कर्मांपासून होणारें पुण्य व पाप हीं दोन्ही येथल्या येथेंच टाकतो, त्याला त्यांचा लेप लागत नाहीं. समत्वबुद्धीनें चित्तशुद्धि होते, चित्तशुद्धीनंतर ज्ञानप्राप्ति होते. मी अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, निर्विकार आहें, असें आत्मज्ञान होतें. तें झाल्यामुळें पुण्यपापांचा क्षय होतो. नुस्त्या समत्वबुद्धीनें पुण्यपापक्षय संभवत नाहीं. यास्तव तूं समत्वबुद्धियोगासाठींच यत्न कर. त्यांत आपलें मन स्थिर कर. कारण कर्त्याला पुण्यपापांनीं बद्ध करणें–हा कर्मांचा जरी स्वभावच असला तरी समत्वबुद्धियोग हेंच त्या कर्मांतील कुशलत्व आहे. कारण त्यामुळें कर्मांचा स्वभाव बदलतो आणि असा स्वभाव बदलून सोडणें हेंच कर्मांतील कौशल आहे. म्हणून तूं समत्वबुद्धियुक्त हो.] ५०

---

१ पण रहस्यकार ' तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ' याचा अर्थ–'म्हणून योगाचा आश्रय कर. (पुण्यपाप न लागतां) कर्में करण्याची जी चतुराई (कौशल किंवा युक्ति) तिलाच कर्मयोग असें म्हणतात' असा करितात. पण हा अर्थ बरोबर नाहीं. योग म्ह० समत्व हें कर्मांतील कौशल आहे.कौशल म्ह० कुशलता, पण त्यालाच रहस्यकार युक्ति म्हणतात. कौशल म्ह० युक्ति हा अर्थ अपूर्व आहे. चित्ताला सम ठेवून कर्में करणें हेंच कौशल आहे. कारण तसें केल्यानें कर्मांपासून पुण्यपापादि बंध उत्पन्न होत नाहीं. रहस्यकार कौशल म्ह० युक्ति हें योगाचें लक्षण आहे, असें समजतात. पण समत्व हें एक लक्षण सांगितल्यावर पुनः कौशल–युक्ति हें दुसरें लक्षण सांगण्याचें प्रयोजन काय आहे ? शिवाय योग म्ह० युक्ति असा एक अर्थ प्रसिद्ध आहे. तेव्हां कर्मांतील कौशल म्ह० युक्ति असा कौशलशब्दाचा अप्रसिद्ध अर्थ मानून पुनः त्या योगाचें हें दुसरें लक्षण आहे असें समजण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. त्यापेक्षां योग हेंच कर्मांतील कौशल आहे, हाच सरळ अर्थ आहे, रहस्यकार सांप्रदायिक टीकाकारांना मात्र ' ओढाताणीनें अर्थ करणारे ' म्हणून म्हणतात. पण स्वतः शब्दाच्या अर्थाला इतके दूर ओढीत नेतात कीं त्या बिचाऱ्याचा मूळ अर्थ काय आहे, हेंही वाचकांच्या ध्यानांत रहात नाहीं. जसें—४९ व्या श्लोकांत ' कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ, ' असें सांगितलेलें कबूल करितात. पण त्या बुद्धीच्या अर्थाला फार दूर खेंचून नेतात. " तिच्या मागें ' व्यवसायात्मिका ' हें विशेषण नसल्यामुळें तिचा अर्थ ' समजूत, इच्छा, वासना, हेतु ' असा आहे, " असें म्हणतात. पण यावर आम्ही त्यांना उलट असा प्रश्न करतों कीं ३९ व्या श्लोकांत ' सांख्ये बुद्धिः ' ' योगे बुद्धिः ' असे शब्द आहेत. त्यांना ' व्यवसायात्मिका ' हें विशेषण लावलेलें नाहीं. तेव्हां त्या बुद्धिशब्दाचा अर्थही ' समजूत, इच्छा ' वगैरे करावयाचा कीं काय ? पण

तुम्ही तर त्याचा 'ज्ञान' असा अर्थ केला आहे. शिवाय ४९ व्या श्लोकांत नुस्ता 'बुद्धि' शब्द नाहीं. 'बुद्धियोग' असा शब्द आहे. तेव्हां त्यांतील बुद्धि म्ह० जर समजूत, वासना तर मग त्याला योगशब्द जोडून 'समजूतयोग,' 'वासनायोग,' वगैरे म्हणावयाचें कीं काय ? असो; आचार्यांनीं बुद्धियोग म्ह० समत्वबुद्धियोग असा एक पूर्व सांप्रदायिक टीकांना अनुसरून अर्थ दिल्यावर पुन: बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग असा अर्थ केला आहे; व तसा केल्यासच अर्जुनाचा तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभींचा ' कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मला तूं घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस ? ' हा प्रश्न उपपन्न होतो. कारण भगवानांनीं कर्म बुद्धियोगाहून अतिशयच निकृष्ट आहे, हें येथेंच सांगितलें आहे, दुसऱ्या कोठेंही नाहीं; व त्यालाच उद्देशून अर्जुनाचा प्रश्न आहे. बुद्धियोगाला उद्देशून प्रश्न नाहीं. कारण भगवान् योगस्थ होऊन कर्म कर म्ह० बुद्धियोगयुक्त होऊन कर्में कर असें सांगतच आहेत. तेव्हां तिसऱ्या अध्यायांत अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे त्यांतील बुद्धीचा साम्य बुद्धि असा अर्थ करणें सर्वथा अनुचित होय. यास्तव आचार्यांनीं अगोदर ' बुद्धियोगात्-' 'समत्वबुद्धियोगाहून' असा पूर्वसंप्रदायाला अनुसरून अर्थ करून तो अर्जुनाच्या पुढील प्रश्नाला अनुकूल नसल्यामुळें 'बुद्धियोग' याचा 'ज्ञानयोग' असा अर्थ केला आहे व त्याहूनच कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे; आणि या वचनाला अनुलक्षूनच 'कर्माहून ज्ञान अतिशय श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे तर मला घोर कर्म कां करावयास सांगतोस ? ' असा पुढें अर्जुनानें प्रश्न केला आहे. भगवानांनीं त्याचें उत्तरही ' ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा असून त्यांचे अधिकारी सांख्य व योगी आहेत, ' असें दिलें आहे. पण या सर्व गोष्टींचा विचार न करितां ' बुद्धि म्ह० ज्ञान ' असा अर्थ करणाऱ्या आचार्यादिकांना रहस्यकार जो दोष देतात (गी. र. पृ. ६३४) तो अस्थानी आहे. ' कर्मांचा बरेवाईटपणा कर्मांवर अवलंबून नसून कर्म एकच असलें तरी कर्माच्या बऱ्यावाईट बुद्धीप्रमाणें तें शुभ अगर अशुभ होत असतें, म्हणून कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ होय, ' इत्यादि रहस्यकारांनीं जें ठिकठिकाणीं म्हटलें आहे त्याचाही येथील बुद्धीशीं व कर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं. कारण येथील कर्म म्हणजे लौकिक कर्म नव्हे, तर शास्त्रविहित कर्म आहे. त्यांतील शुभ कोणतें व अशुभ कोणतें, हें कर्त्याच्या बुद्धीवरून ठरवावयाचें नसून शास्त्रावरून ठरवावयाचें असतें. कार्याकार्याचा निश्चय करणारें प्रमाण शास्त्र आहे; बुद्धि नाहीं. अ. १६ श्लो. २४ पहा. निष्काम कर्म याचाही अर्थ नित्य कर्म असाच आहे. अग्निहोत्र नित्यही आहे व काम्यही आहे. यास्तव गीतेंत ज्या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत त्या दोन्ही वैदिक आहेत. तसेंच, येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थही वासना, समजूत वगैरे नाहीं. तर ज्ञान असाच त्याचा अर्थ आहे. दुसरा अर्थ संभवत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांनीं ' कर्में करतांना बुद्धि स्थिर, सम, पवित्र, व शुद्ध ठेवणें हीच एक युक्ति किंवा कौशल असून यासच योग म्हणतात, ' असें जें म्हटलें आहे तें सर्वथा अप्रासंगिक व मूळाला सोडून आहे. तथापि ते टीकाकारांना दोष देण्यास तयारच ! "-'योग: कर्मसु कौशलं ' या पदाचा याप्रमाणें सरळ अर्थ लागत असतां कित्येकांनीं ' कर्मसु योग: कौशलं ' 'कर्माचे ठायीं जो योग त्याला कौशल म्हणतात,' असा ओढाताणीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण ' कौशल'शब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें कांहीं कारण नसून योगशब्दाचें लक्षण सांगणेंच प्रस्तुत असल्यामुळें हा अर्थ मानतां येत नाहीं. शिवाय ' कर्मसु कौशलं '

असा सरळ अन्वय लागत असतां ‘ कर्मसु योग: ’ अशी उलटापालट करणेंही योग्य नव्हे.” गी. र. ६३४. पण रहस्यकारांचा अर्थ सरळ नाहीं, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. आचार्यांनीं त्याचा अर्थ कसा केला आहे तेंही वर स्पष्टपणें दाखविलें आहे. रहस्यकार त्यालाच येथें ओढाताणीचा अर्थ म्हणत आहेत. पण ‘ कौशलं’शब्दाचा ‘युक्ति’ हा अर्थ कोठून आला? एकदा योग म्ह० युक्ति म्हणतां व दुसऱ्यांदा कौशल म्ह० युक्ति म्हणतां ? याचा अर्थ काय ? ‘ कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धिसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः तत् कौशलं-’ कर्में करीत असलेल्या पुरुषाची जी सिद्धि-असिद्धीविषयींची समत्वबुद्धि तेंच कौशल होय, असें आचार्य म्हणतात व रहस्यकार ‘ कर्में करतांना बुद्धि स्थिर, पवित्र, सम वगैरे ठेवणें हीच ती युक्ति किंवा कौशल असून यासच योग ह्मणतात. ’ ‘ कर्मसु-’ कर्में करतांना ‘ योग: ’ बुद्धि स्थिर, सम वगैरे ठेवणें ‘ कौशलं ’ हीच युक्ति किंवा कौशल, या रहस्यकारांच्या अर्थांत व अन्वयांत आणि आचार्यांच्या अन्वयार्थांत काय फरक आहे ? त्यांत ‘ यासच योग म्हणतात ’ हें मात्र रहस्यकारांच्या पदरचें आहे व तें मुळाला सोडून आहे. दोघांचाही अन्वय सारखाच. पण रहस्यकार ‘ कर्मसु कौशलं ’ असा सरळ अन्वय लागत असतां ‘ कर्मसु योग: ’ अशी उलटापालट करणेंही योग्य नव्हे असें म्हणतात. परंतु स्वत: ‘ कर्में करतांना बुद्धि स्थिर ठेवणें हीच युक्ति–कौशल’ म्हणतात. म्ह० स्वत:ही तसाच अन्वय लावितात, याला काय म्हणावें ? कौशल ह्म० युक्ति नव्हे, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. यास्तव रहस्यकारही ‘ योग: कर्मसु कौशलं ’ याचा अन्वय ‘ कर्मसु योग: कौशलं’ असाच म्ह० आचार्यांप्रमाणेंच लावितात. पण त्यांतील कौशलशब्दाचा अर्थ निराळा करितात व तो बरोबर नाहीं. आचार्यांचाच अर्थ अधिक सरस, सुबोध व प्रकरणाला धरून आहे. आचार्यांचा अर्थ खरा न मानण्याचें कारण ते असें सांगतात कीं–कौशलशब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें कांहीं कारण नाहीं. योगशब्दाचें लक्षण सांगणेंच प्रस्तुत आहे. पण त्यावर आम्ही असें विचारतों कीं, कौशलशब्दाची व्याख्या कोण देतें आहे ? कर्में करीत असतांना समत्वबुद्धि ठेवणें, हेंच कर्मकर्त्यांचें चातुर्य आहे, असें म्हटल्यानें ती चातुर्याची व्याख्या कशी होते ? ‘ कागदावर चित्र काढलेलें असतांनाही, तें खऱ्या मनुष्यासारखें दिसणें, यांत चित्रकाराचें कौशल आहे,’ असें कोणीं म्हटल्यास ती कौशलाची व्याख्या दिली आहे, असें कां म्हणणार ? तसेंच, योगशब्दाचें लक्षण तरी प्रस्तुत कोठें आहे ? योगाचें लक्षण तर ‘ समत्वं योग उच्यते ’ असें वर स्पष्ट सांगितलेंच आहे. मग पुन: लक्षण सांगण्याचें काय कारण ? रहस्यकार म्हणतात “योगशब्दाची द्विवार व्याख्या केली आहे ” आम्ही म्हणतों ती कां ? ‘ योगस्थ होऊन कर्में कर ’ असें सांगतांच योग म्ह० काय तें सांगणें जरूर होतें. यास्तव तेथेंच ‘ समत्व हा योग आहे ’ असें जें सांगितलें आहे तेंच बरोबर आहे व समत्व हेंच योगाचें लक्षण संभवतें. समत्वामध्यें स्थित होऊन कर्में कर, हें म्हणणें सयुक्तिक आहे. पण ‘ कौशल ’ हें योगाचें लक्षण मानून ‘ कौशलांत किंवा युक्तींत स्थित होऊन कर्म कर ’ असा अर्थ करूं लागतांच तो दुर्बोध होतो. यास्तव ‘ योग: कर्मसु कौशलं ’ ही योगाची व्याख्या होऊं शकत नाहीं. येथें योगाचें लक्षण प्रस्तुतही नाहीं. कारण ४८ व्या श्लोकांत ‘ समत्व ’ हें योगाचें लक्षण सांगून ‘ दूरेण ... ’ येथून ‘ ... सुकृतदुष्कृते ’ येथवर म्ह० सबंध ४९ श्लोक व ५० व्या श्लोकाचा पूर्वार्ध

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**बुद्धियुक्ताः मनीषिणः**—ज्ञानानें युक्त असलेले विद्वान्—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा**—कर्मांपासून उत्पन्न होणारें सुख–दुःखरूप फल टाकून—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (सन्तः)**—जन्मरूप बंधापासून सर्वथा मुक्त होत्साते —**अनामयं पदं**—सर्व उपद्रवरहित पदाला–विष्णूच्या परम पदाला—**गच्छान्ति**— प्राप्त होतात. ५१.

यस्मात्—कर्मजमिति। कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण समत्वबुद्धियुक्त पुरुषाच्या पुण्य-पापांचा व त्यांच्या फलाचा त्याग जरी होत असला तरी तेवढ्यानेंच मोक्ष कसा मिळेल ? उत्तर–)—**यस्मात् कर्मजमिति**

यांत नुस्त्या कर्मांची निंदा व बुद्धियोगाची प्रशंसा केली व ५० व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत ‘ योगस्थ होऊन कर्मे कर ’ या विधानाचाच, ‘ म्हणून तूं समत्वरूप योगाला आरंभ कर; कारण योग–समत्व हेंच कर्मांतील कौशल आहे, ’ असा उपसंहार केला आहे. ‘ योगच कर्मांतील कौशल आहे ’ ही योगाची पुनः प्रशंसा आहे. ती योगाची व्याख्या नव्हे. योगाच्या एक ‘समत्व’ व दुसरी ‘कौशल’ अशा दोन परस्परविरुद्ध व्याख्या मानण्याचें कांहीं कारणही नाहीं व कौशल ही योगाची व्याख्याही संभवत नाहीं. ४९ व्या श्लोकांतील बुद्धियोग या शब्दाचा अर्थ मध्वाचार्य ‘ज्ञानलक्षणात् उपायात्’ असाच करितात. कांहीं टीकाकार समत्वबुद्धियोग व ज्ञानयोग, असा करितात व कांहीं केवल बुद्धियोग असाच करितात व ते दोन्ही अर्थ आचार्यांना मान्य आहेत. त्यांतल्या त्यांत ‘ ज्ञानयोग’ हा अर्थ पुढील प्रकरणाला अधिक अनुकूल आहे, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. ‘ योगः कर्मसु कौशलं ’ याचा अर्थ सर्व टीकाकार एकसारखाच करितात. ‘ अतः योगाय युज्यस्व ज्ञानोपायाय, तद्धि कर्मसु कौशलं । ’ असें मध्वाचार्य म्हणतात. ‘ योगः कर्मसु कौशलं– कर्मसु क्रियमाणेषु अयं बुद्धियोगः कौशलं–अतिसामर्थ्यसाध्यं ’ असें रामानुजाचार्य म्हणतात. ‘ मदाज्ञया कर्मकरणं योगः । एतदेव कर्मसु चातुर्यं । ’ असें वल्लभसंप्रदायी टीकाकार म्हणतात. शंकरानंद, मधुसूदनसरस्वती इत्यादि अद्वैत संप्रदायी तर आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हें निराळें सांगावयास नकोच. रहस्यकार या सर्व आचार्यादिकांच्या विरुद्ध अर्थ करावयास गेले आहेत खरे; पण शेवटीं न कळत त्यांनाच कसे अनुसरले आहेत, तेंही वर दाखविलेंच आहे.

—समत्वबुद्धीनें युक्त होऊन केलेलें कर्म ज्या अर्थी पापाचा क्षय करतें त्या अर्थी हा योग परंपरेनें मोक्षाचें साधन आहे, असें 'कर्मजं०' या श्लोकानें सांगतात—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबंधः**—'कर्मजं' या शब्दाचा 'फलं त्यक्त्वा' या पुढील पदांशीं संबंध आहे.—**इष्ट-अनिष्ट-देहप्राप्तिः कर्मजं फलं-कर्मभ्यः जातं**—इष्ट व अनिष्ट देहाची प्राप्ति हें कर्मज फल होय. कर्मज म्ह० कर्मांपासून उत्पन्न झालेलें—**बुद्धियुक्ताः-समत्वबुद्धियुक्ताः**—बुद्धियुक्त म्ह० समत्वबुद्धियुक्त पुरुष—**हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा-परित्यज्य**—ज्याअर्थी फल टाकून—त्याचा परित्याग करून—**मनीषिणः-ज्ञानिनः भूत्वा**—मनीषी ज्ञानी होऊन—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः-जन्म एव बन्धः-जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्तः एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः**—जन्म हाच बंध त्या जन्मरूप बंधानें विशेषेंकरून मुक्त केले गेलेले—सर्वथा मुक्त झालेले, जिवंत असतांनाच जन्मरूप बंधनांतून पूर्णपणें मुक्त होत्साते—**पदं-परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति**—व्यापक परमात्म्याच्या 'मोक्ष' या नांवाच्या परम पदास जातात. (तें पद कसें आहे? उत्तर-)—**अनामयं-सर्वोपद्रवरहितं इत्यर्थः**—अनामय म्ह० सर्वोपद्रवशून्य पदाला जातात असा याचा भावार्थ. [देवादिकांचा देह हा इष्ट देह व पश्वादिकांचा देह हा अनिष्ट देह, त्याची प्राप्ति होणें हेंच कर्मांपासून मिळणारें फळ आहे. पण पूर्वोक्त समत्वबुद्धियुक्त पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानी होऊन ज्ञानाच्या बलानेंच त्याचा परित्याग करितात. याप्रमाणें बंधांतून आपल्याला सोडवून जीवन्मुक्त झालेले ते प्रारब्ध कर्मांचा क्षय होतांच विदेहमोक्षाला पात्र होतात. ४९, ५० व ५१ या तिन्ही श्लोकांत बुद्धि असा जो शब्द आला आहे त्याचा पूर्वपरंपरेला धरून समत्वबुद्धि असा अर्थ केला. पण केवल समत्वबुद्धि पुण्यपापाच्या त्यागाचें साक्षात् निमित्त होऊं शकत नाहीं. म्हणून पूर्वपरंपरेला धरून बुद्धिशब्दाचा दुसरा योग्य अर्थ सांगतात--]—**अथवा बुद्धियोगात् धनंजय इति-आरभ्य**—किंवा 'बुद्धियोगात् धनंजय'–४९ येथून पुढें—**संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता परमार्थदर्शनलक्षणा एव बुद्धिः दर्शिता**—सर्व बाजूंनीं तुडुंब भरलेल्या फार मोठ्या जलाशयाच्या स्थानीं असलेली कर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि, तिच्यापासून उद्भवलेली परमार्थ ज्ञानरूपच बुद्धि दाखविली आहे. (बुद्धिशब्दाचा असा अर्थ करण्याचें कारण)—**साक्षात् सुकृत-दुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात्**—कारण पुण्य-पापांचा त्याग व जन्मबंधापासून मोक्ष यांचें प्रत्यक्ष हेतुत्व त्या बुद्धीला सांगितलेलें आहे. [म्हणून या बुद्धिशब्दाचा अर्थ परमार्थ ज्ञान असाच करणें सर्वथा उचित होय. शिवाय अर्जुनानें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं 'कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे असें जर तुला संमत आहे तर तूं मला या घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस!' असा जो प्रश्न केला आहे, तो 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्०' ४९ या वचनाला अनुलक्षूनच केला असावा, असें उघड दिसतें व त्यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञानच आहे, बुद्धियोग नव्हे, हेंही 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां०' या भग-

वद्भगनावरून निश्चित होतें. यास्तव ' बुद्धियोगात् बुद्धौ ४९, बुद्धियुक्तः ५०, बुद्धियुक्ताः ५१' यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञान-परमार्थज्ञान असाच करणें उचित होय. तसा अर्थ केल्यास त्या तिन्ही श्लोकांचा अर्थ असा होतो--ज्या कर्माचें अनुष्ठान करितांना परमार्थदर्शनरूप बुद्धीचा उद्देश मनांत असतो म्ह० ज्ञानाला उद्देशून कर्मानुष्ठान केलें जातें तसल्या कर्मांहून तशा उद्देशानें न केलेलें कर्म अतिशय निकृष्ट आहे. म्हणून परमार्थज्ञानाचा उद्देश मनांत धरून कर्माचें अनुष्ठान करावें. म्ह० ज्ञानासाठीं कर्म करावें. ज्ञानावांचून दुसऱ्या कोणत्याही क्षुद्र फळाच्या अपेक्षेनें कर्म केल्यास कार्पण्य दोष येतो. शिवाय परमार्थबुद्धीचा उद्देश मनांत धरून कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाचें चित्त शुद्ध होतें. त्यामुळें परमार्थज्ञान सिद्ध होतें. नंतर देह जिवंत असतांनाच पुरुष जन्माला कारण होणाऱ्या पुण्यपापाचा त्याग करून मुक्त होतो. म्हणून परमार्थदर्शनरूप योगासाठीं म्ह० ज्ञानयोगासाठीं मन स्थिर करावें. योगसंज्ञक परमार्थ दर्शनाच्या उद्देशानें कर्मानुष्ठान करणें हेंच कर्मांतील कौशल आहे. यास्तव परमार्थदर्शनाला उद्देशून बुद्धियुक्त होत्साते जे कर्माचें अनुष्ठान करितात त्यांची चित्तशुद्धि होते. ते अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारवान् होतात, कर्मजन्यफलाचा त्याग करितात व मुक्तीला पात्र होतात. अर्थात् भगवानांनीं अर्जुनाला जो समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोग उपदेशिला आहे, योगस्थ होऊन स्वधर्मसंज्ञक कर्म करण्याविषयीं आग्रह केला आहे तो जन्मबंधापासून मुक्त होऊन परमात्मपदीं पोंचण्याचा उपाय म्हणून सांगितला आहे. ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानानंतर काय करावें, तें सांगण्यासाठीं हा समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठानाचा उपदेश नाहीं, हें निःपक्षपात वाचकांच्या ध्यानांत येईल. तसेंच अर्जुनाला गीताशास्त्राचा जो उपदेश केला आहे तो जन्मबंधांतून मुक्त होऊन सर्व संसारक्लेशशून्य पदीं पोंचवण्यासाठीं मुख्यतः केला आहे. त्यानें युद्ध करावें, याच प्रधान उद्देशानें तो केलेला नाहीं, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल.] ५१.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात--" अशा रीतीनें साम्यबुद्धीनें सर्व कामें केलीं म्ह० व्यवहाराचा लोप न होतां पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष प्राप्त झाल्याखेरीज रहात नाहीं, असें आतां सांगतात-" सर्व कामें तीं कोणतीं ? खाणें, पिणें, वगैरे जर असतील तर त्यांचा मोक्षाशीं काय संबंध ? शिवाय ' बुद्धियुक्त लोक कर्मजन्य फलाला सोडून, ' असें म्हटलें आहे. कर्में म्ह० कामें--व्यावहारिक कामें हा अर्थ संभवत नाहीं. कारण हें सर्व प्रकरण शास्त्रीयकर्माचें आहे. अर्थात् ' व्यवहाराचा लोप न होतां ' हें म्हणणें अप्रासंगिक आहे. वैदिककर्माचें फल व्यवहार नव्हे. समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णसिद्धि कशी मिळणार ? सिद्धीचें साधन ज्ञान आहे, कर्म नव्हे. तसेंच 'समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावांचून रहात नाहीं,' या सांगण्यांत काय स्वारस्य आहे ? या असल्या वाक्यरचनेवरूनच ओढाताण कोण करतें, हें उघड दिसत आहे. असो; या अवतरणाप्रमाणेंच या श्लोकाचा अर्थ किती सरळ व सुबोध आहे तो पहा--'बुद्धियुक्ताः मनीषिणः-' समत्वबुद्धीनें ज्ञानी पुरुष मुक्त झाले म्हणजे ' कर्मजं फलं त्यक्त्वा-' कर्मफलाचा त्याग केल्यानें (ते) ' जन्मबंधविनिर्मुक्ताः-' जन्माच्या बंधापासून मुक्त होत्साते ' अनामयं पदं गच्छन्ति-' (परमेश्वराच्या) दुःखविरहित पदाला जाऊन पोंचतात. यांत

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—**ते बुद्धिः**—तुझी बुद्धि—**मोहकलिलं**—मोहरूपी मलास—**व्यतितरिष्यति**—उल्लंघन करील—**तदा**—त्या वेळीं—**श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य**—श्रवण करण्यास योग्य व श्रवण केलेलें शास्त्रादिक यांच्या—**निर्वेदं**—वैराग्यास—**गन्तासि**—प्राप्त होशील. ५२.

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते—यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावमापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः॥५२

भाष्यार्थ—योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते इति 'यदा०' इति उच्यते—योगानुष्ठानामुळें झालेली जी चित्तशुद्धि तिच्यापासून प्राप्त होणारी बुद्धि-ज्ञान केव्हां प्राप्त होईल तें 'यदा०' इत्यादि श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा**

'मुक्त झाले म्हणजे' हा अर्थ कशाला? 'त्यक्त्वा' म्ह० त्याग केल्यानें कीं त्याग करून? जन्माचा बंध कीं जन्मरूप बंध? पण यांत पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावांचून रहात नाहीं, असें कोठेंच सांगितलेलें नाहीं. यापेक्षां "समत्वबुद्धियुक्त पुरुष कर्मापासून झालेलें इष्टानिष्टदेहप्राप्तिरूप फल टाकून, ज्ञानी होऊन जन्मरूपबंधाकडून मुक्त केले गेलेले असे होत्साते सर्व दुःखशून्य पदाला प्राप्त होतात." हा अर्थ किती सरळ आहे? इतर भाष्यकार व टीकाकारही याचा प्रायः असाच अर्थ करितात.

१ आचार्य याला असें अवतरण देतात. मध्वाचार्यही 'कियत्पर्यन्तं अवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणा एवं कर्माणि इत्याह-' मुमुक्षूनें कोठपर्यंत अशींच कर्में अवश्य करावीं, तें भगवान् सांगतात. रामानुजाचार्यही 'उक्तप्रकारें कर्में करीत असलेल्या व त्या वृत्तीनें निष्पाप झालेल्या तुझी बुद्धि जेव्हां मोहरूप कलुष उल्लंघून जाईल०' इत्यादि म्हणतात. 'त्या भक्तिरूप पदाची प्राप्ति केव्हां होईल तें सांगतात.' इत्यादि वल्लभसंप्रदायी टीकाकार म्हणतात. इतर अद्वैतमार्गी टीकाकारही या श्लोकाची अशीच योजना करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'तूं ऐसा तैं होसी । जैं मोहातें मया सांडिसी । आणि वैराग्य मानसीं संचरेल ॥' २८० असें म्हणतात. रहस्यकार याला अवतरण कांहीं देत नाहींत, अर्थ मात्र असा करितात—"जेव्हां तुझी बुद्धि मोहाच्या गढुळ आवरणांतून पार पडेल तेव्हां जें ऐकलें असेल तें, आणि काय ऐकावयाचें असेल तें, या दोहोंचाही तुला कंटाळा येईल." 'मोहकलिलं' याचा मोहाच्या गढुळ आवरणांतून हा अर्थ मूळाला धरून नाहीं. 'जें ऐकलें असेल' व 'जें काय ऐकावयाचें असेल' याचा कर्ता कोण? कोणीं ऐकलें असेल व कोणाला ऐकावयाचें असेल? अर्जुन कर्ता असेल तर 'तूं जें ऐकलें असशील' असा मध्यम किंवा द्वितीय पुरुषी प्रयोग पाहिजे होता.

-यस्मिन् काले—जेव्हां-ज्यावेळीं—**ते-तव**—तुझें—**मोहकलिलं-मोहात्मकं अविवेकरूपं कालुष्यं**—मोहरूप-अविवेकरूप मालिन्य-(अविवेक हाच दोष, तो दोष कसा तें स्पष्ट करून दाखवितात-)—**येन आत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रति अन्तःकरणं प्रवर्तते**—ज्या मोहाच्या योगानें-मोहामुळें आत्मा व अनात्मा यांचें विवेकज्ञान कलुषित होऊन अन्तःकरण विषयाकडे प्रवृत्त होतें—**तत् तव**—तें तुझें मोहरूप मालिन्य—**बुद्धिः व्यतितरिष्यति-व्यतिक्रमिष्यति-शुद्धिभावं आपत्स्यते इत्यर्थः**—बुद्धि विशेषेंकरून अगदीं तरून जाईल-व्यतिक्रम-उल्लंघन करील म्ह० शुद्धिभावाला प्राप्त होईल, असा याचा भावार्थ—**तदा-तस्मिन् काले**—त्यावेळीं—**निर्वेदं-वैराग्यं गन्तासि-प्राप्स्यसि**—निर्वेदास-वैराग्यास प्राप्त होशील. (कशाच्या वैराग्यास ? उत्तर-)—**श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य**—अध्यात्मशास्त्रातिरिक्त शास्त्रादिकांचें श्रोतव्य व श्रुत यांच्या वैराग्यास प्राप्त होशील—**तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यते इत्यभिप्रायः**—त्यावेळीं श्रोतव्य व श्रुत हीं दोन्हीं निष्फळ होतात असा याचा भावार्थ. [मी अमुक श्रवण केलें आहे, व मला अद्यापि अमुक-अमुक श्रवण करावयाचें आहे. मीं अमुक पाहिलें आहे व अमुक पहावयाचें आहे, आणि त्या सर्वांचें फळ संपादन करावयाचें आहे: इत्यादि सर्वमनुष्यसाधारण अशा ज्या भावना असतात, त्या सर्व विवेक परिपक्व झाला असतां निवृत्त होतात. अर्थात् विवेक परिपक्व झाला असतां तुझी बुद्धि अविवेकरूपी मलाचें उल्लंघन करून जाईल. या अविवेकरूप मलामुळेंच आत्मानात्मविवेक कलुषित होऊन अन्तःकरण विषयांकडे प्रवृत्त होत असतें. यास्तव तुझी बुद्धि जेव्हां त्या मलाचें अतिक्रमण करील म्ह० शुद्ध होईल तेव्हां तूं श्रोतव्य व श्रुत या दोन्हींविषयीं विरक्त होशील. अध्यात्मशास्त्राला सोडून तूं जें जें कांहीं ऐकलें आहेस किंवा जें तुला ऐकावें असें वाटत आहे, तें सर्व व्यर्थ आहे-निष्फळ आहे अशी तुझी खात्री होईल. या अनात्मविषयक शास्त्रज्ञानाविषयीं मीं आजवर वृथा श्रम केले, असें वाटेल व आतां यापुढें मला कोणतेंही अनात्मविषयज्ञान संपादन करावयाचें नाहीं, कारण तें फुकट आहे, तें निरतिशय परमात्म्याची प्राप्ति करून

असो; " निर्वेद म्ह० सामान्यतः कंटाळा. हा कंटाळा किंवा नकोसें होणें, विशेषेंकरून मागें सांगितलेल्या त्रैगुण्यविषयक श्रौतकर्माबद्दलचा आहे, असें पुढील श्लोकावरून दिसून येईल " असें म्हणतात. अर्थात् त्रैगुण्यविषयक श्रौतकर्मांबद्दल मात्र कंटाळा येतो, तीं नकोशीं होतात. सांसारिक कर्मांचा कांहीं कंटाळा येत नाहीं, व तो आला तरी सांसारिक कर्में मरेपर्यंत त्यानें केलींच पाहिजेत. श्रौतकर्में मात्र नकोशीं झालीं म्हणजे सोडावींत असा यांत रहस्यकारांचा आशय दिसतो. पण मूळ श्लोकांत तर ' तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च-' म्ह० त्यावेळीं तूं श्रोतव्य म्ह० ऐकावयाचें व श्रुत-ऐकलेलें याविषयींच्या वैराग्यास प्राप्त होशील, असें आहे. म्ह० अर्जुनाला कंटाळा कशाचा येईल व नकोसें काय होईल, तें भगवानांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. तेव्हां त्याचा त्रैगुण्यविषयक कर्मांशीं बादरायण संबंध जोडण्याचें कारण दिसत नाहीं. पण तें ' पुढील श्लोकावरून दिसून येईल ' असें म्हणतात. यास्तव आतां तेंच आपण पाहूं.

देत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर उलट दुरभिमानादिकांच्या योगानें त्याला प्रतिबंधच करतें, असें वाटून त्या श्रोतव्याविषयींही तूं पूर्ण विरक्त होशील. पण मोहरूपी मल अन्तःकरणांतून साफ निघून जाईपर्यंत तुला त्याविषयीं विरक्ति येणार नाहीं. म्हणून तूं मोहरूपी मल घालविण्यासाठीं योगस्थ होऊन कर्म कर.] ५२.

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेक साध्य-साधनसंबंध दाखविणाऱ्या श्रवणांनीं विक्षिप्त झालेली—**ते बुद्धिः**—तुझी बुद्धि—**यदा निश्चला सती**—जेव्हां विक्षेपरहित होऊन व—**अचला**— त्यांतूनही विकल्पशून्य होऊन—**समाधौ**—आत्म्यामध्यें—**स्थास्यति**—स्थिर होईल—**तदा**—त्यावेळीं—**योगं**—खरा-मुख्य योग—**अवाप्स्यसि**—प्राप्त होईल. ५३

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—(समत्वबुद्धियुक्त होऊन परमार्थज्ञानाच्या उद्देशानें कर्मानुष्ठान केल्यानें क्रमानें चित्तशुद्धि, विवेक व वैराग्य यांची प्राप्ति जरी झाली तरी ज्ञानप्राप्ति केव्हां होते, तें अजून कळलें नाहीं,अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकांत ज्ञानप्राप्तीचा काल सांगतात–) —**मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं कदा अवाप्स्यामि**—मोहरूपी मलाचें उल्लंघन करून त्याच्या द्वारा आत्मविवेक करण्यास योग्य अशी प्रज्ञा–बुद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, असा मी योगस्थ होऊन केलेल्या कर्मानुष्ठानाच्या फलाला म्ह० परमार्थयोगाला केव्हां प्राप्त होईन–तो परमार्थयोग मला केव्हां प्राप्त होईल—**इति चेत् 'श्रुतिविप्रतिपन्ना०' इति तत् शृणु**—असें म्हणशील तर 'श्रुतिविप्रतिपन्ना०' या श्लोकानें त्याचें उत्तर ऐक—**श्रुतिविप्रतिपन्ना-अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः-श्रवणैः विप्रतिपन्ना -नानाप्रतिपन्ना-श्रुतिविप्रतिपन्ना-विक्षिप्ता सती**—अनेक प्रकारचें साध्य व त्यांचीं अनेक साधनें,त्यांच्या संबंधाचें जें प्रकाशन–प्रतिपादन त्याच्या श्रुतींनीं म्ह०श्रवणांनीं विप्रतिपन्न–नाना प्रकारें भलभलती समजूत झालेली म्ह० विक्षिप्त होत्साती—**ते-तव बुद्धिः यदा-यस्मिन् काले स्थास्यति-स्थिरीभूता भविष्यति**—तुझी बुद्धि

ज्यावेळीं-वैराग्य परिपक्व झालें असतां स्थित होईल-स्थिर होईल—**निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती**—निश्चल-विक्षेपरूप चलनानें रहित होत्साती जेव्हां स्थिररूप होईल (कोठें स्थिर होईल? उत्तर-)—**समाधौ-समाधीयते चित्तं अस्मिन् इति समाधिः आत्मा तस्मिन् आत्मनि इति एतत्**—समाधींत म्ह० ज्यांत चित्त समाहित केलें जातें तो समाधि म्ह० आत्मा, त्या आत्म्यांत, असा याचा भावार्थ—**अचला-तत्रापि विकल्पवर्जिता इति एतत्**—आणि त्यांतही अचल म्ह० सर्व विकल्परहित होऊन स्थिर स्थित होईल—**बुद्धिः-अन्तःकरणं**—बुद्धि म्ह० अन्तःकरण—**तदा-तस्मिन् काले**-त्यावेळीं-**योगं अवाप्स्यसि-विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि**—योगाला प्राप्त होशील म्ह० विवेकाच्या द्वारा उत्पन्न झालेली जी प्रज्ञा पूर्वोक्त बुद्धि-परमार्थदर्शनरूप ज्ञान हीच समाधि, तिला प्राप्त होशील. [मोहरूपी चित्तमल नाहींसा होऊन पूर्वोक्त विवेकादिकांनीं युक्त झालेली बुद्धि आत्म्यामध्यें जेव्हां स्थिर होईल तेव्हां ती ज्ञानरूप बुद्धि सिद्ध होईल,हें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. अनेक साध्यें व त्यांचीं अनेक साधनें यांचा संबंध प्रतिपादन करणारीं कर्मकांडात्मक वाक्यें ऐकून नाना उपाय कळल्यामुळें चंचल झालेली तुझी बुद्धि-हें करूं कीं तें करूं असें जिला झालें आहे ती तुझी विक्षिप्त बुद्धि-तुझें अस्थिर चित्त जेव्हां म्ह० वैराग्याचा पूर्ण परिपाक झाला असतां सर्व विक्षेपशून्य व सर्व संशयरहित होऊन आत्म्यामध्यें स्थिर स्थित होईल, तेव्हां तूं त्या योगाला प्राप्त होशील, तेव्हां तूं ज्ञाननिष्ठ होशील. हाच मुख्य योग आहे; व तो मिळविण्यासाठींच प्रत्येक मनुष्यानें यत्न करणें उचित होय. भगवानांनीं समत्वबुद्धीनें कर्मयोगाचें अनुष्ठान करण्याविषयीं जें कर्माधिकारी अर्जुनाला सांगितलें आहे तें याच योगासाठीं. हाच समाधियोग-आत्मयोग. म्हणूनच आचार्यांनीं ३९व्या श्लोकांतील योगशब्दाचा सामान्य अर्थ सांख्यबुद्धीच्या प्राप्तीचा उपाय असा करून फलेच्छारहित ईश्वराराधनार्थ कर्मानुष्ठान व समाधियोग असा विशेष अर्थ सांगितला आहे. कर्मयोग हें सांख्यबुद्धीचें परंपरा साधन असून समाधियोग हें साक्षात् साधन आहे. जेव्हां तुझें चित्त शुद्ध होईल, तुला वैराग्य व विवेक प्राप्त होईल व तुझें अन्तःकरण आत्म्यामध्यें सर्व संशय-विपर्ययशून्य होऊन स्थिर स्थित होईल तेव्हां तुला परमार्थयोग प्राप्त होईल, असें भगवानांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नसून अज्ञानी आहे, तो ज्ञानाधिकारी नसून कर्माधिकारी आहे, व त्याचें चित्त शुद्ध व्हावें, म्हणून त्याला समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठान सांगितलें आहे, असाच याचा भावार्थ सिद्ध होतो. हाच गीताशास्त्रार्थ[2] आहे.] ५३.

---

१ संस्कृत भाषेंत "समाधि" हा शब्द पुल्लिंगी आहे.

२ पण रहस्यकार पुढील श्लोकाचा अर्थ असा करितात—'श्रुतिविप्रतिपन्ना-'नाना प्रकारच्या वेदवाक्यांनीं गांगरून गेलेली 'ते' तुझी 'बुद्धः' बुद्धि 'यदा' जेव्हां 'समाधौ' समाधिवृत्तींत 'निश्चला अचला स्थास्यति-' स्थिर व निश्चल होईल 'तदा-' तेव्हां 'योगं' हा साम्यबुद्धिरूप योग तुला 'अवाप्स्यसि-' प्राप्त होईल." यांतील विप्रतिपन्ना म्हणजे

गांगरून गेलेली हा अर्थ बरोबर नाहीं. अनेक प्रकारचीं वेदवाक्यें ऐकून बुद्धि विक्षिप्त—अस्थिर होण्याचा संभव आहे. अनेक साधनें ऐकल्यावर आपण हें करावें, तें करावें, असें करावें, तसें करावें, इत्यादि वाटणें साहजिक आहे. म्हणून अनेक साध्य व साधनें ऐकून अस्थिर व अनिश्चित झालेली तुझी बुद्धि जेव्हां आत्म्यामध्यें स्थिर—विक्षेपशून्य होईल, तेव्हां तुला खरा मुख्य ज्ञानयोग प्राप्त होईल, असें जें आचार्य म्हणतात तेंच योग्य आहे. रहस्यकार या व वरील श्लोकांतील ‘बुद्धि’ शब्दाचा अर्थ—बुद्धि म्ह० अंत:करण असाच करितात. पण त्याच्यामागें व्यवसायात्मिका हें विशेषण नाहीं. तेव्हां त्यांच्याच परिभाषेप्रमाणें त्याचा अर्थ ‘वासना किंवा समजूत’ असा करावयास नको होता का ? पण असो. ‘समाधौ-’ याचा अर्थ ‘समाधिवृत्तींत’ ‘हा अर्थ अगदीं चुकीचा नसला तरी चांगलाही नाहीं. कारण स्थिर व निश्चल बुद्धि—अन्त:करण हीच समाधिवृत्ति होय. ‘योग’ याचा अर्थ तर अगदींच विपरीत आहे. “अनेक उपदेश ऐकण्याचें काम सोडून चित्ताची निश्चल समाधि कर, म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग तुला प्राप्त होऊन जास्त उपदेशाचीही जरूर न पडतां कर्में करून त्यांचें पाप तुला लागणार नाहीं.” ६३५ ‘चित्ताची निश्चल समाधि कर म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग प्राप्त होईल’ हें, समाधीचा अर्थ मनांत आणून म्हटलेलें नाहीं. समाधींत सिद्धि व असिद्धि या दोन्हींविषयींची साम्यबुद्धिही जर बुडून जाते तर बिचारा कर्मयोग निराळा कोठून राहणार ? तसेंच, कर्मयोग साम्यबुद्धिरूप कसा ? कारण ‘योगस्थ होऊन कर्में कर’ असें म्हटलें आहे व ‘समत्व हाच योग आहे’ असें सांगितलें आहे. तेव्हां साम्यबुद्धिरूप योगांत स्थित होऊन कर्में करण्याविषयीं जर भगवान् सांगत आहेत तर साम्यबुद्धि हाच कर्मयोग कसा ? पण रहस्यकारांना योग म्ह० कर्मयोग हा एकच अर्थ ठाऊक आहे. गीतेंत दुसरा योगच त्यांना दिसत नाहीं. सहाव्या अध्यायांतही कांहीं चार—पांच ठिकाणींच योग म्ह० पातंजलयोग त्यांना दिसतो. (गी. र. पृ. ५६) पण ‘योगस्थ’ (४८) शब्दांतील योग म्हणजे समत्व व येथील योग म्हणजे आत्म्यामध्यें चित्ताची स्थिरता. तथापि हा अर्थभेद रहस्यकारांच्या लक्षांत न आल्यामुळें किंवा त्यांना सर्वत्र कर्मयोगच दिसत असल्यामुळें ते येथेंही योग म्ह० कर्मयोग व तोही साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग असें कांहींतरी म्हणत आहेत. पण हा योग श्रौत-स्मार्त कर्में व त्यांचीं फलें यांच्या विरक्तीनंतर, चित्ताला आत्म्यामध्यें स्थिर करण्याचा दीर्घकाल अभ्यास केल्यावर, चित्त आत्म्यामध्यें निश्चल व विक्षेपशून्य होऊन राहिलें असतां भविष्यत्कालीं प्राप्त होणार आहे. तो योग म्ह० स्थितप्रज्ञस्थितिच होय. हाच आत्मसाक्षात्काराचा मुख्य उपाय आहे, व योगस्थ होऊन कर्मानुष्ठान करणें हा त्याचाही उपाय आहे. म्हणूनच आचार्यादिकांनीं ‘बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु’ (३९) येथील योगशब्दाचा आत्मप्राप्तीचा उपाय असा सामान्यअर्थ करून ईश्वराराधनार्थ कर्मयोग व समाधियोग असा दोन प्रकारचा विशेष अर्थ सांगितला आहे. वैदिक कर्मयोग या मुख्य ज्ञानयोगासाठीं असल्यामुळेंच त्याला ‘योग’ असें म्हणतां येतें. मध्वाचार्य म्हणतात—“येथील योगशब्द फलभूत आहे. जेव्हां बुद्धि समाधींत निश्चल होते तेव्हां मुमुक्षु ब्रह्माच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें परमानंदांत निमग्न होतो. उपायानें त्याला फल मिळतें.” रामानुजाचार्य म्हणतात—“तदा योगं आत्मावलोकनं अवाप्स्यसि-’ त्या वेळीं तुला योग म्ह० आत्म्याचें दर्शन प्राप्त होईल. यामु-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

अन्वयार्थ—हे केशव—हे केशवा !—**समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य**—समाधिस्थ–आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचें—**भाषा**—लक्षण—**का**—काय आहे ?—**स्थितधिः**—स्थितप्रज्ञ—**किं प्रभाषेत**—काय बोलतो,—**किं आसीत**—तो कसा राहतो ?—**किं व्रजेत**—व व्यवहार कसा करतो ? ५४.

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत व्रजेत किम् । आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य—संन्याश्याची ज्ञाननिष्ठा व तिच्या प्राप्तीचे कथन हें प्रश्नाचें बीज मिळालें असतां—**अर्जुनः लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया 'स्थितप्रज्ञस्य०' इति उवाच**—अर्जुन ज्याला समाधिप्रज्ञा प्राप्त झाली आहे अशा पुरुषाचें लक्षण जाणण्याच्या इच्छेनें 'स्थितप्रज्ञस्य०' इ० म्हणाला—**स्थिता प्रतिष्ठिता अहं अस्मि परं ब्रह्म इति प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः तस्य**— मी परब्रह्म आहे अशी ज्याची बुद्धि स्थित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ होय. त्या स्थितप्रज्ञाची-**का भाषा-किं भाषणं वचनं**—भाषा म्ह० भाषण–वचन काय आहे ? (अहो त्याच्या कार्याप्रमाणें त्याची भाषा असणार, त्यांत प्रश्न करण्यासारखें काय आहे ? उत्तर-)—**असौ परैः कथं भाष्यते**—हा इतरांकडून कसा बोलला जातो ?—**समाधिस्थस्य –समाधौ स्थितस्य केशव**—समाधींत स्थित असलेल्या स्थितप्रज्ञाची काय भाषा

संप्रदायी टीकाकार म्हणतात–'मत्सांनिध्यरूपं योगं अवाप्स्यसि' माझें सांनिध्य याच स्वरूपाच्या योगास प्राप्त होशील. अद्वैतसंप्रदायी सर्व टीकाकार योग म्ह० विवेकप्रज्ञा–आत्मसाक्षात्काररूप सर्व योगाचें फल असें म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजही " इंद्रियांचिया संगतीं । जिये पसर होतसे मतीं । ते स्थिर होईल मागुती । आत्मस्वरूपीं ॥८३॥ समाधिसुखीं केवळ । जें बुद्धि होईल निश्चळ । तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥ " असें म्हणतात. सकळ योगस्थिति म्ह० स्थितप्रज्ञता. अर्थात् बुद्धि आत्मस्वरूपीं स्थिर झाल्यावर तुला परम योग–मोक्षरूप अंतिम फल प्राप्त होईल, असेंच सर्व भाष्यकार व टीकाकार म्हणत असून एकटे रहस्यकारच ' बुद्धि समाधिवृत्तींत स्थिर झाल्यावर साम्यबुद्धिरूप कर्मयोगास प्राप्त होशील,' असें म्हणत आहेत, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

१ ज्यानें समाधीविषयीं म्ह० आत्म्याविषयीं प्रज्ञा–परमार्थज्ञान संपादन केलें आहे किंवा समाधानानें प्रज्ञा संपादिली आहे, असा याचा अर्थ.

आहे, हे केशवा ! [या श्लोकांत समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचें लक्षण विचारलें आहे. समाधि-म्ह० स्वाभाविक चित्तसमाधान. मधुसूदनसरस्वतींच्या म्हणण्याप्रमाणें योगांगभूत समाधि नव्हे. कारण येथें ज्ञाननिष्ठाचें प्रकरण चालू आहे. यास्तव समाधिस्थ म्हणजे आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें स्वाभाविक चित्तसमाधानवान् अशा स्थितप्रज्ञाचें, म्हणजे मीच परब्रह्म आहें अशी ज्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे, त्याचें-ज्ञाननिष्ठाचें लक्षण काय आहे ? लोक त्याच्याविषयीं काय बोलतात ? असा अर्जुनाच्या पहिल्या प्रश्नाचा मथितार्थ आहे ? समाधि-चित्तसमाधान हें स्थितप्रज्ञतेचें साधन आहे, हें सुचविण्यासाठीं 'समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचें' असें म्हटलें आहे.]—**स्थितधीः-स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत**—किंवा स्थितप्रज्ञ स्वतः काय बोलतो ?—**किं आसीत व्रजेत किं**—कसा असतो व व्यवहारांत कसा वागतो ?—**तस्य आसनं व्रजनं वा कथं इत्यर्थः**—त्याचें आसन-अवस्थान किंवा गमन-व्यवहार कसा होतो, असा याचा भावार्थ—**अनेन श्लोकेन स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं पृच्छति**—या श्लोकानें स्थित-प्रज्ञाचें लक्षण अर्जुन विचारीत आहे. ५४.

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाच्या प्रश्नाला भगवानांनीं जें प्रतिवचन दिलें आहे त्याचें व्याख्यान करण्यासाठीं अगोदर भूमिका तयार करितात-)—**यः हि आदितः एव कर्माणि संन्यस्य ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः**—जो कर्मसंन्यासाला कारण होणाऱ्या वैराग्यानें संपन्न असलेला साधक ब्रह्मचर्यावस्थेंतच कर्मांचा संन्यास करून ज्ञानरूप योगांत-म्ह० ज्ञान याच ब्रह्मात्मभाव प्राप्त करून देणाऱ्या साधनांत अगदीं तन्निष्ठ होऊन प्रवृत्त झालेला असतो—**च यः कर्मयोगेन**—आणि जो कर्मरूप योगानें म्ह०उपायानें त्याच निष्ठेंत प्रवृत्त झालेला असतो,—**तयोः स्थितप्रज्ञस्य**—त्या दोघांतील स्थित-प्रज्ञाचें (लक्षण व साधन सांगितलें जातें.)—**प्रजहाति इति आरभ्य अध्याय परिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं च साधनं उपदिश्यते**—'प्रजहाति' येथून या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत स्थितप्रज्ञाचें लक्षण व साधन सांगितलें जातें. (अहो पण एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन अशीं दोन्ही कशीं सांगितलीं जातील ? उत्तर-)—**हि सर्वत्र एव अध्यात्मशास्त्रे यानि कृतार्थलक्षणानि तानि एव साधनानि उपदिश्यन्ते**—कारण सर्वच ठिकाणीं अध्यात्मशास्त्रांत जीं कृतार्थ पुरुषाचीं लक्षणें तींच साधनें उपदेशिलीं जातात.—**यत्नसाध्यत्वात्**—कारण तीं यत्नसाध्य असतात. [कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचें ज्ञानलक्षण जरी साधन होऊं शकत नाहीं (कारण तें लक्षण या रूपानें फलच बनलेलें असतें) तरी जिज्ञासूला तेंच म्ह० ज्ञानी पुरुषाचें फल-रूप लक्षणच साधन होतें. कारण तें त्याला प्रयत्नानें साधावयाचें असतें. ज्ञानी पुरु-

षाचा जो धर्म स्वभावभूत असतो तोच जिज्ञासूला दीर्घ काल अभ्यासानें संपादन करावा लागतो. त्यामुळें ज्ञानसामर्थ्यानें ज्ञानी पुरुषामध्यें स्वाभाविकपणेंच दिसणाऱ्या लक्षणांचा येथें नुस्ता अनुवाद केला आहे, तो विधि केव्हांच होऊं शकत नाहीं. पण तोच साधकासाठीं विधि होऊं शकतो. अप्राप्तांचाच विधि संभवतो. जें पूर्वींच प्राप्त असतें, त्याचा विधि संभवत नाहीं. यास्तव एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन या दोघांचेंही विधान कसें केलें आहे, अशी शंका घेतां येत नाहीं.[2]] ५४.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे पार्था !—**यदा**—जेव्हां—**मनोगतान् सर्वान् कामान्**—मनांतील सर्व कामांस—**प्रजहाति**—सर्वथा सोडतो, आणि—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**आत्मना तुष्टः**—आत्मस्वरूपानेंच संतुष्ट झालेला असतो—**तदा**—त्यावेळीं—**स्थितप्रज्ञः**—स्थितप्रज्ञ—**उच्यते**—म्हटला जातो. ५५.

यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि–श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनसि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे

---

१ याच न्यायानें ‘ तस्माद्युध्यस्व भारत ’ २–१७ हा अनुवाद आहे, विधि नव्हे, असें आचार्यांनीं वर पृ. ९२ म्हटलें आहे.

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—“अशा रीतीनें ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात व त्याचें वर्तन कसें असतें असा आतां अर्जुनाचा प्रश्न आहे. ” पण कर्मयोग्याची बुद्धि स्थिर कशानें होणार ? कर्मयोगानेंच कीं काय ? कर्मयोग हेंच जर ती स्थिर होण्याचा उपाय असेल तर सहाव्या अध्यायांतील ‘ मन फार चंचल आहे, त्याचा निग्रह वायूच्या निग्रहाप्रमाणें फार कठिण आहे ’ इत्यादि अर्जुनाचें म्हणणें व त्यावरील ‘ पण, अभ्यास व वैराग्य यांच्यायोगानें त्याचाही निग्रह करितां येतो,’ हें उत्तर व्यर्थ होतें. कारण कर्मयोगानेंच जर प्रज्ञा स्थिर झाली तर चित्तनिग्रहाचे कष्ट कोण करणार ? यास्तव कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ होऊं शकत नाहीं. समाधियोगीच स्थितप्रज्ञ होऊं शकतो. कर्मयोग हा त्याचा आरंभींचा उपाय आहे. आत्म्यामध्यें अन्तःकरण निश्चल होणें हीच स्थितप्रज्ञता. ती प्राप्त झाल्यावर कर्मयोग संभवत नाहीं. ही गोष्ट पुढील लक्षणांवरूनही सिद्ध होते. रहस्यकार म्हणतात, ‘ ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात.’ अर्थात् ते प्रज्ञा म्ह० केवल बुद्धि–अन्तःकरण असा अर्थ करितात.पण मध्वाचार्य ‘स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः ’ असें म्हणतात. म्हणजे प्रज्ञाशब्दाचा अर्थ ‘ज्ञान’ असा करितात. रामानुजाचार्यही स्थितप्रज्ञता म्ह० ‘ज्ञाननिष्ठा’ म्हणतात व ती कर्मयोगसाध्य आहे, असेंही सांगतात. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ‘ जो समाधिसुख भुंजे । अखंडित । ’ असें स्थितप्रज्ञाविषयीं म्हटलें आहे. इतर अद्वैतवादी आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हें निराळें सांगावयास नकोच.

तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते। त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भाष्यार्थ—यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि 'प्रजहाति०' इति श्रीभगवान् उवाच—जीं यत्नसाध्य साधनें व स्वभावसिद्ध लक्षणें आहेत तीं 'प्रजहाति०' इत्यादि श्लोकांनीं श्रीभगवानांनीं सांगितलीं आहेत. (पूर्वपुण्यामुळें ब्रह्मचर्यावस्थेंतच असतांना संन्यासाचें कारण जें वैराग्य–पुत्र-वित्त-लोक इत्यादिकांविषयींची विरक्ति त्याची प्राप्ति झाल्यामुळें कर्मत्याग करून जो ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त होतो व जो अविरक्त गृहस्थाश्रमी होऊन कर्मानुष्ठानानें परंपरेनें ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त होतो त्या दोघांनाही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा स्थितप्रज्ञ होतां येतें. यास्तव त्यांतील कोणत्याही मार्गानें जो स्थितप्रज्ञ झाला आहे त्याचें लक्षण व ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्याचें साधन येथून सांगावयाचें आहे.)—**हे पार्थ यदा–यस्मिन् काले सर्वान्–समस्तान् मनोगतान्–मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् कामान्–इच्छाभेदान् प्रजहाति–प्रकर्षेण जहाति–परित्यजति**—हे पार्था ज्यावेळीं समस्त मनोगत–मनांत प्रविष्ट झालेल्या–हृदयांत शिरलेल्या कामांना–भिन्न भिन्न इच्छांना पूर्णपणें सोडतो–त्यांचा परित्याग करतो. [अन्तःकरणाचे धर्म, आत्म्याचे नव्हेत, अशा विविध इच्छांना पुरुष जेव्हां वासनांसह सोडतो, तेव्हां स्थितप्रज्ञ होतो. 'तर मग विद्वान् स्थितप्रज्ञाची कोणतीच प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं,' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात–]—**सर्वकामत्यागे तुष्टिकारणाभावात् च शरीरधारणनिमित्तशेषे सति उन्मत्त-प्रमत्तस्य इव प्रवृत्तिःप्राप्ता इति अतःउच्यते**—सर्व कामांचा त्याग केला असतां संतोषाच्या कारणांचाच अभाव होतो व शरीराचें धारण, एवढेंच निमित्त अवशिष्ट राहतें. तसें झालें असतां बुद्धिभ्रम झालेल्या व अत्यंत मदोन्मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें स्थितप्रज्ञाची प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येतो. पण तिचें निवारण करण्यासाठीं भगवान् सांगतात—**आत्मनि एव–प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना–स्वेन एव–बाह्यलाभनिरपेक्षः तुष्टः**—आत्म्यामध्येंच–प्रत्यगात्मस्वरूपांतच–आपल्या स्वरूपानेंच, बाह्य वस्तूच्या लाभाविषयीं निरपेक्ष होत्साता संतुष्ट होतो–म्ह०–**परमार्थदर्शन-अमृतरसलाभेन अन्यस्मात् अलंप्रत्ययवान्**—परमार्थदर्शन–आत्मज्ञानरूप–अमृतरसाच्या लाभानें दुसऱ्या सर्व अनात्म पदार्थांविषयीं जो विरक्त झाला आहे, दुसरे अनात्म पदार्थ नकोत–पुरे झाले, असें ज्याला वाटूं लागलें आहे तो—**स्थितप्रज्ञः–स्थिता–प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः–विद्वान् तदा उच्यते**—स्थितप्रज्ञ–ज्याची आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकामुळें उत्पन्न झालेली प्रज्ञा स्थित–प्रतिष्ठित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ–विद्वान् तेव्हां

म्हटला जातो. म्ह०—**त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञः इत्यर्थः**—ज्यानें पुत्र, वित्त व लोक यांविषयींची एषणा–इच्छा टाकिली आहे, असा संन्यासी–आत्माराम–आत्म्यामध्येंच आराम पावणारा–आत्मक्रीड–आत्म्यामध्येंच ज्याची क्रीडा चालते, बाह्यविषयांमध्यें नाहीं, तो स्थितप्रज्ञ असा

१ रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत "स्थितप्रज्ञाचें वर्तन म्हणजे कर्मयोगशास्त्राचा पाया आहे," असें म्हणतात व त्यासाठीं बाराव्या प्रकरणाचा हवाला देतात. पण स्थितप्रज्ञता कर्मयोगानेंच जर साध्य होणारी आहे, तर स्थितप्रज्ञाचें वर्तन हा कर्मयोगाचा पाया कसा असणार? तथापि ते बाराव्या प्रकरणांत काय म्हणतात तें पाहिलें पाहिजे. पण येथेंच त्याचा विचार केल्यास फार विस्तार होईल; म्हणून आम्ही त्याचा विचार अन्यत्र करण्याचें अभिवचन देऊन प्रकृत विषयाकडे वळतों. रामानुजाचार्य—'सर्व मनांतील काम जेव्हां टाकतो तेव्हां हा स्थितप्रज्ञ म्हटला जातो. ही ज्ञाननिष्ठेची पराकाष्ठा आहे.' असें म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—'जो अभिलाष निजसुखालाही विघ्न करतो व ज्याच्यामुळें नित्यतृप्त आत्मज्ञ पुरुषही विषयामध्यें पडतो–तो काम सर्वथा जाये। जयाचें आत्मसंतोषीं मन राहे। तोचि स्थितप्रज्ञ होये। पुरुष जाणे॥' २०३. रहस्यकार 'काम म्हणजे वासना' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाहीं. कारण वासना म्हणजे इच्छा हा प्राकृत वासनाशब्दाचा अर्थ आहे. संस्कृतांत वासनाशब्दाचा अर्थ प्रायः इच्छा असा नाहीं. वासना म्हणजे सूक्ष्मसंस्कार असा अर्थ आहे. यास्तव शास्त्रीय ग्रंथांत शास्त्रीय अर्थी रूढ असलेल्या शब्दांचाच उपयोग केला पाहिजे. वेदान्तशास्त्रांत वासना हा शब्द इच्छा, काम, याअर्थी केव्हांही योजीत नाहींत. आचार्यांनीं 'कामान् म्ह० इच्छाभेदान्' असा अर्थ केला आहे. इतरांनींही तोच अर्थ गृहीत धरला आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज काम म्ह० विषयाभिलाष म्हणतात. उपनिषदांतील 'एषणा'शब्दाबद्दल येथें 'काम'शब्द योजला आहे, व तोच अर्थ सयुक्तिक आहे. रहस्यकार 'प्रजहाति' याचा 'सोडतो' एवढाच अर्थ करितात. आचार्यादि सर्व 'प्रकर्षेण जहाति–परित्यजति-' सर्वथा–पूर्णपणें टाकतो असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'काम सर्वथा जाये' असें म्हणतात. पण 'काम सर्वथा टाकतो' असें म्हटल्यावर तें कर्मयोग्याचें लक्षण होऊं शकणार नाहीं, म्हणून 'प्र' या उपसर्गाकडे दुर्लक्ष करून 'जहाति' म्ह० सोडतो, असाच साधा व 'सरळ' अर्थ रहस्यकारांनीं केला आहे. 'आत्मनि एव आत्मना तुष्टः' याचा 'आपण आपल्या ठायींच संतुष्ट होऊन राहतो' असा ते अर्थ करितात. पण 'आत्मना' या तृतीयान्त पदाचा अर्थ 'आपण' असा करणें उचित नाहीं. तर 'आत्म्यानेंच' आपल्या स्वरूपानेंच संतुष्ट होतो, संतोषासाठीं बाह्य विषयांची अपेक्षा करीत नाहीं, असाच करणें उचित आहे. आचार्यादि अद्वैतसंप्रदायी टीकाकारांनीं तसाच केला आहे. मध्वाचार्य "आत्मना–परमात्मना" असा, रामानुजाचार्य "आत्मना–मनसा–आत्मैकावलम्बनेन" असा, वल्लभ सं. टीकाकार 'आत्माना स्वस्यैव जीवात्मस्वरूपेण' असा अर्थ करितात. म्ह० सर्व 'आत्मना' याचा तृतीयान्तच अर्थ करितात, व संतोषासाठीं बाह्य साधनांची त्याला अपेक्षा नसते, असें सुचवितात. 'स्थितप्रज्ञः तदोच्यते' असें येथें व पुढेंही म्हटलेलें असल्यामुळें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण आहे, हें उघड होतें. तसेंच 'समत्वं योग उच्यते' हेंही योगाचें लक्षण आहे. पण 'योगः कर्मसु कौशलं' हें लक्षण नव्हे. कारण त्यांत 'उच्यते' या सारखा लक्षणबोधक शब्द नाहीं.

याचा भावार्थ. [मनांतील सर्व इच्छांचा त्यांच्या वासनांसह त्याग करून आपल्या अन्तर्यामीच्या स्वरूपांत दुसऱ्या कोणत्याही अनात्म पदार्थांच्या लाभाची अपेक्षा न करितां त्या आत्मस्वरूपानेंच जो संतुष्ट असतो, तो स्थितप्रज्ञ होय. स्थितप्रज्ञाचें हें मुख्य लक्षण आहे. या लक्षणानें युक्त असलेला पुरुष कर्मनिष्ठ असणें शक्य नाहीं. अर्थात् तो ज्ञाननिष्ठ संन्यासीच होय. आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा वैराग्याच्या द्वारा सर्व-एषणात्यागरूप संन्यास करून, श्रवण-मननादिकांच्या आवृत्तीनें आत्मज्ञान संपादन करून, त्यांतच आसक्त होऊन, विषयांपासून विमुख होऊन, ज्ञानाचें फळ अशी जी तृप्ति–परम संतोष त्याचा त्याच अवस्थेंत अनुभव घेणारा हा स्थितप्रज्ञ कर्मविधीचा विषय होत नाहीं. अर्थात् समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोगही आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होण्यासाठीं आहे. निष्काम कर्मानुष्ठानानें पापाची निवृत्ति होऊन आत्मजिज्ञासा म्ह० विविदिषा उत्पन्न होते, असा श्रुति-स्मृति-पुराणांचा घोष चालू आहे. असें असतांना गीतेंत ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर निष्काम कर्म आचरावें, स्वतःसाठीं जरी नको असलें तरी दुसऱ्यासाठीं तें करावें, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें भ्रामक होय.] ५५.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः—आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याचें मन उद्विग्न होत नाहीं,—**सुखेषु**—नाना प्रकारचीं सुखें प्राप्त झालीं असतां—**विगतस्पृहः**—त्यांविषयींची ज्याची इच्छा गेलेली आहे म्ह० त्यांविषयीं जो निरिच्छ असतो,—**वीतरागभयक्रोधः**—ज्याचे राग–प्रीति, भय व क्रोध निवृत्त झालेले असतात तो—**स्थितधीः**—स्थितप्रज्ञ—**मुनिः**—मुनि—**उच्यते**—म्हटला जातो.५६.

किं च—दुःखेष्विति । दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—किं च ‘ दुःखेषु० ’ इति—तसेंच ‘ दुःखेषु० ’ या श्लोकानें विविदिषूचेंच दुसरें कर्तव्य व विद्वानाचें दुसरें लक्षण सांगतात—**दुःखेषु–आध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु**—आध्यात्मिकादिक दुःखें प्राप्त झालीं असतां—**न उद्विग्नं–न प्रक्षु-**

१ ज्वर, मस्तकशूल इत्यादि शरीरांतील रोगांमुळें होणारें जें दुःख तें आध्यात्मिक, व्याघ्र, सर्प इत्यादि पृथ्वींतील इतर पदार्थांपासून होणारें जें दुःख तें आधिभौतिक व अग्नि-वात, अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादिकांमुळें होणारीं जीं दुःखें तीं आधिदैविक दुःखें होत.

भितं दुःखप्राप्तौ मनः यस्य सः अयं अनुद्विग्नमनाः—दुःखप्राप्ति झाली असतां ज्याचें मन उद्विग्न-प्रक्षुभित होत नाहीं तो हा ' अनुद्विग्नमनाः ' होय.—**तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा-तृष्णा यस्य इन्धनादि-आधाने अग्निः इव न सुखानि अनु विवर्धते स विगतस्पृहः**—त्याचप्रमाणें सुखांची प्राप्ति झाली असतां ज्याची स्पृहा-तृष्णा नाहींशी झाली आहे म्ह० काष्ठें वगैरे घातलीं असतां अग्नि जसा वाढतो त्याप्रमाणें सुखें मिळूं लागलीं असतां त्यांच्यामागून ज्याची तृष्णा वाढत जात नाहीं तो ' विगतस्पृहः ' होय. [आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त झालीं असतां त्यांचा परिहार करण्यास असमर्थ झालेल्या पुरुषाला तें दुःख अनुभवीत असतांना जो खेद होतो त्यास उद्वेग म्हणतात. पण दुःख प्राप्त झालें असतांही ज्याच्या मनाला तसा उद्वेग होत नाहीं तो स्थितप्रज्ञ होय. यास्तव ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्यानें दुःखें प्राप्त झालीं असतांही मन उद्विग्न न होईल, असा अभ्यास करावा. दुःखांप्रमाणें सुखेंही आध्यात्मिकादि तीन प्रकारचीं आहेत असें भाष्यांतील ' तथा ' या पदानें सुचविलें आहे. अग्नाला जशीं जशीं सुखें होऊं लागतात तशी तशी त्यांविषयींची त्याची तृष्णा वाढूं लागते. अग्नींत जशीं जशीं लांकडें, गवत वगैरे घालावीं तसा तसा तो वाढतच जातो. पण विद्वान्-आत्मज्ञानी पुरुषाची तृष्णा तशी सुखांबरोबर वाढत नाहीं. अग्नीवर दगड किंवा माती घातल्यास तो त्यांना जाळूं शकत नाहीं, किंवा त्याबरोबर वाढतही नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें आत्मज्ञाची तृष्णा सुखांबरोबर वाढत जात नाहीं. यास्तव जिज्ञासूनेंही सुख किंवा दुःख झालें असतां तृष्णा व उद्वेग करूं नये. त्याचप्रमाणें]—**वीतरागभयक्रोधः-रागः च भयं च क्रोधः च (राग-भय-क्रोधाः) यस्मात् वीताः-विगताः सः वीतरागभयक्रोधः**—आसक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत तो वीतरागभयक्रोध होय.—**स्थितधीः -स्थितप्रज्ञः मुनिः-संन्यासी तदा उच्यते**—स्थितधी म्ह० स्थितप्रज्ञ मुनि म्ह० संन्यासी म्हटला जातो. [दुःखांनीं उद्विग्न न होणारा, सुखाविषयींची तृष्णा वाढूं न देणारा, आसक्ति, भय व क्रोध यांनीं रहित असा जो असतो तो स्थितधी-स्थितप्रज्ञ मुनि होय. मुनि म्हणजे आत्मवेत्ता-संन्यासी. वरील अवस्था जेव्हां प्राप्त होते तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात.] ५६.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**सर्वत्र**—देह-जीवितादिकांविषयींही—**अनभिस्नेहः**—प्रीति नसलेला,—**तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य**—तें तें शुभ व अशुभ यांस प्राप्त

आत्मा म्ह० शरीर, त्यापासून आध्यात्मिक, भूत म्ह० या लोकांतील शरीरभिन्न पदार्थ, त्यापासून आधिभौतिक व देव म्ह० वायु, इंद्र, सूर्य इत्यादिकांपासून आधिदैव, असे हे शब्द बनले आहेत.

होऊन—**न अभिनन्दति न द्वेष्टि**— अभिनंदन करीत नाहीं व द्वेष करीत नाहीं —**तस्य प्रज्ञा**—त्याची प्रज्ञा-त्याची बुद्धि—**प्रतिष्ठिता**—प्रतिष्ठित आहे. ५७.

किं च—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यः सर्वत्र०' इति—'यः सर्वत्र०' या श्लोकानें आणखी एका लक्षणाचा अनुवाद करून विविदिषूचें आणखी कर्तव्य सांगतात-(अहो पण देहाच्या जीवनाविषयीं तृष्णा, शुभाशुभ प्राप्त झालें असतां हर्ष-विषाद या गोष्टी विद्वान् व विविदिषु यांतील कोणालाच वर्ज न करितां येण्यासारख्या आहेत. तेव्हां प्रज्ञा स्थिर कशी होणार ? अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**यः-मुनिः सर्वत्र-देहजीवितादिषु अपि अनभिस्नेहः-अभिस्नेहवर्जितः**—जो मुनि-आत्मवेत्ता-संन्यासी सर्वांविषयीं म्ह० देह, जीवित इत्यादिकांविषयींही अभिस्नेहरहित असतो, त्यांविषयींही ज्याला अतिशय स्नेह नसतो—**तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं-तत् तत् शुभं अशुभं वा लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि**—त्या त्या शुभाला किंवा अशुभाला प्राप्त होऊन अभिनन्दन करीत नाहीं व द्वेष करीत नाहीं. म्हणजे—**शुभं प्राप्य न तुष्यति-न हृष्यति च अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः**—शुभाला प्राप्त होऊन संतुष्ट होत नाहीं, हृष्ट होत नाहीं व अशुभाला प्राप्त होऊन त्याचा द्वेष करीत नाहीं, (अर्थात् विषयांविषयीं आसक्ति न ठेवणें व शुभाशुभप्राप्ति झाली असतां हर्ष-विषाद न मानणें हें प्रज्ञास्थैर्याचें कारण आहे, असें सांगतात-)—**एवं हर्षविषादवर्जितस्य तस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति**—याप्रमाणें हर्ष-विषादरहित असलेल्या त्याची विवेकापासून उत्पन्न झालेली प्रज्ञा प्रतिष्ठित होते. ५७.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ—कूर्मः—कांसव—**अंगानि इव**—आपले अवयव जसे एकदम आवरून घेतो, तसा—**अयं**—हा पुरुष—**यदा**—जेव्हां—**इन्द्रियार्थेभ्यः**—विषयांपासूनें—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**संहरते**—परतवून घेतो—**तदा**-तेव्हां—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाली आहे. ५८.

किं च—यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वत एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—किंच-'यदासंहरते०'-इति—'यदा०'या श्लोकानें जिज्ञासूचेंच आणखी कर्तव्य सांगतात—**च यदा अयं-ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः यतिः संहरते-सम्यक् उपसंहरते**—आणि जेव्हां हा ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त झालेला यति (म्ह० स्थितप्रज्ञ नव्हे तर त्यासाठीं यत्न करणारा) उपसंहार करतो–उत्तम प्रकारें–पूर्णपणें आपल्या अधीन ठेवतो–(येथील इंद्रियांचा उपसंहार म्हणजे लय नव्हे, संकोच आहे, हें दृष्टान्तानें दाखवितात–)—**कूर्मः अंगानि इव सर्वशः**—कांसव अंगें जशीं सर्व बाजूंनीं म्हणजे —**यथा कूर्मः भयात् स्वानि अंगानि सर्वतः उपसंहरति**—ज्याप्रमाणें कांसव भयानें आपलीं अंगें सर्व बाजूंनीं आंत ओढून घेतो–त्यांना आपल्या पाठीवरील कवचांत संकुचित करतो—**एवं**—त्याप्रमाणें—**ज्ञाननिष्ठः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः -सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते**—ज्ञाननिष्ठ आपलीं इंद्रियें सर्व विषयांपासून परतावितो व त्यांना आपल्या अधीन ठेवतो—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं वाक्यम्**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, ह्या वाक्याचा अर्थ वर सांगितलाच आहे. (अर्थात् इंद्रियांना विषयांपासून विमुख करणें हें प्रज्ञास्थैर्याचें निमित्त आहे.) ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ—निराहारस्य—जो विषयांचें हरण करूं शकत नाहीं, अनुभव घेऊं शकत नाहीं, अशा उपाशी किंवा अशक्त—**देहिनः**—प्राण्यापासूनही—**विषयाः**—शब्द-स्पर्शादि विषय—**रसवर्जं**—प्रीतीवांचून—**विनिवर्तन्ते**—निवृत्त होतात. (विषयासक्तीसह निवृत्त होत नाहींत.)—**अस्य**—या स्थितप्रज्ञाचा—**रसः अपि**—तो विषयासक्तिरूप रसही—**परं दृष्ट्वा**—परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेऊन—**निवर्तते**—निवृत्त होतो. ५९.

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माऽङ्गानीव संह्रियन्ते न तु तद्विषयो रागः स कथं संह्रियत इति उच्यते विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथ वा विषया एव निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वरसेन प्रवृतो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण इंद्रियांना जरी विषयांपासून परतविलें तरी त्याविषयींची आसक्ति जोंवर मनांत आहे तोंवर ज्ञानाचा लाभ कसा होणार ? अशी शंका–)—**तत्र**

विषयान् अनाहरतः आतुरस्य अपि इंद्रियाणि निवर्तन्ते—व्यवहारांत विषयोपभोगापासून विमुख झालेल्या रोग्याचींही इंद्रियें निवृत्त होतात—**कूर्मः अंगानि इव संन्हियन्ते**—कांसव जशीं आपलीं अंगें ओढून घेतो त्याप्रमाणें रोगीही आपल्या इंद्रियांना संकुचित करतो—**तु तद्विषयः रागः न**—पण त्या विषयींचा राग-प्रीति कांहीं संकुचित केली जात नाहीं. (आणि मनांत विषयप्रीति असेपर्यंत प्रज्ञालाभही संभवत नाहीं. कारण विषयासक्ति हा ज्ञानाचा मोठा प्रतिबंध आहे तेव्हां)—**सः कथं उपसंह्रियते इति ' विषयाः० ' इति उच्यते**—रागाचा-विषयप्रीतीचा उपसंहार कसा केला जातो तें 'विषयाः०-' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**यद्यपि विषयोपलक्षितानि-विषयशब्दवाच्यानि इंद्रियाणि अथवा विषयाः एव**—जरीं या श्लोकांतील ' विषयाः ' या शब्दावरून उपलक्षित होणारीं-' विषय ' या शब्दानें वाच्य असलेलीं-सांगितलेलीं इंद्रियें किंवा स्वतः विषयच—**निराहारस्य-अनाह्रियमाण-विषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्य अपि देहिनः-देहवतः निवर्तन्ते**—निराहार म्ह० जो विषयांचे आहरण-उपभोग घेत नाहीं-जो कष्टकर तपामध्यें स्थित आहे अशा मूर्ख देहवानाचेही निवृत्त होतात. (विषयेच्छा कितीही जरी प्रबल असली तरी विषयांचें सेवन करावयाचें नाहीं, असा निश्चय करून जो अत्यंत क्लेशकर तप करीत राहतो त्या अविद्वानाचेही विषय निवृत्त होतात. म्ह० त्याचीं इंद्रियें विषयांपासून जरी पराङ्मुख होतात तरी—**रसवर्जं-विषयेषु यः रसः-रागः तं वर्जयित्वा**—रसवर्जं म्ह० विषयांविषयींचा जो रस-राग-आसक्ति-प्रीति त्या रसाला सोडून निवृत्त होतात. [विषयांचें सेवन करावयाचेंच नाहीं, अशा हठानें जे इंद्रियांना विषयांपासून परतवितात किंवा इंद्रियांचा हठानें निरोध केल्यामुळें विषय त्यांच्यापासून निवृत्त होतात ते विषय किंवा इन्द्रियें विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहींत, तर विषयवासना मनांत जशीच्या तशी ठेवूनच निवृत्त होतात. विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहींत.] —**रसशब्दः रागे प्रसिद्धः**—रस हा शब्द राग-आसक्ति-प्रीति-इच्छा या अर्थीं प्रसिद्ध आहे. (अर्थात् रस म्हणजे जिह्वेचा माधुर्यादि विषय, एवढा एकच रसशब्दाचा अर्थ नाहीं. पण वृद्धांच्या प्रयोगावांचून रसशब्दाचा राग-इच्छा असा अर्थ कसा करतां येईल, म्हणून कोणी म्हणेल, यास्तव आचार्य सांगतात-)—**स्वरसेन प्रवृत्तः रसिकः रसज्ञः इत्यादि दर्शनात्**—स्वरसानें म्ह० स्वेच्छेनें प्रवृत्त झाला. हा मोठा रसिक-स्वेच्छावशवर्ती-रागी-रसज्ञ-विवक्षित व अपेक्षित जाणणारा-मर्मज्ञ आहे, इत्यादि

---

१ विषयोपभोगापासून पराङ्मुख झालेल्या पुरुषाच्या विषयांची निवृत्ति कशी होणार ? वस्तुतः पुरुष विषयांपासून निवृत्त होतो. विषय कांहीं पुरुषापासून निवृत्त होत नाहींत, म्हणून श्लोकांतील ' विषयाः विनिवर्तन्ते-' विषय निवृत्त होतात. यांतील विषयशब्दाचा अर्थ लक्षणेनें ' इंद्रियें ' असा करावा, असें अगोदर सांगून पुनः ' किंवा इंद्रियें निवृत्त झालीं असतां जणुं काय विषयच निवृत्त झाल्यासारखे होतात, ' अशा आशयानें विषयशब्दाचा 'विषय' असाच अर्थ करावा, असें सांगत आहेत.

रसशब्दाचे राग–इच्छा या अर्थी प्रयोग होतात.—**अस्य यतेः सः अपि रसः–रञ्जनरूपः सूक्ष्मः**—या यतीचा तो रसही–सूक्ष्म रंजनरूप राग–आसक्ति—**परं –परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा–उपलभ्य–अहमेव तत् इति वर्तमानस्य निवर्तते**—परमार्थ तत्त्व जें ब्रह्म त्याला पाहून–त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन 'मीच तें' असें मानून–तद्रूप होऊन राहणारा जो यति त्याचा तो सूक्ष्म रसही निवृत्त होतो.—**विषयविज्ञानं निर्बीजं संपद्यते इत्यर्थः**—याचें विषयविज्ञान निर्बीज होतें, असा याचा भावार्थ.—**सम्यग्दर्शने असति रसस्य उच्छेदः न भवति**—सम्यग्दर्शन म्ह. यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला नसतांना म्ह. सम्यग्ज्ञान झाल्यावांचून रसाचा–रागाचा –प्रीतीचा उच्छेद होत नाहीं.—**तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यं इति अभिप्रायः**—म्हणून समग्दर्शनरूप प्रज्ञेचें स्थैर्य करावें–आत्मज्ञानरूप प्रज्ञा दृढ करावी, असा याचा अभिप्राय आहे. [रस म्ह० विषयप्रीति, पर ब्रह्माला साक्षात् जाणल्यानें–मीच तें आहें, असा अनुभव घेऊन त्यांतच स्थिर झाल्यानें ती विषयप्रीतिही निवृत्त होते. अहो पण अशा आत्मसाक्षात्कारावांचून विषयासक्ति जर निवृत्त होत नाहीं, व विषयासक्ति सोडल्यावांचून आत्मज्ञान होत नाहीं तर अन्योन्याश्रय दोष येत नाहीं का ? असें कोणी येथें विचारील; पण साधकावस्थेंत विवेकाच्या योगानें इंद्रियांची विषयोन्मुखता घालवून त्यांना अन्तर्मुख केलें असतां विषयाविषयींचा स्थूल राग निवृत्त होतो. नंतर सम्यग्ज्ञान झाल्यामुळें सूक्ष्म रागही पूर्णपणें निवृत्त होतो, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें वरील दोष येत नाहीं. याप्रमाणें प्रज्ञास्थैर्य फार मोठें फल देणारें असल्यामुळें साधकानें दीर्घ प्रयत्नानें तें संपादन करावें, असा याचा आशय आहे.]५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**हे कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा !—**यततः अपि**—यत्न करणाऱ्याही—**विपश्चितः पुरुषस्य**—बुद्धिमान् पुरुषाचीं—**प्रमाथीनि इन्द्रियाणि**—व्याकुल करणारीं इंद्रियें—**मनः**—त्याच्या मनाला—**प्रसभं**—बलात्कारानें—**हरन्ति**—हरण करितात. ६०.

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात्॥६०॥

भाष्यार्थ—**सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि**—सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञास्थैर्य करण्याची इच्छा करणारानें प्रथम इंद्रियांना आपल्या अधीन ठेवावें, तीं स्ववश करावीं (अहो पण मनाला स्वाधीन ठेव-

त्यानेंच जर प्रज्ञास्थैर्य संभवतें तर इंद्रियांना स्वाधीन ठेवण्याची खटाटोप कशाला हवी ? उत्तर–)—**यस्मात् तदनवस्थापने ' यततः०' इति दोषं आह**—कारण त्यांना स्वाधीन न ठेवल्यास कोणता दोष घडतो तें ' यततः०' या श्लोकानें सांगतात—**हि–यस्मात्**—ज्याअर्थीं—**कौन्तेय**—अर्जुना—**यततः–प्रयत्नं कुर्वतः अपि विपश्चितः–मेधाविनः अपि पुरुषस्य**—प्रयत्न करणाऱ्या बुद्धिमान् –विद्वान् पुरुषाचीही—**इति व्यवहितेन संबंधः**—असा 'अपि ' शब्दाचा ' विपश्चितः ' या दूरच्या शब्दाशीं संबंध लावावा.—**प्रमाथीनि–प्रमथनशीलानि इंद्रियाणि**—प्रमथन करणें–आकुल करणें हेंच ज्यांचें शील आहे अशीं इंद्रियें—**हि पुरुषं विषयाभिमुखं विक्षोभयन्ति–आकुलीकुर्वन्ति**—कारण तीं पुरुषाला विषयाभिमुख–विषयाकडे प्रक्षुब्ध करितात–विषयासाठीं आकुल करितात.—**च यतः आकुलीकृत्य प्रकाशं एव पश्यतः विवेकविज्ञानयुक्तं मनः प्रसभं –प्रसह्य हरन्ति**—आणि ज्याअर्थीं तीं इंद्रियें पुरुषाला विषयांसाठीं आकुल–क्षुब्ध करून ज्ञानरूप प्रकाशच पहात असलेल्या विद्वान् पुरुषाचें विवेकविज्ञानयुक्त मन बलात्कारानें हरण करितात त्याअर्थीं–[त्या सर्वांचें नियमन करून, असा पुढील श्लोकाशीं याचा संबंध. प्रज्ञास्थैर्याची म्हणजेच सम्यग्ज्ञानाची इच्छा असलेल्या पुरुषानें अगोदर आपल्या इंद्रियांना स्वाधीन ठेवावें. कारण त्यांना जर स्वाधीन न ठेवलें तर पुनः पुनः विषयांतील दोषांचें चिंतन करणाऱ्या व विद्वान् अशाही पुरुषाचीं, त्याला विषयांसाठीं व्याकुल करून सोडणारीं इंद्रियें त्याच्या विवेकविज्ञानयुक्त मनालाही बलात्कारानें हरण करितात. आणि ज्याअर्थीं असें आहे त्याअर्थीं–] ६०.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—तानि सर्वाणि—त्या सर्व इंद्रियांचें—**संयम्य**—संयमन करून–त्यांना आपल्या वश ठेवून—**युक्तः**—शांतचित्त व—**मत्परः**—मीच ज्याला श्रेष्ठ आहें, दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाहीं, असें होऊन—**आसीत**—रहावें.—**हि**—कारण—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**यस्य**—ज्याच्या—**वशे**—अधीन असतात—**यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. ६१.

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत । मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—तानि इति—' तानि०' या श्लोकानें काय करावें तें सांगतात—**तानि सर्वाणि–संयम्य–संयमनं–वशीकरणं कृत्वा युक्तः–समाहितः सन् आसीत**—त्या सर्वांना संयमित करून म्ह० त्यांचें संयमन–वशीकरण करून युक्त म्ह०

समाहित-विक्षेपशून्य होऊन रहावें. (तें कसें ? उत्तर-)—**मत्परः-अहं वासुदेवः -सर्वप्रत्यगात्मा परः यस्य सः मत्परः**—मी वासुदेव-सर्वांचा प्रत्यगात्मा-अन्तर्यामी ज्याला पर-आहे तो मत्पर, (तर मग पर व अपर अशी भेददृष्टि ठेवावयास कांहीं हरकत नाहीं ! उत्तर-)—**अहं तस्मात् अन्यः न इति आसीत इत्यर्थः**—मी त्याहून अन्य नाहीं, असा निश्चय करून स्थिर रहावें, असा याचा भावार्थ.—**एवं आसीनस्य यस्य यतेः इंद्रियाणि वशे हि-अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—याप्रमाणें दृढ निश्चय करून राहणाऱ्या ज्या यतीचीं इंद्रियें त्याच्या अधीन अभ्यासबलात् असतात त्याची प्रज्ञा स्थिर झालेली आहे. [म्हणून सर्व इंद्रियांचें वशीकरण-संयमन करून सर्व विक्षेपशून्य-शांत होऊन मी सर्वान्तर्यामी जो वासुदेव तत्पर होऊन तोच मी, त्याहून निराळा नव्हे, असा निश्चय करून रहावें. परमात्म्याहून मी अन्य नाहीं, असें दीर्घकाल निरंतर अनुसंधान ठेवल्यामुळें किंवा विषयांतील दोषांचें चिंतन करण्याचा अभ्यास केल्यामुळें ज्याचीं इंद्रियें वश झालेलीं असतात त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, असें जाणावें.] ६१

---

१ ५८–६१ या चार श्लोकांत–ज्याचीं इंद्रियें अधीन त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असले. म्ह० इंद्रियें स्वाधीन असणें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण आहे, असें सांगितलें आहे. पण रहस्यकार त्यांतील ५९ व्या श्लोकांतून असा भावार्थ काढितात. ‘ ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर, मन आणि त्याबरोबरच इंद्रियेंही आपोआप ताब्यांत राहतात, इंद्रियें ताब्यांत राहण्याकरितां निराहारादि उपाय नकोत.’ पण निराहारशब्दाचा उपोषण असा अर्थ जरी केला तरी ‘ इंद्रियें ताब्यांत राहण्याकरितां निराहारादि उपाय नकोत ’ हें त्यावरून कसें सिद्ध होतें. कारण ‘ तपो नानशनात् परं ’ अनशनाहून म्ह० उपोषणाहून श्रेष्ठ तप नाहीं, ‘ म्हणून तप हेंच श्रेष्ठ साधन आहे,’ इत्यादि श्रुतिवचनें असून कृच्छ्रचांद्रायणादि तपें प्रायः उपवासरूपच आहेत. गीतेंतही यज्ञ, दान, तप हीं कर्में पावन करणारीं म्हणून सांगितलीं आहेत. त्यामुळें इंद्रियनिग्रहासाठीं धर्मशास्त्रादि सर्व शास्त्रांवरून सिद्ध होणारे उपवासादि उपाय नकोत असें म्हणणें योग्य नव्हे. ‘ ब्रह्माचा अनुभव आल्यावर मनासह इंद्रियें आपोआप ताब्यांत येतात ’ हें जरी खरें मानलें तरी उपवासाइतका ब्रह्मानुभव सोपा नाहीं, तो लक्षावधि लोकांतील एखाद्यालाच येतो. तेव्हां बाकीच्या लोकांनीं काय करावें, त्यांनीं इंद्रियांचा जय कसा करावा ? शिवाय ब्रह्मानुभव आला म्हणजे मन व इंद्रियें ताब्यांत राहतातच असाही अबाधित नियम नाहीं. तसें जर असतें तर मनूंनीं ‘ बलवान् इंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति’ इंद्रियसमुदाय मोठा बलाढ्य आहे, तो विद्वानालाही विषयपरवश करतो, असें म्हटलें नसतें. यास्तव निराहारशब्दाचा अर्थ ‘उपवास’असा करून त्यावरून ‘ उपवासादि उपायच नकोत ’ असें म्हणणें अनुचित आहे. त्याचप्रमाणें योगाभ्यासासाठीं आहार-विहार-झोंप-जागणें, इत्यादि सर्व परिमित पाहिजे, असें जें सहाव्या अध्यायांत सांगितलें आहे, त्याचाही येथील स्थितप्रज्ञलक्षणाशीं कांहीं संबंध नाहीं. येथें इंद्रियें स्वाधीन असणें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण सांगण्याच्या प्रसंगानें ‘ निराहार मनुष्याचेही विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहींत. या स्थितप्र-

ज्ञाचे विषय प्रीतीसह—विषयासक्तीसह निवृत्त होतात, ' असा अज्ञ व तज्ज्ञ यांच्यामधील विषयनिवृत्तींतील फरक दाखविला आहे. त्यावरून अस्थितप्रज्ञालाही चित्तशुद्धीकरितां उपवासादि उपाय नकोत, असें होत नाहीं. ' निराहार ' या शब्दाचा अर्थ ' विषयांचें सेवन न करणारा ' असा आचार्यांनीं केला आहे. रामानुजांनीं ' विषयेभ्यः प्रत्याहृत-इंद्रियस्य ' विषयांपासून ज्यानें आपलीं इंद्रियें परतविलीं आहेत, असा केला आहे. मध्वाचार्य व वल्लभ सं० टीकाकार यांनीं मात्र निराहार म्ह० उपवास—अन्नाचा अभाव असा अर्थ केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार आचार्यांप्रमाणेंच अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ' जे श्रोत्रादि इतर इंद्रियांचा निग्रह करितात पण रसनेंद्रियाचा निग्रह करीत नाहींत त्यांना हजारों विषय कवटाळतात. एखाद्या वृक्षाची वरवर पालवी येईल तेवढी खुडावी पण त्याच्या मुळाशीं पाणी घालीत रहावें, अशानें त्याचा नाश कसा होणार ? मुळाशीं घात-लेल्या पाण्याच्या जोरावर तो वृक्ष आडव्या अंगानें जसा फोंफावतो त्याप्रमाणें विषय रसनेच्याद्वारा मनांत पोसतो. इतर इंद्रियांचें विषय सुटतील, पण रस हा विषय सोडतां येत नाहीं. कारण रसावांचून जिवंतच राहतां येत नाहीं. पण अर्जुना ! जेव्हां हा साधक अनुभवानें ब्रह्मच होऊन जातो तेव्हां स्वभावतःच या रसाचेंही नियमन होतें. सोहंभाव प्रतीति प्रकट होतांच 'मी' शरीर हा भाव सुटतो व इंद्रियें विषयांना विसरतात,' असा अर्थ केला आहे. तो जवळ जवळ मध्वाचार्यांच्या भाष्यासारखा आहे. त्यांच्या भाष्याचा सारांश असा आहे. "आहार सोडल्यानें इंद्रियांतील विषयोपभोगाचें सामर्थ्य नाहींसें होतें, एवढेंच. किंवा आहार सोडल्यानें इतर विषयांविषयींची आकांक्षा नाहींशी होते. पण रस या विषया-विषयींची आकांक्षा व रसनेंद्रियांतील रस सेवन करण्याची शक्ति निवृत्त होत नाहीं. पण ती रसविषयक आकांक्षा व शक्तिहि अपरोक्ष ज्ञानानेंच निवृत्त होते,' इत्यादि. अर्थात् बाह्य इंद्रियांची शक्ति क्षीण होण्यासाठीं निराहार झालें पाहिजे व मनांतील राग—आसक्ति क्षीण होण्यासाठीं ब्रह्मसाक्षात्कारही झाला पाहिजे, असा अर्थ करितात. तथापि सर्व भाष्य व टीकाकारांचा आशय एकच आहे तो हा कीं, अज्ञ पुरुषांचे विषय जरी निवृत्त झाले तरी ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहींत, ज्ञानी पुरुषाचे वासनेसह निवृत्त होतात. पण त्यावरून 'इंद्रियांना जिंकण्यासाठीं उपवासादि उपाय नकोत,' असें रहस्यकारांवांचून कोणीच ठरवीत नाहींत. रहस्यकार रस म्ह० गोडी असें म्हणतात. पण तें बरोबर नाहीं. कारण अज्ञ मनुष्याच्या मनांत अनाहारदशेमध्यें विषयाचा रस म्ह० सूक्ष्म प्रीति—वासनाच संभवते. प्रत्यक्ष इच्छा संभवत नाहीं. कारण रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्यानें आहार टाकला आहे त्याच्या मनांत त्या वेळीं विषयोपभोगाची इच्छा संभवत नाहीं. सूक्ष्म संस्कार—वासना संभवते व तीच पुढें आहार वगैरे केल्यावर विषयाभिलाषरूपानें प्रकट होते. म्हणूनच आचार्यांनीं ' रसः रागः...रंजनरूपः सूक्ष्मः ' असें म्हटलें आहे. रस म्ह० राग—आसक्ति, प्रीति—सूक्ष्म वासना असाच अर्थ मध्वाचार्यादि सर्व भाष्य व टीकाकार करितात. तस्मात् ' शरीर कृश कर-णारीं निराहारादि साधनें एकांगीं अतएव त्याज्य ठरवून माफक आहार-विहार व ब्रह्म-ज्ञान हेंच इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन होय, असा गीतेचा सिद्धांत आहे,' इत्यादि गीता-रहस्यकारांचें जें म्हणणें आहे तें मूळाला व प्रकरणालाही सोडून आहे. उपवासादि तप गीतेला जर संमत नसतें, तें जर त्याज्य असतें तर गीतेनेंच ' द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः ' अ.

४ श्लो. २८ इत्यादि म्हटलें नसतें. तसेंच ब्रह्मज्ञान हेंच जर इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन आहे, तर गीतेनेंच 'तस्मात्त्वं इंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ, पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञान-विज्ञाननाशनं' ३. ४१ या श्लोकांत अगोदर इंद्रियांचें नियमन करून ज्ञान व विज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या पापी कामाला सोड, असें अर्जुनाला सांगितलें नसतें. इंद्रियांचा निग्रह अब्रह्मज्ञ ब्रह्मचारी व यति, यांनाही विहित आहे. ब्रह्मज्ञानाच्या साधनांत त्याची गणना केली आहे. त्यामुळें 'ब्रह्मज्ञान हेंच त्याचें उत्तम साधन' होऊं शकत नाहीं. गीता असा वेडगळ सिद्धान्त कधीं करणार नाहीं. पण रहस्यकारांनीं असे अनेक सिद्धान्त त्या बिचारीच्या गळ्यांत बांधले आहेत.

रहस्यांत पूर्वोत्तरविरोधाची तर गणनाच करवत नाहीं. एका पानांतही पूर्वोत्तर-विरोध आढळतो. उदाहरणार्थ—६३७ पानांत एकदा 'ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन व इंद्रियें आपोआप ताब्यांत राहतात, त्यासाठीं निराहारादि उपाय नकोत.'...'निराहारादि साधनें ... ब्रह्मज्ञान हेंच इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन'...'ब्रह्मसाक्षात्काराखेरीज पुरा इंद्रिय-निग्रह होणें शक्य नाहीं,' असें म्हणतात. पण पुनः त्याच पानांत 'माफक आहारानें इंद्रियनिग्रह करून त्याबरोबरच ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठीं मत्परायण म्ह० ईश्वराच्या ठिकाणीं चित्त ठेवून रहावें' असें म्हणतात. ब्रह्मज्ञान हाच इंद्रियनिग्रहाचा जर उत्तम उपाय तर इंद्रियनिग्रह करून मग ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठीं मत्परायण कसें व्हावयाचें ? पण ही अशी धरसोड होण्याचें कारण एवढेंच कीं, ५९ व्या श्लोकाचा अर्थ त्यांनीं बरोबर केला नाहीं. तो मूळाला धरून म्ह० 'विषयग्रहण न करणाऱ्या अज्ञाचे विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहींत. आणि परब्रह्माच्या साक्षात्कारानें या स्थितप्रज्ञाची विषयवासनाही निवृत्त होते' असा सरळ केला असता तर इतकी भानगड करावयास नको होती.

६१ व्या श्लोकावरील टीपेंत 'माफक आहारानें, आहारविहार माफक ठेवून' इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याला मुळांत कांहीं आधार नाहीं. "मत्परायण या पदानें भक्तिमार्गाचेंही यांत 'सूत उवाच' झालें आहे." पण मुळांत 'मत्परः' असा शब्द आहे. 'मत्परायण' असा शब्द नाहीं. पण रहस्यकारांनीं 'मत्परः' याचा 'मत्परायण' असा अर्थ केला आहे व त्याचें नवव्या अध्यायांतील 'मत्परायणः' श्लोक ३४ या शब्दाशीं सादृश्य आहे, असें पाहतांच यांत भक्तिमार्गाचें 'सूत उवाच' आहे असें निःशंकपणें म्हटलें आहे. पण 'मत्परः' याचा अर्थ मत्परायण असा होत नाहीं. आचार्य 'अहं वासुदेवः परः यस्य स मत्परः न अन्यः अहं तस्मात्' असा याचा अर्थ करितात. मध्वाचार्य 'अहं एव परः सर्वस्मात् उत्कृष्टः यस्य स मत्परः' असा करितात. इतर सर्व अद्वैती टीकाकारही असाच करितात. ज्ञानेश्वरमहाराज—'जो आत्मबोध युक्त। होऊनी असे सतत। जो मातें हृदया आंत। विसंबेना ॥' असें 'युक्त आसीत मत्परः' याचें व्याख्यान करितात. म्हणजे 'मत्परः' याचा मत्परायण असा कोणीच अर्थ करीत नाहींत. पण आम्ही असें म्हणतों कीं 'मत्परः' याचा 'मत्परायण' असा अर्थ जरी केला तरी त्यांत असें काय मोठें गूढ तत्त्व आहे कीं त्यावरून हा भक्तिमार्गाचाच आरंभ मानणें भाग आहे. भक्तिमार्गाखेरीज ईश्वरपरायणता संभवतच नाहीं कीं काय ! शिवाय भक्तिमार्ग हा कांहीं पूर्वोक्त द्विविध

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—विषयान् ध्यायतः पुंसः—विषयांचें ध्यान-चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचा—**तेषु**—त्या विषयांचे ठिकाणीं—**सङ्गः**—प्रीति-आसक्ति—**उपजायते**—उत्पन्न होते.—**सङ्गात्**—आसक्तीमुळें—**कामः**—विषयाविषयींची इच्छा—**सञ्जायते**—उत्पन्न होते.—**कामात्**—विषयेच्छेपासून—**क्रोधः**—क्रोध—**अभिजायते**—उत्पन्न होतो—**क्रोधात्**—क्रोधापासून—**सम्मोहः**—अविवेक—**भवति**—होतो—**सम्मोहात्**—कार्य व अकार्य यांच्या अविवेकापासून—**स्मृतिविभ्रमः**—स्मृतिभ्रंश

वैदिक धर्माला सोडून अगदीं विलक्षण मार्ग नाहीं. त्यांतील निवृत्तिमार्गाचेंच उपासना हें अंग आहे. यास्तव संन्यासमार्ग, कर्मयोगमार्ग व कर्मयोगशास्त्र, भक्तिमार्ग इत्यादि मार्गांची वैदिकसंप्रदायाला सोडून पृथकपणें गणना करणें, हा अन्याय आहे. हे सर्व एकाच वैदिक धर्माचे अधिकारपरत्वें भाग आहेत.

६१ व्याच श्लोकांत ‘ युक्तः ’ असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ रहस्यकार ‘ योगानें तयार झालेला किंवा बनलेला ’ असा करितात. व अ. ६ श्लो. १७ येथील “ युक्त-शब्दाचा अर्थ ‘ माफक ’ असा जरी असला तरी गीतेंतील या शब्दाचा नेहमींचा अर्थ— “ साम्यबुद्धीचा जो योग गीतेंत सांगितला आहे त्याचा उपयोग करून त्याप्रमाणें सर्व सुखदुःखें शांतपणें सोसून वागण्यास तरबेज झालेला गृहस्थ ” असा आहे (गी. ५. २३) अशा तरबेज गृहस्थासच ‘ स्थितप्रज्ञ ’ हें नांव असून त्याची जी अवस्था तीच सिद्धावस्था होय. ” पृ. ६३८. पण ‘ युक्तः ’ या शब्दाचा हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण ‘ युक्तः ’ म्ह० समाहित-शांतचित्त हा सरळ, साधा, व सुबोध अर्थ सोडून पांचव्या अध्यायां-तील तेविसाव्या श्लोकांतील युक्तशब्दापर्यंत जाण्याची कांहीं गरज नाहीं. कारण तेथील किंवा इतर अनेक ठिकाणीं आलेल्या युक्तशब्दाचा ‘ समाहित ’ हाच अर्थ आहे. कारण आचार्यांप्रमाणेंच इतर भाष्यकार व टीकाकारही ‘ मयि मनोयोगयुक्तः ’ (मध्वा.) ‘ मयि मनोऽवस्थाप्य समाहितः ’ (रामा.) ‘ मयि युक्तः ’ (व. सं. टी.) ‘ युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः ’ (मधुसू.) इत्यादि म्हणतात. यास्तव ‘ साम्यबुद्धीच्या योगाचा आश्रय करून. ’ इत्यादि जो अप्रासंगिक अर्थ विनाकारण केला आहे किंवा ‘ योगानें तयार झालेला, बनलेला ’ असा जो कांहीं तरी अर्थ केला आहे तो व्यर्थ आहे. युक्ताचें लक्षण पांचव्या अध्यायाच्या तेविसाव्या श्लोकांतच सांगितलें आहे, असें नाहीं. तर सहाव्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकांत, अठराव्या श्लोकांत; वगैरेही युक्ताचें लक्षण सांगितलें आहे. पण लक्षण हा केव्हांही अर्थ होऊं शकत नाहीं. नाहींतर स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें हा मुद्दा स्थितप्रज्ञशब्दाचा अर्थच होऊं लागेल !

होतो. शास्त्रादिकांच्या उपदेशाची आठवण नाहींशी होते.—**स्मृतिभ्रंशात्**—आठवणच नाहींशी झाल्यामुळें—**बुद्धिनाशः**—बुद्धीचा नाश होतो व—**बुद्धिनाशात्**—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळें—**प्रणश्यति**—पुरुष नाश पावतो. तो पुरुषार्थाला योग्य होत नाहीं.

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य संङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते। सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—अथ—पुरुषार्थाच्या उपायाचा उपदेश केल्यावर—**इदानीं**—तन्निष्ठ न झालेल्या अवस्थेंत—**पराभविष्यतः**—विवेकविज्ञानहीन असल्यामुळें मोठ्या अनर्थास प्राप्त होणाऱ्या पुरुषाच्या—**इदं सर्वानर्थमूलं**—सर्व अनर्थाचें हें मूळ—**'ध्यायतः' इति उच्यते**—'ध्यायतः०' या श्लोकानें सांगितलें जातें,—**ध्यायतः-चिन्तयतः विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः-पुरुषस्य**—ध्यान-चिन्तन करणाऱ्या-विषयांचें-शब्दादिविषयांच्या प्रकारांचें-हा चांगला आहे,हा फार सुंदर आहे असें आलोचन करणाऱ्या पुरुषाचा—**तेषु विषयेषु संगः-आसक्तिः-प्रीतिः उपजायते**—त्या विषयाविषयीं संग-आसक्ति-साधारण प्रीति उत्पन्न होते.—**संगात्-प्रीतेः कामः-तृष्णा संजायते-समुत्पद्यते**—संगापासून म्ह० सामान्य प्रीतीपासून काम -तृष्णा उत्पन्न होते.—**कामात्-कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते**—प्रतिबंधानें किंवा नाशानें प्रातिहत झालेल्या कामापासून क्रोध उद्भवतो. ६२.

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः सन्गुरुमप्याक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यताऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशः उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—क्रोधात् संमोहः-कार्याकार्यविषयः अविवेकः भवति—क्रोधापासून संमोह म्हणजे कार्य व अकार्य यांविषयींचा अविवेक होतो. (हीच गोष्ट अनुभवानें दृढ करितात-)—**क्रुद्धः हि संमूढः सन् गुरुं अपि आक्रोशति**—रागावलेला पुरुष संमूढ म्ह० विवेकशून्य होऊन पूज्य गुरूचाही अधिक्षेप-धिक्कार करतो. **संमोहात् स्मृतिविभ्रमः-शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः विभ्रमः-भ्रंशः स्यात्**—संमोहापासून स्मृतिविभ्रम होतो.शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशापासून अन्तःकरणावर झालेले जे संस्कार त्यांपासून झालेल्या स्मृतीचा विभ्रम म्ह० भ्रंश होतो. (अहो पण स्मृति स्वभावतः क्षणिक असल्यामुळें तिचा नाश आपोआपच होईल, त्याला संमोहच कशाला पाहिजे ? उत्तर-)—**स्मृत्युत्पत्तिनिमित्त-**

प्राप्तौ अनुत्पत्तिः—स्मृतीच्या उत्पत्तीचें-स्मरण होण्याचें निमित्त प्राप्त झालें असतां ती उत्पन्न न होणें, हाच स्मृतिभ्रंश आहे. (वस्तुतः ज्यावेळीं शास्त्र, आचार्य यांच्या उपदेशाचें स्मरण व्हावयास पाहिजे त्यावेळीं तें होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.)—**ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः**—त्या स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धीचा नाश होतो. (अहो पण स्मृतिभ्रंश जरी झाला तरी त्यामुळें बुद्धीचा स्वरूपतःच नाश कसा होईल? उत्तर-)—**अन्तःकरणस्य कार्याकार्यविषयविवेक-अयोग्यता बुद्धेर्नाशः उच्यते**—अन्तःकरणाची कार्य व अकार्य यांविषयींच्या विवेकाची अयोग्यता म्ह० हें कार्य आहे व हें अकार्य आहे, असा विवेक करण्याची पात्रता अन्तःकरणामध्यें न राहणें हाच बुद्धीचा नाश असें म्हटलें जातें. (संमोहामुळें अशा प्रकारचा नाश होऊं शकतो.)—**बुद्धिनाशात् प्रणश्यति**—आणि बुद्धिनाशामुळें अज्ञानी मनुष्य अत्यंत नाश पावतो. (अहो पण बुद्धीचा तसा नाश जरी झाला तरी नित्य सिद्ध पुरुषाचा नाश कसा होईल? उत्तर-)—**यावत् तदीयं अन्तःकरणं कार्याकार्यविवेकयोग्यं**—जोंवर त्याचें अन्तःकरण कार्य व अकार्य यांचा विवेक करण्यास योग्य असतें—**तावद् एव हि पुरुषः**—तोंवरच पुरुष आहे.—**तदयोग्यत्वे पुरुषः नष्टः एव भवति**—अन्तःकरण विवेक करण्यास असमर्थ झालें असतां पुरुष जणुंकाय नष्टच होतो.—**अतः तस्य अन्तःकरणस्य-बुद्धेः नाशात् प्रणश्यति-पुरुषार्थायोग्यो भवति इत्यर्थः**—यास्तव त्याच्या अन्तःकरणाचा—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळें तो नाश पावतो. म्हणजे तो पुरुषार्थाला अयोग्य होतो, असा यांचा भावार्थ. ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**रागद्वेषवियुक्तैः**—राग-द्वेषरहित—**आत्मवश्यैः**—व आपल्या वश असलेल्या—**इन्द्रियैः**—इंद्रियांनीं—**विषयान्**—विषयांचा—**चरन्**—अनुभव घेणारा—**विधेयात्मा**—ज्याच्या इच्छेप्रमाणें चालणारें अन्तःकरण असतें असा—**प्रसादं**—चित्ताच्या स्वास्थ्यास—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. ६४.

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ।

---

१ रहस्यकार ६२ व्या श्लोकांतील ‘संग’ शब्दाचा अर्थ ‘सलगी’ व ‘उपजायते’ याचा ‘वाढत जाते’ असा करितात. तो बरोबर नाहीं. कारण संग म्ह. आसक्ति, प्रीति, व उपजायते म्ह० उत्पन्न होते. ‘सांप्रदायिक भाष्यकार व टीकाकार सरळ अर्थ करीत नाहींत, अर्थाची ओढाताण करितात, सांप्रदायिक आग्रहानें करितात’ असा, शंकराचार्यांपर्यंत सर्वांना एका मापानें मोजून रहस्यकार वारंवार दोष देण्याचा प्रयत्न करितात म्हणून त्यांचा अर्थ किती सरळ आहे तें वाचकांना कळावें, यासाठीं आम्हीं असलीं उदाहरणें देत आहों.

तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण विषयांचें स्मरणही जर अनर्थांचें कारण आहे तर त्यांचा भोग अनर्थांचें कारण अवश्य असणारच ! मग जीवनासाठीं विषयांचा भोग घेणारा अनर्थाला कसा प्राप्त होत नाहीं ? उत्तर–)—**विषयाभिध्यानं सर्वानर्थस्य मूलं उक्तं**—विषयांचें चिन्तन सर्व अनर्थांचें मूळ आहे, असें सांगितलें.—**अथ इदानीं**—तें सांगितल्यावर आतां—**'रागद्वेष०-' इति मोक्षकारणं इदं उच्यते**—'रागद्वेष०' या श्लोकानें मोक्षाचें कारण हें असें सांगितलें जातें—**रागद्वेषवियुक्तैः-रागः च द्वेषः च रागद्वेषौ**—राग व द्वेष, त्यांनीं रहित (अशा इंद्रियांनीं)—**तत्पुरःसरा हि इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी**—रागद्वेषपूर्वकच इंद्रियांची प्रवृत्ति स्वाभाविक होते. [इन्द्रियें स्वभावतःच राग-द्वेषामुळें प्रवृत्त होतात, हें प्रसिद्ध आहे.]—**तत्र यः मुमुक्षुः भवति**—अधिकारी मनुष्यांत जो मुमुक्षु असतो—**सः ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः**—तो रागद्वेषांनीं रहित अशा श्रोत्रादि इंद्रियांनीं—**अवर्जनीयान् विषयान् चरन्-उपलभमानः**—ज्यांना वर्ज करितां येत नाहीं, अशा विषयांचा (देहाच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या अन्न-पानादिकांचा) अनुभव घेणारा (इंद्रियांचेंच आणखी एक विशेषण)—**आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि-वशीभूतानि तैः आत्मवश्यैः**—जीं आपल्या वश्य-अधीन असलेलीं तीं आत्मवश्य-तशा स्वाधीन इंद्रियांनीं अवश्य तेवढ्याच विषयांचा उपभोग घेणारा—**विधेयात्मा-इच्छातः विधेयः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं**—इच्छेप्रमाणें ज्याचें अन्तःकरण वागत असतें तो विधेयात्मा, तो हा मुमुक्षु—**प्रसादं अधिगच्छति**—प्रसन्नतेला प्राप्त होतो.—**प्रसादः-प्रसन्नता-स्वास्थ्यम्**—प्रसाद म्हणजे प्रसन्नता, चित्ताचा स्वस्थपणा, चित्तस्वास्थ्य [कर्म व ज्ञान यांचे जे अधिकारी असतात त्यांतील मुमुक्षु, रागद्वेषरहित व स्वाधीन ठेवलेल्या इंद्रियांनीं, अन्तःकरणालाहि आपल्या इच्छेच्या अधीन ठेवून –अन्तःकरणासहि आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध वागूं न देतां, शरीर जिवंत राहण्यास अगदीं अवश्य एवढ्याच विषयांचा उपभोग घेतो. त्यामुळें त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळतें. इंद्रियें व अन्तःकरण या दोघांनाहि आपल्या स्वाधीन ठेवल्यामुळें त्यांची प्रवृत्ति अनियमानें होऊं शकत नाहीं, तर ती नियमानेंच होते. त्यामुळें त्याचें चित्त अत्यंत निर्मळ, स्वस्थ, प्रसन्न होतें.] ६४

---

१ रहस्यकार ' विषयान् चरन्- ' ' विषयांमध्यें वागूनही, ' ' प्रसादं अधिगच्छति- ' 'चित्तानें प्रसन्न असतो,' असा अर्थ करितात. पण तो मूळ अक्षरांना सोडून आहे व अनुभवाच्याही विरुद्ध आहे. कारण ' ज्यांना वर्ज करितां येतच नाहीं अशा अन्नपानादि विषयांचा उपभोग घेणारा प्रसन्नतेला–चित्ताच्या स्वास्थ्याला प्राप्त होतो ' हा त्या शब्दांचा सरळ व सुबोध अर्थ आहे. त्याचप्रमाणें 'सर्व विषयांत वागणारा चित्तानें प्रसन्न असतो' असा

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ—प्रसादे—चित्तप्रसाद झाला असतां-चित्त स्वस्थ झालें असतां,—**अस्य**—याच्या—**सर्वदुःखानां**—सर्व-आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःखांची—**हानिः**—हानि-नाश—**उपजायते**—होतो व—**हि**—ज्या अर्थी—**प्रसन्नचेतसः**—ज्याचें चित्त प्रसन्न झालें आहे त्याची—**बुद्धिः**—चित्त-मन—**आशु**—सत्वर—**पर्यवतिष्ठते**—सर्व बाजूंनीं स्थिर होतें त्याअर्थीं रागद्वेषरहित इंद्रियांनीं अनिषिद्ध व अगदीं अवश्य तितक्याच विषयांचा अनुभव घ्यावा. ६५.

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते— प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि-समन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—प्रसादे सति किं स्यात् इति 'प्रसादे०' इति उच्यते—आणि चित्तस्वास्थ्य प्राप्त झालें असतां काय होतें, तें 'प्रसादे०' या श्लोकानें सांगतात—**प्रसादे अस्य-यतेः सर्वदुःखानां-आध्यात्मिकादीनां हानिः-विनाशः उपजायते**—चित्ताला स्वास्थ्य प्राप्त झालें असतां या यतीच्या आध्यात्मिकादि सर्व-दुःखांची हानि-विनाश होतो. [अर्थात् अनेक प्रकारच्या दुःखांनीं व्याकुळ होणाऱ्या चित्ताला स्वस्थता जरी प्राप्त झाली तरी ती टिकणें शक्य नाहीं, ही शंका उरत नाहीं. कारण चित्तप्रसादानें सर्व दुःखांचा नाश होतो व चित्ताचें स्वास्थ्य कायम राहतें. 'अहो पण सर्व दुःखांची हानि झाल्यामुळें चित्त जरी स्वस्थ झालें तरी प्रज्ञास्थैर्य कसें होणार?' अशी शंका कोणी घेईल, म्हणून या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत बुद्धिप्रसादाचेंच दुसरें फळ सांगून तिचें समाधान केलें आहे-]—**किं च**—आणि तसेंच,—**प्रसन्नचेतसः-स्वस्थान्तःकरणस्य बुद्धिः हि-यस्मात् आशु-शीघ्रं पर्यवतिष्ठते-आकाशं-**

कोणाचाही अनुभव नाहीं. चित्ताचा प्रसाद-स्वास्थ्य व वर्जनीय-टाळतां येण्याजोग्याही विषयांत वागणें परस्पर विरुद्ध आहे. शिवाय जो स्थितप्रज्ञ झाला तो अनावश्यक विषयांमध्यें वागेल ही नुसती कल्पना आहे. सर्व कामत्याग करून आत्म्यामध्यें आत्म्याच्या योगानें संतुष्ट राहणारा बाह्य विषयांत वागेल, त्यांचा अनुभव घेईल हें शक्य नाहीं. तशी कल्पना करणें म्हणजे स्थितप्रज्ञ किंवा स्थितप्रज्ञ होण्याची इच्छा करणारा मुमुक्षु यांची मनःस्थिति न ओळखणेंच होय. त्यापेक्षां 'चित्ताला आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावयास लावणारा स्थितप्रज्ञ किंवा मुमुक्षु स्वाधीन ठेविलेल्या व रागद्वेषरहित इंद्रियांनीं अवश्य तितक्याच विषयांचा उपभोग घेणारा असा होतसाता चित्तस्वास्थ्यास प्राप्त होतो.' हें म्हणणें सर्वथा संभवनीय व युक्त आहे.

इव परि-समन्तात् अवतिष्ठते—ज्याचें चित्त प्रसन्न आहे-अन्तःकरण स्वस्थ आहे त्याची बुद्धि ज्याअर्थी अगदीं शीघ्र आकाशाप्रमाणें सर्व बाजूंनीं अवस्थित होते. म्ह०—**आत्मरूपेण एव निश्चली भवति इत्यर्थः**—आत्मरूपानेंच ती निश्चल होते, असा याचा भावार्थ. (त्याअर्थीं बुद्धिप्रसादासाठीं प्रयत्न करावा. याप्रमाणें दोन श्लोकांचा अक्षरार्थ सांगून आचार्य तात्पर्यार्थाचा उपसंहार करितात-)—**यतः एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता**—ज्याअर्थीं याप्रमाणें प्रसन्नचित्त व स्थिरबुद्धि मुमुक्षूला कृतकृत्यता प्राप्त होत असते—**तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः इन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः**—त्याअर्थीं राग-द्वेषशून्य इंद्रियांनीं शास्त्राच्या विरुद्ध नसलेल्या व अत्यंत अवश्य-वर्ज करितां न येण्याजोग्या विषयांचें समाहित मनानें म्ह० मनाला विषयपरतंत्र न होऊं देतां सेवन करावें, असा या वाक्याचा तात्पर्यार्थ आहे. [चित्त प्रसन्न झालें कीं लागलीच बुद्धि स्थिर होते. ती आत्मरूपानें निश्चल बनते. त्यामुळें प्रसन्नचित्त व स्थिरबुद्धि मुमुक्षु कृतकृत्य होतो. म्हणून मनाला विषयांमध्यें आसक्त न करितां रागद्वेषरहित इंद्रियांनीं विहित व अवश्य तेवढ्याच विषयांचें सेवन करावें. निषिद्ध व अनावश्यक विषयांचें सेवन कधींही करूं नये, असा या दोन श्लोकांचा सारांश आहे.] ६५.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाच्या दुसऱ्या अर्धाचा अर्थ—'कारण ज्याचें चित्त प्रसन्न त्याची बुद्धिही तत्काल स्थिर होते.' असा करितात. पण त्यांत बुद्धि स्थिर कोठें होते, तें सांगत नाहींत. कारण ती कोणत्या तरी आलंबनांतच स्थिर होते. तिला स्थिर होण्यास कांहीं तरी आधार पाहिजे. म्हणूनच आचार्यांनीं व इतर अद्वैती टीकाकारांनीं ती आत्मरूप होते, असें म्हणून आत्मा हें तिचें आलंबन सांगितलें आहे. मध्वा०—बुद्धि ब्रह्मानुभवानें उत्तमप्रकारें स्थित होते' रामा०-व०सं० टी०—'बुद्धि माझ्या ठिकाणीं स्थिर होते' असें म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात" तैसें हृदय प्रसन्न होये, तरी दुःख कैचें कें आहे। तेथ आपैसी बुद्धि राहे। परमात्मस्वरूपीं ॥ ३४० ॥" असो रहस्यकार टीपेंत म्हणतात—" या दोन श्लोकांत विषय अगर कर्में न सोडतां फक्त त्यामधला संग सोडून स्थितप्रज्ञ विषयांतच निःसंगबुद्धीनें वागत असतो, व त्याला जी शांति मिळते ती कर्मत्यागामुळें नसून फलाशेच्या त्यागानें प्राप्त होते, असें स्पष्ट वर्णन आहे." पण येथें 'कर्में' किंवा 'कर्मांचा संग' हे शब्द नाहींत. 'कर्मत्याग करूं नये, फलाशेचा त्याग करावा' असेंही येथें म्हटलेलें नाहीं. तथापि तसें 'स्पष्ट वर्णन आहे' असें रहस्यकार म्हणतातच आहेत. परंतु हें आपलें व्याख्यान ५९ व्या श्लोकावरील व्याख्यानाच्या विरुद्ध आहे, हें त्यांच्या ध्यानीं-मनींही नाहीं. कारण ५९ श्लोकाच्या व्याख्यानांत रहस्यकार म्हणतात—'परब्रह्माचा अनुभव आल्यावर सर्व विषय व त्यांतील गोडीसुद्धां म्ह० विषय व त्यांतील गोडी हीं दोन्ही सुटतात.' व येथें 'विषय अगर कर्में न सोडतां त्यांतला संग सोडून स्थितप्रज्ञ विषयांतच निःसंगबुद्धीनें वागतो' असें म्हणतात. तेव्हां त्यांतील खरें काय? असो; रहस्यकार पुनः म्हणतात—'ह्या स्थितप्रज्ञ व संन्यासमार्गातील स्थितप्रज्ञ यांत कांहीं भेद नाहीं. इंद्रियसंयमन, निरिच्छपणा व शांति हे गुण दोघांसही पाहिजेत, पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञ कर्मांचा संन्यास न करितां लो-

कसंग्रहार्थ सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीनें करीत असतो आणि दुसरा करीत नाहीं, हा या दोहोंत महत्त्वाचा भेद आहे. (गी. ३-२५ पहा)' ३३९. पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञ निराळा व संन्यासमार्गांतील स्थितप्रज्ञ निराळा, याला प्रमाण काय ? रहस्यकारांच्या केवळ कल्पनेवांचून त्याला दुसरा कांहीं आधार नाहीं. 'स्थितप्रज्ञ' हें नांवच गीतेवांचून दुसऱ्या कोठें आढळत नाहीं. संन्यासमार्ग अद्वैतवेदान्ताहून भिन्न आहे, यालाही कांहीं आधार नाहीं. गीता, उपनिषदें व ब्रह्मसूत्रें हेच अद्वैतवेदान्तसंप्रदायाचे मुख्य आधार ग्रंथ आहेत. बाकीचीं सर्व त्याचीं प्रकरणें आहेत. पण रहस्यकार अद्वैतवेदान्ताहून संन्यासमार्ग निराळा समजतात, हा मोठाच प्रमाद आहे. अद्वैतवेदान्ताला तर सोडवत नाहीं, संन्यासमार्ग तर कबूल करवत नाहीं, असा पेंच पडल्यामुळें रहस्यांत वारंवार धरसोड, पूर्वोत्तरविरोध, संन्यासमार्गाचा द्वेष, अर्थाची ओढाताण व असंबद्धता हे दोष वाहुल्यानें आढळतात. पण रहस्यकार संन्यासमार्ग म्हणून ज्याला म्हणतात तो अद्वैतसंप्रदायाहून भिन्न नाहीं, कर्मयोग ज्याला म्हणतात तो वैदिक कर्ममार्गाहून भिन्न नाहीं, व निष्काम कर्मयोग, भक्तिमार्ग, ध्यानयोग इत्यादि उपासनाकांडाहून पृथक् नाहीं, ही गोष्ट वाचकांनीं पूर्णपणें लक्षांत ठेवावी. म्हणजे गीतार्थांत कांहीं घोटाळा होणार नाहीं. गीतेंतील स्थितप्रज्ञ जर वेगळा तर संन्यासमार्गांतील स्थितप्रज्ञाचें लक्षण वगैरे दुसऱ्या कोठें सांगितलें आहे तें दाखविलें पाहिजे. किंवा 'कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ निराळा व संन्यासमार्गी स्थितप्रज्ञ निराळा' हें म्हणणें काल्पनिक आहे, हें कबूल केलें पाहिजे. रहस्यकार म्हणतात—" इंद्रियजय, निष्कामता, शांति हे गुण दोघांसही पाहिजेत. पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञ सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीनें करतो" सर्व कर्मे कोणतीं ? खाणें, पिणें वगैरे गी. र. च्या ५५ पृष्ठावर सांगितलेलीं सांसारिक कीं अग्निहोत्रादिक शास्त्रीय ? व 'दुसरा म्ह० गीतेच्या बाहेरचा स्थितप्रज्ञ करीत नाहीं' तीं कोणतीं ? खाणें, पिणें, वगैरे शरीरस्थितीला अवश्य असलेलीं कर्मे संन्याशीही सोडीत नाहीं. गृहस्थाचीं अग्निहोत्रादिक कर्मे मात्र संन्याशी सोडतो. पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञानें अग्निहोत्र, संध्यावंदन, पंचयज्ञ इत्यादि कर्मे केलींच पाहिजेत, असा रहस्यकारांचाही आग्रह नाहीं. मग सर्व कर्मे कोणतीं ? अर्थात् पोटासाठीं किंवा देशसेवा, राष्ट्रसेवा, वगैरे नांवाखालीं येणारे उपद्व्याप ! पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञानें तरी तीं करावीं याला काय प्रमाण आहे देव जाणे ! आपल्या म्हणण्याला रहस्यकार ३-२५ श्लोकाचा आधार दाखवितात. पण त्यांतही 'अविद्वान् कर्मांत आसक्त होऊन तीं जशीं करितात त्याप्रमाणें लोकसंग्रहाची इच्छा करणाऱ्या विद्वानानें त्यांत आसक्त न होतां करावीं' एवढेंच सांगितलें आहे. तेथें गीतेंतील स्थितप्रज्ञ अमुक करतो व गीतेच्या बाहेरचा अमुक करीत नाहीं, असें कांहींएक सांगितलेलें नाहीं व तेथील कर्मेही नित्य-नैमित्तिक शास्त्रीय कर्मे आहेत. खाणें, पिणें, वगैरे नव्हेत. अर्थात् गीतेंतील स्थितप्रज्ञ व दुसरा स्थितप्रज्ञ हा काल्पनिक आहे. पण तो काल्पनिक असला तरी फार महत्त्वाचा आहे, असें समजून रहस्यकार आचार्यांवर कसे घसरले आहेत तें पहा—" पण हा भेद गौण समजून गीतेवरील संन्यासमार्गाचे टीकाकार स्थितप्रज्ञाचें वरील वर्णन संन्यासमार्गाचेंच आहे असें संप्रदायाच्या आग्रहानें प्रतिपादन करीत असतात." स्थितप्रज्ञाच्या सर्व लक्षणांचा पूर्ण विचार केल्यावर तीं ज्ञानी संन्याश्यामध्यें मुख्यत्वानें संभवतात कीं कर्मयोग्यामध्यें, याचा निर्णय येथपर्यंतचें सर्व विवेचन वाचून

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त स्थिर झालेलें नसतें त्याला—**बुद्धिः**—आत्म्याविषयींची बुद्धि—**न अस्ति**—नसते,—**च**—व—**अयुक्तस्य**—ज्याचें चित्त स्थिर नसतें त्याला—**भावना**—आत्मज्ञानाविषयींचा अभिमान नसतो. सतत आत्मानुसंधान, 'मीच ब्रह्म' ही बुद्धि नसते.—**च**—आणि—**अभावयतः**—तशी भावना न करणाराला—**शान्तिः**—शांति-चित्ताची स्वस्थता—**नास्ति**—नसते.—**अशान्तस्य**—आणि ज्याचें चित्त शांत-स्वस्थ झालेलें नाहीं, त्याला—**सुखं**—सुख—**कुत**—कोठचें ? ६६.

सेयं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपविषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य कुतः सुखम्, इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—'नास्ति०' इति सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—भगवान् 'नास्ति०' या श्लोकानें चित्तप्रसादाची स्तुति करितात.—**न आस्ति-न विद्यते-न भवति**

कोणालाही सहज करतां येण्यासारखा आहे. ह्मणून आम्हीं अधिक विस्तार करीत नाहीं. स्थितप्रज्ञता ही एक काल्पनिक अवस्था नसून ज्ञानी पुरुषांच्या आचरणांत आलेली अवस्था आहे, हें ध्यानांत न ठेवल्यामुळें 'कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ, गीतेंतील स्थितप्रज्ञ' इत्यादि शब्दप्रयोग निःशंकपणें करतां आले आहेत. पण आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरांपर्यंत सर्व भाष्यकार व टीकाकार स्थितप्रज्ञ हा ज्ञानयोगी आहे, तो प्रवृत्तमार्गी नसून निवृत्तमार्गी आहे, असेंच समजतात. त्या सर्वांना अप्रमाण व आग्रही समजून रहस्यकारांनाच तेवढें प्रमाण व अनाग्रही ज्यांना समजावयाचें असेल त्यांनीं तसें खुशाल मानावें.

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला कसें अवतरण देतात तें पहा—"ज्याचें चित्त याप्रमाणें प्रसन्न नाहीं त्याचें वर्णन करून स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आतां अधिक व्यक्त करितात." पण मध्वाचार्य-'प्रसादाभावे दोषं आह द्वाभ्यां' म्ह० 'चित्ताच्या प्रसन्नतेच्या अभावीं कोणता दोष संभवतो, तें दोन श्लोकांनीं सांगतात.' असें अवतरण देतात. रामानुजादि इतर भाष्यकारादिकही मनःप्रसादाच्या अभावीं काय होतें, तेंच सांगण्यासाठीं हे श्लोक मानितात. अर्थात् स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप अधिक व्यक्त करण्यासाठीं ते नाहींत. रहस्यकार ६६ श्लोकाच्या अर्थांत "जो पुरुष म्ह० वरील प्रकारें योगयुक्त झालेला नाहीं त्याला स्थिरबुद्धि आणि भावना म्ह० दृढबुद्धिरूप निष्ठाही नसते." असें म्हणतात. पण येथील 'बुद्धि' शब्दाचा 'अर्थ 'स्थिर बुद्धि' असा का करावयाचा ? त्याचा अर्थ त्यांच्याच परिभाषेप्रमाणें वासना असा करावयास

इत्यर्थः—नाहीं, विद्यमान नाहीं, होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. (कान ? उत्तर-) —**बुद्धिःआत्मस्वरूपविषया**—आत्मस्वरूपाविषयींची बुद्धि (कोणाची ?)—**अयुक्तस्य-असमाहित-अन्तःकरणस्य**—ज्याचें अन्तःकरण असमाहित-अशांत विक्षिप्त असतें (त्याला आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीं बुद्धि होत नाहीं.)—**न च आस्ति अयुक्तस्य भावना-आत्मज्ञानाभिनिवेशः**—आणि अशांतचित्त पुरुषाला भावना-आत्मज्ञानाचा अभिनिवेश नसतो. (शब्दांवरून आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान झालें असतां त्याचाच साक्षात्कार होण्यासाठीं सतत अनुचिंतन करणें, ही भावना होय. ज्याचें चित्त अशान्त म्ह० विक्षिप्त असतें त्याला आत्म्याचें निदिध्यासन करतां येत नाहीं.)—**तथा अभावयतः-आत्मज्ञानाभिनिवेशं अकुर्वतः शांतिः-उपशमः न अस्ति**—अयुक्त पुरुषाला जशी भावना नसते त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानासाठीं सतत आत्मानुसंधान न करणाराला शांति-उपशम-सुखदुःखादि अनर्थांची निवृत्ति प्राप्त होत नाहीं.—**अशान्तस्य सुखं कुतः**—आणि जो अशान्त आहे त्याला सुख कोठचें ? [ज्याच्या अनर्थाची निवृत्ति झाली नाहीं, जो परमानंदसागरापासून दूर झाला आहे, व संसारसागरांत निमग्न झाला आहे, त्याच्या चित्तांत सुखाचा आविर्भाव होणें शक्य नाहीं. 'अहो पण संसारी जीवाला सुद्धां दृष्ट विषयांच्या उपभोगापासून सुख होऊं शकते-' उत्तर-]—**इन्द्रियाणां विषयसेवातृष्णातः या निवृत्तिः तत् सुखं विषयविषया तृष्णा न सुखं हि**—इंद्रियांची विषयोपभोगाविषयींच्या तृष्णेपासून जी निवृत्ति तें सुख, विषयाविषयींची तृष्णा हें सुख नव्हे, ही गोष्ट शास्त्र व लौकिक अनुभव या दोन्ही प्रमाणांनीं सिद्ध आहे.

पाहिजे. कारण येथें ' व्यवसायात्मिका ' हें तिला विशेषण नाहीं व ' स्थिर ' हा ज्याचा अर्थ आहे असा ' एका ' हा शब्दही नाहीं. गी. र. पृ. ६२७ पहा. पण अर्थात जरी 'बुद्धि म्ह० स्थिरबुद्धि ' असें म्हटलें असलें तरी टीपेंत वासनात्मकबुद्धि म्हटलें आहे. तसेंच 'स्थिर-बुद्धि ' व भावना म्ह० दृढबुद्धिरूप निष्ठा यांत फरक काय ? स्थिर व दृढ या विशेषणांत बुद्धि व भावना या शब्दांच्या अर्थाचा अन्तर्भाव कसा होतो ? पण टीपेंत भावना म्ह० दृढ उद्योग, असा अर्थ केला आहे. तो तर फारच विचित्र आहे. आचार्य बुद्धि म्ह० आत्मस्वरूपाविषयीं बुद्धि, व भावना म्ह० आत्मस्वरूपाचें सतत अनुचिंतन-निदिध्यासन असा स्पष्ट अर्थभेद सांगतात. मध्वाचार्य ' भावना म्ह० सम्यक् ज्ञान,' रामानु० ' भावना म्ह० आत्म्याविषयींची भावना-चिंतन ' असा बुद्धीहून निराळा अर्थ सांगतात. असो; यावरून या श्लोकांत अप्रसन्नचित्त पुरुषाचें 'वर्णन' नसून चित्त प्रसन्न नसल्यास आत्मज्ञान, आत्मचिंतन, व शांति यांचा अभाव कसा होतो त्याचें वर्णन आहे.

१ पण रहस्यकारांना ही गोष्ट मान्य नाहीं. त्यांनीं रहस्याच्या पांचव्या प्रकरणांत यासंबंधानें पुष्कळ लिहिलें आहे. पण तें सर्व अनुपपन्न असल्यामुळें त्यांचा सविस्तर विचार येथें करीत नाहीं. एक दोन वाक्येंच नमुन्यासाठीं घेऊन त्यांचा विचार करतों-" दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ नाहीं. " ९७. " सर्व सुख तृष्णादि दुःखांच्या निवारणापासूनच उत्पन्न होतें, हें संन्यासमार्गीयांचें म्हणणेंच आधीं सर्वस्वी खरें मानतां येत नाहीं. " ९९. " सुख हा वास्तविक पदार्थ नसल्यामुळें तृष्णात्मक सर्व

कर्मे सोडल्याखेरीज शांति नाहीं, हें म्हणणें तुम्हांस जरी मान्य नसलें तरी तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें असंतोष व असंतोषापासून पुढें जर दुःख होतें तर निदान हा असंतोष दूर करण्यासाठीं तरी मनुष्यानें तृष्णा व तृष्णेबरोबर सर्व सांसारिक कर्मांचा–मग तीं परोपकारासाठीं असोत वा स्वार्थप्रीत्यर्थ असोत,–त्याग करून सदैव संतुष्ट रहावें, असें ह्मणण्यास हरकत काय ?..." गी. र. १०७. केवळ नमुन्यासाठीं हे उतारे दिले आहेत. यांवरून संन्यासमार्गीयांचें (वेदान्त्यांचें?) म्हणणें रहस्यकारांना बरोबर कळलें नाहीं, असें उघड दिसतें. आचार्यांनीं वर भाष्यांत 'इंद्रियांची विषयोपभोगाविषयींच्या तृष्णेपासून जी निवृत्ति तेंच सुख आहे. विषयांविषयींची तृष्णा हें सुख नव्हे, तृष्णा हें दुःखच आहे. तृष्णा विद्यमान असतांना सुखाचा नुसता गंधही उपलब्ध होत नाहीं.' असें म्हटलें आहे, व तें अनुभवसिद्ध आहे. पण 'विषयतृष्णानिवृत्ति हेंच सुख आहे, तृष्णा हें सुख नव्हे, तें दुःख आहे.' अशा प्रकारचीं वेदान्त वाक्यें ऐकून रहस्यकार संन्यासमार्गीयांच्या गळ्यांत 'सुखदुःखाभावरूप आहे' हा सिद्धान्त बांधूं पाहतात. पण वेदान्तशास्त्र सुखाला दुःखाभावरूप मानीत नाहीं. 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखं अस्ति.' जें सर्वव्यापक ब्रह्म तेंच सुख आहे, अव्यापक त्रिपुटींत सुख नाहीं, असा वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे. 'आत्मा चिद्वित्सुखात्मा' ह्म० आत्मा सत्, चित्, आनंद रूप आहे, असें आचार्य ह्मणतात. 'आनन्दो ब्रह्म'–ब्रह्म आनंद आहे. 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्-' हा आकाश आनन्द जर नसता तर प्राण व अपान यांच्या क्रिया कोण करता? 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' आनंदापासूनच हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात. इत्यादि शेंकडों श्रुति आनंद–सुख हें आत्म्याचें स्वरूप आहे व आत्मा नित्य आहे, असें जर सांगत आहेत तर 'दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं पदार्थ नाहीं,' असा भलताच सिद्धान्त संन्यासमार्गीयांवर लादण्यांत कोणता पुरुषार्थ आहे ? पण संन्यासमार्गी असेंच मानतात, असें खोटेंच समजून त्यांवर टीकास्त्र घेऊन उठणें, म्हणजे चांगल्या कुत्र्याला वेडें ठरवून त्याला गोळी घालण्यास तयार होण्यासारखेंच आहे. तर मग भर्तृहरि 'प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः' ह्म० "दुःखाचा जो प्रतीकार–निवारण त्यालाच भ्रमानें लोक सुख असें म्हणतात. गी. र. पृ. ९७" असें कसें म्हणतो, म्हणून म्हणाल तर भर्तृहरि वस्तुतः जें खरें सुख नव्हे त्याला लोक सुख समजतात, असें सांगत आहे. 'दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ नाहीं' असें सांगत नाहीं. तसेंच आचार्यही 'विषयतृष्णा हेंच दुःख आहे, इंद्रियांना विषयतृष्णेपासून निवृत्त करणें हेंच सुख आहे' असें जें म्हणत आहेत तेंही तृष्णाभाव हेंच सुखाचें साधन व तृष्णा हेंच दुःखाचें निमित्त आहे, अशा आशयानें सांगत आहेत. कारण तृष्णा हेंच साक्षात् दुःख व तृष्णाभाव हेंच साक्षात् सुख, हाच जर त्यांचा आशय असता तर 'तृष्णा विद्यमान असतांना सुखाचा लेशही अनुभवास येत नाहीं,' असें लागलेंच पुढें म्हटलें नसतें. 'अशान्तस्य कुतः सुखं' याचाही आशय हाच आहे. ज्याच्या चित्तांत शान्ति नाहीं त्याला सुख कोठचें?'तृष्णात्मक सर्व कर्मे' इत्यादि असंबद्ध शब्दप्रयोग रहस्यकारांचेच आहेत, तसले प्रयोग वेदान्त शास्त्रांत कोठेंही सांपडावयाचे नाहींत. सांसारिक कर्मे विक्षेप उत्पन्न करणारीं अहंकार व ममता वाढविणारीं असल्यामुळें तीं मुमुक्षूला सोडलींच पाहिजेत, असा वेदान्ताचा सिद्धान्तच आहे व संसारिक कर्मे करण्याविषयीं गीताही सांगत नाहीं,

—सा दुःखं एव हि—ती-विषयतृष्णा हें दुःखच आहे, हेंही त्याच प्रमाणांनीं सिद्ध आहे. (कारण विषयोपभोगाच्या द्वारा क्षणिक सुखानुभव जरी येत असला तरी त्यापूर्वीं व नंतर दुःखच आहे.)—**तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रं अपि न उपपद्यते इत्यर्थः**—तृष्णा विद्यमान असतांना सुखाचा नुस्ता गंधही संभवत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [ज्याचें चित्त विक्षिप्त—अस्थिर असतें, संकल्प-विकल्प-संशय-विपरीत भावना इत्यादि दोषांनीं युक्त असतें त्याला आत्म्याविषयीं बुद्धिच होत नाहीं. तसल्या विक्षिप्तचित्त पुरुषांकडून आत्मानुसंधान—आत्म्याचें निदिध्यासन—सतत चिंतनही होत नाहीं. दीर्घकाल—वर्षेच्या वर्षे आत्म्याचें सतत स्मरण न करणाराला शांति प्राप्त होत नाहीं. त्याच्या अनर्थांची निवृत्ति होत नाहीं आणि ती न झाल्यानुळें संसारसागरांतच निमग्न झालेल्या अशान्त पुरुषाला सुख कोठून होणार ? कारण इंद्रियांना विषयेच्छारहित करणें हेंच सुख आहे. चित्ताला तृष्णारहित—कामनाशून्य करणें हेंच सुख आहे. विषयतृष्णा वाढविणें किंवा तिला चित्तांत राहूं देणें हें सुख नव्हे; कारण तृष्णा असेपर्यंत सुखाचा लेशही अनुभवास येत नाहीं, असा अनुभव पदोपदीं येतो, व शास्त्रही तसेंच सांगतें.] ६६.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**चरतां इन्द्रियाणां**—आपापल्या विषयामध्यें प्रवृत्त होणाऱ्या इंद्रियांच्या—**अनु**—मागोमाग—**यत् मनः**—जें मन—**विधीयते**—जातें—**तत्**—तें मन—**अस्य**—या साधकाच्या—**प्रज्ञां**—प्रज्ञेला—आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धीला—**अम्भसि**—पाण्यांत—**वायुः**—वारा—**नावं इव**—नावेला जसा अमार्गानें नेतो, त्याप्रमाणें—**हरति**—हरण करतें. ६७

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथं, वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥ ६७ ॥

'गीता सांगते' असें जें सांगणें आहे तें खोटें आहे. 'परोपकाराचीं कर्मेंही सोडा' असें वेदान्त सांगत नाहीं. पण खोटा सांसारिक परोपकार हा उपकार नसून अपकार आहे, असें त्याचें स्पष्ट म्हणणें आहे. मनुष्याचें परम हित करण्यास वेदान्ती किंवा संन्यासमार्गी नेहमीं तयार असतात. मोक्षमार्गाचा उपदेश करून मनुष्याला त्यांत प्रवृत्त करणें हाच खरा परोपकार आहे असें ते समजतात. अर्थात् रहस्यकारांनीं खोट्या कल्पनेनें संन्यासमार्गावर केलेली सर्व टीका अस्थानीं आहे.

भाष्यार्थ—अयुक्तस्य बुद्धिः कस्मात् न अस्ति इति 'इन्द्रियाणां०' इति उच्यते—असमाहित पुरुषाला आत्म्याविषयींची बुद्धि कां होत नाहीं, तें 'इन्द्रियाणां०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**यत् मनः**—जें मन—**हि-यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां इन्द्रियाणां**—कारण आपापल्या विषयामध्यें प्रवृत होणाऱ्या इंद्रियांच्या—**अनुविधीयते-अनुप्रवर्तते**—मागून प्रवृत्त होतें—**तत्-इंद्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः**—तें श्रोत्रादि इंद्रियांच्या शब्दादि विषयांचें पृथक्त्वानें ग्रहण करून प्रवृत्त झालेलें मन—**अस्य-यतेः प्रज्ञां-आत्मनात्मविवेकजां हरति-नाशयति**—या यतीच्या आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेल्या प्रज्ञेला हरण करतें-नष्ट करतें.—**कथं**—तें कसें?-**वायुः जिगमिषतां नावं इव अम्भसि-उदके वायुः मार्गात् उद्धृत्य उन्मार्गे यथा नावं प्रवर्तयति**—वायु जलांतून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या लोकांच्या नावेला तिच्या मार्गांतून काढून भलत्याच मार्गांत जसा प्रवृत्त करतो—**एवं मनः आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा विषयविषयां (प्रज्ञां) करोति**—त्याप्रमाणें मन आत्म्याविषयींच्या प्रज्ञेचें हरण करून विषयाविषयींची प्रज्ञा करतें [त्यामुळें अयुक्ताला आत्मसाक्षात्काररूप बुद्धि होत नाहीं. इंद्रियें विषयांचा उपभोग घेत असतांना जें मन त्या इंद्रियांच्या विषयाविषयीं संकल्प-विकल्पादि करीत त्यांच्या मागोमाग जातें तें, पाण्यांतील नावेला वायु जसा भलत्याच मार्गानें नेतो त्याप्रमाणें,या यत्न करणाऱ्या मुमुक्षूच्या आत्मानात्मविवेक करणाऱ्या प्रज्ञेला नाहींसें करतें.] ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—**हे महाबाहो**—हे महापराक्रमी अर्जुना !—**यस्य**—ज्याचीं—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**इन्द्रियार्थेभ्यः**—विषयांपासून—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**निगृहीतानि**—निग्रह करून ठेविलेलीं-आंवरून धरलेलीं असतात—**तस्य**—त्याची—**प्रज्ञा**—आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेली बुद्धि—**प्रतिष्ठिता**—प्रतिष्ठित झालेली असते. ६८.

यततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यतेर्हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—'यततो ह्यपि०' इति उपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्तिं उक्त्वा 'यततो ह्यपि०' ६० या श्लोकांत ज्या विषयाचा आरंभ केला होता त्याची अनेक प्रकारें उपपत्ति सांगून—**च तं अर्थं उपपाद्य 'तस्मात्०' इति उपसंहरति**—आणि त्या विषयाचें उपपादन करून 'तस्मात्०' या श्लोकानें त्याचा उपसंहार

करितात.—**यस्मात् इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोषः उपपादितः तस्मात्**—ज्याअर्थीं इंद्रियांच्या प्रवृत्तीमध्यें दोष सांगितलेला आहे त्याअर्थीं—**हे महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना—**यस्य यतेः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः-शब्दादिभ्यः सर्वशः-सर्वप्रकारैः-मानसादिभेदैः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—ज्या यतीचीं इंद्रियें शब्दादि विषयांपासून सर्व प्रकारांनीं मानसादि-सर्व भेदांनीं निगृहीत असतात, त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. (६० व्या श्लोकांत इंद्रियें मनाला विषयासक्त करून पुरुषाचा कसा घात करितात तें सांगण्यास आरंभ करून ' ध्यायतः० ' ६२ इत्यादि श्लोकांनीं त्याविषयीं उपपत्ति सांगून या श्लोकांत त्याच विषयाचा उपसंहार केला आहे. त्यामुळें यावर पुनरुक्ति दोष येत नाहीं. ज्यांचीं इंद्रियें सर्व प्रकारच्या मानसादि विषयांपासून उत्तम प्रकारें नियमितें केलेलीं असतात तोच स्थितप्रज्ञ होय.) ६८.

---

१ आचार्य नेहमीं विषयाचा उपक्रम व उपसंहार ठिकठिकाणीं स्पष्टपणें दाखवीत असतात, याचें हें एक उदाहरण आहे. पण रहस्यकार गीतेच्या उपक्रमोपसंहारादि गोष्टी त्यांना शिकवावयास तयारच आहेत. ' मीमांसकांचे हे उपक्रमोपसंहारादि संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांस माहीत नव्हते कीं काय ? ' असें कोणीं म्हटल्यास " दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली म्हणजे आपलाच संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या ग्रंथांत वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखवितां येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारीत असतो. " असें उत्तर देऊन रहस्यकार त्याची वाट लावतात. जणुं काय संप्रदायाला धरून टीका करणें म्हणजे मोठा गुन्हाच करणें होय ! पण अद्वैत संप्रदायी आचार्यांनाही असें तुच्छ मानून गीतेचे उपक्रमोपसंहारादि सांगावयास तयार झालेल्या रहस्यकारांनीं ते किती सुशुद्ध व मीमांसेला धरून सांगितले आहेत त्याचें दिग्दर्शन वर केलेंच आहे.

२ रहस्यकारांनीं ६६-६८ श्लोकांस ' स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आतां अधिक व्यक्त करितात' असें जें अवतरण दिलें आहे, तें यावरून खोटें ठरतें. कारण ६६ श्लोकांत अशान्तचित्त पुरुषाला आत्मविषयक बुद्धि वगैरे नसते असें सांगून व ६७ व्या श्लोकांत ती कां नसते, तें सांगून ६८ व्या श्लोकांत ६० व्या श्लोकांत आरंभिलेल्या विषयाचा उपसंहार केला आहे. कारण विषयांपासून सर्व इंद्रियांचा निग्रह केलेला असणें, हें अधिक वर्णन नसून ५८ व्या श्लोकांतील लक्षणाचेंच तें उपपादन आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही ६८ व्या श्लोकांत इंद्रियनिग्रहरूप लक्षणाचा उपसंहार केला आहे असेंच कूर्माच्या दृष्टान्ताचा अनुवाद करून सुचवितात—देखें कूर्म जियापरी । उवाइला अवयव पसरी । नातरी इच्छावशें आवरी । आपणपेंचि ॥३५२॥ तैसीं इंद्रियें अपैतीं होतीं । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पातली असे ॥ असो; रहस्यकार या श्लोकांवरील टीपेंत पुढें म्हणतात—" तथापि इंद्रियनिग्रह म्ह० इंद्रियें अजिबात मारून सर्व कर्में अजिबात सोडणें, असा अर्थ नसून ६४ व्या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धीनें कर्में करावीं, असा गीतेचा अभिप्राय आहे. " ६४०. पण हा गीतेचा अभिप्राय नसून स्वतः रहस्यकारांचा आहे. कारण ६४ व्या श्लोकांतही ' निष्काम कर्में करावीं ' असें वर्णन केलेलें नाहीं. त्यांत रागद्वेषरहित व स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनीं अवश्य तेवढ्याच विषयांचा उपभोग घेणारा मुमुक्षु चित्त-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥ ६९ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां—सर्वभूतांची—**या**—जी—**निशा**—रात्र म्ह० परमार्थदर्शन—**तस्यां**—तिच्यामध्यें—**संयमी**—संयमवान्–जितेंद्रिय योगी–स्थितप्रज्ञ—**जागर्ति**—जागतो.—**यस्यां**—व जिच्यामध्यें म्ह० ज्या व्यवहारावस्थेंत—**भूतानि**—भूतें—**जाग्रति**—जागतात—**सा**—ती—**पश्यतः मुनेः**—ज्ञानी मुनीची—**निशा**—रात्र आहे. ६९.

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते। अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवाञ्जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—('आत्मज्ञ स्थितप्रज्ञाचा सर्व कर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार असून अनात्मज्ञाचा कर्मामध्येंच आहे' याअर्थी पुढील श्लोक आहे हें दाखविण्यासाठीं आचार्य या श्लोकाला अवतरण देत म्हणतात–)—**यः अयं लौकिकः च वैदिकः व्यवहारः सः अविद्याकार्यत्वात् उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते**—जो हा लौकिक व वैदिक व्यवहार तो अविद्येचें कार्य असल्यामुळें ज्याला विवेकज्ञान उत्पन्न झालें आहे अशा स्थितप्रज्ञाच्या अविद्येची निवृत्ति झाली असतां निवृत्त होतो—**च अविद्यायाः विद्याविरोधात् निवृत्तिः इति एतं अर्थं स्फुटीकुर्वन् 'या निशा०' इति आह**—आणि अविद्येचा विद्येशीं विरोध असल्यामुळें विद्येच्यायोगानें अविद्येची निवृत्ति होते, अशा या अर्थाला स्पष्ट करणारे भगवान् 'या निशा०' इत्यादि सांगतात.[बाह्य इंद्रियांची वृत्ति स्वभावतःच बाह्य विषयांकडे असते. त्याला पराग्दर्शन म्हणतात. तें पराग्दर्शन म्ह० बहिर्मुखता, हें आत्म्याला आच्छादित करणाऱ्या अविद्येचें कार्य आहे. आत्मदर्शनानेंच त्याची निवृत्ति होते. यास्तव आत्मज्ञानासाठीं इंद्रियांचा विषयांपासून निग्रह करावा. त्यांना अन्तर्मुख करावें, असा याचा भावार्थ.]—**या निशा–रात्रिः सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमःस्वभा-**

स्वास्थ्यास प्राप्त होतो असें म्हटलें आहे. अर्थात् जो रागद्वेषशून्य व निगृहीत इंद्रियांनीं विषय सेवन करीत नाहीं, त्याला चित्तप्रसाद प्राप्त होत नाहीं, यास्तव मुमुक्षुनें विषयांचा जो भोग घ्यावयाचा तो अशा इंद्रियांनींच घ्यावा, असेंच तेथें विवक्षित आहे. निष्काम कर्मांचा तेथें कांहीं संबंध नाहीं.

वत्वात् सर्वेषां भूतानां-सर्वभूतानां—जी निशा म्ह० रात्रि-सर्व पदार्थांचा अविवेक करणारी, सर्व प्राण्यांची निशा तमःस्वभावाची असल्यामुळें पदार्थांचा अविवेक करणारी आहे. (सर्व प्राण्यांना साधारण असलेली रात्र अंधकारमय असते. त्यामुळें रात्रीं प्राण्यांना जगांतील पदार्थांचा बरोबर अनुभव येत नाहीं. त्यांचा विवेक होत नाहीं. याप्रमाणें निशाशब्दाचा रात्र हा प्रसिद्ध अर्थ सांगून आतां तोच अर्थ प्रस्तुत प्रकरणीं कसा लागू होतो तें सांगतात-)—**किं तत्**—तें काय—**परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः**—परमार्थतत्त्व म्ह० स्थितप्रज्ञाचा विषय, (हीच अज्ञ जनांची रात्र. ‘ अहोपण स्थितप्रज्ञाचा विषय असें जें परमार्थतत्त्व त्याचा ‘ प्रकाश ’ हाच एक स्वभाव असल्यामुळें अनात्मज्ञांना रात्र कशी भासेल ? उत्तर-)—**यथा अन्येषां अहः एव सत् नक्तंचराणां निशा भवति**—ज्याप्रमाणें इतर मनुष्यादिकांचा दिवसच असतांना निशाचर जे राक्षस, उलूक वगैरे त्यांना जशी ती रात्रच होते—**तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञानां सर्वभूतानां परमार्थतत्त्वं निशा इव निशा**—त्याप्रमाणें रात्रिंचरांच्या जागीं असलेल्या अनात्मज्ञ सर्व भूतांची परमार्थतत्त्व ही जणुं काय रात्रिच आहे. कारण—**अतद्बुद्धीनां अगोचरत्वात्**—ज्यांची बुद्धि परमार्थतत्त्वांत प्रवृत्त झालेली नसते तर परमार्थतत्त्वाहून अगदीं विलक्षण अशा द्वैतप्रपंचांत प्रवृत्त झालेली असते त्यांना परमार्थतत्त्व कळत नाहीं. अशा लोकांचा परमार्थतत्त्व हा विषय नव्हे. म्हणून परमार्थतत्त्व त्यांना रात्रीसारखें आहे.—**तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः संयमी-संयमवान् जितेन्द्रियः योगी इत्यर्थः जागर्ति**—त्या निशेसारख्या परमार्थतत्त्वरूप अवस्थेंत अज्ञाननिद्रेपासून जागा झालेला संयमवान् म्ह० जितेंद्रिय योगी-ज्ञानी असा याचा भावार्थ, जागतो.

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः । अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति । यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति—‘ तद्बुद्धयस्तदात्मानः ’ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् ॥

भाष्यार्थ—(या श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचें व्याख्यान-)—**यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जाग्रति इति उच्यते**—ज्या ग्राह्यग्राहकभेदरूप अविद्यानिशेमध्यें गाढ निजलेलीं भूतें जागतात असें म्हटलें जातें—**यस्यां निशायां**—ज्या रात्रीं—**प्रसुप्ताः इव स्वप्नदृशः**—गाढ झोंपी गे-

लेल्या स्वप्नद्रष्ट्यांप्रमाणें—**सा परमार्थतत्त्वं पश्यतः मुनेः निशा**—ती परमार्थतत्त्व पाहणाऱ्या मुनीची निशा-रात्र आहे—**अविद्यारूपत्वात्**—कारण तिला अविद्यारूपत्व आहे. [विषयांचें इंद्रियांच्या योगानें ग्रहण केलें जातें. म्हणून व्यवहारावस्थेंत विषय ग्राह्य व इंद्रियें ग्राहक आहेत. अशा ग्राह्यग्राहकरूप अविद्यानिद्रेंत सर्व भूतें घोरत पडलेलींच असतात. तथापि त्या तसल्या रात्रीं तीं जागत आहेत असें म्हटलें जातें. कारण त्यांचा ग्राह्यग्राहकभेदव्यवहार चाललेला असतो. पण निजलेल्यांना 'जागत आहेत ' असें कसें म्हणतां येतें ? म्हणून म्हणाल तर सांगतों. ज्याप्रमाणें निजलेले लोक स्वप्न पहात असतात म्ह० झोंपेंत सर्व ग्राह्यग्राहकरूप व्यवहार करीत असतात त्याप्रमाणें अविद्यानिद्रेंत गाढ निजलेले हे सर्व लोक जागतात, व्यवहारावस्थेंत फार दक्ष असतात. पण ती व्यवहारदशा अज्ञानरूप असल्यामुळें परमार्थतत्त्वदर्शी पुरुषांची रात्र आहे. परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेणाऱ्या व त्यामुळेंच ज्याची अविद्या निवृत्त झाली आहे अशा संन्याश्याला द्वैतावस्था ही रात्र आहे, असा याचा भावार्थ. असो; याप्रमाणें अनात्मज्ञांना परमार्थावस्था रात्रीसारखी आहे व आत्मज्ञांना द्वैतावस्था रात्रीसारखी आहे, असें या श्लोकावरून ठरलें असतां कोणता सिद्धान्त ठरतो तें सांगतात-]—**अतः अविद्यावस्थायां एव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां**—यास्तव अविद्यावस्थेंतच कर्माचें विधान केलें जातें, विद्यावस्थेंत नाहीं. [कारण क्रिया, कारक, फल यांचा भेद अविद्यावस्थेंत प्रतीत होतो.]—**हि सवितरि उदिते शार्वरं तमः इव विद्यायां सत्यां अविद्या प्रणाशं उपगच्छति**—कारण सूर्याचा उदय होतांच रात्रीचें तम-अंधकार जसा नाश पावतो त्याप्रमाणें विद्येचा उदय झाला असतां अविद्या अस्तंगत होते. [अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर देह असेपर्यंत बाधितानुवृत्तीनें[1] क्रिया-कारक-फलभेद जरी भासला तरी त्याविषयीं ज्ञानी पुरुषामध्यें अभिनिवेश नसतो. त्यामुळें त्याला कर्मविधि नाहीं. कर्मविधि अविद्यावस्थेंत संभवतो, या म्हणण्याचेंच अधिक स्पष्टीकरण-]—**प्राग्विद्योत्पत्तेः प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा अविद्या क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते**—आत्मज्ञानाची उत्पत्ति होण्यापूर्वी प्रमाणबुद्धीनें ग्रहण केली जाणारी अविद्या क्रिया-कारक-फलभेदरूप होऊन सर्व कर्मांच्या कारणत्वास प्राप्त होते. [आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अविद्येला बाधक

---

१ अंधकारांतील रज्जूवर सर्प भासला. पण दिवा आणून तो सर्प नसून दोरी आहे, असें कळतांच त्याचा बाध झाला. तथापि पुनः कांहीं वेळानें तीच दोरी पाहून सर्पाचा भ्रम होतो. परंतु पूर्वीच्या प्रमाणभूत ज्ञानानें त्याची लागलीच निवृत्तिही होते. याप्रमाणें एकदा बाधित झालेल्या भ्रमाची पुनः अनुवृत्ति होणें याला बाधितानुवृत्ति म्हणतात. त्याच न्यायानें देह असेपर्यंत ज्ञानानें बाधित झालेल्या क्रिया-कारक-फलभेदाची अनुवृत्ति होत असते. म्ह० देहच मी, हीं इंद्रियें व त्याच्या योगानें होणाऱ्या क्रिया माझ्या, त्यांच्यापासून होणारें सुखदुःख मलाच होत आहे, असा क्षणिक भ्रम होतो. पण देहादि मी नव्हे, या प्रमाणभूत ज्ञानानें तो लागलाच निवृत्तही होतो.

असें कांहींच नसतें. त्यामुळें ती अबाधित असलेली अविद्या कायिक–वाचिक–मानसिक क्रियारूप, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि करणरूप, सुख-दुःखादि फलरूप बनून ही खरी आहे, प्रमाणभूत आहे, असें वाटतें व कर्माचें निमित्त बनते. कारण क्रिया, कारक व फल या द्वैताचा अभिनिवेशच कर्मविधीचें निमित्त आहे.]—**अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः न**—पण आत्मज्ञानानें अविद्या अप्रमाण आहे, मिथ्या आहे, असें कळलें असतां–अप्रमाणबुद्धीनें ग्रहण केल्या जाणाऱ्या तिला कर्म-हेतुत्वाची उपपत्ति नाहीं. [अप्रमाण–मिथ्या ठरलेली अविद्या कर्माचें निमित्त होऊं शकत नाहीं. आत्मसाक्षात्कार होतांच आत्म्याविषयींचें मिथ्या अज्ञान निवृत्त होतें. नंतर क्रिया-कारक-फलभेदाचें ज्ञान मिथ्या–अप्रमाण आहे अशी बुद्धि उत्पन्न होते. तशा बुद्धीनें ग्रहण केली जाणारी क्रियादि भेदरूप अविद्याही कर्माचें कारण होत नाहीं. कारण-]—**प्रमाणभूतेन वेदेन मम कर्तव्यं कर्म चोदितं इति हि कर्ता कर्मणि प्रवर्तते**—प्रमाणभूत वेदानें माझें कर्तव्य कर्म सांगितलें आहे, असें समजूनच कर्ता कर्मामध्यें प्रवृत्त होतो, हें प्रसिद्ध आहे.—**इदं सर्वं अविद्यामात्रं निशा इव इति न**—हें सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, रात्रीसारखें आहे असें समजून तो प्रवृत्त होत नाहीं. [फलकामना, जीवन इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या मला कर्म-कांडरूप वेदानें कर्म करण्याचा विधि सांगितला आहे. म्हणून मला तें केलेंच पाहिजे. असें मानणारा अज्ञ कर्माचा अधिकारी होतो. त्यालाच विशेष साधनें सांगणारा वेद कर्मामध्यें प्रवृत्त करीत असतो. पण हें सर्व द्वैत अविद्यमान–रात्रीसारखें आहे, असें समजणारा आत्मज्ञानी कर्मांत प्रवृत्त होत नाहीं. व त्याला वेदही प्रवृत्त करीत नाहीं. तर मग विद्वानाचा अधिकार कशांत आहे ?]—**पुनः यस्य निशा इव सर्वं इदं भेदजातं अविद्यामात्रं इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः न प्रवृत्तौ**—पण ज्याला रात्रीप्रमाणें हें सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे असें ज्ञान झालें आहे त्या आत्मज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार आहे, कर्मप्रवृत्तींत त्याचा अधिकार नाहीं. (तसल्या आत्मज्ञाचा फलभूत संन्यासामध्येंच अधिकार आहे याविषयीं गीतेंतीलच पुढील वाक्य प्रमाण देतात–)—**तथा च 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः०'** अ. ५ श्लो. १७ **इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायां एव तस्य अधिकारं दर्शयिष्यति**—आणि तसेंच ' तद्बुद्धयः० ' इत्यादि वचनानें ज्ञाननिष्ठेंतच त्याचा अधिकार भगवान् दाखवितील. [अर्थात् सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, असें ज्ञान झालेल्या आत्मज्ञाचा सर्वकर्म-संन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेंतच अधिकार आहे. कर्मांत नाहीं.]

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षताऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति स्वप्नकालप्रमाणमिव

प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रवृत्त करणारें जें प्रमाणवचन त्याला विधि म्हणतात. पण त्याच्या अभावीं विद्वानाची कर्मामध्यें जशी प्रवृत्ति होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच विधीच्या अभावीं ज्ञानामध्येंही त्याची प्रवृत्ति संभवत नाहीं, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान–)—**प्रवर्तकप्रमाणाभावे तत्र अपि प्रवृत्ति-अनुपपत्तिः इति चेत्**—पण प्रवर्तक प्रमाणाच्या अभावीं म्ह० विधिवाक्याच्या अभावीं ज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठेंतही प्रवृत्ति संभवत नाहीं, अशी शंका घ्याल तर—**न आत्मज्ञानस्य स्वात्मविषयत्वात्**—ती बरोबर नाहीं. कारण आत्मज्ञानाचा विषय स्वात्माच आहे. [आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा आहे, असें म्हणतां कीं स्वतः आत्म्यालाच विधीची अपेक्षा आहे ! आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नाहीं. कारण त्याचा विषय स्वतः आत्माच आहे. त्यामुळें विधीवांचूनच प्रमाणानुसार त्याचें ज्ञान आपोआपच होतें. बरें आत्म्याला विधीची अपेक्षा आहे, असें म्हणावें तर तसेंही नाहीं.]—**हि स्वात्मनि आत्मनः प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता न**—कारण स्वरूपांतच आत्म्याला प्रवर्तक प्रमाणवचनाची अपेक्षताच संभवत नाहीं. [प्रवर्तक प्रमाण म्ह० विधि. जी वस्तु साधनांनीं साध्य करून घ्यावयाची असते तिच्या विषयींच विधि संभवतो. आत्मा स्वतःसिद्ध आहे. त्यामुळें त्याला विधीची अपेक्षा नाहीं.]—**आत्मत्वात् एव**—कारण आत्म्याला आत्मत्व असल्यामुळेंच विधीची अपेक्षा नाहीं. [आत्म्यानें स्वात्म्याचीच प्राप्ति करून घ्यावी, असा विधि संभवत नाहीं. आपणच आपल्याला उत्पन्न करावें, असा विधि केवल अशक्य आहे. ‘ अहो पण आत्मा व त्याचें ज्ञान याविषयीं विधि जरी संभवत नसला तरी ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराविषयीं नियम करण्यासाठीं विधीची अपेक्षा आहे ’ असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-]—**च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य तदन्तत्वात्**—आणि सर्व प्रमाणांचें प्रमाणत्व आत्मज्ञान होईपर्यंत असतें. [आत्मज्ञान झाल्यावर व्यवहाराला अवकाशच उरत नाहीं. त्यामुळें त्याचा नियम करण्यासाठीं विधीची अपेक्षाच नसते.]—**हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः न संभवति**—कारण आत्मस्वरूपाचा साक्षात् अनुभव आला असतां पुनरपि प्रमाण-प्रमेयव्यवहार संभवत नाहीं. (हें साधन, हें साध्य, मी या साधनानें हें साध्य मिळविणारा साधक इत्यादि व्यवहार अद्वैत आत्मज्ञान झाल्यावर संभवत नाहीं. ‘ अहो पण धर्माचें ज्ञान झाल्यावर धर्माचें अनुष्ठान जसें संभवतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञान झाल्यावरही तें कां संभवणार नाहीं ? ’ उत्तर–)—**हि अन्त्यं प्रमाणं आत्मनः प्रमातृत्वं निवर्तयति**—कारण शास्त्ररूप अन्त्य प्रमाण आत्म्याच्या प्रमातृत्वाचें निवर्तन करतें.—**निवर्तयत् एव स्वप्नकालप्रमाणं प्रबोधे इव अप्रामाणी, भवति**—आणि आत्म्याचें प्रमातृत्व निवृत्त करीत असतांनाच स्वप्नकालचें प्रमाण जसें जागें होतांच अप्रमाण ठरतें त्याप्रमाणें तें अन्त्यप्रमाण अप्रमाण

होतें. [अद्वैत आत्मज्ञान आत्म्याचें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, सुखित्व इत्यादिकांचें निवर्तन करतें व तें करीत असतांनाच स्वतःचें प्रामाण्यही टाकतें. याविषयीं स्वप्नाचा दृष्टान्त दिला आहे. जागें होतांच स्वप्नांतील सर्व अनर्थ व त्यांचीं प्रमाणें हीं सर्व एका क्षणांत जशीं मिथ्या ठरतात त्याप्रमाणें आत्मा अकर्ता वगैरे आहे असें ज्ञान होतांच ' तो तसा आहे ' असें सांगणारें वाक्यही अप्रमाण होतें. कारण आत्मज्ञानाचा प्रतिबंध घालविणें एवढेंच शास्त्राचें काम आहे. तें करतांच शास्त्र कृतकार्य होतें. आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नसते याविषयीं आणखीं एक कारण-]—**च लोके वस्तु-अधिगमे प्रमाणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्**—आणि तसेंच व्यवहारांत वस्तूचा निश्चय होणें, हें फल निष्पन्न झालें असतां-वस्तूचें ज्ञान झालें असतां त्यानंतर मग प्रमाणाला प्रवृत्ति हेतुत्व असल्याचें दिसत नाहीं. [प्रमाण त्याच वस्तूच्या ज्ञानांत प्रवृत्त करीत नाहीं. प्रमाणाचें कार्य झाल्यावर व्यवहारांतही तें व्यर्थ ठरत असतें. इष्टस्थानीं जाऊन पोंचल्यावर वाहनाची गरज भासत नाहीं. रज्जूचें ज्ञान झाल्यावर प्रकाश व्यर्थ ठरतो. त्याचप्रमाणें शास्त्रप्रमाणानें अद्वैत आत्मज्ञान झाल्यावर मग तें ज्ञान शास्त्र या प्रमाणाची व विधीचीही अपेक्षा करीत नाहीं. अर्थात् आत्मज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठा विधीवांचून ज्ञानाच्या माहात्म्यानेंच सिद्ध असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाचा कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे, कर्मांमध्यें नाहीं, असा उपसंहार करितात.-)—**तस्मात् आत्मविदः कर्मणि अधिकारः न इति सिद्धम्**—म्हणून आत्मवेत्त्याचा कर्मांमध्यें अधिकार नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध झाली. ६९.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

अन्वयार्थ-यद्वत्—ज्याप्रमाणें—**आपः**—पाणी—**आपूर्यमाणं**—पाण्यानें चोहोंबाजूंनीं भरल्या जाणाऱ्या—**अचलप्रतिष्ठं**—तथापि ज्याची मर्यादा थोडीसुद्धां न्यूना-

---

१ या श्लोकाच्या टिपेंत रहस्यकार म्हणतात—" ज्ञानी पुरुष काम्य कर्म तुच्छ मानतो तर त्यांतच सामान्य लोक राबत असतात आणि ज्ञानी पुरुषाला जें निष्काम कर्म पाहिजे तें इतरांस नको असतें " पण ज्ञानी पुरुषाला निष्काम कर्म पाहिजेच असतें याला प्रमाण काय ? शिवाय रात्र व दिवस यांत जितका विरोध आहे तितका तो सकाम कर्म व निष्काम कर्म यांत नाहीं. पण ज्ञान व अज्ञान यांत आहे. निष्काम कर्म मुमुक्षूलाच चित्तशुद्धीसाठीं विहित आहे. ज्ञानी पुरुषाला तें विहित नाहीं. येथें तर ज्ञानी ज्या आत्मस्वरूपीं दक्ष असतो त्याविषयीं अज्ञ झोंपलेला असतो, त्याला त्याचें भानही नसतें व अज्ञ जीव ज्या व्यवहारदशेंत अतिशय दक्ष असतात तिचें ज्ञानी पुरुषाला भान नसतें, हाच विवक्षित अर्थ आहे. रहस्यकारांचा भावार्थ ज्ञानी पुरुषाच्या परिस्थितीला धरून नाहीं. ज्ञानामृतानें तृप्त झालेल्या पुरुषाच्या हातून निष्काम कर्महीं होणें शक्य नाहीं व त्याला त्याची कांहीं गरजही नाहीं. ज्ञानानें तृप्त झालेल्या पुरुषाच्या मनांत कामाचा जर मुळीं संभवच नाहीं तर तो निष्काम कर्म करील, ही तरी दुराशाच नव्हे का ?

धिक होत नाहीं, ज्याच्यामध्यें कांहीं फरक पडत नाहीं अशा—**समुद्रं**—समुद्रास समुद्रामध्यें—**प्रविशन्ति**—शिरतें—**तद्वत्**—त्याप्रमाणें—**सर्वे कामाः**—सर्व इच्छा—**यं प्रविशन्ति**—ज्या पुरुषामध्यें त्याला विकारयुक्त न करितां प्रवेश करितात—**सः**—तो—**शान्तिं**—शांतीला—**आप्नोति**—प्राप्त होतो—**न कामकामी**—विषयांची इच्छा करणारा शांतीला प्राप्त होत नाहीं. ७०

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यैति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्यानें संन्यास केलेला नाहीं अशा विद्वान् पुरुषालाही विद्येचें फळ जो मोक्ष तो मिळणें शक्य आहे. मग विद्वानानें संन्यासच करावा, असा आग्रह कां ? उत्तर-)—**त्यक्त-एषणस्य-स्थितप्रज्ञस्य विदुषः यतेः एव मोक्षप्राप्तिः असंन्यासिनः कामकामिनः न**—ज्यानें सर्व एषणांचा त्याग केला आहे अशा स्थितप्रज्ञ विद्वान् यतीलाच मोक्षाची प्राप्ति होते, जो असंन्यासी—कामकामी—विषयेच्छु त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाहीं—**इति एतं अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् ' आपूर्य० ' इति आह**—अशा या अर्थाचें दृष्टान्तानें प्रतिपादन करणारे भगवान् ' आपूर्यमाणं० ' या श्लोकानें सांगतात—[ज्याला आत्म्याचें आपात ज्ञान—परोक्ष ज्ञान झालें आहे, जो विवेक-वैराग्यादिकांनीं युक्त आहे, पुत्र-वित्त-लोक यांविषयींच्या एषणा—इच्छा ज्यानें सोडल्या आहेत व श्रवण-मनन-निदिध्यासन यांच्या द्वारा ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे अशा मुख्य संन्याश्यालाच मोक्ष मिळतो, विषयतृष्णेनें पराभूत होणाऱ्या पुरुषाला मोक्ष मिळत नाहीं, हा परम सिद्धान्त सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् ' रागद्वेषवियुक्तै० ' श्लो. ६४ या श्लोकांत सांगितलेला अर्थच पुनः सांगतात-]—**अद्भिः आपूर्यमाणं**—पाण्यानें चोहोंकडून भरला जाणारा तथापि—**अचलप्रतिष्ठं-अचलतया प्रतिष्ठा-अवस्थितिः यस्य तं अचलप्रतिष्ठं समुद्रं**—ज्याची प्रतिष्ठा म्ह० अवस्थिति अचलतेनें असते—ज्याचें स्वरूप अगदीं अचल असतें, त्यांत वृद्धि किंवा क्षय हे विकार होत नाहींत त्या अचलप्रतिष्ठ समुद्रास—**सर्वतः गताः आपः प्रविशन्ति**—सर्व बाजूंनीं गेलेलें नद्यांचें जल (समुद्रांत) प्रवेश करतें—**स्वात्मस्थं अविक्रियं एव सन्तं यद्वत्**—स्वरूपांत स्थित असलेल्या—अविक्रिय अशाच समुद्रास सर्व बाजूंनीं वाहत गेलेलें पाणी जसें मिळतें—**तद्वत्**—तसे—**कामाः सर्वतः इच्छाविशेषाः**—काम म्ह० सर्व विषयांविषयींच्या निरनिराळ्या इच्छा—**विषयसांनिधौ अपि**—विषय सांनिध—समोर असले

तरी—**आपः समुद्रं इव यं पुरुषं अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति**—जल समुद्राला जसें, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाला विकारयुक्त न करतां त्याच्यामध्यें प्रवेश करितात म्ह० —**सर्वे आत्मनि एव प्रलीयन्ते स्वात्मवशं न कुर्वन्ति**—सर्व काम आत्म्यामध्येंच प्रलय पावतात त्याला ते आपल्या अधीन करीत नाहींत—**सः शान्ति-मोक्षं आप्नोति**—तो शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो.—**इतरः कामकामी न**—दुसरा —त्याहून निराळा कामकामी मोक्षाला प्राप्त होत नाहीं.—**काम्यन्ते इति कामाः —विषयाः तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी**—ज्यांची कामना—इच्छा केली जाते ते काम म्ह० विषय. त्यांची इच्छा करण्याचें ज्याचें शील आहे तो कामकामी—**न प्राप्नोति एव**—तो मोक्षास प्राप्त होतच नाहीं. [हजारों नद्यांचें पाणी चोहोंकडून प्रतिक्षणीं समुद्रास येऊन मिळत असतें. पण त्याच्या ठराविक उदकरूप स्वरूपांत थोडासुद्धां न्यूनाधिक भाव झालेला दिसत नाहीं, त्याची स्थिति एकरूपच असते. त्याचप्रमाणें सर्व विषय विद्वानाच्या अगदीं समीप असले तरी त्यांविषयींच्या सर्व इच्छा त्याच्या अन्तःकरणांत लीन होतात. त्या त्यामध्यें कोणताही विकार उत्पन्न करीत नाहींत. अशा विषयांविषयीं अगदीं विरक्त झालेल्या निष्काम ज्ञानी पुरुषालाच मोक्षरूप शांति प्राप्त होते. विषयासक्त सकाम पुरुषाला ती प्राप्त होत नाहीं.] ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**पुमान्**—पुरुष—**सर्वान् कामान् विहाय**—सर्व कामांस टाकून, सर्व कामनांचा त्याग करून—**निःस्पृहः**—निरिच्छ—**निर्ममः**—ममतारहित—**निरहंकारः**—अहंकाररहित होऊन—**चरति**—पर्यटन करतो,—**सः**—तो—**शान्ति**—शांतीला—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. ७१.

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार पुनः म्हणतात—"शांति मिळविण्यासाठीं कर्में करूं नयेत असा या श्लोकाचा अर्थ नसून सामान्य लोकांचें मन फलाशेनें गांगरून जाऊन कर्मांनीं त्यांच्या मनाची शांति बिघडते, पण सिद्धावस्थेस पोंचलेल्याचें मन फलाशेनें क्षुब्ध न होतां कितीही कर्में करावयाचीं असलीं तरी त्याच्या मनाची शांति न ढळतां समुद्रासारखा शांत राहून तो तीं करीत असतो..." इत्यादि. पण काम म्ह० फलाशा हा अर्थ बरोबर नाहीं. श्लोकाचा अर्थ करतांना ते 'सर्वे कामाः' याचा 'सर्व विषय' व 'विषयांची इच्छा' असाच सरळ अर्थ करितात. पण टीपेंत 'कर्म व फलाशा' ही जोडी पदरचीच आणतात व 'सिद्धाला कितीही कर्में करावयाचीं असलीं' असें म्हणून त्याच्यावर काल्पनिक कर्मांचा उगीच बोजा लादतात. या श्लोकांत विषयेच्छारहित पुरुषाला शांति मिळते व विषयेच्छावानाला ती मिळत नाहीं, हेंच सांगावयाचें आहे. येथें कर्म किंवा फलाशा यांचा कांहीं संबंध नाहीं. त्यांचा मुळांत मुळींच उल्लेख केलेला नाहीं.

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कार्त्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व अभिमान टाकून कूटस्थ ब्रह्मच मी आहें, अशी सतत भावना करणाऱ्या गृहस्थालाही जर ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त होतें तर संन्यासच काय करावयाचा आहे? उत्तर–)—**यस्मात् एवं तस्मात् ' विहाय० ' इति आह**—ज्याअर्थीं निष्काम पुरुषालाच मोक्ष मिळतो व विषयाभिलाष धरणाऱ्या सकाम पुरुषाला मिळत नाहीं, असा अबाधित नियमच आहे त्याअर्थीं '**विहाय०**' इत्यादि[1] सांगतात.—**यः–संन्यासी कामान् सर्वान्–अशेषतः–कार्त्स्न्येन विहाय–परित्यज्य**—जो संन्यासी सर्व कामांना, कोणताच काम बाकी न ठेवतां, पूर्णपणें टाकून—**चरति–जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः**—संचार करतो–फक्त जीवनाला अवश्य तेवढीच शरीरचेष्टा –हालचाल ज्याची बाकी राहिली आहे असा होऊन पर्यटन करतो, असा याचा अर्थ, [शरीर जिवंत राहण्यास अवश्य तेवढेंच कर्म करतो व एकाच जागीं राहिल्यास त्या स्थानादिकांवर आसक्ति जडेल म्हणून एकाच नियत स्थानीं न राहतां पर्यटन करीत राहतो; त्याचींच ' निस्पृहः ' ' निर्ममः ' व ' निरहंकारः ' हीं आणखीं तीन विशेषणें आहेत- त्यांचें व्याख्यान–]—**निःस्पृहः–शरीरजीवनमात्रे अपि निर्गता स्पृहा यस्य सः निःस्पृहः सन्**—फक्त शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढ्याच अन्नवस्त्रादि पदार्थांविषयींही ज्याची इच्छा अवशिष्ट राहिलेली नाहीं तो निःस्पृह, असा निस्पृह होऊन व—**निर्ममः–ममत्ववर्जितः–शरीरजीवनमात्र-आक्षिप्तपरिग्रहे अपि ' मम ' इति अभिनिवेशवर्जितः**—निर्मम म्ह० ममत्वरहित–शरीराच्या केवल जीवनाला अत्यंत अवश्य असलेल्या परिग्रहाविषयींही ' हा माझा ' असा अभिनिवेश ज्याला नसतो तो निर्मम,—**निरहंकारः–विद्यावत्त्वादिनिमित्त-आत्मसंभावनारहितः इत्यर्थः**—अहंकारशून्य–मी मोठा विद्वान् आहें, अशा प्रकारच्या विद्यावत्त्वादिकांविषयींच्या आत्मसंभावनेनें रहित असलेला असा याचा भावार्थ. —**सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मविद्–सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां शान्तिं अधिगच्छति–प्राप्नोति–ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः**—तो अशाप्रकारचा स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता सर्व संसारदुःखांचा क्षय हेंच जिचें लक्षण–स्वरूप आहे व निर्वाण हें जिला नांव आहे अशा शांतीला प्राप्त होतो, ब्रह्मभूत होतो, असा याचा भावार्थ. [मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या संन्याश्याचीं सर्व कामत्याग, निःस्पृहता, निर्ममता, निरहंकार इत्यादि विशेषणें यत्नसाध्य असून कैवल्य हें त्यांचें फळ आहे.] ७१.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—" सर्व काम म्ह० आसक्ति सोडून जो पुरुष निःस्पृह होऊन (व्यवहारांत) वागतो व ज्याला ममत्व व अहंकार नाहीं त्यालाच

शांति मिळते " पण यांतील काम म्ह० आसक्ति हा अर्थ बरोबर नाहीं. तो प्रसिद्ध अर्थाच्या विरुद्ध आहे इतकेंच नव्हे तर वरच्या श्लोकांत कामशब्दाचा जो अर्थ केला आहे त्याच्याही विरुद्ध आहे. वरच्या श्लोकांत एकदा 'विषय' व दुसऱ्यांदा 'विषयाची इच्छा' असा केला आहे. व येथें 'आसक्ति' असा केला आहे, हा विरोध वाचकांनीं लक्षांत ठेवावा. तसेंच 'चरति' म्ह० वागतो हा अर्थ विचित्र आहे. पण आपलाच अर्थ निर्दोष आहे असें मानून ते टीपेंत म्हणतात—" चरति–वागतो या पदाचा संन्यासमार्गांतील टीकाकार 'भिक्षा मागत हिंडतो' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाहीं. मागें ६४ व ६७ व्या श्लोकांत 'चरन्' व 'चरतां' यांचा जो अर्थ आहे तोच येथेंही घेतला पाहिजे. स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गीतेंत कोठेंही उपदेश नाहीं. उलट ६४ व्या श्लोकांत इंद्रियें ताब्यांत ठेवून 'विषयांमध्यें वागावें' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून चरति म्ह० वागतो, जगाचे व्यवहार करतो, असाच अर्थ केला पाहिजे" ६४१.पण 'भिक्षा मागत हिंडतो' असा अर्थ कोणी अद्वैती टीकाकार करीत नाहीं. आचार्य 'चरति' म्ह० पर्यटन करतो, असा करितात.मधुसूदनसरस्वती व श्रीधरस्वामी'प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुंक्ते–यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छति इति वा' शंकरानन्द ' भूमौ सर्वत्र असंगोदासीनो भूत्वा पर्यटति' असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'तो अहंकारातें दवडुनी । सकळ काम सांडुनी । विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी ॥' असा करितात. अर्थात् 'स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गीतेंत कोठेंही उपदेश नाहीं' असें जें म्हणणें आहे तें वृथा होय. कारण आचार्यादि जर तसें म्हणतच नाहींत, तर 'गीतेंत कोठेंही तसा उपदेश नाहीं, ' या म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे ? रहस्यकार म्हणतात ' चरन् ' ६४ व 'चरतां-' ६७ यांचा जो अर्थ आहे तोच ' चरति-' शब्दाचा अर्थ घेतला पाहिजे. पण तेथें 'विषयान् चरन्' व 'इंद्रियाणां चरतां' असे शब्द आहेत व येथें 'यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय चरति-' जो पुरुष सर्व विषयांच्या इच्छांस सोडून पर्यटण करतो असें आहे. त्यामुळें तेथें विषयांचा अनुभव घेत व इंद्रियें विषयामध्यें प्रवृत्त होत असतां, असा अर्थ करावा लागतो; व येथें 'जो जातो, पर्यटन करतो,' असा अर्थ होतो. 'विषयांमध्यें वागतो' हा अर्थ दुर्बोध आहे व मूळ शब्दांना धरूनही नाहीं. कारण 'विषयान् चरन्-' यांतील 'विषयांस' ही द्वितीया आहे,सप्तमी नव्हे व 'चरन्-'भोगणारा हें प्रथमान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण आहे. त्यामुळें 'विषयांमध्यें' व 'वागतो' हा त्याचा खरा अर्थच नव्हे. 'चर-संचरणे' या धातूपासून झालेलें 'चरति' हें क्रियापद चालणें, जाणें या अर्थींच मुख्य आहे. वागणें या अर्थीं मुख्य नाहीं. ' विषयान् चरन् ' येथें ' चरन्'-चें विषय हें कर्म प्रत्यक्ष आहे. 'चरति' येथील प्रयोग अकर्मक आहे. वागणें हें मराठी क्रियापदही अकर्मक, आहे. म्हणून 'विषयान् चरन्-'याचा अर्थ प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून 'विषयांमध्यें वागतो,' असा करणें हा अन्याय आहे आणि वागतो म्ह० 'जगाचे व्यवहार करतो' हा तर अर्थ नसून अनर्थच आहे. अद्वैत वेदान्ती भाष्य-टीकाकारांवर आक्षेप करतांना रहस्यकारांनीं याहून अधिक सूक्ष्म दृष्टि ठेवावयास पाहिजे होती. पण परमात्म्यानें त्यांना तशी बुद्धि दिली नाहीं. असो; सर्वकामांचा त्याग,निःस्पृहता, निर्ममत्व,निरहंकारत्व या विशेषणांवरून स्थितप्रज्ञ कर्मयोगी ठरतो कीं ज्ञानयोगी,हें आतां भाष्यार्थाच्या साह्यानें वाचकांनींच ठरवावें.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना!—**एषा**—ही वर सांगितलेली—**ब्राह्मी**—ब्रह्मांतील-ब्रह्मासंबंधीं—**स्थितिः**—स्थिति आहे.—**एनां**—या स्थितीला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न विमुह्यति**—मनुष्य मोहित होत नाहीं.—**अस्यां**—या स्थितींत—**अन्तकाले अपि स्थित्वा**—अन्त्य वयामध्येंही स्थित होऊन तो—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्षास—**ऋच्छति**—प्राप्त होतो. ७२.

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति। स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें या अध्यायांत ठिकठिकाणीं संक्षेपानें व विस्तारानें प्रदर्शित केलेल्या ज्ञाननिष्ठेमध्यें अधिकारी पुरुषाची प्रवृत्ति होण्यासाठीं भगवान् तिची स्तुति करितात, असें सांगून आचार्य या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकाला [१]अवतरण देतात–) —**सा एषा ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी०' इति स्तूयते**—ती ही ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी०' या श्लोकानें स्तविली जाते.—**एषा-यथोक्ता ब्राह्मी-ब्रह्मणि भवा**

---

१ सर्व अद्वैती टीकाकार या श्लोकांत ज्ञाननिष्ठेची स्तुति करितात, असेंच अवतरण देतात. कित्येक 'प्रकरणाचा उपसंहार करितात' असें अवतरण देतात. रहस्यकार याला अवतरणच देत नाहींत. अर्थात 'अंतकाळीं म्ह० मरणाच्या वेळीं सुद्धां या स्थितीमध्यें राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्ह० ब्रह्मांत मिळून जाण्याच्या स्वरूपाचा मोक्ष मिळतो' असें म्हणतात. टीपेंत "ब्राह्मी स्थिति ही कर्मयोगांतील शेवटची व अत्युत्तम स्थिति होय... एखाद्या मनुष्याला एखादे दिवशीं घटिकाभर ब्राह्मी स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊं शकला तरी त्यापासून कांहीं कायमचा फायदा होत नाहीं... मरते वेळीं जर ही स्थिति नसेल तर त्यावेळीं मनांतील वासनेप्रमाणें पुनर्जन्म टळत नाहीं." वगैरे ६४१. ब्राह्मी स्थिति ही जर कर्मयोगांतील शेवटची स्थिति तर मग ज्ञानयोगांतील शेवटची स्थिति कोणती ? कीं ज्ञानयोगांत शेवटची स्थितिच नाहीं ? पण 'ही कर्मयोगांतील शेवटची व अत्युत्तम स्थिति' आहे हें म्हणणें रहस्यकारांच्या पदरचें आहे. त्याला मुळांत कांहीं आधार नाहीं. रह-

स्यकारांनीं गीतेंतील स्थितप्रज्ञ कर्मयोगी आहे, अशी जी आपली भ्रामक समजूत एकदा करून घेतली आहे तिच्या पुष्टीसाठीं हें वाक्य आहे. 'एखाद्याला एखादे दिवशीं घटकाभर ब्राह्मी स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊं शकला' इत्यादि वाक्यावरूनच रहस्यकारांना ब्राह्मीस्थितीची यथार्थ कल्पना नाहीं, हें उघड दिसतें. त्यांना जर तिची बरोबर कल्पना असती तर 'एखादे दिवशीं घटिकाभर अनुभव' इत्यादि ब्राह्मीस्थितीला लागू नसलेले शब्द त्यांनीं कधीं लिहिले नसते. ब्राह्मी स्थिति म्ह० जीवन्मुक्ति, स्थितप्रज्ञता ती एखादे दिवशीं, घटिकाभर कधींच प्राप्त होत नसते. सर्व विक्षेपरहित झालेलें मन आत्म्यामध्यें जेव्हां निश्चल होतें तेव्हांच ही स्थिति प्राप्त होते. जो एकदा या अवस्थेला प्राप्त झाला त्याची शांति कधींहि ढळत नाहीं. 'गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते'—फार मोठ्या दुःखानेंही तो स्वरूपापासून ढळत नाहीं. (अ. ६ श्लो. २२). असें गीतेंतच सांगितलें आहे. हीच ज्ञाननिष्ठा होय. कर्मनिष्ठा नव्हे. 'कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ' ही शुद्ध कल्पना आहे. कल्पनेला कांहीं अशक्य नाहीं. कल्पना आकाशांतही भव्य रत्नजडित प्रासाद उभा करूं शकेल. पण अनुभवानें लहानशी झोंपडीही बांधतां येणें शक्य नाहीं. मूळ श्लोकार्थाकडे जरा अधिक काळजीपूर्वक पाहिलें तरी ही स्थिति एखाद्या दिवशीं घटिकाभरच अनुभवास येणें शक्य नाहीं, हें लक्षांत येतें. कारण ह्या स्थितीला प्राप्त होऊन पुरुष मोहित होत नाहीं, एकदा ही अवस्था प्राप्त झाली कीं पुनः 'हा मी व हें माझें, सुखी, दुःखी, कर्ता, भोक्ता' इत्यादि मोह होत नाहीं, असें येथें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्यावरून ही स्थिति क्षणभर प्राप्त होऊन पुनः तिचा अस्त होतो, असें ठरत नाहीं. 'गतायाः भ्रांतेः न पुनरागमः' आत्मज्ञान होऊन तत्काल गेलेली भ्रांति पुनः होत नाहीं, 'ज्ञानसमकालमुक्तः' ज्ञान होतांच मुक्त झालेला, इत्यादि अनेक वचनें याविषयीं प्रमाण आहेत. पण रहस्यकारांचा स्थितप्रज्ञ बिचारा कर्मयोगी पडला! त्यामुळें त्याच्या मनांत सुख-दुःखादि इतर अनेक क्षणिक वृत्तींप्रमाणें ही ब्राह्मी स्थितिहीं क्षणभर उदय पावत असल्यामुळें ती अंतकालींही असली तरच त्याला मोक्ष मिळेल, नाहीं तर तो (कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ) पुनः जन्म घेईल, हें उघड आहे! म्हणून त्यांनीं क्षणिक ब्राह्मी स्थितीची येथें कल्पना करून अन्तकालींही त्या स्थितीची आवश्यकता टीपेंत मुद्दाम वर्णिली आहे. पण अद्वैत संप्रदाय म्हणजेच औपनिषद सिद्धान्त तसा नाहीं. 'परमात्म्याचा साक्षात्कार होतांच सर्व अविवेक, संशय, व कर्में क्षीण होतात-' असा उपनिषदांचा सिद्धान्त आहे. 'आत्मवित् शोकं तरति-' आत्मवेत्ता सर्व शोकांचें उल्लंघन करितो. ब्रह्मविद् ब्रह्मच होतो, इत्यादि अनेक वचनें ज्ञान होतांच सर्व दुःखादिकांचा क्षय होतो, असें सांगतात आणि ज्ञानी पुरुषांची ज्ञानोत्तर जी स्थिति तीच ब्राह्मी स्थिति तिलाच जीवन्मुक्ति म्हणतात. ज्ञाननिष्ठाचीच ती स्थिति असल्यामुळें कर्मयोगाचा त्या दशेंत संभवच नाहीं. अर्थात् ही स्थिति अगदीं शेवटीं शेवटीं—मरतां मरतां जरी प्राप्त झाली तरी त्या मुमूर्षूलाही मोक्ष मिळतो. अर्थात् शेवटीं शेवटीं जरी ज्ञान झालें तरी 'ज्ञान होतांच मोक्ष' असा सिद्धान्त असल्यामुळें त्याच्या मोक्षाला कांहीं प्रतिबंध होत नाहीं. अर्थात् पूर्व वयांतच ज्ञान होऊन जीवन्मुक्त दशेचा अनुभव ज्यानें पुष्कळ वर्षें घेतला आहे, त्याच्या मोक्षाविषयीं तर संशयच नको, असा याचा आशय आहे. 'अगदीं शेवटीं जरी ही ब्राह्मी स्थिति प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो' असा उत्तरार्धाचा अर्थ आहे, व त्यांतच अधिक

इयं स्थितिः—ही या अध्यायांत सांगितलेली ब्राह्मी–ब्रह्ममध्यें झालेली ही स्थिति म्ह०—**सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेण एव अवस्थानं इति एतत्**—सर्व कर्मांचा संन्यास करून ब्रह्मरूपानेंच अवस्थित होणें, असा 'ब्राह्मी स्थिति' या शब्दाचा अर्थ.—**हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य–लब्ध्वा न विमुह्यति–न मोहं प्राप्नोति**—हे अर्जुना, या स्थितीला प्राप्त होऊन–संपादन करून मुमुक्षु विमूढ होत नाहीं–मोहास प्राप्त होत नाहीं.—**अस्यां यथोक्तायां ब्राह्म्यां स्थितौ अन्तकाले अपि–अन्ते वयसि अपि स्थित्वा**—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक ब्राह्मी स्थितींत अन्तकालींही–अगदीं अखेरच्या वयांतही स्थित होऊन—**ब्रह्मनिर्वाणं–ब्रह्मनिर्वृतिं–मोक्षं ऋच्छति–गच्छति**—ब्रह्मनिर्वाणास–ब्रह्ममध्यें शांतीस–मोक्षास प्राप्त होतो. [अहोपण गृहस्थ व संन्यासी असे दोघेही जर मोक्षाला प्राप्त होतात तर अत्यंत कष्ट देणाऱ्या संन्यासाचीच इतकी काय मोठी आवश्यकता आहे ? असें कोणी म्हणेल ! पण गृहस्थांच्या ज्ञानप्राप्तीला प्रतिबंध फार व त्यांत विघ्नेंही पुष्कळ येतात. म्हणून मुमुक्षूला संन्यासाचीच अत्यंत अपेक्षा असते, असें येथें 'ब्राह्मी' स्थिति या शब्दांनीं सुचविलें आहे. या ब्राह्मी स्थितीला प्राप्त झाल्यावर संन्याश्याला विमोह होण्याचा फारसा संभव जरी नसला तरी गृहस्थाला धनादिकांच्या हानीमुळें मोह होण्याचा फार संभव असतो. मोहामुळें त्याचें चित्त विक्षिप्त होतें व तो परमार्थविवेकशून्य होतो. यास्तव सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक या ब्रह्मनिष्ठेंत अगदीं अखेरच्या वयांत जरी एखादा मनुष्य स्थित झाला तरी त्याला मोक्ष मिळतो.) मग—**यः ब्रह्मचर्यात् एव संन्यस्य यावज्जीवं ब्रह्मणि एव अवतिष्ठते सः ब्रह्मनिर्वाणं ऋच्छति इति किमु वक्तव्यम्**—जो ब्रह्मचर्याश्रमांतूनच संन्यास करून मरेपर्यंत ब्रह्ममध्येंच अवस्थित होतो तो ब्रह्मनिर्वाणास प्राप्त होतो हें काय सांगावें ? ७२

[याप्रमाणें या अध्यायांत '**तत्त्वमसि**' या महावाक्यांतील—'**तत्**-' पदाचा अर्थ परमात्मा, '**त्वं**–' पदाचा अर्थ जीवात्मा, त्यांचें ऐक्य 'हाच महावाक्याचा अर्थ' केवल आत्मज्ञानानेंच मुक्ति व तिचा उपाय, यांचें येथें प्राधान्यानें वर्णन केलें आहे. त्यावरून या अध्यायांत उपाय-उपेयभूत म्ह० साध्यसाधनभूत दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, हें सिद्ध झालें, असें आनंदज्ञान म्हणतात. ज्ञाननिष्ठाच शोक-मोहांची साक्षात् निवृत्ति करते. यास्तव या अध्यायांत तिचेंच मुख्यत्वानें वर्णन करून ज्ञाननिष्ठेचा उपाय अशी जी योग-

---

स्वारस्य आहे. ब्राह्मी स्थिति केव्हांही जरी प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो, हें भगवानांना विवक्षित आहे. ती स्वस्थावस्थेंत जशी तशीच मरणाचे वेळींही प्राप्त झाली पाहिजे, तरच मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्यास पूर्वोक्त वेदान्त सिद्धान्ताशीं विरोध येतो, इतकेंच नव्हे तर 'या स्थितीला प्राप्त होऊन मनुष्य मोहित होत नाहीं' या दुसऱ्या चरणाशींही विरोध येतो. आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकारच 'अंतकालेऽपि' याचा असा अर्थ करितात असें नाहीं, तर रामानुजाचार्यही 'अस्यां स्थित्यां अन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा' असा अर्थ करितात. वल्लभसं. दी. 'अन्तकाले क्षणं अपि अस्यां स्थित्वा' असें म्हणतात.

निष्ठा ती गौणत्वानें सांगितली आहे. याप्रमाणें येथें उपाय-उपेयभूत दोन निष्ठा भगवानांनीं प्रतिपादिल्या आहेत, असें भाष्योत्कर्षदीपिकाकार म्हणतात. ज्ञान, ज्ञानाचें साधन कर्म, चित्तशुद्धि हें कर्माचें फळ व ज्ञाननिष्ठा हें चित्तशुद्धीचें फळ या अध्यायांत सांगितलें आहे, असें मधुसूदनसरस्वती म्हणतात.]

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग—उपाय—शास्त्रांतील सांख्ययोग—ज्ञानयोगनांवाचा दुसरा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

---

१ पण रहस्यकार समाप्तिसूचक संकल्पांत "योग म्ह० कर्मयोग शास्त्रावरील... सांख्ययोगनांवाचा दुसरा अध्याय" असें म्हणतात व टीपेंत "या अध्यायांत आरंभीं सांख्य किंवा संन्यासमार्गाचें विवेचन असल्यामुळें याला 'सांख्ययोग' हें नांव दिलें आहे. परंतु तेवढ्यावरून सबंध अध्यायांत तोच विषय आहे, असें समजूं नये. एकाच अध्यायांत प्रायः अनेक विषय असतात. त्यांतील प्रारंभींचा किंवा प्रमुख विषय घेऊन त्याप्रमाणें त्या अध्यायाला नांव दिलें जातें." असें त्याचें उपपादन करितात. 'पण कर्मयोगशास्त्रावरील सांख्ययोग' हा शब्दप्रयोगच सदोष आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११–३० श्लोकांत संन्यासमार्गाचें विवेचन नाहीं. आत्मयाथात्म्य—आत्मस्वरूप सांगितलें आहे. पण तेंही सांख्य या नांवाचें आहे. त्याला योग हें नांव कसें प्राप्त झालें? भगवानांनीं तर 'सांख्ये बुद्धिः' असें म्हटलें आहे. सांख्ययोग असें नांव कोठेंच नाहीं. मग संकल्पांतच तें नांव कोठून आलें? तसेंच 'योगशास्त्रांतील म्ह० कर्मयोगशास्त्रावरील सांख्ययोग' याचा अर्थ रहस्यकारांच्याच परिभाषेप्रमाणें 'कर्मयोगशास्त्रावरील संन्यासमार्गाच्या विवेचनाचा योग' असा होतो. पण येथील 'योग-' शब्दाचा अर्थ काय? कीं त्याचाही अर्थ कर्मयोगच? कीं साम्य? कीं कौशल? पण त्यांतील कोणताही अर्थ जरी घेतला तरी 'संन्यासमार्गाच्या विवेचनाशीं' तो जुळत नाहीं. शिवाय कर्मयोग व संन्यास हे जर पृथक् आहेत, दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत तर कर्मयोगावरील श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादांत 'संन्यास मार्गाच्या विवेचनाचा योग' कशाला आला? तसेंच, सांख्य दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं आहे ह्मणून त्याला सांख्ययोग हें नांव दिलें कीं तो प्रमुख आहे ह्मणून? पण आरंभीं आरंभीं अर्जुनाचा विषादच आहे, ह्मणून यालाही 'अर्जुनविषाद'च म्हणावयास पाहिजे होतें. 'प्रमुख' म्हणावें तर 'सांख्य' एवढेंच नांव दिलें पाहिजे. 'योग' हा शब्द त्याच्याशीं जोडतांच येत नाहीं. कारण ३९ व्या श्लोकांत 'ही तुला सांख्यविषयक बुद्धि सांगितली, योगविषयक ऐक' असें ह्मणून योग पुढेंच यावयाचा आहे व रहस्यकारांच्या अर्थाप्रमाणें ३९ ते ७२ श्लोकांत किंबहुना १८ व्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्मयोगच प्रतिपादिलेला आहे. तेव्हां सांख्ययोग हें नांव या अध्यायाला कां दिलें? रहस्यकारांनीं दिलेलें कारण पटत नाहीं. यापेक्षां १ ज्या अध्यायांत जो विषय प्रामुख्यानें व आधिक्यानें सांगितलेला असतो त्याचें नांव त्या अध्यायास देतात, २ सांख्य म्ह० आत्म्याचें स्वरूप, ३ योग म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, ४ योगशास्त्र म्ह० उपायशास्त्र, उपाय—साधनशास्त्र, व ५ स्थितप्रज्ञता म्ह० ज्ञानयोग किंवा सांख्ययोग, असें मानल्यानें या अध्यायाचें 'सांख्ययोग' हें नांव

सर्वथा उपपन्न होतें. कारण यांत सांख्य म्ह० ज्ञानयोगाचेंच सविस्तर व प्रमुखत्वानें वर्णन केलें आहे. श्लोक ४५, ४६ व ४९–७२ यांत ज्ञानाचें किंवा ज्ञानायोगाचें प्रतिपादन आहे. 'सांख्ययोग' 'कर्मयोग' इत्यादि गीतेंतील योगशब्दान्त सर्व शब्द कर्मधारय समास आहेत. त्यामुळें सांख्य हाच योग–उपाय–साधन, कर्म हाच योग–उपाय–साधन असाच त्यांचा विग्रह व अर्थ होतो. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकापासून अठराव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत योगाचेंच प्रतिपादन केलें आहे हें खरें; पण तो योग म्ह० केवल कर्मयोगच नव्हे तर ज्ञान, कर्म, संन्यास, ध्यान, भक्ति इत्यादि अनेक योग त्यांत आहेत (मागें पृ. २७ पहा) अर्थात् 'योगशास्त्रांतील ज्ञानयोग' इत्यादि म्हणतां येतें. कारण योगशास्त्रांत ज्ञानादि सर्व योगांचा अन्तर्भाव होतो. कर्मयोगांत होत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांची कल्पना सर्वथा अग्राह्य व अनुपपन्न आहे. शिवाय दुसऱ्या अध्यायांत ज्ञानयोग सांगितला आहे,ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे,असें मानलें तरच अर्जुनाचा पुढील प्रश्न उपपन्न होतो, त्यावांचून होत नाहीं. सर्व अद्वैतवादी टीकाकार असेंच समजतात. ज्ञानेश्वरमहाराजही–' ऐसें कृष्णवाक्य ऐकिलें । तेथ अर्जुनें मनीं म्हणितलें । आतां आमच्या काजा आलें । उपपत्ती इया ॥ ३७ ॥ जें कर्मजात आघवें । एथ निराकारिलें देवें । तरी पारुषलें म्यां झुंझावें । म्हणूनियां ॥ ३३१ ॥' इत्यादि म्हणतात. असो; यावरून रहस्यकारांनीं गीता र. प्रकरण ९, १४ इत्यादि स्थळीं यासंबंधीं जें जें लिहिलें आहे तें तें सर्व अयोग्य आहे, हें तत्त्वार्थजिज्ञासु वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

अध्याय तिसरा.

कर्मयोग.

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' ' मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने यत्साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध सांगण्यासाठीं दुसऱ्या अध्यायांत होऊन गेलेल्या विषयाचा संक्षेपतः अनुवाद करितात-)—**भगवता शास्त्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिविषयभूते सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च द्वे बुद्धी निर्दिष्टे**—भगवानांनीं शास्त्राच्या प्रवृत्तिविषयभूत योगबुद्धि व निवृत्तिविषयभूत सांख्यबुद्धि अशा दोन बुद्धि निर्दिष्ट केल्या आहेत. (गीताशास्त्राच्या प्रारंभाला अपेक्षित असलेल्या हेतु-फलभूत-साध्य-साधनभूत दोन बुद्धींचा भगवानांनीं निर्देश केला. आतां प्रश्न करणारा जो अर्जुन त्याच्या आशयाचा निर्देश करण्यासाठीं आणखी एका मागील विषयाचा अनुवाद करितात-)—**तत्र ' प्रजहाति यदा कामान् ' इति आरभ्य आ-अध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यं उक्त्वा**—त्या दोन बुद्धींच्या निर्देशांत ' प्रजहाति यदा० ' अ. २ श्लो. ५५ येथून आरंभ करून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत सांख्यबुद्धीचा आश्रय केलेल्या ज्ञाननिष्ठांचें संन्यास हेंच कर्तव्य सांगून—**तेषां तन्निष्ठतया एव ' एषा ब्राह्मी स्थितिः ' इति कृतार्थता उक्ता**—त्यांची तन्निष्ठत्वानेंच–' एषा ब्राह्मी० ' अ. २ श्लो. ७२ या श्लोकानें कृतार्थता सांगितली आहे. [सांख्य म्ह० पारमार्थिक तत्त्व, त्याची बुद्धि म्ह० ज्ञान, त्यांतच निष्ठा असलेले जे सर्व कर्मत्यागी त्यांनीं कामप्रयुक्त सर्वकर्मांचा त्यागच करावा, असें भगवानांनीं सांगितलें आहे.]—**च अर्जुनाय ' कर्मणि एव अधिकारस्ते ' ' मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ' इति योगबुद्धिं आश्रित्य कर्म एव कर्तव्यं उक्तवान्**—पण अर्जुनाला 'कर्मण्येव '...' मा ते संगः ' २.४७ या वचनांनीं योगबुद्धीचा आश्रय करून कर्मच करावें, असें सांगितलें आहे.—**ततः एव श्रेयःप्राप्तिं न उक्तवान्**—त्या कर्माचरणामुळेंच मोक्षप्राप्ति होते असें सांगितलें नाहीं.—**तत् एतत् आलक्ष्य पर्या-**

कुलीभूतबुद्धिः अर्जुनः उवाच—दुसऱ्यांना साक्षात् श्रेयःसाधन ज्ञान सांगितलें व आपल्याला कर्म सांगितलें हें सर्व पाहून ज्याची बुद्धि अतिशय आकुल झाली आहे, असा अर्जुन म्हणाला—**यत् साक्षात् श्रेयःसाधनं-सांख्यबुद्धिनिष्ठां तत् श्रेयोऽर्थिने भक्ताय श्रावयित्वा**—जें साक्षात् मोक्षसाधन म्ह० परमार्थतत्त्वज्ञान-निष्ठा तें मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या अन्य भक्ताला सांगून—**मां कर्मणि-दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारंपर्येण अपि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले**—मला कर्मामध्यें कीं जें कर्म साक्षात् अनेक अनर्थांनीं युक्त आहे, व परंपरासंबंधानेंही नित्य श्रेयःप्राप्ति हें ज्याचें फल नाहीं अशा कर्मामध्यें—**कथं नियुञ्ज्यात् इति अर्जुनस्य पर्याकुलीभावः युक्तः**—भगवान् कसा नियुक्त करील, असा अर्जुनाचा पर्याकुलभाव युक्तच आहे.—**च 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः प्रश्नः तदनुरूपः**–आणि 'ज्यायसी चेत्०-' इत्यादि प्रश्नही त्या पर्याकुलभावाला अनुरूप असाच आहे.—**च भगवता यथोक्तविभागविषये शास्त्रे प्रश्न-अपाकरणवाक्यं उक्तम्**—आणि भगवानांनीं ज्ञान-निष्ठांना कृतार्थता आहे, कर्मनिष्ठांना नाहीं, हा विभाग सांगणारेंच गीताशास्त्र आहे, अशा अर्थीं 'लोकेऽस्मिन्०' हें प्रश्ननिरसनरूप वाक्य सांगितलें आहे. [भगवानांनीं दुसऱ्या अध्यायांत गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य–अशा दोन बुद्धि सांगितल्या. एक सांख्यबुद्धि व दुसरी योगबुद्धि. सांख्यबुद्धि हा निवृत्तीचा विषय आहे व योगबुद्धि हा प्रवृत्तिविषय आहे. योगबुद्धि साधन आहे व सांख्यबुद्धि साध्य आहे. त्यांत 'प्रजहाति०' येथून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत ज्ञाननिष्ठेचा आश्रय केलेल्या ज्ञानी लोकांनीं सर्व कर्मसंन्यास करावा असें सांगितलें; व त्या निष्ठेनेंच ते कृतार्थ होतात, असेंही शेवटीं म्हटलें आहे. पण अर्जुनाला 'तूं ज्ञाननिष्ठ हो,' असें न सांगतां 'तुझा कर्मामध्येंच अधिकार आहे, कर्म न करण्याविषयीं तूं आग्रह धरूं नकोस,' असें सांगितलें. पण त्या कर्मानेंच तूं कृतार्थ होशील, असें कांहीं सांगितलें नाहीं. उलट 'कर्म बुद्धियोगाहून अत्यंत निकृष्ट आहे,' असें सांगितलें आहे. त्यामुळें अर्जुनाचें अंतःकरण व्याकुळ झालें. भगवान् इतर मुमुक्षुभक्ताला ज्ञाननिष्ठा म्ह० साक्षात् मोक्षसाधन सांगतो व मला मात्र जणुं काय मी भक्त व श्रेयोर्थी–मुमुक्षु नाहींच, असें समजून 'तूं कर्मच कर,' असा आग्रह करतो; पण तें कर्म तरी कोणतें, तर युद्धासारखें घोर कर्म. ज्यांत गुरु-भ्राते इत्यादिकांची हिंसा प्रत्यक्ष आहे. असल्या कर्माच्यायोगानें चित्तशुद्धि होऊन याच जन्मीं ज्ञानरूप फल प्राप्त होईल, असाही नियम नाहीं. यास्तव भगवानांनीं मला अशी आज्ञा करणें योग्य नाहीं, असें वाटून अर्जुनाचें चित्त व्याकुळ होणें, साहजिक होतें व त्यानें जो प्रश्न केला आहे तोही या त्याच्या आकुलतेला साजेसाच आहे. पण भगवानांनीं त्याच्या प्रश्नाचें जें उत्तर दिलें आहे तें शास्त्राच्या पूर्वोक्त विभागाला धरूनच आहे, त्याला सोडून नाहीं.]

---

१ गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य केवल कर्मयोग आहे, असें रहस्यकार म्हणतात, व आचार्य 'सांख्य व योग या दोन बुद्धि प्रतिपाद्य आहेत,' असें सांगतात. हा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. रहस्यकार ठिकठिकाणीं 'संन्यासमार्गी लोक' 'सांप्रदायिक आग्रहानें

केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

भाष्यार्थ—(भगवान् साक्षात् श्रेयःसाधन–ज्ञाननिष्ठा इतरांना सांगतो मला मात्र सांगत नाहीं, असें समजून अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असा भाष्यकारांनीं आपल्या अभिप्रायाप्रमाणें दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायाचा संबंध सांगितला. आतां वृत्तिकारांच्या अभिप्रायावर दोष देतात–)—**तु केचित् अर्जुनस्य प्रश्नार्थं अन्यथा कल्पयित्वा भगवतः प्रतिवचनं तत्प्रतिकूलं वर्णयन्ति**—पण कित्येक अर्जुनाच्या प्रश्नाचा अर्थ अगदींच विपरीत कल्पून भगवानांचें प्रतिवचन त्याच्या प्रतिकूल वर्णितात. [अर्जुनाचा प्रश्न ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय हेंच मोक्षाचें साधन आहे, हें भगवानांच्या तोंडून ऐकावें या उद्देशानें आहे. पण भगवान् समुच्चयाला मुळींच थारा न देतां दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यांसाठीं दोन भिन्न साधनें उत्तरांत सांगत आहेत. अर्थात् प्रश्न एक व प्रत्युत्तर त्याच्या अगदीं विपरीत, असा वृत्तिकारांच्या व्याख्यानावर दोष येतो. केवल हाच एक दोष येऊन रहात नाहीं तर त्यांनीं संबंधग्रंथांत जो शास्त्रार्थ वर्णिला आहे त्याच्याशींही येथील त्यांच्याच व्याख्यानाचा विरोध येतो, असें दाखवितात–]—**च आत्मना संबंधग्रन्थे यथा गीतार्थः निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति**—आणि स्वतः वृत्तिकारांनीं संबंधग्रंथांत म्ह० गीताशास्त्राच्या आरंभीं लिहिलेल्या उपोद्घातांत जसा गीतार्थ निरूपिला आहे त्याच्या विरुद्ध येथें पुनः अर्जुनाचा प्रश्न व भगवानांचें प्रतिवचन यांच्या अर्थाचें निरूपण करितात—**कथं**—तें कसें ?—**तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्**—त्यांच्या वृत्तींतील उपोद्घातांत तर असा

कर्माला उडवून देतात ' इत्यादि जें म्हणतात तें बरोबर नाहीं, हें यावरून उघड होतें. अर्जुनाला ' तूं कर्मच कर, तुझा कर्मांतच अधिकार आहे ' असा योगबुद्धीचा आश्रय करून सांगितलें आहे, ही गोष्ट आचार्यही स्पष्टपणें सांगत आहेत. पण आचार्य व इतर भाष्यटीकाकार वैदिक संप्रदायाला धरून कर्मयोग हा ज्ञानाचा–आत्मसाक्षात्काराचा उपाय मानतात; व संप्रदायाला सोडून गीतार्थांचा निश्चय करणारे रहस्यकार दुसऱ्या अध्यायांत (३९ श्लोकाच्यापुढें) व पुढेंहि सर्वत्र कर्मयोगच प्रतिपादिला आहे, कर्म ज्ञानाचा उपाय नव्हे, दोन्ही मार्ग स्वतंत्र पृ. ३०४ असें म्हणतात. ' मुमुक्षु कर्मयोगानें कृतार्थ होतो, असें दुसऱ्या अध्यायांत सांगितलेलें नाहीं. ज्ञाननिष्ठेनें मात्र कृतार्थता सांगितली आहे. ' असें आचार्य म्हणतात व रहस्यकार ' स्थितप्रज्ञालाही कर्मयोगी ' म्हणतात. भाष्य व रहस्य यांतील या भेदाकडे दुर्लक्ष करितां येत नाहीं.

अर्थ सांगितला आहे.—**गीताशास्त्रे सर्वेषां आश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः अर्थः निरूपितः इति उक्तं**—गीताशास्त्रांत सर्व आश्रमांतील लोकांना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय हा अर्थ निरूपण केलेला आहे, असें सांगितलें (इतकेंच नव्हे तर त्याविषयीं पुनः हडसून–खडसून सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक केवल ज्ञानानें मोक्षाची प्राप्ति होत नाहीं, असें बजाविलेंही आहे,)—**च पुनः विशेषितं**—आणि पुनः त्याविषयीं असा विशेष सांगितला आहे.—**यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इति एतत् एकान्तेन एव प्रतिषिद्धं इति**—यावज्जीव अग्निहोत्र हवन करावें, कर्में करीतच शंभर वर्षे जिवंत रहावें, इत्यादि यावज्जीव श्रुतींनीं सांगितलेलीं कर्में टाकून[1]–त्यांचा परित्याग–संन्यास करून केवल ज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो, या मताचा नियमानेंच प्रतिषेध केला आहे, असें म्हणून आपल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच अधिक स्पष्टीकरण[2] केलें आहे.—**तु इह आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानां एव कर्मणां परित्यागः उक्तः**—पण येथें म्ह० तिसऱ्या अध्यायाच्या व्याख्यानांत संन्याश्यांकरितां ज्ञाननिष्ठा व कर्माधिकारी गृहस्थांकरितां कर्मनिष्ठा असा आश्रमांचा विभाग दर्शविणाऱ्या वृत्तिकारांनीं यावज्जीवादि श्रुतींनीं ज्यांचें विधान केलें आहे अशा अग्निहोत्रादि कर्मांचाच संन्यास सांगितला आहे. (त्यामुळें त्यांच्या व्याख्यानावर परस्परविरोध येतो. ‘ अहो पण स्वतः भगवानांनींच जर तसें प्रतिपादन केलें असलें तर त्यांत वृत्तिकारांचा काय दोष आहे ? ’ उत्तर–)—**तत् भगवान् ईदृशं विरुद्धं अर्थं अर्जुनाय कथं ब्रूयात्**—पण भगवान् अशा प्रकारचा विरुद्ध अर्थ अर्जुनाला कसे सांगतील ? [भगवान् सर्वज्ञ व परम आप्त असल्यामुळें असा विरुद्ध अर्थ कधींही सांगणार नाहींत. अर्थात् त्यांचा आशय न कळल्यामुळें वृत्तिकारच असा विरुद्ध अर्थ सांगत आहेत. बरें, भगवानांनीं विरुद्ध अर्थ सांगितला नाहीं. श्रोत्याला तो तसा कळला म्हणून वृत्तिकारांनीं तसें व्याख्यान केलें आहे, म्हणून म्हणावें तर तेंही जुळत नाहीं.]—**वा श्रोता विरुद्धं अर्थं कथं**

---

१ कर्में टाकणें निराळें व त्यांचा परित्याग–संन्यास करणें निराळें. टाकणें म्ह० विहितकर्में आळसानें, अश्रद्धेमुळें वगैरे न करणें, व परित्याग–संन्यास म्ह० गृहस्थाच्या शास्त्रविहित कर्मांचा यथाशास्त्र–विधीनेंच त्याग करणें, हा भेद वाचकांनीं लक्षांत ठेवावा.

२ अर्थात् केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, हा पक्ष आचार्यांनींच नवीन उत्पन्न केलेला नसून तो वृत्तिकारांच्या पूर्वीपासूनच दृढमूल झालेला होता, हें उघड आहे. म्हणजे संन्यासमार्ग ज्ञानकर्मसमुच्चयानंतर अस्तित्वांत आला, हें म्हणणें अप्रामाणिक आहे. तसेंच, ज्ञान-कर्मसमुच्चय म्ह० आत्मज्ञान व श्रौत–अग्निहोत्रादि कर्में यांचें एकाचवेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष प्राप्त होतो नुसत्या ज्ञानानें मोक्ष प्राप्त होत नाहीं, हा पक्ष होय. रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष याहून अगदींच विपरीत आहे. त्यांचें ज्ञान म्ह० आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे तें जाणणें व कर्म म्ह० लौकिक कर्म. पत्करलेला धंदा, वगैरे–देशकार्य, राष्ट्रकार्य वगैरे हाही भेद वाचकांनीं अवश्य लक्षांत ठेवावा.

अवधारयेत्—किंवा श्रोता–अर्जुन तरी असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ? (अर्जुन म्हणजे कांहीं सामान्य मनुष्य नव्हे, मोठा बुद्धिमान्, तेव्हां तो असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ! हें संभवतच नाहीं. अर्थात् हा दोष वृत्तिकारांचाच आहे. वक्त्याचा किंवा श्रोत्याचाही नव्हे.)

तत्रैतत्स्यात्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें श्रीमच्छंकराचार्यांनीं वृत्तिकारांच्या वृत्तीवर पूर्वोत्तरविरोध हा दोष दिला असतां त्याचा परिहार करणाऱ्या तत्पक्षीयांच्या शंकेचा अनुवाद करितात–) —**तत्र एतत् स्यात्**—संबंधग्रंथांत वृत्तिकारांचा आशय असा आहे—**गृहस्थानां एव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते**—गृहस्थांनाच श्रौतकर्मांचा त्याग करून केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं.—**तु आश्रमान्तराणां न**—पण गृहस्थेतर आश्रमांतील लोकांना केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं, असें नाहीं—**इति**—असें कोणी म्हणेल तर—[सबंध ग्रंथांत वृत्तिकारांनीं अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मांसह आत्मज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, केवल ज्ञानानें मिळत नाहीं, असें जें म्हटलें आहे त्याचा आशय असा आहे–गृहस्थाश्रमीच असतांना आत्मज्ञान परिपक्व झाल्यावांचून यावज्जीवश्रुतींनीं सांगितलेलीं कर्में सोडून नुसत्या परोक्ष आत्मज्ञानानेंच आम्हांला मोक्ष मिळेल, असें जे समजतात त्यांच्या मोक्षाचा यावज्जीवादि श्रुति निषेध करितात. स्वरूपतःच कर्मांचा त्याग म्ह० संन्यास आश्रम किंवा ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो हा सिद्धान्त, यांचा निषेध केला जात नाहीं व तिसऱ्या अध्यायांत गृहस्थेतर कर्मत्यागी लोकांनाच म्ह० संन्याश्यांनाच केवल ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्यामुळें पूर्वोत्तरविरोध येत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर–]—**एतत् अपि पूर्वोत्तरविरुद्धं एव**—हें समर्थनही पूर्वोत्तरविरुद्धच आहे.—**कथं**—तें कसें ?—**गीताशास्त्रे सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय**—गीताशास्त्रांत सर्व आश्रमांच्या लोकांना ज्ञानकर्मांचा समुच्चय हाच निश्चित अर्थ आहे, अशी प्रतिज्ञा करून—**इह तद्विरुद्धं आश्रमान्तराणां ज्ञानात् मोक्षं कथं ब्रूयात्**—येथें (तृतीयाध्यायांत) त्याच्या विरुद्ध गृहस्थेतर आश्रमांना ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, असें वृत्तिकार कसें सांगतील ?

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञाना-

---

१ येथें ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी वृत्तिकारांच्या वृत्तींतील पूर्वोत्तरविरोध हा दोष आचार्यांनीं स्पष्टपणें दाखविला आहे.

देव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ॥

भाष्यार्थ—(श्रौत कर्म गृहस्थांना अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा आशयानें केवल ज्ञानानें त्यांना मोक्ष मिळत नाहीं, असें म्हटलें, पण गृहस्थांच्या मात्र केवल ज्ञानाधीन असलेल्या मोक्षाचा निषेध करून बाकीच्या आश्रम्यांचा मोक्ष केवल ज्ञानाधीन आहे, असें सांगण्याचा वृत्तिकारांचा हेतु नाहीं. कारण दुसऱ्या आश्रमाच्या लोकांनाही स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय विवक्षित आहेच, अशा अभिप्रायानें शंका–)—**अथ मतं**—आतां कदाचित् असें मानलें कीं,—**श्रौतकर्मरहितात् केवलात् एव ज्ञानात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यते इति एतत् श्रौतकर्मापेक्षया वचनं**—श्रौतकर्मरहित केवल ज्ञानानेंच गृहस्थांच्या मोक्षाचा निषेध केला जातो, असें हें श्रौतकर्माच्या अपेक्षेनें म्हणणें आहे. (यावर मध्यस्थाची शंका–अहो पण गृहस्थ श्रौत कर्म जरी करीत नसले तरी स्मार्त कर्म करीत असतातच. तेव्हां स्मार्त कर्मासह असलेल्या ज्ञानाला केवल ज्ञान कसें म्हणतां येईल ? समुच्चयवाद्याचेंच उत्तर–)—**तत्र गृहस्थानां विद्यमानं अपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य ' ज्ञानात् एव केवलात् ' इति उच्यते इति**—त्या वचनांत गृहस्थाचें विद्यमान असलेलेंही स्मार्त कर्म विद्यमान नसल्याप्रमाणें त्याची उपेक्षा करून ' केवल ज्ञानानें गृहस्थांना मोक्ष मिळत नाहीं ' असें म्हटलें आहे, असें म्हणाल (श्रौत कर्म मुख्य आहे. त्यामुळें तें सोडल्यावर करीत असलेलेंही स्मार्त कर्म करीत नसल्यासारखेंच आहे, असें समजून त्यांना केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं, तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मासह ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असें म्हणाल तर–)—**एतत् अपि विरुद्धं**—गृहस्थांनाच श्रौतकर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय विवक्षित आहे, इतरांना नाहीं, इतरांना स्मार्तकर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय भगवानांनीं सांगितला आहे, असें म्हणणेंही विरुद्ध आहे (असा पक्षपात करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं.)—**कथं**—तें कसें ?—**गृहस्थस्य एव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते**—गृहस्थाच्याच स्मार्त कर्मासह ज्ञानानें मिळणाऱ्या मोक्षाचा निषेध केला जातो—**तु आश्रमान्तराणां न इति विवेकिभिः कथं अवधारयितुं शक्यम्**—पण गृहस्थेतर आश्रमांच्या स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष पक्षाचा निषेध केला जात नाहीं, हें विवेकी लोकांना कळणें कसें शक्य आहे ? [श्रौतकर्मसमुच्चित ज्ञानच गृहस्थांच्या मोक्षाला कारण होतें, असा तुमचा पक्ष असल्यामुळें केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें गृहस्थांना मोक्ष मिळत नाहीं, हें म्हणणें कांहीं तरी संभवतें, पण ऊर्ध्वरेत्यांना म्ह० नैष्ठिक ब्रह्मचारी, संन्यासी इत्यादिकांना केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असा पंक्तिप्रपंच करण्याचें कांहींच कारण दिसत नाहीं.]

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्याऽऽयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पक्षपात करण्याचें कारण नाहीं, असें सांगून पक्षपात न करण्यास मात्र सबळ कारण आहे, असें सांगतात–)—**किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते**—शिवाय जर मोक्षाचें साधन या रूपानें स्मार्त कर्मे ऊर्ध्वरेत्यांच्या ब्रह्मज्ञानाशीं समुच्चित केलीं जातात तर—**तथा गृहस्थस्य अपि स्मार्तैः एव समुच्चयः इष्यतां न श्रौतैः**—त्याचप्रमाणें गृहस्थाच्याही–स्मार्तकर्माशींच ब्रह्मज्ञानाचा समुच्चय–हें मोक्षाचें साधन माना, श्रौतकर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय मानूं नका. [स्मार्त कर्म व ब्रह्मज्ञान यांचा समुच्चय इतरांच्या मोक्षाचें साधन जसें मानतां तसेंच गृहस्थांच्या मोक्षाचेंही तेंच साधन मानणें उचित आहे. कारण ब्रह्मज्ञान सर्वत्र एकाच सहकारी कारणाची अपेक्षा करतें, असें म्हणणें युक्त आहे. कांहीं लोकांच्या स्मार्त कर्मांचें साहाय्य तें मागतें व कांहीं लोकांच्या श्रौतकर्मांची अपेक्षा करतें, हें म्हणणें युक्त नाहीं. ‘ अहो पण स्मार्त कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानेंच गृहस्थांना मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्यास यावज्जीव अग्निहोत्र करावें, ह्या श्रुतीशीं विरोध येतो व स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञान गृहस्थांच्या मोक्षाचें साधन आहे, असें म्हटल्यास सिद्ध असलेली गोष्टच मुद्दाम पुनः सिद्ध करीत बसल्याप्रमाणें होतें, म्हणून आम्ही श्रौत कर्मे व ज्ञान यांच्या समुच्चयानें गृहस्थांना मोक्ष मिळतो असें म्हटलें आहे,’अशा प्रकारचें वाद्याच्या म्हणण्याचा अनुवाद–]—**अथ गृहस्थस्य एव मोक्षाय श्रौतैः च स्मार्तैः समुच्चयः तु ऊर्ध्वरेतसां स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः इति**—बरें, गृहस्थाच्याच मोक्षासाठीं श्रौत व स्मार्त कर्मांचा ज्ञानाशीं समुच्चय विवक्षित आहे, पण ऊर्ध्वरेत्यांचा केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष होतो, असें म्हणाल,—**तत्र एवं सति गृहस्थस्य शिरसि आयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म आरोपितं स्यात्**—पण तसें जर मानलें तर गृहस्थाच्या मस्तकावर ज्यांत आयास पुष्कळ आहेत असें श्रौत व स्मार्त बहुदुःखरूप कर्म लादल्यासारखें होईल. [अर्थात् गृहस्थाश्रमांत अगोदरच क्लेश फार असल्यामुळें त्यांत आणखीं अतिशय दुःख देणाऱ्या श्रौत-स्मार्तकर्मांची भर घातल्यास गृहस्थाश्रमांतील कर्मे कोणीच करणार नाहीं, असें मात्र होईल. कारण उगीच आपल्या शक्तीबाहेर भार कोण घेणार ?]

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यान्नाऽऽश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ॥

भाष्यार्थ—(आतां ‘ साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं ’– साधन पुष्कळ केलें असतां फल पुष्कळ मिळतें, या न्यायाच्या आश्रयानें शंका–)—**अथ गृहस्थस्य एव**

आयासबाहुल्यकारणात् मोक्षः स्यात्—बरें गृहस्थालाच पुष्कळ क्लेशांनीं युक्त असलेलें श्रौत व स्मार्त कर्म फार सांगितलें असल्यामुळें त्यालाच मात्र त्या बहुकर्मानुष्ठानानें मोक्ष मिळेल,—**आश्रमान्तराणां न श्रौतनित्यकर्मरहितत्वात् इति**—इतर आश्रमांतील लोकांना मिळणार नाहीं. कारण ते श्रौतनित्यकर्मांनीं रहित असतात, असें म्हणाल तर—**तत् अपि असत्**—तेंहि बरोबर नाहीं. कारण—**सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्**—सर्व उपनिषदांत व इतिहास-पुराण-योगशास्त्रांत ज्ञानाच्या अंगत्वानें मुमुक्षूला उद्देशून सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान केलें आहे. [ज्ञानाच्या अंगत्वानें संन्यासाचें विधान असल्यामुळें 'गृहस्थ हा एकच आश्रम आहे, तोच मुख्य आहे, कर्मसंन्यासाचें विधान अनधिकृत अंध-पंगु इत्यादिकांकरितां आहे' इत्यादि जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, त्याला अवकाशच उरत नाहीं. कारण कर्मांचा अधिकार नसलेले जे अंधादिक त्यांना संन्यासाचा तरी अधिकार कसा असणार ? संन्यास श्रवण, मनन, ध्यान, निदिध्यासन वगैरे निर्विघ्नपणें करितां यावें म्हणून करावयाचा असतो, स्वस्थ झोंप घेण्यासाठीं संन्यास घ्यावयाचा नसतो. त्यामुळें श्रवणादिकांच्या द्वारा संन्यास ज्ञानाचें अंग होतें. अंधादिकांनीं संन्यास जरी केला तरी श्रवणादिकांचा अभ्यास करण्याचें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य नसतें. शिवाय त्यांना संन्यास तरी कसा करतां येणार ? प्राप्त कर्मांचाच त्याग संभवतो. अंधादिकांना कर्में प्राप्तच नसतात. त्यामुळें गृहस्थाश्रमालाच प्राधान्य नाहीं.]—**च श्रुति-स्मृत्योः आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानात्**—आणि तसेंच श्रुति व स्मृति यांमध्यें आश्रमांचा विकल्प व समुच्चय यांचें विधान केलें आहे. ['ब्रह्मचर्य संपवून गृहस्थ व्हावें, गृहस्थाश्रमांतून वानप्रस्थ व्हावें व शेवटीं संन्यास करावा,' असा समुच्चय व 'किंवा ब्रह्मचर्यांतूनच संन्यास करावा, किंवा गृहाश्रमांतून किंवा वनांतून करावा,' असा विकल्प श्रुतीनें सांगितला आहे. स्मृतीनेंही 'ज्या आश्रमांत राहण्याची इच्छा असेल त्यांत रहावें.' असें म्हटलें आहे. त्यामुळें गृहस्थाश्रमालाच प्राधान्य नाहीं.]

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः । न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् । " व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मात्संन्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः । न्यास एवात्यरेचयत् " इति । " न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ।" इति च । " ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् " इत्याद्याः । " त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज " ॥ " संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः " इति बृहस्पतिः । " कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः " इति शुकानुशासनम् । इहापि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि । मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् ॥

भाष्यार्थ—(सर्वच आश्रम जर श्रुतिस्मृतिमूलक आहेत, तर त्या त्या आश्रमांतील कर्मांचा व ज्ञानाचा समुच्चय सिद्ध झालाच, अशी समुच्चयवाद्याची शंका-)—**तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः सिद्धः**—तर मग सर्वच आश्रमांतील लोकांच्या ज्ञान-कर्मांचा समुच्चय सिद्ध झाला. [ज्ञान उत्पन्न होण्यास आश्रमकर्मांची आवश्यकता आहे. पण तें एकदा उत्पन्न झालें म्ह० फलासाठीं दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा करीत नाहीं, कारण ज्ञानाला कर्मांची अपेक्षा जर असती तर संन्यासाचा विधि शास्त्रानें केला नसता, अशा आशयानें आचार्य शंकेचें निरसन करितात-]—**न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्**—नाहीं, समुच्चय सिद्ध होत नाहीं. कारण मुमुक्षूच्या सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान केलें आहे.—"**व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति**"—सर्व एषणांपासून निवृत्त होऊन भिक्षाचरण करितात (बृह. भाष्यार्थ अ.३पृ. १३५)—'**तस्मात् संन्यासं एषां तपसां अतिरिक्तं आहुः**'—सत्यादिकांचें फल अल्प असल्यामुळें व संन्यास ज्ञानद्वारा मोक्ष देत असल्यामुळें संन्यासाला या तपांमध्यें श्रेष्ठ म्हणतात.(सान्व. नाराय०पृ.८२)—"**न्यास एवात्यरेचयत्**"—संन्यासालाच सर्वांत श्रेष्ठ ठरविलें आहे (सान्व. नारा. पृ. ७५)—**इति**—असें संन्यासाचें विधान आहे.—"**न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेन एके अमृतत्वं आनशुः**"—मनुष्य, पितृ व देव या तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन, असें प्रजा, कर्म व दैव वित्त-उपासना यांच्या योगानें साधक मोक्षाला प्राप्त झाले नाहींत तर तीं साधनें टाकून-त्यांचा परित्याग करून संसारापासून विरक्त झालेले मुमुक्षु संन्यासपूर्वक आत्मज्ञानानेंच मोक्षाला प्राप्त झाले, (सा. नारा.३५.)—**इति च**—असेंही श्रुतिवचन आहे.(वैराग्य असल्यास कर्मांची अपेक्षा नाहीं. कारण सामग्री सिद्ध असल्यावर कार्याला अवधि लागणें उचित नाहीं, असें सांगतात-)—'**ब्रह्मचर्याद् एव प्रव्रजेत्**-'**इत्याद्याः (श्रुतयः)**—ब्रह्मचर्यापासूनच प्रव्रजन करावें, इत्यादि सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान करणाऱ्या श्रुति आहेत.—'**धर्मं त्यज च अधर्मं त्यज। सत्यानृते उभे त्यज सत्यानृते उभे त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज**'—धर्माचा त्याग कर, अधर्माचा त्याग कर.सत्य व मिथ्या या दोघांचा त्याग कर. कारण ते सर्व संसाराचा आरंभ करणारे आहेत. सत्य व अनृत यांचाही त्याग करून व ज्या अभिमानानें त्यांचा त्याग करशील त्या 'मी यांचा त्याग केला' या अभिमानाचाही त्याग कर.—'**संसारं एव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया अकृतोद्वाहाः परं वैराग्यं आश्रिताः प्रव्रजन्ति**'—संसारच मुळीं निःसार-तत्त्वशून्य आहे असें पाहून त्यांतील सारभूत तत्त्व पाहण्याच्या इच्छेनें मुमुक्षु विवाह न करितां तीव्र वैराग्याचा आश्रय करून संन्यासाश्रम घेतात असें बृहस्पतीनें सांगितलें आहे. [यांत आपल्या स्वानुभवानेंच कर्तृत्वादिरूप संसार दुःख हें फल देणारा आहे, असें ठरवून मोक्षाचें साधन जें सम्यग्ज्ञान त्याच्या सिद्धीसाठीं ब्रह्मचर्याश्रमांतून संन्यास करावा,असा संन्यासाचा उत्पत्तिविधि सांगितला आहे. वैराग्य ही संन्यासाची सामग्री आहे. यास्तव ब्रह्मचर्यापासूनच परमविरक्त होऊन सर्वकर्मत्याग करावा, असा याचा भावार्थ. आतां

ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय होऊं शकत नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं त्यांच्या फलाचा विभाग दाखवितात-]—**जन्तुः कर्मणा बध्यते**—प्राणी कर्मानें बद्ध होतो—**च विद्यया विमुच्यते**—आणि विद्येनें-आत्मज्ञानानें मुक्त होतो.—**तस्मात्**—कर्म व ज्ञान यांच्या फलामध्यें असें फार मोठें अंतर असल्यामुळें—**पारदर्शिनः यतयः कर्म न कुर्वन्ति**—ज्ञानाकडे दृष्टि देणारे साधक कर्म करीत नाहींत.—**इति शुकानुशासनं**—असा शुकाला व्यासांचा उपदेश आहे.—**इह अपि च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि**—या गीताशास्त्रांतही पुढें सर्व कर्मांचा मनानें संन्यास करून (मागें पृ.११२-१५पहा) इत्यादि म्हटलें आहे. [ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला उद्देशून श्रुतिस्मृतींमध्यें संन्यासाचें जें विधान केलें आहे त्याच्यायोगानें ज्ञानकर्मसमुच्चयविधि बाधित होतो, कारण ज्ञानकर्मसमुच्चय मोक्षसाधन मानल्यास संन्यासविधि अनुपपन्न ठरतो, हें तर एक झालेंच, पण त्याशिवाय मोक्षाचा नुस्ता स्वभाव जरी पाहिला तरी समुच्चयवचन अयोग्य ठरतें, असें सांगतात-]—**च मोक्षस्य अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं**—आणि मोक्षाला कार्यत्व नसल्यामुळें मुमुक्षूला कर्मांचें आनर्थक्य आहे. [म्ह० मोक्ष हें कोणत्याही कारणाचें कार्य नाहीं. त्यामुळें मोक्ष उत्पन्न होत नाहीं. तो नित्य आहे. त्यामुळें मुमुक्षूला मोक्षासाठीं कर्म करावयास नको. त्यानें कर्म जरी केलें तरी तें साक्षात् मोक्षोपयोगी नसल्यामुळें व्यर्थ आहे.]

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न, असंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथमसतः सज्जायेतेत्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थं अनुष्ठेयानि इति चेत्—(विहितं कर्म न करणारा, निंदित कर्म करणारा व विषयांमध्यें आसक्त होणारा नर पतित होतो, असें स्मृतिवचन असल्यामुळें) मुमुक्षूनेंही नित्य कर्में प्रत्यवायपरिहारार्थ अवश्य अनुष्ठावीं, असें म्हणाल तर—**न प्रत्यवायप्राप्तेः असंन्यासिविषयत्वात्**—तें बरोबर नाहीं· कारण प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय संन्यासी नाहीं. असंन्यासी त्या प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय आहे. [जो ज्या कर्मामध्यें अधिकारी असतो त्यानें तें न केल्यास त्याला प्रत्यवाय लागतो. पण जो कर्मांचा अधिकारीच नाहीं त्या संन्याश्यानें तीं न केल्यास त्याला प्रत्यवाय लागण्याचें कांहीं कारणच नाहीं. हीच गोष्ट उदाहरणानें स्पष्ट करितात-]—**यथा असंन्यासिनां कर्मिणां अपि ब्रह्मचारिणां तथा संन्यासिनः अग्निकार्यादि-अकरणात् प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः**—ज्याप्रमाणें संन्यासी नसलेल्या कर्मठांना व ब्रह्मचाऱ्यांनाही अग्निकार्य, समिद्धोम, स्वाध्याय,

---

१ 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनं ऋच्छति-' किंवा 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' मनु. अ. ११ श्लो. ४४.

इत्यादि न केल्यानें प्रत्यवाय लागतो त्याप्रमाणें संन्याश्याला अग्निकार्यादि न केल्यानें प्रत्यवाय लागतो, अशी कल्पना करतां येणें शक्य नाहीं. [विहित कर्म न केल्यानें प्रत्यवाय लागतो, असें गृहीत धरून हें सांगितलें. पण आतां निषिद्ध आचरण केल्यानेंच प्रत्यवाय लागूं शकेल, केवल अकरणानें म्ह० कर्मांच्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्ति होणें, शक्य नाहीं. कारण अभावापासून भाव होणें, हें लोक व वेद या दोन्ही प्रमाणांच्या विरुद्ध आहे, अशा आशयानें सांगतात-]—**नित्यानां कर्मणां अभावात् एव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः न तावत् कल्पयितुं शक्या**—नित्य कर्मांच्या अभावापासूनच भावरूप प्रत्यवायाची उत्पत्ति होते, अशी कल्पना करणेंच शक्य नाहीं.—**असतः सत् कथं जायेत इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः**—असत्पासून सत् कसें उत्पन्न होईल ? अशा प्रकारें अभावापासून भावाची उत्पत्ति संभवत नाहीं, हें सांगणारी श्रुति आहे, त्यामुळें तशी कल्पना करतां येत नाहीं.

यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदस्तदाऽनर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्। विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात्। तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्। न चैतदिष्टम्। तस्मान्न संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः॥

भाष्यार्थ—('अहोपण नित्य कर्मांचें विधान करणाऱ्या वेदानेंच तें न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, असें सांगितलें आहे. तेव्हां 'कथं असतः सत् जायेत' या श्रुतीच्या आधारानें प्रत्यवाय लागत नाहीं, असें वेदविरुद्ध कसें म्हणतां ?' उत्तर-)—**यदि वेदः विहिताकरणात् असंभाव्यं अपि प्रत्यवायं ब्रूयात्**—जर वेद विहित कर्मांच्या अननुष्ठानापासून असंभाव्य असाही प्रत्यवाय सांगूं लागेल—**तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणं इति उक्तं स्यात्**—तर अनर्थकर वेद अप्रमाण आहे, असें म्हटल्यासारखें होईल. (अहोपण विहित कर्म न केलें तर प्रत्यवाय लागतो, असें वचन असल्यामुळें नित्य कर्मांचें विधान करणारा वेद अनर्थकर व अप्रमाण कसा होईल ? उत्तर-)—**विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात्**—कारण विहित कर्मांचें अनुष्ठान केलें तरी दुःख-कर्मानुष्ठानामुळें होणारे क्लेश व न केलें तरी दुःख-प्रत्यवायप्राप्ति-मिळून वेदोक्त विहित कर्मांचें तें केलें तरी व न केलें तरी दुःख हेंच एक फल मिळतें, म्हणून वेद अनर्थकर, व त्यामुळेंच तो अप्रमाण. [अहो पण वेद अभावामध्येंही भावाला उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न करील, आणि त्यामुळें विहित कर्मांचें अनुष्ठान न करणें; या अभावापासून झालेल्या प्रत्यवायाचा परिहार विहित कर्मांचें अनुष्ठान केल्यानें होईल ! उत्तर-)—**तथा च शास्त्रं कारकं, ज्ञापकं न इति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्**—आणि तसेंच शास्त्र हें कारक आहे-अपूर्वशक्ति उत्पन्न करणारें आहे, नुस्तें ज्ञापक नाहीं, असा त्याचा अयुक्त अर्थ कल्पिल्यासारखें होईल. [पदार्थांच्या लोकप्रसिद्ध शक्तीच्या आश्रयानेंच शास्त्राची प्रवृत्ति होते, असें मानलेलें असल्यामुळें व पदार्थांत अपूर्व शक्तीचें आधान करणें, अयोग्य असल्यामुळें शास्त्र ज्ञापकच आहे. पण तुम्ही

म्हणतां तसेंच जर शास्त्र असेल तर तें कारक ठरेल. म्ह० त्याचा असंभाव्य अर्थ कल्पिला असें होईल आणि शास्त्र कारक ठरल्यास त्याचें प्रामाण्य अबाधित राहणार नाहीं.]—**न च एतत् इष्टं**—पण अपौरुषेय वेद अप्रमाण ठेवणें इष्ट नाहीं.—**तस्मात्**—अकरणापासून प्रत्यवायाची उत्पत्ति होणें शक्य नसल्यामुळें—**संन्यासिनां कर्माणि न**—संन्याश्यांना कर्में नाहींत. (ते ज्ञाननिष्ठ असल्यामुळेंच त्यांना कर्मसंन्यासित्व आहे. त्यामुळें त्यांना कर्मांचा संभवच नाहीं.)—**अतः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः**—वास्तव ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे.

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च। यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति। अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते। न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात्॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या अनुपपत्तीचें आणखी एक कारण–)—**च 'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेः**—आणि 'कर्मांहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असें जर तुला संमत आहे,' असा अर्जुनाचा प्रश्नही उपपन्न होत नाहीं. (ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षीं अर्जुनाचा हा प्रश्नही अयोग्य ठरतो. तो कसा तेंच सविस्तर सांगतात–)—**यदि हि द्वितीये अध्याये भगवता ज्ञानं च कर्म समुच्चयेन त्वया अनुष्ठेयं इति उक्तं स्यात्**—जर दुसऱ्या अध्यायांत भगवानांनीं ज्ञान व कर्म यांचें तूं समुच्चयानें अनुष्ठान करावेंस असें सांगितलें असेल—**ततः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः**—तर 'ज्यायसी चेत्०' हा अर्जुनाचा प्रश्न अयोग्य ठरतो.—**अर्जुनाय चेत् त्वया बुद्धिकर्मणी अनुष्ठेये इति उक्ते कर्मणः ज्यायसी या बुद्धिः सा अपि उक्ता एव**—अर्जुनाला जर तूं ज्ञान व कर्म या दोन्हींचें अनुष्ठान करावेंस, असें सांगितलें असेल तर कर्मांहून श्रेष्ठ असलेली जी बुद्धि–ज्ञान तीही सांगितलीच असेल.—**इति**—त्यामुळें—**'तत् हे केशव घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि' इति प्रश्नः कथंचन न उपपद्यते**—तर मग हे केशवा, तूं घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस, हा प्रश्न कोणत्याच प्रकारें संभवत नाहीं. (तुला कर्माचाच अधिकार आहे, अ. २ श्लो. ४७ असा अर्जुनाला उपदेश केलेला आहे. त्यामुळें त्याला श्रेष्ठ असलेली बुद्धि सांगितली नाहीं, हें उघड आहे. म्हणून अर्जुनाचा हा प्रश्न योग्यच आहे, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात–)—**अर्जुनस्य एव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता पूर्वं उक्तं इति कल्पयितुं न युक्तं**—अर्जुनालाच तेवढी श्रेष्ठ असलेली बुद्धि अनुष्ठान करण्यास योग्य नाहीं, असें भगवानांनीं पूर्वीं सांगितलें, अशी कल्पना करणें युक्त नव्हे, कीं—**येन 'ज्यायसी चेत्०' इति प्रश्नः स्यात्**—ज्या कल्पनेनें

'ज्यायसी चेत्०' हा अर्जुनाचा प्रश्न संभवेल. [भगवानांनीं सर्वत्र अनात्मज्ञांना चित्त-शुद्धीसाठीं कर्माधिकार सांगितला आहे, एकट्या अर्जुनाला उद्देशून नाहीं, तसेंच 'हीं मीं तुला सांख्यबुद्धि सांगितली, आतां योगबुद्धि ऐक,' असें म्हणून ज्ञाननिष्ठाही सांगितली आहे. त्यामुळें तशी कल्पना करतां येत नाहीं.]

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः। अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते। न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम्। अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः। तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च। ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति।

भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या पक्षीं उपपन्न होतो ? उत्तर-)—**पुनः यदि**—पण याच्या उलट जर—**ज्ञानकर्मणोः विरोधात् एकस्य पुरुषस्य युगपत् अनुष्टानं न संभवति**—ज्ञान व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळें एका पुरुषाचें एकाच वेळीं ज्ञान व कर्म यांचें अनुष्टान संभवत नाहीं,—**इति भगवता भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं पूर्वं उक्तं स्यात्**—म्हणून भगवानांनीं ज्ञान व कर्म यांना भिन्न पुरुषानुष्ठेयत्व आहे, त्यांचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत,असें पूर्वीं सांगितलें असेल —**ततः**—तरच—**'ज्यायसी चेत्०' इत्यादिः अयं प्रश्नः उपपन्नः स्यात्**—'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि हा प्रश्न उपपन्न होईल. [ज्ञान व कर्म यांचा विरोध आहे. कर्माची सामग्री निराळी व ज्ञानाची निराळी.(गी.भा. पृ. ४७पहा) त्यामुळें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं त्या दोघांचें अनुष्टान करतां येत नाहीं, म्हणून त्यांचे अधिकारी निरनिराळे आहेत, असें जर भगवानांनीं दुसऱ्या अध्यायांत सांगितलें असेल तरच अर्जुनाचा 'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि प्रश्न योग्य होईल,त्यावांचून तो केव्हांच योग्य ठरणार नाहीं. कदाचित् यावर कोणी म्हणेल कीं, अर्जुनाला भगवानाच्या उपदेशाचा आशय कळला नाहीं, म्हणून त्यानें असा प्रश्न केला, तर तेंही जुळत नाहीं-)—**अविवेकतः प्रश्नकल्पनायां अपि**—अविवेकामुळें अर्जुनानें असा प्रश्न केला, अशी जरी कल्पना केली तरी—**भगवतः भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रतिवचनं न उपपद्यते**—भगवानांचें कर्म व ज्ञान यांचें अनुष्टान भिन्न भिन्न पुरुषांनाच करतां येतें, अशा प्रकारचें प्रतिवचन सयुक्तिक ठरत नाहीं. (मीं दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ज्ञानयोगानें सांख्यांची व कर्मयोगानें योग्यांची, असें भगवानांनीं जें उत्तर दिलें आहे तें अर्जुनाचा प्रश्न अविवेककृत आहे, असें मानलें तरी सयुक्तिक ठरत नाहीं. 'अहो भगवानांचें प्रतिवचनही अज्ञाननिमित्तच आहे,' असें समजावें तर)—**भगवत्प्रतिवचनं अज्ञाननिमित्तं न कल्प्यं**—भगवानांचें उत्तरही अज्ञानामुळेंच आहे, अशी कल्पना करणें अगदींच अनुचित आहे.

(कारण भगवान् सर्वज्ञ आहेत, अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. अर्जुनाचा प्रश्नही अज्ञानकृत व भगवानांचें उत्तरही तसेंच असें म्हटल्यास त्यांच्या प्रसिद्धीशीं विरोध येतो.)—**अस्मात् च**—यामुळेंही ज्ञानकर्मसमुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे.—**ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः**—आणि ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचें अनुष्ठान करणारे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असें भगवानांचें प्रतिवचन दिसत असल्यामुळें ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाचा असंभव आहे.—**तस्मात् केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः इति एषः अर्थः गीतासु च सर्वोपनिषत्सु निश्चितः**—यास्तव केवल ज्ञानानेंच मोक्ष, असा हा अर्थ गीतेमध्यें व सर्व उपनिषदांमध्यें निश्चित आहे.—**च उभयोः समुच्चयसंभवे ज्ञानकर्मणोः एकं निश्चित्य वद इति एकविषया एव प्रार्थना अनुपपन्ना**—आणि त्या दोहोंचा समुच्चय जर संभवला असता तर ज्ञान व कर्म यांतील एकाचाच निश्चय करून मला सांग अशी त्यांतील एकाविषयींच प्रार्थना करणें अयोग्य झालें असतें.—**'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं'** ४.१५. **इति अर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठासंभवं अवधारणेन दर्शयिष्यति**—म्हणून तूं कर्मच कर, असें म्हणून अर्जुनाच्या ज्ञाननिष्ठेचा असंभव (कर्म एव–कर्मच या) अवधारणेनें भगवान् पुढें दाखवितील. [' कर्म एव ' यांतील एवकार कर्माचाच निर्धार सांगत आहे, व 'कर्मच' असें म्हटल्यानें ज्ञानाचें निरसन होतें. तुला कर्माचाच अधिकार आहे, ज्ञानाचा नाहीं, असें त्यावरून निश्चित होतें. (अ. २ श्लो. ४७) दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकाच्या आरंभीं जें भाष्य आहे त्याला संबंधग्रंथ असें म्हणतात. त्यांत समस्त शास्त्रार्थाचा संग्रह केला आहे. तेथें या समुच्चयवादाचेंही खंडन केलें आहे. पण तें संक्षिप्त असून हें येथील विवरणासारखें[1] आहे, त्यामुळें यावर पुनरुक्त दोष येत नाहीं.]

---

१ आचार्यांनीं या भाष्यांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन साविस्तर केलें आहे. ज्ञान व कर्म यांचा एकाच वेळीं एका पुरुषाचे ठिकाणीं संभवच नाहीं, असें ज्या कारणांवरून दाखविलें आहे, त्या सर्वांचें सयुक्तिकपणें खंडन केल्यावांचून कोणालाही गीतेंत किंवा उपनिषदांत ज्ञानकर्मांचा समुच्चय विहित आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. आचार्यांनीं गीताभाष्यांतच ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केलें आहे, असें नाहीं. तर उपनिषद्भाष्यांत व ब्रह्मसूत्रभाष्यांतही तें केलें आहे. पण त्यांचें तें खंडन श्रौत-स्मार्त कर्म व आत्मज्ञान यांच्या समुच्चयाला उद्देशून आहे; लौकिक कर्म व ज्ञान यांना उद्देशून नाहीं. प्राचीन ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें म्हणणें ' केवल आत्मज्ञान हें मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञान व श्रौत-स्मार्त कर्मानुष्ठान हीं दोन्ही मिळून मोक्षसाधन आहे.' (मागें पृ. ४३ पहा) असें आहे व रहस्यकार–आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे हें ज्ञान, साम्यबुद्धीरूप ज्ञान, इत्यादि प्रकारचें ज्ञान झाल्यावर (गीता र. पृ. २५, २९८, ४४९, वगैरे पहा) मरेपर्यंत सांसारिक कर्में करीत राहणें, पतकरलेला धंदा करणें, खाणें, पिणें, लढणें, वगैरे करणें याला ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणतात. या समुच्चयाला ते मोक्षाचें साधन म्हणत नाहींत! तर ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग समजतात!! ३०३ पण त्यांतल्या त्यांत संन्यासाहून कर्म श्रेष्ठ ३०५ असें प्रति-

पादितात. हाच गीतेचा सिद्धान्त म्हणतात व तो संन्यासमार्गीयांना कसा रुचणार ? असा अद्वैतवाद्यांवर आक्षेप घेतात. पण त्यांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय नाममात्र आहे. त्याला कांहीं अर्थच नाहीं. आचार्यांनीं वर ज्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केलें आहे, त्याचें प्रतिखंडन या अर्थशून्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानें होत नाहीं. रहस्यकारांचें कर्म हा कर्मयोगच नव्हे. तें सर्व-प्राणिसाधारण स्वाभाविक व लौकिक कर्म आहे. तें मोक्षाचें साधन कधींच होऊं शकत नाहीं. तें चित्तशुद्धीचेंही साधन होऊं शकत नाहीं. मग ज्ञानाचें साधन कसें होणार ? कांहीं ठिकाणीं 'आपल्या धर्माप्रमाणें सांसारिक कर्में' इत्यादि शब्द त्यांनीं योजले आहेत, पण गीतेंतील कर्मशब्दाचा अर्थ त्यांनीं ५६–५७ पानांत स्पष्टपणें ठरवून टाकला आहे. खाणें, पिणें, लढणें, खेळणें, जेवणें वगैरे हा त्याचा अर्थ आहे. कर्म म्ह० जगाचा व्यवहार, ३०२ धंदा स्वीकारला कीं तो धर्म. पृ. ६४७. अर्थात् हा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्ह० एक अपूर्वच गोष्ट आहे. असल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयानें आचार्यांनीं सविस्तर व सोपपत्तिक केलेल्या वृत्तिकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या खंडनाचें प्रतिखंडन होणें शक्य नाहीं. कारण असल्या लौकिक ज्ञान-कर्मसमुच्चयाचा मोक्षाशीं कांहींच संबंध नाहीं. आधुनिक सुशिक्षितांना 'तौलनिक चिकित्सा-पद्धतीचें' जें एक वेड लागलेलें दिसतें त्याच्या भरांत पाश्चात्त्य निवृत्तिमार्गी व प्रवृत्तिमार्गी यांची आमच्याकडील संन्याशी व कर्मयोगी यांच्याशीं तुलना करण्याचाही रहस्यकारांनीं प्रयत्न केला आहे. पण 'पाश्चात्त्यांचा निवृत्तिमार्ग म्ह० तत्त्वविचारांत गढून राहणें व प्रवृत्तिमार्ग म्ह० राजकारणांत गढून राहणें' हें जर खरें आहे तर त्यांच्या त्या दोन मार्गांची वैदिक ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांच्याशीं तुलना कशी संभवते तेंच समजत नाहीं. आमचे वैदिक मार्ग केवल धर्मप्रधान व त्यांचे केवल लौकिक. आमचे परमार्थसाधनभूत व त्यांचे ऐहिक उत्कर्षाचे उपायभूत. तेव्हां "अधिभौतिक जर्मन पंडित नित्शे यानें तिकडील राजकरणांत न पडणाऱ्या शौपेनहौएरसारख्या तत्त्ववेत्त्यांवर झोड उडवून त्यांस 'मूर्खांतले मूर्ख' जरी म्हटलें असलें" तरी रहस्यकारांनीं आमच्या वैदिक विरक्त स्थितप्रज्ञा-वर, बिचाऱ्या मुमुक्षूवर तशीच झोड उडवावयास नको होती. कारण निव्वळ राजकारण हा केवल लौकिक व राजस लोकांचा विषय असून मुमुक्षूचा सात्त्विक कर्मयोग किंवा संन्यास हा परमार्थी व सात्त्विक वैदिक धर्मीयांचा विषय आहे. अर्थात् त्यांची तुलनाच संभवत नाहीं. रहस्यकारांनीं ही गोष्ट ३०१ पृष्ठावरील टीपेंत कबूलही केली आहे. असो; सारांश रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय शुद्ध लौकिक आहे.शास्त्रीय नव्हे. 'ज्ञानी पुरुष जगाचे व्यवहार करतो किंवा न करतो एवढ्या एकाच गोष्टीवर नजर देऊन संन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांचा गीतेंत भेद केला आहे." ३०२ असें रहस्यकार म्हणतात, पण तें अगदीं अप्र-योजक आहे. कारण ज्ञानयोग व कर्मयोग हे दोन मार्ग किंवा भेद गीतेचे नसून सनातन वैदिक धर्माचे आहेत. अर्थात् 'ज्ञानी पुरुष जगाचे व्यवहार करतो किंवा न करतो, या गोष्टीकडे नजर देऊन' त्यांचा गीतेंत भेद केलेला नाहीं. तर कर्माधिकारित्व व ज्ञानाधि-कारित्व यांना उद्देशून उपनिषदांत केलेल्या भेदाला धरूनच गीतेंतील भेद आहे. तो निर्मूल नाहीं. 'कर्मयोग मोक्षाचें साक्षात् साधन नसून चित्तशुद्धि व ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा तें मोक्षसाधन आहे' असें जें आचार्यादि अद्वैतवाद्यांचें म्हणणें आहे त्या संबंधानें रहस्यकार म्हणतात—" पण हा अर्थ स्वीकारल्यास सांख्य (संन्यास) व योग (कर्मयोग)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

अशा या जगांत द्विविध म्ह० दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत (गी. ३.३) असें जें भगवंतांनीं म्हटलें आहे त्यांतील द्विविध या पदाचें स्वारस्य बिलकूल रहात नाहीं. ” ३०२-३. पण अगोदर सांख्य ह्म० संन्यास नव्हे, सांख्य ह्म० ज्ञान व योग ह्म० नुस्ता कर्मयोग नव्हे, तर योग ह्म० त्या ज्ञानाचा उपाय,व ‘लोके’ याचाही अर्थ ‘जगांत’ असा नसून ‘त्रैवर्णिकांत’ असा आहे. द्विविध निष्ठा हा एकवचनी शब्द आहे. दोन प्रकारची निष्ठा. कारण मूळांत ‘द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता’ असें एकवचन आहे. त्यामुळें ‘दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत’ हें म्हणणें योग्य नाहीं, येथें जसें हें एकवचन आहे तसेंच पुढें चवथ्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकांत ‘ इमं योगं ’ असें एकवचनच आहे व तो योगशब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांतील उपदेशाला उद्देशून आहे. त्यामुळें द्विविध निष्ठा किंवा सांख्य-कर्मयोग हा एकच मोक्षोपाय असून त्यांत उपाय-उपेय—साध्यसाधनभाव आहे, हें उघड आहे. दोन प्रकारची म्ह० एक उपायरूप—साधनरूप व दुसरी उपेयरूप—साध्यरूप निष्ठा आहे. त्यामुळें ‘ द्विविध ’ या पदाचें स्वारस्य रहात नाहीं, हें म्हणणें फुकट आहे. उलट ‘ द्विविधा निष्ठा ’ दोन प्रकारची निष्ठा असा स्पष्ट एकवचनी शब्द असतांना कर्म व ज्ञान हे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत असा आग्रह धरण्यांतच कांहीं स्वारस्य नाहीं. रहस्यकार पुनः म्हणतात—“ज्याला आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे हें कळलें अशा ज्ञानी पुरुषानें युद्धादि स्वधर्मोक्त सांसारिक कर्में आमरणान्त करावीं का करूं नये हाच गीतेंतला मुख्य प्रश्न असून ज्ञानी पुरुषानेंही चातुर्वर्ण्याचीं हीं कर्में निष्कामबुद्धीनें केलींच पाहिजेत हा गीतेंतील कर्मयोग आहे; आणि तो संन्यासमार्गाचें पूर्वांग कधींच होऊं शकत नाहीं. ” ३०३. रहस्यकारांचा ज्ञानी कोण तें येथें स्पष्ट कळतें. पण अशा ज्ञानी पुरुषानें संन्यास करावा, असें आचार्यादि कोणीच अद्वैतवादी म्हणत नाहींत. त्यामुळें त्यानें युद्धादि सांसारिक कर्में करावीं कीं करूं नये, हा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं. हा प्रश्न गीतेंतला नसून रहस्यकारांच्या मनांतला आहे. गीतेंत ‘ ज्ञानी तु मे आत्मा एव—’ ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असें भगवानांनीं ज्याच्याविषयीं म्हटलें आहे तो ज्ञानी रहस्यकारांच्या ज्ञानी पुरुषाहून अगदीं भिन्न आहे. भगवानांचा आत्मा झालेला ज्ञानीच ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकारी आहे. त्यामुळें रहस्यकारांच्या ज्ञानी पुरुषानें युद्धादि सांसारिक कर्में मरेपर्यंत जरी केलीं तरी त्यांत अद्वैत सिद्धान्ताची कांहीं हानि नाहीं; व त्यांना इष्ट असलेलें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय त्यांनीं जरी मानला तरी त्यांत शास्त्रार्थाचें कांहीं जात नाहीं. अशा ज्ञानाचा व सांसारिक स्वधर्मोक्त कर्मांचाच केवळ नव्हे तर तशा ज्ञानाचा व निषिद्ध कर्मांचाही समुच्चय मानण्यास आम्ही तयार आहों. मात्र जीवन्मुक्तीला साक्षात् कारण होणारें ज्ञान व शास्त्रोक्त नित्य-नैमित्तिक कर्म यांचा समुच्चय संभवत नाहीं. अर्थात् कर्मयोग हें साधन—पूर्वांग व ज्ञानयोग हें साध्य होय. भगवानांनीं अर्जुनाला त्याच्या अधिकाराप्रमाणें ज्ञानयोगाचें साधन म्हणून कर्मयोग उपदेशिला आहे; ज्ञानोत्तर नव्हे. आचार्यांनीं भाष्यांत हेंच प्रतिपादन केलें आहे व आम्हीही त्याचाच अनुवाद करीत आहों.

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे कृष्णा!—**कर्मणः**—कर्माहून—**बुद्धिः**—ज्ञान—**ते**—तुला—**ज्यायसी**—श्रेष्ठ—**चेत्**—जर—**मता**—संमत आहे—**तत्**—तर मग—**हे केशव**—हे केशवा—**घोरे कर्मणि**—घोर कर्मांत—**मां**—मला—**किं**—कां बरें—**नियोजयसि**—नियुक्त करतोस ? १

ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मताऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदेकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यान्न हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति तत्किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वंस्तत्किं कस्मात्कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—'ज्यायसी चेत्०' इति अर्जुनः उवाच—'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि अर्जुन विचारूं लागला.—**हे जनार्दन, कर्मणः सकाशात् बुद्धिः-ज्ञानं ज्यायसी-श्रेयसी चेत्-यदि ते-तव मता-अभिप्रेता**—हे जनार्दना, कर्मापेक्षां बुद्धि म्ह० ज्ञान अधिक-श्रेष्ठ आहे, असें जर तुला अभिमत-अभिप्रेत असेल [-कर्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असा जर तुझा निश्चयच असेल तर मग मला तूं घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस, असा संबंध.]—**यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे**—जर ज्ञान व कर्म हीं समुच्चित इष्ट असतीं-त्यांचें एकाच वेळीं एकाच पुरुषानें अनुष्ठान करावें, असें जर भगवानांना संमत असतें—**तदा एकं श्रेयःसाधनं इति कर्मणः ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः बुद्धेः अतिरिक्तकरणं अर्जुनेन अनुपपन्नं कृतं स्यात्**—तर 'एक श्रेयःसाधन मला सांग,' असें म्हणणें, 'कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ' असें म्हणून कर्माहून बुद्धीला पृथक् करणें, हें सर्व अर्जुनानें अयोग्य केलें, असें होईल. [कारण ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर मोक्षाचें साधन आहे, तर त्यांतील एकच श्रेयःसाधन सांग असें कसें म्हणतां येईल ? तसेंच समुच्चय हें जर एक मोक्षसाधन आहे तर त्यांतील एक कमी व दुसरें अधिक असें कसें म्हणतां येईल ?]—**हि-तत् एव तस्मात् फलतः अतिरिक्तं न स्यात्**—कारण तेंच त्याहून फलतः अधिक होणें शक्य नाहीं. (समुच्चयपक्षीं त्यांतील प्रत्येकाला श्रेयःसाधनत्व नाहीं. तीं दोन्ही मिळून एक श्रेयःसाधन होतें. त्यामुळें केवल कर्माहून केवल ज्ञानाला फलाच्या दृष्टीनें भिन्नता नाहीं. असो; याप्रमाणें या श्लोकाच्या पूर्वार्धावरून समुच्चयपक्ष जसा अनुपपन्न ठरतो तसाच तो उत्तरार्धावरूनही अनुपपन्न ठरतो, असें दाखवितात-)—**तथा भगवता कर्मणः बुद्धिः श्रेयस्करी उक्ता अश्रेयस्करं च कर्म कुरु इति मां प्रतिपादयति**—त्याचप्रमाणें भगवानांनीं कर्माहून बुद्धि अधिक श्रेयस्कर आहे, व कर्म बुद्धीहून अश्रेयस्कर आहे, असें सांगितलें (अ. २ श्लो. ४९) तथापि तें

अश्रेयस्कर कर्मच कर (श्लो. ४७) असें मला–अतिशय प्रेमळ भक्ताला ते सांगतात—**तत् किं नु कारणं**—तें कां बरें, याचें कारण काय ?—**इति भगवतः उपालम्भं इव कुर्वन्**—असा भगवानांचा जणुंकाय उपालंभचसा करीत—**तत् हे केशव घोरे-क्रूरे-हिंसालक्षणे कर्मणि मां किं-कस्मात् नियोजयसि**—तर मग हे केशवा, घोर–क्रूर–हिंसारूप कर्मामध्यें मला कां–कोणत्या कारणामुळें नियुक्त करतोस ? (मला युद्धासारख्या क्रूर कर्माची प्रेरणा कां करतोस ?)—**इति च यत् आह तत् च न उपपद्यते**—असें जें अर्जुन म्हणत आहे तेंही समुच्चयपक्षीं उपपन्न होत नाहीं. [आतां श्रौत व स्मार्त कर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय, हें गृहस्थांचें श्रेयःसाधन आहे व स्मार्त कर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय, हें इतर आश्रमांतील लोकांच्या मोक्षाचें साधन आहे, असें भगवानांनीं सांगितलें व अर्जुनही तसेंच समजला, असें जें वृत्तिकारांनीं वर म्हटलें आहे त्याचा अनुवाद करून पुनः त्यावर दोष देतात–]—**अथ सर्वेषां स्मार्तेन एव कर्मणा समुच्चयः भगवता उक्तः च अर्जुनेन अवधारितः चेत्**—बरें, सर्व आश्रमांतील लोकांच्या स्मार्तकर्माशींच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानांनीं सांगितला व अर्जुनानें जाणला असें म्हणावें तर—**'तत् किं कर्मणि घोरे मां वियोजयसि' इत्यादि वचनं युक्तं कथं**—तर मग तूं मला घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस ? हें अर्जुनाचें निंदावचन युक्त कसें होतें ? (तें मुळींच उपपन्न होत नाहीं. अर्थात् भगवानांना कोणत्याच कर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय इष्ट नाहीं.) १

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—व्यामिश्रेण इव—जणुं काय अत्यंत घोटाळ्याच्या—**वाक्येन**—वाक्यानें—**मे बुद्धिं**—माझ्या बुद्धीला—**मोहयसि इव**—तूं मोहच पाडीत आहेस. मला जणुं काय भ्रमांत पाडीत आहेस.—**तत्**—यास्तव—**येन**—ज्याच्या योगानें—**अहं**—मी—**श्रेयः**—कल्याणास—**प्राप्नुयाम्**—प्राप्त होईन—**तत्**—तें—**एकं**—एक—**निश्चित्य**—ठरवून—**वद**—मला सांग. २.

किं च—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथाऽपि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वेदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तयोरेकं वदेत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति । येनोभयप्राप्त्यसंभवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'व्यामिश्रेण०' इति—'व्यामिश्रेण०' या श्लोकानें आणखीही एका कारणानें अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयानुसारी नाहीं, असें सांगतात—**व्यामिश्रेण इव**—जणुं काय अत्यंत मिश्रितशा–घोटाळ्याच्याशा वाक्यानें—**यद्यपि भगवान् विविक्ताभिधायी तथापि मम मन्दबुद्धेः भगवद्वाक्यं व्यामिश्रं इव प्रतिभाति**—जरी भगवान् अगदीं स्पष्ट कथन करणारा आहे, तरी मज मंदबुद्धीला भगवानाचें वाक्य अतिशय मिश्र–संकीर्ण असल्यासारखें भासतें.—**तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव**—त्या तसल्या घोटाळ्याच्या वाक्यानें माझ्या बुद्धीला तूं जणुं काय मोह पाडीत आहेस!—**त्वं तु मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः कथं मोहयसि**—पण तूं माझ्या बुद्धीचा व्यामोह घालविण्यासाठींच प्रवृत्त झालेला असून मला मोह कसा पाडतोस—**अतः मे–मम बुद्धिं मोहयसि इव इति ब्रवीमि**—म्हणून माझ्या बुद्धीला जणुं काय तूं मोहित करीत आहेस, असें मी म्हणतों—**त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे**—परंतु तूं ज्यांचे कर्ते भिन्न आहेत अशा–ज्ञान व कर्म–यांचें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं, असें जर मानीत असशील—**तत्र एवं सति**—तर तुझें मत असें असल्यास—**तत्–तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदं एव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धि-शक्ति-अवस्थानुरूपं इति निश्चित्य वद–ब्रूहि**—त्या दोहोंतील एक म्ह० बुद्धि किंवा कर्म यांतील हेंच एक अर्जुनाला योग्य आहे, त्याची बुद्धि, शक्ति, अवस्था यांना हेंच अनुरूप आहे, असा निश्चय करून सांग. [क्षत्रिय असलेल्या मज अर्जुनाच्या अन्तःकरणाला, त्याच्या शरीरसामर्थ्याला, व युद्धाचा आरंभ होण्याचा प्रसंग असल्यामुळें त्या अवस्थेला जें ज्ञान किंवा कर्म उचित असेल तेंच तूं आपल्या बुद्धीनें ठरवून सांग.]—**येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण अहं श्रेयः आप्नुयां–प्राप्नुयाम्**—कीं ज्या ज्ञानानें किंवा कर्मानें म्ह० त्या दोहोंतील एकानें मी श्रेयाला–मोक्षाला प्राप्त होईन. (निश्चय करून त्यांतील एक सांगितल्यानें श्रोत्याला श्रेयःप्राप्ति हें फळ मिळेल. येथील श्रेय म्ह० मोक्ष आहे, नुस्तें आत्म्याचें कल्याण नव्हे. कारण सर्व उपनिषदांत व गीतादि ग्रंथांत मोक्षप्राप्तीचेच उपाय सांगितलेले आहेत. असो; याप्रमाणें 'तदेकं०' इत्यादि या वाक्याचा अक्षरार्थ सांगून त्यावरून समुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे, हेंच तात्पर्य कसें निष्पन्न होतें तें सांगतात–)—**यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतं अपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्**—जर कर्मनिष्ठेंत गौण रीतीनेंही ज्ञान भगवानांनीं सांगितलें असतें—**तत् 'तयोः एकं वद' इति एकविषया एव अर्जुनस्य शुश्रूषा कथं स्यात्**—तर 'त्या दोहोंतील एक सांग' अशी एका विषयींच अर्जुनाला ऐकण्याची इच्छा कशी झाली असती?—**ज्ञानकर्मणोः अन्यतरत् एव वक्ष्यामि न एव द्वयं इति भगवता न हि उक्तं**—ज्ञान व कर्म यांतील कोणतें तरी एकच मी तुला सांगेन, दोन सांगणारच नाहीं, असें कांहीं भगवानांनीं अर्जुनाला म्हटलेलें नाहीं, कीं—**येन आत्मनः उभयप्राप्त्यसंभवं मन्यमानः एकं एव प्रार्थयेत्**—ज्या

कारणानें आपल्याला ज्ञान व कर्म या दोहोंच्या प्राप्तीचा असंभव आहे, असें समजणारा अर्जुन एकाचीच प्रार्थना करील ! [कर्मनिष्ठेंत मुख्य किंवा गौण कोणत्याही प्रकारें ज्ञानाचा समावेश करण्यास भगवानांनीं जर सांगितलें असतें तर अर्जुनानें त्यांतील एका-विषयींच प्रार्थना केली नसती. भगवानांनीं ' मी तुला यांतील एकच सांगेन दोन्ही केव्हांही सांगणार नाहीं, ' असें कांहीं अर्जुनाला म्हटलेलें नव्हतें ! सारांश ज्ञानकर्मसमुच्चय भगवानांना संमत नाहीं, हें यावरून उघड होतें.] २.

---

१ पण रहस्यकार या दोन श्लोकांना असें अवतरण देतात—" कोणतेंहि कर्म समबुद्धीनें केलें म्ह० त्याचें पाप लागत नाहीं, हें खरें; पण कर्मापेक्षां समबुद्धिच श्रेष्ठ जर निर्विवाद आहे तर स्थितप्रज्ञाप्रमाणें बुद्धि सम केली म्हणजे झालें, कर्में केलींच पाहिजेत असें त्यावरून सिद्ध होत नाहीं " पुढें अर्थातही ' कर्मापेक्षां साम्यबुद्धिच श्रेष्ठ ' असें म्हटलें आहे. म्ह० येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ते साम्यबुद्धि असा करितात. पण तो बरोबर नाहीं, हें आम्हीं वर (पृ. १८२) दाखविलेंच आहे. येथें बुद्धि म्ह० ज्ञान हाच अर्थ युक्त आहे. कारण साम्य बुद्धीनें कर्म कर, योगस्थ होऊन कर्म कर, असें भगवानांनीं वर सांगितलेंच आहे. तेव्हां कर्म व साम्यबुद्धि यांची तुलना केलेली नसून कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना ४९ व्या श्लोकांत केली आहे आणि तिला उद्देशूनच अर्जुनाचा हा प्रश्न आहे. भगवानांचें उत्तरही ज्ञानयोग व कर्मयोग यांना उद्देशून आहे. कर्म व साम्यबुद्धि यांना उद्देशून नाहीं. त्यामुळें बुद्धि म्ह० साम्यबुद्धि हा अर्थ अयोग्य आहे. अद्वैतसंप्रदायी भाष्य-टीकाकारच येथील बुद्धि म्ह० ज्ञान असा अर्थ करितात असें नाहीं, तर मध्वाचार्य म्हणतात—"आत्मस्वरूपं ज्ञान-साधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेन अकर्म विनिंद्य कर्म विधीयते उत्तराध्याये। कर्मणः ज्ञानं अत्युत्तमं इति अभिहितं भगवता ' दुरेण ह्यवरं कर्म ' इत्यादौ० " पूर्वाध्यायांत भगवानांनीं सांख्यनांवाचें आत्मस्वरूप व ज्ञानाचें साधन सांगितलें. पुढील तिसऱ्या अध्यायांत ज्ञानाचें साधन या रूपानें अकर्माची निंदा करून कर्माचें विधान केलें जातें. भगवानांनीं ' दूरेण ह्यवरं कर्म० ' या श्लोकांत कर्माहून ज्ञान उत्तम आहे असें सांगितलें आहे. रामानुजाचार्य म्हणतात—" यदि कर्मणः बुद्धिरेव ज्यायसी इति ते मता ... ... एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठा एव आत्मावलोकनसाधनं कर्मनिष्ठा तु तस्या निष्पादिका। आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्या। इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यं आत्मावलोकनं चेत् सिषाधयिषितं सकलकर्म-निवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायां एव अहं नियोजयितव्यः किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेंद्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसि इति ॥' जर कर्माहून बुद्धिच श्रेष्ठ आहे असें तुला संमत असेल तर... याचा भावार्थ असा—ज्ञाननिष्ठाच आत्मदर्शनाचें साधन आहे. कर्मनिष्ठा तर ज्ञाननिष्ठेला निष्पन्न करणारी आहे आणि आत्मज्ञानाचें साधन अशी ज्ञाननिष्ठा सर्व इंद्रियें व मन यांच्या शब्दादि विषयांविषयींच्या व्यापाराचा त्याग केल्यानेंच निष्पन्न होणारी आहे. इंद्रियांचा व्यापार शांत केल्यानेंच प्राप्त होणारें आत्मदर्शन जर साध्य करावयाचें असेल तर सर्वकर्मनिवृत्तिपूर्वक ज्ञाननिष्ठेंतच तूं मला नियुक्त करावेंस, आत्म-दर्शनाला विरोध करणाऱ्या सर्वेंद्रियव्यापाररूप घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस ? ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—" देवा तुम्ही जें वाक्य बोलिलें। तें म्यां निकें परिसिलें। कृपा

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अन्वयार्थ—**हे अनघ**—हे निष्पाप अर्जुना !—**मया**—मीं—**अस्मिन् लोके**—या लोकीं—**द्विविधा निष्ठा**—दोन प्रकारची स्थिति—अनुष्ठानतत्परता—**पुरा**—पूर्वी-वैदिक संप्रदाय सुरू केला त्यावेळीं-सृष्टीच्या आरंभीं—**प्रोक्ता**—सांगितली.—**सांख्यानां**—स्थितप्रज्ञ संन्याश्यांची—**ज्ञानयोगेन**—ज्ञानयोगानें-सांख्ययोगानें व—**योगिनां**—अज्ञ कर्माधिकाऱ्यांची—**कर्मयोगेन**—कर्मयोगानें स्थिति सांगितली. ३

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्-श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिञ्शास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनेश्वरेण हेऽनघापाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयाला अनुकूल नाहीं, तर प्रतिकूल आहे, असें व्याख्यान करून भगवानांचें प्रतिवचनही त्याला प्रतिकूल आहे, असें दाखविण्यासाठीं पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**प्रश्नानुरूपं एव श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्०' इति प्रतिवचनं उवाच**—अर्जुनाच्या प्रश्नानुरूपच श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्०' या श्लोकानें प्रतिवचन बोलले.—**अस्मिन् लोके**—या व्यवहारभूमींत-या मनुष्यलोकीं—**शास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां**—शास्त्रीय ज्ञान किंवा कर्म यांचें अनुष्ठान करण्याचा ज्यांना अधिकार आहे अशा त्रैवर्णिकांची—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची—**द्विविधा-द्विप्रकारा निष्ठा-स्थितिः-अनुष्ठेयतात्पर्यं**—द्विविधा म्ह० दोन प्रकारची निष्ठा म्ह० स्थिति-अनुष्ठेयतत्परता—**पुरा-पूर्वं सर्गादौ**-पूर्वी-सृष्टीच्या आरंभीं—**प्रजाः सृष्ट्वा तासां अभ्युदय-निःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थ-संप्रदायं आविष्कुर्वता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण प्रोक्ता**—सर्व प्रजांना उत्पन्न करून त्यांच्या अभ्युदयाच्या व निःश्रेयसाच्या म्ह० उत्कर्षाच्या व मोक्षाच्या प्राप्तीचें

निधि ॥१॥ तेथ कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मत तुझें श्री अनंता । निश्चित जरी ॥२॥ तरी मातें केवीं श्रीहरि । म्हणसी पार्था संग्राम करीं ॥ " यावरून येथील बुद्धि-शब्दाचा अर्थ ज्ञाननिष्ठा असाच सर्व टीकाकार करितात व तोच भगवानांच्या उत्तराला, वैदिक द्विविध निष्ठेला, पूर्वाध्यायांतील प्रतिपादनाला व अर्जुनाच्या दुसऱ्या अध्यायांतील श्रेयःसाधनाविषयींच्या प्रश्नाला धरून आहे, हें सिद्ध होतें !

साधन वेदार्थसंप्रदायाला प्रकट करणाऱ्या मीं सर्वज्ञ ईश्वरानें सांगितली.—**हे अनघ –अपाप**—हे निष्पाप अर्जुना [मी सृष्टीच्या आरंभीं सर्व प्रजा उत्पन्न करून त्यांच्या ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षासाठीं व मोक्षासाठीं त्यांतील त्रैवर्णिकांना दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली.]—**तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इति आह**—पण ती दोन प्रकारची निष्ठा कोणती, अशी शंका कोणाला राहूं नये, म्हणून भगवान् सांगतात— **तत्र ज्ञानयोगेन–ज्ञानं एव योगः तेन सांख्यानां–आत्मनात्मविषयविवेक–ज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमात् एव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि—तार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मणि एव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता**

---

१ रहस्यकार पुरा म्ह० दुसऱ्या अध्यायांत असा अर्थ करितात. नीलकंठ, मधुसूदन-सरस्वती, श्रीधर, हेही ' पुरा–पूर्वाध्याये ' असाच अर्थ करितात. शंकरानंद, पुरा म्ह० पूर्वकालीं, ज्ञानेश्वर महाराज–'ये लोकीं या दोनी निष्ठा । मजची पासुनी प्रगटा । अनादि सिद्धा । ' असें म्हणतात. म्ह० यांच्या म्हणण्याचा आशयही आचार्यांच्या भाष्यानुसार आहे. पुरा म्ह० पूर्वाध्यायांत हा अर्थ सयुक्तिक नाहीं. कारण पूर्वाध्यायांतच जर भगवानांनीं ही दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली असती तर अर्जुनाला शंका येण्याचें कारणच नव्हतें. शिवाय ' या लोकीं पूर्वीं द्विविध निष्ठा सांगितली, ' असें भगवान् म्हणत आहेत. ' या लोकीं पूर्वीं ' म्ह० पूर्वाध्यायांत असा अर्थ संभवतच नाहीं. ' मी पूर्वीं तुला दोन निष्ठा सांगितल्या ' असें भगवानांनीं म्हटलें असतें तर पूर्वीं म्ह० दुसऱ्या अध्यायांत असा अर्थ झाला असता. तसेंच पुढें चवथ्या अध्यायाच्या आरंभीं ' मी हा योग सूर्याला सांगितला ' असें म्हटलें आहे, त्याच्याकडे लक्ष ठेवूनही येथील ' पुरा ' शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे.

पण रहस्यकार म्हणतात– " आमचा अर्थ सरळ आहे. कारण दुसऱ्या अध्यायांत प्रथम सांख्यनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान सांगून नंतर कर्मयोगनिष्ठेस सुरवात केली आहे " पृ. ६४३. ' सांख्यनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान ' हा शब्दप्रयोग शास्त्रीय दृष्ट्या सदोष आहे. ' सांख्ये बुद्धिः–' ह्म० आत्म्याविषयीं ज्ञान, आत्म्याचें ज्ञान. सांख्यशब्द निराळा व सांख्यनिष्ठा निराळी. सांख्यशब्दाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण आचार्यांनीं भाष्यांत केलें आहे. (गी. भा. पृ. ४५ पहा) दुसऱ्या अध्यायांत कर्मयोगनिष्ठा सविस्तर सांगितलेली नाहीं, हें आम्हीं पूर्वीं दाखविलेंच आहे. अर्थात् पुरा ह्म० दुसऱ्या अध्यायांत हा अर्थ ' सरळ ' जरी कदाचित् असला तरी सयुक्तिक नाहीं. रहस्यकार पुनः म्हणतात–" पुरा ह्म० सृष्टीच्या मूळारंभीं असाही अर्थ होऊं शकेल, कारण महाभारतांत नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें निरूपण आहे तेथें सांख्य व योग (निवृत्ति व प्रवृत्ति) या दोन निष्ठा स्वतंत्रपणें भगवंतांनीं जगाच्या आरंभींच उत्पन्न केल्या आहेत, असें वर्णन आहे. " पृ. ६४३. नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें विवेचन आम्हीं स्वतंत्रपणें पुढें परिशिष्टांत करणार आहों, त्यावरूनही या दोन निष्ठा स्वतंत्र नाहींत, याविषयीं खात्री होईल.

रहस्यकार ह्मणतात–"निष्ठाशब्दाच्या मागें मोक्ष हा शब्द अध्याहृत आहे व ज्या मार्गानें गेलें असतां अखेर मोक्ष मिळतो तो मार्ग, असा त्याचा अर्थ आहे. (अर्थात् निष्ठा म्ह० मोक्षमार्ग.) गीतेप्रमाणें अशा निष्ठा दोनच आहेत. त्या दोन्ही स्वतंत्र आहेत. एक

—त्यांतील ज्ञानयोगानें म्ह० ज्ञान हाच योग, त्यानें सांख्यांची म्ह० आत्मा व अनात्मा यांविषयींचें विवेकविज्ञान ज्यांना आहे त्यांची म्ह० ब्रह्मचर्याश्रमांतून ज्यांनीं संन्यास केला आहे, वेदान्तविज्ञानानें ज्यांचें प्रयोजन अत्यंत निश्चित झालें आहे, अशा ब्रह्मामध्येंच अवस्थित झालेल्या परमहंसपरिव्राजकांची निष्ठा सांगितली.—**कर्मयोगेन-कर्म एव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां-कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः—** कर्मयोगानें वर्णाश्रमविहित धर्मसंज्ञक कर्म हाच योग त्या कर्मयोगानें योग्यांची म्ह० कर्माधिकाऱ्यांची निष्ठा सांगितली असा याचा अर्थ [ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा व

दुसऱ्याचें अंग नव्हे. " पण हे दोन मार्ग जर स्वतंत्र तर ' ज्ञानानेंच मोक्ष ' हा सिद्धान्त गीतेला मान्य नाहीं, असें म्हणावें लागतें. पण मग ' ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिं अचिरेण अधिगच्छति ' इत्यादि गीतावचनांची वाट काय ? एक दुसऱ्याचें जर अंग नव्हे तर ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ' ' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ' इत्यादि वचनांचें काय करावयाचें ? 'संन्यास व कर्मयोग या प्रकरणाचें परीक्षण' या परिशिष्टांत आम्ही पुढें यासंबंधीं सविस्तर विचार करणार आहों, तो पहावा. पण रहस्यकार निष्ठा-शब्दाचा अर्थ सर्वच ठिकाणीं मोक्षमार्ग असा करीत नाहींत. कोठें निष्ठा म्ह० अनुष्ठान-तात्पर्य असेंही म्हणतात. आचार्यांना तोच अर्थ संमत आहे. ' नि ' म्ह० निश्चयानें ' स्था ' म्ह० स्थिति. निश्चयानें स्थिति किंवा अनुष्ठानतात्पर्य म्ह० आपल्या अधिकारा-प्रमाणें जें साधन प्राप्त असेल त्यांत तत्पर होऊन राहणें, असा त्याचा अर्थ आहे. ज्ञाना-नंतर जर या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत तर त्या स्वतंत्र आहेत, त्यांतील एक दुसरीचें अंग नव्हे, हें सांगण्याचें कारणच काय आहे ? ज्ञान झाल्यावर कर्मयोग कोणाचें अंग होणार ? व ज्ञान झाल्यावर मोक्ष म्हणून जर कांहीं निराळें रहातच नाहीं, ' ज्ञानसम-कालमुक्तः ' ज्ञान होतांच मोक्ष, अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर ' ज्ञानोत्तर दोन स्वतंत्र मोक्षनिष्ठा ' तरी कशाला ? कीं रहस्यकारांच्या मतें ज्ञानानंतरही मोक्षाच्या मार्गाची आवश्यकता आहे ! जर असेल तर त्यांचे ज्ञान म्ह० आत्मज्ञान नव्हे, आचार्य म्हणतात तें ज्ञान नव्हे. आचार्य ज्याला ज्ञान म्हणतात तें आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान आहे. आत्म-साक्षात्कार झाला कीं तत्काल मुक्ति. मी कर्ता, भोक्ता, संसारी जीव नव्हे, मी अकर्ता, अभोक्ता, निर्विकार, वगैरे आहें, असा साक्षात्कार—अनुभव आल्यावर मोक्ष म्हणून कांहीं वस्तुच उरत नाहीं. मग त्याला रहस्यकारांच्या या मोक्षमार्गाची काय गरज असणार ? अर्थात् कर्मयोग व ज्ञानयोग ह्या स्वतंत्रनिष्ठा—स्वतंत्र दोन मोक्षमार्ग आहेत, असें हजार वेळां जरी कोणीं म्हटलें तरी तें म्हणणें अर्थरहित व वस्तुस्थितीला सोडून आहे. हा सर्व घोटाळा 'ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें काय करावें हें सांगण्यासाठीं गीतेचा आरंभ आहे,' अशी (गी. र. पृ. ३०२) रहस्यकारांनीं चुकीची समजूत करून घेतल्यामुळें झाला आहे.

१ परमार्थ वस्तुविषयक ज्ञान—आत्मसाक्षात्कार हा योग—युज्यते अनेन ब्रह्मणा—ज्याच्या योगानें ब्रह्माशीं युक्त होतो, तो योग, त्या ज्ञानयोगानें.

२ ' युज्यते अभ्युदयेन इति योगः ' ज्याच्या योगानें अभ्युदयाशीं युक्त होतो तो योग. दोन्ही ठिकाणीं साधन हाच योगशब्दाचा अर्थ आहे.

कर्मयोगानें कर्माधिकारी द्विजांची निष्ठा, अशी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली. ज्ञान ह्मं० परमार्थवस्तूचा–आत्म्याचा साक्षात्कार, हाच परब्रह्माशीं तादात्म्य पावण्याचा उपाय, त्यानें सांख्यांची निष्ठा. सांख्य म्ह० आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानानें युक्त असलेले म्ह० ज्ञानवान् संन्यासी. पण संन्यासी सुद्धां साधे नव्हेत, तर ब्रह्मचर्याश्रमांतून ज्यांनीं संन्यास केला आहे, पुत्रादि तीन एषणांचा त्याग केला आहे व ज्यांनीं जपादि सर्व साधनें सोडून श्रवण-मनन-निदिध्यासनांच्या योगानें वेदान्तविज्ञानानें पुरुषार्थ पूर्णपणें निश्चित केला आहे, जे ब्रह्मनिष्ठ आहेत अशा परमहंसांची ज्ञानयोगानें निष्ठा सांगितली व ज्यांचें चित्त शुद्ध झालेलें नाहीं, अशा कर्माधिकाऱ्यांना ‘ वर्णाश्रमविहित धर्म ’ या नांवाचें कर्म हाच योग म्ह० ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाचें साधन सांगितलें आहे. येथें आचार्यांना ज्ञान, सांख्य, कर्मयोग व योगी या शब्दांचा कोणता अर्थ विवक्षित आहे तें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.]

यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मात्कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः । यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें भगवानांच्या प्रतिवचनाचें व्याख्यान करून त्याचाच तात्पर्यार्थ सांगतात–)—**यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्टं**—जर एका पुरुषानें एका पुरुषार्थासाठीं ज्ञान व कर्म यांचें समुच्चयानें–सह–एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें, हें भगवानांना इष्ट असतें—**गीतासु उक्तं वा वक्ष्यमाणं वेदेषु च उक्तं**—गीतेंत मागें सांगितलें असतें, किंवा यापुढें सांगावयाचें असतें व वेदांत सांगितलेलें असतें तर—**इह उपसन्नाय प्रियाय अर्जुनाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे कथं ब्रूयात्**—येथें शरण आलेल्या प्रिय अर्जुनाला विशेष प्रकारचे भिन्नभिन्न पुरुष ज्यांचे कर्ते आहेत अशा ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा भगवान् कसे सांगतील?—**यदि पुनः अर्जुनः ज्ञानं च कर्म द्वयं श्रुत्वा स्वयं एव अनुष्ठास्यति**—बरें, जर अर्जुन–विचारपूर्वक काम करणारा असल्यामुळें ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही ऐकून स्वतःच त्या दोहोंचें अनुष्ठान करील—**तु अन्येषां भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति भगवतः मतं कल्प्येत**—पण इतरांना मी ‘भिन्न पुरुषांनीं ज्ञानकर्मानुष्ठान करावें, एकाच पुरुषानें दोन्हीं करूं नयेत, ’ असें सांगेन, असें भगवानांचें मत जर कल्पिलें—**तदा भगवान् रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतः कल्पितः**

स्यात्—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् व अप्रमाणभूत आहेत, असें कल्पिल्यासारखें होईल —**तत् च अयुक्तं**—पण तें अयोग्य आहे (अर्जुन शहाणा आहे तो ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही साधनें ऐकून त्यांचें समुच्चयानेंच अनुष्ठान करील व कृतार्थ होईल. इतरांनीं कृतार्थ व्हावें, अशी माझी इच्छा नसल्यामुळें मी त्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय न सांगतां ज्ञानाधिकारी निराळे व कर्माधिकारी निराळे, असेंच सांगेन, असा भगवानांचा आशय मानल्यास त्यांना एक अर्जुन मात्र प्रिय आहे बाकी सर्व अप्रिय, असें म्हणावें लागेल. म्हणजे भगवान् आम्हांप्रमाणेंच राग-द्वेषांनीं युक्त आहेत, असें ठरेल. त्यामुळें ते आप्त नव्हेत, अनाप्त आहेत, म्हणूनच त्यांचें म्हणणें अप्रमाण आहे, असेंही म्हणणें भाग पडेल. पण तें 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं-' १३-२७ या भगवद्वचनाच्याच विरुद्ध आहे. यास्तव समुच्चयाच्या लोभानें भगवानाला रागद्वेषवान्, अनाप्त, अप्रमाण ठरविणें सर्वथा अयोग्य आहे. आतां दोन प्रकारची निष्ठा दोन प्रकारच्या लोकांना अनुष्ठेय आहे, असा जो भगवानांनीं निर्देश केला आहे, त्याच्या फलाचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् कया अपि युक्त्या ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न**—म्हणून कोणत्याही युक्तीनें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सिद्ध होत नाहीं.—**अर्जुनेन बुद्धेः कर्मणः ज्यायस्त्वं यत् उक्तं तत् स्थितं**—यावरून अर्जुनानें ज्ञानाचें कर्माहून श्रेष्ठत्व जें सांगितलें होतें तें भगवानांनाही संमत आहे, असें ठरलें.—**अनिराकरणात्**—कारण भगवानांनीं त्याचें निराकरण केलें नाहीं. [जर भगवानांना ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ आहे, असें संमत नसतें तर त्यांनीं त्याचें निराकरण केलें असतें. ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही तुल्यबल मोक्षसाधनें आहेत, ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें असतें, पण तें कांहीं न म्हणतां मी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे, ज्ञानयोगानें सांख्यांची व कर्मयोगानें योग्यांची असें म्हटलें आहे. सांख्य-ज्ञानी ज्ञानयोगाचे अधिकारी व सांख्याहून भिन्न असलेले योगी -अर्थात् अनात्मज्ञ गृहस्थ कर्मयोगाचे अधिकारी. अर्थात्-]—**तस्याः च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनां एव अनुष्ठेयत्वं**—आणि ती कर्मयोगाहून श्रेष्ठ असलेली ज्ञाननिष्ठा संन्याश्यांनाच अनुष्ठेय आहे, असंन्यासी गृहस्थांना नाहीं.—**च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात्**—आणि त्या दोन निष्ठा निरनिराळ्या पुरुषांकडूनच अनुष्ठान करितां येण्याजोग्या आहेत, एका पुरुषाला एकाच वेळीं अनुष्ठितां येण्यासारख्या

---

१ यावरून रहस्यकारांनीं ठिकठिकाणीं ' हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र आहेत, तुल्यबल आहेत, ' पृ. ३०३ असें जें वारंवार म्हटलें आहे, हें कितपत यथार्थ आहे, याचा विचार वाचक करतीलच ! शिवाय ते मार्ग जर स्वतंत्र व तुल्यबल तर मग रहस्यकारांना संमत असलेल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाची काय वाट ? समुच्चय म्ह० दोहोंचें एकाच वेळीं अनुष्ठान, स्वतंत्र दोन मार्गांनीं एका मनुष्याला एकाच वेळीं जातां येणें जसें अशक्य तसें दोन मोक्षमार्गांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं. दोन्ही मार्ग जर सारखेच समर्थ म्ह० तुल्यबल (पृ. ३०२) तर गीतेनें त्यांतील कर्मयोगालाच अधिक चांगला म्हटलें आहे, कर्मयोगच प्रधान, बाकीचे सर्व त्याचीं अंगें, इत्यादि म्हणण्यांत काय अर्थ राहिला ?

नाहींत, असेंही सांगितल्यामुळें,—**भगवतः एवं एव अनुमतं इति गम्यते**—भगवानाला हें असेंच संमत आहे, हें निश्चित होतें. (अर्थात् भगवानांना ज्ञानकर्मसमुच्चय

---

१ सर्व अद्वैतवादी या श्लोकाचा असाच अर्थ करितात. मध्वाचार्य म्हणतात,"ज्ञान कर्माहून जरी श्रेष्ठ असलें तरी तूं आधिकारीक आहेस. म्हणून तुझा कर्मांतच अधिकार आहे. दोन प्रकारचे लोक आहेत. एक गृहस्थादिकर्मत्यागानें ज्ञाननिष्ठ होणारे सनकादिक व दुसरे जनकादिकांप्रमाणें गृहस्थादि-आश्रमांत राहूनच ज्ञानसाधनरूप युद्धादि गृहस्थधर्मांनीं युक्त असलेले, (यति-आश्रमांत कांहीं साधक असतात व कांहीं सिद्ध असतात. जे साधक असतात ते यति-आश्रमाला विहित असलेलीं ज्ञानसाधनभूत कर्में करितात. तसेच गृहस्थाश्रमांतही कांहीं सिद्ध असतात. तथापि ते लोकसंग्रहार्थ कर्म करितात.) सांख्य म्ह० ज्ञानी सनकादिक व योगी म्ह० उपायी. जनकादि ज्ञानी जरी असले तरी ते अधिकारी असल्यामुळें कर्में करीत होते. म्हणून तेही योगी म्ह० उपायीच होत. अर्जुना, तूंही जनकादिकांप्रमाणें कर्मासहच ज्ञानाला योग्य आहेस. सनकादिकांप्रमाणें कर्मत्यागानें ज्ञानाला योग्य नाहींस." मध्वाचार्यांचें हें म्हणणें फारच सयुक्तिक आहे. या श्लोकावरील रामानुजाचार्यांचें भाष्यही अत्यंत वाचनीय आहे. पण मूळ भाष्यासह अर्थ दिल्यास विस्तार होईल, म्हणून त्याचा सारांश येथें देतों. ज्यांना संशय असेल त्यांनीं मूळ भाष्य पहावें. "पूर्वींही विचित्र अधिकारी जीवांनीं भरलेल्या या लोकांत ज्ञान व कर्म यांविषयींची दोन प्रकारची निष्ठा मीं सांगितली. ती ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणें अगदीं पृथक् आहे. कारण ज्याला मोक्षाचा अभिलाष आहे असा प्रत्येक लौकिक पुरुष लागलाच कांहीं ज्ञानयोगाचा अधिकारी होत नाहीं. तर फलेच्छारहित केवळ परम पुरुषाराधनरूप कर्मांच्या योगानें मनाचा मळ पार नाहींसा झाला व इंद्रियांची विषयव्याकुलता क्षीण झाली म्हणजे तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी होतो. ‘ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां ’ गी. १८-४६ या वचनांत परम पुरुषाची आराधना हाच एक कर्मांचा विषय पुढें सांगितला जाणार आहे. दुसऱ्या अध्यायांतही ‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते० ’ इत्यादि वचनानें फलाची इच्छा न धरतां कर्मानुष्ठान कर असें सांगून त्या कर्मानुष्ठानानें विषयव्याकुलतारूप मोहांतून ज्याची बुद्धि वर निघाली आहे, त्याला ‘ प्रजहाति यदा कामान्० ’ येथून पुढें ज्ञानयोग सांगितला आहे. म्हणून सांख्यांचीच ज्ञानयोगानें स्थिति सांगितली व योग्यांची कर्मयोगानें. संख्या म्ह० बुद्धि—आत्मज्ञान, तिनें युक्त असलेले ते सांख्य;आत्मैकविषयबुद्धीनें युक्त असलेले सांख्य. जे त्या बुद्धीला पात्र नसलेले ते कर्मयोगाधिकारी. विषयांविषयीं व्याकुळ झालेल्या बुद्धीनें युक्त असलेले जे गृहस्थ त्यांना कर्मयोगाचा अधिकार व ज्यांची बुद्धि तशी विषयव्याकुल नसते त्यांना ज्ञानयोगाधिकार सांगितला आहे. त्यामुळें माझ्या उपदेशांत परस्पर विरुद्ध असें कांहीं नाहीं व व्यामिश्रही कांहीं नाहीं." ज्ञानेश्वरमहाराज असें लिहितात—" ...ये लोकीं या दोनी निष्ठा । मजची पासुनी प्रकटा । अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥ एक ज्ञानयोग म्हणिजे । जो सांख्यीं अनुष्ठिजे । जेथ ओळखीसवें पाविजे । तद्रूपता ॥ ३६ ॥ एक कर्मयोग जाण । जेथ साधक जन निपुण । होऊनियां निर्वाण । पावती वेळे ॥ ३७ ॥ हे मार्ग तरी दोनी । परी एकवटती निदानीं । जैसी सिद्ध-साध्य-भोजनीं । तृप्ति एक ॥ ३८ ॥ का पूर्वापरसरिता । भिन्न दिसती वाहतां । मग सिंधू मिळणीं ऐक्यता ।

संमत नाहीं, संन्याश्यांनाच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार आहे, असें त्यांचें मत आहे, हें यावरून ठरतें.) ३.

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं कर्म नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्-न कर्मणामनारम्भादिति। अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनही संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचाच अधिकारी होईल. कारण ज्ञान श्रेष्ठ आहे, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात–)—**मां च बन्धकारणे कर्मणि एव नियोजयसि इति विषण्णमनसं कर्म न आरभे इत्येवं मन्वानं अर्जुनं आलक्ष्य**—आणि ज्ञान श्रेष्ठ असूनही मला बंधाचें कारण जें कर्म त्यांतच तूं नियुक्त करीत आहेस, असें म्हणून खिन्नचित्त झालेल्या व मी कर्माचा आरंभ करणार नाहीं, असें मानणाऱ्या अर्जुनाला पाहून [म्ह० ज्ञान जर कर्माहून श्रेष्ठ आहे व कर्म जर संसारबन्ध उत्पन्न करणारें आहे तर तेंच करण्याविषयीं भगवान् मला कां आग्रह करीत आहे, असें मनांत म्हणून अर्जुन अतिशय खिन्न झाला आहे असें पाहून] —**भगवान् 'न कर्मणामनारंभात्' इति आह**—श्रीकृष्ण ' न कर्मणां०' इत्यादि म्हणतात.—**अथ वा ज्ञानकर्मणोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठातुं अशक्यत्वे सति**—किंवा ज्ञान व कर्म यांचा परस्पर विरोध असल्यामुळें एकाच पुरुषाकडून एकाच वेळीं त्यांचें अनुष्ठान होणें अशक्य झालें असतां—**इतरेतर-अनपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते**—परस्परांची अपेक्षा न करणाऱ्या अशाच त्या दोन साधनांना पुरुषार्थाचें हेतुत्व आहे, असें प्राप्त झालें असतां [ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा एकमेकीच्या विरुद्ध असल्यामुळें त्यांचें समुच्चयानें अनुष्ठान होणें जर अशक्य आहे तर त्या दोन्ही निष्ठा स्वतंत्रपणेंच पुरुषार्थ देतील, म्हणजे ज्ञाननिष्ठाही कर्माची अपेक्षा न करितां मोक्ष देऊं शकेल व कर्मनिष्ठाही ज्ञानाची अपेक्षा न करितां मोक्ष

पावती शेखीं ॥ ३९ ॥ तैसीं दोनीही मतें । सूचिती एका कारणातें । परी उपास्ति ते योग्यते । अधीन असे ॥ ४० ॥ देखें उत्प्लवनासरिसा । पक्षी फळासि झोंबे जैसा । सांगें नर केवीं तैसा । पावे वेगा ॥ ४१ ॥ तो हळू हळू ढाळें ढाळें । केतुलेनि एके वेळे । मार्गाचेनि वळें । निश्चित ठाकी ॥ ४२ ॥ तैसें देख पां विहंगममतें । अधिष्ठोनि ज्ञानातें । सांख्य सद्य मोक्षातें । आकळिती ॥ ४३ ॥ येर योगिये कर्माधारें । विहितेंचि निजाचारें । पूर्णता अवसरें । पावते होती ॥४४॥" यावरून वैदिक संप्रदायी भाष्यकार व टीकाकार यांचा द्वैत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि बाबतींत कितीही जरी मतभेद असला तरी ज्ञान व कर्म या निष्ठांच्या साध्य-साधनभावाविषयीं यत्किंचितही मतभेद नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. रहस्यकार पडले असांप्रदायिक ! त्यामुळें त्यांचा मार्गच निराळा ! ! !

देईल, असें ओघानेंच प्राप्त होतें, पण तसें झालें असतां-]—**कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण**—कर्मनिष्ठेला ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वानें पुरुषार्थहेतुत्व आहे, स्वतंत्रपणें नाहीं, [कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेचें कारण आहे, कर्मनिष्ठेनें ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होतो, व ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा कर्मनिष्ठा मोक्षाचें साधन होते; साक्षात् स्वतःच मोक्षाचें साधन होत नाहीं,]—**तु ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा**—पण ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा या उपायानें सिद्धरूप होत्साती स्वतंत्रपणें मोक्षाचें कारण होते, ती मग कर्मनिष्ठेची अपेक्षा करीत नाहीं, [पण ज्ञाननिष्ठा मात्र तशी नाहीं. कर्मनिष्ठा हा तिचा उपाय आहे. त्या उपायानें ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते व ती सिद्ध झाल्यावर कर्मनिष्ठेची अपेक्षा न करितां-कर्मनिष्ठेचें साह्य न घेतां स्वतंत्रपणेंच मोक्ष देते.]—**इति एतं अर्थं प्रदर्शयिष्यन् भगवान् 'न कर्मणां०' इति आह**—असा हा अर्थ प्रदर्शित करणारे भगवान् 'न कर्मणां०' या श्लोकांत सांगतात—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषः—अधिकारी पुरुष—**कर्मणां**—विहित कर्मांच्या—**अनारम्भात्**—आरंभावांचून-कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून—**नैष्कर्म्यं**—ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न अश्नुते**—प्राप्त होत नाहीं.—**संन्यसनात् एव**—केवल ज्ञानरहित संन्यासानेंच—**सिद्धिं**—ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न समधिगच्छति**—तो पुरुष प्राप्त होत नाहीं. ४.

न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्तद्विपर्ययात्तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते ॥

---

१ भाष्यकारांनीं या श्लोकाला दोन अवतरणें दिलीं आहेत-१ 'ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मी त्यासाठीं श्रवणादिक करीन, कर्म करणार नाहीं,' या अर्जुनाच्या म्हणण्याचें निराकरण करण्यासाठीं व २ 'तर मग ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा हीं दोन स्वतंत्र मोक्षसाधनें आहेत,' या म्हणण्याचें निराकरण करण्यासाठीं, पुढील श्लोक आहे. त्या श्लोकानें वरील दोन्हीं शंकांचें निरसन केलें आहे.

भाष्यार्थ—कर्मणां अनारम्भात्-अप्रारंभात्—कर्मांच्या आरंभावांचून-त्यांचा प्रारंभ केल्याशिवाय—**इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां**—या जन्मीं किंवा पूर्वींच्या दुसऱ्या जन्मीं अनुष्ठिलेल्या—**उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्व-शुद्धिकारणानां**—अनेक जन्मीं संचय करून ठेवलेल्या पापाच्या क्षयाला कारण होऊन, पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धीला कारण होणाऱ्या—**च तत्कारणत्वेन ज्ञानोत्पत्ति-द्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मणां-यज्ञादीनां क्रियाणां**—आणि चित्तशुद्धीच्या कारणत्वानें ज्ञानोत्पत्तीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होणाऱ्या कर्मांचा-यज्ञादिक्रियांचा (प्रारंभ केल्याशिवाय नैष्कर्म्य ह्म० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाहीं. कर्में चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतात, याविषयीं प्रमाण-) **पुंसः पापस्य कर्मणः क्षयात् ज्ञानं उत्पद्यते**—पुरुषाच्या पापकर्माचा क्षय झाल्यामुळें त्याला ज्ञान उत्पन्न होतें.—**यथा आदर्शतलप्रख्ये तथा आत्मनि आत्मानं पश्यति**—ज्याप्रमाणें आरशाच्या तळावरील स्वच्छतेंत-निर्मल आरशांत,त्याप्रमाणें आपल्या स्वच्छ बुद्धींत पुरुष आत्म्याला पाहतो,—**इत्यादि स्मरणात्**—अशा प्रकारचें वचन असल्यामुळें पूर्वोक्त यज्ञादि नित्य-नैमित्तिक कर्मांचा-**अनारम्भात्-अननुष्ठानात्**—आरंभ न केल्यानें, त्यांचें अनुष्ठान न केल्यास—**नैष्कर्म्यं-निष्कर्मभावं-कर्मशून्यतां-ज्ञानयोगेन निष्ठां**—नैष्कर्म्यास-निष्कर्मत्वास-कर्मशून्यतेस ह्म० ज्ञानयोगानें जी निष्ठा सांगितली आहे तिला—**निष्क्रिय-आत्मस्वरूपेण अवस्थानं इति यावत्**—ह्म० निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें जें अवस्थान-स्थिति त्या निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थेस असा याचा भावार्थ—**पुरुषः न अश्नुते-न प्राप्नोति इत्यर्थः**—पुरुष प्राप्त होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [या जन्मीं किंवा जन्मातरीं संचित केलेल्या पापाचा क्षय होण्यासाठीं केलेल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या योगानें पापाचा क्षय होतो. ह्म० चित्त शुद्ध होतें, रागद्वेषरहित होतें व चित्तशुद्धीच्या द्वारा तीं कर्में आत्मज्ञानाला कारण होतात. या-विषयीं श्रुति-स्मृति-इतिहास-पुराणादि प्रमाभूत ग्रंथांत हवीं तितकीं प्रमाणें आहेत. यास्तव नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान केल्यावांचून पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं. नैष्कर्म्य ह्म० निष्कर्मभाव-ज्ञानयोगानें निष्ठा, निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणें, ही परम अवस्था कर्मानुष्ठानानेंच क्रमानें प्राप्त होते.]—‘ **कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते** ’ **इति वचनात्**—नित्य-नैमित्तिक कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, असें वचन असल्यामुळें—**तद्विपर्ययात् तेषां आरं-भात् नैष्कर्म्यं अश्नुते इति गम्यते**—त्याच्या उलट वागल्यानें ह्म० त्या कर्मांचा आरंभ केल्यानें नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, असें ठरतें.

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला अवतरण असें देतात- “ मोक्षाच्या दोन निष्ठा कोण-त्या तें सांगितलें, आतां तदंगभूत जी अवश्य नैष्कर्म्यसिद्धि तिचें स्वरूप स्पष्ट करून दाख-वितात-” ६४३ म्ह० यांच्या मतीं ‘ नैष्कर्म्य ’ हें ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचें अंग आहे. ते सर्व श्लोकाचा अर्थ असा करितात-“ कर्मांना आरंभ केला नाहीं, म्हणजे पुरुषाला

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन " इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—" संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः " "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये " "यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् " इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते—कोणत्या वरें कारणामुळें कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं? **—इति उच्यते**—असें विचाराल तर सांगतों—**कर्मारम्भस्य एव नैष्कर्म्य-उपायत्वात्**—कर्मांचा आरंभच नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, ह्मणून कर्मारंभावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं.—**उपायं अन्तरेण उपेयप्राप्तिः न अस्ति हि**—उपायावांचून उपेयाची प्राप्ति होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—**च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वं श्रुतौ इह च प्रतिपादनात्**—आणि नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगाचें कर्मयोगोपायत्व श्रुतींत व येथें ह्म० श्रीगीतेंत प्रतिपादिलेलें आहे: [नैष्कर्म्य ह्म० कर्मांचा अभाव, हेंच ज्ञानयोगाचें स्वरूप आहे. अशा ज्ञानयोगाचें कर्मयोग हें साधन आहे. कर्मयोग हा ज्ञानयोगाचा उपाय आहे; व ही गोष्ट श्रुति-स्मृतिप्रमाणांनीं सिद्ध आहे. ती कशी तेंच प्रमाणपूर्वक दाखवितात–)—**श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य वेद्यस्य आत्मलोकस्य वेदनोपायत्वेन**—श्रुतींत तर या प्रस्तुत वेद्य–जाणण्यास योग्य अशा आत्मलोकाला जाणण्याचा उपाय या रूपानें—'**तं एतं ब्राह्मणाः वेदानुवचनेन यज्ञेन विविदिषन्ति**—' (बृ.भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३७) त्या या प्रकृत आत्मलोकाला ब्राह्मण वेदानुवचनानें, यज्ञानें, दानानें, उपवासानें जाणण्याची इच्छा करितात—**इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितं**—इत्यादि वचनानें कर्म-

---

नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, असें नाहीं आणि कर्मांचा संन्यास केला म्ह० तेवढ्यानेंच सिद्धि मिळतें असें नाहीं. " या अर्थांत नैष्कर्म्याचें स्वरूप कोठें सांगितलेलें दिसत नाहीं. त्यांत श्लोकाच्या दोन्ही अर्धांचा अर्थ एकच आहे, असें वाटतें. म्हणजे त्यावर पुनरुक्ति हा दोष येतो. दोन्ही निष्ठांचें नैष्कर्म्य अंग आहे, असेंही त्या अर्थावरून सिद्ध होत नाहीं. कर्मांचा आरंभ न केल्यानें नैष्कर्म्य मिळतें असें नाहीं, व कर्मांचा संन्यास केल्यानेंच सिद्धि मिळते असें नाहीं, या अर्थांत विशेष काय आहे ? ' कर्मांचा आरंभ न केल्यानें ' व ' संन्यास केल्यानें ' यांत आम्हांला तर कांहींच भेद दिसत नाहीं. तसेंच, ' नैष्कर्म्य प्राप्त होतें असें नाहीं ' व ' सिद्धि मिळत्ये असें नाहीं ' यांतही कांहीं फरक दिसत नाहीं. तेव्हां भगवानांनीं या श्लोकांत पहिल्या अर्धानें जें सांगितलें आहे तेंच दुसऱ्या अर्धानें सांगितलें, असें समजावयाचें कीं काय ? रहस्यकारांचा प्रस्तुत अर्थ सर्वथा अनुपपन्न आहे, हें यावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल.

योगाला ज्ञानयोगाचें उपायत्व सांगितलें आहे.—**च इह अपि ' संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । '** अ. ५ श्लो. ६ **' योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये '** अ. ५ श्लो. ११ **' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् '** अ. १८ श्लो. ५ **इत्यादि प्रतिपादयिष्यति**—आणि येथेंही ' हे अर्जुना परमार्थ संन्यास योगावांचून प्राप्त होणें फार कठिण आहे. ' ' कर्माधिकारी गृहस्थ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात. ' ' यज्ञ, दान व तप हीं मनुष्यांच्या चित्ताला पावन करणारीं आहेत ' इत्यादि पुढें प्रतिपादन करतील.

ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पहिल्या अर्धाचें व्याख्यान करून आतां उत्तरार्धाचें व्याख्यान अवतरणपूर्वक करितात-)—**ननु च ' अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्-' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासात् अपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति**—अहो पण ' सर्व भूतांना अभय देऊन संन्यास करावा ' इत्यादि वचनांत कर्तव्यकर्मांच्या संन्यासानेंही नैष्कर्म्याची प्राप्ति होते, असें स्मृतिवचन सांगतें,—**लोके च कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं इति प्रसिद्धतरं**—आणि व्यवहारांत कर्मांचा आरंभ न केल्यानें नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, हें सुप्रसिद्ध आहे.—**अतः च नैष्कर्म्यार्थिनः कर्मारम्भेण किं इति प्राप्तं अतः 'न च संन्यसनात् एव इति ' आह**—ह्मणून नैष्कर्म्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूच्या कर्मारंभानें काय होणार, त्याला त्याचा काय उपयोग ? अशी शंका प्राप्त होते. ह्मणून भगवान् 'न च संन्यासनात्०' या उत्तरार्धानें सांगतात—**संन्यसनात् एव केवलात्-ज्ञानरहितात् परित्यागमात्रात् एव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां न समधिगच्छति -न प्राप्नोति**—नुस्त्या संन्यासानेंच ह्म० केवल-ज्ञानरहित कर्मपरित्याग केल्यानेंच

१ कर्मयोग ज्ञानयोगाचा किंवा नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, ही गोष्ट आचार्य श्रुतिस्मृतिप्रमाणांनीं सिद्ध करीत आहेत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पण रहस्यकार ' कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचा परस्पर कांहीं संबंध नाहीं,त्यांचा अंगांगी भाव नाहीं,' हें आपलें म्हणणें मात्र तसें श्रौत-स्मार्त प्रमाणांनीं सिद्ध करीत नाहींत, हेंही ध्यानांत धरलें पाहिजे. २ ' शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः० ' बृह. भा. अ. ४ पृ. ३६२ ' संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः० ' मुं. भा. पृ. ११३. इत्यादि दुसरीं श्रुतिवचनें आदिशब्दानें घ्यावीं. ३ 'यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ' ज्या ज्या विषयापासून निवृत्त होतो त्या त्यापासून मुक्त होतो, सर्व विषयांपासून निवृत्त झाल्यानेंच त्याला थोडेसें सुद्धां दुःख अनुभवावें लागत नाहीं. इत्यादि लौकिक वचनें प्रसिद्धच आहेत.

सिद्धीला ह्म० नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगनिष्ठेला पुरुष प्राप्त होत नाहीं. [अर्थात् ज्ञानासह संन्यासानें नैष्कर्म्यप्राप्ति होते. ज्ञानासाठीं चित्तशुद्धि व्हावी लागते व चित्तशुद्धीला नित्य-नैमित्तिक कर्मांची अपेक्षा आहे. यास्तव कर्मांच्या अनुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं. ज्ञानरहित केवल कर्मत्याग केल्यानेंच कांहीं नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते नाहीं.] ४.

---

१ या श्लोकाचा आचार्यांनीं केलेला अर्थ वाचकांपुढें आहेच. रहस्यकारांचाही आहे.त्यांतील सयुक्तिक अर्थ कोणता तें सुज्ञ वाचक ठरवितीलच,तथापि त्यांतील गुणदोषांचें विवेचन आम्ही दिग्दर्शनार्थ करतों. प्रथम येथें हें सांगणें उचित आहे कीं,कर्मयोगानिष्ठा हा उपाय व ज्ञानयोग-निष्ठा हें साध्य-उपेय आहे याबद्दल संस्कृत टीकाकारांचा मतभेद नाहीं.याविषयीं मध्वाचार्य म्हणतात—‘कर्मणां युद्धादीनां अनारंभेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मतां न प्राप्यते ...।’ युद्धादि कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य–निष्कर्मभाव–मोक्ष प्राप्त होत नाहीं. (कर्में न केल्यानेंच जर मुक्ति मिळणें शक्य असतें तर ती वृक्षादि स्थावरांनाही मिळाली असती.) रामानुजाचार्य म्हणतात—“न शास्त्रीयाणां कर्मणां अनारंभादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां आप्नोति ...” शास्त्रीय कर्मांचा आरंभ केल्यावांचूनच पुरुषाला नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाहीं. (आरंभिलेल्या शास्त्रीय कर्मांचा त्याग केल्यानेंच कांहीं सिद्धि मिळत नाहीं. परम पुरुषाराधन हीच फलेच्छारहित कर्मांची सिद्धि आहे. अर्थात् निष्काम कर्मांच्या योगानें गोविंदाची आराधना न केल्यामुळें ज्यांचा अनादि कालापासून प्रवृत्त झालेला अनन्त पापसंचय क्षीण झालेला नाहीं, अशा लोकांना इंद्रियोपशमपूर्वक आत्मनिष्ठा मिळणें फार कठिण आहे;वल्लभसंप्र. टीका–“कर्मणामनारंभात्–अकरणात् नैष्कर्म्यं–कर्मादिरहितभावं भक्तिरूपं न प्राप्नोति।... संन्यसनादेव स्वरूपाज्ञानात् केवलत्यागेन सिद्धिं त्यागफलं न सम्यक् प्राप्नोति॥” कर्में न केल्यानें नैष्कर्म्य–भक्तिरूप कर्मादिरहितभाव प्राप्त होत नाहीं. स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें केवल कर्मांचा त्याग केल्यानें सिद्धि म्ह० त्यागाचें फळ प्राप्त होत नाहीं, इत्यादि.फार काय पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजही—“वांचोनि कर्मारंभ उचित। न करितां सिद्धवत्। कर्महीना निश्चित। होईजेना॥ ४५ कीं प्राप्त कर्म सांडिजे। एतुलेनी नैष्कर्म्य होईजे। हें अर्जुना वायां बोलिजे। मूर्खपणें ॥ ४६ ॥ सांगें पैल तीरा जावें। ऐसे व्यसना कां जेथ पावे। तेथं नावेतें त्यजावें। घडे केवीं ॥ ४७॥” असें स्पष्ट म्हणत आहेत. हा अर्थ आचार्यांच्या भाष्याला अगदीं सोडून नाहीं, हें निराळें सांगावयास नकोच. पण या दोन निष्ठा एकमेकींच्या अंगभूत नव्हेत, असें मोठ्या आवेशानें व पुनः पुनः सांगून श्रीशंकराचार्यादिकांवर रहस्यकार असे घसरले आहेत–“...नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञान असें मानून कर्मांना आरंभ न केल्यानें ज्ञान होत नाहीं म्ह० कर्मांनींच ज्ञान होतें. कारण कर्म हें ज्ञानाचें साधन आहे, असा संन्यासमार्गीय टीकाकारांनीं या श्लोकाचा अर्थ आपल्या संप्रदायास अनुकूल करून घेतला आहे. पण हा अर्थ सरळ किंवा बरोबरही नाहीं.” रहस्यकारांचा अर्थ किती बरोबर आहे, तें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. ‘नैष्कर्म्य म्ह०ज्ञान’ असा अर्थ फक्त एका श्रीधरांनीं केला आहे. मध्वाचार्यादि आचार्य, नीलकंठ, मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार व ज्ञानेश्वरमहाराजही नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञानयोगनिष्ठा असाच अर्थ करितात. “म्हणोनि आइकें पार्था। जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था। तया

उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥ ” नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञानयुक्त संन्यास हा अर्थ आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांस संमत आहे. नित्य व नैमित्तिक यज्ञ, दान, तप इत्यादि कर्मांच्या योगानें चित्तशुद्धि होते, ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होते. आत्म्याला जाणण्याची इच्छा–जिज्ञासा उत्पन्न होते. नंतर श्रवण, मनन व निदिध्यासन, यांनीं आत्मज्ञान होतें. त्या ज्ञानानेंच नैष्कर्म्यावस्था म्ह० ज्ञानयुक्त संन्यास ही अवस्था प्राप्त होते, असा वेदान्त-सिद्धान्त आहे व त्याला अनुसरूनच वेदान्ती टीकाकारांनीं कर्मांवांचून चित्तशुद्धीच्या द्वारा नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं, असें म्हटलें आहे.पण ‘कर्मांनींच ज्ञान होतें’ हा अर्थ रहस्यकारांनीं त्यांच्यावर कां लादला आहे कोण जाणें ! ‘ संन्यासमार्गीय टीकाकारांनीं या श्लोकाचा अर्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल करून घेतला आहे ’ हें म्हणणेंच बरोबर नाहीं. कारण त्यांचा संप्रदाय म्हणजे औपनिषद संप्रदाय. उपनिषदांत व तदनुसारी स्मृतींत कर्में ज्ञानाचीं परंपरासाधनें आहेत असें स्पष्ट म्हटलें आहे. वर भाष्यांत त्यांतील वचनांचा उल्लेख आलाच आहे. तेव्हां त्यांनीं मूळाला सोडून अर्थ केला आहे, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. रहस्य-कारांनीं मात्र नैष्कर्म्यशब्दाचा स्पष्ट अर्थ कोठेंच केला नाहीं व जेथें त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे तेथेंही त्याला मूळ प्रमाण कांहीं दिलें नाहीं. नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ ‘नैष्कर्म्य’ असाच करून टीपेंत त्याचें स्पष्टीकरण असें केलें आहे–“ कर्म म्हटलें कीं तें बंधक असावयाचें हें सांगा-वयास नको. म्हणून पाऱ्याचा उपयोग करण्यापूर्वीं तो मारून ज्याप्रमाणें वैद्य शुद्ध करून घेतात तद्वत् कर्में करण्यापूर्वी त्यांचें बंधकत्व किंवा दोष जेणें करून नाहींसा होईल, असा उपाय करावा लागतो व अशा युक्तीनें कर्में करण्याची जी स्थिति तिला नैष्कर्म्य असें म्हणतात. याप्रमाणें नांगी मोडलेलें कर्म मोक्षाला प्रतिबंधक होत नसल्यामुळें ही स्थिति कशी संपादन करावी, हा मोक्षशास्त्रांतील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ” पृ. ६६४. पण रहस्यकारांच्या या स्पष्टीकरणाला आधार काय ? नैष्कर्म्य म्ह० कर्मांतील बंधकत्व नाहींसें होईल अशा युक्तीनें तें करणें, हा रहस्यकारांचा अर्थ संस्कृत वाङ्मयांत आजपर्यंत कधीं कोणीं कोठें तरी केला आहे का ? जर केलेला नसेल तर तो त्यांचा स्वकपोलकल्पित अर्थ आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? ते म्हणतात “ नैष्कर्म्य म्ह० कर्मशून्यता नव्हे.” (६४५). आम्ही उलट विचारतों कीं ती कां नव्हे ? निष्कर्म म्ह० कर्मांतून सुटणें. त्याचा भाव–निष्कर्मपणा म्ह० नैष्कर्म्य. तेव्हां नैष्कर्म्य म्ह० कर्मशून्यता कशी नव्हे ? हा झाला नैष्कर्म्यशब्दाचा यौगिक अर्थ. त्याचा रूढ अर्थ संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हाच आहे. पुढें अठराव्या अध्यायांत श्लो. ४९ ‘ संन्यासानें परम नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते ’ असें स्पष्ट म्हटलें आहे. पण रहस्यकार त्यांतील संन्यासशब्दाचा अर्थ आपल्या संप्रदायाला जुळेल असा करून घेतात. ‘ संन्यासेन ’ म्ह० कर्मफलाच्या संन्यासानें असा करितात. तो बरो-बर नाहीं, हें आम्ही पुढें योग्यस्थानीं दाखवूं. रहस्यकार म्हणतात–‘ कर्म सोडूं म्हटलें तरी तें कोणाला सुटत नाहीं ’ ६४२ हा जर निरपवाद सिद्धान्त मानला तर मग सांख्यांच्या ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाहीं ! तेव्हां भगवानांनीं असल्या असंभाव्य निष्ठेचा उल्लेख तरी कशाला केला ? मीं या लोकीं दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली, असें वृथा कशाला म्हटलें ? कर्में जर कधींच व कोणाचींच सुटत नाहींत तर सर्व कर्मयोगीच, ज्ञानयोगी कोणीच नाहीं, तेव्हां निष्ठा एकच राहिली व ती कर्मयोगनिष्ठाच होय. हें आम्ही अनु-

मान काढीत नाहीं. तर त्याला रहस्यकारांच्याच हातच्या अक्षरांचें प्रमाण देतों तें पहा—" नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होण्यास कर्में न सोडतां ज्ञानानें आसक्तीचा क्षय करून कर्में सदैव करीत राहणें, हाच काय तो एक मार्ग शिल्लक राहतो. कारण ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें साधन असलें तरी कर्मशून्य राहणें कधींच शक्य नसल्यामुळें त्याचें बंधकत्व नाहींसें होण्यास आसक्ति सोडून तीं करणें जरूर पडतें, यासच कर्मयोग म्हणतात व हाच ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक मार्ग विशेष योग्यतेचा म्ह० श्रेष्ठ आहे." पण या उताऱ्यांत केवळ अपसिद्धान्तच नव्हे तर पूर्वोत्तरविरोधही आहे. कसा तो पहा—हाच एक मार्ग शिल्लक राहतो व ज्ञान हेंच मोक्षाचें साधन, हें जर खरें तर 'ज्ञानोत्तर हे दोन्ही मार्ग मोक्षदृष्ट्या स्वतंत्र म्ह० तुल्यबल आहेत' (पृ. ३०३) या म्हणण्याची संगति कशी काय लावावयाची ? तसेंच ते जर स्वतंत्र तर ज्ञानकर्मसमुच्चय कसा ? असो; रहस्यकारांनीं केलेला नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ अयोग्य व प्रमाणशून्य आहे, हें दाखविल्यावर आतां आचार्यांनीं केलेला अर्थच सयुक्तिक कसा आहे तें दाखविणें भाग आहे. भगवानांनीं तिसऱ्या श्लोकांत ज्ञानयोगानें सांख्यांची व कर्मयोगानें योग्यांची अशी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली. म्ह० या मनुष्य लोकांतील त्रैवर्णिकांमध्यें दोन प्रकारचे लोक दिसतात. एक ज्ञानी—स्थितप्रज्ञ—निष्काम संन्यासी व दुसरे अज्ञ—अस्थितप्रज्ञ—सकाम गृहस्थ. ज्ञानी स्थितप्रज्ञ फार विरळा आढळतात ही गोष्ट खरी. पण प्रत्येकानें ज्ञानी व स्थितप्रज्ञ व्हावें, अशीच वैदिक धर्माची आकांक्षा असल्यामुळें स्थितप्रज्ञाची निष्ठाही त्याला सांगणें भाग होतें व त्यानें दोन प्रकारचा धर्म सांगितला आहे, हें उपोद्घात भाष्यांतच आचार्यांनीं सांगितलें आहे. भगवानांनीं गीता हें शास्त्र अर्जुनाला केवळ युद्धाला सज्ज करण्यासाठींच सांगितलें, अशी आचार्यांची समजूत नाहीं. तर अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तोच दोन प्रकारचा वैदिक धर्म त्यांनीं गीतेंत सांगितला आहे, असें ते समजतात. येथील दोन निष्ठा हाच तो दोन प्रकारचा धर्म आहे. सकाम कर्में हाच प्रवृत्ति धर्म व निष्काम कर्में, एषणात्यागरूप संन्यास, ध्यान, समाधि, ज्ञान हा निवृत्ति धर्म. शुभाशुभ देहाची प्राप्ति—जन्म-मरण-सुख-दुःखभोग इत्यादिरूप संसारांत प्रवृत्त करणारा जो धर्म तो प्रवृत्ति धर्म. सकाम कर्में देवादिस्थानांच्या प्राप्तीला जरी कारण होत असलीं तरी तीं संसाराची निवृत्ति करीत नाहींत, त्यांत प्रवृत्तच करितात. म्हणून तो प्रवृत्ति धर्म होय. तोच फलाची इच्छा न धरतां केला असतां चित्तशुद्ध्यादि क्रमानें संसारनिवृत्तीला कारण होतो. गीतेंत प्रवृत्तिमार्गाचा उपदेश जरी केला आहे तरी सकाम प्रवृत्तीचा नाहीं, निष्काम प्रवृत्तीचा आहे. त्यामुळें उपनिषदांप्रमाणेंच गीतेंतही संसाराची निवृत्ति करणाऱ्या प्रवृत्तीचाच उपदेश आहे. वेदोक्त कर्मकांडांत सकाम कर्मेंच सांगितलीं आहेत. पण तीं ज्ञानमार्गाच्या उपयोगीं नाहींत. उलट विरोधी आहेत म्हणून ज्ञानकांडांत त्यांची निंदा केलेली आढळते, गीतेंतही त्यांची तशीच निंदा केलेली दिसते अ. २ श्लो. ४२-४४ अ. ९ श्लो.२०-२१ पहा. पण तीं सकाम कर्मेंही मनुष्याच्या स्वाभाविक कर्मांना—यथेष्ट प्रवृत्तीला प्रतिबंध करीत असल्यामुळें प्रथम त्यांची आवश्यकता आहेच. पण पुढें स्वाभाविक प्रवृत्तीला पूर्णपणें प्रतिबंध होऊन पुरुष शास्त्राप्रमाणेंच आचरण करूं लागला म्हणजे त्याला उपासनेमध्यें प्रवृत्त करण्यासाठीं वेद प्रथम निष्काम कर्मांमध्यें प्रवृत्त करतो. फलाची इच्छा न धरितां कर्में करणें, मी यांचा कर्ता

आहे, अशी आसक्ति न ठेवितां कर्मे करणें, ईश्वरार्पण बुद्धीनें कर्मे करणें, येथूनच उपासनेला आरंभ होतो. अर्थात् निष्काम कर्मे करणें किंवा आसक्ति सोडून वगैरे कर्मे करणें, ही लौकिक स्थूल दृष्टीनें जरी प्रवृत्ति भासली तरी पारमार्थिक सूक्ष्मदृष्ट्या ती निवृत्तीच आहे. गीता स्वधर्मरूप कर्मेच करावयास सांगते, पण तीं सकाम नव्हे, निष्काम, व तींही अखेरपर्यंत म्ह० ज्ञान झाल्यावरही मरेपर्यंत करावीं, असें सांगत नाहीं. (अ. ६ श्लो. ३ पहा.) ज्ञानाची योग्यता प्राप्त व्हावी, चित्ताची शुद्धि व्हावी म्हणून निष्काम कर्मे आहेत. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर निष्काम कर्मे कर, असें सांगण्याची गरजच रहात नाहीं. कारण चित्त सर्वथा निष्काम झाल्यावांचून आत्मज्ञानच संभवत नाहीं. तेव्हां अगोदरच निष्काम झालेल्या ज्ञानी स्थितप्रज्ञाला तूं आसक्ति सोडून निष्काम कर्मे कर असें सांगणें म्ह० भोजन करून तृप्त झालेल्या मनुष्याला तूं आपल्या क्षुधाशांतीसाठीं स्वयंपाक कर, असें सांगण्यासारखेंच आहे. जगांत चार प्रकारचे लोक असतात १ पामर, २ शास्त्रदृष्टि, उत्कर्षेच्छु, ३ जिज्ञासु, मुमुक्षु, साधक व ४ सिद्ध, ज्ञानी. पामरांसाठीं शास्त्र कांहीं सांगत नाहीं. ऐहिक व पारलौकिक अभ्युदय इच्छिणाऱ्या लोकांसाठीं काम्य कर्मांचें विधान करतें. जिज्ञासु वगैरे लोकांसाठीं निष्काम कर्म, उपासना वगैरे सांगतें. पण ज्ञानी सिद्धासाठीं कोणतेंही साधन सांगत नाहीं. कारण ज्ञानी होणें याचा अर्थ त्यानें कृतकृत्य होणें होय. पुरुषाला ज्ञानी व सिद्ध करण्यासाठींच वेदशास्त्रांची सकाम कर्मांपासून प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळें पुरुष सिद्ध झाला कीं वेद कृतकार्य होतो. ज्ञानानंतर त्याला जिज्ञासाही जर रहात नाहीं तर इतर लौकिक इच्छा कोठून राहणार? अर्थात् या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेली ज्ञाननिष्ठा हें अशा सिद्धाचें लक्षण आहे, साधन नव्हे, कारण ती निष्ठा त्याला प्रयत्नानें टिकवावी लागत नाहीं. ती निष्ठा हा त्याचा स्वभावच बनलेला असतो. पण नित्यकर्मे, उपासना यांच्या योगानें ज्यांची चित्तशुद्धि झालेली असते व ज्ञानासाठीं जे श्रवणादि करीत असतात त्यांना ही ज्ञाननिष्ठा प्रयत्नानें संपादन करावी लागते. अशा लोकांना जिज्ञासु किंवा साधक म्हणतात. अर्थात् अशा साधकांसाठींच ज्ञाननिष्ठेचें विधान केलेलें असतें. आचार्यांनीं ही गोष्ट पूर्वी पृ. १९३ स्पष्टपणें सांगितली आहे. वैदिक साधनांचा क्रम हा अशा तऱ्हेचा आहे. त्यामुळें कर्मयोग हें ज्ञानयोगाचें साधनच आहे. ह्मणून कर्मानुष्ठानावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं, हें आचार्यादिकांचें म्हणणें सर्वथा निर्दोष आहे. प्रकरण ज्ञानयोग व कर्मयोग या द्विविध निष्ठेचें आहे. त्यामुळें 'कर्मणां' शब्दानें कर्मयोगाचें व 'नैष्कर्म्य-' शब्दानें ज्ञानयोगाचेंच ग्रहण करणें उचित आहे. रहस्यकार म्हणतात— "कर्माच्या ठिकाणीं असलेली आपली आसक्ति सोडणें हीच ती युक्ति होय." पृ. ६४५ पण ज्ञानोत्तर ही युक्ति कशाला? ज्ञान झाल्यावरही कर्मामध्यें आसक्ति राहते, असें रहस्यकार समजतात कीं काय? जर रहात असेल तर तें ज्ञान काय कामाचें? तसलें ज्ञान मोक्ष काय देणार? जर रहात नसेल तर ज्ञानोत्तर आसक्ति सोडून कर्मे करावीं, हें म्हणणें व्यर्थच नव्हे का? पुनः ते म्हणतात—"संन्यासमार्गी लोक सर्व कर्मांचा संन्यास करून ज्याअर्थी मोक्ष मिळवितात त्याअर्थी मोक्षप्राप्ति सिद्ध होण्यास कर्म सोडणें जरूर आहे. पण या कोटिक्रमास गीतेचें असें उत्तर आहे कीं, संन्यासमार्गीयांस मोक्ष मिळतो खरा, पण तो त्यांनीं कर्मे सोडल्यामुळें मिळत नसून मोक्षसिद्धि हें त्यांच्या ज्ञानाचें फळ होय. कर्मे

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**कश्चित्**—कोणीही—**क्षणं अपि**—एक क्षणभर-सुद्धां—**अकर्मकृत्**—कर्म न करणारा असा,कर्म सोडून—**जातु**—केव्हांही—**न तिष्ठति**—रहात नाहीं.—**हि**—कारण—**अवशः एव सर्वः**—कर्माच्या अधीन असलेलाच प्रत्येक प्राणी–प्रकृतिपराधीन असलेला हरएक जीव—**प्रकृतिजैः गुणैः**—ईश्वराच्या अचिन्त्य शक्तीपासून झालेल्या सत्त्व-रजस्तमोगुणांकडून—**कर्म**—कर्म—**कार्यते**—करविला जातो. गुण प्रत्येक अज्ञ जीवाकडून कर्म करवितात. ५.

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् । कस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति—‘ गुणैर्यो न विचाल्यते ’ इति । सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्म-

---

सोडून देण्यानेंच जर सिद्धि मिळेल तर दगडालाही मुक्ति मिळाली पाहिजे. ” ६४५. पण हें गीतेचें उत्तर गीतेंत कोठेंसें आहे, तें सांगितलेलें नाहीं. गीतारहस्यांत गीतेच्या, कर्मयोगशास्त्राच्या, श्रीकृष्णांच्या व व्यासांच्या नांवावर अशीं पुष्कळ मतें ठोकून दिलेलीं आहेत. पण त्याला आधार कोठेंच दाखविलेला नाहीं व जेथें दाखविला आहे, तेथें त्याचा विपर्यास करून दाखविला आहे. उदाहरणार्थ याच पृष्ठावरील १८-४८ व ४९ श्लोकांचा आधार पहा. मोक्ष ज्ञानानेंच मिळतो ना ? कर्मत्यागानें मिळत नाहीं, हें खरें ना ? मग आचार्य तरी काय सांगतात ? ज्ञाननिष्ठारूप धर्मानेंच मोक्ष मिळतो, हेंच म्हणतात. पृ. ७ पण ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन्ही निष्ठा एकत्र संभवतात का ? जर संभवत असतील तर हे दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, या म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे ? कीं मी आत्मा अकर्ता, अभोक्ता, निर्विकार, निष्क्रिय आहें असें ज्ञान व मी कर्ता आहें, सक्रिय आहें, असें ज्ञान व त्या ज्ञानानेंच होणारें कर्म हीं दोन्ही एकत्र संभवतात, असें रहस्यकारांचें मत आहे ! आचार्य म्हणतात तशा ज्ञानाबरोबर कर्म संभवत नाहीं. अर्थात् ज्ञानानें मोक्ष-सिद्धि होते इतकें कबूल केलें, कीं ज्ञानाबरोबर कर्मत्याग आलाच. कर्मांचा त्याग करविणें, हा ज्ञानाचा स्वभाव आहे. केवल [ह्म० ज्ञानावांचून] कर्में सोडल्यानेंच मोक्ष मिळतो, असें आचार्यांचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंच म्हणणें नाहीं. त्यामुळें ‘दगडालाही मुक्ति मिळेल’ हें म्हणणें सर्वथा अप्रासंगिक आहे. आपलें मत ‘येन केन प्रकारेण’ गीतेच्या माथीं मारण्यासाठीं रहस्यकारांनीं आपल्या ग्रंथांत संन्यासमार्गीयांचा असा वारंवार निष्कारण द्रोह व उपहास केला आहे. त्याचें दिग्दर्शन आम्हीं पूर्वी केलें आहे व पुढेंही करूं. उपहास किंवा शब्दछल आह्मांलाही करतां येईल. कारण ‘ कर्मयोगानेंच जर मोक्ष मिळेल तर तो मरेपर्यंत कर्में करणाऱ्या पशु-पक्षी-कीटादिकांनाही मिळाला पाहिजे ’ असें उलट म्हणतां येण्यासारखें आहे !

योगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रात् एव ज्ञानरहितात् नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं पुरुषः न अधिगच्छति—कोणत्या बरें कारणामुळें नुसत्या ज्ञानरहित कर्मसंन्यासानेंच नैष्कर्म्यरूप सिद्धीस पुरुष प्राप्त होत नाहीं ? **—इति हेत्वाकांक्षायां 'न हि०' इति आह**—तें कारण जाणण्याची अकांक्षा झाली असतां भगवान् 'न हि०' या श्लोकानें सांगतात—**हि-यस्मात् कश्चित् क्षणं अपि कालं जातु-कदाचित् अकर्मकृत् सन् न तिष्ठति**—कारण कोणीही एक क्षणभरसुद्धां केव्हांच न कर्म करणारा असा होत्साता रहात नाहीं.—**कस्मात्**—कां बरें ?—**हि-यस्मात् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः-प्रकृतितः जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः अवशः एव कर्म कार्यते**—कारण सर्व-प्रत्येक प्राणी प्रकृतिजन्य ह्म० प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्व-रज-तम या गुणांकडून पराधीनच होत्साता कर्म करविला जातो. (अहोपण सर्वच म्ह० ज्ञानीसुद्धां जर गुणपरवश होऊन कर्म करविला जाऊं लागला तर मग संन्यासवचनाला अवकाशच राहत नाहीं, अशी शंका घेऊन आचार्य ह्मणतात-)—**अज्ञः इति वाक्यशेषः**—'सर्व' या शब्दापुढें 'अज्ञः' असा वाक्यशेष जोडावा. (पण असा शेष लावण्यास प्रमाण काय ? उत्तर-)—**यतः वक्ष्यति 'गुणैः यो न विचाल्यते'**—अ. १४ श्लो. २३—**इति**—कारण भगवान् पुढें गुणातीताच्या लक्षणांत 'जो सत्त्वादि गुणांकडून स्वरूपदर्शनावस्थेपासून ढळविला जात नाहीं' असें सांगणार आहेत. [आत्मज्ञानी गुणांकडून चंचल करविला जात नाहीं, म्हणूनच तो गुणातीत होय, असें म्हटलेलें असल्यामुळें सत्त्वादि गुण इच्छा, लोभ, मोह इत्यादिकांच्या योगानें अज्ञ, व गुणातीत न झालेल्या मनुष्यांच्या शरीरेंद्रियसंघातालाच कर्मामध्यें प्रवृत्त करूं शकतात. तसेंच]—**सांख्यानां पृथक्करणात्**—ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा, असें म्हणून योग्यांपेक्षां सांख्यांना पृथक् केलेलें असल्यामुळें—**अज्ञानां एव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां**—अज्ञजनासाठींच कर्मयोग आहे, ज्ञानी लोकांसाठीं कर्मयोग नाहीं,—**तु ज्ञानिनां गुणैः अचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगः न उपपद्यते**—आणि गुणांकडून चंचल न केल्या जाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांचें स्वतः म्ह० स्वाभाविक चलन संभवतच नसल्यामुळें त्यांचा कर्मयोग संभवत नाहीं. (आत्म्याच्या ठिकाणीं स्वाभाविक चलनाचा अभाव कसा आहे तें-) **—तथा च 'वेदाविनाशिनं' इत्यत्र व्याख्यातं**—'वेदाविनाशिनं' अ.२ श्लो.२१. या श्लोकाच्या व्याख्यानाचे वेळीं सविस्तर सांगितलें आहे. [अर्थात् अनात्मज्ञ पुरुष सत्त्वादि गुणांच्या अधीन असल्यामुळें गुणांकडून कर्मामध्यें प्रेरित केला जातो. पण गुणातीत ज्ञानी आत्मरूप झाल्यामुळें गुणांकडून कर्म करविला जात नाहीं, आत्मा **स्वभावतः**

तर निष्क्रियच आहे. त्यामुळें येथील सर्व हा शब्द केवल कर्माधिकारी अज्ञांनाच उद्देशून आहे. ज्ञाननिष्ठाधिकारी सांख्यांना उद्देशून नाहीं.] ५.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

अन्वयार्थ—यः विमूढात्मा—जो अत्यंत मूढबुद्धि पुरुष—**कर्मेन्द्रियाणि**—कर्मेन्द्रियांचें—**संयम्य**—संयमन करून—**इन्द्रियार्थान्**—विषयांचें—**मनसा**—मनानें—**स्मरन्**—स्मरण करीत—**आस्ते**—राहतो—**सः**—तो—**मिथ्याचारः**—ढोंगी—**उच्यते**—म्हटला जातो. ६.

---

१ रहस्यकार 'सर्व'शब्दाचा अर्थ ज्ञानी व अज्ञानी असे सर्व देहधारी मानव असा करितात. पण मग त्यांबरोबर पशु-पक्ष्यादि इतर देहधारी जीवांचीही गणना कां करूं नये? कारण ते म्हणतात—" कर्म सोडण्याचें मनांत आणलें तरीही देह आहे तोंपर्यंत निजणें, बसणें, इ. कर्में कधींच बंद होत नसल्यामुळें (गी. ५.९,१८.११,). कोणीही मनुष्य कधींच कर्मशून्य होऊं शकत नाहीं. म्हणून कर्मशून्यरूपी नैष्कर्म्यही अशक्य होय. " ६४४ पण पश्वादिकांचींही निजणें, बसणें इत्यादि कर्में कधींच बंद होत नाहींत. मग एकट्या ' मनुष्याचींच होत नाहींत, ' असा संकोच कां केला आहे? तेव्हां ' कर्मशून्यरूपी नैष्कर्म्य अशक्य होय ' असें ठरवितांना सर्वशब्दाचा अर्थ—कोणीही प्राणी—असाच करणें उचित होतें, पशुही गुणांकडून परतंत्र केले जातात व गुणाधीन होऊन कर्म करितात. म्हणूनच आचार्यांनीं ' सर्वः प्राणी ' असें भाष्यांत म्हटलें आहे व तेंच बरोबर आहे. पण रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'सर्व' या शब्दाच्या अर्थाचा ' सर्व मनुष्य ' असा संकोच जरी केला तरी सर्वच मनुष्य जर कर्मावांचून क्षणभरही राहूं शकत नाहीं तर भगवानांनीं कर्मयोगाच्या अगदीं विरुद्ध ज्ञानयोगनिष्ठा जी सांगितली आहे ती कोणाकरितां ? याचें उत्तर गीतारहस्यकार संबंध ९०० पानांच्या पुस्तकांत कोठेंही देत नाहींत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आचार्य मात्र ज्ञानयोगनिष्ठेचे अधिकारी स्थितप्रज्ञ, गुणातीत सांख्य आहेत, असें सांगून अस्थितप्रज्ञ, अगुणातीत योगीच कर्मावांचून क्षणभरही राहूं शकत नाहींत, अशी अगदीं उत्तम प्रकारें व्यवस्था लावितात. मधुसूदनसरस्वतीप्रभृति इतर टीकाकारही " सर्व गुणाधीन प्राणी लौकिक व वैदिक कर्मावांचून एक क्षणभरही राहूं शकत नाहींत, पण गुणातीत सांख्य ज्ञाननिष्ठ होऊन राहतात, " असाच आपला आशय प्रकट करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही—" जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान । तंव सांडी मांडी हें अज्ञान । जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ॥ ५२ ॥ म्हणउनि जंव संग प्रकृतीचा । तंव त्याग न घडे कर्मांचा । ऐसियाही करूं म्हणती तयांचा । आग्रहची उरे ॥ ६३ ॥ " असें म्हणतात. सारांश या सर्व टीकाकारांच्या मतें—' न कर्मणामनारंभात्०' येथून 'मोघं पार्थ स जीवति ' । ३—१६ येथपर्यंत जो उपदेश केला आहे तो योग्यांना म्ह० कर्माधिकारी अनात्मज्ञांना ज्ञानाधिकार प्राप्त होण्यासाठीं कर्मानुष्ठान करणेंच अत्यंत अवश्य आहे असें श्रोत्यांच्या मनांत ठसविण्यासाठींच आहे.

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नाऽऽरभत इति तदसदेवेत्याह— कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरंश्चिन्तयन्निन्द्रियार्थान्विषयान्विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ६

भाष्यार्थ—(तर मग आत्मज्ञाप्रमाणें अनात्मज्ञानेंही जर कर्मत्याग केला तर त्यांत काय दोष आहे ? कारण शरीर व इंद्रियें यांच्या समुदायाचें नियमन करण्यास असमर्थ असलेल्या मूर्खालाही कर्मांचा संन्यास करितां येणें शक्य आहे, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—)**तु यः अनात्मज्ञः चोदितं कर्म न आरभते इति तत् असत् एव इति ' कर्मेन्द्रियाणि० ' इति आह**—पण जो अनात्मज्ञ शास्त्रविहित कर्म आरंभीत नाहीं, त्याचें तें कर्म न करणें-त्याच्या कर्मांचा अनारंभ अयोग्य

---

१ जो अनात्मज्ञ प्रकृतीच्या गुणांच्या अधीन असूनही विहित कर्म आरंभीत नाहीं, तो मोठा प्रत्यवायी होय, असें या सहाव्या श्लोकांत सांगितलें आहे, असें आचार्य म्हणतात. पण रहस्यकार पुढील दोन ६-७ श्लोकांना निरालेंच अवतरण देतात-" यासच कर्मयोग म्हणतात, व हाच ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक मार्ग विशेष योग्यतेचा म्हणजे श्रेष्ठ, असें आतां सांगतात "-- प्रकृतीच्या गुणांच्या अधीन असलेल्या प्रत्येक प्राण्याकडून गुण कर्म करवितात. सत्त्व, रज व तम यांच्या अधीन राहून सात्त्विक, राजस व तामस कर्मे करणें हाच कर्मयोग होय, हाच ज्ञानकर्मसमुच्चय आहे आणि हा असला कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चयच श्रेष्ठ (संन्यासाहूनही श्रेष्ठ) आहे, असें भगवान् पुढील दोन श्लोकांत सांगत आहेत, असा रहस्यकारांच्या अवतरणाचा स्पष्ट अर्थ होतो. पण हा अर्थ इतका अनुचित आहे कीं त्याच्या योगानें कर्मयोगाचें महत्त्व किंवा श्रेष्ठत्व ठरत नसून अत्यंत हीनत्व मात्र सिद्ध होत आहे. प्रकृतीच्या तीन गुणांतील सत्त्व गुणाकडून करविलीं जाणारीं कर्मे जरी चांगलीं —सात्त्विक असलीं व त्यामुळें पुण्योत्पत्ति अ. १४ श्लो. १६—१८ होत असलीं व त्यांना यथाकथंचित् कर्मयोगही म्हणतां आलें, तरी दुःख व अज्ञान हेंच ज्यांचें फळ आहे अशा राजस व तामस कर्मांनाही कर्मयोग म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. तसेंच, जो गुणांच्या अधीन होऊन कोणत्याही कार्यांत प्रवृत्त होतो, जो गुणांना आपल्या अधीन ठेवूं शकत नाहीं तो आत्मज्ञानी कशाचा ? त्याला आत्मज्ञ न म्हणतां अनात्मज्ञ म्हणणेंच उचित आहे. बरें, गुणांना आपल्या स्वाधीन कोणीच ठेवूं शकत नाहीं, म्हणून म्हणावें तर भगवानांनीं, ' तूं निस्त्रैगुण्य हो, नित्यसत्त्वस्थ हो, निर्योगक्षेम हो, रागद्वेष सोड, काम, क्रोध लोभ टाक, ' असा उपदेश केला आहे. गुणातीताचीं लक्षणें व गुणातीत होण्याचा उपाय सांगितला आहे. (अ. १४) तेव्हां गुणांना कोणीच जिंकूं शकत नाहीं, असेंही म्हणतां येत नाहीं. तस्मात् प्रकृतीच्या अधीन असणारा प्रत्येक प्राणी जें ' कांहींना कांहीं ' करतो तोच कर्मयोग होय, असें पुढील दोन श्लोकांत सांगतात वगैरे जी कल्पना केली आहे ती बरोबर नाहीं. त्यापेक्षां आचार्यांचें अवतरण किती तरी सयुक्तिक आहे ! अनात्मज्ञ एकक्षणभरही कर्म केल्यावांचून राहूं शकत नाही, कारण प्रकृतीचे गुण त्याची इच्छा नसली तरी त्याच्याकडून कर्म करवितात. पण असें असतांनाही जो कर्माधिकारी वर्णाश्रमविहित कर्म करीत नाहीं, तो ढोंगी आहे. कारण तो इतर लौकिक किंवा स्वाभाविक कर्मांचा त्याग करूं शकत नाहीं, पण शास्त्रोक्त

-मिथ्याच आहे, असें 'कर्मेंद्रियाणि०' या श्लोकानें सांगतात—**यः कर्मेन्द्रियाणि -हस्तादीनि संयम्य-संहृत्य मनसा इन्द्रियार्थान्-विषयान् स्मरन्-चिन्तयन् आस्ते-तिष्ठति**—जो हस्त-पादादिक कर्मेंद्रियांचें संयमन-उपसंहार करून मनानें इंद्रियार्थांचें ह्म० विषयांचें स्मरण-चिंतन करीत असतो-विषयानुसंधान करीत राहतो—**सः विमूढात्मा-विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः-मृषाचारः-पापाचारः उच्यते**—तो विमूढात्मा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण अत्यंत मूढ झालें आहे तो मिथ्याचार-मृषाचार-पापाचरण करणारा-ढोंगी म्हटला जातो. ६.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना!—**तु**—पण—**यः**—जो—**इन्द्रियाणि**—ज्ञानेंद्रियांचा—**मनसा**—मनानें—**नियम्य**—निग्रह करून—**असक्तः सन्**—कर्मफलामध्यें आसक्त न होतां—**कर्मेन्द्रियैः**—कर्मेंद्रियांनीं—**कर्मयोगं**—कर्मयोगाचा **आरभते**—आरंभ करतो—**सः**—तो—**विशिष्यते**—चांगला श्रेष्ठ होय. ७.

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—'यः तु०' इति—'यस्तु०' इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान—**तु पुनः अर्जुन**—पण याच्या उलट हे पार्था—**यः कर्मणि अधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य**—जो कर्मांचा अधिकारी अज्ञ पुरुष ज्ञानेंद्रियांचें मनानें नियमन करून—**वाक्-पाण्यादिभिः कर्मेन्द्रियैः आरभते**—वाक्, हस्त, इत्यादि कर्मेंद्रियांनीं आरंभितो—**किं आरभते इति आह**—काय आरंभितो तें सांगतात—**कर्मयोगं असक्तः सन् सः इतरस्मात् मिथ्याचारात् विशिष्यते**—कर्मयोगाला-कर्मानुष्ठानाला त्यांत आसक्त न होतां आरंभ करतो तो इतर मिथ्याचाराहून ह्म० पूर्वोक्त[1] ढोंग्याहून अधिक चांगला होय. ७.

कर्मांचा मात्र त्याग करतो, व मनानें विषयांचें चिंतन करतो. ज्याला आपलीं इंद्रियें व मन आपल्या स्वाधीन ठेवतां येत नाहींत त्यानें शास्त्रीय कर्मांचा त्याग करणें, हें पाप आहे, असा आचार्यांचा आशय आहे. आचार्य कर्मयोग म्ह० विहित कर्मानुष्ठान, वेदोक्त प्रवृत्ति धर्म, असें समजतात व रहस्यकार कर्मयोग म्ह० प्रकृतीच्या गुणाधीन झालेल्या मनुष्यांचीं कर्में, असें निदान येथें तरी मानतात. हा कर्मयोगशब्दाच्या अर्थांतील फरक वाचकांनीं लक्षांत ठेवावा.

१. श्लोक ६व७या वरील टीपेंत रहस्यकार पुनः म्हणतात-"कर्मयोगांत कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ (गी. २.४९) असें जें मागच्या अध्यायांत सांगितलें त्याचेंच या दोन श्लोकांत स्पष्टीकरण

केलेलें आहे. " ६४५. पण २ दुसऱ्या अध्यायाच्या ४९ श्लोकांत ' बुद्धियोगाहून कर्म फारच निकृष्ट आहे. ' एवढेंच म्हटलें आहे व आमच्या मतें त्याचा या दोन श्लोकांशीं कांहीं संबंध नाहीं. कारण त्यांत कर्म निकृष्ट आहे, असें म्हटलें आहे व येथें ' कर्मेंद्रियांचें संयमन करून जो मनानें विषयचिंतन करीत राहतो तो ढोंगी होय व त्याच्यापेक्षां ज्ञानेंद्रियांचें मनानें नियमन करून कर्मेंद्रियांनीं आसक्ति सोडून कर्माचरण करणारा अधिक चांगला ' असें सांगितलें आहे. म्हणजे दुसऱ्या अध्यायांत कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना केली आहे व येथें ढोंगी व ढोंग न करितां कर्म करणारा यांची तुलना केली आहे. तेव्हां त्याचें स्पष्टीकरण यांत केलें आहे, या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? ढोंगी किंवा दांभिक मनुष्य खरा सदाचरणी नव्हे, हें कोणीहि कबूलच करील व सहाव्या श्लोकांत सांगितलेल्या दांभिकाहून भिन्न लोकांचेंच वर्णन सातव्या श्लोकांत केलें आहे, हें 'यः तु' येथील 'तु' शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. पुढें पुनः रहस्यकार म्हणतात–"कलौ कर्ता च लिप्यते कलियुगांत दोष बुद्धींत नसून कर्मांत असतो, या वचनाचा आधार दाखवून बुद्धि कशीहि असो कर्म वाईट नसलें म्हणजे झालें, असें जे प्रतिपादन करितात त्यांनीं वरील श्लोकांत वर्णिलेलें गीतेचें तत्त्व विशेषतः लक्षांत ठेवलें पाहिजे " ६४६ पण असें कोण ह्मणतात ? अद्वैतमार्गी वेदान्ती असें केव्हांही ह्मणणार नाहींत. ' कलौ कर्ता च लिप्यते ' याचा अर्थ ' कलियुगांत फक्त पापकर्म करणाराच दोषी ठरतो, ' असा आहे. रहस्यकार वर सांगतात तसा त्याचा अर्थच होत नाहीं. वरील सर्व श्लोकाचा अर्थ असा आहे–"कृतयुगांत ज्या देशांत पाप कर्म घडतें तो देश, त्रेतायुगांत ज्या ग्रामामध्यें पाप घडतें तो ग्राम, द्वापरयुगांत ज्या कुलांत पाप घडतें तें कुल व कलियुगांत फक्त पाप कर्म करणाराच त्या पापानें दोषी होतो, " यावरून रहस्यकारांची अर्थ करण्याची शैली किती अपूर्व आहे ते वाचकांच्या लक्षांत येईल ! " निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याच्या योगासच कर्मयोग हें नांव गीतेंत दिलें आहे, हें सातव्या श्लोकावरून उघड होतें. " ६४६ हें रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. त्या श्लोकाचा सरळ अर्थ 'मनानें ज्ञानेंद्रियांचें संयमन करून कर्मेंद्रियांनीं असक्त होऊन कर्मयोगाचा जो आरंभ करतो तो अधिक चांगला' असा आहे.त्यांत कर्मेंद्रियांनीं कर्मयोगाचा आरंभ करणें, व तोही त्यांत आसक्त न होतां करणें ढोंगीपणापेक्षां चांगलें,एवढेंच सांगितलें आहे. निष्कामबुद्धीनें कर्में करण्याच्या योगासच कर्मयोग हें नांव जर गीतेंत दिलें असतें तर असक्त राहून कर्मयोगाचा आरंभ कर असें ह्मणण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. कारण निष्काम कर्में करणें, आसक्ति न ठेवतां कर्में करणें हाच कर्मयोग. तेव्हां ' कर्मेंद्रियांनीं कर्मयोग करणें ' इतकें ह्मटल्यानें काम भागलें असतें. ' असक्त होऊन ' असें आणखीं निराळें सांगावयास नको होतें. पण असक्त होऊन कर्मयोग कर असें ज्यापक्षीं ह्मटलें आहे, त्यापक्षीं कर्मयोग ह्म० निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याचा योग नव्हे, हें उघड होतें. ' कर्मयोग आरंभितो ' ह्म० कर्मानुष्ठान–कर्माचरण आरंभितो व तेंही फलामध्यें आसक्त न होतां आरंभितो, तो ढोंग्यापेक्षां फार चांगला, असाच अर्थ करणें सयुक्तिक होय, व आचार्यांनीं तो तसाच केला आहे. पण रहस्यकारांना तो पटत नसल्यामुळें ते ह्मणतात —"हा कर्मयोग सहाव्या श्लोकांत वर्णिलेल्या दांभिक मार्गापेक्षां श्रेष्ठ असला तरी संन्यासमार्गापेक्षां श्रेष्ठ नाहीं. असा या श्लोकाचा कित्येक संन्यासमार्गीय टीकाकार अर्थ करितात. पण ही कोटी सांप्र-

दायिक आग्रहाची आहे. कारण संन्यासमार्गापेक्षांही कर्मयोग अधिक योग्यतेचा किंवा श्रेष्ठ आहे, असें या श्लोकांतच नव्हे तर पुनः पांचव्या अध्यायाच्या आरंभीं व इतरत्रही स्पष्ट सांगितलें आहे. " ६४६.

पण रहस्यकारांचें हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण येथें संन्यास प्रकृत नसून कर्मेंद्रियांचा मात्र संयम करून मनानें विषयांचें स्मरण करीत राहणें, हें प्रकृत आहे. तसें करणाराला वरील–म्हणजे तिसऱ्या अध्यायाच्या सहाव्या–श्लोकांत मिथ्याचार–ढोंगी म्हटलें आहे व या सातव्या श्लोकांत 'ज्ञानेंद्रियांचा मनानें संयम करून कर्मेंद्रियांनीं जो कर्मयोग आरंभितो तो श्रेष्ठ आहे,' असें म्हटलें आहे. अर्थात् येथील तुलना संन्यास व कर्मयोग यांची नसून मिथ्याचार व कर्मयोग यांची आहे, हें उघड आहे. पण रहस्यकारांना ही कोटी वाटते; व ती सांप्रदायिक आग्रहाची आहे, असा ते शेरा मारतात. परंतु तिसऱ्या अध्यायाचा सहावा व सातवा श्लोक विचारपूर्वक वाचल्यावर रहस्यकारांचें संन्यासमार्गीयांना दोष देऊन केलेलें व्याख्यान बरोबर आहे कीं, प्रकृतविषयाला अनुसरून संन्यासमार्गीयांनीं केलेलें व्याख्यान बरोबर आहे, हें निःपक्षपात वाचकांच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखें असल्यामुळें आम्ही त्याविषयीं अधिक कांहीं लिहूं इच्छीत नाहीं. स्वतः रहस्यकारांनींही ६४६ पृष्ठावर 'अकर्मणः' या पदाचा अर्थ 'कर्म न करण्यापेक्षां' असाच केला आहे. संन्यासापेक्षां असा केला नाहीं. पण ६७१ पृष्ठावर "या श्लोकांत अकर्मशब्दानें संन्यासमार्गीय लोक ज्याला 'कर्मांचा स्वरूपतः त्याग' असें म्हणतात तो कर्मत्याग विशेषें करून उद्दिष्ट आहे." असें रहस्यकारच म्हणतात. म्हणजे त्यांना अकर्मशब्दानें संन्यास विवक्षित आहे. पण संन्यासमार्गी अकर्म म्हणजे संन्यास असें म्हणत नाहींत. श्रीगीतेंत 'अकर्म' हा शब्द आठ वेळां आला आहे.

(१) दुसऱ्या अध्यायाच्या ४७ व्या श्लोकांत 'मा ते संगोऽस्तु अकर्मणि' असें म्हटलें आहे व भाष्यकारांनीं त्याचा अर्थ–'अकर्मणि–अकरणे' असा केला आहे. अर्थात् तुझी प्रीति कर्मं न करण्यामध्येंही नसो, असें म्हटलें आहे. 'अकर्मणि' याचा अर्थ 'संन्यास' असा जर त्यांना विवक्षित असता तर त्यांनीं 'संन्यासे' असें स्पष्ट म्हटलें असतें. श्रीशंकरानन्द, मधुसूदन इत्यादि इतर संन्यासमार्गीयांनींही 'अकर्म म्हणजे संन्यास' असा अर्थ केलेला नाहीं. उलट शंकरानन्दांनीं तर 'अकरणे प्रत्यवायः। तेन नरको दुर्योनिश्च स्यात्' ह्म० नियत कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागेल व त्या प्रत्यवायामुळें तुला नरक व दुर्योनि प्राप्त होईल, असें म्हटलें आहे. येथें अकर्म म्हणजे संन्यासच जर विवक्षित असता तर प्रत्यवाय लागण्याचें कांहीं प्रयोजनच नव्हतें. रहस्यकारही 'मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि' याचा–कर्मं न करण्याचा म्हणजे सोडण्याचा आग्रह धरूं नको,–असा अर्थ करितात. त्यांत 'आग्रह' हा शब्द बरोबर नाहीं.

(२) तिसऱ्या अध्यायाच्या पांचव्या श्लोकांत 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठति अकर्मकृत्–' ह्म० कोणीही कधीं एक क्षणभरसुद्धां कर्म न करतां रहात नाहीं, असें म्हटलें आहे. येथेंही अकर्मशब्दाचा संन्यास असा अर्थ कोणी करीत नाहींत; व तसा कोणीं केल्यास तो उपपन्नही होणार नाहीं. कारण 'संन्यास करणारा कोणी कधीं क्षणभरही रहात नाहीं,'

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—**त्वं**—तूं—**नियतं कर्म**—नित्य कर्म—**कुरु**—कर—**हि**—कारण—**अकर्मणः**—कर्म मुळींच न करण्यापेक्षां—**कर्म**—कर्म—**ज्यायः**—श्रेष्ठ आहे.—**च**—व—**ते**—तुझी—**शरीरयात्रा अपि**—शरीरस्थितिही—**अकर्मणः**—कर्म न करण्यानें—**न प्रसिद्ध्येत्**—उत्तम प्रकारें-शास्त्रविहित मार्गानें सिद्ध होणार नाहीं ८

यत एवमतः नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येत्प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं अतः 'नियतं०' इति—आणि ज्याअर्थी पापाचरणी मनुष्यापेक्षां कर्मानुष्ठान करणारा पुरुष अधिक चांगला आहे त्याअर्थी कर्माधिकारी पुरुषानें नित्य कर्म अवश्य करावें, अशा आशयानें भगवान् 'नियतं०' या श्लोकांत सांगतात—**नियतं-नित्यं**—नियत म्ह० नित्य—**यः यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय च अश्रुतं तत् तस्य नियतं**—जो ज्या कर्मामध्यें अधिकृत असतो-(ज्याला ज्या

असा अनुभव येत नाहीं. रहस्यकारही 'कोणी झाला तरी कांहींना कांहीं कर्म केल्यावांचून क्षणभर देखील केव्हांही राहूं शकत नाहीं' असाच अर्थ करितात.

(३-४) तिसऱ्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकांत 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' व 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' असा हा शब्द दोनदा आला आहे. येथेंही आचार्यांनीं 'अकर्मणः—अकरणात्—' कर्में न करण्यापेक्षां व 'अकर्मणः—अकरणात्—' कर्में न केल्यामुळें तुझी शरीरस्थितिही होणार नाहीं, असें व्याख्यान केलें आहे. रहस्यकारही 'कर्में न करण्यापेक्षां कर्म करणें, हें अधिक चांगलें होय. खेरीज कर्म न केलेंस तर (खायला न मिळतां) तुझा शरीरनिर्वाहसुद्धां चालावयाचा नाहीं.' पृ. ६४६ असेंच म्हणतात. पण आचार्यांच्या मतें अकर्म म्हणजे अकरण व रहस्यकारांच्या मतें अकर्म ह्म० संन्यास. रहस्यकारांचा हा अकर्म शब्दाचा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण संन्यास-आश्रमामुळें 'खायला न मिळतां शरीरनिर्वाहही चालत नाहीं,' असें होत नाहीं. यास्तव अकर्म ह्म०अकरण—मुकाट्यानें बसणें, हाच अर्थ बरोबर आहे. कारण कांहीं न करितां मुकाट्यानें बसल्यासच खायला मिळत नाहीं व शरीरयात्रा चालत नाहीं, असा अनुभव आहे.

(५-८) चवथ्या अध्यायांत 'किं कर्म किं अकर्म—इति' १६; 'अकर्मणः च बोद्धव्यं' १७; 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्-' १८; 'अकर्माणि च कर्म यः-' १८. असा चार वेळ अकर्मशब्द आला आहे व त्याचा अर्थ भाष्यकारांच्या मतानें 'तूष्णींभाव-' मुकाट्यानें बसणें असाच सर्वत्र आहे. पण रहस्यकारांनीं अकर्मशब्दाच्या अर्थाचा येथें घोटाळा केला आहे. त्याचा विचार तेथेंच करूं.

कर्माचा अधिकार असतो,) व फलासाठीं जें अश्रुत [स्वर्गादि फलासाठीं ज्या कर्मांचें विधान केलेलें नसतें] तें त्याचें नियत कर्म होय.—**हे अर्जुन तत् कर्म त्वं कुरु**—हे अर्जुना,तें अशा प्रकारचें नित्य कर्म तूं कर.—**यतः कर्म फलतः ज्यायः-अधिकतरं**—कारण कर्म करणें हें फलाच्या दृष्टीनें अधिक चांगलें आहे.—**हि-यस्मात्**—ज्याअर्थीं—**अकर्मणः-अकरणात्-अनारंभात्**—अकर्मापेक्षां म्ह० कर्म न करण्यापेक्षां-कर्मांना आरंभ न करण्यापेक्षां कर्म करणें अधिक चांगलें आहे.—**कथं**—तें कसें ?—**ते-तव शरीरयात्रा-शरीरस्थितिः अपि च अकर्मणः-अकरणात् न प्रसिद्ध्येत्-प्रसिद्धिं न गच्छेत्**—तुझी शरीरयात्रा-शरीराची स्थिति सुद्धां कर्म न केल्यानें उत्तम प्रकारें सिद्ध होणार नाहीं. (कर्म करीत असलें तरच शरीराच्या विहित व्यापारानें शरीर राहूं शकतें.तो शरीराचा व्यापार टाकल्यास शरीराचें प्रतिष्ठित जीवनही अशक्य होईल.)—**अतः लोके कर्माकर्मणोः विशेषः दृष्टः**—यास्तव व्यवहारांत कर्म व अकर्म यांतील फरक प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे. [कर्म करणें व न करणें, यांचा परिणाम प्रत्यक्ष प्रमाणानेंच अनुभवास येतो. यास्तव कर्माधिकारी असतांना नियत कर्म सोडणें, हा मोठा दोष आहे. त्यामुळें मोठा प्रत्यवाय लागतो.] ८.

---

१ रहस्यकार म्हणतात " खेरीज व सुद्धां (अपि च) या पदांनीं शरीरयात्रा हा किमानपक्षींचा हेतु सांगितला " ६४६ पण तें बरोबर नाहीं. 'विहित कर्में टाकल्यास तुझी शरीरस्थितिही सिद्ध होणार नाहीं, ' असें म्हणून कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्में सोडल्यास त्यामुळें स्वधर्माचरणानेंच होणारी चित्तशुद्धि दुर्लभ होईल हें तर खरेंच,पण 'कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्म सोडल्यास त्याचें शरीररक्षणही शास्त्रीय मार्गानें होणार नाहीं,' असें दुसरेंही एक नुकसान सांगत आहेत. कारण ब्राह्मणादि वर्णांना धर्मशास्त्रानें कांहीं कर्में धर्मासाठीं व कांहीं जीविकेसाठीं सांगितलीं आहेत. जसें ब्राह्मणाला-अध्ययन, यजन व दान हीं तीन कर्में धर्मासाठीं व अध्यापन, याजन व परिग्रह हीं तीन जीविकेसाठीं सांगितलीं आहेत. क्षत्रियाला अध्ययनादि तीन कर्में धर्मासाठीं व प्रजारक्षण, शस्त्रास्त्रधारण, युद्ध हीं जीविकेसाठीं, वैश्याला अध्ययनादि तीन कर्में धर्मासाठीं व व्यापार, पशुपालन, शेती हीं जीविकेसाठीं; शूद्राला द्विजसेवा हेंच एक कर्म धर्म व जीवन यासाठीं विहित आहे. (मनुस्मृ. अ. १० श्लो. ७५-८० पहा.) त्यांतल्या त्यांत ब्राह्मणाला अध्यापन, क्षत्रियाला प्रजारक्षण व वैश्याला व्यापार हे श्रेष्ठ जीवनोपाय सांगितलेले आहेत. यास्तव तूं जर स्वधर्मरूप कर्माचा त्याग करून भिक्षावृत्तीनें निर्वाह करूं लागलास किंवा कांहींच न केलेंस तर तुझी शरीरस्थितीही प्रतिष्ठितपणें व शास्त्रविहित मार्गानें होणार नाहीं. यास्तव कर्माधिकारी पुरुषानें नित्य कर्में सोडण्यापेक्षां तीं करणें हें चित्तशुद्धिरूप पारमार्थिक फलप्राप्तीच्या दृष्टीनेंच उत्तम, असें नाहीं तर विहित मार्गानें शरीरस्थिति होणें, या दृष्टीनेंही उत्तम आहे, असा त्याचा आशय आहे. कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्में न करण्यापेक्षां तीं करणें यांत ऐहिक व पारमार्थिक असे दोन्ही लाभ आहेत, असें भगवान् येथें सांगत आहेत. अर्थात् ' अपि च ' हे शब्द किमान पक्षीं हेतु सांगण्यासाठीं नसून विहित कर्मानुष्ठानाच्या पारमार्थिक फलाबरोबर लौकिक फलाचाही समुच्चय करण्यासाठीं आहेत.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं लोकः—हा अधिकारी कर्मठ मनुष्य—**यज्ञार्थात् कर्मणः**—ईश्वरार्थ केलेल्या कर्माहून—**अन्यत्र**—अन्य कर्मानें—**कर्मबन्धनः**—कर्मबद्ध होतो. ईश्वरासाठीं केलेल्या कर्माहून बाकीचें सर्व कर्म त्याला बंधनकारक होतें. म्हणून—**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**मुक्तसङ्गः**—कर्मफलाविषयींची आसक्ति सोडून—**तदर्थं**—ईश्वरासाठीं—**कर्म**—कर्म—**समाचर**—कर. ९.

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्, कथम्—यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत्कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—च कर्म बन्धार्थत्वात् न कर्तव्यं इति यत् मन्यसे तद् अपि असत्—आणि कर्म बंधालाच कारण होणारें असल्यामुळें करूं नये असें जें तूं समजत आहेस तेंही खोटें आहे.—**कथं**—तें कसें ? तेंच—**'यज्ञार्थात्०' इति**—'यज्ञार्थात्०' या श्लोकांत सांगतात—[' कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्यया च विमुच्यते० ' म्ह० प्राणी कर्मानें बद्ध होतो व विद्येनें मुक्त होतो, असें स्मृतिवचन असल्यामुळें कर्म संसाररूप बंध उत्पन्न करणारें आहे. यास्तव तें मुमुक्षूनें करूं नये, म्हणून म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं, असें भगवान् पुढील श्लोकांत सांगत आहेत. कर्माधिकारी पुरुषानें कर्म न करणें सर्वथा अयुक्त आहे. कर्म स्वभावतःच बंधक जरी असलें तरी फलाची इच्छा न करितां ईश्वरार्थ कर्म करणाऱ्या पुरुषाला तें बंध उत्पन्न करीत नाहीं, म्हणून ईश्वरार्थ तें करावें, असें सांगतात-]—**' यज्ञः वै विष्णुः इति ' श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः तदर्थं यत् कर्म क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म**—यज्ञ हा विष्णु आहे, असें श्रुतिवचन असल्यामुळें यज्ञ म्ह० ईश्वर, त्याच्यासाठीं जें कर्म केलें जातें तें यज्ञार्थ कर्म होय.—**तस्मात् कर्मणः अन्यत्र-अन्येन कर्मणा अयं अधिकृतः कर्मकृत् लोकः कर्मबन्धनः**—त्या ईश्वरार्थ कर्माहून दुसऱ्या कर्मानें हा कर्माधिकारी कर्मकर्ता लोक कर्मबन्धन आहे.—**कर्म बन्धनं यस्य सः अयं कर्मबन्धनः**—कर्म ज्याचें बंधन आहे तो हा कर्मबन्धन लोक आहे.—**न तु यज्ञार्थात्**—पण ईश्वरार्थ कर्मानें लोक कर्मबंधन होत नाहीं. [हा सर्व कर्माधिकारी मानववर्ग ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेलें जें कर्म त्यानें बद्ध होत नाहीं, ईश्वरार्थ न केलेल्या कर्मानें बद्ध होतो.]—**अतः हे कौन्तेय तदर्थं-यज्ञार्थं मुक्तसंगः-कर्मफलसंगवर्जितः सन् कर्म समाचर-निर्वर्तय**

—म्हणून हे अर्जुना, तूं त्याच्यासाठीं म्ह० ईश्वरासाठीं मुक्तसंग म्ह० कर्मफलाविषयींची आसक्ति सोडून कर्मांचें आचरण कर–कर्मानुष्ठान कर. ९.

---

१ ' यज्ञार्थात् कर्मण: ' याचा सरळ अर्थ यज्ञासाठीं जें कर्म त्या कर्माहून, असा होतो. पण यज्ञ हेंच स्वत: कर्म आहे. त्यामुळें यज्ञासाठीं कर्म याचा अर्थ कर्मासाठीं कर्म असा होतो. पण कर्मासाठीं जें कर्म त्याला सोडून बाकीच्या कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, याचा अर्थ काय? यज्ञ म्ह० श्रौत यज्ञ किंवा स्मार्त यज्ञ, एवढाच जरी अर्थ घेतला किंवा यज्ञ म्ह० ब्रह्मदेवानें प्रजेस चातुर्वर्ण्यविहित जीं कर्में लावून दिलीं आहेत तीं कर्में (गी. र. ६४६) असें मानलें तरी तीं साहंकारच होतात. ' मी कर्ता आहें. मला हीं अवश्य केलीं पाहिजेत' असें समजणाऱ्या पुरुषांकडून तीं घडतात. त्यामुळें तीं बंधाला म्ह० पुनर्जन्माला कारण होतातच. अर्थात् त्या यज्ञासाठीं जें कर्म त्यानें लोक बद्ध होत नाहींत, या म्हणण्यांत कांहीं समंजसपणा नाहीं. यास्तव यज्ञ म्ह० भगवान् विष्णु ईश्वर, त्याच्या प्रीत्यर्थ, त्याच्या आराधनेसाठीं केलेलीं जीं कर्में तीं मनुष्याला बद्ध करीत नाहींत, असाच अर्थ करणें येथें सयुक्तिक होय. म्ह० यज्ञशब्दाचा अर्थ विष्णु, ईश्वर असा केला असतां ' तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंग: समाचर '–यांतील ' तदर्थ ' या शब्दाचा अर्थही ईश्वरार्थ कर्म कर, असा अगदीं सरळ होतो. आचार्यांनीं ' यज्ञ–' शब्दाचा प्रसिद्ध यज्ञ हा अर्थ केल्यास, अशी अनुपपत्ति येते, हें जाणून ' यज्ञो वै विष्णु: ' या श्रुतीच्या आधारानें यज्ञ म्ह० विष्णु–ईश्वर असा अर्थ केला आहे. मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, नीलकंठ, श्रीधर इत्यादि सर्व अद्वैतमार्गी टीकाकारांनीं आचार्यांचेंच अनुकरण केलें आहे. मध्वाचार्यही तसाच अर्थ करितात. पण रहस्यकार यज्ञशब्दाचा अर्थ निराळाच करितात. "सृष्टि निर्माण करून, किंवा तिचा क्रम सुरळीत चालण्यासाठीं म्ह० लोकसंग्रहार्थ, सर्व प्रजेस ब्रह्मदेवानें चातुर्वर्ण्यविहित जीं जीं कर्में लावून दिलीं आहेत त्या सर्वांचा यज्ञ या शब्दांत समावेश होतो आणि हींच कर्में धर्मशास्त्रांत सांगितलीं आहेत. " ६४६. अर्थात् अशा ' कर्मासाठीं जें कर्म करितात त्याखेरीज इतर कर्मानें हा लोक बांधलेला आहे. ' पृ. ६४७ पण मग त्या कर्माहून इतर कर्म कोणतें? वेद किंवा धर्मशास्त्र यांत सांगितलेलीं सर्व कर्में हाच यज्ञ, व त्यासाठीं केलेलें कर्म बंध उत्पन्न करीत नाहीं, हा जर सिद्धान्त आहे, ज्ञानोत्तरही तीं केलीं पाहिजेत, असा जर भगवानांचा आग्रह आहे तर मग बंधक कर्मच उरत नाहीं. कारण ब्राह्मणादि चार वर्णांना शास्त्रीय कर्मच अनुष्ठेय असतें. शास्त्रानें न सांगितलेलें कोणतेंही कर्म अनुष्ठेय नसतें. अर्थात् 'कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो' हें म्हणणें खोटें झालें. इतकेंच नव्हे, तर शास्त्रीय कर्माहून इतर कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, या म्हणण्यांतही कांहीं स्वारस्य रहात नाहीं. कारण यज्ञ म्ह० सर्व शास्त्रीय कर्म असें मानल्यावर इतर कर्म म्ह० अशास्त्रीय कर्मच होय. अशास्त्रीय कर्मालाच पाप म्हणतात. अर्थात् यज्ञार्थ कर्माहून इतर कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, असें म्हणणें म्ह० पापानें तो बद्ध होतो असें म्हणणेंच आहे; पण मनुष्य पापानें मात्र बद्ध होतो व पुण्यानें बद्ध होत नाहीं, असें मुळींच नाहीं. शिवाय तो पापानें–अशास्त्रीय कर्मानें बद्ध होतो, हें निराळें सांगण्याची गरजच नाहीं. यास्तव यज्ञ म्ह० सर्व शास्त्रोक्त कर्म व त्यासाठीं केलेलें कर्म बंध उत्पन्न करीत नाहीं, हें म्हणणें अयोग्य आहे. शिवाय शास्त्रोक्त कर्मासाठीं आणखी निराळें कर्म तें कोणतें? यज्ञासाठीं चालणें, बोलणें, सामग्री गोळा

करणें, हें कीं काय ? पण स्वत: कर्मच जर बंध उत्पन्न करणारें आहे तर त्यासाठीं केलेलें इतर कर्म मात्र बंध उत्पन्न करीत नाहीं, हें सांगण्यांत असा कोणता मोठा हेतु आहे ? सारांश या श्लोकांतील यज्ञशब्दाचा—सर्व चातुर्वर्ण्यविहित कर्मे—असा अर्थ करणें सर्वथा अयोग्य असून यज्ञ म्ह० विष्णु, व त्याच्यासाठीं केलेलें कर्मच बंधक होत नाहीं. ईश्वरार्थ न केलेलें सर्व कर्म मग तें शास्त्रीय असो, लौकिक असो कीं स्वाभाविक असो, बंध करणारें आहे. कारण तें साहंकार असतें आणि 'मी याचा कर्ता' अशा अभिनिवेशानें केलेलें कोणतेंही कर्म पुण्य-पापांच्या द्वारा पुनर्जन्मरूप बंध अवश्य उत्पन्न करतें. रहस्यकारांच्या यज्ञशब्दाच्या अर्थाहून आचार्यांचा अर्थ किती सयुक्तिक आहे, याचा विचार आतां वाचकांनींच करावा.

रहस्यकारांनीं या श्लोकाचा अर्थही मोठासा रमणीय केलेला नाहीं "यज्ञासाठीं जें कर्म करितात त्याखेरीज इतर कर्मानें हा लोक बांधलेला आहे." (बांधलेला आहे म्हणजे काय ? 'बांधलेला' असा भूतकाल कशाला ? त्यापेक्षां 'ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेल्या कर्माहून बाकीच्या कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो,' असें म्हणणें किती सयुक्तिक व सुबोध आहे!) "तदर्थ म्ह० यज्ञार्थ (करावयाचें) कर्म (देखील) तूं आसक्ति किंवा फलाशा सोडून करीत जा." येथें 'देखील' हा शब्द रहस्यकारांनीं आपल्या पदरचा घातला आहे. पण यज्ञार्थ करावयाचें कर्म जर मुळीं बंधकच नाहीं तर मग त्याची आसक्ति सोडून कर, हें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे. त्यापेक्षां ईश्वरासाठीं 'मी कर्ता आहें,' हा संग सोडून 'तूं आपलें सर्व विहित कर्म कर !' हें म्हणणें किती सयुक्तिक आहे ? असो; रहस्यकारांनीं या श्लोकावरील टीपेंत तर फारच मौज केली आहे. ते म्हणतात—"या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत मीमांसकाचा व दुसऱ्यांत गीतेचा सिद्धान्त सांगितला आहे." (तेथें 'चरणांत' बाबद्दल 'अर्धांत' असें पाहिजे होतें. पण दोन-चार B. A. व LL. B. लोकांच्या साह्यानें शुद्ध केलेल्या ग्रंथांत अशा ढोबळ चुका रहाव्या, याचें आश्चर्य वाटतें. असो!) पण पहिल्या ओळींत मीमांसकांचा सिद्धान्त दिला आहे व दुसरींत गीतेचा सिद्धान्त आहे, असें म्हणण्यास आधार काय आहे ? कीं रहस्यकारांचें वचन हाच त्याला आधार ? पृ. ५३-५६ पर्यंत त्यांनीं कर्मशब्दाबद्दल पुष्कळसें लिहिलें आहे. पण तें सर्व केवल तर्कमय आहे. त्याला शास्त्रप्रमाण कांहीं दिलेलें नाहीं. त्यांत विशेष अशी जर कांहीं गोष्ट सांगितली असेल तर ती ही—"गीताप्रतिपादनांत कर्मशब्दाचा अर्थ केवळ श्रौत अथवा स्मार्त कर्मे एवढाच संकुचित न समजतां त्याहून जास्त व्यापक घेतला पाहिजे. सारांश मनुष्य जें जें कांहीं करतो— त्याचें खाणें, पिणें, खेळणें, बसणें, ... किंबहुना जिवंत राहणें व मरणें या सर्वांचा कर्म या शब्दांत भगवद्गीतेंत समावेश झाला आहे." याला आधार काय, तर पांचव्या अध्यायाचे ८ व ९ हे दोन श्लोक. कर्मशब्दाच्या या व्यापक अर्थाविषयीं आम्ही पांचव्या अध्यायांत अधिक विचार करूं. तूर्त—गीतेंत कर्मशब्द इतक्या व्यापक अर्थी सर्वच ठिकाणीं मानला आहे, असें मानणें सर्वथा अयोग्य आहे. मोक्षाचें परंपरेनें साधन होणारें जें कर्म तें श्रौत-स्मार्त कर्मच होय. खाणें, पिणें, निजणें, उठणें, इत्यादि कर्म हें मोक्षाचें साधन नव्हे. सृष्टीच्या आरंभीं सांगितलेली जी कर्मनिष्ठा तीही शास्त्रीय कर्मनिष्ठाच होय. वरील खाणें, पिणें, वगैरे नव्हे,—एवढेंच सांगून ठेवतों. असो; या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत मीमांसकांचा सिद्धान्त सांगितला आहे व उत्तरार्धांत गीतेचा सिद्धान्त आहे, असा विभाग करणें व्यर्थ

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—प्रजापतिः—स्रष्टा ब्रह्मदेव—**पुरा**—सृष्टीच्या आरंभीं—**सहयज्ञाः**—यज्ञासहवर्तमान—**प्रजाः**—तीन वर्णांना—**सृष्ट्वा**—उत्पन्न करून—**अनेन**—या यज्ञानें—**प्रसविष्यध्वं**—प्रसव-वृद्धि करा, आपली वाढ करून घ्या.—**एषः**—हा यज्ञ—**वः**—तुम्हांस—**इष्टकामधुक्**—इष्ट भोग-फल देणारा—**अस्तु**—होवो.—**इति**—असें—**उवाच**—म्हणाला. १०.

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णास्ताः सृष्ट्वोत्पाद्य पुरा सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुगिष्टान-भिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अधिकृतेन इतः च कर्म कर्तव्यं इति 'सह०' इति आह— कर्माधिकारी पुरुषानें याही आणखी एका कारणास्तव नैमित्तिक कर्मासह नित्य कर्म करावें,

---

असून आम्हीं वर केलेल्या अर्थाप्रमाणें हा सर्व श्लोक वेदान्तसिद्धान्तच सांगत आहे. 'ईश्वरार्थ कर्मे कर' हें येथें मुख्यतः सांगावयाचें आहे. आधुनिक सुशिक्षितांची कल्पनाशक्ति कशा भराऱ्या मारीत सुटते याचें हें एक येथें उदाहरण आहे. 'यज्ञार्थ' हा शब्द पाहतांच रहस्यकारांनीं यज्ञ म्ह० क्रतु व यज्ञार्थ म्ह० क्रत्वर्थ असा संबंध जोडून मीमांसक क्रत्वर्थ व पुरुषार्थ, असे जे कर्मांचे भाग करींत असतात तेथपर्यंत या श्लोकाला नेऊन भिडविलें आहे व पुरुषार्थ या शब्दाचा अर्थ केवळ स्वतःच्या पोटासाठीं मनुष्य जें करतो तें कर्म असा केला आहे,व स्वतः-च्या फायद्यासाठीं केलेल्या अशा कर्मांनीं पुरुष बद्ध होतो,असें मीमांसकांचें मत सांगितलें आहे. पण तें बरोबर नाहीं. कारण मीमांसक पुरुषाच्या संस्कारार्थ जें कर्म केलें जातें त्याला पुरुषार्थ कर्म व अदृष्टासाठीं जें कर्म केलें जातें त्याला क्रत्वर्थ कर्म म्हणतात. असो; "यज्ञशब्दाचा विष्णु असा अर्थ श्रुतीला धरून केलेला असला तरी तो 'ओढाताणीचा व क्लिष्ट' आहे असें रहस्यकार म्हणतात व आपला अर्थ सरळ व सुबोध मानतात. वाचकांपुढें दोन्ही अर्थ आहेत. त्यांतील सयुक्तिक कोणता व अयुक्त कोणता त्याचा निर्णय त्यांनींच करावा. "यज्ञार्थ कर्मे करावीं कारण तीं बंधक होत नाहींत. या मीमांसकांच्या सिद्धान्तांतच—यज्ञार्थ जीं कर्मे करावयाचीं तीं फलाशा सोडून करावीं—अशी भगवद्गीतेनें जास्त भर घालून दुरुस्ती केली आहे." ६४८ हें म्हणणें मात्र सयुक्तिक नाहीं, असें आम्ही पुनः सांगून ठेवतों. कारण गीतेनें त्यांत कोणतीच दुरुस्ती केलेली नसून वैदिक संप्रदायाला धरूनच 'नित्य-नैमित्तिक कर्मे ईश्वरार्थ संग सोडून करावीं.' असें सांगितलें आहे व कर्माधिकारी गृहस्थानें ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत नित्य-नैमित्तिक कर्मांचा त्याग करूं नये, असेंही वैदिक संप्रदायाचें म्हणणें असल्यामुळें 'कर्मांच्या दगदगींतून सुटून मोक्षासाठीं संन्यास घेणें बरें' ६४८ असें कोणीच अद्वैतसंप्रदायी केव्हांही म्हणणार नाहीं, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

असें भगवान् ' सहयज्ञाः० ' या श्लोकानें सांगतात—**प्रजापतिः-प्रजानां स्रष्टा सहयज्ञाः-यज्ञसहिताः प्रजाः-त्रयः वर्णाः ताः सृष्ट्वा-उत्पाद्य पुरा-सर्गादौ उवाच-उक्तवान्**—प्रजापति म्ह० प्रजांचा स्रष्टा-उत्पादक यज्ञांसह प्रजा म्ह० तीन वर्ण उत्पन्न करून पूर्वीं म्ह० सृष्टीच्या आरंभीं त्यांस बोलला.—**अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं-प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तां कुरुध्वं**—या यज्ञानें प्रसव म्हणजे वृद्धि, उत्पत्ति, त्या वृद्धीला करा. [या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करा. ती कशी करतां येईल ? उत्तर-]—**एषः यज्ञः वः-युष्माकं इष्टकामधुक्-अस्तु-भवतु-इष्टान्-अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धि इति इष्टकामधुक्**—हा यज्ञ तुमचे इष्ट काम देणारा होवो. इष्ट-आवडणारे काम म्ह० फलविशेष-नानाप्रकारचीं फलें देतो तो इष्टकामधुक्, हा तुम्हांला इष्ट फल देणारा होवो. १०.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अनेन—या यज्ञाच्या योगानें—**देवान्**—इंद्रादि देवांची—**भावयत**—तुम्ही वृद्धि करा.—**ते देवाः**—ते देव—**वः**—तुमची—**भावयन्तु**—वृद्धि करोत. याप्रमाणें—**परस्परं भावयन्तः**—एकमेकांची वृद्धि करणारे असे होत्साते तुम्ही दोघेही—**परं श्रेयः**—स्वर्गरूप परम श्रेयास—**अवाप्स्यथ**—प्राप्त व्हाल.११

कथम्—देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावयन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परमपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—कथं ' देवान्० ' इति—हा यज्ञ इष्ट काम कसा देणार ? (कारण देवतांच्या प्रसादावांचून स्वर्गादि अभ्युदय होत नाहीं व सम्यग्दर्शनावांचून निःश्रेयस सिद्ध होत नाहीं) या शंकेचें समाधान ' देवान्० ' इत्यादि श्लोकानें करितात—**अनेन यज्ञेन देवान्-इंद्रादीन् भावयत-वर्धयत**—या यज्ञाच्या योगानें इंद्रादि देवांस तुम्ही वाढवा.—**ते देवाः वः युष्मान् वृष्ट्यादिना भावयन्तु-आप्याययन्तु**—ते देव तुम्हांस वृष्ट्यादिकांच्या योगानें परिपुष्ट करोत.—**एवं परस्परं-अन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं अपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ**—याप्रमाणें परस्परांस-एकमेकांस संतुष्ट करणारे तुम्ही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा परम श्रेयालाही प्राप्त व्हाल.—**स्वर्गं वा परं श्रेयः वा अवाप्स्यथ**—स्वर्गाला किंवा मोक्षाला प्राप्त व्हाल. [तुम्ही हे यज्ञादि करून हविर्भागांनीं देवतांना प्रसन्न करा व देव वृष्टि, अन्न इत्यादिकांच्या योगानें तुमचें परिपोषण करतील. याप्रमाणें एकमेकांच्या उपयोगीं पडून तुम्ही स्वर्गाची इच्छा असल्यास देवतांच्या प्रसादानें स्वर्गाला प्राप्त व्हाल, व तुम्हांस स्वर्गाची इच्छा नसून तुम्ही जर मुमुक्षु असाल तर चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या क्रमानें मोक्षाला प्राप्त व्हाल.] ११.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

अन्वयार्थ—यज्ञभाविताः देवाः—यज्ञानें संतुष्ट केले गेलेले देव—**वः**—तुम्हांस—**इष्टान् भोगान् हि**—इष्ट असलेले भोगच—**दास्यन्ते**—देतील.—**तैः** त्या देवांनीं—**दत्तान्**—दिलेले भोग—**एभ्यः**—त्या देवांस—**अप्रदाय**—न देतां—**यः**—जो—**भुङ्क्ते**—भोगतो—**सः**—तो—**स्तेनः एव**—चोरच होय. १२.

किंच—इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान्भोगानप्रदायादत्त्वाऽऽनृण्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—किं च इष्टान् भोगान् इति—कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मच करावें याविषयीं 'इष्टान् भोगान्०' या श्लोकानें आणखी एक कारण सांगतात—**देवाः इष्टान्-अभिप्रेतान् भोगान् हि वः युष्मभ्यं दास्यन्ते-वितरिष्यन्ति**—देव इष्ट म्ह० अत्यंत प्रिय असलेले भोग तुम्हांला देतील. (कोणते भोग ?)—**स्त्री-पशु-पुत्रादीन्**—स्त्री, पशु, पुत्र इत्यादि प्रिय पदार्थ, (देव कसे ?)—**यज्ञभाविताः -यज्ञैः वर्धिताः-तोषिताः इत्यर्थः**—यज्ञांनी वाढविलेले म्ह० यज्ञांनीं संतुष्ट केलेले देव तुम्हांला स्त्री-पशु-पुत्रादि भोग देतील, असा याचा भावार्थ.—**तैः देवैः दत्तान् भोगान् एभ्यः-देवेभ्यः अप्रदाय-अदत्त्वा-आनृण्यं अकृत्वा इत्यर्थः**—त्या देवांनीं दिलेल्या भोगांस त्या देवांना परत न देतां, आनृण्य न करितां, असा याचा भावार्थ.—**यः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि एव तर्पयति सः देवादिस्वापहारी स्तेनः एव-तस्करः एव**—जो त्यांचा भोग घेतो, आपला देह व इन्द्रियेंच तृप्त करतो तो देवादिकांच्या स्वचा-धनाचा अपहार करणारा चोरच होय. [तुम्हांकडून यज्ञांनीं संतुष्ट केले गेलेले देव तुम्हांला इष्ट भोग देतील. पण आनृण्य न करितां म्ह० यज्ञांच्या योगानें देवांच्या, ब्रह्मचर्यानें ऋषींच्या व प्रजेच्या योगानें पितरांच्या ऋणांतून मुक्त न होतां—त्यांना त्या त्या साधनांनीं तृप्त केल्यावांचूनच जो त्यांचा उपभोग घेतो, आपलाच देह व इंद्रियें यांस तृप्त करतो तो देव, ऋषि व पितर यांचें धन हरण करणारा चोरच होय.] १२.

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञादिक करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न खाणारे—**सन्तः**—शिष्ट—**सर्वकिल्बिषैः**—सर्व पापांकडून—**मुच्यन्ते**—मुक्त केले

जातात.—**तु**—परंतु—**ये**—जे—**आत्मकारणात्**—आपलेंच पोट भरण्यासाठीं—**पचन्ति**—अन्न शिजवितात—**ते पापाः**—ते पापी लोक—**अघं**—पाप—**भुञ्जते**—खातात. १३.

ये पुनः यज्ञेति । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मंभरयो भुञ्जते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः ' यज्ञ० ' इति—प्राप्त झालेल्या भोग्य पदार्थांचा देवादिकांना विभाग न देतां स्वतःच त्यांचा उपभोग घेणाऱ्या लोकांना प्रत्यवाय प्राप्त होतो असें दाखवून इतरांना कोणताच दोष लागत नाहीं, असें ' यज्ञ० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात. पण जे—**देवयज्ञादीन् निर्वर्त्य तच्छिष्टं अशनं अमृताख्यं अशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः**—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, इत्यादि[1] यज्ञ करून त्यांतून अवशिष्ट राहिलेलें अमृत या नांवाचें अन्न खाण्याचें ज्यांचें शीलच आहे ते यज्ञशिष्टाशी होत, असे—**सन्तः सर्वकिल्बिषैः चुल्ल्यादिपंचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैः च अन्यैः सर्वपापैः मुच्यन्ते**—सदाचरणसंपन्न गृहस्थ सर्व किल्बिषांकडून म्ह० चुल्ली, पेषणी इत्यादि[2] पंचसूनाकृत पापांकडून व प्रमादानें[3] घडलेल्या हिंसादिजनित दुसऱ्या पापांकडून मुक्त केले जातात.—**ये तु आत्मंभरयः ते तु अघं-पापं भुञ्जते**—पण जे आपलेंच पोट भरणारे असतात ते तर अघ म्ह०पाप खातात.—**स्वयं अपि पापाः**—व ते स्वतःही पापीच होत. (त्यांचा आप्पलपोटेपणाच भगवान् व्यक्त करितात-)—**ये पचन्ति-पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात्-आत्महेतोः**—जे आपल्यासाठींच-आपलें पोट भरण्यासाठींच स्वयंपाक करितात-अन्न शिजवितात ते आपल्या देहेंद्रियांच्या पोषणासाठींच अन्न शिजविणारे व देवयज्ञादिकांपासून पराङ्मुख असणारे आत्मंभरी स्वतः पापी असून आपलें पापच खातात[4]. १३.

---

१ देवयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ व ब्रह्मयज्ञ, असे पंचमहायज्ञ गृहस्थाला अवश्य अनुष्ठेय आहेत. २ चूल,पाटा-वरवंटा किंवा जातें, उखळ-मुसळ, केरसुणी व पाण्याचीं भांडीं, या पांच ठिकाणीं गृहस्थाच्या येथें नित्य हिंसा होते. म्हणून या पांच पदार्थांना सूनास्थानें ह्म० हिंसास्थानें म्हणतात. त्यामुळें होणाऱ्या बुद्धिपूर्वकृत पापांपासून पूर्वोक्त पंच महायज्ञांच्या योगानें पुरुष मुक्त होतो. ३ दुर्लक्ष करून चालल्यानें न कळत पायांखालीं जीव मरणें इत्यादि हिंसाही घडतात, तीं प्रमादकृत ह्म० अबुद्धिपूर्वक घडलेलीं पापें होत. पंच महायज्ञ करणारा गृहस्थ तसल्या पापांपासूनही मुक्त होतो. यास्तव गृहस्थानें पंचमहायज्ञ प्रत्यहीं अवश्य करावे, असें पंचमहायज्ञांच्या स्तुतीसाठीं येथें सांगितलें आहे. ४ या अध्यायाच्या ५-९ श्लोकांत " अज्ञ प्राणी गुणांच्या अधीन असतो, त्यामुळें त्याला आपल्या गुणाप्रमाणें कर्म केल्यावांचून क्षणभरही राहवत नाहीं. विहित कर्म सोडून मनानें विषयचिंतन करीत राहणें, हें फार वाईट; त्यापेक्षां कर्माधिकारी पुरुषानें ज्ञानेंद्रियांचें संय-

मन करून कर्मेंद्रियांनीं विहित कर्मानुष्ठान आसक्ति सोडून करणें फार चांगलें, यास्तव अर्जुना, तूं विहित कर्म कर, कर्म केलें तर मी बद्ध होईन व जन्ममरणपरंपरेंतून मुक्त होणार नाहीं, म्हणून म्हणशील तर सर्वच कर्मं बंध उत्पन्न करीत नाहींत. ईश्वराच्या आराधने-साठींच जीं कर्मं केलेलीं नाहींत, तीं मनुष्याला बद्ध करितात. ईश्वरासाठीं केलेलीं कर्मं केव्हांच बद्ध करीत नाहींत. म्हणून मी कर्ता ही आसक्ति सोडून तूं ईश्वरार्थ कर्म कर" असें एक कारण सांगितलें व १०–१३ श्लोकांत–कर्माधिकारी पुरुषानें पंचमहायज्ञरूप कर्म अवश्य केलें पाहिजे, याविषयी दुसरें कारण सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें पूर्वीं यज्ञासह ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांना उत्पन्न करून या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करून घ्या,हा यज्ञच तुम्हांला इष्ट विषय देईल. या यज्ञानें तुम्ही देवांना संतुष्ट करा. ते देव वेळच्यावेळीं पाऊस पाडून व अन्न उत्पन्न करून तुमचें पोषण करतील, याप्रमाणें परस्परांवर उपकार करून तुम्ही आपल्या अधिकाराप्रमाणें स्वर्ग किंवा मोक्ष यांस प्राप्त व्हाल. तुमच्या यज्ञानें तृप्त झालेले देव तुम्हांला पशुपुत्रादि इष्ट भोग देतील. पण त्यांनीं दिलेले भोग त्यांना परत अर्पण न करितां जो स्वतः भोगतो तो चोरच होय. पण जे सदाचरणसंपन्न गृहस्थ पंचमहायज्ञ करून मग अवशिष्ट रा-हिलेलें अन्न खातात ते पंचसूना दोषांपासून व प्रमादानें घडलेल्या इतर पापांपासून मुक्त होतात. जे आपल्याच शरीरेंद्रियांच्या तृप्तीकरितां अन्न शिजवितात ते स्वतः पापी असून आपलें पापच खातात. अर्थात् या दोषांपासून मुक्त होण्यासाठींही कर्माधिकारी गृहस्थानें पंचमहायज्ञ केले पाहिजेत.गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासी झालेल्या चतुर्थाश्रमी पुरुषाला या पंचसूनास्थानांचीही प्राप्ति नाहीं व तो अन्नही शिजवीत नाहीं.सर्वभूतांना अभय देऊनच संन्यास घ्यावयाचा अस-ल्यामुळें त्याच्या हातून प्रमादानें हिंसा होण्याचाही फारसा संभव नाहीं. यास्तव संन्यासी पंचमहायज्ञांचा अधिकारी नाहीं. अर्थात् तो ते न केल्यानें पापी वगैरे होत नाहीं. पण रहस्यकार म्हणतात " या यज्ञचक्राशिवाय जगाचे व्यवहार चालावयाचे नाहींत. किंबहुना जगाच्या धारण-पोषणार्थ हें चक्र ब्रह्मदेवानें प्रथम उत्पन्न केलें आहे आणि जगाची सुस्थिति किंवा संग्रहच ज्याअर्थीं भगवंतास इष्ट आहे त्या अर्थीं हें यज्ञचक्र कोणासही सोडतां येत नाहीं आणि आतां हाच अर्थ पुढील श्लोकांतून वर्णिला आहे. यज्ञशब्द केवळ श्रौत यज्ञापुरताच या ठिकाणीं वापरला नसून त्यांत स्मार्त यज्ञांचा आणि चातुर्वर्ण्यादि यथाधिकार सर्व व्यावहारिक कर्मांचा समावेश होतो. " पृ. ६४८ पण हें चक्र अजून पुढें श्लोक १४–१५ यावयाचेंच आहे. १०–१३ श्लोकांत पंचमहायज्ञांचा उल्लेख आहे. चक्राचा नाहीं किंवा सर्व व्यावहारिक कर्मांचाही नाहीं. स्वतः रहस्यकारांनींच पृ. ६५० वरील टीपेंत 'नार्य-मणं पुष्यति नो सखायं०' या ऋग्वेदस्थ मंत्राचा व 'अघं स केवलं भुंक्ते०' या मनुवच-नाचा उल्लेख केला आहे. पण तो मंत्र व तें स्मृतिवचन पंचमहायज्ञप्रकरणांतीलच आहे. श्रौत-स्मार्त यज्ञ किंवा सर्व व्यावहारिक कर्में यांचें तें प्रकरण नव्हे. शिवाय सर्व पापांपासून मुक्त होणें, हें या पंचमहायज्ञांचें फल स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यामुळें जगाची सुस्थिति, व्यव-हार वगैरे काल्पनिक फल कल्पिण्याचें कांहीं कारणच नाहीं. फल प्रत्यक्ष शब्दांनीं सांगि-तलेलें असतांना त्याची कल्पना करणें, हा अन्याय आहे. हें यज्ञचक्र जगाच्या धारणपोष-णार्थच जर असेल व त्यासाठीं तें कोणासही सोडतां येत नाहीं, हाच जर निरपवाद सिद्धान्त असेल तर ज्ञाननिष्ठा भगवानांनीं सांगितली तरी कशाला ? शिवाय पाश्चात्त्य

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—**अन्नात्**—खाल्लेल्या अन्नापासून—**भूतानि**—प्राण्यांचीं शरीरें—**भवन्ति**—होतात.—**पर्जन्यात्**—पर्जन्यापासून—**अन्नसम्भवः**—तांदूळ, गहूं इत्यादि अन्नाची उत्पत्ति होते.—**यज्ञात्**—यज्ञापासून—**पर्जन्यः**—पाऊस—**भवति**—होतो.—**यज्ञः**—तो धर्म-अपूर्वनांवाचा यज्ञ—**कर्मसमुद्भवः**—यजमान, ऋत्विक् इत्यादिकांच्या कर्मापासून, त्यांच्या हालचालीनें होणारा आहे. १४

राष्ट्रांना ब्रह्मदेवाच्या या यज्ञचक्राची व भगवंतांच्या इष्ट सुस्थितीची किंवा संग्रहाची वार्ताही ठाऊक नाहीं. मग त्यांचें जग त्यावांचून कसें निरपवाद चाललें आहे ? त्यांच्या जगाचें धारणपोषण आमच्या पेक्षांही उत्तमप्रकारें कसें होत आहे ? अर्थात रहस्यकारांनीं यज्ञशब्दाच्या अर्थाची भयंकर ओढाताण करून त्याला उगीच व्यापक स्वरूप दिलें आहे; व केवल पापनिवृत्तीसाठींच विहित असलेल्या पंच-महायज्ञांवर फलाचा फार मोठा बोजा वृथा लादला आहे, हें कोणाही निःपक्षपात वाचकाच्या ध्यानांत येईल.

भागवत धर्मांचें प्रवृत्तिपर तत्त्वच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें रहस्यकार पुनः (महाभा. शां. ३४०. ३२ ते ६२ पहा) येथें आपल्या संप्रदायाला अनुसरून सांगत आहेत. पण भागवतधर्म प्रवृत्तिपर नाहीं, हें आम्ही परिशिष्टांत सविस्तर सांगणार असल्यामुळें येथें विस्तार करीत नाहीं. तथापि रहस्यकार वेद, उपनिषदें, मन्वादि स्मृति इत्यादि प्रमाण ग्रंथांना सोडून पुनःपुनः नारायणीय धर्माकडे वळतात, यावरूनच त्यांना वेदादिकांत अनुकूल आधार आढळले नाहींत, हें उघड होतें. पण गीता जर मूळ श्रौत-स्मार्त प्रमाणांना सोडून असती तर तिला वैदिकांमध्यें एवढें महत्त्वच आलें नसतें; त्यांतून रहस्यकार जसें समजतात त्याप्रमाणें नारायणीय धर्म जर खरोखरच प्रवृत्तिपर असता तर त्याच्या आधारानें रचलेल्या गीतेला मुळींच महत्त्व आलें नसतें. असो; " यज्ञचक्र हें लोकसंग्रहाचेंच एक स्वरूप आहे. म्हणून देवलोक व मनुष्यलोक या दोहोंच्याही संग्रहार्थ भगवंतांनींच प्रथम निर्माण केलेलें हें लोकसंग्रहकारक कर्म मनुष्यानें पुढें चालू ठेवणें जरूर आहे " ६४९ इत्यादि, या सर्व प्रमाणशून्य कल्पना आहेत. रहस्यकार अशा अप्रामाणिक कल्पना करूनच थांबत नाहींत तर कर्मविधीच्या मूळ उद्देशाचा विपर्यासही करितात. कसा तो पहा—"यज्ञादि कर्में केवळ तिळ-तांदूळ अग्नींत जाळण्यासाठीं किंवा नुसत्या स्वर्गप्राप्तीसाठींही नसून जगाचें धारण-पोषण होण्यास त्यांची आवश्यकता कशी लागते किंवा यज्ञावर सर्व जग कसें अवलंबून आहे याचा आतां याहीपेक्षां अधिक खुलासा करितात " असें पुढील श्लोकास रहस्यकारांनीं अवतरण दिलें आहे. यज्ञादि कर्में तिळ-तांदूळ जाळण्यासाठीं आहेत, असें कोणत्या शास्त्रांत सांगितलें आहे ? जर सांगितलेलें नाहीं तर तो पक्ष आपल्या पदरचाच पुढें आणण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? 'नुसत्या स्वर्गासाठींही नाहींत,' हें म्हणणेंही फारसें रमणीय नाहीं. यज्ञ मुख्यतः पुण्योत्पत्तीच्या द्वारा स्वर्गासाठींच आहेत. याविषयीं सर्व कर्मकांड प्रमाण आहे. स्वतः गीताही 'यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' अ. ९ श्लो. २०,२१ असें सांगते.

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः—'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—इतः च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं हि कर्म जगच्चक्रप्रवृत्ति-हेतुः—याही आणखी एका कारणास्तव कर्माधिकारी पुरुषानें पूर्वोक्त देवयज्ञादि कर्म करावें. कारण कर्म जगच्चक्राच्या प्रवृत्तीचें निमित्त आहे.—**'कथं अन्नात् भवन्ति०' इति उच्यते**—तें कसें, तेंच आतां 'अन्नात् भवन्ति०' या श्लोकानें सांगितलें जातें. **—भुक्तात् अन्नात् लोहितरेतःपरिणतात् भूतानि प्रत्यक्षं भवन्ति-जायन्ते**—खाल्लेल्या व रस, रक्त, रेत इत्यादि रूपानें परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूतें प्रत्यक्ष उत्पन्न होतात.—**पर्जन्यात्-वृष्टेः अन्नस्य संभवः अन्नसंभवः**—पर्जन्यापासून म्ह० वृष्टीपासून अन्नाची उत्पत्ति होते.—**यज्ञात् पर्जन्यः भवति**—यज्ञापासून पर्जन्य होतो. (याविषयीं दुसऱ्या स्मृतीचें प्रमाण-)—**अग्नौ प्रास्ता आहुतिः आदित्यं सम्यक् उपतिष्ठते**—देवतेचें ध्यान करून तिला उद्देशून अग्नींत टाकलेली आहुति एक प्रकारच्या अपूर्वत्वाला प्राप्त होऊन किरणांच्या द्वारा आदित्यास प्राप्त होते. **—आदित्यात् वृष्टिः जायते**—आदित्यापासून वृष्टि होते.—**वृष्टेः अन्नं ततः प्रजाः**—वृष्टीपासून अन्न होतें, अन्नापासून प्रजा उत्पन्न होते,—**इति स्मृतेः**—अशी स्मृति आहे.—**यज्ञः-अपूर्वं च सः यज्ञः कर्मसमुद्भवः**—येथें यज्ञ म्ह० अपूर्व-एक प्रकारचें पुण्य आणि तो अपूर्वरूप यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होणारा आहे.—**ऋत्विक्-यजमानयोः व्यापारः कर्म ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य-अपूर्वस्य सः कर्मसमुद्भवः**—ऋत्विक् व यजमान या दोघांचा जो व्यापार-शरीरेंद्रियांची हालचाल तें कर्म, त्यापासून ज्या यज्ञाची म्ह० अपूर्वाची उत्तमप्रकारें उत्पत्ति होते तो यज्ञ कर्मसमुद्भव[१] होय. १४.

---

१ याच श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात-" प्राणिमात्र अन्नापासून होतात. अन्न पर्जन्यापासून उद्भवतें; पर्जन्य यज्ञापासून होतो व यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो. " ६५० हा अर्थ सर्वथा उपपन्न नाहीं. प्राणिमात्र अन्नापासून होत नाहींत. शुक्र-शोणित-संयोगापासून होणारीं जीं भूतें म्हणजे प्राण्यांचे देह-शरीरें तींच तेवढीं अन्नापासून होतात. हीच गोष्ट व्यक्त करण्यासाठीं आचार्यांनीं 'अन्नापासून' म्हणजे रस-रक्त-रेत इत्यादि सप्त धातूंच्या रूपानें परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूतें होतात' असें म्हटलें आहे. प्राणी म्ह० जीव, तो चिदंशरूप आहे, तो अन्नापासून कसा उत्पन्न होणार ? पण वेदान्तग्रंथाचें भाषांतर करितांना किंवा त्याविषयीं कांहीं लिहितांना किती सूक्ष्म दृष्टि ठेवावी लागते, हें पाहतो कोण ? असो; खाल्लेल्या अन्नाचा रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्थि, स्नायु, शुक्र

किंवा स्त्री-शरीरांत शोणित अशा क्रमानें परिणाम होतो व त्या शुक्र-शोणितापासून भूलोकांतील प्राण्यांचीं शरीरें होतात, हें प्रसिद्ध आहे. पुढें यज्ञापासून पर्जन्य होतो, असें रहस्यकार म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं. 'यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्मे' असें रहस्यकार वारंवार बजावीत असल्यामुळें त्या कर्मांपासून तरी पर्जन्य कसा होतो, हें कळत नाहीं. कर्मे प्रत्यक्ष दिसतात, तीं क्षणिक असतात. तीं एकदा होऊन गेलीं कीं मग त्यांचा कांहीं अवशेष रहात नाहीं. अशा कर्मांपासून वृष्टि कशी होणार ? शिवाय यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्मे असें जर म्हटलें तर हल्लीं चातुर्वर्ण्याचीं कर्मे जवळ जवळ लुप्तच झालीं आहेत. मग अद्यापि वृष्टि कशी होते ? तसेंच जेथें चातुर्वर्ण्य मुळीं नाहींच अशा पाश्चात्यादि देशांत जी वृष्टि होते ती कशी ? रहस्यकार म्हणतात हल्लीं "श्रौतस्मार्त कर्मे लुप्त झालीं असलीं तरी कर्मे म्ह० हल्लींचीं लौकिक कर्मे असें समजण्यास कांहीं हरकत नाहीं." पण हल्लींच्या लौकिक कर्मांपासून तरी पर्जन्य कसा संभवेल ? लौकिक कर्मांचा व पर्जन्याचा काय संबंध ? तस्मात् 'यज्ञापासून पर्जन्य होतो' हें म्हणणें युक्तिशून्य व प्रत्यक्ष-विरोधी आहे. पण हे सर्व दोष टाळण्यासाठीं आचार्य यज्ञशब्दाचा अर्थ काय करितात तो पहा. 'यज्ञः—अपूर्व-'यज्ञ म्ह० शास्त्रविहित कर्म केल्यावर त्यापासून जी एक शक्ति, धर्म—अदृष्ट—पुण्य उत्पन्न होतें, तें येथें 'यज्ञ-'शब्दानें विवक्षित आहे. कारण यज्ञ किंवा कोणतेंही पुण्य-कर्म पर्जन्याचें साक्षात् निमित्त झालेलें दिसत नाहीं. वर भाष्यांत 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः०' हा मनूचा श्लोक जो आधारासाठीं म्हणून दिलेला आहे तो तरी यासाठींच. अर्थात देवतेला उद्देशून दिलेली आहुति सुहुत होऊन म्ह० उत्तम प्रकारें तिचा दाह होऊन ती अपूर्वतेला प्राप्त होते आणि अपूर्वरूपानें सूर्यकिरणांच्या द्वारा सूर्यमंडळावर आरोहण करते. अपूर्वानुसार आदित्यापासून वृष्टीच्या रूपानें पृथ्वीवर येते. तीच अपूर्वरूप झालेली आहुति व्रीहि-यवादि अन्नभावास प्राप्त होऊन पुरुषानें भक्षण केलेल्या तिच्यापासूनच प्रजा म्ह० प्राणि-शरीरें होतात, असा मनुवचनाचा अर्थ आहे. अर्थात् प्रत्यक्ष यज्ञापासून वृष्टि होत नाहीं. अपूर्वाच्या द्वारा ती होते; आणि अपूर्व कोणत्याही पुण्य कर्मापासून होऊं शकतें. हल्लींही श्रौत-स्मार्त कर्मांचा प्रायः लोपच जरी झाला असला तरी अंशतः तीं चालू आहेत. शिवाय इतर पुण्यकर्मेंही अगदीं नष्ट झालेलीं नाहींत. त्या मानानें थोडी-फार वृष्टि होतेच आहे. जेथें चातुर्वर्ण्य नाहीं त्या देशांत त्यांच्या धर्माप्रमाणें धर्मकार्यें होतातच. त्यामुळें त्यांपासून निष्पन्न झालेल्या अपूर्वापासून तेथेंही थोडी-फार वृष्टि होते. रहस्यकारांनींही मनुस्मृतींत व महाभारतांत हा श्लोक आहे, असें टीपेंत म्हटलें आहे. पण आचार्यांप्रमाणें यज्ञ-शब्दाच्या अर्थाची फोड केलेली नाहीं. मधुसूदनसरस्वतीप्रभृति इतर सर्व अद्वैतमार्गी टीकाकारांनींही यज्ञ म्ह० नुस्ता यज्ञच न सांगतां अपूर्वनांवाचा धर्म असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तसेंच, 'यज्ञाचा उद्भव कर्मांपासून होतो' हें जरी 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः' या चवथ्या चरणाचें सरळ भाषांतर असलें तरी त्यावरून त्याचें स्वारस्य मुळींच ध्यानांत येत नाहीं. कारण यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्मे. त्यांचा उद्भव कर्मांपासून होतो, याचा अर्थ काय ? कर्मांचा उद्भव कर्मांपासून होतो, असें कांहीं तरी म्हटल्यासारखेंच तें होतें. म्हणून आचार्यांनीं यज्ञ म्ह० अपूर्व व तें अपूर्व ऋत्विक् व यजमान, यांच्या कर्मांपासून म्ह० हात, पाय, वाणी, मन इत्यादिकांच्या व्यापारापासून होतें, असें म्हटलें आहे, व तेंच सर्वथा सयुक्तिक होय.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—कर्म—यजमानादिकांचें तें कर्म—**ब्रह्मोद्भवं**—वेदापासून उद्भवलेलें आहे. वेद हें कर्माचें कारण-प्रमाण आहे, असें—**विद्धि**—तूं जाण.—**ब्रह्म**—तो वेद —**अक्षरसमुद्भवं**—परमात्म्यापासून श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें प्रकट झालेला आहे.—**तस्मात्**—परमात्म्यापासून प्रकट झालेला असल्यामुळें—**ब्रह्म**—वेद—**सर्वगतं**—सर्वप्रकाशक असूनही—**नित्यं**—सर्वदा—**यज्ञे**—यज्ञांत—**प्रतिष्ठितं**—प्रतिष्ठित आहे.

तच्च कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिःश्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—तत् च कर्म—आणि तें कर्म कोठून होतें, तें 'कर्म०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात.—**कर्म ब्रह्मोद्भवं-ब्रह्म-वेदः सः उद्भवः-कारणं यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि-जानीहि**—तें कर्म म्ह० ऋत्विक्, यजमान वगैरे कर्त्यांचा व्यापार ब्रह्मोद्भव आहे. (अहो सर्वच ब्रह्मापासून झालें आहे. मग कर्मालाच तेवढें ब्रह्मोद्भव म्हणण्याचें काय कारण ?) ब्रह्म म्ह० वेद, तो वेदच ज्याचा उद्भव म्ह० कारण आहे असें तें कर्म ब्रह्मोद्भव आहे, असें तूं जाण.—**पुनः वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं-अक्षरं-ब्रह्म-परमात्मा समुद्भवः यस्य तत् अक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेदः इत्यर्थः**—आणि वेद या नांवाचें ब्रह्म अक्षरापासून उत्पन्न झालें आहे. (म्ह० तें अनादि-निधन -आदि-अंतरहित नाहीं. पण अक्षररूप वेद अक्षरापासून कसा होईल ? उत्तर-) येथें अक्षर म्ह० ब्रह्म-परमात्मा, तें अक्षर ज्याचें कारण आहे तें ब्रह्म-वेद अक्षरसमुद्भव होय, असा याचा भावार्थ.—**यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यात् अक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् ब्रह्म समुद्भूतं तस्मात्-सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतं**—ज्याअर्थी साक्षात् परमात्मा या नांवाच्या अक्षरापासून पुरुषाच्या म्ह० प्राण्याच्या श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें वेदसंज्ञक ब्रह्म उत्पन्न झालेलें आहे त्याअर्थी म्ह० वेद सर्व विषयांना प्रकाशित करणारा असल्यामुळें सर्वगत आहे.—**सर्वगतं अपि सत् नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं**—सर्वगत असूनही तें नित्य-सर्वदा यज्ञविधीच्या प्राधान्यामुळें यज्ञांत प्रतिष्ठित आहे. [वेद सर्व विषयांचें प्रकाशन करणारा जरी असला तरी यज्ञाचें विधान करणें, हें त्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. सर्व कर्मकांड यज्ञप्रधान आहे. म्हणून तें वेदसंज्ञक ब्रह्म सतत यज्ञांत स्थिर स्थित आहे.] १५.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"तैत्तिरीयोपनिषदांत (२-१) ही पूर्वपरंपरा याच्याही मागें नेऊन " परमात्म्यापासून प्रथम आकाश व पुढें क्रमानें वायु, अग्नि,

पाणी, व पृथ्वी उत्पन्न होऊन पृथ्वीपासून ओषधि, ओषधीपासून अन्न व अन्नापासून पुरुष झाला " असा क्रम दिला आहे. यासाठीं त्याला अनुसरून प्राणिमात्राची कर्मापर्यंत सांगितलेली पूर्वपरंपरा त्याच्यामागें प्रकृति व प्रकृतीच्या मागें अखेर थेट अक्षर ब्रह्मापर्यंत नेऊन आतां पुरी करितात—" पण अन्नापासून भूतें होतात, अन्न पर्जन्यापासून, पर्जन्य अपूर्वाख्य यज्ञापासून होतो व अपूर्व पुरुषाच्या शरीरेंद्रियव्यापारापासून होतें, ही परंपरा व वरील परंपरा यांचा काय संबंध ? परमात्म्यापासून सर्व भूतें झालीं, त्यापासून शरीरें झालीं, स्थूल शरीर हाच अन्नमय कोश आहे, त्याच्या आंत प्राणमय कोश आहे, त्याच्या आंत मनोमय कोश आहे, मनोमयाच्या आंत विज्ञानमय व विज्ञानमयाच्या आंत आनंदमय कोश आहे, त्याचा आधार ब्रह्म आहे, इत्यादि ब्रह्मोपदेशप्रकरणाचा व येथील कर्मप्रकरणाचा वस्तुतः कांहीं संबंध नाहीं. पण तेथील 'ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः' (तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ पृ. ९८ पहा) हें वाक्य व येथील 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' हें वाक्य हीं दोन्हीं एकसारखींच आहेत, एवढें पाहतांच रहस्यकार त्यांची सांगड घालण्यास तयार झाले. बादरायणसंबंध म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. आधुनिकांच्या चिकित्सेचा किंवा तुलनात्मक पद्धतीचा हा एक मासला आहे. पण येथील परंपरेला आकाशादि भूतें व पंचकोश यांच्या परंपरेशीं भिडविण्याचें कांहींच कारण नाहीं. तर आतां पूर्व परंपरेला धरून कर्म कोठून आलें ? तें सांगणें प्राप्त आहे. वेदविहित कर्मच अपूर्वोत्पादक आहे, असेंच भगवानांना येथें विवक्षित असणार, यांत शंका नाहीं. कारण वेदच धर्माविषयीं प्रमाण आहे, इतर पाखंडशास्त्रें धर्मविषयामध्यें प्रमाण नाहींत, हेंच वैदिक धर्माचा उपदेश करणाऱ्या भगवानांना इष्ट असणें साहजिक आहे. यास्तव अपूर्व उत्पन्न करणारें कर्म तरी कोठून आलें ? तर तें वेदापासून प्राप्त झालें, असें सांगावयास पाहिजे व भगवानांनींही तेंच या श्लोकांत सांगितलें आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—" कर्माची उत्पत्ति ब्रह्मापासून म्ह० प्रकृतीपासून आहे, असें जाण; आणि हें ब्रह्म अक्षरापासून म्ह० परमेश्वरापासून निघालें आहे. म्हणून सर्वगत ब्रह्मच नेहमीं यज्ञांत अधिष्ठित असतें (असें समज) " हा श्लोकार्थ कोणाला कळत असेल तो कळो ! आम्हांला तर त्यापासून कांहींच बोध होत नाहीं. कारण ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असा अर्थ विनाकारण करून पुनः त्या प्रकृतीपासून म्हणजे शरीरेंद्रियांपासून अशी जरी लक्षणा केली व प्रकृतीपासून कर्माची उत्पत्ति आहे असें क्षणभर मानलें तरी ' आणि हें ब्रह्म म्ह० प्रकृति अक्षरापासून म्ह० परमेश्वरापासून निघालें आहे. ' याचा अर्थ काय ? व प्रकृति परमेश्वरापासून निघाली म्ह० काय झालें ? व मग तिला सादि म्हणावयाचें कीं काय ? परमेश्वरापासून निघालेली प्रकृति सादि आहे, असें जर म्हटलें तर ' प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि- ' १३-१९ म्ह० प्रकृति व पुरुष ही दोन्ही अनादी जाण, या वचनाची वाट काय ?. तसेंच ' तस्मात्- ' म्हणून ' सर्वगतं- ' सर्वगत ' ब्रह्म- ' ब्रह्मच ' नित्यं- ' नेहमीं ' यज्ञे- ' यज्ञांत ' प्रतिष्ठितं- ' अधिष्ठित असतें हा जरी सरळ अर्थ असला तरी त्याचा भावार्थ काय ? ' म्हणून ' हा शब्द कोणत्या कोणत्या पूर्वप्रकृत अर्थाचा उपसंहार करतें ? 'म्हणून सर्वगत ' पण म्हणून म्हणजे काय ? कांहीं कळत नाहीं. तसेंच सर्वगत ब्रह्म म्ह० प्रकृति—नेहमीं यज्ञांत अधिष्ठित कशी असते ? प्रकृति यज्ञांत कशी अधिष्ठित असणार ? त्यापेक्षां 'कर्म वेदाविहित आहे. वेद अक्षर परमात्म्यापासून

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

झाला आहे. तो साक्षात् परमेश्वरापासून झालेला असल्यामुळें सर्वविषयप्रकाशक आहे व सर्वविषयप्रकाशक असल्यामुळें वेद सर्वगत जरी असला तरी यज्ञाचें प्राधान्यानें विधान करतो, ' हा अर्थ किती सुबोध व सयुक्तिक आहे. पण रहस्यकारांना तो आवडत नाहीं. ते म्हणतात " कोणी ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असा अर्थ न करतां वेद असा करितात... पण सर्वगत ब्रह्म यज्ञांत आहे, याचा अर्थ त्यानें नीट लागत नाहीं. म्हणून ' ममयोनिर्महत् ब्रह्म ' १४-३ येथील ब्रह्मशब्दाप्रमाणें येथेंही ब्रह्मशब्दानें जगाची मूलभूत प्रकृति विवक्षित आहे." पण चवदाव्या अध्यायांत ' मम योनिः महद्ब्रह्म ' असें प्रकृत आहे. तेथें सर्व भूतांचें उत्पत्तिस्थान सांगण्याचा प्रसंग आहे. म्हणून तेथें ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति हाच अर्थ करणें, योग्य आहे. पण येथें कर्म म्ह० कर्त्याचा व्यापार कसा होतो, तर वेदाविधीनें होतो, व वेद कोठून आला ? तर साक्षात् परब्रह्मापासून झाला, असें कर्माचें निमित्त सांगावयाचें आहे. त्यामुळें येथें तसा अर्थ करतां येत नाहीं. ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्यास व तिला परमेश्वरापासून निघालेली म्हटल्यास तिचें अनादित्व नष्ट होतें. शिवाय ती यज्ञांत अधिष्ठित कशी ? मूळ प्रकृतीपासून अपूर्वोत्पादक कर्म कसें होतें, व ती सर्वगत कशी ? याचाही उलगडा होत नाहीं. रहस्यकार—"महाभारताच्या शांतिपर्वांतील यज्ञप्रकरणांतील 'अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा ' या वचनाचीही ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्यानें प्रस्तुत श्लोकाशीं एकवाक्यता होते," ६५१ असें म्हणतात. पण ' यज्ञामागून जग व जगाच्या मागोमाग यज्ञ' असाच त्या वचनाचा अर्थ जरी केला तरी त्यांत या श्लोकांतील ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असाच अर्थ केला पाहिजे, असें कोणतें गमक–सूचक पद आहे. यज्ञ म्ह० अपूर्व असा अर्थ केल्यानेंही अपूर्वरूप यज्ञ व जगत् यांचा परस्पर कार्यकारणभाव उत्तमप्रकारें सिद्ध होतो. त्यांत ब्रह्म किंवा प्रकृति यांचा कांहींच संबंध दिसत नाहीं. शेवटीं रहस्यकार म्हणतात–"परमेश्वरापासून प्रकृति व त्रिगुणात्मक प्रकृतीपासून जगांतील सर्व कर्म कसें निष्पन्न होतें हें रहस्याच्या सातव्या व आठव्या प्रकरणांत सविस्तर सांगितलें आहे." पण ' परमेश्वरापासून प्रकृति होते ' या म्हणण्यास वेदान्त व सांख्य यांतील कोणत्याच दर्शनांत आधार नाहीं. प्रकृतीला उपनिषदांतही 'अजा' म्हटलें आहे व सांख्य दर्शनांतही 'अजा–मूलप्रकृतिः अविकृतिः' असें म्हटलें आहे. त्यामुळें ' परमेश्वरापासून प्रकृति निष्पन्न होते, ' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. सातव्या व आठव्या प्रकरणांत रहस्यकारांनीं प्रकृतिपुरुषादिकांविषयीं बराच विचार केला आहे. पण त्यांतही पृ. १७६ " प्रकृति व पुरुष दोन्ही स्वयंभू व अनादि" असेंच म्हटलें आहे. अगदीं शेवटीं रहस्यकार म्हणतात–'तसेंच देवांनीं प्रथम यज्ञ करूनच सृष्टि निर्माण केली असें पुरुषसूक्तांतही वर्णन आहे ' पण त्याचा व येथील ब्रह्मशब्दाच्या प्रकृति या अर्थाचा काय संबंध आहे ? शिवाय सृष्टि देवांनीं केली असें त्यांत म्हटलें आहे का ? आम्हांला तर आजवर सृष्टिकर्ता एक विराट् प्रजापति ब्रह्माच ठाऊक आहे ! देवांनीं सृष्टि केली हा आम्हांला तरी नवीनच शोध आहे.

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना!—**एवं**—वर वर्णन केल्याप्रमाणें ईश्वरानें **प्रवर्तितं**—प्रवृत्त केलेलें—**चक्रं**—जगच्चक्र—**इह**—या लोकीं—**यः**—जो कर्माधिकारी—**न अनुवर्तयति**—तसेंच पुढें चालवीत नाहीं—**सः**—तो—**अघायुः**—पापी आहे. त्याचें जिणें पापरूप आहे.—**इन्द्रियारामः**—त्याची सर्व क्रीडा इन्द्रियांच्या योगानें विषयांमध्यें होते. तो—**मोघं**—वृथा–फुकट—**जीवति**—जिवंत राहतो. १६.

एवमिति। एवमित्थमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति। तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः॥

भाष्यार्थ—अधिकारी पुरुषानें अध्ययनादिकांच्या द्वारा जगच्चक्राचें अनुवर्तन करावें नाहीं तर ईश्वराच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणाऱ्या त्याला प्रत्यवाय लागतो असें—**एवं इति**—'एवं०' इत्यादि श्लोकानें भगवान् सांगतात.—**एवं–इत्थं ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं**—याप्रमाणें ईश्वरानें वेद-यज्ञ इत्यादिकांच्या द्वारा जगच्चक्र प्रवृत्त केलें आहे.—**इह लोके यः कर्मणि अधिकृतः सन् न अनुवर्तयति**—या लोकीं जो कर्मामध्यें अधिकृत असून–कर्माधिकारी असून त्या जगच्चक्राला तसेंच पुढें चालवीत नाहीं, त्याचें अनुवर्तन करीत नाहीं तो—**अघायुः अघं–पापं आयुः–जीवनं यस्य सः अघायुः पापजीवनः इति यावत्**—अघायु आहे. अघ म्ह० पाप व आयुः म्ह० जीवन. ज्याचें जीवन पाप आहे तो आघायु म्ह० पापजीवन असा याचा भावार्थ.—**इन्द्रियारामः–इन्द्रियैः विषयेषु आरामः आरमणं–आक्रीडा यस्य सः इन्द्रियारामः**—इंद्रियांच्या योगानें विषयांमध्यें ज्याचा आराम–आरमण–क्रीडा चालते तो इंद्रियाराम होय.—**हे पार्थ सः मोघं–वृथा जीवति**—हे अर्जुना तो व्यर्थ जिवंत राहतो. ('न कर्मणामनारंभात्०' श्लो. ४ येथून प्रस्तुत श्लोकापर्यंत सांगितलेल्या विषयाचा आचार्य उपसंहार करितात–)—**तस्मात् अज्ञेन अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं एव इति प्रकरणार्थः**—म्हणून अज्ञ अधिकृत पुरुषानें कर्म करावेंच हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे.

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम्॥ १६॥

भाष्यार्थ—('अहो पण शास्त्रानें अधिकार दिलेल्या प्रत्येकाला कर्म करणें जर अवश्यच आहे तर 'अज्ञेन अधिकृतेन' असें म्हणून 'अज्ञ' हें आणखी विशेषण कशाला

लावतां ? ज्ञाननिष्ठालाही तें केलेंच पाहिजे. कारण तोही अधिकृतच आहे.' अशी आशंका घेऊन पूर्वी सांगितलेल्या कारणाचाच अनुवाद करितात-)—**आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः प्राक् अधिकृतेन अनात्मज्ञेन तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्यं एव इति एतत्**—आत्मज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होण्यापूर्वी शास्त्रानें अधिकार दिलेल्या अनात्मज्ञानें आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठीं कर्मयोगाचें अनुष्ठान करावेंच, असें—'**न कर्मणां अनारम्भात्०' इत्यतः आरभ्य 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इति एवं-अन्तेन प्रतिपाद्य**—'कर्माच्या आरंभावांचून पुरुषाला नैष्कर्म्याची प्राप्ति होत नाहीं' (श्लो.४) येथून 'तुझी शरीरयात्राही कर्मावांचून चांगल्या प्रकारें सिद्ध होणार नाहीं' (श्लो. ८) येथपर्यंतच्या ग्रंथानें प्रतिपादन करून [ज्ञान व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळें ज्ञाननिष्ठ पुरुषाला कर्म करणें शक्य नाहीं. (पृ. ४७ पहा) यास्तव ज्याला आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आलेला नाहीं, अशा पुरुषानेंच चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति इत्यादि परंपरेनें साक्षात्कारासाठीं कर्माचें अनुष्ठान करावें, असें प्रतिपादन केलें आहे. तर मग 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' श्लो. ९ इत्यादि कशासाठीं सांगितलें आहे ? त्यांत कांहीं ज्ञाननिष्ठा सांगितलेली नाहीं. कर्मनिष्ठा तर त्या पूर्वीच (४-८ श्लोकांत) सांगितली आहे, तेव्हां पुनः तीच सांगण्याचें कांहीं कारण नाहीं अशी शंका घेऊन आचार्य सांगतात-]—'**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेन अपि ग्रन्थेन अधिकृतस्य अनात्मविदः कर्मानुष्ठाने प्रासंगिकं बहुकारणं उक्तं**—'ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेल्या कर्मावांचून बाकीचें कर्म जीवाला बद्ध करतें' (९) येथून 'हे पार्था ! तो व्यर्थ जिवंत राहतो' (१६) येथपर्यंतच्या ग्रंथानेंही कर्माधिकृत अनात्मज्ञाच्या कर्मानुष्ठानाविषयीं-अज्ञाला कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, हें सांगण्याच्या प्रसंगानें ईश्वराचा प्रसाद, देवतांची प्रीति इत्यादि अनेक कारणें सांगितलीं.—**च तद्-अकरणे दोषसंकीर्तनं कृतम्**—आणि तें न करण्यांत कोणता दोष लागतो, तें('तैर्दत्तानप्रदायैभ्यः०' 'मोघं पार्थ स जीवति-' इत्यादि वाक्यांनीं) सांगितलें. १६.

---

१ पण रहस्यकार याला यज्ञाचें चक्र किंवा कर्माचें चक्र म्हणतात. आचार्य जगच्चक्र म्हणतात. प्रजापतीनें जगाला उत्पन्न केलें व त्याच्या स्थितीसाठीं त्याला कर्म लावून दिलें. वेद परमेश्वरापासून झाला. त्या वेदावरून कर्माचें ज्ञान होतें, कर्मानें अपूर्व उत्पन्न होतें, त्या अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न, अन्नापासून प्राणिशरीरें, प्राणिशरीरें हेंच जगत्, त्यापासून पुनः कर्म, कर्मापासून अपूर्व, अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न व अन्नापासून पुनः प्रजा, असें हें चक्र आहे. त्याला कर्मापासून किंवा यज्ञापासून आरंभ होत नाहीं. जगद्रूप शरीरांपासून आरंभ होतो, म्हणून या चक्राला जगच्चक्र म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय. यास्तव जो कर्माधिकारी कर्मानुष्ठानानें त्याचें अनुवर्तन करीत नाहीं तो पापी होय. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत 'यज्ञमय कर्म म्ह० चातुर्वर्ण्याची वृत्ति' असा अर्थ करितात. पण तो बरोबर नाहीं. कर्म म्ह० चातुर्वर्ण्याचा धर्म होय, वृत्ति नव्हे. धर्मांतच ब्राह्मणादिकांच्या वृत्तीचाही अन्तर्भाव होतो. पण वृत्तींत धर्माचा अन्तर्भाव कधींच होत

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्—यस्त्विति ॥

भाष्यार्थ—' एवं स्थिते '—याप्रमाणें कर्माधिकारी पुरुषानें नियत कर्म केलेंच पाहिजे, असें सिद्ध झालें असतां—**किं एवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयं**—काय, हें याप्रमाणें ईश्वरानें प्रवृत्त केलेलें चक्र प्रत्येकानें चालविलें पाहिजे,—**आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठान-उपायप्राप्यां आत्मविद्भिः सांख्यैः अनुष्ठेयां ज्ञानयोगेन एव निष्ठां अप्राप्तेन अनात्मविदा एव**—कीं पूर्वोक्त कर्मयोगानुष्ठान याच उपायानें प्राप्त होणारी व आत्मवेत्त्या सांख्यांनीं अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेली अशी जी ज्ञानयोगानेंच निष्ठा तिला प्राप्त न झालेल्या अनात्मज्ञानेंच फक्त त्या चक्राचें अनुवर्तन करणें उचित आहे?—**इत्येवं अर्थं अर्जुनस्य प्रश्नं आशंक्य**—अशा प्रकारचा अर्थ ज्यांत आहे अशा अर्जुनाच्या प्रश्नाची आशंका घेऊन [म्ह० अशा आशयाचा प्रश्न अर्जुन करील, असें जाणून भगवान् ' यस्तु० ' इत्यादि सांगत आहेत ' किंवा अनात्मज्ञानें कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, असें पुष्कळ कारणांसह सांगितल्यामुळें अर्जुन अशी शंका घेणार नाहीं, असें समजून आचार्य या श्लोकाला दुसरें अवतरण देतात-]—**वा शास्त्रार्थस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थं**—किंवा शास्त्रार्थाचा विशेषें उत्तमप्रकारें ध्यानांत यावा म्हणून—**स्वयं एव भगवान्**—स्वतःच भगवान् श्रीकृष्ण—**एतं वै तं आत्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तः ब्राह्मणाः**—याच प्रकृत आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्यांचें मिथ्या ज्ञान निवृत्त झालें आहे, असे होतसाते ब्राह्मण

नाहीं; असो. " मीमांसकांचें किंवा त्रयी धर्मांतलें कर्मकांड (यज्ञचक्र) गीताधर्मांत अनासक्तबुद्धीच्या युक्तीनें कसें कायम ठेवलें आहे, तें सांगितलें"६५१ असें रहस्यकार म्हणतात. पण तें बरोबर नाहीं. त्रयी धर्मांतलें कर्मकांडच जर गीताधर्मांत कायम ठेवलें असतें तर 'एवं त्रयीधर्मं अनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' अ. ९ श्लो. २१ असें म्हटलें नसतें.उपनिषदांप्रमाणेंच गीतेंत त्यांतील फक्त नित्य (नियत) कर्मच अनासक्त बुद्धीनें करावयास सांगितलें आहे. सर्वच त्रयी धर्म करावयास सांगितलेला नाहीं. कारण त्रयी धर्म स्वर्गप्राप्त्यर्थ आहे व उपनिषद्धर्म किंवा गीताधर्म परंपरेनें मोक्षप्राप्तीसाठीं आहे.

१ संन्यासासह आत्मज्ञान हेंच मुक्तीचें साधन आहे, हाच गीताशास्त्राचा प्रतिपाद्य विषय आहे, दुसरा कोणताही म्ह० ज्ञानकर्मसमुच्चयानें मुक्ति, हा गीताशास्त्राचा विषय नाहीं, किंवा केवळ कर्मानें मुक्ति हाही त्याचा विषय नाहीं, असा निश्चयपूर्वक विवेक करण्यासाठीं येथें भगवान् श्रुत्यर्थ सांगत आहेत. २ श्रुतींत ' ब्राह्मणाः ' असें पद आहे. ब्राह्मणांनाच संन्यासाचा मुख्य अधिकार आहे, असें सुचवावें हाच त्याचा आशय आहे.

—**मिथ्याज्ञानवद्भिः अवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यः व्युत्थाय**—मिथ्या ज्ञानानें युक्त असलेल्या अनात्मज्ञांकडून अवश्य कर्तव्य अशा पुत्रैषणादि एषणांपासून व्युत्थान करून म्ह० त्यांचा त्याग करून—**अथ शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं भिक्षाचर्यं चरन्ति**—नंतर केवल शरीराच्या स्थितीलाच अवश्य असलेलें भिक्षाचर्य–भिक्षाटन करितात.—**तेषां आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत् कार्यं न अस्ति**—त्यांचें आत्मज्ञाननिष्ठेवांचून दुसरें कांहीं कर्तव्य नसतें—**इत्येवं इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितं श्रुत्यर्थं आविष्कुर्वन् 'यस्तु०' इति आह**—अशा प्रकारचा हा या गीताशास्त्रांत प्रतिपादन करण्यास इष्ट असलेला श्रुतीचा अर्थ प्रकट करीत होत्साते 'यस्तु० इत्यादि सांगतात. [म्हणजे अर्जुनानें वर सांगितलेल्या प्रकारची शंका घेतली नसतांनाच स्वतः भगवान् आपण होऊनच या गीताशास्त्रांत विवक्षित असलेला श्रुत्यर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं 'यस्तु०' इत्यादि सांगत आहेत. बृहदरण्यकांत असें सांगितलें आहे–"या प्रस्तुत आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्यांचें मी देह आहें, कर्ता, सुखी, दुःखी आहें इत्यादि विपरीत ज्ञान निवृत्त झालें आहे, असे ब्राह्मण मिथ्याज्ञानानें युक्त असलेल्या अज्ञांस अवश्य कर्तव्य असलेलीं जीं कर्में–पुत्रादिकांच्या प्राप्तीचीं साधनें–तीं सर्व सोडून शरीर जिवंत रहावें, म्हणून अत्यंत अवश्य तेवढेंच अन्न मिळविण्यासाठीं भिक्षाटन करितात. अशा ज्ञानी ब्राह्मणांना आत्मज्ञाननिष्ठेवांचून दुसरें कांहीं एक कर्तव्य नसतें." बृ. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १३५ हाच श्रुत्यर्थ भगवानांना गीतेंतही प्रतिपादन करावयाचा आहे. म्हणून तोच स्पष्ट करण्यासाठीं असें म्हणतात–]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७ ॥

---

१ पुत्रादिकांविषयींच्या एषणा म्ह० इच्छा क्लेश देणाऱ्या जरी असल्या तरी 'शरीरच मी, माझा हा संसार, तो सत्य आहे, मी कर्ता–भोक्ता आहें, असें मिथ्या अज्ञान ज्यांच्या ठिकाणीं असतें त्यांना त्या अवश्य होतात, ते पुत्रादिकांच्या इच्छा करितात. पण ज्यांचें हें मिथ्या अज्ञान आत्मज्ञानानें निवृत्त झालेलें असतें ते ज्ञानी त्या एषणांपासून निवृत्त होतात.'मग ते भिक्षाटन तरी कां करितात ?' म्हणून म्हणाल तर शरीरस्थितीला तें अत्यंत अवश्य आहे, म्हणून करितात. पण त्याविषयींही 'यदृच्छालाभसंतुष्टः' इत्यादि नियम आहेतच. 'शरीरस्थितीसाठीं जसें भिक्षाटण करितात, तसेंच त्यांना अग्निहोत्रादिकही केलेंच पाहिजे,' म्हणून म्हणाल तर श्रुतीनें त्यांना ज्ञाननिष्ठेवांचून दुसरें कांहीं कर्तव्य सांगितलेलें नाहीं. गीताशास्त्राचा पूर्वापार संबंध कसा आहे, याचा विचार केला म्हणजे त्यांतही भगवानांना हाच श्रुत्यर्थ इष्ट आहे व तोच येथें विशद करावयाचा आहे, अशी खात्री होते. अर्थात् 'वरील गीताग्रंथांत वर्णन केल्याप्रमाणें जिवंत मनुष्याला कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, असा जर नियम आहे तर तुम्हींच वर ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा (श्लो. ३) कशी सांगितली आहे ?' या शंकेचा परिहार वरील श्रुत्यर्थाला प्रकट करून, त्याच्या द्वाराच पुढील दोन श्लोकांत करीत आहेत.

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—**यः मानवः**—जो मनुष्य, अर्थात् सांख्य –आत्मज्ञाननिष्ठ—**आत्मरतिः एव**—आत्मरतिच असतो म्ह० त्याची रति आत्म्यामध्येंच असते,—**च**—व—**आत्मतृप्तः**—आत्मस्वरूपांतच तृप्त असतो—**च**—आणि —**आत्मनि एव संतुष्टः**—आत्म्यामध्येंच संतुष्ट असतो—**तस्य**—त्याला—**कार्यं** कांहीं शास्त्रविहित कर्तव्य—**न विद्यते**—नसतें. १७.

यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चाऽऽत्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्यात्मन्येव च संतुष्टः। संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत्। य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मनिष्ठ पुरुषाच्या ठिकाणीं विषयासक्ति नसते, यास्तव जो जिज्ञासु असेल त्यानेंहीं विषयासक्ति सोडावी, असें सांगून भगवान् म्हणतात–)—**तु**—पण याच्या उलट—**यः सांख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः**—जो सांख्य म्ह० आत्मज्ञाननिष्ठ—**आत्मरतिः–यस्य आत्मनि एव रतिः न विषयेषु सः आत्मरतिः एव स्यात्–भवेत्**—आत्मरति म्ह० ज्याची आत्म्यामध्येंच रति म्ह० प्रीति असते विषयांमध्यें नसते तो आत्मरति. जो सांख्य असा आत्मरतिच असतो (आत्मज्ञ ज्ञानानेंच म्ह० आत्मस्वरूपानेंच तृप्त असतो, त्याला अन्न-पानादिकांनीं होणारी तृप्ति इष्ट नसते म्हणून विद्यार्थी संन्याश्यालाही अन्नरसादिकांमध्यें आसक्ति ठेवणें उचित नाहीं, असें सांगतात–)—**च आत्मतृप्तः–आत्मना एव तृप्तः अन्नरसादिना न**—आणि जो आत्मतृप्त म्ह० आत्म्याच्या योगानें–ज्ञानानेंच तृप्त आहे, अन्नरसादिकानें नव्हे–**मानवः–मनुष्यः–संन्यासी**—असा मानव म्ह० मनुष्य, पण वाटेल तो मनुष्य नव्हे तर संन्याशी. (आत्मज्ञाच्या ठिकाणीं सर्व अनात्म पदार्थांविषयीं वैराग्य दिसतें, यास्तव ज्ञानेच्छूनेंही विरक्त व्हावें.–)—**आत्मनि एव च संतुष्टः**—आणि आत्म्यामध्येंच जो संतुष्ट असतो—**बाह्यार्थलाभे सर्वस्य संतोषः भवति हि**—बाह्य विषयाच्या लाभानें सर्व प्राण्यांना संतोष होतो, हें प्रसिद्ध आहे,—**तं अनपेक्ष्य आत्मनि एव च संतुष्टः**—त्या बाह्य विषयजन्य संतोषाची अपेक्षा न करितां आत्म्यामध्येंच जो संतुष्ट असतो—**सर्वतः वीततृष्णः इति एतत्**—म्ह. सर्व विषयांविषयीं तृष्णारहित झा-

१ इष्ट विषयाचें दर्शन झालें असतां जो आनंद होतो तो मोद, त्याचा लाभ झाला असतां जो आनंद होतो तो प्रमोद व त्याचा भोग घेतला असतां जो आनंद होतो तो आनंद, असे एकाच आनंदाचे तीन प्रकार तैत्तिरीयोपनिषदांत सांगितले आहेत. (तैत्तिरीयभाष्यार्थ अ. २ अनु. ५ पृ. १२२ पहा) तसेंच, येथें रति, तृप्ति व संतोष हे संतोषाचे अवांतर भेद आहेत. किंवा रति म्ह० विषयासक्ति, तृप्ति म्ह० विशेषप्रकारच्या विषयाच्या संसर्गानें होणारें सुख व संतोष म्ह० कोणताही इष्ट विषय प्राप्त झाल्यानें होणारें सामान्य सुख, असा त्यांचा भेद जाणावा.

लेला असा याचा भावार्थ. (अहोपण जो आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्म्यामध्येंच संतुष्ट असतो त्यालाही मुक्तीसाठीं कांहीं कर्तव्य असेल कीं नाहीं ? उत्तर-)—**यः ईदृशः आत्मविद् तस्य कार्यं-करणीयं न विद्यते-नास्ति इत्यर्थः**—जो अशा प्रकारचा आत्मवेत्ता त्याला कार्य म्ह० कर्तव्य नसतें, तो सर्वकर्तव्यशून्य असतो, असा भावार्थ. १७.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इह—या लोकीं—**तस्य**—त्याच्या—**कृतेन**—केलेल्या कर्मानें—**अर्थः**—कांहीं फल—**न अस्ति**—नाहीं. त्याचप्रमाणें त्याच्या—**अकृतेन**—न केलेल्या कर्मानें—**कश्चन**—कोणत्याही प्रकारचा—**अर्थः**—प्रत्यवाय—**न**—नाहीं.—**च**—आणि—**अस्य**—या सांख्याचा—**सर्वभूतेषु**—ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतांतील—**कश्चित्**—कोणीही—**अर्थव्यपाश्रयः**—प्रयोजनाचा आश्रय—**न अस्ति**—नाहीं. (त्याला स्वतःकरितां जरी नाहीं तरी या सृष्टींतील दुसऱ्या कोणाकरितां तरी कांहीं फळ कर्मानें साधावयाचें असतें, असेंही नाहीं.) १८.

किंच—नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणम् । कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्था क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'नैव०' इति—याही आणखी एका कारणानें त्याला कर्तव्य नसतें, असें ' नैव० ' या श्लोकानें सांगतात.—**परमात्मरतेः तस्य कृतेन कर्मणा अर्थः-प्रयोजनं न एव अस्ति**—परम अर्थ असा जो आत्मा त्याच्यामध्यें रत झालेल्या त्या आत्मनिष्ठाला केलेल्या कर्मानें अर्थ म्ह० प्रयोजन नसतेंच. (आत्मज्ञाला स्वर्गादि अभ्युदयाची इच्छा नसते व निःश्रेयस तर पूर्वीच प्राप्त झालेलें असतें, त्यामुळें त्यानें केलेलें कर्म कांहीं कामाचें नाहीं, तें व्यर्थ आहे, आणि कोणतेंही वृथा कर्म उन्मत्तावांचून दुसरा कोणी करीत नाहीं.—**तर्हि अकृतेन-अकरणेन प्रत्यवायाख्यः अनर्थः अस्तु**—तर मग जगच्चक्र चालू राहण्यासाठीं प्रत्येकाला अवश्य कर्तव्य असलेलें कर्म न केल्यामुळें त्याला प्रत्यवायप्राप्ति होईल, म्हणून म्हणावें तर—**अकृतेन इह लोके कश्चन-कश्चित् अपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षणः वा अनर्थः न एव अस्ति**—त्यानें कर्म न केल्यानें या लोकीं कोणताही प्रत्यवायप्राप्तिरूप किंवा आत्महानिरूप अनर्थ नाहींच होत. (त्यामुळें त्या अनर्थाच्या निवृत्तीसाठींही त्याला कर्म करावयास नको.)—**च सर्वभूतेषु-ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु अस्य**

कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः-प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यः व्यपाश्रयः-व्यपाश्रयणं न—आणि सर्वभूतांतील—ब्रह्मादि-स्थावरान्त भूतांतील कोणीही अर्थव्यपाश्रय म्ह० प्रयोजनाचें—फलाचें निमित्त अशी जी क्रिया, तिच्या योगानें साध्य असा व्यपाश्रय म्ह० व्यपाश्रयण—आलंबन—आधार नाहीं. म्हणजे—**कंचित् भूतविशेषं आश्रित्य कश्चित् अर्थः साध्यः न अस्ति**—कोणत्याही विशेष भूताचा आश्रय करून साधावयाचा असा कोणताही अर्थ नाहीं. (आब्रह्मस्तंबपर्यंत जीं असंख्य भूतें आहेत त्यांतील एखाद्यासाठीं या आत्मवेत्त्याला कांहीं प्रयोजन कर्मानें साधावयाचें आहे, असेंही नाहीं.) —**येन तदर्था क्रिया अनुष्ठेया स्यात्**—कीं ज्या कारणानें त्या प्रयोजनासाठीं त्याला कर्म अवश्य कर्तव्य आहे, असें म्हणतां येईल. (तर मग मी सुद्धां तसाच आत्मरति वगैरे होऊन कर्म टाकीन, म्हणून म्हणशील तर हे अर्जुना,)—**त्वं एतस्मिन् सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यक्-दर्शने न वर्तसे**—तूं या सर्वतःसंप्लुतोदक समुद्राच्या स्थानीं असलेल्या सम्यग्दर्शनांत—आत्मज्ञाननिष्ठेंत अवस्थित झालेला नाहींस. १८

---

१ आचार्यांनीं ‘ यस्त्वात्मरतिः०’ (१७) या श्लोकाला, कोणतीं दोन अवतरणें दिलीं आहेत तें वर सांगितलें आहे. पण रहस्यकार १७–१९ अशा तीन श्लोकांचें एकवाक्य मानून त्याला असें अवतरण देतात–“ परंतु आत्मज्ञानी पुरुषास येथेंच मोक्ष प्राप्त होत असून जें काय मिळवावयाचें तें सर्व त्याला मिळालें असल्यामुळें त्याला या जगांत कोणतेंच कर्म करण्याची जरूर रहात नाहीं, व त्यानें करूंही नये, अशी कित्येक संन्यासमार्गीय वेदान्ती यावर शंका काढीत असतात, यासाठीं तीवर गीतेचें उत्तर काय तें आतां पुढील तीन श्लोकांत सांगतात. ” ६५२ तर मग एकूण संन्यासमार्गी वेदान्ती गीतेच्या पूर्वीं होते, असें यावरून सिद्ध होतें. अर्थात् संन्यासमार्ग शंकराचार्यांनीं सुरू केला, हें म्हणणें आतां शिल्लक राहिलें नाहीं. संन्यासमार्गीयांचा सांप्रदायिक आग्रह किंवा कोटी हीं आचार्यांची नसून, त्यांच्या पूर्वींपासूनचीं आहेत, असें यावरून उघड होतें. कारण गीता त्यांच्या शंकेचें उत्तर पुढील तीन श्लोकांत सांगत आहे. पण रहस्यकारांचा खरा कटाक्ष मात्र त्या प्राचीन संन्यासमार्गीयांवर नसून शंकराचार्यादिकांवर आहे, हें रहस्यवाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. वास्तव हे तीन श्लोक शंकराचार्यादिकांच्या शंकेचा अनुवाद करून तिचें उत्तर भगवान् गीतेंत देत आहेत, अशी रहस्यकार या श्लोकांची व्यवस्था लावितात. पण ती बरोबर नाहीं. कारण अद्वैत वेदान्ती ‘आत्मज्ञानी पुरुषाला केवल चित्तशुद्ध्यर्थ असलेल्या अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिक कर्मांची ज्ञानोत्तर गरज नाहीं, त्यानें ज्ञानानंतर ज्ञाननिष्ठच होऊन रहावें,’ असें म्हणतात. तीच स्थितप्रज्ञावस्था किंवा जीवन्मुक्ति होय. फार काय पण ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झालेला नाहीं, तो व्हावा, अशी मात्र तीव्र इच्छा आहे, अशा जिज्ञासूंनेंही श्रवणादि ज्ञानसाधनांचें निर्विघ्नपणें अनुष्ठान करतां यावें म्हणून यथाशास्त्र कर्मांचा त्याग करावा, असेंही त्यांचें म्हणणें आहे, व तें श्रुति-स्मृति-पुराणांना सोडून नाहीं. किंबहुना गीतेलाही सोडून नाहीं. आचार्यांचें समग्र भाष्य अर्थासह वाचल्यावर त्याविषयीं कोणालाही संशय वाटणार नाहीं. असो; अद्वैतसंप्रदायी टीकाकारांच्या शंकेचा असा अनुवाद करून रहस्यकार श्लोकांचा अर्थ

असा करितात.—" परंतु जो मनुष्य केवळ आत्म्यांतच रत, आत्म्यांतच तृप्त आणि आत्म्याचे ठायीं संतुष्ट झाला त्याला (स्वतःचें म्हणून) कांहीं कार्य (शिल्लक) रहात नसतें १७ तसेंच येथें म्ह० या जगांत एखादी गोष्ट केल्यानें त्याचा कांहीं नफा नसतो आणि न केल्यानेंही नसतो आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा स्वतःचा म्हणून कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो. १८ तस्मात् म्ह० ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा ठेवीत नसल्यामुळें तूंही (फलाचे ठायीं) आसक्ति न ठेवितां (आपलें) कर्तव्य कर्म नेहमीं करीत जा. कारण आसक्ति सोडून कर्म करीत असणाऱ्या पुरुषाला परम गति मिळते. १९ " आचार्यांनीं या तीन श्लोकांचा अर्थ कसा केला आहे, तो आतां वाचकांपुढें आहेच. अगदीं सरळ ओढाताण न करितां गीतेचा अर्थ करण्याची भीष्मप्रतिज्ञा करणाऱ्या रहस्यकारांनीं येथें काय केलें आहे तें पहा—' तस्य कार्यं न विद्यते—' त्याचें कर्तव्य विद्यमान नसतें. त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं, हा सरळ अर्थ टाकून त्याला ' स्वतःचें म्हणून ' हें आपल्या पदरचें घातलें आहे. १८ व्या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत ' त्याच्या कृत कर्मानें कांहीं अर्थ-प्रयोजन-फल-उपयोग नाहीं व न केलेल्या कर्मानेंही कांहीं अनर्थ-प्रत्यवाय नाहीं ' असें म्हटलेलें असतांना ' कृतेन म्ह० एखादी गोष्ट केल्यानें ' व ' अर्थ म्ह० नफा ' असा अगदीं लौकिक अर्थ करून प्रकृत कर्म व त्याचें प्रयोजन या दोहोंनाही सोडून दिलें आहे. ' स्वतःसाठीं नाहीं तर नाहीं, पण दुसऱ्यासाठीं तरी त्याला कांहीं कर्तव्य असेल,' असें कोणी म्हणेल ह्मणून त्याचें उत्तर भगवानांनीं १८ व्या श्लोकांच्या उत्तरार्धांत त्याला ' दुसऱ्यासाठींही कांहीं कर्तव्य नसतें,' असें स्पष्ट सांगितलेलें असतांना त्याला कसें शिताफीनें बदलून टाकलें आहे तें पहा—" च अस्य सर्वभूतेषु कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः न अस्ति—आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा स्वतःचा ह्मणून कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो. " ' सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो ' म्हणजे काय ? वर अर्थ ह्म० नफा म्हटलें आहे. तेव्हां ' त्याचा स्वतःचा कांहीं नफा सर्व भूतांचे ठायीं गुंतून राहिलेला नसतो,' असें जरी म्हटलें तरी त्याचा आशय लक्षांत येत नाहीं. त्यापेक्षां आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांतील कोणी एकही भूत त्याच्या प्रयोजनाचा आधार नसतो, त्यांतील कोणासाठींही त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें, हें म्हणणें किती सुबोध आहे ? पण इतका सुबोध अर्थ केल्यास १७ व्या श्लोकाच्या अर्थांत ' (स्वतःचें ह्मणून) ' असें जें म्हटलें आहे तें व्यर्थ ठरणार ! कारण ते शब्द सहेतुक घातले आहेत. उगीच घातलेले नाहींत. त्यांवरून पुढें ' ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें म्हणून जरी कार्य नसलें तरी जगाच्या धारण-पोषणार्थ तें अवश्य आहे,' असें म्हणावयाचें आहे. त्यासाठीं मूळ श्लोकांचा अर्थ शक्य तितका संदिग्ध करणेंच सोयीचें होतें. असो; पुढें ' तस्मात् ' (श्लो. १९) या पदाचा अर्थ—ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा करीत नसल्यामुळें, असा केला आहे. आचार्य—' तस्मात्—ज्याअर्थीं तूं ज्ञाननिष्ठ नाहींस त्याअर्थीं ' असा करितात. या दोन अर्थांतील पूर्व श्लोकांशीं जुळणारा म्हणजे प्रकरणाला धरून कोणता अर्थ आहे, तें वाचकांनींच ठरवावें. ' ज्ञानी कसलीच अपेक्षा ठेवीत नाहीं,' हें पूर्व श्लोकांत प्रकृत नाहीं. आत्मरति, आत्मक्रीड, वगैरे पुरुषाला कर्तव्य नसतें. कारण त्यानें तें केलें तरी व न केलें तरी त्याला त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. स्वतःसाठीं नव्हे तर या त्रिभुवनांतील कोणासाठींही त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें. पण तूं तसा आत्मरति

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—**तस्मात्**—त्याअर्थी—**असक्तः**—आसक्तिरहित होऊन—**सततं**—सर्वदा-नेहमीं—**कार्यं कर्म**—अवश्य कर्तव्य असलेलें जें वर्णाश्रमविहित नित्यकर्म तें—**समाचर**—तूं कर.—**हि**—कारण—**असक्तः**—फलामध्यें आसक्त न होतां—**कर्म**—कर्म—**आचरन्**—करणारा-ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करणारा—**पूरुषः**—पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा—**परं**—मोक्षास—**आप्नोति**—प्राप्त होतो. १९.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठेच्या अभावीं कर्माचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे-)—**यतः एवं तस्मात् इति**—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी 'तूं कर्म कर' असें 'तस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—**तस्मात् असक्तः-सङ्गवर्जितः सततं-सर्वदा कार्यं-कर्तव्यं-नित्यं कर्म समाचर-निर्वर्तय**—तूं ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसल्यामुळें असक्त म्ह० संगरहित होऊन सतत-सर्वदा कार्य म्ह० अवश्य कर्तव्य असलेलें नित्य कर्म कर. त्याचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान कर.—**हि-यस्मात् असक्तः समाचरन्-ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् पुरुषः परं-मोक्षं आप्नोति**—कारण कर्मामध्यें 'मी कर्ता' इत्यादि प्रकारें आसक्त न होतां कर्मानुष्ठान करणारा म्ह० ईश्वरार्थ कर्म करणारा पुरुष पराला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. (पण कर्मानें मोक्ष कसा मिळेल? तो तर ज्ञानानेंच मिळूं शकतो. उत्तर-)—**सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः**—चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान होऊन परंपरेनें त्याला मोक्ष मिळतो, असा याचा भावार्थ. १९.

वगैरे नाहींस. म्हणून आसक्ति सोडून सतत कर्म कर. हा संबंध सरळ आहे कीं 'याप्रमाणें ज्ञानी कसलीच अपेक्षा ठेवीत नाहीं म्हणून तूं फलाची आसक्ति न ठेवतां कर्तव्य कर्म कर' हा संबंध सरळ आहे, याचा विचार प्रत्येकानें आपल्या मनाशींच करावा. अगोदर ज्ञानी कसली अपेक्षा ठेवीत नाहीं, हें वर सांगितलेलें नाहीं. शिवाय ज्ञानी जरी अपेक्षा करीत नसला तरी अर्जुनानें फलासक्ति सोडून कर्म करावें, हें त्यावरून प्राप्त कसें होतें? कदाचित् अर्जुन ज्ञानी असल्यामुळें त्यानें कसलीच अपेक्षा न करितां कर्म करावें, असें भगवान् म्हणत असतील! पण योग्यासाठीं कर्मयोग आहे,असें सांगून 'नियतं कुरु कर्म त्वं' इत्यादि वर जो कर्मयोगाचा उपदेश केला आहे त्यावरून अर्जुन ज्ञानी ठरत नाहीं.'पूर्वीच्या मुमुक्षूंनींही कर्म केलें आहे, म्हणून तूंही तेंच प्राचीन कर्म कर.' असेंही पुढें (गी. अ. ४ श्लो. १५) भगवान् सांगणार आहेत. त्यावरूनही अर्जुन मुमुक्षु ठरत आहे.

१ रहस्यकार "टीकाकारांनीं १७-१९ या तीन श्लोकांचा फारच विपर्यास केला असल्यामुळें त्यांच्या सरळ भावार्थ काय तो प्रथम सांगतों" असें म्हणून पुढें म्हणतात-" तिन्ही

श्लोक मिळून हेत्वनुमानयुक्त एकच वाक्य आहे " (हेत्वनुमान म्हणजे काय ? बरें, त्याचा अर्थ पुढें कळेल, या आशेनें पुढें जाऊं.) " पैकीं १७ व १८ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुषानें कर्म न करण्याचीं जीं कारणें सामान्यतः दाखविण्यांत येतात त्यांचा प्रथम अनुवाद करून त्यावरून गीता जें अनुमान काढत्ये तें ' तस्मात् ' हा कारकबोधक शब्द प्रथम घालून १९ व्या श्लोकांत दिलें आहे. " पण ' ज्ञानी पुरुषानें कर्म न करण्याचीं कारणें सामान्यतः' कोण दाखवितें ? ज्ञाननिष्ठ सांख्य, कीं शंकराचार्य वगैरे संन्यासमार्गी ? भगवानांच्या वेळीं शंकराचार्य नव्हतेच ! तेव्हां राहिले सांख्य. पण त्यांच्यासाठीं ज्ञाननिष्ठा भगवानांनींच सांगितली आहे, तेव्हां त्यांच्या कर्म न करण्याच्या कारणांचा अनुवाद करून गीतेला अनुमान काढण्याचें काय कारण पडलें ? कीं गीता हें ज्ञानयोगाचें खंडन करून कर्मयोगाची प्रस्थापना करणारें शास्त्र आहे ? पण तसें मानल्यास 'यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नरोत्तम । कथितो हरिगीतासु ' म्ह० यतींचा जो धर्म तोही मीं तुला पूर्वीं भगवद्गीतेंत सांगितला आहे या अनुगीतेंतील वचनाची वाट काय ? शिवाय वरील दोन श्लोक हा जर कर्म सोडण्याच्या कारणांचा अनुवाद आहे तर त्यांतील ' तस्य कार्यं न विद्यते ' या वाक्याचा 'त्याला कर्तव्य नसतें' असा सरळ अर्थ न करितां 'त्याला स्वतःचें म्हणून कांहीं कार्य शिल्लक रहात नसतें ' असा अर्थ आपल्याला हवा तसा करण्याचें काय कारण ? दुसऱ्याच्या मताचा अनुवाद करतांना आपलें मत त्यांत कोणी घुसडीत नाहीं. तर मग एकूण गीता अनुमानें काढणारी आहे. ' अमुक कर ' असें विधान करणारें शास्त्र नव्हे ! रहस्यकार हें तुमचें म्हणणें अगदीं अप्रयोजक आहे बरें ! गीता हें शब्दप्रमाण आहे. त्यांत अनुमानाची कांहीं गरज नाहीं. गीता एकही अनुमान करीत नाहीं. तसेंच, निदान संस्कृत वाङ्मयांत तरी 'तस्मात्' हा शब्द निगमन—उपसंहार करण्यासाठीं योजितात. अनुमानाच्या आरंभीं कारणबोधक म्हणून योजीत नाहींत. तसेंच, ' म्हणून तूं आसक्त न होतां सतत कर्तव्य कर्म कर ' हें अनुमान नव्हे, हा विधि आहे व याच श्लोकाच्या उत्तरार्धांत ' कर्मं व कर्मफल यांत आसक्त न होतां कर्मं करणारा पुरुष परमात्म्यास प्राप्त होतो, ' असें त्याचें फळ सांगितलें आहे. कोणत्याही अनुमानांत प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय व निगमन असे पांच किंवा निदान पहिले तीन अवयव तरी अवश्य लागतात. पण येथें त्यांचा कांहींच संबंध नाहीं. येथें अनुमानाचें कारणच नाहीं. परम आप्त जे भगवान् त्यांचें वचनच प्रमाण आहे. त्यांनाही अनुमानाची गरज लागूं लागली तर 'आप्तवाक्य' या तिसऱ्या प्रमाणाला कांहींच महत्त्व उरणार नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांची ही कल्पना साफ चुकीची आहे. ४—१६ श्लोकांपर्यंत कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मयोगाचेंच अनुष्ठान कां केलें पाहिजे तें सविस्तर सांगून १७ व १८ या श्लोकांत कर्मयोग कोणाला करावयास नको, त्याचा निर्देश केला आहे. ज्ञानयोगाचे अधिकारी जे सांख्य त्यांना कर्मयोग नाहीं, असें त्यांत सांगून १९ व्या श्लोकांत ' म्हणून तूं सतत कर्मच कर ' असा प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार या श्लोकांचा असाच संबंध लावतात.मध्वाचार्य,रामानुजाचार्य वगैरे भाष्यकारही १७ व १८ हे श्लोक ' जो आत्मरति वगैरे आहे त्याला कर्मयोगाची आवश्यकता नाहीं,' हें सांगण्यासाठींच आहेत व १९ वा श्लोक 'तूं तसा नाहींस म्हणून कर्तव्य कर्म कर' असें सांगत आहे, असेंच समजतात. ' यस्तु आत्मरतिरेव स्यात् ' यांतील ' तु ' या शब्दा-

वरूनही हे दोन श्लोक वरील नियमाला अपवाद सांगणारे आहेत हें सिद्ध होतें. गीतेंतच प्रकृत विषयाची विरुद्ध बाजू दाखवितांना असे ' तु- ' शब्द कितीदा तरी योजले आहेत (अ. ३ श्लो. ७, २८, ३२, अ. ५ श्लो. ६ अ. ६ श्लो. ४५ अ. ७ श्लो. २८ अ. ८. २० अ. ९. १३. अ. ११. ५४. अ. १२.३. ६. अ. १३. २५.) ज्ञानेश्वरमहाराजही या श्लोकांचें असें व्याख्यान करितात "–जे तो आत्मबोधें तोषला। तरी कृतकार्य देख जाहला। म्हणोनि सहज सांडवला। कर्मसंगा ॥ ४७ ॥ तृप्ति जालिया जैसीं। साधनें सरतीं आपैसीं। देखें आत्मतुष्टीं तैसीं। कर्म नाहीं ॥४८॥ जंववरी अर्जुना। तो बोध भेटेना मना। तंवचि या साधनां। भजावें लागे ॥ ४९ ॥ म्हणवूनि तूं नियत। सफळ कामनारहित। होऊनियां उचित। स्वधर्मे राहाटें ॥ ५० ॥" एकटे रहस्यकार मात्र याच्या अगदीं उलट स्वकपोलकल्पित अर्थ कल्पितात.

रहस्यकार पुढें म्हणतात–" निजणें, बसणें, उठणें, किंबहुना जिवंत राहणें इत्यादि कर्मे या जगांत सोडूं म्हटल्यानें सुटत नाहींत. म्हणून कर्मे सोडल्यानें नैष्कर्म्य होत नसून सिद्धि मिळविण्याचाही तो उपाय नव्हे असें या अध्यायाच्या आरंभीं ४–५ श्लोकांत स्पष्ट म्हटलें आहे. " सदरहू दोन श्लोकांचा अर्थ रहस्यकारांनीं जो केला आहे, त्यावर आम्ही टीका केलीच आहे. यास्तव आतां एवढेंच सांगतों कीं, निजणें, बसणें, उठणें इत्यादि कर्मे हे देहधर्म आहेत. तीं सर्वप्राणिसाधारण आहेत. त्यांना स्वाभाविक कर्मे म्हणतात. म्हणून तीं सोडूं म्हटल्यानें सुटत नाहींत. पण तीं सोडल्यानें नैष्कर्म्य होतें, असें अद्वैती टीकाकारही म्हणत नाहींत. तीं सोडणें हा नैष्कर्म्याचाही उपाय नव्हे व सिद्धीचाही उपाय नव्हे, तर तो मरणाचाच उपाय आहे. पण शास्त्रीय कर्मांचा आरंभ करणें हा मात्र नैष्कर्म्याचा म्ह० ज्ञाननिष्ठेचा उपाय आहे. याविषयीं सर्व सांप्रदायिकांचें एकमत आहे. पुनः रहस्यकार म्हणतात—" परंतु यावर संन्यासमार्गीयांची पुढें अशी कोटी आहे कीं, आम्हीं सिद्धि मिळविण्यासाठीं कर्मे सोडतों, असें नाहीं. कोणीही झाला तरी या जगांत जें कांहीं करितो, तें आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या फायद्यासाठीं करितो. पण मनुष्याचें स्वतःचें परम साध्य जी सिद्धावस्था किंवा मोक्ष तो ज्ञानी पुरुषास त्याच्या ज्ञानानें प्राप्त झालेला असतो व त्यामुळें त्याला तदुत्तर दुसरें कांहीं मिळवावयाचें रहात नसून (श्लोक १७) कोणतीही गोष्ट केली काय आणि न केली काय दोन्ही त्याला सारखींच असतात. बरें लोकोपयोगार्थ त्यानें कर्मे केलीं पाहिजेत असें म्हणावें तर लोकांच्या ठायींही त्याचें कांहीं अडलें नसतें (श्लो. १८) मग त्यानें कर्म करावें कशाला? " गी. र. पृ. ६५२–५३. पण संन्यासमार्गीयांची ही कोटी रहस्यकारांना कोठें उपलब्ध झाली? कोणत्या ग्रंथांत? भाष्यकारांचें भाष्य तर आतां वाचकांपुढें आहेच व इतर अद्वैतीटीकाकारांतीलही कोणीं ही कोटी लढविलेली नाहीं. मग रहस्यकारांनीं ती आणली कोठून? अर्थात् स्वतःच्या कल्पनाशक्तींतून ती काढली असली पाहिजे! रहस्यकार भाष्यकारादिकांच्या म्हणण्याचा विपर्यास कसा करितात तें या उताऱ्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. असो; याप्रमाणें संन्यासमार्गी (?) टीकाकारांचा आशय आपल्या भाषेंत कसा तरी सांगून पुनः रहस्यकार म्हणतात--" गीतेचें याला असें उत्तर आहे कीं, कर्म केलें वा न केलें हीं दोन्ही जर तुला सारखींच तर मग कर्म न करण्याचा तरी तुझा आग्रह कशाला? जें जें शास्त्रतः प्राप्त

होईल तें आग्रहशून्य बुद्धीनें करून मोकळा हो म्हणजे झालें. या जगांत कर्म कोणालाच सुटलें नाहीं. मग तो ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो. " ६५३ गीतेनें संन्यासमार्गीयांच्या वरील कोटीला उत्तर देत बसणें, थोडें अप्रयोजक वाटतें. तथापि गीताच संन्यासमार्गीयांशीं वाद करीत आहे, असें जरी मानलें तरी त्या गीतेलाच उलट असाही प्रश्न करतां येतो कीं, कर्म व अकर्म हीं दोन्हीं जर सारखींच तर तुझा कर्में करण्याविषयीं तरी एवढा आग्रह कां ? तूंच जर ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा सांगतेस तर त्यांतील ज्ञाननिष्ठेचा तिरस्कार करून कर्मालाच तेवढें महत्त्व कां देतेस ? पण वस्तुतः बिचारी गीता कांहींच म्हणत नाहीं. रहस्यकारच तिच्या माथीं हा अयोग्य उत्तराचा भार घालीत आहेत. ' शास्त्रतः प्राप्त होईल तें करून मोकळा हो ' हें गीतेचें म्हणणें आहे, रहस्यकारांचें नव्हे असें जरी मानलें तरी त्यांत वावगें कांहींच नाहीं. कारण यथाधिकार ज्ञानयोग व कर्मयोग शास्त्रतःच प्राप्त आहेत. पण 'या जगांत कर्म कोणालाच सुटलें नाहीं, मग तो ज्ञानी असो वा अज्ञानी ' हें म्हणणें मात्र गीतेचें आहे, असें मानण्यास आम्ही तयार नाहीं. कारण स्वाभाविक कर्म कोणाला सुटत नाहीं. देह असेपर्यंत देहधर्मभूत क्रिया होणारच. पण तेवढ्यावरून अग्निहोत्रादि शास्त्रीय कर्महि कोणालाच सुटत नाहीं, हें म्हणणें अनुभवाला सोडून आहे. बिचारे ज्ञानी सांख्य अग्निहोत्रादि कर्मांचा आम्हांला कांहीं उपयोग नाहीं, असें म्हणून तरी तीं कर्में टाकितात पण आधुनिक सुशिक्षितांतील शेंकडा ९९ लोक नास्तिकतेनें त्यांचा त्याग करितात ? तेव्हां श्रौत-स्मार्त कर्में कोणालाच सुटत नाहींत, असें गीता कधीं म्हणणार नाहीं. अ. ३ श्लो. ५ व अ. १८ श्लो. ११. यांचा खरा अर्थ काय आहे तो त्या त्या ठिकाणींच पहावा. म्हणजे गीता संदरहू श्लोकांत तसें सांगत आहे, अशी शंका कोणालाही उरणार नाहीं. रहस्यकार पुनः ह्मणतात. "कर्म तर चुकत नाहीं आणि ज्ञान्याला तें स्वतःसाठीं (हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे) नको. दिसण्यांत ही एक मोठीच अडचण वाटते (वेदान्त शास्त्राचें तत्त्व न कळणाराला अडचण वाटणारच !) पण गीतेला हें कोडें कठिण वाटत नसून गीता असें सांगते कीं, कर्म ज्याअर्थी चुकत नाहीं त्याअर्थी तें केलेंच पाहिजे. पण स्वार्थ बुद्धि उरली नाहीं ह्मणूनच आतां तें निःस्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें कर म्हणजे झालें. (' स्वार्थबुद्धि उरली नाहीं व निःस्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें' हा अर्थ गीतेला संमत नाहीं. निष्काम कर्म म्ह० निःस्वार्थ कर्म हा अर्थ वैदिक संप्रदायाला धरून नाहीं. शास्त्रानें स्वर्ग, पशु इत्यादि फलासाठीं सांगितलेलें कर्म त्या फलाची इच्छा न ठेवतां करणें, यास निष्काम कर्म म्हणतात. निष्काम म्ह० निःस्वार्थ व सकाम म्ह० स्वार्थ हा असांप्रदायिक अर्थ आहे.) हाच उपदेश ' तस्मात् ' हें पद घालून १९ व्या श्लोकांत अर्जुनास केला असून (तर मग हें अनुमान नव्हे, उपदेश आहे !) त्याच्या दृढीकरणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञानी जे भगवान् त्यांस कांहीं कर्तव्य राहिलें नसतांही ते कर्मच करितात हा दृष्टान्त पुढें (२२) दिला आहे. (होय दिला आहे खरा, पण त्याचा विचार पुढें करूं.) सारांश ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति संन्यासमार्गीय लोक वर्णितात तीच खरी धरून तीवरून कर्मसंन्यासपक्ष सिद्ध न होतां उलट सदैव निष्काम कर्में करण्याच्या पक्षासच बळकटी येते, असें गीतेचें म्हणणें आहे. " (' ज्ञानयोगेन सांख्यानां ' असें सांगणाऱ्या गीतेचें असें म्हणणें कसें असेल ? संन्यासपक्षी लोक आपल्या पदरचें कांहीं वर्णीत नाहींत, वैदिक निवृत्तिलक्षण धर्माचीं तत्त्वें सांगतात. रहस्यकार मात्र ते (अद्वैती) न

म्हणत असलेल्या गोष्टींही त्यांच्या माथीं मारतात, व आपलेंच म्हणणें ‘ गीतेचें ’ म्हणून पुढें करितात.) “ परंतु कर्मयोगांतील हा युक्तिवाद व सिद्धान्त संन्यासमार्गीय टीकाकारांस मान्य नसल्यामुळें वरील कार्यकारणभावास, किंवा एकंदर अर्थप्रवाहास अगर पुढें सांगितलेल्या भगवंताच्या दृष्टान्तासही (श्लो. ७. ८. ९. २२. २५. ३० पहा) न जुमानतां त्यांनीं हे तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले आहेत; आणि त्यांपैकीं पहिल्या दोन श्लोकांत ‘ ज्ञानी पुरुषाला स्वत:चें कांहीं कर्तव्य रहात नाहीं ’ इत्यादि जो निर्देश आहे तोच गीतेचा अखेरचा सिद्धान्त कल्पून त्यावरून भगवान् ज्ञानी पुरुषास कर्मे सोडण्यास सांगतात असें प्रतिपादन केलें आहे.”(पण कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र ही रहस्यकार म्हणतात तशी कांहीं स्वतंत्र वस्तुच जगांत नसल्यामुळें त्याचा युक्तिवाद किंवा सिद्धान्त संन्यासमार्गीयांस मान्य असण्याचा किंवा नसण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं. वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त सर्व वैदिक संप्रदायी लोकांना संमतच आहे व तो काय आहे हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकारांचा कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र वैदिक संप्रदायाला संमतच नसल्यामुळें आजवर त्याची कोणीं कधींच चर्चा केली नाहीं. तेव्हां ‘रहस्यकारांच्या कर्मयोगाचा युक्तिवाद संन्यासमार्गीयांना मान्य नाहीं,’ असें उलट बोलावयाचें कीं ‘वैदिक संप्रदायी अद्वैतशास्त्राचें म्हणणें गीतेला कर्मयोगशास्त्र बनविणाऱ्या रहस्यकारांना मान्य नाहीं,’ असें म्हणावयाचें, याचा विचार वाचकांनींच करावा. ‘ अद्वैती भाष्य-टीकाकारांनीं कार्यकारणभावास व अर्थप्रवाहास न जुमानतां हे तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले, ’ हें म्हणणें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. आचार्यांचें भाष्य व त्याचा अर्थ वाचकांपुढें प्रत्यक्ष असल्यामुळें रहस्यकारांच्या म्हणण्यावरच आतां कोणाला विसंबावयास नको. भाष्य, त्याचा अर्थ व त्यावरील रहस्यपरीक्षणात्मक टीपा वाचल्यावर ‘तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,’ कीं काय केलें तें प्रत्यक्षच कळेल. म्हणून आम्ही अधिक विस्तार करीत नाहीं.) “ पण मग ‘ आसक्ति सोडून कर्मे कर ’ असा जो अर्जुनास लागलीच उपदेश केला आहे तो विलग पडून त्याची उपपत्ति लागत नाहीं. ही अडचण दूर होण्यासाठीं अर्जुनाला कर्म कर म्हणून जो उपदेश केला तो अर्जुन अज्ञानी म्हणून केला, असें या टीकाकारांनीं आपलें समाधान करून घेतलें आहे. पण इतकें झालें तरी १९ व्या श्लोकांतील ‘ तस्मात् ’ हें पद निरर्थक पडून याच अध्यायांतील पूर्वापर संदर्भास आणि गीतेंत अनेक ठिकाणीं ‘ज्ञानी पुरुषानेंही आसक्ति सोडून कर्म करावें ’ असे उल्लेख आहेत त्यांस,अगर भगवानांनीं पुढें दिलेल्या स्वत:च्या दृष्टान्तासही हा अर्थ विरुद्ध पडतो तो पडतोच ” (आसक्ति सोडून कर्मे कर हा उपदेश विलग कसा पडत नाहीं, व त्याची उत्तम उपपत्ति कशी लागते, हें भाष्यार्थ व टीपा यांवरून कळण्यासारखें आहे. आत्मज्ञानासाठीं कर्मयोग,त्याच्या योगानें कर्माधिऱ्यांची चित्तशुद्धि होऊन आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होते, हा वैदिक सिद्धान्तच असल्यामुळें ‘ संन्यासमार्गीयांनीं ’ अर्जुनाला अज्ञानी ठरविलें नसून त्याची वर्णिलेली परिस्थिति व भगवानांचा उपदेश यांवरूनच तसें ठरत आहे. ‘ तस्मात् ’ हें पद प्रकरणाचा उपसंहार करण्यासाठीं असल्यामुळें तें निरर्थक होत नाहीं. ‘तस्मात्’ हें पद अनुमानसूचक नसतें; वगैरे आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. ज्ञानी पुरुषानेंही लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें, असें गीतेंत कांहीं ठिकाणीं म्हटलें आहे, पण तेवढ्यावरून सर्वच ज्ञानी पुरुषांनीं तें करावें, असें होत नाहीं. कारण मग

ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाहीं. अर्जुनाला जरी कदाचित् ज्ञानी मानलें तरी सर्वच कर्मयोगाचे अधिकारी ज्ञानी असतात, असेंही ठरत नाहीं. यास्तव रहस्यकारांच्या या सर्व कल्पना वृथा आहेत.) "शिवाय कर्मे करूनही ज्यामुळें तीं बंधक होत नाहींत त्या कर्मयोगाचेंच विवेचन या अध्यायांत चालू असतां मध्येंच उपटसुळासारखें 'कर्मे सोडणें उत्तम' असें कोणीही समंजस मनुष्य सांगणार नाहीं. मग भगवानांची गोष्ट कशाला? ह्मणून निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचे व ओढाताणीचे हे अर्थ ग्राह्य धरितां येत नाहींत."
६५४. (ज्ञानी पुरुषानें कर्मे करावीं, असें प्रकरण नाहीं. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून ज्ञानयोगनिष्ठा प्राप्त होत नाहीं, असें येथें प्रकरण चालू आहे. त्या प्रसंगानें फक्त आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्मसंतुष्ट (अ. २ श्लो. ५५) स्थितप्रज्ञाला मात्र हा कर्मयोग करावयास नको. कारण त्याच्या कर्मानुष्ठानानें व अननुष्ठानानेंही कांहीं लाभ-हानि नाहीं, असें सांगून तूं तसा आत्मरति वगैरे नाहींस, म्हणून 'आसक्त न होतां कर्म कर' असा आचार्यादि सर्व टीकाकारांनीं त्यांचा संबंध लावला आहे. 'कर्मे सोडणें उत्तम' असें उपटसुळासारखें कोणीही म्हणत नाहीं. रहस्यकार आपल्या पदरचेंच त्यांच्या माथीं तें लादीत आहेत. कर्मयोगाचें प्रतिपादन केल्यावर व 'जो त्याचें अनुष्ठान करीत नाहीं तो अघायु, इत्यादि आहे' वगैरे निंदा करून, कर्मयोगाचें अनुष्ठान न केलें तरी अघायु वगैरे न होणारे ज्ञानी, हा वरील नियमास अपवाद सांगून, 'म्हणून तूं अघायु वगैरे न होण्यासाठीं आसक्त न होतां कर्मयोगाचें अनुष्ठान कर.' हाच त्या श्लोकांचा योग्य संबंध आहे. रहस्यकारांचा अर्थच पूर्वोत्तरविरुद्ध आहे. तो सरळही नाहीं आणि आग्रह व ओढाताण या दोषांनीं युक्तही आहे. शिवाय एक विषय चालू असतांना मध्यें दुसरा प्रासंगिक विषय येत नाहीं, असेंही नाहीं. दुसरा अध्याय हा सांख्ययोग आहे. पण त्यांत कर्माचें विधान आहे. त्याला रहस्यकार 'उपटसुळासारखें' समजत नाहींत, असो; रहस्यकार पुढें योगवासिष्ठांतील दोन व गणेशगीतेंतील एक, असे तीन श्लोक आपल्या अर्थाला पोषक ह्मणून देतात. त्यांचा आतां विचार करूं. "यस्य नार्थः कर्मत्यागैः नार्थः कर्मसमाश्रयैः। तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ॥" योग वा. ६ उ. १९९-४ ज्ञानी पुरुषाला कर्मत्यागांनींही कांहीं अर्थ संपादन करावयाचा नसतो व कर्मांचा आश्रय करूनही कांहीं मिळवावयाचें नसतें. म्हणून तो जें जें जसें सिद्ध असेल, जें जें जसें प्राप्त होईल तें तें तसेंच करतो. कर्मत्यागच करीन किंवा कर्मेंच करीन असा आग्रह धरीत नाहीं, प्रारब्धानुसार वर्तन करतो. (आचार्य तरी काय म्हणतात हेंच.) "मम नास्ति कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि क आग्रहः" कर्म केल्यानेंही मला कांहीं लाभ नाहीं व न केल्यानेंही कांहीं तोटा नाहीं. यास्तव मी जशी स्थिति प्राप्त होईल तसा राहतों. अकर्मविषयींच आग्रह काय करावयाचा आहे? इत्यादि. पण या व असल्याच दुसऱ्याही वाक्यांची अद्वैतवाद्यांना मुळींच भीति वाटत नाहीं. कारण ज्ञानी जीवन्मुक्त शास्त्राच्या कोणत्याही विधिनिषेधांनीं बद्ध होत नाहीं, तो प्रारब्धप्राप्त अवस्थेंत आनंदानें राहतो. मी अमुकच करीन किंवा अमुक करणार नाहीं, असा आग्रह न धरणें हाच खरा संन्यास आहे. चवथ्या अध्यायाच्या १८-२५ श्लोकांवरील भाष्य व भाष्यार्थ पहा. योगवासिष्ठ पूर्ण अद्वैती ग्रंथ आहे. तो व आचार्यांचा सिद्धान्त यांत फरक असणें केव्हांच शक्य नाहीं. तो निवृत्तिमार्गी ग्रंथ आहे, याबद्दल हवीं तितकीं प्रमाणें देतां येतील, पण विस्तारभयास्तव तसें करतां येत नाहीं.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**जनकादयः**—जनक-अश्वपति वगैरे विद्वान् क्षत्रिय—**कर्मणा एव**—कर्माचरणानेंच-कर्मानुष्ठान करूनच—**संसिद्धिं**—मोक्षास—**आस्थिताः**—प्राप्त होण्यास तयार झाले.कर्मानुष्ठानानेंच मोक्ष मिळविण्याचा यत्न करूं लागले.—**लोकसंग्रहं एव अपि**—लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये, याच गोष्टीकडेही—**संपश्यन्**—लक्ष्य ठेवणारा—(**त्वं**)—तूं—**कर्तुं अर्हसि**—कर्म करण्यासच योग्य आहेस. २०.

यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वे क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आणि ज्याअर्थीं (विवेकी जितेंद्रियही श्रवणादिकांच्या योगानें सतत ब्रह्मनिष्ठ होऊं शकतो, तथापि तूं क्षत्रिय आहेस. त्यामुळें तुला चतुर्थाश्रमाचा अधिकार नाहीं. म्हणून तुला विहित कर्मांचा त्याग करतां येत नाहीं, अशा आशयानें) शिष्टाचारही असाच आहे असें—'**कर्मणा एव०**' **इति**— 'कर्मणा एव०' या श्लोकानें सांगतात—**हि-यस्मात् जनकादयः-जनक-अश्वपतिप्रभृतयः पूर्वे विद्वांसः क्षत्रियाः कर्मणा एव संसिद्धिं-मोक्षं गन्तुं आस्थिताः-प्रवृत्ताः**—ज्याअर्थीं जनकादिक-जनक-अश्वपति वगैरे पूर्वींचे विद्वान् क्षत्रिय कर्मांच्या योगानेंच संसिद्धीला म्ह० मोक्षाला जाण्यास प्रवृत्त झाले (त्याअर्थीं तुलाही कर्म करणेंच योग्य आहे. ' अहो पण जनकादिकांना कर्मानें संसिद्धि प्राप्त झाली, असें कसें सांगतां ? कारण सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठांनाच संसिद्धि प्राप्त होते हें प्रसिद्ध आहे.' म्हणून म्हणाल तर सांगतों-)—**यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः प्रारब्धकर्मत्वात् लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सह एव-असंन्यस्य एव कर्म संसिद्धिं आस्थिताः इत्यर्थः**—जर ते प्राप्तसम्यग्दर्शन म्ह० ज्ञानी होते असें मानलें तर त्यांनीं कर्मांचा आरंभ केलेला असल्यामुळें लोकसंग्रहार्थ कर्मासहवर्तमानच म्ह० कर्मांचा संन्यास न करितांच ते संसिद्धीला प्राप्त झाले, असा भावार्थ. [जनकादिकांना आत्मज्ञान झालें होतें.पण प्रारब्धकर्मवशात् कर्मत्याग न करितांच लोकसंग्रहासाठीं कर्मानुष्ठान करीत असलेल्या त्यांना ज्ञानमाहात्म्यानें मुक्ति मिळाली. बरें ते ज्ञानी नव्हते,असें मानलें तर पूर्वार्धाचा अर्थ कसा करावा तें सांगतात-]—**अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः**—बरें, जनकादिक अप्राप्तसम्यग्दर्शन होते, म्हणजे त्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला नव्हता असें मानलें—**तदा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन कर्मणा क्रमेण संसिद्धिं आस्थिताः इति व्याख्येयः**

श्लोकः—तर चित्तशुद्धीच्या साधनभूत कर्मांनें क्रमानें संसिद्धीला प्राप्त होण्यास प्रवृत्त झाले, असें या श्लोकाचें व्याख्यान करावें. [या अध्यायाच्या आरंभीं अधिकारी त्रैवर्णिकांची दोन प्रकारची निष्ठा सांगून १ ज्ञानी, संन्यासी व २ अनात्मज्ञ गृहस्थ हे तिचे दोन प्रकारचे अधिकारी सांगितले. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाहीं, हेंही सांगितलें. कर्माधिकारी पुरुषानें कर्म अवश्य केलें पाहिजे, याविषयीं कारणें सांगितलीं. शेवटीं फक्त ज्ञाननिष्ठांना मात्र हें कर्म करावयास नको, असें सांगून तूं कर्माधिकारी आहेस म्हणून तुला कर्मच केलें पाहिजे, असा कर्मकर्तव्यताप्रकरणाचा उपसंहार केला. पण तें करीत असतांना त्यामध्यें आसक्ति ठेवूं नको, असें सांगितलें व आसक्ति न ठेवतां कर्म करणाऱ्या पुरुषास चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्ष मिळतो, असेंही सांगितलें. त्यावरूनच अर्जुन ज्ञानी नाहीं, हें उघड होतें. कारण ज्ञानी मुक्तच असतो. त्याला ' मोक्षासाठीं आसक्ति सोडून कर्म कर ' असा उपदेश करावा लागत नाहीं. या प्रमाणें ' ज्ञानच जर श्रेष्ठ तर मला घोर कर्मांतच कां नियुक्त करतोस ? ' या अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर सविस्तर देऊन आतां या श्लोकांत भगवान् याविषयीं शिष्टाचारही प्रमाण आहे असें सांगतात—जनकादि प्राचीन विद्वान् क्षत्रिय कर्मांचा त्याग न करितांच मोक्षाला प्रवृत्त झाले. ते ज्ञानी होते, असें मानलें तरी प्रारब्ध कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या क्षत्रियवर्णाप्रमाणें त्यांनीं कर्मसंन्यास केला नाहीं. कारण संन्यासाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांनाच आहे. क्षत्रियांना नाहीं. बृहदारण्यकांत ' ब्राह्मण पुत्र, वित्त व लोक या विषयींच्या एषणांपासून व्युत्थान पावून—तद्विषयक कामना सोडून—भिक्षाचर्य आचरितात, ' असें ब्राह्मणासाठीं संन्यासविधान आहे. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १३५) ' चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, त्रयो राजन्यस्य, द्वौ क्षत्रियस्य-' ब्राह्मणाला चार आश्रम, क्षत्रियाला संन्यास सोडून बाकीचे तीन, वैश्याला संन्यास व वानप्रस्थ सोडून बाकीचे दोन, असें स्मृतिवचन आहे व ' मुखजानां अयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते-' विष्णूचें लिंग—चिह्न धारण करणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे. क्षत्रिय व वैश्य यांच्यासाठीं हा धर्म विहित नाहीं, असें पुराणांत म्हटलें आहे. त्यावरून क्षत्रियाला विविदिषा संन्यासाचा अधिकार नाहीं, हें उघड होतें. जनकादि क्षत्रिय असल्यामुळें त्यांना आत्मसाक्षात्कार जरी झाला होता तरी त्यांनीं कर्मांचा त्याग केला नाहीं. तर लोकसंग्रहार्थ कर्म करीत असतांनाच ज्ञानमाहात्म्यानें ते मुक्त झाले. पण तेही ज्ञानी नव्हते, म्हणून म्हणशील तर चित्तशुद्धीचें साधन जें कर्म त्याच्यायोगानेंच ते क्रमानें मोक्ष मिळविण्यास तयार झाले, असें समज. यावरून क्षत्रिय ज्ञानी असले तरी व जिज्ञासु असले तरी संन्यास करीत नाहींत. ज्ञानी असल्यास लोकसंग्रहार्थ किंवा जिज्ञासु असल्यास चित्तशुद्ध्यर्थ कर्मच आसक्त न होतां करितात, हें उघड होतें. अर्जुन क्षत्रिय होता, यास्तव त्याला भैक्ष्य म्ह० संन्यास विहित नव्हता. त्याला तो परधर्म होता व युद्ध हा स्वधर्म होता. म्हणूनच भगवान् पुढें त्याला ' श्रेयान् स्वधर्मः-' श्लो. ३५ इत्यादि सांगणार आहेत. त्यांतील ' स्वधर्म ' व ' परधर्म ' या शब्दांवरूनही भगवा-

नांचा हाच आशय व्यक्त होतो. असो; याप्रमाणें प्रस्तुत श्लोकाच्या पूर्वार्धाचें व्याख्यान कसें करावें तें सांगून द्वितीयार्धानें ज्या शंकेचें निवारण करावयाचें आहे तिचाच अनुवाद करितात–]

अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि २०

भाष्यार्थ—अथ मन्यसे—आतां तूं जर असें समजत असशील कीं,—**पूर्वैः अपि अजानद्भिः एव जनकादिभिः अपि कर्तव्यं कर्म कृतं**—पूर्वींच्याही आत्म्याला न जाणणाऱ्या अशाच जनकादिकांनीं सुद्धां कर्तव्य कर्म केलें—**तावता अन्येन सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेन अवश्यं कर्तव्यं इति न**—पण तेवढयानें दुसऱ्या यथार्थ आत्मज्ञानी कृतार्थ पुरुषानें तें अवश्य केलें पाहिजे, असें म्हणतां येत नाहीं. (समाधान–)—**तथापि त्वं प्रारब्धकर्मायत्तः**—तरी सुद्धां तूं प्रारब्धकर्मांच्या अधीन आहेस. म्हणून—**लोकसंग्रहं एव अपि-लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तं एव अपि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुं अर्हसि**—लोकसंग्रहालाही–लोकांच्या उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें हा लोकसंग्रह आहे, त्याच्याकडेही–त्या प्रयोजनाकडेही पाहणारा तूं कर्म करण्यास योग्य आहेस. [पूर्वींच्या अज्ञ असलेल्या, कृतार्थ न झालेल्या जनकादिकांनीं जरी कर्म केलें असलें तरी तेवढयावरून ज्ञानी व कृतार्थ झालेल्या माझ्यासारख्यानेंही तें केलें पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं, असें म्हणशील तर तेंही मी कबूल करतों. पण तूं ज्ञानी आहेस, असें जरी मानलें तरी तूं आपल्या प्रारब्धकर्माधीन आहेस. त्या कर्मानेंच तुला क्षत्रियकुलांत उत्पन्न केलें आहे. यास्तव लोकसंग्रहाकडे पाहणाऱ्याही तुला स्वधर्मरूप कर्मच करणें उचित आहे. लोकांच्या स्वाभाविक उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें, याला लोकसंग्रह म्हणतात. तेंच आपल्या धर्माचरणाचें फल आहे असें समजून तुला कर्मच केलें पाहिजे. ‘ सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य धारकः-’ म्ह० सर्व धर्म राजाच्या आश्रयानें राहणारे आहेत. राजा धर्मांचें धारण करणारा आहे, असें स्मृतिवचन आहे. त्यावरून क्षत्रिय वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तक आहे, हें सिद्ध होतें. म्हणून तुला स्वधर्मरूप कर्म केलें पाहिजे]. २०.

---

१ या श्लोकास रहस्यकार असें अवतरण देतात–“ज्ञानी पुरुषास स्वार्थ राहिलेला नसतो याचमुळें त्यानें आपलें कर्तव्य निष्काम बुद्धीनें केलें पाहिजे, अशा प्रकारचें निष्काम कर्म मोक्षाच्या आड न येतां त्यानेंच सिद्धि मिळत्ये, असें जें वर सांगितलें त्याच्या पुष्टीकरणार्थ आतां दाखला देतात–” ६५५ पण हें इतकें सर्व सांगितलें आहे कोठें ? ज्ञानी पुरुषानें कर्म करावें याचा अद्यापि गीतेंत उल्लेखही आलेला नाहीं. तो तर पुढेंच (श्लो. २५,२६,२९यांत) आहे व तोसुद्धां लोकसंग्रहाच्या प्रसंगानें आहे.लोकसंग्रहाचे अधिकारी ज्ञानीच आहेत. जिज्ञासु नव्हेत. जिज्ञासु साधनभूत कर्मयोगाचे अधिकारी आहेत.‘निष्काम कर्म मोक्षाच्या आड जरी येत नसलें तरी त्यानेंच सिद्धि मिळते,’ हा अपसिद्धान्त आहे. निष्काम कर्मानें मोक्ष

मिळत नाहीं. चित्तशुद्धि होते. ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ करावयाचें जें कर्म तें वस्तुतः कर्मच नव्हे. (पृ. ५५ पहा.) कारण तें ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते.'(३.२८) या समजुतीनें घडत असतें. असो; रहस्यकार " जनकादिकांनींही याप्रमाणें कर्मांनेंच सिद्धि मिळविली " असा पूर्वार्धाचा अर्थ करितात. त्यांतील ' याप्रमाणें ' हें पद त्यांच्या पदरचें आहे. त्याला मूळांत आधार नाहीं. पण अवतरणांत व टीपेंत ' दाखला देतात ' असें जें म्हटलें आहे तें सार्थ होण्यासाठीं तो शब्द अधिक घालणें भाग पडलें. पण त्यापेक्षां ' ज्ञाननिष्ठाधिकारी असलेल्याही क्षत्रियानें स्वधर्मच करावा, याविषयीं शिष्टाचाररूप प्रमाण दाखवितात,' हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे. या बाबतींत प्राचीन सर्व टीकाकारांचें प्रायः एकमत आहे. बुभुक्षु कर्माधिकारी पुरुषानें विषयप्राप्त्यर्थ सकाम कर्मयोग, मुमुक्षु कर्माधिकाऱ्यानें चित्तशुद्ध्यर्थ निष्काम कर्मयोग व मुक्त कर्माधिकाऱ्यानें लोकसंग्रहार्थ निरहंकार व समबुद्धीनें कर्मयोग आचरावा; तसेंच, जिज्ञासु ज्ञानयोगाधिकाऱ्यानें विविदिषा संन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावें, व ज्ञानी ज्ञानयोगाधिकाऱ्यानें विद्वत्संन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावें, असा वैदिकसंप्रदाय आहे व त्याविषयीं द्वैती, अद्वैती वगैरे सर्व सांप्रदायिकांचे मतैक्यच आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही म्हणतात–" देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेख । न सांडितां मोक्षसुख । पावते जाहले ॥ " १५२ " निष्काम कर्मांनीं सिद्धि मिळत्ये याचा दाखला या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत सांगितला असून दुसऱ्या चरणापासून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनास सुरवात झाली आहे. " ६५५ असें रहस्यकार म्हणतात. पण येथें त्यांनीं अर्धाला चरण म्हटलें आहे; हा केवल दृष्टिदोष आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण हा दोष येथें एकदाच नव्हे तर दुसऱ्याही अनेक ठिकाणीं आढळतो. पृ. ६४७. ६४४. ६३२, वगैरे पहा. हा दोष अगदींच महत्त्वाचा नाहीं, असें नाहीं. पण त्याला विशेष महत्त्व देण्याचें आम्हांला कांहीं कारण नाहीं, हें खरें. तथापि दोन-चार बी. ए., एक-दोन शास्त्री यांच्या दृष्टींतून असले प्रमाद निसटून जावे, हें आश्चर्य आहे ! शिवाय प्रत्येक शब्द अतिशय विचारपूर्वक लिहिण्याचा ज्यांचा बाणा आहे त्यांच्या ग्रंथावर ' त्यांनीं सरळ अर्थ केला नाहीं, ओढाताण केली वगैरे, सांप्रदायिक आग्रह, गीतार्थावर सारवण घातलें,' वगैरे दोष देणारांनीं आपल्या ग्रंथांत असले प्रमाद करणें, सर्वथा अयोग्य आहे. गीतारहस्यांत एके ठिकाणीं तर आत्मा व मन यांचेही परमाणु मानले आहेत ! म्हणजे चार्वाक-बौद्धांसारखे नास्तिकही जें म्हणत नाहींत, तें म्हटलें आहे, याहून आणखी अधिक प्रमाद तो कोणता ? हे दोष वर्तमानपत्रासारख्या लौकिक भाषेंत जरी क्षम्य असले तरी शास्त्रीय ग्रंथांत सर्वथा अक्षम्य होत; असो.

रहस्यकार पुढें म्हणतात–" ज्ञानी पुरुषांचें लोकांचे ठायीं कांहीं अडलें नसतें. तरीही ज्ञानी पुरुषास कर्म करणें चुकत नाहीं, म्हणून त्यानें निष्काम कर्म करावें, असें सिद्ध केलें." (पण असें सिद्ध केलें कीं सांगितलें ? ज्ञानी पुरुषांचें लोकांचे ठायीं कांहीं अडलें नसतें, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण ज्ञानी पुरुष लोकांवर अनुग्रह करीत असतात, स्वाध्याय–प्रवचन संन्याश्यालाही लोकानुग्रहार्थ विहित आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज याविषयीं अतिशय कळकळीनें याच श्लोकाच्या उत्तरार्धावरील टीकेंत असे उद्गार काढितात–" देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयांही कर्तव्य असे उरलें । लोकां लागीं ॥ १५५ ॥ मार्गीं अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्म तैसा । आचरोनी ॥१५६॥ हां गा

ऐसें जरी न कीजे। तरी अज्ञाना काय उमजे । तिहीं कवणेपरीं जाणिजे । मार्गातें या ॥१५७॥"
पण 'न चास्य सर्वभूतेषु०' याचा अर्थ रहस्यकार तसाच समजतात ! ज्ञानी पुरुषास कोणतें कर्म चुकत नाहीं ? शरीरधारणाला अवश्य तेवढें स्वाभाविक कर्म मात्र चुकत नाहीं. मागें पृ. ३०४ पहा. पण येथील कर्म तें नव्हे.त्यानें लोकसंग्रहही होत नाहीं, मोक्षही मिळत नाहीं व तें निष्कामही घडत नाहीं. कारण अन्न निष्काम खा, पाणी फलाची इच्छा न धरतां पी. आसक्ति न ठेवतां झोंप घे,हें कसें शक्य आहे?) पण "कर्म करणें चुकत नाहीं म्हणून तें केलें पाहिजे, हा युक्तिवाद कायदेशीर असला तरी सामान्य मनुष्याची तेवढ्यानें व्हावी तितकी पूर्ण खात्री होत नाहीं. एकूण अपरिहार्य म्हणूनच कर्म करावयाचें, त्यांत दुसरें कांहीं साध्य नाहीं, अशी शंका मनांत येते. म्हणून आपल्या कर्मानें लोकसंग्रह करणें, हें ज्ञानी पुरुषाचें एक अत्यंत महत्त्वाचें असें या जगांतील प्रत्यक्ष साध्य आहे, असें दाखविण्यास या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणापासून (उत्तरार्धापासून?) सुरुवात झाली आहे."(पण कर्म करणें चुकत नाहीं, वगैरे युक्तिवाद कोणत्या कायद्याला धरून आहे, तें कायदेपंडितांसच ठाऊक ! स्वाभाविक कर्में चुकत नाहींत हें सृष्टीच्या कायद्यानेंच सिद्ध आहे, तो युक्तिवाद नव्हे. प्रत्यक्ष सृष्टीचा अनुल्लंघ्य कायदा आहे व तोही असा आहे कीं तो मोडण्यास सृष्टींतील एकही जीव समर्थ नाहीं. अर्थात् त्याबद्दल सामान्य मनुष्याचीचशी काय पण अतिशय सूक्ष्म कीटाचीही पक्की खातरी झालेली असते. जीं कर्मे कोणालाच सुटत नाहींत तींच अपरिहार्य होत. पण शास्त्रीय कर्में तशीं अपरिहार्य नाहींत. तीं परिहार्य आहेत. म्हणून तर तीं लोकसंग्रहार्थ करण्याचें विधान संभवतें. तीं जर खरोखरच अपरिहार्य असतीं तर लोकसंग्रह हें त्यांचें निराळें निमित्तच पुढें करावयास नको होतें.'तुला स्वतःसाठीं जेवण जरी नको असलें तरी लोकसंग्रहासाठीं जेव' असें विधान संभवत नाहीं. अर्थात् 'लोकसंग्रहार्थ कर्म कर' हें म्हणणें शास्त्रीय कर्मांना उद्देशून आहे. ज्ञानी पुरुषाला चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर त्याच वर्णाश्रमविहित कर्मांची कांहीं आवश्यकता नसते. खाणें, पिणें, निजणें, इत्यादिकांची आवश्यकता नसते, असें मुळींच नाहीं, आणि त्या स्वाभाविक व म्हणूनच अपरिहार्य कर्मांनीं लोकसंग्रहही होत नाहीं. आपल्या कर्मानें लोकसंग्रह करणें हें ज्ञानी पुरुषाचें या जगांतील साध्य नव्हे. तो कृतार्थ झालेला असतो. त्याला कोणतेंच साध्य संपादन करावयाचें नसतें. अर्थात् 'लोकसंग्रह प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें केलाच पाहिजे,' असें म्हणतां येत नाहीं. ज्ञानानंतर ज्ञानी केवल प्रारब्धाधीन असतो. त्यावांचून तो दुसऱ्या कशाच्याही तंत्रानें वागत नाहीं. त्यामुळेंच ज्ञानी पुरुषाला तूं 'लोकसंग्रहार्थ कर्म कर' असेंही कोणाला सांगतां येत नाहीं.)
"लोकसंग्रहमेवापि, यांतील 'एवापि' या पदाचें तात्पर्य हेंच असून यावरून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनास आतां सुरुवात झाली आहे, असें स्पष्ट होतें." ('एवापि' याचें हेंच तात्पर्य, म्हणजे कोणतें? त्या निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनाचें स्वरूप काय आहे ? सर्वच संदिग्ध ! वस्तुतः कर्माधिकारी अनात्मज्ञ पुरुषाला कर्मयोगाचें अनुष्ठान कां केलें पाहिजे हें वर सांगितलें व आतां ज्या कर्माधिकाऱ्याला आत्मज्ञान झालें आहे, पण तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नाहीं त्यानें कर्मानुष्ठान कशासाठीं करावयाचें, तें तेथून पुढें सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा विषयविभाग येथें केला पाहिजे. कर्म कां केलें पाहिजे त्याचें एक कारण वर सांगितलेलें असल्यामुळें लोकसंग्रह हें कर्मानुष्ठानाचें दुसरें कारण आहे, हेंच 'एवापि' यावरून स्पष्ट होतें. असो;

आतां रहस्यकार 'लोकसंग्रहशब्दाचा ' अर्थ कसा करितात तो पहा)—"लोकसंग्रह या शब्दांत 'लोक' याचा अर्थ व्यापक असून केवळ मनुष्यज्ञातीसच नव्हे, तर सर्व जगाला सन्मार्ग लावून त्याचा नाश होऊं न देतां संग्रह ह्म० चांगल्या रीतीनें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, या सर्व गोष्टींचा लोकसंग्रहशब्दांत समावेश होतो " पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणीचा आहे. गीतारहस्य पृ. ३२६-३३४ येथें याच अर्थाचें सविस्तर समर्थन केलें आहे, पण तेंही सयुक्तिक नाहीं. कारण 'लोक'शब्दाचा 'सर्व जगत्' असा व्यापक अर्थ जरी केला तरी जगाला सन्मार्ग लावून त्याचा नाश होऊं न देतां संग्रह ह्म० त्याचें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, हा अधिकार आत्मज्ञानी पुरुषाला कसा प्राप्त होतो, तें कळत नाहीं. ज्ञानी पुरुष आपल्या पुत्राला किंवा कनिष्ठ बंधूलाही जर सन्मार्ग लावूं शकत नाहीं तर सर्व जगाला तो काय सन्मार्ग लावणार? स्वतः भगवान्ही जर पुढें 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' असें म्हणून प्रकृतीपुढें हात टेंकीत आहेत तर इतरांची काय कथा? भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्न होते. पण त्यांनाही कंसादिक व दुर्योधनादिक यांना सन्मार्ग लावतां आला नाहीं, तर त्यांना ठार मारूनच टाकणें भाग पडलें, हें प्रसिद्ध आहे. ज्यांना आपण ईश्वराचा साक्षात् अवतार म्हणतों त्यांची जर ही दशा तर विचाऱ्या इतर सात्त्विक—नित्यसत्त्वस्थ, निर्द्वंद्व, निर्योगक्षेम ज्ञानी पुरुषांना सर्व जगाला सन्मार्ग कसा लावतां येणार ? रहस्यकार कल्पना भराभर करीत सुटतात पण त्यांना अनुभवाचें पाठबळ मुळींच नसतें. रहस्यकार म्हणतात "सर्व सृष्टीचें पालन-पोषण करून लोकसंग्रह करण्याचा जो हा भगवंताचा अधिकार तोच पुरुष ज्ञानी झाला म्हणजे त्याच्या ज्ञानामुळें त्याला प्राप्त होत असतो. " पृ. ३२८. पण ही नुस्ती कल्पना आहे. 'ज्ञानी ब्रह्मरूप होतो' याचा अर्थ तो ईश्वराप्रमाणें निग्रहानुग्रह समर्थ होतो, असा नव्हे, तर तो आपला जीवभाव टाकून 'मी सच्चित्सुखरूप ब्रह्म आहें ' असें साक्षात् जाणतो, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. म्हणूनच वेदान्तमीमांसेंत 'जगद्व्यापारवर्ज्यं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ' ४।४।१७ असें सूत्र आहे. जगाची उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि ईश्वराचे व्यापार सोडून बाकीचें ईश्वराचें व विद्वानाचें ऐश्वर्य सारखेंच. कारण सृष्टिवाक्यांत ईश्वरच प्रकृत आहे व विद्वानांचा तेथें उल्लेखही नाहीं. शिवाय ज्ञानी पुरुषही आपल्या प्रारब्धाचें अतिक्रमण करूं शकत नाहीं, हें जर वेदान्तशास्त्रावरूनच सिद्ध आहे तर तो आपल्या शक्तीच्या बाहेरचें काम जगाचें धारण, पोषण, बचाव वगैरे कसें करणार ? 'ज्ञानी इति कृत्वा न तस्य शृंगद्वयं भवति-' एखादा मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणून त्याला दोन शिंगें आलीं आहेत, असें कधीं होत नाहीं, असें म्हणून आचार्यांनीं ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या व्यावहारिक स्वरूपादिकांत कांहीं फरक पडत नाहीं, त्यांच्या अन्तःकरणांत मात्र विलक्षण फरक पडतो, असें सुचविलें आहे. अर्थात् ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रह म्ह० जगाचें धारण-पोषण करावें, असें म्हणणें म्हणजे त्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्याच्यावर भार लादणें आहे. त्यापेक्षां कल्पनेच्या अशा लांब लांब भराऱ्या न मारतां प्रकरणाला धरून लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये म्हणून कर्माधिकारी ज्ञानी पुरुषानें आपल्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेलें कर्म करीत असावें, असा अर्थ करणेंच सयुक्तिक होय. अधिकारी गृहस्थ किंवा ब्राह्मणेतर क्षत्रियादि यांना आत्मज्ञान जरी झालें तरी संन्यास घेऊन ज्ञाननिष्ठ होतां येत नाहीं. तथापि आपल्याला ज्ञान

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—श्रेष्ठः—प्रधान-मुख्य पुरुष—**यत् यत्**—जें जें—**आचरति**—करतो—**तत् तत् एव**—तें तेंच कर्म—**इतरः जनः**—इतर जन-त्याचा अनुयायि-वर्ग करतो.—**सः**—तो श्रेष्ठ पुरुष—**यत्**—ज्या लौकिक किंवा वैदिक कर्माला वगैरे—**प्रमाणं**—प्रमाण—**कुरुते**—करतो—**लोकः**—लोक—**तत्**—त्यालाच—**अनुवर्तते**—अनुसरतो. २१.

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रहार्थही कर्म करूं नये, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य असें अवतरण देतात-)—**लोकसंग्रहं कर्तुं कः अर्हति**—लोकसंग्रह करण्यास कोण योग्य आहे ?—**च कथं इति ‘ यद्यत्० ’ इति उच्यते**—व तो कसा करतो हें ‘ यद्यत्० ’ या श्लोकानें सांगितलें जातें—**येषु येषु श्रेष्ठः-प्रधानः**—ज्या ज्या लोकांतील श्रेष्ठ म्ह० प्रधान-मोठा सदाचरणसंपन्न, विद्वान् म्हणून सर्वांना मान्य झालेला पुरुष—**यत् यत् कर्म आचरति**—जें जें विहित किंवा निषिद्ध कर्म आचरितो—**तत् तत् एव कर्म**—तें तेंच विहित-निषिद्ध कर्म—**इतरः-अन्यः तदनुगतः जनः आचरति**—इतर म्ह० दुसरा त्याचा अनुयायी जन आचरितो. [श्रेष्ठ जें विहित किंवा निषिद्ध कर्म करतो तेंच इतर प्राकृत जनही आचरितो. यास्तव विद्वानानेंही लोकमर्यादा राखण्यासाठीं विहित कर्म करावें. सामान्य लोक आचरणांत श्रेष्ठांचें अनुकरण करितात, असें सांगून एखादी गोष्ट प्रमाण किंवा अप्रमाण मानावयाची झाली तरी ते श्रेष्ठाचेंच अनुकरण करितात, असें सांगतात-]—**किंच**—तसेंच—**श्रेष्ठः यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्तते-तत् एव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः**—तो श्रेष्ठ-प्रधान पुरुष जें लौकिक किंवा वैदिक आचरण प्रमाण मानतो त्याचेंच इतर जन अनुवर्तन करतो, त्यालाच प्र-

---

झालें आहे, आतां हीं वर्णाश्रमविहित कर्में काय करावयाचीं आहेत असें म्हणून त्यांचा जर कोणीं त्याग केला तर इतर गृहस्थ व ब्राह्मणेतरही ज्ञान झालेलें नसतांनाही तसेंच करतील, त्यामुळें ते सर्वच स्वधर्मापासून भ्रंश पावून त्यांचा पारलौकिक नाश होईल, यास्तव ज्ञानी कर्माधिकारी पुरुषानें ज्ञानासाठीं जरी नाहीं तरी लोकांनीं आपलें अनुकरण करून धर्मभ्रष्ट होऊं नये, म्हणून कर्मच करणें युक्त आहे. हाच लोकसंग्रह होय. प्रारब्धाधीन असलेल्या ज्ञानी मनुष्याच्या हातून तोच होणें शक्य आहे. सर्व जगाला सन्मार्ग लावणें, वगैरे हें त्याच्या शक्तीच्या बाहेरचें काम आहे. या पुढील श्लोकांकडे जरी पाहिलें तरी लोकसंग्रहशब्दाचा हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ. [सामान्य जन नेहमींच श्रेष्ठाचें अनुकरण करणारे असतात. त्यांना स्वतःचें म्हणून कांहीं मतच नसतें, असा याचा इत्यर्थ.] . २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—**हे पार्थ**—हे अर्जुना !—**मे**—मला—**त्रिषु लोकेषु**—या तीन लोकांत—**किंचन**—कांहींही—**कर्तव्यं**—कर्तव्य कर्म—**न अस्ति**—नाहीं. कारण —**अनवाप्तं**—मला न मिळालेलें असें कांहीं नसून,—**अवाप्तव्यं**—मिळवावयास योग्य असें कांहीं—**न अस्ति**—नाहीं. तरी सुद्धां मी—**कर्मणि**—कर्मामध्यें—**वर्ते एव**—राहतोंच म्ह० कर्म करतोंच. २२.

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि—न म इति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किंचन किंचिदपि । कस्मान्नानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुकारी असल्यामुळें आत्मसाक्षात्कारानें कृतार्थ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ विहित कर्म करावें, असें सांगून आतां त्याविषयींच भगवानांचा उदाहरणरूपानें भाष्यकार उपन्यास करितात-)—**अत्र लोकसं-**

---

१ रहस्यकार "श्रेष्ठ ह्म० आत्मज्ञानी कर्मयोगी" असें म्हणतात पृ. ६५५. पण श्रेष्ठशब्दाचा हा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल ? या श्लोकांत एक सर्वसाधारण लौकिक नियम सांगितला आहे. त्यांत ज्ञानी, अज्ञानी, कर्मयोगी, किंवा संन्यासी असा कांहींच विशेष न ठेवतां कोणत्याही काळीं, कोणत्याही प्रदेशीं किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकांत जो लोकांच्या आदरास पात्र झालेला असतो त्याचें अनुकरण सर्व त्याचे इतर अनुयायी करतात. तो धर्माचरण करूं लागला कीं, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी झाला, कीं ते दुराचरणी होतात. श्रेष्ठ आस्तिक असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला कीं हे नास्तिक बनतात. 'यत् यत्' व 'तत् तत्' या शब्दांतून असाच अर्थ निघतो. रहस्यकार ग्रंथाचा बादरायण संबंध कसा लावितात त्याचें आणखी एक उदाहरण येथें आहे. "तैत्तिरीय-उपनिषदांतही प्रथम 'सत्यं वद धर्मं चर' इत्यादि उपदेश केल्यावर अखेर 'संसारांत एखाद्या प्रसंगीं कसें वागावें, याचा तुला संशय पडल्यास ज्ञानी युक्त व धर्मिष्ठ ब्राह्मण त्या बाबतींत जसे वागत असतील त्याप्रमाणें वागत जा' असें सांगितलें आहे." गी.र.पृ.६५६ पण वस्तुतः येथील या सामान्य नियमाचा उपनिषदांतील समावर्तनसमयीं आचार्यांनीं शिष्याला केलेल्या उपदेशाशीं कांहीं संबंध नाहीं. कारण येथें सामान्यलोकांचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथें शिष्यानें गृहस्थाश्रमी झाल्यावर कसें वागावें तें सांगितलें आहे. पण इतका सूक्ष्म भेद पाहतो कोण ? उपनिषदांतील हें उपदेशप्रकरण समग्र ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांनीं सार्थ तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ ली पृ. ३३-४४ आ. दुसरी पृ. २१-२५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ पृ. ४८-५५ पहावें.

ग्रहकर्तव्यतायां यदि ते विप्रतिपत्तिः तर्हि मां किं न पश्यसि—या लोकसंग्रहकर्तव्यतेविषयीं जर तुझा कांहीं विरोध-मतभेद असला तर तूं मलाच कां पहात नाहींस ? असें—'**न मे०' इति**—'न मे०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**पार्थ मे-मम त्रिषु अपि लोकेषु किंचन-किंचित् अपि कर्तव्यं नास्ति-न विद्यते**—हे अर्जुना,माझें तिन्ही लोकांत कांहीं सुद्धां कर्तव्य नाहीं.(मला त्रिभुवनांत कांहीं कर्तव्य नाहीं.)—**कस्मात्**—पण अप्राप्त वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं तुलाही कांहीं कर्तव्य असेलच, मग असें असतांना 'मला कांहीं कर्तव्य नाहीं' असें कोणत्या कारणानें म्हणतोस ?—**अनवाप्तं-अप्राप्तं अवाप्तव्यं-प्रापणीयं न**—मला कांहीं अप्राप्त-प्राप्त न झालेलें व त्यामुळें प्राप्तव्य-प्राप्त करून घेण्यास योग्य असें कांहीं नाहींच.—**तथापि**—त्यामुळें कर्मानुष्ठानानें मला कांहीं प्रयोजन संपादन करावयाचें जरी नसलें तरी—**अहं कर्मणि वर्ते एव**—मी कर्मामध्यें प्रवृत्त होतोंच. [लोकसंग्रहासाठीं माझ्या वर्णाला व आश्रमाला उचित असें कर्मानुष्ठान करतोंच. अर्थात् ज्ञानी प्रधान पुरुषाचीं लोकांनीं धर्माचरण सोडून उन्मार्गी होऊं नये म्हणून कर्मप्रवृत्ति संभवते.] २२.

---

१ रहस्यकार म्हणतात "आत्मज्ञानी पुरुषाची स्वार्थबुद्धि सुटली तरी लोककल्याणाचीं कर्में त्यास सुटत नाहांत.हाच अर्थ स्वत:चें उदाहरण सांगून भगवान् आतां अधिक दृढ करितात" ६५६. आत्मज्ञानी कृतकृत्य होतो ही गोष्ट खरी व तो ग्रंथ व प्रवचन यांच्या द्वारा लोकोपदेशाचें काम करतो. तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसला तर लोकसंग्रहार्थ आपल्या वर्णाश्रमाला उचित असें कर्मानुष्ठानही करतो. पण तेवढ्यावरून 'लोककल्याणाचीं कर्में' त्यास सुटतच नाहींत हें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. कारण स्वधर्मरूप कर्मानुष्ठानाला 'लोककल्याणाचीं कर्में' असें म्हणतांच येत नाहीं. आपलें अनुकरण करून इतर अज्ञ कर्माधिकाऱ्यांनीं स्वधर्मापासून च्युत होऊं नये म्हणूनच तो स्वप्रयोजनाच्या अभावींही कर्में करीत असतो. भगवान् स्वत:चें जें उदाहरण देत आहेत तेंही याच आशयानें होय. प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें " जगाचें धारण, पोषण, पालन वचाव " करावा या आशयानें नव्हे.

रहस्यकार या श्लोकाच्या अर्थांत "माझें (म्हणून) त्रिभुवनांत (मला) कांहींही कर्तव्य उरलेलें नाहीं ... तथापि मी कर्मेंच करीत आहें" असें म्हणतात. पण यांत 'मे' म्ह० माझें असा अर्थ केल्यावर 'मला' हा शब्द कोठून आणला ! तसेंच 'मे' याचा अर्थ 'माझें म्हणून' असा करणें ही ओढाताण नव्हे तर काय ? तसेंच 'वर्ते एव' असें मुळांत असतांना 'कर्मेंच करीत आहें' असा अर्थ करण्यांत आपला सांप्रदायिक आग्रहच व्यक्त होत नाहीं काय ? 'कर्मेंच करीत आहें' व 'तथापि मी कर्में करतोंच' यांत निरनिराळें अर्थस्वारस्य आहे हें विचारी वाचकांना निराळें सांगावयास नकोच. 'कर्मेंच करीत आहें' या वाक्यांत कर्माविषयींचा आग्रह व्यक्त होतो, म्ह० कर्मावांचून दुसरें कांहींच करीत नाहीं, असें ध्वनित होतें. पण 'कर्में करतोंच, कर्मामध्यें प्रवृत्त होतोंच' यावरून कर्में सोडीत नाहीं तर त्यांचा मला उपयोग नसला तरी मी तीं करीतच आहें, असा बोध होतो.

रहस्यकार याच श्लोकावरील टीपेंत पुन: म्हणतात "लोकसंग्रह म्हणजे उगाच कांहीं तरी थोतांड नव्हे ..."(पण लोकसंग्रहाला थोतांड म्हटलें कोणी ? आचार्यादि अद्वैतवादी लोक-

संग्रहाला थोतांड म्हणत नाहींत, प्रत्येक ज्ञानी लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे हें मात्र त्यांना सम्मत नाहीं. श्रेष्ठच लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे. पण प्रत्येक ज्ञानी लौकिकांत श्रेष्ठ नसतो.)" तसेंच ज्ञान प्राप्त झाल्यावर ज्ञात्याचें जरी कांहीं कर्तव्य उरलें नसलें तरिहि सर्व कर्म निष्कामबुद्धीनें त्यानें अवश्य केलें पाहिजे असा जो आम्ही १७ ते १९ श्लोकांचा वर अर्थ केला आहे तोहि भगवंताच्या स्वतःच्या या दृष्टान्तावरून पूर्णपणें सिद्ध होतो" (पण १७ ते १९ श्लोकांचा वास्तविक अर्थ काय आहे हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. १७ व १८ या श्लोकांत पूर्वोक्त कर्मयोग कोणाला करावयास नको तें सांगितलें असून तूं तसा त्याचा अपवाद होत नाहींस, कर्मयोगाधिकारी आहेस; म्हणून आसक्त न होतां, सतत कर्तव्य कर्में कर म्हणजे तुला मोक्षप्राप्ति होईल असें तेथें सांगितलें आहे. १९ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धावरून ज्ञानी पुरुषासाठीं निष्काम कर्माचें विधान नाहीं हें स्पष्ट होतें. कारण 'असक्त होऊन कर्में करणारा पुरुष मोक्षाला प्राप्त होतो' असें सांगितल्यानें निष्काम कर्म मोक्षाचें साधन आहे हें उघड होतें व साधन केव्हांही सिद्धाकरितां नसतें. तेव्हां वरील विधान ज्ञानी पुरुषासाठीं नसून जिज्ञासूसाठीं आहे हें निर्विवाद होय. शिवाय 'लोकसंग्रहमेवापि' येथून चालू प्रकरण बदललेलें आहे ही गोष्ट रहस्यकारही कबूल करितात. त्यामुळें १७ ते १९ श्लोकाच्या अर्थाशीं भगवंताच्या या दृष्टान्ताचा कांहीं संबंध नाहीं. तथापि " एरवीं हा दृष्टान्तच विलग व निरर्थक होईल. " असें रहस्यकार म्हणतच आहेत. पण तें म्हणणें अगदीं अप्रयोजक आहे. कारण 'लोकसंग्रहमेवापि' येथून ज्ञानी कर्माधिकारी श्रेष्ठ पुरुषानें चित्तशुद्धि व ज्ञान यांसाठीं जरी नाहीं तरी लोकसंग्रहार्थ स्वधर्मानुरूप कर्मानुष्ठान करीत रहावें, असें सांगण्यास आरंभ केला आहे व त्याच प्रसंगानें भगवानांनीं आपला दृष्टान्त दिला आहे. त्याअर्थी तो विलग किंवा निरर्थक होईल ही भीति व्यर्थ आहे.

" यज्ञचक्र बुडून जगाचें कांहीं होवो त्याची परवा न करितां सांख्यमार्गांतील ज्ञानी पुरुष सर्व कर्में सोडून देतात, आणि कर्ममार्गांतील ज्ञानी पुरुष स्वतःसाठीं जरूर नसलें तरी लोकसंग्रह हें महत्त्वाचें व आवश्यक साध्य समजून त्यासाठीं स्वधर्माप्रमाणें आपलीं सर्व कामें चालू ठेवीत असतात, हा या दोन मार्गांत मोठा भेद आहे" ६५७, हें रहस्यकारांचें म्हणणें शास्त्रीय परिभाषेला धरून नाहीं. साधनचतुष्टयसंपन्न असलेल्या पुरुषालाच आत्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. विवेक, वैराग्य, शमदमादि व मुमुक्षुत्व हें साधनचतुष्टय होय. याच्या अभावीं कोणीही ज्ञानीच होऊं शकत नाहीं. ज्ञान झाल्यावर जगत् रहाणें, किंवा बुडून जाणें याचें सुखदुःख त्याला कांहींच नाहीं. मग तो ज्ञानी आपल्या प्रारब्धानुसार ज्ञाननिष्ठ होवो कीं लोकसंग्रहार्थ कर्मेंच करीत राहो. मिथ्या ठरलेल्या जगाची त्याला परवा वाटणें केव्हांही शक्य नाहीं. मिथ्या जगांत आसक्त होऊन केवल अज्ञानानें विविध ताप भोगीत असलेल्या जीवांविषयीं म्हणजे स्वतःच्याच कल्पित अंशांविषयीं त्याच्या मनांत दया उत्पन्न होणें साहजिक आहे. त्यामुळें जो ज्ञाननिष्ठ असेल तो ज्ञानोपदेशाच्या द्वारा व जो कर्मनिष्ठ असेल तो कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा लोकसंग्रह करीत राहील यांतही कांहीं संशय नाहीं. पण त्या दोन्ही ज्ञान्यांची प्रवृत्ति जगच्चक्र अविच्छिन्न चालू रहावें यासाठीं नसून जीवांनीं यथाधिकार साधनानुष्ठान करून या मिथ्या भवचक्रांतून मुक्त व्हावें या-

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**यदि**—जर—**अहं**—मी—**अतन्द्रितः सन्**—तन्द्रा सोडलेला असा होऊन, आळस सोडून—**कर्मणि**—कर्मामध्यें-सदाचरणांत—

साठीं आहे. भ्रामक जगच्चक्र अविच्छिन्न चालावें हें कोणत्याही ज्ञान्याला इष्टच नाहीं. शिवाय जगच्चक्र ईश्वराच्या नियततेनेंच चाललें आहे, तें चालवावयास वस्तुतः शास्त्रोपदेशाची गरज नाहीं. आपण असें समजूं कीं, जगांतून वैदिक कर्ममार्गच नामशेष झाला, तर मग काय जगच्चक्र त्यासाठीं थांबून राहील ? जेथें वैदिक कर्ममार्ग नाहीं, अशा पाश्चात्त्यादि देशांत जगच्चक्र चाललेंच आहे कीं नाहीं ? तसेंच जगत् म्हटलें म्हणजे त्यांत केवल मनुष्यांचाच अंतर्भाव होत नाहीं. पशु-पक्षी व देवादि या सर्व संसारी जीवांचा त्यांत समावेश होतो. ते आपआपल्या कर्माप्रमाणें जन्म-मरण, सुख-दुःखादि भोगरूप संसार करीत असतात. तेव्हां मनुष्यांतील थोडेसे अल्पसंख्याक वैदिक जर उद्यां नाहींसे झाले तर त्यांच्या अभावीं सर्व जगत्च नाहींसें होईल ही भीति व्यर्थ आहे. अर्थात् वर जगच्चक्र चालविण्याविषयीं जें विधान आहे तें अतत्त्वज्ञाच्या चित्तशुद्धीसाठीं आहे. तत्त्ववेत्त्यासाठीं नाहीं, हें उघड होतें. अर्थात् संन्यासमार्गी व कर्मयोगी यांच्यांतील 'जग बुडेल याची परवा न करणें व ती करणें' हा जो भेद दाखविला आहे तो निव्वळ काल्पनिक आहे,तात्त्विक नव्हे. वर्णाश्रमादि-अभिमानी अज्ञ पुरुषासाठींच तें यज्ञादिकांचें विधान आहे; व त्यानेंच तें चालविलें पाहिजे, असा कर्मकांडाचा आग्रह आहे. अज्ञ कर्माधिकारी गृहस्थ सर्व लोकांचा उपभोग्य कसा होतो तें बृहदारण्यक अ. १ ब्रा. ४ कंडिका १६ यांत सुंदर वर्णिलें आहे. विस्तारभयास्तव तें सर्व येथें देतां येत नाहीं. तथापि त्यांतील मुख्य भाग असा आहे—
" तो कर्माधिकारी गृहस्थ म्हणजे वर्णाश्रमादिकांचा अभिमानी अविद्वान् पुरुष जो होम व याग करतो त्यानें देवांचा भोग्य होतो, जो प्रत्यहीं स्वाध्याय करतो त्याच्यायोगानें तो ऋषींचा भोग्य होतो; जें पितरांना पिंडोदकादि देतो व जी प्रजेची इच्छा करतो, त्याच्यायोगानें पितरांचा भोग्य होतो. मनुष्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेऊन त्यांना जें भोजन देतो त्याच्यायोगानें तो मनुष्यांचा भोग्य होतो. पशूंना जें गवत व पाणी देतो त्याच्यायोगानें पशूंचा भोग्य होतो.त्याच्या घरांत श्वापदें, पक्षी व कीडमुंगीपर्यंत इतर जीव तांदुळादिकांचे कण इत्यादिकांवर उपजीविका करितात त्यामुळें तो त्यांचा भोग्य होतो.याप्रमाणें देहाभिमानी अज्ञ गृहस्थ देवादि सर्व जीवांवर उपकार करीत असल्यामुळें एखाद्या ऋणी पुरुषाप्रमाणें 'मला या सर्वांचें ऋण फेडलें पाहिजे' अशी आपणाविषयीं कल्पना करून अहर्निश देवादि पंचमहायज्ञांमध्यें निमग्न असतो. त्याच्या अविनाशाची इच्छा सर्व देवादि भूतें करितात. एखादा कुटुंबी आपल्या पशूंचें जसें रक्षण करतो तसें देवादि त्याचें रक्षण करितात. एखाद्या पशूला व्याघ्रादिकांनीं उचलून नेल्यास त्याच्या धन्याला फार दुःख होतें; तसेंच, एकेक गृहस्थ अनेक पशूंप्रमाणें देवांच्या उपयोगी असल्यामुळें त्याला आत्मज्ञान व्हावें हें देवतांना मुळींच प्रिय नाहीं. ते त्याच्या तत्त्वज्ञानाला विघ्न करीत असतात. इत्यादि " या प्रकरणाचा अधिक विस्तार पहावयाचा असल्यास बृहदा. भाष्यार्थ अ. १ पृ. ३३४-३६८. पहा.

जातु—कदाचित्—**न वर्तेय**—न वागलों तर—**पार्थ**—हे अर्जुना!—**मनुष्याः**—मनुष्य—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**मम**—माझ्या—**वर्त्म**—मार्गास—**अनुवर्तन्ते**—अनुसरतील. २३.

यदि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(लोकसंग्रहही व्यर्थ असल्यामुळें तुला तो करावयास नको, असें अर्जुन म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात–)—**यदि पुनः अहं अतन्द्रितः-अनलसः सन् जातु-कदाचित् कर्मणि न वर्तेय**—पण जर मी आळस सोडून केव्हांही कर्मामध्यें प्रवृत्त न होईन तर—**हे पार्थ मनुष्याः श्रेष्ठस्य सतः मम वर्त्म-मार्गं सर्वशः -सर्वप्रकारैः अनुवर्तन्ते**—हे अर्जुना! मानव श्रेष्ठ असलेल्या माझ्या मार्गांचें सर्वप्रकारें अनुवर्तन करतील. [मीं आळस सोडून स्वीकारलेल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें धर्माचरण न केलें, तर इतर लोकही माझेंच सर्वप्रकारें अनुकरण करतील. कारण मी श्रेष्ठ आहें. यादवांमध्यें मी प्रधान पुरुष आहें. यास्तव मला धर्मांचा कांहीं उपयोग जरी नसला तरीं माझ्या अनुयायी जनांनीं धर्माचरण करावें, म्हणून मलाही तें करावें लागतें] २३.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**कर्म**—कर्म-सदाचरण—**न कुर्यां चेत्**—जर न करीन तर—**इमे लोकाः**—हे सर्व लोक—**उत्सीदेयुः**—नाश पावतील—**च**—व मी **संकरस्य**—वर्णसंकराचा—**कर्ता स्याम्**—कर्ता-वर्णसंकराचें निमित्त होईन व त्यामुळें **इमाः प्रजाः**—या सर्व लोकांना—**उपहन्याम्**—मी मारीन-त्यांचा जणुं काय घातच करीन. २४.

तथा च को दोष इत्याह—उदिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकास्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्, न कुर्यां कर्म चेदहम्,किंच संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—**तथा च कः दोषः इति 'उत्सीदेयुः०' इति आह**—आणि सर्व लोक माझ्या मार्गांचें अनुवर्तन करणारे असल्यामुळें कोणता दोष होईल, तें 'उत्सीदेयुः०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**चेत् अहं कर्म न कुर्यां**—जर मी कर्म न करीन—**इमे सर्वे लोकाः उत्सीदेयुः-विनश्येयुः**—तर हे सर्व लोक विनाश पावतील. (ते कां ? उत्तर–)—**लोकास्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात्**—लोकांच्या स्थितीला कारण होणारें जें कर्म त्याचा अभाव झाल्यामुळें [सर्व लोक नाश पावतील. मी ईश्वर असून कर्मामध्यें जर प्रवृत्त न झालों तर माझें अनुकरण करणारे जे मन्वादिक तेही कर्म कर-

णार नाहींत आणि याप्रमाणें लोकस्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांचा लोप झाल्यामुळें सर्व लोकांचा नाश होईल.]—**किं च संकरस्य कर्ता स्यां**—शिवाय मी कर्म न केल्यास वर्णसंकराचा कर्ता होईन—**तेन कारणेन इमाः प्रजाः उपहन्यां**—वर्णसंकर झाल्याकारणानें मी या सर्व प्रजेचा घात करीन (मी प्रजेच्या नाशाचें कारण होईन. प्रजेचा घात झाला म्हणून काय झालें? उत्तर-)—**प्रजानां अनुग्रहाय प्रवृत्तः उपहतिं-उपहननं कुर्यां इत्यर्थः**—प्रजांवर अनुग्रह करण्यास प्रवृत्त झालेला मी प्रजेची उपहति-उपहनन-घात करीन, असा त्याचा भावार्थ.—**मम ईश्वरस्य अननुरूपं आपद्येत**—मज ईश्वराला अनुरूप नसलेली गोष्ट घडून येईल, (यास्तव मला कर्म केलेंच पाहिजे). २४.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**कर्मणि सक्ताः**—या कर्माचा मी कर्ता आहें, मला याचें फल अवश्य मिळेल, अशा अभिमानानें कर्मामध्यें आसक्त झालेले—**अविद्वांसः**—अविद्वान्-आत्मज्ञानशून्य लोक—**यथा**—जसें—**कुर्वन्ति**—कर्म करितात—**तथा**—त्याप्रमाणें—**लोकसंग्रहं**—लोकसंग्रह-लोकानुग्रह—**चिकीर्षुः**—करण्याची इच्छा करणाऱ्या—**विद्वान्**—विद्वानानें—**असक्तः सन्**—आसक्त न राहून-मी याचा कर्ता व भोक्ता असा अभिनिवेश न करितां कर्म—**कुर्यात्**—करावें. २५

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथाऽसक्तः सन् । तद्वत्किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मी ईश्वर आहें. त्यामुळें कृतार्थ आहें. पण कृतार्थ असल्यामुळें माझें नियत कर्म जर मी न करीन तर माझें अनुवर्तन करणारे इतर अधिकारी जीवही आपापलें नियत कर्म करणार नाहींत. त्यामुळें जगाच्या स्थितीचें कारणच नाहींसें होऊन पृथिव्यादि भूतांचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल. वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थाही राहणार नाहीं. अधिकारी जीवांचा पापामुळें नाश होण्याचा प्रसंग येईल. ही अनर्थपरंपरा टळावी म्हणून परानुग्रहार्थ मज ईश्वराची प्रवृत्ति होते, असें सांगितलें. आतां लोकसंग्रहासाठीं कर्में करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या कर्तृत्वाभिमानामुळें त्याच्या ज्ञानामध्यें वैगुण्य येईल, अशी शंका आली असतां सांगतात-)—**यदि पुनः अहं इव त्वं कृतार्थबुद्धिः आत्मविद् अन्यः वा**—पण जर माझ्याप्रमाणें तूंही कृतार्थबुद्धि आत्मज्ञ असशील किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञ असेल [म्ह० आत्म्याचा यथार्थ अनुभव आल्यामुळें तूं कर्तृत्वादि-अभिमानरहित असशील, किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञानी कर्तृत्वादि-अभिमानाच्या अभावीं

कृतार्थबुद्धि झाला असेल]—**तस्य अपि आत्मनः कर्तव्याभावे अपि**—तर त्या-लाहीं स्वतःच्या कर्तव्याचा अभाव जरी असला तरीं—**परानुग्रहः एव कर्तव्यः इति 'सक्ताः०' इति आह**—परानुग्रहच करणें उचित आहे (आत्मवेत्त्यानेंही दुसऱ्यांवर अनुग्रह करण्यासाठीं कर्मानुष्ठान करावेंच,) असें भगवान् 'सक्ताः०' या श्लोकानें सांगतात—**हे भारत अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति इति कर्मणि सक्ताः केचित् अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति**—हे अर्जुना, या कर्माचें फल मला प्राप्त होईल, अशा आशेनें कर्मामध्यें आसक्त झालेले कित्येक अविद्वान् ज्याप्रमाणें कर्म करितात—**तथा विद्वान्-आत्मवित् असक्तः सन् कुर्यात्**—त्याप्रमाणें आत्मज्ञ विद्वानानें आसक्त न होतां कर्म करावें. (कर्मामध्यें आसक्त न होणें म्ह० काय? तर 'या कर्माचा मी कर्ता आहें' असा कर्तृत्वाभिमान किंवा 'याचें फळ मला मिळावें' अशी फलाशा न ठेवणें, म्हणजेच कर्मामध्यें आसक्त न होणें.) पण विद्वान्—**तद्वत् किमर्थं करोति तत् शृणु**—त्या अज्ञाप्रमाणें कर्म कशासाठीं करतो तें ऐक—**लोकसंग्रहं चिकीर्षुः**—लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणारा विद्वान् अज्ञाप्रमाणेंच कर्म करतो. २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कर्मसंगिनां अज्ञानां—कर्म व त्याचें फल यांत आसक्ति ठेवणाऱ्या अज्ञांचा-अविद्वानांचा-आत्मज्ञानशून्यांचा—**बुद्धिभेदं**—बुद्धिभेद—**न जनयेत्**—करूं नये. त्यांची कर्मावरील श्रद्धा ढळवूं नये. तर—**विद्वान्**—विद्वानानें-आत्मज्ञानी श्रेष्ठ पुरुषानें—**युक्तः**—समाहितचित्त राहून—**समाचरन्**—कर्मानुष्ठान करीत त्यांच्याकडून—**सर्वकर्माणि**—सर्व कर्में—**जोषयेत्**—करवावीं. २६.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते—नेति। बुद्धेर्भेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमितिनिश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किं तु कुर्याज्जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोः मम अन्यस्य वा आत्मविदः—याप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या मला किंवा दुसऱ्या कोणा आत्मवेत्त्याला—**लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं न अस्ति**—लोकसंग्रह सोडून दुसरें कांहीं कर्तव्य नसतें.—**ततः तस्य आत्मविदः 'न०' इति इदं उपदिश्यते**—त्यामुळें त्या आत्मवेत्त्याला 'न०' इत्यादि श्लोकानें असा उपदेश केला जातो.—**कर्मसंगिनां-कर्मणि आसक्तानां-आसंगवतां अज्ञानां-अविवेकिनां**—कर्मसंगी म्ह० कर्मामध्यें आसक्त असलेल्या-कर्मासंगानें युक्त असलेल्या अज्ञ म्ह० अविवेकी लोकांच्या (बुद्धीचा

भेद करूं नये)—**बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः**—बुद्धीचा जो भेद त्याला बुद्धिभेद म्हणतात.—**मया इदं कर्तव्यं च अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं इति निश्चितरूपायाः बुद्धेः भेदनं-चालनं बुद्धिभेदः**—मीं हें कर्म करावें व या कर्माचें फळ भोगावें, अशा निश्चितरूप बुद्धीचें भेदन म्ह० चालन करणें हाच बुद्धिभेद होय,—**तं न जनयेत्-न उत्पादयेत्**—त्याला उत्पन्न करूं नये.—**किं तु कुर्यात्**—तर मग काय करावें ?—**विद्वान् स्वयं तत् एव अविदुषां कर्म युक्तः-अभियुक्तः समाचरन्**—विद्वानानें स्वतः तेंच अविद्वानांचें कर्म शांतचित्तानें करीत—**सर्वकर्माणि जोषयेत्-कारयेत्**—सर्व कर्मे त्यांच्याकडून करवावीं. [सर्व कर्मांमध्यें प्रीति ठेवून व त्यांचेंच कर्म स्वतः शांतचित्तानें आचरून त्यांच्याकडून तीं करवावीं.] २६.

---

१ या श्लोकास रहस्यकार असें अवतरण देतात—"आतां यापुढें ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या कर्मांतील भेद दाखवून अज्ञान्यास सुधारण्यासाठीं ज्ञात्यानें काय करणें अवश्य आहे तें सांगतात;" पण अज्ञान्यास सुधारण्यासाठीं ज्ञात्यानें काय करावें हें पुढील श्लोकांत सांगितलेलें नसून 'लोकसंग्रहाची इच्छा करणाऱ्या आत्मज्ञानी पुरुषानें अज्ञाप्रमाणेंच कर्मे करून त्यांचा बुद्धिभेद न होईल असें करावें' हें या दोन श्लोकांत सांगितलें आहे. यावरून लोकसंग्रह कोणीं करावा व तो कसा करावा हेंही उघड होतें. ज्ञानी पुरुषच लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे, आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें ज्ञानी पुरुषामध्यें कर्तृत्वाभिमान मुळींच रहात नाहीं, त्यामुळें तो कर्मांमध्यें आसक्त न होतांही अज्ञावर—अविवेकी जनांवर अनुग्रह करूं शकतो. कर्मांमध्यें आसक्त असलेल्या लोकांची त्यावरील श्रद्धा न उडेल असें आपल्या आचरणानें व भाषणानें करणें हेंच लोकसंग्रहाचें स्वरूप आहे. रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें जगाचें धारण, पोषण वगैरे करणें हा लोकसंग्रह नव्हे. आचार्यांनीं लोकसंग्रहशब्दाचा अर्थ वर (पृ. ३०९) जो केला आहे तोच यथार्थ होय. जगाचें धारण, पोषण वगैरे करण्याचा अधिकार ईश्वराचा आहे, ज्ञानी पुरुषाचा नव्हे. म्हणूनच भगवानांनीं ४ थ्या अध्यायांत आपल्या जन्माचें कारण सांगून आपलें जन्म व कर्म दिव्य आहे, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. (अ. ४ श्लो. ६ ते ९ पहा.)

रहस्यकार "हे अर्जुना ! (म्हणून) लोकसंग्रह करूं इच्छिणाऱ्या ज्ञानी पुरुषानें (व्यावहारिक) कर्मांत आसक्त झालेले अज्ञानी लोक ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच पण आसक्ति सोडून वागलें पाहिजे" असा २५ व्या श्लोकाचा अर्थ करतात. पण त्यांत 'म्हणून' हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे. त्याला मुळांत कांहीं आधार नाहीं. तसेंच 'व्यावहारिक कर्मांत' हा 'कर्मणि' या शब्दाचा सरळ अर्थ नसून ओढाताणीचा आहे. शिवाय तो सयुक्तिकहि नाहीं. अज्ञलोक व्यावहारिक कर्मे जशीं करतात तशींच ज्ञानी पुरुषानेंहि तीं करावींत हें म्हणणें अगदीं अप्रयोजक आहे. येथील कर्मशब्दाचा अर्थ 'व्यावहारिक कर्मे' असा नसून वर्णाश्रमविहित कर्मे हाच त्याचा अर्थ आहे. 'कुर्वन्ति' याचा वागतात व 'कुर्यात्' याचा वागलें पाहिजे असा अर्थ करतात. दुसऱ्या अध्यायांतील "चरति चरन् चरताम्" या सर्वांचा वागतात असा अर्थ केला आहे, पण तो मूळ धात्वर्थाला धरून आहे कीं नाहीं याचा विचार वाचकांनींच करावा. २६ व्या श्लोकाचा अर्थ " कर्माचे ठायीं आसक्त झालेल्या अडाणी लोकांच्या बुद्धीचा ज्ञानी पुरुषानें भेद करूं नये; आपण स्वतः युक्त म्हणजे योगयुक्त व सर्व कर्मे करणारा होऊन लोकांना तीं खुषीनें करावयास लावावें. " असा करतात, त्यांत ' अज्ञानाम्, ' याचा अर्थ 'अडाणी

लोकांच्या ' असा करतात, पण कर्मठ वैदिक अज्ञाणी नसून अनात्मज्ञ असतात व हें प्रकरणही अज्ञाणी व लौकिक ज्ञानी पुरुषांचें नसून अनात्मज्ञ कर्मनिष्ठ व आत्मज्ञानी कर्माधिकारी श्रेष्ठ यांचें आहे. युक्त म्हणजे योगयुक्त नव्हे, तर शांतचित्त ' जोषयेत् ' म्ह० 'खुशीनें करावयास लावणें' हा अर्थ बरोबर नाहीं.'विद्वानानें शांत चित्तानें स्वतः कर्में करून तीं अज्ञांकडून करवावीं,' हा अगदीं सरळ व सुबोध अर्थ आहे.

रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत ' लोकसंग्रह ' याचा अर्थ ' लोकांना शहाणे करून सोडणें' असा करितात. पण तो बरोबरही नाहीं व त्यांच्याच पूर्वीच्या अर्थाच्या व समर्थनाच्याही विरुद्ध आहे. " पुढें नुसत्या चावटपणाच्या गोष्टी सांगूं लागतात.... " " ज्ञानी पुरुषानें कर्में अजिबात सोडलीं म्हणजे अज्ञानी लोकांस निरुद्योगी होण्यास तो एक दाखलाच होतो. लोक अशा रीतीनें चावट, तर्कटी व निरुद्योगी होणें यालाच बुद्धिभेद असें म्हटलें आहे. " पण बुद्धिभेदाचा खरा अर्थ हा नव्हे. ज्ञानी पुरुषही अग्नि-होत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्में व तीन एषणा मात्र सोडतो, स्वाभाविक कर्में सोडीत नाहीं, हें आम्हीं वारंवार सांगत आलोंच आहोंत. लोक निरुद्योगी होण्याचें ' संन्यासाश्रम' हें कारण नसून त्यांचा स्वाभाविक आळस हेंच कारण आहे. यास्तव लोकांच्या निरुद्योगीपणाचें खापर संन्यासाश्रमाच्या माथीं फोडणें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं. ज्ञानी पुरुषानें अग्निहोत्रादि कर्में सोडल्यामुळें लोक तर्कटी, चावट वगैरे बनत नसून ते विपरीत ज्ञान, दुराग्रह, अश्रद्धा इत्यादि कारणानें तसे बनत असतात. म्हणून कर्मासक्त अज्ञांचा बुद्धिभेद न करणें, याचा अर्थ त्यांची त्या कर्मावरील श्रद्धा उडेल असें स्वतः भाषण किंवा वर्तन न करणें असाच आहे. रहस्यकार पुढें म्हणतात " म्हणून जो पुरुष ज्ञानी झाला त्यानें लोकसंग्रहार्थ म्ह० लोकांना शहाणे व सदाचरणी करण्यासाठीं स्वतः संसारांत राहून लोकांस निष्काम कर्माचा म्ह० सदाचरणाचा प्रत्यक्ष धडा घालून देणें व त्यांच्याकडून त्याप्रमाणें आचरण करविणें हें त्याचें या जगांतील महत्त्वाचें काम आहे असा गीतेंत सिद्धांत केलेला आहे. परंतु गीतेचा हा अभिप्राय मनांत न घेतां अज्ञाणी लोकांनीं अज्ञाणी राहूनच आपलीं कर्में करावीं म्हणून ज्ञानी पुरुषानें त्यांच्याप्रमाणें कर्में करण्याचें सोंग आणावें. असा टीकाकार या श्लोकाचा विपरीत अर्थ करीत असतात. जणुं काय गीता दंभाचरण शिकविण्यासाठीं किंवा लोकांना अज्ञाणी ठेवून जनावरांप्रमाणें त्यांच्याकडून कर्में करून घेण्यासाठींच प्रवृत्त झाली आहे." गीतेचा सिद्धान्त काय आहे तो आम्हीं वर सांगितलाच आहे.प्रत्येक ज्ञानी लोकसंग्रहाचा अधिकारी नाहीं, तर श्रेष्ठ कर्माधिकारी ज्ञानीच लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे. पण रहस्यकारांनीं भगवानांनींच सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठेकडे दुर्लक्ष करून व ' चिकीर्षुः लोकसंग्रहम् ' या वाक्याचें स्वारस्य लक्षांत न आणतां 'प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें स्वतः संसारांत राहून लोकांस निष्काम कर्माचा धडा घालून दिला पाहिजे ' असा आपला स्वतःचा विपरीत ग्रह करून घेतला आहे व 'कित्येक टीकाकार अज्ञाणी लोकांनीं अज्ञाणी राहूनच कर्में करावीं,' इत्यादि टीकाकारांवर मिथ्या आरोप केला आहे व "जणुं काय गीता दंभाचरण शिकविण्यासाठीं प्रवृत्त झाली आहे,"असा टीकाकारांचा ते उपहास करतात; इतकेंच नव्हे तर पुढें "ज्ञानी पुरुषानें कर्में करूं नयेत असा ज्यांच्या बुद्धीचा दृढनिश्चय आहे त्यांना ' लोकसंग्रह ' हें एक सोंग वाटणें स्वाभाविक आहे." असेंहि खुशाल म्हणतात. पण आम्हीं असें विचारतों कीं, अज्ञाणी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—अहंकारविमूढात्मा—ज्याचा आत्मा-चित्त अहंकारानें-शरीरालाच मी-असें मानल्यानें विमूढ-नाना प्रकारें अत्यंत विवेकहीन झालें आहे असा अज्ञ—**प्रकृतेः**—प्रकृतीच्या—**गुणैः**—विकारांनीं-शरीर-इंद्रियरूप परिणामांकडून—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**क्रियमाणानि**—केलीं जाणारीं—**कर्माणि**—कर्में—**अहं कर्ता**—मीच करतों—**इति**—असें—**मन्यते**—मानतों. २७.

अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि

लोकांनीं अडाणीच रहावें म्हणून कर्में करण्याचें सोंग ज्ञानी पुरुषानें आणावें असा विपरीत अर्थ कोणते टीकाकार करतात? तसेंच लोकसंग्रहाला तरी सोंग कोण म्हणतें? रहस्यकारांनीं नामनिर्देशपूर्वक असा उपहास केला असता तर तो अधिक विचारणीय झाला असता. आचार्यांचें भाष्य वाचकांपुढें आहेच. त्यामुळें त्यांत या सोंगाची कोठें कल्पनाही नाहीं, हें निराळें सांगावयास नकोच. आम्हीं दुसऱ्या सर्व संस्कृत टीकाही पाहिल्या. त्यांतही असा अर्थ कोणीं केलेला आढळला नाहीं. फक्त ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं २६ व्या श्लोकाचें व्याख्यान करून शेवटीं अशी एक ओंवी लिहिली आहे–" जैसी बहुरूपियांची रावो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनीं । परी लोकसंपादणी । तैसीच करती ॥ १७६ ॥ " तिच्यावर कदाचित् वरील कटाक्ष असेल, असें वाटतें. पण तोहि अन्यथा आहे. कारण तो केवळ दृष्टान्त आहे. नाटकांतील राजा व राणी यांच्या मनांत पति-पत्नीभाव नसतो, पण तीं लोकांची समजूत तशीच करितात. त्याचप्रमाणें लोकसंग्रहेच्छु ज्ञानी पुरुषाच्या मनांत कर्मासक्ति नसते. पण अज्ञ कर्मठांना आपण कर्मासक्तीनेंच कर्में करीत आहों, असें दाखवून त्यांनाही तीं (कर्में) करावयास लावावीं, असा मूळ श्लोकाचाच अर्थ त्यांनीं दृष्टान्तानें व्यक्त केला आहे. त्यांत दंभादिकांचा कांहीं संबंध नाहीं.

रहस्यकारांचा संन्यासमार्गीयांवर असा एक मोठा आरोप आहे कीं, ते कर्में अजिबात सोडून देतात. परोपकारहि करीत नाहींत. त्यांना लोकसंग्रहाची पर्वा नसते. पण आचार्यांचें २५ व्या श्लोकावरील भाष्य पाहिल्यावर सदरहू आक्षेप किती निराधार आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.कारण आचार्यांनीं "विद्वान्" याला "आत्मवित्" असा पर्याय शब्द दिला आहे. त्यावरून कोणताच आत्मवेत्ता कर्म करीत नाहीं, असें आचार्यांचें मत आहे, असें कोणालाहि म्हणतां येणार नाहीं. रहस्यकार व आचार्य यांच्या म्हणण्यांत जर कांहीं फरक असेल तर तो हाच कीं, रहस्यकार प्रत्येक ज्ञान्यानें लोकसंग्रह केला पाहिजे असा आग्रह धरितात व 'आचार्य चिकीर्षुः लोकसंग्रहम्' या महत्त्वाच्या विशेषणाकडे लक्ष देऊन प्रारब्धानुसार लोकसंग्रह करण्याची ज्याला इच्छा असेल त्याच आत्मज्ञानी पुरुषानें कर्तृत्वाभिमानादि सोडून कर्म करावें असें सांगतात. हा महत्त्वाचा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्मप्रत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं मूढ आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—अविद्वान् अज्ञः कर्मसु कथं सज्जते इति 'प्रकृतेः०' इति आह—अनात्मज्ञ अज्ञ कर्मांमध्यें कसा आसक्त होतो तें 'प्रकृतेः०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**प्रकृतेः-(प्रकृतिः)-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेः**—प्रकृतीच्या-प्रकृति म्ह० प्रधान मायाशक्ति सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांची साम्यावस्था त्या प्रकृतीच्या—**गुणैः-विकारैः कार्यकरणरूपैः**—गुणांकडून म्ह० शरीर-इंद्रियरूप विकारांकडून—**सर्वशः-सर्वप्रकारैः**—सर्व प्रकारांनीं—**क्रियमाणानि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च कर्माणि**—केलीं जाणारीं लौकिक व शास्त्रिय कर्में—**अहंकारविमूढात्मा-कार्यकरणसंघातात्मप्रत्ययः अहंकारः तेन विविधं (नानाविधं) मूढः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं-कार्यकरणधर्मा-कार्यकरणाभिमानी**—अहंकारानें विमूढचित्त झालेला-कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० इंद्रियें त्यांचा संघात म्ह० एकरूप समूह, तोच आत्मा-मी आहें, असा प्रत्यय येणें, अशी मिथ्याभावना होणें हाच अहंकार, त्याच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० अन्तःकरण वि-मूढ म्ह० विविध-नानाप्रकारें मोहित झालें आहे तो हा शरीरेंद्रियधर्मा-'शरीरेंद्रियेंच मी' असा अभिमान धरणारा—**अविद्यया कर्माणि आत्मनि मन्यमानः**—अज्ञानामुळें कर्में आत्म्यामध्यें आहेत असें मानणारा-कर्में हा आत्म्याचा धर्म आहे-कर्में आत्माच करतो, असें समजणारा—**तत्तत्कर्मणां अहं कर्ता इति मन्यते**—त्या त्या शुभाशुभ लौकिक-वैदिक कर्मांचा मी कर्ता आहें, असें मानतो. ['अविद्यया' या भाष्यांतील पदाचा अन्वय मागें व पुढें असा दोन्हीकडे लावावा. म्ह० अविद्येनें शरीरेंद्रियसमूहच मी आहें असें मानतो व अविद्येनें कर्में हा आत्म्याचा धर्म आहे, मी त्यांचा कर्ता आहें, असें मानतो. अर्थात् आत्मा कोणत्याही कर्मांचा कर्ता नाहीं, हें यावरून सिद्ध होतें.] २७.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—**हे महाबाहो,**—हे महापराक्रमी अर्जुना! —**गुणकर्मविभागयोः**—गुणविभाग व कर्मविभाग यांचें—**तत्त्ववित्**—तत्त्व जाणणारा—**गुणाः**—इंद्रियात्मक गुण—**गुणेषु**—विषयात्मक गुणांमध्यें—**वर्तन्ते**—प्रवृत्त होतात—**इति**—असें—**मत्वा**—मानून—**न सज्जते**—आसक्त होत नाहीं. २८

यः पुनर्विद्वान्—तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः गुणाः । करणात्मका गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—यः पुनः विद्वान् 'तत्त्वविद्०' इति—पण जो विद्वान् असतो (तो मी कर्मांचा कर्ता आहें, असें मानीत नाहीं, हें) 'तत्त्ववित्तु०' या श्लोकानें सांगतात—**महाबाहो, तु तत्त्वविद्**—हे महापराक्रमी अर्जुना! पण जो तत्त्ववेत्ता असतो,—**कस्य तत्त्वविद् गुणकर्मविभागयोः–गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविद् इत्यर्थः**—कशाचें तत्त्व जाणणारा? गुण-कर्मविभागांचें म्ह० गुणविभागाचें व कर्मविभागाचें तत्त्व जाणणारा असा याचा भावार्थ. [मी शरीरेंद्रियसंघातरूप नाहीं, हा गुणांहून आत्म्याचा विभाग आहे व कर्में माझीं नव्हेत, हा कर्मांहून आत्म्याचा विभाग आहे. त्या दोन विभागांचें तत्त्व–यथार्थस्वरूप जाणणारा म्ह० गुण व कर्में यांहून आत्मा अगदीं निराळा आहे, असें साक्षात् जाणणारा. असा गुणकर्मविभागांचा तत्त्ववेत्ता अहंकारविमूढात्माही होत नाहीं व कर्मांमध्यें आसक्तही होत नाहीं. मग तो ' मी कर्ता ' असें कसें मानील? असो; आतां उत्तरार्धाचें व्याख्यान करितात–]—**गुणाः-करणात्मकाः गुणेषु–विषयात्मकेषु वर्तन्ते आत्मा न**—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्यें प्रवृत्त होतात. आत्मा प्रवृत्त होत नाहीं,—**इति मत्वा न सज्जते–सक्तिं न करोति**—असें मानून आसक्त होत नाहीं. विषयांमध्यें आसक्ति ठेवीत नाहीं. [शरीरेंद्रियांचीच विषयांमध्यें प्रवृत्ति होते. आत्मा निर्विकार असल्यामुळें त्याची प्रवृत्ति होत नाहीं, असें जाणून तत्त्ववेत्ता कर्मांविषयीं दृढतर कर्तव्याभिमान करीत नाहीं.] २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृतेः—मायेच्या—**गुणसंमूढाः**—शरीरेंद्रियविकारांनीं अत्यंत मूढ झालेले अज्ञ—**गुणकर्मसु**—शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्यें–हालचालीमध्यें—**सज्जन्ते**—आसक्त होतात. ती हालचाल–चेष्टा आम्हीच फलासाठीं करतों, असा अभिनिवेश धरितात.—**कृत्स्नविद्**—सर्वज्ञ–आत्मविद्–आत्मज्ञ ज्ञानी पुरुषानें—**तान्**—त्या—**अकृत्स्नविदः**—असर्वज्ञ–अनात्मज्ञ—**मंदान्**—मंद पुरुषांस—**न विचालयेत्**—श्रद्धेपासून ढळवूं नये. त्यांचा बुद्धिभेद करूं नये. २९

ये पुनः–प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचेंही प्रकृत स्वरूप सांगून विद्वानानें अविद्वानाच्या बुद्धीचा भेद करूं नये, असा—**'प्रकृतेः०' इति**—'प्रकृतेः०' या श्लोकानें उपसंहार करितात–)—**ये पुनः प्रकृतेः गुणैः सम्यङ्मूढाः–संमोहिताः सन्तः**—पण जे प्रकृतीच्या गुणांनीं अतिशय मूढ–संमोहित होत्साते—

गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलाय इति सज्जन्ते—शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्यें म्ह० गुणकर्मांत आम्ही फलासाठीं कर्म करीत आहों, असें म्हणून आसक्त होतात—**तान् कर्मसंगिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान्**—त्या कर्मांमध्यें आसक्त असलेल्या असर्वज्ञ–केवल कर्मफलाकडेच दृष्टि ठेवणाऱ्या मंदांना–म्ह० ज्यांची प्रज्ञा–बुद्धि मंद आहे अशा मतिमंदांना—**कृत्स्नविद् आत्मवित् स्वयं न विचालयेत्**—सर्वज्ञानें म्ह० त्या आत्मवेत्त्यानें स्वतः चाळवूं नये. **बुद्धिभेदकरणं एव चालनं तत् न कुर्यात् इत्यर्थः**—त्यांच्या बुद्धींचा भेद करणें हेंच चाळविणें आहे. तें करूं नये, असा याचा भावार्थ. [प्रकृतीच्या गुणांनीं म्ह० देहादि विकारांनीं संमूढ–देहादिकांनाच आत्मा समजणारे अज्ञ त्याच शरीरेंद्रियांच्या व्यापारांत आसक्त होतात म्ह० ते व्यापार माझेच आहेत, असें अगदीं दृढ मानतात. आत्मज्ञानें त्या अनात्मज्ञांचा स्वतः बुद्धिभेद करूं नये. कारण तसा प्रयत्न केल्यास त्यांची कर्मावरील श्रद्धाच उडून ते नास्तिक बनतील व पुरुषार्थापासून भ्रंश पावतील. त्यापेक्षां ते श्रद्धेनें कर्मेंच करीत राहिल्यास कांहीं दिवसांनीं त्यांनाच यातायातीचा कंटाळा येऊन ते आपोआप जिज्ञासू होतील.] २९

---

१ या तीन श्लोकांस रहस्यकार असें अवतरण देतात “ लोकसंग्रहार्थ आत्मज्ञानी पुरुष याप्रमाणें सांसारिक कर्में करूं लागला, तर तोही अज्ञानीच बनला अशी शंका येण्याचा संभव आहे. म्हणून ज्ञानी व अज्ञानी दोघेही संसारी बनले तरी त्यांच्या वर्तनांत फरक कोणता व अडाण्यानें त्यापासून काय शिकावयाचें तें आतां स्पष्ट करून सांगतात. ” लोकसंग्रहार्थ आत्मज्ञानी पुरुष सांसारिक कर्में करतो व संसारी बनतो हा अपूर्व शोध आहे. कारण असंसारी आत्मा मी आहें असें समजणें हेंच आत्मज्ञान होय. मी संसारी आहें असें ज्याला वाटतें तो आत्मज्ञानीच नव्हे. तेव्हां लोकसंग्रहार्थ कर्तृत्वाभिमान सोडून कर्में करणारा संसारी बनतो या शंकेचा संभवच नाहीं. अर्थात् या तीन श्लोकांत कर्मामध्यें अज्ञ आसक्त कसा होतो व तत्त्ववेत्ता आसक्त कसा होत नाहीं हें सांगून कर्मांमध्यें आसक्त होणाऱ्या अनात्मज्ञांचा आत्मज्ञानी पुरुषानें बुद्धिभेद करूं नये, हें सांगितलें आहे. अर्थात् २५ व्या श्लोकापासून जो विषय आरंभिला होता त्याचा येथें उपसंहार केला आहे. येथें ‘ अडाण्यानें त्यापासून काय शिकावें ’ वगैरे कांहीं सांगितलें नाहीं, हें भाष्यार्थावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

२७ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—“ प्रकृतीच्या (सत्त्व, रज व तम या गुणांनीं) सर्व प्रकारें कर्में होत असतां अहंकारानें वेडावलेला अज्ञानी पुरुष मी कर्ता असें म्हणतो. ” पण सत्त्व, रज व तम हे गुणच कर्में कशीं करणार ? गुणांचे विकार अशीं जीं इंद्रियें व शरीर त्यांच्या योगानें कर्में होत असतात. सर्व अद्वैती टीकाकार ‘ गुणैः ’ या शब्दाचा असाच अर्थ करितात, फार काय पण मध्वाचार्य ‘ गुणैः इंद्रियादिभिः ’ असेंच म्हणतात. वल्लभसंप्रदायी टीकाकारही ‘ गुणैः म्ह० इंद्रियैः ’ असाच पर्याय शब्द योजितात. पण रहस्यकार मात्र ‘ गुणैः ’ म्ह० सत्त्वादि गुणांनीं असें म्हणतात. कदाचित् रामानुजाचार्यांच्या या श्लोकावरील भाष्यांतील ‘ सत्त्वादिभिः ’ या शब्दाकडे पाहून त्यांनीं

असा अर्थ केला असेल, पण सत्त्वादि गुण साक्षात् कर्मे करीत नसल्यामुळें तोहि तितकाच अनुपपन्न आहे. 'अहंकारानें वेडावलेला अज्ञानी पुरुष' याचा अर्थ काय? 'अहंकारविमूढात्मा' या शब्दापासून हा अर्थ कसा निघतो? अहंकार म्ह० काय? विमूढ म्ह० वेडावलेला व आत्मा म्ह० अज्ञानी पुरुष, हा अगदीं सरळ अर्थ जरी असला तरी तो अतिशय दुर्बोध आहे. त्यापेक्षां 'शरीर व इंद्रियें यांच्या समूहावर 'मी' असा अभिमान ठेवणें हाच अहंकार, त्यामुळें ज्याचा आत्मा म्ह० अंतःकरण अनेक प्रकारें मोहित झालें आहे, तो शरीरेंद्रियांचीं कर्मे मीच करतों असें मानतो.' हा आचार्यांचा अर्थ किती सुबोध आहे? २८ व्या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार म्हणतात "गुणांचा हा आपसांत खेळ चालला आहे, असें समजून ज्ञानी पुरुष त्यांत आसक्त होत नाहीं." पण यापेक्षां 'ज्ञानी पुरुष इंद्रियें आपआपल्या विषयांत प्रवृत्त होत आहेत, मी आत्मा नव्हे, असें समजून आसक्त होत नाहीं.' असा अर्थ करणें अधिक सयुक्तिक व सुबोध नव्हे का? २९ व्या श्लोकाच्या अर्थांत अशा असर्वज्ञ व मंद लोकांस सर्वज्ञ पुरुषानें (आपल्या कर्मत्यागानें भलत्या मार्गास लावून) बिघडवूं नये." असें म्हटलें आहे. पण "न विचालयेत्" या दोन शब्दांपासून हा अर्थ कसा निष्पन्न होतो? वस्तुतः 'न विचालयेत्' म्हणजे त्यांना श्रद्धेपासून ढळवूं नये, व हाच अर्थ २६ व्या श्लोकांतील 'बुद्धिभेदं न जनयेत्' या शब्दांनीं व्यक्त केला आहे. तेव्हां 'आपल्या कर्मत्यागानें भलत्या मार्गास लावून बिघडवूं नये' हा अर्थ मुळाला धरून नाहीं हें कोणीही कबूल करील. याच श्लोकावरील टीपेंत —"श्लोक २६ यांतील अर्थाचाच अनुवाद येथें केला आहे" असें म्हणतात. पण येथें त्या अर्थाचा अनुवाद केलेला नसून 'अज्ञांचा बुद्धिभेद करूं नये' या उपदेशाचा उपसंहार केला आहे. पुनः रहस्यकार म्हणतात—"प्रकृति निराळी आणि आत्मा निराळा. प्रकृति किंवा माया सर्व कांहीं करते आत्मा कांहीं करीत नाहीं.... इत्यादि वरील श्लोकांत दिलेले सिद्धान्त मूळ कापिल सांख्यशास्त्रांतले आहेत." पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण सांख्यांचीं प्रकृति व उपनिषदांतील प्रकृति एक नाहीं. सांख्यांची प्रकृति स्वतंत्र व सत्य आहे, वेदान्त्यांची प्रकृति ईशपरतंत्र व मिथ्या आहे. गीतेंतहि उपनिषदांतील प्रकृतीचाच उल्लेख केला आहे. उपनिषदांत 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' असें वर्णन आहे. गीतेंत 'मे भिन्ना प्रकृतिः अष्टधा' अ. ७. ४ व 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' ७. ५, 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' ७. १४. असे स्पष्ट उल्लेख आहेत. त्यामुळें गीतेंतील प्रकृति ही ईश्वराची शक्ति आहे, ईशाधीन आहे, माया आहे हें उघड होतें, प्रकृतीला सांख्य माया असें कधींही म्हणत नाहींत. अर्थात् गीतेंतील सिद्धान्त कापिल सांख्यशास्त्रांतील नसून ते उपनिषदांतील आहेत, हें निर्विवाद सिद्ध होतें. गीताशास्त्र वैदिक संप्रदायाचें असल्यामुळें त्यांत सांख्य, वैशेषिक, नैयायिक इत्यादिकांचे सिद्धान्त भगवान् सांगत बसणार नाहींत. कारण स्मृति नेहमीं श्रुतीला अनुसरते. कापिलादि दुसऱ्या अवैदिक स्मृतीला ती कधींही अनुसरत नाहीं. रहस्यकार म्हणतात—"२८ व्या श्लोकांत गुण म्ह० इन्द्रियें, गुणांत म्ह० विषयांत वर्ततात असा अर्थ कित्येक घेतात. हा अर्थ कांहीं चुकीचा नाहीं. पण त्यापेक्षां प्रकृतीच्या एकंदर सर्व चोवीस गुणांना उद्देशूनच 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' हा सिद्धान्त केला आहे. आम्हीं त्याचें शब्दशः व व्यापकरीत्या भाषांतर दिलें आहे." आचार्यांनीं केलेला अर्थ चुकीचा नाहीं, पण आपण केलेला चांगला आहे, असें रहस्यकार म्हणतात. पण वस्तुतः आचा-

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—सर्वाणि कर्माणि—लौकिक व वैदिक सर्व कर्में—**अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धीनें–मी कर्ता जीव अन्तर्यामीसाठीं चाकराप्रमाणें हीं करीत आहें–अशा भावनेनें—**मयि**—माझ्या ठिकाणीं–मज सर्वज्ञ परमेश्वराचे ठिकाणीं—**संन्यस्य**—टाकून–मला अर्पण करून त्याचप्रमाणें—**निराशीः**—फलाशारहित व—**निर्ममः**—देह-पुत्रादिकांविषयींच्या ममतेनें रहित—**भूत्वा**—होऊन–आशारहित व ममता-रहित होऊन—**विगतज्वरः**—शोकरहित होऊन—**युध्यस्व**—युद्ध कर. ३०.

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—(जरी अज्ञ कर्माचा अधिकारी असला तरी मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या त्यानें कर्माचा त्यागच करणें उचित होय. कारण मोक्ष कर्मानें साध्य होत नाहीं. शिवाय त्याला कर्म करतां येणें शक्यही नाहीं, कारण मोक्षाला ज्या शमादिकांची अपेक्षा असते त्यांचा व कर्माचा विरोध आहे. अशी शंका घेतात–)—**पुनः कर्मणि अधिकृतेन अज्ञेन मुमुक्षुणा कथं कर्म कर्तव्यं**—पण कर्मामध्यें अधिकृत असलेल्या अज्ञ मुमुक्षूनें कर्म कसें करावें?—**इति ' मयि० ' इति उच्यते**—म्हणून विचाराल तर ' मयि० ' इत्यादि श्लोकानें उत्तर सांगितलें जातें—**मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि**—मी जो वासुदेव परमेश्वर सर्वज्ञ सर्वात्मा त्या माझ्या ठिकाणीं—**सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य-निक्षिप्य**—सर्व कर्माचा संन्यास–निक्षेप करून—**अध्यात्मचे-**

यांचा अर्थच बरोबर असून रहस्यकारांचा चूक आहे. कारण येथें प्रकरण आहे कर्माचें, तेव्हां कर्माचें साधनभूत गुण येथें घेतले पाहिजेत.सांख्यांचें महत्तत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रें इत्यादि सूक्ष्मतत्त्वांना गुणकर्माशीं काय संबंध आहे ? शिवाय येथील 'गुण'शब्दाचा अर्थ ठरविण्यासाठीं अवैदिक सांख्य शास्त्राकडे धांव मारण्यापेक्षां स्वतः गीतेंतच याचा काय अर्थ केला आहे, हें पहाणें अधिक सयुक्तिक नव्हे का ? तत्त्ववेत्त्यानें सर्व स्वाभाविक कर्में करीत असतांनाही कशी दृष्टि ठेवावी हें सांगत असतांना पांचव्या अध्यायांत ' इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ' श्लो. ९ असें ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' याचेच पर्याय शब्द देऊन सांगितलें आहे. तेव्हां आतां रहस्यकारांचा ' शब्दशः व व्यापक ' अर्थ बरोबर आहे कीं आचार्यांनीं गीतेंतीलच वचनाला धरून केलेला अर्थ बरोबर आहे, याचा निर्णय वाचकांनींच करावा. शिवाय स्वतः रहस्यकारच २७ व्या श्लोकाच्या अर्थांत गुणशब्दाचा अर्थ सत्त्व, रज व तम असा करितात, हेंही ध्यानांत धरण्यासारखें आहे.

तसा–विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इति अनया बुद्ध्या—अध्यात्मचित्तानें म्ह० विवेकबुद्धीनें म्ह० मी कर्ता ईश्वरासाठीं भृत्याप्रमाणें म्ह० चाकराप्रमाणें हें कर्म करतों, अशा या बुद्धीनें [सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें परमेश्वराला समर्पण करून, तसेंच मुमुक्षूचें आणखीं दुसरें कर्तव्य सांगतात–]—**किंच निराशीः –त्यक्ताशीः**—तसेंच 'निराशीः' होऊन म्ह० फलाविषयींची इच्छा सोडून—**च निर्ममः–ममभावः निर्गतः यस्य तव**—आणि ज्या तुझा हे पुत्रादिक माझे असा ममत्वभाव निघून गेला आहे—**सः त्वं निर्ममः भूत्वा**—असा तूं निर्मम होऊन —**विगतज्वरः–विगतसंतापः विगतशोकः सन् इत्यर्थः**—विगतज्वर म्ह० संतापरहित, शोकरहित होऊन असा याचा भावार्थ,—**युध्यस्व**—युद्ध कर. [सर्व कर्में ईश्वरार्पण करून, कर्मफलाशा व पुत्रादिकांविषयींची ममता सोडून शोकाचा त्याग करून युद्ध कर, असा भगवान् मुमुक्षु अर्जुनाला साधनरूप कर्मयोगाचा म्ह० स्वधर्मानुष्ठानाचा उपदेश करीत आहेत.] ३०.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—**ये**—जे—**श्रद्धावन्तः**—श्रद्धाळू व—**अनसूयन्तः**—असूया न करणारे—**मानवा**—मनुष्य—**मे**—माझें—**इदं**—हें—**मतं**—मत—**नित्यं**—नित्य—**अनुतिष्ठन्ति**—अनुष्ठितात–माझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करितात—**ते**—ते—**अपि**—सुद्धां—**कर्मभिः**—पुण्य-पापांकडून—**मुच्यन्ते**—मुक्त केले जातात. ३१

यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधाना अनसूयन्तोऽसूयां च मयि गुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यत् एतत् कर्म कर्तव्यं इति मतं सप्रमाणं उक्तं तत् तथा —हें जें 'कर्म करावें' अशा प्रकारचें माझें मत प्रमाणासह मीं सांगितलें तें अगदीं बरोबर आहे असें समजून जे मुमुक्षु त्याचें अनुवर्तन करितात त्यांना क्रममुक्ति हें फळ मिळतें, असें–**'ये मे' इति**'–ये मे०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**ये मानवाः–मनुष्याः श्रद्धावन्तः–श्रद्दधानाः च अनसूयन्तः–असूयां मयि गुरौ वासुदेवे अकुर्वन्तः** —जे मानव–मनुष्य श्रद्धावान्–शास्त्र व आचार्य यांनीं उपदेशिलेल्या अदृष्टार्थावर–अप्र-

---

१ रहस्यकारांनीं 'अध्यात्मबुद्धीनें' असें मोघम म्हटलें आहे. त्याचें स्पष्टीकरण कांहींच केलेलें नाहीं. त्यामुळें 'अध्यात्मबुद्धीनें सर्व कर्में ईश्वरार्पण कशीं करावयाचीं' याचा कांहींच बोध होत नाहीं.

२ रहस्यकार 'विगतज्वरः' याचा अर्थ 'विनादिक्कत' असा करितात. त्यापेक्षां आचार्यांचा 'शोकरहित होऊन' हा अर्थ किती सुबोध व प्रसंगाला धरून आहे बरें ?

त्यक्ष गोष्टीवर विश्वास ठेवणारे व मज वासुदेव गुरूविषयीं असूया न करणारे- म्ह० माझी असूया न करणारे-माझ्या गुणांमध्यें दोषदृष्टि न ठेवणारे असे होत्साते—**मदीयं इदं मतं अनुतिष्ठन्ति-अनुवर्तन्ते**—माझ्या या मताचें अनुवर्तन करितात-माझ्या सांगण्याप्रमाणें अनुष्ठान करितात—**ते अपि एवंभूताः धर्माधर्माख्यैः कर्मभिः मुच्यन्ते**—तेही अशाप्रकारचे-मानव धर्माधर्मनांवाच्या कर्मांकडून मुक्त केले जातात. [येथील ' अपि ' या शब्दानें त्यांची मुक्ति मुख्य नव्हे, क्रममुक्ति आहे असें सुचविलें आहे. किंवा या माझ्या मताचें अनुवर्तन करणारे चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या क्रमानें मुक्त होतात, असें समजावें. धर्मांच्या सामर्थ्यानें मरणोत्तर ब्रह्मलोकीं जाणें, कल्प संपे-पर्यंत तेथेंच राहणें, व कल्पाच्या शेवटीं तेथील हिरण्यगर्भासह परमात्मस्वरूपीं मिळून जाणें, ही क्रममुक्ति व याच देहांत आत्मसाक्षात्कारानें जीवन्मुक्त होऊन शरीर मरतांच परमात्मस्वरूप होणें ही सद्योमुक्ति होय.] ३१.

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—**तु**—पण याच्या उलट—**ये**—जे—**अभ्यसूयन्तः**—असूया करणारे—**एतत्**—हें—**मे मतं**—माझें मत—**न अनुतिष्ठन्ति**—आचरीत नाहींत—त्याप्रमाणें आचरण करीत नाहींत—**तान्**—त्यांना—**सर्वज्ञानविमूढान्**—सर्व ज्ञानाविषयीं अनेक प्रकारें मूढ—**अचेतसः**—अविवेकी व—**नष्टान्**—नष्ट झालेले—**विद्धि**—समज. ३२.

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—**' ये तु० ' इति**—पण जे भगवन्ताचें अनुवर्तन करीत नाहींत त्यांना मोठा प्रत्यवाय लागतो असें 'ये तु०' या श्लोकानें सांगतात—**तु ये तद्विपरीताः**—पण जे वरील लोकांच्या उलट-विपरीत असलेले—**एतत् मम मतं अभ्यसूयन्तः**—हें माझें मत दोषदृष्टीनें पाहणारे-माझ्या या मताची असूया करणारे—**न अनुतिष्ठन्ति-न अनुवर्तन्ते मे मतं**—माझ्या मताचें अनुष्ठान करीत नाहींत-माझ्या मताचें अनुवर्तन करीत नाहींत—**ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः**—ते सर्व-सगुण-निर्गुण-विषयक ज्ञानांमध्यें विविध म्ह० प्रमाण-प्रमेय-प्रयोजन इत्यादिकांविषयीं मूढ होतात—**सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः-अविवेकिनः तान् नष्टान्-नाशं गतान् विद्धि**—सर्व ज्ञानांमध्यें नानाप्रकारें मूढ झालेले ते अविवेकी नष्ट झालेले आहेत-नाशास प्राप्त झाले आहेत असें तूं जाण. ३२

---

१ या श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात,"निष्काम बुद्धीनें कर्म करण्यास सांगणारा कर्मयोगच श्रेयस्कर याबद्दल वर अन्वय-व्यतिरेकानें जी फलश्रुति सांगितली तीवरून गीतेंतील

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

अन्वयार्थ—ज्ञानवान् अपि—शहाणा मनुष्यही—**स्वस्याः**—आपल्या—**प्रकृतेः सदृशं**—प्रारब्ध कर्माप्रमाणें-स्वभावाप्रमाणें—**चेष्टते**—व्यवहार करतो.—**भूतानि**—सर्व प्राणी—**प्रकृतिं**—आपल्या स्वभावावर—**यान्ति**—जातात.—**निग्रहः**—त्याला माझ्या किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकांचा निग्रह—**किं**—काय—**करिष्यति**—करणार? ३३.

कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राऽह—सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात्—कोणत्या कारणानें बरें—**त्वदीयं मतं न अनुतिष्ठन्ति**—तुझ्या मताला अनुसरत नाहींत-तुझ्या या उपदेशाप्रमाणें अनुष्ठान करीत नाहींत—**परधर्मान् अनुतिष्ठन्ति**—परधर्माचें अनुष्ठान करितात—**च स्वधर्मं न अनुवर्तन्ते**—आणि स्वधर्माचें अनुवर्तन करीत नाहींत?—**त्वत्प्रतिकू-**

प्रतिपाद्य विषय काय तें पुरें व्यक्त होतें. " ३० व्या श्लोकांत अर्जुनाला 'सर्व शोक सोडून व सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें परमेश्वराला समर्पण करून आणि फलाची आशा व ममता सोडून युद्ध कर,' असें सांगितलें आहे. ३१ व्या श्लोकांत 'या माझ्या मताचें जे अनुवर्तन करतात, तेही कर्माकडून मुक्त केले जातात व जे असें करीत नाहींत, ते नाश पावतात' असें सांगितलें आहे, पण येथें भगवानांचें मत तें कोणतें? याचा विचार केला पाहिजे. मुळांत 'युध्यस्व' म्हणजे युद्ध कर असें सांगितलें आहे. पण युद्ध करण्याचा अधिकार सर्वांनाच नसल्यामुळें येथें युद्धशब्दाचा 'स्वधर्म' हाच अर्थ घेतला पाहिजे आणि स्वधर्मरूप सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें जे ईश्वरार्पण करतात ते कर्मापासून मुक्त होतात हेंच भगवानांचें मत आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. पण गीतेचें परम प्रतिपाद्य हेंच आहे कीं काय याबद्दल काय तो वाद आहे. तसेंच, हें मत "ज्ञानी पुरुषानें सर्व कर्में ईश्वरार्पण बुद्धीनें करावीं," असें आहे कीं काय? आचार्यांच्या मतें गीतेंतील कर्मयोग ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तीचें साधन आहे व लोकसंग्रहार्थ कर्में करण्याविषयीं जें सांगितलें आहे तेवढाच भाग श्रेष्ठ ज्ञानी पुरुषासाठीं आहे. अर्थात् गीतेचें मुख्य प्रतिपाद्य ज्ञानयोग असून कर्मयोग त्यासाठीं आहे व ही गोष्ट 'जे माझ्या या मताचें श्रद्धेनें अनुवर्तन करतात तेही कर्मबंधांतून मुक्त होतात' या भगवानांच्या सांगण्यावरूनच सिद्ध होते. कारण कर्माकडून मुक्त केले जाणें म्हणजेच ज्ञाननिष्ठ—जीवन्मुक्त होणें होय.

लाः त्वच्छासनातिक्रमदोषात् कथं न बिभ्यति—तुझ्या प्रतिकूल होणारे ते तुझ्या आज्ञेचा अतिक्रम करणें या दोषाला भीत कसे नाहींत ? (तुझ्या आज्ञेचा भंग केल्यामुळें घडणारा जो मोठा दोष त्याची त्यांना भीति कशी वाटत नाहीं ? कारण राजाच्या आज्ञेचा भंग केल्यास काय परिणाम होतो तें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें भगवानांच्या आज्ञेचें उल्लंघन केल्यास आपल्यावर मोठा अनर्थ गुदरेल, अशी त्यांना भीति कशी वाटत नाहीं ?)—**तत्र 'सदृशं०' इति आह**—या सर्व शंकांचें उत्तर 'सदृशं०' या श्लोकानें देतात—**सदृशं-अनुरूपं चेष्टते**—सदृश म्ह० अनुरूप चेष्टा करतो-व्यवहार करतो.—**कस्याः स्वस्याः-स्वकीयायाः प्रकृतेः**—कोणाच्या सदृश ? आपल्या स्वतःच्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करितो.—**प्रकृतिः नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः सा प्रकृतिः**—प्रकृति म्ह० पूर्वी केलेल्या धर्माधर्मादिकांचा संस्कार कीं जो या प्रस्तुत जन्माच्या आरंभीं अभिव्यक्त होतो ती प्रकृति,—**तस्याः सदृशं एव सर्वः जन्तुः ज्ञानवान् अपि**—तिच्या अनुसारच सर्व प्राणी अनुवर्तन करतो. सर्व प्राणी म्ह० ज्ञानवान् सुद्धां आपल्या प्रकृतीप्रमाणें व्यवहार करतो.—**किं पुनः मूर्खः**—आणि ज्ञानवान्ही जर आपल्या प्रकृतीप्रमाणें अनुवर्तन करतो तर मूर्ख आपल्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करतो हें काय सांगावें ? [अर्थात् पूर्वजन्मीं आचरिलेला धर्म, अधर्म, संपादन केलेलें ज्ञान, मनांत दृढ धरलेली इच्छा, यांचा संस्कार मरणानंतर पुनः शरीर घेईपर्यंत जरी अगदीं सूक्ष्म अवस्थेंत रहात असला तरी तो या जन्माच्या अगदीं आरंभीं अभिव्यक्त होतो. तीच प्राण्याची प्रकृति होय. तिचें उल्लंघन ज्ञानी पुरुषालाही करतां येत नाहीं, मग अज्ञाला करतां येणार नाहीं, हें काय सांगावें ?]—**तस्मात्**—ज्ञानी व अज्ञ असे सर्व प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळें—**भूतानि प्रकृतिं यान्ति**—सर्व प्राणी स्वभावावर जातात. त्यांची इच्छा जरी नसली तरी ते प्रकृतीप्रमाणें व्यवहार करतात.—**मम वा अन्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति**—तेव्हां माझा किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकांचा निग्रह-'असें करूं नका' असा निषेध काय करणार ? [कोणी कितीही निग्रह केला तरी त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं.] ३३.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य**—प्रत्येक इंद्रियाच्या—**अर्थे**—शब्दादि विषयांत—**रागद्वेषौ**—राग व द्वेष—**व्यवस्थितौ**—अवश्य होणारे आहेत.—**तयोः**—त्या राग-द्वेषांच्या—**वशं**—अधीन—**न आगच्छेत्**—होऊं नये, त्यांच्या ताब्यांत जाऊं नये.—**हि**—कारण—**तौ**—ते दोन राग-द्वेष—**अस्य**—या पुरुषाला—**परिपन्थिनौ**—विघ्न करणारे आहेत. ३४.

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—इन्द्रियस्येति। इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ। तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते। शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नाऽऽगच्छेत्। या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति। तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति। यदा पुना रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः। तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं न गच्छेत्। यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करावित्यर्थः॥ ३४॥

भाष्यार्थ—यदि सर्वः जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशं एव चेष्टते—जर सर्वच प्राणी आपल्या प्रकृतिसदृश-प्रकृतीच्या अनुसारच चेष्टा करतो—**च कश्चित् प्रकृतिशून्यः न अस्ति**—व कोणीच प्रकृतिशून्य नाहीं,—**ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ 'इन्द्रियस्य०' इति इदं उच्यते**—तर मग पुरुषाच्या प्रयत्नाला विषयच उपपन्न होत नसल्यामुळें-प्रयत्नाला अवकाशच रहात नसल्यामुळें 'अमुक कर व अमुक करूं नको' असे विधि-निषेध सांगणारें शास्त्र व्यर्थ होतें. अशी प्राप्ति झाली असतां 'इन्द्रियस्य०' या श्लोकानें हें समाधान सांगितलें जातें—**—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे-सर्वेन्द्रियाणां अर्थे शब्दादिविषये**—प्रत्येक इन्द्रियाच्या शब्दादि विषयामध्यें—**इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इति एवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषौ अवश्यंभाविनौ**—इष्ट विषयाविषयीं राग-प्रीति व अनिष्ट विषयाविषयीं द्वेष,याप्रमाणें प्रत्येक इंद्रियाच्या विषयाविषयीं राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत. **तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च अयं विषयः उच्यते**—याप्रमाणें प्रत्येक विषयाविषयीं प्रीति किंवा द्वेष होणें अवश्य आहे असें ठरलें असतां पुरुषाचा प्रयत्न व शास्त्रार्थ यांचा हा विषय सांगितला जातो.—**शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वं एव रागद्वेषयोः वशं न आगच्छेत्**—शास्त्रार्थामध्यें प्रवृत्त झालेला आरंभींच राग व द्वेष यांच्या अधीन होत नाहीं.—**हि या पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरा एव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति**—कारण जी पुरुषाची प्रकृति ती रागद्वेषपुरःसरच स्वकार्यामध्यें पुरुषाला प्रेरित करते—**तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति**—तेव्हां स्वधर्माचा परित्याग व परधर्माचें अनुष्ठान होतें. [रागद्वेषांच्या द्वारा प्राणी प्रकृतीच्या अधीन झाला असतां त्याच्या हातून स्वधर्माचा त्याग वगैरे घडणें, साहजिकच आहे. त्याचें निवारण कोणालाच करतां येणें शक्य नाहीं, हें सांगितलें. आतां विवेकविज्ञानानें रागादिकांचें निवारण केलें असतां शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतीच्या परतंत्रतेचें निवारण करितां येणें शक्य आहे,असें सांगतात-]—**यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा पुरुषः शास्त्रदृष्टिः एव भवति**—पण जेव्हां राग व द्वेष यांचें त्यांच्या प्रतिपक्षाच्या योगानें म्ह० विवेकविज्ञानानें नियमन करतो तेव्हां

पुरुष शास्त्रदृष्टिच होतो. [मिथ्या ज्ञानामुळें राग-द्वेष होतात. विवेकविज्ञान हें मिथ्या-ज्ञानाच्या विरोधी आहे. त्यामुळें तें रागद्वेषांचेंही प्रतिपक्षभूत आहे. विवेकविज्ञानानें मिथ्या ज्ञानाची निवृत्ति होऊन रागद्वेषांची निवृत्ति झाली असतां पुरुषाच्या शास्त्रीय-दृष्टीला होणारा प्रतिबंध क्षीण होतो.त्यामुळें तो शास्त्रदृष्टिच बनतो.]—**न प्रकृतिवशः**—प्रकृतिपरवश होत नाहीं—**तस्मात् तयोः रागद्वेषयोः वशं न गच्छेत्**—म्हणून त्या रागद्वेषांच्या अधीन होऊं नये.—**हि-यतः तौ अस्य पुरुषस्य परि-पन्थिनौ-श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करौ इव इत्यर्थः**—कारण ज्याअर्थीं ते राग-द्वेष या पुरुषाचे मोठे प्रतिबंधक-मध्येंच अडविणारे आहेत. मोक्षमार्गामध्यें विघ्न करणारे, चोरांसारखे सन्मार्गांत विघ्न करणारे आहेत असा याचा भावार्थ. (त्याअर्थीं त्यांच्या अधीन होऊं नये, असा वरील वाक्याशीं या वाक्यांचा संबंध.) ३४.

१पण या दोन श्लोकांना रहस्यकार कसें अवतरण देतात तें पहा–"याच कर्मयोगनिरूपणाच्या परिपूर्त्यर्थ भगवान् प्रकृतीच्या प्राबल्याचें व तन्निरोधार्थ इन्द्रियनिरोधाचें वर्णन करतात." नंतर मूळ श्लोकांचा अर्थ असा करितात "ज्ञानवान् पुरुष सुद्धां आपल्या प्रकृतिस्वभावानुरूप वागतो. सर्वच भूतें (आपआपल्या) प्रकृतीच्या वळणावर जातात. तेथें निग्रह म्ह० जबरी काय कर-णार ? ३३ इंद्रिय आणि त्याचे (शब्दस्पर्शादि) विषय यांच्या मधील प्रीति व द्वेष (हीं दोन्ही) व्यवस्थित म्हणजे मुळचींच ठरलेलीं आहेत, या प्रीतिद्वेषांच्या ताब्यांत आपण जाऊं नये. कारण ते मनुष्याचे वाटमारे शत्रु होत ३४ पृ. ६६०" पण या दोन्ही श्लोकांत इंद्रियनिग्रहाचें नांवहि नाहीं, व त्याचा प्रसंगहि नाहीं. 'अमुक करूं नको,' असा निषेध हाच येथील निग्रहशब्दाचा अर्थ आहे. अर्थात् 'इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करतात' असें जें रहस्यकारांनीं अवतरणांत म्हटलें आहे, तें सर्वथा अयोग्य आहे. ३३ व्या श्लोकाच्या अर्थांत 'प्रकृति' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केलेला नाहीं, त्यामुळें 'ज्ञानवान् सुद्धां प्रकृति-स्वभावानुरूप वागतो' म्हणजे काय, तें कळत नाहीं. तसेंच 'सर्व भूतें प्रकृतीच्या वळणावर जातात' म्हणजे काय करतात? अवतरणांत 'प्रकृतीच्या निरोधासाठीं इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करतात' असें म्हटलें आहे व अर्थामध्यें 'निग्रह म्ह० जबरी काय करणार ?' असें त्याच्या उलट म्हटलें आहे. म्ह० कशास कांहीं मेळ नाहीं ! ३४ व्या श्लोकाचा अर्थ तर सपशेल चुकला आहे.अनेक पदवीधरांच्या दृष्टींतून गेलेला हा ग्रंथ अशा असंबद्ध अर्थानें युक्त असावा व त्याचें कांहीं शास्त्री म्हणविणाऱ्या लोकांनींहि कौतुक करावें, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें ! मूळ श्लोकांत "इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे" असे शब्द आहेत. त्यांचा अर्थ रहस्यकारांनीं "इन्द्रिय आणि त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय यांच्यामधील" असा केला आहे. हा अर्थ बरोबर आहे, असें म्हणणाराहि एखादा तरी मनुष्य जगांत असेल का ? इतका सरळ (?) अर्थ करणारांनीं प्रत्येक शब्द विचारपूर्वक योजणाऱ्या भाष्यकारादिकांना 'आग्रही, सांप्रदायिक, अर्थाची ओढाताण करणारे' वगैरे म्हणावें हा केवळ प्रस्तुत काळाचा महिमा आहे. "इन्द्रि-द्रस्य इन्द्रियस्य" या द्विरुक्तीचा अर्थ प्रत्येक इन्द्रियाचा असा आहे. संस्कृत व मराठी भाषेंत अशीं हजारों उदाहरणें आहेत. जसें 'गृहे गृहे-घरोघर,' 'पिंडे पिंडे-प्रतिदेहांत,' 'दिने दिने-रोज रोज,' अशी अनेक उदाहरणें देतां येतील. गीतेंतहि 'तस्य तस्य अचलां

श्रद्धाम्,' असें म्हटलें आहे, त्यामुळें येथें 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य' याचा आचार्य व इतर टीकाकार यांनीं 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या अर्थामध्यें—विषयामध्यें' असाच अर्थ केला आहे. पण टीकाकार ओढाताणीचा अर्थ करणारे असें एकदा ठरल्यावर त्यांच्या सर्वथा निर्दोष असलेल्या अर्थाकडेहि पहाण्याची बुद्धि कशी होणार? बरें, सर्व टीकाकार चुकले असें जरी मानलें तरी रहस्यकारांचा अर्थ मुळाला धरून असावयास पाहिजे होता. पण तसेंहि नाहीं. 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे' यांतील पहिल्या शब्दाचा अर्थ 'इन्द्रिय' आणि दुसऱ्या 'इन्द्रियस्य अर्थे' या दोन शब्दांचा अर्थ 'त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय' असा करून 'इन्द्रिय-' शब्दाची षष्ठी व 'अर्थ-' शब्दाची सप्तमी सार्थ होण्यासाठीं 'त्यांच्यामधील' असा अर्थ केला आहे, पण 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य' हे शब्द दोन्ही जर षष्ठ्यंत आहेत, तर त्यांतील एकाचा अर्थ 'इन्द्रिय' व दुसऱ्याचा 'त्याचे विषय' हा कसा संभवतो? 'इन्द्रियस्य' म्हणजे इन्द्रियाचा आणि 'इन्द्रियस्य अर्थे' म्ह० इन्द्रियाच्या विषयांत असा तरी अर्थ करावयास पाहिजे होता! म्हणजे तो व्याकरणशुद्ध तरी झाला असता. पण रहस्यकारांनीं जसा अर्थ केला आहे, तसाच अर्थ करावयाचा झाल्यास 'इन्द्रियस्य इन्द्रियार्थस्य च मध्ये' असे शब्द मुळांत पाहिजे होते. परंतु ते तसे जरी घातले तरी पुढील शब्दांशीं त्यांची संगति लागत नाहीं. 'इन्द्रिय व त्याचे विषय यांच्यामधील प्रीति व द्वेष हीं दोन्हीं व्यवस्थित म्ह० मुळचींच ठरलेलीं आहेत,' हा अर्थ अगदीं असंगत आहे. कारण प्रीति व द्वेष हे धर्म इन्द्रियें व विषय यांचे नसून अंतःकरणाचे आहेत, त्यामुळें रहस्यकारांचा अर्थ वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. त्यासाठींच 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषयीं राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत,' असा जो भाष्यकारांनीं अर्थ केला आहे, तोच अत्यंत सयुक्तिक व सुसंगत आहे. रहस्यकार म्हणतात—"इन्द्रिय व त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय..." पण एका इन्द्रियाचे शब्दस्पर्शादि अनेक विषय कसे संभवतील? मुळांत तर 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे' हे तीनहि शब्द एकवचनी आहेत, त्यामुळें रहस्यकारांचा अर्थ कोणत्याच प्रकारें समर्थन करतां येण्यासारखा नाहीं.

याच श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"निग्रहशब्दाचा 'नुस्तें संयमन' असा अर्थ नसून 'जबरी' किंवा 'हट्ट' असा अर्थ आहे. इन्द्रियाचें योग्य संयमन गीतेस इष्ट आहे; पण हट्टानें किंवा जबरीनें इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तिही आजिबात मारून टाकणें शक्य नाहीं, असें येथें सांगणें आहे. उदाहरणार्थ, देह आहे तोंपर्यंत भूक, तहान इत्यादि धर्म प्रकृतिसिद्ध असल्यामुळें मनुष्य कितीही ज्ञानी असला तरी भूक लागली म्हणजे भिक्षा मागावयास तरी तो बाहेर पडतो. म्हणून इंद्रियें जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य संयमानें तीं आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें, हेंच शहाण्या पुरुषाचें कर्तव्य होय, असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे." पृ. ६६०. यावरून रहस्यकारांचा गीताशास्त्रार्थाविषयीं कसा विपरीत ग्रह झाला आहे, तें स्पष्ट कळतें. प्रकृति व निग्रह या शब्दांचा वास्तविक अर्थ काय आहे, तें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. रहस्यकार ३४ व्या श्लोकांत 'इंद्रिय' शब्द आहे, असें पाहून ३३ व्या श्लोकांतील 'निग्रह-' शब्दाचा संबंध त्याच्याशीं जोडून 'इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तींना हट्टानें किंवा जबरीनें अजीबात मारून टाकणें शक्य नाहीं,'

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात्—(सु-अनुष्ठितात्) उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलेल्या —सर्वगुणसंपन्न—**परधर्मात्**—परधर्माहून—**विगुणः**—गुण-रहित-दोषयुक्त—**स्व-**

वगैरे म्हणूं लागले आहेत, व तें गीतेचें म्हणणें आहे, असें सांगून, स्वतः मोकळे होत आहेत. पण याच अध्यायांत पुढें ' तस्मात्त्वं इंद्रियाण्यादौ नियम्य–' म्ह० म्हणून तूं प्रथम इंद्रियांचें नियमन करून, असें म्हटलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांतही (श्लो.५८–६८) इंद्रियांचा निग्रह सविस्तर वर्णिला आहे. त्याच्याशीं विरोध येऊं नये म्हणून ' इंद्रियांचें योग्य संयमन गीतेस इष्ट आहे ' असेंही म्हणून ठेवलें आहे. ' इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तींना अजिबात मारून टाकणें शक्य नाहीं, ' असें म्हणून ' भूक, तहान इत्यादि धर्मांचें ' उदाहरण दिलें आहे. ' ज्ञानीही भूक लागली कीं भिक्षा मागावयास तरी निघतोच. ' असें म्हणून ' इंद्रियें जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य संयमानें तीं आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें हेंच शहाण्या-पुरुषाचें कर्तव्य होय ' असा या श्लोकांचा भावार्थ ते सांगत आहेत. पण तो मूळ श्लोकांतून निघत नाहीं. भूक, तहान वगैरे देहधर्म, या इंद्रियांच्या वृत्तिच नव्हेत. पहाणें, ऐकणें, वगैरे ह्या इंद्रियवृत्ति आहेत. पण मूळांतील प्रकृतिशब्दाचा अर्थ भलताच केल्यामुळें असा हा घोटाळा झाला आहे. 'प्रकृति म्ह० इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्ति' हा रहस्यकारांचा अर्थ चुकीचा आहे. प्रत्येक प्राण्याची प्रकृति म्ह० स्वभाव भिन्न भिन्न असतो, पण इंद्रियांची स्वाभाविक वृत्ति सर्वांची सारखीच. चक्षु हें इंद्रिय कोणत्याही प्राण्यामध्यें पाहण्याचीच क्रिया करतें. श्रोत्र सर्व शरीरांत ऐकणें हेंच काम करतें. पण पूर्वसंस्कारानुसार या जन्माच्या आरंभीं अभिव्यक्त झालेला स्वभाव-प्रकृति प्रत्येक प्राण्यामध्यें भिन्न असते; सात्त्विक, राजस, तामस व त्या प्रत्येकांत आणखी असंख्य भेद होतात. प्राणी त्या प्रकृतीच्या अनुसार वागतो, प्रत्येक जीव त्या तसल्या प्रकृतीवर जातो व त्याचें कोणीं कितीही जरी निवारण केलें तरी त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, हा ३३ व्या श्लोकाचा यथार्थ अर्थ आहे. ३४ व्या श्लोकांत विवेकविज्ञानानें राग-द्वेषांना जिंकावें म्हणजे त्याच एका उपायानें प्रकृतीमध्यें हळू हळू फरक पडत जातो, असें म्हटलें आहे. अर्थात् रहस्यकारांनीं वर तहान-भूक कोणालाच सुटत नाहीं, म्हणून ' इंद्रियांना मारण्याचा हट्ट न धरितां त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहाकडे उपयोग करावा ' वगैरे जो भावार्थ काढला आहे तो अप्रासंगिक आहे.

रहस्यकार त्याच टीपेंत पुढें म्हणतात–" तसेंच सुख व दुःख हे दोन्ही विकार स्वतंत्र आहेत. एक दुसऱ्याचा अभाव नाहींत, हेंही ३४ व्या श्लोकांतील 'व्यवस्थित' या पदावरून उघड होतें, " तें कसें काय ? प्रीति व द्वेष आणि सुख व दुःख यांचा काय संबंध ? शिवाय 'सुख व दुःख हे स्वतंत्र विकार नाहींत, त्यांतील एक दुसऱ्याचा अभाव आहे' असें म्हणतें कोण ? वेदान्तशास्त्राचें असें मत नाहीं, हें आम्ही अ. २ श्लो. ६६ वरील टीपेंत स्पष्ट दाखविलें आहे. त्यामुळें रहस्यकारांचें हें म्हणणें फुकट आहे.

धर्मः—स्वधर्म—**श्रेयान्**—अधिक चांगला.—**स्वधर्मे**—स्वधर्मांत राहिलेल्या पुरुषाला—**निधनं**—मरण जरी आलें, तरी तें—**श्रेयः**—श्रेयस्कर आहे. कारण—**परधर्मः**—दुसऱ्या वर्णाचा किंवा आश्रमाचा धर्म—**भयावहः**—नरकादि भय देणारा आहे. ३५.

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्—श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात्, कस्मात्परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः शास्त्रार्थं अपि अन्यथा मन्यते—व्यवहारांत राग व द्वेष यांनीं प्रेरित झालेला पुरुष शास्त्रार्थालाही विपरीत समजतो. म्हणजे तो—**परधर्मः अपि धर्मत्वाद् अनुष्ठेयः एव इति मन्यते**—परधर्मही धर्मच असल्यामुळें–त्यालाही स्वधर्माप्रमाणेंच धर्मत्व असल्यामुळें तो आपल्याला अनुष्ठानास योग्यच आहे असें मानतो,—**तत् असत् इति ' श्रेयान्० ' इति**—पण तें समजणें असत् आहे, हें ' श्रेयान्० ' या श्लोकानें सांगतात.—**श्रेयान्–प्रशस्यतरः**—अधिक प्रशंसनीय आहे. (कोण ?)—**स्वः धर्मः–स्वधर्मः विगुणः अपि अनुष्ठीयमानः**—आपला धर्म–स्ववर्णाश्रमाला विहित असलेला स्वधर्म. तो विगुण–गुणरहित जरी असला तरी तोच अनुष्ठान केला जाणारा स्वधर्म अधिक प्रशस्त आहे. (कोणापेक्षां ? उत्तर–)—**स्वनुष्ठितात्–साद्गुण्येण संपादितात् अपि परधर्मात्**—सु–अनुष्ठित–उत्तम प्रकारें–साद्गुण्यानें–सद्गुणत्वानें संपादन केलेल्याही परधर्माहून (गुणरहित असलेलाही स्वधर्म आचरणें अधिक चांगलें होय.)—**परधर्मे स्थितस्य जीवितात् स्वधर्मे स्थितस्य निधनं–मरणं अपि श्रेयः**—परधर्मांत स्थित झालेल्या पुरुषाच्या जीविताहून स्वधर्मांत स्थित असलेल्या पुरुषाचें निधन म्ह० मरणही श्रेयस्कर आहे.—**कस्मात्**—कोणत्या कारणास्तव—**यतः**—ज्याअर्थीं—**परधर्मः भयावहः–नरकादिलक्षणं भयं आवहति**—परधर्म भयावह आहे. तो नरकादिरूप भय देतो, म्हणून भयावह आहे. [पर वर्णाचा व पर आश्रमाचा धर्म सर्व सद्गुणांनीं युक्त असा जरी आचरितां आला तरी त्याहून स्वतःच्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेला धर्म, त्यांत हिंसा वगैरे कांहीं दोष जरी असले तरी, आचरणेंच अधिक चांगलें होय, स्वधर्माचरण करीत असतांना मरण आलेलेंही पतकरेल, पण दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म केव्हांही भयावह आहे. स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वधर्मत्यागाचा दोष अवश्य लागतो. म्हणून स्वधर्माचा त्याग केव्हांही श्रेयस्कर नाहीं.] ३५.

---

१ रहस्यकार येथें " स्वधर्म म्ह० स्मृतिकारांच्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेनें प्रत्येकाला शास्त्रानें लावून दिलेला धंदा असा अर्थ आहे. मोक्षधर्म असा अर्थ नव्हे," असें म्हणतात. पण तें

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे वार्ष्णेय—हे कृष्णा !—**अथ**—आतां—**केन**—कोणाकडून—**प्रयुक्तः**—प्रेरणा केला गेलेला—**अयं पूरुषः**—हा पुरुष—**अनिच्छन् अपि**—पाप करण्याची इच्छा करीत नसतांनाही—**बलात्**—बलात्कारानें—**नियोजितः इव**—करावयास लावल्याप्रमाणेंच जणुं काय—**पापं**—पाप—**चरति**—करतो. ३६.

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णिकुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—यद्यपि ' ध्यायतो विषयान् पुंसः ' ' रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ' इति च अनर्थमूलं उक्तं—जरी मागें दुसऱ्या अध्यायांत ' ध्यायतो विषयान्०'(पृ.२०७पहा) व याच अध्यायांत नुक्तेंच वर 'तौ ह्यस्य परिपंथिनौ०' (पृ.३३२ पहा) या वचनांनीं अनर्थाचें मूळ सांगितलें आहे. तरी—**तत् विक्षिप्तं अनवधारितं च उक्तं**—तें निरनिराळ्या प्रदेशीं व अनिश्चित असें सांगितलें आहे. यास्तव—**तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदं एव इति ज्ञातुं इच्छन् अर्जुनः उवाच**—तें संक्षिप्त

अगदींच अयोग्य आहे. कारण तसें म्हटल्यास भगवानांनीं अर्जुनाला कर्में करण्याबद्दल जो उपदेश केला, तो मोक्षासाठीं नव्हे असें होतें. अर्थात् ' कर्मबंधं प्रहास्यसि, ' ' यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं ' ' आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति ' ' कर्मणा संसिद्धिं आस्थिता जनकादयः ' ' स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ' इत्यादि गीतेंतीलच वचनें व्यर्थ ठरतात. येथील स्वधर्म म्ह० मोक्षधर्म जर नसेल तर स्वतः रहस्यकारांनींच कर्मयोग हा मोक्षाचा स्वतंत्र मार्ग जो मानला आहे त्याच्याशीं विरोध येतो. अर्थात् या संबंधानें गी. र. पृ. ३३२, ४९२, ६६१, इत्यादि ठिकाणीं जें लिहिलें आहे, तें व्यर्थ आहे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ही स्मृतिकारांच्या घरची नाहीं. ती वेदोक्तच आहे. ' जेनु काम तेनाथी थाय बिजो करे तो गोथां खाय.' इत्यादि गुजराथी म्हण व स्वधर्म यांचा अर्थ एकच आहे, असें समजून जो बराचसा विस्तार केला आहे तोहि व्यर्थ आहे. येथील ' स्वधर्म ' हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. तो केवळ पोट भरण्याचा धंदा नव्हे. भगवानांनीं अर्जुनाला युद्धच करण्याविषयीं जो एवढा आग्रह केला आहे तो स्वधर्माच्याच दृष्टीनें होय आणि अशा स्वधर्माचरणानें मनुष्याला चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षरूप सिद्धि मिळत असते. अर्थात् स्वधर्माला धंदा हें नांव देऊन स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाची रहस्यकारांनीं फारच अयोग्य ओढाताण केली आहे.

व निश्चित–हेंच तें अनर्थाचें मूळ अशा रीतीनें जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन ह्मणाला **—हि तास्मिन् ज्ञाते तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यां इति ' अथ०' इति अर्जुनः उवाच**—कारण तें अनर्थाचें मूळ कळलें म्हणजे त्याचा उच्छेद–नाश करण्यासाठीं मी यत्न करीन अशा आशयानें ' अथ०' इत्यादि श्लोकानें अर्जुन ह्मणाला—**अथ हेतुभूतेन केन प्रयुक्तः सन् राज्ञा भृत्यः इव अयं पूरुषः पापं कर्म चरति -आचरति**—पण हेतुभूत अशा कोणाकडून प्रेरित होत्साता ह्म० राजाकडून प्रेरित झालेला त्याचा भृत्य–चाकर जसा, त्याप्रमाणें कोणाकडून प्रेरणा केला गेलेला हा पुरुष पाप कर्म आचरितो.—**स्वयं अनिच्छन् अपि**—स्वतः इच्छा करीत नसूनही पापाचरण करतो—**हे वार्ष्णेय-वृष्णिकुलप्रसूत**—हे वार्ष्णेया ह्म वृष्णींच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या कृष्णा !—**बलात् नियोजितः इव**—जणुं काय बलात्कारानें तें करावयास लावला गेल्याप्रमाणें—**राज्ञा इव इति दृष्टान्तः उक्तः**—राजाकडून जसा चाकर त्याप्रमाणें, असा याविषयीं दृष्टान्त वर सांगितलाच आहे. ३६.

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—"**ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना**" ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते । " उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति "॥ उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति ॥

भाष्यार्थ—त्वं यं पृच्छसि तं सर्वानर्थकरं वैरिणं त्वं शृणु—तूं ज्याला विचारीत आहेस–ज्याच्या विषयीं प्रश्न करीत आहेस त्या सर्व अनर्थ करणाऱ्या वैऱ्याला तूं ऐक, असें भगवान् म्हणाले. (भगवच्छब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं पुराणांतील प्रमाण देतात–)—**समग्रस्य ऐश्वर्यस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य अथ मोक्षस्य षण्णां 'भगः' इति इंगना**—समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, वैराग्य व मोक्षाचा उपाय ज्ञान या सहा पदार्थांना 'भग' अशी संज्ञा आहे—**ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यं अप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते**—म्ह० हे ऐश्वर्यादि सहा गुण ज्या वासुदेवामध्यें सतत अप्रतिबद्धपणें व पूर्णपणें राहतात, तसेंच—**उत्पत्तिं च एव प्रलयं भूतानां आगतिं गतिं विद्यां च अविद्यां यः वेत्ति सः भगवान् इति वाच्यः**—भूतांची उत्पत्ति व प्रलय म्ह० भूतांचें कारण, पुढील संपत्ति व विपत्ति, विद्या व अविद्या यांना जो जाणतो त्याला भगवान् असें म्हणावें असें श्रीभगवान् ' काम एषः० ' या श्लोकानें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात.—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—एषः कामः—पुरुषाला पापांत प्रवृत्त करणारा हा काम आहे. **एषः क्रोधः**—हाच क्रोध आहे.—**रजोगुणसमुद्भवः**—तो काम रजोगुणापासून उत्पन्न होतो.—**महाशनः**—हा मोठा खादाड आहे. म्हणूनच तो—**महापाप्मा**—महापापी आहे.—**इह**—या संसारांत—**एनं**—या कामाला—**वैरिणं**—वैरी—**विद्धि**—समज. ३७.

काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येष एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः। कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति। तृष्णया ह्यहं कारित इति दुःखितानां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते। महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा। कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम्॥ ३७॥

भाष्यार्थ—एषः कामः सर्वलोकशत्रुः—हा काम सर्व लोकांचा शत्रु आहे. —**यन्निमित्ता प्राणिनां सर्वानर्थप्राप्तिः**—ज्या कामाच्या निमित्तानें प्राण्यांना सर्व अनर्थांची प्राप्ति होते, (म्हणून तो सर्व लोकांचा शत्रु होय–पण त्यालाच क्रोधत्व कसें? उत्तर–)—**सः एषः कामः केनचित् प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते**—तो हा काम कोणाकडून प्रतिबद्ध झाला असतां क्रोधत्वानें परिणत होतो. (कोणी प्रतिबंध केल्यास हा कामच क्रोध बनतो.)—**अतः क्रोधः अपि एषः एव**—म्हणून क्रोधही हाच आहे. (काम व क्रोध हे दोन्ही त्याज्य आहेत, असें सुचविण्यासाठीं त्याचें कारण सांगतात–)—**रजोगुणसमुद्भवः–रजः च तत् गुणः च सः रजोगुणः सः समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः**—तो रजोगुणसमुद्भव आहे. म्ह० ‘ रज ’ असा जो गुण तो रजोगुण, तोच रजःसंज्ञक गुण ज्या कामाचा समुद्भव म्ह० कारण–जनक आहे तो काम रजोगुणसमुद्भव होय. (याप्रमाणें कारणद्वारा कामक्रोधांचें त्याज्यत्व सांगून कार्यद्वाराही सांगतात–)—**वा रजोगुणस्य समुद्भवः**—किंवा तो रजोगुणाचा समुद्भव–कारण–जनक–उत्पादक आहे. (अहोपण काम पुरुषालाच तेवढा प्रवृत्त करतो रजोगुणाला उत्पन्न करीत नाहीं, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात–)—**हि उद्भूतः कामः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति**—कारण मनांत उत्पन्न झालेला काम रजोगुणाला प्रवृत्त करीतच पुरुषाला प्रवृत्त करितो. (याविषयीं अनुभवानुसार लोकप्रसिद्धिच दाखवितात–)—**रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां दुःखितानां तृष्णया हि अहं कारितः इति प्रलापः श्रूयते**—रजोगुणाचें कार्य अशी जी सेवादिवृत्ति तिच्यामध्यें प्रवृत्त झालेल्या दुःखितांचा ‘ तृष्णेनेंच मजकडून हें करविलें, मला या संकटांत घातलें ’ असा प्रलाप ऐकूं येतो. (त्यामुळें तृष्णा म्ह० काम सेवादि रजोवृत्तींत पाडणारा आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तो योग्यायोग्यादि विचार केल्यावांचूनच अनेक विषयांचा उपभोग घेतो, असें सांगतात–)—**महाशनः–महत् अशनं अस्य इति**

महाशनः अतः एव महापाप्मा—हा महाशन आहे म्ह० याचें अशन-खाणें मोठें आहे, तो फार खातो म्हणून महाशन, आणि त्यामुळेंच महा पापी आहे, (अहोपण मोठा खादाड-सर्व विषय भोगणारा जरी असला तरी महापापी कसा? उत्तर-)—**हि कामेन प्रेरितः जन्तुः पापं करोति**—कारण कामाकडून प्रेरित झालेला प्राणी पाप करतो.—**अतः एनं कामं इह-संसारे वैरिणं विद्धि**—म्हणून या कामाला या संसारांत तूं वैरी जाण. ३७.

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**धूमेन**—धुराकडून—**वह्निः**—अग्नि—**आव्रियते**—आच्छादित केला जातो—**च**—व—**मलेन**—मळानें—**आदर्शः**—आरसा (—**आव्रियते**—झांकला जातो)—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**उल्बेन**—वारेनें—**गर्भः**—गर्भ—**आवृतः**—आच्छादित झालेला असतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**तेन**—त्या कामानें—**इदं**—हें—**आवृतं**—झांकलेलें आहे. ३८.

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—कथं वैरी इति ‘धूमेन०’ इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—हा काम वैरी कसा तें ‘धूमेन०’ या श्लोकानें दृष्टान्तांनीं अनुभवास आणून देतात—**सहजेन अप्रकाशात्मकेन धूमेन प्रकाशात्मकः वह्निः आव्रियते**—अग्नीच्या बरोबरच उत्पन्न झालेल्या अप्रकाशरूप धूमाकडून प्रकाशरूप अग्नि आच्छादित केला जातो—**वा यथा आदर्शः मलेन**—किंवा ज्याप्रमाणें आरसा मळानें झांकला जातो,—**यथा उल्बेन-गर्भवेष्टनेन-जरायुणा गर्भः आवृतः आच्छादितः**—किंवा जसा उल्बानें म्ह० गर्भाच्या वेष्टनानें-जरायूनें म्ह० वारेनें गर्भ आवृत म्ह० आच्छादित झालेला असतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**तेन इदं आवृतं**—त्या कामानें हें आवृत-आच्छादित केलें आहे, (हें म्हणजे काय तें पुढें सांगतील.) ३८.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे अर्जुना !—**ज्ञानिनः**—ज्ञानी पुरुषाचा—**नित्यवैरिणा**—नित्यवैरी—**दुष्पूरेण**—ज्याची भरती कधींच होत नाहीं,—**च**—व—**अनलेन**—ज्याला ‘पुरे’ असें कधीं वाटत नाहीं अशा—**एतेन कामरूपेण**—या इच्छारूप शत्रूनें—**ज्ञानं**—ज्ञान—**आवृतं**—आच्छादित केलें आहे. ३९.

किं पुनस्तादिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतमित्युच्यते—आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतं इति उच्यते 'आवृतं०' इति—पण तें पूर्व श्लोकांतील ' इदं ' हें–या शब्दाचें वाच्य (म्ह० अर्थ) काय बरें आहे कीं जें कामानें आच्छादित केलें आहे असें म्हटलें जातें. या प्रश्नाचें उत्तर ' आवृतं०' या श्लोकानें दिलें जातें.—**एतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा ज्ञानं आवृतं**—या ज्ञानी पुरुषाच्या नित्य वैऱ्याकडून ज्ञान आच्छादित केलें गेलें आहे. —**हि ज्ञानी अनेन अहं अनर्थे प्रयुक्तः इति पूर्वं एव जानाति**—कारण ज्ञानी या कामाकडून मी अनर्थांत प्रेरणा केला गेलों आहें–या कामानें मला अनर्थांत पाडलें आहे, असें पूर्वींच जाणतो—**च नित्यं एव दुःखी भवति**—आणि नेहमींच दुःखी होतो—**अतः असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी तु मूर्खस्य न**—म्हणून हा काम ज्ञानी पुरुषाचा नित्य वैरी आहे, पण मूर्खाचा तो वैरी नाहीं.—**हि सः तृष्णाकाले कामं मित्रं इव पश्यन्**—कारण तो मूर्ख तृष्णेच्या वेळीं कामाला मित्रासारखा पाहतो, पण—**तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते तृष्णया अहं दुःखित्वं आपादितः इति जानाति**—त्याचें कार्य–त्याचा परिणाम–जें दुःख तें प्राप्त झालें असतां तृष्णेनें मी या दुःखित्वास प्राप्त केला गेलों आहें–या तृष्णेनें–कामानें मला दुःखी केलें आहे असें जाणतो—**न पूर्वं एव**—मूर्ख पूर्वींच त्याला शत्रु मानीत नाहीं, (दुःख झालें म्ह० मग त्याला शत्रु मानतो. पण ज्ञानी कामाला प्रारंभींच म्ह० दुःखरूपी अनर्थ प्राप्त होण्यापूर्वींच, जेव्हां एखाद्या विषयाविषयीं तीव्र इच्छा होते त्याच वेळीं वैरी समजतो)—**अतः ज्ञानिनः एव नित्यवैरी**—म्हणून तो ज्ञानी पुरुषाचाच नित्य वैरी आहे. (नित्य म्ह० उत्पत्तीच्या व परिणामाच्या अशा दोन्ही प्रसंगीं)—**किंरूपेण**—कोणत्या स्वरूपाच्या या ज्ञान्याच्या नित्य वैऱ्यानें ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे?—**कामरूपेण–कामः–इच्छा एव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन**—कामरूप वैऱ्यानें–काम म्ह० इच्छा, हेंच याचें रूप आहे, म्हणून कामरूप. त्या कामरूप शत्रूनें—**दुष्पूरेण –दुःखेन पूरणं अस्य इति दुष्पूरः तेन**—दुष्पूर म्ह० दुःखानें याचें पूरण–पूर्ति–भरति होते म्हणून दुष्पूर, अशा दुष्पूर कामानें—**अनलेन–अस्य अलं–पर्याप्तिः न विद्यते इति अनलः तेन**—त्याचप्रमाणें अनल म्ह० याचा अलंभाव–तृप्ति नाहीं, याला विषय केव्हांही पुरेसे होत नाहींत, म्हणून हा काम अनल आहे. (त्या अनल, दुष्पूर कामरूप ज्ञान्याच्या नित्य वैऱ्यानें या ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे.) ३९.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—इंद्रियें,—**मनः**—मन—**बुद्धिः**—व बुद्धि हें—**अस्य**—या कामाचें—**अधिष्ठानं**—आश्रयस्थान—**उच्यते**—सांगितलें जातें.—**एषः**—हा काम—**एतैः**—या इंद्रियादिकांच्या योगानें—**ज्ञानं**—ज्ञानाला—**आवृत्य**—आच्छादित करून—**देहिनं**—देहवान्-देहाभिमानी आत्म्याला—**विमोहयाति**—नानाप्रकारें मोहित करतो. ४०.

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—पुनः किमधिष्ठानः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन सर्वस्य वैरी—पण कोणत्या अधिष्ठानाचा आश्रय केलेला हा काम ज्ञानाच्या आवरणत्वानें सर्वांचा वैरी होतो,—**इति अपेक्षायां**—अशी अपेक्षा झाली असतां—**हि शत्रोः अधिष्ठाने ज्ञाते सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यते इति 'इन्द्रियाणि०' इति आह**—कारण शत्रूचें अधिष्ठान-आधार कळला असतां अनायासानें शत्रूचा उच्छेद करतां येतो, म्हणून 'इंद्रियाणि०' या श्लोकानें या कामरूपी शत्रूचें आश्रय-स्थान सांगतात—**इन्द्रियाणि मनः च बुद्धिः अस्य कामस्य अधिष्ठानं-आश्रयः उच्यते**—इंद्रियें, मन व बुद्धि हें या कामाचें अधिष्ठान म्ह० आश्रय आहे, असें सांगि-तलें जातें.—**एतैः इंद्रियादिभिः आश्रयैः एषः कामः ज्ञानं आवृत्य-आच्छाद्य देहिनं-शरीरिणं विमोहयति-विविधं मोहयति**—या इंद्रियादिकांच्या योगानें -या आश्रयांनीं हा काम ज्ञानाला आच्छादित करून देहवानाला, शरीराभिमानी आ-त्म्याला विमोहित करतो. नानाप्रकारें मोहित करतो. ४०.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना!—**तस्मात्**—म्हणून—**त्वं**—तूं—**आदौ**—अगोदर—**इन्द्रियाणि**—आपलीं इंद्रियें—**नियम्य**—नियमित करून-इंद्रियांचें नियमन करून—**एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं**—या शास्त्रज्ञान व आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या—**पाप्मानं**—पाप्याला—**प्रजहिहि**—सोड. त्याचा परित्याग कर. ४१.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरत-र्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज, एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं

ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहिह्यात्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं ' तस्मात्० ' इति—ज्याअर्थीं इन्द्रियादिक हें कामाचें अधिष्ठान आहे त्याअर्थीं काय करावें तें 'तस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—**तस्मात्**—इन्द्रियादिक हा कामाचा आश्रय असल्यामुळें—**त्वं आदौ-पूर्वं इंद्रियाणि नियम्य-वशीकृत्य**—तूं आधीं-कामाचा निरोध करण्यापूर्वीं इंद्रियांचें नियमन करून-त्यांना आपल्या वश करून घेऊन—**भरतर्षभ**—हे भरतकुलश्रेष्ठा !—**पाप्मानं-पापाचारं कामं**—पाप्याला-पापाचरण करणाऱ्या कामाला—**प्रजहिहि-परित्यज**—टाक, त्याचा परित्याग कर.—**एनं-प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं**—या प्रस्तुत वैऱ्याचा ज्ञान व विज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या या पाप्याचा परित्याग कर.—**ज्ञानं-शास्त्रतः आचार्यतः च आत्मादीनां अवबोधः**—ज्ञान म्ह० शास्त्रद्वारा व आचार्यांच्या मुखानें आत्मा, अनात्मा, विद्या, अविद्या इत्यादि पदार्थांचा अवबोध, अर्थज्ञान व—**विज्ञानं-विशेषतः तदनुभवः**—विज्ञान म्ह० विशेषतः त्यांचा अनुभव.—**तयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोः ज्ञानविज्ञानयोः नाशनं**—श्रेयःप्राप्तीचें-मोक्षप्राप्तीचें कारण-साधन अशा त्या दोन्ही ज्ञान-विज्ञानांचा नाश करणाऱ्या कामाला—**प्रजहिहि आत्मनः परित्यज इत्यर्थः**—टाक, त्याचा आपल्यापासून त्याग कर, असा याचा भावार्थ. ४१.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—श्रोत्रादि पांच इन्द्रियें (बाह्य स्थूल देहाच्या अपेक्षेनें) —**पराणि**—उत्कृष्ट आहेत, असें—**आहुः**—पंडित सांगतात.—**इन्द्रियेभ्यः**—इंद्रियांहून—**मनः**—मन—**परं**—श्रेष्ठ आहे—**तु**—व—**मनसः**—मनाहून—**बुद्धिः**—बुद्धि—**परा**—श्रेष्ठ आहे.—**यः**—जो—**बुद्धेः**—बुद्धीहून—**परतः**—पलीकडे असलेला साक्षी—**सः तु**—तोच—**सः**—प्रसिद्ध आत्मा आहे. ४२.

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्युच्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥४२॥

भाष्यार्थ—आदौ इंद्रियाणि नियम्य कामं शत्रुं जहिहि इति उक्तं—अगोदर इंद्रियांचें नियमन करून कामरूपी शत्रूचा परित्याग कर असें सांगितलें. (साध-

नासह कामत्याग हाच खरा संन्यास आहे.)—**तत्र किमाश्रयः कामं जह्यात् इति ' इंद्रियाणि० ' इति उच्यते**—पण कामत्याग करावा असें ठरलें असतां मुमुक्षूनें कोणाचा आश्रय करून कामांचा त्याग करावा, असा प्रश्न उपस्थित होतो. म्हणून ('रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते-' (अ. २ श्लो. ५९ पृ. २००) या वचनाच्या आधारानें) ' इन्द्रियाणि० ' या श्लोकानें उत्तर देतात—**श्रोत्रादीनि पंच इन्द्रियाणि**—श्रोत्रादिक पांच ज्ञानेंद्रियें (व वागादिक कर्मेंद्रियें)—**स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं च देहं अपेक्ष्य**—स्थूल, बाह्य व मर्यादित देहाच्या अपेक्षेनें इन्द्रियांचें—**सौक्ष्म्य-अन्तरस्थत्व-व्यापित्वादि अपेक्ष्य**—सूक्ष्मत्व–आंत राहणें, अधिक व्यापी असणें, इत्यादि धर्मांच्या अपेक्षेनें—**पराणि–प्रकृष्टानि पण्डिताः आहुः**—पर म्ह० अधिक श्रेष्ठ आहेत–उत्तम आहेत असें पंडित सांगतात. [शरीर इंद्रियांहून स्थूल आहे, बाह्य आहे व मर्यादित आहे. त्याच्या अपेक्षेनें श्रोत्रादिक इन्द्रियें सूक्ष्म आहेत, आंत आहेत व व्यापक आहेत. म्हणून शरीराहून इन्द्रियें योग्यतेनें श्रेष्ठ आहेत, असें विद्वान् लोक सांगतात.]—**तथा इन्द्रियेभ्यः संकल्पविकल्पात्मकं मनः परं**—त्याचप्रमाणें श्रोत्रादि इंद्रियांहून संकल्पविकल्पात्मक मन पर आहे.—**तथा तु मनसः निश्चयात्मिका बुद्धिः परा**—आणि त्याचप्रमाणें मनाहून निश्चयस्वरूप बुद्धि परा–श्रेष्ठ आहे.—**तथा यः बुद्ध्यन्तेभ्यः सर्वदृश्येभ्यः अभ्यन्तरः**—त्याचप्रमाणें जो बुद्धीपर्यंत सर्व दृश्य पदार्थांहून अभ्यंतर आहे–[शब्दादि बाह्य विविध विषयांपासून शरीर, इन्द्रियें, मन व बुद्धि येथपर्यंत जे दृश्य–ज्ञानाचे विषय होणारे पदार्थ आहेत त्या सर्वांच्या अगदीं आंत असणारा तो परमात्मा]—**यं देहिनं इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इति उक्तं**—ज्या देहाभिमानी आत्म्याला इंद्रियादि आश्रयांनीं युक्त असलेला काम ज्ञानाला आच्छादित करणें या कार्याच्या द्वारा मोहित करतो असें सांगितलें—**सः बुद्धेः द्रष्टा परमात्मा**—तो बुद्धीचा द्रष्टा परमात्मा आहे. [जो बुद्धीपर्यंत सर्व दृश्यांच्या आंत–परतः आहे. ज्याला इंद्रियादि आश्रयांनीं युक्त असलेला काम ज्ञानावरणाच्या द्वारा मोहित करतो असें वर (श्लो. ३९) सांगितलें तो बुद्धीचा साक्षी परमात्मा आहे.] ४२.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना ! **एवं**—याप्रमाणें—**बुद्धेः परं आत्मानं**—बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या आत्म्याला—**बुद्ध्वा**—जाणून—**आत्मना**—स्वतः सुसंस्कृत मनानेंच त्याचें—**संस्तभ्य**—उत्तमप्रकारें स्तंभन करून

—दुरासदं—जो हातीं लागणें फार कठिण आहे, अशा—**कामरूपं शत्रुं**—या कामरूप शत्रूला—**जहि**—तूं टाक. ४३.

एवमिति । **एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः । जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३**

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'एवं०' इति—इंद्रियादिकांच्या समाधानपूर्वक आत्मज्ञानानें कामाला जिंकतां येतें, असें जें वर सांगितलें त्याचा उपसंहार ' एवं० ' या श्लोकानें करितात.—**एवं बुद्धेः परं आत्मानं बुद्ध्वा-ज्ञात्वा**—याप्रमाणें बुद्धीहून श्रेष्ठ आत्म्याला जाणून (संस्कृत मन हें मनःसमाधानाचें साधन आहे, असें सांगतात-)—**संस्तभ्य -सम्यक् स्तंभनं कृत्वा**—उत्तम प्रकारें स्तंभन करून—**स्वेन एव आत्मना-संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधाय इत्यर्थः**—स्वतःच आत्म्यानें म्ह० संस्कृत मनानें उत्तम प्रकारें समाधान करून-[सुसंस्कृत मनानेंच अंतःकरणाला आत्म्यामध्यें शांत -समाहित करून]—**हे महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना,—**एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि**—या कामरूप दुरासद-शत्रूला टाक-त्याचा त्याग कर—**यस्य दुःखेन आसदः-आसादनं-प्राप्तिः तं दुरासदं**—ज्याची दुःखानें आसद म्ह० आसादन प्राप्ति होते तो दुरासद, त्या दुरासदाला [म्ह० मोठ्या कष्टानें हातीं लागणाऱ्या कामाला]—**दुर्विज्ञेय-अनेकविशेषं इति**—ज्याचे अनेक विशेष-प्रकार कळणें फार कठिण आहे, अशा कामाचा त्याग कर. [त्याला जिंक. या तिसऱ्या अध्यायांत साधनभूत कर्मनिष्ठा प्राधान्यानें व तिनें साध्य असलेली ज्ञाननिष्ठा गौणत्वानें सांगितली आहे.] ४३.

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय-शास्त्रांतील कर्मप्रशंसायोगनांवाचा तिसरा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

१रहस्यकारांनीं ३६-४३ श्लोकांची संगति व अर्थहि असाच कसा तरी लावला आहे. पण आतां यापुढें विस्तारभयास्तव महत्त्वाचे तेवढेच दोष दाखविण्याचा विचार आहे. कारण येथवर केलेल्या सविस्तर परीक्षणावरून गीतारहस्यांतील विवेचन शास्त्रीय परीभाषेच्या कसोटीला कितपत उतरेल, याबद्दल आतां बहुतेकांची खात्री झालीच असेल. असो या ४३ व्या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार—' संस्तभ्य आत्मानं आत्मना ' याचा अर्थ ' आपणच आपल्याला आवरून धरून' असा करितात. पण आपणच आपल्याला आवरून कसें धरावें, वगैरे कांहीं सांगत नाहींत. त्यामुळें तो शब्दशः व सरळ अर्थही फारच दुर्बोध झाला आहे. आचार्यांनीं त्याचेंच किती सुबोध स्पष्टीकरण केलें आहे, तें वाचकांनीं अवश्य पहावें. या

श्लोकावरील टीपेंत त्यांनीं पुनः ' लोकसंग्रहार्थ सर्व कर्मे स्वधर्माप्रमाणें करण्याला इंद्रियें ताब्यांत पाहिजेत व तेवढाच इंद्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे.' इत्यादि अप्रासंगिक उल्लेख केलाच आहे. पण लोकसंग्रहाचें प्रकरण २९ व्या श्लोकांतच संपलें आहे. त्याचा येथें कांहीं संबंध नाहीं. येथें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर प्रकृत आहे.' सर्व अनर्थांचें मूळ काम आहे. तो इंद्रियादिकांच्या आश्रयानें प्राण्याला अविवेकी बनवितो, म्हणून तूं प्रथम इंद्रियांचा निग्रह कर,' असा स्पष्ट उपदेश आहे. त्यामुळें ' इंद्रियें स्वधर्माचरणापुरतींच ताब्यांत राहतील तेवढाच इंद्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे ' हें म्हणणें मुळाला धरून नाहीं. "इंद्रियांचें काम बाह्य पदार्थांचे संस्कार ग्रहण करण्याचें असून मनानें त्याची व्यवस्था लाविल्यावर बुद्धि त्याची निवडानिवड करते " ६६३ हें रहस्यकारांचें म्हणणें वेदान्तपरिभाषेला धरून नाहीं. इंद्रियें बाह्य पदार्थांचे संस्कार ग्रहण करीत नाहींत, तीं साक्षात् शब्दादि विषयांचें ग्रहण करितात. मन त्याची म्ह० कोणाची व्यवस्था लावतें ? मन व्यवस्था लावणारें नाहीं, विषयांविषयीं हा चांगला आहे कीं वाईट, आपल्याला अनुकूल आहे कीं प्रतिकूल ? इत्यादि नुस्ते संकल्प व विकल्प करतें, व बुद्धि त्यांच्या बऱ्या-वाईटपणाचा निश्चय करते. त्यामुळें वरील म्हणणें अप्रामाणिक आहे. आचार्यांनीं या अध्यायाला ' कर्मप्रशंसायोग ' असें नांव शेवटच्या समाप्तिसूचक वाक्यांत दिलें आहे.

अध्याय चवथा.

ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**इमं अव्ययं योगं**—हा अक्षय फल देणारा ज्ञानयोग—**विवस्वते**—आदित्याला—**प्रोक्तवान्**—सांगता झालों—**विवस्वान्**—आदित्य—**मनवे**—मनूला—**प्राह**—सांगता झाला.—**मनुः**—मनु—**इक्ष्वाकवे**—इक्ष्वाकु-नांवाच्या आदिराजाला–आपल्या पुत्राला—**अब्रवीत्**—सांगता झाला. १.

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो, निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवताऽतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्—इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—**कर्मयोगोपायः ससंन्यासः यः अयं ज्ञाननिष्ठालक्षणः योगः अध्यायद्वयेन उक्तः**—कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे असा संन्यासासह जो हा ज्ञाननिष्ठारूप योग गेल्या दोन अध्यायांनीं सांगितला—**यस्मिन् प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्तिलक्षणः वेदार्थः परिसमाप्तः**—ज्या निष्ठाद्वयात्मक योगांत प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण वेदार्थ सर्वप्रकारें अंतर्भूत झाला आहे (अहो पण मागील दोन अध्यायांत निष्ठाद्वय जरी सांगितलें असलें तरी पुढील अध्यायांत दुसरें कांहीं सांगावयाचें असेल, अशी शंका घेऊन म्हणतात)—**च सर्वासु गीतासु भगवता अयं एव योगः विवक्षितः**—आणि पुढील सर्व गीताध्यायांमध्यें भगवानांकडून हाच योग विवक्षित आहे–भगवानांना हाच योग सांगावयाचा आहे—**अतः वेदार्थं परिसमाप्तं मन्वानः श्रीभगवान् तं वंशकथनेन स्तौति**—ह्मणून वेदार्थ पूर्णपणें समाप्त झाला आहे, यांत अन्तर्भूत झाला आहे, असें मानणारे श्रीभगवान् त्या योगाला संप्रदायाच्या कथनानें स्तवितात. ['वंशकथन ' म्ह० संप्रदायाचा उपन्यास व संप्रदायाचा उपदेश करणें, त्यामुळें हा

योग कृत्रिम आहे, भगवानांनीं आपल्या पदरचाच सांगितला आहे, ही शंका जाऊन योगाच्या प्रशंसेमध्यें त्याचें पर्यवसान होतें, आणि त्यामुळें त्याविषयींची श्रद्धा दृढ होते. म्हणून भगवान् या दोन अध्यायांनीं सांगितलेल्या ज्ञानयोगाचा संप्रदाय सांगतात. संप्रदाय म्ह० गुरुशिष्यपरंपरा. या ज्ञाननिष्ठारूप मुख्य योगाची इतिकर्तव्यता संन्यास आहे; व कर्मयोग हा त्याचा उपाय आहे. त्यामुळें या योगांत प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्ही प्रकारचा वेदार्थ संक्षेपतः अन्तर्भूत होतो, व भगवानांना या पुढील पंधरा अध्यायांतही हाच ज्ञानयोग सांगावयाचा आहे.] —**इमं-अध्यायद्वयेन उक्तं योगं**—दोन अध्यायांनीं सांगितलेल्या, कर्मयोग या उपायानें प्राप्य, अशा या ज्ञाननिष्ठारूप योगाला—**अहं सर्गादौ विवस्वते—आदित्याय प्रोक्तवान्**—मीं सृष्टीच्या आरंभीं विवस्वानाला म्ह० सूर्याला सांगितलें (कशासाठीं ? उत्तर-)—**जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय**—जगाचें पालन करणारे जे क्षत्रिय यांच्या बलाचें आधान करण्यासाठीं (त्यांच्यामध्यें बलाचें आधान करण्यासाठीं हा योग मीं सूर्याला सांगितला. पण या योगानें क्षत्रियांमध्यें बल कसें येतें, तें सांगतात-)—**तेन योगबलेन युक्ताः ब्रह्म परिरक्षितुं समर्थाः भवन्ति**—त्या योगबलानें युक्त झालेले क्षत्रिय ब्राह्मण्याचें सर्वप्रकारें रक्षण करण्यास समर्थ होतात. याप्रमाणें—**ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत् परिपालयितुं अलं**—ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें परिपालन झालें असतां त्या दोघांकडून कर्मफलभूत जगाचें अनुष्ठानाच्या द्वारा रक्षण

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—" कर्म कोणाला चुकत नाहीं " (हें म्हणणें सर्वथा खरें नाहीं.मागें पृ.२६७ पहा) "म्हणून बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे" (कामच शरीरेंद्रियांचा प्रवर्तक असल्यामुळें बुद्धि सर्वथा निष्काम झाल्यावर कर्म संभवत नाहीं. 'अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितं— मनु. अ.२ श्लो.४ म्ह० कोणाहि निष्काम पुरुषाची कोणतीच क्रिया या सृष्टींत दिसत नाहीं. प्राणी जें जें करतो तें तें कामाचें चेष्टित, कामाचा परिणाम आहे. यास्तव 'बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे ' हा रहस्यकारांचा आग्रह रहस्यांतच राहणार, हें उघड आहे. लोकसंग्रहही लोकसंग्रहचिकीर्षूसाठीं विहित आहे.अ.३ श्लोक.२५पृ. ३१९पहा. "कर्म म्हणजेच यज्ञयागादिकर्म"(होय का ? मग मागच्या ६६१ पानावरच 'स्वधर्म म्ह० शास्त्रानें लावून दिलेला धंदा ' म्हणून जें म्हटलें, त्याची वाट काय ?) "पण मीमांसकांची हीं कर्में स्वर्गप्रद " (मीमांसकांनीं तीं कोठून आणलीं ? कर्में वैदिक आहेत, मीमांसकांच्या पदरचीं नाहींत.) " ज्ञानानें स्वार्थबुद्धि सुटली तरी कर्म सुटत नाहीं." (ज्ञानानें कर्तृत्वबुद्धि निवृत्त झाल्यावर कोठला स्वार्थ, कोठलीं निष्काम कर्में व कोठला लोकसंग्रह ! साक्षात् आत्मज्ञान म्ह० काय हें बरोबर लक्षांत न आणल्यामुळें हा सर्व शब्दप्रपंच आहे.) " कर्मयोगाचें आतांपर्यंत जें विवेचन केलें " (आतांपर्यंत म्ह० दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ श्लोकापासून तिसऱ्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत केवळ कर्मयोगाचेंच विवेचन केलेलें नाहीं. ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोघांचेंही विवेचन केलें आहे. त्यांतल्या त्यांत ज्ञानयोगाचें प्राधान्यानें व कर्मयोगाचें त्याच्या अंगत्वानें विवेचन केलें आहे.)

करतां येणें शक्य आहे.—**अव्ययं–अव्ययफलत्वात्**—हा योग अव्यय आहे. का-

१ रहस्यकार म्हणतात–" अव्यय म्ह० कधींही क्षीण न होणारा किंवा त्रिकालाबाधित व नित्य असा हा कर्मयोग मार्ग..." पण हा कर्मयोग जर असा नित्य आहे तर पुढच्याच श्लोकांत–" पण दीर्घ कालानें तोच योग या लोकीं नष्ट झाला " हें म्हणणें कसें संभवतें? वास्तव ह्या योगालाच नित्य म्हणण्यापेक्षां आचार्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्याचें मोक्षफल अव्यय असल्यामुळें त्याला अव्यय म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय. शिवाय त्याला 'अव्यय' हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें तो साधनरूप कर्मयोग नसून साक्षात् मोक्ष हें फल देणारा ज्ञानयोगच आहे, हेंही सिद्ध होतें. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात– " या श्लोकांत ' योग ' या एकेरी शब्दानें "...(तर मग ' कर्मयोग ' हा दुहेरी शब्द आहे वाटतें! मराठींत ' अरे तुरे करणें ' याला एकेरी शब्द म्हणतात. रहस्यकारांना येथें ' एकवचनी किंवा असमस्त ह्म० समासरहित पदानें ' असें म्हणावयाचें होतें असें वाटतें. पण तो आशय एकेरीशब्दानें व्यक्त होत नाहीं.) पण " योग म्ह० कर्मयोग अर्थात् साम्य-बुद्धीनें कर्में करण्याचा मार्ग" असा अर्थ होऊं शकत नाहीं. (मागें पृ.१७५ पहा.) योग म्ह० समत्व; व 'योगस्थ होऊन कर्में कर' असा अर्जुनाला स्पष्ट उपदेश केला आहे. त्यामुळें योग ह्म० कर्मयोग असा वाच्य–मुख्य वृत्तीनें अर्थ होऊं शकत नाहीं. तेराव्या अध्यायांत अमानित्वादिक ज्ञानाचे उपाय असल्यामुळें त्यांना गौणवृत्तीनें ' ज्ञान ' म्हणून जसें म्हटलें आहे, त्याप्रमाणें कर्मयोग हें मुख्य योगाचें साधन असल्यामुळें त्याला ' योग ' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. असें मानलें तरच ' समत्व ह्म० योग व योगस्थ होऊन कर्में कर ' (अ. २ श्लो. ४८) हा उपदेश उपपन्न होतो. अर्थात् यासंबंधानें गीतारहस्यांत (पृ. ५६–६५) जें कांहीं लिहिलें आहे तें सर्व अयुक्त आहे. पुढें रहस्यकार " गीतेंतील या मार्गाची जी परंपरा वरील श्लोकांत सांगितली आहे ती या मार्गाचें मूळ समजण्यास अत्यंत महत्त्वाची असतांही टीकाकारांनीं त्याची विशेष चर्चा केलेली दिसत नाहीं, " असा जातां जातां टीकाकारांवर दोषाचा सहज शिंतोडा उडवून स्वतः त्या परंपरेचें मूळ असें सांगतात–" महाभारतान्तर्गत नारायणीयोपाख्यानांत भागवत धर्माचें जें निरूपण आहे त्यांत हा धर्म प्रथम श्वेतद्वीपांत भगवानापासूनच नारदास प्राप्त झाला असून, " तोच महान् धर्म हे राजा! तुला पूर्वीं हरिगीतेंत म्हणजे भगवद्गीतेंत समासविधिसहित सांगितला आहे. " असें वैशंपायन जनमेजयास सांगत असून (म. भा. शांतिपर्व ३४६. ९, १०.) पुढें "युद्धांत विमनस्क झालेल्या अर्जुनास हा धर्म सांगितला आहे. " असें पुनः म्हटलें आहे..(म. भा. शां. ३४८. ८) यावरून गीतेंतला योग म्हणजे कर्मयोग भागवत धर्मांतला आहे हें उघड होतें" (गी. र. पृ. ९–११.) पण वस्तुतः गीतेंतील प्रतिपादनाला वेदाचें मूळ न दाखवितां महाभारतांतील शांतिपर्वाच्या एका उपाख्यानाचा आधार दाखविणें, हें वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भारतांत मागाहून पुष्कळ उपाख्यानें घालून त्याचें महाभारत केलें, हें जर खरें आहे, तर नारायणीयोपाख्यानही मागाहून घातलेलें नसेल म्हणून कशावरून? व गीता सर्वमान्य झालेली पाहून नारायणीयाशीं तिचा संबंध बुद्धिपुरःसर जोडला गेला नसेल म्हणून तरी कशावरून? अर्थात् गीतेचा सांख्यादि इतर दर्शनांशीं संबंध दाखविणें जितकें अयोग्य तितकाच तिचा पुराणांतील एका विशिष्ट पंथाच्या उपाख्यानाशीं संबंध दाखविणें अयोग्य आहे. ज्या अर्थी नारायणीयांत गीतेचा स्पष्ट उल्लेख आहे व गीतेंत नारा-

यणीयोपाख्यानाचा अस्पष्टही उल्लेख नाहीं, त्या अर्थी गीता स्वोपदेशाविषयीं निरपेक्ष असून नारायणीयोपाख्यान मात्र आपलें नातें गीतेशीं लावण्याची अपेक्षा करतें असें दिसतें. त्यामुळें रहस्यकारांना प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं असलेल्या समाप्तिसूचक वाक्यांचें जसें मोठें महत्त्व वाटलें, त्याप्रमाणेंच नारायणीयोपाख्यानाचेंही महत्त्व जरी वाटलें असलें तरी टीकाकारांना तें वाटण्याचें फारसें कारण दिसत नाहीं. कारण ते भगवद्गीता पौराणिक आख्यानांतील एखाद्या इतिहासाच्या आधारानें लिहिलेली आहे असें समजत नाहींत. तर ब्रह्मसूत्रादिकांत तिचा ‘ स्मृति ’ म्हणून उल्लेख केलेला असल्यामुळें तिला मुख्य आधार उपनिषदांचा आहे, असें समजतात. कारण स्मृति म्हटली कीं ती श्रुत्यर्थालाच अनुसरली पाहिजे. पौराणिक कथांना ती अनुसरणार नाहीं. भागवतादि पंथांना तर ती केव्हांच अनुसरणें शक्य नाहीं. श्रुति, स्मृति व सूत्रें यांनाच भागवत, शैव, गाणपत इत्यादि पंथ अनुसरतात. यास्तव टीकाकारांनीं नारायणीयोपाख्यानाशीं गीतेचा संबंध लावला नाहीं, म्हणून रहस्यकारांनीं त्यांना दोष देण्याचा जो सहज यत्न केला आहे तो वृथा होय. आतां प्रवृत्ति व निवृत्ति धर्म आणि मरीच्यादिक व सनकादिक हे त्यांचे अधिकारी यांविषयीं रहस्यकार (गी. र. पृ. ३१२. १३) जें सांगतात तें आचार्यादिकांनाही संमतच आहे. (मागें पृ. २ पहा).

सृष्टीच्या आरंभापासून प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन मार्ग चालू आहेत, याबद्दल आमचा वाद नाहीं. ‘ पण ते दोन्ही स्वतंत्र आहेत व मोक्षप्रद आहेत आणि ज्ञानी पुरुषाकरितां ज्ञानोत्तर अनुष्ठानासाठीं आहेत.’ हें म्हणणें आम्हांला म्हणजेच आचार्यांना संमत नाहीं. कारण रहस्यकार ज्या नारायणीयाच्या आधारानें वरील उल्लेख करितात त्याच नारायणीयावरून व स्वतः रहस्यकारांच्या प्रतिपादनावरूनही प्रवृत्तिमार्ग संसारोपयोगी असून निवृत्तिमार्ग मोक्षोपयोगी आहे, असें ठरतें. त्याविषयीं नारायणीयांत असे उल्लेख आहेत. मुंबईप्रत शांतिपर्व मोक्ष. अ. ३४०, मद्रासप्रत अ० ३४९. यांत शौनकानें सौतीला ‘ भगवान् स्वतः निवृत्तधर्मामध्यें स्थित आहे. त्यानेंच निवृत्ति धर्म केले आहेत; मग असें असतांना त्यानें देवतांना प्रवृत्तिधर्मांत भागीदार कसें केलें व त्यांच्या बुद्धि त्या धर्मापासून परतवून त्यांनाच निवृत्तिधर्मवान् कसें केलें ’ असा प्रश्न केला. तेव्हां सौतीनें वैशंपायन व जनमेजय यांच्यामध्यें याविषयींच झालेल्या संवादाचें पूर्ववृत्त सांगितलें. त्यांत जनमेजयानें असा प्रश्न केला आहे—“ इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः । क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम् । ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ॥ ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम ॥ ८ ॥ अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः । यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किं च ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः । सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ १० ॥ आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः । प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षरमव्ययम् । ”अर्थ—ब्रह्मदेवासह हे सर्व देव, दानव, मानव अभ्युदयासाठीं सांगितलेल्या क्रियांमध्येंच सर्वप्रकारें आसक्त झालेले दिसतात; ७. हे ब्राह्मणा, तूं मोक्ष सांगितलास व निर्वाण-मोक्ष हेंच परम सुख आहे. जे पुण्य व अपुण्य यांनीं रहित झालेले ज्ञानी येथें मुक्त होतात ते सूर्यमंडलवर्ती ज्योतिःस्वरूप पुरुषामध्यें प्रवेश

करितात, असें आम्हीं ऐकतों. ८. हा सनातन मोक्षधर्म मोठ्या कष्टानें आचरतां येण्याजोगा आहे. त्याला सोडून सर्व देव हव्य-कव्यभक्षण करणारे झाले ९. ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र, सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, वरुण, आकाश, पृथ्वी तसेच बाकीचे सर्व देव आपणच निर्माण केलेल्या आपल्या कर्मबंधरूप मृत्यूला जाणत नाहींत. त्यामुळें ते त्या नित्य, अक्षर व अव्यय मार्गामध्यें स्थित झालेले नाहींत. (तर ते प्रवृत्तीमध्यें स्थित आहेत. त्याचप्रमाणें ते देव यज्ञामध्यें भाग हरण करणारे म्हणून कसें म्हटलें आहे ? यज्ञांत देवांचें यजन कां केलें जातें ? आमच्या यज्ञांत जे भाग घेतात ते स्वतः महायज्ञ करीत असतांना कोणाला भाग देतात ?) जनमेजयानें असे प्रश्न केले. निवृत्तिधर्मच जर श्रेष्ठ असता तर आमच्या अपेक्षेनें जे जगत्तत्त्व अधिक जाणतात ते ब्रह्मा, रुद्र इत्यादि देव सृष्टि, संहार इत्यादि कार्यामध्यें प्रवृत्त झाले नसते. पण ते तर नित्य प्रवृत्ति करितात. यास्तव निवृत्तिधर्म ही शुद्ध फसवणूक आहे. त्याचप्रमाणें देव जसे त्यांच्याहून दुसरें श्रेष्ठ देव नसल्यामुळें इतरांना भाग न देतां स्वतःच सुख भोगतात त्याप्रमाणें आम्हींही यज्ञादि न करितां म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचें अनुष्ठान न करतां सुखानें राहूं. असा या प्रश्नांचा आशय आहे. त्यावर वैशंपायनानें " तुझा प्रश्न अतिशय गूढ आहे, वेदवेत्त्या, पुराणवेत्त्या व तपस्वी पुरुषावांचून दुसऱ्या कोणाला असा प्रश्न करतां येणार नाहीं," अशी राजाची स्तुति करून आपल्या गुरूंच्या म्हणजे पराशरपुत्र व्यासांच्या तोंडून या प्रश्नांचीं उत्तरें जशीं ऐकलीं होतीं तशीं राजाला सांगितलीं. व्यास म्हणाले, " मी त्रिकालज्ञानाकरितां फार मोठें तप केलें; व नारायणाच्या प्रसादानें मला तें ज्ञान झालें. यास्तव मी तुमच्या संशयाचें निरसन करतों. कल्पाच्या आरंभीं काय घडलें तें मी ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें आहे. सांख्ययोगवेत्ते ज्याला ' परमात्मा ' म्हणून म्हणतात त्याच्यापासून अव्यक्त झालें. अव्यक्तापासून महान् आत्मा या नांवाचें व्यक्त झालें. त्याच्यापासून पितामह झाला. सांख्यशास्त्रांत यांनाच क्रमानें महापुरुष, प्रधान, महत्तत्त्व, व अहंकार म्हणतात. तो अहंकाररूप ब्रह्मा सर्वतेजोरूप आहे. त्याच्यापासून आकाशादि पांच भूतें झालीं. भूतांपासून शब्दादि पांच गुण झाले. पंचभूतांपासूनच मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, स्वायंभुव मनु, हे ऋषी झाले. ते ऋषी, याच आठ प्रकृती असून त्यांच्यामध्यें सर्व लोक प्रतिष्ठित आहेत. ब्रह्मदेवानें लोकांच्या सिद्धीकरितां त्यांना निर्माण केलें. या आठ प्रकृतींपासून हें सर्व जगत् झालें. रोषात्मक रुद्र झाला. त्यानें दुसऱ्या दहा रुद्रांना उत्पन्न केलें. त्यामुळें ते अकरा विकारपुरुष झाले. त्यानंतर लोकसिद्ध्यर्थ उत्पन्न केलेले ते सर्व रुद्र, प्रकृति व देवर्षि ब्रह्मदेवापाशीं येऊन उभे राहिले; आणि " आम्हांला उत्पन्न करून आमच्यांतील कोणी कोणत्या अधिकारावर आरूढ व्हावें, तेंही सांगितलेंत; पण त्या अधिकाराचें परिपालन आम्हीं कसें करावें, तें सांगा. आमचें बल कशांत आहे, तें आम्हांला सांगितलेंत म्हणजे आपापला अधिकार चालविण्यास बरें पडेल. " असें म्हणाले. तेव्हां ब्रह्मा त्यांना बरोबर घेऊन अव्यक्त महापुरुषाकडे गेला. तेथें त्या सर्वांनीं उग्र तप केलें. तेव्हां प्रसन्न झालेला भगवान् म्हणाला, " अहो सर्व देवर्षींनो, मी तुमचें स्वागत करतों आणि स्वागतानेंच तुमचें पूजन करून जें उत्तम वचन बोलतों, तें ऐका. तुमचें कार्य मला कळलें आहे व तें मोठें लोकहिताचें आहे. तुमच्या प्राणाचें प्रवृत्तियुक्त परिपोषण केलें पाहिजे. माझी आराधना कर-

ण्याच्या इच्छेनें तुम्ही मोठें तप केलेंत. यास्तव आतां त्याचें फल भोगा. हा पितामह व तुम्ही सर्व देव शांत चित्तानें मला उद्देशून यज्ञ करा. यज्ञांत सर्व भाग मला द्या. म्हणजे अहो ईश्वरांनों मी तुमच्या अधिकारांप्रमाणें तुमचें कल्याण करीन. ”

देवाधिदेवाचें हें भाषण ऐकून ते सर्व देव व ऋषी संतुष्ट झाले.त्यांनीं वेदोक्तपद्धतीनें वैष्णव यज्ञ केला. त्या सत्रांत ब्रह्मदेवानें आपला भाग कल्पिला. देव व देवर्षी यांनींही आपापले भाग कल्पिले; आणि परात्पर देवाला ते निवेदन केले. तेव्हां तो वरद देवदेव त्या सर्व देवांस म्हणाला “ तुमच्यांपैकीं ज्यानें जो भाग कल्पिला तो मला पोंचला. त्यामुळें मी प्रसन्न झालों आहें. आतां मी तुम्हांला त्याचें आवृत्तिलक्षण–पुनर्जन्मरूप फल सांगतों. अहो देवांनो, हें तुमचें लक्षण माझ्या प्रसादानें उद्भवलें आहे. तुम्हीं प्रत्येक युगामध्यें प्रवृत्ति-फलाला पात्र व्हा आणि स्वतः यज्ञ करा. तुम्हीं या यज्ञांत भागांची जशी कल्पना केली आहे तशीच इतर करतील. त्यामुळें तुमची वृद्धि होईल. तुम्हीं त्या यजमानाचें पोषण करा. मानवांनीं यज्ञांच्या योगानें तुमचें पोषण केलें असतां तुम्हीं मला संतुष्ट करा. याप्र-माणें यज्ञभागांनीं परिपुष्ट होऊन तुम्ही लोकांचें धारण करा.वेद व औषधींसह यज्ञ यासाठींच उत्पन्न केलेले आहेत. मीं तुम्हांला प्रवृत्तिगुणयुक्त निर्माण केलें असून कल्पाच्या अन्तापर्यंत तुम्ही आपापल्या अधिकाराप्रमाणें लोकहित करीत रहा. मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य पुलह, क्रतु व वसिष्ठ हे सात मानसपुत्र मुख्य वेदवेत्ते व वेदाचार्य कल्पिलेले आहेत. हे प्रवृत्तिधर्माचें अनुष्ठान करणारे असून त्यांना प्राजापत्य अधिकारावर नेमलेले आहे. हा क्रियावानांचा मार्ग आहे. तो लोकांची सृष्टि करणारा आहे.”

याप्रमाणें रजोगुणी लोकांचा प्रवृत्तिमार्ग सांगून सत्त्वप्रधान लोकांचा निवृत्तिमार्ग सांग-तात—“ सन, सनत्सुजात, सनक, सनंदन, सनत्कुमार, कपिल, व सनातन हे सात मानसपुत्र जन्मतःच ज्ञानी झाले. ते निवृत्तिधर्मामध्यें स्थित होते. तेच मुख्य योगवेत्ते, सांख्यज्ञानविशारद, धर्मशास्त्रांतील आचार्य, व मोक्षधर्मप्रवर्तक आहेत. हा निवृत्तिमार्ग क्रियावानांना–प्रवृत्तिमार्गामध्यें रत असलेल्या लोकांना दुर्लभ आहे, कारण अत्यंत सात्त्विक लोकांनाच तो मार्ग सुलभ असतो. ” इत्यादि.

याच अध्यायाच्या उपसंहारामध्यें—“एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः ॥ ९८ यज्ञे-ष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा । निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षय्यधर्मिणाम् ॥ प्रवृत्ति-धर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम्”॥ ९९ ॥ असें म्हटलें आहे. हे राजा, याप्रमाणें हा सनातन पद्मनाभ यज्ञांमध्यें नित्य अग्रहर–भागीदार व यज्ञकर्ता सांगितला आहे. तो निवृ-त्तिधर्मामध्यें स्थित आहे.निवृत्तिधर्म ही अक्षय्य धर्मी लोकांची–मुमुक्षूंची गति आहे. ह्यानेंच लोकांची सात्त्विक, राजस व तामस अशी विचित्रता करून प्रवृत्ति धर्म केले आहेत, असा त्याचा भावार्थ आहे.

यावरून गीतारहस्यकार ज्या नारायणीयधर्माला प्रवृत्तिपर समजतात तो वस्तुतः कसा आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. त्याचप्रमाणें प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग असे दोन मार्ग सृष्टीच्या आरंभापासूनच जरी सुरू झालेले असले तरी त्यांचे अधिकारी क्रमानें राजस व सात्त्विक जीव आहेत. ब्रह्मादि देवांना कल्पाचे अधिकारी करून ईश्वरानें आधिकारिक

बनविलें आहे. म्हणजेच त्यांना जगाच्या निर्वाहाकरितां नेमलें आहे. त्यामुळें त्यांना प्रवृत्ति करणें भाग आहे. पण त्यावरून प्रवृत्ति निवृत्तिमार्गाच्या बरोबरीची निष्ठा आहे, व ती प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर करण्यास योग्य अशी निष्ठा आहे, हें म्हणणें सर्वथा अयुक्त होय.

निवृत्तिमार्गांतील निष्काम ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें लोकपितामह ब्रह्माही दुःखी आहे. कारण तोही आपल्या प्रारब्धानुसार प्रवृत्तीमध्यें नियंत्रित झालेला असतो. हें म्हणणें आमच्या पदरचें नाहीं. तर योगवासिष्ठांत श्रीवसिष्ठांनींच तसें म्हटलें आहे. शिवाय उपनिषदांतही अग्नि, सूर्य, वायु, यम इत्यादि देवसुद्धां परमात्म्याच्या भीतीनें आपापलीं नियत कार्यें करितात, असें वर्णन आहे. त्यावरून प्रवृत्ति, मग ती ब्रह्मदेवाची असो कीं एखाद्या क्षुद्र जीवाची असो, ती ईश्वराच्या नियतीमुळें होत असते; व ईश्वराच्या नियतीनें नियत झालेला जीव साक्षात् चतुर्मुख जरी असला तरी तो बद्धच होय; मुक्त नव्हे. अशा बद्धाकरितां निवृत्तिमार्ग नाहीं. तर त्या सर्वांचा आत्मा होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षुंकरितां निवृत्तिमार्ग आहे. त्यामुळें "ब्रह्मदेव कर्म करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हांच जरी सृष्टीची सुरवात झाली" (गीता र. ३१३) असली व ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत प्रायः सर्व जीव तिचेच गुलाम असले तरी गीतेंतच सांगितल्याप्रमाणें सहस्रावधि मनुष्यांतील जो एखादाच तिला कंटाळला असेल, ज्याला सृष्टिचक्राच्या फेऱ्यांतून सुटून आवृत्तिरहित स्थानीं जावयाचें असेल, म्हणजेच ज्याला संसारांतून मुक्त व्हावयाचें असेल त्याच्यासाठीं निवृत्ति हाच एक मार्ग आहे. प्रवृत्ति हा त्याच्यासाठीं ईश्वरानें नियत केलेला मार्ग नव्हे. कारण शांतिपर्वांतच (मद्रासप्रत अ. २१९) "प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः" असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

'प्रवृत्ति' या शब्दाचा अर्थच संसारप्रवर्तक चेष्टा असा आहे व 'निवृत्ति' म्ह० संसाराची निवृत्ति करणारा धर्म. मरीच्यादिकांनीं ज्या धर्माचें अनुष्ठान केलें तो प्रवृत्ति धर्म होय, व यज्ञ हें त्याचें स्वरूप असून त्याचें फल स्वर्ग आहे. स्वर्ग हें फल संसारांतर्गतच असल्यामुळें तो मोक्ष नव्हे. प्रवृत्तिहि विहित व निषिद्ध अशी दोन प्रकारची असून विहित प्रवृत्तीचें उत्कर्ष—अभ्युदय हें फल आहे व निषिद्ध प्रवृत्तीचें अधःपात—अधोगति हें फल आहे. अर्थात् विहितधर्मही पुनरावृत्तीला प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. म्हणून प्रवृत्तिहि एक प्रकारचा अधर्म ठरते. पण जी प्रवृत्ति 'मी हिचा कर्ता आहें' अशा भावनेनें होते तीच फलाचें निमित्त होते. म्हणजे साहंकार प्रवृत्तीमुळेंच पुनरावृत्ति होते. 'मी कर्ता आहें' या भावनेनें होणारें शुभ किंवा अशुभ कर्मच पुढचा उत्तम किंवा अधम जन्म देतें. यास्तव मनुष्यानें आपली प्रवृत्तिही जर निरभिमान केली तर ती प्रवृत्तिही निवृत्ति होते. कारण तसें—कर्तृत्वाभिमान सोडून केलेलें—शुभ शास्त्रीय कर्म पुनर्जन्माला कारण होत नाहीं. निरभिमान प्रवृत्ति हाच गीतेंत सांगितलेला धर्म आहे; व तो पुनरावृत्तीला कारण होणारा नसल्यामुळेंच निवृत्त धर्म आहे. या आमच्या म्हणण्याला मनूचें वचन प्रमाण आहे व त्याचा आम्ही वर [पृष्ठ १७६] उल्लेखही केला आहे. नारायणीय धर्मही निष्काम प्रवृत्तिरूप आहे; कारण मद्रासप्रत अ. ३५० यांत—"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम् ॥ ३३ तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् " ॥ ३५ ॥ असें म्हटलें आहे. त्याचा भावार्थ—माझे भक्तजन चार प्रकारचे आहेत. त्यांतील जे अनन्यदेवता

असतात म्हणजे ज्यांची देवता मी एकच आहें असे एकान्ती भक्त श्रेष्ठ होत. त्या निष्काम कर्मे करणारांची मीच गति आहें. बाकी राहिलेले जे तीन भक्त ते फलाची इच्छा करणारे म्हणून मानलेले आहेत. त्या सर्वांचा च्युत होणें हा धर्म आहे. म्हणजे ते वारंवार जन्म घेतात व उत्तम फलापासून च्युत होतात. पण त्यांतील चवथा ज्ञानी श्रेष्ठ फलाला पात्र होतो. श्रीमद्भगवद्गीतेंतही चार प्रकारचे भगवद्भक्त सांगून त्यांतील अनन्यभक्त ज्ञानी श्रेष्ठ आहे व तो माझा आत्माच आहे, असें म्हटलें आहे.

रहस्यकारांनीं भगवान् बादरायण व्यास व श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपाद हेही प्रवृत्ति करणारे होते. कारण व्यासांनीं ‘ परक्षेत्रामध्यें पुत्रोत्पत्ति केली व महाभारत लिहिलें आणि आचार्यांनीं अलौकिक ज्ञानानें व उद्योगानें धर्मसंस्थापना केली ’ गी. र. ३१३ असें म्हटलें आहे; दुसऱ्या एका प्रसंगीं ‘आचार्य व श्रीरामदासस्वामी यांना कर्मयोगी म्हटलें आहे. ’ (पृ.३०१) पण आचार्यही जर कर्मयोगी तर संन्यासी कोण ? व त्याचें लक्षण काय ? सर्व प्रवृत्ति सोडणें, शरीर व इंद्रियें यांची चेष्टाच बंद करणें, हें जर संन्याशाचें लक्षण असेल तर आजपर्यंत एकही संन्यासी झाला नाहीं; सर्वच कर्मयोगी होते, असें मानणें भाग आहे. कारण व्यासांपासून आचार्यांपर्यंत जे अनेक निवृत्तधर्मी लोक झाले ते तर राहूंच द्या ! पण आचार्यांनंतर झालेल्या संन्याशयांनींही आपलीं शरीरें खांबासारखीं निश्चेष्ट केलीं होतीं असें आम्हांला वाटत नाहीं. पद्मपाद, सुरेश्वराचार्य, शंकरानन्द, विद्यारण्य, आनन्दज्ञान, मधुसूदनसरस्वती, चित्सुखाचार्य, इत्यादि सर्वांनीं संन्यास आश्रम स्वीकारल्यानंतरही यथाशक्ति ग्रंथलेखन, उपदेश, भिक्षाचरण, संचार इत्यादि कार्ये केल्याचा पुरावा मिळतो. आधुनिक संन्यासाश्रमी लोकही यथाशक्ति ग्रंथलेखन, उपदेश इत्यादि करितात, असेंच आढळतें. कारण तसें जर नसतें तर वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न झाला असता. महाराष्ट्रांत सांप्रतकाळींही प्रस्थानत्रयाचें सांप्रदायिक पद्धतीनें अध्ययन केलेले जे दहा-पांच शास्त्री आढळतात तेही परमहंस परिव्राजकांच्या कृपेचेंच फळ आहे. भिक्षाचरण व संचार हीं सुद्धां जर प्रवृत्तिच असेल तर सर्व संन्यासी कर्मयोगीच आहेत, असें म्हणणें भाग आहे. कारण संन्यासआश्रमाचें महत्त्व जाणून केवळ पुरुषार्थासाठीं त्याचा अंगीकार करणारा प्रत्येक पूज्य संन्यासी यथाशक्ति व यथामति गृहस्थादिकांवर वेदान्ततत्त्वोपदेशाच्या द्वारा उपकार करीतच असतो, असा आमचा अनुभव आहे. यास्तव आचार्य व व्यास यांच्यापर्यंत दूर न जातां थोड्याच वर्षांपूर्वीं समाधिस्थ झालेल्या वाईच्या परमपूज्य प्रज्ञानन्दस्वामींनाही कर्मयोगी म्हणावें लागेल ! पण स्वतः त्या स्वामींना आपण कर्मयोगी आहों, असें वाटत नव्हतें. त्याचप्रमाणें आचार्यांनाही जर कोणी कर्मयोगी म्हणूं लागला तर ‘ हा आपल्यावर मिथ्या आरोप केला जात आहे,’ असें ते निःशंयपणें म्हणतील !

पण कर्मे करीत असतांनाही कर्मयोगी न म्हणून घेण्याचें कारण काय ? याचा विचार करणें भाग आहे. संन्यास या शब्दाचा अर्थ “ सर्व कर्मांचा त्याग करून, वनांत झाडाखालीं जाऊन बसणें व निंबाचा पाला खाणें,” असा नसून वर्णाश्रमविहित कर्मे स्वर्गादि उत्तम लोक देणारीं आहेत, पण त्या कर्मांमुळें मिळणारें प्रत्येक फल क्षयी असतें; यास्तव तसल्या अनित्य फलाची मला गरज नाहीं, मला नित्य सुखाची गरज आहे, असें ज्याला वाटतें त्या विरक्त जिज्ञासूला चित्तशुद्धि व ज्ञान यांच्या ध्यानादि व श्रवणादि

साधनांचा अभ्यास निर्विघ्नपणें करतां यावा, म्हणून गृह, स्त्री व पुत्रादि परिग्रह, शिखा, यज्ञोपवित, अग्नि, हीं कर्मसाधनें, अग्निसाध्य श्रौत-स्मार्त कर्मे व इतर पूर्त व दत्त कर्में यांचा त्याग म्हणजेच गृहस्थाश्रमाच्या कर्मांचा, परिग्रहाचा व कर्मसाधनांचा त्याग करणें हा संन्यास आहे. अशा तऱ्हेचा संन्यास आचार्यांनीं केला होता. म्हणून ते कर्मयोगी नव्हेत. कारण गृहस्थच कर्मयोगी होऊं शकतात. पण निष्कामकर्मयोग्याला प्रवृत्तिमार्गी म्हणतां येत नाहीं. कारण तो स्वर्गादिकांकरितां यज्ञयागादि करीत नाहीं, तर चित्तशुद्धीकरितां परमात्मपरायण होऊन निरहंकारानें नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित्त व उपासना कर्में करतो व काम्य आणि निषिद्ध कर्में सोडतो. नित्यनैमित्तिक कर्मांचेंहि फल इच्छीत नाहीं. यास्तव 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।' 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः।' 'एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानि०' (अ. १८. २ व ६.) इत्यादि वचनांत सांगितल्याप्रमाणें काम्य कर्मांचा त्याग, सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग व कर्मांविषयींची आसक्ति—प्रेम व फल यांचा त्याग कर्मयोगीही करतोच. त्यामुळें त्याचें तें कर्मानुष्ठान पुनर्जन्माला कारण होत नाहीं; तर चित्तशुद्धीला व चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होतें; ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा तें मोक्षालाही कारण होतें. यास्तव निष्काम कर्मयोग ही प्रवृत्ति नव्हे, तर निवृत्ति आहे. भगवद्गीतेंत अर्जुनाला योगस्थ म्हणजे समत्वबुद्धियुक्त होऊन कर्में करावयास सांगितलें आहे; व 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' या वचनांत तो क्रमानें मुक्त होतो, असें म्हटलें आहे. यास्तव भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेला योग संसारप्रवर्तक नसून ज्ञानाच्या द्वारा संसारनिवर्तक आहे, हें निर्विवाद आहे. भगवद्गीतेंत म्हणजेच हरिगीतेंत यतिधर्मही सांगितला आहे, असें नारायणीयांतच म्हटलें आहे. [गीतार. पृ. १०] त्यावरून गीताशास्त्र प्रवृत्तिपर आहे, हें म्हणणें अयोग्य ठरतें. तसेंच, 'गीतेंतला योग म्ह० प्रवृत्त कर्मयोग भागवतधर्मांतला आहे,' हें म्हणणेंही तितकेंच अयोग्य आहे.

पुढें गीतेंतील सूर्य, मनु व इक्ष्वाकु यांची परंपरा नारायणीयांतील परंपरेशीं जुळत नाहीं, त्यामुळेंहि नारायणीयांतील धर्म व गीतेंतील धर्म एक नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—" विस्तारभयास्तव गीतेंत त्याची संप्रदायपरंपरा सृष्टीच्या मुळारंभापासून दिली नाहीं. विवस्वान्, मनु, इक्ष्वाकु या तिघांचाच उल्लेख केला आहे. पण याचा खरा अर्थ काय हें नारायणीय धर्माची सर्व परंपरा पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिसून येतें. ब्रह्मदेवाचे एकंदर जन्म सात. त्यांपैकीं पहिल्या सहा जन्मांतील नारायणीय धर्माच्या परंपरेचें वर्णन संपल्यावर ब्रह्मदेवाच्या सातव्या म्ह० प्रस्तुतच्या जन्मांतलें कृतयुग समाप्त होऊन ' त्रेतायुगारंभीं विवस्वानानें मनूस हा धर्म दिला. मनूनें इक्ष्वाकूस दिला. इक्ष्वाकूपासून पुढें सर्व लोकांत पसरला त्याबरोबरच संन्यास धर्मही तुला पूर्वी भगवद्गीतेंत सांगितला आहे, ' असें नारायणीय धर्मांतच पुनः वैशंपायनानें जनमेजयास सांगितलें आहे. यावरून ज्या द्वापरयुगाचे अखेरीस भारतीयुद्ध झालें, त्याच्या पूर्वीच्या त्रेतायुगापुर्तीच भागवतधर्माची परंपरा गीतेंत वर्णिली आहे. विस्तारभयास्तव जास्त वर्णन केलेलें नाहीं, असें दिसून येतें. " पण हें समर्थन मुळींच समाधानकारक नाहीं. कारण गीतेंत जी परंपरा सांगितली आहे, ती अपुरी किंवा त्रेतायुगाच्या आरंभींची आहे, अशी कल्पना करण्यास कांहीं आधार नाहीं. भगवान् " मीं हा योग सूर्याला सांगितला, सूर्यानें वैव-

स्वत मनूला सांगितला, व मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला, अशा परंपरेनें राजर्षि या योगाला जाणत होते, पण सांप्रतकाळीं दीर्घकालानें हा योग विच्छिन्नसंप्रदाय झाला, " इतकेंच सांगत आहेत. त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तशी कांहींच कल्पना होत नाहीं. उलट "माझे व तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेले आहेत " (श्लो. ५) यावरून ब्रह्मदेवाच्या सातव्या जन्मांतील त्रेतायुगाच्या आरंभींची परंपराच भगवानांनीं येथें सांगितली आहे, असें म्हणणें अयोग्य दिसतें. कारण सांख्य व योग किंवा निवृत्ति व प्रवृत्ति हे मार्ग जगाच्या आरंभीं ईश्वरानेंच उत्पन्न केले आहेत, त्यामुळें रहस्यकारांचें म्हणणें ग्राह्य वाटत नाहीं.

रहस्यकारांनीं पुन: " हा भागवत धर्म म्हणजेच योग किंवा कर्मयोग होय आणि मनूला कर्मयोगाचा उपदेश केल्याची ही कथा गीतेंतच आली आहे, असें नाहीं; तर भागवत पुराणांत (भाग. ८. २४. ५५) या कथेचा उल्लेख असून मत्स्यपुराणाच्या ५५ व्या अध्यायांत मनूस उपदेशिलेल्या कर्मयोगाचें महत्त्वहि वर्णिलें आहे, " असें म्हटलें आहे. यास्तव आपण भागवतांतील कर्मयोग कोणत्या स्वरूपाचा आहे तें पाहूं. वरील भागवतांतील अध्यायांत असे श्लोक आहेत—श्रीशुक उवाच–"इत्युक्तवन्तं नृपतिं भगवानादिपूरुष:। मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् । सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषत: ॥५५॥ अश्रौषीदृषिभि: साकमात्मतत्त्वमसंशयम् । नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥५६॥ " अर्थ—असें बोलणाऱ्या राजाला महासागरांत विहार करणारा मत्स्यरूपी भगवान् आदिपुरुष तत्त्व सांगता झाला. ५४. तो सांख्ययोगक्रियायुक्त दिव्य पुराणसंहिता (मत्स्यपुराण) म्हणजे आत्मगुह्यच सत्यव्रत राजर्षीला अशेषत: सांगता झाला. ५५ तो नावेंत बसलेला सत्यव्रत राजा ऋषींसहवर्तमान निश्चित आत्मतत्त्व–भगवानानें सांगितलेलें सनातन ब्रह्म ऐकता झाला. ५६.

यावरूनही रहस्यकारांच्या म्हणण्यापेक्षां आमचें म्हणणेंच अधिक सिद्ध होत आहे. कारण येथें ' सांख्ययोगक्रियावतीं ' असें पद आहे; व आम्ही ' इमं विवस्वते योगं ' येथील योग म्हणजे दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलेला निष्ठाद्वययुक्त योग, केवल कर्मयोग नव्हे, असें म्हणतों. रहस्यकार ' योगं ' म्हणजे नुसता ' कर्मयोग ' म्हणतात; व त्याला प्रमाण म्हणून वरील श्लोक देतात. पण त्यांत तर मनूला मत्स्यरूपी आदिपुरुषानें सांख्ययोगक्रियावती संहिता सांगितली, असें म्हटलें आहे व तिलाच पुढें तत्त्व, आत्मगुह्य, आत्मतत्त्व, सनातन ब्रह्म म्हटलें आहे. त्यावरून नारायणीयांतील परंपराही केवल कर्मयोगाची नाहीं तर ज्ञान व कर्मयोग एतद्रूप आहे, हें निर्विवाद ठरतें.

आतां मत्स्यपुराणाचा पंचावन्नावा अध्याय पाहूं या. येथील आनन्दाश्रमांत छापलेल्या मत्स्यपुराणाच्या प्रतींत बावन्नाव्या अध्यायांत योगमाहात्म्य वर्णिलें आहे. रहस्यकार ह्मणतात तो हाच अध्याय असला पाहिजे. पण त्यावरून रहस्यकारांच्या ह्मणण्यापेक्षां आचार्यांच्या ह्मणण्यासच अधिक पुष्टि मिळते. कारण त्यांत असे श्लोक आहेत—सूत उवाच— "एवमेकार्णवे तस्मिन्मत्स्यरूपी जनार्दन: । विस्तारमादिसर्गस्य प्रतिसर्गस्य चाखिलम् ॥ २ ॥ कथयामास विश्वात्मा मनवे सूर्यसूनवे । कर्मयोगं च सांख्यं च यथावद्विस्तरान्वितम् " ॥३॥ अर्थ—याप्रमाणें त्या एकसमुद्रांत मत्स्यरूपी विश्वात्मा जनार्दन सूर्यपुत्र मनूला म्हणजे वैवस्वत मनूला आदिसर्गाचा व प्रतिसर्गाचा सर्व विस्तार व त्याचप्रमाणें सविस्तर कर्मयोग

आणि सांख्य यथावत् सांगता झाला २. ३. त्यानंतर ऋषींनीं "सूता, कर्मयोगाचें लक्षण ऐकण्याची आमची इच्छा आहे," असें म्हटलें असतां पुनः सूत म्हणाला—"कर्मयोगं च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते ॥ ५ ॥ कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमं पदम् । कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ॥ ६ ॥ तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् ।" अर्थ—विष्णूंनीं जसा सांगितला आहे तसा कर्मयोग मी तुम्हांला सांगतों. सहस्रावधि ज्ञानयोगांहूनही कर्मयोग प्रशंसा केला जातो. ५. कारण ज्ञान कर्मयोगामुळें होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळें तें परमपद प्राप्त होतें. याप्रमाणें ब्रह्म कर्मजन्य ज्ञानापासून होणारें आहे. कर्मावांचून ज्ञान नाहीं. ६ यास्तव कर्मामध्यें युक्तचित्त असलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो. इतकें सांगून पुनरपि "त्या कर्मयोगांत आठ आत्मगुण प्राधान्येंकरून संस्थित आहेत. १ सर्व भूतांवर दया, २ क्षमा, ३ आतुराचें रक्षण, ४ त्याचप्रमाणें लोकांची असूया न करणें, ५ अंतर्बाह्य शौच, ६ आयासरहित कार्यांमध्यें शुभाचरण करणें, ७ उपार्जित द्रव्याविषयीं अकृपणता, व ८ परद्रव्य आणि परस्त्री यांविषयीं सर्वदा अस्पृहा, हे पुराणवेत्त्यांनीं आठ आत्मगुण सांगितले आहेत. नंतर या असल्या आत्मगुणयुक्त कर्मयोगाविषयीं असें म्हटलें आहे.—"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः॥ ११॥ कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ।" अर्थ—हाच क्रियायोग ज्ञानयोगाचा साधक आहे. कर्मयोगावांचून ज्ञान येथें कोणालाही झालेलें दिसत नाहीं. यावरून कर्मयोग स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे; तें ज्ञानयोगाचें अंग नव्हे, असें जें रहस्यकारांनीं रहस्यांत वारंवार म्हटलें आहे, तें अप्रामाणिक आहे. असो; त्यानंतर कर्मयोगाचें स्वरूप असें सांगितलें आहे.— "श्रुतिस्मृतिप्रोक्त धर्माचें अनुष्ठान यत्नानें करावें; देवता, पितर, मनुष्य, भूतें व ऋषी यांचें प्रत्यहीं यज्ञांनीं तर्पण करावें. स्वाध्यायानें म्ह० ब्रह्मयज्ञानें ऋषींचें तर्पण करावें; होमांच्या योगानें देवांचें तर्पण करावें, श्राद्धांच्या योगानें पितृतर्पण करावें, अन्नदानांनीं मनुष्यांचें म्हणजे अतिथींचें तर्पण करावें व बलिदानांनीं इतर हीन प्राण्यांचें तर्पण करावें. पांच प्रकारचे हिंसादोष घालविण्याकरितां हे पांच यज्ञ सांगितलेले आहेत. उखळ-मुसळ, पाटावरवंटा, चूल, पाणी भरून ठेवण्याचें पात्र व केरसुणी हीं गृहस्थाच्या घरांतील पांच हिंसास्थानें आहेत. त्यांच्यामुळें गृहस्थ स्वर्गास जात नाहीं. म्हणून त्यांच्या पापाचें परिमार्जन करण्यासाठीं पांच यज्ञ सांगितलेले आहेत. गर्भाधानादि जे तीस संस्कार सांगितलेले आहेत त्यांनीं युक्त असलेलाही जो पुरुष वरील आठ आत्मगुणांनीं रहित असतो तो मोक्षाला समर्थ नसतो. तस्मात् आत्मगुणांनीं युक्त होऊन वेदोक्त कर्म करावें. स्वतःच्या धनानें गोब्राह्मणांचें सर्वदा हित करावें. दानें, पूजेचे उपचार, व्रतें, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें यथाविधि सर्व देवमय शिवाचें पूजन करावें. कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, वसु, इत्यादि या सर्व अतींद्रिय, शांत, सूक्ष्म, अव्यक्त, सनातन, जगन्मूर्ति वासुदेवाच्या विभूती आहेत." इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें स्वरूप सांगून शेवटीं— "इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवत्सलस्य । विकर्मभीतस्य सदा न किंचित्प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके ॥ २६ ॥" असा उपसंहार केला आहे. याप्रमाणें क्रियायोगामध्यें परायण असलेल्या, वेदान्तशास्त्राच्या स्मृतीविषयीं प्रेम बाळगणाऱ्या व सदा निषिद्ध कर्माला भ्यालेल्या पुरुषाला या लोकीं किंवा परलोकीं कांहीं एक प्राप्तव्य नसतें. या

कर्मयोगाच्या प्रशंसेप्रमाणेंच पुढें ठिकठिकाणीं सांख्ययोगाचेंही वर्णन आहे. शिवाय १६७ व्या अध्यायांत मार्कंडेयाला आपल्या संज्ञा सांगत असतांना "अहं सांख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परमं पदम् । अहमिज्या क्रिया चाहमहं विद्याधिपः स्मृतः ॥" ५६ असें म्हटलें आहे. त्यावरून भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं सांगितलेला योग केवल कर्मयोग नसून भागवताच्या आठव्या स्कंधांत म्हटल्याप्रमाणें 'सांख्ययोगक्रियारूप' आहे, हें निर्विवाद सिद्ध होतें. अर्थात् आचार्यांनीं या श्लोकाच्या व्याख्यानांत 'अध्यायद्वयेनोक्तं योगं' असें जें म्हटलें आहे तेंच अगदीं युक्त आहे.

पण यावर 'गीतेंत यतींचाही धर्म सांगितला आहे' असें 'यतीनां चापि यो धर्मः स हरिगीतासु कथितः' यावरूनच सिद्ध होतें, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—"परंतु सांख्य व योग या दोन निष्ठांची परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवत धर्माच्या निरूपणांतच सांख्य किंवा संन्यासनिष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होत असल्यामुळें (गी. र. पृ. ४६५.) भगवद्गीतेंत यतिधर्म म्ह० संन्यासधर्मही वर्णिला आहे; असें वैशंपायनानें म्हटलें आहे." एकूण भागवतधर्मांत पर्यायानेंच कां होईना पण सांख्य–संन्यास-निष्ठेचा समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येथें म्हणतात हें भाग्यच म्हणावयाचें ! तथापि 'यतीनां चापि०' या वाक्याची ही व्यवस्था समाधानकारक नाहीं. यतींचा धर्मही हरिगीतेंत मीं तुला सांगितला आहे, असें वैशंपायन जनमेजयास नारायणीयधर्मांतच सांगत असतांना संन्यासधर्माचा कर्मयोगाच्या निरूपणांत पर्यायानें किंवा साहजिकरीत्या समावेश होऊन जातो हें म्हणणें किती 'लटपटीत' आहे याचा विचार वाचकांनींच करावा. "सांख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग हें समीकरण" कागदावर जरी मांडतां आलें (गी. र. पृ. ४६५) तरी युक्तिसिद्ध नाहीं. कारण सांख्य म्ह० संन्यास व निष्काम कर्म यांचें समीकरण आचरणांत येणार कसें ? पण गीतारहस्य हें नुस्तें कल्पनाप्रधान असल्यामुळें त्यांत शक्याशक्यतेची फारशी पर्वाच केलेली दिसत नाहीं ! "मनुस्मृतींत सहाव्या अध्यायांत प्रथम यतींचा-संन्यासाश्रमाचा धर्म सांगितल्यावर त्याचा विकल्प या नात्यानें 'वेदसंन्यासिकांचा कर्मयोग' या नांवानें गीतेंतील किंवा भागवतधर्मांतील कर्मयोगाचें वर्णन असून 'निःस्पृहपणानें स्वकार्य करीत राहण्यानें शेवटीं परमसिद्धि मिळते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कर्मयोग मनूसहि ग्राह्य होता असें उघड दिसून येतें. इतर स्मृतिकारांसहि हा मान्य होता" पृष्ठ ६६६. रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतींत यतींचा व वेदसंन्यासिकांचा धर्म सांगितला आहे, ही गोष्ट खरी, पण वेदसंन्यासिकांचा धर्म हाच गीतेंतील किंवा भागवत धर्मांतील कर्मयोग आहे, या म्हणण्यास मुळींच आधार नाहीं. मनुस्मृतीच्या सहाव्या अध्यायांत 'एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनां। वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत' ८६ म्ह० कुटीचक, बहूदक, हंस व परमहंस या चार प्रकारच्या यतींचा हा साधारण धर्म तुम्हांला सांगितला. आतां वेदसंन्यासिकांचा म्ह० कुटीचकनांवाच्या विशेषयतींचा असाधारण कर्मयोग म्ह० कर्मसंबंध ऐका, असें म्हणून ८७ व्या श्लोकांत चारी आश्रम गृहस्थापासून झालेले आहेत, असें म्हटलें आहे. या चारी आश्रमांचें यथाशास्त्र क्रमानें सेवन केलें असतां ते आश्रमच ब्राह्मणाला परम गतीला पोंचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आश्रमांचें पोषण करीत असल्या-

मुळें सर्वांत श्रेष्ठ ८९;जशा सर्व नद्या व नद समुद्रामध्यें स्थिर होतात त्याप्रमाणें सर्व आश्रम गृहस्थापाशीं अवस्थित होतात. ९०. या चारी आश्रमांच्या द्विजांनीं दशलक्षणक धर्माचें प्रयत्नानें सेवन करावें. ९१. संतोष, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इंद्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, आत्मज्ञान, सत्य व अक्रोध, हें दशक धर्मलक्षण आहे ९२ जे ब्राह्मण धर्माच्या या दहा लक्षणांचें अध्ययन करितात, व आत्मज्ञानाला उपकारक होण्यासाठीं त्यांचें अनुष्ठान करितात, ते परम गतीला पोंचतात ९३. या दशलक्षणक धर्माचें शांत मनानें अनुष्ठान करणाऱ्या द्विजानें गृहस्थाश्रमांतच यथाविधि उपनिषदांचें गुरुमुखानें श्रवण करून देव, पितर व ऋषि यांच्या ऋणांतून मुक्त होऊन संन्यास करावा. ९४ असें वर्णन करून “ संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् । नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्” ९५ असें विधान केलें आहे. त्याचा अर्थ–गृहस्थाला अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेल्या अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा परित्याग करून प्राणायामादिकांच्या योगानें अज्ञात पापांचा नाश करून, इंद्रियांचा निग्रह करून, उपनिषदांचा अभ्यास करीत पुत्राच्या गृहांत त्यानें दिलेल्या अन्न-वस्त्रादिकांवर उपजीविका करीत सुखानें रहावें. हाच तो वेदसंन्यासिक किंवा कुटीचक यांचा असाधारण धर्म असून तोच सांगण्याची प्रतिज्ञा वर ८६ व्या श्लोकांत केली आहे. नंतर–“ एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकर्मपरमोऽस्पृहः । संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ” ९६ याप्रमाणें अग्निहोत्रादि गृहस्थकर्मांचा त्याग करून आत्मसाक्षात्काररूप जें स्वकार्य त्यालाच प्रधान मानून स्वर्गादिकांविषयीं निःस्पृह होऊन संन्यासानें पापाचा नाश करून द्विज ब्रह्मसाक्षात्कारानें मोक्षरूप परमगतीला प्राप्त होतो. यावरून रहस्यकार आपल्या सिद्धान्ताला ज्याचा आधार दाखवितात तोच मूळ ग्रंथ त्यांच्या विरुद्ध कसा असतो व आचार्यांच्या भाष्याला तोच किती अनुकूल असतो, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. सांप्रदायिक दृष्टि सोडल्याचाच हा परिणाम आहे. ८६ व्या श्लोकांतील ‘कर्मयोग ’ हा शब्द व ९६ व्या श्लोकांतील ‘स्वकर्मपरमः ’ हा शब्द पाहतांच रहस्यकार मनु आपल्यालाच अनुकूल आहे, असें समजले. पण ‘ वेदसंन्यासिकानां ’ ८६ ‘ संन्यस्य सर्वकर्माणि ’ ९५ ‘ एवं संन्यस्य कर्माणि ’ ९६ या शब्दांकडे त्यांनीं मुळींच पाहिलें नाहीं. एकंदरींत रहस्यकारांची शास्त्रीय ग्रंथ लिहिण्याची पद्धति अपूर्व खरी !!

पुढें इतर स्मृतिकारांचाहि असाच आशय आहे, असें म्हणून त्यांनीं गीतारहस्याच्या ६० ते ६३ पृष्ठांचा जो हवाला दिला आहे तो पाहतां नृसिंहपुराण, हारीतस्मृति व योगवासिष्ठ यांतील “यथाश्वा रथहिनाश्च रथाश्चाश्वैर्विना यथा। एवं तपश्च विद्या च उभावपि तपस्विनः॥ यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतं । एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥ द्वाभ्यामेव हि पक्षाभ्यां यथा वै पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥” हीं वचनें आढळतात. पण त्यांवरून रहस्यकार म्हणतात तसलाच कर्मयोग ऊर्फ ज्ञानकर्मसमुच्चय गीता, भागवत धर्म किंवा मनु इत्यादिकांसही मान्य आहे,हें कसें ठरतें ? आणि असलाच कर्मयोग त्या सर्वांस मान्य होता हें जर खरें आहे तर रहस्यकारांपूर्वी आचार्यांदि जे मोठमोठे असंख्य पंडित झाले त्यांना तो कसा दिसला नाहीं ? कीं तो दिसत असूनहि त्यांनी–त्या सर्वांनींच–मुद्दाम विपर्यास केला. पण तसें करण्यांत त्यांना फायदा काय होता ? लोकांना खरा शास्त्रार्थ न सांगतां त्यांना उन्मार्गाला लावण्यासाठींच त्यांचा जन्म होता कीं काय?

पण ज्या अर्थीं प्राचीन पंडितांपैकीं कोणीच रहस्यकारांच्या कर्मयोगास अनुकूल नाहींत त्या अर्थीं ' त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ' या न्यायानें एकट्या रहस्यकारांचाच कर्मयोग काल्पनिक आहे, असें म्हणावें लागतें. वरील वचनांचा भावार्थ इतकाच कीं, रथाला घोड्यांची व घोड्यांना रथाची, अन्नाला मधाची व मधाला अन्नाची जशी गरज असते त्याप्रमाणें ज्ञानाला तपाची व तपाला ज्ञानाची गरज असते. पक्ष्याला एकाच पंखानें उडतां येत नाहीं, तर दोन्ही पंखांनींच तो आकाशांत उडून जातो त्याप्रमाणें नुसत्या ज्ञानानें किंवा नुसत्या कर्मानें ब्रह्म प्राप्त होत नाहीं, तर ज्ञान व कर्म यांच्या योगानेंच ब्रह्मप्राप्ति होते. पण यावरून रहस्यकार म्हणतात तसला म्ह० ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें आमरणान्त सांसारिक कर्मे केलीं पाहिजेत, अशा स्वरूपाचा कर्मयोग कसा सिद्ध होतो? वरील श्लोकांत तप व ज्ञान आणि कर्म व ज्ञान या दोन्हींची आवश्यकता आहे, असें म्हटलें आहे व तें बरोबरही आहे. कारण कर्म, चित्त-शुद्धि, विरक्ति वगैरे पूर्व तयारी होण्यासाठीं आहे व ज्ञान आत्म्याचें स्वरूप साक्षात् कळण्यासाठीं आहे. म्हणून ' तावत्कर्माणि कुर्वीत न विरज्येत यावता ' भा. महापुराण ११. २०-९ किंवा खुद्द गीतेंतच म्हटल्याप्रमाणें 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ' ६-३. कर्म ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. पण रहस्यकार तेवढ्यानें संतुष्ट होत नाहींत. ते म्हणतात—"पण योगवासिष्ठावरील टीकाकार संन्यासमार्गीय पडल्यामुळें पक्ष्याच्या दोन पंखांची उपमा स्पष्ट असतांही ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही युगपत् म्ह० एकाकालीं विहित नाहींत, असा त्यांनीं अखेर आपल्याच पदरचा शेरा दिला आहे. परंतु हा अर्थ ओढाताणीचा, क्लिष्ट व सांप्रदायिक आहे, हें टीकेवांचून मूळ ग्रंथ सरळ वाचल्यास कोणच्याही लक्षांत येईल." वरील श्लोकाचा सरळ अर्थ " दोन पंखांनीं पक्ष्यांची जशी गति होते तशी ज्ञान व कर्म यांच्या योगानें शाश्वत ब्रह्म प्राप्त होतें." असा आहे. त्यांत ब्रह्मप्राप्तीला ज्ञान व कर्म या दोन्ही उपायांची गरज आहे एवढेंच विवक्षित आहे. त्यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें कीं क्रमानें याचा त्यावरून कांहीं बोध होत नाहीं. अशा वेळीं न्यायाचाच आश्रय करणें उचित होय. न्याय कसा आहे तें मागें आचार्यांनींच सांगितलें आहे. पृ. ४७ पहा. अर्थात् टीकाकारांनीं जो अर्थ केला आहे तो न्याय्य आहे. रहस्यकारांच्या अर्थाप्रमाणें न्यायाला सोडून नाहीं. मन्वादिकांना मान्य असलेला कर्मयोग ज्ञानसाधनभूत आहे. ज्ञानोत्तर नव्हे. अर्थात् रहस्यकारांनीं या संबंधानें सर्व गीतारहस्यांत वारंवार जें लिहिलें आहे तें सर्व वैदिक संप्रदायाला सोडून, अतएव अग्राह्य आहे.

संप्रदायावर रहस्यकारांचा मोठा रोष दिसतो. गीतारहस्यांत त्यांनीं संप्रदाय व सांप्रदायिक यांच्याविषयीं अतिशय अनादरानें व त्वेषानें लिहिलें आहे. पण या श्लोकांत स्वतः भगवानच योगाचा संप्रदाय सांगत आहेत, एवढें एक बरें आहे. नाहीं तर रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीयांवर याहीपेक्षां अधिक भडिमार केला असता. कारण स्वतःची भलतीच समजूत करून घेऊन संन्यासमार्गावर वेळीं अवेळीं घसरण्यास ज्यांनीं कमी केलें नाहीं ते संप्रदायाचें गीतेंत जर मुळीं नांवच नसतें तर बिचाऱ्या संन्यासमार्गावर किती घसरले असते याची कांहीं कल्पनाही होत नाहीं. कारण " जो निष्कामकर्मयोग संहिता, ब्राह्मणें, उपनिषदें, धर्मसूत्रें, मनु-याज्ञवल्क्यस्मृति, महाभारत, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ व अखेर तत्त्वसारायण वगैरे ग्रंथांत प्रतिपादिला आहे तो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, आणि केवळ

संन्यासमार्गच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, असें म्हणणेंही सर्वांशीं निर्मूल होय..." पृ. ३६३ असें रहस्यकार निःशंकपणें म्हणतात. पण त्यांस आमचा येथें एवढाच प्रश्न आहे कीं, कर्मयोग श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, व संन्यासमार्गच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, असें म्हणतें कोण? तूर्त आपण संहिता, ब्राह्मणें वगैरे प्रमाणग्रंथांत निष्कामकर्मयोग (रहस्यकार समजतात तसला) आहे कीं काय हा प्रश्न बाजूला ठेवूं व गीतेपुरताच विचार करूं. या गीतेंत निष्कामकर्मयोग सांगितलेला नाहीं, संन्यासच कायतो सांगितला आहे, असें शंकराचार्य म्हणतात कीं काय ? भाष्य व त्याचा सरळ अर्थ वाचकांच्या पुढें आहे, त्यांत आचार्यांचें असें एक तरी वाक्य आहे कीं काय तें पहा व नाहीं अशी आपली पूर्ण खात्री करून घेऊन मग रहस्यकारांच्या संन्यासमार्गी टीकाकारांवरील असल्या विपारी मिथ्या आरोपांची योग्यता किती आहे तें आपल्यापाशींच ठरवा. (मागें पृ. २ पहा.) संहिताब्राह्मणात्मक सर्व वेद, सर्व स्मृतिग्रंथ, सूत्रें, योगवासिष्ठ, इत्यादि सर्व प्रमाणग्रंथांत कर्मयोग व ज्ञान हीं दोन्हीं सांगितलीं असून कर्मयोग चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन आहे; असाच बोध केला आहे. पण तो रहस्यकारांना ऐकूं गेला नाहीं, हा आचार्यांचा अपराध नव्हे. असो; आतां संप्रदायाचेंच प्रकरण चालू असल्यामुळें संप्रदाय म्ह० काय त्याचा थोडक्यांत विचार करतों—श्रीमच्छंकराचार्यांनीं केनोपनिषदाच्या पदभाष्यांत 'इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे' (खंड १. कं० ३) या वाक्याला 'इत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्य आचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह इति शुश्रुमेत्यादि' असें अवतरण दिलें आहे. त्याचा अर्थ—सर्वविशेषशून्य चिन्मात्रज्योति सर्वात्म्याचें ब्रह्मत्व प्रतिपादन करणारें जें पूर्व वाक्य त्याचा अर्थ याप्रमाणें आचार्यांच्या उपदेशाच्या परंपरेनें प्राप्त झाला आहे, असें 'इति शुश्रुम०' इत्यादि वाक्य सांगतें. अर्थात् आचार्यांच्या वाक्यार्थोपदेशाची परंपरा हाच संप्रदाय होय. केनोपनिषदाच्या वाक्यभाष्यांतही वरील श्रुतिवचनाचें व्याख्यान करतांना भाष्यकार म्हणतात—"ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तः । न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्तवन्तः । इत्यागमपारम्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥" म्ह० 'ज्यांनीं आम्हांला तें ब्रह्म सांगितलें त्यांनीं सुद्धां ब्रह्मप्रतिपादक नित्य आगमाचेंच व्याख्यान केलें. आपल्या बुद्धीनें उत्पन्न केलेल्या तर्कानें कांहीं एक सांगितलें नाहीं,' असें सांगून ही श्रुति आगमपरंपरेचा अविच्छेद विद्येच्या स्तुतीकरितां दाखवीत आहे. कारण तर्क तर कदाचित् भ्रांतिजन्य व प्रायः अनवस्थित असतो. (केनो० भाष्यार्थ पृष्ठ ३६, ३७ पहा.)

मुण्डकोपनिषद्भाष्याच्या अगदीं आरंभींच 'अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् ।' म्ह० या उपनिषदाच्या स्तुतीकरितां विद्येचा संप्रदाय–आचार्योपदेशपरंपरा–चालविणाऱ्या पुरुषांचा परंपरासंबंध स्वतः श्रुतिच आरंभींच सांगत आहे, असें म्हणून ब्रह्मा, अथर्वा, अंगी, भारद्वाज सत्यवाह, अंगिरस, शौनक अशी शिष्याचार्यपरंपरा सांगितली आहे.

बृहदारण्यकाच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं जो वंशब्राह्मण आहे त्यांतील 'वंश' या शब्दाचें व्याख्यान करतांना 'आचार्यपरंपराक्रमः' असें आचार्यांनीं म्हटलें आहे. तसेंच

त्या भाष्याच्या अगदीं आरंभीं त्याच वंशऋषींना 'ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः' असें विशेषण दिलें आहे.

ज्या संप्रदायाला रहस्यकार सदोष व म्हणूनच टाकाऊ समजतात त्या संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थाचा निश्चय करणाराला उद्देशून आचार्यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यांत असे उद्गार काढले आहेत. 'आत्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः॥' म्ह०आत्म्याविषयीं अन्यथा कल्पना करणारा आत्महा-आत्मघाती शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळें श्रुतार्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाची कल्पना करीत होत्साता मोहित झालेलाच असतो व दुसऱ्यांनाही मोहित करतो. यास्तव सर्वशास्त्रवेत्ताही संप्रदायवेत्ता जर नसेल तर एकाद्या मूर्खाप्रमाणेंच त्याची उपेक्षा करावी. यावरून आचार्य संप्रदायाला किती महत्त्व देतात,तें व्यक्त होतें.आतां आचार्यांचा संप्रदाय कोणता तें पाहूं.संप्रदाय या शब्दाचा अर्थ याप्रमाणें निश्चित झाल्यावर आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, हा प्रश्न पुढें येतो. रहस्यकारांच्या मतीं निवृत्तिपर वैदिक संन्यासधर्म हा आचार्यांचा संप्रदाय आहे. (गी.र.पृष्ठ१३ओळ१९पहा). पण आम्ही त्यांचा संप्रदाय—नारायण, ब्रह्मा, ब्रह्मपुत्र वसिष्ठ, वसिष्ठपुत्र शक्ति, शक्तीचा पुत्र पराशर, पराशराचा पुत्र व्यास, व्यासांचा पुत्र शुक, शुकाचार्यांचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्यांचे शिष्य गोविंदपूज्यपाद व त्यांचे शिष्य शंकराचार्य—असा आहे, असें समजतों. वसिष्ठ हे निवृत्तिमार्गाचे उपदेशक असून त्यांनीं आपल्या पुत्राला त्याचा उपदेश केला. त्यानंतर शुकाचार्यांपर्यंत पुत्रांची परंपरा चालली व त्यानंतर शिष्यांची परंपरा चालली. अर्थात् आचार्यांना ज्या मार्गाचें ज्ञान संप्रदायानें प्राप्त झालें होतें तो मार्ग व्यासांना अभीष्ट होता. किंबहुना व्यास हे त्याचे प्रवर्तक होते. त्यामुळें आचार्यांचा व व्यासांचा संप्रदाय एकच असून व्यासांनीं 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः'—ज्यामध्यें वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण धर्म व दुसरा निवृत्त मार्ग, असें आपल्या पुत्राला अगदीं निश्चित सांगितलें आहे. त्याला अनुसरूनच आचार्यांनीं प्रस्थानत्रयावर भाष्य लिहिलें आहे आणि स्वसंप्रदायप्रवर्तक व्यासांना त्यांनीं आपल्या भाष्यांत 'वेदाचार्य' असें वारंवार म्हटलें आहे. तस्मात् आचार्यांचा वैदिक संप्रदाय असून स्वतः व्यासही त्याच संप्रदायाचे होते. त्यामुळें त्या दोघांच्या मतांत व सिद्धान्तांतही भेद असण्याचा संभव नाहीं.

पण यावर कोणी असें म्हणेल कीं मग त्याच न्यायानें रामानुजादिकांचेही संप्रदाय वैदिकच आहेत, असें म्हटलें पाहिजे आणि तेही जर वैदिक तर आचार्यांच्या व त्यांच्या सिद्धान्तांत फरक कां पडतो ? संप्रदाय जर एक म्हणजे वैदिक तर सिद्धान्तही एकच असला पाहिजे; कोणी अद्वैती तर कोणी द्वैती, कोणी विशिष्टाद्वैती तर कोणी शुद्धाद्वैती असा सिद्धान्तभेद असणें योग्य नाहीं. तर त्याचें उत्तर थोडक्यांत असें—रहस्यकारांनींच २१ व्या पृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणें त्यांच्या सिद्धान्तांत जो भेद आहे तो साध्याविषयीं आहे. साधनांविषयीं नाहीं. ईश्वर, जीव व जगत् यांचा परस्पर संबंध, त्यांचें स्वरूप व मोक्षावस्थेचें स्वरूप याविषयींच मुख्यतः मतभेद आहे. साधनांविषयीं त्यांची प्रायः एकवाक्यता

कशी असते तें गीतारहस्यावरूनच सिद्ध होतें. 'कर्मनिष्ठा ही ज्ञाननिष्ठेची निष्पादक आहे, स्वतंत्र नव्हे, असा रामानुजाचार्यांनींही निर्णय केला आहे.... चातुर्वर्ण्याचीं स्वधर्मोक्त सांसारिक कर्मे आमरणान्त करणें, हा पक्ष गौण ठरतो व त्यामुळें गीतेचें रामानुजीय तात्पर्यही एक प्रकारें कर्मसंन्यासपर आहे,' इत्यादि. त्याचप्रमाणें पुढें द्वैती संप्रदायाचें मत असें सांगितलें आहे–'निष्कामकर्माची महती गीतेंत जरी वर्णिली असली तरी निष्काम कर्म हें साधन असून भक्ति ही अखेरची निष्ठा होय. भक्ति सिद्ध झाल्यानंतर कर्म केलें काय आणि न केलें काय त्यांत कांहीं विशेष नाहीं.' पुढें वल्लभसंप्रदायाविषयीं असें म्हटलें आहे–' भक्ति आणि त्यांतल्यात्यांतही धरदार सोडून देऊन केवळ निवृत्तिपर पुष्टिमार्गीय भक्ति हेंच सर्व गीतेचें तात्पर्य होय.' (गी. र. पृ. १६-१७)

त्यानंतर निंबार्क व ज्ञानेश्वर यांचाही निवृत्तीकडेच ओढा असल्याचें दाखवून (१७-१८) शेवटीं ' सारांश गीतेंत उपदेशिलेला प्रवृत्तिपर कर्ममार्ग गौण म्हणजे केवळ ज्ञानाचें साधन ठरवून आपापल्या संप्रदायांत जें जें तत्त्वज्ञान आणि त्याबरोबरच मोक्षदृष्ट्या अखेरचें कर्तव्य ह्मणून जे जे आचार वर्णिले आहेत ते तेच ... गीतेंत प्रतिपाद्य आहेत ... असा गीतार्थाचा निश्चय केला आहे. भगवद्गीतेंत कर्मयोग प्रधान मानिला आहे, असें कोणीच ह्मणत नाहीं,' (गी. र. पृ. १९) असें म्हटलें आहे.

या सर्व उताऱ्यांवरून निवृत्तिच मोक्षाचें साधन आहे, याविषयीं शंकराचार्यांपासून तों ज्ञानेश्वरमहाराजांपर्यंत कोणाचाच वाद नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्ञानानेंच मोक्ष होतो, 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' याविषयींही त्यांचा वाद नाहीं, ही गोष्ट ठरते. अर्थात् आचार्यांच्या दोन मुख्य सिद्धान्ताविषयीं कोणाचाच वाद नाहीं. ज्ञानाचें मुख्य साधन कोणतें याविषयीं मात्र वरील सांप्रदायिक लोकांनीं आपापल्या रुचीप्रमाणें निर्णय केला आहे. श्रीशंकराचार्य निष्काम कर्म, ध्यानयोग, आश्रमसंन्यास, भक्ति, क्षराक्षरादि विचार इत्यादि सर्व किंवा यांतील प्रत्येक ज्ञानाचीं साधनें आहेत, असें ह्मणतात; वैष्णव भक्तीलाच ज्ञानाचें साधन समजतात; व ज्ञानेश्वरमहाराज ध्यानयोगालाच ' पंथराजु ' ह्मणतात. आतां यांतील व्यापक दृष्टि कोणती व संकुचित दृष्टि कोणती याचा विचार आम्ही करीत नाहीं; तो वाचकांनींच करावा. पण ' वैष्णव भक्त होते ह्मणून त्यांनीं भक्तीला महत्त्व दिलें, ज्ञानेश्वरमहाराज योगी होते, म्हणून त्यांनीं योगाचेंच वर्णन केलें,' हें जर खरें आहे तर गीतारहस्यकार स्वतः लौकिकप्रवृत्तिप्रधान होते, ह्मणून त्यांनीं लौकिक प्रवृत्तीला प्रतिपाद्य ठरविलें, असें समजण्यास काय हरकत आहे? कारण रामानुजादिक वैदिक संप्रदायाचेच असूनही त्यांनीं जसें वेद–उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रें व गीता यांत आपापल्या रुचीप्रमाणें विशिष्टाद्वैत व भक्ति यांचेंच वर्णन केलें आणि त्यांनाच महत्त्व दिलें त्याचप्रमाणें शुद्ध द्वैती, शुद्धाद्वैती इत्यादि इतर वैदिक सांप्रदायिकांनींही आपापल्या रुचीप्रमाणें शुद्ध द्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि सिद्धान्त ठरविले आहेत. पण ते सर्व शास्त्रीय मार्गानेंच ठरविले आहेत. शास्त्रीय मार्गाला सोडून ठरविलेले नाहींत. म्हणून त्यांच्याशीं आमचा विरोध नाहीं. तर मतभेद आहे. आचार्यांनीं मांडूक्योपनिषदावरील गौडपादीय कारिकांतील ' स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम्। परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ' ॥ ३–७ ॥ मांडू. भाष्यार्थ पृ. १७६. या कारिकेवरील भाष्यांत " तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः

सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः" 'त्या परस्परांशीं विरोध करणाऱ्या द्वैती वाद्यांशीं आमचा हा वैदिक आत्मैकत्वदर्शनपक्ष, त्या सर्वांशीं अनन्य असल्यामुळें, विरोध करीत नाहीं. प्रत्येक पुरुष हस्त-पादादी अवयवांशीं अनन्य असल्यामुळें जसा त्यांच्याशीं विरोध करीत नाहीं त्याप्रमाणें;' असें सांगितलें आहे. सारांश आचार्यांचा संप्रदाय वैदिक आहे. म्हणूनच त्यांनीं प्रवृत्तिमार्गांतील सर्व साधनांचा संग्रह करून त्या सर्वांचें साध्य निवृत्ति व ज्ञान हें व्यासादिकांच्या संप्रदायाला अनुसरून ठरविलें आहे. रामानुजादि सर्व संप्रदायप्रवर्तकांचा तत्त्वाच्या बाबतींत जरी शंकराचार्यांशीं मतभेद असला तरी निवृत्ति व ज्ञान या मोक्षसाधनाविषयीं मतभेद नाहीं, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे; आणि त्यामुळेंच तो निरपवाद वैदिक सिद्धान्त आहे, असें आम्ही समजतों.

संप्रदाय सदोष कीं निर्दोष? संप्रदाय म्हणजे काय व आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, या प्रश्नांचा विचार केल्यावर आतां संप्रदायाला धरून एखादा ग्रंथ लावणें, यांत कांहीं दोष आहे कीं काय याचा आपण विचार करूं. वैदिक संप्रदायाला धरूनच शास्त्रार्थविचार केला पाहिजे; असा सर्व वैदिकांचा आग्रह आहे. कारण ते तर्काला अप्रतिष्ठित समजतात. तर्क पुरुषाच्या कल्पनाशक्तीवर अवलंबून असतात. ज्याची कल्पनाशक्ति जितकी तीव्र असेल तितका तो अधिक सूक्ष्म तर्क करूं शकतो. त्यामुळें एखाद्या पुरुषानें केलेला तर्क नेहमींच अबाधित राहूं शकत नाहीं. तर त्याहून अधिक तीव्र कल्पनाशक्तीचा मनुष्य त्याच्या तर्काला तर्काभास करूं शकतो. त्यामुळें कोणताही तर्क टिकत नाहीं. पण आगमपरंपरेनें आलेला शास्त्रार्थ नेहमीं एकरूप रहात असल्यामुळें तो तर्काप्रमाणें बाधित होत नाहीं. यास्तव अनेक आचार्यांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेला शास्त्रार्थच निर्दोष असतो, असें वैदिकांचें त्याविषयीं म्हणणें असतें, व तें सयुक्तिकही आहे. कारण परंपरेनें प्राप्त झालेल्या ज्ञानामध्यें पुरुषाच्या बुद्धिदोषामुळें वैगुण्य येण्याचा संभव नसतो. कारण प्रत्येक आचार्य आपल्या शिष्यास आगमाचा जो उपदेश करतो तो त्याला त्याच्या आचार्यानें जसा केलेला असतो तसाच करतो. त्याच्या विपरीत करीत नाहीं. ह्मणून सांप्रदायिक शास्त्रार्थज्ञान दीर्घकालपर्यंत एकरूप असतें. पण संप्रदायाला सोडून जे विचार करतात त्यांना आपल्या बुद्धीवर सर्व भार टाकून विचार करावा लागतो. त्यामुळें बुद्धिदोषामुळें तत्त्वार्थ न कळण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थाचा विचार करणाऱ्या पुरुषांचें प्रायः ऐक्यमत्य होत नाहीं. त्यांना नेहमीं मतभेदाचा आश्रय करावा लागतो. संप्रदाय सोडून विचार करणाराला प्राचीन विचारी लोकांच्या अनुभवाचा मुळींच पाठिंबा नसतो. त्याला फार तर आपल्या सारख्याच दुसऱ्या कांहीं असांप्रदायिकांच्या मताचा आधार घ्यावा लागतो. गीतारहस्यकारांनींही मि. ब्रुक्स, मि. एस् राधाकृष्णम् इत्यादिकांच्या मतांचा आपल्या मताला पाठिंबा असल्याचें प्रस्तावनेंत पृ. १४ सांगितलें आहे. पण ब्रुक्ससाहेबांचेंही गीतेविषयींचें मत असांप्रदायिक असल्यामुळें वैदिकांना प्रमाण वाटण्याचा संभव फारच थोडा आहे. गीतारहस्यकारांना भारतवर्षांतील एकाही प्राचीन तत्त्वज्ञाचा पाठिंबा नसावा व आपला हा कर्मयोग अपूर्व नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं मि. ब्रुक्ससारख्या आधुनिक पाश्चात्त्यांच्या मताचा हवाला द्यावयास लागावा, यावरूनच तो (कर्मयोग) किती अपूर्व आहे, तें उघड होतें.

रण त्याचें फळ अव्यय आहे. (अहोपण कर्मफलाप्रमाणें या योगाचें फलही साध्य आहे. त्यामुळें तें क्षयीच असण्याचा संभव आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात-)—**अस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं न हि व्येति**—या सम्यग्दर्शननिष्ठारूप म्ह० ज्ञाननिष्ठारूप योगाचें मोक्षसंज्ञक फल क्षीण होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—**च सः विवस्वान् मनवे प्राह**—आणि तो सूर्य मनूला हा योग सांगता झाला.—**मनुः स्वपुत्राय आदिराजाय इक्ष्वाकवे अब्रवीत्**—मनु आपला पुत्र जो आदि राजा इक्ष्वाकु त्याला हा योग सांगता झाला [सृष्टीच्या आरंभीं मीं सांगितलेला हा योग सूर्यानें मनूला व मनूनें आपल्या इक्ष्वाकुपुत्राला सांगितला. इक्ष्वाकु हा सूर्यवंशांतील पहिला राजा आहे.] १.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—**एवं**—याप्रमाणें—**परंपराप्राप्तं**—क्षत्रियांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेल्या—**इमं**—या योगास—**राजर्षयः**—राजर्षी—**विदुः**—जाणते झाले. त्यांनीं या योगाचें अनुष्ठान केलें—**हे परंतप**—हे अर्जुना—**महता कालेन**—पण मध्यें पुष्कळ काल निघून गेल्यामुळें—**सः योगः**—तो योग—**इह**—यावेळीं—**नष्टः**—संप्रदायरहित झाला आहे. २.

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते तान्शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—एवं क्षत्रियपरंपराप्राप्तं इमं योगं—याप्रमाणें क्षत्रियपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या या योगाला—**राजर्षयः-राजानः च ते ऋषयः राजर्षयः विदुः**—राजर्षी म्ह० राजे व तेच ऋषि, म्हणून राजर्षि, जाणत असत (याप्रमाणें क्षत्रियांच्या परंपरेनें अनादिकालापासून चालत आलेल्या या योगाला राजर्षी जाणत होते. ऐश्वर्यसंपन्न असून सूक्ष्म अर्थ जाणण्यास समर्थ असणें हें राजर्षित्व होय.)—**सः योगः**—तो योग—**इह महता दीर्घेण कालेन**—यावेळीं दीर्घ कालानें—**नष्टः-विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः**—नष्ट झाला म्ह० ज्याची संप्रदाय-परंपरा तुटली आहे, असा

---

१ येथील 'योगः नष्टः' याचा अर्थ ' योग नष्ट झाला ' असा रहस्यकारांनीं केला आहे. पण तो बरोबर नाहीं. कारण हा योग जर नष्ट झाला असता तर भीष्मासारखे ज्ञानी क्षत्रिय दिसले नसते. वास्तव ' नष्टः ' याचा ' नष्ट ' असा अगदींच सरळ अर्थ न करितां आचार्यांप्रमाणें ' विच्छिन्नसंप्रदाय झाला ' असा करणेंच उचित होय. कारण तो योग स्वरूपतः नष्ट झाला नसून त्याचा पिता-पुत्रसंप्रदाय विच्छिन्न झाला होता. पण वस्तुस्थितीला धरून

झाला. [सांप्रतकाळीं मध्यें दीर्घकाल लोटल्यामुळें त्या योगाचा संप्रदाय अविच्छिन्न राहिला नाहीं. क्षत्रिय पित्यानें आपल्या पुत्राला तो सांगावयाचा, त्यानें आपल्या पुत्राला, अशी जी या योगाची परंपरा चालली होती ती आतां राहिली नाहीं. ती परंपरा तुटली–]—**हे परंतप–आत्मनः विपक्षभूताः परे उच्यन्ते**—आपल्या प्रतिपक्ष्यांना 'परे' म्हटलें जातें.—**तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः भानुः इव तापयति इति परंतपः–शत्रुतापनः इत्यर्थः**—त्या आपल्या विपक्षभूत शत्रूंना शौर्यरूपी तेजाच्या किरणांनीं सूर्याप्रमाणें ताप देतो, म्हणून परंतप म्ह० शत्रूंना ताप देणारा, असा याचा भावार्थ. २.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—सः एव अयं—तोच हा—**पुरातनः**—प्राचीन—**योगः**—योग—**मया**—मीं—**ते**—तुला—**अद्य**—आज—**प्रोक्तः**—सांगितला, (तें कां ? तर–) तूं—**मे**—माझा—**भक्तः**—भक्त—**असि**— आहेस—**च**—व—**सखा**—सखा—**असि**—आहेस,—**इति**—म्हणून सांगितला.—**हि**—कारण—**एतत्**—हें—**उत्तमं**—उत्तम—**रहस्यं**—ज्ञान आहे. ३.

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनम्—स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण वर्तमानसमयीं हा योग संप्रदायशून्य कां झाला ? तर त्याचे अधिकारी न राहिल्यामुळें, अशा आशयानें म्हणतात–)—**दुर्बलान्–अजितेंद्रियान् प्राप्य**—दुर्बल म्ह० अजितेंद्रिय अशा लोकांस प्राप्त होऊन [म्ह० क्षत्रिय-प्रजा अजितेंद्रिय निपजल्यामुळें]—**इमं योगं नष्टं च लोकं अपुरुषार्थसंबंधिनं उपलभ्य ' सः एव अयं ' इति**—हा योग नष्ट झालेला व लोक पुरुषार्थरहित झालेले पाहून तोच हा योग मीं तुला सांगितला असें ' स एव० ' या श्लोकानें सांगतात—**सः एव पुरातनः अयं योगः मया ते तुभ्यं**—तोच हा पुरातन–अनादिवेदमूलक योग मीं तुला—**अद्य इदानीं प्रोक्तः**—आज–आतां सांगितला.—**मे भक्तः असि च सखा असि इति**—माझा भक्त आहेस व सखा आहेस म्हणून सांगितला.—**हि यस्मात् एतत् उत्तमं रहस्यं**—कारण हें उत्तम रहस्य आहे (पण योगाला ' एतत्–हें ' असें कसें

पूर्वापर विचारानें व इतर शास्त्रांशीं विरोध न येईल अशारीतीनें केलेला हा अर्थ ' सरळ नाहीं, सांप्रदायिक आग्रहानें ओढाताणीनें केलेला आहे ' असें रहस्यकार म्हणणार, यांत शंकाच नाहीं. तथापि वाचकांनीं यांतील उचित अर्थ कोणता याचा आपल्या मनाशींच विचार करावा.

म्हटलें ? उत्तर-)—**योगं-ज्ञानं इत्यर्थः**—योग म्ह० हें ज्ञान उत्तम रहस्य आहे, असा भावार्थ. ३.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—भवतः—आपला—**जन्म**—जन्म—**अपरं**—अलीकडचा-कांहीं वर्षांपूर्वीं झालेला—**विवस्वतः जन्म**—सूर्याचा जन्म—**परं**—सृष्टीच्या आरंभीं-फार प्राचीनकाळीं झालेला. तेव्हां—**त्वं**—तूं—**आदौ**—आरंभीं—**प्रोक्तवान्**—हा योग सूर्याला सांगितलास—**इति एतत्**—अशा प्रकारचें हें सांगणें—**कथं**—मी कसें—**विजानीयां**—खरें मानावें ? ४.

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्—अपरमिति । अपरमर्वाग्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—भगवता विप्रतिषिद्धं उक्तं इति कस्याचित् बुद्धिः मा भूत् इति परिहारार्थं चोद्यं इव कुर्वन् 'अपरं०' इति (अर्जुन उवाच)—भगवानानें हें अगदींच विपरीत सांगितलें आहे अशी कोणाची बुद्धि-कल्पना न व्हावी म्हणून तिचा परिहार करण्यासाठीं जणु काय शंका-आक्षेप घेत असल्याप्रमाणें 'अपरं०' इत्यादि अर्जुन बोलला.—**अपरं-अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतः जन्म**—अपर-अर्वाचीन-अलीकडे वसुदेवाच्या गृहीं तुझा जन्म झाला—**परं-पूर्वं सर्गादौ विवस्वतः आदित्यस्य जन्म-उत्पत्तिः**—व आदित्याची उत्पत्ति पर म्ह० सृष्टीच्या आरंभीं झाली. —**तत् एतत् अविरुद्धार्थतया कथं विजानीयां**—तेव्हां हें अविरुद्ध अर्थत्वानें मीं कसें जाणावें ? (हें म्ह० काय ? उत्तर-)—**यः आदौ इमं योगं प्रोक्तवान् सः त्वं एव**—ज्यानें सृष्टीच्या आरंभीं हा योग सांगितला तो तूंच आहेस व—**सः एव त्वं इदानीं मह्यं प्रोक्तवान् असि इति**—तोच तूं आतां मला हा योग सांगत आहेस,हें. [त्या तूंच मला हा योग सांगितलास हें मीं कसें ओळखावें ? हा प्रश्न भगवानांच्या निजस्वरूपाला अनुलक्षून नाहीं. तर भगवानांनीं लीलेसाठीं जें मानुष शरीर धारण केलें आहे त्याला उद्देशून आहे.] ४.

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन,—हे अर्जुना!—**मे च तव**—माझे व तुझे—**बहूनि जन्मानि**—अनेक जन्म—**व्यतीतानि**—होऊन गेले आहेत.—**अहं**—मी—**तानि**

सर्वाणि—त्या सर्व जन्मांस—**वेद**—जाणतों. मला त्यांचें स्मरण आहे.—**हे परंतप**—हे अर्जुना!—**त्वं**—तूं—**न वेत्थ**—जाणत नाहींस. तुला त्यांचें स्मरण नाहीं. ५.

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन्श्रीभगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः— बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—वासुदेवे मूर्खाणां या अनीश्वर-असर्वज्ञ-आशंका—भगवान् वासुदेवाविषयीं मूर्खांची जी 'हा ईश्वर नाहीं, सर्वज्ञ नाहीं' अशी आशंका—**तां परिहरन् श्रीभगवान् 'बहूनि०' इति उवाच**—तिचा परिहार करणारे श्रीभगवान् 'बहूनि०' इत्यादि बोलले;—**यदर्थः हि अर्जुनस्य प्रश्नः**—कीं ज्या विरोधाचा परिहार व्हावा म्हणूनच अर्जुनानें प्रश्न केला (त्याचेंच उत्तर सांगतात-)—**हे अर्जुन मे-मम च तव बहूनि जन्मानि व्यतीतानि-अतिक्रान्तानि**—हे अर्जुना, माझे व तुझे पुष्कळ जन्म मागें होऊन गेले आहेत.—**अहं तानि सर्वाणि वेद-जाने**—मी त्या सर्व जन्मांना जाणतों.—**त्वं न वेत्थ-जानीषे**—तूं जाणत नाहींस—**धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात्**—कारण तुझी ज्ञानशक्ति धर्म, अधर्म, राग, लोभ इत्यादिकांमुळें प्रतिबद्ध झालेली आहे.—**पुनः अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् अनावरणज्ञानशक्तिः**—पण मी नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव असल्यामुळें माझी ज्ञानशक्ति आवरणरहित आहे.—**इति हे परंतप अहं वेद**—त्यामुळें हे शत्रुतापना! मी माझ्या मागील जन्मांना जाणतों. [मला त्रिकालज्ञान आहे. पण तुझी ज्ञानशक्ति आवृत झालेली असल्यामुळें तूं जाणत नाहींस.] ५.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी-अन्तर्यामी-साक्षी—**अजः अपि सन्**—जन्मरहित असूनही—**अव्ययात्मा अपि सन्**—माझें ज्ञानशक्तिस्वरूप कधींही क्षीण न होणारें, असें असूनही—**भूतानां ईश्वरः अपि सन्**—आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांचा ईश्वर-नियमन करणारा असूनही—**स्वां प्रकृतिं**—आपल्या त्रिगुणात्मक मायाख्य प्रकृतीला—**अधिष्ठाय**—वश करून घेऊन—**आत्ममायया**—आपल्या अचिन्त्य सामर्थ्यानें—**संभवामि**—मी जन्म घेतों. मी जणुं काय देहवान् असल्यासारखा होतों. ६.

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशनशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां, यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं

स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे अपि कथं जन्म इति ' अजोऽपि०' इति उच्यते—तर मग नित्य ईश्वर असा जो तूं त्या तुला धर्म व अधर्म यांच्या अभावींही जन्म कसा प्राप्त होतो, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् ' अजोऽपि०' या श्लोकानें उत्तर सांगतात—**अजः अपि-जन्मरहितः अपि सन्**—मी अजही म्ह० जन्मरहितही असून—**तथा अव्ययात्मा-अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावः अपि सन्**—तसाच अव्ययात्मा म्ह० ज्याचा ज्ञानशक्तिस्वभाव क्षीण न होणारा आहे असाही असून—**तथा भूतानां-ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां ईश्वरः ईशनशीलः अपि सन्**—त्याचप्रमाणें ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत भूतांचा ईश्वर–सर्वांचें ईशन–नियमन करण्याचें ज्याचें शील आहे असाही असून—**स्वांप्रकृतिं-मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां**—आपल्या प्रकृतीला म्ह० माझ्या वैष्णवी त्रिगुणात्मिका मायेला,—**यस्याः वशे सर्वं जगत् वर्तते**—ज्या मायेच्या अधीन सर्व जगत् राहतें—**यया मोहितं सत् स्वं-आत्मानं वासुदेवं न जानाति**—जिच्याकडून मोहित होत्साते हें जगत् 'स्व'ला–आत्म्याला–वासुदेवाला जाणत नाहीं—**तां स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय-वशीकृत्य**—त्या आपल्या प्रकृतीला आपल्या अधीन ठेवून–तिचा अधिष्ठाता होऊन—**संभवामि-देहवान् इव भवामि**—मी उत्पन्न होतों. देहवान् असल्यासारखा–संसारी जीव असल्यासारखा होतों—**आत्ममायया-आत्मनः मायया**—आपल्या मायेच्या योगानें—**जातः इव**—जणुं काय उत्पन्न झालेलासा दिसतों—**लोकवत् परमार्थतः न**—इतर जीवांप्रमाणें खरोखरच कांहीं मी उत्पन्न होत नाहीं. [मला संसारी जीवांप्रमाणें वास्तविक जन्म नाहीं, तथापि माझा मायिक जन्म होतो, आपल्या प्रकृतीला[1] म्ह० त्रिगुणात्मक मायेला स्वाधीन ठेवून मी उत्पन्न झाल्यासारखा दाखवितों.] ६.

---

१ या श्लोकांत ' प्रकृति ' हा शब्द पाहतांच रहस्यकार टीपेंत म्हणतात–" या श्लोकांतील अध्यात्मज्ञानांत कापिल-सांख्य व वेदान्त या मतांचीच जोड घातलेली आहे, " हें म्हणणें खोटें आहे. कारण यांत अध्यात्मज्ञानच नाहीं. अध्यात्मज्ञान म्ह० शारीरज्ञान–शरीरांत राहणारा जो आत्मा–शरीरी त्याच्याविषयींचें ज्ञान. पण भगवान् येथें फक्त मी अज, अव्यय वगैरे असूनही जन्म कसा घेतों तें सांगत आहेत. तेव्हां अध्यात्मज्ञानाचा येथें प्रसंगच नाहीं. असो; निरीश्वरवादी कापिल सांख्यदर्शन व औपनिषद वेदान्त यांची जोड घालण्याचें भगवानांना काय बरें कारण पडलें ? भगवान् सर्व दर्शनकारांच्या मतांची एकवाक्यता करावयास प्रवृत्त झाले आहेत कीं अर्जुनाला परम पुरुषार्थाचें साधन सांगत आहेत ? व्यासांनीं गीता रचली; ब्रह्मसूत्रेंही त्यांचीच. निदान गीतेला हलींचें स्वरूप देणारे बादरायण व्यास व ब्रह्मसूत्रकार व्यास एकच असें रहस्यकारांनीं अनुमान केलें आहे. (गी. र.पृ. ५३१). ब्रह्मसूत्रांत कापिल सांख्यदर्शनाचें खंडन प्राधान्यानें केलें आहे.तेच ब्रह्मसूत्रकार स्वतःच रचलेल्या गीतेंत सांख्यांच्या दर्शनाची व वेदान्ताची जोड घालतील, हें

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—**हे भारत**—हे अर्जुना!—**यदा यदा हि**—जेव्हां जेव्हां—**धर्मस्य**—धर्माची—**ग्लानिः**—हानि—**भवति**—होते—**च**—व—**अधर्मस्य**—अधर्माचा—**अभ्युत्थानं**—उद्भव होतो—**तदा**—त्यावेळीं—**अहं**—मी-कूटस्थ आत्मा—**आत्मानं**—स्वतःला—**सृजामि**—उत्पन्न करितों. ७

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—यदेति। यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—**तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति 'यदेति०' उच्यते**—आणि तो माझा मायिक जन्म केव्हां होतो व कशासाठीं होतो तें 'यदा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा यदा हि**—ज्या ज्या वेळीं—**प्राणिनां-अभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य वर्णाश्रमादिलक्षणस्य धर्मस्य ग्लानिः हानिः भवति**—प्राण्यांच्या अभ्युदयाचें व निःश्रेयसाचें साधन अशा वर्णाश्रमादिलक्षण-म्ह० सर्व वर्ण, आश्रम, त्यांचे आचार यांवरून ज्ञात होणाऱ्या धर्माची ग्लानि म्ह० हानि होते,—**च हे भारत अधर्मस्य अभ्युत्थानं-उद्भवः भवति**—आणि हे अर्जुना! अधर्माचें अभ्युत्थान म्ह० उद्भव होतो—**तदा अहं आत्मानं मायया सृजामि**—त्यावेळीं मी आपल्याला मायेनें उत्पन्न करतों. [वर्ण, आश्रम, त्यांचा आचार यांवरून ज्ञात होणाऱ्या धर्मांची हानि झाली असतां लोक पुरुषार्थहीन होतात व त्यांची प्रवृत्ति अधर्माकडे होते, अशा वेळीं मी मायेनें शरीरधारण करतों.] ७.

संभवतें तरी कसें? प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष, महतत्त्व, विकार इत्यादि शब्द जेथें जेथें दिसतील तेथें तेथें रहस्यकारांस सांख्यदर्शनाची आठवण जरी होत असली तरी तेवढ्यावरून गीतेंत निरीश्वरवादी सांख्यदर्शनाचाच अनुवाद भगवान् श्रीकृष्ण किंवा व्यास यांनीं केला, अशी कल्पना करणेंही उचित दिसत नाहीं. सांख्यदर्शनकारांनींच प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष वगैरे शब्द उपनिषदांतून घेऊन त्यांचाच स्वतःला अभिप्रेत असलेल्या अर्थी उपयोग केला आहे. गीता कोणत्याही एखाद्या दर्शनाला अनुसरते असें म्हणण्यापेक्षां ती उपनिषदांना अनुसरते असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय. त्यामुळेंच तिला अधिक प्रामाण्य येतें. रहस्यकारांनीं गीता व उपनिषदें यांतील भेद परिशिष्ट भाग २ पृ. ५२१-२७ येथें दाखविण्याचा यत्न केला आहे. पण त्याचा विचार आम्ही पुढें करूं. अर्थात् गीतेंत आलेले प्रकृति, अव्यक्त, माया, पुरुष, क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ वगैरे शब्द मूळ उपनिषदांतील असून गीता सर्वथा उपनिषदांस अनुसरते. ती कापिल सांख्यदर्शनास अनुसरत नाहीं. येथील 'प्रकृतिशब्द' सांख्यांच्या प्रकृतीचा वाचक नाहीं हें 'स्वां' या विशेषणावरूनच सिद्ध होतें. सांख्यांची प्रकृति स्वतंत्र आहे. ईशपरतंत्र नाहीं. पण येथें 'स्वां' म्ह० आपल्या-माझ्या अधीन असलेल्या प्रकृतीला असें भगवानच म्हणत आहेत. वास्तव रहस्यकारांची वरील कल्पना अयोग्य आहे.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—साधूनां—सन्मार्गस्थांचें—**परित्राणाय**—सर्व प्रकारें रक्षण करण्याकरितां—**च**—व—**दुष्कृतां**—पाप्यांचा—**विनाशाय**—विनाश करण्याकरितां आणि—**धर्मसंस्थापनार्थाय**—धर्माची उत्तम प्रकारें स्थापना करण्याकरितां मी—**युगे युगे**—दर युगांत—**संभवामि**—उत्पन्न होतों. ८.

किमर्थं परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं ‘ परित्राणाय० ’ इति—कृतकृत्य असलेला तूं तो मायिक जन्म तरी कशासाठीं घेतोस ? या प्रश्नाचें उत्तर ‘ परित्राणाय० ’ या श्लोकानें देतात.—**साधूनां-सन्मार्गस्थानां परित्राणाय-परिरक्षणाय**—साधूंच्या म्ह० सन्मार्गस्थांच्या परित्राणासाठीं-सर्व प्रकारें रक्षण करण्यासाठीं—**च दुष्कृतां पापकारिणां विनाशाय**—आणि दुष्कृत म्ह० पापाचरण करणाऱ्यांच्या विनाशासाठीं—**अहं धर्मसंस्थापनार्थाय-धर्मस्य सम्यक् स्थापनं तदर्थं**—आणि धर्मस्थापनेसाठीं धर्माचें जें सम्यक्-उत्तम प्रकारें स्थापन त्यासाठीं—**युगे युगे-प्रतियुगं संभवामि**—मी प्रत्येक युगांत उत्पन्न होतों. [धर्माची स्थापना केल्यानें जगाचीच स्थापना के-

---

१ रहस्यकार ७-८ या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“ या दोन्ही श्लोकांत ‘धर्म-’ शब्दाचा अर्थ केवळ पारलौकिक वैदिक धर्म असा नाहीं. चातुर्वर्ण्याचे धर्म, न्याय, नीति वगैरे गोष्टींचाच त्यांत मुख्यत्वेंकरून समावेश होतो. जगांत अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, व बेबंदशाही माजून साधूंचा छल व दुष्टाचें वर्चस्व झालें म्हणजे आपण निर्माण केलेल्या जगाची सुस्थिति कायम राहून त्याचें कल्याण व्हावें म्हणून तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें (गीता १०-४१) अवतार घेऊन भगवान् समाजाची विस्खलित झालेली घडी पुनः नीट बसवून देत असतात, असें या श्लोकांचें तात्पर्य आहे. ” येथील धर्मशब्दाचा केवळ पारलौकिक वैदिक धर्म असा अर्थ नव्हे, हें म्हणणें अगदीं अयोग्य आहे. कारण भगवानांचा अवतार वैदिकधर्माच्या संस्थापनेसाठीं होतो, हें आबालवृद्धांस माहित आहे. अवताराची पौराणिक कल्पना धर्मसंस्थापनेसाठीं आहे. साधूंचें रक्षण व पाप्यांचा नाश हीं दोन कार्यें धर्मसंस्थापनेच्या अनुषंगानें करावीं लागतात. प्राधान्यानें नव्हे. यास्तव रहस्यकारांचें हें म्हणणें वैदिकसंप्रदायाला अगदीं सोडून आहे. ‘ चातुर्वर्ण्याचे धर्म ’ व ‘ वैदिक पारलौकिक धर्म ’ यांत काय फरक आहे. ? चातुर्वर्ण्याचे धर्म व न्याय, नीति वगैरे यांची बरोबरी कशी संभवेल ? तिसऱ्या वाक्यांत तर चातुर्वर्ण्याचे धर्मही जाऊन जगांत अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, बेबंदशाही माजणें हेंच भगवानांच्या अवतारानें कारण ठरविलें आहे. भगवान स्वतः शरीर ग्रहण न करितां ‘तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतात

ल्यासारखें होतें. नाहीं तर धर्ममर्यादेनें रहित असलेलें जगत् पुरुषार्थापासून च्युत होईल.) ८.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**मे**—माझा—**एवं**—वर सांगितलेल्या प्रकारचा—**दिव्यं**—अलौकिक—**जन्म च कर्म**—जन्म व कर्म—**तत्त्वतः**—अगदीं बरोबर—**वेत्ति**—जाणतो तो—**देहं**—देहाला—**त्यक्त्वा**—टाकून—**पुनर्जन्म**—पुनर्जन्मास—**न एति**—प्राप्त होत नाहीं, तर—**हे अर्जुन**—हे अर्जुना—**सः**—तो—**मां**—मला—**एति**—प्राप्त होतो. ९.

व समाजाची घडी नीट बसवितात,' वगैरे या सर्व कल्पना असांप्रदायिक तर आहेतच, पण अयोग्यही आहेत. कारण मग स्वतः श्रीकृष्ण हा अवतारही अशाच स्वरूपाचा ठरणार ! अर्जुनाला गीता सांगणारे भगवान् ' वसुदेवपुत्र ' या एका तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतीर्ण झाले आहेत, असें म्हणावें लागणार ! दहाव्या अध्यायाच्या ४१ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें जर अवताराचा निश्चय करावयाचा असेल तर वसुदेवाचा पुत्र मात्र अवतार व स्वतः अर्जुन, धर्म, कर्ण विकर्ण,भीष्म हे अवतार कां नव्हेत ? तेजस्वी पराक्रमी पुरुष पुष्कळ असतात. पण त्यांतील प्रत्येकाला अवतार म्हणूं लागल्यास फारच अनवस्था होईल. यास्तव अशा असत् कल्पना न करितां जेव्हां श्रुति-स्मृति-पुराणोक्त धर्माची हानि होऊन निषिद्ध आचरणाला ऊत येतो व त्यामुळें सन्मार्गवर्ती धार्मिकांचा छळ होतो तेव्हांच भगवान् स्वतः मनुष्यशरीर धारण करितात, अशी कल्पना करणें सर्वथा सयुक्तिक आहे. जगाची सुस्थिति कायम राहून त्याचें कल्याण होण्याचा उपाय ' सनातन वैदिक धर्माची संस्थापना ' हा एकच आहे. त्यांत दुसऱ्या सर्व चांगल्या गोष्टींचा अनायासानें अन्तर्भाव होतो. रहस्यकार पुनः म्हणतात—" अशा रीतीनें अवतार घेऊन भगवान् जें काम करितात त्याचेंच 'लोकसंग्रह' हें दुसरें नांव आहे व हेंच काम आत्मज्ञानी पुरुषांनींही यथाशक्ति यथाधिकार केलें पाहिजे (गी.३.२०)" अर्थात् ' लोकसंग्रह म्ह० भगवान् अवतार घेऊन जें करितात तें करणें व आत्मज्ञानी पुरुषांनींही तें केलें पाहिजे !' बिचाऱ्या आत्मज्ञानी पुरुषांवर हा मोठाच जुलूम आहे. ते आत्मसाक्षात्कारानें कृतकृत्य व नित्यतृप्त जरी झालेले असले तरी त्यांनीं जगांतील अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, बेबंदशाही वगैरे घालविण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति व यथाधिकार केलाच पाहिजे.फार उत्तम; रहस्यकारांच्या अशा जुलमांत सांपडणाऱ्या अभागी आत्मज्ञानी पुरुषांची खरोखरच कींव केली पाहिजे. पण वेदान्तशास्त्र किंवा प्रत्यक्ष गीताहि आत्मरति, आत्मतृप्त, व ' आत्मनि एव संतुष्ट ' झालेल्या पुरुषांवर असा कोणत्याही प्रकारचा भार लादीत नाहीं. लोकसंग्रह म्ह० काय व तो कोणीं करावा याचा विचार तिसऱ्या अध्यायांत होऊन गेलाच आहे,म्हणून येथें त्याची पुनरुक्ति करीत नाहीं.

तत्—जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—तत् 'जन्म०' इति—आणि तो माझा जन्म व कर्म जो जाणतो त्याला कोणतें फल प्राप्त होतें तें 'जन्म कर्म च०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**मे-मम तत् मायारूपं जन्म च साधुपरित्राणादि कर्म**—माझें तें मायारूप जन्म व साधुपरित्राणादिक कर्म (तें कसें ? उत्तर-)—**दिव्यं-अप्राकृतं-ऐश्वरं**—दिव्य म्ह० अप्राकृत ईश्वराचें (अलौकिक) जन्म-कर्म—**एवं-यथोक्तं**—असें म्ह० वर वर्णन केल्याप्रमाणें मायामय-कल्पित आहे असें—**यः-तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथावत् वेत्ति**—जो तत्त्वतः म्ह० तत्त्वानें जसें आहे तसें अगदीं बरोबर जाणतो—**सः इमं देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न एति-न प्राप्नोति**—तो या देहाला सोडून पुनर्जन्माला म्ह० पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाहीं.—**हे अर्जुन मां एति-आगच्छति-मुच्यते**—हे अर्जुना ! तो मला प्राप्त होतो म्ह० मुक्त केला जातो. [ईश्वराचा जन्म मायामय आहे खरा नव्हे, जगत्परिपालन हें त्याचेंच कर्म आहे, दुसऱ्या कोणाचें नव्हे, असें जाणणाऱ्याला श्रेयःप्राप्ति होते. पण याच्या उलट ईश्वराचा जन्म खराच आहे व जगत्परिपालनादि कर्म क्षत्रियाचें आहे, असें जो जाणतो त्याच्या जन्मादि संसाराची परंपरा तुटत नाहीं, असा भावार्थ. अर्थात् रहस्यकार-'लोकसंग्रह' या शब्दाचा अर्थ जगाचें धारण, पोषण, पालन वगैरे करणें हें ज्ञानी पुरुषाचें कर्म आहे,-असें जें म्हणतात तें कसें अप्रामाणिक आहे तें यावरून उघड होतें.] ९.

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात-" भगवंताचें दिव्य जन्म समजण्यास अव्यक्त परमेश्वर मायेनें सगुण कसा होतो, हें कळावें लागतें व हें कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान होतें. " (अध्यात्मज्ञानाची ही बरी सोपी युक्ति आहे !) " आणि दिव्य कर्म कळलें ह्म० कर्म करूनही अलिप्त रहाण्याचें ह्म० निष्काम कर्माच्या तत्त्वाचें ज्ञान होतें, " (पण दिव्य जन्म म्ह० अलौकिक मायिक जन्म, व दिव्य कर्म ह्म० साधूचें रक्षण, पाप्यांचा नाश व धर्माची संस्थापना हें अलौकिक कर्म आहे. अर्थात ईश्वराचा जन्म व कर्म सामान्य जीवांच्या जन्म-कर्माप्रमाणें प्रारब्धाधीन नाहीं, हें येथें समजावयाचें आहे. पण तेवढें ज्ञान झाल्यानें अध्यात्मज्ञान व निष्काम कर्माचें तत्त्व कसें कळणार ? साधुसंरक्षणादि हें ईश्वराचें कर्म आहे, असें ज्ञान झाल्यानें कर्म करूनही अलिप्त राहण्याचें तत्त्व कसें कळणार ?) " सारांश परमेश्वराचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म पुरें कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान व कर्मयोग या दोहोंचीही पूर्ण ओळख होते. " (हा अपूर्व शोध आहे !) " व मोक्षप्राप्ति होण्यास हेंच लागत असल्यामुळें अशा मनुष्यास अखेर भगवत्प्राप्ति झाल्याखेरीज रहात नाहीं. " (मोक्षप्राप्ति एवढ्यानेंच होणें शक्य नाहीं. आत्मसाक्षात्कारच झाला पाहिजे.) " अर्थात् भगवंताचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म कळलें ह्म० त्यांत सर्व कांहीं आलें. अध्यात्मज्ञान किंवा निष्काम कर्मयोग या दोहोंचेंही निराळें अध्ययन करावयास नको." (हा शुद्ध भ्रम आहे. श्रवणादिकांवांचून अध्यात्मज्ञान होणें शक्य नाहीं

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—वीतरागभयक्रोधाः—विषयासक्ति, भय व क्रोध ज्यांच्यापासून निघून गेले आहेत असे—**मन्मयाः**—ईश्वरमय झालेले, ईश्वराहून मी भिन्न आहें, असें न समजणारे—**मां उपाश्रिताः**—माझाच पूर्ण आश्रय केलेले—केवळ ज्ञाननिष्ठ असे —**बहवः**—अनेक लोक आजवर—**ज्ञानतपसा**—ईश्वराचें ज्ञान याच तपानें—**पूताः**—पवित्र झालेले—**मद्भावं**—माझ्या भावास—माझ्या स्वरूपास—मोक्षास—**आगताः**—प्राप्त झाले आहेत. १०.

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—एषः मोक्षमार्गः न इदानीं प्रवृत्तः—हा मोक्षमार्ग आतां नवीन प्रवृत्त झाला आहे, असें नाहीं.—**किं तर्हि पूर्वं अपि (इति) 'वीतराग०' इति**—तर काय पूर्वींही—फार दिवसांपासून हा असाच प्रवृत्त झाला आहे, असें 'वीतराग०' या श्लोकानें सांगतात—**वीतरागभयक्रोधाः-रागः च भयं च क्रोधः च वीताः-विगताः येभ्यः ते वीतरागभयक्रोधाः**—राग-प्रीति, भय व क्रोध ज्यांच्यापासून वीत म्ह० अगदीं निघून गेले आहेत ते वीतरागभयक्रोध होत.—**मन्मयाः-ब्रह्मविदः ईश्वराभेददर्शिनः**—मन्मय म्ह० ब्रह्मवेत्ते ईश्वर व जीवात्मा यांचा अभेद—ऐक्य पाहणारे—**मां-परमेश्वरं एव उपाश्रिताः केवल ज्ञाननिष्ठाः इत्यर्थः**—मज परमेश्वराचाच पूर्णपणें आश्रय केलेले म्ह० केवल ज्ञाननिष्ठ असा याचा

व निष्काम कर्मयोगाचें अध्ययन केव्हांच करावयाचें नसून आचरण करावयाचें असतें) " म्हणून भगवंताच्या जन्माचा व कृत्याचा विचार करा व त्यांतील तत्त्व ओळखून वागा ह्म० भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें कांहीं साधन नको... भगवंताची खरी उपासना हीच होय." (भगवंतांचा दिव्य जन्म व कर्म यांना तत्त्वतः जाणणें ही उपासना नव्हे. यांतील खरें रहस्य असें आहे कीं भगवान् वासुदेव हाच माझा आत्मा आहे. त्यामुळें त्याचा म्ह० माझ्या आत्म्याचा जन्म मायिक आहे, खरा नव्हे व कर्महि माझें नव्हे, शरीरेंद्रियांचें आहे, असें जाणणें हें खरें आत्मज्ञान आहे व तें ज्ञान ज्याला होतें तो प्रस्तुत देह टाकल्यावर पुनः जन्म घेत नाहीं, हें योग्यच आहे. पण ' भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें कांहीं साधन नको. फक्त भगवंताचा जन्म व कर्म यांचा विचार करा व त्यांतील तत्त्व ओळखून वागा म्हणजे झालें. ' हें म्हणणें मात्र तसें सयुक्तिक नाहीं.)

भावार्थ.—**बहवः-अनेके**—असे पुष्कळ मुमुक्षु—**ज्ञानतपसा-ज्ञानं एव परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तः**—ज्ञानतपानें -परमात्मविषयक ज्ञान हेंच तप, त्या ज्ञानतपानें पावन झालेले-परम शुद्धीस प्राप्त झालेले असे होत्साते—**मद्भावं-ईश्वरभावं मोक्षं आगताः-समनुप्राप्ताः**—माझ्या भावास-ईश्वरभावास-मोक्षास आले-प्राप्त झाले आहेत. (अहो पण केवल ज्ञाननिष्ठत्व सांगून ज्ञानतपानें पावन झालेले असें पुनः कां म्हटलें आहे ?)—**ज्ञानतपसा इति विशेषणं इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठाः इति अस्य लिंगम्**—' ज्ञानतपसा ' हें विशेषण इतर तपाची अपेक्षा न करितां ज्ञान याच तपामध्यें निष्ठा ठेवून राहणारे, असें सुचविण्यासाठीं आहे. १०.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

अन्वयार्थ—ये—जे लोक—**मां**—मला—**यथा**—ज्याप्रकारें—**प्रपद्यन्ते**—भजतात—**तान्**—त्यांस—**तथा एव**—तसाच—**अहं**—मी—**भजामि**—भजतों. तसाच त्यांवर अनुग्रह करतों.—**(हे) पार्थ**—हे अर्जुना!—**मनुष्याः**—मानव—**सर्वशः**—सर्वप्रकारें—**मम**—माझ्या—**वर्त्म**—मार्गास—**अनुवर्तन्ते**—अनुसरतात.

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्षं प्रत्यनार्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदानेन । ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्तानार्तिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव रागद्वेषौ स्तः—तर मग तुला राग व द्वेष आहेत !—**येन केभ्यश्चित् एव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इति 'ये यथा०' इति उच्यते**—कारण तूं कांहीं लोकांनाच आत्मभाव देतोस, सर्वांस देत नाहींस, अशी शंका

---

१ हा श्लोक महत्त्वाचा असतांना रहस्यकारांनीं त्या संबंधानें एक अक्षरही लिहिलें नाहीं. कारण त्यांत " ज्ञानतपानें परम शुद्ध होऊन पुष्कळ लोक मोक्षाला प्राप्त झाले आहेत " असें म्हटलें आहे. कर्माचें नांवही नाहीं, त्यामुळें लेखणी अडली !

कोणी घेईल, म्हणून ' ये यथा० ' या श्लोकानें सांगतात—**ये यथा-येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते**—जे जसे म्ह० ज्या प्रकारें, ज्या प्रयोजनानें व ज्या फलाच्या इच्छेनें मला भजतात—**अहं तान् तथा एव-तत्फलदानेन भजामि-अनुगृह्णामि इति एतत्**—मी त्यांना तसाच तें फल देऊन भजतों म्हणजे अनुग्रह करतों, असा याचा भावार्थ.—**तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात्**—कारण त्यांना मोक्षाविषयीं इच्छाच नसते [कारण जे मुमुक्षु होऊन माझें भजन करितात त्यांना ज्ञानाच्या द्वारा मी मोक्ष देतों व जे इतर फलाची इच्छा धरून माझें भजन करतात त्यांना त्या त्या उपायाच्या अनुष्ठानाचें तें तें फल देतों. त्यामुळें माझ्यामध्यें रागद्वेषाचा संभवही नाहीं. जे इतर फलाची इच्छा करणारे असतात त्यांना मोक्षाची इच्छा नसते]—**हि एकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत् न संभवति**—कारण एकाच पुरुषाला मुमुक्षुत्व व फलार्थित्व हीं दोन्ही एकाच वेळीं संभवत नाहींत.—**अतः ये फलार्थिनः तान् फलप्रदानेन**—म्हणून जे फलाची इच्छा करणारे आहेत त्यांना फलप्रदानाच्या योगानें—**तु ये यथोक्तकारिणः अफलार्थिनः मुमुक्षवः च तान् ज्ञानप्रदानेन**—पण जे नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान करणारे

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात–"आतां यापेक्षां खालच्या उपासनांचें फळ व उपयोग सांगतात–" वर उपासना प्रकृत नाहीं. ज्ञान प्रकृत आहे. ज्ञानाचें प्रकरण चालू आहे. 'माझें दिव्य जन्म-कर्म जो जाणतो तो पुनः जन्म घेत नाहीं. अशा ज्ञानरूपी तपानें पवित्र झालेले पुष्कळ मुमुक्षु मला प्राप्त झाले आहेत ' असा या पूर्वीच्या दोन श्लोकांचा सारांश आहे. पण रहस्यकारांनीं मधल्या दहाव्या श्लोकाची पूर्णपणें उपेक्षा करून ९ व्या श्लोकांतील भगवानांच्या दिव्य जन्मकर्मांचें तत्त्वतः ज्ञान ' हीच भगवंताची खरी उपासना होय' असें जें म्हटलें होतें त्याच्याशीं या श्लोकाचा संबंध जोडला आहे. पण तो सयुक्तिक नाहीं. कारण नवव्या श्लोकांत जर उपासना मुळींच नाहीं तर त्यापेक्षां खालच्या उपासनांचें फल व उपयोग सांगण्याचा प्रसंगच कोठें आहे ? वास्तव आचार्यांनीं दिलेलें अवतरणच सर्वथा योग्य आहे.असो;'मम वर्त्म अनुवर्तन्ते' याचा अर्थ–माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात–असा करितात. पण 'अनुवर्तन्ते' याचा हा सरळ अर्थ नव्हे. याच श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात " मम वर्त्मानुवर्तन्ते हें उत्तरार्ध पूर्वी (३. २३.) थोड्या निराळ्या अर्थानें आलें आहे व त्यावरून गीतेंत पूर्वापर संदर्भाप्रमाणें अर्थ कसा बदलतो हें लक्षांत येईल. " प्रकरण, सांनिध्य इत्यादिकांवरून शब्दांचे अर्थ बदलतात ही गोष्ट पूर्वोत्तर मीमांसांमध्यें प्रसिद्धच आहे. त्यामुळें आम्हांलाही ती कबूल आहे. पण रहस्यकार मात्र कर्म, योग, प्रकृति इत्यादि शब्दांचा अर्थ करतांना ती विसरतात, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. गीतेंत ' योग ' शब्द दिसला कीं, त्याचा ' कर्मयोग ' असा अर्थ रहस्यकारांनीं केलाच ! ' कर्म ' शब्द आला कीं, खाणें, पिणें, वसणें, उठणें, धंदा, सांसारिक कर्में वगैरे अर्थ त्यांनीं केलाच म्हणून समजावें. प्रकृति, अव्यक्त वगैरे शब्द दिसले कीं त्यांना कापिल सांख्य दर्शनाची आठवण झालीच ! अशा प्रसंगीं ते प्रकरणादिकांकडे मुळींच पहात नाहींत.

असून कर्मफलाची इच्छा न करणारे व मुमुक्षु असतात त्यांस ज्ञानप्रदानानें—**ये ज्ञानिनः संन्यासिनः मुमुक्षवः च तान् मोक्षप्रदानेन**—जे ज्ञानी सर्व कर्मांचा संन्यास करून केवळ मोक्षाचीच अपेक्षा करणारे असतात त्यांना मोक्षप्रदानानें—**तथा आर्तान् आर्तिहरणेन**—त्याचप्रमाणें जे रोग,भय,यांनीं आर्त असतात त्यांची आर्ति -पीडा घालवून—**इति एवं ये यथा प्रपद्यन्ते तान् तथा एव भजामि इत्यर्थः**—ह्याप्रमाणें जे जसे शरण येतात त्यांच्यावर मी तसाच अनुग्रह करतों, असा याचा भावार्थ.—**पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचित् न भजामि**—पण राग-द्वेषामुळें किंवा मोहामुळें मी कोणावरही अनुग्रह करीत नाहीं.—**सर्वथा अपि सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य वर्त्म-मार्गं मनुष्याः अनुवर्तन्ते**—मनुष्य मुमुक्षु असोत कीं फलेच्छु असोत ते कोणीही जरी असले तरी प्रत्येक अवस्थेमध्यें त्या त्या रूपानेंच अवस्थित होणाऱ्या मज ईश्वराच्या ज्ञान-कर्मरूप मार्गास ते अनुसरतात. (पण येथें 'मनुष्य' असें म्हटल्यानें देवादि इतर प्राणी ईश्वरमार्गानुवर्ती नाहींत, असें होतें, अशी शंका घेऊन आचार्य सांगतात–)—**यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते**—ज्या फलाच्या अर्थित्वानें–इच्छेनें ज्या कर्मामध्यें अधिकृत असलेले जे प्रयत्न करितात ते मनुष्य म्हटले जातातः—**हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः**—हे अर्जुना! 'सर्वशः' म्ह० सर्वप्रकारें मनुष्य माझ्या ज्ञानकर्मरूप मार्गाचें अनुवर्तन करितात. [जे जशा भावनेनें माझी भक्ति करितात तसाच मी त्यांच्यावर अनुग्रह करितों. अर्थात् मी राग, द्वेष व मोह यांना वश होऊन कांहीं करीत नाहीं. सर्व मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्याच ज्ञानकर्ममार्गाचें अनुवर्तन करितात.] ११.

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—कर्मणां—कर्मांच्या—**सिद्धिं**—सिद्धीची—**कांक्षन्तः**—आकांक्षा-इच्छा करणारे अधिकारी पुरुष—**इह**—या लोकीं—**देवताः**—इंद्र, अग्नि, इत्यादि देवतांची—**यजन्ते**—पूजा करितात—**हि**—कारण—**मानुषे लोके**—या मनुष्य लोकांत—**कर्मजा सिद्धिः**—कर्मापासून होणारी सिद्धि–कर्मफलें—**क्षिप्रं**—सत्वर—**भवति**—होते–कर्मफलें सत्वर मिळतात. १२.

यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषाभावात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिँल्लोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः " अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् "

इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात्—जर तुज ईश्वराला राग-द्वेषादि दोष नाहींत, तुझ्या ठिकाणीं जर त्यांचा अभाव आहे—**सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां**—त्यामुळें सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाही एकसारखीच आहे—**च त्वयि सर्वफलप्रदानसमर्थे सति**—व तूं सर्व फल देण्यास म्ह० सर्वांना मोक्ष हें फल देण्यास समर्थ असतांना—**वासुदेवः सर्वं इति ज्ञानेन एव मुमुक्षवः सन्तः**—'वासुदेवच सर्व आहे' अशा ज्ञानानेंच मुक्त होण्याची इच्छा करणारे होत्साते—**सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रतिपद्यन्ते**—सर्व तुलाच कां शरण येत नाहींत?—**इति तत्र कारणं 'कांक्षन्तः०' इति शृणु**—म्हणून म्हणशील तर त्याचें कारण 'कांक्षन्तः' या श्लोकानें ऐक.—**कांक्षन्तः-अभीप्सन्तः**—आकांक्षा करणारे—**कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तः**—कर्मांच्या सिद्धीची म्ह० फलनिष्पत्तीची इच्छा करणारे—**इह अस्मिन् लोके इन्द्राग्न्याद्याः देवताः यजन्ते**—या लोकीं इंद्र, अग्नि इत्यादि देवतांचें यजन करितात.—"**अथ यः अन्यां देवतां अन्यः असौ अन्यः अहं अस्मि इति उपास्ते**—आतां जो अन्य देवतेची उपासना 'हा निराळा व मी निराळा आहें' या भेददृष्टीनें करतो—**सः न वेद**—जो जाणत नाहीं.—**यथा पशुः एवं सः देवानां**—जसा आम्हांला पशु तसा तो देवांना आहे.—**इति श्रुतेः**—अशी श्रुति आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ १पृ. ३३४ पहा. या श्रुतींत मी यज्ञकर्ता, ही यष्टव्य देवता इत्यादि भेददर्शी व कर्मफलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना आत्मस्वरूपाचें ज्ञान नसतें. आत्म्याविषयीं अज्ञान हेंच त्यांच्या भेददृष्टीचें व फलेच्छेचें कारण आहे. बैल, गाई वगैरे पशु, नांगर, गाडा ओढणें, भार वाहणें, दूध देणें इत्यादिकांमुळें मनुष्यांच्या जसे उपयोगी असतात तसा तो अज्ञ यज्ञादिकांच्या योगानें देवांच्या उपयोगीं पडतो. पण ते भेददर्शी व फलाची इच्छा करणारेच कां असतात? ज्ञानमार्गाची अपेक्षा कां करीत नाहींत? उत्तर–]—**हि यस्मात् भिन्नदेवतायाजिनां फलाकांक्षिणां तेषां**—कारण भिन्न देवतांचें यजन करणाऱ्या व फलाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची—**मानुषे लोके हि मानुषे लोके शास्त्राधिकारः**—मनुष्यांच्या या लोकांमध्यें–कारण मानुषलोकांमध्येंच शास्त्राचा अधिकार आहे. म्हणून या मानुष लोकांत (कर्मजा सिद्धि सत्वर होते, असा संबंध)—'**क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणात्**—'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' असें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें—**भगवान् अन्येषु अपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति**—भगवान् दुसऱ्या लोकांमध्येंही कर्मफलाची सिद्धि दाखवीत आहे.—**मानुषे लोके वर्णाश्रमादि कर्माणि इति विशेषः**—मानुष लोकांमध्यें वर्णाश्रमादि कर्मे आहेत, हा इतर लो-

इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात्—जर तुज ईश्वराला राग-द्वेषादि दोष नाहींत, तुझ्या ठिकाणीं जर त्यांचा अभाव आहे—**सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां**—त्यामुळें सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाही एकसारखीच आहे—**च त्वयि सर्वफलप्रदानसमर्थे सति**—व तूं सर्व फल देण्यास म्ह० सर्वांना मोक्ष हें फल देण्यास समर्थ असतांना—**वासुदेवः सर्वं इति ज्ञानेन एव मुमुक्षवः सन्तः**—'वासुदेवच सर्व आहे' अशा ज्ञानानेंच मुक्त होण्याची इच्छा करणारे होत्साते—**सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रतिपद्यन्ते**—सर्व तुलाच कां शरण येत नाहींत ?—**इति तत्र कारणं 'कांक्षन्तः०' इति शृणु**—म्हणून म्हणशील तर त्याचें कारण 'कांक्षन्तः' या श्लोकानें ऐक.—**कांक्षन्तः-अभीप्सन्तः**—आकांक्षा करणारे—**कर्मणां सिद्धिं फल-निष्पत्तिं प्रार्थयन्तः**—कर्मांच्या सिद्धीची म्ह० फलनिष्पत्तीची इच्छा करणारे—**इह अस्मिन् लोके इन्द्राग्न्याद्याः देवताः यजन्ते**—या लोकीं इंद्र, अग्नि इत्यादि देवतांचें यजन करितात.—"**अथ यः अन्यां देवतां अन्यः असौ अन्यः अहं अस्मि इति उपास्ते**—आतां जो अन्य देवतेची उपासना 'हा निराळा व मी निराळा आहें' या भेददृष्टीनें करतो—**सः न वेद**—जो जाणत नाहीं.—**यथा पशुः एवं सः देवानां**—जसा आम्हांला पशु तसा तो देवांना आहे.—**इति श्रुतेः**—अशी श्रुति आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ १पृ. ३३४ पहा. या श्रुतींत मी यज्ञकर्ता, ही यष्टव्य देवता इत्यादि भेददर्शी व कर्मफलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना आत्मस्वरूपाचें ज्ञान नसतें. आत्म्याविषयीं अज्ञान हेंच त्यांच्या भेददृष्टीचें व फलेच्छेचें कारण आहे. बैल, गाई वगैरे पशु, नांगर, गाडा ओढणें, भार वाहणें, दूध देणें इत्यादिकांमुळें मनुष्यांच्या जसे उपयोगी असतात तसा तो अज्ञ यज्ञादिकांच्या योगानें देवांच्या उपयोगीं पडतो. पण ते भेददर्शी व फलाची इच्छा करणारेच कां असतात ? ज्ञानमार्गाची अपेक्षा कां करीत नाहींत ? उत्तर–]—**हि यस्मात् भिन्नदेवतायाजिनां फलाकांक्षिणां तेषां**—कारण भिन्न देवतांचें यजन करणाऱ्या व फलाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची—**मानुषे लोके हि मानुषे लोके शास्त्राधिकारः**—मनुष्यांच्या या लोकांमध्यें–कारण मानुषलोकांमध्येंच शास्त्राचा अधिकार आहे. म्हणून या मानुष लोकांत (कर्मजा सिद्धि सत्वर होते, असा संबंध)—'**क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणात्**—'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' असें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें—**भगवान् अन्येषु अपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति**—भगवान् दुसऱ्या लोकांमध्येंही कर्मफलाची सिद्धि दाखवीत आहे.—**मानुषे लोके वर्णाश्रमादि कर्माणि इति विशेषः**—मानुष लोकांमध्यें वर्णाश्रमादि कर्में आहेत, हा इतर लो-

वर्तन्ते इति उक्तं—किंवा वर्ण-आश्रमादि (अवस्था वगैरे) विभागांनीं युक्त असलेले मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्या मार्गाचें अनुवर्तन करितात, असें वर सांगितलें.—**पुनः कस्मात् कारणात् नियमेन तव एव वर्त्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति चातुर्वर्ण्यं इति उच्यते**—पण कोणत्या कारणानें मनुष्य नियमानें तुझ्याच मार्गाला अनुसरतात व दुसऱ्या कोणाच्या मार्गाला अनुसरत नाहींत, हें सांगण्यासाठीं 'चातुर्वर्ण्यं०' इत्यादि भगवान् म्हणतात—**चातुर्वर्ण्यं-चत्वारः एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं-**

१ पण रहस्यकार या श्लोकास असें अवतरण देतात-" धर्मसंस्थापना करण्यास परमेश्वर अवतार घेतो असें पूर्वी सांगितलें. आतां धर्मसंस्थापना करण्याला काय करावें लागतें तें थोडक्यांत सांगतात." पण हें म्हणणें अयोग्य आहे. कारण पूर्वी 'धर्म ह्म० पारलौकिक वैदिक धर्म नव्हे,' (गी.र. ६६७) असें स्पष्ट ह्मटलेलें असून,'जगांतील अन्याय,बेबंदशाही वगैरे मोडण्यासाठीं ईश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतो,' असें ह्मटलें आहे व येथें 'धर्मसंस्थापनेसाठीं परमेश्वर अवतार घेतो' असें म्हणतात. वर 'परमेश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेऊन समाजाची विस्खलित झालेली घडी पुनः नीट बसवून देतो' असें म्हटलें आहे व येथें 'धर्मसंस्थापना करण्यासाठीं काय करावें लागतें तें पुढील श्लोकांत सांगतात' असें म्हणतात. तेव्हां हा पूर्वोत्तर ग्रंथ सुसंगत आहे कीं असंबद्ध? याचा विचार वाचकांनींच करावा.

पुढील श्लोकार्थाचा तर वरील अवतरणाशीं मुळींच मेळ नाहीं. कारण "(ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र या प्रकारें) चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणें मींच निर्माण केली आहे. मी तिचा कर्ताहि आहें, आणि अकर्ता म्ह० ती न करणारा अव्यय (मीच) आहें, हें तूं लक्षांत ठेव." असा त्या श्लोकाचा अर्थ करितात. यांत धर्मसंस्थापनेसाठीं काय करावें लागतें त्याचा कोठें मागमूसही नाहीं. त्यापेक्षां आचार्यांचें अवतरण किती सुसंबद्ध व प्रकरणाला धरून आहे तें पहा. बरें, मूळ श्लोकाचा जो अर्थ केला आहे तो तरी मूळाला धरून आहे का ? नाहीं. 'गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्य-चार वर्ण मीं उत्पन्न केले. मी जरी त्याचा कर्ता आहें तरी अकर्ता व अव्यय आहें, असें तूं जाण ?' हा अगदीं सरळ अर्थ आहे. पण रहस्यकारांनीं 'व्यवस्था' हा आपल्या पदरचा शब्द घातला आहे. 'गुणकर्मविभागशः' हें पद फार महत्त्वाचें असूनहि 'गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणें' असा मोघम व अगदीं संदिग्ध अर्थ लिहून ठेवला व त्यावर स्पष्टीकरणार्थ टीपही दिलेली नाहीं. वस्तुतः 'प्रत्येकाचे गुण व कर्म पाहून त्यावरून अमुक ब्राह्मण, अमुक क्षत्रिय इत्यादि जाती मीं ठरविल्या आहेत' असें त्यांनीं म्हणावयास पाहिजे होतें. पण या वादग्रस्त शब्दाचा मुळींच विचार केला नाहीं. उत्तरार्धांतील 'तस्य कर्तारं अपि मां' या वाक्याचा मी तिचा कर्ताहि आहें, असा अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहीं. तसेंच, 'विद्धि अकर्तारं अव्ययं' याचा 'आणि अकर्ता म्ह० ती (व्यवस्था) न करणारा अव्यय मीच आहें, हें तूं लक्षांत ठेव' असा अगदीं विपरीत अर्थ केला आहे.त्याला सरळ किंवा बरोबर कोण म्हणत असतील ते म्हणोत ! त्यापेक्षां याच श्लोकावरील टीपेंत " परमेश्वर कर्ता असला तरी पुढील श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें तो नेहमींच निःसंग असल्यामुळें अकर्ताच होय, असा अर्थ आहे" असें जें म्हटलें आहे तें पुष्कळ बरें आहे ! 'हें विरोधाभासात्मक वर्णन आहे' असें ते म्हणतात.

चारच वर्ण हें चातुर्वर्ण्य—**मया ईश्वरेण सृष्टं-उत्पादितं**—मीं ईश्वरानें उत्पन्न केलें आहे—**'ब्राह्मणः अस्य मुखं आसीत्' इत्यादिश्रुतेः**—ब्राह्मण याचें मुख झाला–या विराट् पुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण झाला, अशी ऋग्वेदश्रुति आहे. —**गुणकर्मविभागशः-गुणविभागशः कर्मविभागशः च**—गुणविभाग व कर्मविभाग करून, त्या विभागपूर्वक ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्य मीं उत्पन्न केलें.—**गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि**—सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत.—**तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' इत्यादीनि कर्माणि**—त्यांतील सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणप्रधान असलेल्या ब्राह्मणाचीं शम, दम, तप इत्यादि कर्में—**सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि**—ज्याच्यामध्यें सत्त्वगुण गौण व रजोगुण प्रधान आहे अशा क्षत्रियाचीं शौर्य, तेज, इत्यादि कर्में—**तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि**—ज्याच्यामध्यें तमोगुण गौण–असुख्य व रजोगुण प्रधान–मुख्य आहे अशा वैश्यांचीं शेती, गोरक्ष्य इत्यादि कर्में,—**रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म**—रजोगुण गौण व तमोगुण प्रधान अशा प्रकृतीच्या शूद्राचें शुश्रूषा हेंच कर्म—**इति एवं गुणकर्मविभागशः मया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं इत्यर्थः**—अशा प्रकारें गुणविभागपूर्वक कर्मविभाग करून मी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केलें आहे, असा भावार्थ—**तत् च इदं चातुर्वर्ण्यं अन्येषु लोकेषु न अतः मानुषे लोके इति विशेषणं**—आणि तें हें चातुर्वर्ण्य अन्य लोकांमध्यें नाहीं म्हणून 'मानुष लोकांत' असें वरील श्लोकांत विशेषण दिलें आहे. [मीं या मनुष्य लोकांत ब्राह्मणादि चार वर्ण व ब्रह्मचारी इत्यादि चार आश्रम उत्पन्न केले. त्यांच्या सत्त्वादि गुणांचा विभाग करून त्या गुणविभागानुसार त्यांच्या कर्मांचाही विभाग केला आहे. त्यामुळें ब्राह्मणादि वर्णांनीं व आश्रमांनीं आपापल्या कर्मांचें अनुष्ठान केल्यानें त्या कर्मांचें फल त्यांना सत्वर मिळतें. म्हणून वर 'मानुष लोकांत कर्मजा सिद्धि सत्वर होते' असें मुद्दाम म्हटलें आहे. तसेंच, ईश्वरानेंच वर्णादि व त्यांचीं कर्में उत्पन्न केलेलीं असल्यामुळें त्यांनीं सर्व प्रकारें ईश्वराच्या मार्गाचेंच अनुवर्तन करणें युक्तही आहे.]—**हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे**—बरें तर मग चातुर्वर्ण्यसृष्टि, इत्यादि कर्माचें कर्तृत्व तुला असल्यामुळें–तूं त्या कर्माचा कर्ता असल्यामुळें त्या कर्माच्या फलानें युक्त होतोस. —**अतः त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरः न इति**—त्यामुळें तूं नित्यमुक्त व नित्य ईश्वर नाहींस, असें म्हणशील तर—**उच्यते**—सांगतों—**यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारं अपि सन्तं मां**—जरी मायिक व्यवहारानें मी त्या कर्माचा कर्ता आहें तरी मला—**परमार्थतः अकर्तारं विद्धि**—परमार्थदृष्ट्या

पण येथें कोणताही अलंकार नसून तें परमेश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचें वर्णन आहे. 'ईश्वर मायिकदृष्ट्या जरी चातुर्वर्ण्याचा कर्ता असला तरी पारमार्थिकदृष्ट्या अकर्ता व त्यामुळेंच असंसारी आहे, असें समज.' हाच त्याचा सरळ, सुबोध व वेदान्तशास्त्रानुसार अर्थ आहे.

अकर्ता जाण.—**अतः एव मां अव्ययं असंसारिणं च विद्धि**—म्हणूनच मला अव्यय व असंसारी समज. [मला मायेमुळें कर्तृत्व आहे. वस्तुतः नाहीं. त्यामुळें मायिक दृष्ट्या मी चातुर्वर्ण्य, कर्म इत्यादिकांचा जरी कर्ता असलों तरी वस्तुतः मी अकर्ता व अभोक्ता आहें, असें समज.] १३.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—मां—मला—**कर्माणि**—कर्में—**न लिम्पति**—पुण्यपापानें लिप्त करीत नाहींत.—**कर्मफले**—कर्मांच्या फलाविषयीं—**मे**—माझी—**स्पृहा**—इच्छा—**न(अस्ति)**—नाहीं.—**इति**—याप्रमाणें—**मां**—मला–आत्म्याला—**यः**—जो—**अभिजानाति**—सर्वप्रकारें जाणतो—**सः**—तो—**कर्मभिः**—कर्मांनीं—**न बध्यते**—बद्ध केला जात नाहीं. १४.

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणामहं कर्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—तु येषां कर्मणां मां कर्तारं मन्यसे—पण तूं ज्या कर्मांचा मला कर्ता समजतोस—**तेषां परमार्थतः अहं अकर्ता एव**—त्यांचा वस्तुतः मी अकर्ताच आहें—**यतः ‘न०’ इति**—त्याचें कारण ‘न मां०’ या श्लोकानें सांगतात—**तानि कर्माणि मां देहाद्यारम्भकत्वेन न लिम्पन्ति**—तीं कर्में मला देहादिकांच्या आरंभकत्वानें म्ह० देह, इंद्रियें इत्यादि फलाचा आरंभ करणें, त्यांचें कारण होणें, या रूपानें मला लिप्त करीत नाहींत. (तें कां ? उत्तर–)—**अहंकाराभावात्**—माझ्यामध्यें ‘तीं कर्में मी करतों ’ अशा अहंकाराचा अभाव असल्यामुळें (तीं मला पुढच्या जन्माचें कारण होऊन बद्ध करीत नाहींत.)—**च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा–तृष्णा न**—आणि त्या कर्मांच्या फलाविषयीं मला स्पृहा म्ह० तृष्णाही नसते.—**येषां तु संसारिणां अहं कर्ता इति कर्मसु अभिमानः च तत्फलेषु स्पृहा**—पण ज्या संसारी मनुष्यांचा ‘ मी कर्ता ’ असा कर्मांमध्यें कर्तृत्वाभिमान व त्यांच्या फलाविषयीं तृष्णा असते—**तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तं**—त्यांना कर्में लिप्त करितात, बद्ध करितात, हें युक्त आहे.—**तदभावात् मां कर्माणि न लिंपन्ति**—माझ्या ठिकाणीं कर्तृत्वाभिमान व फलतृष्णा यांचा अभाव असल्यामुळें मला कर्में लिप्त करीत नाहींत. (तीं केवल मलाच बद्ध करीत नाहींत, असें नाहीं तर)—**इति एवं यः अन्यः अपि मां आत्मत्वेन अभिजानाति**—अशाप्रकारें जो दुसराहि मला आत्मत्वानें जाणतो,

स्मरतो,ओळखतो [तें कसें ? उत्तर-]—**अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति**—मी कर्ता नव्हे व मला कर्मफलाची इच्छा नाहीं, असें जो मला स्मरतो—**सः कर्मभिः न बध्यते**—तो कर्मांकडून बद्ध केला जात नाहीं.—**तस्य अपि कर्माणि देहारंभकाणि न भवन्ति इत्यर्थः**—त्याचींही कर्में देहारंभक-उत्तर जन्माचें कारण होत नाहींत, असा भावार्थ. [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा यांच्या अभावीं कर्में कोणालाच बद्ध करीत नाहींत. कारण तोच कर्मत्याग किंवा संन्यास आहे. अर्थात् मोक्ष अशा कर्मसंन्यासावांचून प्राप्त होणें शक्य नाहीं. गीतेचें हेंच प्रतिपाद्य आहे व आचार्य तरी हेंच सांगत आहेत. (गी.भा.पृ. ८.५७ पहा) सर्वकर्मसंन्यास तो हाच होय. दगडासारखें बसणें याला आचार्यही संन्यास म्हणत नाहींत; व अद्वैतीही संन्यास म्हणत नाहींत. अर्थात् हें रहस्य न जाणतां 'सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच मोक्ष मिळतो' असें जें आचार्यांचें म्हणणें आहे त्यावर वृथा दोषारोप करून गीता प्रवृत्तिपर आहे, हें म्हणणें सर्वथा अनुचित होय.] १४.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात-"मला कर्मांचा लेप म्ह० बाधा लागत नाहीं. (कारण) माझी कर्मांच्या फलाचे ठायीं इच्छा नाहीं. अशाप्रकारें जो मला जाणतो त्याला कर्मांची बाधा होत नाहीं." वस्तुतः 'कर्माणि' म्ह० कर्में 'मां-' मला 'न लिंपन्ति-' लिप्त करीत नाहींत, हा सरळ अर्थ आहे. पण रहस्यकारांनीं 'कर्माणि' म्ह० कर्मांचा व 'न लिंपन्ति' म्ह० लेप-बाधा लागत नाहीं, असा अर्थ केला आहे. पण लेप किंवा बाधा लागत नाहीं म्ह० काय ? याचा खुलासा केलेला नाहीं. 'कर्में पुण्य व पाप यांनीं मला लिप्त करीत नाहींत; व त्यामुळें पुढच्या जन्माचीं तीं निमित्तें होत नाहींत' हा त्याचा सुबोध व शास्त्रीय अर्थ आहे. लेप म्ह० बाधा व बाधा म्ह० काय ? पीडा ? याच श्लोकाच्या 'कर्मभिर्न स बध्यते' या चवथ्या चरणाकडे लक्ष देऊन कर्में लिप्त करीत नाहींत म्ह० बद्ध करीत नाहींत, असें तरी म्हणावयाचें होतें ! पण तेथेंही 'न बध्यते-' याचा 'बाधा होत नाहीं,' असाच अर्थ केला आहे. पण तो मूळ धात्वर्थाला धरून नाहीं. असो; 'न मे कर्मफले स्पृहा' हा दुसरा चरण कर्मांचा लेप न लागण्याचें कारण सांगत आहे, असें रहस्यकार म्हणतात. पण तें बरोबर नाहीं. 'माझी कर्मफलाविषयीं इच्छा नाहीं, म्हणून मला कर्मांचा लेप लागत नाहीं,' हें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण नुसती कर्मफलाची इच्छा नसली म्हणजे कर्में बद्ध करीत नाहींत, असें नाहीं. तर कर्मफलाची इच्छाहि नसली पाहिजे व कर्मांचा मी कर्ता, हा अभिमानहि नसला पाहिजे. म्हणूनच आचार्यांनीं वर भाष्यांत 'अहंकाराभावात्' असें म्हणून कर्में बद्ध करीत नाहींत, याचें 'अहंकाराभाव' हें कारण सांगितलें आहे. प्रस्तुत श्लोकाच्या टीपेंत-९ व्या श्लोकांतील 'जन्म व कर्म जाणतो तो मुक्त होतो' या अर्थाचा अनुवाद करून 'त्यापैकींच कर्मांच्या तत्त्वाचें या श्लोकांत स्पष्टीकरण केलें आहे.' असें रहस्यकार म्हणतात. पण असा दूरान्वय लावीत बसण्यापेक्षां वरच्या श्लोकांत 'मला अकर्ता समज' असें जें म्हटलें आहे त्याचेंच कारण सांगण्यासाठीं पुढील श्लोक आहे, अशी संगति लावणेंच अधिक सयुक्तिक आहे.रहस्यकार पुनः म्हणतात—'जाणतो' या शब्दानें 'जाणून त्याप्रमाणें वागूं लागतो' एवढा अर्थ या

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पूर्वैः अपि मुमुक्षुभिः—पूर्वींच्याही मुमुक्षूंनीं—**एवं**—असें—**ज्ञात्वा**—जाणून—**कर्म**—कर्म—**कृतं**— केलें —**तस्मात्**—म्हणून—**त्वं**—तूं—**पूर्वैः**—पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं—**पूर्वतरं**—त्यांच्याही पूर्वींचें—**कृतं**—केलेलें—**कर्म एव**—कर्मच—**कुरु**—कर. १५.

नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पुर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति 'एवं०' इति—मी कर्ता नाहीं व मला कर्मफलाविषयीं इच्छा नाहीं, असें जाणून पूर्वींच्या मुमुक्षूंनींही कर्म केलें आहे असें 'एवं ज्ञात्वा०' या श्लोकानें सांगतात—**एवं ज्ञात्वा पूर्वैः अतिक्रान्तैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतं**—मी कर्ता नाहीं, मला फलेच्छा नाहीं, असें जाणून पूर्वींच्या भूतकालीन मुमुक्षूंनींही कर्म केलें आहे,—**तेन**—पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं कर्मच केलें असल्यामुळें—**त्वं कर्म एव कुरु**-तूं कर्मच कर.—**तूष्णीं आसनं न संन्यासः अपि न कर्तव्यः**

ठिकाणीं विवक्षित आहे. पण 'अभिजानाति' या क्रियापदावरून असा अर्थ कां काढावयाचा ? व त्याची आवश्यकता तरी काय ? त्याप्रमाणें वागतो म्ह० काय ? स्पष्ट कांहींच नाहीं. त्यापेक्षां 'मी अकर्ता व फलतृष्णाशून्य आहें असें आपल्या आत्मरूपानें जो कोणी मला जाणतो–स्मरतो, मीच त्याचा अकर्ता, अभोक्ता, निःस्पृह आत्मा आहें, असें ओळखतो त्याचीं कर्मेंहि त्याला बद्ध करीत नाहींत,' हें म्हणणें किती सयुक्तिक, आप्तोक्त व सुबोध आहे ? नाहीं तर, परमेश्वराला कर्में लिप्त करीत नाहींत व त्याला कर्मफलाविषयीं तृष्णा नाहीं, एवढें जाणून मनुष्य मुक्त कसा होणार ? नुसतें 'त्याप्रमाणें वागतो' एवढ्यावरून कांहीं बोध होत नाहीं.

१ रहस्यकारांनीं या श्लोकाच्या अर्थात 'मुमुक्षुभिः' या पदाचा अर्थ 'मुमुक्षु लोकांनीं' असाच केला आहे. पण 'पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं कर्मच केलें म्हणून तूंही कर्मच कर' असें म्हटल्यास अर्जुन मुमुक्षु ठरतो. ज्ञानी–जीवन्मुक्त ठरत नाहीं, पण तें तर रहस्यसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. म्हणून रहस्यकारांनीं गी. र. पृ. ३१० वर "हें जाणून पूर्वी जनकादि ज्ञानी पुरुषांनीं कर्म केलें" असें म्हटलें आहे. म्हणजे मुमुक्षुशब्दाचा ज्ञानी असा अर्थ केला आहे. तो सरळ आहे कीं काय तें वाचकांनींच ठरवावें.

—मुकाट्यानें बसणें हेंही करूं नये व संन्यासही करूं नये.—**तस्मात्-पूर्वैः अपि**

---

१ आचार्यांचें हें येथील सर्व भाष्य व मागील पृ. ४३–६४ पर्यंतचें भाष्य वाचकांनीं पुनः लक्षपूर्वक वाचावें व मग गीतारहस्यांतील खालील उतारे वाचावे–" पण वैदिक कर्मयोगाचा हा सिद्धान्त श्रीशंकराचार्यांस मान्य नसल्यामुळें तो खोडून काढून आचार्यांच्या मतें गीतेचें तात्पर्य काय हें सांगण्याच्या हेतूनेंच गीतेवर त्यांनीं आपलें भाष्य मुद्दाम लिहिलें " गी. र. पृ. ११. (आचार्यांस वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त मान्य नाहीं हें म्हणणें धाडसाचें आहे. त्यांना रहस्यकारांचा काल्पनिक कर्मयोग मात्र मान्य होणें शक्य नाहीं. त्यांनीं ' मोक्षाला ज्ञान व कर्म या दोन साधनांची एकाच वेळीं अपेक्षा असते ' या वादाचें तेवढें खंडन केलें आहे. आचार्यांनीं आपल्या मतें गीतेचें तात्पर्य सांगण्यासाठीं भाष्य लिहिलें नसून औपनिषद सिद्धान्ताप्रमाणें गीतेचें तात्पर्य सांगण्यासाठीं भाष्य लिहिलें आहे). "वेदान्तावरील हल्लीं सामान्यतः वाचण्यांत येणारे ग्रंथ संन्यासमार्गीयांच्या अनुयायांनींच लिहिलेले असल्यामुळें,आणि संन्यासमार्गीस तृष्णारूपी संसार सर्वच निःसार वाटत असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांत कर्मयोगाची उपपत्ति नीट दिलेली नाहीं हें खरें. किंबहुना या परसंप्रदायासहिष्णु ग्रंथकारांनीं संन्यासमार्गांतील कोटिक्रम कर्मयोगांत घुसडून देऊन संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मार्ग नसून संन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असाही समज उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे " गी. र. पृ. १२१. (यांत रहस्यकारांची राजसवृत्ति पूर्णपणें व्यक्त झाली आहे. वेदान्त ग्रंथ शंकराचार्यांसारख्या विरक्त संन्याश्यांनींच लिहिले याबद्दल त्यांना फार खेद होतो, पण त्याला कोणाचा काय उपाय ? विषयासक्त कर्मठांनीं वेदान्तग्रंथ कां लिहिले नाहींत ? त्यांचा संन्यासमार्गीयांनीं हात का धरला होता ? पण वस्तुस्थिति न जाणतांच जेथें मनसोक्त लिहिण्याची प्रवृत्ति आहे तेथें युक्तायुक्त विचार कोठचा ? अहो महाराज, विषयांविषयीं विरक्त असलेले लोकच वेदान्ताकडे पाहणार, इतरांना त्याकडे पाहण्याची नुस्ती इच्छाहि होणें शक्य नाहीं, हें तुम्ही विसरलां कीं काय? असो; ' तृष्णारूप संसार ' हें रहस्यकारांस कोणीं सांगितलें? संसाराचें स्वरूप तृष्णा आहे, असें कोणींच म्हणत नाहीं, ' जन्ममरणसुखदुःखप्राप्ति ' याला संसार म्हणतात. वेदान्तग्रंथांत कर्मयोगाची उपपत्ति कशी येणार ? कारण वैदिक कर्मयोग हें प्रकरण निराळें व वेदान्त किंवा ज्ञानयोग हें प्रकरण निराळें. त्यामुळें वैदिक कर्मयोगांत वेदान्ताची उपपत्ति पाहूं लागणें हें जसें वेडेपण आहे तसेंच वेदान्तांत कर्मयोगाची उपपत्ति पाहूं लागणें, हें वेडेपण आहे. पण रहस्यकार येथेंच थांबत नाहींत, तर संन्यासमार्गीयांना ' परसंप्रदायासहिष्णु ' हा बहुमानाचा किताब देऊन 'कर्मयोगांत संन्यासमार्गाचा कोटिक्रम घुसडून देऊन संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मार्ग नसून संन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असाही समज उत्पन्न करण्याचा यत्न केला आहे, ' असा आरोपही संन्यासमार्गीयांवर करीत आहेत. पण ' नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ' इत्यादि श्रुतिवचनें व ' ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ' ५.२९. ' निष्ठा ज्ञानस्य या परा' १८.५० 'तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं ' १८.५५. इत्यादि गीतावचनेंच तसें सांगत आहेत. कर्मयोग हा स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, असें कोणीच कोठें सांगत नाहीं. उलट कर्मांचें फल अनित्य आहे, असाच श्रुतिस्मृतींत सर्वत्र घोष केलेला आहे. अर्थात् रहस्यकारांच्या असल्या मिथ्या

आरोपानें वेदान्तशास्त्र किंवा संन्यासमार्ग ऊर्फ ज्ञाननिष्ठा यांची कांहींच हानि होत नसून आरोप करणारांच्या शास्त्रज्ञानाचा मात्र त्यावरून पूर्ण परिचय होत आहे.) " गीतेवरील सांप्रदायिक टीकाकारांनीं कर्मयोगमार्गास गौणत्व देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचा परिणाम असून कर्मयोग हें ज्ञानप्राप्तीचें किंवा संन्यासाचें नुसतें साधन होय, असा जो या टीकांतून ठिकठिकाणीं शेरा दिलेला असतो, तो केवळ त्यांच्या पदरचा असतो. गीतेचा खरा भावार्थ तसा नाहीं, हेंही यावरून दिसून येईल. गीतेवरील संन्यासमार्गीय टीकांतला हाच आमच्या मतें दोष होय आणि टीकाकारांच्या या सांप्रदायिक आग्रहांतून सुटका झाल्याखेरीज गीतेच्या खऱ्या रहस्याचा बोध होणें कधींच शक्य नाहीं. " गी. र. पृ. ३०४. (कर्मयोग साधन असून चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, हें त्याचें साध्य—फल आहे, हें सांप्रदायिक टीकाकारांचें म्हणणें नसून सनातन वैदिक धर्माचें म्हणणें आहे. उगीच भलभलतें कांहीं तरी बोलणें श्रेष्ठाला शोभत नाहीं. 'तं एतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन,दानेन तपसानाशकेन,एतं एव विदित्वा मुनिः भवति। एतं एव प्रव्राजिनो लोकं इच्छन्तः प्रव्रजन्ति-'त्या या औपनिषद पुरुषाला ब्राह्मण नित्य स्वाध्यायरूप वेदानुवचनानें,तसेंच यज्ञ,दान व अनाशक तप यानें जाणण्याची इच्छा करितात. यालाच जाणून मुनि–योगी होतो. याच आत्मलोकाची इच्छा करणारे संन्यसनशील पुरुष संन्यास करितात. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३८ पहा.) ' विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्फलं ध्यायमानः ' कर्मानुष्ठानानें अन्तःकरण प्रसन्न होऊन शुद्धचित्त झालेला पुरुष एकाग्र मनानें निरवयव परमात्म्याचें ध्यान करूं लागला असतां त्याला साक्षात् जाणतो (मुण्ड. भाष्यार्थ पृ. १०२.) ' धर्मेण पापमपनुदति' (सार्थ नारायण पृ. ७८) 'ज्ञानं उत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ' पापकर्माच्या क्षयानें पुरुषांना ज्ञान होतें. ' कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः– " कर्में काम-क्रोधादि दोष घालवितात व ज्ञान ही परमगति आहे. ' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ' यज्ञ, दान व तप हीं कर्में पुरुषांच्या अन्तःकरणाला शुद्ध करणारीं आहेत. ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये'–कर्माधिकारी अज्ञ कर्तृत्वाभिमान व फलाची इच्छा सोडून चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात इत्यादि अनेक श्रुतिस्मृतिवचनें ' कर्मयोग चित्तशुद्धीचें साधन आहे, व चित्तशुद्धीच्या द्वारा तो ज्ञानोत्पादक आहे ' असें सांगतात. द्वैती, विशिष्टाद्वैती, शुद्धाद्वैती इत्यादि सर्व आचार्यांचें या बाबतींत ऐकमत्य आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही कर्मयोगाला ज्ञाननिष्ठेचें साधन म्हणतात. त्यामुळें रहस्यकारांचें वरील म्हणणें फुकट आहे. शिवाय कर्मयोग ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त करून देणारें साधन आहे असें जरी संन्यासमार्गीयांनीं म्हटलें तरी त्यांत रहस्यकारांचें काय बिघडतें, तें कळत नाहीं. कोणी एखादा तरी अद्वैती टीकाकार अर्जुनाला किंवा दुसऱ्या कोणाही कर्माधिकाऱ्याला ' तूं संन्यासच घे, स्वधर्मरूप कर्म करूं नको ' असें का म्हणत आहे ? मुळींच नाहीं. उलट तूं कर्मच कर. ज्ञानी असशील तर लोकसंग्रहासाठीं व अज्ञ असशील तर चित्तशुद्धीसाठीं स्वधर्मरूप कर्मानुष्ठानच कर,असाच त्यांचा आग्रह आहे व तोही वैदिक संप्रदायाला धरून आहे. पक्त त्यांचें जें मुख्य म्हणणें आहे तें एवढेंच कीं गीतेचें परम प्रयोजन सर्वसंसारोपरमरूप निःश्रेयस असून तें सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच प्राप्त होतें. कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानें नाहीं; व ही गोष्ट उपनिषदें

अनुष्ठितत्वात्—म्हणून म्ह० पूर्वींच्या मुमुक्षूंनींही कर्मानुष्ठानच केलेलें असल्यामुळें—**यदि त्वं अनात्मज्ञः तदा आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित् चेत् लोकसंग्रहार्थं**—जर तूं अनात्मज्ञ असशील–तुला आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल तर चित्तशुद्धीसाठीं व तत्त्ववेत्ता असशील तर लोकसंग्रहासाठीं कर्मच कर. (पूर्वींच्या मूढांनीं तें केलें असेल म्हणून म्हणशील तर तसेंही नाहीं.)—**पूर्वैः-जनकादिभिः**—पूर्वींच्या जनकादिकांनीं—**पूर्वतरं न अधुनातनं कृतं-निर्वर्तितं**—त्यांच्याही पूर्वींचें, अलीकडचें

तर राहूंच द्या, पण गीतेंतील वचनांनींहि सिद्ध होतें. परंतु हें रहस्य न जाणतां रहस्यकार संन्यासमार्गीयांवर विनाकारण वारंवार खवळलेले जे दिसतात तो शास्त्रार्थाच्या अन्यथाप्रतिपत्तीचा परिणाम आहे व त्याबद्दल आम्ही त्यांची कींव करतों.

आतां आणखी येथें दोनच उतारे देतों, म्हणजे त्यावरून रहस्यकारांनीं आचार्यांच्या भाष्याचा पूर्ण विचार न करितां त्यांच्यावर वारंवार वृथा आग कशी पाखडली आहे तें वाचकांच्या लक्षांत येईल—"... गार्हस्थ्यधर्मांतील कर्माकर्मविवेचनरूपी कुंकवाच्या जास्त उठाठेवींत संन्यासमार्गांतील पंडित कधीं पडत नाहींत. कलियुगांतील संन्यासमार्गाचे पुरस्कर्ते श्रीशंकराचार्य यांच्या गीतेवरील भाष्यांत गीतेमधल्या कर्मपर वचनांची उपेक्षा करून अगर तीं केवळ प्रशंसापर (अर्थवादपर) आहेत असें कल्पून कर्मसंन्यासधर्मच सर्व गीतेंत प्रतिपाद्य होय, असा गीतेचा फलितार्थ अखेर काढला आहे." (गी. र. पृ. ३६४) "गीतेंतील ज्या श्लोकांत कर्म श्रेयस्कर ठरवून करण्यास सांगितलें आहे त्या श्लोकांकडे दुर्लक्ष केलें अथवा ते सर्व अर्थवादात्मक म्हणजे आनुषंगिक प्रशंसात्मक आहेत, असा आपल्या पदरचाच शेरा मारून किंवा दुसऱ्या कांहीं लटपटीनें वरील सांख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग या समीकरणांतून एकदा निष्काम कर्म उडवून टाकलें म्हणजे.... गीतेंत सांख्यमार्गच प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणण्यास सबब सांपडते." पृ. ४६५ (रहस्यकारांचें हें म्हणणें किती खोटें आहे तें गी. भा. पृ. ९-१० पाहिल्यानेंच वाचकांच्या लक्षांत येईल. वेदोक्तधर्म दोन प्रकारचा असून तो दोन्ही प्रकारचा धर्म गीतेंत सांगितला आहे, असें वारंवार (गी. भा. पृ. २, ५, १४२, २३५, ३४८ पहा.) म्हणणाऱ्या आचार्यांवर वरच्यासारखे वृथा आरोप करणें महत् पाप आहे असें आम्ही समजतों.) "शंकराचार्यांस स्मार्त किंवा संन्यास धर्मच मान्य असून इतर सर्व मार्ग ते अज्ञानमूलक मानीत होते, याबद्दल कोणासच शंका नाहीं. पण तेवढ्यामुळें गीतेचा भावार्थहि तोच असला पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं. गीतेचा सिद्धान्त तुम्हांस मान्य नसेल तर तो स्वीकारूं नका. पण त्यामुळें "या जगांत आयुष्यक्रमणाचे दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षप्रद मार्ग किंवा निष्ठा आहेत" असें जें गीतेच्या आरंभीं म्हटलें आहे त्याचा अर्थ 'संन्यासनिष्ठा हा एकच खरा व श्रेष्ठ मार्ग होय' असा करणें युक्त नाहीं." (गी. र. पृ. ३४१) "श्रीशंकराचार्य यांचा कटाक्ष सरळ अर्थापेक्षां संन्यास निष्ठापर एकवाक्यतेकडे विशेष होता,..." (गी. र. ३६०) (दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षमार्ग जर गीतेंत सांगितले आहेत तर ज्ञानकर्मसमुच्चय कसा? असल्या सर्व प्रमाणशून्य उल्लेखांचा हवा तितका सविस्तर परामर्श घेतां येण्यासारखा आहे. पण विस्तारभयास्तव तिकडे दुर्लक्ष करणें भाग आहे. शिवाय वाचकांपुढें आचार्यांचें भाष्य प्रत्यक्ष असल्यामुळें विवेकी वाचकांना रहस्यकारांच्या असल्या आक्षेपांना किती महत्त्व द्यावयाचें तें सहज कळण्यासारखें आहे.

नव्हे, कर्म केलें. [प्राचीन जनकादि राजांनीं त्यांच्या पूर्वींपासून चालत आलेलें कर्म केलें, त्यांनीं तें नवीन उत्पन्न करून केलें असें नाहीं, त्यामुळें तूंही तेंच कर्म कर. अर्थात् गीतेंतील कर्मशब्दाचा अर्थ खाणें, पिणें वगैरे (गी. र.पृ. ५५,५६) हा नव्हे.] १५

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

अन्वयार्थ—कर्म किं—कर्म काय व—**अकर्म किं**—अकर्म काय—**इति अत्र**—याविषयीं—**कवयः अपि**—मोठे मोठे बुद्धिमान्‌ही—**मोहिताः**—मोहित झालेले आहेत.—**तत्**—म्हणून—**ते**—तुला—**कर्म**—कर्म-अकर्म वगैरे काय आहे,तें—**प्रवक्ष्यामि**—मी सांगतों.—**यत्**—जें कर्माकर्मादि—**ज्ञात्वा**—जाणून—**अशुभात्**—संसारापासून—**मोक्ष्यसे**—मुक्त केला जाशील-मुक्त होशील. १६.

तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि कथम्—किं कर्मेति। किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गता अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्र कर्म चेत् कर्तव्यं त्वद्वचनात् एव अहं करोमि—मनुष्यलोकीं कर्म जर करावयासच पाहिजे असेल तर तें तुझ्या सांगण्यावरूनच मी करीन. —**पूर्वैः पूर्वतरं कृतं इति विशेषितेन किं**—पूर्वींच्या जनकादिकांनीं त्यांच्याही पूर्वींपासून चालत आलेलें कर्म केलें, असें त्याला विशेषण देऊन काय करावयाचें आहे? **इति उच्यते**—असें विचारशील तर त्याचें उत्तर सांगतों.—**यस्मात् महत् वै-**

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात-' मोक्ष व कर्म यांचा याप्रमाणें विरोध नाहीं, म्हणून तूं कर्म कर.' पण प्रस्तुतच्या श्लोकांत मोक्ष व कर्म यांचा विरोध नाहीं, असें कोठें सांगितलें आहे? प्राचीन मुमुक्षूंनींही कर्म केलें आहे,असें त्यांत म्हटलें आहे.मुमुक्षु म्ह. मोक्ष नव्हे, मोक्ष म्ह० स्वरूपावस्थान, त्या अवस्थेंत कर्माचा संभवच नाहीं. अर्थात् मोक्ष व कर्म यांचा स्थिति व गति यांच्या इतकाच विरोध आहे. प्राचीन मुमुक्षूंनीं चित्तशुद्धीसाठीं शास्त्रोक्त नित्य-नैमित्तिक कर्म केलें तसेंच तूंही कर,असें भगवान् येथें सांगत आहेत. 'पूर्वतर कर्म' म्ह० ' पतकरलेला धंदा' नव्हे, श्रौतस्मार्त नित्य कर्मं होत.

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात-" परंतु मग 'कर्म सोडण्यानें म्ह० अकर्मानेंच मोक्ष मिळतो ' असें जें संन्यासमार्गीयांचें मत त्यांतील बीज काय ? अशी शंका येते; म्हणून कर्म कोणतें व अकर्म कोणतें याच्या विवेचनास आतां सुरवात करून अकर्म म्ह० कर्मत्याग नव्हे, निष्काम कर्मालाच अकर्म म्हणावयाचें, असा अखेर तेविसाव्या श्लोकांत सिद्धान्त करितात." पण अकर्म म्ह० अग्निहोत्रादि कर्मांचा यथाविधि त्याग नव्हे तर अकर्म म्ह० कांहींच न करणें, असा अर्थ आहे. (गी. भाष्यार्थ पृ. २७७ अ. ३. श्लो. ८ पहा.) आतां अकर्म म्ह० निष्काम कर्म हा रहस्यकारांचा अर्थ ग्राह्य आहे कीं अग्राह्य हें आम्ही २३ व्या श्लोकांतच ठरवूं.

षम्यं कर्मणि—ज्याअर्थीं कर्मामध्यें अतिशयच वैषम्य आहे, त्याअर्थीं तसें विशेषण देणें भागच आहे.—**कथं 'किं कर्म०' इति**—तें कसें तें 'किं कर्म०' या श्लोकानें सांगतात.—**किं कर्म किं च अकर्म इति अत्र-अस्मिन् कर्मादिविषये कवयः-मेधाविनः अपि मोहिताः-मोहं गताः**—कर्म काय व अकर्म काय, असें म्हणून या कर्मादि विषयांमध्यें कवी म्ह० बुद्धिमान्हि मोहित झाले-मोहास प्राप्त झाले आहेत.—**अतः अहं ते-तुभ्यं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि**—म्हणून मी तुला कर्म व अकर्म सांगेन.—**यत् कर्मादि ज्ञात्वा-विदित्वा अशुभात्-संसारात् मोक्ष्यसे**—जें कर्मादि जाणून-कर्माकर्माचें तत्त्व कळल्यानें अशुभापासून म्ह० संसारापासून तूं मुक्त केला जाशील. १६.

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**कर्मणः अपि**—शास्त्रविहित कर्माचेंहि तत्त्व—**बोद्धव्यं (अस्ति)**—जाणणें उचित आहे.—**च**—व—**विकर्मणः**—प्रतिषिद्ध-शास्त्रनिषिद्ध कर्माचेंहीं तत्त्व—**बोद्धव्यं (अस्ति)**—जाणण्यास योग्य आहे.—**च**—आणि **अकर्मणः**—सर्व कर्म टाकून मुकाट्यानें बसणें,या अवस्थेचेंही तत्त्व—**बोद्धव्यं(अस्ति)**—समजून घेण्यासारखें आहे. कारण—**कर्मणः**—कर्माचें—**गतिः**—यथार्थस्वरूप—**गहना**—गहन आहे. १७.

न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना, कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥१७॥

भाष्यार्थ—त्वया एतत् च न मन्तव्यं—तूं असेंही समजूं नकोस कीं,—**कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं**—कर्म म्ह० देह, इन्द्रियें इत्यादिकांची चेष्टा-हालचाल. अर्थात् कर्म सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहे.—**अकर्म-तदक्रिया तूष्णीं आसनं**—व अकर्म म्ह० देहादिकांची अक्रिया-देहादिकांनीं मुकाट्यानें राहणें, कांहीं हालचाल न करणें—**तत्र किं बोद्धव्यं इति**—त्यांत काय जाणावयाचें आहे, असें तूं समजूं नकोस.—**कस्मात् इति 'कर्मणः०' इति उच्यते**—असें कां समजूं नको

---

१ यावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात– "या श्लोकांत अकर्मशब्दानें संन्यास मार्गीय लोक ज्याला 'कर्माचा स्वरूपतः त्याग' असें म्हणतात तो कर्मत्याग विशेषेंकरून उद्दिष्ट आहे" पण पुनः लागलीच "अशा प्रकारचा कर्मत्याग खरें 'अकर्म' नसून " इत्यादि लिहितात. म्हणजे तेथल्या तेथेंच विरोध !

म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर 'कर्मणः०' या श्लोकानें सांगितलें जात आहे.—**हि—यस्मात् शास्त्रविहितस्य कर्मणः अपि बोद्धव्यं अस्ति**—कारण शास्त्रविहित कर्मांचेंही तत्त्व जाणण्यास योग्य आहे.—**च विकर्मणः-प्रतिषिद्धस्य बोद्धव्यं अस्ति एव**—आणि विकर्माचें म्ह० प्रतिषिद्ध कर्माचेंही तत्त्व जाणण्यास योग्य,असेंच आहे.—**तथा अकर्मणः-तूष्णींभावस्य च बोद्धव्यं अस्ति**—त्याचप्रमाणें अकर्माचें म्ह० तूष्णींभावाचें-सर्व हाल-चाल सोडून स्वस्थ बसण्याचें तत्त्वही जाणण्यास योग्य असेंच आहे—**इति त्रिषु अपि अध्याहारः कर्तव्यः**—असा कर्म, अकर्म व विकर्म या तिन्हींमध्यें बोद्धव्य आहे असा 'अस्ति' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा.—**यस्मात् कर्मणः गति गहना विषमा दुर्ज्ञाना**—कारण कर्मांची गति गहन म्ह० विषम —कळण्यास फारच कठिण आहे.—**कर्मणः इति कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां उपलक्षणार्थं**—'कर्मणः' हें पद कर्मादिकांच्या म्ह० कर्म, अकर्म व विकर्म यांच्या उपलक्षणार्थ आहे.—**गतिः-याथात्म्यं तत्त्वं इत्यर्थः**—गति म्ह० याथात्म्य तत्त्व असा भावार्थ. [कर्म, अकर्म, विकर्म यांचें तत्त्व अवश्य समजून घेतलें पाहिजे. कारण त्याचें तत्त्व कळणें फार कठिण आहे.] १७.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

अन्वयार्थ—यः—जो विवेकी मनुष्य—**कर्मणि**—शरीर-इंद्रियें-प्राण यांच्या प्रत्येक व्यापारामध्यें-यांच्या प्रत्येक हालचालींत—**अकर्म**—अकर्म-आत्म्याचें अकर्तृत्व—**पश्येत्**—पाहतो—**च**—व—**यः**—जो—**अकर्मणि**—अकर्मांत-मुकाट्यानें बसणें या अवस्थेंत—**कर्म**—कर्तृत्व—**पश्येत्**—पाहतो—**सः**—तो—**मनुष्येषु**—सर्व मनुष्यांमध्यें—**बुद्धिमान्**—मोठा बुद्धिमान्-ज्ञानी—**सः**—तो—**युक्तः**—योगी—**सः**—तो—**कृत्स्नकर्मकृत्**—समस्त कर्म करणारा. १८.

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते—कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्मादेः तत्त्वं किं यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातं—पण कर्मादिकांचें तत्त्व काय आहे कीं जें अवश्य बोद्धव्य आहे व 'मी सांगेन'

---

१ रहस्यकारांनीं या श्लोकाचा अर्थ "कर्माचा गति गहन आहे म्हणून कर्म, विकर्म—विपरीत कर्म व अकर्म-कर्म न करणें म्हणजे काय तें कळलें पाहिजे." असा केला आहे. त्यांत संदिग्धपणा फार आहे. असो.

अशी भगवानांनीं प्रतिज्ञा केली आहे?—**'कर्मणि०' इति उच्यते**—तें 'कर्मणि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**कर्मणि-क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि**—कर्मामध्यें-जें केलें जातें तें कर्म-शरीरेंद्रियांचा सर्व व्यापार त्या कर्मामध्यें—**अकर्म-कर्माभावं यः पश्येत्**—अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव जो पाहतो—**च अकर्मणि-कर्माभावे कर्म यः पश्येत्**—व अकर्मामध्यें म्ह० कर्माच्या अभावामध्यें कर्म जो पाहतो; (अहोपण प्रवृत्तीलाच कर्म म्हणतात व निवृत्ति प्रवृत्तीच्या अभावरूप असते, तेव्हां कर्माच्या अभावामध्यें कर्मदर्शन कसें? अशी आशंका घेऊन प्रवृत्ति व निवृत्ति हीं दोन्हीं कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या अधीन असल्यामुळें तत्त्वदृष्ट्या त्यांत कांहींच फरक नाहीं, असें सांगतात-)—**प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्तृतंत्रत्वात्**—प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्हीं कर्त्याच्या अधीन असल्यामुळें प्रवृत्तीप्रमाणें निवृत्तीलाहि कर्म म्हणणें यांत कांहींच विरोध नाहीं. (अहोपण निवृत्ति आत्मवस्तूच्या अधीन असते त्यामुळें तिचा कारकांशीं कांहीं संबंध नसतो, म्हणून निवृत्तीमध्यें कर्मदृष्टि ठेवणें योग्य नाहीं, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात-)—**वस्तु अप्राप्य एव हि सर्वः एव क्रिया-कारकादिव्यवहारः अविद्याभूमौ एव**—आत्मवस्तूशीं कांहीं संबंध न ठेवतांच क्रिया-कारक-फल इत्यादि सर्व व्यवहार अविद्यावस्थेंतच प्रवृत्त होत असतो, त्यामुळें प्रवृत्तीप्रमाणेंच निवृत्तीमध्येंही जो कर्मदृष्टि ठेवतो—**सः मनुष्येषु बुद्धिमान् सः युक्तः -योगी कृत्स्नकर्मकृत्-समस्तकर्मकृत् च सः इति कर्माकर्मणोः इतरेतर-दर्शी स्तूयते**—तो मनुष्यांमध्यें बुद्धिमान्, तो युक्त म्ह० योगी व तो समस्त कर्म करणारा—अशा रीतीनें कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणारा स्तुति केला जातो. (अशी येथें कर्म व अकर्म यांमध्यें इतरेतरदृष्टि ठेवणाऱ्या पुरुषाची स्तुति केली जाते.)

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति। न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्द्रष्टा ॥

भाष्यार्थ—ननु कर्मणि अकर्म यः पश्येत् इति अकर्मणि च कर्म पश्येत् इति किं इदं विरुद्धं उच्यते—अहोपण कर्मामध्यें अकर्म जो पाहतो असें व अकर्मामध्यें कर्म जो पाहतो असें हें विरुद्ध कां सांगितलें जात आहे?—**हि कर्म अकर्म न स्यात् अकर्म वा कर्म, तत्र द्रष्टा विरुद्धं कथं पश्येत्**—कर्म कधींही अकर्म होत नाहीं किंवा अकर्म कर्म होत नाहीं. मग असें जर आहे तर द्रष्टा कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म असें विरुद्ध कसें पाहील? [कारण एकमेकांच्या अगदीं विरुद्ध असलेल्या कर्माकर्मांचा आधार-आधेयभाव संभवत नाहीं. आधार म्ह० ज्यावर आपण कांहीं ठेवतों किंवा आरोप करतों व आधेय म्ह० जें ठेवतों किंवा ज्याचा आरोप करतों. प्रस्तुत उदाहरणांत कर्मामध्यें अकर्म पहावयाचें झाल्यास कर्म आधार व अकर्म आधेय, आणि अकर्मामध्यें कर्म पहावयाचें झाल्यास अकर्म आधार व कर्म आधेय. पण प्रकाश व अंधकार यांचा अत्यंत विरोध असल्यामुळें परस्पर आधार-आधेयभाव जसा संभवत नाहीं त्याप्रमाणेंच कर्म व अकर्म यांचा, अत्यंत विरुद्ध स्वभावामुळेंच, आधार-आधेय-भाव शक्य नाहीं.]

नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि। अतो न विरुद्धम्। बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्चबोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तम्। तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं ‘कर्मण्यकर्म यः’ इत्यादि। न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणः। अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् ॥

भाष्यार्थ—(‘कर्मणि’ व ‘अकर्मणि’ या अधिकरणसप्तमी नसून विषयसप्तमी आहेत, असें मानून सिद्धान्ती समाधान करितात–)—**ननु मूढदृष्टेः लोकस्य परमार्थतः अकर्म एव सत् कर्मवत् अवभासते**—अहो पण, ज्यांची दृष्टि मूढ झाली आहे अशा प्राकृत विवेकशून्य लोकांना परमार्थतः–वस्तुतः ब्रह्म अकर्मच–निष्क्रियच असतांना भ्रमानें सक्रियसें भासतें—**तथा कर्म एव अकर्मवत्**—तसेंच कर्मच म्ह० सक्रिय द्वैतच अकर्मासारखें म्ह० अक्रिय ब्रह्मामध्यें संबद्ध असल्यासारखें भासतें. —**तत्र**—याप्रमाणें कर्म व अकर्म यांचा इतरेतराध्यास सिद्ध झाला असतां—**यथाभूतदर्शनार्थं भगवान् ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०’ इत्यादि आह**—वस्तुस्थिति जशी आहे तसें पाहण्यासाठीं–तत्त्वज्ञानासाठीं भगवान् ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०’ इत्यादि सांगत आहेत. (जसें–‘तूं ज्याला रजत–रुपें समजत आहेस तो हा शिंपीचा तुकडा आहे पहा,’ असें म्हणतात. म्ह० भ्रामक रजतरूप विषयाचा अनुवाद करून त्याच्या अधिष्ठानाचा उपदेश करितात, त्याप्रमाणें भ्रमसिद्ध कर्मादिरूप विषयाचा अनुवाद करून त्याच्या अधिष्ठानाचा म्ह० कर्मादिरहित कूटस्थ ब्रह्माचा भगवान् उपदेश करितात.)—**अतः न विरुद्धम्**—त्यामुळें भगवद्वचन विरुद्ध नाहीं.—**च बुद्धिमत्त्वादि-उपपत्तेः**—आणि तसेंच बुद्धिमत्त्व, युक्तत्व व कृत्स्नकर्मकृत्त्व यांचीहि उपपत्ति लागत असल्यामुळें भगवद्वचन विरुद्ध नाहीं. [कूटस्थ ब्रह्माहून भिन्न असलेल्या दुसऱ्या सर्वाला मायामात्रत्व आहे. त्यामुळें त्याचें ज्ञान जरी झालें तरी बुद्धिमत्त्व, युक्तत्व वगैरे संभवत नाहीं. पण या श्लोकांत तर कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणारा पुरुष ‘बुद्धिमान्, युक्त व सर्व कर्म करणारा’ असें म्हणून त्याची प्रशंसा केली आहे. यास्तव येथें मायिक प्रपंचाचें ज्ञान विवक्षित नसून ब्रह्मज्ञानच विवक्षित आहे.]—**बोद्धव्यं इति च यथाभूतदर्शनं उच्यते**—‘बोद्धव्यं’ असें म्हणून सम्यग्दर्शन येथें सांगितलें आहे. [‘बोध’ हा शब्द ‘सम्यग्ज्ञान’ या अर्थी प्रसिद्ध आहे व ‘कर्म, अकर्म, विकर्म यांचें स्वरूप जाणावें’ असें सांगणाऱ्या भगवानांना सम्यग्ज्ञानाचा उपदेशच विवक्षित आहे. त्यामुळेंहि येथें कूटस्थ ब्रह्म सांगावयाचें आहे, असें सिद्ध होतें. भगवानांनीं कर्मज्ञानाचें जें फल सांगितलें आहे त्याच्याकडे दृष्टि दिली तरी सुद्धां कूटस्थ ब्रह्मच येथें विवक्षित आहे असें दिसतें–]—**च विपरीतज्ञानात् अशुभात् मोक्षणं न स्यात्**—तसेंच

विपरीत ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त होणें शक्य नाहीं.—**च ' यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ' (श्लो. १६) इति उक्तम्**—पण जें जाणून तूं अशुभापासून मुक्त होशील, असें भगवानांनीं सांगितलें आहे. (याप्रमाणें भगवानांचें वचन अध्यारोपाचा म्ह० कर्माचा अपवाद करण्यासाठीं असल्यामुळें त्यांत विरुद्ध असें कांहींच नाहीं, असें जें येथवर उपपादन केलें त्याचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् प्राणिभिः कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते**—यास्तव प्राण्यांनीं कर्म व अकर्म यांचें विपरीत ग्रहण केलें आहे, प्राणी कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म समजले आहेत.—**तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं ' कर्मण्यकर्म यः० ' इत्यादि भगवतः वचनं**—त्यांच्या त्या विपरीत ग्रहणाचें -मिथ्याज्ञानाचें निरसन करण्यासाठीं 'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि भगवानांचें वचन आहे. (' कर्माणि ' व ' अकर्माणि ' या अधिकरणसप्तमी मानतांच येत नाहींत, असें सांगतात-) —**च अत्र कुण्डे बदराणि इव कर्माधिकरणं अकर्म न अस्ति अकर्माधिकरणं कर्म अपि न अस्ति**—आणि या व्यवहारांत, भांड्यांत जशीं बोरें त्याप्रमाणें कर्माच्या आधारानें अकर्म रहात नाहीं व अकर्माच्या आधारानें कर्महीं नाहीं. (कारण भांड्यांत जशीं बोरें दिसतात त्याप्रमाणें कर्म हा आधार असून अकर्म त्यांत राहतें किंवा अकर्म आधार असून कर्म त्यांत राहतें, असा अनुभव येत नाहीं. शिवाय)—**अकर्मणः कर्माभावत्वात्**—अकर्माला कर्माभावत्व आहे. म्ह० कर्माचा अभाव हेंच अकर्माचें स्वरूप आहे, (आणि कोणताही अभाव केव्हांहीं कोणाचेंच अधिकरण होत नाहीं. त्यामुळें ' कर्मणि ' व ' अकर्मणि ' या अधिकरणसप्तमी नव्हेत. ' भांड्यांत बोरें ' येथील ' भांड्यांत ' ही अधिकरणसप्तमी आहे. ' घरावर मोर, ' ' कमलांत भ्रमर, ' ' विहिरींत पाणी ' या सर्व अधिकरणसप्तमी आहेत.)—**अतः यथा मृगतृष्णिकायां उदकं शुक्तिकायां वा रजतं तथा लौकिकैः कर्माकर्मणी विपरीतगृहीते एव**—म्हणून ज्याप्रमाणें मृगजलामध्यें उदक किंवा शिंपीमध्यें रजत पहावें त्याप्रमाणें वेदांतशास्त्रसंस्कारशून्य सामान्य लोकांनीं कर्म व अकर्म यांचें विपरीत ग्रहणच केलें आहे. [कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो व अकर्मांत कर्म पाहतो तोच बुद्धिमान्, वगैरे म्हटलेलें असल्यामुळें व कर्माचें यथार्थ स्वरूप कळलें असतां पुरुष संसारांतून मुक्त होतो, असेंही सांगितलें असल्यामुळें येथें ब्रह्मस्वरूप विवक्षित आहे. प्राण्यांनीं कर्म व अकर्म यांचें विपरीत ग्रहण केलें आहे. यास्तव ती त्यांची विपरीत भावना घालवून यथार्थ स्वरूपज्ञान करून देण्यासाठीं भगवान् ' कर्मणि अकर्म यः पश्येत् ' इत्यादि येथें सांगत आहेत. ' कर्मांत ' अकर्म व ' अकर्मांत ' कर्म या अधिकरणसप्तमी मानतां येत नाहींत. कारण त्यांचा आधार-आधेयभाव संभवत नाहीं. ह्मणून शास्त्रज्ञानशून्य लोक कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म असें भलतेंच समजले आहेत. त्यांचा तो भ्रम घालविण्यासाठीं हें भगवद्वचन आहे.]

ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति । तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्श-

नात्। एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(कर्म व अकर्म हीं दोन्हीं आरोपित आहेत, हें म्हणणें न पटल्यामुळें वादी म्हणतो-)—**ननु कर्म सर्वेषां कर्म एव क्वचित् न व्यभिचरति**—अहो पण जें कर्म तें सर्वांच्या दृष्टीनें कर्मच आहे. त्याचा कोठेंही व केव्हांही व्यभिचार होत नाहीं. [जें कर्म असतें त्याला सर्व कर्मच समजतात. कर्माला अकर्म कोणीच समजत नाहींत, तसेंच जें अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव त्याला सर्व अकर्मच मानतात, अकर्माला कर्म कोणी म्हणत नाहींत; या शंकेचा परिहार करितात-]—**तत् न**—तर तें बरोबर नाहीं.—**नावि गच्छन्त्यां नौस्थस्य तटस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्**—कारण नाव वेगानें जात असतांना त्या नावेंत बसलेल्या मनुष्याला तीरावरील गतिरहित असलेल्या वृक्षांमध्यें प्रतिकूल गति दिसते. (ज्या दिशेला नाव वेगानें जात असते, त्याच्या उलट दिशेला तीरावरील वृक्ष धांवत आहेत, असें नावेंतील माणसांना स्पष्ट दिसतें. म्हणजे जें कर्म तें सर्वांना कर्मच दिसतें असें नाहीं. तर कर्माच्या अभावींहि भ्रमानें कर्म दिसतें त्याचप्रमाणें-)—**दूरेषु चक्षुषा असंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात्**—दूर प्रदेशीं असलेले, त्यामुळेंच सामान्यतःच नेत्रानें दिसत असले तरी विशेषतः चक्षूशीं संबद्ध न झालेले लोक वस्तुतः जरी गमन करीत असले तरी त्यांच्या ठिकाणीं गतीचा अभाव अनुभवास येतो. (ते खरोखरी जात असतांनाही उभे आहेत असें दिसतें. त्यामुळें लोकांना जें अकर्म वाटतें तें वस्तुतः अकर्मच असतें, असें नाहीं.)—**एवं इह अपि**—तसेंच या दार्ष्टान्तिकांतहि—**अकर्मणि अहं करोमि इति कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं**—कर्मरहित-अविक्रिय ब्रह्मामध्यें मी करतों असें कर्माचें दर्शन व सक्रिय द्वैत प्रपंचामध्यें अकर्माचें दर्शन [म्ह० गतिरहित वृक्षामध्यें जशी भ्रमानें गति पहावी, त्याप्रमाणें क्रियारहित-निर्विकार ब्रह्मामध्यें कर्म पाहणें व दूर असलेले लोक जरी चालत असले तरी ते चालत नाहींत, असें ज्याप्रमाणें वाटतें त्याप्रमाणें सक्रिय द्वैतामध्यें कर्माचा अभाव वाटणें असें हें-]—**विपरीतदर्शनं येन, तन्निराकरणार्थं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि उच्यते**—विपरीत दर्शन ज्या कारणानें संभवतें त्याचें निराकरण करण्यासाठीं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि सांगितलें जात आहे.

तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते म्रियत इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च। तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढम्। यतः ' किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः '। देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मयाऽस्य फलं भोक्तव्यमिति च ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्म व कर्माचा अभाव हीं दोन्ही आरोपित असल्यामुळें अविक्रिय ब्रह्माचें नुस्तें ज्ञानच जर भगवानांना येथें विवक्षित असेल तर तें दुसऱ्या अध्यायांत 'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं०' 'न जायते म्रियते०' इत्यादि श्लोकांत सांगितलेलें असल्यामुळें येथें पुनः सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाहीं, व सांगूं लागल्यास पुनरुक्ति दोष येतो, अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**तत् एतत् असकृत् उक्तप्रतिवचनं अपि**—तें हें आत्म्याचें सक्रियत्व वारंवार जरी निराकृत केलें आहे, म्ह० आत्मा सक्रिय आहे, या शंकेचें वारंवार जरी निराकरण केलें आहे तरी—**अत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानः लोकः**—निर्विकार आत्मवस्तूच्या अपेक्षेनें अत्यंत विपरीत असलेलें जें मिथ्याज्ञान त्याचे संस्कार अत्यंत दृढ झाल्यामुळें अतिशय मोहाला प्राप्त झालेला लोक (मिथ्याज्ञान हें आत्मवस्तूच्या अगदीं विपरीत ज्ञान आहे. पण त्याचे संस्कार अनादि कालापासून दृढ झाल्यामुळें सर्व लोक अतिशय मोहित होतात, आणि त्या मोहामुळें)—**असकृत् श्रुतं अपि तत्त्वं विस्मृत्य**—वारंवार ऐकलेलेंहि तत्त्व विसरून—**मिथ्याप्रसंगं अवतार्य अवतार्य चोदयति**—थोडासा प्रसंग येतांच किंवा पुनः पुनः मिथ्याप्रसंग आणून आत्म्याच्या सक्रियत्वाविषयींच अज्ञ जन प्रश्न करतो—**इति भगवान् पुनः पुनः उत्तरं आह**—म्हणून भगवान् पुनः पुनः तत्त्वभूत उत्तर सांगतात—**च वस्तुनः दुर्विज्ञेयत्वं आलक्ष्य पुनः पुनः उत्तरं आह**—आणि आत्मवस्तु अत्यंत दुर्ज्ञेय आहे, तिचें ज्ञान होणें फार कठिण आहे, असें पाहून पुनः पुनः झालेल्या भ्रमाचें निरसन करण्यासाठीं पुनः पुनः भगवान् उत्तर सांगत आहेत. (त्यामुळें पुनरुक्ति दोष येत नाहीं. आतां 'असकृत् उक्तप्रतिवचनं-' असें जें वर भाष्यांत म्हटलें आहे त्या असकृत् उक्तप्रतिवचनाचाच अनुवाद करितात-)—**'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं०' 'न जायते म्रियते वा०' इत्यादिना श्रुति-स्मृति-न्यायप्रसिद्धः आत्मनि कर्माभावः उक्तः च वक्ष्यमाणः**—'अव्यक्तोऽयं०' अ. २ श्लो. २५, 'न जायते०' अ. २ श्लो. २०, इत्यादि वचनांनीं श्रुति, स्मृति व न्याय यांनीं पूर्णपणें सिद्ध झालेला आत्म्यामधील कर्माचा अभाव सांगितला आहे व पुढें सांगावयाचा आहे. (न जायते म्रियते वा विपश्चित्०' इत्यादि श्रुति, काठकभाष्यार्थ पृ. ५८, 'न जायते ... कदाचित्०' 'अव्यक्तोऽयं०' इत्यादि स्मृति, असंगत्व, निर्विकारत्व इत्यादि न्याय या प्रमाणांनीं आत्म्यामध्यें कर्माचा अभाव आहे, आत्मा निष्क्रिय आहे, ही गोष्ट उत्तम प्रकारें सिद्ध झालेली आहे. तीच पूर्वीं सांगितली असून 'सर्वकर्माणि मनसा०' अ. ५ श्लो. १३ इत्यादि वचनांनीं पुढेंही सांगणार आहेत. 'अहो पण शरीर, वाक् व मन यांनीं होणारीं त्रिविध कर्में प्रसिद्ध आहेत. कूटस्थस्वभाव आत्मा असंग आहे. त्यामुळें आत्म्यामध्यें कर्म राहत, अशी प्रसिद्धीच नाहीं. तेव्हां कर्मरहित आत्म्यामध्यें विपरीत कर्माचें दर्शनच संभवत नाहीं,' म्हणून म्हणाल तर सांगतों-)—**तस्मिन्-कर्माभावे-अकर्माणि-आत्मनि-कर्मविपरीतदर्शनं अत्यन्तनिरूढं**—त्या कर्माचा अभाव असलेल्या अकर्मरूप आत्म्यामध्यें कर्म हेंच विपरीतदर्शन अत्यंत रूढ झालें आहे. ('मी

कर्ता ' असें प्रत्येक जीवाला वाटतें. त्यामुळें आत्म्यामध्यें कर्मांचा भ्रम अत्यंत रूढ झालेला आहे. अर्थात् अकर्मा—निष्क्रिय आत्म्यामध्यें विपरीत कर्मदर्शन अनुभवसिद्ध आहे)—**यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः'**—कारण 'कर्म काय व अकर्म काय, याविषयीं विद्वान्ही मोहित झाले आहेत.' (पृ.३८९ पहा. 'अहो पण आत्मा जर निष्क्रिय आहे तर त्याच्या ठिकाणीं असा भ्रम कसा संभवतो ' ? उत्तर-)—**देहादि-आश्रयं कर्म आत्मनि अध्यारोप्य**—देहादिकांच्या आश्रयानें असलेलें कर्म आत्म्यावर आरोपून म्ह० देह, इंद्रियें यांच्या योगानेंच होणाऱ्या कर्माचा आत्म्यावर आरोप करून—**अहं कर्ता मम एतत् कर्म मया अस्य फलं भोक्तव्यं इति च** – मी कर्ता आहें, हें माझें कर्म आहे, मला याचें फल भोगणें अवश्य आहे, असें प्रत्येक अज्ञ जीव म्हणतो. (त्यामुळें कर्मरहित आत्म्यामध्यें कर्म पाहणें, हें विपरीतदर्शन अनुभवसिद्ध आहे.)

तथाऽहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(आतां आत्म्यामध्यें अकर्मदर्शन दाखवितात-)—**तथा अहं तूष्णीं भवामि येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्यां**—त्याचप्रमाणें मी मुकाट्यानें बसतों, म्हणजे मी आयासरहित, अकर्मा, सुखी होईन—**इति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं च तत्कृतं सुखित्वं आत्मनि अध्यारोप्य**—अशा प्रकारें शरीर व इंद्रियें यांच्या आश्रयानें होणाऱ्या व्यापाराचा उपरम—शरीरेंद्रियांच्या योगानें होणाऱ्या हालचालीचा अभाव—व त्यामुळें प्राप्त झालेलें सुखित्व आत्म्यामध्यें आरोपून (शरीरेंद्रियांचा कर्माभाव व त्यामुळें प्राप्त होणारें सुखित्व यांचा आत्म्यावर आरोप करून)—**किंचित् न करोमि तूष्णीं सुखं आसं इति लोकः अभिमन्यते**—मी कांहीं करीत नाहीं. मुकाट्यानें व सुखानें राहिलों आहें, असा सर्व लोक अभिमान धरितात, असें सर्व समजतात. (मी आतां अगदीं स्वस्त बसतों, कांहीं करीत नाहीं. त्यामुळें मी आयासशून्य, सुखी होतों; असें म्हणून व शरीरेंद्रियांच्या हालचालीचा अभाव व त्यामुळें होणारें सुखित्व—मी सुखी आहें, असा भाव या दोन्हींचा आत्म्यावर आरोप करून सर्व जीव ' मी कांहीं करीत नाहीं, स्वस्थ सुखानें बसलों आहें ' असें मानतो. शुक्तीमध्यें अरूप्यत्व—अरजतत्व स्वाभाविक असतें, रूप्यत्व आरोपित असतें, रूप्यत्वाचा अभावहि आरोप्याभावरूप असल्यामुळें आरोप्य जें रूप्यत्व त्याच्याच पक्षामध्यें पडतो. त्याचप्रमाणें आत्म्याचें अक्रियत्व स्वाभाविक आहे. सक्रियत्व आरोपित आहे आणि कर्माभाव हा त्या आरोपित सक्रियत्वाचाच अभाव असल्यामुळें तोही आरोपितच आहे, असें समजणारे आचार्य उपसंहार करितात-)—**तत्र**—याप्रमाणें लोकांना आत्म्यामध्यें कर्मादिकांचा भ्रम होतो, असें सिद्ध झालें असतां—**भगवान् लोकस्य विपरीतदर्शना-**

पनयनाय ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि इदं आह—भगवान् लोकांचें विपरीत ज्ञान घालविण्यासाठीं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि हें वचन सांगत आहेत.

अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोम्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमास इत्यहंकाराभिसंधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—अत्र च कार्यकरणाश्रयं कर्म कर्म एव सत् कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तं—या व्यवहारांत शरीरेंद्रियांच्या आश्रयानें होणारें कर्म स्वतः-च्या कर्म या रूपानेंच स्थित असतां कर्मरहित अविक्रिय आत्म्यामध्यें सर्वांकडून आरोपिलें जातें. (आत्म्यावर शरीरेंद्रियांचा आरोप करून त्यांच्या द्वारा सर्व लोक त्याच्यावर कर्माचाही आरोप करितात)—**यतः पंडितः अपि अहं करोमि इति मन्यते**—कारण विवेकी पंडितसुद्धां ' मी करतों ' असें मानतो. (मग अविवेक्यामध्यें कर्तृत्वाभिमान असला तर त्यांत काय आश्चर्य आहे ? असो; याप्रमाणें आत्म्यामध्यें कर्माचा आरोप होतो, असें उपपादन करून प्रस्तुत श्लोकाच्या ' कर्मणि अकर्म यः पश्येत्० ' या पहिल्या पादाचें व्याख्यान करितात-)—**अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि**—म्हणून आत्म्याशीं नित्यसंबद्ध-आत्म्याचा नित्यधर्म, या स्वरूपानें सर्वलोकप्रसिद्ध असलेल्या कर्मामध्यें (कर्म हा आत्म्याचा-माझा धर्म आहे, कर्म माझें आहे, म्हणून सर्वांना माहित असलेल्या कर्मामध्यें)—**नदीकूलस्थेषु वृक्षेषु प्रातिलोम्येन गतिः इव**—नदीच्या तीरावरील वृक्षांमध्यें प्रतिकूलत्वानें-उलट दिशेनें जशी गति दिसते, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें प्रतीत होणाऱ्या कर्मामध्यें—**वृक्षेषु यथाभूतं गत्यभावं इव अकर्म-कर्माभावं यः पश्येत्**—तीरावरील वृक्षामध्यें वास्तविक जसा गतीचा अभाव असतो त्याप्रमाणें वास्तविक अकर्म-कर्माचा अभाव जो पाहतो, (तीरावरील वृक्ष वेगानें जात असलेल्या नौकेंतील मनुष्याला जोरानें धांवत आहेत, असें जरी वाटलें तरी त्यांच्या ठिकाणीं धांवणें ही क्रिया नाहीं, असें पाहणें हें यथाभूतदर्शन-सम्यक्दर्शन आहे. त्याचप्रमाणें लौकिकदृष्ट्या आत्म्यामध्यें भासणारें कर्म वस्तुतः आत्म्याचें नव्हे, असें जो पाहतो तो बुद्धिमान्-ज्ञानी असा संबंध.)—**च अकर्मणि-कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते**—आणि अकर्मामध्यें म्ह॰ शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराच्या उपरमांत-शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराभावांत कर्माप्रमाणेंच आत्म्यामध्यें आरोपिलेल्या कर्माभावांत म्हणजे—**तूष्णीं अकुर्वन् सुखं आसे इति-अहंकाराभिसंधिहेतुत्वात् तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्**—मी मुकाट्यानें कांहीं न करितां सुखानें बसलों आहें, अशा प्रकारें अहंकार व

फलाभिलाष यांना कारण होत असल्यामुळें त्या अकर्मामध्यें कर्म जो पाहतो; (तो बुद्धिमान् इत्यादि)—**यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः सः मनुष्येषु बुद्धिमान्–पंडितः सः युक्तः–योगी च सः कृत्स्नकर्मकृत्**—जो याप्रमाणें कर्म, व अकर्म यांचा विभाग जाणणारा, तो मनुष्यांमध्यें बुद्धिमान्–पंडित, तो युक्त म्ह० योगी व तो सर्व कर्म करणारा—**सः अशुभात् मोक्षितः-कृतकृत्यः भवति इत्यर्थः**—अशुभ संसारापासून मुक्त केला गेलेला तो कृतकृत्य होतो, असा भावार्थ. [अज्ञ लोक आत्म्यावर शरीरेंद्रियांचा आरोप करितात व शरीरेंद्रियांचीं कर्मे हीं आत्म्याचींच कर्मे असें मानूं लागतात. शुक्तीच्या ठिकाणीं रजताचा जसा आरोप करितात, तसाच आत्म्यावर कर्माचा आरोप होतो. पण शुक्तीच्या ठिकाणीं वस्तुतः रजत नाहीं, हें जसें पहावें त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें वस्तुतः कर्म नाहीं, असें जो पाहतो, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियांचा व्यापार शांत करून त्याच्या द्वारा मीच आतां कर्मरहित झालों आहें, सुखी–स्वस्थ आहें, अशा प्रकारच्या अकर्माला अहंकारामुळें जो कर्मच समजतो, तो पंडित आहे. कारण रुपें व त्याचा अभाव या दोन्हीं पदार्थांनीं हीन असलेल्या शिंपीला जसें तत्त्वतः पहावें त्याप्रमाणें कर्म व अकर्म यांनीं हीन असलेल्या केवल निर्विकार आत्म्याला जाणणारा पुरुष बुद्धिमान्, योगी इत्यादि स्तुतीला पात्र होतो.]

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथं, नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । **तेषां चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि च कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति ॥**

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें आपल्या अभिप्रायाला अनुसरून श्लोकाचें व्याख्यान करून आचार्य आतां वृत्तिकारांच्या व्याख्यानाचा अनुवाद करितात–)—**कैश्चित् अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः**—कित्येकांनीं ह्या श्लोकाचें याहून अगदींच विपरीत व्याख्यान केलें आहे.—**कथं** —तें कसें ?—**ईश्वरार्थें अनुष्ठीयमानानां नित्यानां किल कर्मणां तत्फलाभावात्**—ईश्वरासाठीं अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या प्रसिद्ध नित्य कर्मांच्या–फलाचा अभाव असल्यामुळें—**गौण्या वृत्त्या तानि अकर्माणि उच्यन्ते**—गौणवृत्तीनें तीं अकर्में म्हटलीं जातात. (नित्य कर्में ही वस्तुतः कर्मेंच आहेत, तथापि कर्त्याला त्यांचें कांहींच फल मिळत नसल्यामुळें ‘ फलाभाव ’ या गुणामुळें त्यांना अकर्म म्हणतात.)—**तेषां च अकरणं अकर्म**—आणि त्या नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें हेंच अकर्म आहे.—**च प्रत्यवायफलत्वात् तत् गौण्या एव वृत्त्या कर्म उच्यते**—आणि प्रत्यवायप्राप्ति हें त्याचें फल असल्यामुळें तें गौणी वृत्तीनेंच कर्म म्हटलें जातें. (कारण प्रत्यवाय हें फल उत्पन्न करणें हा कर्माचा गुण त्यांत आहे. म्हणून त्याला गौणवृत्तीनें कर्म म्हणतात–)—**तत्र फलाभावात् नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्**—कर्म व अकर्म यांचा असा अर्थ आहे, म्हणून फलाचा अभाव असल्यामुळें

नित्य कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो,—**यथा धेनुः अपि गौः क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति अगौः उच्यते तद्वत्**—ज्याप्रमाणें नुकतीच प्रसवलेलीहि गाय दूध हें फल देत नसल्यास तिला ‘अगौः’ ही गाय नव्हे, असें म्हणतात त्याचप्रमाणें (फल न देणाऱ्या नित्य कर्माला अकर्म म्हणतात. यास्तव नित्य कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो)—**तथा नित्याकरणे अकर्मणि तु नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति यः कर्म पश्येत्**—त्याचप्रमाणें नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणें, या अकर्मामध्यें तर तें अकर्म नरकादि प्रत्यवायफल देतें म्हणून जो कर्म पाहतो, (तो मनुष्यांमध्यें बुद्धिमान योगी व सर्व कर्म करणारा आहे.)

नैतयुक्तं व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकारांच्या या व्याख्यानावर दोष देतात–)–**एतत् व्याख्यानं न युक्तं**—हें व्याख्यान सयुक्तिक नाहीं.—**एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः**—नित्य कर्म अकर्म आहे व नित्य कर्म न करणें, हेंच कर्म आहे, अशाप्रकारच्या ज्ञानानें संसारापासून मुक्त होण्याची उपपत्ति लागत नसल्यामुळें [असल्या गौण कर्माकर्मज्ञानानें मोक्ष मिळण्याचा संभव नसल्यामुळें]—**‘यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्’ इति भगवता उक्तं वचनं बाध्येत**—‘यज्ज्ञात्वा०’ (श्लो.१६ पृ. ३८९) हें भगवानांनीं सांगितलेलें वचन बाधित होईल. [कारण असल्या गौणज्ञानानें पापनिवृत्ति होण्याचा संभव नाहीं, व त्यावांचून मोक्ष मिळणें अशक्य आहे. ‘अहो पण ‘ धर्मेण पापं अपनुदति–’ धर्मानें पाप घालवितो अशी श्रुति असल्यामुळें नित्यकर्मानुष्ठानानें पापक्षय होतो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे आणि नित्यकर्माचें दुसरें कांहीं फल नसल्यामुळें तें अकर्म आहे, असें जाणून त्याचें अनुष्ठान केल्यास अशुभापासून मोक्ष कां होणार नाहीं’ अशी शंका घेऊन समाधान करितात–]–**कथं**—तें कसें बाधित होतें ?—**नित्यानां अनुष्ठानात् अशुभात् मोक्षणं स्यात् नाम तु तेषां फलाभावज्ञानात् न**—नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें अशुभापासून मोक्ष संभवतो, तरी पण त्यांच्या फलाचा अभाव आहे, या ज्ञानानें त्याचा संभव नाहीं—**हि नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिफलत्वेन न चोदितं**—कारण नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, हें ज्ञान किंवा नित्यकर्माचें ज्ञान, अशुभापासून मुक्ति होणें, या फलाचें साधन या रूपानें विहित नाहीं. [भगवानांनींच त्याचें विधान केलें आहे, म्हणून म्हणाल तर–]—**च भगवता एव इह न उक्तम्**—व भगवानांनींहि येथें तसें सांगितलेलें नाहीं. [‘क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता’ क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे अशा ज्ञानानें परम विशुद्धि होते, असें मानलेलें आहे. त्यामुळें कर्मानें अशुभापासून मोक्ष होणें जरी शक्य नसलें तरी तो होतो, असें गृहीत धरून आचार्य म्हणतात–नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानानें अशुभाचा म्ह० संसाराचा क्षय होतो,

असें जरी मानलें तरी या प्रकरणांत तें विवक्षित नाहीं. कारण 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' या वचनानें भगवान् ज्ञानानें अशुभक्षय होईल अशी प्रतिज्ञा करीत आहेत व तें ज्ञान 'नित्यकर्मांचें फल नाहीं,' हें नव्हे. कारण अशुभ म्ह० संसार 'नित्यकर्मांचें फल नाहीं,' हें न कळल्यानें उद्भवलेला नाहीं. त्यामुळें नित्यकर्मांचें फल नाहीं, हें कळल्यानें त्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. नित्य कर्मांचें फल नाहीं, हें न कळल्यामुळेंच जर अशुभाचा उद्भव झाला असता तर त्याच्या ज्ञानानें त्याची निवृत्ति झाली असती. शिवाय जो विषय प्रत्यक्ष नसतो त्याचा निश्चय शास्त्रावरून होतो. पण नित्य कर्मांच्या फलाचा अभाव आहे या ज्ञानानें अशुभनिवृत्ति होते, असें शास्त्र कोठेंहि सांगत नाहीं. तसेंच, नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें हेंच कर्म आहे, अशा ज्ञानानें संसारापासून मोक्ष होतो असेंहि शास्त्रांत कोठें सांगितलेलें नाहीं. 'यज्ज्ञात्वा॰' हें भगवद्वचनच याविषयीं प्रमाण आहे, म्हणून म्हणावें तर भगवानांनीं 'जें जाणून तूं संसारांतून मुक्त होशील,' एवढेंच म्हटलें आहे. नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, नित्य कर्मांचें फल कांहीं नाहीं, या ज्ञानानें तूं मुक्त होशील, असें म्हटलेलें नाहीं.]

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किंचित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं, न हि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ॥

भाष्यार्थ—एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्—याच न्यायानें अकर्मांतील कर्मदर्शनाचें निराकरण केलें आहे. (कर्मामध्यें अकर्मदृष्टि जरी ठेविली तरी त्यानें अशुभापासून मोक्ष होऊं शकत नाहीं, या न्यायानेंच अकर्मामध्यें कर्मदृष्टि ठेवल्यानेंही मोक्षसिद्धि होणें शक्य नाहीं, असें समजावें. 'अहोपण, 'नाम-'च ब्रह्म आहे, इत्यादि उपासना फलासाठीं केल्या जातात. त्याचप्रमाणें अकर्मामध्यें फलासाठीं कर्मदृष्टि करावी, असें विधान केलेलें असल्यामुळें अशुभापासून मुक्त होणें अशक्य नाहीं,' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं)—**हि अकर्मणि कर्म इति दर्शनं कर्तव्यतया इह न चोद्यते**—कारण अकर्मामध्यें कर्म अशी दृष्टि अवश्य करावी, असें येथें विधान केलेलें नाहीं—**तु नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं**—तर नित्य कर्म अवश्य केलें पाहिजे, एवढेंच या श्लोकांत वृत्तिकारांच्या मतीं विवक्षित आहे. (त्यामुळें फलासाठीं अकर्मामध्यें कर्मदर्शनाचें विधान केलें जातें, ही त्यांची कल्पना त्यांच्याच सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. " अहोपण, वृत्तिकारांच्या मतींही नित्य कर्मांचें अनुष्ठान करावें, एवढेंच विवक्षित नाहीं तर कर्माधिकारी पुरुषानें नित्य कर्मानुष्ठानांत प्रवृत्त व्हावें, म्हणून 'तें न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते' हें ज्ञानहि येथें विहित आहे" अशी शंका घेऊन सांगतात—)—**च नित्यस्य अकरणात् प्रत्यवायः भवति इति विज्ञानात् किंचित् फलं न स्यात्**

—आणि नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय प्राप्त होतो, या विज्ञानामुळें कांहींच फल मिळत नाहीं. (शास्त्राच्या विधीमुळेंच पुरुषाची नित्य कर्मानुष्ठानांत प्रवृत्ति होते. नित्य कर्मानुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, त्या विज्ञानामुळें त्याची कर्मानुष्ठानांत प्रवृत्ति होत नाहीं. या विज्ञानाचें दुसरें कांहीं फलही अनुभवास येत नाहीं. अर्थात् कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, या ज्ञानाचें कांहींच फळ नसल्यामुळें तें येथें विहित नाहीं. शिवाय ‘ अकरणामध्यें कर्मदृष्टि करावी ’ या विधींत ‘ अकरण ’ हें आलंबन आहे. म्हणून तें प्रधान आहे. त्यामुळें त्याला जाणलें पाहिजे. पण कर्मांचें अनुष्ठान न करणें हा अभाव आहे. तेव्हां अभावाला जाणावयाचें कसें ? अशा आशयानें म्हणतात–)—**नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन अपि न चोदितं**—शिवाय नित्याकरण–नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, हें जाणावें, असें कोठें विधानही नाहीं. (तें ज्ञेयत्वरूपानें विहितही नाहीं. ‘अहोपण, अकरण–अननुष्ठान अभावरूप असल्यामुळें नामादिकांप्रमाणें आश्रयरूपानें तें दिसणें शक्य नाहीं, हें खरें; पण ‘हें रुपें’ असें सामानाधिकरण्यानें त्याचें दर्शन संभवतें, अशी शंका घेऊन सांगतात–)—**अपि च कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलं वा स्तुतिः न उपपद्यते**—तसेंच कर्म अकर्म आहे व अकर्म कर्म आहे, अशा मिथ्या ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त होणें, बुद्धिमत्त्व, योगित्व, सर्वकर्मकर्तृत्व–सर्वोत्कर्ष हें फल किंवा स्तुति उपपन्न होत नाहीं. (कारण सम्यग्ज्ञानाचीच स्तुति संभवते व त्याचेंच फल मिळूं शकतें. मिथ्या ज्ञानाची स्तुतिही संभवत नाहीं व त्याचें पुरुषार्थरूप फलहि संभवत नाहीं. ‘ अहोपण, स्वप्नांत मिथ्याज्ञानाचेंही फल अनुभवास येतें,’ उत्तर–)—**मिथ्याज्ञानं एव हि साक्षात् अशुभरूपं**—मिथ्याज्ञानच अगोदर साक्षात् अशुभरूप आहे.—**अन्यस्मात् अशुभात् कुतः मोक्षणं**—तेव्हां त्याच्यायोगानें दुसऱ्या अशुभापासून मुक्ति कोठून होणार ?—**हि तमः तमसः निवर्तकं न भवति**—कारण अंधकारच अंधकाराला घालवूं शकत नाहीं. (चिखलानें चिखल धुतला जात नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे.)

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किम् । तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते । न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् ॥

भाष्यार्थ—(कर्मामध्यें अकर्मदर्शन हें मिथ्या ज्ञान नव्हे, गौण ज्ञान आहे, अशी शंका-)—**ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनं वा अकर्मणि कर्मदर्शनं तत् मिथ्याज्ञानं न**—अहोपण, कर्मामध्यें जें अकर्मदर्शन किंवा अकर्मामध्यें जें कर्मदर्शन तें मिथ्याज्ञान नव्हे—**किं तर्हि फलभावाभावनिमित्तं गौणं**—तर मग काय ? फलाचें अस्तित्व व फलाचा अभाव या निमित्तानें होणारें तें गौण ज्ञान आहे. [कर्म अकर्म आहे, असें पाहतांना त्यांत फलाचा अभाव हा गुण आहे व अकर्म कर्म आहे, असें पाहतांना त्यांत फलाचा भाव हा गुण आहे. म्हणजे नित्यकर्मांचें कांहीं फल नाहीं, म्हणून त्याला अकर्म समजतात व नित्य कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, ह्मणून त्याला कर्म समजतात. यास्तव असें समजणें हें गौण ज्ञान आहे, मिथ्या नव्हे. आचार्य या म्हणण्याचें निरसन करितात-]—**न। गौणात् कर्माकर्मविज्ञानात् अपि फलस्य अश्रवणात्**—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण असल्या गौण कर्माकर्मविज्ञानापासूनही फल सांगितलेलें नाहीं. [ह्म० हें ज्ञान गौण जरी असलें तरी प्रमाणभूत शास्त्रानें त्याचें कांहींएक फल सांगितलेलें नाहीं. त्यामुळें गौण म्हणतां येत नाहीं. ' अहोपण, कर्म अकर्म आहे, व अकर्म कर्म आहे इत्यादि गौणविज्ञानाचा उपन्यास करून त्याच्या मिषानें नित्य कर्म अवश्य करावें असें विवक्षित असल्यामुळें गौणज्ञानाचें कांहींच फल जरी नसलें तरी त्यांत कांहीं मोठासा दोष नाहीं, ' असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य पुनः म्हणतात-]—**श्रुतिहानि-अश्रुतपरिकल्पनया कश्चित् विशेषः अपि न लभ्यते**—श्रुत अर्थ सोडून अश्रुत अर्थाची कल्पना केल्यानें कोणताच विशेषहि प्राप्त होत नाहीं. [ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त होणें हा श्रुत अर्थ आहे तो सोडून अश्रुत असलेल्या नित्यानुष्ठानाची कल्पना करणें, यावर गौरव दोष येतो. पण तो पतकरूनहि विशेष लाभ कांहींच होत नाहीं. शिवाय]—**नित्यकर्मणां फलं न अस्ति च तेषां अकरणात् नरकपातः स्यात् इति स्वशब्देन अपि वक्तुं शक्यं**—नित्य कर्मांचें फल नाहीं व त्यांच्या अकरणामुळें—तीं न केल्यास नरकपात होतो, म्हणून विधीच्या अनुसार त्यांचें अनुष्ठान करावें असें प्रत्यक्ष तद्वाचक शब्दांनींही सांगतां येणें शक्य आहे.—**तत्र**—तेव्हां म्ह० प्रत्यक्ष शब्दांनीं हा अर्थ सांगतां येणें शक्य असतांना—**'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना परव्यामोहरूपेण व्याजेन किं**—'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि दुसऱ्यांना व्यामोह उत्पन्न करील अशा मिषानें काय करावयाचें आहे ? [भगवानांना तसें सरळ व उघड उघड सांगतां येणें शक्य असतांना त्यांनीं असें पर्यायानें सांगितलें आहे, अशी कल्पना केल्यास परम आप्त जे भगवान् त्यांच्याकडे फसवेगिरीचा दोष येतो, यास्तव वृत्तिकारांच्या या अर्थाची उपेक्षा करावी असें सांगतात-]—**तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवता उक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थं इति व्यक्तं कल्पितं स्यात्**—म्हणून या श्लोकाचें असें व्याख्यान करणाऱ्या वृत्तिकारानें 'भगवानानें सांगितलेलें वाक्य लोकांना व्यामोह पाडण्यासाठीं आहे' अशी अगदीं स्पष्ट कल्पना केल्यासारखें होईल. (नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाची सिद्धि होण्यासाठीं हें मिष

आहे म्हणून म्हणाल तर-)—**एतत् वस्तु छद्मरूपेण वाक्येन न रक्षणीयं**—ही नित्यानुष्ठानरूप वस्तु अशा ढोंगी वाक्यानें रक्षण करण्यास उचित नाहीं.—**शब्दान्तरेण पुनः पुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात् इति एवं अपि वक्तुं न युक्तं**—[आत्म्याचें ज्ञान होणें फार कठिण असल्यामुळें तें सुबोध होण्यासाठीं त्याचा जसा पुनः पुनः निरनिराळ्या शब्दांनीं बोध करितात याप्रमाणें] हें नित्यानुष्ठान निरनिराळ्या शब्दांनीं पुनः पुनः सांगितलें म्हणजे सुबोध होईल, असेंहि म्हणणें युक्त नव्हे.[शिवाय] —**'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति अत्र हि स्फुटतरः उक्तः अर्थः पुनः वक्तव्यः न भवति**—'कर्मण्येवाधिकारस्ते' अ. २ श्लो. ४७ या श्लोकांत अगदीं स्पष्टपणें सांगितलेला अर्थ पुनः निराळ्या शब्दांनीं सांगण्यास योग्य होत नाहीं. तोच पुनः अशा निराळ्या अस्पष्ट वाक्यांनीं सांगण्याची कांहीं गरज नाहीं. (तसेंच)—**च सर्वत्र प्रशस्तं च कर्तव्यं एव बोद्धव्यं निष्प्रयोजनं बोद्धव्यं इति न उच्यते**—लौकिकांत व वैदिक व्यवहारांत जें देवतादि तत्त्व प्रशस्त असतें व जें अग्निहोत्रादि अनुष्ठानास योग्य असतें तेंच जाणण्यास योग्य आहे असें म्हणतात.ज्याचा कांहीं उपयोग नाहीं, जें निष्फळ असतें तें बोद्धव्य आहे, त्याला अवश्य जाणावें, असें कधीं कोणी म्हणत नाहीं. [कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणें हें,गौणज्ञान असल्यामुळेंच तें प्रशस्ताहि नाहीं व तें अनुष्ठानार्हहि नाहीं.त्यामुळें त्याला बोद्धव्य म्हणतां येत नाहीं, शिवाय कर्मादि मायामात्र असल्यामुळें त्याविषयींचें ज्ञान गौण जरी असलें तरी मिथ्या आहे व]—**मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं न भवति**—कोणतेंही मिथ्याज्ञान 'बोद्धव्य' नसतें—**वा तत्प्रत्युपस्थापितं वस्त्वाभासं बोद्धव्यं न भवति**—किंवा त्या मिथ्याज्ञानामुळें उपस्थित झालेला आभासरूप विषयही बोद्धव्य नसतो. [मिथ्याज्ञानामध्येंही जाणण्यासारखें कांहीं नसतें व त्या मिथ्याज्ञानामुळें उद्भवलेल्या आभासरूप विषयामध्येंही जाणण्यासारखें कांहीं नसतें. यास्तव कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म समजणें हें गौण किंवा मिथ्या ज्ञान जरी असलें तरी त्यांत भगवानांनीं म्हटल्याप्रमाणें (श्लो.१७) बोद्धव्य असें कांहीं नाहीं.]

नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात्कथमसतः सज्जायेतेति च दर्शितम् । असतः सज्जन्मप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सद्भवेत्सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात्कर्म शास्त्रं दुःखस्वरूपत्वाद्दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थायैवोभयथाऽपि करणेऽकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः॥१८

भाष्यार्थ—(आतां नित्यकर्मांच्या अकरणापासून प्रत्यवायाची उत्पत्ति होणें, हें अकर्माला कर्म मानण्याचें निमित्त आहे, असें जें वर म्हटलें आहे, त्यावर दोष देतात-)—**नित्यानां अकरणात्-अभावात् प्रत्यवायभावोत्पत्तिः अपि न**—नित्याच्या अकरणापासून म्ह० नित्यकर्मांच्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्तिहि

होऊं शकत नाहीं.—**' नासतो विद्यते भावः०' इति वचनात्**—'असत् वस्तूचा भाव होत नाहीं,' असें भगवद्वचन आहे. (अ. २-१६ पृ. ७५ पहा.)—**कथं असतः सत् जायेत इति च दर्शितं**—अभावापासून भावरूप वस्तु कशी उत्पन्न होईल ? असें छान्दोग्यांत सांगितलें आहे. (छा. भाष्यार्थ पृ. ४२१)—**असतः सज्जन्मप्रतिषेधात् असतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असत् एव सत् भवेत् सत् च असत् भवेत् इति उक्तं स्यात्**—असत्-पासून-अभावापासून भावरूप पदार्थांच्या उत्पत्तीचा निषेध केलेला असल्यामुळें असत्-पासून सत्-ची उत्पत्ति होते, असें सांगणाऱ्या वृत्तिकारानें असत्च सत् होतें व सत् असत् होतें, असें म्हटल्यासारखेंच होईल.—**च तत् सर्वप्रमाणविरोधात् अयुक्तं**—आणि तें सर्व प्रमाणांच्या विरुद्ध असल्यामुळें अयुक्त आहे. [कारण स्वतः अभावरूप असलेल्या वस्तूपासून भावरूप वस्तु होते, असें म्हटल्यास सर्व प्रमाणें अप्रमाण ठरणार ! कारण प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द यांतील एकही प्रमाण त्याला अनुकूल नाहीं. तसेंच नित्य कर्मांचें कांहीं फलच नाहीं, हें त्याला अकर्म म्हणण्याचें निमित्त आहे, असें जें वृत्तिकारांचें म्हणणें आहे त्याचें निरसन करितात-]—**च शास्त्रं निष्फलं कर्म न विद्ध्यात्**—शिवाय शास्त्र निष्फल कर्मांचें कधींच विधान करणार नाहीं.—**दुःखस्वरूपत्वात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः**—कारण कर्माला दुःखस्वरूपत्व आहे, म्ह० कर्म क्लेशकर आहे, आणि दुःखाला बुद्धिपूर्वकतेनें कार्यत्व संभवत नाहीं म्ह० दुःख हें माझें कर्तव्य आहे, असें कोणीहि बुद्धिपुरःसर समजत नाहीं. कोणीही मनुष्य जाणून बुजून दुःखामध्यें प्रवृत्त होत नाहीं.—**च तदकरणे नरकपाताभ्युपगमे**—आणि नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास नरकपात होतो,नरकप्राप्ति होते,असें मानल्यास—**शास्त्रं करणे अकरणे च इति उभयथा अपि अनर्थाय एव निष्फलं कल्पितं स्यात्**—शास्त्र कर्मानुष्ठान केलें तरी व न केलें तरी असें दोन्ही प्रकारें अनर्थालाच म्ह० दुःखालाच कारण होणारें असल्यामुळें निष्फल कल्पिल्यासारखें होईल. [नित्यकर्म केलें तरी स्वर्गादि फल नाहीं, परंतु तें यथाविधि करतांना दुःख होणारच. बरें न केलें तरी नरकप्राप्ति होणार! मिळून कांहीं केलें तरी दुःख. अर्थात् कांहीं केलें तरी दुःखालाच कारण होणाऱ्या कर्मांचें विधान करणारें शास्त्र निष्फल ठरतें. नित्य कर्मांचें दुसरें जरी कांहीं फल नसलें तरी तें मोक्षाचें साधन असल्यामुळें मुमुक्षूनें नित्य कर्में अवश्य करावीं म्हणून ह्मणाल तर सांगतों-]—**च नित्यं कर्म निष्फलं इति अभ्युपगम्य मोक्षफलाय इति ब्रुवता स्वाभ्युपगमविरोधः**—आणि नित्य कर्म निष्फल आहे असें मानून पुनः तें मोक्षफलाच्या उपयोगी आहे, असें ह्मणणाऱ्या वृत्तिकारांच्या वृत्तीवर स्वाभ्युपगमविरोध हा दोष येतो.—**तस्मात् 'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादिः यथाश्रुतः एव अर्थः**—म्हणून 'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि श्लोकाचा यथाश्रुतच अर्थ केला पाहिजे. (गौणार्थाची कल्पना करणें

योग्य नव्हे.)—**च अस्माभिः श्लोकः तथा व्याख्यातः**—आणि आम्हीं श्लोकाचें तसेंच-यथाश्रुत अर्थीच व्याख्यान केलें आहे. १८.

---

१ या श्लोकाचा अर्थ—" कर्माचे ठायीं अकर्म व अकर्माचे ठायीं कर्म ज्याच्या नजरेस येतें तो पुरुष सर्व मनुष्यांत ज्ञानी आणि तोच युक्त म्ह० योगयुक्त व सर्व कर्मे करणारा होय " असा करून रहस्यकार पुढें टीपेंत म्हणतात " या व पुढील पांच श्लोकांत कर्म, अकर्म व विकर्म यांचा खुलासा केलेला असून यांत जें कांहीं उणें आहे, तें पुढें १८ व्या अध्यायांत कर्मत्याग, कर्म आणि कर्ता यांच्या त्रिविधभेदांचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत भरून काढलें आहे." (चवथ्या अध्यायांतील कर्माकर्मविकर्मासंबंधानें जें उणें राहिलें आहे तें अठराव्या अध्यायांत भरून काढलें आहे, हा ग्रंथसंबंध फारच अपूर्व होय. नंतर) "या दोन्ही ठिकाणच्या कर्मविवेचनावरून कर्माकर्मविकर्मासंबंधानें गीतेचे काय सिद्धान्त आहेत, तें थोडक्यांत सांगणें जरूर आहे " (असें म्हणून रहस्यकार म्हणतात–)" कारण टीकाकारांनीं याबद्दल फारच घोटाळा केलेला आहे. संन्यासमार्गीयांस सर्व कर्मांचा स्वरूपतः त्याग इष्ट म्हणून ते गीतेंतील ' अकर्म' पदाचा अर्थ ओढाताणीनें आपल्या मार्गाकडे आणण्यास पाहतात. " (पण संन्यासमार्गीयांस सर्व कर्मांचा म्ह० गृहस्थाश्रमाला विहित असलेल्या अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्मांचाच स्वरूपतः त्याग इष्ट आहे. श्रवण, मनन, ध्यान, धर्मोपदेश, व शरीरधारणार्थ अवश्य असलेल्या स्वाभाविक कर्मांचा त्याग इष्ट नाहीं. शिवाय आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकार गीतेंतील 'अकर्म 'शब्दाचा अर्थ 'कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्मे न करणें,' असा करितात. (गी. भा. पृ.२७४-७७ पहा.) पण त्यावरून तो अर्थ संन्यासमार्गाकडे कसा येतो, तें कळत नाहीं. उलट रहस्यकारांनींच १६ व्या श्लोकांतील ' अकर्म'शब्दाचा अर्थ ' कर्मांचा स्वरूपतः त्याग ' असा केला आहे. पण तो अद्वैती टीकाकारांस संमत नाहीं. असो.) " मीमांसकांस यज्ञयागादि काम्य कर्म इष्ट असून त्याखेरीज इतर सर्व ' विकर्म ' वाटत असतें. शिवाय मीमांसकांचे नित्य-नैमित्तिकादि कर्मभेदहि त्यांतच येतात. " (त्यांत म्ह० कशांत, काम्य कर्मांत ? पण काम्य कर्मांतच जर नित्य-नैमित्तिक कर्मे आलीं तर मग काम्य, नित्य, नैमित्तिक हा भेद करणेंच अयोग्य आहे. काम्य कर्माहून बाकीचें सर्व कर्म ' विकर्म ' असें मीमांसकांना वाटत नाहीं. मीमांसक नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध असे कर्मांचे चार प्रकार मानतात. किंवा पहिल्या तीन प्रकारच्या शास्त्रोक्त कर्मांना विहित व शास्त्रानें ज्यांचा निषेध केला आहे, त्यांना निषिद्ध कर्मे म्हणतात.) " धर्मशास्त्री पुनः त्यांतच आपलें घोडें ढकलू पहात असतात. सारांश चोहोंकडून अशी ओढाताण झाल्यामुळें गीता ' अकर्म ' कशाला म्हणते व ' विकर्म ' कशाला म्हणते, हें अखेर कळेनासें होतें. " (पण मीमांसक व धर्मशास्त्री यांनींहि गीतेवर टीका लिहिल्या आहेत कीं काय? जर नाहींत तर गीतेंतील कर्म, अकर्म, विकर्म या शब्दांचा अर्थ समजण्यास रहस्यकारांना इतकी अडचण कां भासावी ? मीमांसकांनीं मीमांसेंत व धर्मशास्त्रकारांनीं धर्मशास्त्रांत म्ह० स्मृतिशास्त्रांत नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध श्रौत-स्मार्त कर्मे सांगितलीं आहेत. गीता हें स्वतंत्र शास्त्र नाहीं, तीहि एक स्मृति आहे. स्मृतीला मूळ प्रमाणाची अपेक्षा असते. यास्तव गीतेंतील कर्मशब्दाचा अर्थ श्रौत-स्मार्त कर्मे हाच असला पाहिजे. तथापि येथील कर्म, अकर्म व विकर्म यांचा अर्थ तात्त्विक आहे. मीमांसा व धर्मशास्त्र यांत प्रसिद्ध असलेला अर्थ

येथें विवक्षित नाहीं. कारण हें प्रकरण कर्मसंन्यासाचें आहे. चवथ्या अध्यायाला ' ज्ञान कर्मसंन्यासयोग ' हें नांव आहे. ज्ञानानें कर्मांचा संन्यास, असा त्याचा अर्थ आहे. अर्थात् येथील कर्मशब्दाचा अर्थ शरीरेंद्रियांची क्रिया असा व्यापक आहे. त्यामुळें येथें रहस्यकारांना संन्यासमार्गी, मीमांसक, धर्मशास्त्री यांनीं आपापलीं घोडीं ढकलल्याचा जो भास झाला आहे तो उगीच आहे.) "गीतेंत निष्कामकर्मयोग्याच्या तात्त्विक दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार केला आहे. काम्य कर्में करणाऱ्या मीमांसकांच्या किंवा कर्में सोडणाऱ्या संन्यासमार्गीयांच्या दृष्टीनें नव्हे. निजणें, बसणें, निदानपक्षी जिवंत राहणें तरी कोणालाच सुटत नाहीं." (मीमांसक केवल काम्य कर्मेंच करीत नाहींत व संन्यासमार्गी निजणें, बसणें, जिवंत राहणें हीं कर्में सोडीत नाहींत, अर्थात् रहस्यकारांची वारंवार पुढें येणारी ही तक्रार फुकट आहे. असो; असें वरेंचसें लिहून शेवटीं रहस्यकार या प्रश्नाला गीतेचें उत्तर म्हणून असें सांगतात—)"कर्म म्ह० नुस्ती क्रिया असें न समजतां त्यापासून पुढें शुभाशुभादि जे परिणाम उत्पन्न होतात, त्यांचा विचार करून कर्माचें कर्मत्व वा अकर्मत्व ठरवा. " (म्हणजे हा अर्थ कांहींसा वृत्तिकारांच्याच अर्थासारखा आहे असें वाटतें, पण पुढें तीच समजूत टिकत नाहीं. कारण वृत्तिकार ' नित्य कर्मांचें फल नसल्यामुळें त्याला अकर्म व नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय लागणें हें फल मिळत असल्यामुळें तें कर्म' असें म्हणतात. पण रहस्यकार लिहितात—) " सृष्टि म्हणजेच जर कर्म, तर मनुष्य जोंपर्यंत सृष्टींत आहे तोंपर्यंत त्याला कर्म चुकत नाहीं. म्हणून कर्माकर्मांचा जो विचार करावयाचा तो मनुष्याला तें कर्म कितपत बाधेल एवढ्याच दृष्टीनें केलें पाहिजे. " (पण सृष्टि म्ह० कर्म हें सांगितलें कोणीं ?) "जें कर्म करूनही आपल्याला बाधत नाहीं, त्याचें कर्मत्व म्ह० बंधकत्व गेलें असेंच म्हटलें पाहिजे आणि कोणत्याही कर्माचें बंधकत्व अर्थात् कर्मत्व जर याप्रमाणें नाहींसें झालें तर तें कर्म अकर्मच झालें. " (हें जर खरें तर ज्ञानकर्मसमुच्चय गीतेला इष्ट आहे, असें कसें म्हणतां ? आचार्य तरी काय म्हणतात ? हेंच. गी. भा. पृ. ५५ पहा).

रहस्यकार शेवटीं निष्कर्ष असा काढतात—" म्हणून गीता या श्लोकांत विरोधाभासरीत्या मोठ्या खुबीनें असें सांगत आहे कीं अकर्मांच्या ठिकाणीं सुद्धां (कधीं कधीं भयंकरहि) कर्म होतें, आणि कर्म करूनहि तें कर्मविपाकदृष्ट्या मेल्यासारखें म्ह० अकर्म होतें, हें ज्यानें ओळखलें तो ज्ञानी होय. " (पण अशा ज्ञानानें अशुभापासून मोक्ष कसा होईल ? असें म्हणून आचार्यांनीं वर असल्या अर्थाचें अयुक्तत्व स्पष्टपणें दाखविलेंच आहे) "कर्माच्या फलाचें बंधन न लागण्यास (कोण विचित्र वाक्यरचना ही !) तें कर्म निःसंगबुद्धीनें म्ह० फलाशा सोडून निष्काम बुद्धीनें (फलाशा सोडल्यावर निष्कामबुद्धि आणखी निराळी राहिली कोठें ?) करणें एवढें एकच काय तें गीताशास्त्राप्रमाणें खरें साधन आहे." (कशाचें साधन ? मोक्षाचें, मग ज्ञान कशाला ? कीं ज्ञान झाल्यावरही फलाशा सोडून निष्काम बुद्धीनें कर्म करणें हें मोक्षाचें साधन होतें, असें तुमचें म्हणणें आहे ? पण मग वर ' कर्माचें बंधकत्व गेलें कीं तें कर्म अकर्मच झालें,' असें जें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? पुनः 'सांख्य किंवा संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मोक्ष मार्ग आहेत ' व ' गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चयच विवक्षित आहे ' या वाक्यांची संगति कशी लावावयाची ? सर्वच घोटाळा, व निश्चित असें एकही मत नाहीं !!) पुनः रहस्यकार म्हणतात—" निःसंगबुद्धीनें जें कर्म

केलें तेंच गीतिप्रमाणें प्रशस्त म्ह० सात्त्विक कर्म असून गीतिप्रमाणें तेंच ‘ अकर्म ’ होय. ” (अर्थात् रहस्यकारांच्या मतें अठराव्या अध्यायांत सांगितलेलें सात्त्विक कर्म हेंच येथील अकर्म होय.) “ मोहानें व अज्ञानानें केलेलें जें तामस कर्म तेंच विकर्म, मोहानें कर्म सोडलें तरी तें विकर्मच, अकर्म नव्हे.... कोणास पाहिजे असल्यास अशा राजस कर्मांना कर्म हा एकेरी शब्द लावण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कर्म का अकर्म हें सदर कर्मांच्या बंधकत्वावरून ठरवावयाचें आहे. क्रियात्मक स्वरूपावरून नव्हे. किंवा कोरड्या धर्मशास्त्रावरूनहि नव्हे. ” (येथील ‘ कोरड्या ’ हें विशेषण रहस्यकारांच्या मनांतील धर्मशास्त्राविषयींची भावना प्रकट करतें. असो; पण रहस्यकारांच्या कल्पनेप्रमाणें अकर्म ह्म. सात्त्विक कर्म, विकर्म म्ह० तामस कर्म व कर्म म्ह० राजस कर्म असें जरी मानलें तरी या अर्थाचा ‘ कर्मणि अकर्म यः पश्येत् ’ व ‘अकर्मणि च कर्म’ या श्लोकांतील अक्षरार्थाशीं संबंध कसा लागतो ! ‘ कर्मांमध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म ज्याच्या नजरेस येतें ’ असा अक्षरार्थ स्वतः रहस्यकारांनींच केलेला आहे. त्याला अनुसरून या श्लोकाचा स्पष्टार्थ असा होतो—राजस कर्मांत सात्त्विक कर्म ज्याच्या नजरेस येतें व सात्त्विक कर्मांत राजस कर्म ज्याच्या नजरेस येतें तो ज्ञानी, योगी व सर्व कर्म करणारा; हा अर्थ किती सुंदर आहे बरें ! त्याच्या सौंदर्याचें वर्णनच करवत नाहीं. सात्त्विक कर्म राजस दिसणें व राजस कर्म सात्त्विक दिसणें, हें तत्त्वज्ञान नसून भ्रामक ज्ञान आहे. रज्जूला सर्प किंवा शिंपीला रूपें समजण्यासारखेंच तें मिथ्याज्ञान आहे. असें भ्रामक ज्ञान असलेल्या पुरुषाला बुद्धिमान् वगैरे म्हणणें म्हणजे त्या शब्दांचा दुरुपयोग करणेंच आहे. प्रकरण कसें चाललें आहे तें पहा—कर्म काय व अकर्म काय याविषयीं मोठमोठ्या लौकिक पंडितांनाहि मोह पडला आहे. म्हणून मी तुला कर्म सांगतों, कीं ज्या कर्माचें ज्ञान झालें असतां, तूं संसारापासून मुक्त होशील. अशी १६ व्या श्लोकांत प्रस्तावना करून ‘कर्म, विकर्म व अकर्म यांचें तत्त्व जाणलें पाहिजे. कारण कर्माचें यथार्थस्वरूप कळणें फार कठिण आहे,’ असें १७ व्या श्लोकांत म्हणून अठराव्यांत ‘कर्मांमध्यें जो अकर्म पाहतो व अकर्मामध्यें कर्म पाहतो तो मनुष्यांत बुद्धिमान् ’ असें म्हटलें आहे. म्ह० पंडितांनाहि ज्याविषयीं मोह होतो त्या कर्माकर्माचें तत्त्व येथें सांगितलें आहे व त्यामुळें अशुभापासून म्ह० संसारापासून मोक्ष व्हावयाचा आहे. अर्थात् येथील कर्म व अकर्म यांचें ज्ञान हें तत्त्वज्ञानच असलें पाहिजे. वृत्तिकार म्हणतात तसें गौणज्ञान किंवा रहस्यकार समजतात तसें मिथ्याज्ञान नव्हे. शरीरेंद्रियांची हालचाल हें माझेंच कर्म असें सर्व लोक समजतात, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियांची हालचाल बंद करून स्वस्थ बसणें हें सुद्धां माझेंच अकर्म आहे, असें ते समजतात. पण आत्मा वस्तुतः अकर्ता असल्यामुळें शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्यें जो अकर्म पाहतो म्ह० ‘हें माझे कर्म नव्हे मी अकर्मा आहे’ असें समजतो व शरीरेंद्रियांना कर्मशून्य करून ‘मीच आतां कर्मरहित झालों आहें ’ असा त्या अकर्माचा आपल्यावर आरोप करणें, हें त्या अकर्मांतही कर्म पाहतो, तोच ज्ञानी होय. आत्म्याचें यथार्थ निष्क्रिय स्वरूप जाणणें हें तत्त्वज्ञान असून त्यामुळें संसारापासून मोक्ष होणें शक्य आहे. ‘म्हणून मी तुला कर्म सांगतो’ (श्लो. १६) अशी भगवानांनीं प्रतिज्ञा करून ‘मी करतों किंवा मी करीत नाहीं असा अभिमान ठेवणें हें कर्म आहे’ असें सांगितलें किंवा कर्म व कर्माभाव हा शरीरेंद्रियांचा धर्म आहे माझा

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्या पूर्वोक्त विवेकी पुरुषाचे—**सर्वे**—समस्त—**समारंभाः**—कर्में—**कामसंकल्पवर्जिताः**—काम-विषयेच्छा व त्याचें कारण संकल्प यांनीं रहित असतात.—**तं**—त्या—**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**—वरील ज्ञानरूप अग्नीनें ज्याचीं कर्में जळालीं आहेत, अशा त्याला—**बुधाः**—ब्रह्मवेत्ते—**पण्डितं**—खरा पंडित—**आहुः**—म्हणतात. १९.

नव्हे असें समजणें हें अकर्म आहे, असें येथें सुचविलें आहे. हाच ज्ञानकर्मसंन्यास म्ह० आत्मस्वरूपज्ञानानें कर्माचा संन्यास करणें आहे. 'मी कर्ता किंवा मी अकर्ता आहे,' हा अभिमान टाकणें, हें त्या संन्यासाचें स्वरूप आहे. पण हें रहस्य न कळल्यामुळें रहस्यकारांनीं परस्परविरुद्ध व अद्वैत सिद्धान्ताला सोडून उगीच कांहीं तरी भाराभर लिहून ठेवलें आहे. १७ व्या श्लोकांतील कर्म, अकर्म व विकर्म हे शब्द प्रसिद्ध अर्थीच योजिले आहेत. कर्म म्ह० शास्त्रविहित कर्म, अकर्म म्ह०कर्माचा अभाव व विकर्म म्ह० निषिद्ध कर्म. त्यांतील कर्म व विकर्म असें दोन्ही प्रकारचें कर्म तत्त्वदृष्टया अकर्म आहे. म्ह० तें शरीरेंद्रियांचें आहे, आत्म्याचें नव्हे, असें पाहणें हें तत्त्वज्ञानच आहे. तसेंच अकर्म म्ह० कांहीं न करणें हाहि देहधर्म आहे व तो आत्म्यावर लादून घेतल्यास तेंहि कर्म होतें, असें जाणणें हें तत्त्वज्ञान आहे; व आत्मा अकर्ता आहे अशा तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष होतो. म्हणून असें जो जाणतो तोच बुद्धिमान् वगैरे आहे, असें म्हणून भगवानांनीं त्याची प्रशंसा केली आहे. येथें सात्त्विक राजस, तामस कर्मांचा कांहीं संबंध नाहीं. असो; रहस्यकार पुनः म्हणतात—" अष्टावक्रगीता संन्यासमार्गीय आहे. तथापि तींतहि ' निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते । प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥ '... गीतेंतील वरील श्लोकांत हाच अर्थ विरोधाभासरूपी अलंकारिकरीत्या मजेनें वर्णिला आहे." (गी. र. पृ. ६७३.) पण वरील अष्टावक्रगीतेंतील वचनहि आचार्यांनीं केलेल्या अर्थालाच अधिक अनुकूल आहे. मूढ म्ह० शरीराला आत्मा मानणारा अज्ञ, त्याची शरीरेंद्रियांच्या कर्माची निवृत्तिसुद्धां साभिमान–साहंकार असल्यामुळें ती प्रवृत्तिच होते, म्ह० पुढील जन्माच्या प्रवृत्तीला कारण होते. पण ज्ञानी पुरुषाच्या शरीरेंद्रियांची प्रवृत्तिहि साहंकार नसल्यामुळें निवृत्तीचें फल देते. म्ह० मी कर्ता नव्हे, शरीरेंद्रियांचीं हीं कर्में आहेत, अशा भावनेनें तीं होत असल्यामुळें संसारप्रवृत्तीला कारण न होतां त्याच्या निवृत्तीला कारण होतात. आचार्य तरी वरील श्लोकांत हेंच सांगत आहेत. असो, अष्टवक्रगीता मात्र संन्यासमार्गीय आहे व भगवद्गीता नाहीं, याला प्रमाण काय? दोन्ही गीता साधनरूप कर्मनिष्ठा व साध्यरूप ज्ञाननिष्ठा सांगतात. दोन्ही अद्वैतबोधक आहेत. मग असा भेद करण्याचें कारण काय? 'हाच अर्थ विरोधाभासरूपी अलंकारिकरीत्या मजेनें वर्णिला आहे' असें म्हणून रहस्यकार गीतेचें महत्त्व कमी करीत आहेत. गीता हें तत्त्वार्थ सांगणारें अध्यात्मशास्त्र आहे, मजेनें अलंकारिक वर्णन करणारें काव्य नव्हे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः॥

भाष्यार्थ—तत् एतत् कर्मणि अकर्मादिदर्शनं 'यस्य०' इति स्तूयते— तें हें कर्मामध्यें अकर्मादिदर्शन 'यस्य०' या श्लोकानें प्रशंसिलें जातें. [कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणें, या ज्ञानाची 'यस्य०' इत्यादि श्लोकानें स्तुति केली जाते]—**यस्य-यथोक्तदर्शिनः सर्वे-यावन्तः समारंभाः-कर्माणि**—ज्या-वर सांगितलेल्या ज्ञानानें संपन्न असलेल्या पुरुषाचे सर्व म्ह० जितके समारंभ—कर्मे (पण 'समारंभ-' शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ रूढ नाहीं. म्हणून तो अर्थ योगानें—व्युत्पत्तीनें कसा प्राप्त होतो तें दाखवितात—)—**समारभ्यन्ते इति समारम्भाः**—ज्यांचा उत्तमप्रकारें आरंभ केला जातो ते समारंभ,—**कामसंकल्पवर्जिताः-कामैः तत्कारणैः च संकल्पैः वर्जिताः**—कामसंकल्परहित म्ह० काम व त्यांचीं कारणें—संकल्प यांनीं रहित असतात. (पण काम व संकल्प यांना सोडल्यावर कर्मानुष्ठान कसें होणार ? उत्तर—) —**मुधा एव चेष्टामात्राः अनुष्ठीयन्ते**—वृथाच केवल शरीरेंद्रियचेष्टारूप अनुष्ठिले जातात, [एखाद्याला उगीचच, कांहीं कारणावांचून हात-पाय वगैरे हालविण्याची जशी संवय असते, त्याप्रमाणें ज्यांची शरीरेंद्रियचेष्टा कोणत्याही इच्छेवांचून व संकल्पावांचून सहज होते; अहोपण, कांहीं उद्देश व फल या दोहोंच्या अभावीं ती चेष्टा यदृच्छेनें होईल, तिच्याविषयीं कांहीं नियम राहणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात—]—**प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थं**—प्रवृत्तमार्गानें त्याचीं तीं कर्मे होत असतील, तर तीं लोकसंग्रहार्थ, निवृत्तमार्गानें होत असतील तर केवल शरीराचें जीवन होण्यासाठीं (वृथा चेष्टारूप कर्मे जो करतो)—**तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**—ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं कर्मे जळून गेलीं आहेत अशा त्याला (आतां ज्ञानाग्नि कोणता तें सांगतात—)—**कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तत् एव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं**—कर्मादिकांमध्यें अकर्मादिदर्शन हें ज्ञान आहे. तें ज्ञान हाच अग्नि, त्या ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं शुभाशुभरूप कर्मे जळून गेलीं आहेत त्याला—**बुधाः-ब्रह्मविदः-परमार्थतः पण्डितं आहुः—** बुध म्ह० ब्रह्मवेत्ते परमार्थतः पंडित म्हणतात. (त्याला खरा पंडित—आत्मज्ञानी म्हणतात. कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणाऱ्या पुरुषाचीं सर्व लौकिक व वैदिक कर्मे फलेच्छा व त्याविषयींचे संकल्प यांनीं रहित असतात. तो प्रवृत्तमार्गांत असेल म्ह० कर्माधिकारी गृहस्थ असेल, तर आपलीं सर्व कर्मे लोकसंग्रहासाठीं करतो व निवृत्तमार्गांत असेल तर केवल शरीरधारणार्थ अवश्य तेवढींच करतो. पण तीं सर्व कामसंकल्परहित असल्यामुळें केवल शरीरेंद्रियांची हालचाल या स्वरूपाचींच होत असतात. अशा

त्या ज्ञानाग्नीनें कर्में जाळून टाकलेल्या पुरुषाला ब्रह्मवेत्ते खरा पंडित-आत्मज्ञ म्हणतात. या श्लोकार्थांत आचार्यांनीं काय म्हटलें आहे तें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. म्ह० रहस्यकार आचार्यांवर 'ज्ञानी पुरुषानें कर्में करूंच नयेत,' असा जो निरपवाद आरोप करितात त्यांत सत्यांश किती आहे तें कळेल.] १९.

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यक्त्वेति ॥

भाष्यार्थ—तु यः अकर्मादिदर्शी सः अकर्मादिदर्शनात् एव निष्कर्मा -संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि विवेकतः प्राक् प्रवृत्तः—पण जो कर्मामध्यें अकर्मादि पाहणारा विवेकी तो अकर्मादिदर्शनामुळेंच निष्कर्मा–संन्यासी केवल जीवनासाठींच अवश्य तेवढी शरीरेंद्रियांची हालचाल करणारा असा होत्साता कर्मामध्यें प्रवृत्त होत नाहीं, जरी तो विवेक होण्यापूर्वीं कर्मांत प्रवृत्त झालेला होता तरी आत्मानात्मविवेक झाल्यावर प्रवृत्त होत नाहीं. [विवेका-

१ या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार 'समारंभाः' म्ह० उद्योग 'काम-संकल्पवर्जिताः' म्ह० फलेच्छाविरहित, असें म्हणतात. पण सर्व समारंभ म्ह० नुस्ता उद्योग असा संकुचित अर्थ न करितां शरीरेंद्रियांनीं होणारी सर्व हालचाल घेणेंच इष्ट आहे. तसेंच काम व संकल्प म्ह० फलेच्छा एवढाच अर्थ नव्हे. कारण काम म्हणजेच फलेच्छा व संकल्प म्ह० चिंतन-उद्देश, असो. या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—'तं-' त्यालाच 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं पंडितं-' ज्ञानाग्नीनें कर्में दग्ध झालेला पंडित असें 'बुधाः-' ज्ञाते पुरुष म्हणतात. पण तो बरोबर नाहीं. कारण 'तं पंडितं आहुः' त्याला पंडित म्हणतात, हा सयुक्तिक अर्थ असून 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' हें 'तं' याचें विशेषण आहे. 'पंडितं' याचें नव्हे. तसेंच 'बुधाः' म्ह० नुस्ते ज्ञाते नव्हेत तर 'आत्मवेत्ते' हाच अर्थ सयुक्तिक आहे. येथील 'पंडितं' शब्द व अ. २ श्लो. ११; अ. ५ श्लो. १८ येथील पंडितशब्द एकाच अर्थीं असून त्याचा अर्थ 'खरा आत्मज्ञ' असा आहे. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत—'ज्ञानानें कर्में भस्म होतात' याचा अर्थ कर्में सोडणें असा नसून 'फलेच्छा सोडून कर्में करणें' असा समजावयाचा, हें यावरून उघड होतें, असें म्हणतात. पण ज्ञानानें कर्में भस्म होतात म्ह० फलेच्छा सोडून कर्में करणें, हा अर्थ मूळ शब्दांतून कसा निष्पन्न होतो? फलेच्छा सोडून कर्में केल्यास तीं आपल्या फलाचा आरंभ करणार नाहींत. पण त्यामुळें ज्ञानानें संचितादि कर्में जळून कशीं जाणार? ज्ञान व फलेच्छात्याग यांत फार मोठा फरक आहे. कर्माला अकर्म समजणें हें ज्ञान आहे. त्याच्या योगानें सर्व कर्मांचा दाह होतो. (मुंडकभाष्यार्थ. पृ. ७९; भ. गी अ. ४ श्लो. ३७ पहा.) तें परमार्थ ज्ञान झाल्यावर सर्व कर्में स्वभावतःच काम व संकल्प यांनीं रहित होतात, त्यासाठीं यत्न करावा लागत नाहीं.

पूर्वीं अभिनिवेशानें कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची विवेकानंतर अभिनिवेशाच्या अभावीं प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं. तथापि त्याचा केवल शरीरपोषणासाठीं अवश्य तेवढ्या कर्मांमध्यें प्रवृत्त्याभास संभवतो. ' अहोपण, विवेक जरी झाला तरी तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नसल्यामुळें कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला कर्मत्याग कसा करतां येईल ? उत्तर-]—**तु यः प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालं उत्पन्न-आत्मसम्यग्दर्शनः स्यात् सः कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजति एव**— पण पूर्वीं ज्यानें कर्मारंभ केलेला असून उत्तरकालीं ज्याला आत्म्याचें सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार झाला आहे असा पुरुष कर्मांमध्यें कांहीं प्रयोजन नाहीं असें पाहून साधनांसह कर्मांचा परित्याग करतोच. [ज्यानें ब्रह्मचर्याश्रम संपवून गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला; पण त्यानंतर त्याला त्याच आश्रमांत आत्मसाक्षात्कार झाला, त्यामुळें आतां या कर्मांत कांहीं अर्थ नाहीं, तीं फुकट आहेत अशी त्याची खात्री झाली म्हणजे मग तो साधनांसह म्ह० शिखा, यज्ञोपवीत, स्त्री, गृह यांसह सर्व कर्में टाकून संन्यासाश्रमच स्वीकारतो.] पण—**सः कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासंभवे सति**— तो कांहीं कारणानें कर्मसंन्यासाचा असंभव झाला असतां—**कर्मणि तत्फले च संगरहिततया**—कर्म व कर्माचें फल यांत संगरहितत्वानें-आसक्तिरहित होऊन—**स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं**—स्वतःचें कांहीं प्रयोजन नसल्यामुळें लोकसंग्रहासाठीं—**पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तः अपि**—पूर्वींप्रमाणेंच कर्मांमध्यें जरी प्रवृत्त झाला तरी—**किंचित् न करोति एव**—कांहीं करीत नाहींच.—**ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्म एव संपद्यते**—ज्ञानाग्नीनें कर्म दग्ध झालेलें असल्यामुळें त्याचें कर्म अकर्मच बनतें.—**इति एतं अर्थं दर्शयिष्यन् 'त्यक्त्वा०' इति आह**—असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् ' त्यक्त्वा० ' हा श्लोक सांगत आहेत. [एखादा द्विज विवेकापूर्वीं कर्मांमध्यें जरी प्रवृत्त झाला असला तरी त्याला आत्मानात्मविवेक होतांच त्याची कर्मांमध्यें प्रवृत्ति होत नाहीं, हें खरें; कारण विवेकापूर्वीं ' मी कर्ता ' वगैरे अभिमान असतो व विवेकानंतर तसा अभिनिवेश उरत नाहीं. तथापि शरीराचें जीवन होण्यास अवश्य तेवढीच शरीरेंद्रियांची हालचाल तो करतो. पण ती खरी प्रवृत्ति नसून प्रवृत्तीचा आभास आहे. कारण तो त्या कर्मांमध्यें—त्या प्रवृत्तीमध्येंही १९ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अकर्म पहात असतो. त्यामुळें तो निष्कर्मा—संन्यासीच आहे. आतां याच्या उलट एखाद्यानें ब्रह्मचर्याश्रम संपतांच स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्मांना आरंभ केला; पण पुढें दैववशात् त्याला त्याच आश्रमांत आत्मसाक्षात्कार झाला. त्यामुळें कर्मानुष्ठान व्यर्थ आहे, मला आतां त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं, असें कळलें; मग तो काय करील ? शिखा-सूत्रादि साधनांसह कर्मांचा त्यागच म्ह० संन्यासच करील, यांत संशय नाहीं. कारण आश्रमत्याग केल्यावांचून कर्मत्याग करतां येत नाहीं. गृहस्थाश्रमांत राहूनच जर कोणी कर्मसंन्यास करील तर तो प्रत्यवायी होईल. यास्तव त्याला संन्यासच करणें प्राप्त आहे. पण कांहीं कारणानें त्याला कर्मपरित्याग करून संन्यासाश्रम स्वीकारणें अशक्य झाल्यास तो पूर्वींप्रमाणें म्ह० ज्ञानापूर्वीं जशीं कर्में करीत

होता तशींच तीं करीत राहतो. (पण त्याला तीं कर्मे व्यर्थ आहेत असें जर वाटतें तर तो तीं कां करतो ?)–त्याला स्वतःचें कांहीं प्रयोजन जरी नसलें तरी लोकसंग्रहार्थ करतो. म्ह० आपलें अनुकरण करून लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये, म्हणून करतो. (मग अविवेकी व विवेकी यांत फरक काय ?) अविवेकी कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति यांनीं युक्त होऊन कर्मे करतो व विवेकी 'कर्मे मी करतों' हा अभिमान व फलासक्ति हीं दोन्ही सोडून एखाद्या यंत्राप्रमाणें केवल चेष्टारूप कर्मे करतो. 'हीं कर्मे शरीरेंद्रियांचीं आहेत, माझीं नव्हेत, मी अकर्ता आहें,' या ज्ञानानें त्याचीं तीं कर्मे दग्ध झालेलीं असल्यामुळें तीं सर्व अकर्मेंच होतात, हा अर्थ भगवानांनीं पुढील 'त्यक्त्वा०' इत्यादि श्लोकांत सांगितला आहे.]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

अन्वयार्थ—(यः—जो)—**कर्मफलासङ्गं**—कर्माविषयीं अभिमान व फलाविषयीं आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**नित्यतृप्तः**—सतत तृप्त–विषयांविषयीं आकांक्षा न करणारा व—**निराश्रयः**—आश्रयरहित असतो—**सः**—तो—**कर्मणि**—कर्मामध्यें—**अभिप्रवृत्तः अपि**—सर्वप्रकारें जरी प्रवृत्त झाला असला तरी—**किञ्चित्**—कांहीं—**न करोति एव**—करीत नाहींच. २०.

त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः । आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाल्लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किंचित्करोति सः॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तः कर्मसु अभिमानं फलासंगं च त्यक्त्वा—वर सांगितलेल्या कूटस्थ आत्मज्ञानानें स्वरूपभूत सुखाचा साक्षात् अनुभव घेऊन नित्यतृप्त झालेला ज्ञानी कर्मांच्या ठिकाणचा अभिमान व फलासक्ति यांना टाकून, (–नित्यतृप्त म्ह०)—**विषयेषु निराकांक्षः इत्यर्थः**—विषयाविषयीं आकांक्षा न ठेव-

१ आचार्यांचें हें म्हणणें वाचकांनीं विशेषेंकरून लक्षांत ठेवावें. म्हणजे रहस्यकारांचे संन्यासमार्गीयांवरील आरोप किती निराधार आहेत तें सहज कळेल. आचार्यांचें हें म्हणणें इतकें स्पष्ट आहे कीं, त्याबद्दल आम्हांला समर्थनपर असा एक शब्दहि लिहिण्याचें कारण नाहीं. हें मत वैदिक संप्रदायाला जितकें धरून आहे तितकेंच रहस्यकारांचें त्याला सोडून आहे. किंबहुना रहस्यकारांनीं आचार्यांच्या म्हणण्याचाच अनुवाद त्यांत आपल्या आग्रहाची वृथा व अवास्तव भर घालून केला आहे, असेंही म्हणण्यास हरकत नाहीं.

णारा–विषयांविषयीं निःस्पृह झालेला असा याचा भावार्थ.—**निराश्रयः-आश्रयरहितः**—निराश्रय म्ह० आश्रयरहित,—**आश्रयः नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति**—आश्रय म्ह. ज्या फळसाधनाचा आश्रय करून पुरुषार्थ संपादन करण्याची इच्छा करतो तें साधन, त्याचा आश्रय न करणारा म्ह०—**दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहितः इत्यर्थः**—दृष्ट–प्रत्यक्ष व अदृष्ट–अप्रत्यक्ष अशा इष्ट फलाच्या साधनाचा आश्रय न करणारा असा भावार्थ.—**विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म एव तस्य निष्क्रिय-आत्मदर्शनसंपन्नत्वात्**—ज्ञानी पुरुषाकडून केलें जाणारें कर्म परमार्थदृष्टया–तात्त्विक दृष्टीनें अकर्मच होतें. कारण तो ज्ञानी निष्क्रिय आत्मदर्शनानें संपन्न झालेला असतो, त्याला निष्क्रिय आत्म्याचें साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें.—**तेन एवंभूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं एव**—त्या अशा प्रकारच्या ज्ञानी पुरुषानें कर्माचें कांहीं प्रयोजनच नसल्यामुळें शिखा-सूत्रादि साधनांसह कर्मांचा परित्यागच करावा—**इति प्राप्ते**—अशी प्राप्ति झाली असतां—**लोकसंग्रहचिकीर्षया वा शिष्टविगर्हणा-परिजिहीर्षया**—लोकसंग्रह करण्याची इच्छा असल्यामुळें किंवा शिष्टांच्या निंदेचा परिहार करण्याची इच्छा असल्यामुळें—**ततः निर्गमासंभवात्**—त्या साधनांसह कर्मांपासून निवृत्त होणें अशक्य झाल्यास—**पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि**—ज्ञान होण्याच्या पूर्वावस्थेंत जसा, तसाच तो कर्मांमध्यें जरी लोकदृष्टीनें सर्वप्रकारें प्रवृत्त असला तरी—**सः निष्क्रिय-आत्मदर्शनसंपन्नत्वात् किंचित् न एव करोति**—तो निष्क्रिय आत्मसाक्षात्कारानें संपन्न झालेला असल्यामुळें स्वतःच्या दृष्टीनें कांहीं करीत नाहींच. [कर्म व कर्मफल यांविषयींचा अभिमान व इच्छा टाकून आत्मज्ञानानें–आत्मस्वरूपसुखाच्या अनुभवानें नित्यतृप्त झालेला म्ह० विषयांविषयीं विरक्त झालेला व ऐहिक किंवा पारलौकिक इष्ट फलांच्या लौकिक-वैदिक साधनांचा आश्रय न करणारा ज्ञानी अज्ञानावस्थेंत जसा, तसाच जरी कर्मांमध्यें प्रवृत्त झाला–लोकांना हा पूर्वींप्रमाणेंच कर्मानुष्ठान करीत आहे असें जरी वाटलें तरी स्वतःच्या दृष्टीनें तो कांहींच करीत नाहीं. कारण सर्वकर्मशून्य आत्म्याचें साक्षात् ज्ञान त्याला झालेलें असतें. वस्तुतः अशा अवस्थेंत त्याला कर्मांचा कांहींच उपयोग नसतो. त्यामुळें त्याला शिखा-सूत्रादि साधनांसह सर्व कर्मांचा त्याग करणेंच शास्त्रतः प्राप्त असतें. पण ज्याला प्रारब्धानुसार लोकसंग्रहाची इच्छा असते किंवा शिष्ट जनांनीं आपली निंदा करूं नये, असें वाटत असतें तो कर्मसंन्यास करूं शकत नाहीं. तथापि त्याचीं कर्मे आत्मज्ञानानें दग्ध होत असल्यामुळें वस्तुतः तीं कर्मेंच नव्हेत.] २०.

---

१ आचार्यांचें हें म्हणणें कोणत्याहि विचारी वाचकाची खात्री करून देणारें आहें. ज्ञानोत्तर ज्ञानीपुरुषाच्या हातून कर्म संभवतच नाहीं, असें आचार्य म्हणत नाहींत. पण तें ज्ञानाग्नीनें दग्ध होत असल्यामुळें कर्म नसून कर्माभासरूप आहे.'मी कर्ता' अशा मिथ्या अभिनिवेशानें होणारें जें कर्म तेंच कर्म असून तेंच पुढील जन्माला कारण होतें. आत्मा

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति—

भाष्यार्थ—पुनः यः पूर्वोक्तविपरीतः—पण जो पूर्वोक्त लोकसंग्रहाची वगैरे इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदीं निराळ्या प्रकारचा म्हणजे—**कर्मारंभात् प्राक् एव**—कर्मांचा आरंभ करण्यापूर्वीच—**सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये ब्रह्मणि संजात-आत्मदर्शनः**—सर्वांच्या अन्तर्यामीं राहणाऱ्या प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मामध्यें ज्याला आत्मदर्शन झालें आहे, (ज्याला सर्वान्तर्यामी प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मच मी आहें असा साक्षात् अनुभव आला आहे,)—**सः दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन्**—तो दृष्ट–प्रत्यक्ष–ऐहिक व अदृष्ट–अप्रत्यक्ष–पारलौकिक इष्ट विषयांविषयींच्या आशेनें अगदीं रहित असल्यामुळें दृष्ट व अदृष्ट फल देणाऱ्या कर्मामध्यें कांहीं प्रयोजन न पाहणारा असा होत्साता—**ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठः मुच्यते**—साधनांसह कर्मांचा संन्यास करून शरीरयात्रा–शरीराचें जीवन होण्यापुरतीच हालचाल करणारा यति–संन्यासी–ज्ञाननिष्ठ मुक्त केला जातो.—**इति एतं अर्थं दर्शयितुं 'निराशीः०' इति आह**—असा हा अर्थ दाखविण्यासाठीं 'निराशीः०' इत्यादि सांगतात. [पण वरच्या श्लोकांत सांगितलेल्या लोकसंग्रहादिकांची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदीं निराळ्या म्ह० गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याच्या पूर्वींच ज्याला ब्रह्मात्मसाक्षात्कार झाला आहे–मीच सर्वान्तर्यामी निष्क्रिय ब्रह्म आहें–असा अपरोक्षानुभव आला आहे, त्यामुळें ज्याच्या ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयींच्या सर्व इच्छा नाहींशा झाल्या आहेत,

---

अकर्ता, निष्क्रिय आहे, असें जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं तसलें कर्म संभवत नाहीं, त्यामुळें तो कर्मत्यागच होय. अशा कर्मसंन्यासावांचून मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं. (गी. भा. पृ. ७ पहा.) पण रहस्यकार 'निराश्रयः' याचा अर्थ "अमक्यातमक्यासाठीं अमुक करतो अशी कर्मफलाच्या साधनाला आश्रयीभूत बुद्धि न ठेवणारा" असा करितात. पण तो अर्थ नैयायिकांच्या 'घटो नाम घटाभावाभावः' या व्याख्येइतकीहि सुबोध नाहीं. तथापि दुसऱ्यांना दोष द्यावयास तयारच. टीपेंत ते म्हणतात– "निराश्रय या शब्दाचा अर्थ घरदार न करणारा (संन्यासी) असा कित्येक करीत असतात." पण हे कित्येक म्ह० कोण ? श्रीशंकराचार्यांचा अर्थ वर स्पष्ट दिलाच आहे. मधुसूदनसरस्वती–'निराश्रयः–देहेंद्रियाद्यभिमानशून्यः' असा; शंकरानंद- 'निराश्रयः–निष्कामः' असा, श्रीधर- 'योगक्षेमार्थं आश्रयणीयरहितः' नीलकंठ 'निरहंकारः' असा करितात. मध्वाचार्य–'नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरस्वरूपः' रामानुज–'अस्थिरप्रकृतौ आश्रयबुद्धिरहितः' वल्ल. सं. टीका 'कर्मजनितअदृष्टाद्याश्रयरहितः' असा निराश्रयशब्दाचा अर्थ करितात. 'घरदार न करणारा' असा अर्थ कोणीच करीत नाहीं, अर्थात् त्याविषयीं त्यांनीं जें लिहिलें आहे तें सर्व व्यर्थ आहे.

तो ऐहिक व पारलौकिक फल देणाऱ्या कर्मांचा आपल्याला कांहीं उपयोग नाहीं, असें पाहतो, आणि आपल्याला या कर्मांचा कांहींच उपयोग नाहीं, असें समजून साधनांसह कर्मांचा संन्यास करतो व शरीरयात्रा चालण्यास अत्यंत अवश्य तेवढीच हालचाल करतो. तोच ज्ञाननिष्ठ यति मुक्त होतो असें भगवान् सांगतात—]

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—निराशीः—तृष्णाशून्य—**यतचित्तात्मा**—चित्त व बाह्य शरीरेंद्रियसंघात यांचा ज्यानें निग्रह केला आहे असा—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः**—ज्यानें सर्वपरिग्रहाचा त्याग केला आहे असा यति—**केवलं शारीरं कर्म**—नुसतें शरीरस्थितीला कारण होणारें कर्म—**कुर्वन् अपि**—जरी करीत असला, तरी—**किल्बिषं**—पापाला-दोषाला—**न आप्नोति**—प्राप्त होत नाहीं. त्याला दोष लागत नाहीं. २१

निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् ॥

भाष्यार्थ—निराशीः-निर्गताः आशिषः-यस्मात् सः निराशीः—ज्याच्यापासून आशा—निरनिराळ्या विषयांविषयींच्या तृष्णा निघून गेल्या आहेत तो 'निराशीः' म्हणजे विषयवितृष्ण, विरक्त—**यतचित्तात्मा चित्तं-अन्तःकरणं आत्मा-बाह्यः कार्यकरणसंघातः तौ उभौ अपि यतौ-संयतौ येन सः यतचित्तात्मा**—'यतचित्तात्मा' चित्त म्ह० अन्तःकरण व आत्मा म्ह० बाह्य शरीरेंद्रियसंघात ते दोन्ही ज्यानें यत म्ह० संयत-नियमित केले आहेत तो यतचित्तात्मा,—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः-त्यक्तः सर्वपरिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः**—'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' ज्यानें स्त्री-पुत्र-वित्त-गृह-क्षेत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे तो त्यक्तसर्वपरिग्रह होय.—**शारीरं-शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं**—शारीर म्ह० शरीराची स्थिति-जीवन, हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे असें—**केवलं-तत्रापि अभिमानवर्जितं**—व तेंही केवल म्ह० त्याच्यामध्येंहि अभिमान न ठेवतां-अभिमानरहित—**कर्म कुर्वन् किल्बिषं-अनिष्टरूपं पापं च धर्मं न आप्नोति-न प्राप्नोति**-असें कर्म करणारा किल्बिषाला म्ह० अनिष्टरूप पापाला व धर्माला प्राप्त होत नाहीं.—**मुमुक्षोः धर्मः अपि किल्बिषं एव**—मुमुक्षूला धर्महि किल्बिष-पापच आहे (तें कां?)—**बन्धापादकत्वात्**—धर्महि जन्मरूप बंध उत्पन्न करणारा आहे. म्हणून ज्याला मोक्ष हवा असतो, त्याला तोहि अनिष्टच आहे.[विषयाविषयीं विरक्त, चित्त व शरीरेंद्रियसंघात यांचें ज्यानें उत्तम प्रकारें

संयमन केलें आहे,ज्यानें स्त्री-पुत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थितिपुरतेंच व तेंहि अहंकाररहित कर्म करीत असला तरी त्याला पाप लागत नाहीं. त्या तेवढ्या कर्मानें तो बद्ध होत नाहीं. अर्थात् मी अकर्ता आहें व सर्व क्रिया शरीरेंद्रियांच्या आहेत, असें जाणून केलेलें कोणतेंहि कर्म बंध उत्पन्न करीत नाहीं, म्हणजे तें कर्म अकर्मच आहे. अर्थात् 'कर्म कोणालाच सुटत नाहीं,' इत्यादि जें म्हणणें आहे तें निराधार आहे. आत्मा अकर्ता आहे व सर्वकर्में शरीरेंद्रियांचीं आहेत असें जाणणारा गृहस्थाश्रमी अग्निहोत्रादि कर्में लोकसंग्रहासाठीं जरी करीत असला व संन्यासी शरीर धारणापुरतेंच कर्म जरी करीत असला तरी ते दोघेहि परमार्थसंन्यासीच आहेत.]

किं च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति। उच्यते—यदा शरीरनिर्वृत्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ॥

भाष्यार्थ—('शारीरं केवलं' यांतील 'शारीर-' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं विकल्प उपस्थित करितात-)—**किंच 'शारीरं केवलं कर्म' इति अत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म अभिप्रेतं**—शिवाय 'शारीरं केवलं कर्म' यांतील 'शारीरं कर्म' याचा अर्थ काय ? शरीरानें होणारें तें शारीर कर्म हा अर्थ येथें इष्ट आहे—**आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति**—कीं केवल शरीराच्या स्थितीला कारण होणारें-शरीराचें जीवन हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें शारीर ? असा (विकल्प करून विचार करावा. पण अशा विचाराचा उपयोग काय ? असें पूर्ववादी विचारतो-)—**किं च अतः यदि शरीरनिर्वृत्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं इति**—शरीराच्या योगानें होणारें तें शारीर असें मानलें तर त्यापक्षीं काय दोष आहे, किंवा केवल शरीरस्थिति हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे म्ह० शरीराच्या स्थितीसाठीं जें कर्म तें शारीर यापक्षीं कोणतें फल आहे? असा (पूर्ववाद्यानें उलट प्रश्न केला असतां सिद्धान्ती पहिल्या पक्षीं दोष सांगतात-)—**उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सांगतों—**यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरं अभिप्रेतं स्यात्**—जेव्हां शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर, असें इष्ट असेल—**तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं प्रतिषिद्धं अपि कर्म शरीरेण कुर्वन्**—तेव्हां दृष्ट व अदृष्ट फल देणारें निषिद्ध कर्मही शरीरानें करणारा—**किल्बिषं न आप्नोति इति ब्रुवतः विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत**—पापाला प्राप्त होत नाहीं, असें बोलणाऱ्या भगवानांचें शास्त्रविरुद्ध कथन होतें. भगवान् शास्त्रविरुद्ध सांगत आहेत, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल. ['शारीरं कर्म' येथील 'शारीर' हा शब्द संशयित आहे. यास्तव त्याच्या अर्थाविषयीं विचार केला पाहिजे. शारीर म्ह० शरीराच्या योगानें होणारें, एवढाच अर्थ घ्यावयाचा कीं शारीर म्ह० शरीराच्या स्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेंच कर्म घ्यावयाचें ?

शरीरानें होणारें तें शारीर, असा अर्थ केल्यास शरीरानें घडणाऱ्या निषिद्ध कर्मांचाहि दोष त्याला लागत नाहीं, असें निषेधशास्त्राच्या विरुद्ध सांगितल्यासारखें होईल. यास्तव तसा त्याचा अर्थ करणें सयुक्तिक नाहीं.]

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः। शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्। तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत। प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—**च दृष्टादृष्टप्रयोजनं विहितं कर्म शरीरेण कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति इति अपि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः**—बरें, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारें शास्त्रविहित कर्म शरीरानें करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं, असेंही बोलणाऱ्या भगवानांवर ज्याची प्राप्तिच नाहीं त्याचा प्रतिषेध करणें या दोषाचा प्रसंग येतो. [कारण शास्त्रविहित कर्म केल्यानें किल्बिषाची जर प्राप्तिच नाहीं, तर त्याचा निषेध करणेंहि व्यर्थ आहे. पाऊस पडावा म्हणून कारीर्यादि इष्टि करणें, हें दृष्टप्रयोजन—दृष्टफल कर्म आहे व स्वर्गाचें साधन जें ज्योतिष्टोमादिक तें अदृष्टफल कर्म आहे. शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर कर्म असें म्हटल्यास आणखी कोणता दोष येतो तें सांगतात]—**शारीरं कर्म कुर्वन् इति विशेषणात्**—' शारीरं कर्म कुर्वन् ' असें कर्माला 'शारीर' हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें—**च केवलशब्दप्रयोगात्**—व केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळें—**वाङ्मनसनिर्वर्त्यं विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कर्म कुर्वन् किल्बिषं प्राप्नोति इति उक्तं स्यात्**—वाक् व मन यांनीं घडणारें, विधि-प्रतिषेधांचा विषय होणारें, धर्म व अधर्म या नांवाचें कर्म करणारा पापाला प्राप्त होतो, असें सांगितल्यासारखें होईल. (बरें वाणीनें किंवा मनानें कर्माचें अनुष्ठान केल्यास संन्यासाश्रमी पुरुषाला किल्बिष प्राप्ति होतेच,असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात–)—**तत्र अपि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धं आपद्येत**—तसें जरी मानलें तरी वाक् व मन यांच्या योगानें संन्यासाश्रमाला विहित असलेल्या जप-ध्यानादिकर्मांचें अनुष्ठान करणें या पक्षीं किल्बिषप्राप्ति होते हें म्हणणें विरुद्धच ठरेल. (म्हणजे त्यावर विधिविरोध हा दोष येईल.)—**प्रतिषिद्धसेवापक्षे अपि भूतार्थानुवादमात्रं अनर्थकं स्यात्**—संन्यासाश्रमाला निषिद्ध असलेल्या वाक् व मन यांनीं होणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान केल्यास संन्याश्याला पाप लागतें, हा पक्ष जरी घेतला तरी तो नुस्ता भूतार्थाचा अनुवाद झाला. शास्त्रानें सिद्ध असलेल्या गोष्टींचाच तो नुस्ता अनुवाद झाला. त्यामुळेंच तो व्यर्थ ठरतो. [शरीरानें विहित कर्म करणाराला पाप लागत नाहीं, हें सांगणें व्यर्थ आहे. कारण शास्त्रविहित कर्म केल्यानें पाप जर कधीं लागतच नाहीं तर तें लागत नाहीं, हें पुनः सांगण्यांत काय अर्थ आहे ? शिवाय ' शारीरं ' व ' केवलं ' अशीं कर्माला दोन विशेषणें दिलेलीं अस-

त्यामुळें ‘ शरीरानें जें होणारें कर्म तें शारीर ’ असा अर्थ केल्यास वाक् व मन यांच्या योगानें होणाऱ्या धर्माधर्मसंज्ञक कर्मांपासून पाप लागतें, असें निषेधशास्त्राच्या अगदीं उलट सांगितल्यासारखें होतें. त्यावर ‘ संन्याश्याला वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठानानें पाप लागतेंच ’ म्हणून म्हणावें तर कोणतें वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठान केल्यास त्याला पाप लागतें ? शास्त्रविहित कीं शास्त्रनिषिद्ध ? जप, ध्यान वगैरे वाचिक व मानसिक कर्मे संन्यासाश्रमाला विहित आहेत. तेव्हां त्यांच्या योगानें संन्याश्याला पाप लागतें हें म्हणणें शास्त्रविधिविरुद्ध आहे. बरें, संन्याश्यानें वाचिक व मानसिक निषिद्ध कर्मानुष्ठान केल्यास त्याला पाप लागतें, हा पक्ष घेतला तरी तसें सांगणें व्यर्थच ठरतें. कारण पापाचरण केल्यास पाप लागतें, हें सांगावयास भगवान् किंवा व्यास नको आहेत. तें निषेधशास्त्रावरून सिद्ध आहे. त्यामुळें हें वचन केवल भूतार्थाचा–सिद्धार्थाचा अनुवाद करणारें आहे, असें ठरतें. अर्थात् तें व्यर्थ होय.]

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें ‘ शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर ’ असा अर्थ केल्यास तो कसा अनुपपन्न होतो तें सांगून आतां स्वतःचा अर्थ कसा उपपन्न होतो तें सांगतात–) **—तु यदा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्**—पण तेंच जेव्हां शरीराची स्थिति हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें शारीर कर्म असें अभिप्रेत असेल—**तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यं अन्यत् कर्म अकुर्वन्**—तेव्हां दृष्ट व अदृष्टफलक, विधिप्रतिषेधावरून ज्ञात होणारें, शरीर-वाणी-मन यांच्या योगानें घडणारें, शरीरस्थितिमात्रहेतुभूत कर्माहून दुसरें कोणतेंही कर्म न करणारा, पण—**तैः एव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं**—पण त्याच शरीर-वाक्-मनांनीं केवल शरीराच्या स्थितीला कारण होईल–केवल शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढेंच—**केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमि इति अभिमानवर्जितः**—‘ केवल- ’ शब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळें ‘ मी करतों ’ अशा अभिमानानें रहित होऊन—**लोकदृष्ट्या शरीरादिचेष्टामात्रं कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति**—लोकांच्या दृष्टीनें [स्वदृष्ट्या नव्हे] शरीर-वाक्-मन इत्यादिकांची नुस्ती हालचाल या स्वरूपाचें कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं; [विद्वानाला याप्रमाणें पाप लागत नाहीं,या सांगण्याचा आशय व्यक्त करितात–]—**एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्ति-असंभवात् किल्बिषं-संसारं न आप्नोति**—अशा प्रका-

रच्या देहस्थितिहेतुभूत कर्माला सोडून बाकी कोणतेंच कर्म न करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला पापशब्दानें बोलण्यास योग्य अशा किल्बिषाची प्राप्ति होण्याचा संभवच नसल्यामुळें किल्बिषाला म्ह० संसाराला तो प्राप्त होत नाहीं.—**ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादः एव एषः**—ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्मे दग्ध झालेलीं असल्यामुळें तो कोणत्याही प्रतिबंधावांचून मुक्तच होतो, असा पूर्वोक्त सम्यग्दर्शनाच्या—आत्मज्ञानाच्या फलाचा हा अनुवादच आहे.—**एवं ' शारीरं केवलं कर्म ' इति अस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति**—याप्रमाणें ' शारीरं केवलं कर्म० ' या वाक्याचा असा अर्थ स्वीकारला असतां ' शारीरं ' व ' केवलं ' हीं दोन्हीं विशेषणें निर्दोष ठरतात—हा अर्थच निर्दोष होतो. [पण तेंच याच्या उलट शरीराच्या स्थितीला कारण होणारें जेवढें अगदीं अवश्य असेल तेवढेंच कर्म शरीरादिकांनीं करणारा व तेंही 'मी करतों' असा अभिमान न धरतां इतर सर्व धर्माधर्मसंज्ञक कर्म सोडून करणारा ज्ञानी किल्बिषाला प्राप्त होत नाहीं. त्याचें तें कर्म लोकांच्या दृष्टीनें कर्म जरी असलें तरी त्याच्या दृष्टीनें अकर्मच असतें. पण देहस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्माला सोडून दुसरें कोणतेंही विधि-निषेधशास्त्रानें प्राप्त झालेलें कर्म न करणारा तो ज्ञानी संसाराला प्राप्त होत नाहीं. येथें किल्बिष म्ह० केवल पाप एवढाच अर्थ करणें बरोबर नाहीं, कारण अशा जीवन्मुक्ताला पाप लागण्याचा संभवच नसतो. म्हणून त्याचीं सर्व कर्में ज्ञानाग्नीनें दग्ध झाल्यामुळें तो कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध न होतां मुक्त होतो. त्याच्या मोक्षाला कांहीं प्रतिबंध होत नाहीं.] २१.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात. " आशीः म्ह० फलवासना सोडणारा, चित्ताचें नियमन करणारा व सर्वसंगमुक्त झालेला पुरुष केवल शारीर म्ह० शरीरानें किंवा कर्मेंद्रियांनींच कर्म करीत असतां त्याला पाप लागत नाहीं. " यांतील 'आशीः' म्ह० फलकामना सोडणारा हा अर्थ चुकीचा आहे. ' निराशीः ' म्ह० ज्याच्यापासून सर्व आशा निघून गेल्या आहेत तो, अर्थात् सर्व कामनाशून्य; 'यतचित्तात्मा—' म्ह० चित्ताचें नियमन करणारा, हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण चित्त व आत्मा—शरीरेंद्रियसंघात या दोघांचें नियमन करणारा असा अर्थ करावयास पाहिजे. ' त्यक्तसर्वपरिग्रहः—' म्ह० सर्वसंगमुक्त हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण सर्वपरिग्रह म्ह० सर्वसंग नव्हे. परिग्रह म्ह० उपाधि, स्त्री-पुत्र-वित्त-गृह इत्यादिकांनाच परिग्रह म्हणतात. संग हा मनाचा धर्म आहे व परिग्रह म्ह० बाह्य पदार्थ. 'शारीर म्ह० शरीरानें' हा अर्थ बरोबर कां नाहीं तें वर भाष्यांत सविस्तर सांगितलेंच आहे. ' कर्मेंद्रियांनीं ' हा अर्थ फारच ओढाताणीचा आहे. तथापि 'शारीर म्ह० शरीरपोषणापुरतें भिक्षाटनादिक कर्म असाही अर्थ नाहीं,' असें म्हणून म्ह० आचार्यांच्या वरील सोपपत्तिक अर्थावर दोष देऊन पांचव्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकांशीं हा अर्थ समानार्थक आहे असें म्हणतात. पण तेथें ' शरीर, मन, बुद्धि व केवल इंद्रियें यांनीं योगी चित्तशुद्धीसाठीं कर्में करितात' असें म्हटलें आहे व येथें ' केवल शारीर कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं ' असें म्हटलें आहे. दोन्ही ठिकाणचे शब्द निराळे, प्रकरण निराळें व उद्देशही निराळा. शिवाय 'शरीर-' शब्दाचा 'कर्मेंद्रियें-' असा अर्थ करणें

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—यदृच्छेति ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वश्लोकाशीं या श्लोकाची संगति दाखवितात-)—**त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः परिग्रहस्य अभावात्**—ज्यानें सर्व परिग्रहांचा त्याग केला आहे अशा यतीच्या शरीरजीवनाला कारण होणाऱ्या अन्नादिपरिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळें (सर्वपरिग्रहाचा त्याग करणाऱ्या संन्याश्यापाशीं अन्नादि म्ह० अन्न, पादुका, आच्छादन या परिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळें)—**याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां**—याचना, सेवा, शेती इत्यादि उपायांनीं शरीराची स्थिति करण्याचा प्रसंग आला असतां-शरीराचा निर्वाह याचनादि उपायांनीं करणें प्राप्त झालें असतां—'**अयाचितं असंक्लृप्तं उपपन्नं यदृच्छया**' **इत्यादिवचनेन यतेः अनुज्ञातं शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारं आविष्कुर्वन् 'यदृच्छया०' इति आह**—अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छेनें प्राप्त झालेलें इत्यादिवचनानें यतीला अनुज्ञात असलेलें शरीरस्थितिहेतुभूत अन्नादिकांच्या प्राप्तीचें द्वार प्रकट करणारे भगवान् 'यदृच्छया०' या श्लोकानें सांगतात-[सर्व परिग्रहाचा त्याग केलेल्या यतीपाशीं शरीराच्या निर्वाहासाठीं अवश्य असलेल्या अन्नाच्छादनादिकांचाहि अभाव असल्यामुळें भीक, सेवा, शेती, इत्यादि उपायांतील एखाद्या उपायानें शरीरनिर्वाह करणें प्राप्त होतें. पण यतीनें अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छाप्राप्त इत्यादि उपायांनीं शरीरस्थितीला अवश्य असलेलें अन्नादि संपादन करावें, अशी धर्मशास्त्रानें 'अयाचितं असंक्लृप्तं०' या वचनानें अनुज्ञा दिली आहे. तोच शास्त्रोक्त अन्नप्राप्तीचा मार्ग भगवान् पुढील वाक्यांत प्रकट करीत आहेत. भिक्षाटनासाठीं उद्योग आरंभण्यापूर्वी

अगदींच अयोग्य आहे. 'शारीर' म्ह० शरीरानें होणारें, हा अर्थ अनुपपन्न आहे, अशा विषयीं आचार्यांनीं जीं कारणें सांगितलीं आहेत त्यांचें निरसन एका अक्षरानेंहि न करितां नुस्तें 'असाही अर्थ नाहीं' हें म्हणणें कोणालाहि पटणें शक्य नाहीं. 'शारीर' म्ह० 'शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन' असा जो अर्थ आचार्यांनीं केला आहे व तो तसाच केला पाहिजे याविषयीं उपपत्ति सांगितली आहे, तिचें सोपपत्तिक निरसन करून मग रहस्यकारांनीं 'असाही अर्थ नाहीं' असा शेरा जर मारला असता तर त्याला कांहीं तरी किंमत देतां आली असती ! "इंद्रियें कर्में करितात खरीं, पण बुद्धि सम असल्यानें त्या कर्मांचें पाप अगर पुण्य कर्त्यास लागत नाहीं" हें म्हणणेंही सयुक्तिक नव्हे. कारण बुद्धि सम असणें एवढेंच पाप-पुण्य न लागण्यास पुरेसें कारण नाहीं. तर कर्तृत्वाभिमान नसणें व फलाभिसंधि न ठेवणें, हें पुण्य-पाप न लागण्याचें कारण आहे.

१ आचार्यांनीं 'यदृच्छालाभसंतुष्टः०' या पुढील श्लोकाला दिलेलें हें अवतरण वाचून झाल्यावर रहस्यकारांनीं त्याला कांहींच अवतरण दिलेलें नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पुढील श्लोक, सूत्र किंवा वचन याचा पूर्व श्लोकादिकांशीं संबंध दाखवून तें कोणत्या कारणानें प्रवृत्त झालें आहे हें सांगणें, यास अवतरण म्हणतात. कदाचित् रहस्यकारांना हा

कोणीं योग्य गृहस्थानें निवेदन केलेलें जें अन्नादि तें अयाचित, पतित व ज्यांच्यावर दोषारोप झाला आहे, अशा लोकांना सोडून पूर्वसंकेतावांचून पांच किंवा सात घरांतून आणलेलें जें भिक्षान्न तें असंक्लृप्त, स्वतःच्या प्रयत्नावांचून भक्तजनांनीं समीप आणून पोंचविलेलें जें सिद्ध अन्न तें यदृच्छाप्राप्त. याविषयीं मनुस्मृतींत–' माधुकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पंचविधं स्मृतं' असें वचन आहे.]

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते॥२२॥

अन्वयार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—यदृच्छेनें–न मागतां जें मिळेल त्यांत संतुष्ट राहणारा,—**द्वन्द्वातीतः**—शीत-उष्ण, सुख-दुःख इत्यादि द्वंद्वांनीं हर्ष-विषादयुक्त न होणारा,—**विमत्सरः**—कोणाचाही मत्सर न करणारा–निर्वैरबुद्धि,—**च**—व—**सिद्धौ**—शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकांचा लाभ झाला असतां व—**असिद्धौ**—त्यांचा लाभ न झाला असतांहि—**समः**—एकसारखाच राहणारा–हर्ष-विषाद न मानणारा असा संन्यासी—**कृत्वा अपि**—शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच भिक्षाटनादि कर्म करूनहि—**न निबध्यते**—बद्ध होत नाहीं. २२.

यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययो द्वंद्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविषण्णचित्तो द्वंद्वातीत उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किंचित्करोम्यहं ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति ॥

भाष्यार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः–अप्रार्थितोपनतः लाभः यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः–संजात-अलं-प्रत्ययः—याचना केल्यावांचून आपण होऊन चालून आलेला जो लाभ तो यदृच्छालाभ, त्यानें संतुष्ट झालेला म्ह० ' पुरे ' असें वाटणें, जें न मागतां प्राप्त होईल तेवढेंच बस्स, पुरे झालें, असें ज्याच्या मनाला वाटलें आहे, तो यदृच्छालाभसंतुष्ट होय.—**द्वंद्वातीतः–द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानः अपि अविषण्णचित्तः द्वंद्वातीतः उच्यते**—शीतोष्णादि द्वंद्वांकडून पीडा दिली जात असली तरी ज्याचें चित्त खिन्न होत नाहीं, त्याला द्वंद्वातीत म्हटलें जातें.

श्लोक विशेष महत्त्वाचा वाटला नसेल. ' यदृच्छालाभसंतुष्ट होणें ' वगैरे या सामान्य गोष्टी कर्मयोग्याला सहज साध्य होण्याजोग्या आहेत, असेंहि वाटलें असेल ! म्हणून त्यांनीं शब्दशः अर्थ करण्यापलीकडे कांहीं केलें नाहीं. पण यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादि धर्म फार महत्त्वाचे असून ते विरक्त संन्याश्याच्या ठिकाणींच संभवतात.

विमत्सरः-विगतमत्सरः—निर्वैरबुद्धिः—विमत्सर म्ह० ज्याचा मत्सर पार निघून गेला आहे म्ह० निर्वैरबुद्धि, कोणाशींहि वैरबुद्धि न धरणारा,—**यदृच्छालाभस्य सिद्धौ च असिद्धौ समः-तुल्यः**—यदृच्छालाभाची सिद्धि झाली किंवा असिद्धि झाली तरी सम म्हणजे तुल्यवृत्ति—**यः एवंभूतः यतिः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः लाभालाभयोः समः-हर्षविषादवर्जितः**—जो अशा प्रकारचा यति शरीराच्या स्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकांचा लाभ झाला, किंवा तो न झाला तरी त्या दोन्ही अवस्थांमध्यें सम म्ह० हर्षविषादरहित असतो,—**कर्मादौ अकर्मादिदर्शी**—कर्मादिकांमध्यें अकर्मादि पाहणारा,—**यथाभूत-आत्मदर्शननिष्ठः**—यथार्थ आत्मदर्शनामध्यें तत्पर झालेला, आत्मज्ञानांत निश्चयानें स्थित झालेला असतो तो—**शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने शरीरादिनिर्वर्त्ये भिक्षाटनादिकर्मणि**—शरीराची स्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे अशा व शरीरादिकांच्या योगानेंच होणाऱ्या (' मी करतों ' अशा अभिनिवेशानें न होणाऱ्या) भिक्षाटनादिकर्मामध्यें—**अहं न एव किंचित् करोमि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इति एवं सदा संपरिचक्षाणः**—मी कांहींएक करीत नाहीं ' इन्द्रियें विषयांमध्यें प्रवृत्त होतात ' असें नेहमीं-सदा बोलणारा—**आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन् भिक्षाटनादिकं किंचित् कर्म न करोति एव**—व आत्म्याचा कर्तृत्वाभाव पाहणारा भिक्षाटनादिक कांहींच कर्म करीत नाहीं. [अनायासानें व याचनेवांचून जें प्राप्त होईल त्यांत संतुष्ट होणारा, शीतोष्णादि द्वंद्वांची कितीहि पीडा होत असली तरी विषाद न मानणारा, कोणाचाहि मत्सर न करणारा, वैरबुद्धि मनांत न बाळगणारा व शरीरयात्रेसाठीं अत्यंत अवश्य अशाहि अन्नाच्छादनाचा लाभ झाला असतां हर्ष न मानणारा व तें न मिळाल्यास विषाद न करणारा, कर्मादिकांस अकर्मादि समजणारा आत्मज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे, अशा शरीरेंद्रियांनीं होणाऱ्या भिक्षाटनादिकर्मांत जरी प्रवृत्त झाला तरी तें कांहीं करीत नाहीं. कारण तें करीत असतांनाहि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' ही त्याची भावना कायम असते. त्यामुळेंच तो ' आत्मा अकर्ता आहे ' ही गोष्ट केव्हांहि विसरत नाहीं. त्यामुळें तो स्वतः भिक्षाटनादि कांहीं करीत नाहीं.]

लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तैव । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, तो यति सुद्धां भिक्षाटनादिक कर्म करीत असल्यासारखा दिसतो, कारण त्यानें जर तें न केलें तर त्याचें जीवनहि संभवणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**तु लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन लौकिकैः आरोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति**—पण अविद्वानांच्या स्नान-आचमन-

भोजनादि व्यवहाराप्रमाणेंच विद्वानाचाहि तो तो व्यवहार होत आहे, असें पाहून इतर लोक त्या विद्वानावर त्या त्या व्यवहाराच्या कर्तृत्वाचा आरोप करितात. त्यामुळें लोक-दृष्टीनें ज्यांचें कर्तृत्व त्याच्यावर लादलें गेलें आहे, अशा भिक्षाटनादि कर्मांचा तो कर्ता होतो.—**तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेन स्वानुभवेन अकर्ता एव**—पण शास्त्रप्रमाणा-दिकांपासून उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो अकर्ताच आहे. (चतुर्थ चरणाचें व्या-ख्यान-)—**एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाट-नादिकं कर्म कृत्वा अपि सः न निबध्यते**—याप्रमाणें दुसऱ्यांनीं ज्याचें कर्तृत्व आरोपिलें आहे व शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे असें भिक्षाटनादिक कर्म करूनही तो बद्ध केला जात नाहीं.—**बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणः ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् इति एषः उक्तानुवादः एव**—बंधाला कारण होणाऱ्या कर्मांचा त्याच्या अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्नीनें दाह झालेला असल्यामुळें तें कर्म त्याला बद्ध करूं शकत नाहीं, असा हा वर सांगितलेल्या सिद्धान्ताचाच अनुवाद आहे. [संन्यासा-श्रमी ज्ञानी सुद्धां इतर अज्ञ लोकांप्रमाणें स्नान-भोजनादि व्यवहार करीत असतो असें पाहून लोक त्याच्यावर त्या त्या कर्मांचें कर्तृत्व आरोपितात. त्यामुळें लोकांच्या दृष्टीनें ज्ञानी भिक्षाटनादि कर्मांचा कर्ता होतो, हें खरें; पण शास्त्रप्रमाणानें उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो त्या कर्मांचाहि कर्ता नव्हे. त्यामुळें तो शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य असें कर्म करीत असूनहि त्यानें बद्ध होत नाहीं. कारण बंधाला निमित्त होणारें त्याचें सर्व कर्म अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलें असतें. ' शारीरं केवलं ' येथें सांगितलेल्या गोष्टीचाच हा अनुवाद आहे. असल्या कर्मांचा मुक्तीशीं विरोध नाहीं, हें ' कृत्वापि- ' येथील ' अपि ' शब्दानें सुचविलें आहे. हें ज्ञानाचें प्रकरण असल्यामुळें व २१-२२ श्लोकांतील विशेषणें ज्ञाननिष्ठेलाच लागू होणारीं असल्यामुळें हें ज्ञाननिष्ठ संन्या-श्याचें वर्णन आहे. कर्मयोग्याचें नव्हे. ज्ञान झालें तरी कांहीं कारणानें जो संन्यास-आश्रम घेऊं शकत नाहीं, तोहि ज्ञाननिष्ठच होय; कर्मयोगी नव्हे, हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच] २२.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—गतसङ्गस्य—ज्याची कर्म व फल यांविषयींची आसक्ति निवृत्त झाली आहे, ज्याची त्यांत आसक्ति राहिलेली नाहीं,—**मुक्तस्य**—त्यामुळेंच जो धर्माधर्मादि बंधनापासून सुटला आहे,—**ज्ञानावस्थितचेतसः**—ज्याचें चित्त ज्ञानां-तच स्थित आहे, अशा—**यज्ञाय**—यज्ञासाठींच—**आचरतः**—कर्म करणाऱ्या पुरु-षाचें—**कर्म**—तें कर्म—**समग्रं**—फलासह—**प्रविलीयते**—विनाश पावतें. २३.

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन्यदा निष्क्रियब्रह्मात्म-**दर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते**

कुतश्चिन्निमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः। यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेन फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थ—(पुढील–तेविसाव्या श्लोकाचा मागील २० व्या श्लोकाशीं संबंध दाखविण्यासाठीं आचार्य म्हणतात–)—‘ **त्यक्त्वा कर्मफलासंगं०**’ **इति अनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्**—‘त्यक्त्वा कर्मफलासंगं०’ या श्लोकानें जो प्रारब्धकर्मा असून म्ह० ज्यानें कर्मांचा आरंभ केलेला आहे असा असून, जेव्हां निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, या ज्ञानानें संपन्न होतो—**तदा आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः तस्य कर्मपरित्यागे प्राप्ते**—तेव्हां आत्म्याला कर्तृत्व नाहीं, क्रिया नाहीं व कांहीं प्रयोजन–फल नाहीं, असें पाहणाऱ्या त्याच्या कर्मांचा संन्यास प्राप्त झाला असतां—**कुतश्चित् निमित्तात् तदसंभवे सति**—लोकसंग्रहेच्छादि कांहीं कारणानें त्याचा असंभव झाल्यास—**पूर्ववत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि**—पूर्वीप्रमाणेंच त्या कर्मांत तो जरी सर्वप्रकारें प्रवृत्त झाला तरी—**सः किंचित् न एव करोति**—तो कांहींच करीत नाहीं, —**इति कर्माभावः प्रदर्शितः**—असें म्हणून त्याच्या कर्मांचा अभाव प्रदर्शित केला.—**एवं यस्य कर्माभावः प्रदर्शितः**—याप्रमाणें ज्याच्या कर्मांचा अभाव दाखविला—**तस्य एव गतसंगस्य सर्वतः निवृत्तासक्तेः**—त्याच गतसंग म्ह० ज्याची आसक्ति सर्व विषयांपासून निवृत्त झाली आहे अशा—**मुक्तस्य–निवृत्तधर्माधर्मादिबंधनस्य**—मुक्त म्ह० ज्याचें धर्माधर्मादिबंधन निवृत्त झालें आहे अशा—**ज्ञानावस्थितचेतसः–ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः यस्य–सः अयं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य**—ज्ञानामध्येंच ज्याचें चित्त अवस्थित झालें आहे तो हा

---

१ रहस्यकार ‘ ज्ञानावस्थितचेतस; ’ याचा अर्थ–साम्यबुद्धिरूप ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिरचित्त झालेला,–असा करितात. पण साम्यबुद्धि हेंच ज्ञानाचें स्वरूप नव्हे. या श्लोकावरील टीपेंत येथील ‘ यज्ञाय ’ हा शब्द पाहून तिसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकांत जो अर्थ वर्णिला आहे तोच या श्लोकांत सांगितला आहे, असें म्हणतात. पण रहस्यकारांचा तिसऱ्या अध्यायांतील ९ व्या श्लोकाच्या अर्थ चुकीचा कसा आहे, तें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. पृ. २७९-८२ पहा. तथापि ‘तिसऱ्या अध्यायांतील व या अध्यायांतील यज्ञप्रकरणाचे प्रतिपादनांत मोठा भेद आहे,’ असें स्वतः रहस्यकारच म्हणतात. पण तो मोठा भेद कोणता तें सांगतांना मात्र ते म्हणतात—“ तिसऱ्या अध्यायांत श्रौत-स्मार्त अनादि यज्ञचक्र म्ह० साक्षात् तेच यज्ञ कायम ठेवले पाहिजेत असें म्हटलें आहे. पण भगवान् आतां असें सांगतात कीं यज्ञ म्ह० केवळ देवतोद्देशानें अग्नींत तीळ, तांदूळ किंवा पशु यांचें हवन करणें अगर चातुर्वर्ण्याचीं कर्में स्वधर्माप्रमाणें पण काम्यबुद्धीनें करणें, एवढाच संकुचित

ज्ञानावस्थितचित्त होय, त्याचें—**यज्ञाय-यज्ञनिर्वृत्यर्थं (कर्म) आचरतः-निर्वर्तयतः कर्म**—यज्ञासाठीं-यज्ञ संपादन करण्यासाठीं कर्म आचरणाऱ्या-कर्मानुष्ठान करणाऱ्या त्याचें तें कर्म—**समग्रं-सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्रं प्रविलीयते-विनश्यति इत्यर्थः**—समग्र म्ह० अग्रासह-फलासह जें असतें तें समग्र-फलासह सर्व कर्म प्रविलय पावतें म्ह० विनाश पावतें, असा याचा भावार्थ. [‘ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं ... नैव किंचित्करोति सः ’ या श्लोकानें ज्ञानी पुरुषाच्या कर्माचा अभाव प्रदर्शित केला. म्ह० ज्यानें अगोदर कर्मानुष्ठाला आरंभ केला आहे, पण पुढें त्याला निष्क्रिय ब्रह्मच माझा आत्मा आहे, असें आत्मज्ञान झालें आहे, तो ‘आत्मा कर्ता आहे, त्याचें हें अमुक कर्तव्य आहे, त्याचें त्याला अमुक फल मिळेल,’ असें समजत नाहीं, तर त्याच्या ठिकाणीं ‘कर्तृ-कर्म-प्रयोजनांचा अभाव आहे’ असेंच समजतो, त्याला कर्मत्यागच प्राप्त होतो. अशा स्थितींत तो संन्यासच करील, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण कांहीं कारणानें त्याला संन्यास करतां न आल्यास तो ज्ञान झाल्यावरहि पूर्वीप्रमाणेंच कर्मानुष्ठान करीत राहतो. तथापि वस्तुतः तो कांहींच करीत नाहीं, असें म्हणून त्याच्या कर्माचा अभाव वर २० व्या श्लोकांत सांगितला आहे. पण ज्याचा याप्रमाणें कर्माभाव प्रदर्शित केला आहे, त्या आसक्तिशून्य, धर्माधर्मादिबंधनरहित व ज्ञानामध्येंच ज्याचें चित्त अवस्थित आहे, अशा ज्ञानी पुरुषानें भगवत्प्रीतीसाठीं किंवा केवल यज्ञाचें स्वरूप सिद्ध होण्यासाठीं केलेलें कर्म फलासह विनाश पावतें. तें पुढील जन्माला कारण होत नाहीं.] २३

अर्थ समजूं नका. अग्नींत आहुति टाकतांना अखेरीस ‘ इदं न मम ’ हें माझें नव्हे, असे जे शब्द उच्चारितात, त्यांतील स्वार्थत्यागरूप निर्ममत्वाचें जें तत्त्व तोच यज्ञांतील प्रधान भाग होय आणि अशा रीतीनें ‘ न मम ’ म्ह० ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यांतील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ किंवा होमच होत असून या यज्ञानें सर्व देवतांची देवता जो परमेश्वर किंवा ब्रह्म त्याचें यजन घडत असतें.”... इत्यादि म्हणतात. पण हा अर्थ पूर्वोत्तरविरुद्ध नव्हे का ? तिसऱ्या अध्यायांत ‘ तेच यज्ञ केले पाहिजेत ’ असें म्हणून या अध्यायांत ‘ ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यांतील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ आहे, ’ असें सांगणें यांत पूर्वोत्तरविरोध स्पष्ट भासतो. यापेक्षां तिसऱ्या अध्यायांतील प्रकरण निराळें व या अध्यायांतील निराळें, असें म्हटल्यास काय होईल ? सर्व गीतेंत ‘ एक कर्मयोगच प्राधान्यानें वर्णिला आहे व बाकी सर्व त्याच्या अनुषंगानें वर्णन आहे ’ या म्हणण्याला बाध येईल, एवढें मात्र खरें ! पण भगवानांच्या प्रतिपादनांतच अशी धरसोड दाखविण्यापेक्षां ज्ञानयोग प्रधान असून कर्मयोग त्याचें अंग आहे, असें म्हणणें अधिक प्रशस्त नव्हे का ? पण मग स्वमताभिनिवेश तो कोणता ? असो; आचार्यांनीं प्रकरणभेद मानून तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायांतील प्रकरणाची व्यवस्था कशी लाविली आहे, तें मूळ भाष्यार्थावरूनच कळण्यासारखें असल्यामुळें येथें विस्तार करीत नाहीं. या अध्यायांत भगवानांनीं जे अकरा गौण यज्ञ सांगितले आहेत, तीं सर्व श्रौत-स्मार्त साधनें आहेत व ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठीं त्यांना उपचारानें ‘ यज्ञ ’ म्हटलें आहे. अर्थात् ‘ आयुष्यांतील सर्व व्यवहारांची ’ येथें प्राप्तिच नाहीं.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अर्पणं—ज्या मंत्रानें किंवा–जुहु–इत्यादि साधनानें ब्रह्मविद् हवि अग्नींत अर्पण करितो, तो मंत्र किंवा 'जुहु' वगैरे साधन—**ब्रह्म**—ब्रह्म,—**हविः**—तूप, भात वगैरे अग्नींत होमावयाचा पदार्थहि—**ब्रह्म**—ब्रह्म,—**ब्रह्माग्नौ**—ज्यांत होम करावयाचा तो अग्नि ब्रह्म,—**ब्रह्मणा**—हवन करणारा यजमान ब्रह्म व—**हुतं**—प्रत्यक्ष होमक्रियाहि ब्रह्मच. ब्रह्मरूप अग्नींत ब्रह्मरूप यजमानांकडून ब्रह्मरूप होम केला जातो.—**ब्रह्मकर्मसमाधिना**—ब्रह्मच कर्म, त्यांत ज्याच्या चित्ताची समाधि–स्थिरता आहे अशा—**तेन**—त्या ज्ञानी पुरुषाकडून—**ब्रह्म एव**—ब्रह्मच—**गन्तव्यं**—प्राप्तव्य फल आहे. त्याला इष्ट असलेलें फलहि ब्रह्मच आहे. २४.

कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे । यद्-र्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभं अकुर्वत् कस्मात् पुनः कारणात् समग्रं प्रविलीयते इति उच्यते 'ब्रह्म०' इति—कर्माचें फल भोगल्यावांचून दीर्घ काल जरी लोटला तरी तें क्षीण होत नाहीं, अशी स्मृति असल्यामुळें केलेलें कर्म आपल्या कार्याचा–फलाचा आरंभ न करितां कोणत्या बरें कारणानें समग्र नाश पावतें ? असें विचारशील तर 'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकानें त्याचें उत्तर[१] सांगितलें जातें—**यतः ब्रह्मार्पणं–ब्रह्मविद् येन करणेन हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्म एव पश्यति**—कारण ब्रह्मवेत्ता अर्पण म्ह० ज्या साधनानें तूप, दूध इत्यादि हवि अग्नींत अर्पितो तें अर्पण ब्रह्मच पाहतो. म्हणजे—**तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति**—त्याचा आत्म्याहून भिन्नत्वानें अभाव पाहतो. [त्या अर्पणाला–हवि अर्पण करण्याच्या साधनाला तो आत्मरूप पाहतो. तें आत्म्याहून पृथक् पहात नाहीं. क्रिया-कारक-फलरूप सर्व द्वैत ब्रह्मरूप आहे, असें पाहिल्यानें तें बाधित होतें. त्याला त्या सर्वांचा ब्रह्मात्मरूपानें अनुभव येतो, द्वैतरूपानें अनुभव येत नाहीं. 'ब्रह्म अर्पणं' हें सामानाधि-

---

१'हा ब्रह्मार्पणरूपी वडा यज्ञच पुढील श्लोकांत प्रथम वर्णिला आहे' असें रहस्यकार म्हणतात. पण वरील श्लोकांत "यज्ञासाठीं कर्माचरण करणारांचें सर्व कर्म फलासह विनाश पावतें" असें सांगितलें आहे. त्याच्याशीं या श्लोकाचा संबंध दाखविणें उचित होय. वरील श्लोकांत ब्रह्मार्पणशब्दाचा गंधहि नाहीं. त्यामुळें रहस्यकारांचें वरील अवतरण अप्रासंगिक आहे. त्यापेक्षां आचार्यांनीं जें अवतरण दिलें आहे तेंच अधिक सुसंबद्ध आहे.

करण्य कोणत्या प्रकारचें आहे, तें दृष्टान्तानें व्यक्त करितात-]—**यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति**—ज्याप्रमाणें शुक्तिकेमध्यें-शिंपीमध्यें रजताचा-रूप्याचा अभाव पाहतो, तसा ब्रह्मामध्यें अर्पणादिकांचा अभाव पाहतो. [म्ह०जें रुपें म्हणून तूं म्हणतोस ती शिंप आहे, वस्तुतः रूपें नव्हे, असें ज्याप्रमाणें म्हणतात, त्याप्रमाणें जें **अर्पण**-स्रुक्, स्रुवा वगैरे तें ब्रह्म आहे,असें 'बाधायां सामानाधिकरण्य' आहे. सामानाधिकरण्य म्ह०दोन शब्दांचें एकविभक्तित्व मागें पृ.७८पहा.]—**ब्रह्मार्पणं इति तत् उच्यते**—'ब्रह्मार्पणं०' या दोन शब्दांनीं तेंच बाधसामानाधिकरण्य सांगितलें जातें. म्हणजे—**यथा यत् रजतं तत् शुक्तिका एव इति**—जसें, जें रूपें म्हणून तूं म्हणतोस ती शिंपच आहे, असें 'ब्रह्म अर्पणं' या पदांनीं सांगितलें आहे.—**' ब्रह्म अर्पणं ' इति असमस्ते पदे**—'ब्रह्म' व 'अर्पणं' हीं दोन पृथक् पदें आहे. एक-सामासिक पद नव्हे.त्यांचा समास झालेला नाहीं. (अर्थात्)—**लोके यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते-तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्म एव इति अर्थः**—लौकिक व्यवहारांत जें हवि अर्पण करण्याचें साधन स्रुक्, स्रुवा इत्यादि भावनेनें ग्रहण केलें जातें, तें या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहे, असा याचा भावार्थ. [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा यांनीं युक्त होऊन केलेलें शुभाशुभ कर्म, मध्यें कितीहि जरी काल लोटला तरी फल दिल्यावांचून क्षीण होत नाहीं, असें शास्त्रवचन असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषानेंहि केलेलें कर्म फलाचा आरंभ केल्यावांचून क्षीण होईल असें वाटत नाहीं. पण तुम्ही तर तें समग्र विनाश पावतें, असें सांगत आहां. पण तें आपलें फल दिल्यावांचून कां बरें क्षीण व्हावें ? उत्तर—ब्रह्मवेत्त्याला सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र भासतें, त्याच्या दृष्टीनें कर्म व कर्माचें साधन हीं दोन्हीं ब्रह्मरूप आहेत. त्यामुळें बाधित झालेलें कर्म समग्र नाश पावतें. ब्रह्मवेत्ता ज्या साधनानें अग्नींत हवि देतो तें साधन ब्रह्मरूप पाहतो. त्याहून पृथक् पहात नाहीं.]

ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्॥

भाष्यार्थ—तथा ब्रह्म हविः-यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् अस्य ब्रह्म एव—वर सांगितलेल्याच न्यायानें ब्रह्मच हवि; जें हवि-तूप, दूध, दहीं, यव, व्रीहि, इत्यादि भावनेनें व्यवहारांत ग्रहण केलें जाणारें तें या ब्रह्मज्ञाला ब्रह्मच आहे—**तथा ' ब्रह्माग्नौ ' इति समस्तं पदं**— त्याचप्रमाणें ' ब्रह्माग्नौ ' हें समस्त पद आहे. म्ह० असमस्त पद नव्हे. ब्रह्म व अग्नि या पदांचा येथें कर्मधारय समास झाला आहे. ' ब्रह्म अर्पणं ' यांप्रमाणें तीं पृथक् पदें नव्हेत.—**यत्र हूयते सः अग्निः अपि ब्रह्म एव**—ज्यांत होम केला जातो तो अग्निहि ब्रह्मच (ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मरूप अग्नींतच होम करतो.)—**ब्रह्मणा-कर्त्रा**—ब्रह्मानें म्ह० कर्त्यानें—**ब्रह्म एव कर्ता इत्यर्थः**—ब्रह्मच कर्ता-होम करणारा यजमान, असा याचा भावार्थ—**यत् तेन हुतं-हवन-**

क्रिया तत् ब्रह्म एव—जें त्यानें केलेलें हुत म्ह० हवनकर्म तें ब्रह्मच—**यत् तेन गन्तव्यं फलं तत् अपि ब्रह्म एव**—जें त्याच्याकडून प्राप्त केलें जाणारें फल तेंहि ब्रह्मच—**ब्रह्मकर्मसमाधिना-ब्रह्म एव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना गन्तव्यं ब्रह्म एव**—ब्रह्मकर्मसमाधिना म्ह०ब्रह्म हेंच कर्म-ब्रह्मकर्म, त्यांत ज्याची समाधि म्ह० चित्तसमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि, त्या ब्रह्मकर्मसमाधि पुरुषाकडून प्राप्त केलें जाणारें जें फल तेंही ब्रह्मच. [ज्ञानी पुरुषाला हवि ब्रह्मच दिसतो. ब्रह्मरूप अग्नींत त्या ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप हवन क्रिया केली जाते. ब्रह्मरूप कर्मामध्यें ज्याचें चित्तसमाधान आहे त्याला संपादन करण्यास योग्य असलेलें फलहि ब्रह्मच आहे. सारांश ज्ञानी पुरुषाला क्रिया-कारक-फल-रूप सर्व प्रपंच ब्रह्मरूप भासतो. ब्रह्म ज्ञेय असल्यामुळें किंवा प्राप्य असल्यामुळें त्याला कर्मत्व आहे, असें 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' येथील कर्मशब्दावरून जाणावें.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं

---

१ रहस्यकार अवतरणांत 'ब्रह्मार्पणरूप वडा यज्ञच सांगतात' असें जरी म्हणत असले, तरी अर्थांत 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म' असें म्हणतात व टीपेंत " अर्पणशब्दाचा अर्थ अर्पण करण्याचें साधन म्ह०पळी इत्यादि, असा शांकरभाष्यांत केला आहे, पण तो जरा क्लिष्ट आहे. यापेक्षां अर्पण म्ह० अर्पण किंवा हवन करण्याची क्रिया, असा अर्थ करणें अधिक सरळ होय" असें म्हटलें आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० ब्रह्माला अर्पण करणें हा वडा यज्ञच जर पुढें सांगावयाचा आहे तर अर्पण-हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म,असा अर्थ कसा संभवेल ? हवन क्रिया ब्रह्म आहे,असें म्हटल्यानें ब्रह्मार्पणरूप वडा यज्ञ होऊं शकत नाहीं. ज्ञानी पुरुष यज्ञाची सर्व सामग्री ब्रह्मरूप पाहतो. त्यामुळें त्याचें कर्म फलासह निवृत्त होतें, असें येथें सांगावयाचें आहे. म्हणून अर्पण म्ह०हवी देण्याचें साधन-करण, हवी-कर्म अग्नि-अधिकरण, कर्ता,हवन-क्रिया व प्राप्तव्य फल हें सर्व ब्रह्म आहे, असें याचें व्याख्यान करणेंच सयुक्तिक आहे. रहस्यकारांचा 'अर्पण म्ह० अर्पणक्रिया ' (गी. र. पृ. ६७६) हा अर्थ फारच सरळ आहे! इतका सरळ अर्थ आचार्यांना कसा करतां येईल? असो; शेवटीं "ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणारांचें हें वर्णन झालें" असा 'ब्रह्मार्पणं' या श्लोकाचा सारांश सांगितला आहे. पण तो चुकीचा आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणें, असें म्हणणें हीच पहिली चूक, कारण स्वतःच 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, अर्पण करावयाचें द्रव्य ब्रह्म' इत्यादि जो अर्थ केला आहे, त्याच्याशीं तें म्हणणें जुळत नाहीं व अर्पणादि सर्व ब्रह्म आहे, एवढेंच या श्लोकांत सांगितलें आहे. ब्रह्मार्पण करणाऱ्या मनुष्याचें त्यांत वर्णन नाहीं. या श्लोकाचा आचार्यांनीं जो अर्थ केला आहे तोच सयुक्तिक व मूळाला धरून आहे, हें मूळ भाष्यार्थावरूनच वाचकांच्या लक्षांत येईल. अर्पणादिकांचा निराळा अर्थ कां संभवत नाहीं, तेंहि भाष्यांत सविस्तर वर्णिलें आहे. रहस्यकारांना हा श्लोक ज्ञानप्रकरणांतील आहे, या गोष्टीचें भानहि नाहीं. तथापि त्यांनीं 'तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायाच्या यज्ञप्रकरणांतील प्रतिपादनांत फार मोठा भेद आहे,' एवढें तरी म्हटलें आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति। अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें ब्रह्मार्पणमंत्राचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात-)—**एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणा अपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात्**—याप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें कर्म वस्तुतः-तत्त्वतः अकर्म आहे, कारण तें ब्रह्मबुद्धीनें-सर्व ब्रह्मच आहे या भावनेनें बाधित झालेलें असतें-त्यांतील कार्योत्पादनशक्ति नष्ट झालेली असते. (पण असें जरी असलें तरी कर्मापासून निवृत्त झालेल्या संन्याश्याला उद्देशून या श्लोकाची प्रवृत्ति कशी झाली आहे ? उत्तर-)—**एवं सति निवृत्तकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतरां उपपद्यते**—असें सिद्ध झालें असतां कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सर्वकर्मसंन्यासी पुरुषाच्याहि सम्यग्ज्ञानाच्या स्तुतीसाठीं ज्ञानाचें यज्ञत्वसंपादन-ज्ञानामध्यें यज्ञाची कल्पना करणें-फारच उत्तमप्रकारें उपपन्न होतें. [म्ह० बाह्य प्रत्यक्ष यज्ञ करण्यास असमर्थ असलेल्या अज्ञाचाहि संकल्पमात्र यज्ञ जसा शास्त्रांत उपलब्ध होतो, त्याप्रमाणें ज्ञानाची स्तुति करण्यासाठीं ज्ञानामध्यें यज्ञत्वाची कल्पना करणें तर अधिकच सयुक्तिक आहे. कारण त्यामुळें ज्ञानाच्या स्तुतीचा लाभ होतो व ज्ञानाला यज्ञ समजणें, हें ज्याच्या त्याच्या स्वाधीन असतें. आतां ज्ञानाच्या ठिकाणीं यज्ञत्वाची कल्पना कशी होते तें दाखवितात-]—**अधियज्ञे यत् अर्पणादि प्रसिद्धं तत् अस्य परमार्थदर्शिनः अध्यात्मं ब्रह्म एव इति**—अधियज्ञांत म्ह० बाह्य प्रसिद्ध यज्ञांत जें प्रसिद्ध असलेलें स्रक्-स्रुवादि अर्पणसाधन, हवि, अग्नि, यजमान, हवनकर्म व फल तें या तत्त्वदर्शी ज्ञान्याच्या शरीरांतील ब्रह्मच आहे, अशी यज्ञकल्पना उत्तमप्रकारें संभवते. (पण हें यज्ञत्वसंपादन कोणत्या प्रमाणावरून ठरवावयाचें ? उत्तर)—**अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादिनां एव विशेषतः ब्रह्मत्वाभिमानं अनर्थकं स्यात्**—येथें ज्ञानामध्यें यज्ञत्व कल्पना जर विवक्षित नसती तर सर्वांलाच ब्रह्मत्व असल्यामुळें अर्पणादि कांहीं यज्ञसंबंधी पदार्थांनाच विशेषेंकरून ब्रह्मत्व आहे, असें सांगणें व्यर्थ होईल. [ज्याअर्थीं तें मुद्दाम सांगितलें आहे त्याअर्थीं ज्ञानामध्यें यज्ञत्वकल्पनाच येथें विवक्षित आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते.]—**तस्मात् ब्रह्म एव इदं सर्वं इति अभिजानतः विदुषः सर्वकर्माभावः**—ज्याअर्थीं तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानालाच यज्ञत्व आहे, त्याअर्थीं ‘ ब्रह्मच हें सर्व आहे ’ असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या सर्व कर्मांचा अभाव आहे. [लोकसंग्रहादि कांहीं कारणानें ज्ञान झाल्यावरहि गृहस्थाश्रमाचा त्याग न करणाऱ्या पुरुषानें अग्निहोत्रादि कर्म जरी केलें तरी तें ब्रह्मबुद्धीनें बाधित होत असल्यामुळें वस्तुतः अकर्मच आहे. अर्थात् लोकसंग्रहार्थ कर्म करणाराहि कर्मयोगी नव्हे, तत्त्वतः संन्यासीच आहे. याप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास न करितां लोकसंग्रहार्थ कर्में करीत असलेल्या गृहस्थाला उद्देशून या श्लोकाची प्रवृत्ति कशी

होते तें सांगून आतां कर्मसंन्यास करणाऱ्या संन्यासाश्रमी पुरुषाला उद्देशून त्याची प्रवृत्ति कशी होते तेंहि सांगितलें आहे. या श्लोकांत ज्ञानाची स्तुति केली आहे. प्रसिद्ध यज्ञांत अर्पणादि जीं साधनें वगैरे आहेत, तीं सर्व ज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानरूप आहेत. परमार्थदर्शी पुरुष अर्पणादि सर्व ब्रह्मच आहे, असें पाहतो. त्यामुळें त्याला प्रत्यक्ष कर्मानुष्ठान करावें लागत नाहीं. अर्थात् सर्व ब्रह्मच आहे, असें जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व कर्मांचा अभाव आहे. या श्लोकांत ज्ञानाच्या स्तुतीसाठीं ज्ञानामध्यें यज्ञाची कल्पना केली आहे, ही गोष्ट यज्ञसाधनांना ब्रह्म म्हटलें आहे, यावरूनच सिद्ध होते. कारण येथें स्तुति जर विवक्षित नसती, तर सर्वच ब्रह्म असतांना त्यांतील अर्पणादि कांहीं वस्तूंनाच ब्रह्म म्हणणें उपपन्न झालें नसतें.]

कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मैव तत् ॥

भाष्यार्थ—(हें सर्व आत्माच आहे, व आत्म्याहून भिन्न असलेलें सर्व मिथ्या आहे, असें समजणाऱ्या विद्वानाला कर्मांचा अभाव आहे, याविषयीं आणखीं एक हेतु सांगतात–)—**च कारकबुद्ध्यभावात्**—आणि कारकबुद्धीचा अभाव असल्यामुळेंहि ज्ञानी पुरुषाला कर्मांचा अभाव आहे. (अहोपण, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकबुद्धि व त्यांच्याविषयीं ‘ हा मी व हें माझें ’ असा अभिमान यांचा अभाव जरी असला तरी कर्म कां नसावें ? उत्तर–)—**कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म न दृष्टं हि**—यज्ञसंज्ञक कर्म कर्ता-कर्मादि कारकबुद्धीवांचून होत असल्याचें कोठेंच दिसत नाहीं,—**सर्वं एव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत् च कर्त्रभिमान-फलाभिसंधिमत् दृष्टम्**—सर्वच अग्निहोत्रादिक कर्म ‘ इंद्राय, वरुणाय ’ इत्यादि शब्दांनीं समर्पण केलेली विशेषरूप देवता हें संप्रदान; व्रीहियवादि करण, इत्यादि कारकबुद्धीनें युक्त असलेलें आणि ‘ मी याचा कर्ता, ’ असा कर्त्रभिमान व ‘ मी याचें फल भोगीन,’ ही फलाभिसंधि यांनीं युक्त असलेलेंच दिसतें;—**उपमृदित-क्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा न दृष्टं**–ज्यांतील क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि नाहींशी झाली आहे, असें किंवा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक जी फलाभिसंधि–फलेच्छा तिनें रहित असें कर्म दिसत नाहीं.—**इदं तु कर्म ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित-अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि**—आणि हें ब्रह्मज्ञाचें कर्म तर ब्रह्मबुद्धीनें ज्याविषयींची अर्पणादिकारक, हवनक्रिया, फल इत्यादि भेदबुद्धि बाधित झाली आहे, असें आहे.—**अतः तत् अकर्म एव**—त्यामुळें तें अकर्मच आहे. [‘ यज्ञ ’ हें ज्याला नांव आहे तें कर्म कर्ता-करण-संप्रदान–इत्यादि कारकबुद्धीवांचून होतें, असें कोठेंच दिसत नाहीं. अग्निहोत्रादि सर्व कर्म इंद्रादि देवता हें संप्रदान, यजमान हा कर्ता, व्रीह्यादि पदार्थ हें करण इत्यादि कारकबुद्धीनें युक्त असलेलेंच दिसतें.

तसेंच, मी कर्ता, अशा अभिमानावांचून कोणतेंही कर्म होत नाहीं. त्याचप्रमाणें कोणतेंही कर्म फलाच्या इच्छेनेंच होतें. त्यावांचून कोणतेंच कर्म होत नाहीं. पण ब्रह्मवेत्त्याचें दि-सणारें जें कर्म तें कर्मच नव्हे,कारण 'मी ब्रह्म आहें' या बुद्धीनें त्याच्या कर्मांची वरील सर्व सामग्री बाधित झालेली असते. तत्त्वज्ञान झालें कीं, व्यापक कारकादिबुद्धि व्यावृत्त झाली असतां व्याप्य कर्महि व्यावृत्त होतें. जेथें जेथें कारकबुद्धि तेथें तेथें कर्म अशी व्याप्ति दिसत असल्यामुळें कारकबुद्धि व्यापक व कर्म त्याचें व्याप्य आहे. व्यापकाच्या अभावीं व्याप्याचाहि अभाव होतो. याविषयीं अनुमान—तत्त्ववेत्त्यांची शरीरेंद्रियचेष्टा हें कर्म नव्हे, कर्माभास आहे. कारण कर्मव्यापक जें कारकादि त्याचा त्यांत अभाव अ-सतो. झोंपेंतील चेष्टेप्रमाणें.]

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः' 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः। तथा च दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति। दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः। तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यवि-शेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम्। तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धे-र्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते। अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाचें कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयीं भगवानांची अनुमति दाखवितात-)—**तथा च दर्शितं**—तसें गीतेंतच प्रदर्शित केलें आहे—'**कर्मणि अकर्म यः पश्येत्**'—कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो. अ. ४-१८—'**कर्मण्यभि-प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः**'—तो कर्मामध्यें जरी प्रवृत्त झाला तरी कांहीं करीत नाहींच ४-२०.—'**गुणा गुणेषु वर्तन्ते**'—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्यें प्रवृत्त होतात. ३-२८.—**नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत् तत्त्ववित्**—युक्त तत्त्ववेत्त्यानें मी कांहींच करीत नाहीं, असें जाणावें ५-८—**इत्यादिभिः**—इत्यादि वा-क्यांनीं ठिकाठिकाणीं तसें दाखविलें आहे. ('अहोपण, तत्त्वज्ञाला दृष्ट कर्म नाहीं, असें जरी सांगितलें असलें तरी त्याचें कारण तसेंच राहत असल्यामुळें पुनः कर्म संभवेल !' उत्तर-)—**च तथा दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्धि-उपमर्दं करोति**—आणि तसें दाखविणारे भगवान् ठिकाठिकाणीं क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धीचा निषेध करितात-ती बुद्धि सर्वथा घालवितात. (अर्थात् अविद्वानाप्रमाणें विद्वान् जरी कर्म करीत आहे, असें वाटलें तरी त्याचें कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयीं दृष्टान्त देतात-)—**च काम्य-अग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः दृष्टा**—कारण काम्य अग्निहोत्रादिकांतील कामाची निवृत्ति झाली असतां काम्य अग्नि-होत्रादिकांची हानि होते, असें आपण पाहिलें आहे. [स्वर्गाच्या कामनेनें जोंवर अग्नि-होत्रादि कर्म पुरुष करीत असतो तोंवरच तें काम्य. त्यांतील स्वर्गकामना नाहींशी झाली कीं त्या कर्माला काम्यत्व रहात नाहीं. असो; इतरांच्या कर्माप्रमाणें विद्वानाचें कर्महि फला-चा आरंभ करील, अशी शंका कोणी घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात-]—**तथा मति-**

पूर्वक-अमतिपूर्वकादीनांकर्मणांकार्यविशेषस्य आरंभकत्वं दृष्टं—तसेंच, हें कर्म असें करावें, याचें फल भोगावें, या मतिपूर्वक म्ह० अशा भावनेनें केलेल्या व तशा मतिपूर्वक न केलेल्या म्ह० तशा भावनेनें न आचरिलेल्या कर्मांना विशेष कार्याचें आरंभकत्व प्रसिद्ध आहे. बुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचें फल निराळें व अबुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचें फल निराळें. दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचें फल एकच नाहीं किंवा एकसारखेंहि नाहीं. **—तथा इह अपि ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित-अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः विदुषः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्म अपि अकर्म संपद्यते**—तसेंच येथें या—विद्वत्प्रकरणांतसुद्धां ज्याची अर्पणादिकारक-क्रिया-फलभेदबुद्धि ब्रह्मज्ञानानें बाधित झाली आहे त्या विद्वानाचें केवल बाह्यचेष्टेनें होणारें कर्महि अकर्म बनतें.—**अतः समग्रं प्रविलीयते इति उक्तं**—म्हणूनच वर 'समग्रं प्रविलीयते-' फलासह कर्म नाश पावतें असें म्हटलें आहे. [बुद्धिपूर्वक केलेलें कर्म व बुद्धिपूर्वक न केलेलें कर्म यांच्या फलांत फारच मोठें अंतर पडतें. त्याच न्यायानें या विद्वत्प्रकरणांत सुद्धां ज्या विद्वानाची क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि ब्रह्मबुद्धीनें बाधित झालेली असते, त्याचें कर्म केवल शरीरेंद्रियचेष्टारूप असतें. मनापासून—अहंकारपूर्वक नसतें. म्हणून तें अकर्म. जन्मरूप बंध उत्पन्न करणारें तें कर्म नव्हे.]

अत्र केचिदाहुर्यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते । यथा प्रतिमादौ विष्णवादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें ' ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकाचें स्वसिद्धान्ताप्रमाणें व्याख्यान करून प्राचीन व्याख्यानाचा अनुवाद करितात—)—**अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि**—जें ब्रह्म तें अर्पणादिक (प्रसिद्ध वस्तूच्या उद्देशानें अप्रसिद्ध वस्तूचें विधान करणें उचित असतांना येथें अप्रसिद्ध ब्रह्माच्या उद्देशानें प्रसिद्ध अर्पणादिकांचें विधान कसें केलें आहे ? उत्तर—)—**ब्रह्म एव किल अर्पणादिना पंचविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्**—ब्रह्मच खरोखर अर्पणादि पांच प्रकारच्या कारकरूपानें व्यवस्थित होत्सातें—**तत् एव कर्म करोति**—तेंच कर्म करतें. [ब्रह्मच कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान व अधिकरण या पांच कारकरूपानें अवस्थित होतें. तेंच त्या त्या कारकरूपानें बनून कर्म करतें, असें मानलेलें असल्यामुळें ब्रह्म अप्रसिद्ध नाहीं, तें प्रसिद्धच आहे. त्यामुळें त्याचा अनुवाद करून अर्पणादिकांमध्यें त्याच्या दृष्टीचें विधान करणें यांत कांहींच विरोध नाहीं, असा याचा भावार्थ. या दृष्टिविधिपक्षांत सिद्धान्तपक्षाहून विशेष कोणता आहे तें सांगतात—]—**तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यते किंतु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते**—त्या पक्षीं अर्पणादिकांविषयींची बुद्धि निवृत्त केली जात नाहीं, तर त्या अर्पणादिकांत ब्रह्मबुद्धीचें आधान केलें जातें. (अर्पणादिकांमध्यें करावयाची जी ब्रह्मबुद्धि तीच दोन दृष्टान्तांनीं स्पष्ट करितात—)—**यथा प्रतिमादौ विष्णवादिबुद्धिः यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः इति**—ज्याप्रमाणें प्रतिमा-

दिकांमध्यें विष्णु, शिव इत्यादिकांची बुद्धि–भावना–दृष्टि करितात किंवा नामादिकांमध्यें ब्रह्माची भावना करितात, त्याप्रमाणें अर्पणादिकांत ब्रह्मबुद्धि करितात, असें कित्येक म्हणतात.

सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात्। अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञशब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति। अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनेऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वाज्ज्ञानस्य। न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते। विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति। प्रकृतविरोधश्च। सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यत्र अन्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात्। 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः। तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम्। तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः॥ २४॥

भाष्यार्थ—(पण येथें अर्पणादिकांत ब्रह्मदृष्टि करावी, असें विधान केलें आहे, असें मानल्यास प्रकरणभंग होतो. कारण अर्पणादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टि करणें, हें मानस कर्मच आहे. त्यामुळें तें सम्यग्ज्ञान नव्हे, पण प्रस्तुत प्रकरण ज्ञानाचें आहे, अशा आशयानें आचार्य वरील म्हणण्याचें निरसन करितात–)—**यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् सत्यं एवं अपि स्यात्**—ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठीं जर हें प्रकरण नसतें, तर खरोखरच असेंहि म्हणतां आलें असतें. (ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठींच हें प्रकरण आहे, हें येथील श्लोकावरून स्पष्ट दिसतें, असें सांगतात–)—**अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितं**—या प्रकरणांत सम्यग्दर्शनाला 'ज्ञानयज्ञ' हें नांव दिलें आहे, व—**अनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य 'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति**—अनेक 'यज्ञ' या नांवाच्या विशेष क्रियांचा उपन्यास करून 'द्रव्यमय यज्ञांहून ज्ञानयज्ञ अतिशय श्रेष्ठ आहे' अशी ज्ञानाची स्तुति भगवान् करीत आहेत.—**अत्र च 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि इदं वचनं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादने समर्थं**—आणि तसेंच येथील 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि हें वचन ज्ञानाच्या यज्ञत्वसंपादनाविषयीं समर्थ आहे. म्ह० 'ब्रह्मार्पणं०' या वचनांत ज्ञानामध्यें यज्ञाची कल्पना करून सम्यग्ज्ञानाची स्तुति करण्याचें सामर्थ्य उघड दिसतें. —**अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनां एव विशेषतः ब्रह्मत्वाभिधानं अनर्थकं स्यात्**—नाहीं तर सर्वांलाच ब्रह्मत्व असतांना अर्पणादिकांनाच विशेषतः ब्रह्मत्व आहे, असें सांगणें व्यर्थ होईल—**तु ये प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् च नामादिषु इव अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते इति ब्रुवते**—पण जे 'शालग्रामादि प्रतिमेमध्यें जशी

विष्णुदृष्टि करावी व नामादि प्रतीकांमध्यें ब्रह्मदृष्टि करावी, त्याप्रमाणें अर्पणादि यज्ञसामग्रीमध्यें ब्रह्मदृष्टि केली जाते.' असें म्हणतात.—**तेषां इह उक्ता ब्रह्मविद्या न विवक्षिता स्यात्**—त्यांना येथें सांगितलेली ब्रह्मविद्या विवक्षित आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. [म्ह० अर्पणादि यज्ञसाधनांमध्यें ब्रह्मदृष्टि करणारांना येथें ब्रह्मविद्या विवक्षित आहे, असें म्हणतांच येत नाहीं. कारण ब्रह्मदृष्टया नामादिक जसें उपास्य आहे, तसें ब्रह्मदृष्टया अर्पणादिक उपास्य–ध्यान–चिंतन करण्यास योग्य आहे, असें म्हटल्यास अर्पणादिक मुख्य ज्ञेय ठरेल, आणि त्यामुळें या वाक्यांत ब्रह्मविद्या विवक्षित आहे, असें त्यांना म्हणतां येणार नाहीं.] कारण—**ज्ञानस्य अर्पणादिविषयत्वात्**—त्यांच्या ज्ञानाला अर्पणादिविषयत्व आहे, म्ह० त्यांच्या व्याख्यानाप्रमाणें येथील ज्ञानाचा विषय अर्पणादिक आहे.—**च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं न प्राप्यते**—व दृष्टिसंपादन करण्याच्या ज्ञानानें मोक्षफल प्राप्त होत नाहीं.—**'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं' इति च उच्यते**—पण ' ब्रह्मच त्याला प्राप्त होणारें फल आहे, ' असें येथें सांगितलें आहे. [अर्पणादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टि केल्यानेंहि ब्रह्मप्राप्तिरूप फल मिळेल, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण प्रतीकाच्या आश्रयानें ब्रह्मोपासना करणारे उपासक ब्रह्माला प्राप्त होत नाहींत, असें ब्रह्ममीमांसेंत सांगितलें आहे. अहो पण कर्मठाला विधिबलानें अदृष्ट स्वर्ग जसा प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें ' ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ' या शास्त्रविधीच्या बलानेंच उपासकाला अदृष्ट मोक्ष प्राप्त होईल, म्हणून म्हणाल तर सांगतों–] —**सम्यग्दर्शनं अन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यते इति विरुद्धं**—आत्म्याच्या साक्षात्कारावांचून मोक्षरूपी फल प्राप्त होतें, हें म्हणणें विरुद्ध आहे. (ज्ञानानेंच कैवल्यप्राप्ति होते, असें सांगून ज्ञानेतर मार्गाचा निषेध करणाऱ्या श्रुतीनें अविद्यानिवृत्तिरूप दृष्ट मोक्ष, अदृष्ट स्वर्गाप्रमाणेंच, शास्त्रविधिबलानें मेल्यावर मिळतो, असें सांगणें विरुद्ध आहे.) —**प्रकृतविरोधः च**—तसेंच, अर्पणादिकांत ब्रह्मदृष्टि करावी, असें विधान असल्यामुळें त्याचेंच मोक्ष हें फल मिळेल, असें म्हणणें हें प्रकृताच्या–प्रकरणाच्याहि विरुद्ध आहे.—**च ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यत्र सम्यग्दर्शनं प्रकृतं**—' कर्मण्यकर्म० ' श्लो. १८ येथें सम्यग्दर्शन प्रकृत आहे. म्ह० त्या श्लोकापासून आत्मज्ञानाचा उपक्रम केला आहे.—**अन्ते च सम्यग्दर्शनं**—शेवटींहि सम्यग्दर्शनच आहे.—**तस्य एव उपसंहारात्**—कारण त्याचाच उपसंहार केला आहे. (सम्यग्ज्ञानानें उपक्रम[१] करून त्यानेंच उपसंहार केला आहे, इतकेंच केवल नव्हे तर मध्येंहि ज्ञानाचीच स्तुति केली आहे, असें सांगतात–)—**' श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः ' ' ज्ञानं**

---

१ आचार्य प्रत्येक प्रकरणाच्या उपक्रमोपसंहाराकडे किती लक्ष ठेवतात तें यावरून, या पूर्वींच्या भाष्यार्थावरून व पुढील ग्रंथावरूनहि वाचकांच्या लक्षांत येईलच. तथापि रहस्यकार "गीतेचा उपक्रमोपसंहार व फल यांकडे संन्यासमार्गीयांनीं दुर्लक्ष केलें," अशी तक्रार ठिकठिकाणीं करीतच आले आहेत. पण तिला आतां किती किंमत द्यावयाची तें वाचक ठरवितीलच. रहस्यकारांचे उपक्रमोपसंहार चुकीचे कसे आहेत, तें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. गी. भा. पृ. ३७-४० पहा.

लब्ध्वा परां शांतिं-' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिं एव कुर्वन् अध्यायः उपक्षीणः—'द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ अधिक श्रेयस्कर, (श्लो. ३३) 'ज्ञान होतांच मोक्षाख्यशांति तत्काल प्राप्त होते' (श्लो. ३९) इत्यादि वचनांनीं सम्यग्दर्शनाची स्तुति करीतच हा अध्याय संपला आहे.—**तत्र अकस्मात् अप्रकरणे प्रातिमायां विष्णुदृष्टिः इव अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम्**—तेव्हां 'ब्रह्मार्पणं०' या मंत्रांत अकस्मात्-उपासनेचें प्रकरण नसतांना प्रतिमेमध्यें जशी ब्रह्मदृष्टि त्याप्रमाणें अर्पणादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टि सांगितली जाते, असें म्हणणें अनुपपन्न आहे. (ज्ञानप्रकरणांत उपासनेचा विधि मानणें अयोग्य आहे)—**तस्मात् अयं श्लोकः यथाव्याख्यातार्थः एव**—म्हणून हा श्लोक आम्हीं जसें वर व्याख्यान केलें आहे, तशा अर्थाचाच आहे. [इतरांचें वरील व्याख्यान सयुक्तिक नसल्यामुळें आचार्य म्हणतात 'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकाचा आम्हीं केलेला अर्थच बरोबर आहे.] २४.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अपरे—कांहीं—**योगिनः**—योगी म्ह० कर्मठ लोक—**दैवं एव यज्ञं**—दैवच यज्ञ-इंद्र-अग्नि इत्यादि देव ज्यांत पूजले जातात असा यज्ञ—**पर्युपासते**—करितात.—**अपरे**—दुसरे कांहीं ब्रह्मवेत्ते-ज्ञाननिष्ठ—**यज्ञं**—आत्म्याला-बुद्ध्यादि उपाधियुक्त जीवाला—**ब्रह्माग्नौ**—ब्रह्मरूप अग्नींत—**यज्ञेन एव**—निरुपाधिक परब्रह्मस्वरूपानेंच—**उपजुह्वति**—हवन करितात. २५.

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैवमेवेत्यादिना—दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा सर्वान्तरः" इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वाविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य अधुना तत्स्तुत्यर्थं 'दैवमेव०' इत्यादिना अन्ये अपि यज्ञाः उपक्षिप्यन्ते—'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकांत

सम्यग्ज्ञानाला-आत्मज्ञानाला यज्ञत्व संपादन करून म्ह० आत्मवेत्त्याची सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि हाच ज्ञानयज्ञ आहे, असें सांगून आतां त्याच्या स्तुतीसाठीं 'दैवमेव०' इत्यादि श्लोकानें दुसऱ्या यज्ञांचाहि उल्लेख-निर्देश केला जातो.—**दैवं एव-देवाः इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ दैवः यज्ञः तं एव यज्ञं**—ज्या यज्ञाच्या योगानें देव पूजले जातात तो दैव यज्ञ, त्याच दैवयज्ञास—**अपरे योगिनः-कर्मिणः पर्युपासते-कुर्वन्ति इत्यर्थः**—दुसरे योगी म्ह० कर्माधिकारी[2] गृहस्थ अनुष्ठितात. कर्माधिकारी गृहस्थ दैव यज्ञच करितात, असा याचा भावार्थ;—**ब्रह्माग्नौ**—ब्रह्मरूप अग्नीमध्यें, (ब्रह्मशब्दाचा अर्थ श्रुतीच्या आधारानें स्पष्ट करितात-)—**सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म**—सत्य-ज्ञान-अनन्त म्ह० अबाधित, अज, चिद्रूप अपरिच्छिन्न ब्रह्म [त्याचेंच परमानंदत्वानें परम पुरुषार्थत्व सांगतात-]—**विज्ञानं-आनंदं ब्रह्म**—जें विज्ञान व आनंदरूप ब्रह्म [ब्रह्म विज्ञानाचा आधार असल्यामुळें त्याचें ज्ञानत्व गौण आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून-]—**यत् साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्म**—जें साक्षात् अपरोक्ष-स्वयंप्रकाश ब्रह्म आहे, [अहोपण जीव व ब्रह्म हा विभाग असतांना ब्रह्माला अपरिच्छिन्नत्व कसें? उत्तर-]—**यः आत्मा सर्वान्तरः**—जो आत्मा सर्वांच्या अन्तर्यामीं आहे,—**इत्यादिवचनोक्तं अशनायादि-सर्वसंसारधर्मवर्जितं**—इत्यादि वचनांनीं सांगितलेलें, भूक, तहान इत्यादि सर्व-संसारधर्मरहित—**नेति नेति इति निरस्त-अशेषविशेषं**—स्थूल नव्हे, सूक्ष्म नव्हे इत्यादि निषेधपर वाक्यांनीं ज्यांतील सर्व विशेष सर्वथा घालविले आहेत, असें तत्त्व —**ब्रह्मशब्देन उच्यते**—ब्रह्मशब्दानें सांगितलेलें आहे—**ब्रह्म च तत् अग्निः च सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निः**—ब्रह्म हाच अग्नि, होमाचें अधिकरणत्व सांगावयाचें असल्यामुळें त्याला ब्रह्माग्नि म्हटलें आहे.—**तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे-अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञं**—त्या ब्रह्माग्नींत दुसरे ब्रह्मवेत्ते यज्ञाला—**यज्ञशब्दवाच्यः**

---

१ रहस्यकार "आतां देवतोद्देशानें अर्थात् काम्यबुद्धीनें केलेल्या यज्ञाचें स्वरूप सांगतात-"असें या श्लोकास अवतरण देतात. पण देवतोद्देशानें केलेला यज्ञ म्ह० काम्य यज्ञ, ही समजूत खोटी आहे. कारण तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलेला यज्ञ दैव यज्ञच आहे. पण तो काम्य नव्हे. रहस्यकारहि त्याला काम्य म्हणणार नाहींत. मग येथेंच दैव यज्ञ काम्य कसा झाला? वस्तुतः या प्रकारणांत सर्व श्रेयःसाधनांना मुख्य व गौण वृत्तीनें यज्ञ म्हणावयाचें आहे. काम्य यज्ञांचा येथें कांहीं संबंध नाहीं. शिवाय 'योगिनः पर्युपासते' असें म्हटलें आहे, हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

२ आचार्य येथील 'योगिनः' या पदाचा अर्थ 'कर्मिणः' असा करितात, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. त्यावरून प्रकरण, पूर्वोत्तर संबंध, आसपासचे शब्द यांकडे पाहूनच प्रत्येक शब्दाचा अर्थ आचार्य करितात व हीच मीमांसाशास्त्राप्रमाणें ग्रंथ लावण्याची निर्दोष पद्धति आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. असें असूनहि रहस्यकार आचार्यादि संन्यासमार्गीयांवर सांप्रदायिक आग्रह, ओढाताण, कर्मपरवचनांची उपेक्षा, इत्यादि आरोप करण्यास तयारच आहेत, हें आश्चर्य नव्हे का? पण त्याहींपेक्षां ते स्वतः आपल्या व्याख्यानांत तेच दोष वारंवार करितात, ही त्यांतल्या त्यांत विशेष मौज आहे.

आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तं यज्ञं-आत्मानं—येथें यज्ञशब्दाचा अर्थ आत्मा आहे. कारण आत्म्याच्या नांवांत यज्ञशब्दाचा पाठ आहे, त्या यज्ञाला म्ह० आत्म्याला—**परमार्थतः परं एव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्यादि-उपाधिसंयुक्तं अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूपं**—वस्तुतः परब्रह्मच असलेल्या बुद्धयादि-उपाधींशीं संयुक्त झालेल्या, ज्याच्यावर उपाधीचे सर्व धर्म आरोपिले आहेत, अशा आहुतिरूप यज्ञास—**यज्ञेन एव उक्तलक्षणेन आत्मना एव उपजुह्वति प्रक्षिपन्ति**—यज्ञानेंच म्ह०वर ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे, अशा आत्म्यानेंच हवन करितात, त्याचा प्रक्षेप-त्याग करितात—**सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेण एव यत् दर्शनं सः तस्मिन् होमः**—सोपाधिक आत्म्याला निरूपाधिक ब्रह्मस्वरूपानेंच जें पाहणें, तो त्यांत होम होय.—**ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिनः तं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—ब्रह्म व आत्मा यांचें एकत्वरूप जें ज्ञान, तन्निष्ठ झालेले-ज्ञाननिष्ठ संन्यासी तो होम करितात, असा भावार्थ—**सः अयं सम्यग्दर्शनलक्षणः यज्ञः 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादिश्लोकैः दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपाक्षिप्यते**—तो हा ज्ञानरूप यज्ञ 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि श्लोकांनीं दैवयज्ञादिक यज्ञांमध्यें टाकला जातो. दैवादियज्ञांत त्यांचा संग्रह केला जातो. (कशासाठीं ?उत्तर-)—**'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थं**—'अर्जुना, द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (श्लो. ३३.) इत्यादि श्लोकांनीं ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठीं त्याची दैवादि यज्ञांत गणना केली जाते. [ज्यांत देवतांना उद्देशून होमहवन केलें जातें, तो दैवयज्ञ कांहीं कर्माधिकारी गृहस्थ करितात. दुसरे ज्ञाननिष्ठ संन्यासी सत्य-ज्ञान-अनन्त-विज्ञान-आनन्द-साक्षात्-अपरोक्ष-सर्वांतर आत्मरूप ब्रह्माग्नींत आत्म्याचा होम करितात. सोपाधिक आत्मा निरूपाधिक ब्रह्मरूप आहे, असें पाहतात. आत्मा बुद्धयादि उपाधींनीं संयुक्त झाल्यामुळें त्याच्यावर उपाधीचे सर्व धर्म लादले जातात. त्यामुळें तो परब्रह्माहून अगदीं भिन्न आहे, असा भ्रम होतो, तो घालविण्यासाठीं ज्ञाननिष्ठ त्या सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मतत्त्वांत लय करितात. पुढें ३३ व्या श्लोकांत ज्ञानयज्ञाची स्तुति करावयाची असल्यामुळें येथें दैवयज्ञादिकांत त्याची गणना केली आहे. असो; याप्रमाणें येथें गृहस्थांच्या प्रसिद्ध मुख्य यज्ञाची प्रथम गणना करून नंतर ज्ञाननिष्ठाचें ब्रह्मात्मैक्यज्ञान हाहि यज्ञच आहे, असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. यज्ञांतील गुण यांत दाखविण्यासाठीं सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मरूप अग्नींत सर्वसंसारधर्मवर्जित निर्विशेषस्वरूपानें होम करितात, असें म्हटलें आहे.] २५.

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा असा अर्थ करितात—"आणि कित्येक ब्रह्माग्नींत यज्ञानेंच यज्ञाचें यजन करितात." पण येथील कित्येक म्हणजे कोण, याचा कांहींच उलगडा करीत नाहींत. पूर्वार्धातील 'योगिनः-' शब्दाचा अर्थ करतांना मात्र 'कित्येक कर्मयोगी' असें म्हणतात आणि 'दैवमेव' या शब्दांचा अर्थ करतांना 'ब्रह्मबुद्धीच्या ऐवजीं देवादिकांच्या उद्देशानें यजन करितात,' असें म्हणतात. पण यांतील 'ब्रह्मबुद्धीच्या ऐवजीं' हे शब्द त्यांच्या पदरचे आहेत. शिवाय येथून पुढें सहा श्लोकांत मुख्य व गौण यज्ञांची गणना

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

अन्वयार्थ—अन्ये—दुसरे योगी-श्रेयःसाधनांचें अनुष्ठान करणारे—**श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि**—श्रोत्रादिक इंद्रियें—**संयमाग्निषु**—पांच इंद्रियांचा पांच प्रकारचा संयम-निग्रह हेच अग्नी, त्यांत—**जुह्वति**—होमितात. इंद्रियांचा संयमाग्नींत होम करितात.—**अन्ये**—दुसरे कांहीं योगी—**शब्दादीन् विषयान्**—शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध, या-वरील श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांच्या-विषयांस—**इन्द्रियाग्निषु**—इंद्रियरूप अग्नींत—**जुह्वति**—होमितात. २६.

करावयाची असल्यामुळें त्या शब्दांचा येथें कांहीं उपयोगहि नाहीं. वस्तुतः या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत गृहस्थाश्रमी अग्निहोत्र-पंचमहायज्ञादि श्रौत-स्मार्त कर्में करितात व हाच मुख्य यज्ञ आहे, हे विवक्षित आहे आणि उत्तरार्धांत 'संन्यासाश्रमी ब्रह्मरूपी अग्नींत सोपाधिक आत्म्याचा आत्म्यानेंच होम करितात म्ह०सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक स्वरूपानें ब्रह्मरूप पाहतात,' असा अर्थ विवक्षित आहे 'ब्रह्मार्पणं०' २४ या श्लोकांत सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञाचीच इतर यज्ञांमध्यें गणना करण्यासाठीं येथें पुनः त्याचा अनुवाद केला आहे. पण रहस्यकारांनीं 'यज्ञं' व 'यज्ञेन' हीं दोन पदें दिसतांच या श्लोकाचा पुरुषसूक्तांतील 'यज्ञेन यज्ञं अयजन्त देवाः' या मंत्राशीं संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण तो फसला आहे. कारण येथें दैवयज्ञ वर सांगितला असून तो व पुरुषसूक्तांतील यज्ञ यांत फारसा फरक नाहीं. तोहि दैवयज्ञच आहे. शिवाय 'ब्रह्माग्नौ' असें येथें पद असल्यामुळें हा मुख्य यज्ञ नसून गौण आहे, हें उघड होतें. कारण मुख्य यज्ञांत अग्नि, हवि वगैरे प्रत्यक्ष असतात व गौण यज्ञांत त्याची कल्पना केलेली असते. पुरुषसूक्तांतील यज्ञांत 'ब्रह्म हाच अग्नि' अशी कल्पना केलेली नाहीं. यास्तव या ज्ञानयज्ञाचा पुरुषसूक्तांतील यज्ञाशीं कांहीं संबंध नाहीं. रहस्यकारांनीं जो त्यांचा संबंध लावून दाखविला आहे, तो अतिशय लटपटीत आहे. ते म्हणतात 'सृष्टीच्या आरंभीं झालेल्या या यज्ञांत ज्या विराड्रूपी पशूचें हवन केलें, तो पशु व ज्या देवाचें यजन केलें तो देव, हे ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत हें उघड आहे' पण यावर आम्ही असें म्हणतों कीं, सर्वच जर ब्रह्म आहे, तर पशु व देव हेहि ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत, हें निराळें सांगावयासच नको. ब्रह्मज्ञानी सर्वालाच ब्रह्म मानील हें उघड आहे, पण पुरुषसूक्तांतील यज्ञ ज्या देवांनीं केला, त्यांची तशी भावना नव्हती. त्यामुळें कर्मकांडांतील द्रव्य-देवतामय यज्ञ व हा ज्ञानकांडांतील ज्ञानमय यज्ञ हे अगदीं पृथक् आहेत. तसेच, 'सृष्टींतील सर्व पदार्थांत नेहमींच ब्रह्म भरलेलें असल्यामुळें निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करीत असतां ब्रह्मानेंच नेहमीं ब्रह्माचें यजन होत असतें, असें जें २४ व्या श्लोकांत वर्णन आहे तेंच तत्त्वदृष्ट्या खरें होय' असें जें रहस्यकार म्हणतात, तेंही निर्मूल आहे. २४ व्या श्लोकांत 'निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करणें' वगैरे कांहीं सांगितलेलें नाहीं, हें त्या श्लोकाचा भाष्यार्थ वाचल्यावर वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. अर्थात् रहस्यकारांच्या या सर्व निराधार कल्पना आहेत.

श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । 'शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति' इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आणखीं दोन गौण यज्ञ—'**श्रोत्रादीनि०**' **इति**—'श्रोत्रादीनि०' या श्लोकानें सांगतात—**अन्ये-योगिनः श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु** दुसरे योगी श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इन्द्रियें संयमरूप अग्नींत होमितात. (अहो पण बाह्य इन्द्रियांचा मनांत जो संयम करावयाचा तो एकच असल्यामुळें 'संयमाग्निषु' असें बहुवचन कां योजलें आहे? उत्तर-)—**प्रतीन्द्रियं संयमः भिद्यते इति बहुवचनं**—प्रत्येक इंद्रियाचा संयम भिन्न भिन्न आहे, म्हणून 'संयमाग्निषु' असें बहुवचन आहे. (समासाचा विग्रह)—**संयमाः एव अग्नयः तेषु जुह्वति-इंद्रियसंयमं एव कुर्वन्ति इति अर्थः**—संयम हेच अग्नि आहेत; त्यांत इंद्रियांचा होम करितात, इंद्रियसंयमच करितात, असा भावार्थ. [प्रत्याहाराचें अधिकरण या रूपानें अवस्थित असलेल्या मनोरूप संयमांना होमाचें आधारत्व आहे. म्ह० मनोरूप संयमांत इंद्रियांचा होम करावयाचा आहे. म्हणून त्यांना अग्नि म्हटलें आहे. बाह्य व आंतर इंद्रियांचा मनांत प्रत्याहार करितात, असा याचा भावार्थ. हा तिसरा संयमयज्ञ होय.]—**अन्ये शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—दुसरे शब्दादि विषयांचा इंद्रियाग्नींत होम करितात.—**इंद्रियाणि एव अग्नयः तेषु इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—इंद्रियें हेच अग्नि, त्या इंद्रियाग्नींत विषयांचा होम करितात. (अहो पण इंद्रियांनीं विषयांचा उपभोग सर्वच घेतात. त्यांत विशेष काय आहे? उत्तर-)—**श्रोत्रादिभिः अविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते**—श्रोत्रादि इंद्रियांनीं अनिषिद्ध विषयांचें ग्रहण करणें, याला ते होम मानतात [म्ह० विहित निषिद्ध विषय सोडून प्राप्त झालेल्या ते विषयांना रागद्वेषरहित होत्साते त्या त्या इंद्रियांनीं भोगतात.] २६.

---

१ रहस्यकार म्हणतात-" श्रोत्रादि (कान, डोळे इत्यादि) इंद्रियांचा " ६७६ पण श्रोत्रादि म्ह० कान, डोळे वगैरे नव्हे. कान, डोळे, तोंड, नाक हे गोलक असून त्यांतील ऐकणें, पाहणें वगैरे क्रियांचीं जीं सूक्ष्म साधनें तींच श्रोत्र, चक्षु, इत्यादि इंद्रियें होत.

२ या श्लोकांत जे हे दोन यज्ञ सांगितले आहेत, त्यांचें स्पष्टीकरण रहस्यकार टीपेंत असें करितात. "(१) इंद्रियांचें संयमन करणें म्हणजे त्यांस योग्य मर्यादेच्या आंत आपापले व्यवहार करूं देणें; (२) इंद्रियांचे विषय म्हणजे उपभोग्य पदार्थ सर्वस्वी सोडून देऊन इंद्रियें अजिबात मारून टाकणें," पण हें स्पष्टीकरण मुळाला सोडून आहे. 'श्रोत्रादिक इंद्रियें संयमाग्नींत होमितात,' असें मुळांत म्हटलें आहे व 'श्रोत्रादि इंद्रियांचा संयम करतात,' हा त्याचा सरळ अर्थ आहे. पण रहस्यकार 'त्यांस योग्य मर्यादेच्या आंत आपापले व्यवहार करूं देणें,' हा अर्थ कोठून व कां काढतात हें त्यांचें त्यांसच माहीत! येथें त्यांना इष्ट असलेल्या कर्मयोगाचा कांहीं संबंध नाहीं, तेव्हां अशी ओढाताण करण्याचें वस्तुतः कांहीं

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे कांहीं साधक—**सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि**—सर्व इंद्रियांचीं कर्में—**च**—व—**प्राणकर्माणि**—प्राणापानादि वायूंचीं कर्में—**ज्ञानदीपिते**—विवेकज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या—**आत्मसंयमयोगाग्नौ**—आत्मसंयमरूप योगाग्नींत—**जुह्वति**—होमितात. २७.

किं च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किंच सर्वाणि इति—' सर्वाणि० ' या श्लोकानें आणखी एक यज्ञ सांगतात—**सर्वाणि इंद्रियकर्माणि–इंद्रियाणां कर्माणि इंद्रियकर्माणि**—

कारण नव्हतें. येथें जे यज्ञ सांगितले आहेत, ते निरनिराळीं साधनें आहेत. यास्तव त्यांचा अनुवाद जशाचा तसाच करणें उचित होय. भगवानांनीं तो तसाच केला आहे. पण रहस्यकार त्याचीही कशी ओढाताण करीत आहेत ती पहा. तसेंच, दुसरे कित्येक शब्दादि विषयांना इंद्रियाग्नींत होमितात म्ह० अनिषिद्ध विषयांचें सेवन करितात, असा उत्तरार्धाचा सरळ अर्थ असतांना ' इंद्रियांचे विषय सर्वस्वीं सोडून देऊन इंद्रियें अजिबात मारून टाकणें ' हें रहस्यकारांचें स्पष्टीकरण मूळ शब्दांच्या अगदीं उलट दिशेला वहावलें आहे. विषयांचें इंद्रियाग्नींत हवन करितात म्ह० विषयोपभोग घेतात, असाच अर्थ होतो. पण रहस्यकार ' विषय सर्वस्वीं सोडून इंद्रियांना अजिबात मारणें ' असा त्याचा भलताच भावार्थ विनाकारण काढीत आहेत. असो; पुढें पृ. ६७७ मनुस्मृतींतील " एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततं इंद्रियेष्वेव जुह्वति० " इत्यादि अ. ४ श्लो. २२–२४ श्लोकांचा उल्लेख करून " २१ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या ऋषियज्ञादि पंचमहायज्ञांऐवजीं कांहीं गृहस्थ बाह्य चेष्टा न करतां इंद्रियांमध्यें रूपादिकांच्या ज्ञानाचा संयम करूनच हे पंचयज्ञ संपादन करितात. कांहीं ब्रह्मवेत्ते गृहस्थ वाक् व प्राणवायु यांमध्यें केलेला यज्ञ अक्षय फल देतो, असें जाणून वाणींत प्राणाचा व प्राणांत वाक्चा होम करितात व कित्येक ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण केवल ज्ञानमयच यज्ञ करितात. " असें सांगितलें आहे, असें म्हणतात. पण तें मनूंतील वर्णन रहस्यकारांच्या ' प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर कर्म केलेंच पाहिजे ' या आग्रहाला अगदीं विरोधी आहे. येथें तर मनु ब्रह्मनिष्ठ गृहस्थालाहि साक्षात् पंचमहायज्ञ न करितां त्यांचें इंद्रियसंयम व ज्ञान यांत संपादन करावयास सांगत आहेत. कुल्लुकांनीं तर शेवटीं " श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानामपि विषयः " असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्ह. या तीन श्लोकांनीं ब्रह्मनिष्ठ वेदसंन्यासी गृहस्थांचेंहि विधि सांगितले आहेत, असा भावार्थ.

सर्व इंद्रियकर्में–इंद्रियांचीं ऐकणें, पाहणें इत्यादि कर्में–इंद्रियकर्में—**तथा प्राणकर्माणि–प्राणः वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्माणि आकुंचन-प्रसारणादीनि**—तशींच प्राणकर्में–प्राण म्ह० शरीरांतील वायु त्याचीं कर्में आकुंचन-प्रसारण इत्यादि—**तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ–आत्मनि संयमः आत्मसंयमः सः एव योगाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ**—तीं सर्व इंद्रिय-प्राणकर्में दुसरे योगी आत्मसंयमयोगाग्नींत–आत्म्यामध्यें जो संयम तोच आत्मसंयम, धारणा-ध्यान-समाधिरूपसंयम, तोच योगाग्नि, त्या आत्मसंयमयोगाग्नींत—**जुह्वति–प्रक्षिपन्ति**—होम करितात–त्यांचा प्रक्षेप–त्याग करितात—**ज्ञानदीपिते–स्नेहेन इव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेन उज्ज्वलभावं आपादिते प्रविलापयन्ति इत्यर्थः**—ज्ञानानें दीपित केलेल्या योगाग्नींत–तेलानें प्रदीप जसा प्रदीप्त करितात, त्याप्रमाणें विवेकविज्ञानानें उज्ज्वलभावास प्राप्त केलेल्या योगाग्नींत इंद्रियकर्में व प्राणकर्में यांना अत्यंत लीन करितात, असा याचा भावार्थ. [त्यांना त्यांत मिळवून सोडतात. सर्व व्यापारांचा निरोध करून आत्म्यामध्यें चित्ताचें समाधान करितात.] २७.

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

अन्वयार्थ—द्रव्ययज्ञाः—सत्पात्रीं द्रव्याचा विनियोग यज्ञाच्या भावनेनें जे करितात, ते द्रव्ययज्ञ होत.—**तपोयज्ञाः**—जे तपश्चर्या करितात, ते तपोयज्ञ,—**तथा अपरे योगयज्ञाः**—तसेच जे दुसरे योगांगांचा अभ्यास करितात, ते योगयज्ञ;—**स्वाध्याययज्ञाः**—जे ऋग्वेदादिकांचें यथाविधि अध्ययन–अभ्यास करितात, ते स्वाध्याययज्ञ—**ज्ञानयज्ञाः**—जे शास्त्रार्थांचा अभ्यास करून शास्त्रार्थज्ञान संपादन करितात, ते ज्ञानयज्ञ;—**संशितव्रताः यतयः**—व ज्यांनीं व्रतें अतिशय तीक्ष्ण केलीं आहेत, असे यती–संन्यासी-हे व्रतयज्ञ होत. २८.

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—' द्रव्य० ' इति—' द्रव्ययज्ञाः० ' या श्लोकानें सहा यज्ञ सांगतात. **—द्रव्ययज्ञाः–ये तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञाः**—द्रव्ययज्ञ म्ह० जे सत्पात्रीं द्रव्याचा विनियोग यज्ञबुद्धीनें करितात ते द्रव्ययज्ञ होत. **—तपोयज्ञाः–ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः**—तपोयज्ञ म्ह० जे यज्ञबुद्धीनें तप

करणारे ते नियमवान् तपोयज्ञ होत.—**योगयज्ञाः-प्राणायामप्रत्यहारादिलक्षणः योगः यज्ञः येषां ते योगयज्ञाः**—योगयज्ञ म्ह० प्राणायाम-प्रत्यहारादिरूप (यम-नियम-आसन-धारणा-ध्यान-समाधि यांसह अष्टांग) योग हाच ज्यांचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ होत.—**तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः च-स्वाध्यायः यथाविधि ऋगादि-अभ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः**—त्याचप्रमाणें दुसरे स्वाध्याय म्ह० यथाशास्त्र-पूर्वेकडे तोंड करणें, हातांत पवित्रक घालणें, इत्यादि अंगविधींचें उल्लंघन न करितां—ऋगादिकांचा अभ्यास हाच ज्यांचा यज्ञ आहे ते स्वाध्याययज्ञ होत.—**च ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं-शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः**—आणि ज्ञानयज्ञ—ज्ञान म्ह० शास्त्रार्थाचें परिज्ञान, तोच ज्यांचा यज्ञ आहे ते ज्ञानयज्ञ—**यतयः-यतनशीलाः**—यती म्ह० यतनशील-प्रयत्नशील—**संशितव्रताः-सम्यक्शितानि तनूकृतानि-तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः**—संशितव्रताः म्ह० उत्तम प्रकारें ज्यांनीं व्रतें शित-तनु-तीक्ष्ण, अति दृढ केलेलीं आहेत ते संशितव्रत होत. (शेवटचा हा व्रतयज्ञ होय.) २८.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे कांहीं मुमुक्षु—**अपाने**—अपान वायूंत—**प्राणं**—प्राणाला—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**प्राणे**—प्राणवायूंत—**अपानं**—अपानाला—**जुह्वति**—होमितात.—**प्राणापानगती**—प्राण व अपान यांच्या गती—**रुद्ध्वा**—बंद करून—**प्राणायामपरायणाः**—प्राणायामांत परायण होतात. २९.

किंच अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोग-

---

१ रहस्यकार ‘ स्वाध्याय म्हणजे नित्य स्वकर्मानुष्ठानरूप यज्ञ ’ असें म्हणतात, पण तो अर्थ बरोबर नाहीं. स्वाध्यायशब्दाचा तसा अर्थ होत नाहीं. याच श्लोकांत योगयज्ञ ह्मणून जो यज्ञ सांगितला आहे, त्याचा अर्थ कर्मयोगरूपी यज्ञ असा केला पाहिजे. कारण पुढील २९ व्या श्लोकांत ‘ पूरक, रेचक, कुंभक या अंगांनीं युक्त असलेला प्राणायाम सांगितला आहे व तोच पातंजल योगरूपी यज्ञ आहे,’ असें म्हणतात, पण अगदीं आरंभीं सांगितलेला जो दैवयज्ञ तोच वैदिक कर्मयोग असतांना बिचाऱ्या कर्मयोगाला गौण पंक्तीस यज्ञांच्या पुनः बसविणें अयोग्य आहे. पण रहस्यकारांनीं ‘योग म्हणजे कर्मयोग’ अशी आपली ठाम समजूत करून घेतल्यामुळें त्यांच्या हातून असे प्रमाद होणें सहाजिकच होतें; तथापि ‘योगयज्ञ’ या शब्दाचा अर्थ अष्टांगयोग असा जो आचार्यांनीं केला आहे, तोच सर्वथा योग्य असून २९ व्या श्लोकांत मुख्य-पूरक-रेचक-कुंभकरूप प्राणायाम सांगितला आहे हें म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय.

मनमपानस्य ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अपाने०' इति—'अपाने०' या श्लोकानें प्राणायामसंज्ञक यज्ञ सांगतात—**अपाने-अपानवृत्तौ प्राणं-प्राणवृत्तिं जुह्वति-प्रक्षिपन्ति**—अपानांत म्ह० अपानवृत्तींत प्राणाला म्ह० प्राणवृत्तीला होमितात-प्रक्षेप करितात—**पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—पूरकनांवाचा प्राणायाम करितात असा भावार्थ.—**तथा अपरे प्राणे अपानं जुह्वति**—त्याचप्रमाणें दुसरे प्राणांत अपानाचा होम करितात. —**रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्ति इति एतत्**—व रेचकनांवाचा प्राणायाम करितात, असा याचा भावार्थ.—**प्राणायामगती-मुखनासिकाभ्यां वायोः निर्गमनं प्राणस्य गतिः**—प्राणापानगति म्ह० मुख व नासिका यांपासून वायूचें बाहेर येणें ही प्राणाची गति आहे—**तद्विपर्ययेण अधोगमनं अपानस्य**—त्याच्या उलट प्रकारें अधोगमन-वायूनें मुख-नासिकांतून आंत-खालीं जाणें ही अपानाची गति—**ते एते प्राणापानगती रुद्ध्वा-निरुध्य**—त्या प्राण व अपानगति रोधून-प्राणापानगतीचा निरोध करून—**प्राणायामपरायणाः-प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—प्राणायामपरायण म्ह० प्राणायामांत तत्पर असतात-कुंभक या नांवाचा प्राणायाम करितात, असा याचा भावार्थ. [दुसरे कांहीं प्राणायामांत तत्पर असणारे योगी रेचक व पूरक करून कुंभक प्राणायाम करितात] २९.

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे कित्येक—**नियताहाराः**—परिमित आहार करणारे —**प्राणान्**—वायुभेदांस-प्राणापानादिकांस—**प्राणेषु एव**—प्राणांमध्येंच—**जुह्वति**—होमितात.—**एते सर्वे अपि**—हे सर्वहि—**यज्ञविदः**—यज्ञाला जाणणारे व करणारे-आपापल्या साधनाला यज्ञ समजून त्याचें अनुष्ठान करणारे—**यज्ञक्षपितकल्मषाः**—यज्ञानें पापाचा क्षय केलेले, असे होतात. यज्ञानें निष्पाप होतात. ३०.

किंच—अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरान्वायुभेदांस्तस्मिंस्तस्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

भाष्यार्थ—किं च अपरे इति—श्वास व प्रश्वास या प्राणापानगतींचा निरोध करून काय करितात तें 'अपरे०' या श्लोकानें सांगतात—**अपरे नियताहाराः-येषां आहारः नियतः-परिमितः ते नियताहाराः सन्तः**—दुसरे योगी नियताहार होऊन-ज्यांचा आहार नियत म्ह० परिमित असतो ते नियताहार होत, असे नियता-

हार होऊन—**प्राणान्-वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति**—प्राणांना म्ह० वायूच्या निरनिराळ्या भेदांस प्राणांमध्येंच होमितात. (प्राणापानगतिनिरोधरूप कुंभक करून पुनः पुनः वायूचा जय करितात, असा भावार्थ. त्यांचा आहार परिमित, हितकर व पवित्र असतो. ते प्राणांना प्राणांत होमितात म्हणजे-)—**यस्य यस्य वायोः जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति**—ज्या ज्या वायूचा जय केला जातो, त्याच्या त्याच्यामध्यें इतर वायुभेदांचा होम करितात. म्ह०—**ते तत्र प्रविष्टाः इव भवन्ति**—ते त्यांत प्रविष्ट झाले आहेत, असे होतात. [जिंकलेल्या वायुभेदांत न जिंकलेले वायूचे भेद जणुं काय प्रविष्ट झाले आहेत, असें पाहतात. आतां उत्तरार्धांत प्रकृत यज्ञांचा उपसंहार करितात-]—**एते सर्वे अपि यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः-यथोक्तैः यज्ञैः क्षपितः नाशितः कल्मषः येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः**—हे सर्वही यज्ञवेत्ते यज्ञक्षपितकल्मष आहेत. वर सांगितलेल्या यज्ञांनीं ज्यांचें कल्मष म्ह० पाप क्षपित म्ह० नाशित झालें आहे-पाप नाहींसें झालें आहे ते यज्ञक्षपितकल्मष होत. [हे सर्वहि यज्ञवेत्ते-आपापल्या श्रेयःसाधनामध्यें यज्ञकल्पना करणारे-यज्ञांच्या योगानें निष्पाप होतात. आनन्दज्ञान श्लो. २९ व ३० च्या श्लोकाचा पूर्वार्ध यांत 'प्राणायाम' या नांवाचा एकच यज्ञ सांगितला आहे, असें म्हणतात. त्यामुळें एकंदर यज्ञ बारा होतात. पण कोणी 'अपरे' या शब्दाचें स्वारस्य घ्यावें म्हणून तिसाव्या श्लोकांतील यज्ञ निराळा मानतात.] ३०.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

अन्वयार्थ—**यज्ञशिष्टामृतभुजः**—यज्ञ करून राहिलेल्या वेळीं अमृतनांवाचें अन्न खाणारे मुमुक्षु—**सनातनं ब्रह्म**—(चित्तशुद्धि-ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा) नित्य ब्रह्मास—**यान्ति**—प्राप्त होतात.—**हे कुरुसत्तम**—हे कुरुकुलांतील श्रेष्ठा—**अयज्ञस्य**—एकाहि यज्ञ न करणाऱ्या पुरुषाला—**अयं लोकः**—हा लोक—**न अस्ति**—नाहीं—**कुतः अन्यः**—मग दुसरा कोठचा ? ३१.

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य—यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्गम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—(हे यज्ञ केल्यानंतर पाप क्षीण झाल्यानें काय होतें तें सांगतात-)—**एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य**—याप्रमाणें हे वर सांगितलेले यज्ञ करून—**यज्ञ-**

शिष्ट-अमृत-भुजः–यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञ-शिष्टामृतं तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्ट-अमृतभुजः—यज्ञशिष्ट अमृत खाणारे–यज्ञांचें जें शिष्ट तें यज्ञशिष्ट–यज्ञशिष्ट असें अमृत–तें यज्ञशिष्टामृत, तें खातात म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक् होत म्हणजे—**यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितं अन्नं अमृताख्यं भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः**—वर सांगितलेले यज्ञ करून त्यांतून राहिलेल्या कालानें यथाशास्त्र अमृत या नांवाचें विहित अन्न भक्षण करितात, म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक्—**सनातनं–चिरंतनं ब्रह्म यान्ति–गच्छन्ति**—सनातन–चिरंतन ब्रह्माला प्राप्त होतात–ब्रह्माला जातात. (अहोपण, वर सांगितलेले यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेल्या कालीं विहित अन्न भक्षण करणाऱ्या लोकांना ब्रह्मप्राप्ति कशी होते ? उत्तर–)—**मुमुक्षवः चेत् कालातिक्रमापेक्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते**—पण ते जर मुमुक्षु असले तर ब्रह्माला प्राप्त होतात. (पण मुमुक्षु जरी असले तरी त्यांना पूर्वोक्त यज्ञ करून अवशिष्टकालीं अमृताख्य अन्न खाल्यानें साक्षात् मोक्ष कसा मिळेल ? कारण तसें म्हटल्यास ब्रह्माला जातात, (यान्ति) या गतिश्रुतीशीं विरोध येतो. अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात)—(**सामर्थ्यात् कालातिक्रमापेक्षया इति गम्यते**)—ब्रह्माला जातात, असा गतीचा उल्लेख केला आहे, याच सामर्थ्यावरून कालातिक्रमाच्या अपेक्षेनें म्ह० देहपातानंतर ब्रह्मलोकीं जाऊन तेथून त्या लोकाच्या प्रलयाचे वेळीं ब्रह्माला प्राप्त होतात, असें सूचित होतें.—**यथोक्तानां यज्ञानां एकः अपि यज्ञः यस्य न अस्ति सः अयज्ञः तस्य अयं सर्वप्राणिसाधारणः अपि लोकः न अस्ति**—पूर्वोक्त यज्ञांतील एकहि यज्ञ ज्याचा नाहीं–जो त्यांतील एकहि यज्ञ करीत नाहीं तो अयज्ञ होय. त्याचा हा सर्वप्राणिसाधारण असलेला लोकहि नाहीं,—**हे कुरुसत्तम विशिष्टसाधन-साध्यः अन्यः कुतः**—मग हे कुरुश्रेष्ठा ! विशिष्ट साधनांनीं साध्य होणारा दुसरा लोक कोठचा ? [हा सर्वसाधारण लोकहि जर त्याला मिळत नाहीं, तर दुसरा असाधारण लोक प्राप्त होणें शक्यच नाहीं. मनुष्यलोक सर्व प्राण्यांना संसारचक्रांत भ्रमण करितां करितां दीर्घकालानें प्राप्त होतो. पण एकदा तो प्राप्त झाल्यावर पुनः तोच प्राप्त होण्यास वरील यज्ञांतील कोणता तरी यज्ञ अवश्य केला पाहिजे. त्यावांचून हा मनुष्यलोकहि पुनः मिळणें शक्य नाहीं. मग विशिष्ट पुण्याचरणानेंच प्राप्त होणारा उत्तम लोक त्याला कोठचा ?] ३१.

---

१. ३० व ३१ या दोन श्लोकांचा स्वेच्छेनें अर्थ करून रहस्यकार टीपेंत म्हणतात–"हा यज्ञ एक प्रकारचा असतो असें नाहीं, प्राणायाम करा, तप करा, वेदाध्ययन करा, अग्नीष्टोम करा, पशुयज्ञ करा, तीळ, तांदुळ किंवा तूप यांचें हवन करा, पूजा करा, किंवा नैवेद्य वैश्वदेवादि पांच ग्रहयज्ञ करा, फलासक्ति सुटलेली असली म्हणजे हे सर्व व्यापक अर्थानें यज्ञच होतात. " पण येथें ' फलासक्ति सुटलेली असली,' हा अंश रहस्यकारांनीं आणला कोठून ? वस्तुतः येथें मुख्य व गौण यज्ञ सांगितले आहेत, त्यांत फलासक्तीचा कांहीं संबंध

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥३२॥

अन्वयार्थ—एवं—अशा प्रकारें—**बहुविधाः**—बहु प्रकारचे—**यज्ञाः**—यज्ञ—**ब्रह्मणः**—वेदाच्या—**मुखे**—मुखांत-वेदद्वारा—**वितताः**—विस्तारलेले आहेत.—**तान् सर्वान्**—त्या सर्वांस—**कर्मजान्**—कर्मांपासून झालेले—**विद्धि**—तूं जाण.—**एवं**—असें—**ज्ञात्वा**—जाणून—**विमोक्ष्यसे**—तूं अशुभ संसारापासून मुक्त होशील. सोडविला जाशील. ३२.

नाहीं. जो जें जें साधन करतो त्या त्या ठिकाणीं यज्ञदृष्टि ठेवतो, हा अर्थ येथें विवक्षित आहे. पुढें पुनः रहस्यकार म्हणतात "मग यज्ञशेषभक्षणासंबंधानें मीमांसकांचे जे सिद्धान्त आहेत, ते सर्व यांपैकीं प्रत्येक यज्ञास लागू पडतात." पण प्राणायामादिकांना यज्ञ म्हणणें मीमांसकांना कितपत संमत आहे, याची आम्हांला शंका वाटते. कर्मकांडी लोक अग्नि-होत्रादि अग्निसाध्य कर्मांनाच यज्ञ ह्मणत असतात.ते प्राणायाम, तप, इत्यादि गौण यज्ञांना यज्ञ समजत नाहींत. ती वेदान्ताची दृष्टि झाली व तिचाच अनुवाद भगवानांनीं येथें केला आहे. अर्थात् रहस्यकारांनीं मीमांसकांचे म्हणून ६७९ पानावर जे दोन-तीन नियम दिले आहेत, ते त्यांचे नसून धर्मशास्त्राचे आहेत—नंतर यज्ञशब्दाचा व्यापक अर्थ घेऊन 'आप-ल्याला प्रिय झालेल्या कांहीं गोष्टी प्रत्येकानें सोडून दिल्याखेरीज सर्वांनाच सारखीच सव-लत मिळून जगाचे व्यवहार चालणें शक्य नाहीं. या सामाजिक तत्त्वाचाहि त्यांत पर्यायानें समावेश झालेला आहे' इत्यादि जें रहस्यकार म्हणतात व या यज्ञांचा पाश्चात्त्यसमाज-शास्त्रकारांच्या सिद्धांताशीं बादरायण संबंध जोडूं पहातात. तो तर सर्वथा अप्रासंगिक आहे. ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठीं मोक्षसाधनभूत मुख्य व गौण श्रौत-स्मार्त यज्ञांचा उल्लेख कोठें व पाश्चात्त्यांचे विरोचनाच्या किंवा चार्वाकाच्या मतावर उभारलेले समाजशास्त्रांचे सि-द्धान्त कोठें! कशाचा कशालाच मेळ नाहीं. तथापि रहस्यकार "गीतेच्या परिभाषेनें हाच अर्थ सांगावयाचा असल्यास प्रत्येकानें आपल्या स्वातंत्र्याचा अंशतः तरी यज्ञ केल्या खेरीज इहलोकींचे व्यवहार चालावयाचे नाहींत, अशी यज्ञपर भाषाच या ठिकाणीं योजावी लागेल"-असें म्हणतात. पण भगवद्गीता येथें स्वातंत्र्याचा यज्ञ करावयास मुळीं सांगतच नाहीं. साधक जें जें मोक्षसाधन करतो, तो तो यज्ञच आहे, अशी दृष्टि ठेवावयास गीता सांगत आहे. इहलोकींचे व्यवहार चालावे ही गीतेला चिंता नसून प्रत्येकानें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें स्वधर्माचरण करून परमात्मप्राप्ति करून घ्यावी हाच तिचा आशय आहे. अर्थात् " अशा प्रकारच्या व्यापक व विस्तृत अर्थानें यज्ञ हाच सर्व समाजरचनेचा पाया ठरल्यावर केवळ कर्तव्य म्हणून हे यज्ञ करण्यास प्रत्येक मनुष्य शिकल्याखेरीज समाजव्य-वस्था नीट रहावयाची नाहीं," असें जें रहस्यकारांचें म्हणणें आहे, तेंही गीतेच्या वरील आशयाला धरून नाहीं. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेच्या पलीकडे गीता समाजव्यवस्था म्हणून कांहीं स्वतंत्र व्यवस्था ओळखीतच नाहीं व ती चातुर्वर्ण्यव्यवस्थाहि मुख्यतः धर्म व मोक्ष या-साठीं आहे. इतर धर्म व समाज यांपेक्षां वैदिक धर्म व वेदधर्मानुयायी लोक यांमध्यें जर कांहीं विशेष असेल तर तो हाच होय.

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्व्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः॥

भाष्यार्थ—हे सर्व यज्ञ केवल काल्पनिक नाहींत, तर वेदमूलक आहेत असें सांगण्यासाठीं भगवान्—'**एवं०**' इति—'एवं०' या श्लोकानें म्हणतात—**एवं यथोक्ताः बहुविधाः**-बहुप्रकाराः **यज्ञाः**—याप्रमाणें वर सांगितलेले बहुविध-नानाप्रकारचे यज्ञ-**ब्रह्मणः**-वेदस्य **मुखे**-द्वारे **विततः**-विस्तीर्णाः-ब्रह्माच्या-वेदाच्या

---

१ 'ब्रह्मणो मुखे वितताः' याचा अर्थ रहस्यकार "ब्रह्माचेच मुखांत चालू आहेत," असा करतात, व टीपेंत त्याचें समर्थन पुढील प्रमाणें करतात. "श्रौतयज्ञ अग्नींत हवन करून करतात. अग्नि हें देवांचें मुख आहे. पण वरील लाक्षणिक यज्ञ त्या देवांच्या मुखांत अग्नींत होत असल्यामुळें श्रेयःप्राप्ति कशी होणार ? ही शंका दूर करण्यासाठीं हे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखांत होतात असें म्हटलें आहे." ब्रह्मशब्दाचा वेद हा सरळ अर्थ न करण्यासाठीं कोण ही धडपड ! पण 'ब्रह्माच्याच मुखांत होतात' याचा अर्थ तरी काय ? आणि हे सर्वच यज्ञ जर ब्रह्माच्याच मुखांत होतात तर त्यापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असें जें पुढें म्हटलें आहे तें कशाला ? तात्पर्य रहस्यकारांनीं युक्तायुक्ततेचा विचार न करतां वाटेल तसा गीतेचा अर्थ केला आहे, असें यावरून निष्पन्न होतें. मूळ श्लोकांत 'असे अनेकप्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या मुखांत विस्तारलेले आहेत,' असें म्हटलें आहे. त्यावरून येथें जेवढे यज्ञ सांगितले आहेत तेवढेच नसून दुसरेहि पुष्कळ आहेत व त्यांचें वर्णन ब्रह्मांत आहे, असें उघड होतें. त्यामुळें ब्रह्म म्ह० वेद असाच अर्थ करावा लागतो. त्यावांचून 'बहुविधाः' या विशेषणाचें कांहींच स्वारस्य उरत नाहीं. शिवाय 'ते सर्व कर्मापासून निष्पन्न होतात, असें जाण. हें ज्ञान झालें म्हणजे तूं मुक्त होशील' असा या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ स्वतः रहस्यकारच करितात. कर्मापासून निष्पन्न होणारे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखांत कसे होतील ? शिवाय वर जे यज्ञ सांगितले आहेत त्यांचें अधिकरण म्ह० अग्निहि प्रायः सांगितला आहे. दुसऱ्या यज्ञांत ब्रह्म हाच अग्नि आहे, तिसऱ्यांत संयम हा अग्नि आहे. चवथ्यांत इंद्रियें हा अग्नि आहे. पांचव्यांत आत्मसंयम हा अग्नि आहे. त्यामुळें फक्त दुसऱ्या ज्ञानयज्ञावांचून कोणत्याच यज्ञाचा साक्षात् ब्रह्माशीं संबंध नाहीं, हें उघड होतें. तथापि रहस्यकार आपल्या ठराविक पद्धतीला अनुसरून म्हणतात—"यज्ञविधीचें हें व्यापक स्वरूप ज्या पुरुषानें जाणलें त्याची बुद्धि कोती न राहतां ब्रह्मस्वरूप ओळखण्यास तो अधिकारी होतो, असा दुसऱ्या चरणाचा भावार्थ आहे" पण हा भावार्थ मूळ श्लोकाच्या दुसऱ्या अर्धाला (चरणाला नव्हे) धरून नाहीं, इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या अर्थालाहि धरून नाहीं. ३२ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत 'ब्रह्माच्या मुखांत सांगितलेले ते सर्व यज्ञ कर्मापासून होणारे आहेत, असें समज, असें जाणून तूं मुक्त होशील' असें म्हटलें आहे. स्वतः रहस्यकारांनींहि जवळ जवळ तसाच अर्थ केला आहे, पण भावार्थांत 'यज्ञविधीचें व्यापक स्वरूप, बुद्धि कोती न राहणें ब्रह्म-

मुखांत म्ह० द्वारांत सांगितले आहेत. म्ह०—**वेदद्वारेण अवगम्यमाना ब्रह्मणः मुखे वितताः उच्यन्ते**—वेदाच्या द्वारा ज्ञात होणारे यज्ञ वेदाच्या मुखांत विस्तारलेले आहेत, असें म्हटलें जातें. (वेदाच्या द्वाराच ते ज्ञात होतात, याविषयीं एक उदाहरण-)—**तत् यथा वाचि हि प्राणं जहुम इत्यादयः**—तें कसें, तर पहा. वाक्-मध्यें आम्ही प्राणाचा होम करतों, इत्यादि अनेक यज्ञ वेदांत सांगितले आहेत. [ह्या वाक्यांत ज्ञानशक्तियुक्त विषयामध्यें क्रियाशक्तियुक्त विषयाचा उपसंहार विवक्षित आहे व त्या उपसंहाराला ‘ होम करतों ’ असें म्हणून यज्ञाचें स्वरूप दिलें आहे. त्याच्यापुढें ‘प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः’ असें वाक्य आहे. वेदांतील असलीं अनेक वाक्यें यज्ञसंपादक आहेत. ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति या एकमेकींच्या उत्पत्ति-प्रलयाला कारण होत असल्यामुळें त्या शक्तींच्या अभावीं अध्ययनादि कार्यांची सिद्धि होत नाहीं, हा अर्थ येथें विवक्षित आहे.]—**तान् सर्वान् कर्मजान्**-कायिक-वाचिक-मानसिककर्मोद्भवान्-**अनात्मजान् विद्धि**—त्या सर्वांना कर्मज म्ह० शारीर, वाचिक व मानस कर्मापासून उद्भवलेले-अनात्म्यापासून झालेले तूं जाण. म्हणजे त्या नानाप्रकारच्या यज्ञांतील एकहि यज्ञ आत्म्यापासून होत नाहीं, आत्मा त्यांचा कर्ता नव्हे, असें तूं जाण.—**हि आत्मा निर्व्यापारः**—कारण आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे. (तो कोणतीहि हालचाल करीत नाहीं व आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असें जाणल्यानें फार मोठें फल मिळत असल्यामुळें तसें अवश्य जाणावें, असें सांगतात-)—**अतः एवं ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे**—म्हणून आत्मा निष्क्रिय आहे, असें जाणून अशुभापासून मुक्त होशील.—**इमे मद्व्यापाराः न, अहं निर्व्यापारः उदासीनः इति एवं ज्ञात्वा**—हे माझे व्यापार नव्हेत, मी सर्वव्यापारशून्य उदासीन आहें, असें जाणून—**अस्मात् सम्यग्दर्शनात् संसारबन्धात् मोक्ष्यसे इत्यर्थः**—या सम्यग्ज्ञानामुळें तूं संसारबन्धापासून मुक्त केला जाशील, असा याचा भावार्थ. [येथें व वेदांत सांगितलेले हे सर्व यज्ञ शरीर, वाक् व मन यांच्या योगानें होणारे आहेत. आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें जाणून तूं मुक्त होशील. कारण हेंच सम्यग्ज्ञान आहे व मोक्ष हेंच त्याचें फल आहे.] ३२.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

अन्वयार्थ—हे परंतप—हे अर्जुना—**द्रव्यमयात् यज्ञात्**—द्रव्यादि साधनांनींच साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून—**ज्ञानयज्ञः**—ज्ञानयज्ञ—**श्रेयान्**—अधिक प्रशस्त

स्वरूप ओळखण्यास अधिकारी होणें,’ इत्यादि निराधार वाक्यांची उगीच योजना केली आहे. वस्तुतः ‘ ते सर्व यज्ञ कर्मजन्य आहेत, हें जाणूनच मोक्ष कसा मिळेल ?’ हा येथील महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यास्तव त्याची सविस्तर चर्चा येथें करावयास पाहिजे होती, पण मोक्ष म्हणजे काय, हेंच ज्यांच्या मनांत ठसलेलें नाहीं, त्यांना असे प्रश्नहि स्फुरणें अशक्यच आहे.

आहे.—**हे पार्थ**—हे पार्था !—**सर्वं कर्म**—सर्व कर्म—**अखिलं**—प्रतिबद्ध न होतां—**ज्ञाने**—ज्ञानांत—**परिसमाप्यते**—अन्तर्भूत होतें. ३३.

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते। कथम्—श्रेयानिति। श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परंतप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः। कथं, यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः। "यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद" इति श्रुतेः॥ ३३॥

भाष्यार्थ—'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि श्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं—'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि श्लोकानें आत्मज्ञानाला यज्ञत्व कल्पिलें—**च यज्ञाः अनेके उपादिष्टाः**—व यज्ञ अनेक सांगितले.—**तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते**—ज्यांचें पुरुषाला अपेक्षित असलेलें-पुरुषार्थभूत प्रयोजन सिद्ध आहे अशा त्या पूर्वोक्त यज्ञांनीं ज्ञानाची स्तुति केली जाते.—**कथं 'श्रेयान्०' इति**—ती कशी, तें 'श्रेयान्०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**हे परंतप द्रव्यमयात्-द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्**—हे शत्रूंना ताप देणाऱ्या अर्जुना, द्रव्यमय म्ह० द्रव्य या साधनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे. (येथील द्रव्य हा शब्द स्वाध्यायादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे. कारण ज्ञानयज्ञ स्वाध्यायादि इतर सर्व यज्ञांहूनहि श्रेयस्कर आहे. हेंच अधिक विस्तारानें सांगतात-)—**हि द्रव्यमयः यज्ञः फलस्य आरंभकः**—कारण द्रव्यमय यज्ञ फलाचा आरंभक आहे—**ज्ञानयज्ञः फलारंभकः न अतः श्रेयान्-प्रशस्यतरः**—ज्ञानयज्ञ कोणत्याहि फलाचा आरंभ करणारा नाहीं. (तर नित्यसिद्ध मोक्षाला अभिव्यक्त करणारा आहे.) म्हणून श्रेष्ठ -अधिक प्रशंसनीय आहे.—**कथं**—तो कसा?—**यतः पार्थ सर्वं-समस्तं अखिलं -अप्रतिबद्धं कर्म ज्ञाने-मोक्षसाधने सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते-अन्तर्भवति इत्यर्थः**—कारण हे पार्थ, सर्व-समस्त अग्निहोत्रादि अखिल-अप्रतिबद्ध-निःशेष कर्म सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीय मोक्षसाधनरूप ज्ञानांत परिसमाप्त होतें-अन्तर्भूत होतें असा भावार्थ.(सर्व बाजूंनीं पाण्यानें तुडुंब भरलेल्या समुद्रासारख्या विस्तीर्ण जला-

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात-"द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ" पण 'ज्ञानयज्ञ' या शब्दाचा ज्ञानमय यज्ञ हा अर्थ चिंत्य आहे. 'सर्वं कर्म अखिलं ज्ञाने परिसमाप्यते' याचा "कारण सर्व प्रकारच्या सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानांत होत असतें" हा अर्थहि मुळाला धरून नाहीं. पण आपल्या याच अर्थाचें समर्थन करण्यासाठीं रहस्यकार टीपेंत म्हणतात—"आपण द्रव्यमय यज्ञ करितों, तो परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करीत असतों. पण परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्याखेरीज होत नाहीं. म्हणून परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन त्या ज्ञानाला अनुरूप अशा आचरणानें परमे-

शयाच्या स्थानीं असलेल्या ज्ञानांत अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा अन्तर्भाव होतो, याविषयीं छान्दोग्यश्रुतीचें प्रमाण–)—'**यथा कृताय विजिताय अधरेयाः संयन्ति एवं एनं सर्वं तत् अभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यः तत् वेद यत् सः वेद' इति श्रुतेः**—ज्याप्रमाणें द्यूतांतील चार चिह्नांनीं युक्त असलेला 'कृत-' नांवाचा फांसा जिंकला असतां, त्यांत त्याच्या खालचे तीन, दोन व एक चिह्नांनीं युक्त असलेले त्रेता, द्वापर व कलि या नांवांचे फांसे अन्तर्भूत होतात, त्याप्रमाणें सर्व प्रजा जें कांहीं पुण्य कर्म करते, तें सर्व या विद्वान् पुरुषामध्यें अन्तर्भूत होतें. (तो विद्वान् कोणता ?) तो रैक्व जें जाणतो तेंच जाणणारा जो विद्वान् त्यामध्यें सर्व कर्म

श्वराची प्राप्ति करून घेणें या मार्गास किंवा साधनास ' ज्ञानयज्ञ ' असें म्हणतात. " या ज्ञानयज्ञाच्या लक्षणांत किती घोटाळा केला आहे तो पहा. भगवान् द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ असें म्हणत आहेत. पण तसें सरळ कबूल केल्यास आपल्या आवडत्या कर्मयोगाला गौणत्व येतें. तें येऊं नये, म्हणून हा सर्व द्राविडीप्राणायामाचा प्रकार आहे. आपण द्रव्यमय-यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थंच करीत असतों, असा अगोदर नियम नाहीं. पण तसें जरी क्षणभर समजलें तरी परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्याखेरीज जर होत नाहीं, तर 'द्रव्यमय यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करतों ' या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? पण रहस्यकारांना तसें म्हणून मोठाच अर्थ साधावयाचा आहे. तो कोणता, तें पुढील वाक्यावरून उघड होतें. ' परमेश्वरस्वरूपाचें नुस्तें ज्ञान करून घेणें हा ज्ञानयज्ञ नव्हे, किंवा तें ईशप्राप्तीचें साधनहि नव्हे. तर त्या ज्ञानाला अनुरूप असें आचरण करणें, हा ज्ञानयज्ञ आहे व तेंच ईश-प्राप्तीचें साधन आहे,' हा अर्थ 'ज्ञानयज्ञ' या शब्दाला अगदीं धरून, अगदीं सरळ आहे, त्यांत ओढाताण किंवा असांप्रदायिक आग्रह मुळींच नाहीं ! पण पुनः " हा यज्ञ मानस किंवा बुद्धिसाध्य आहे, असें पुढच्याच ओळींत ह्मणण्याची तयारी आहेच ! " ज्ञानाला अनुरूप असें आचरण बुद्धिसाध्य कसें, याचें सरळ उत्तर कोणी रहस्यभक्त देईल का? "द्रव्य-मय यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक समजतात."एकूण 'ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक' असें नुस्तें समजतात. खरोखरीच ती अधिक आहे असा निश्चय नाहीं. " कांहीं झालें तरी शेवटीं परमेश्वराचें ज्ञान झालें पाहिजे. ज्ञानाखेरीज मोक्ष नाहीं, हा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे." हें जर खरें आहे तर " सांख्य व योग या दोन निष्ठा म्ह० मोक्षमार्ग स्वतंत्र आहेत एक दुसऱ्याचें अंग नव्हे." (गी. र. पृ. ६४३,३०१) इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? तसेंच " कर्माचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें, या वचनाचा ज्ञानोत्तर कर्मे सोडून द्याव-वयाचीं असा अर्थ नाहीं... ...स्वतःसाठीं नको तरी लोकसंग्रहार्थ कर्तव्य म्हणून सर्व कर्मे केलींच पाहिजेत." पण असा आग्रह गीता कोठेंच करीत नाहीं. फक्त लोकसंग्रहाची इच्छा करणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यानें असक्त राहून कर्मे करावीं, येवढेंच गीता सांगत आहे. 'तीं केलींच पाहिजेत.' वगैरे हीं सर्व रहस्यकारांचा आग्रह आहे, गीतेचा नव्हे. ज्याला लोकसंग्रहाची इच्छा नाहीं व जो लोकसंग्रहाचा अधिकारीहि नाहीं, त्यानेंहि कर्मे केलींच पाहिजेत असें भगव-द्गीतेंत कोठेंच सांगितलें नाहीं. अर्थात् " यज्ञ करा पण ते ज्ञानपूर्वक निष्कामबुद्धीनें करा." हा गीतेचा सर्वांस उपदेश नसून रहस्यकारांचा आहे.

अन्तर्भूत होतें, अशा अर्थाची श्रुति आहे. (गी. भा. पृ. १७०. छान्दोग्यभाष्यार्थ पृ. २५०. पहा.) ३३.

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—तत्—तें आत्मज्ञान—**प्रणिपातेन**—आचार्यांजवळ जाऊन साष्टांग नमस्कारानें—**परिप्रश्नेन**—त्यांना बंध-मोक्षादिकांविषयीं प्रश्न करून व—**सेवया**—त्यांची सेवा-शुश्रूषा करून तूं—**विद्धि**—संपादन कर.—**तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः**—तत्त्ववेत्ते ज्ञानी—**ते**—तुला—**ज्ञानं**—ज्ञान—**उपदेक्ष्यन्ति**—सांगतील. ३४.

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे न अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तत् एतत् विशिष्टं ज्ञानं केन प्राप्यते इति 'तत् विद्धि०' इति उच्यते—तें हें विशिष्ट-अतिशय प्रशंसनीय ज्ञान जर आहे, तर तें कोणत्या उपायानें प्राप्त होतें, तें 'तद्विद्धि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**तत् येन विधिना प्राप्यते इति विद्धि-विजानीहि**—तें ज्ञानसाधन ज्या विधीनें प्राप्त होतें तें तूं जाण-समजून घे—**आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन-प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः-दीर्घनमस्कारः तेन**—आचार्यांसमीप जाऊन प्रणिपातानें, अतिशय खालीं पडणें हा प्रणिपात, म्ह० दीर्घ नमस्कार (साष्टांग नमस्कार) त्या प्रणिपातानें—**कथं बंधः कथं मोक्षः का विद्या का च अविद्या इति परिप्रश्नेन**—बंध कसा प्राप्त होतो, मोक्ष कसा मिळतो, विद्या कोणती, अविद्या कोणती अशा सर्व प्रकारच्या प्रश्नानें—**सेवया-गुरुशुश्रूषया**—सेवेनें-गुरूंच्या शुश्रूषेनें—**एवं आदिना**—या अशा प्रकारच्या शम-दमादि उपायांनीं तें ज्ञान प्राप्त करून घे.—**प्रश्रयेण आवर्जिताः आचार्याः**—असो; अशाप्रकारच्या प्रश्रयानें म्ह० भक्तिश्रद्धापूर्वक-अत्यंत नम्रपणानें अनुकूल करून घेतलेले आचार्य—**ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं उपदेक्ष्यन्ति-कथयिष्यन्ति**—तुला वर सांगितल्याप्रमाणें अत्यंत प्रशस्त असलेलें ज्ञान उपदेशितील-सांगतील.—**ज्ञानिनः-ज्ञानवन्तः अपि केचित् यथावत् तत्त्वदर्शनशीलाः अपरे न अतः विशिनष्टि तत्त्वदर्शिनः इति**—ज्ञानी आचार्य तुला तें ज्ञान सांगतील, पण ज्ञानवान् असलेलेहि कांहीं थोडेच यथावत्-पूर्णपणें-यथा-

र्थपणें तत्त्वदर्शनशील असतात. कांहीं थोड्या लोकांनाच तत्त्वाचें साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें, बाकीच्या पुष्कळांना तें नसतें. यास्तव त्या ज्ञान्यांना 'तत्त्वदर्शिनः'–तत्त्वाला साक्षात् जाणणारे, असें विशेषण भगवान् देत आहेत. (त्यामुळें 'ज्ञानिनः' व 'तत्त्व-दर्शिनः' या शब्दांवर पुनरुक्त दोष येत नाहीं. 'तत्त्वदर्शिनः' हें विशेषण भगवानांनीं कोणत्या आशयानें योजलें आहे तें अधिक स्पष्ट करितात–)—**ये सम्यग्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति न इतरत् इति भगवतः मतम्**—जे सम्यग्दर्शी–आत्मसाक्षात्कारवान् असतात, त्यांनींच उपदेशिलेलें ज्ञान कार्यक्षम होतें, फल देण्यास समर्थ होतें, दुसऱ्या कोणीं उपदेशिलेलें ज्ञान तसें कार्यक्षम होत नाहीं, असें भगवानांचें मत[1] आहे. [अर्जुना, तें श्रेष्ठ ज्ञान तूं आचार्यांना शरण जाऊन, त्यांना साष्टांग नमस्कार करून, त्यांना बंध-मोक्षासंबंधीं विविध प्रश्न करून, त्यांची शुश्रूषा करून संपादन कर, तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला त्या ज्ञानाचा उपदेश करतील. यावरून 'अर्जुन, ज्ञानी होता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमण कसें करावें, येथूनच गीतेचा आरंभ आहे,' असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें खोटें आहे, हें उघड होतें.] ३४.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे पाण्डव—हे पांडवा !—**यत्**—जें ज्ञान—**ज्ञात्वा**—संपादन केल्यावर—**पुनः**—पुनरपि—**एवं**—अशा प्रकारें—**मोहं**—मोहाला—**न यास्यसि**—तूं प्राप्त होणार नाहींस.—**येन**—ज्या ज्ञानानें—**अशेषेण भूतानि**—आब्रह्म-स्तंबपर्यंत भूतांस—**आत्मनि**—आपल्यामध्यें–प्रत्यगात्म्यामध्यें—**अथो**—व—**मयि**—मजमध्यें–परमेश्वरामध्यें—**द्रक्ष्यसि**—पाहशील. ३५.

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ रहस्यकार 'तद्विद्धि' याचा अर्थ "ध्यानांत ठेव कीं" असा करितात. तो मूळाला धरून नाहीं. "तें ज्ञान प्रणिपातानें, प्रश्नानें आणि सेवेनें तत्त्ववेत्ते ज्ञानी पुरुष तुला उपदेशितील." हा अर्थहि सुसंगत नाहीं. कारण 'प्रणिपात, प्रश्न व सेवा यांनीं तत्त्ववेत्ते ज्ञानी उपदेश कसा करणार? म्हणून 'त्या उपायांनीं अनुकूल–प्रसन्न करून घेतलेले ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील,' अशीच संगति लावली पाहिजे. या श्लोकावरून अर्जुन ज्ञानी नसून त्याला ज्ञान संपादन करावयाचें आहे व भगवान् 'तत्त्ववेत्त्या ज्ञानी आचार्यांपासून प्रणिपातादि उपायांनीं तें संपादन कर,' असें सांगत आहेत, हें उघड होतें, पण रहस्यकार त्या संबंधानें एक अक्षरहि बोलत नाहींत.

भाष्यार्थ—तथा च सति 'यत्०' इति इदं अपि समर्थं वचनं—तत्त्वदर्शी आचार्यांनां ज्ञानोपदेश केल्यानें तो कार्यक्षम झाला असतां पुढील ' यत् ज्ञात्वा० ' हें समर्थ वचन आहे. [म्ह० त्याचा विषय योग्य असल्यामुळें तें अर्थपूर्ण आहे.]— **यत् ज्ञात्वा-तैः उपदिष्टं यत् ज्ञानं अधिगम्य-प्राप्य**—जें जाणून-त्या तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषांनीं उपदेशिलेलें जें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन—**पुनः-भूयः**—पुनरपि— **हे पांडव, मोहं एवं-यथा इदानीं मोहं गतः असि पुनः एवं न यास्यसि** —हे अर्जुना, तूं अशाप्रकारें मोहाला-जसा तूं आतां मोहाला प्राप्त झाला आहेस तसा— पुनः मोहवश होणार नाहींस.—**किंच येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण-ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यन्तानि साक्षात् आत्मनि-प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानि इमानि भूतानि इति द्रक्ष्यसि**—शिवाय ज्या ज्ञानानें भूतें-निःशेष-ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत सर्व भूतें साक्षात् आत्म्यामध्यें-प्रत्यगात्म्यामध्यें ' हीं सर्व भूतें माझ्यामध्येंच उत्तम प्रकारें स्थित आहेत ' अशारीतीनें पाहशील.—**अथो-अपि मयि-वासुदेवे परमेश्वरे च इमानि इति क्षेत्रज्ञ-ईश्वर-एकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थः** —व तसेंच, माझ्या ठिकाणीं म्ह० वासुदेवामध्यें-परमेश्वरामध्यें हीं सर्व भूतें आहेत, असें पाहशील म्ह० सर्व उपनिषदांमध्यें प्रसिद्ध असलेलें जें क्षेत्रज्ञ-जीव व ईश्वर यांचें एकत्व तें पाहशील, जीवेश्वरैकत्वाचा अनुभव घेशील[2], असा याचा भावार्थ. [तत्त्वज्ञ आ-

---

१ रहस्यकारहि 'तुला या प्रकारें मोह होणार नाहीं ' असाच अर्थ करितात. म्ह० अर्जुनाला मोह झाला होता, हें त्यांना कबूल आहे. तथापि "अर्जुन ज्ञानी होता, ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे मार्ग सांगण्यास गीता प्रवृत्त झाली आहे," इत्यादि म्हणण्यासहि ते तयारच आहेत !

२ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात. " आत्मा (आपण), इतरभूतें व भगवान् हा त्रिविधभेद नाहींसा होतो " ... ... "या महत्त्वाच्या नीतितत्त्वाचा " इत्यादि (गीता र. पृ. ६८१) पण हें महत्त्वाचें नीतितत्त्व कीं आत्मानुभव ? ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'असा साक्षात्कार, ही सर्व ज्ञानाची सीमा आहे.त्याला महत्त्वाचें नीतितत्त्व म्हणणें म्हणजे एक प्रकारें त्याची निंदाच करणें आहे. ज्याला मी, तूं व भगवान् हा भेदच उरला नाहीं, त्याला लौकिक नीतीची काय प्रतिष्ठा आहे? स्वतःनीतीनेंच पाहिजे तर त्याची दासी होऊन राहावें. तो तिच्याकडे ढुंकूनहि पाहणार नाहीं. कोठें ब्रह्मात्मैक्यानुभव व कोठें बिचारी अनेकरूपा नीति ! सूर्य व काजवा यांची उपमाहि त्यांना लागू होत नाहीं !! पण रहस्यकारांना आपल्याला पाश्चात्त्यांप्रमाणें नीतिशास्त्र नाहीं, ही मोठी उणीव भासली व ती भरून काढण्यासाठीं त्यांनीं गीतेला नीतिशास्त्र बनविण्याचा निश्चय केला. आपल्याला स्वतंत्रसमाजशास्त्र नाहीं, त्यासाठीं त्यांनीं गीतेंतच समाजशास्त्राचीं तत्त्वेंहि आहेत, असें दाखविण्याचा उपक्रम केला. पण त्यामुळें गीतेचें महत्त्व वाढण्याच्या ऐवजीं तें कमी मात्र झालें.संस्कृतवाङ्मयांत राजनीतीला नीतिशास्त्र म्हणतात. कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रास धर्मशास्त्र म्हणतात. पण रहस्यकार म्हणतात—"धर्माधर्माच्या किंवा कर्माकर्माच्या या विवेचनास नीतिशास्त्र असें आम्हीं या ग्रंथांत म्हटलें आहे !"(गी. र. पृ. ५०) पण धर्मशास्त्राला नीति-

चार्यांनीं ज्ञानोपदेश केला असतां तुला आत्मसाक्षात्कार होईल. त्यानंतर तुला आतां जसा मोह झाला आहे, तसा पुनः होणार नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्या ज्ञानाच्या योगानें आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व भूतें तूं आपल्या आत्म्यामध्यें व त्याचप्रमाणें मजमध्यें पाहशील. म्हणजे क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें ऐक्य तुझ्या अनुभवास येईल. अर्जुनाला झालेला मोह हें अज्ञानाचें कार्य असून ज्ञान होतांच तें निवृत्त होईल, असें भगवान् येथें उघड सांगत आहेत. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नव्हता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्यासाठीं गीता नसून मुमुक्षूनें स्वधर्माचरणानें चित्तशुद्धि करून घेऊन तत्त्वज्ञानी पुरुषाला शरण जाऊन त्याच्या ज्ञानोपदेशानें कृतार्थ व्हावें, हेंच सांगण्यासाठीं आहे, असें सिद्ध होतें.] ३५.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेभ्यः पापेभ्यः—सर्व पाप्यांहून—**पापकृत्तमः अपि**—अतिशय पाप करणाराहि—**असि चेत्**—तूं जरी असशील, तरी—**ज्ञानप्लवेन एव**—ज्ञानरूपी नौकेनेंच—**सर्वं वृजिनं**—सर्व पापाला—**संतरिष्यसि**—अनायासानें तरून जाशील. ३६.

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं 'अपि०' इति—या ज्ञानाचें माहात्म्य 'अपि चेत्०' या श्लोकानें आणखी निराळ्या प्रकारें सांगतात—**सर्वेभ्यः पापेभ्यः-पापकृद्भ्यः अतिशयेन पापकृत्-पापकृत्तमः अपि असि चेत्**—पापाचरण करणाऱ्या सर्वांहून तूं अतिशय पाप करणारा-पापकृत्तमहि जरी असलास तरी—**ज्ञानप्लवेन एव ज्ञानं एव प्लवं कृत्वा सर्वं वृजिनं-वृजिनार्णवं-पापं संतरिष्यसि**—ज्ञानरूपी नावेनेंच-ब्रह्मात्मैक्यज्ञानालाच प्लव-नौका करून सर्व पापाला-पापाच्या समुद्राला तूं उत्तम प्रकारें तरून जाशील.—**इह मुमुक्षोः धर्मः अपि पापं उच्यते**—अध्यात्मशास्त्रांत मुमुक्षूचा धर्महि पाप म्हटला जातो. [येथें मुमुक्षूच्या धर्मालाहि पाप म्हटलें आहे. कारण निषिद्धाचरणाप्रमाणेंच विहिताचरणहि त्याला बंध उत्पन्न करतें, व मुमुक्षूचे धर्माधर्मसंज्ञक सर्व बंध तुटले पाहिजेत, तरच त्याला मोक्ष मिळतो. गी. भा. पृ. १४० पहा.] ३६.

शास्त्र म्हणणारे तुम्ही कोण ? शिवाय गीता हें धर्मशास्त्र नव्हे, मोक्षशास्त्र आहे. म्हणूनच तें सोळाव्या अध्यायांत 'कार्याकार्यनिश्चयाविषयीं' धर्मशास्त्राचा हवाला देतें, (श्लो.२४.) स्वतः कांहीं सांगत नाहीं. तात्पर्य साक्षात् मोक्षाचे उपाय सांगणाऱ्या गीतेला लौकिक नीतिशास्त्र बनविण्याचा प्रयत्न करणें, सर्वथा अनुचित होय.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—**हे अर्जुन**—हे अर्जुना !—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**समिद्धः अग्निः**—चांगला प्रदीप्त झालेला अग्नि—**एधांसि**—लांकडांना—**भस्मसात् कुरुते**—जाळून भस्म करतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**ज्ञानाग्निः**—ज्ञानरूप अग्नि—**सर्वकर्माणि**—सर्व संचित व क्रियामाण कर्में—**भस्मसात्**—जाळून भस्म—**कुरुते**—करतो. ३७.

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभावं कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्बीजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—**ज्ञानं पापं कथं नाशयति इति 'यथा०' इति सदृष्टान्तं उच्यते**—ज्ञान पापाचा नाश कसा करतें तें 'यथा एधांसि०' या श्लोकानें दृष्टान्तपूर्वक सांगतात.—**अर्जुन, यथा समिद्धः-सम्यग् इद्धः-दीप्तः अग्निः एधांसि-काष्ठानि भस्मसात्-भस्मीभावं कुरुते**—हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणें उत्तम प्रकारें पेटलेला-प्रदीप्त झालेला अग्नि काष्ठांना भस्मरूप करतो, त्याची जाळून राख करतो—**तथा ज्ञानं एव अग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-निर्बीजी करोति इत्यर्थः**—त्याप्रमाणें ज्ञान हाच अग्नि, तो ज्ञानाग्नि सर्व कर्में भस्म करून सोडतो म्ह० त्यांना निर्बीज करतो, असा भावार्थ.—**हि ज्ञानाग्निः कर्माणि इंधनवत् साक्षात् एव भस्मीकर्तुं न शक्नोति**—कारण ज्ञानाग्नि कर्मांना लांकडाप्रमाणें प्रत्यक्षच भस्म करूं शकत नाहीं.—**तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणं इति अभिप्रायः**—म्हणून आत्मज्ञान सर्वकर्मांना निर्बीज करण्यास कारण होतें, असा याचा अभिप्राय-आशय आहे. [कारण ज्ञान काय करतें, तर आपल्या विषयाला आच्छादित करणारें जें अज्ञान त्याला घालवितें. त्याचप्रमाणें अविक्रिय ब्रह्मात्मज्ञानहि ब्रह्मविषयक अज्ञानाला घालवून त्या अज्ञानामुळेंच होणारा कर्तृत्वादि भ्रम घालवितें. तो भ्रमच कर्मांचें बीज आहे, आणि 'मी कर्ता' इत्यादि भ्रमरूप कर्मबीज निवृत्त झालें कीं कर्में राहूंच शकत नाहींत. अर्थात् ज्ञान कर्मांचें साक्षात् निवर्तक नाहीं, तर तें अज्ञानाचेंच निवर्तक आहे. शिवाय अज्ञानाची निवृत्ति होणेंच इष्ट आहे. कारण ती न झाल्यास कर्तृत्वाभिमानासह पुनः कर्मांचा उद्भव होण्याचा संभव असतो. म्हणून

ज्ञान कर्माला भस्म करतें म्ह० निर्बीज करतें, असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे, तें योग्य आहे. ' अहोपण, आत्मज्ञान मूलभूत अज्ञानाचें निवर्तन करून कर्मांची निवृत्ति करतें, असें जर म्हटलें, तर ज्याच्या फलाचा आरंभ झाला आहे, अशा प्रारब्धकर्मांचीहि निवृत्ति होऊन ज्ञानाचा उदय होतांच देहपात होईल म्ह० शरीर मरेल,' अशी शंका घेऊन म्हणतात–] **—सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरं आरब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेन एव क्षीयते**—ज्ञानाचा उदय होतांच शरीरपात जर होईल, तर तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषांनीं उपदेशिलेलें ज्ञान साक्षात् फल देणारें आहे, हें भगवानांचें म्हणणें बाधित होईल. शिवाय ज्ञान होतांच जर शरीरपात होऊं लागला, तर इतर मुमुक्षूंना ज्ञानोपदेश करणाऱ्या आचार्यांचाच अभाव होईल. त्यामुळें वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न होईल. पण तसें होणें शक्य नाहीं. याच सामर्थ्यामुळें ज्या कर्मानें हें शरीर आरंभिलेलें आहे, तें कर्म प्रवृत्तफल झालेलें असल्यामुळें म्ह० प्रारब्ध कर्मांच्या फलाला आरंभ झालेला असल्यामुळें तें उपभोगानेंच क्षीण होतें. [या शरीराच्या उत्पत्तीला कारण होणारें जें कर्म तें प्रारब्ध कर्म. त्याच्या फलाला अगोदरच आरंभ झालेला असल्यामुळें तें क्षीण होईतों शरीर ज्ञानानंतरहि जिवंत राहतें. प्रारब्ध कर्म भोगानेंच क्षीण होतें, ज्ञानानें क्षीण होत नाहीं, यास्तव ज्ञान प्रारब्धकर्मफल संपादन करणाऱ्या अज्ञानाच्या लेशाला जाळीत नाहीं, तो अज्ञानलेश ज्ञानोत्तरहि राहतो, असा भावार्थ.]—**अतः यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि च अतीत-अनेकजन्मकृतानि च तानि एव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते**—म्हणून ज्या कर्मांच्या फलाला आरंभ झालेला नाहीं, अशीं याच जन्मांत ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वीं केलेलीं, ज्ञानानंतर शरीर असेपर्यंत म्ह० ज्ञानासहवर्तमान होणारीं व मागें होऊन गेलेल्या अनेक जन्मीं केलेलीं, अशीं संचित-क्रियमाण सर्व कर्में ज्ञानाग्नि जाळून टाकतो. ३७.

---

१ ३६ व ३७ या दोन श्लोकांत ज्ञानाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. पण रहस्यकारांना त्याचें मुळींच कौतुक वाटत नाहीं. त्यांनीं या श्लोकाचा अर्थ अगदीं मोजक्या शब्दांनीं सांगून त्यावर सविस्तर टीपहि लिहिलेली नाहीं. त्यावरून ते सात्त्विक ज्ञानाचे भोक्ते नसून राजस कर्माचे भोक्ते आहेत, हें उघड दिसतें. गीतेंत कर्मयोगाचें महत्त्व रहस्यकार ह्मणतात तितक्या विस्तारानें व तितकें स्पष्ट कोठेंच वर्णिलेलें नाहीं. तथापि त्यासाठीं त्यांनीं नऊशें पानांचा ग्रंथ लिहिला. पण त्यांत ज्ञानासाठीं १०।५ पानेंहि खर्चीं घातलीं नाहींत. त्यावरून संन्यासाप्रमाणेंच ज्ञानाशींहि त्यांचा किती दीर्घद्वेष आहे, हें उघड होतें. " ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्माचें (शुभाशुभ बंधन) भस्म करून टाकतो,' असा ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते' याचा अर्थ ते करितात. त्यांत सर्व कर्में म्ह० कोणतीं ? ' भस्मसात् कुरुते '–भस्म करून टाकतो म्ह० काय करतो? याचा कांहीं खुलासा करीत नाहींत. पण 'सर्व कर्माचें' याच्या पुढें 'शुभाशुभ बंधन' हें मात्र आपल्या पदरचें जोडतात. इतकेंच नव्हे, तर पुढें टीपेंत 'कर्में याचा अर्थ कर्माचें बंधन' असा आहे, असेंहि म्हणतात व त्याला मागील १९ व्या श्लोकांतील 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' या पदाचा आधार देतात. पण कर्में म्ह० कर्माचें बंधन, हा अर्थ कसा निष्पन्न होतो, तो करण्यास आधार काय व तसा अर्थ करण्याचें कारण काय, तें कांहींच सांगत नाहींत.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—**ज्ञानेन सदृशं**—ज्ञानासारखें—**पवित्रं**—पावन करणारें-शुद्धि करणारें—**इह**—या जगांत—**न हि विद्यते**—कांहींच नाहीं.—**तत् आत्मनि ज्ञानं**—तें आत्मविषयक ज्ञान—**कालेन** दीर्घ कालानें—**योगसंसिद्धः**—कर्मयोगानें व समाधियोगानें सुसंस्कृत झालेला मुमुक्षु **स्वयं विन्दति**—आपोआपच संपादन करतो. ३८.

यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—[अहोपण अश्वमेधादि दुसऱ्याच एखाद्या परमशुद्धि करणाऱ्या उपायानें परमपुरुषार्थ सिद्ध होईल, त्यासाठीं आत्मज्ञानच कशाला पाहिजे ? उत्तर-]—**यतः एवं अतः ' न हि ' इति**—ज्याअर्थी ज्ञानाचें एवढें माहात्म्य आहे त्याअर्थी 'न हि०' या श्लोकानें म्हणतात—**ज्ञानेन सदृशं-तुल्यं पवित्रं-पावनं-शुद्धिकरं इह न हि विद्यते**—ज्ञानाशीं सदृश-तुल्य-ज्ञानासारखें पवित्र पावन-करणारें,शुद्धि करणारें या लोकीं कांहीं विद्यमान नाहीं. [ज्ञानासारखें परमपुरुषार्थोपयोगी-परमपुरुषार्थाच्या उपयोगी पडेल, असें दुसरें कांहीं नाहीं. मग तें असें अतिशय उपयोगी असलेलें ज्ञान सर्वांनाच झटदिशीं कां होत नाहीं ? उत्तर-]—**महता कालेन योगसंसिद्धः-योगेन-कर्मयोगेन च समाधियोगेन संसिद्धः संस्कृतः योग्यतां आपन्नः मुमुक्षुः**—दीर्घकालानें योगसंसिद्ध झालेला योगानें म्हणजे कर्मयोगानें व समाधियोगानें संसिद्ध म्ह० संस्कृत झालेला

---

१ रहस्यकार ' तत्स्वयं योगसंसिद्धः ' या उत्तरार्धाचा अर्थ असा करितात-" तें ज्ञान-कालानें ज्यास योग ह्म०कर्मयोग सिद्ध झाला, तो स्वतःच आपल्या ठायीं प्राप्त करून घेतो." यांत ' कालेन ' याचा कालानें असा सरळ अर्थ केला आहे, पण त्यावरून त्यांतील मर्म मुळींच लक्षांत येत नाहीं. तें यावें म्हणून पुढील (अ. ६ श्लो. ४५) ' अनेकजन्मसंसिद्धः ' या पदाकडे अनुसंधान ठेवून आचार्यांनीं त्याला ' महता ' हें विशेषण दिलें आहे. त्यामुळें ' दीर्घकालानें योगसंसिद्ध होतो, पापक्षयासाठीं अनेक जन्म पुण्याचरण केल्यानें चित्त-शुद्धि होते व मग त्याला आपोआप ज्ञान होतें ' हा अर्थ त्यांतून निघतो. पण रहस्यकारांनीं त्याचें स्पष्टीकरण करण्याची मुळींच खटपट केलेली नाहीं. उलट ' योगसंसिद्धः ' याचा अर्थ मात्र भलताच केला आहे. 'ज्यास योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो,' असा अर्थ ते करितात. पण तो बरोबर नाहीं. कारण व्याकरणशास्त्राप्रमाणें ' योगसंसिद्धः ' हा तृतीया तत्पुरुष समासच होऊं शकतो. बहुव्रीहि होऊं शकत नाहीं. ' योगसंसिद्धः ' म्ह० योगानें संसिद्ध झालेला, असा त्याचा विग्रह होतो. आचार्यांनीं तो तसाच केला आहे; इतर सर्व भाष्य-टीकाकारांनीहि तो तसाच केला आहे. कोणीहि संस्कृतज्ञ ' योगसंसिद्धः ' याला

बहुव्रीहि समास म्हणणार नाहीं. पण रहस्यकार त्या सर्वांच्या विरुद्ध ! ' ज्यास योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो' असा विग्रह करितात. याचें कारण काय ? रहस्यकारांनींच त्याचें कारण सांगून ठेवलें आहे. ते सांप्रदायिक टीकाकारांना उद्देशून म्हणतात " दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली, म्हणजे आपलाच संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या धर्मग्रंथांत वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखवितां येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारीत असतो. कारण आपल्या संप्रदायाखेरीज सदर ग्रंथाचा दुसरा कांहीं अर्थ होत असला तरी तो खरा नव्हे ... अशी त्याची आगाऊच पक्की समजूत झालेली असते ... त्यामुळें शास्त्राच्या कांहीं नियमास बाध आला तरी त्याचें त्यास महत्त्व वाटत नाहीं." पृ. २३, २४. हें वर्णन कांहीं टीकाकारांना विशेषतः अद्वैतविरोधी टीकाकारांना जरी अंशतः लागू होत असलें, तरी रहस्यकारांना मात्र तें पूर्णपणें लागू होतें. कांहीं झालें तरी योग हा ज्ञानाचा उपाय आहे, हें कबूल करावयाचें नाहीं, असें रहस्यकारांनीं ठाम ठरवून टाकलें होतें. त्यामुळें त्यांनीं ज्या रीतीनें योग ज्ञानाचें अंग ठरणार नाहीं, तीच रीति आपल्या रहस्यांत स्वीकारली आहे. आपण ठरविलेलाच अर्थ खरा, त्याचा दुसरा कांहीं अर्थ होतच नाहीं, अशी त्यांची पक्की समजूत झाल्यामुळें व्याकरणादि शास्त्रांच्या नियमांना बाध जरी आला, तरी त्याची त्यांनीं पर्वा केलेली नाहीं. त्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें अनेक देतां येतील, पण येथें हेंच आहे पहा— ' योगानें संसिद्ध झालेला ' असा व्याकरणाच्या नियमांना अनुसरून तृतीया तत्पुरुष समास केल्यास ' योग ' ज्ञानाचें साधन ठरतें. तें तर आपल्याला इष्ट नाहीं. म्हणून व्याकरणाला बाध आला तरी त्याची पर्वा न करितां ' ज्यास कर्मयोग सिद्ध झाला आहे तो ' असा भलताच अर्थ केला आहे. असो; 'तत् स्वयं आत्मनि विन्दति—' याचा अर्थ 'तें ज्ञान स्वतःच आपल्या ठायीं प्राप्त करून घेतो ' असा करितात. ' आत्मनि ' म्ह० आपल्या ठायीं या अर्थांत स्वारस्य कांहीं नाहीं. सर्व ज्ञान आपल्या ठायींच होतें. तें दुसऱ्याच्या ठायीं कधींच होत नाहीं. त्यापेक्षां ' आत्मनि ' म्ह० आत्मविषयक ज्ञान, हा अर्थच सर्वथा उचित आहे. ' स्वयं ' ह्म० स्वतःच, हा अर्थ अगदींच सरळ व स्वारस्यशून्य आहे. त्यापेक्षां 'स्वयं' ह्म० आपोआप, अनायासानें होतें, या अर्थांत अधिक स्वारस्य आहे.'कर्मयोग व समाधियोग यांच्या योगानें दीर्घकालानें संसिद्ध झाल्यावर मग आत्मज्ञानासाठीं कांहीं यत्न करावयास नको,' असें त्यायोगें निष्पन्न होतें. रहस्यकारांच्या अर्थावरून असा कांहींच अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. येथील योग ह्म० कर्मयोग, एवढाच अर्थ घेऊन चालत नाहीं. कारण नुसत्या निष्काम कर्मयोगानें आत्मज्ञान आपोआप होणें शक्य नाहीं. पण कर्मयोगानें चित्त शुद्ध होऊन, ध्यानयोगानें चित्तसमाधान झाल्यावर आत्मज्ञान आपोआप होऊं शकतें. परंतु रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात. " स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति करून घेणें, हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य किंवा बुद्धिगम्य मार्ग होय. " पण हें म्हणणें वेदान्तसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. नुसत्या निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं. श्रवण, मनन, निदिध्यासन हेच ज्ञानप्राप्तीचे मुख्य उपाय आहेत. निदिध्यासनाचाच समाधीमध्यें परिणाम होत असतो, समाधियोगानें आत्मसाक्षात्कार होतो व आत्मसाक्षात्कार हेंच आत्मज्ञान आहे. त्यामुळें निष्काम कर्मयोग हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य मार्ग नसून बहिरंग साधन आहे. अर्थात् निष्काम कर्मानें ज्ञानप्राप्ति होते, हें म्हणणें वेदान्त

योग्यतेस प्राप्त झालेला–त्याचा अधिकारी झालेला मुमुक्षु—**स्वयं एव**—आपोआपच-अनायासानें—**तत् आत्मनि ज्ञानं**—तें आत्म्याविषयींचें ज्ञान —**विन्दति–लभते इत्यर्थः**—संपादन करतो. त्याला तें होतें, असा भावार्थ. [कर्मयोग व समाधियोग या साधनांचें दीर्घकाल अनुष्ठान केल्यामुळें ज्याच्यामध्यें ज्ञानाची योग्यता आली आहे, अशा मुमुक्षूला तें आत्मज्ञान अनायासानें होतें. अर्थात् ज्ञानाची योग्यता नसल्यामुळें कोणालाच झटकन ज्ञान होत नाहीं. त्याची पात्रता अंगीं आणण्यासाठीं अनेक जन्म–दीर्घकाल यत्न करावा लागतो.] ३८.

शास्त्राला सोडून आहे. तसेंच "स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्कामकर्मांनीं" यांतील 'स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या' हें विशेषण कां योजिलें आहे, याचा कांहीं पत्ताच लागत नाहीं व त्याचें स्वारस्यहि लक्षांत येत नाहीं. 'निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति करून घेणें' हेंहि एक गूढच आहे. गीतेचा हा असला अव्यवस्थित अर्थ वाचून कोणाला काय बोध झाला असेल, तो गीतारहस्यवाचकांनाच ठाऊक ! असो. "पण ज्याला स्वतः आपल्या बुद्धीनें याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त करून घेतां येत नाहीं, त्याच्याकरितां श्रद्धेचा दुसरा मार्ग आतां सांगतात." असें पुढील श्लोकास अवतरण देतात. पण या श्लोकांत स्वतः आपल्या बुद्धीनें ज्ञान प्राप्त करून घेतां येतें, असें सांगितलेलें नाहीं. उलट ३४ व्या श्लोकांत 'तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील,' असें सांगितलें आहे. तसेंच पुढील श्लोकांत ज्ञानाचा केवल श्रद्धा हाच एक उपाय सांगितलेला नाहीं, तत्परता व जितेंद्रियत्व हे आणखी दोन उपाय सांगितले आहेत. तसेंच, या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत कोणताच मार्ग सांगितला नसल्यामुळें 'येथें श्रद्धेचा दुसरा मार्ग सांगितला आहे' हें म्हणणेंहि निराधार आहे. रहस्यकार पुढील श्लोकाचा अर्थ "हें ज्ञान जो श्रद्धावान् पुरुष इन्द्रियसंयम करून त्याच्याच पाठीस लागला त्यालाहि मिळतें; आणि ज्ञान प्राप्त झालें, म्हणजे त्याला लागलीच परम शांति प्राप्त होते." असा करितात. पण श्रद्धावान्, ज्ञानतत्पर व जितेंद्रिय जो असतो, त्याला ज्ञान होतें, असें मुळांत असतानां रहस्यकार तत्पर म्ह० "त्याच्याच पाठीस लागला" असा अर्थ करितात. 'संयतेंद्रियः' हा शब्द 'श्रद्धावान्' व 'तत्परः' या शब्दांप्रमाणेंच प्रथमान्त असतांना त्याचा "इन्द्रियसंयमन करून" असा अर्थ करतात व पुढें "त्यालाहि ज्ञान मिळतें," असें ह्मणतात. यांत 'त्यालाहि' यांतील 'हि' कोठून आणला ! तर 'श्रद्धेचा दुसरा मार्ग' असें जें वर म्हटलें आहे, त्याच्यासाठीं हा 'हि' पदरचाच आला आहे, पुढें परम शांति प्राप्त होते, असें रहस्यकार म्हणतात; पण 'ती परमशांति' म्ह० स्थितप्रज्ञता, जीवन्मुक्ति व ब्राह्मीस्थिति आहे, हें मात्र स्पष्टपणें सांगत नाहींत. कारण तसें म्हटल्यास ज्ञानानंतर तत्काल मोक्ष–जीवन्मुक्ति मिळते असें सिद्ध होऊन मग कर्मयोगाला अवकाशच रहात नाहीं, म्हणून येथील 'परमशांति' म्हणजे नुसती शांति असें वाचकांनीं समजावें, हा त्यांत उद्देश दिसतो. या श्लोकावरील टीपेंत 'बुद्धीनें जें ज्ञान व शांति प्राप्त होणार, तीच श्रद्धेनेंहि मिळते' असें म्हणून अर्थांतील 'त्यालाहि' येथील 'हि' व अवतरणांतील 'दुसरा मार्ग' यांना सार्थकता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण 'बुद्धीनें ज्ञान व शांति प्राप्त होते' असें वर सांगितलेलें नाहीं. 'योगसंसिद्धः' यांतील 'योग' शब्दाचा अर्थ बुद्धि असा होऊं शकत नाहीं.

श्रद्धावाल्लँभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—**तत्परः**—गुरूची उपासना, इत्यादि ज्ञानप्राप्तीच्या उपायांमध्यें अत्यंत आसक्त व—**संयतेन्द्रियः**—जितेंद्रिय–विषयांपासून इंद्रियांना ज्यानें निवृत्त केलें आहे असा,—**ज्ञानं**—ज्ञानाला—**लभते**—प्राप्त होतो. —**ज्ञानं**—ज्ञान—**लब्ध्वा**—प्राप्त झाल्यावर—**परां शान्तिं**—मोक्ष या नांवाची शांति—**अचिरेण**—सत्वरच—**अधिगच्छति**—त्यास प्राप्त होते. ३९.

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति। श्रद्धावाञ्श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम्। श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः। य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते। प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः। किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति। सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व समाधियोग यांनीं संपन्न असलेल्या साधकाला ज्ञानोत्पत्तीचें अन्तरंगसाधन सांगितलें जातें–)—**येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति सः उपायः 'श्रद्धावान्०' इति उपदिश्यते**—ज्याच्या योगानें ज्ञानाची प्राप्ति होते तो उपाय'श्रद्धावान्०'या श्लोकानें सांगितला जातो]—**श्रद्धावान्–श्रद्धालुः ज्ञानं लभते**—श्रद्धावान् म्ह० श्रद्धालु साधकाला ज्ञान होतें–**श्रद्धालुत्वे अपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः**—पण एखाद्यामध्यें श्रद्धालुत्व जरी असलें,तरी कोणी मंद प्रयत्न करणारा असतो,अगदीं तत्पर झालेला नसतो.—**अतः आह तत्परः**—म्हणून 'तत्पर' असें दुसरें विशेषण योजीत आहेत. 'तत्पर' म्हणजे—**गुरूपासनादौ ज्ञानलब्ध्युपाये अभियुक्तः**—गुरूपासना, श्रवण, मनन इत्यादि ज्ञानप्राप्तीच्या उपायांमध्यें निष्ठावान्.पण कोणी—**श्रद्धावान् तत्परः अपि अजितेंद्रियः स्यात्**—श्रद्धावान् व तत्पर जरी असला तरी जितेंद्रिय नसेल—**इति अतः आह संयतेंद्रियः–यस्य इंद्रियाणि विषयेभ्यः संयतानि निवर्तितानि सः संयतेंद्रियः**—म्हणून 'संयतेंद्रियः' असें भगवान् म्हणत आहेत. ज्यांचीं इंद्रियें विषयांपासून संयत केलेलीं–निवृत्त केलेलीं असतात, तो संयतेंद्रिय होय. (नुसती श्रद्धा व तत्परताच पुरेशी नाहीं,तर त्यांच्या बरोबर जितेंद्रियत्वहि पाहिजे. त्यावांचून श्रद्धा व तत्परता कांहीं करूं शकत नाहींत–)—**यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः च संयतेंद्रियः सः अवश्यं ज्ञानं लभते**—जो अशाप्रकारचा श्रद्धावान्

तत्पर व जितेंद्रिय मुमुक्षु असतो, तो ज्ञानाला अवश्य प्राप्त होतो, त्याला ज्ञान जरूर होतें. **—प्रणिपातादिः तु बाह्यः अनैकान्तिकः अपि भवति मायावित्त्वादिसंभवात्**—३४ व्या श्लोकांत सांगितलेला प्रणिपातादि उपाय बाह्य व अनिश्चितहि असतो. कारण त्यांत मायावित्त्व म्ह० कपटीपणा वगैरेहि संभवतो.(ढोंगीपणानेंहि गुरूपाशीं जाणें, नमस्कार करणें, त्यांना प्रश्न करणें, त्यांची सेवा करणें वगैरे संभवतें.)**—तु तत् श्रद्धावत्त्वादौ न इति एकान्ततः ज्ञानलब्धि-उपायः**—पण तें मायावित्त्वादिक श्रद्धावत्त्वादिकांत संभवत नाहीं. म्हणून तो ज्ञानप्राप्तीचा अव्यभिचारी-निश्चित उपाय आहे. [श्रद्धालुत्व, तत्परता, व जितेंद्रियत्व हे उपाय दांभिकपणें संभवत नाहींत. दंभानें श्रद्धावान्, तत्पर वगैरे होतां येत नाहीं. म्हणून ते ज्ञानप्राप्तीचे निश्चित उपाय आहेत. प्रणिपातादिक हीं बहिरंग साधनें व श्रद्धादिक हीं अन्तरंग साधनें आहेत.]**—ज्ञानलाभात् पुनः किं स्यात् इति उच्यते**—पण ज्ञानाचा लाभ झाल्यानें काय होतें,तें या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत सांगतात—**ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिं-उपरतिं अचिरेण-क्षिप्रं एव अधिगच्छति**—ज्ञान प्राप्त करून घेऊन 'मोक्ष' या नांवाच्या शांतीला-उपरतीला सत्वरच प्राप्त होतो.**—सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षः भवति इति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः**—तत्त्वज्ञानामुळें सत्वर मोक्ष होतो, असा हा सर्वशास्त्र व न्याय यांनीं पूर्णपणें सिद्ध झालेला अत्यंत निश्चित अर्थ आहे. ['आत्म्याला जाणूनच मृत्यूचें उल्लंघन करून जातो,' (तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति) 'ज्ञानानेंच कैवल्य प्राप्त होतें,'(ज्ञानादेव तु कैवल्यं) इत्यादि शास्त्र व रज्ज्वादिकांच्या ज्ञानानें त्यांच्या विषयींच्या अज्ञानाची निवृत्ति होते, त्याच न्यायानें केवल आत्मज्ञानानेंच अज्ञान व अज्ञानकार्य यांचा क्षय होणें हाच मोक्ष होतो, हा न्याय; यांनीं वरील सिद्धान्त पूर्णपणें सिद्ध होतो.] ३९.

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

अन्वयार्थ—अज्ञः—आत्म्याला न जाणणारा—**च**—व—**अश्रद्दधानः**—अश्रद्धालु—**च**—व—**संशयात्मा**—संशयी—**विनश्यति**—विनाश पावतो.—**संशयात्मनः**—संशयी पुरुषाला—**अयं लोकः**—हा लोक—**न अस्ति**—नाहीं—**परः न**—परलोक नाहीं व—**सुखं न**—सुख नाहीं. ४०.

अत्र संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः, कथमुच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—अत्र संशयः न कर्तव्यः—यां सिद्धान्ताविषयीं मनांत संशय आणूं नये—**हि संशयः पापिष्ठः**—कारण संशय अतिशय पापी आहे—**कथं इति 'अज्ञश्च०' इति उच्यते**—तो कसा तें 'अज्ञश्च०' या श्लोकानें सांगतात—**अज्ञः च अनात्मज्ञः**—अज्ञ म्ह० आत्म्याला न जाणणारा—**च अश्रद्दधानः**—आणि श्रद्धा न ठेवणारा-अश्रद्धालु—**च संशयात्मा विनश्यति**—व ज्याचें चित्त संशयानें युक्त आहे तो संशयात्मा, असा मनुष्य विनाश पावतो.—**अज्ञ-अश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि यथा संशयात्मा तथा न**—अज्ञ व अश्रद्धालु हे दोघे जरी विनाश पावत असले, तरी जसा संशयात्मा विनाश पावतो तसे ते विनाश पावत नाहींत.—**संशयात्मा तु सर्वेषां पापिष्ठः**—संशयात्मा तर सर्वांमध्यें मोठा पापी आहे.—**कथं**—तो कसा ? **संशयात्मनः-संशयचित्तस्य-अयं साधारणः लोकः अपि न अस्ति तथा न परः न सुखं**—संशयात्म्याला-संशयचित्त पुरुषाला हा साधारण लोकहि नाहीं, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहीं व त्यांतील सुख नाहीं.—**तत्र अपि संशयोपपत्तेः**—कारण त्याला त्याविषयींहि संशय येण्याचा संभव असतो.—**तस्मात् संशयः न कर्तव्यः**—म्हणून-(तो संशय अनर्थाचें मूळ असल्यामुळें)संशय करूं नये. [आत्म्याला न जाणणारा अज्ञ, अश्रद्धावान् व संशयी यांची जरी परमार्थदृष्ट्या फार मोठी हानि होत असली, तरी त्यांतल्या त्यांत संशयचित्त पुरुषाची विशेष हानि होते. कारण त्याला हा लोक, परलोक व त्यांतील सुख या सर्वांविषयींच संशय असतो. त्यामुळें त्याला हा सर्वसाधारण लोकहि नाहीं, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहीं व सुखहि नाहीं. म्हणून संशयवृत्ति सर्वदा टाकावी.] ४०.

---

१ या श्लोकांत अज्ञ, अश्रद्धालु व संशयात्मा यांचा विनाश होतो, असें सांगितलें आहे. पण रहस्यकार "अज्ञ म्ह० ज्याला स्वतः बुद्धि नाहीं व ज्याला स्वतः ज्ञान नाहीं आणि श्रद्धाहि नाहीं,असा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो" असें म्हणतात. म्हणजे 'संशयात्मा' या शब्दाचींच अज्ञ व अश्रद्दधान हीं विशेषणें मानतात. पण नुस्तें अज्ञान, नुस्ती अश्रद्धा व नुस्ता संशय हे तीनहि दोष जीवाचा नाश करणारे आहेत व ते तीनहि स्वतंत्रपणें मनुष्यामध्यें राहूं शकतात.म्हणून अज्ञान व अश्रद्धा यांचा संशयी मनुष्यामध्यें समुच्चय करून 'संशयखोर मनुष्य मात्र नाश पावतो' या म्हणण्यांत विशेष रहस्य नाहीं.शिवाय अज्ञ याचा अर्थ 'ज्याला स्वतः बुद्धि नाहीं व स्वतः ज्ञान नाहीं' असा करण्यापेक्षां ज्ञानाचें प्रकरण चालू असल्यामुळें अज्ञ म्ह० ज्याला आत्मज्ञान नाहीं तो, असाच येथें घेतला पाहिजे. पण रहस्यकारांना ३८ व्या श्लोकांतील 'योगसंसिद्धः' या शब्दाचा अर्थ "स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्काम कर्मांनीं,' असा कांहीं तरी करावयाचा आहे व त्यासाठीं त्यांनीं पुढील श्लोकांच्या अर्थांत व अवतरणांत वारंवार बुद्धिशब्द योजिला आहे, पण तो सर्वथा अस्थानीं आहे.

२ वर सांगिलेल्या अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाला ब्रह्मोपदेशानंतर लागलाच आत्मसाक्षात्कार होतो व ब्रह्मसाक्षात्कार होतांच तत्काल मोक्ष प्राप्त होतो, या सिद्धान्ताविषयीं संशय धरूं नये.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे अर्जुना!—**ज्ञानसंछिन्नसंशयं**—आत्मा व ईश्वर यांच्या एकत्वदर्शनरूप ज्ञानानें ज्याचा संशय पार नाहींसा झाला आहे व त्यामुळें—**योगसंन्यस्तकर्माणं**—परमार्थदर्शनरूप योगानें म्ह० ज्ञानयोगानें ज्या परमार्थदर्शी पुरुषानें-ज्ञानी पुरुषानें धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्में सोडलीं आहेत अशा—**आत्मवन्तं**—सावधान पुरुषाला—**कर्माणि**—धर्माधर्माख्य कर्में—**न निबध्नन्ति**—बद्ध करीत नाहींत. ४१.

कस्मात्—योगेति । **योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं नाऽऽरभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥**

भाष्यार्थ--(याप्रमाणें संशय जरी सर्व अनर्थांचें कारण असला तरी त्याला घालविणारा तसाच कांहीं बलवान् उपाय असल्यावांचून तो न येणें शक्य नाहीं, तेव्हां–) —**कस्मात् 'योग०' इति**—संशय कोणत्या विशिष्ट उपायांच्या आश्रयानें करूं नये, तें 'योगसंन्यस्त०'–या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**योगसंन्यस्तकर्माणं-येन परमार्थदर्शिना परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन धर्माधर्माख्यानि कर्माणि**

---

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात. "ज्ञानप्राप्तीचे स्वतःची बुद्धि आणि श्रद्धा हे दोन मार्ग सांगितले" (हें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे.) "आतां ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून सर्व विषयाचा उपसंहार करतात." असें अवतरण दिल्यावर मूळ श्लोकाचा अर्थ " कर्मयोगाच्या आश्रयानें ज्यानें कर्में ह्म० कर्मबंधनें टाकलीं आणि ज्ञानामुळें ज्याचे संशय छिन्न झाले, अशा आत्मज्ञानी पुरुषाला कर्में बांधूं शकत नाहींत. " असा करितात. पण कर्मयोगाच्या आश्रयानें कर्में कशीं टाकतां येणार ? कर्में करून कर्में टाकणें यांत परस्पर विरोध दिसत नाहीं का ? म्हणून तर आचार्यांनीं 'परमार्थदर्शनलक्षण योगानें ज्यानें धर्माधर्मरूप कर्में सोडलीं आहेत,'असा याचा अर्थ केला आहे. (वरील टीप पहा.) रहस्यकार कर्में ह्म० 'कर्मबंधनें' असें म्हणतात. पण कर्मांच्या आश्रयानें कर्मबंधनें कशीं टाकतां येतील ? शिवाय मुळांत 'कर्म' असा शब्द असतांना 'कर्मबंधनें' असा त्याचा अर्थ करण्यास प्रमाण काय ? या अध्यायाला ' ज्ञानकर्मसंन्यास ' असें नांव आहे व 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' श्लो. १८. या श्लोकांत सांगितलेल्या परमार्थदर्शनानें सर्वकर्मांचा संन्यास करतां येणें शक्य आहे, यास्तव येथील ' योगशब्दाचा परमार्थदर्शन ' हाच अर्थ घेणें सर्वथा उचित आहे. अर्थात् " ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून " असें जें वर अवतरणांत म्हटलें आहे, तें बरोबर नाहीं. कारण येथें योग व ज्ञान

संन्यस्तानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं—ज्या परमार्थदर्शी पुरुषानें परमार्थदर्शनरूप योगानें धर्म-अधर्मसंज्ञक कर्मे सोडलीं आहेत तो योगसंन्यस्तकर्मा. त्याला—**योगसंन्यस्तकर्मा कथं इति आह**—योगसंन्यस्तकर्मा कसा? कारण संशय असल्यास तत्त्वज्ञानानें कर्मसंन्यास संभवत नाहीं, म्हणूनच भगवान् सांगतात—**आत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन ज्ञानेन यस्य संशयः संछिन्नः सः ज्ञानसंछिन्नसंशयः**—आत्मा व ईश्वर यांचें एकत्वदर्शन याच स्वरूपाच्या ज्ञानानें ज्याचा संशय पार तुटून गेला आहे तो ज्ञानसंछिन्नसंशय होय.—**यः एवं योगसंन्यस्तकर्मा**—असा जो योगसंन्यस्तकर्मा असतो—**तं आत्मवन्तं-अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति**—त्या आत्मवान् म्ह० अतिशय सावधान असलेल्या पुरुषाला शरीरेंद्रियांच्या चेष्टारूपानें पाहिलेलीं कर्में बद्ध करीत नाहींत.—**हे धनंजय अनिष्टादिरूपं फलं न आरभन्ते**—हे अर्जुना, तीं कर्में अनिष्ट, इष्ट, मिश्र इत्यादिरूप फलाचा आरंभ करीत[१] नाहींत. [आत्मा व ईश्वर यांचें ऐक्य आहे, अशा स्वरूपाच्या ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय गेले आहेत व परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्या परमार्थदर्शी पुरुषानें धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्में टाकलेलीं आहेत, त्या अत्यंत सावधान असलेल्या पुरुषाला कर्में बद्ध करूं शकत नाहींत. त्याच्या इष्टानिष्ट जन्मांचा आरंभ करीत नाहींत. कारण तो तीं कर्में शरीरेंद्रियांचीं आहेत, माझीं नव्हेत, असें सतत समजतो. त्यामुळें तीं त्याला कर्मफलांनीं बद्ध करूं शकत नाहींत.] ४१.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भ० ब्रह्मवि० योगशास्त्रे ज्ञान-कर्म-संन्यासयोगो[२] नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

असे दोन शब्द जरी दिसत असले, तरी त्यांचा अर्थ 'कर्मयोग व ज्ञान' असा होऊं शकत नाहीं. 'योग' म्हणजे 'परमार्थयोग, परमार्थदर्शन' व ज्ञान म्हणजे 'एकत्व ज्ञान' हेच अर्थ येथें घेतले पाहिजेत.

१ कर्मयोगानेंच कर्माचा संन्यास संभवत नाहीं. म्हणून येथें 'परमार्थदर्शनरूप योगानें' असें म्हटलें आहे. तें परमार्थदर्शन विविदिषा संन्यासपक्षीं परोक्ष घ्यावें व विद्वत्संन्यासपक्षीं अपरोक्ष घ्यावें. आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान झाल्यावर तें अपरोक्ष होण्यासाठीं जो शास्त्रविधीनें प्राप्त झालेला संन्यास-आश्रम स्वीकारला जातो, तो विविदिषासंन्यास होय. शास्त्रविधीनें प्राप्त असल्यामुळें त्याला वैधसंन्यास म्हणतात; व अपरोक्ष आत्मज्ञान झाल्यावर जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेण्यासाठीं जो संन्यास केला जातो तो विद्वत्संन्यास होय. त्यालाच फलभूत संन्यास म्हणतात. कारण तो स्वाभाविक असतो. आत्मानुभव हेंच त्याचें लक्षण असतें.

२ आचार्यांच्या भाष्याच्या शेवटीं या अध्यायाला ब्रह्मयज्ञप्रशंसा असें म्हटलें आहे. ब्रह्मयज्ञ म्ह० ज्ञानयज्ञ व त्याचीच या अध्यायांत मुख्यत्वें करून प्रशंसा केली आहे, हें कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल.

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—**अज्ञानसम्भूतं**—अज्ञानापासून-अविवेकामुळें उत्पन्न झालेल्या—**हृत्स्थं**—बुद्धींत असलेल्या-**आत्मनः**—आत्म्याविषयींच्या—**एनं संशयं**—या संशयास—**ज्ञानासिना**—शोक-मोहादि दोषांना घालविणाऱ्या यथार्थ-ज्ञानरूप तरवारीनें—**छित्वा**—तोडून—**योगं**—ज्ञानसाधनभूत कर्मानुष्ठान—**आतिष्ठ**—कर—**हे भारत**—हे अर्जुना ! आतां अगोदर—**उत्तिष्ठ**—युद्धाला ऊठ. ४२.

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्याऽऽत्मविषयत्वात्संशयस्य । न हि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठेदानीं युद्धाय भारतेति॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसा नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयः कर्मभिः न निबध्यते—ज्याअर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळें अशुद्धीचा क्षय होऊन उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानानें ज्याचा संशय तुटला आहे, तो कर्मांनीं बद्ध केला जात नाहीं (कारण)—**ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् एव**—त्याचीं कर्में ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलीं असतात, त्यामुळेंच तो बद्ध होत नाहीं,—**च यस्मात् ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति ' तस्मात्० ' इति**—आणि ज्याअर्थी ज्ञान व कर्मानुष्ठानाविषयीं ज्याला संशय असतो, तो विनाश पावतो त्याअर्थी ज्ञानानें संशय घालवून कर्मयोगाचें अनुष्ठान कर, असें ' तस्मात्० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात.—**तस्मात् पापिष्ठं अज्ञानसंभूतं-अज्ञानात्-अविवेकात् जातं**—म्हणून सर्व अनर्थांचें कारण असल्यामुळें अतिशय पापी व अज्ञानापासून-अविवेकापासून झालेला, अशा या—**हृत्स्थं-हृदि-बुद्धौ स्थितं**—हृदयस्थ-हृदयांत म्ह० बुद्धींत स्थित असलेल्या (आत्म्याच्या आश्रयानें राहणाऱ्या नव्हे) संशयाला—**ज्ञानासिना-शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तत् एव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना**—ज्ञान-खड्गानें-शोकमोहादिकांचें हरण करणारें जें सम्यग्दर्शन-आत्मज्ञान तेंच ज्ञान, तें ज्ञान हेंच खड्ग-शस्त्र त्या ज्ञानरूपी खड्गानें-तरवारीनें—**आत्मनः-स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य**—आत्म्याच्या-आपल्या स्वरूपाविषयींच्या संशयाला-कारण येथें संशयाचा विषय आत्मा आहे. म्हणून आत्म्याविषयींच्या संशयाला असें म्हटलें आहे. —**हि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां न प्राप्तः येन स्वस्य इति विशेष्यते**—कारण एकाचा संशय दुसऱ्यानें घालवावा, अशी कांहीं अवस्था येथें प्राप्त झालेली नाहीं कीं, ज्यासाठीं 'स्वस्य-' स्वतःचा असें विशेषण दिलें आहे, असें म्हणतां

येईल !—**अतः आत्मविषयः अपि स्वस्य एव भवति**—त्यामुळें संशय आत्म्याविषयीं जरी असला तरी तो स्वतःचाच आहे. [व्यवहारांत खांब, शिंप, दोरी इत्यादिकांविषयींचा संशय त्याविषयींच्या ज्ञानानें घालविला जातो. पण तो संशयहि पुरुषामध्यें असतो व ज्ञानहि त्याच्याचमध्यें असतें. म्हणजे संशयाचा विषय निराळा व आश्रय निराळा. संशयाचा विषय खांब, शिंप वगैरे व आश्रय मनुष्य. पण येथें संशयाचा विषयहि आत्मा व आश्रयहि आत्माच. म्ह० आत्म्याविषयींचा संशय आत्म्यामध्येंच राहतो व तो आत्मनिष्ठ ज्ञानानेंच घालविला जातो. म्हणून 'आत्मनः' हें विशेषण व्यर्थ नाहीं, सार्थच आहे. असो.]—**स्वविनाशहेतूभूतं एनं संशयं छित्वा**—आपल्या विनाशाला कारण होणाऱ्या या संशयाला ज्ञानखड्गानें तोडून—**योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानं आतिष्ठ-कुरु इत्यर्थः**—योग–आत्मसाक्षात्काराचा उपाय, असें जें कर्मानुष्ठान तें आचर–कर्म कर, असा भावार्थ. (तुझ्या आज्ञेनें मी अग्निहोत्रादि कर्म क्रमानें करीन, पण युद्ध करणार नाहीं, असें अर्जुन म्हणेल, म्हणून सांगतात—) **भारत, इदानीं युद्धाय उत्तिष्ठ इति**—हे भरतकुलोत्पन्ना ! आतां अगोदर तूं युद्ध करावयास ऊठ. [कर्मयोगानुष्ठानानें अशुद्धीचा क्षय होऊन ज्ञान होतें, ज्ञानानें सर्व

---

१ या श्लोकाच्या अर्थांत 'योगं आतिष्ठ' म्हणजे कर्मयोगाचा आश्रय कर, असें रहस्यकार म्हणतात. आचार्यहि ' योगं ' म्हणजे सम्यग्दर्शनाचा उपाय जें कर्मानुष्ठान तें कर, असेंच म्हणतात. आचार्य ' शोकमोहादिदोषाचें हरण करणारें जें सम्यग्दर्शन तेंच ज्ञान, त्या ज्ञानखड्गानें आत्म्याविषयींचा संशय घालवून आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठीं त्याचा उपाय जें कर्मानुष्ठान तें तूं कर, ' असें सांगतात. रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कारच समजतात. पण आत्मसाक्षात्कारानंतर कर्मानुष्ठान संभवत नाहीं, हें भाष्यांत ठिकठिकाणीं सांगितलेंच आहे. तथापि ' ज्ञान व योग ' हे शब्द पाहून रहस्यकारांना ज्ञानकर्मसमुच्चय येथें विवक्षित आहे, असें वाटून येथील ४१ व ४२ या दोन श्लोकांची ईशावास्योपनिषदांतील ' विद्यां चाविद्यां च ' या मंत्राशीं एकवाक्यता करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. पण वरील मंत्रांत ' विद्या ' ह्म० उपासना व अविद्या ह्म० कर्म हे अर्थ विवक्षित आहेत. पण आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणें हे अर्थ न घेतां विद्या ह्म० ज्ञान व अविद्या ह्म० कर्मयोग असेच अर्थ जरी घेतले, तरी त्यांची एकवाक्यता होऊं शकत नाहीं. कारण ईशोपनिषदांत अविद्या व विद्या यांचें सहअनुष्ठान केल्यानें अविद्येनें मृत्यूला तरून विद्येनें अमृत प्राप्ति होते, असें फल सांगितलें आहे व येथें ' ज्यानें योगानें कर्मसंन्यास केला आहे व ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत ' असें त्याहून निराळेंच फल सांगितलें आहे. याविषयीं सविस्तर विचार आम्ही पुढें करूं. येथें ४१ व्या श्लोकांत ' योगानें ज्यानें कर्मांचा संन्यास व ज्ञानानें संशय घालविले आहेत, त्या सावधान असलेल्या साधकाला कर्में बद्ध करीत नाहींत ' असा सामान्य नियम सांगितला आहे आणि ' असें असल्यामुळें तूं ज्ञानखड्गानें सर्व संशय घालवून योगानुष्ठान कर, असें ४२ व्या श्लोकांत अर्जुनाला सांगितलें आहे. यावरून ज्या ज्ञानानें संशय घालविण्यास सांगितलें, तें ज्ञान ह्म० आत्मसाक्षात्कार नव्हे, हें उघड होतें. कारण ज्ञानाचें मुख्य फल मुक्ति आहे, संशयनिवृत्ति नव्हे. संशयनिवृत्ति हें त्याचें अवान्तर फल आहे व तें परोक्ष ज्ञानानेंहि मिळूं शकतें. शिवाय परमार्थ

संशय नाहींसे होतात व ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झाल्यामुळें तो ज्ञानी कर्मांनीं बद्ध होत नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांविषयीं ज्याला संशय असतो तो विनाश पावतो, म्हणून तूं आपल्या बुद्धींतील अविवेकामुळें उत्पन्न झालेल्या अत्यंत पापी संशयाला शोकमोहादि दोष घालविणाऱ्या तत्त्वदर्शनानें म्ह० परोक्ष आत्मज्ञानानें घालवून-ज्ञानरूपी खड्गानें आत्म्याविषयींच्या संशयाला तोडून आत्मसाक्षात्काराचा उपाय असा जो कर्मयोग,त्याचें अनुष्ठान कर. पण हे अर्जुना ! आतां अगोदर त्या स्वधर्मरूप कर्मयोगाचा एकदेश असें जें हें प्राप्त युद्ध तें कर. 'भारत' या संबोधनानें मोठ्या क्षत्रियकुलांत उत्पन्न झालेल्या तुला युद्धापासून पराङ्मुख होणें, उचित नाहीं, असें सुचविलें आहे. असो; या समग्र अध्यायांत योगाचें कृत्रिमत्त्व व भगवानाचें अनीश्वरत्व याविषयींची शंका घालवून प्राणिपातादि बहिरंग व श्रद्धादि-अंतरंग साधनांच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या कर्मादिकांमध्यें अकर्मादिदर्शनरूप आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें सर्व अनर्थांची निवृत्ति होऊन ब्रह्मभावप्राप्ति होते, असें सांगितलें व शेवटीं संशयरहित असलेल्या पुरुषालाच सर्वोत्तम ज्ञानाचा अधिकार असल्यामुळें सर्व अनर्थांचें बीज असा जो संशय, तो घालवून उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं ज्ञाननिष्ठा व मध्यमाधिकाऱ्यासाठीं कर्मनिष्ठा विहित आहे, असें सिद्ध केलें. येथील योगशब्दाचा अर्थ आचार्यांनीं ' ज्ञानोपायरूप कर्मानुष्ठान ' असा केला आहे, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. ४२.

योग किंवा आत्मसाक्षात्कार तुला भविष्यत्कालीं प्राप्त होईल, असें भगवानांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. (अ. २ श्लो. ५३ पृ. १८९ अ. ४ श्लो. ३४ पृ.४५२.) यास्तव परोक्ष आत्मज्ञानानें तूं आपले संशय घालवून अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारासाठीं त्याचा उपाय-कर्मानुष्ठान कर, हेंच व्याख्यान अतिशय ग्राह्य आहे. अर्थात् रहस्यकारांनीं टीपेंत "निष्काम बुद्धियोगानें कर्में केलीं म्ह० कर्मांचीं बंधनें तुटून जाऊन तीं मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहींत आणि ज्ञानानें मनांतले संशय फिटून मोक्ष मिळतो, असा या दोघांचा पृथक् पृथक् उपयोग आहे. म्हणून एकटें कर्म अगर एकटें ज्ञान न स्वीकारतां ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्ध कर, असा अखेर उपदेश आहे." असें जें म्हटलें आहे तें अग्राह्य आहे. कारण एकटें ज्ञानच सर्व कर्मांचें भस्म करण्यास व मोक्षाख्य परा शांति देण्यास समर्थ आहे. श्लो. ३७ व ३६ यांचे उत्तरार्ध व ' ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं, ' (१९) ' ज्ञानसंछिन्नसंशयं ' (४१) ' ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ' (अ. ५ श्लो. १७) हीं पदें पहा. ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन भिन्न निष्ठा असल्यामुळें त्यांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय संभवतच नाहीं, तसेंच, शेवटच्या संकल्पांत ' ज्ञानकर्मसंन्यासयोग ' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील " संन्यासशब्दाचा अर्थ स्वरूपतः कर्मत्याग नसून निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठायीं कर्माचा संन्यास म्ह० अर्पण करणें असा अर्थ आहे." हें म्हणणेंहि तितकेंच अयोग्य आहे. कारण सर्व अध्यायाचा विषय लक्षांत आणल्यास परमार्थ दर्शनरूपज्ञानानें कर्मसंन्यास करणें हाच अर्थ लक्षांत येतो. निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठायीं कर्में अर्पण करणें, हा प्रस्तुत अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे, असें मुळींच वाटत नाहीं.

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय-शास्त्रांतील ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग नांवाचा चौथा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय पांचवा.

संन्यासयोग.

'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यारभ्य 'स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्' 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्' 'यदृच्छालाभसंतुष्टः' 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' 'कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्, 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ' इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध दाखविणारे भाष्यकार पूर्वीं होऊन गेलेल्या विषयाचा अनुवाद करून या अध्यायाच्या आरंभीं अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, त्याचा आशय दाखविण्यासाठीं विचाराला आरंभ करितात)—'**कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०**' **इत्यारभ्य**—' कर्मण्यकर्म० ' ४–१८ कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो, येथून आरंभ करून—'**स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्**' '**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**' '**शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्**' '**यदृच्छालाभसंतुष्टः**' '**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः**' '**कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्**' '**सर्वं कर्माखिलं पार्थ**' '**ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि**' '**योगसंन्यस्तकर्माणं**'—'तो योगी व तो सर्व कर्में करणारा' 'ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं कर्में दग्ध झालीं आहेत त्याला पण्डित म्हणतात.' १९ 'केवल शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच कर्म करणारा पापानें लिप्त होत नाहीं.' २१. ' न मागतां जें प्राप्त होईल त्यांत संतुष्ट होणारा० ' २२. ' अर्पण करण्याचें साधन ब्रह्म, हवि ब्रह्म० ' २४. 'ते सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत.' ३२. ' ज्ञानांत सर्व कर्मांचा प्रतिबंधावांचून अन्तर्भाव होतो. ' ३३. ' ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करतो. ' ३७. ' परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्यानें कर्मांचा संन्यास केला आहे.' ४१.—**इत्यन्तैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्**—येथपर्यंतच्या वचनांनीं भगवानांनीं सर्वकर्मसंन्यास सांगितला आहे. [अठराव्या श्लोकांत कर्मामध्यें अकर्मदर्शन सांगून तो योगी, तो बुद्धिमान्, तो सर्व कर्में करणारा, अशी त्याची प्रशंसा केली. लोकसंग्रहासाठीं सर्व कर्में करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला विवेकी लोक ज्ञानाग्निदग्धकर्मा म्हणतात. कारण ज्ञानरूप अग्नीनें त्याचीं सर्व कर्में दग्ध झालेलीं असतात, असें १९ व्या श्लोकांत म्हटल्यामुळें

ज्ञानी पुरुषाला ज्ञानफलभूत संन्यास व विविदिषूला म्ह० जिज्ञासूला साधनरूप संन्यास भगवानांना विवक्षित आहे, असें त्यावरून सिद्ध होतें. 'निराशीः' असा आरंभ करून २१ व्या श्लोकांत शरीरस्थितीमध्येंहि आसक्ति न ठेवतां, शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेंच कर्म करणारा, धर्म व अधर्म यांच्या फलांचा अधिकारी होत नाहीं, असें म्हणूनहि भगवानांनीं दोन प्रकारचा संन्यास पूर्वोत्तर अध्यायांनीं सुचविला आहे. 'यदृच्छालाभ०' या २२ व्या श्लोकांतहि संन्यासधर्मांचाच उपदेश असल्यामुळें त्यांत संन्यासच सुचविला आहे. 'ब्रह्मार्पणं०' या २४ व्या श्लोकांत ज्ञानाची यज्ञत्वसंपादनपूर्वक प्रशंसा केलेली असल्यामुळेंहि ज्ञाननिष्ठाचा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठीं नानाप्रकारच्या यज्ञांचा उपन्यास करून ते सर्व यज्ञ शरीर, मन, वाणी यांच्या व्यापारांनीं होणारे असल्यामुळें आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असें साक्षात् जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या विविदिषूनें संन्यासच करावा, त्याचा संन्यासांतच अधिकार आहे, असें ३२ व्या श्लोकांत सुचविलें आहे. सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें, असें ३३ व्या श्लोकांत सांगितलें असल्यामुळें जिज्ञासूचा संन्यासांतच अधिकार आहे, असें ठरतें. 'तद्विद्धि०' इत्यादि श्लोकांनीं ज्ञानप्राप्तीचा प्रणिपातादि उपाय प्रदर्शित करून अतिशय माहात्म्यानें युक्त असलेल्या ज्ञानानें सर्व कर्मांची निवृत्ति होते, असें भगवानांनीं ३७ व्या श्लोकांत सांगितलें. त्यावरून भगवानांच्या मतानें जिज्ञासूच्या संन्यासाधिकाराची सिद्धि होते. ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय नाहींसे झाले आहेत व त्या ज्ञानानेंच जो कर्मांचा संन्यास करून जितेन्द्रिय व सावधान आहे, त्याला आभासरूप कर्में बद्ध करीत नाहींत, असें ४१ व्या श्लोकांत सांगून भगवानांनीं दोन्ही प्रकारचा संन्यास स्पष्टपणें प्रतिपादिला आहे. तात्पर्य 'कर्मणि०' १८ येथून आरंभ करून 'योगसंन्यस्तकर्माणं०' ४१ येथपर्यंतच्या वचनांनीं भगवानांनीं सर्वकर्मांचा संन्यास सांगितला आहे. असें जर आहे, तर जिज्ञासु व ज्ञानी या दोघांनींहि कर्मसंन्यासाचाच आदर करणें उचित असल्यामुळें कर्मानुष्ठान अग्राह्य ठरतें, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–]

—**'छित्त्वैनं संशयं योगं आतिष्ठ' इति अनेन वचनेन कर्मानुष्ठानलक्षणं योगं च अनुतिष्ठ इति उक्तवान्**—'छित्त्वैनं संशयं०' ४२ या वचनानें कर्मानुष्ठानरूप योगाचें अनुष्ठान कर, असेंहि भगवानांनीं सांगितलें आहे.—**च तयोः उभयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात्**—पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास या दोघांचा, स्थिति व गति (म्ह० उभें राहणें व चालणें) यांप्रमाणें परस्परविरोध असल्यामुळें—**एकेन सह कर्तुं अशक्यत्वात्**—एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं त्यांचें अनुष्ठान करितां येणें अशक्य आहे.—**च कालभेदेन अनुष्ठानविधानाभावात्**—आणि भिन्न भिन्न कालीं एकाच पुरुषानें त्या दोहोंचें अनुष्ठान करावें, असेंहि विधान नाहीं. त्यामुळें—**अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां**—अर्थातच त्या दोहोंतील कांहीं तरी एक अवश्य कर्तव्य आहे, अशी प्राप्ति झाली असतां—**एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः यत् प्रशस्यतरं तत् कर्तव्यं न इतरत्**—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांतील जें अधिक

प्रशस्त असेल तें करावें, दुसरें-प्रशस्त नसलेलें करूं नये.—**इति एवं मन्यमानः अर्जुनः प्रशस्यतरबुभुत्सया ' संन्यासं कर्मणां कृष्ण० ' इत्यादिना उवाच**—असें समजणारा अर्जुन त्या दोहोंतील अधिक चांगलें कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें ' संन्यासं कर्मणां० ' इत्यादि श्लोकानें बोलला. [तसेंच, या संशयाला ज्ञानरूपी खड्गानें तोडून ज्ञानाचा उपाय असा जो कर्मयोग त्याचें अनुष्ठान कर, असेंहि भगवानांनीं शेवटीं सांगितलें आहे. पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांचा चालणें व उभें राहणें, यांप्रमाणें परस्पर विरोध आहे. त्यामुळें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं त्यांचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं. भिन्नकालीं त्यांचें अनुष्ठान करावें, असेंही विधान नाहीं. तेव्हां अर्थात्च कर्मसंन्यास व कर्मयोग यांतील कांहींतरी एकच करणें प्राप्त झालें असतां त्यांतल्या त्यांत जें अधिक प्रशस्त असेल तेंच करावें, असें समजून त्यांतील अधिक चांगलें कोणतें,तें जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुन येथें प्रश्न करीत आहे.]

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्, अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व कर्मसंन्यास हे भिन्न भिन्न पुरुषांना अनुष्ठेय आहेत, असें सांगितलेलें असल्यामुळें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा असा आशय नाहीं, अशी वादी शंका घेतो-)—**ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् भगवान् पूर्वोदाहृतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्**—अहोपण, आत्मज्ञाची ज्ञानयोगानें निष्ठा प्रतिपादन करण्याची इच्छा करणारे भगवान् वर सांगितलेल्या वचनांनीं सर्वकर्मसंन्यास सांगते झाले. [म्ह० आत्मज्ञानें ज्ञाननिष्ठ व्हावें, हें भगवानांना इष्ट असल्यामुळें त्यांनीं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' इत्यादि पूर्वोक्त वचनांनीं आत्मज्ञासाठीं सर्वकर्मसंन्यास सांगितला.]—**तु अनात्मज्ञस्य न**—पण अनात्मज्ञाला सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला नाहीं. —**अतः च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरुषविषयत्वात्**—आणि त्यामुळें कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना भिन्नपुरुषविषयत्व असल्याकारणानें म्ह० त्यांचें अनुष्ठान करणारे भिन्न भिन्न असल्यामुळें—**अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नः अनुपपन्नः**—त्यांतील एकाचा अधिक प्रशस्तपणा जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न करणें अयोग्य आहे. [भगवानांनीं आत्मज्ञाला ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे, अनात्मज्ञाला

नाहीं. त्यामुळें कर्मानुष्ठान व संन्यास यांचे अधिकारी भिन्न असल्यामुळें त्या दोहोंतील अधिक चांगलें साधन कोणतें? हें जाणण्यासाठीं अर्जुनानें प्रश्न केला, असें म्हणतां येत नाहीं. या शंकेवर भाष्यकार म्हणतात]—**सत्यं एव त्वदभिप्रायेण प्रश्नः न उपपद्यते पुनः प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण युज्यते एव इति वदामः**—खरेंच आहे. तुझ्या अभिप्रायानें प्रश्न उपपन्न होत नाहीं, पण प्रश्नकर्त्या अर्जुनाच्या अभिप्रायानें प्रश्न युक्तच आहे, असें आम्ही म्हणतों—**कथं**—तो कसा काय? (अर्जुनाचा अभिप्राय काय आहे?)—**भगवता पूर्वोदाहृतैः वचनैः कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यं**—भगवानांनीं पूर्वीं सांगितलेल्या वचनांनीं कर्मसंन्यास कर्तव्यत्वानें विवक्षित आहे. त्यामुळें त्याला प्राधान्य आहे. [वर सांगितलेल्या वचनांनीं भगवान् कर्मसंन्यास करावा, असें सांगूं इच्छितात. पण ज्याप्रमाणें 'स्वर्गकामो यजेत' या वचनानें स्वर्ग या कामाच्या उद्देशानें यागाचें विधान केलें जातें. पण तेवढ्यावरून ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल, तोच यागाचा अधिकारी, दुसरा कोणी नाहीं, असें त्याच वाक्यानें प्रतिपादन केलें जात नाहीं, कारण तसें मानल्यास वाक्यभेद होतो. त्याप्रमाणें एका पक्षीं प्राप्त झालेल्या अनात्मवित् कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. संन्यास आत्मवेत्त्यानेंच करावा, तोच त्याचा अधिकारी आहे, दुसरा अनात्मविद् नाहीं, असा नियम केला जात नाहीं. कारण ज्याला पूर्ण वैराग्य आलें आहे, अशा अज्ञ पुरुषालाहि संन्यास विहित आहे. यास्तव कर्म व कर्माचा त्याग यांना अविद्वत्कर्तृत्व आहे म्ह० अनात्मज्ञ कर्माचाही अधिकारी आहे व वैराग्य आल्यास तो संन्यासाचाहि अधिकारी आहे, असें समजणाऱ्या अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. येथें वाद्याची शंका अशी आहे—"संन्यास केवल आत्मज्ञासाठींच आहे, अनात्मज्ञासाठीं नाहीं, त्यामुळें 'कर्म व संन्यास यांतील अधिक चांगलें साधन कोणतें तें सांग,' असा अर्जुनाचा प्रश्नच उपपन्न होत नाहीं." पण त्यावर सिद्धान्त्यांचें असें म्हणणें आहे–"ज्ञानी पुरुषानें संन्यास करावा, असें जरी भगवान् म्हणत आहेत, तरी त्यावरून विरक्त अनात्मज्ञानें तो करूं नये, असें होत नाहीं. त्यामुळें ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नाहीं, त्याचें कर्मानुष्ठान तर संभवतेंच, पण संन्यासहि संभवतो. असें मानून अर्जुन प्रश्न करीत आहे." पण असें जरी असलें तरी अर्जुन त्यांतील अधिक प्रशस्त काय तें जाणण्यासाठीं प्रश्न कां करीत आहे? तर संन्यासाला प्राधान्य आहे म्हणून.]—**अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्**—आणि कर्त्यावांचून त्याचें कर्तव्यत्व संभवत नाहीं. संन्यासालाहि कर्ता पाहिजे. —**अनात्मविद् अपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यते एव**—त्यामुळें एकापक्षीं प्राप्त झालेल्या अनात्मविद् कर्त्याचाहि अनुवाद केला जातोच.—**पुनः संन्यासस्य आत्मवित्कर्तृकत्वं एव न विवक्षितं**—पण संन्यासाला आत्मवित्कर्तृकत्वच आहे, असें येथें विवक्षित नाहीं. [म्ह० ज्याला आत्मज्ञान–आत्मसाक्षात्कार झालेला असतो त्याला ज्ञानसामर्थ्यानेंच कर्मत्याग नियमानें प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणें वैराग्य असल्यास जो आत्मज्ञानी नाहीं, त्यालाहि संन्यास अवश्य आहे. यास्तव त्याच्या कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. अर्थात् कर्म व संन्यास हीं दोन्ही साधनें एका अविद्वान् पुरुषाला प्राप्त

होतात, हें उघड आहे. त्यामुळें वरील अभिप्रायानें अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. सारांश] **—कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वं अपि अस्ति इति एवं मन्वानस्य अर्जुनस्य**—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वहि आहे, असें समजणाऱ्या अर्जुनाचा (प्रश्न अयोग्य नाहीं,)**—पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यते प्राप्ते**—वर सांगितलेल्या प्रकारें त्यांच्यामध्यें परस्परविरोध असल्यामुळें त्यांतील कोणत्या तरी एका साधनाला कर्तव्यत्व प्राप्त झालें असतां म्ह० त्यांतील कोणतें तरी एक करण्याची प्राप्ति झाली असतां**—च प्रशस्यतरं कर्तव्यं न इतरत् इति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नः अनुपपन्नः न**—व जें अधिक चांगलें असेल तेंच करावें, दुसरें करूं नये, असें असल्यामुळें त्यांतील अधिक चांगलें कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न अयोग्य नाहीं. [अविद्वानाला कर्म व संन्यास या दोन्हींची प्राप्ति आहे पण त्यांचें अनुष्ठान एकाच वेळीं संभवत नाहीं. अर्थात् त्यांतील कांहींतरी एक करणें भाग आहे. तेव्हां काय करावें ? हें जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर-]**—प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि प्रष्टुः अभिप्रायः एवं एव इति गम्यते**—भगवानांनीं जें प्रतिवचन-उत्तर दिलें आहे त्या प्रतिवचनवाक्याच्या अर्थाचें निरूपण केल्यानेंहि प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय असाच आहे, असें ज्ञात होतें. [म्ह० प्रतिवचनाकडे पाहिल्यानेंहि अविद्वानानें केलेलें कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांतील अधिक श्रेयस्कर काय ? हाच प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय व्यक्त होतो.]

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति ॥

भाष्यार्थ—कथं—प्रतिवचन कोणतें व त्याचें निरूपण कसें करावयाचें ?**—संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिवचनं**—संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही निःश्रेयसकर आहेत. पण त्यांतील कर्मयोग अधिक चांगला आहे, हें प्रतिवचन आहे.**—एतत् निरूप्यं**—त्याचें निरूपण करणें उचित आहे.**—किं अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनं उक्त्वा**—या प्रतिवचनानें काय आत्मवेत्त्यानें केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांचें निःश्रेयसकरत्व हें प्रयोजन सांगून**—तयोः एव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते**—त्यांचेंच कांहीं एका विशेषामुळें कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व-श्रेष्ठत्व सांगितलें जात आहे, **—आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तत् उभयं उ-**

च्यते इति—कीं अनात्मवेत्त्यानें केलेला संन्यास व कर्मयोग यांचें निःश्रेयसकरत्व व कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व सांगितलें जात आहे ?—**किं च अतः यदि आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तयोः तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते**—पण जर आत्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास-कर्मयोगांना निःश्रेयसकरत्व व त्यांतील कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें?—**यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तत् उभयं उच्यते इति**—आणि जर अनात्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास-कर्मयोगांना तें दोन्ही म्ह० निःश्रेयसकरत्व व कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें ? ['संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मोक्ष देणारे आहेत, पण त्यांतील कर्मयोग श्रेष्ठ आहे ' हें प्रतिवचन आहे; पण ज्ञानी पुरुषानें केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना मोक्षकरत्व व यांतील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे कीं, अनात्मज्ञ पुरुषानें केलेल्या त्या दोहोंना मोक्षकरत्व व त्यांतील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे ? या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे; पण त्यांतील पहिल्या पक्षीं कोणता दोष येतो व दुसऱ्या पक्षीं कोणतें फल आहे ?]

अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(वाद्यानें असें विचारलें असतां सिद्धान्ती पहिल्यापक्षीं दोष सांगतात)—**अत्र उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें.—**आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं च तदीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व-अभिधानं इति एतत् उभयं अनुपपन्नं**—आत्मवित्कर्तृक संन्यास व कर्मयोग यांचा असंभव असल्यामुळें त्यांना निःश्रेयसकरत्व आहे, असें सांगणें व त्याच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला विशिष्टत्व आहे, असें सांगणें हें दोन्ही अनुपपन्न–अयोग्य आहे. (तेंच अनुपपन्नत्व व्यतिरेकद्वारा व्यक्त करितात–)—**यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः च तत्प्रतिकूलः कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां**—जर अनात्मवेत्त्याचा कर्मसंन्यास व त्याला प्रतिकूल असलेला कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोग, हे दोन्ही संभवतील—**तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः च कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानं इति एतत उभयं उपपद्यते**—तरच त्या दोहोंना चित्तशुद्धि–ज्ञानप्राप्ति या परंपरेनें निःश्रेयस-

करत्व आहे, असें म्हणणें व कर्मयोगाला कर्मसंन्यासाहून विशिष्टत्व आहे, हें सांगणें, हीं दोन्ही उपपन्न होतात. (कारण संन्यासाला असहायत्व आहे व कर्मयोग चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतो, म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे. असो; आत्मज्ञाला कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, असें जें वर म्हटलें आहे, त्यावर आक्षेप-)—**अत्र आह**—यावर आक्षेप घेणारा म्हणतो—**किं आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः अपि असंभवः आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः**—काय आत्मवेत्त्याला संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, कीं त्यांतील एकाचाच असंभव आहे?—**च यदा अन्यतरस्य असंभवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति**—आणि जर त्यांतील एकाचाच असंभव असेल,तर मग काय कर्मसंन्यासाचा असंभव आहे कीं कर्मयोगाचा? तें सांगावें—**च असंभवे कारणं वक्तव्यं इति**—आणि त्याच्या असंभवाचें कारण सांगावें, असें आक्षेप घेणारा म्हणतो. [सिद्धान्त्यांनीं आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यास व कर्मयोग या दोहींचा असंभव आहे, असें म्हणतांच त्यावर वादी विचारतो-ज्ञान्याचा संन्यास व कर्मयोग या दोन्हींचाहि असंभव आहे कीं एकट्याचाच? एकाचाच असंभव असल्यास तो कोणाचा? संन्यासाचा कीं कर्मयोगाचा? व त्याचें कारण काय?]

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात्। केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति। अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते॥

भाष्यार्थ—अत्र उच्यते—या प्रश्नाचें उत्तर सिद्धान्ती सांगतात—**आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात्**—आत्मवेत्त्याचें मिथ्याज्ञान निवृत्त झालेलें असल्यामुळें विपरीत ज्ञान हेंच ज्याचें मूळ आहे अशा कर्मयोगाचा असंभव होतो. (याच संग्रहवाक्याचें विवरण-)—**जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियं आत्मानं आत्मत्वेन यः वेत्ति**—आत्मा जन्मादि सर्व विकारांनीं रहित असल्यामुळें सर्व क्रियाशून्य-निष्क्रिय आत्म्याला आत्मत्वानें जो जाणतो-मीच सर्व क्रियाशून्य आत्मा आहें, असें साक्षात् पाहतो—**सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य तस्य आत्मविदः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासं उक्त्वा**—सम्यग्दर्शनानें-आत्मज्ञानानें ज्याचें 'मी

देह ' हें मिथ्याज्ञान पार गेलें आहे, अशा त्या आत्मवेत्त्याचा निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगून—**तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूल-कर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य**—त्याच्या उलट असलेल्या मिथ्याज्ञानमूलक कर्तृत्वाभिमानपूर्वक सक्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोगाचा—**यस्मात् इह शास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञान-मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते**—ज्याअर्थीं या शास्त्रांत जागोजागीं–आत्मस्वरूपाच्या निरूपणप्रदेशामध्यें सम्यग्ज्ञान-मिथ्याज्ञान व त्यांचीं कार्यें यांमध्यें विरोध असल्यामुळें अभाव प्रतिपादिला जातो—**तस्मात् निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य आत्मविदः विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगः न संभवति इति युक्तं उक्तं स्यात्**—त्याअर्थीं ज्याचें मिथ्याज्ञान निवृत्त झालें आहे अशा आत्मवेत्त्याचा विपर्ययज्ञानमूलक कर्मयोग संभवत नाहीं, हें योग्यच सांगितलें आहे, असें होतें. [आत्मज्ञान झालें म्हणजे ' हें शरीरच मी, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, संसारी ' इत्यादि मिथ्या अज्ञान निवृत्त होतें. त्यामुळें ' मी शरीरादिरूप आहें ' या मिथ्या अज्ञानामुळेंच होणारा जो कर्मयोग त्याचा ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं असंभव होतो. कारण आत्मा जन्मादि सर्व विकारांनीं रहित आहे, त्यामुळें तो निष्क्रिय आहे, सर्वक्रियारहित आहे, आणि असा जो निष्क्रिय आत्मा तोच मी आहें, असें जो जाणतो त्याचें त्याच सम्यग्दर्शनामुळें सर्व मिथ्या अज्ञान निवृत्त झालेलें असतें. अशा ज्ञानी पुरुषाला निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला आहे. त्याचप्रमाणें असें आत्मज्ञान ज्याला झालेलें नाहीं, त्याला मिथ्याज्ञानामुळें ' मी कर्ता ' असा कर्तृत्वाभिमान होतो. त्या अभिमानामुळें सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोग त्यालाच विहित आहे. आत्मज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं तसें मिथ्या अज्ञान नसतें. त्यामुळें त्याला कर्तृत्वाभिमान नसतो. कर्तृत्वाभिमानाच्या अभावीं ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोगहि संभवत नाहीं. भगवानांनीं या गीताशास्त्रांत जेथें जेथें आत्मस्वरूपाचें निरूपण केलें आहे, तेथें तेथें ज्ञान व अज्ञान आणि त्यांचें कार्य यांचा विरोध असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाला कर्माचा असंभव सांगितला आहे, व तो सर्वथा युक्त आहे.] **केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति**—पण कोणकोणत्या आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशामध्यें आत्मवेत्त्याच्या कर्माचा अभाव प्रतिपादिलेला आहे, असें वादी विचारील तर—**अत्र उच्यते**—त्याचें उत्तर सांगतों.— **'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति प्रकृत्य ' य एनं वेत्ति हन्तारं ' ' वेदाविनाशिनं नित्यं० ' इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उक्तः**—' अविनाशी तु० ' (२-१७) असा उपक्रम करून ' य एनं वेत्ति० ' (२-१९) ' वेदाविनाशिनं० ' (२-२१) इत्यादि श्लोकांत ठिकठिकाणीं आत्मवेत्त्याच्या कर्माचा अभाव सांगितला आहे.

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'तस्मायुध्यस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतश्च कथमा-

त्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादिति अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात्। 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात्। कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् ' तस्य कार्यं न विद्यते ' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च ॥

भाष्यार्थ—(यावर कर्मयोगाविषयीं शंका-)—**ननु च आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र कर्मयोगः अपि प्रतिपाद्यते एव**—अहोपण, आत्मस्वरूपनिरूपण प्रदेशांमध्यें ठिकठिकाणीं कर्मयोगहि प्रतिपादिलेला आहेच.—**तत् यथा**—तो कोठें व कसा म्हणून विचाराल तर पहा—**' तस्माद्युध्यस्व भारत ' ' स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य ' ' कर्मण्येवाधिकारस्ते० ' इत्यादौ**—' म्हणून हे अर्जुना तूं युद्ध कर ' २-१८ ' स्वधर्माकडे पाहूनहि तुला असें युद्धापासून ढळणें योग्य नाहीं'. ३-३१' तुला कर्मामध्येंच अधिकार आहे.' २.४७ इत्यादि प्रदेशीं कर्मयोगहि प्रतिपादिला आहे.—**अतः च आत्मविदः कर्मयोगस्य असंभवः कथं स्यात्**—तेव्हां आत्मवेत्त्याला कर्मयोगाचा असंभव कसा असेल? [आत्मस्वरूपाचें निरूपण चाललें असतांनाच जर कर्म करण्याविषयीं सांगितलें आहे,तर आत्मज्ञाला कर्मयोगाचा असंभव आहे,असें कसें म्हणतां येईल?]—**इति अत्र उच्यते**—या आक्षेपाचें समाधान सांगतों—**सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात्**—सम्यग्ज्ञान व मिथ्याज्ञान यांचा व त्यांच्या कार्यांचा विरोध आहे, त्यामुळें.[आत्मस्वरूपाचें निरूपण चाललें असतां ज्ञानाचा उपाय या नात्यानें कर्माचा उल्लेख जरी केलेला असला,तरी ज्ञानानंतर न्यायाच्या विरुद्ध कर्माची कल्पना करतां येत नाहीं. आत्म्याच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्ञान व ' देहच मी ' हें विपरीत अज्ञान यांचा विरोध आहे. त्याचप्रमाणें ' देहच मी ' या भ्रमाची निवृत्ति हें ज्ञानाचें कार्य व तसा भ्रम होणें हें अज्ञानाचें कार्य यांमध्येंहि विरोध आहे. त्यामुळें आत्मज्ञानानंतर कर्तृत्वादिभ्रममूलक कर्म संभवत नाहीं. आत्मज्ञानी पुरुषाचें कर्म संभवत नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-]—**' ज्ञानयोगेन सांख्यानां ' इति अनेन सांख्यानां आत्मतत्त्वविदां अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात्**—' ज्ञानयोगेन सांख्यानां ' ३-३ या वचनानें सांख्यांच्या म्ह० आत्मतत्त्ववेत्त्यांच्या अनात्मवेत्त्यांकडून होणाऱ्या कर्मयोगनिष्ठेहून निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप ज्ञानयोगनिष्ठेला पृथक् केलें आहे. [म्ह० आत्मतत्त्वज्ञ सांख्यांची ज्ञानयोगनिष्ठा अनात्मज्ञांच्या कर्मनिष्ठेहून अगदीं पृथक् दाखविली आहे. त्यावरून ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं कर्मयोग संभवत नाहीं, हें उघड होतें. ज्ञानोत्तर कर्मयोग संभवत नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-]—**आत्मविदः कृतकृत्यत्वेन प्रयोजनान्तराभावात्**—आत्मवेत्ता कृतकृत्य झालेला असल्यामुळें दुसऱ्या प्रयोजनाचा अभाव असतो, त्यामुळें त्याला कर्मयोग नाहीं. (ज्ञानी पुरुषाला कर्म नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-)—**च ' तस्य कार्यं न विद्यते ' इति**

कर्तव्यान्तराभाववचनात्—आणि 'त्याचें कर्तव्य उरत नाहीं' अ. ३-१७ या वचनानें त्याच्या दुसऱ्या कर्तव्याचा अभाव सांगितलेला आहे. [आत्मज्ञानी कृतकृत्य झालेला असतो, त्यामुळें त्याला कर्मानें दुसरें कोणतेंच प्रयोजन साधावयाचें नसतें. त्याचप्रमाणें 'त्याला दुसरें कोणतेंच कर्तव्य उरत नाहीं,' असेंहि स्वतः भगवानांनींच तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलें आहे. त्यामुळें ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोग संभवत नाहीं.]

'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्। 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

भाष्यार्थ—[तर मग ज्ञानी पुरुषाला कर्मयोग जसा त्याज्य आहे तसाच तो जिज्ञासूलाहि त्याज्यच असला पाहिजे. कारण ज्ञानप्राप्तीनें त्याच्याहि पुरुषार्थाची सिद्धि होते, अशी आशंका घेऊन जिज्ञासूला कर्मयोगाची अपेक्षा आहे, असें सांगतात—]—**'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्**—'कर्माचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्यप्राप्ति होत नाहीं.' अ. ३-४ 'हे महाबाहो योगावांचून संन्यास प्राप्त होणें फार कठिण आहे;' ५.६ इत्यादि वचनांनीं आत्मज्ञानाच्या अंगत्वानें कर्मयोगाचें विधान केलें आहे. त्यामुळें जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय केला पाहिजे. [अंगीच्या स्वरूपावर उपकार करणाऱ्या अंगावांचून अंगीच्या स्वरूपाची निष्पत्ति होणें अशक्य असल्यामुळें जिज्ञासूनें चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा ज्ञानाचें कारण होणाऱ्या कर्मयोगाचा आश्रय करणें उचित आहे. येथें अंगी ज्ञान असून अंग कर्म आहे. कर्मावांचून ज्ञानाचें स्वरूपच सिद्ध होत नाहीं. म्हणून ज्ञानासाठीं जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय करणें उचित आहे. तर मग ज्ञानीपुरुषानेंहि ज्ञानफलावर उपकार करणाऱ्या कर्माचें अनुष्ठान करण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर–]—**च 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'**—६-४ आणि योगारूढ झालेल्या त्यालाच पुढें शम–कर्मसंन्यास करावयास सांगितलेला आहे.—**इति अनेन उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्**—अशा या वचनानें ज्याला आत्मज्ञान झालें आहे, त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितलेला आहे. [अहोपण,

तत्त्वज्ञानी पुरुषाला जर कर्माचा अभाव मानला तर त्याच्या शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्माचाहि अभाव होणार त्यामुळें त्याची शरीरस्थितिहि होणें शक्य नाहीं. शरीरच नाहींसें झाल्यावर जीवन्मुक्ति कोठची? जीवन्मुक्तीच्या अभावीं ज्ञानाचा उपदेश कोण करणार व उपदेशाच्या अभावीं जिज्ञासूंना ज्ञान कसें होणार? अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं' इति च शरीर-स्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणः निवारणात्**—'शारीरं केवलं०' अ. ४ श्लो. २१ पृ. ४१६, या वचनानें शरीराच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या कर्माहून बाकीच्या सर्व कर्मांचें निवारण केलें आहे. त्यामुळें विद्वानाला कर्मयोग नाहीं. [अहोपण, ज्ञानी पुरुषाला 'शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच कर्म' करण्याची सवड दिल्यास त्यासाठीं अवश्य होणाऱ्या दर्शन-श्रवणादि कर्माविषयीं त्याच्या मनांत कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होईल,अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति अनेन च**—आणि 'मी कांहीं करीत नाहीं.' असें योगी तत्त्वज्ञानें मानावें. ५.८-अशा या वचनानें—**शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेषु अपि दर्शन-श्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविदः करोमि इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्व-उपदेशात्**—केवल शरीरस्थितीसाठीं अवश्य असलेल्या अशाहि दर्शन-श्रवणादि कर्मांमध्यें आत्मयाथात्म्य जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला, चित्त समाहित असल्यामुळें, 'मी करतों' हा प्रत्यय केव्हांच करूं नये, असा उपदेश केला आहे. [म्ह० शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य अशा पाहणें, ऐकणें, इत्यादि क्रिया करीत असतांनाहि 'त्या मी करतों' असा कर्तृत्वाभिमान तत्त्ववेत्त्यानें केव्हांहि करूं नये, तर चित्त समाहित असल्यामुळें त्यानें 'मी त्यांतील कांहींच करीत नाहीं' असें सतत समजावें, असें याच अध्यायांत पुढें सांगितलें आहे. त्यामुळें शरीरस्थितीला अवश्य प्राप्त झालेल्या दर्शनादि क्रियांमध्यें त्याचा कर्तृत्वाभिमान संभवत नाहीं. अहोपण या उपदेशाचें अनुसंधान सुटलें म्हणजे विद्वानाचाहि 'मी करतों' या स्वाभाविक प्रत्ययाच्या द्वारा कर्मयोग संभवेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धः मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्ने अपि यस्मात् संभावयितुं न शक्यते**—आत्मतत्त्ववेत्त्याचा सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध असलेला मिथ्याज्ञानमूलक कर्मयोग स्वप्नांतहि ज्याअर्थीं संभवनीय आहे असें म्हणतां येत नाहीं—**तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोः एव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं**—त्याअर्थीं अनात्मज्ञ पुरुषाकडून केल्या जाणाऱ्याच संन्यासाला व कर्मयोगाला निःश्रेयसकरत्ववचन म्ह० दोघांनाहि निःश्रेयसकर म्हणणें—**च तदीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानं**—व त्या अनात्मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व कथन करणें—**इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि**—अशाप्रकारच्या प्रतिवचनवाक्यार्थांचें निरूपण केल्यानेंहि—**प्रष्टुः पूर्वोक्तः अभिप्रायः निश्चीयते इति स्थितं**—प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा वर सांगितलेलाच आशय आहे, असा नि-

श्रय केला जातो, हें सिद्ध झालें. (अनात्मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाला कांहीं विशेषणें देतात-) **—पूर्वोक्तआत्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्**—पूर्वोक्त आत्मज्ञानें केलेल्या सर्वकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या त्या अज्ञकृत कर्मसंन्यासाहून तसेंच—**कर्तृत्वविज्ञाने सति एव कर्म-एकदेशविषयात्**—तो अज्ञकृत संन्यास 'मी या संन्यासाचा कर्ता आहें' असें कर्तृत्वविज्ञान असतांना कर्मांच्या एकदेशाला विषय करणारा असतो. अर्थात् ज्ञानी पुरुषाचा संन्यास सर्वकर्मविषयक असतो व अनात्मज्ञाचा संन्यास अग्निहोत्रादि कांहीं कर्मांचाच असतो. अशा त्या एकदेशी कर्मसंन्यासाहून—**च यमनियमादिसहितत्वेन दुरनुष्ठेयत्वात्**—आणि तो अज्ञकृत संन्यास यम-नियमादिकांसहवर्तमान असल्यामुळें अनुष्ठान करण्यास कठिण असतो, म्हणून—**कर्मयोगस्य सुकरत्वेन**—आणि त्यापेक्षां कर्मयोगाला सुकरत्व असतें. म्हणून अशा अज्ञकृत संन्यासाहून अज्ञकृत कर्मयोग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे असें कथन करणें, यावरून अर्जुनाचा पूर्वोक्त आशय निश्चित होतो. [गीतेंतीलच 'न कर्मणां०' इत्यादि वचनांनीं कर्मयोगाचें ज्ञानाच्या अंगत्वानें विधान आहे, म्ह० कर्मयोग ज्ञानाचें अंग आहे, असें विधान आहे. 'योगारूढस्य तस्यैव०' या वाक्यानें ज्याला सम्यग्दर्शन झालें आहे, त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितला आहे. 'शारीरं केवलं०' या वचनानें ज्ञानी पुरुषाच्या शरीरस्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांवांचून बाकीच्या सर्व कर्मांचें निवारण केलें आहे. 'नैव किंचित्०' या वचनानें केवल शरीरस्थितीसाठींच अवश्य होणाऱ्या-पाहणें, ऐकणें, इत्यादि कर्मांमध्येंहि शांतचित्त आत्मतत्त्वज्ञानें 'हीं मी करतों' असा अभिमान कधींच धरूं नये, असा उपदेश केला आहे. त्यामुळें आत्मज्ञाचा कर्मयोग स्वप्नांतहि संभवत नाहीं. कारण तो सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध आहे व मिथ्या अज्ञानामुळेंच संभवणारा आहे. आत्मवेत्त्यामध्यें सम्यग्ज्ञान असतें व मिथ्या अज्ञान नसतें. त्यामुळें त्याचे ठिकाणीं स्वप्नांतहि कर्मयोगाची संभावना नाहीं. यास्तव भगवानांनीं अनात्मवेत्त्याकडून होणारा कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांनाच निश्रेयसकर म्हटलें आहे. तसेंच वर सांगितलेल्या आत्मज्ञाच्या सर्वकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या, 'मी कर्ता' हें विज्ञान असतांनाच कर्मांच्या एकदेशाच्या-अग्निहोत्रादि कांहीं कर्मांच्या व यम-नियमादिकांनीं युक्त असल्यामुळें आचरण्यास अतिशय कठिण अशा अज्ञकृत संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, कारण तो संन्यासाहून सुकर आहे, असें सांगितलें आहे. भगवानांच्या या प्रतिवचनाचा विचार केला असतांहि अर्जुनाचा आम्हीं वर जसा सांगितला आहे, तसाच आशय निश्चित होतो. अर्थात् अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, तो अयोग्य नाहीं, ही गोष्ट यावरून सिद्ध होते.]

---

१ पण याविषयीं रहस्यकार ह्मणतात—"चवथ्या अध्यायांतील सिद्धान्तावर संन्यासमार्गीय लोकांची जी शंका येण्याचा संभव आहे, तीच अर्जुनाचे मुखांतून प्रश्नरूपानें वदवून तिचें स्पष्ट उत्तर भगवानांनीं या अध्यायांत दिलें आहे." गी. र. पृ. ६८४. तर मग ऐकूण अर्जुनानें जो पुढें प्रश्न केला आहे, तो चवथ्या अध्यायांतील सिद्धान्तावर संन्यास-

मार्गीयांकडून येणारी शंका आहे' व तीहि त्याच्या तोंडून मुद्दाम वदविली आहे. पण ही शंका अर्जुनाकडून श्रीकृष्णांनीं वदविली कीं व्यासांनीं? कोणीं का वदविली असेना? आपण ती कशी काय वदविली आहे, तें तर पाहूं या-" ज्ञान हें सर्व कर्मांचें पर्यवसान असून (४-३३) ज्ञानानेंच जर सर्व कर्में भस्म होतात (४.३७), व द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञच जर श्रेष्ठ (४-३३) तर दुसऱ्याच अध्यायांत 'धर्म्य' असें जें युद्ध तेंच करणें क्षत्रियाला श्रेयस्कर होय, (२-३१) असें सांगून 'ह्मणून तूं कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्धाला ऊठ' ४-४२ असा चवथ्या अध्यायाचा उपसंहार कां केला?" (गी. र. ६८४) ही संन्यासमार्गीयांची शंका अर्जुनाच्या तोंडून श्रीकृष्णांनीं किंवा व्यासांनीं वदविली आहे. पण 'क्षत्रियाला धर्म्ययुद्धच करणें श्रेयस्कर आहे,' असें जें दुसऱ्या अध्यायांत सांगितलें आहे त्याचाच जर 'योगं आतिष्ठ उत्तिष्ठ भारत' ४-४२ याच्याशीं संबंध आहे तर संन्यासमार्गीयांना तशी शंका येण्याचें कारणच नाहीं. कारण क्षत्रियानें संन्यास करावा, असें कोणी संन्यासमार्गी ह्मणत नाहीं. उलट 'ज्ञानानंतर कर्मसंन्यास जरी प्राप्त असला तरी त्यानें तो करूं नये. तर 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' या न्यायानें कर्मच करीत रहावें. कारण त्याचें तसलें शास्त्रीय कर्म व खाणें, पिणें इत्यादि स्वाभाविक कर्म यांत कांहीं फरक नाहीं. म्हणूनच तें कर्म नसून कर्माभास आहे.' असें संन्यासमार्गी उघड उघड म्हणत असतात. (गी. भा. पृ. ५५-५८ पहा) तेव्हां संन्यासमार्गीयांची ही शंका आहे, असें कसें म्हणतां येईल? अर्थात् रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीयांवर ती जबरदस्तीनें लादली आहे, यांत संशय नाहीं.

पुढें रहस्यकार ह्मणतात-" गीतेचें या प्रश्नास असें उत्तर आहे कीं, सर्व संशय दूर होऊन मोक्ष मिळण्याकरितां ज्ञान आणि मोक्षाकरितां नको असलीं तरी कधीं न सुटणारीं असल्यामुळें लोकसंग्रहार्थ कर्में मिळून दोहोंच्याहि समुच्चयाची नित्य अपेक्षा आहे." (४-४१) हें गीतेचें उत्तर नसून रहस्यकारांचें आहे. चवथ्या अध्यायाच्या एकेचाळीसाव्या श्लोकांत तसें कांहीं सांगितलेलें नाहीं. (गी. भा. पृ. ४६५पहा) कर्मयोग म्ह० श्रौत-स्मार्त कर्में, तीं अज्ञानी मनुष्यहि जर टाकूं शकतो, तर ज्ञानी कां टाकूं शकणार नाहीं? खाणें, पिणें, निजणें, हीं स्वाभाविक कर्में देह असेपर्यंत टाकतां येणार नाहींत, पण तशींच श्रौत-स्मार्त कर्मेंहि टाकतां येणार नाहींत, असें मुळींच नाहीं. त्यामुळें तीं न सुटणारीं नव्हेत. ज्याला लोकसंग्रहाची इच्छा असेल (चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं) त्यानें कर्तृत्वाभिमानादि टाकून कर्में करावीं, असें तिसऱ्या अध्यायांत जरी म्हटलें आहे, तरी त्याचा ४-४१ या श्लोकाशीं कांहीं संबंध नाहीं. त्यांत 'ज्ञानी पुरुषाला कर्में बद्ध करीत नाहींत' एवढेंच सांगितलें आहे. यावरून रहस्यकार गीतेचें म्हणून जें उत्तर सांगतात, तें गीतेचें नसून त्यांचें आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

पुनः रहस्यकार म्हणतात-" परंतु यावरहि अशी शंका निघते कीं, कर्मयोग व सांख्य (ज्ञान?) असे दोन्ही मार्ग जर शास्त्रांत विहित आहेत, तर त्यांपैकीं आपल्या खुषीप्रमाणें सांख्य मार्ग पत्करून कर्मांचा त्याग करण्यास हरकत कोणती?" पण अशी शंका कोण काढतात? संन्यासमार्गी ह्म० अद्वैती अशी शंका केव्हांच काढणार नाहींत. कारण ते कर्मयोग व सांख्य (ज्ञानयोग) हे मोक्षाचे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत, असें मानीतच नाहींत. तर

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः संन्यासः श्रेयान्किं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया—

भाष्यार्थ—('अहोपण, तिसऱ्या अध्यायांत या प्रश्नाचा भगवानांनीं निर्णय केलेला असल्यामुळें येथें पुनः तोच प्रश्न करणें, योग्य नव्हे,' अशी शंका घेऊन 'तेथें विस्तारानें सांगितलेला संबंधच येथें पुनः संक्षेपतः सांगत आहेत,' असें म्हणून समाधान करितात-)—**'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते०' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे**—'ज्यायसी०' ३-१ या वचनांत ज्ञान व कर्म यांचा एकाचवेळीं असंभव असल्यामुळें—**एतयोः यच्छ्रेयः तत् मे ब्रूहि इत्येवं अर्जुनेन पृष्टः भगवान्**—'ज्ञान व कर्म या दोहोंतील जें एक श्रेयस्कर असेल तें मला सांग' अशाप्रकारें अर्जुनाकडून प्रश्न केला गेलेला भगवान्—**सांख्यानां-संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः योगिनां कर्मयोगेन निष्ठा प्रोक्ता इति निर्णयं चकार**—सांख्यांची म्ह० ज्ञानी संन्याशांची ज्ञानयोगानें निष्ठा व योग्यांची म्ह० अज्ञ गृहस्थांची कर्मयोगानें निष्ठा सांगितली, असा निर्णय करता झाला. [भगवानांनीं तेथें ज्ञान व योग यांचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असा निर्णय केला आहे. त्यामुळें पुनः त्याविषयींच प्रश्न संभवत नाहीं. तसेंच]—**'न च संन्यसनात् एव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति' इति वचनात्**—नुसत्या संन्यासानेंच कांहीं सिद्धि प्राप्त होत नाहीं, असें सांगितलेलें असल्यामुळें—**ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वं इष्टं**—ज्ञानसहित संन्यासाला नैष्कर्म्यसिद्धीचें साधनत्व भगवानांना इष्ट आहे, ['संन्यसनात् एव' येथील 'एव-' शब्दावरून केवल म्ह० ज्ञानरहित संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धि जरी मिळत नाहीं, तरी ज्ञानसहित संन्यासानें ती मिळते, असें भगवानांचें मत उघड दिसतें.]—**कर्मयोगस्य च विधानात्**—तसेंच 'छित्त्वैनं संशयं योगं आतिष्ठ-' ४-४२ या वचनानें कर्मयोगाचें विधान केलेलें असल्यामुळें कर्मयोगहि सिद्धीचें साधन आहे, हें भगवानांना इष्ट आहे. (अर्थात् या गोष्टीचा निर्णय झालेला असल्यामुळें त्याविषयीं प्रश्नच उपपन्न होत नाहीं. तर

कर्मयोग अंग व ज्ञानयोग अंगी ह्म० कर्म साधन व ज्ञान साध्य असें मानतात. शिवाय त्यांतील कोणताहि मार्ग कोणाच्याच खुषीवर अवलंबून नाहीं. प्रत्येकाच्या अधिकारावर अवलंबून आहे. कर्माधिकारी पुरुषांनीं कर्मानुष्ठानच केलें पाहिजे व ज्ञानाधिकाऱ्यांनींच ज्ञाननिष्ठ झालें पाहिजे. कर्मानुष्ठानानें ज्ञानाधिकार प्राप्त झाल्यावांचून सांख्य बनतां येत नाहीं, हा अबाधित वैदिक सिद्धान्त आहे. त्यामुळें 'आपल्या खुषीप्रमाणें सांख्यमार्ग पत्करून' वगैरे ही शंका अवैदिक आहे. अर्थात् रहस्यकारांनीं लावलेली ही पूर्वोत्तरसंगति शास्त्रशुद्ध नाहीं. आचार्यांनीं लावलेली संगतीच सर्व प्रकारें समंजस आहे.

मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या अभिप्रायानें आहे, तें अधिक स्पष्ट करितात–)—**ज्ञानरहितः संन्यासः श्रेयान् किं वा कर्मयोगः श्रेयान् इति एतयोः विशेषबुभुत्सया**—ज्ञानरहित संन्यास श्रेष्ठ आहे कीं, कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असा या दोन उपायांतील विशेष जाणण्याच्या इच्छेनें 'संन्यासं०' इत्यादि श्लोकानें अर्जुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्णा!—**कर्मणां संन्यासं**—कर्मांचा संन्यास (एकदा सांगतोस)—**च पुनः**—आणि पुनरपि—**कर्मणां योगं**—शास्त्रोक्त कर्मांचें अनुष्ठान करावयास—**शंससि**—सांगतोस (यास्तव)—**एतयोः**—या दोहोंतील—**यत् एक**—जें एक—**श्रेयः**—अधिक प्रशस्य श्रेयःसाधन असेल—**तत्**—तें—**मे**—मला—**सुनिश्चितं**—अगदीं निश्चयानें—**ब्रूहि**—सांग. १

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंसस्यतो मेकतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोऽवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा आशय प्रदर्शित करून व प्रश्नाची उपपत्ति सांगून प्रश्न उत्थापित करितात–)—**कर्मणां-शास्त्रीयाणां अनुष्ठानविशेषाणां संन्यासं-परित्यागं शंससि-कथयसि इति एतत्**—कर्मांचा-शास्त्रीय विशेष अनुष्ठानांचा संन्यास म्ह० परित्याग सांगतोस, शास्त्रीय कर्मांचा संन्यास करण्याचा उपदेश करितोस, असा याचा भावार्थ.—**च पुनः योगं तेषां एव अनुष्ठानं-अवश्यकर्तव्यत्वं शंससि**—आणि पुनरपि योग म्ह० त्या कर्मांचेंच अनुष्ठान–अवश्यकर्तव्यत्व सांगतोस—**अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः**—त्यामुळें मला त्यांतील कोणतें एक श्रेयस्कर आहे, असा संशय येतो.—**किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्धानं इति**—काय, मला कर्मानुष्ठान श्रेयस्कर आहे कीं, त्याचा त्याग श्रेयस्कर आहे, असा संशय येतो.—**च प्रशस्यतरं अनुष्ठेयं**—आणि त्या दोन साधनांत जें अधिक प्रशंसनीय असेल त्याचें अनुष्ठान करणें उचित होय.—**अतः च एतयोः कर्मसंन्यास-कर्मानुष्ठानयोः यत् श्रेयः-प्रशस्यतरं**—म्हणून कर्मसंन्यास व कर्मानुष्ठान यांतील जें श्रेय–अधिक प्रशंसनीय असेल—**यदनुष्ठानात् मम श्रेयोऽवाप्तिः स्यात् इति मन्यसे**—ज्याच्या अनुष्ठानानें मला मोक्षप्राप्ति होईल, असें तूं समजतोस—**तत् एकं-अन्यतरत् सह-एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात्**

—तें एक—त्या दोहोंतील एक, कारण एकाचवेळीं एका पुरुषाला त्या दोहोंचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं, म्हणून त्यांतील कोणतें तरी एक—**सुनिश्चितं तव अभिप्रेतं मे ब्रूहि इति**—सुनिश्चित म्ह० तुला इष्ट असलेलें (एक) मला सांग, असें अर्जुन म्हणाला. [भगवाना ! तूं कर्मांचा संन्यासहि सांगतोस व कर्मांचें अनुष्ठानाहि सांगतोस. पण त्यांचा परस्पर विरोध असल्यामुळें एकाचवेळीं त्यांचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांतील जें एक तुला अत्यंत श्रेयस्कर वाटत असेल, तेंच तूं मला सांग.] १.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—संन्यासः—अज्ञ मुमुक्षूनें केलेला कर्मांचा परित्याग—**च**—व त्यानें केलेलें—**कर्मयोगः**—कर्मानुष्ठान—**उभौ**—हीं दोन्ही साधनें—**निःश्रेयसकरौ**—मोक्ष देणारीं आहेत.—**तु**—परंतु—**तयोः**—त्या दोन साधनांतील—**कर्मसंन्यासात्**—अनात्मज्ञाच्या कर्मत्यागाहून—**कर्मयोगः**—त्याचें कर्मानुष्ठान—**विशिष्यते**—अधिक चांगलें आहे. २

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच–संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—निर्णयाय स्वाभिप्रायं आचक्षाणः श्रीभगवान् ‘ संन्यासः०’ इति उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं आपला अभिप्राय सांगणारे श्रीभगवान् ‘ संन्यासः०’ या श्लोकानें म्हणाले—**संन्यासः कर्मणां परित्यागः च कर्मयोगः तेषां एव अनुष्ठानं**—संन्यास म्ह० कर्मांचा परित्याग व कर्मयोग म्ह० त्या कर्मांचेंच अनुष्ठान—**तौ उभौ अपि निःश्रेयसकरौ–निःश्रेयसं–मोक्षं कुर्वाते**—ते दोन्ही निःश्रेयसकर–निःश्रेयस–मोक्ष करितात म्हणून निःश्रेयसकर आहेत.—**यद्यपि उभौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन निःश्रेयसकरौ**—जरी ते दोन्ही ज्ञानोत्पत्तीच्या हेतुत्वानें म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीचें साधन या रूपानें निःश्रेयसकर आहेत—**तथापि तु निःश्रेयसहेत्वोः तयोः केवलात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति**—तरी पण मोक्षसाधनभूत अशा त्या दोहोंतील केवल–ज्ञानरहित कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें म्हणून भगवान् कर्मयोगाची स्तुति करीत आहेत. [अज्ञ पुरुषाचा कर्मसंन्यास व कर्मानुष्ठान हीं दोन्ही जरी मोक्षाचीं साधनें आहेत, तरी त्यांतील ज्ञानरहित संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. भगवान् कर्मयोगाची ही स्तुति

करीत आहेत. कारण संन्यासाहून तो सुकर आहे. ज्याअर्थी भगवान् त्याची स्तुति करीत आहेत त्याअर्थी कर्मयोगच अर्जुनाला किंवा त्याच्यासारख्या जिज्ञासूला विहित आहे.] २

१ रहस्यकारांनीं या प्रश्नोत्तररूप दोन श्लोकांवर एक विस्तृत टीप लिहिली आहे. गीता-रहस्याची भव्य इमारत यांतील 'कर्मयोगो विशिष्यते' या वाक्यावरच उभारलेली असल्यामुळें प्रस्तुत टीपेचा सविस्तर विचार करणें भाग आहे. रहस्यकार ह्मणतात—"वरील प्रश्न व उत्तर दोन्ही निःसंदिग्ध व स्पष्ट आहेत." (अगदीं खरें आहे.) "पहिल्या श्लोकांतील श्रेयःशब्दाचा व्याकरणांत अधिक प्रशस्य अधिक चांगलें असा अर्थ असून" (येथें 'व्याकरणांत' या विशेषणाचें स्वारस्य काय ?) "दोन मार्गांतील तारतम्यभावाबद्दलच्या अर्जुनाच्या प्रश्नासच 'कर्मयोगो विशिष्यते' कर्मयोगाची मातब्बरी विशेष, हें उत्तर आहे." (होय हेंहि सर्व कबूल.) "तथापि हा सिद्धान्त ज्ञानोत्तर सर्वकर्मांचा संन्यासच केला पाहिजे या सांख्यमार्गास इष्ट नसल्यामुळें या स्पष्टार्थक प्रश्नोत्तरांची कित्येकांनीं फुकट ओढाताण केली आहे व ही ओढाताण करूनहि जेव्हां निभाव लागेना तेव्हां 'विशिष्यते' (योग्यता किंवा मातब्बरी विशेष) या पदानें भगवंतांनीं कर्मयोगाची अर्थवादात्मक ह्मणजे पोकळ स्तुति केली आहे. भगवंताचा खरा अभिप्राय तसा नव्हे, असा शेरा मारून कसें तरी आपलें समाधान करून घेतलें आहे." रहस्यकारांनीं येथें जरी 'कित्येकांनीं' अशा मोघम शब्दांनीं हा दोष दिला आहे, तरी तो आचार्यादि अद्वैती भाष्य-टीकाकारांनाच उद्देशून आहे. कारण आचार्यांनीं वरील संबंधभाष्यांत अर्जुनाच्या प्रश्नांचा आशय काय असावा याबद्दल सविस्तर विचार करून अज्ञकृत संन्यास व अज्ञकृत कर्मयोग ह्म० मुमुक्षूचा संन्यास व कर्मयोग यांतील श्रेष्ठ काय असा प्रश्नार्थ वर्णिला आहे. ह्म० त्या दोहोंनाहि अज्ञकृत—अनात्मज्ञकर्तृक हें एक विशेषण अधिक जोडलें आहे. म्हणून रहस्यकार त्याला 'फुकट ओढाताण' ह्मणतात व दुसऱ्या श्लोकाच्या शेवटीं 'इति कर्मयोगं स्तौति' असें जें म्हटलें आहे, त्याला उद्देशून 'निभाव लागेना ह्मणून कर्मयोगाची अर्थवादात्मक ह्म० पोकळ स्तुति केली आहे' वगैरे म्हणतात. अर्थात् आचार्यांचें स्पष्ट नांव जरी घेतलें नसलें, तरी प्रस्तुत दोष त्यांच्या भाष्यावरच आहे. पण तो भ्रामक आहे, असें आचार्यांचें समग्र संबंधभाष्य वाचल्यावर कोणाच्याहि लक्षांत येईल. 'ज्ञानोत्तर सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यासच केला पाहिजे' असें आचार्यांचें म्हणणें नसून तो स्वभावतःच होतो, ती वस्तुस्थिति आहे, मी अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, निर्विकार, आत्मा आहें, असा साक्षात् अनुभव आल्यावर मी कर्ता, भोक्ता वगैरे आहें, ही समजूत ह्म० मिथ्या अज्ञान रहात नाहीं. त्यामुळें तशा ज्ञानी पुरुषाच्या कर्मयोगाची स्वप्नांतहि संभावना नाहीं, असें ह्मणून (पृ. ४७९) ज्ञानोत्तर सर्व कर्मांचा स्वरूपतः त्याग करावा लागत नाहीं, तर तो आपोआप होतोच, असें सुचविलें आहे. फार काय पण कांहीं कारणानें कोणी ज्ञानी शास्त्रीय, व्यावहारिक किंवा स्वाभाविक कर्में जरी करीत असला तरी तीं कर्में नसून कर्माभासरूप आहेत, असेंहि आचार्यांनीं पूर्वीं वारंवार सांगितलें आहे. (अ. ४ श्लो. १९ पृ. ४०९–१३) ज्ञानोत्तर स्वभावतः होणारा जो संन्यास तो फलभूतसंन्यास, परमार्थसंन्यास आहे. 'तो केलाच पाहिजे किंवा न केला पाहिजे' असें त्याविषयीं म्हणतां येत नाहीं. कर्तृत्वाभिमान सुटल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाचा सर्वकर्म-संन्यास स्वभावसिद्धच आहे. तो विधीचा किंवा निषेधाचा विषयच होत नाहीं. ज्ञानी

कर्में करीत असला तरी व तीं करीत नसला तरी त्याचा तो सर्वकर्मसंन्यास नित्यसिद्ध आहे. त्यामुळें तसला स्वाभाविक–फलभूत संन्यास व कर्मयोग यांची येथें तूलना केली आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. तर कर्तृत्वाभिमानपूर्वक होणारा संन्यास व कर्मयोग यांचीच येथें तूलना केली आहे. कारण भगवानांनीं आपल्या प्रतिवचनांत संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि निःश्रेयसकर म्हणजे मोक्षाचीं साधनें म्हटलें आहे. वरील सर्वकर्मसंन्यास हा मोक्षच आहे, जीवन्मुक्ति आहे. त्यामुळें त्याला निःश्रेयसकर म्हणतां येत नाहीं. अर्थात् निःश्रेयसकर संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही अनात्मज्ञाचे आहेत, असें भगवानांच्या प्रतिवचनावरून ठरतें. आचार्यांनीं वरील संबन्धभाष्यांत ही गोष्ट स्पष्टपणें प्रतिपादिली आहे. (पृ.४८०पहा) निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थान हाच सर्वकर्मसंन्यास व तोच मोक्ष. साधनभूत संन्यास एकदेशी असतो. त्यांत कर्तृत्वाभिमान असतो. त्यामुळें त्या संन्यासांत सर्व कर्मांचा संन्यासहि नाहीं व आत्मस्वरूपावस्थानहि नाहीं. त्यांत फक्त अग्निहोत्रादि कांहीं कर्मांचाच संन्यास केला जातो व तोहि 'मी कर्मसंन्यास करतों' अशा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक केला जातो. म्हणून तो निःश्रेयसकर आहे. यास्तव अर्जुनाच्या प्रश्नांतील संन्यास व कर्मयोग अज्ञकृत आहेत, असेंच मानणें सयुक्तिक आहे. तसेंच, 'संन्यासाहून कर्मयोग विशिष्ट आहे' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील आशयहि आचार्यांनीं स्पष्टपणें वर्णिला आहे. अनात्मज्ञकृत संन्यास यम-नियमादिकांसह असल्यामुळें तो दुष्कर आहे व कर्मयोग त्यापेक्षां सुकर आहे. संन्यास आश्रम घेतल्यावर यम-नियमादिकांपासून च्युत झाल्यास मोठा प्रत्यवाय लागतो. कर्मयोगांत प्रत्यवायाची तशी फारशी भीति नसते. म्हणून साधकानें पूर्णवैराग्यावांचून संन्यास करणें, इष्ट नाहीं. त्यापेक्षां कर्मयोगच फार चांगला. तो सर्वलोकोपयोगी असून संन्यासापेक्षां सुकरहि आहे. अशा आशयानें भगवानांनीं 'कर्मयोग श्रेष्ठ आहे' असें म्हटलें आहे. इतकेंच नव्हे तर अर्जुनानें किंवा दुसऱ्याहि कोणी मुमुक्षूनें आरंभीं त्याच्याच आश्रय करावा, कठिण संन्यासाच्या भरीस पडूं नये, अशी भगवानांची इच्छा असल्यामुळें श्रोत्याच्या मनांत कर्मायोगाविषयीं रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं त्यांनीं त्याची ही प्रशंसा केली आहे. ' अर्थवाद म्ह० पोकळ स्तुति' अशी जी रहस्यकारांची समजूत झाली आहे ती खोटी आहे, भ्रामक आहे, प्रामाणिक नव्हे. जें विहित असतें त्याचीच स्तुति केली जाते; ज्याची स्तुति केली जाते तें श्रोत्यानें करावें, अशीच वक्त्याची इच्छा असते. अर्थात् ' भगवंताचा खरा अभिप्राय तसा नव्हे' हें 'इति कर्मयोगं स्तौति' असें म्हटल्यानें ठरत नाहीं. आचार्य तसें म्हणत नाहींत. रहस्यकारांनींच स्तुत्यर्थवादाचा खरा अर्थ न कळल्यामुळें तसें विनाकारण म्हटलें आहे. उलट आचार्यांनीं 'इति कर्मयोगं स्तौति' असें म्हणून भगवानांना कर्मयोगच अभिप्रेत आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे. अर्थात् 'असा शेरा मारून कसें तरी आपलें समाधान करून घेतलें आहे,' हें रहस्यकारांचें म्हणणें अगदीं अप्रासंगिक आहे.

पुढें ते म्हणतात — "ज्ञानोत्तर कर्मैं नकोत, असें जर भगवंतांचें मत असतें तर अर्जुनाला 'या दोन्हींपैकीं संन्यास श्रेष्ठ' असें उत्तर भगवंतास देतां येत नव्हतें काय ?" पण ज्ञानोत्तर कर्मैं हवींत कीं नकोत, असा येथें प्रश्नच कोठें आहे ? संन्यास व कर्मयोग यांतील अधिक चांगलें श्रेयःसाधन कोणतें ? असा अर्जुनाचा प्रश्न आहे, व त्याला अनुसरून भगवानांनीं संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही जरी निःश्रेयसकर असले, तरी त्यांतील संन्या-

साहून कर्मयोग श्रेष्ठ असें म्हणून अर्जुनानें किंवा त्याच्याच सारख्या दुसऱ्याहि साधकानें चित्तशुद्धीसाठीं कर्मयोगच आचरावा या उद्देशानें कर्मयोगाची स्तुति केली आहे. त्यामुळें ज्ञानोत्तर कर्मे हवींत किंवा नकोत, याची येथें चर्चा केलेली नाहीं. अधिक चांगलें मोक्षसाधन कोणतें ? संन्यास कीं कर्मयोग ? तर कर्मयोग संन्यासाहून चांगला, एवढेंच येथें उत्तर आहे. पण त्या दोहोंनाहि निःश्रेयसकर म्हटल्यामुळें तीं दोन्हीं साधनें आहेत, हें निःसंशय ठरतें. पण साधनें ज्ञानोत्तर लागत नाहींत. तीं ज्ञानापूर्वीच व ज्ञानासाठींच लागतात. त्यामुळें येथील चर्चा ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग यांसाठीं आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. पण रहस्यकारांना 'निःश्रेयसकर' या पदाचें फारसें महत्त्वच वाटलें नाहीं असें दिसतें. कारण ते म्हणतात—" कर्मे करणें व सोडणें हे दोन्ही मार्ग सारखेच मोक्षप्रद आहेत, असें दुसऱ्या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत (चरणांत कीं अर्धांत ?) सांगितल्यावर पुढें 'तु' म्हणजे 'पण' हें पद घालून 'तयोः' म्ह० त्या दोन मार्गांपैकीं कर्मे सोडण्याच्या मार्गापेक्षां कर्मे करण्याचा पक्षच अधिक प्रशस्त (श्रेयः) होय, असें ज्या अर्थी भगवानांचें निसंदिग्ध विधान आहे, त्या अर्थी साधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीं निष्कामकर्मे करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकसंग्रहार्थ ज्ञात्यानें आमरणान्त कर्तव्य ह्मणून चालू ठेविलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवंतांस ग्राह्य आहे, असें पूर्ण सिद्ध होतें." पृ. ६८५. दोन्ही मार्ग जर सारखेच मोक्षप्रद तर ते ज्ञानोत्तर कसे ? ज्ञान आणि मोक्ष यांमध्यें ज्योतिष्टोम व स्वर्ग यांच्याप्रमाणें कालाचें व्यवधान असतें कीं काय ? पण अद्वैत सिद्धान्त 'ज्ञानसमकालमुक्तः' असा आहे. त्यामुळें येथील संन्यास व कर्मयोग ज्ञानसाधनभूत आहेत. त्यामुळें कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग अधिक प्रशस्त, असें भगवानांचें 'निसंदिग्ध विधान (?)' जरी असलें तरी त्यावरून 'साधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीं निष्कामकर्मे करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकसंग्रहार्थ ज्ञात्यानें आमरणान्त कर्तव्य म्हणून चालू ठेवलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवंतांस ग्राह्य आहे,' असें अंशतःहि सिद्ध होत नाहीं. कारण गीतेंत असें कोठेंहि सांगितलें नाहीं. ज्ञात्यावर कोणतेंहि शास्त्र किंवा भगवान् कोणत्याहि प्रकारच्या विधींचा भार घालू शकत नाहींत. तिसऱ्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकांत ज्या ज्ञानी पुरुषाला पूर्व प्रारब्धामुळें लोकसंग्रहाची इच्छा असेल, त्यानें कर्मे लोकसंग्रहार्थ करावीं अशी नुस्ती अनुज्ञा दिली आहे. प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें तीं केलींच पाहिजेत, असा विधि कोठेंहि नाहीं.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—" गीता ३-७ यांत हाच अर्थ वर्णिला असून 'विशिष्यते' हेंच पद तेथेंहि आहे व त्याच्या पुढील श्लोकांत (३-८) अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ठ असेहि पुनः स्पष्ट शब्द आहेत." पण तिसऱ्या अध्यायाच्या ७ व्या व ८ व्या श्लोकांत कर्माधिकाऱ्याचें वर्णन आहे, ज्ञाननिष्ठाचें तें वर्णन नव्हे. त्यामुळें 'विशिष्यते' व 'अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ठ' असे शब्द जरी तेथें असले तरी त्यावरून ज्ञानी पुरुषाच्या स्वाभाविक सर्वकर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ असें ठरत नाहीं, अनात्मज्ञाच्या संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे ही गोष्ट सर्वसम्मतच आहे. रहस्यकार पुढें म्हणतात—" उपनिषदांतून कित्येक ठिकाणीं ज्ञानी पुरुष लोकैषणा, पुत्रैषणा, वगैरे न ठेवतां भिक्षा मागत हिंडत असतात, असें वर्णन आहे." 'भिक्षाचर्यं चरन्ति' याचा हा सरळ अर्थ आहे हें खरें, पण (बृ. ४. ४. २२) येथील

'भिक्षाचर्य' या शब्दाचा लाक्षणिक अर्थ संन्यास असा आहे. सर्व एषणा सोडून भिक्षा मागत हिंडणें यांत कांहीं पुरुषार्थ नाहीं. पण एषणात्याग करून भिक्षाचर्य म्ह० संन्यास स्वीकारणें यांत पुरुषार्थ आहे. नाहीं तर नुस्ती भिक्षा मागत फिरणें अगदीं सुलभ आहे. त्यासाठीं एषणात्यागहि नको, व आश्रमान्तरहि नको. "पण ज्ञानोत्तर हा एकच मार्ग आहे, दुसरा नाहीं, असें उपनिषदांतहि म्हटलेलें नाहीं." नाहीं कसें? 'नान्यः पंथा विद्यते अयनाय,' 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं,' 'ज्ञानं संन्यासलक्षणं,' इत्यादि वचनांवरून ज्ञान हाच एक मोक्षमार्ग आहे व संन्यास हेंच एक त्याचें लक्षण आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. फार कशाला! खुद्द गीतेंतच 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' १८-४९ 'संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि' ९-२८ अशीं वचनें आहेत. तसेंच कर्मयोग हा दुसरा स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, असेंहि कोठें—उपनिषदांत किंवा गीतेंतसुद्धां सांगितलेलें नाहीं. तथापि "पण कर्मयोग व संन्यास हे दोन्हीं मार्ग जरी सारखेच मोक्षप्रद आहेत तरी म्ह० मोक्षदृष्ट्या दोहोंचें फल एकच असतांहि, जगाच्या व्यवहाराचा विचार करितां ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धीनें कर्में करीत राहणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त किंवा श्रेष्ठ होय, असें गीतेचें मत आहे. आम्हीं लाविलेला हा अर्थ बहुतेक टीकाकारांस मान्य नसून त्यांनीं कर्मयोग गौण ठरविला आहे, पण आमच्या मतें हे अर्थ सरळ नव्हेत व गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणांत (पृ. ३०१ ते ३०९) याच्या कारणाचें सविस्तर विवेचन केलेलें असल्यामुळें येथें जास्त सांगून जागा अडवीत नाहीं." असें रहस्यकार याविषयीं म्हणतात. पण मोक्षसाधनाच्या चर्चेत व्यवहाराचा विचार कशाला? व तो गीतेंत तरी आहे कोठें? गीता व्यवहारासाठीं नाहीं. परमार्थासाठीं आहे. लोकसंग्रहसुद्धां व्यवहारासाठीं नाहीं. लोकसंग्रहशब्दाचा खरा अर्थ काय तें आम्ही वर (पृ. ३०९.) सांगितलेंच आहे. येथेंहि संन्यास व कर्मयोग या दोन निःश्रेयसकर उपायांतील चांगला उपाय कोणता तें विचारलें असून भगवानांनींहि कर्मयोग चांगला, असें जें म्हटलें आहे तें व्यवहाराच्या दृष्टीनें नव्हे. सुलभता व त्यामुळेंच सर्वोपकारकता या दृष्टीनें आहे व हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. अध्यात्मशास्त्र व्यवहाराचा फारसा विचार करीत नाहीं. जीवाला व्यवहारापासून सोडविण्यासाठींच त्याची प्रवृत्ति आहे. त्यांत प्रवृत्त करण्यासाठीं नाहीं. अर्थात त्यानें मुमुक्षूला स्वधर्मसंज्ञक कर्में करावयाचाहि जो उपदेश केलेला असतो तो व्यवहारासाठीं नसून क्रमानें परमार्थ साधावयाची योग्यता येण्यासाठीं असतो. प्रस्तुत मूळ श्लोकांत किंवा गीतेंतहि कोठें जगाच्या व्यवहाराचा—प्रपंचाचा उल्लेखहि नाहीं. अर्थात् "जगाच्या व्यवहाराचा विचार करितां ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धीनें कर्में करीत राहणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त" वगैरे जें रहस्यकारांनीं म्हटलें आहे तें त्यांच्या पदरचें आहे. अध्यात्मशास्त्राला व्यवहार नको आहे, तो मिथ्या आहे, भ्रामक आहे, स्वप्नतुल्य आहे, असें ठरवावयाचें आहे. मनुष्याच्या स्वाभाविक व्यवहारासक्तीला घालवून त्याला परमार्थामध्यें आसक्त करावयाचें आहे. त्यामुळें तें शास्त्र मुमुक्षूलाहि जर व्यवहाराविषयीं विरक्त व्हावयास सांगतें, तर ज्ञानी पुरुषाला व्यवहार करावयास कसें लावील? ज्ञानी पुरुष ज्ञानोत्तर फक्त प्रारब्धप्राप्त व्यवहारावांचून दुसरें कांहीं करणार नाहीं व करीत नाहीं, हा अबाधित सिद्धान्त आहे. यास्तव रहस्यकारांनीं अकराव्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि

प्रकारणांत यासंबंधी कितीहि जरी विचार केला असला तरी तो वेदान्तसिद्धान्ताला सोडून असल्यामुळें विचारार्हहि नाहीं. तथापि ज्याअर्थी त्यांनीं मुद्दाम पृ. ३०१–९चा हवाला दिलाच आहे, त्याअर्थी त्यांतील कांहीं वाक्यांचा विचार करूं. "शंकराचार्य व रामदास यांनीं ज्ञानप्रसारानें जगाच्या उद्धाराचीं कर्मे केलेलीं आहेत" (होय, केलीं आहेत, पण तींहि आपापल्या प्रारब्धानुसार केलीं आहेत. कोणत्याहि विधीनें प्रेरित होऊन केलेलीं नाहींत.) "भीष्म लग्न न करितां आमरणान्त राज्याच्या उलाढाली करीत होते" (होय, पण तेहि प्रारब्धानुसारच ! पण त्यांच्या राज्याच्या उलाढाली फारशा महत्त्वाच्या नाहींत.) " ज्ञानोत्तर जगांतील व्यवहार केवल कर्तव्य म्हणून लोककल्याणार्थ करावे कीं ते मिथ्या म्हणून अजीबात सोडून द्यावे, हा प्रकृतस्थळीं मुख्य मुद्दा आहे. हे व्यवहार जो करतो तो कर्मयोगी होय; मग तो लग्न करो वा न करो. अथवा भगवीं वस्त्रें नेसो वा पांढरीं नेसो, किंबहुना अशीं कर्मे करण्यास विवाह न करणें, भगवीं वस्त्रें घेणें, किंवा शहराबाहेर विरक्त होऊन रहाणेंच कित्येकदा विशेष सोयीचें असतें, कारण मग कुटुंबभरणाची उपाधि मागें नसल्यामुळें आपला सर्व वेळ व परिश्रम लोककार्यार्थ खर्चीं घालण्यास कांहींच अडचण रहात नाहीं. असे पुरुष वेषानें संन्यासी असले तरी तत्त्वतः ते कर्मयोगीच होत." (पण गीतेमध्यें कर्मयोगाचें असें लक्षण कोठेंच सांगितलेलें नाहीं. वैदिक संप्रदायहि असें म्हणत नाहीं. शंकराचार्य आपल्याला कर्मयोगी म्हणवीत नाहींत. गीतेवरील एकहि टीकाकार कर्मयोग्याचें असें लक्षण करीत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांची ही नुसती कल्पना आहे, हेंच शेवटीं सिद्ध होतें.) "पण उलटपक्षीं म्ह० जगांतील सर्वच व्यवहार निःसार समजून व त्यांचा त्याग करून जे स्वस्थ बसतात, ते संन्यासी म्हणावयाचे. मग त्यांनीं प्रत्यक्ष चतुर्थाश्रम घेतला असो वा नसो." (हेंही लक्षण गीतेला धरून नाहीं. संन्यासी सर्व व्यवहार निःसार समजतो असें नसून ज्ञानीच तसें समजतो. ज्ञान हेंच संन्यासाचें खरें लक्षण आहे. आत्मज्ञान झाल्यावर 'जगांतील व्यवहार आपण करावे,' असें वाटणें शक्यच नाहीं. उलटपक्षीं केवल आश्रमसंन्यासीच अविरक्त असल्यास जगांतील व्यवहार करूं लागेल. गीतेचा, उपनिषदांचा किंबहुना श्रीशंकराचार्यांचाहि मुख्य कटाक्ष पांढरीं किंवा भगवीं वस्त्रें अगर विवाह किंवा ब्रह्मचर्य यांवर नसून ज्ञान व अज्ञान यांवर आहे. ज्ञानीच खरा संन्यासी असून वैराग्य हें त्याचें लक्षण आहे व अज्ञानीच कर्मयोगी असून अविरक्ति किंवा विषयासक्ति हेंच त्याचें लक्षण आहे, अर्थात् " ज्ञानी पुरुष जगाचे व्यवहार करतो किंवा न करतो एवढ्या एकाच गोष्टीवर नजर देऊन संन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांचा गीतेंत भेद केलेला आहे." इत्यादि रहस्यकारांचें जें म्हणणें आहे तें खरें नव्हे. बाकीच्या मुद्यांविषयीं आम्हीं इतरत्र बरेंच लिहिलें असल्यामुळें त्यांचा येथें अधिक विचार करीत नाहीं. गीतेंतील कर्मयोग ज्ञानोत्तर नाहीं, तो वैदिकसंप्रदायाला अनुसरून चित्तशुद्धीसाठींच सांगितलेला आहे. तात्पर्य आचार्यांनीं प्रस्तुत दोन श्लोकांचा जो अर्थ केला आहे, तोच वैदिक संप्रदायाला धरून आहे. रहस्यकारांचा तसा नाहीं. म्हणूनच त्यांना " आमचा अर्थ बहुतेक टीकाकारांस मान्य नसून त्यांनीं कर्मयोग गौण ठरविला आहे " असें म्हणण्याचा प्रसंग आला. कोणत्याच वैदिक सांप्रदायिकाला रहस्यकारांचें म्हणणें मान्य होणें शक्य नाहीं. कारण ' कर्मयोग साधन व ज्ञानयोग साध्य ' हा अबाधित वैदिक सि-

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**न द्वेष्टि**—द्वेष करीत नाहीं—**न कांक्षति**—व आकांक्षा करीत नाहीं—**सः**—तो—**नित्यसंन्यासी**—नित्य संन्यासीच—**ज्ञेयः**—जाणावा.—**हि**—कारण—**हे महाबाहो**—हे महापराक्रमी अर्जुना—**निर्द्वंद्वः**—द्वंद्वरहित पुरुष—**बन्धात्**—बंधापासून—**सुखं**—अनायासानें—**प्रमुच्यते**—सर्वथा मुक्त होतो. ३.

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किंचिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वंद्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्म बंधाला कारण होतें हें प्रसिद्ध आहे, तेव्हां तेंच निःश्रेयसकर कसें होईल ? अशी शंका-)—**कस्मात् इति 'ज्ञेयः०' इति आह**—कर्म निःश्रेयसकर कसें ? व संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ कां ? तें 'ज्ञेयः०' या श्लोकानें सांगतात.—**सः कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति ज्ञेयः-ज्ञातव्यः**—तो कर्मयोगी नित्यसंन्यासी आहे असें समजावें—**यः किंचित्-दुखःसुखे तत्साधने च न द्वेष्टि न कांक्षति**—जो कशाचाहि म्ह० दुःखसुखे व दुःखसुखाचीं साधनें यांतील कशाचाहि द्वेष करीत नाहीं व कशाचीहि आकांक्षा करीत नाहीं,—**एवंविधः यः कर्मणि वर्तमानःअपि**—अशा प्रकारचा जो कर्मामध्यें प्रवृत्त होणाराहि असतो—**सः नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः**—तो नित्यसंन्यासीच आहे, असें जाणावें, असा भावार्थ. [जो कर्मयोगी सुख व त्याचें साधन यांची आकांक्षा करीत नाहीं, व दुःख आणि त्याचें साधन यांचा द्वेष करीत नाहीं, तो नित्य म्हणजे 'मी अकर्ता, अभोक्ता, आत्मा आहें,' असा साक्षात् अनुभव येण्याच्या पूर्वींहि संन्यासीच आहे, असें सांगितलें आहे. अहोपण, कर्मयोग्याला नित्यसंन्यासी समजणें, हें मिथ्याज्ञान आहे. म्हणून म्हणाल तर तसें नाहीं. कारण कर्मयोगी कर्मानुष्ठान जरी करीत असला तरी

द्धान्त आहे. रहस्यकार "ब्रह्मदेवानें मरीच्यादि सात मानसपुत्रांना प्रवृत्तिमार्ग सांगितला व सनत्कुमारादिकांना निवृत्तिमार्ग सांगितला." ३०३ असें जें म्हणतात तें खरें आहे, पण केवल प्रवृत्तिमार्ग मोक्षाचें साधन केव्हांहि होत नाहीं. तो जगचक्र चालविण्याच्याच उपयोगी आहे. निवृत्तिमार्ग साक्षात् मोक्षसाधन आहे, त्यामुळें 'ते दोन मार्ग तुल्यबल आहेत' हें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. तथापि प्रवृत्तिमार्गाचेंच निष्कामबुद्धीनें ईश्वराराधनार्थ अनुष्ठान केल्यास तो मार्गहि निवृत्त्युपयोगी कसा होतो, तें आचार्यांनीं आरंभींच सांगितलें आहे. (पृ. ९)

त्याच्यामध्यें राग-द्वेष नसल्यामुळें तो संन्यासीच आहे, असें मानणें उचितच आहे.]
—हि–यस्मात् हे महाबाहो निर्द्वंद्वः–द्वंद्ववर्जितः सुखं–अनायासेन बंधात् प्रमुच्यते—कारण हे पराक्रमी अर्जुना, राग-द्वेषादिद्वंद्वरहित झालेला कर्मयोगी अनायासानें संसारबंधनांतून पूर्णपणें मुक्त होतो. [संन्यासाश्रमी पुरुष अग्निहोत्रादि कर्मांचें अनुष्ठान करीत नाहीं. त्यामुळें त्याला तीं कर्मे बद्ध करीत नाहींत, त्याच्या हातून आश्रमापूर्वींच जीं दुसरीं कर्मे घडलेलीं असतात,तीं म्ह० संचित कर्मे वैराग्य, इंद्रियनिग्रह इत्यादिकांच्या योगानें निवृत्त होतात. त्याच न्यायानें फलाशा सोडून केलेलीं नित्य-नैमित्तिकादि कर्मे कर्मयोग्याला बद्ध करीत नाहींत व त्याच्या संचित पापाची निवृत्ति करितात. त्यामुळें रागद्वेषरहित कर्मयोगी संसारबंधापासून मुक्त[१] होतो.] ३

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—बालाः—अज्ञ जन—**सांख्ययोगौ**—संन्यास व योग—**पृथक्**—निरनिराळें फल देणारे आहेत, असें—**प्रवदन्ति**—सांगतात—**पण्डिताः न**—पण पंडित–तत्त्ववेत्ते तसें सांगत नाहींत.—**एकं अपि**—त्या दोहोंतील एका साधनाचाहि —**सम्यक्**—उत्तम प्रकारें—**आस्थितः**—आश्रय केलेला पुरुष—**उभयोः**—त्या दोहोंच्या—**फलं**—फलास—**विन्दते**—संपादन करतो. ४.

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथम् । एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—(संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि जें निःश्रेयसकरत्व सांगितलें आहे त्यावर आक्षेप-)—**भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः संन्यासकर्मयोगयोः फले अपि विरोधः युक्तः**—भिन्न भिन्न पुरुषांनींच अनुष्ठान करण्यास योग्य व परस्पर विरुद्ध अशा संन्यासाच्या व कर्मयोगाच्या फलांतहि विरोध असणेंच युक्त आहे—**न तु उभयोः निःश्रेयसकरत्वं एव**—त्या दोहोंनाहि निःश्रेयसकरत्वच असणें युक्त नाहीं,—**इति**

---

१ यावरून मुख्य किंवा गौण कोणता तरी संन्यास बंधांतून मुक्त होण्यास अवश्य आहे, हें उघड होतें. ज्या विरक्त जिज्ञासूला संन्यासाचा अधिकार नसेल त्यानें ' अकर्तृ-आत्मविज्ञानासाठीं ' निदान गौण संन्यास तरी केलाच पाहिजे. कर्मफलत्याग, रागद्वेषत्याग, ईश्वराराधनार्थ कर्मे करणें, कर्तृत्वाभिमान सोडणें, हे संन्यासाचेच प्रकार आहेत. येथें 'रागद्वेषाचा त्याग करणारा नित्य संन्यासीच आहे,' असें जें सांगितलें आहे तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

प्राप्ते 'सांख्ययोगौ०' इति इदं उच्यते—अशी शंका प्राप्त झाली असतां 'सांख्ययोगौ०' या श्लोकानें हें समाधान सांगितलें जातें.—**सांख्ययोगौ पृथक्–विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति**—सांख्य व योग हे पृथक् म्ह० एकमेकांच्या विरुद्ध भिन्न फल देणारे आहेत, असें शास्त्रार्थ न जाणणारे अविवेकी सांगतात—**पंडिताः न**—पंडित म्ह० विवेकी तसें सांगत नाहींत.—**तु पंडिताः–ज्ञानिनः एकं–अविरुद्धं फलं इच्छन्ति**—तर पंडित म्ह० ज्ञानी–योगी त्या दोहोंचें एक–अविरुद्ध फल इच्छितात.—**कथं**—तें कसें?—**सांख्ययोगयोः एकं अपि सम्यक् आस्थितः–सम्यक् अनुष्ठितवान् इत्यर्थः**—सांख्य व योग यांतील एकाचा ज्यानें चांगल्याप्रकारें आश्रय केला आहे, एकाचेंच उत्तम अनुष्ठान केलें आहे, असा भावार्थ,—**उभयोः फलं विन्दते**—दोहोंच्याहि फलाला प्राप्त होतो. (पण एकाच साधनाचें अनुष्ठान करणाराला दोहोंचेंहि फल कसें मिळेल?)—**उभयोः तत् एव हि निःश्रेयसं फलं**—संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचेंहि तत्त्वज्ञानाच्या द्वारा निःश्रेयस हेंच एक फल आहे.—**अतः फले विरोधः न अस्ति**—त्यामुळें त्यांच्या फलांत विरोध नाहीं.

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति। नैष दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति। तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका–)—**ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य इह अप्रकृतं सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथं ब्रवीति**—अहोपण, संन्यास व कर्मयोग या शब्दांनीं आरंभ करून येथें प्रकृत नसलेलें सांख्य व योग यांचें फलैकत्व भगवान् कसें सांगत आहेत? [संन्यास व कर्मयोग यांविषयीं प्रकरण आरंभून येथें सांख्य व योग यांचें एकच फल आहे असें सांगणें, अप्रस्तुत आहे, प्रकरणाला सोडून आहे.]—**न एषः दोषः**—हा दोष येथें येत नाहीं. [संन्यास व कर्मयोग यांविषयींच प्रश्न व प्रतिवचन असतांना येथें सांख्य व योग यांचें फल एकच आहे, असें म्हणणें हा प्रकृतविरोध नव्हे, तर काय?]—**यद्यपि अर्जुनेन केवलं संन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः**—जरी अर्जुनानें केवल संन्यास व कर्मयोग यांना उद्देशून प्रश्न केला आहे तरी—**भगवान् तु सांख्ययोगौ इति शब्दान्तरवाच्यतया तदपरित्यागेन एव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य**—पण भगवानांनीं सांख्य व योग अशा शब्दान्तरवाच्यत्वानें संन्यास-कर्मयोगांचा परित्याग न करितांच आपल्याला इष्ट असलेला विशेष त्याच्याशीं संयुक्त करून प्रतिवचन दिलें. (भगवानाला इष्ट असलेला विशेषच दाखवितात–)—**तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञान-तदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्यौ**—तेच संन्यास व कर्मयोग ज्ञान व ज्ञानाचा उपाय–समबुद्धित्वादिक यांनीं संयुक्त झाले असतां सांख्य व योग या शब्दांचे

वाच्य म्ह० अर्थ होतात,—**इति भगवतः मतं अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति** —असें भगवानांचें मत आहे. त्यामुळें अप्रकृतप्रक्रिया–प्रस्तुत नसलेल्या विषयाचें प्रतिपादन करणें म्ह० विषयान्तर हा दोष येत नाहीं. [अर्जुनानें केवल म्ह० ज्ञानरहित संन्यास व कर्मयोग यांविषयींच प्रश्न केला व भगवानांनींहि प्रथम त्यांविषयींच उत्तर दिलें, हें खरें. पण पुढें भगवानांनीं संन्यास व कर्मयोग यांचा सर्वथा त्याग न करितां त्यांच्या अर्थांतच आपल्याला इष्ट असलेला अधिक अर्थ जोडून सांख्य व योग या शब्दांनीं बोलण्यास आरंभ केला आहे. ‘ संन्यास ’ या शब्दाच्या अर्थांत ज्ञान घातलें म्हणजे तोच संन्यास सांख्य होतो व कर्मानुष्ठानांत ज्ञानाचा उपाय अशी समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादिकांची योजना केली कीं, तें कर्मानुष्ठानच योग बनतें. अर्थात् सांख्य व योग हे शब्द संन्यास व कर्मयोग या शब्दांच्या अगदीं विरुद्ध नाहींत;तर केवल संन्यास म्ह० विविदिषा संन्यास व केवल कर्मयोग म्ह० विहित कर्माचें अनुष्ठान आणि सांख्य म्ह० विद्वत्संन्यास व योग म्ह० समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादि ज्ञानोपायानें युक्त असें कर्मानुष्ठान. त्यामुळें येथें भगवानांनीं विषयान्तर केलेलें नसून त्यांना गीतेंत जें सांगावयाचें आहे त्याचाच पुनः स्पष्ट उल्लेख केला आहे. सांख्य म्ह० आत्मज्ञान व योग म्ह० त्याचा उपाय. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकांत याच अर्थी सांख्य-योगशब्दांचा उल्लेख केला आहे.] ४.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

अन्वयार्थ—यत् स्थानं—जें स्थान—**सांख्यैः**—सांख्यांकडून—**प्राप्यते**—प्राप्त केलें जातें—**तत्**—तें—**योगैः**—योग्यांकडूनहि—**गम्यते**—क्रमानें प्राप्त केलें जातें. यास्तव—**यः**—जो—**सांख्यं च योगं च**—सांख्य–ज्ञानलक्षण संन्यास–ज्ञाननिष्ठा व योग–त्याचा उपाय निष्काम ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान—**एकं**—एकच आहे असें—**पश्यति**—पाहतो—**सः**—तो यथार्थ—**पश्यति**—पाहतो–जाणतो. ५.

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते यदिति । यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंधायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एकस्य अपि सम्यक् अनुष्ठानात् उभयोः फलं कथं विन्दते इति ‘ यत्० ’ इति उच्यते—सांख्य व योग यांतील एकाचेंहि जरी उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलें तरी दोन्हींचें फल कसें प्राप्त होतें, म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर ‘ यत्सांख्यै० ’ या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**सांख्यैः–ज्ञाननिष्ठैः संन्यासि-**

भिः यत् मोक्षाख्यं स्थानं प्राप्यते—सांख्यांकडून म्ह० ज्ञाननिष्ठ-संन्याश्यांकडून जें मोक्षसंज्ञक स्थान प्राप्त केलें जातें—**तत् योगैः अपि**—तें स्थान योग्यांकडूनाहि (क्रमानें मिळविलें जातें.)—**ये ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन कर्माणि ईश्वरे समर्प्य आत्मनः फलं अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ते योगिनः**—जे ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें कर्में ईश्वराला समर्पण करून आपल्याला त्यांचें फल मिळावें, अशी इच्छा न धरून तीं करितात ते योगी होत.—**तैः अपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इति अभिप्रायः**—त्यांच्याकडूनाहि परमार्थज्ञान, त्यामुळें होणारा स्वाभाविक-सहज-विद्वत्संन्यास यांच्या प्राप्तीच्या द्वारा तेंच स्थान संपादन केलें जातें, असा अभिप्राय. [ज्ञाननिष्ठ संन्याश्यांना साक्षात् मोक्षसंज्ञक स्थान प्राप्त होतें, हें तर प्रसिद्धच आहे. तेंच स्थान योग्यांनाहि मिळतें. पण तें कसें? साक्षात् नव्हे, तर जे जिज्ञासु सर्व कर्में त्यांच्या फलाची इच्छा न करितां भगवत्प्रसादार्थ चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें अनुष्ठितात ते योगी होत. येथील ‘ योग ’ हा शब्द ‘ योगी ’ या अर्थी आहे. त्यांना सर्व द्वैतप्रपंच खरा नव्हे, तो मायेचा विलास-मायाकार्य आहे, म्हणून मिथ्या; आत्मा अविक्रिय व एक आहे, त्यामुळें तो सत्य आहे असें जें ज्ञान होतें तें परमार्थज्ञान होय. त्या ज्ञानपूर्वक जो संन्यास त्याच्या द्वारा कर्मानुष्ठान करणारांनाहि तेंच स्थान प्राप्त होतें. त्यामुळें सांख्य व योग यांना एकफलत्व आहे, असें म्हणण्यांत कांहीं विरोध नाहीं.]—**अतः एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् सः सम्यक् पश्यति इत्यर्थः**—यास्तव सांख्य व योग यांचें फल एकच असल्यामुळें, एकच आहेत, असें जो पाहतो तो सम्यक् पाहतो, तोच यथार्थ ज्ञानी होय, असा याचा भावार्थ. [सांख्य व योग यांचें स्वरूप एक नाहीं, योग्यताहि सारखीच नाहीं. पण दोहोंचें फल एकच आहे, म्हणून फलदृष्टया यांना जो एकच समजतो तो खरा ज्ञानी होय.] ५.

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते। कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति । शृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति । तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमि त्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—एवं तर्हि योगात् संन्यासः एव विशिष्यते—अहोपण, कर्मयोग्यांनाहि पूर्वोक्त ज्ञानपूर्वक संन्यासद्वाराच जर मोक्षप्राप्ति होत असेल तर योगापेक्षां संन्यासच श्रेष्ठ आहे—**तर्हि ‘ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते’ इति कथं उक्तं**—मग ‘ त्यांतील कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोगच श्रेष्ठ आहे’ असें कसें म्हटलें—**तत्र कारणं शृणु**—त्याविषयींचें कारण ऐक.—**त्वया केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति पृष्टं**—तूं केवल

म्ह० ज्ञानरहित कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना उद्देशून या दोहोंतील कोणता एक श्रेष्ठ आहे, असें विचारलेंस ?—**मया कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं अनपेक्ष्य तदनुरूपं प्रतिवचनं उक्तं**—मी कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें ज्ञानाची अपेक्षा न करितां त्या प्रश्नाला अनुरूप असें प्रतिवचन दिलें.—**ज्ञानापेक्षः तु संन्यासः सांख्यं इति मया अभिप्रेतः**—पण ज्ञानाची अपेक्षा असलेला म्ह० ज्ञानयुक्त जो संन्यास तो सांख्य म्हणून मला संमत आहे. ज्ञानयुक्त संन्यासाला मी सांख्य म्हणतों—**च परमार्थयोगः सः एव**—व परमार्थयोग तोच होय. [ज्ञानयुक्त संन्यासच सांख्य व तोच दुसऱ्या अध्यायाच्या ५३ श्लोकांत सांगितलेला परमार्थयोग होय. असें जर आहे तर कर्मयोगाला योगशब्द किंवा संन्यासशब्द कसा लावतां ? उत्तर-]—**तु यः वैदिकः कर्मयोगः स तादर्थ्यात् योगः संन्यासः इति च उपचर्यते**—पण जो वैदिक कर्मयोग तो परमार्थज्ञानाचें अंग असल्यामुळें त्याला 'योग' असें व 'संन्यास' असें उपचारानें म्हणतात.—**कथं तादर्थ्यं इति उच्यते**—कर्मयोगाला परमार्थज्ञानार्थत्व कसें तें ' संन्यासस्तु० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [३ते५ श्लोकांच्या अर्थाचा विचार केला असतां योग सांख्याच्या-ज्ञानपूर्वक संन्यासाच्या द्वाराच मोक्षाचें साधन होतो, असें स्पष्ट दिसतें. तर मग कर्मयोग श्रेष्ठ असें कसें म्हणतां ? उत्तर-केवल ज्ञानरहित संन्यास व केवल कर्मयोग यांची तुलना केल्यास संन्यास आचरण्यास कठिण व कर्मयोग सुलभ,संन्यासाश्रमांत आश्रमविरुद्ध वर्तन झाल्यास आरूढपतित होण्याची भीति,कर्मयोग्यांना म्ह० गृहस्थांना तशी भीति नाहीं.म्हणून कर्मयोग अज्ञकृतसंन्यासाहून चांगला असें म्हटलें आहे. पण ज्ञानयुक्त संन्यास म्ह० सांख्य, व तोच परमार्थ-मुख्य योग होय.त्याला उद्देशूनच गीतेला योग किंवा योगशास्त्र म्हटलें आहे. तथापि वैदिक कर्मयोग त्या परमार्थयोगासाठीं, त्याचें साधन असल्यामुळें त्याला 'योग'व 'संन्यास' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. तसेंच पुढें तेराव्या अध्यायांतहि अमानित्वादि ज्ञानसाधनांना ज्ञान म्हटलें आहे. (अ. १३ श्लो. ११ पहा.) आतां कर्मयोगाला परमार्थयोगाचें साधनत्व कसें तेंच सहाव्या श्लोकांत सांगतात—]

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—**तु**—पण—**संन्यासः**—खरा संन्यास-परमार्थ संन्यास म्ह० सांख्य—**अयोगतः**—योगावांचून—**आप्तुं**—प्राप्त होणें—**दुःखं**—कठिण आहे.—**योगयुक्तः**—वैदिक कर्मानुष्ठानानें युक्त असलेला—**मुनिः**—ईश्वराच्या स्वरूपाचें मनन करणारा मुनि—**ब्रह्म**—परमार्थ संन्यासाला—**न चिरेण**—लवकरच—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. ६.

संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना। योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म

परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते " न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः" इति श्रुतेः। ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं न चिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तु संन्यासः-पारमार्थिकः अयोगतः-योगेन विना आप्तुं-प्राप्तुं दुःखं—पण पारमार्थिकसंन्यास म्ह० सम्यग्ज्ञानरूप सांख्य योगावांचून प्राप्त होणें फार कठिण आहे. (कारण सामग्रीच्या अभावीं कार्यनिष्पत्ति होत नाहीं.)—**योगयुक्तः-ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण वैदिकेन कर्मयोगेन युक्तः**—योगयुक्त म्ह० ईश्वरसमर्पितरूप, फलनिरपेक्ष वैदिक कर्मयोगानें युक्त असलेला—**मुनिः ईश्वरस्वरूपस्य मननात् मुनिः**—ईश्वराच्या स्वरूपाचें मनन केल्यामुळें मुनि—**ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते**—ब्रह्माला—परमात्मज्ञानसूचक असल्यामुळें प्रस्तुत संन्यासाला ब्रह्म म्हटलें आहे. (त्याविषयीं तैत्तिरीयश्रुतीचें प्रमाण-)—**न्यासः इति ब्रह्मा**—संन्यास हाच ब्रह्मा आहे. (पण संन्यास या अर्थी हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्द कसा योजला आहे ? उत्तर-)—**हि ब्रह्मा परः**—कारण ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ पर-श्रेष्ठ आहे—**इति श्रुतेः**—अशी श्रुति आहे. (संन्यासहि सर्व साधनांमध्यें उत्कृष्ट आहे. त्यामुळें श्रेष्ठत्व या सामान्यामुळें म्हणजे समानधर्मत्वामुळें संन्यासाला श्रुतींत ब्रह्मा म्हटलें आहे.ब्रह्मशब्द संन्यासपर आहे असें उपपादन करून फलितार्थ सांगतात-)—**ब्रह्म-परमार्थसंन्यासं-परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं**—(योगयुक्त मुनि) ब्रह्माला म्ह० परमात्मज्ञाननिष्ठारूप परमार्थसंन्यासाला—**न चिरेण-क्षिप्रं एव**—अगदीं कालक्षेप न करितां-सत्वरच—**अधिगच्छति-प्राप्नोति**—प्राप्त होतो. [नदीचे प्रवाह जसें सखल प्रदेशाकडून वाहतात, त्याप्रमाणें कर्मानुष्ठानानें ज्यांच्या अंतःकरणांतील राग-द्वेषादि दोष पार नाहींसे झाले आहेत, त्यांचीं इंद्रियें सर्व विषयांपासून निवृत्त होऊन-अन्तर्मुख होऊन निर्विशेष-निर्विकार, प्रत्यगात्म्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होते. असो; याप्रमाणें कर्मयोग परमार्थसंन्यासप्राप्तीचा उपाय आहे, असें ठरलें असतां फलित सांगतात-]—**अतः 'कर्मयोगो विशिष्यते इति ' मया उक्तं**—म्हणून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें मीं तुला सांगितलें. [आचार्यांनीं येथें 'ब्रह्म-' शब्दाचा ' परमात्मज्ञानरूप परमार्थसंन्यास ' असा अर्थ केला आहे, तो कित्येकांना पटत नाहीं. पण तोच अर्थ प्रकरणाला धरून आहे. ' योगावांचून संन्यास प्राप्त होणें फार कठिण आहे, ' इतकें म्हटल्यावर ' योगयुक्त मुनि त्याला-संन्यासाला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे कीं ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणें सयुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकांनींच करावा. संन्यास व योग यांच्या साध्य-साधनभावाचें वर्णन चालू असतांना मध्येंच अकस्मात् ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला प्राप्त होतो ' हें म्हणणें उचित नाहीं. त्यामुळें आचार्यांनीं केलेला अर्थच बरोबर आहे.] ६.

१ या तीन श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"सांख्यमार्गानें जो मोक्ष मिळतो तोच कर्मयोगानें म्ह० कर्में न सोडतां कसा मिळतो याचें सविस्तर निरूपण पुढें ७-१७

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तः—जो वर सांगितलेल्या निष्काम कर्मानुष्ठानानें युक्त आहे, त्यामुळें—**विशुद्धात्मा**—ज्याचें चित्त अतिशय शुद्ध झालें आहे, त्यामुळें—**विजितात्मा**—ज्यानें आपल्या देहाला आपल्या वश ठेविलें आहे व—**जितेन्द्रियः**—इंद्रियांनाहि जिंकिलें आहे तो—**सर्वभूतात्मभूतात्मा**—ज्याचा आत्मा सर्व भूतांच्या

अध्यायांपर्यंत केलेलें आहे.' (हें म्हणणें कितपत खरें आहे, तें पुढील अध्यायांचे श्लोक व भाष्य यांच्या अर्थावरून वाचकांस कळेलच; म्हणून येथें विस्तार करीत नाहीं.) "मोक्षदृष्ट्या दोहोंत कांहीं फरक नाहीं" (हें म्हणणें खोटें आहे. येथील सहावा श्लोकच त्यांतील साध्य-साधनरूप फरक स्पष्ट सांगत आहे.) "अनादिकालापासून चालत आलेल्या या दोन मार्गांतील भेद फुगवून दाखवून त्याकरितां तंटे करीत बसणें योग्य नव्हे." कर्मयोग व ज्ञानयोग यांतील कर्मयोग साधन व ज्ञानयोग साध्य,या रूपानें हे दोन मार्ग अनादि कालापासून चालत आले असून त्याबद्दल गीतेवरील कोणत्याहि टीकाकारांचा मतभेद नाहीं. कर्मयोगाचे अधिकारी निराळे व ज्ञानयोगाचे अधिकारी निराळे,याविषयींहि कोणाचा वाद नाहीं. 'कर्मयोग ज्ञानोत्तर आमरणान्त निष्कामबुद्धीनें आचरला पाहिजे'असें भलतेंच मत उपस्थित करून हा तंटा रहस्यकारांनींच उकरून काढला आहे. यासंबंधानें पूर्वीं कधींच कोणाचे तंटे झालेले नाहींत. त्यांतील भेद कोणींच फुगवून दाखवावयास नको. स्वभावतःच तो फुगलेला आहे. कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचा जर स्वाभाविक भेद नसता व त्यांचे अधिकारीहि निरनिराळे नसते,तर भगवानांनीं 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां' असें म्हटलें नसतें. अर्थात् येथें दोघांचें जें ऐक्य सांगितलें आहे, तें स्वाभाविक नसून त्यांतील एक साधन व दुसरें साध्य असल्यामुळें शेवटीं दोहोंचेंहि मोक्ष हें एकच फल मिळतें, या दृष्टीनें आहे. 'उभयोर्विंदन्ते फलं' व 'तत् योगैरपि गम्यते' या शब्दांवरूनच ही गोष्ट स्पष्ट आहे. "कर्मयोगावांचून संन्यास प्राप्त होणें दुर्घट आहे," यावरूनच कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन आहे व त्याच्या द्वारा मोक्षाचें साधन आहे, साक्षात् नव्हे, हें सिद्ध होतें. पण रहस्यकार म्हणतात—"संन्यासमार्गांत ज्ञान प्रधान मानलें तरी त्या ज्ञानाची सिद्धि कर्में केल्याखेरीज होत नाहीं,आणि कर्ममार्गांत कर्में करीत असतात तरी तीं ज्ञानपूर्वक असल्यामुळें ब्रह्मप्राप्ति व्हावयाची रहात नाहीं. मग दोन मार्ग निरनिराळे आहेत, असें बंड माजविण्यांत काय हंशील?" ज्ञानाची सिद्धि जर कर्में केल्यावांचून होत नाहीं, तर तीं कर्में हाच कर्मयोग नव्हे का? कर्ममार्ग म्हणून त्यावांचून आणखीं कांहीं निराळा आहे वाटतें? कर्ममार्गांत ज्ञानपूर्वक कर्में करितात,याला प्रमाण काय? तिसऱ्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकावरून कर्ममार्ग हा स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे असें सिद्ध होत नाहीं, हें आम्ही पूर्वीं सांगितलेंच आहे. (पृ. २५९ पहा) 'ज्ञानमार्ग निराळा व कर्ममार्ग निराळा, तुल्यबल स्वतंत्र मोक्षमार्ग' हें बंड प्राचीन सांप्रदायिक टीकाकारांतील एकहि टीकाकार माजवीत नसून खुद्द रहस्यकारांनीं तें बंड उभारलें आहे. सर्व सांप्रदायिक टीकाकार कर्मयोग ज्ञानयोगाचें अंग असेंच मानीत आहेत.

आत्मरूप झाला आहे, असा ज्ञानी होतो **—कुर्वन् अपि—**तो कर्म जरी करीत असला तरी **—न लिप्यते—**त्यानें बद्ध होत नाहीं. ७.

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः। स तत्रैवं वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, संन्यासाश्रम घेऊन वारंवार श्रवणादि साधनांचें अनुष्ठान करणाऱ्या जिज्ञासूला आत्मज्ञान जरी झालें तरी तो पूर्वीप्रमाणेंच कर्में करीत असलेला दिसतो. तीं कर्में त्याच्या बंधाला कारण होतील, अशी आशंका घेऊन सांगतात—)— **यदा पुनः अयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—**पण जेव्हां हा मुमुक्षु सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीचा उपाय या रूपानें **—योगेन युक्तः-योगयुक्तः—**योगानें युक्त म्हणजे योगयुक्त, **—विशुद्धात्मा-विशुद्धसत्त्वः—**अत्यंत शुद्धात्मा म्ह० अतिशय शुद्धचित्त, **—विजितात्मा-विजितदेहः—**ज्यानें देहाला विशेषेंकरून जिंकलें आहे, स्वाधीन ठेवलें आहे **—च जितेन्द्रियः—**आणि जो जितेन्द्रिय आहे **—सर्वभूतात्मभूतात्मा-यस्य आत्मा-प्रत्यक्चेतनः सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तंबपर्यन्तानां भूतानां आत्मभूतः सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शी इत्यर्थः—**'सर्वभूतात्मभूतात्मा' ज्याचा आत्मा म्ह० सर्वान्तर्यामी चेतन ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतांचा आत्मरूप झाला आहे, तो सर्वभूतात्मभूतात्मा म्ह० सम्यग्दर्शी असा याचा भावार्थ. **—तत्र एवं वर्तमानः सः—**त्या सम्यग्दर्शनांत याप्रमाणें असणारा तो— **लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन् अपि न लिप्यते-कर्मभिः न बध्यते इत्यर्थः—** लोकसंग्रहासाठीं कर्म करीत असला तरी लिप्त होत नाहीं, त्या कर्मांनीं बद्ध होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें जेव्हां हा मुमुक्षु नित्य-नैमित्तिक कर्मानुष्ठान करितो, तेव्हां त्यामुळेंच त्याचें चित्त शुद्ध म्ह० रजस्तमोगुणरहित होतें, त्यामुळें त्याचें शरीर व इंद्रियें हीं दोन्हीं त्याच्या स्वाधीन राहतात, त्याला माझा आत्माच सर्वभूतांचा आत्मा आहे असें सर्वात्मैक्यदर्शन होतें, अशा ज्ञानामध्यें स्थित असलेल्या त्यानें पुढें लोकसंग्रहासाठीं कर्में जरी केलीं, तरी तीं त्याला बद्ध करीत नाहींत, पुनर्जन्माचीं निमित्तें होऊन रहात नाहींत. अर्थात् ज्ञानोत्तर घडणारीं कर्में आभासरूप असल्यामुळें त्यांना 'कर्मयोग' हें नांव देतां येत नाहीं.] ७.

---

१ रहस्यकार 'विजितात्मा जितेंद्रियः' या पदाचा अर्थ ज्यानें आपलें मन व इंद्रियें जिंकलीं' असा करितात. पण 'विशुद्धात्मा ज्याचें अंतःकरण शुद्ध,' येथील आत्मशब्दाचा अर्थ अन्तःकरण असा एकदा केल्यावर पुनः 'विजितात्मा' येथेंहि त्याचाच 'मन' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. म्हणून विजितात्मा म्ह० विजितदेह हाच अर्थ बरोबर आहे. शिवाय अन्तःकरण शुद्ध झाल्यावर मनाला जिंकण्याची आवश्यकताच काय आहे ?

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—तत्त्ववित्—तत्त्वज्ञ—**पश्यन्**—डोळ्यांनीं पहात—**शृण्वन्**—कानांनीं ऐकत—**स्पृशन्**—त्वागिंद्रियानें स्पर्श करीत—**जिघ्रन्**—नाकानें वास घेत—**अश्नन्**—जिभेनें रस चाखीत—**गच्छन्**—पायानें चालत—**स्वपन्**—मन लीन झाल्यामुळें झोंप घेत—**श्वसन्**—श्वासोच्छ्वास करीत—**प्रलपन्**—वागिंद्रियानें बोलत—**विसृजन्**—पायु इंद्रियानें विष्ठेचा त्याग करीत—**गृह्णन्**—हातांनीं घेत—**उन्मिषन्**—पापण्या उघडीत व—**निमिषन् अपि**—पापण्या झांकीत असतांनाहि—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**इन्द्रियार्थेषु**—विषयांमध्यें—**वर्तन्ते**—प्रवृत्त होत आहेत (मी नव्हे) असें—**धारयन्**—मनांत धरून—समजून—**किंचित्**—कांहीं-कोणत्याहि क्रिया—**न एव करोमि**—मी स्वतः करीत नाहीं—**इति**—असें—**युक्तः**—आत्म्यामध्यें चित्ताला स्थिर ठेवून—**मन्येत**—चिंतावें. तत्त्ववेत्त्यानें असें चिंतन करावें. ८–९.

न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—मन्येतेति पूर्वेण संबन्धः । यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८, ९ ॥

भाष्यार्थ—(वरील श्लोकांत ज्ञानी लोकसंग्रहार्थ कर्में करतो, असें गृहीत धरून त्याला तीं बद्ध करीत नाहींत, असें सांगितलें. आतां वस्तुतः त्याचीं कर्मेंच संभवत नाहींत, असें सांगतात–)—**च असौ परमार्थतः न करोति**—आणि हा ज्ञानी खरोखर कांहीं करीत नाहीं—**अतः ' नैव किंचित् करोमि ' इति युक्तः समाहितः सन् मन्येत–चिन्तयेत्**—म्हणून ' मी कांहीं करीत नाहींच ' असें युक्त म्ह० समाहित–शांतचित्त होऊन चिंतन करावें. (कोणीं ?)—**तत्त्ववित्–आत्मनः याथात्म्यं तत्त्वं वेत्ति इति तत्त्ववित्–परमार्थदर्शी इत्यर्थः**—तत्त्ववेत्त्यानें तसें चिंतन करावें. आत्म्याचें याथात्म्य–यथार्थस्वरूप–तत्त्व जाणतो तो तत्त्ववित्–परमार्थदर्शी असा याचा भावार्थ. [ज्ञानी लौकिकदृष्टीनें जरी शरीरेंद्रियांची हालचाल करीत असला तरी त्यानें आपल्या तात्त्विक दृष्टीनें मी–आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें चिंतन करावें.]—**कदा कथं वा तत्त्वं अवधारयन् मन्येत इति उच्यते**—पण केव्हां

व कसें तत्त्वाचें अवधारण–निश्चय करीत असें चिंतन करावें तें ' पश्यन्०' इत्यादि दीड श्लोकानें सांगितलें जातें.—**मन्येत इति पूर्वेण संबंधः**—चक्षुरादि ज्ञानेंद्रियें, वागादि कर्मेंद्रियें, प्राणादि वायुभेद व अन्तःकरणचतुष्टय यांच्यायोगानें ती ती क्रिया करीत असतांना त्या त्या विषयींची सर्व प्रवृत्ति इंद्रियांची आहे, असें अंतःकरणांत अनुसंधान ठेवून मी आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें चिंतन करावें, असा वरील ' मन्येत ' या क्रियापदाशीं संबंध लावावा. (अशा विद्वानाला उद्देशून संन्यासविधि जरी नसला तरी विद्येच्या बलानें प्रतिपत्तिकर्मभूत फलात्मक कर्मसंन्यास इष्ट आहे, असें सांगतात–)—**यस्य एवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्म एव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः –तस्य**—अशाप्रकारें तत्त्वाला जाणणाऱ्या–सर्व शरीरेंद्रियांच्या हालचालींमध्यें म्ह० कर्मांमध्यें अकर्मच पाहणाऱ्या–सम्यग्दर्शी पुरुषाचा—**सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः**—सर्वकर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार आहे.—**कर्मणः अभावदर्शनात्**—कारण तो स्वतःमध्यें कर्मांचा अभाव पहात असतो.—**मृगतृष्णिकायां उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः**— मृगजलामध्यें खऱ्या पाण्याची भावना ठेवून तें प्यावयासाठीं तिकडे गेलेला मनुष्य—**उदकाभावज्ञाने अपि तत्र एव पानप्रयोजनाय न हि प्रवर्तते**—तेथें उदक–जल नाहीं, तो केवल जलाभास होता, असें समजल्यावरहि तेथेंच पुनः जलपान हें आपलें प्रयोजन साधून घेण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [त्याच न्यायानें मी अकर्ता आहें, हीं कर्में माझीं नव्हेत, माझ्या ठिकाणीं कर्मांचा अभाव आहे, असें स्वानुभवानें कळल्यावरहि ज्ञानी व्यर्थ कर्में करीत राहील, कर्मयोगाचें अनुष्ठान करील, हें शक्य नाहीं. अर्थात् हें रहस्य न जाणतां जे कोणी आत्मसाक्षात्कारानंतरहि कर्माचरण केलेंच पाहिजे, म्हणून आग्रह धरितात त्यांना अद्वैतसिद्धान्ताचें व आत्मसाक्षात्काराचें खरें स्वरूप कळलें नाहीं, असें म्हणावें लागतें.] ८,९.

---

१ रहस्यकार ७-९ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—" मी कांहींच करीत नाहीं, याचा अर्थ इंद्रियांना हवें तें करूं द्यावें, असा नाहीं, तर ' मी ' ही अहंकारबुद्धि सुटली म्ह० अचेतन इंद्रियें आपण होऊन कांहीं वाईट काम करूं शकत नाहींत, व आत्म्याच्या ताब्यांत राहतात." अहंकारबुद्धि सुटली म्ह० इंद्रियें वाईट काम करूं शकत नाहींत, हें जर खरें मानावयाचें तर तीं कर्मयोग तरी कशीं करतील? आत्म्याच्या प्रेरणेनें करतील म्हणून म्हणावें तर अहंकारबुद्धि सुटल्यावर आत्मा तरी त्यांना प्रेरणा कशी करणार?पुढें रहस्यकार म्हणतात—"पुरुष ज्ञानी झाला तरी श्वासोच्छ्वासादि इंद्रियांचीं कर्में इन्द्रियें करणारच. " (श्वासोच्छ्वास हें इंद्रियांचें कर्म नव्हे.प्राण व अपान यांचें तें कर्म आहे.) "किंबहुना क्षणभर जिवंत राहणें हें देखील कर्मच." (होय.पण तें पुरुषाच्या अधीन असलेलें कर्म नव्हे. तो शरीरधर्म आहे, स्वाभाविक कर्म आहे.) " मग संन्यासमार्गी ज्ञानी पुरुष कर्में सोडतो व कर्मयोगी करतो हा भेद राहिला कोठें ?" (पण संन्यासमार्गी जिवंत राहणें, खाणें, पिणें, निजणें, बसणें, श्वासोच्छ्वास, पाहणें, ऐकणें इत्यादि व शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन–सर्व प्राणिसाधारण कर्में सोडतो, असें रहस्यकारांना सांगितलें कोणीं ? रहस्यकारांनीं आपली भलतीच समजूत करून घेऊन हा निराधार प्रश्न केला आहे, असें म्हणण्यास कोणाची भीति आहे काय ? संन्यास करणें म्हणजे साधनांसह

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**कर्माणि**—शास्त्रीय कर्में—**ब्रह्मणि**—ब्रह्मामध्यें–ईश्वरामध्यें—**आधाय**—अर्पण करून—**संगं**—फलाची आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**करोति**—करतो—**सः**—तो—**अम्भसा**—पाण्यानें—**पद्मपत्रं इव**—कमलाचें पान किंवा पाकळी जशी, त्याप्रमाणें—**पापेन**—पापानें—**न लिप्यते**—लिप्त होत नाहीं. १०.

यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तु पुनः यः अतत्त्ववित् च कर्मयोगे प्रवृत्तः—पण याच्या उलट, जो तत्त्ववेत्ता नसतो व कर्मयोगांत प्रवृत्त झालेला असतो (त्याला पाप कसें लागत नाहीं तें 'ब्रह्मणि०' या श्लोकानें सांगतात–)—**ब्रह्मणि ईश्वरे सर्वाणि कर्माणि आधाय-निक्षिप्य**—ब्रह्मामध्यें म्ह० ईश्वराचे ठिकाणीं सर्व कर्मांचें आधान करून–निक्षेप करून (टाकून–ठेवून–समर्पण करून)—**भृत्यः स्वाम्यर्थं इव तदर्थं करोमि इति**—चाकर आपल्या धन्यासाठीं जसा त्याप्रमाणें मी ईश्वरासाठीं कर्में करतों, अशा भावनेनें कर्में ईश्वरार्पण करून—**मोक्षे अपि फले संगं त्यक्त्वा**—मोक्ष या फलाविषयींचीहि आसक्ति टाकून—**यः सर्वकर्माणि करोति**—जो सर्व कर्में करितो—**सः पद्मपत्रं अंभसा-उदकेन इव पापेन न लिप्यते-न संबध्यते**— कमलाचें पान उदकानें जसें लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें तो पापानें लिप्त होत नाहीं. पापानें बद्ध होत नाहीं. कर्में त्याला बद्ध करीत नाहींत. [सर्व कर्में ईश्वरार्पण करून मोक्षफलाचीहि इच्छा न करितां जो अनात्मज्ञ तीं आचरितो त्याला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत.]

पुत्रादिएषणात्रयाचा त्याग करणें म्ह० गृहस्थाश्रमाचीं कर्में टाकणें व कर्मयोग म्ह० तींच कर्में करणें. अर्थात् रहस्यकारांनीं आपल्या पुस्तकांत वारंवार हा प्रश्न जो पुढें आणिला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. शिवाय ज्ञानयोग व कर्मयोग हा भेद खुद्द गीतेनें केलेला आहे.तिसऱ्या अध्यायाचा तिसरा श्लोक पहा.) " कर्में करणें दोघांसहि प्राप्त आहे " (हें म्हणणें खोटें आहे. संन्यासी ज्या कर्मांचा संन्यास करतो तीं त्याला प्राप्त नाहींत.) " अहंकारयुक्त आसक्ति सुटली म्ह० तींच कर्में बंधक होत नसल्यामुळें आसक्ति सोडणें हेंच कायतें त्यांतील मुख्य तत्त्व आहे. " (फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान यांसह सर्व कर्में सोडणें हा मुख्य पक्ष. पण तो ज्यांना असाध्य असेल त्यांच्यासाठींच फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान यांचा त्याग विहित आहे, हें मुख्य तत्त्व आहे, सर्वांनींच कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति टाकावी, कर्में कोणींच टाकूं नयेत, असें जर भगवानांचें मत असतें,तर त्यांनीं नैष्कर्म्यलक्षण ज्ञाननिष्ठा सांगितलीच नसती.)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

अन्वयार्थ—योगिनः—कर्माधिकारी गृहस्थ—**(केवलेन) कायेन**—केवल शरीरानें—**(केवलेन) मनसा**—केवल मनानें—**(केवलया) बुद्ध्या**—केवल बुद्धीनें व—**केवलैः इंद्रियैः अपि**—केवल-नुसत्या इंद्रियांनींहि—**संगं**—फलाविषयींची आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**आत्मशुद्धये**—चित्तशुद्धीसाठीं—**कर्म**—नित्य व नैमित्तिक कर्म—**कुर्वन्ति**—करितात. ११

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तस्य कर्मणः केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलं एव स्यात्—त्या अविद्वानाच्या कर्माचें केवल सत्त्वशुद्धि हें एवढेंच फल आहे,—**यस्मात्**—कारण—**कायेन-देहेन मनसा च बुद्ध्या**—शरीरानें,मनानें व बुद्धीनें—**केवलैः-ममत्ववर्जितैः ईश्वराय एव कर्म करोमि मम फलाय न इति ममत्वबुद्धिशून्यैः इंद्रियैः अपि**—केवल म्ह० ममतारहित म्ह० ईश्वरासाठींच मी कर्म करतों माझ्या फलासाठीं—मला कांहीं फल मिळावें, म्हणून नाहीं, अशा ममत्वबुद्धिशून्य इंद्रियांनींहि—**केवलशब्दः कायादिभिः अपि प्रत्येकं संबध्यते**—केवल हा शब्द शरीर, मन व बुद्धि यांतील प्रत्येकाशीं संबद्ध होतो. (कशासाठीं ?)—**सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय**—सर्व व्यापारांवरील ममता-ममत्वबुद्धि सोडण्यासाठीं केवलशब्द शरीरादि प्रत्येकाशीं जोडावा—**योगिनः-कर्मिणः फलविषयं संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये-सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः**—योगी म्ह० कर्मी फलविषयक संग-फलाची आसक्ति टाकून आत्मशुद्धीसाठीं म्ह०चित्तशुद्धीसाठीं असा भावार्थ,[कर्म करितात आणि ज्याअर्थी कर्माचें

---

१ रहस्यकार आत्मशुद्धये म्ह० काय तें सांगण्याच्या भानगडींत मुळींच पडत नाहींत. कारण ‘ आत्मशुद्ध्यर्थं ’ या पलीकडे त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ एखादाहि अधिक शब्द वापरल्यास आपल्या कर्मयोगाला कमीपणा येईल, हें ते ओळखून होते. याच श्लोकावरील टीपेंत ते म्हणतात—“ कायिक, वाचिक, मानासिक इत्यादि कर्मांचे जे भेद आहेत, त्यांना अनुलक्षून शरीर, मन, व बुद्धि हे शब्द या श्लोकांत आले आहेत.” पण तें बरोबर नाहीं. कारण येथें शरीर, वाक् व मन हीं तीनच कर्मांचीं साधनें सांगितलीं नसून बुद्धि व इतर इंद्रियेंहि घेतलीं आहेत. यास्तव शरीर, ज्ञान-कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि इत्यादि सर्व साधनांनीं होणारीं सर्व कर्मं येथें विवक्षित आहेत.

चित्तशुद्धि हेंच फल असून त्यासाठीं कर्मानुष्ठानच तुला करणें अवश्य आहे.]—**तस्मात् तत्र एव तव अधिकारः इति कर्म एव कुरु**—त्याअर्थीं कर्मांतच तुझा अधिकार आहे, म्हणून तूं कर्मच कर. ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—युक्तः—हीं कर्मे ईश्वरासाठीं आहेत, माझ्या फलासाठीं नव्हेत, असें समजून मनांत शांत असलेला मुमुक्षु—**कर्मफलं**—कर्मांच्या फलाला—**त्यक्त्वा**—सोडून—**नैष्ठिकीं**—निष्ठांच्या क्रमानें प्राप्त होणाऱ्या—**शान्तिं**—मोक्षाख्य शांतीस—**आप्नोति**—प्राप्त होतो.—**अयुक्तः**—पण जो मनांत असमाहित-अशान्त असतो, तो—**कामकारेण**—कामाच्या योगानें प्रेरित झाल्यामुळें—**फले सक्तः**—फलामध्यें आसक्त झालेला असा होत्साता—**निबध्यते**—अत्यंत बद्ध होतो. १२

यस्माच्च—युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणानें तुला फलासक्ति सोडून कर्मच करणें उचित आहे, असें ‘ युक्तः० ’ या श्लोकानें सांगतात-)—**च यस्मात्**—आणि ज्याअर्थीं—**युक्तः-ईश्वराय कर्माणि न मम फलाय इति एवं समाहितः सन्**—युक्त म्ह० ईश्वरार्थ हीं कर्मे आहेत, माझ्या फलासाठीं नाहींत, अशा प्रकारें शांतचित्त होत्साता-कर्मे करणारा—**कर्मफलं त्यक्त्वा-परित्यज्य मोक्षाख्यां नैष्ठिकींनिष्ठायां-भवां शांतिं आप्नोति**—कर्मफलाचा त्याग-संन्यास करून मोक्ष या नांवाच्या नैष्ठिकी म्ह० निष्ठेंतील शांतीला प्राप्त होतो, (त्याअर्थीं तूं फलासक्ति सोडून कर्म कर. ‘ नैष्ठिकीं ’ या शब्दाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण-)—**सत्त्वशुद्धि-ज्ञानप्राप्ति-सर्वकर्मसंन्यास-ज्ञाननिष्ठाक्रमेण इति वाक्यशेषः**—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास व ज्ञान-निष्ठा या क्रमानें नैष्ठिकी शांतीला प्राप्त होतो, असा शेष लावावा.—**तु पुनः यः अयुक्तः-असमाहितः**—पण याच्या उलट जो अयुक्त-अशान्त असतो तो—**काम-कारेण-करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण-कामप्रेरिततया इत्यर्थः**—कामकारानें-करणें हाच कार, कामाचा कार-कामकार, त्या काम-कारानें म्ह० कामाकडून प्रेरित झाल्यामुळें असा भावार्थ—**मम फलाय इदं कर्म करोमि इत्येवं फले सक्तः निबध्यते**—माझ्या फलासाठीं-मला फल मिळावें म्हणून मी हें कर्म करतों, अशा प्रकारें फलांत आसक्त होऊन पूर्णपणें बद्ध होतो.—

अतः त्वं युक्तः भव इत्यर्थः—याप्रमाणें असमाधानांत मोठा दोष असल्यामुळें तूं युक्त-समाधानयुक्त हो, असा भावार्थ १२.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—वशी—जितेंद्रिय—**देही**—देहवान् आत्मा-मुमुक्षु—**सर्वकर्माणि**—नित्यादि सर्व कर्में—**मनसा**—मनानें—**संन्यस्य**—सोडून—**नवद्वारे पुरे**—नऊ द्वारांनीं युक्त अशा पुरांत-शरीरांत—**न कुर्वन्**—कांहींएक न करीत व—**न एव कारयन्**—कांहीं न करवीत—**सुखं**—सुखानें—**आस्ते**—राहतो. १३

यस्तु परमार्थदर्शी सः—सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसंदर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व कथमास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—(तर मग फलाची आसक्ति टाकून सर्वांनींच कर्म करावें, असें झालें व त्यामुळें कर्मसंन्यासाला अवकाशच उरला नाहीं, अशी आशंका घेऊन अविद्वानाहून विद्वानामध्यें कोणता विशेष असतो तें ' सर्व० ' या श्लोकानें सांगतात-)—**तु यः परमार्थदर्शी सः सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य-परित्यज्य**—पण जो परमार्थदर्शी असतो तो सर्व कर्में टाकून-सर्व कर्मांचा परित्याग करून—**नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि**—नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध हीं सर्व कर्में—**तानि मनसा-विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संत्यज्य इत्यर्थः**—तीं मनानें म्ह० विवेकबुद्धीनें-कर्मादिकांमध्यें अकर्म पाहणें, या उपायानें पूर्णपणें टाकून-त्यांचा त्याग करून, असा याचा भावार्थ.—**सुखं आस्ते-तिष्ठति**—सुखानें राहतो. म्ह०—**त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजनः इति सुखं आस्ते इति उच्यते**—ज्यानें वाक्, मन व शरीर यांची हालचाल सोडली आहे, त्यामुळें जो आयासरहित व प्रसन्नचित्त झाला आहे, व ज्याचें आत्म्यावांचून बाकीचें सर्व बाह्य प्रयोजन निवृत्त झालें आहे, असा तो होतो त्यामुळें ' सुखं आस्ते ' सुखानें राहतो, अनायासानें राहतो, असें म्हटलें जातें.—**वशी-जितेंद्रियः इत्यर्थः**—तो वशी म्ह० जितेंद्रिय असा भावार्थ [जितेंद्रियत्वाबरोबर शरीराची स्वाधीनताहि घ्यावी. ज्यानें शरीर व इंद्रियें यांना आपल्या अधीन ठेविलें आहे तो वशी, असा याचा भावार्थ-]—**क्व कथं आस्ते इति**

आह—तो कोठें व कसा राहतो तें भगवान् सांगतात—**नवद्वारे पुरे-सप्तशीर्षण्यानि आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैः द्वारैः नवद्वारं पुरं उच्यते**—नऊ द्वारांनीं युक्त असलेल्या नगरामध्यें–दोन कान, दोन डोळे, दोन नाकपुड्या व एक वाक् अशीं सात मस्तकांतील आत्म्याच्या शब्दादि-विषयानुभवाचीं स्थानें आणि मूत्र व विष्ठा यांच्या त्यागासाठीं अधोमुख दोन द्वारें मिळून अशा नऊद्वारांनीं युक्त असलेलें जें पुर तें 'नवद्वारपुर' म्हटलें जातें.—**शरीरं पुरं इव पुरं**—हें शरीर जणुं काय पुरच आहे.—**आत्मैकस्वामिकं**—आत्मा हाच एक ज्याचा स्वामी आहे असें तें शरीरपुर आहे—**च तदर्थप्रयोजनैः इन्द्रिय-मनो-बुद्धि-विषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैः इव अधिष्ठितं**—आणि तें शरीररूपी पुर आत्म्याचा जो अनुभवरूप अर्थ तो संपादन करून देणें एवढेंच ज्यांचें प्रयोजन आहे अशा व अनेक प्रकारच्या सुखदुःखरूप फलाच्या विज्ञानाला उत्पन्न करणाऱ्या इंद्रिय, मन, बुद्धि व विषय याच पौरांकडून जणुं काय अधिष्ठित झालें आहे. (त्या शरीररूपी नवद्वारयुक्त नगरांत, त्या नगराचा स्वामी जो आत्मा त्याच्या उपभोगासाठीं, अनेक प्रकारचीं विज्ञानें उत्पन्न करणारीं इंद्रियें, मन, बुद्धि, व विषय हेच नागरिक जन राहतात.)—**तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते**—या नवद्वारयुक्त नगरांत देही–आत्मा सर्व कर्म टाकून राहतो. [देहाच्या जीवनाला देहाभिमान अत्यंत अवश्य असल्यामुळें तो देहाभिमानावभासानें जरी युक्त असतो तरी जसा एखादा प्रवासी दुसऱ्याच्या घरांत त्या गृहस्थाची कोणी पूजा केली किंवा तिरस्कार केला तरी त्यामुळें हर्षविषादयुक्त न होतां राहतो, तसा हा ज्ञानी देहांत त्याचा कोणीं सत्कार केला किंवा तिरस्कार केला तरी हर्षविषादयुक्त न होतां राहतो.]

किं विशेषणेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं विशेषणमिति । उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वो 'गेहे भूमावासने वाऽऽस' इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—किं विशेषणेन—पण येथें 'नवद्वारे पुरे' हें विशेषण कां योजिलें आहे? त्याचें प्रयोजन काय?—**हि सर्वः देही-संन्यासी असंन्यासी वा देहे एव आस्ते**—कारण सर्व देही, मग तो संन्यासी असो कीं, असंन्यासी असो देहांतच राहतो—**तत्र विशेषणं अनर्थकं इति**—देहांत राहणें हें ज्ञानी व अज्ञ या दोघांनाहि समान असल्यामुळें 'देहे आस्ते' हें विशेषण अनर्थक–व्यर्थ आहे, असा आक्षेप आला असतां—**उच्यते**—त्याचें समाधान सांगितलें जातें—**तु यः अज्ञः देही-देहेंद्रियसंघातमात्रात्मदर्शी सः सर्वः गेहे भूमौ आसने वा आसे इति मन्यते**—पण विद्वान् व अविद्वान् यांतील जो अज्ञ देही म्ह० देह व इंद्रियें

यांचा एकरूप संघात हाच आत्मा असें समजणारा तो सर्व–प्रत्येकजण 'मी घरांत,भूमीवर किंवा आसनावर आहें,' असें समजतो, (त्याचें तें समजणें खरें नव्हे आभासरूप आहे, असेंहि म्हणतां येत नाहीं.कारण–)—**देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः न हि संभवति**—देहच आत्मा असें पाहणाऱ्या अज्ञाला मी घरांत जसा, तसाच देहांत राहतों, असा प्रत्यय येणें कधीं शक्यच नाहीं;—**तु देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः देहे आसे इति प्रत्ययः उपपद्यते**—पण आत्मा देहादिसंघाताहून अगदीं व्यतिरिक्त–भिन्न–विलक्षण आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाला 'मी देहांत राहतों' असा प्रत्यय येणें शक्य आहे; [घरांत, आसनावर वगैरे देह राहतो, पण त्यामुळें 'मी राहतों' असा अज्ञाला भ्रम होतो. त्या भ्रमाची व्यावृत्ति करण्यासाठीं 'विद्वान् देहांत राहतो' हें विशेषण योग्यच आहे. कारण विवेकी पुरुषाला 'मी देहांत राहतों' असा भास होणें शक्य आहे. तथापि त्या विवेकी पुरुषाच्या ठिकाणीं शारीर, वाचिक व मानस कर्मांचा संभवच नसल्यामुळें त्यांचा त्याग करून त्याचें देहामध्यें अवस्थान कसें होणार ? उत्तर–]—**च अविद्यया परस्मिन् आत्मनि अध्यारोपितानां परकर्मणां विद्यया–विवेकज्ञानेन मनसा संन्यासः उपपद्यते**—आणि अविद्येनें देहादिकांहून अगदीं भिन्न असलेल्या परमात्म्यामध्यें अध्यारोपिलेल्या शरीरेंद्रियांच्या कर्मांचा विद्येच्या योगानें–विवेकज्ञानानें मनानें संन्यास संभवतो.

उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, 'अखंड, निर्विकार ब्रह्म मी आहें,' असें समजणाऱ्या विवेकी पुरुषाचें देहामध्यें अवस्थान होतें, तो देहांत राहतो, हें म्हणणें कसें शक्य आहे ? उत्तर–)—**उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं**—ज्याला विवेकज्ञान झालें आहे अशा सर्वकर्मसंन्याश्याचेंहि घरांत जसें,तसें देहांतच–नवद्वारयुक्तपुरांत अवस्थान संभवतें.—**प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः**—कारण ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा धर्माधर्मात्मक कर्मांतील उपभोग घेऊन अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मांमुळें देहादिसंस्कार अनुवृत्त होतो. त्यामुळें विवेकी संन्याश्याला 'या देहांतच मी राहतों,' असें विशेष विज्ञान होऊं शकतें. [अर्थात् अविद्वानाच्या समजुतीच्या अपेक्षेनें विशेषणाचा असंभव जरी असला तरी विद्वत्प्रत्ययाच्या अपेक्षेनें विशेषण व्यर्थ नाहीं, असा उपसंहार करितात–]—**'देहे एव आस्ते' इति विशेषणफलं अस्ति एव विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्**—त्यामुळें 'देहांतच राहतो' या विशेषणाचें फल आहेच. कारण विद्वान् व अविद्वान् यांच्या भिन्न प्रत्ययांच्या अपेक्षेनें तें योजिलें आहे. [देहांत मी राहतों, असा विद्वानाचा प्रत्यय व त्याच्या उलट अविद्वानाचा प्रत्यय असतो. याप्रमाणें विद्वान्

व अविद्वान् यांच्या प्रत्ययाचा भेद असल्यामुळें विद्वानाच्या प्रत्ययाला अनुलक्षून हें विशेषण सार्थच आहे, व्यर्थ नाहीं.]

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत् किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्तीति अत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि—'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इति । "ध्यायतीव लेलायतीव" इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, आरोपित कर्तृत्वादिकांचा जरी आत्म्याचे ठिकाणीं अभाव असला तरी स्वगतकर्तृत्वादिकांचें निवारण होणें शक्य नाहीं, अशी आशंका घेऊन तिचा परिहार करितात–)—**यद्यपि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि कार्यकरणकर्माणि संन्यस्य आस्ते इति उक्तं**—जरी अविद्येनें आत्म्यावर आरोपिलेलीं शरीरेंद्रियांचीं कर्में सोडून–त्यांचा संन्यास करून राहतो असें म्हटलें आहे—**तथापि तु आत्मसमवायि कर्तृत्वं च कारयितृत्वं स्यात्**—तथापि आत्म्याशीं नित्यसंबद्ध असें कर्तृत्व–कर्तेपण व कारयितृत्व–करवितेपण असेल,—**इति आशंक्य स्वयं न एव कुर्वन् न कार्यकरणानि कारयन्–क्रियासु प्रवर्तयन् (आस्ते इति) आह**—अशी आशंका घेऊन स्वतः न करणारा व शरीरेंद्रियांकडून न करविणारा म्ह० त्यांना कर्मांमध्यें प्रवृत्त न करणारा असा तो राहतो, असें भगवान् सांगतात. (आत्म्याला कर्तृत्व व कारयितृत्व नाहीं, याच गोष्टीचा विचार करितात–)—**यत् देहिनः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं तत् किं स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात् न भवति**—जें देही–आत्म्याचें कर्तृत्व व कारयितृत्व तें काय स्वात्मसंबद्ध असून संन्यास केल्यामुळें नाहींसें होतें—**यथा गच्छतः गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत्**—जशी जाणाऱ्या मनुष्याची गति 'गमन करणें' हा व्यापार सोडला असतां नाहींशी होते त्याप्रमाणें, आत्म्याचें कर्तृत्व व कारयितृत्व संन्यासानें नाहींसें होतें, —**किंवा स्वतः एव आत्मनः नास्ति**—कीं स्वभावतःच आत्म्याच्या ठिकाणीं तीं दोन्हीं नाहींत ?—**इति अत्र उच्यते**—अशी शंका आली असतां त्याचा निर्णय सांगतों—**आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं न आस्ति**—आत्म्याला स्वाभाविक कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व नाहीं.— **'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ' इति उक्तं हि**—' हा अविकार्य म्हटला जातो ' २-२५ 'आत्मा शरीरामध्यें जरी स्थित असला तरी कांहीं करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं.' अ. १३.३१ असें गीतेंतच म्हटलें आहे.—**' ध्यायतीव लेलायतीव ' इति च श्रुतेः**—तसेंच ' तो जणुं काय ध्यान करतो, जणुं काय हालचाल करतो–क्रिया क-

रतो ' अशी श्रुतिहि आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ. ४.३.७ पृ. ६६ पहा. अर्थात् आत्मा कूटस्थ नित्य आहे. त्याच्या ठिकाणीं विक्रिया नाहीं. सर्वविकार उपाधीचेच आहेत.]१३.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभुः—आत्मा—**लोकस्य**—लोकांचें—**कर्तृत्वं**—कर्तृत्व—तूं अमुक कर असें म्हणून—**न सृजति**—निर्मीत नाहीं.—**कर्माणि**—रथ, घट, मोठा वाडा इत्यादि कर्त्याला अतिशय इष्ट असलेले पदार्थ—**न (सृजति)**—उत्पन्न करीत नाहीं—**च**—आणि—**कर्मफलसंयोगं**—रथादि पदार्थ करणाऱ्या कर्त्याला त्यांच्या फलाशीं संयुक्त—**न (सृजति)**—करीत नाहीं—**तु**—तर—**स्वभावः**—अविद्यारूप माया-प्रकृति—**प्रवर्तते**—प्रवृत्त होते. १४

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—' न कर्तृत्वं० ' इति—आत्म्याला कर्तेपण व करवितेपण नाहीं असें जें वर म्हटलें आहे, त्याचाच अधिक विस्तार ' न कर्तृत्वं० ' या श्लोकानें करितात—**प्रभुः**

---

१ रहस्यकार या श्लोकांतील ' मनसा संन्यस्य ' या पदांचा अर्थ करतांना " मनानें (साक्षात् नव्हे) संन्यास करून " असा व ' आस्ते ' याचा " आनंदानें पडला राहतो" असा अर्थ करितात आणि टीपेंत " आत्मा हा अकर्ता असून सर्व खेळ प्रकृतीचा आहे हें तो जाणतो आणि त्यामुळें स्वस्थ किंवा उदासीन पडला राहतो. (१३-२०,१८-५९) " इतकेंच स्पष्टीकरण करितात. गीतेंत जो जो शब्द किंवा श्लोक ज्ञानोत्तर कर्मयोगाला गौणपणा आणणारा व ज्ञानाचें महत्त्व दाखविणारा आहे, त्याची त्याची रहस्यांत अशीच उपेक्षा केली आहे. याच श्लोकावरील आचार्यांचें सविस्तर व सोपपत्तिक भाष्य पहा व रहस्यांतील हें स्पष्टीकरण पहा, म्हणजे आम्हीं काय म्हणतों तें लक्षांत येईल. असो; " सर्व कर्मांचा मनानें (साक्षात् नव्हे) संन्यास करून " याचा अर्थ काय ? शरीर व इंद्रियें यांनीं कर्में करावयाचीं व मनानें टाकावयाचीं ही कल्पना ऐकायला चांगली आहे. पण ती प्रत्यक्ष कृतींत आणतां येणें मात्र शक्य नाहीं. असा अर्थ केल्यास कोणकोणते दोष येतात याचा विचार आचार्यांनीं सविस्तर गी.भा.पृ. ११३ केला आहे तो वाचकांनीं पुनः अवश्य पहावा. 'आत्मा आनंदानें स्वस्थ—उदासीन पडला राहतो, ' हा अर्थ कितपत ग्राह्य आहे, हें आचार्यांचें या श्लोकावरील भाष्य वाचल्यानेंच लक्षांत येण्यासारखें असल्यामुळें त्याची विशेष चर्चा करावयास नको.

–आत्मा लोकस्य कर्तृत्वं-स्वतः कुरु इति न सृजाति-उत्पादयति—प्रभु-आत्मा लोकाचें कर्तृत्व–' तूं स्वतः हें कर ' असें म्हणून उत्पन्न करीत नाहीं.—**कर्माणि–रथ-घट-प्रासादादीनि ईप्सिततमानि अपि न**—कर्में म्ह० कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेलीं रथ, घट, प्रासाद–मोठें गृह इत्यादि कर्मेंहि तो प्रभु उत्पन्न करीत नाहीं.—**न कर्मफलसंयोगं–रथादि कृतवतः तत्फलेन संयोगं अपि न**—कर्मफलसंयोगहि तो उत्पन्न करीत नाहीं म्ह० रथादि कर्में ज्यानें केलीं आहेत, त्याचा त्याच्या फलाशीं जो संयोग तोहि हा आत्मा उत्पन्न करीत नाहीं. [आत्मा देहादिकांचा स्वामी असल्यामुळें त्याला प्रभु असें म्हटलें आहे. तो कोणालाहि ' तूं हें कर्म कर ' अशी प्रेरणा करून त्याचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाहीं, म्ह० करविता –कर्त्याचा प्रयोजक होत नाहीं. व्याकरणांत कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेल्या पदार्थाला कर्म म्हणतात. येथें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाहीं, असें कर्त्याचें साहचर्य असल्यामुळें ' कर्माणि ' म्ह० रथ, घट, मोठा राजवाडा इत्यादि–कर्त्याला ईप्सिततम असलेले–पदार्थहि तो उत्पन्न करीत नाहीं. रथादि पदार्थ करणाराला त्याचें फल देऊन त्याच्याशीं संबद्ध करीत नाहीं. म्ह० आत्मा भोजयिता–फलभोग घेवविणाराहि नाहीं.]—**यदि देही स्वतः किंचित् अपि न करोति न कारयति च तर्हि कः कुर्वन् कारयन् च प्रवर्तते इति उच्यते**—जर देही–आत्मा स्वतः कांहींहि करीत नाहीं व करवीत नाहीं तर कोण बरें स्वतः करीत व दुसऱ्याकडून करवीत असतो, या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें-[आत्मा–देहस्वामी जर कांहीं करीत व करवीत नाहीं, तर दुसरा कोण तें करतो व करवितो, तें सांगतों-]—**स्वभावः तु**—पण स्वभाव हें सर्व करतो व करवितो. (तर मग भगवान् चार्वाकासारखे स्वभाववादी आहेत, असें म्हणाल म्हणून–)—**स्वः भावः–स्वभावः–अविद्यालक्षणा प्रकृतिः माया प्रवर्तते**—आपला जो भाव तो स्वभाव म्ह० अविद्यारूप प्रकृति–माया प्रवृत्त होते. [अविद्यानांवाची माया म्हणजेच येथील स्वभाव होय. ती माया–परमेश्वराची अचिंत्य शक्ति सर्व करते व करविते. ती सांख्यांच्या प्रधानाहून अगदीं विलक्षण आहे, असें पुढें सातव्या अध्यायांत भगवान्]—**' दैवी ह्येषा (गुणमयी) ' इत्यादिना वक्ष्यमाणा**—' दैवी ह्येषा० ' या वचनानें सांगतील. १४.

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

---

१ रहस्यकार १४ व्या श्लोकांतील ' कर्माणि ' याचा ' कर्में ' असा सरळ अर्थ करितात. पण कर्तृत्व व कर्मफलसंयोग यांच्या साहचर्यामुळें येथील कर्में म्ह० व्यापार नव्हे तर व्याकरणांत ' कर्तुरीप्सिततमं कर्म ' पा. सू. अ. १ पा. ४ सू. ४९ या सूत्रानें सांगितलेलें कर्मच विवक्षित आहे.

अन्वयार्थ—विभुः—सर्वव्यापी आत्मा—**कस्यचित्**—कोणाचें—**पापं**—पाप—**न आदत्ते**—स्वतः घेत नाहीं—**च**—आणि—**सुकृतं**—कोणाचें पुण्यहि—**न एव (आदत्ते)**—घेत नाहींच—**ज्ञानं**—विवेकाविज्ञानाला—**अज्ञानेन**—अज्ञानानें—**आवृतं**—आच्छादित केलें आहे,—**तेन**—त्यामुळें—**जन्तवः**—जीव—**मुह्यन्ति**—मोहित होतात. १५

परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः। किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥१५॥

भाष्यार्थ—तु परमार्थतः—पण परमार्थदृष्ट्या पाहिल्यास म्ह० वस्तुतः—**विभुः कस्यचित्-भक्तस्य अपि पापं न आदत्ते-न च गृह्णाति**—तो विभु कोणा भक्ताचेंहि पाप घेत नाहीं.—**भक्तैः प्रयुक्तं सुकृतं च न एव आदत्ते**—भक्तांनीं अर्पण केलेलें पुण्यहि तो घेत नाहींच—**तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं किमर्थं प्रयुज्यते इति आह**—तर मग भक्तांकडून पूजादिरूप व याग, दान, होम वगैरे पुण्याचरण कशासाठीं अर्पण केलें जातें, तें भगवान् सांगतात—**अज्ञानेन ज्ञानं-विवेकविज्ञानं आवृतं तेन अविवेकिनः संसारिणः जन्तवः मुह्यन्ति**—अज्ञानानें ज्ञानाला म्ह० विवेकविज्ञानाला आच्छादित केलें आहे. त्यामुळें अविवेकी संसारी जीव मोहित होतात—**करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि इति एवं मोहं गच्छन्ति**—मी करतों, करवितों, भोग घेतों, घेववितों, अशाप्रकारें मोहाला प्राप्त होतात.
[वरील श्लोकांत आत्म्याचें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, ऐश्वर्य अविद्याकृत आहे हें सांगितलें. आतां ज्यानें सर्व व्यापार ईश्वरसमर्पण केले आहेत व जो ईश्वरपरायण झाला आहे त्याचें पुण्य किंवा पाप त्याच्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं भगवान् घेतो. " हा भक्त मत्परायण झाला आहे, माझ्या प्रीत्यर्थ कर्म करीत आहे. यास्तव त्याचें सर्व पाप घालवून मला त्याच्यावर अनुग्रह केला पाहिजे," असा प्रत्यय तरी ईश्वराच्या ठिकाणीं उद्भवणें शक्य आहे, अशी शंका घेऊन या श्लोकांत वस्तुतः तसा प्रत्ययहि त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. कारण तो विभु अविक्रिय आहे, असें भगवान् या श्लोकांत सांगत आहेत. तर मग भक्त ईश्वरानुग्रहास योग्य आहेत व ईश्वर अनुग्रह करणारा आहे, ही लोकप्रसिद्धि रूढ कशी झाली ? अज्ञानानें ज्ञान झांकलें असल्यामुळें तसा भ्रम होतो.] १५

---

१ रहस्यकार ' या दोन श्लोकांतील तत्त्व मूळचें सांख्यशास्त्रांतलें असून ' इत्यादि टीपेंत म्हणतात, पण तें खोटें आहे. कारण येथें सांख्यदर्शनकारांचा ' प्रकृति ' हा शब्द नसून ' स्वभाव ' असा शब्द आहे, व त्याचें स्पष्टीकरण ' अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ' अशा शब्दांनीं केलें आहे. त्यावरून स्वभाव म्ह० अविद्यालक्षण माया, हें उघड होतें. शिवाय गीता सांख्यदर्शनापेक्षां उपनिषदांना अधिक अनुसरणार हें उघड आहे. शिवाय या श्लोकांतील ' प्रभु ' व ' विभु ' हे शब्दहि सांख्यांच्या प्रतिशरीरीं भिन्न असलेल्या पुरुषाला लागू होत नाहींत.

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**येषां**—ज्यांचें—**तत् आत्मनः अज्ञानं**—तें आत्म्याविषयींचें अज्ञान आत्म्याच्या—**ज्ञानेन**—ज्ञानानें—**नाशितं**—नष्ट केलें आहे—**तेषां**—त्यांचें—**तत्**—तें—**ज्ञानं**—ज्ञान—**आदित्यवत्**—सूर्याप्रमाणें—**परं**—परमात्म्याला—**प्रकाशयति**—प्रकाशित करतें. १६

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम्॥१६॥

भाष्यार्थ—ज्ञानेन इति—पण सर्वांचेंच ज्ञान अनादि अज्ञानानें जरी आच्छादित झालेलें असलें, तरी ज्ञानानें त्याचा नाश होऊन संसारनिवृत्ति संभवते असें 'ज्ञानेन०' या श्लोकानें सांगतात.—**तु येन अज्ञानेन आवृताः जन्तवः मुह्यन्ति**—पण ज्या अज्ञानानें आच्छादित झालेले प्राणी मोहित होतात,—**तत् आत्मनःअज्ञानं येषां जन्तूनां ज्ञानेन-आत्मविषयेण-विवेकविज्ञानेन नाशितं भवति**—तें आत्म्याचें अज्ञान, ज्या प्राण्यांचें, ज्ञानानें म्ह० आत्म्याविषयींच्या विवेकविज्ञानानें नाश पावलें आहे—**तेषां ज्ञानं तत् परं परमार्थतत्त्वं सर्वं ज्ञेयं वस्तु प्रकाशयति**—त्यांचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला-संपूर्ण ज्ञेय वस्तूला प्रकाशित करतें—**आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत्**—म्ह० ज्याप्रमाणें सूर्य सर्व रूपवर्गाला प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला प्रकाशित करतें. १६

---

१ रहस्यकार म्हणतात—" पण कर्मयोगी कर्तृत्वाकर्तृत्वाचा हा भेद जाणणारा असल्यामुळें तो कर्मे करूनहि अलिप्तच रहातो, असें आतां सांगतात—पण ज्याच्या स्वतःचें हें अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालें त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान परमार्थ तत्त्व प्रकाशित करून देतें. १६ ..." येथें कर्मयोग्याचा कांहीं संबंध नाहीं. १३ व्या श्लोकापासूनच ज्ञाननिष्ठेच्या प्रतिपादनास सुरुवात झाली आहे, त्यामुळें येथें कर्मयोग्याला मध्येंच ओढून आणणें योग्य दिसत नाहीं. येथें मुळांत ' येषाम्, तेषाम् ' असा सामान्य सर्वनामांचा उल्लेख आहे. त्यावरून ' कर्मयोगी ' हा विशेष अर्थ घेण्यास कांहींच कारण दिसत नाहीं. तो कर्मे करूनहि अलिप्तच रहातो, याचा तर पुढील दोन श्लोकांत कोठें पत्ताच नाहीं. " ज्यांच्या स्वतःचें हें अज्ञान " हा ' येषाम् आत्मनः तदज्ञानं ' या शब्दांचा सरळ अर्थ जरी असला तरी त्याचा भावार्थ कांहींच लक्षांत येत नाहीं. ' ज्यांच्या स्वतःचें हें अज्ञान, ' म्हणजे काय ? ' ज्यांचा स्वतः ' तो कोण ? ' त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान ' हे शब्दहि असेच भानगडीचे आहेत ' प्रकाशयति ' याचा अर्थ ' प्रकाशित करून देतें ' असा करितात; पण तो बरोबर नाहीं.

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तद्बुद्धयः—परमार्थ तत्त्वामध्येंच ज्यांची बुद्धि आहे.—**तदात्मानः**—जे तद्रूप झालेले आहेत,—**तन्निष्ठाः**—त्यांतच ज्यांची निष्ठा आहे—**तत्परायणाः**—तें तत्त्व हीच ज्यांची परागति आहे, ते—**ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः (सन्तः)**—ज्ञानानें ज्यांचें पाप पार नाहींसें झालें आहे असे होत्साते—**अपुनरावृत्तिं**—पुनर्जन्मराहित्यास-मोक्षास—**गच्छन्ति**—प्राप्त होतात. १७.

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः॥१७॥

भाष्यार्थ—(विद्वान् व विविदिषु-जिज्ञासु यांच्यासाठीं ज्ञानपरिपाकाचीं अंतरंग साधनें सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् ‘तद्बुद्धयः०’इत्यादि श्लोकानें म्हणतात-)—**यत् परं ज्ञानं प्रकाशितम्-तस्मिन् गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्धयः**—प्रकाशित झालेलें जें परम ज्ञान, त्या परमार्थ तत्त्वामध्यें ज्यांची बुद्धि प्रवृत्त झाली आहे, तें तद्बुद्धि होत. (ज्ञानानें प्रकाशित केलेलें जें परमार्थतत्त्व तें ज्ञानरूपच असल्यामुळें येथें ‘ यत्परं ज्ञानं ’ असें म्हटलें आहे. ज्यांची साक्षात्काररूपबुद्धि बाह्य विषयांना सोडून वारंवार अनुष्ठिलेल्या श्रवण-मनन-निदिध्यासनांनीं प्रवृत्त झालेली असते, ते तद्बुद्धि होत.)—**तदात्मानः-तत् एव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः**—तेंच परब्रह्म ज्यांचा आत्मा आहे ते ‘तदात्मे’ होत. (जीव जाणणारा व ब्रह्म ज्ञेय वस्तु हा कल्पित भेद आहे, वास्तविक नव्हे, हें सुचविण्यासाठीं तें परब्रह्मच ज्यांचा आत्मा आहे असें येथें म्हटलें आहे.)—**तन्निष्ठाः-निष्ठा-अभिनिवेशः-तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणि एव अवस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः**—निष्ठा म्ह० अभिनिवेश, तत्परता, सर्व कर्में सोडून ब्रह्मामध्येंच ‘मीच तें’ अशा रूपानें जे अवस्थित होतात ते तन्निष्ठ होत. (देहादिकांविषयींचा आत्माभिमान-मीच ब्रह्म असा अभिनिवेश जे धरतात तेच ब्रह्मनिष्ठ होत.)—**च तत्परायणाः-तत् एव परं अयनं परा गतिः येषां भवति ते तत्परायणाः-केवल-आत्मरतयः इत्यर्थः**—आणि तत्परायण म्ह० तेंच परब्रह्म ज्यांचें परम अयन म्ह० परागति आहे ते तत्परायण होत. केवल आत्मरति म्ह० आम्यामध्येंच सतत आसक्त असलेले असा याचा भावार्थ.—**येषां आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते एवंविधाः अपुनरावृत्तिं-अपुनर्देह-संबंधं गच्छन्ति**—ज्यांचें आत्म्याविषयींचें अज्ञान ज्ञानानें नाहींसें झालें आहे, अशा

प्रकारचे ते ज्ञानी अपुनरावृत्तीला म्ह० अपुनर्देहसंबंधाला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतात. —**ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः-यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः-नाशितः कल्मषः-पापादिसंसारकारणदोषः येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः-यतयः इत्यर्थः**—वर सांगितलेल्या ज्ञानानें ज्यांचा कल्मष म्ह० संसाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहींसा झालेला आहे ते ज्ञाननिर्धूतकल्मष होत. अर्थात् ज्ञानानें पावन झालेले यति-संन्यासी असा याचा भावार्थ. (ज्ञानानें ज्यांचें आत्मविषयक अज्ञान नाहींसें झालें आहे व त्या ज्ञानानेंच संसाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहींसा झाला आहे, ते ज्ञानी संन्यासी मुक्त होतात.) १७.

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे—विद्या व विनय यांनीं संपन्न असलेल्या ब्राह्मणाचे ठिकाणीं—**गवि**—गायींमध्यें किंवा बैलामध्यें—**हस्तिनि**—हत्तीमध्यें—**शुनि**—कुत्र्यामध्यें—**च श्वपाके**—व चांडालामध्यें—**पण्डिताः**—ब्रह्मज्ञानी-ब्रह्मनिष्ठ—**समदर्शिनः**—समब्रह्म पाहणारे असतात. १८.

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनय उपशमस्ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—येषां आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते पंडिताः तत्त्वं कथं पश्यन्ति इति उच्यते—ज्यांचें आत्म्याविषयींचें अज्ञान ज्ञानानें नाहींसें केलें आहे,ते पंडित तत्त्व कसें पाहतात तें ' विद्याविनय०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**विद्याविनयसंपन्ने-विद्या च विनयः च विद्याविनयौ विनयः-उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्नः**—विद्या-वेदार्थविज्ञान व विनय म्ह०उपशम -निरहंकारत्व—नम्रपणा, त्या विद्या-विनयांनीं जो संपन्न असलेला तो विद्याविनयसंपन्न होय.—**विद्वान् च विनीतः यः ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे**—विद्वान् व अतिशय नम्र असा जो ब्राह्मण त्या ब्राह्मणामध्यें,—**गवि हस्तिनि शुनि च एव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः**—गायींमध्यें किंवा बैलामध्यें,हत्तीमध्यें व कुत्र्यामध्यें आणि तसेंच चांडालामध्यें पंडित सम-ब्रह्मदर्शी असतात.—**विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति सात्त्विके ब्राह्मणे**—विद्या व विनय यांनीं संपन्न असलेल्या उत्तमसंस्कारवान् सात्त्विक

ब्राह्मणामध्यें,—**मध्यमायां च राजस्यां अत्यन्तं एव संस्कारहीनायां गवि**—व मध्यम राजसी अत्यंत संस्कारशून्य गायीमध्यें—**च केवलतामसे हस्त्यादौ**—आणि केवल तामस अशा हत्तीं, कुत्रें, चांडाळ इत्यादिकांमध्यें—**सत्त्वादि-गुणैः च तज्जैः संस्कारैः, तथा राजसैः तथा तामसैः च संस्कारैः अत्यन्तं एव अस्पृष्टं समं एकं अविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः**—सत्त्वादि गुणांनीं व सत्त्वगुणापासून झालेल्या संस्कारांनीं त्याचप्रमाणें राजस संस्कारांनीं व तामस संस्कारांनीं अत्यंत अस्पृष्ट–सत्त्वादि गुणांचा व त्यांच्या संस्कारांचा ज्याला मुळींच स्पर्शहि झालेला नाहीं–असें सम, एक व अविक्रिय ब्रह्म पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते पंडित समदर्शी होत. [ब्राह्मणादि सर्वांमध्यें एक निर्विकार सम ब्रह्म पाहणें हें पांडित्य होय.] १८.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

अन्वयार्थ—येषां मनः—ज्यांचें अन्तःकरण—**साम्ये**—सर्व भूतांतील साम्यामध्यें—**स्थितं**—स्थित असतें—**तैः**—त्यांनीं—**इह एव**—या शरीरांत असतांनाच-जिवंतपणींच—**सर्गः**—जन्म—**जितः**—जिंकला आहे—**हि**—कारण—**ब्रह्म**—अ-

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात–" याप्रमाणें ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें त्या कर्मयोग्याच्या–(संन्याश्याच्या नव्हे) ब्रह्मभूत किंवा जीवन्मुक्त अवस्थेचें आतां अधिक वर्णन करितात. " पण ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें तो संन्यासी जरी नव्हे तरी कर्मयोगी कसा ? कर्मयोगी जीवन्मुक्त किंवा ब्रह्मभूत अवस्थेंत असतो, हा अपूर्व शोध आहे. एखादा जीवन्मुक्त कांहीं कारणानें गृहस्थच राहिल्यास तो गृहस्थाश्रमाचींच कर्में करीत राहील, यांत संशय नाहीं. पण त्या कर्मानुष्ठानाला कर्मयोग म्हणतां येणार नाहीं. मी कर्ता व हें माझें कर्तव्य, मला तें अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा भावनेनें केलें जाणारें जें श्रौत-स्मार्त कर्म तोच कर्मयोग होय. अर्थात् पुढील वर्णन कर्मयोग्याचें नव्हे. ज्ञानी ब्रह्मनिष्ठाचेंच आहे. रहस्यकार या १८ व्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात–" जे पंडित ह्म० ज्ञानी झाले त्यांची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय, हत्ती तसेंच कुत्रा आणि चांडाल या सर्वांच्या ठायीं समान असत्ये " हा अर्थ सयुक्तिक नाहीं. कारण जे ज्ञानी झाले, त्यांची दृष्टि ब्राह्मणादिकांत समान असते, असें जर म्हटलें तर ज्ञानी पुरुषाला उत्तम, मध्यम, हीन पदार्थांची पारख नसते, तो उत्तम ब्राह्मणाला व हीन कुत्रें किंवा चांडाल यांना एकसारखेंच लेखितो, असें म्हटल्यासारखें होतें. पण ज्ञानी तसें करीत नाहीं. तर उत्तम, मध्यम व हीन पदार्थांत सम ब्रह्म पाहतो. त्यांच्या शरीररूप उपाधि व सात्त्विकादि स्वभाव यांकडे दृष्टि देत नाहीं, तर सर्व भूतांमध्यें सम असलेल्या ब्रह्माकडे दृष्टि ठेवितो. प्रत्येक पदार्थाचें नाम व रूप यांची उपेक्षा करून त्यांतील तत्त्व पाहण्याचा त्यांचा स्वभावच बनून जातो, असें येथें विवक्षित आहे, व हाच अर्थ सयुक्तिक होय. पुढील श्लोकावरूनहि समदर्शी म्ह० ब्रह्मदर्शी हाच अर्थ सिद्ध होतो. ही दृष्टि कर्मयोग्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं.

क्षर आत्मतत्त्व—**निर्दोषं**—सर्वदोषशून्य व—**समं**—सर्वत्र सम आहे—**तस्मात्**—म्हणून—**ते**—ते सर्व—**ब्रह्मणि**—ब्रह्मामध्यें—**स्थिताः**—स्थित असतात. १९.

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः। कथम्—इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते तथाऽपि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य, वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात्॥

भाष्यार्थ—(सात्त्विक, राजस व तामस प्राण्यांमध्यें समत्वदर्शन अयोग्य आहे अशी शंका–)—**ननु ते दोषवन्तः अभोज्यान्नाः**—अहोपण, ब्राह्मणापासून चांडालापर्यंत सर्वांमध्यें समदृष्टि ठेवणारे ते मोठे दोषी आहेत, त्यांचें अन्न खाणें योग्य नाहीं, (ते भ्रष्ट आहेत याविषयीं प्रमाण–)—**'समासमाभ्यां विषम-समे पूजातः' इति स्मृतेः**—अध्ययनादिकांनीं एकसारखे असलेल्या–समान योग्यतेच्या लोकांची वस्त्रालंकारादिकांनीं विषम पूजा करणारा व अध्ययनादि गुणांनीं समान नसलेल्या म्ह० न्यूनाधिक योग्यतेच्या पुरुषांची पूजा समान करणारा यजमान दोषी होतो. तो त्यामुळें धन व धर्म या दोन्हींपासून भ्रंश पावतो, अशी स्मृति याविषयीं प्रमाण आहे. (या शंकेचें समाधान पुढील श्लोकानें करितात–)—**ते दोषवन्तः न**—ते समदर्शी पंडित दोषी होत नाहींत.—**कथं**—ते कसे ?—**इह एव-जीवद्भिः एव तैः समदर्शिभिः पंडितैः सर्गः-जन्म जितः-वशीकृतः**—येथेंच म्ह० जिवंत असणाऱ्याच त्या समदर्शी पंडितांनीं सर्ग म्ह० पुढील जन्म जिंकला आहे. त्यांनीं जीवंतपणींच पुढील जन्म आपल्या वश करून घेतला आहे. (त्यांनीं म्ह० कोणीं ?)—**येषां मनः-अन्तःकरणं साम्ये-सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं-निश्चलीभूतं**—ज्यांचें मन म्ह० अन्तःकरण साम्यांत म्ह० सर्वभूतांतील ब्रह्मामध्यें–समभावांत स्थित–म्ह० निश्चल झालें आहे, त्यांनीं पुढील जन्म येथेंच जिंकला आहे.—**निर्दोषं-यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते**—यद्यपि दोषांनीं युक्त असलेल्या चांडालादिकांमध्यें मूढांकडून त्यांच्या दोषांनीं ब्रह्महि दोषयुक्त आहे, असें पाहिलें जातें.—**तथापि तद्दोषैः अस्पृष्टं इति निर्दोषं-दोषवर्जितं**—तरी तें ब्रह्म त्यांच्या दोषांनीं अस्पृष्ट आहे, त्यांच्या दोषांशीं ब्रह्माचा मुळींच संसर्ग होत नाहीं, म्हणून तें निर्दोष म्ह० दोषरहित आहे,—**हि-यस्मात्**—ज्याअर्थीं तें निर्दोष आहे, त्याअर्थीं त्यांत स्थित असलेल्या पंडितांनीं जन्म जिंकला आहे.—**चैतन्यस्य निर्गुणत्वात् स्वगुणभेदभिन्नं अपि न**—चैतन्य निर्गुण असल्यामुळें तें स्वगुणांच्या भेदांनींहि भिन्न नाहीं—**च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं**

वक्ष्यति—आणि भगवान् इच्छादिकांना क्षेत्रधर्मत्व आहे म्ह० इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असें पुढें तेराव्या अध्यायांत (श्लो. ६) सांगतील.—**च अनादित्वात् निर्गुणत्वात् इति**—तसेंच अनादि असल्यामुळें, निर्गुण असल्यामुळें हा परमात्मा अव्यय आहे, असेंहि त्याच अध्यायांत (१३.३१) सांगतील. (अहोपण, गुणदोषांमुळें आत्म्याचा भेद जरी न झाला, तरी अन्त्य विशेषांमुळें आत्म्याचा भेद सिद्ध होईल, अन्त्य विशेष म्ह० प्रत्येक कार्याला इतरांपासून पृथक् करणारा एक विशेष धर्म. या शंकेचें समाधान–)—**आत्मनः भेदकाः अन्त्याः विशेषाः अपि न सन्ति**—आत्म्यामध्यें भेद उत्पन्न करणारे अन्त्य विशेषहि नाहींत.—**प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः**—प्रत्येक शरीरांत ते विशेष आहेत, याविषयीं कांहीं प्रमाण संभवत नाहीं. (कारण प्रत्येक शरीरांत आत्मा भिन्न आहे, असें सिद्ध झाल्यावर त्याचें निमित्त या रूपानें विशेषांचें अस्तित्व मानावें लागणार व विशेषांचें अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर आत्म्याचा भेद सिद्ध होणार, मिळून अन्योन्याश्रय दोष येतो.)—**अतः ब्रह्म समं एकं च**—म्हणून ब्रह्म सम व एक आहे. (ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळें एक आहे व जीवांमध्यें भेद पाडणारा कोणी विशेष हेतु नसल्यामुळें त्यांचें ऐक्य आहे, असें सांगितलें आहे. अर्थात् ब्रह्म व जीव यांचें लक्षण एक असल्यामुळें त्यांचें वास्तविक ऐक्य मानावें, असें सांगतात–)—**तस्मात् ते ब्रह्मणि एव स्थिताः**—म्हणून ते समदर्शी पंडित ब्रह्मामध्येंच स्थित आहेत. (आणि याप्रमाणें जीवब्रह्मांचें एकत्व सिद्ध झालें असतां ब्रह्माप्रमाणें जीवहि निर्दोष आहेत, असें सिद्ध होतें, हें सांगतात–)—**तस्मात् दोषगंधमात्रं अपि तान् न स्पृशति**—त्यामुळें दोषांचा नुस्ता लेशहि त्यांना स्पर्श करीत नाहीं. (‘ तस्मात् ’ त्यामुळें त्यांतील ‘ तत्- ’शब्दाचा अर्थच स्पष्ट करितात–) —**देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात्**—कारण त्यांच्या ठिकाणीं देहादिसंघातालाच आत्मा समजणें, या अभिमानाचा अभाव असतो. [शरीरेंद्रियसमूहच मी असा अभिमान त्या समदर्शी पंडितांमध्यें नसतो. त्यामुळें त्यांना दोषाचा गंधहि लागत नाहीं. असो; ज्यांचें अन्तःकरण सर्वभूतांतील समभावामध्यें–ब्रह्मामध्यें निश्चल झालेलें असतें त्यांनीं या वर्तमान देहांत जिवंत असतांनाच पुढील जन्म जिंकलेला असतो. चांडालादिकांतील ब्रह्म त्यांच्या दोषांनीं दूषित झालेलें आहे, असें अज्ञ समजतात. पण वस्तुतः ब्रह्म निर्दोष व सम आहे. तें सम असल्यामुळेंच एक आहे. कारण चैतन्य निर्गुण आहे. त्यामुळें स्वगुणांच्या भेदामुळेंहि त्याच्यामध्यें भेद उद्भवत नाहीं. इच्छा,द्वेष, सुख, दुःख इत्यादि हे सर्व क्षेत्राचे धर्म आहेत. त्यामुळें प्रत्येक प्राण्याच्या इच्छा, सुख,दुःख इत्यादि भिन्न भिन्न असल्यामुळें प्रतिशरीरांत आत्मा भिन्न आहे, असें ठरत नाहीं. आत्म्याचा भेद मानण्यास दुसरेंहि कांहीं विशेष कारण दिसत नाहीं. यास्तव सर्वत्र समब्रह्म पाहणारे पंडित ब्रह्मामध्येंच स्थित असतात. त्यामुळें त्यांनीं ब्राह्मण व चांडाल यांमध्यें समदृष्टि जरी ठेवली, तरी त्यांना पूर्वोक्त सूत्रांत म्हटल्याप्रमाणें दोष लागत नाहीं. कारण ‘देहादिसंघातच मी’ असा त्यांच्या ठिकाणीं अभिमान नसतो.]

देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं "समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः" इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्षडङ्गविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मिविषयं च समासमाभ्यामित्यादि,इदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(असें जर आहे तर वरील गौतमसूत्र कोणासाठीं आहे ? उत्तर-)—**'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति तत् सूत्रं तु देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं** 'समासमाभ्यां०' इत्यादि तें सूत्र तर–देहादिसंघातच आत्मा आहे, देहच मी–असा अभिमान धरणाऱ्या लोकांविषयीं आहे. (याविषयीं सूचक काय ? उत्तर-)—**पूजाविषयत्वविशेषणात्**—कारण त्या सूत्रांत 'पूजातः' असें पूजेविषयींचें विशेषण आहे. [सर्व चतुर्वेदवेत्ते असतांना त्यांची पूजा–सत्कार सारखा केला नाहीं, न्यूनाधिक केला किंवा कांहीं चतुर्वेदवेत्ते आहेत, कांहीं षडंगज्ञ आहेत व कांहीं ब्रह्मवेत्ते आहेत; पण त्या सर्वांची पूजा एकसारखीच केली, त्यामुळें त्यांतील कित्येकांच्या मनांत क्रोधादि विकार उत्पन्न झाला, तर कर्ता दोषी होतो. यावरूनच प्रस्तुत सूत्र अनात्मज्ञांना उद्देशून आहे, हें उघड होतें. याविषयीं अनुभवाचीहि अनुकूलता दाखवितात-]—**पूजादानादौ ब्रह्मवित्-षडंगवित्-चतुर्वेदविद् इति गुणविशेषसंबंधः कारणं दृश्यते हि**—पूजा, दान इत्यादिकांमध्यें ब्रह्मविद्, षडंगवित्, चतुर्वेदविद् असा विशेषगुणांचा संबंधच कारण आहे, असें स्पष्ट दिसतें. [पूजा, दान इत्यादि प्रसंगीं उत्तम, मध्यम किंवा हीन प्रतीची पूजा वगैरे करण्याचें कारण न्यूनाधिक गुण हेंच आहे.]—**तु ब्रह्म सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितं**—पण ब्रह्म सर्व गुण-दोषसंबंधरहित आहे.—**इति अतः ब्रह्मणि ते स्थिताः इति युक्तम्**—त्यामुळें ब्रह्मामध्यें ते स्थित आहेत, हें म्हणणें युक्तच आहे. [देहच मी असा अभिमान असलेल्या लोकांच्या ठिकाणींच गुणदोषांचा संबंध संभवतो. त्यामुळें तशा लोकांसाठीं वरील सूत्र आहे. 'ब्रह्मच मी' असें मानणाऱ्या विद्वानांचे ठिकाणीं गुण-दोषांचा संभव नाहीं. त्यामुळें आत्मज्ञासाठीं तें सूत्र नाहीं. याविषयींच आणखीं एक कारण सांगतात.–]—**'समासमाभ्यां०' इत्यादि सूत्रं कर्मिविषयं**—'समासमाभ्यां०' हें सूत्र कर्मठाला उद्देशून आहे. कर्मी गृहस्थ त्याचा विषय आहे. [कारण सत्कार व असत्कार यांचा त्या अवस्थेंतच संभव असतो. अहोपण, जेथें समत्वदर्शन तेथेंच हें सूत्र प्रवृत्त झालें आहे. त्यांत कर्मी किंवा अकर्मी हा विभाग केलेला नाहीं. उत्तर–]—**तु 'सर्वकर्माणि मनसा०' इत्यारभ्य आ–अध्यायपरिसमाप्तेः–इदं सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं**—पण 'सर्वकर्माणि०' येथून आरंभ करून हा सबंध अध्याय पुरा होईतों हें समत्वदर्शन सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या आत्मज्ञाविषयीं प्रस्तुत आहे. [सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या विद्वानाला उद्देशून हें समत्वदर्शन

सांगितलें आहे. त्यामुळें निरहंकार विद्वानाचे ठिकाणीं वरील सूत्राला अवकाशच मिळत नाहीं, असा याचा भावार्थ.] १९.

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात–"याप्रमाणें ज्यांचें मन साम्यावस्थेंत स्थिर झालें, ते तेथल्यातेथेंच म्हणजे मरणाची वाट न पहातां मृत्युलोक जिंकतात, कारण ब्रह्म हें निर्दोष व सम आहे, म्हणून साम्यबुद्धीचे हे पुरुष नेहमीं ब्रह्माच्याठायीं स्थित म्हणजे येथल्या येथेंच ब्रह्मभूत झालेले असतात" यांत 'साम्ये' म्ह० साम्यावस्थेंत असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहीं. वरील श्लोकाच्या अर्थाकडे दृष्टि दिली असतां येथील साम्य म्ह० ब्रह्मभावच आहे असें सहज लक्षांत येतें.'इहैव तैः जितस्सर्गः' याचा अर्थ ते तेथल्यातेथेंच म्ह० मरणाची वाट न पाहतां मृत्युलोक जिंकतात,हा फारच सरळ अर्थ आहे म्हणावयाचा! मृत्युलोक जिंकणें हा मोक्ष आहे,कीं पुनर्जन्म जिंकणें हा मोक्ष आहे? शिवाय तो जिंकण्याला मरणाची वाट पहावी लागते कीं काय,यापेक्षां 'ज्यांचें मन ब्रह्मभावामध्यें स्थित झालें, ते जिवंत असतांनाच पुढील जन्माचें बीज जाळून टाकतात म्ह०पुनर्जन्माला जिंकतात,' हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक नव्हे का! तसेंच 'ब्रह्म जरी निर्दोष व सम असलें तरी साम्यबुद्धीचे पुरुष त्यामध्यें स्थित कसे होणार ?' कारण साम्यबुद्धि निराळी व समब्रह्म निराळें. यास्तव 'ब्रह्म निर्दोष व सम आहे व ह्या पूर्वोक्त समदर्शी पंडितांचें मन सर्व भूतांमध्यें असलेल्या समत्वामध्यें स्थित असतें ह्मणून ते ब्रह्मांतच स्थित आहेत' असें म्हणणेंच सर्वथा युक्त आहे. या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार पुनः म्हणतात—" आत्मस्वरूपी परमेश्वर अकर्ता व सर्व खेळ प्रकृतीचा हें ज्यानें ओळखिलें तो ब्रह्मसंस्थ झाला, " पण एवढें ओळखिल्यानेंच ' ब्रह्मसंस्थ ' होतां येतें असें आम्हांस वाटत नाहीं. कारण ' ब्रह्मसंस्थ ' म्हणजेच जीवन्मुक्त किंवा स्थितप्रज्ञ होणें आहे, आणि जीवन्मुक्ति किंवा स्थितप्रज्ञता हीच ज्ञाननिष्ठा आहे. यास्तव 'आत्मा अकर्ता व प्रकृति सर्व करणारी इतकें ओळखिल्यानेंच' ती अवस्था प्राप्त होणें शक्य नाहीं. छान्दोग्यांत 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' (छां० भाष्यार्थ, पृ. १४३.) असें जें म्हटलें आहे, तें कर्मयोग्यासाठीं नसून संन्याश्यासाठीं आहे. कारण यज्ञ, दान व अध्ययन म्हणजे गृहस्थाश्रम हा पहिला स्कंध, ब्रह्मचर्य हा दुसरा स्कंध व नैष्ठिक ब्रह्मचर्य हा तिसरा स्कंध, असे तीन धर्मस्कंध सांगून ' सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ' म्ह० या सर्वांना पुण्यलोकप्राप्ति होते, असें म्हटलें व वरील वचनानें–म्ह० ब्रह्मसंस्थ ब्रह्मनिष्ठ मोक्षाला प्राप्त होतो, या वचनानें चवथ्या आश्रमाचेंच मोक्ष हें फल सांगितलें आहे. त्यामुळें रहस्यकारांनीं याच श्लोकावरील टीपेंत " छान्दोग्योपनिषदांतील वाक्याचा शंकराचार्यांनीं संन्यासपर अर्थ लावला आहे, पण मूळ उपनिषदांतील पूर्वापर संभव पाहिला तर ब्रह्मसंस्थ झाल्यावरहि तीन आश्रमांचीं कर्मे करणाराला उद्देशूनच हें वाक्य असण्याचा अधिक संभव आहे, असें दिसून येईल. ".इत्यादि जें म्हटलें आहे, तें सर्वथा अयोग्य आहे. कारण तीन आश्रमांनीं पुण्यलोकप्राप्ति हें फल मिळतें,असें सांगून त्याहून भिन्न असलेल्या ब्रह्मसंस्थाला मोक्ष हें अगदीं भिन्न फल सांगितलें आहे. त्यामुळें ब्रह्मसंस्थ चतुर्थाश्रमी आहे, ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते, व आचार्यांनीं हीच गोष्ट छान्दोग्यभाष्यांत सविस्तर प्रतिपादिली आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ. १४३-५९पहा).

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—**प्रियं**—इष्ट वस्तूला किंवा परिस्थितीला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न प्रहृष्येत्**—अतिशय हृष्ट होऊं नये—**च**—आणि तसेंच—**अप्रियं**—अनिष्ट वस्तूला किंवा अवस्थेला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न उद्विजेत्**—उद्विग्न होऊं नये. —**स्थिरबुद्धिः**—ज्याची बुद्धि स्थिर असते, ब्रह्म निर्दोष व सम आहे, याविषयीं ज्याला संशय नसतो—**असंमूढः**—त्यामुळें ज्याला संमोह होत नाहीं, असा पूर्वोक्त —**ब्रह्मवित्**—ब्रह्मवेत्ता—**ब्रह्मणि**—ब्रह्मामध्यें—**स्थितः**—अवस्थित असतो.

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानालाहि इष्टप्राप्ति झाली असतां हर्ष होणें व अनिष्टप्राप्ति झाली असतां विषाद वाटणें साहजिक आहे. तेव्हां निर्दोष ब्रह्मामध्यें त्याला कसें अवस्थित होतां येईल ? उत्तर-)—**यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्**—ज्याअर्थी निर्दोष व सम ब्रह्म आत्मा आहे त्याअर्थी—**प्रियं इष्टं प्राप्य-लब्ध्वा न प्रहृष्येत्-न प्रहर्षं कुर्यात्**—प्रिय म्ह० इष्ट प्राप्त झालें असतां-इष्टवस्तूचा लाभ झाल्यास प्रहृष्ट होऊं नये, अत्यंत हर्ष मानूं नये—**च अप्रियं-अनिष्टं प्राप्य एव लब्ध्वा न उद्विजेत**—आणि अप्रिय म्ह० अनिष्ट प्राप्त झालें असतां-अनिष्ट वस्तूचा लाभ झाल्यास उद्विग्न होऊं नये. [अहोपण, प्रियप्राप्ति हें हर्षाचें व अप्रियप्राप्ति हें विषादाचें निमित्त प्रसिद्ध आहे. तेव्हां प्रियाप्रियप्राप्ति जरी झाली तरी हर्षोद्वेग करूं नये, असें कसें म्हणतां येईल ? उत्तर-]—**देहमात्र-आत्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादस्थाने**—देहच आत्मा असें मानणाऱ्या अज्ञानी लोकांनाच प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति हर्ष व विषाद देऊं शकते, [प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति देहात्माभिमानी अज्ञांच्याच हर्षविषादाला कारण होते.]—**न केवलात्मदर्शिनः**—प्रियाप्रियप्राप्ति केवल आत्म्याला पाहणाऱ्या-आत्मा निरुपाधिक व निर्विशेष आहे असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या हर्षविषादाचें निमित्त होत नाहीं.—**तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात्**—कारण अद्वितीय आत्मदर्शनशील पुरुषाला अनात्मरूप प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्तिच होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या निमित्तानें विद्वानाला हर्ष-शोक होत नाहींत. (विद्वानाच्या ठिकाणीं हर्षविषादांची संभावनाच नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-)—**किं च**—शिवाय—**सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा इति स्थिरा-निर्विचिकित्सा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः**—सर्व भूतांमध्यें एक सम निर्दोष आत्मा

आहे, अशी ज्याची स्थिर म्ह० निःसंशय बुद्धि आहे तो स्थिरबुद्धि—**च असंमूढः -संमोहवर्जितः स्यात्**—व असंमूढ म्ह० संमोहरहित-विवेकी व्हावें.—**यथोक्त-ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्-सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थः**—निर्दोष व समब्रह्मच मी, असा ज्याला दृढ प्रत्यय आला आहे, असा ब्रह्मविद् त्या ब्रह्मामध्येंच स्थित असलेला-कर्मे न करणारा-सर्वकर्मसंन्यासी होय, असा याचा भावार्थ. [सर्वकर्मसंन्यास करून ब्रह्मनिष्ठ झालेल्या ब्रह्मवेत्त्यानें इष्टप्राप्ति झाली असतां हर्ष मानूं नये, अनिष्टप्राप्ति झाल्यास विषाद मानूं नये. आत्मा एक, सम, निर्दोष आहे अशी आपली बुद्धि दृढ करून विवेकसंपन्न व्हावें. तोच ब्रह्मनिष्ठ-सर्व कर्म-संन्यासी होय.] २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—बाह्यस्पर्शेषु—शब्दादि बाह्यविषयांमध्यें—**असक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण सक्त-आसक्त झालेलें नसतें, तो—**आत्मनि**—प्रत्यगात्म्यामध्यें—**यत्**—जें—**सुखं**—स्वरूपभूत सुख असतें—**तत्**—तें—**विन्दति**—अनुभवितो—**सः**—तो—**ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ब्रह्मामध्यें जो योग म्ह० चित्ताची स्थिरता-चित्तसमाधान, त्यानें ज्याचें चित्त युक्त आहे असा तो—**अक्षय्यं सुखं**—क्षय न पावणारें-नित्य सुख—**अश्नुते**—अनुभवितो. २१.

किं च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥२१॥

भाष्यार्थ—किं च ब्रह्मणि स्थितः—शिवाय ब्रह्मामध्यें स्थित झालेला ब्रह्मविद् वर सांगितलेल्या प्रकारानें केवल हर्षविषादरहित होतो एवढेंच नव्हे तर—**बाह्यस्पर्शेषु-बाह्याः च ते स्पर्शाः च बाह्यस्पर्शाः**—बाह्य स्पर्शांमध्यें-बाह्य असे जे स्पर्श ते बाह्यस्पर्श—**स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयः विषयाः तेषु बाह्यस्पर्शेषु**—स्पर्श करितात म्हणून स्पर्श-शब्दादिक विषय, त्या बाह्य स्पर्शांमध्यें—**असक्तः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं असक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण आसक्त झालेलें नसतें तो हा असक्तात्मा—**विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्**—विषयाविषयीं प्रीतिरहित होत्साता—**विन्दति-लभते**—आत्मसुखाला प्राप्त होतो—**आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति इति एतत्**—आत्म्यामध्यें जें सुख असतें त्याला प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ. त्याला आत्मसुख होतें. [विषयासक्ति हेंच आत्मस्वरूपसुखाचें आवरण आहे. त्यामुळें विषयासक्तिरूप आवरण जसें जसें दूर होऊं लागतें-

बाह्य विषयासक्ति जशी जशी कमी होत जाते, तसें तसें आत्मस्वरूपसुख अभिव्यक्त होऊं लागतें. असक्तात्मा केवल शमामुळेंच सुखानुभव घेतो असें नाहीं तर ब्रह्मसमाधी-च्यायोगानें ज्याचें अन्तःकरण समाहित–शांत झालें आहे, तो अनन्त सुखाचा अनुभव घेतो, असें सांगतात–]—**सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा–ब्रह्मणि योगः–समाधिः ब्रह्म-योगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः–समाहितः**—ब्रह्मामध्यें जो योग म्ह० समाधि तो ब्रह्मयोग, त्या ब्रह्मयोगानें युक्त म्ह० समाहित म्हणजे—**तस्मिन् व्यापृतः आत्मा–अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण ब्रह्मयोगामध्यें गढून गेलें आहे तो ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—**अक्षयं सुखं अश्नुते–व्याप्नोति**—अक्षय सुखाला व्यापितो. अक्षय सुखानुभव घेतो.—**तस्मात् आत्मनि अक्षयसुखार्थी क्षणिकायाः बाह्यविषयप्रीतेः इंद्रियाणि निवर्तयेत् इत्यर्थः**—म्हणून आत्म्यां-तील अक्षय सुखाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें क्षणिक बाह्य विषयप्रीतीपासून इंद्रि-यांना निवृत्त करावें, असा भावार्थ. [ज्याचें अन्तःकरण ब्रह्मसमाधींत निमग्न होईल त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. यास्तव अनन्त आत्मसुखाची इच्छा करणाऱ्या साध-कानें मोठ्या प्रयत्नानें इंद्रियांना विषयविमुख करावें]. २१.[1]

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**ये**—जे—**संस्पर्शजाः**—इंद्रियें व विषय यांच्या संबंधापासून होणारे—**भोगाः**—भोग–सुखानुभव—**ते**—ते सर्व—**दुःखयोनयः एव**—दुःखाचीं बीजेंच आहेत. तसेंच ते—**आद्यन्तवन्तः**—उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त

---

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात–" बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांशीं होणाऱ्या संयोगांत म्हणजे विषयोपभोगांत ज्याचें मन आसक्त नाहीं, त्यालाच आत्म्यामध्यें जें काय सुख आहे तें मिळतें." पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण ' बाह्य स्पर्श ' या शब्दाचा अर्थ बाह्य विषय असा आहे. [गी. भा. पृ. ७३ वरील टीप पहा.] बाह्य पदार्थांचें इंद्रियांशीं होणारे संयोग म्हणजे विषयोपभोग कसे ? इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगापासून होणारा जो सुखदुःखानुभव तोच भोग होय, नुसता संयोग हा भोग नव्हे. तसेंच 'बाह्यस्पर्शेषु' याचा ' बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांशीं होणाऱ्या संयोगांत ' हा अर्थ अशुद्ध आहे. कारण ' बाह्य ' हें विशेषण आहे व ' स्पर्श ' हें विशेष्य आहे, त्यामुळें ' बाह्यस्पर्शांत ' म्हणजे ' शब्दादि बाह्य विषयांत ' हा आचार्यांनीं केलेला अर्थच योग्य आहे. 'आत्मनि यत्सुखं ' याच्या अर्थांत ' आत्म्यामध्यें जें काय सुख आहे ' असें म्हटलें आहे, पण त्यांतील ' काय ' या शब्दाचें स्वारस्य लक्षांत येत नाहीं. ' त्यालाच' येथें 'च'कार उगीच कशाला जोडला आहे कोण जाणे. ' ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ' याचा अर्थ ' ब्रह्माशीं मिळून युक्त झालेला ' असा केला आहे. पण ' ब्रह्मयोग ' म्हणजे ' ब्रह्माशीं मिळून ' व ' युक्तात्मा ' म्हणजे 'युक्त झालेला' हा अर्थ बरोबर आहे, असें कोणीहि संस्कृतज्ञ म्हणणार नाहीं.

आहेत.—**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**बुधः**—पंडित-तत्त्वज्ञ—**तेषु**—त्या विषयांमध्यें **न रमते**—रममाण होत नाहीं. २२.

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु भोगेषु रमते बुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—इतः च निवर्तयेत्—याहि कारणानें इंद्रियांना विषयांपासून निवृत्त करावें, असें 'ये हि०' या श्लोकानें सांगतात—**हि-यस्मात् ये संस्पर्शजाः-विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यः जाताः भोगाः-भुक्तयः**—कारण जे संस्पर्शांपासून झालेले-विषय व इंद्रियें यांच्या संस्पर्शांपासून झालेले भोग-सुखानुभव—**ते अविद्याकृतत्वात् दुःखयोनयः एव**—ते अविद्याकृत असल्यामुळें दुःखाचीं कारणेंच आहेत. —**आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तानि एव हि दृश्यन्ते**—आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक दुःखें भोगांच्या निमित्तानेंच होतात, विषयोपभोग हेंच त्यांचें निमित्त आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. [अहोपण, ऐहिक भोग जरी दुःखाचें निमित्त असले, तरी पारलौकिक भोग दुःखनिमित्तें नसतील. कारण तेहि दुःखाला कारण होतात, असा अनुभव येत नाहीं ? उत्तर-]—**यथा इह लोके तथा परलोके अपि इति एवशब्दात् गम्यते**—ज्याप्रमाणें इहलोकीं विषयेंद्रियसंयोगापासून होणारे भोग दुःखयोनि-दुःखाचें कारण आहेत, त्याचप्रमाणें परलोकांतील विषयोपभोगहि दुःखयोनि आहेत, असें 'दुःखयोनयः एव-' येथील एवशब्दावरून कळतें. (याप्रमाणें पूर्वार्धाचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात-)—**संसारे सुखस्य गन्धमात्रं अपि न अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकायाः इंद्रियाणि निवर्तयेत्**—संसारांत सुखाचा नुस्ता गंधहि नाहीं, असें जाणून विषयरूपी मृगजलापासून इंद्रियांना निवृत्त करावें. [विषयांपासून इंद्रियांना निवृत्त करावें, याविषयीं आणखी एक कारण उत्तरार्धानें सांगतात-]—**केवलं दुःखयोनयः एव न, च आद्यन्तवन्तः**—भोग नुस्तीं दुःखाचीं निमित्तें आहेत, इतकेंच नव्हे तर आद्यन्तवन्त आहेत.—**विषयेंद्रियसंयोगः भोगानां आदिः**—विषय व इंद्रियें यांचा संयोग हाच भोगांचा आदि आहे—**च तद्वियोगः एव अन्तः**—आणि त्यांचा वियोग हाच अंत आहे. **अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थः**—म्हणून आद्यन्तवन्त म्ह० अनित्य, कारण ते मध्यक्षणामध्यें मात्र अनुभवास येतात. [भोग क्षणभंगुर असल्यामुळें मिथ्या-उपेक्षेला पात्र आहेत. ते क्षणिक मनोवृत्तींनेंच व्यक्त होत अस-

त्यामुळें क्षणभंगुर आहेत. त्यांविषयींची मनोवृत्ति लय पावली कीं, विषयभोगहि लोपला. मनोवृत्ति क्षणिक आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे.]—**कौन्तेय**—हे अर्जुना—**बुधः** –**विवेकी–अवगतपरमार्थतत्त्वः तेषु भोगेषु न रमते**—ज्याला परमार्थतत्त्व कळलें आहे, असा विवेकी त्या भोगांमध्यें रममाण होत नाहीं. [विवेकी भोगांची उपेक्षा करितात, असें दिसतें. त्यावरूनहि त्यांचें आभासत्व व्यक्त होतें. अहोपण, कित्येकांची भोगांमध्येंहि अभिरुचि दिसते, म्हणून म्हणाल तर सांगतों–]—**अत्यन्तमूढानां एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां**—अत्यंत मूढांचीच विषयांमध्यें आसक्ति दिसते. जशी पशुप्रभृति इतर मूढ जीवांची विषय-रति दिसते, [तशीच मूढ मनुष्यांची विषयासक्ति अनुभवास येते, पण विवेकी तसे विषयासक्त होत नाहींत.]२२

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**इह एव**—जिवंतपणींच—**प्राक् शरीरविमोक्षणात्**—शरीराचा नाश होईपर्यंत—**कामक्रोधोद्भवं वेगं**—काम व क्रोध यांपासून उत्पन्न होणारा वेग—**सोढुं**—सहन करण्यास—**शक्नोति**—समर्थ होतो—**सः**—तो—**युक्तः**—योगी व—**सः**—तो—**सुखी**—सुखी—**नरः**—पुरुष आहे. २३.

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्—शक्नोत्युत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्हि स इति । यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः। काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धिस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः, रोमा-

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ “ बाह्यपदार्थांच्या संयोगामुळेंच उत्पन्न होणारे जे भोग त्यांस आदि व अंत असल्यामुळें ते दुःखाचेंच कारण होत. त्यांचे ठायीं शहाणा पुरुष रत होत नाहीं ” असा करितात. पण ‘संस्पर्शजाः’ म्हणजे ‘बाह्य पदार्थांच्या संयोगामुळेंच उत्पन्न होणारे भोग’ हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगापासूनच भोग उत्पन्न होतात, तसेंच, “ आदि व अंत असल्यामुळें ते दुःखाचेंच कारण होत, ” हेंहि म्हणणें विशेष चांगलें नाहीं. भोग स्वभावतःच दुःखाचें कारण आहेत, व आद्यंतवत्त्व हा त्यांतील दुसरा मोठा दोष आहे. म्हणून आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणेंच त्याचा अर्थ करणें अधिक सयुक्तिक आहे. ‘ बुधः ’ ह्या० नुसता लौकिक शहाणा नव्हे, तर बुधशब्दानें येथें ज्ञानी विवेकीच घेतला पाहिजे. कारण पुष्कळ लौकिक शहाणे विषयांसाठीं दीन झालेले दिसतात. या श्लोकाच्या अर्थासंबंधानें आम्हीं पूर्वीं बराच विचार केलेला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं.

ञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौ-ष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकाचें तात्पर्य-)—**च अयं दोषः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवार्यः च**—आणि हा दोष श्रेयोमार्गाचा प्रतिपक्षी व सर्व अनर्थांचें निमित्त आहे, त्यामुळें अतिशय कष्टकर व ज्याचें निवारण करतां येत नाहीं असा आहे—**इति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यं इति भगवान् आह**—म्हणून त्याच्या परिहारासाठीं अतिशय यत्न करावा असें भगवान् सांगतात—**शक्नोति-उत्सहते**—शकतो-समर्थ होतो—**इह एव-जीवन् एव**—येथेंच-जीवनदशेंत-जिवंत असतांनाच—**यः सोढुं-प्रसहितुं**—जो सहन करण्यास—**प्राक्-पूर्वं शरीरविमोक्षणात्-आमरणात्**—शरीराचा पात होण्यापूर्वीं-मरेपर्यंत—**मरणसीमाकरणं जीवतः हि कामक्रोधोद्भवः वेगः अवश्यं भावी**—येथें मरेपर्यंत अशी मरणाची सीमा करण्याचें कारण जिवंत असलेल्या मनुष्याला काम व क्रोध यांच्यापासून होणारा वेग अवश्य होतो, हें आहे.—**हि सः अनन्तनिमित्तवान् इति**—कारण त्याचीं निमित्तें अनन्त आहेत. यास्तव—**यावत् मरणं तावत् न विश्रम्भणीयः इत्यर्थः**—जोंवर मरण येई तोंवर त्याचा विश्वास धरूं नये, असा याचा भावार्थ. [जो जिवंतपणीं कामक्रोधांचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ होतो तो युक्त वगैरे आहे. मरेपर्यंत अशी मरणाची सीमा करण्याचें कारण काय ? कामक्रोधांचीं निमित्तें अनेक आहेत. त्यामुळें जिवंत असलेल्या मनुष्याला ते अवश्य होतात, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणून मरेपर्यंत त्याचा विश्वास धरू नये, हें सुचविण्यासाठीं 'मरेपर्यंत' असें म्हटलें आहे.]—**कामः-इंद्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या गार्धिः-तृष्णा सः कामः**—इंद्रियांशीं संनिकर्ष पावलेल्या म्ह० इंद्रियांशीं संयुक्त झालेल्या इष्ट विषयांविषयीं जी तृष्णा-गार्धि तो काम. ज्याचा अनुभव घेतला आहे व जो सुखाचा हेतु-सुखनिमित्त आहे, असा निश्चय झाला आहे, तो इष्ट विषय इंद्रियांसमोर आला असतां, त्याच्याविषयीं-त्याचें नांव वर्णन वगैरे ऐकलें असतां, किंवा त्याचें स्मरण झालें असतां, तो आपल्याला प्राप्त व्हावा अशा स्वरूपाचा जो मनोविकार उत्पन्न होतो तो काम होय. त्यालाच गार्धि किंवा तृष्णा म्हणतात.—**च क्रोधः आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु वा स्मर्यमाणेषु यः द्वेषः सः क्रोधः**—आणि क्रोध म्ह० आपल्या प्रतिकूल-दुःखाला कारण होणारे जे विषय ते समोर दिसले असतां, त्यांविषयीं ऐकलें असतां किंवा त्यांचें स्मरण झालें असतां, त्यांविषयीं जो द्वेष उत्पन्न होतो तो क्रोध होय.—**तौ कामक्रोधौ उद्भवः यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः**—ते कामक्रोध ज्या वेगाचें उत्पत्तिस्थान आहेत तो कामक्रोधोद्भव वेग होय.—**रोमाञ्चन-हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गः अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवः वेगः**—अंगावर रोमांच उठणें, नेत्र, वदन

प्रफुल्लित होणें इत्यादि ज्याचीं चिह्नें आहेत असा हा अन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भव वेग आहे. (कामोद्भव म्ह० कामापासून उद्भवलेला)—**गात्रप्रकंप-प्रस्वेद-संदष्टौष्ठ-पुट-रक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवः वेगः**—तसाच, शरीर अतिशय कांपूं लागणें, घाम सुटणें, ओष्ठपुट चांवणें, नेत्र लाल होणें, इत्यादि ज्याचीं चिह्नें आहेत, तो क्रोधोद्भव वेग होय.—**तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सोढुं–प्रसहितुं–उत्सहते–प्रसहते**–त्या कामक्रोधोद्भव वेगाला जो सहन करण्यास समर्थ होतो—**सः युक्तः–योगी सुखी च इह लोके नरः**—तो योगी, सुखी व या लोकीं नर–पुरुष होय. [काम व क्रोध यांपासून उत्पन्न होणारा वेग जो मरेपर्यंत सहन करूं शकतो, तोच योगी व या लोकीं खरा सुखी पुरुष होय. अर्थात् कर्मयोग्यामध्यें कामक्रोधोद्भव वेग मरेपर्यंत सहन करण्याचें सामर्थ्य संभवत नसल्यामुळें हें ज्ञानयोग्याचेंच वर्णन आहे.] २३.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**अंतःसुखः**—अन्तरात्म्यामध्येंच ज्याचें सुख आहे, असा व—**अन्तरारामः**—आत्म्यामध्येंच ज्याचा आराम–आक्रीडा–करमणूक आहे—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**यः**—जो—**अन्तर्ज्योतिः एव**—आत्मा हीच ज्याची ज्योति–प्रकाश आहे—**सः**—तो—**योगी**—आत्मनिष्ठ—**ब्रह्मभूतः सन्**—ब्रह्मरूप होऊन—**ब्रह्मनिर्वाणं**—ब्रह्मामध्यें निर्वाणास–मोक्षास—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. २४.

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

---

१ रहस्यकार " युक्त कोणास म्हणावें याची व्याख्याहि यांतच आली आहे" असें म्हणतात. पण हि युक्ताची व्याख्या नसून 'कामक्रोधांच्या वेगाला सहन करणारा पुरुष युक्त व सुखी होय," असें म्हणून नुसती स्तुति केली आहे. कारण तसें जर न मानलें तर 'सुखी कोणास म्हणावें' याचीहि व्याख्या यांत दिली आहे असें म्हणावें लागेल. ते पुनः म्हणतात, " सुखदुःखांचा त्याग न करतां समबुद्धीनें तीं सोसणें हेंच युक्तपणाचें खरें लक्षण होय." तर मग सुखदुःखांचा त्याग मनुष्याला स्वेच्छेनें करतां येतो म्हणावयाचा ! तथापि तो न करतां युक्तानें सुखदुःखें सोसलीं पाहिजेत, असें यावरून सिद्ध होतें, पण हें म्हणणें कोणत्या तर्कशास्त्राप्रमाणें उपपन्न होत असेल तें असो. वेदान्तशास्त्राप्रमाणें तरी प्राण्याला सुखदुःखाचा त्याग करतां येत नाहीं, म्हणून तर " साधकानें त्यांना सहन करावें, दुःख झालें असतां उद्विग्न होऊं नये, सुख झालें असतां अधिक सुखाची स्पृहा करूं नये" असें गीतेंतच वारंवार सांगितलें आहे. शिवाय सुखदुःखांचा त्याग न करण्यांत युक्ताचा कोणता पुरुषार्थ सिद्ध होणार कोण जाणे ! पण असे अनुपपन्न उल्लेख गीतारहस्यांत कितीतरी आहेत !!

भाष्यार्थ—(केवल आत्म्यामध्येंच अत्यंत रत होणें हें ज्ञानाचें अगदीं अंतरंग साधन आहे, असें दाखविणारे भगवान् आणखी विशेषणें देऊन ब्रह्मवेत्त्याचेंच वर्णन करितात–)—**च कथंभूतः ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति आह**—आणि कशा प्रकारचा ब्रह्मामध्यें स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माला प्राप्त होतो, तें भगवान् 'योऽन्तःसुखः०' या श्लोकानें सांगतात—**यः अन्तःसुखः–अन्तरात्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः**—जो अन्तःसुख असतो म्ह० अन्तरात्म्यामध्यें ज्याचें सुख असतें तो अन्तःसुख होय. (म्ह० ज्याला बाह्य विषयांनीं सुख होत नाहीं तर आंतल्या आंत अन्तःकरण स्थिर केल्यामुळें आत्मस्वरूपभूत सुख होतें तो अन्तःसुख.)—**तथा अन्तर् एव आत्मनि आरामः–आक्रीडा यस्य सः अन्तरारामः**—त्याचप्रमाणें आंतच म्ह० आत्म्यामध्यें ज्याचा आराम म्ह० आक्रीडा चालते तो अन्तराराम होय.—**तथा एव अन्तर् आत्मा एव ज्योतिः–प्रकाशः यस्य सः अन्तर्ज्योतिः एव**—त्याचप्रमाणें अन्तर् म्ह० आत्माच ज्याची ज्योति म्ह० प्रकाश आहे तो अन्तर्ज्योतिच होय. [सुखासाठीं बाह्य विषयांची अपेक्षा न करणें, हेंच अन्तःसुखत्व आहे. करमणूक, क्रीडा यांसाठीं बाह्य स्त्री, मित्र इत्यादिकांची अपेक्षा नसणें, त्यांवांचून आंतल्याआंत क्रीडेचें फल प्राप्त होणें हें अन्तरारामत्व आहे. इंद्रियादिकांपासून होणाऱ्या विषयप्रकाशाची अपेक्षा नसणें, विषयज्ञानराहित्य हेंच अन्तर्ज्योतिष्ट्व आहे. अशा विशेषणांनीं संपन्न असलेला, समाहित पुरुष जिवंत असतांनाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो. तो ब्रह्मामध्यें परिपूर्ण शांतीला प्राप्त होतो. ती स्थिति सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप असते. तिच्यामध्यें निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव होतो, असें उत्तरार्धांत सांगतात–] —**यः ईदृशः सः योगी ब्रह्मनिर्वाणं–ब्रह्मणि निर्वृतिं–मोक्षं इह–जीवन् एव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति–प्राप्नोति**—जो अशाप्रकारचा असतो तो योगी ब्रह्मनिर्वाणास म्ह० ब्रह्मांतील शांतीस–मोक्षास या वर्तमान शरीरांत–जिवंत असतांनाच ब्रह्मभूत होऊन प्राप्त होतो, [त्याला जीवन्मुक्ति मिळते. हीं सर्व विशेषणें बाह्य सर्व व्यापार सोडून आत्मनिष्ठ झालेल्या संन्याश्यालाच लागू होणारीं आहेत. कर्मयोगी असा अन्तःसुख वगैरे असणें शक्य[1] नाहीं.] २४.

---

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात–"याप्रमाणें (बाह्य सुखदुःखांची अपेक्षा न ठेवतां) जो अन्तःसुखी म्ह० अंतःकरणांतच सुखी झाला" पण 'बाह्य दुःखाची अपेक्षा न ठेवतां,' हें येथें कशाला म्हटलें आहे? कोणी बाह्य दुःखाची अपेक्षा ठेवतो कीं काय ? आम्हांला तर दुःखाची अपेक्षा कोणीच ठेवीत नाहीं, असें वाटतें. 'अन्तःकरणांतच सुखी झाला ' या म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे? बाकीचे प्राणी अन्तःकरणाच्या बाहेर सुखी होतात वाटतें ! सुख हा अन्तःकरणाचा धर्म आहे. म्हणूनच आचार्यांनीं 'अन्तरात्म्यामध्यें ज्याचें सुख असतें,' असें म्हटलें आहे. तो शब्दादि विषयांपासून होणाऱ्या सुखाची अपेक्षा मुळींच करीत नाहीं तर अन्तरात्म्याच्या स्वरूपभूत सुखाचा अनुभव घेतो, असा याचा आशय आहे. वेदान्तशास्त्रावर ग्रंथ लिहितांना हवे तसे शब्द लिहून भागत नसतें. प्रत्येक शब्द विचारपू-

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—क्षीणकल्मषाः—ज्यांचे पापादि दोष क्षीण झाले आहेत—**छिन्नद्वैधाः**—ज्यांचे सर्व संशय तुटले आहेत—**यतात्मानः**—ज्यांनीं इंद्रियांचें नियमन केलें आहे व जे—**सर्वभूतहिते रताः**—सर्व प्राण्यांच्या हितामध्यें रत आहेत, असे—**ऋषयः**—ज्ञानी-तत्त्ववेत्ते-संन्याशी—**ब्रह्मनिर्वाणं**—ब्रह्मामध्यें निर्वाण—**लभन्ते**—पावतात. २५

किं च-लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाच्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मुक्तीला कारण होणारें जें ज्ञान त्याचें आणखीं एक साधन 'लभन्ते०' या श्लोकानें सांगतात-)—**किं च**—तसेंच—**ब्रह्मनिर्वाणं-मोक्षं लभन्ते**—ब्रह्मनिर्वाणास म्ह० मोक्षास प्राप्त होतात. (कोण ? उत्तर-)—**ऋषयः-सम्यग्दर्शिनः-संन्यासिनः**—ऋषी म्ह० आत्मयाथात्म्यदर्शी-आत्म्याचें खरें स्वरूप जाणणारे संन्यासी (ते ऋषी कसे ? उत्तर-)—**क्षीणकल्मषाः-क्षीणपापादिदोषाः**—ज्यांचें कल्मष म्ह० पापादि दोष क्षीण झाले आहेत असे ऋषी मोक्षाला प्राप्त होतात. [यज्ञादि नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें पापादिरूप कल्मष-मल क्षीण होतो. त्यानंतर वारंवार श्रवण, मनन करून सतत निदिध्यासन केल्यानें सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार होतो. त्यामुळें अनायासानें मुक्तीचा लाभ होतो. ज्ञानप्राप्तीचा आणखीं उपाय सांगतात-]—**छिन्नद्वैधाः-छिन्नसंशयाः**—ज्याचें द्वैध म्ह० संशय तुटले आहेत,—**यतात्मानः-सं-**

र्वक व सोपपत्तिकच लिहावा लागतो. पण गीतारहस्यांत पदोपदीं शास्त्रीयस्खलन आढळतें. असो; 'स योगी०' या उत्तरार्धाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—"तो (कर्म-) योगी ब्रह्मरूप होऊन त्यालाच निर्वाण म्ह० ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो" येथील योगीशब्दाचा कर्मयोगी हा अर्थ प्रकरणाला धरून नाहीं. येथील योगी म्ह० ज्ञाननिष्ठच होय. 'ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष ' ही भाषा फारच उत्तम-नमुनेदार आहे !

१ रहस्यांत 'छिन्नद्वैधाः' याचा अर्थ "ज्यांची द्वंद्वबुद्धि सुटली म्ह० सर्व ठिकाणीं एकच परमेश्वर आहे हें ज्यांनीं जाणलें" असा केला आहे. पण द्वैध म्ह० द्वंद्वबुद्धि नव्हे. 'द्वैधी भवति मे मनः' असें शाकुंतल नाटकांत दुष्यन्त म्हणतो. पण त्याचा अर्थ माझें मन द्वंद्वबुद्धियुक्त होतें असा कोणी करीत नाहींत. तर 'संशयित होतें,हें करूं की तें करूं, याचा निश्चय होत नाहीं,' असाच करितात. संशय नेहमीं उभयकोटिक असतो. म्हणून त्याला द्वैध म्हणतात. अर्थात् 'छिन्नद्वैधाः' म्ह० ज्यांचे संशय तुटले आहेत, हाच अर्थ बरोबर आहे. तसेंच 'द्वंद्वबुद्धि सुटली म्ह० सर्व ठिकाणीं एकच परमेश्वर आहे, हें तत्त्व जाणलें' हें स्पष्टीकरणहि बरो-

यतेंद्रियाः—ज्यांनीं इंद्रियांचें नियमन केलें आहे—**सर्वभूतहिते रताः-सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः-अहिंसकाः इत्यर्थः**—सर्व भूतांच्या हितांत रत असलेले, सर्व प्राण्यांच्या आनुकूल्यांत निमग्न झालेले म्ह० कोणाचीहि हिंसा न करणारे असा भावार्थ. [श्रवणादिकांच्या योगानें संशयाचें निरसन करणें, शरीरेंद्रियांचें नियमन करणें, व दयालु होऊन कोणत्याहि प्राण्याला पीडा न देणें, हीं सुद्धां आत्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें आहेत. तीं सुद्धां कर्मयोग्याचे ठिकाणीं पूर्णपणें संभवत नाहींत.] २५.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कामक्रोधवियुक्तानां—काम व क्रोध यांनीं रहित असलेल्या **यतचेतसां**—चित्ताचें संयमन केलेल्या—**विदितात्मनां**—आत्म्याला साक्षात् जाणलेल्या—**यतीनां**—संन्याश्यांचा—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्ष—**अभितः**—जिवंतपणीं व मेल्यावरही—**वर्तते**—असतो. २६.

किं च—कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(२३ व्या श्लोकांत कामक्रोधांचा वेग सहन करावा, असें सांगितलें. आतां कामक्रोधच त्याज्य आहेत, असें सांगतात-)—**किंच**—आणि शिवाय—**कामक्रोधवियुक्तानां-कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां-संन्यासिनां**—काम व क्रोध-ते कामक्रोध, त्या दोन्ही दोषांनीं वियुक्त-विरहित असलेले जे यती त्या संन्याश्यांचें—**यतचेतसां-संयतान्तःकरणानां**—ज्यांचें अन्तः-

---

वर नाहीं. कारण द्वंद्व म्ह० शीतोष्ण-सुखदुःख-जयापजय इत्यादि परस्पर विरोधी पदार्थ, त्यांविषयींची बुद्धि सुटणें म्ह० परमेश्वर एक आहे वगैरे कळणें कसें ? याचा व त्याचा संबंध काय ? 'सर्वभूतहिते रताः' याचा 'जे आत्मसंयमनानें सर्वभूतांचें हित करण्यांत रत झाले' असा अर्थ केला आहे. पण यांत आत्मसंयमनानें हें उगीच पदरचें पद कशाला पाहिजे ? शिवाय सर्वभूतांचें हित करण्यांत रत होणें म्ह० काय ? हित करण्याची तऱ्हा कोणती ? कोणत्या उपायानें सर्वांचें हित तो करतो व कर्मयोगी गृहस्थाला तें शक्य आहे का ? 'लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं' याचा 'त्यांना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळत असतो' असा अर्थ केला आहे. तो मुळाला धरून नाहीं. 'ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते' याचा सरळ अर्थ- ऋषी ब्रह्मनिर्वाणास म्ह०मोक्षास प्राप्त होतात' असा आहे. तो सुबोध असून वाक्यहि वेडेंवांकडें होत नाहीं. पण तसा अर्थ न करितां 'ब्रह्म निर्वाणरूप मोक्ष' व 'मिळत असतो' असें उगीच म्हटलें आहे. 'मिळतो' असें सरळ न म्हणतां 'मिळत असतो' असें म्हणण्यांत रहस्यकारांचा कोणता आशय आहे तें तेच जाणोत.

करण संयत–उत्तम प्रकारें नियमित आहे, अशा यतचित्त संन्याश्यांचें—**ब्रह्मनिर्वाणं–मोक्षः अभितः–उभयतः जीवतां–मृतानां च वर्तते**—ब्रह्मनिर्वाण–मोक्ष दोन्ही अवस्थेंत म्ह० जिवंतपणीं व मेल्यावर असतो. (यतींचेंच आणखीं एक विशेषण–)—**विदितात्मनां–विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां विदितात्मनां–सम्यग्दर्शिनां इत्यर्थः**—ज्यांचा आत्मा विदित म्ह० ज्ञात झाला आहे ते विदितात्मे होत. त्या विदितात्म्यांचें म्ह० सम्यग्दर्शी ज्ञानी पुरुषांचें ब्रह्मनिर्वाण जिवंतपणीं व मरणोत्तरहि असतें. [त्यांना जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति या दोन्ही मुक्ति प्राप्त होतात. या श्लोकांत 'यतीनां' असें प्रत्यक्ष पद आहे. त्यावरून हे सर्व धर्म कर्मयोग्याचे आहेत, असें म्हणतांच येत नाहीं. कामक्रोधरहित, चित्ताचें नियमन केलेल्या, आत्मज्ञानी संन्याश्यांना जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो. स्वर्गादि फलाप्रमाणें त्यांना मोक्षहि मेल्यावर मिळतो, असें नाहीं. तर जीवंतपणींच त्यांना सद्योमुक्ति प्राप्त होते. त्यांचें मोक्ष हें ज्ञानफल कर्मफलाप्रमाणें परोक्ष नसतें. प्रत्यक्ष असतें.] २६.

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

---

१ या श्लोकांतील 'यति'शब्दाचा अर्थ रहस्यकार 'यति-' असाच अगदीं सरळ करितात. त्यावरून वाचकांनीं आपणच काय तें समजावें. कारण यति म्ह० संन्यासी असा केल्यास कर्मयोगाला मोठाच धक्का बसेल अशी भीति त्यांना वाटली असावी! पण २४ व्या श्लोकांतील 'योगी'शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोगी' असा करण्यास मात्र ते विसरले नाहींत! "अभितः म्ह० सभोंवार अगर समोर ठेवल्याप्रमाणें (अर्थात् बसल्या ठिकाणींच) 'ब्रह्मनिर्वाण वर्तते' ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळतो" असा अर्थ रहस्यांत केला आहे. पण तो बरोबर नाहीं. 'अभितः' म्ह० सभोंवार हा अर्थ कांहीं तरी बरा आहे, पण पुढें 'अगर' असें म्हणून स्पष्टीकरणासह जो अर्थ केला आहे, तो भलतीकडेच वाहवला आहे. 'अभितः म्ह० समोर ठेवल्याप्रमाणें बसल्या ठिकाणींच' हा अर्थ मुळाला अगदीं सोडून आहे. शिवाय त्यांत स्वारस्य कांहींच नाहीं. 'मोक्ष समोर ठेवल्याप्रमाणें बसल्याजागीं मिळतो' या म्हणण्यांत विशेष काय आहे? मोक्ष कांहीं कोठें जाऊन मिळवावयाचा थोडाच असतो. मोक्ष म्ह० स्वरूपावस्थान. अर्थात् तें स्वरूपींच म्ह० बसल्याठिकाणींच मिळणार ! तसेंच, मोक्ष स्वरूपाहून भिन्न नाहीं, तेव्हां तो समोर ठेवल्याप्रमाणें कसा मिळणार? त्यापेक्षां 'अभितः म्ह० उभयतः–जिवंत दशेंत व मेल्यावरही मोक्ष असतो म्ह० ते नित्यमुक्त होतात. ज्ञानी यति जिवंत असतांनाहि मोक्षसुखाचा अनुभव घेतात व मेल्यावर तर तो आहेच, या म्हणण्यांत फार गूढ अर्थ आहे व तो आम्हीं वर व्यक्त केलाच आहे.

अन्वयार्थ—**यः मुनिः**—जो मुनि–संन्यासी—**बाह्यान् स्पर्शान्**—शब्दस्पर्शादि बाह्य विषयांस—**बहिः कृत्वा**—बाहेरच करून—**च**—आणि—**चक्षुः**—चक्षुरिन्द्रिय—**भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा**—दोन्ही भुवयांच्या मध्यें करून—**नासाभ्यन्तरचारिणौ**—नासिका व कंठादि आभ्यंतर भाग यांत संचार करणारे—**प्राणापानौ**—प्राण व अपान हे वायु—**समौ**—सम–तुल्य—**कृत्वा**—करून—**यतेंद्रियमनोबुद्धिः**—ज्यानें इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना नियमित केलें आहे, त्यांचा निरोध केला आहे—**मोक्षपरायणः**—जो मोक्षपरायण झाला आहे—**विगतेच्छाभयक्रोधः**—इच्छा, भय व क्रोध ज्याच्या पासून निघून गेले आहेत—**सः**—असा तो—**सदा**—सर्वदा—**मुक्तः एव**—मुक्तच आहे. २७-२८.

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयाञ्श्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शाञ्शब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्याञ्श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्युनुषज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील तीन श्लोकांचा तात्पर्यार्थ आचार्य सांगतात–)—**सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिः उक्ता**—सम्यग्दर्शननिष्ठ–आत्मज्ञाननिष्ठ संन्याश्यांची सद्योमुक्ति–जीवन्मुक्ति सांगितली—**च ईश्वरार्पित-सर्वभावेन ईश्वरे–ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः कर्मयोगः**—आणि ईश्वरार्पण केलेल्या सर्व भावानें–ईश्वराचे ठिकाणीं म्ह० ब्रह्मामध्यें आधान करून–ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिला जाणारा कर्मयोग—**सत्त्वशुद्धि-ज्ञानप्राप्ति-सर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत् च वक्ष्यति**—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति व सर्वकर्मसंन्यास या क्रमानें मोक्षाला कारण होतो, असें भगवानांनीं पदोपदीं सांगितलें आहे व पुढेंहि सांगतील. [परमात्म्यामध्येंच देह, इंद्रियें, मन या सर्वांचा भाव म्ह० व्यापार अर्पण करून, सर्व बाह्य व्यापार सोडून असा याचा भावार्थ. सर्व कर्में ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिलेला कर्मयोग क्रमानें ज्ञाननिष्ठेचें साधन बनतो, असें भगवानांनीं मागें सांगितलें आहे व पुढेंहि सांगतील.]—**अथ इदानीं**—याप्रमाणें कर्मयोग व त्याचें फल सांगितल्यानंतर आतां—**सम्यग्दर्शनस्य अन्तरंगं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म**—सम्यग्दर्शनाचें अन्तरंग साधन–ध्यानयोग मी विस्तारानें सांगेन अशा आशयानें त्या ध्यानयोगाच्या सूत्रस्थानीय–सूत्राप्रमाणें असलेले ‘ स्पर्शान् कृत्वा० ’ इत्यादि श्लोक भगवानांनीं सांगितले आहेत—**बाह्यान् स्पर्शान् शब्दादीन् बहिः कृत्वा**—बाह्य शब्दादि स्पर्शांना–विषयांना बाहेर करून—**श्रोत्रादिद्वारेण अन्तर् बुद्धौ प्रवेशिताः**

शब्दादयः विषयाः—श्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा आंत बुद्धीमध्यें शब्दादि विषय शिरलेले असतात.—**तान् अचिन्तयतः बाह्याः बहिः एव कृताः भवन्ति**—त्यांचें चिन्तन न करणाऱ्या पुरुषाचे ते विषय बाह्यच होतात, म्ह० ज्यांना बाहेरच ठेविलें आहे, असे ते होतात,—**तान् एवं बहिः (कृत्वा)**—त्यांना याप्रमाणें बाहेरच करून—**च चक्षुः भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा**—आणि चक्षूला–चक्षुरिंद्रियाला दोन्ही भुवयांच्या मध्यें करून म्ह० नेत्र अर्धनिमीलित करून—**'कृत्वा' इति अनुषज्यते**—'चक्षुश्चैव०' या वाक्याशींहि 'कृत्वा' याचा अन्वय लागतो.—**तथा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा**—त्याचप्रमाणें नासिका व कंठादि आभ्यंतर भाग यांत संचार करणारा प्राण व अपान यांना सम करून (त्यांना स्थिर करून, कुंभक करून.) २७.

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'यतेंद्रिय०' इति—नंतर मग काय करावें तें 'यतेंद्रिय०' या श्लोकानें सांगतात—**यतेंद्रियमनोबुद्धिः–यतानि–संयतानि इंद्रियाणि मनः च बुद्धिः यस्य सः यतेंद्रियमनोबुद्धिः**—ज्यांचीं इंद्रियें, मन, व बुद्धि हीं यत–संयत

---

१ पण रहस्यकार 'बाह्यान् स्पर्शान्' याचा अर्थ 'बाह्य पदार्थांशीं (इंद्रियांचे सुखदुःखद) संयोग' असा करितात. पण तो साफ चुकला आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील 'मात्रास्पर्शाः' (श्लो. १४) हा शब्द आणि या अध्यायांतील 'बाह्यस्पर्शेषु' (२१) व 'संस्पर्शजा: भोगाः' (२२) हे शब्द सामासिक असल्यामुळें 'मात्रा व बाह्य' म्ह० बाह्य पदार्थ व 'स्पर्श' म्ह० त्यांचे इंद्रियांशीं होणारे संयोग, असा कसा तरी अर्थ करितां आला. पण येथें 'बाह्यान् स्पर्शान्' असे पृथक् शब्द असल्यामुळें 'बाह्य पदार्थांशीं इंद्रियांचे संयोग' असा त्यांचा अर्थ करतां येणें शक्यच नाहीं. तथापि रहस्यकार बेधडक 'बाह्यान् स्पर्शान्' म्ह० बाह्य पदार्थांशीं इंद्रियांचे सुखदुःखद संयोग, असा अर्थ करितात. पण 'बाह्यान् स्पर्शान्' यांतील 'बाह्य' हें विशेषण व 'स्पर्श' हें विशेष्य आहे, हें दोन्ही शब्दांची एक विभक्ति असल्यामुळें निःसंशय ठरतें. शिवाय 'बाह्यान्' हें द्वितीयेचें बहुवचन आहे, तेव्हां त्याचा बाह्य पदार्थांशीं असा तृतीयान्त अर्थ करणें अगदीं अयोग्य आहे. तसेंच 'बाह्यान् स्पर्शान्' या पदांवरून 'बाह्यस्पर्शेषु' हा समास कोणता मानावयाचा तें उघड होतें. 'बाह्य' म्ह० बाह्यपदार्थ हा अर्थ चुकीचा आहे. 'मात्रास्पर्शाः' यांतील मात्रा म्ह० बाह्यपदार्थ हाहि अर्थ अनुचित आहे, हें आम्हीं वर सविस्तर दाखविलेंच आहे. यावरून रहस्यकारांनीं मूळ शब्द, त्यांची विभक्ति, प्रकरण, पूर्वोत्तर संबंध वगैरे शास्त्रीय ग्रंथ लावण्यास अत्यंत अवश्य असलेल्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून व केवल कर्मयोगाकडेच दृष्टि ठेवून शब्दांचा व वाक्यांचा मनसोक्त अर्थ कसा केला आहे, तें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

–उत्तमप्रकारें नियमित केलेलीं आहेत तो यतेंद्रियमनोबुद्धि—**मननात् मुनिः-संन्यासी मोक्षपरायणः**—मननामुळें मुनि–संन्यासी, मोक्षपरायण,असें त्यानें व्हावें.—**एवं देहसंस्थानः मोक्षपरायणः-मोक्षः एव परं अयनं-परा गतिः यस्य सः अयं मोक्षपरायणः मुनिः भवेत्**—असें ज्याचें देहसंस्थान आहे, ज्याचा देह अशा स्थितींत अवस्थित आहे असा मोक्षपरायण म्ह० मोक्ष हेंच ज्याचें परम अयन- परा गति आहे तो हा मोक्षपरायण होय. त्यानें अशा प्रकारचा मुनि व्हावें. [विषयोन्मुखता सोडून विक्षेपाचा परिहार करण्यासाठीं चक्षूहि भुवयांच्या मध्यभागीं करून नाकपुड्या व कंठादि आंतील स्थान यांत संचार करण्याचें ज्यांचें शील आहे अशा प्राणापानांना सम–न्यूनाधिक्यरहित करून, कुंभकाच्या योगानें त्यांचा निरोध करून म्ह० सर्व इंद्रियांचें संयमन करून व प्राणायामपरायण होऊन काय करावें, तें या श्लोकांत सांगितलें आहे. इंद्रियें, मन व बुद्धि यांचें नियमन करून केवल मोक्षाचीच अपेक्षा करणारा असा मननशील संन्यासी व्हावें, सर्वदा इच्छादिकांनीं रहित व अत्यंत ज्ञाननिष्ठ अशा संन्याशाची मुक्ति सहज सिद्ध असल्यामुळें त्याला कांहींच कर्तव्य उरत नाहीं, असें भगवान् या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत सांगतात–)—**विगतेच्छाभयक्रोधः-इच्छा च भयं च क्रोधः च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभयक्रोधः**—इच्छा व भय व क्रोध–इच्छाभयक्रोध, ते ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत, तो विगतेच्छाभयक्रोध होय.—**यः संन्यासी एवं सदा वर्तते**—जो संन्यासी सदा असें वर्तन करतो—**सः मुक्तः एव तस्य मोक्षः अन्यः कर्तव्यः न अस्ति**—तो मुक्तच आहे, याला मोक्ष म्हणून निराळा आणखी संपादन करावयाचा रहात नाहीं. २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञतपसां—यज्ञ व तपश्चर्या यांच्या—**भोक्तारं**—भोक्त्यास—**सर्वलोकमहेश्वरं**—सर्व लोकांच्या महान् ईश्वरास—**सर्वभूतानां सुहृदं**—सर्व भूतांच्या निरपेक्ष उपकारकास—**मां**—मला—**ज्ञात्वा**—जाणून—**शान्तिं**—सर्व संसाराच्या शांतीस—**ऋच्छति**—प्राप्त होतो. २९.

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते–भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥२९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(त्या अधिकाऱ्याला जर कांहीं कर्तव्य नाहीं तर ज्ञातव्याहि नाहीं.उत्तर-) —**एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं इति उच्यते**—याप्रमाणें ज्याचें चित्त समाहित झालें आहे, त्यानें काय जाणावें तें ' भोक्तारं० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें— **यज्ञानां च तपसां कर्तृरूपेण च देवतारूपेण भोक्तारं**—यज्ञ व तप यांच्या कर्तृरूपानें व देवतारूपानें भोक्ता—**सर्वलोकमहेश्वरं-सर्वेषां लोकानां महान्तं ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं**—सर्वलोकमहेश्वर-सर्वलोकांचा महान् ईश्वर [हिरण्यगर्भादि नव्हे त्याहून महेश्वर-]—**सर्वभूतानां सुहृदं-सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं**—सर्वभूतांचा सुहृद्-सर्व प्राण्यांवर, प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करितां उपकार, करणारा—**सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं-सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा**—सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्यें राहणारा, सर्वकर्मफलांचा अध्यक्ष, सर्व प्रत्ययांचा साक्षी अशा मला-नारायणाला जाणून—**शान्तिं-सर्वसंसारोपरतिं ऋच्छति-प्राप्नोति**—शांतीला म्ह० सर्व संसाराच्या उपरतीला-संसारनिवृत्तीला तो अधिकारी प्राप्त होतो. [यज्ञ व तप यांचा कर्ता व देवता या रूपानें भोक्ता, सर्वलोकांचा सर्वेश्वर, सर्वभूतांवर निरपेक्ष उपकार करणारा, अशा मला म्ह० सर्वभूतांच्या हृदयांत राहून सर्वबुद्धिवृत्तींना पाहणाऱ्या नारायणाला ' तोच मी ' अशा साक्षात्काररूपानें जाणून पुरुष सर्वसंसाराच्या शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. याप्रमाणें या अध्यायांत अमुख्य संन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ असला तरी मुख्य संन्यास सर्वांहून श्रेष्ठ असल्यामुळें चित्तशुद्धीनें युक्त असलेल्या, कामक्रोधांचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ असलेल्या, शमदमादिसंपन्न, योगाधिकारी, त्वंपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या व परमात्माच माझा प्रत्यगात्मा आहे, असें समजणाऱ्या मुख्यसंन्याश्यालाच मुक्ति प्राप्त होते, हें सिद्ध झालें. आचार्यांच्या भाष्याच्या शेवटीं या अध्यायाला प्रकृतिगर्भ असें नांव दिलें आहे.] २९

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील
ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय-शास्त्रांतील संन्यासयोगनांवाचा पांचवा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

---

१ शेवटीं रहस्यकार म्हणतात—"हें वर्णन जीवन्मुक्तावस्थेचें आहे. पण तें संन्यासमार्गांतील पुरुषाचें आहे, असें टीकाकारांचें जें म्हणणें आहे, तें मात्र आमच्या मतें बरोबर नाहीं." हें वर्णन जीवन्मुक्ताचें आहे याबद्दल वाद नाहीं, पण तें ज्ञाननिष्ठ सांख्याचें नव्हे असें म्हणण्यास रहस्यकारांपाशीं तरी काय आधार आहे? उलट 'सर्व कर्माणि मनसा' श्लो० १३, या श्लोकापासून प्रस्तुत अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जें वर्णन आहे, तें ज्ञाननिष्ठालाच लागू होण्यासारखें आहे. कर्मयोग्याला तें सर्वथा लागू होणें शक्य नाहीं, त्यांतील कांहीं धर्म अंशतः कर्मयोग्याच्या ठिकाणींहि आढळतील. पण येथें सांगितलेले सर्व धर्म त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहींत. टीकाकारांचें म्हणणें रहस्यकारांच्या मतानें कदाचित् बरोबर नसेल, पण या अध्यायाच्या शेवटीं जो समाप्तिसूचक संकल्प आहे, त्यांत या अध्यायाला

संन्यासयोग असें म्हटलें आहे, तेव्हां आतां रहस्यकारांच्या मताला विचारतो कोण? ते पुनः म्हणतात—"संन्यास व कर्मयोग या दोन्ही मार्गांत शांति एकच असते." हें म्हणणें अनुभवसिद्ध नाहीं. ज्ञानी संन्यासी व कर्मयोगी यांच्या शांतींत मेरु व सर्षण (मोहरीचा एक दाणा) यांच्या इतकें अंतर आहे. विचारा कर्मयोगी कर्मे करतां करतां किती विक्षिप्तचित्त होतो याचा अनुभव स्वतः कर्मयोगी होऊनच घेतला पाहिजे, व ज्यांनीं तो घेतला असेल, ते प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग एकच असें कधींहि म्हणणार नाहींत. या अध्यायांतील वर्णन कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचेंच आहे याविषयीं रहस्यकार असें म्हणतात—"या अध्यायाच्या आरंभी कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवून नंतर पुनः २५ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुष सर्व भूतांचें हित करण्यांत प्रत्यक्ष गढलेले असतात असें जें म्हटलें आहे, त्यावरून हें सर्व वर्णन कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचेंच आहे, संन्याश्याचें नव्हे असें उघड दिसून येतें." पण या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांत 'कर्मयोगो विशिष्यते' हें भगवानांनीं कोणत्या आशयानें म्हटलें आहे, तें आम्हीं तेथें स्पष्टपणें सांगितलेंच आहे. त्यामुळें हा सर्व अध्यायच कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचें वर्णन करण्यासाठीं आहे असें ठरत नाहीं, कारण त्याच्या पुढल्याच श्लोकापासून संन्यासाचें महत्त्व सांगण्यास आरंभ करून ६ व्या व ११ व्या श्लोकांत कर्मयोग मुख्य संन्यासाचें साधन आहे असें स्पष्ट सांगितलें आहे. शिवाय या अध्यायाला 'संन्यासयोग' असें नांव आहे हेंहि विसरतां कामा नये. २५ व्या श्लोकांतील 'सर्वभूतहिते रताः' हें पद कर्मयोग्यापेक्षां ज्ञाननिष्ठालाच अधिक लागू होतें, हें विचारी वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. कर्मयोगी म्ह० शास्त्रविहित यज्ञ-यागादि नित्य कर्मे करणारा गृहस्थ. त्याला जीववधादि गोष्टी अपरिहार्य आहेत. 'पंचसूनादोष' त्याला प्रत्यहीं लागतात, असें शास्त्र स्वतःच सांगतें, गृहस्थाश्रमी पुरुषाला काम, क्रोध, हर्ष, विषाद, सर्वथा टाकतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव 'सर्वभूतहिते रतत्वहि' ज्ञाननिष्ठाच्याच ठिकाणीं पूर्णपणें संभवतें. पुनः ते म्हणतात—"कर्ममार्गांतहि सर्वभूतांतर्गत परमेश्वर ओळखणें हेंच परमसाध्य आहे, (गी.र. पृ.६९२.)" पण 'परमेश्वरज्ञान' हें कर्ममार्गाचें मुख्य ध्येय नव्हे, पुण्याचरणानें पुण्यलोकप्राप्ति हेंच त्याचें परम ध्येय आहे, अर्थात् रहस्यकारांचें म्हणणें शास्त्रसिद्ध नाहीं.

अध्याय सहावा.

ध्यानयोग (अभ्यासयोग.)

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्स्तौति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदाऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(आचार्य पूर्वोत्तरसंगति दाखवितात-)—**अतीतानन्तराध्यायान्ते सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरंगस्य ध्यानयोगस्य 'स्पृर्शान् कृत्वा बहिः०' इत्यादयः सूत्रभूताः श्लोकाः उपदिष्टाः**—नुकत्याच संपलेल्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवटीं सम्यग्दर्शनाचें म्ह० आत्मसाक्षात्काराचें अन्तरंग साधन असा जो ध्यानयोग त्याचे 'स्पर्शान् कृत्वा०' इत्यादि सूत्रभूत श्लोक उपदेशिले—**तेषां वृत्तिस्थानीयः अयं षष्ठः अध्यायः आरभ्यते**—त्या श्लोकांच्या विवरणाच्या स्थानीं असलेला हा सहावा अध्याय आरंभिला जातो. (त्यामुळें पांचवा व सहावा या अध्यायांचा हेतुहेतुमद्भाव-संबंध आहे. पांचव्या अध्यायाच्या शेवटीं जें सांगितलें, त्याचाच विस्तार सहाव्या अध्यायांत केलेला असल्यामुळें पांचवा अध्याय हेतु–कारण व सहावा हेतुमत्–कार्य आहे. याप्रमाणें अध्यायांचा संबंध सांगून 'अनाश्रितः कर्मफलं०' इत्यादि दोन श्लोकांचें तात्पर्य आचार्य सांगतात-)–**तत्र**–संन्यासाचा हेतु असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा दाखविण्यासाठीं व सांग योगाचा विचार करण्यासाठीं अध्यायाची प्रवृत्ति झाली असतां—**ध्यानयोगस्य बहिरंगं कर्म इति यावत् ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावत् अधिकृतेन गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं इत्यतः तत्स्तौति**—ध्यानयोगाचें बहिरंग कर्म आहे म्हणून जोंवर ध्यानयोगावर आरोहण करण्यास असमर्थ आहे तोंवर अधिकृत–अधिकार प्राप्त झालेल्या–गृहस्थानें कर्म करावें, असें आहे, म्हणून भगवान् त्याची स्तुति करितात. (कर्म कर्तव्य आहे म्हणून तें स्तुतीला योग्य आहे. समुच्चयवादी या सीमाकरणावर आक्षेप घेतो-)—**ननु ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं किमर्थं यावता विहितं कर्म यावज्जीवं अनुष्ठेयं एव**—अहोपण, ध्यानयोगारोहणाची कर्मानुष्ठानाला जी सीमा घातली आहे ती कशासाठीं ? कारण विहित कर्म यावजीव अनुष्ठेयच असतें, तें यावज्जीव अवश्य करावें लागतें. ['यावज्जीवं अग्निहोत्रं जुहुयात्' या श्रुतिवचनानुसार ध्यानारोहणाचें सामर्थ्य जरी आलें, तरी कर्मानुष्ठान सोडतां येत

नाहीं, असा 'यावता०' इत्यादि भाष्याचा अर्थ आहे. पण भार्येचा वियोग होणें इत्यादि प्रतिबंधामुळें 'यावज्जीवादि' श्रुतीनें सांगितलेलें कर्महि जसें सोडावें लागतें, त्याचें अनुष्ठान होत नाहीं,त्याप्रमाणें वैराग्य या प्रतिबंधामुळेंहि त्याच्या अनुष्ठानाचा असंभव होतो, व भगवानांचें विशेषणवचनहि आहे. त्यामुळें यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तीच नाहीं, अशा आशयानें वरील आक्षेपाचें आचार्य निरसन करितात–)—**न 'आरुरुक्षोः मुनेः योगं कर्म कारणं उच्यते' इति विशेषणात्**—हें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, असें भगवानांनीं विशेषण दिलें आहे.—**च आरूढस्य शमेन एव संबन्धकरणात्**—आणि जो योगारूढ झाला त्याचा शमाशींच संबंध केलेला आहे. [त्यामुळें यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तिच नाहीं. याच अर्थाचें व्यतिरेकद्वारा विवरण करितात–]—**आरुरुक्षोः च आरूढस्य शमः च कर्म उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत् स्यात्**—आरोहण करण्याची इच्छा करणारा व आरूढ झालेला या दोघांनाहि शम व कर्म हीं दोन्ही कर्तव्यत्वानें जर इष्ट असतीं–दोघांनीं तीं दोन्ही साधनें करावीं असा जर भगवानांचा आशय असता—**तदा आरुरुक्षोः च आरूढस्य इति शम-कर्मविषयभेदेन विशेषणं च विभागकरणं अनर्थकं स्यात्**—तर आरुरुक्षु म्ह० योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणारा, (येथें आरोहणेच्छा हें विशेषण) व आरूढ म्ह० ज्यानें आरोहण केलें आहे (येथें आरोहण हेंच विशेषण) याप्रमाणें शम व कर्म यांच्या विषयांचें भेदानें विशेषण करणें व त्यांचे अधिकारी निरानिराळे आहेत, असें सांगणें हीं दोन्ही 'भगवानांनीं कर्माची मर्यादा दाखविली आहे,' असें न मानल्यास व्यर्थ ठरतात. (पण आरुरुक्षु व आरूढ अशीं विशेषणें योजून आणि कर्म व शम असा विभाग करून ज्याअर्थीं त्यांचें विधान केलें आहे, त्याअर्थीं आरुरुक्षूनें कर्म करावें व आरूढानें शम–कर्मत्याग करावा, असाच भगवानांचा आशय व्यक्त दिसतो. नाहीं तर विशेषणें व विभाग हीं दोन्ही अयोग्य ठरतात.)

तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नाऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरूढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न, तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावजीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव ॥

---

१ रहस्यकार 'कर्म मरेपर्यंत सुटत नाहीं व सोडूंहि नये' असें आपल्या ग्रंथांत वारंवार ह्मणत असतात. त्यांना येथें सोपपत्तिक उत्तर दिलें आहे. वाचकांनीं तें शेवटपर्यंत लक्षपूर्वक वाचावें, अशी आमची सूचना आहे.

भाष्यार्थ—(विशेषण व विभागकरण यांची दुसऱ्या तऱ्हेनेंहि उपपत्ति लागते, अशी शंका–)**तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगं आरुरुक्षुः भवति च कश्चित् आरूढः भवति**—व्यवहारांत ब्रह्मचर्यादि आश्रमांनीं युक्त असलेल्या लोकांतील कोणी योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणारा असतो व कोणी योगारूढ झालेला असतो—**अन्ये न आरुरुक्षवः न च आरूढाः**—पण बाकीचे सर्व आरुरुक्षुहि नसतात व आरूढहि नसतात. [म्हणजे याप्रमाणें अधिकारी लोकांमध्यें तीन प्रकार संभवतात. त्यांतील तिसऱ्या प्रकारचे आरुरुक्षु किंवा आरूढहि नसलेले जे लोक]—**तान् अपेक्ष्य आरुरुक्षोः च आरूढस्य इति विशेषणं च विभागकरणं उपपद्यते एव इति चेत्**—त्यांच्या अपेक्षेनें 'आरुरुक्षु व आरूढ' हें विशेषण व विभागकरण उपपन्न होतेंच, असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं.—**तस्य एव इति वचनात्**—(आरूढस्य) 'तस्य एव' असें वचन आहे [त्यामुळें तसें म्हणतां येत नाहीं. कारण अनारुरुक्षूला उद्देशून 'आरुरुक्षु' हें विशेषण व 'कर्म' हें आरोहणकारण आणि अनारूढाला उद्देशून 'आरूढ' हें विशेषण व 'शम–संन्यास' हें योगफलप्राप्तीचें कारण आहे अशी जर विशेषण व विभागकरण यांची उपपत्ति लावली तर आरुरुक्षु व आरूढ हे दोन भिन्न पुरुष आहेत असें होतें, त्यामुळें 'तस्य' हें प्रकृताचें परामर्श करणारें विशेषण उपपन्न होत नाहीं. म्हणून त्यांचें असें उपपादन करणें युक्त नव्हे.]—**च योगारूढस्य इति पुनः योगग्रहणात्**—आणि 'योगारूढस्य' असें म्हणून पुनः योगशब्दाचें ग्रहण केलेलें असल्यामुळेंहि तसें म्हणतां येत नाहीं.—**यः पूर्वं योगं आरुरुक्षुः आसीत् तस्य एव आरूढस्य योगफलं प्रति शमः एव कर्तव्यं कारणं उच्यते इति**—जो पूर्वी योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणारा होता तोच योगारूढ झाला असतां, त्याला योगफलाची प्राप्ति होण्यासाठीं शम म्ह० कर्मसंन्यासच साधन या रूपानें करावा असें सांगितलें आहे. [अगोदर आरुरुक्षु असून पुढें आरूढ झालेल्या साधकाला त्या योगाचें फल प्राप्त व्हावें म्हणून शमसंज्ञक कर्मसंन्यास हेंच कर्तव्य सांगितलेलें असल्यामुळें आरुरुक्षु व आरूढ हे भिन्न नाहींत. अर्थात् योगारूढ होईपर्यंत कर्म, नंतर त्यालाच शम विहित आहे, असें ठरतें. 'अहोपण, यावज्जीवादि श्रुतींशीं विरोध येत असल्यामुळें कर्माला अशी योगारोहणाची मर्यादा घालतां येत नाहीं.' असें समुच्चयवादी म्हणेल तर सांगतात–]—**अतः कस्यचित् अपि कर्मणः यावज्जीवं न कर्तव्यत्वप्राप्तिः**—म्हणून कोणत्याहि कर्माची यावज्जीव कर्तव्यत्वप्राप्ति नाहीं. [वर सांगितल्याप्रमाणें कर्म व कर्मत्याग यांचा विभाग उपपन्न होत असल्यामुळें यावज्जीव श्रुतीचा विषय अगदीं भिन्न आहे. म्हणून योगारूढ झालेल्या मुमुक्षू–जिज्ञासूच्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्याहि परित्यागाची सिद्धि होते. कर्म यावज्जीव केलें पाहिजे, असें आणखीहि एका कारणानें ठरत नाहीं, असें सांगतात–]—**च योगविभ्रष्टवचनात्**—योगभ्रष्ट झालेल्या संन्याश्याचा विनाश होतो कीं काय? अशी पुढें अर्जुनानें शंका विचारली असल्यामुळेंहि प्रत्येकानें कर्म यावज्जीव केलेंच पाहिजे असें सिद्ध होत

नाहीं. [अहोपण, योगभ्रष्टशब्दानें येथें गृहस्थाचाच उल्लेख केला आहे, कारण येथें त्याच्यासाठींच योगाचें विधान केलें आहे. यास्तव योगारूढ झाल्यावरहि कर्म अवश्य करावेंच या शंकेचा अनुवाद करून समाधान-]—**षष्ठे अध्याये कर्मिणः गृहस्थस्य योगः विहितः चेत्**—या सहाव्या अध्यायांत कर्मठ-कर्मयोगी गृहस्थालाच जर योग विहित असता-त्याला उद्देशूनच जर योगाचें विधान केलें असतें तर—**सः योगविभ्रष्टः अपि कर्मगतिं-कर्मफलं प्राप्नोति इति तस्य नाशाशंका अनुपपन्ना स्यात्**—तो गृहस्थ योगापासून जरी च्युत झाला, तरी आपलीं आश्रमकर्में करीतच असल्यामुळें कर्मगतीला म्ह० कर्मफलाला प्राप्त होतोच. त्यामुळें त्याचा नाश होतो कीं काय, ही शंका अनुपपन्न झाली असती. [अहोपण, त्या मुमुक्षु गृहस्थानें केलेल्या कर्मांचें मोक्षावांचून दुसरें कोणतेंच फल संभवत नाहीं. त्यामुळें तो योगभ्रष्ट झाल्यास छिन्नाभ्राप्रमाणें नाश पावतो कीं काय, अशी शंका येणें साहाजिक आहे. उत्तर-]—**मोक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्वे काम्यं नित्यं वा कृतं कर्म स्वं फलं अवश्यं आरभते एव**—मोक्ष नित्य असल्यामुळें त्याचा फल या रूपानें आरंभच होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें केलेलें काम्य किंवा नित्य कर्म आपल्या फलाचा आरंभ अवश्य करणारच. [वेद अपौरुषेय असल्यामुळें निर्दोष आहे. त्यावरून कर्मांची स्वाभाविक फलदायिनी शक्ति ज्ञात झाली आहे. ब्रह्मभाव नित्य आहे. तो स्वतःसिद्ध आहे. त्यामुळें तो कर्मांचें फल केव्हांच होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें कर्म मोक्षातिरिक्त-मोक्षाहून भिन्न-फलाचाच आरंभ करतें, असें मानणें भाग आहे. अर्थात् कर्माधिकारी गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला तरी त्याला कर्मफल मिळण्यास कांहीं हरकत नाहीं. अर्थात् गृहस्थाश्रमी योगभ्रष्टासाठीं अर्जुनाचा प्रश्न आहे, अशी कल्पनाच करितां येत नाहीं.]

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तारं कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत् । न ईश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति कर्मसंन्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण मुमुक्षु काम्य व निषिद्ध कर्में मुळींच करीत नाहीं. नित्य व नैमित्तिक कर्में मात्र करतो. पण त्यांचें कांहीं फल सांगितलेलें नाहीं. तेव्हां त्याच्या त्या कर्माला नियमानें फलारंभकत्व कसें असेल ? उत्तर-)—**च नित्यस्य कर्मणः वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यं इति अवोचाम**—आणि नित्य-नैमित्तिक कर्म वेदरूपी निर्दोष प्रमाणावरून ज्ञात झालेलें असल्यामुळें त्याचें फल अवश्य प्राप्त झालेंच पाहिजे, असें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे.—**अन्यथा वेदस्य अनर्थार्थत्वप्रसंगात्**

इति—तसें जर न मानलें तर वेदाला अनर्थार्थत्व आहे, वेद अनर्थासाठींच आहे असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून केलेल्या कर्मांचें फल मिळणें निश्चित असल्यामुळें गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला, तरी त्याला कर्मांची गति अवश्य प्राप्त होणारच, त्यामुळें गृहस्थाच्या नाशाची शंका उपपन्न होत नाहीं. (याविषयींच आणखी एक कारण-)—**च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनं न अर्थवत्**—आणि गृहस्थाचें कर्म असतांना उभयविभ्रष्टवचन म्ह० कर्म व योग-ज्ञान या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन नाश तर पावत नाहीं, हें म्हणणें योग्य-अर्थयुक्त आहे, असें होत नाहीं.—**कर्मणः विभ्रंशकारणानुपपत्तेः**—कारण त्या कर्मनिष्ठ गृहस्थाचा कर्मापासून विभ्रंश होण्याचें कांहीं कारणच संभवत नाहीं. [पुनः शंका व समाधान-]—**कृतं कर्म ईश्वरे संन्यस्य इति अतः कर्तरि कर्म फलं न आरभते इति चेत्**—मुमुक्षूनें केलेलें कर्म ईश्वरार्पण झालेलें असतें. तो कृत कर्म ईश्वरार्पण करतो; त्यामुळें तें कर्म कर्त्याच्या ठिकाणीं फलाचा आरंभच करीत नाहीं. त्यामुळें गृहस्थ मुमुक्षूनेंहि उभयविभ्रष्ट होणें शक्य आहे, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं.—**ईश्वरे संन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः**—कारण ईश्वराच्या ठिकाणीं अर्पण केलेल्या कर्मांचें अधिकच फल मिळणें शक्य आहे. कर्मांचें जें सामान्य फल मिळतें, त्याहून ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें अधिक फल मिळणेंच योग्य आहे. (कारण आपण व्यवहारांत एखाद्या राजाची धनधान्यादिकांच्या योगानें आराधना केल्यास अधिक फल मिळतें, हें आपण पाहतों. त्याच न्यायानें ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें नेहमींपेक्षां अधिक फल मिळणें अवश्य आहे.-)—**मोक्षाय एव इति चेत्**—तें अधिक फलाला जरी कारण होत असलें, तरी मोक्ष याच अधिक फलाचें निमित्त होतें, म्हणून म्हणाल म्ह०—**कृतानां स्वकर्मणां ईश्वरे न्यासः मोक्षाय एव न फलान्तराय**—अनुष्ठिलेल्या स्वकर्मांचा ईश्वराचे ठिकाणीं केलेला संन्यास मोक्षालाच कारण होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाला कारण होत नाहीं.—**योगसहितः**—कारण तो संन्यास योगसहित असतो. त्यामुळें 'योग' या सहकारी साधनाच्या सामर्थ्यानें तें ईश्वरार्पित कर्म दुसऱ्या फलाचें साधन होत नाहीं. (मग ध्यानासह असलेला संन्यास जर मोक्षोपयोगी होतो, तर योगभ्रष्टाच्या नाशाची शंका कशी येणार ? असें वाद्याला विचारलें असतां तो म्हणतो-)—**च योगात् विभ्रष्टः**—आणि तोच संन्यास-योगापासून विभ्रष्ट झालेला असणें यामुळें त्याच्या नाशाची शंका येते. कारण कर्मे ईश्वरार्पण करणें, या संन्यासाला ध्यानयोगाचें साह्य नसल्यास मोक्षफलाची सामग्रीच सिद्ध होत नाहीं. तेव्हां सामग्रीच्या अभावीं फल कोठून मिळणार ?—**इति अतः तं प्रति नाशाशंका युक्ता एव इति चेत्**—त्यामुळें त्याच्या नाशाची शंका येणें साहाजिकच आहे म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं. [कारण ध्यानासहित ईश्वरार्पण केलेलें कर्म मोक्षाचें साधन होतें. याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. त्यामुळें योगभ्रष्टशब्दानें गृहस्थ घेतां येत नाहीं. याविषयींच आणखी एक हेतु]—**'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति**

कर्मसंन्यासविधानात्—'एकाकी यतचित्तात्मा०' ६–१० 'ब्रह्मचारिव्रते०' ६–१४ या वचनांनीं कर्मसंन्यासाचे विधान केलें आहे. [कारण हीं विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून आहेत, असें म्हणतांच येत नाहीं. त्यामुळें ध्यानयोगाचा विधि त्याच्यासाठीं नाहीं. म्हणून योगभ्रष्टशब्दानें गृहस्थ घेतां येत नाहीं. 'अहोपण, एकाकी हें वचन गृहस्थालाच उद्देशून आहे. ध्यानकालीं गृहस्थाला स्त्रीचें साह्य लागत नाहीं, या आशयानें तें विशेषण योजलें आहे' म्हणून म्हणाल तर सांगतों–]—**अत्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशंका न च (अस्ति) येन एकाकित्वं विधीयते**—येथें ध्यानसमयीं साह्य करणारी स्त्री लागते ही मुळीं शंकाच येत नाहीं, कीं ज्यासाठीं 'एकाकित्वाचें विधान केलें आहे,' असें म्हणतां येईल. [अग्निहोत्रादिकर्मांप्रमाणें ध्यान पत्नीसाध्य नाहीं. त्यामुळें ध्यानकालीं पत्नीची प्राप्तिच नाहीं. तेव्हां शास्त्र अप्राप्तप्रतिषेध कसा करील? शिवाय पुढील विशेषणें पाहिलीं तरी 'एकाकी' हें विशेषण गृहस्थाचें आहे असें म्हणतां येत नाहीं,असें सांगतात–]—**'च निराशीः अपरिग्रहः' इत्यादि वचनं गृहस्थस्य न अनुकूलं**—आणि सर्वआशारहित, परिग्रहशून्य इत्यादि वचन गृहस्थाला मुळींच अनुकूल नाहीं.—**उभयविभ्रष्टवचनात् च**—शिवाय एकाकित्वादि विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून योजलीं आहेत व त्याच्यासाठींच ध्यानाचें विधान आहे,म्हणून म्हणावें तर उभयविभ्रष्टवचन उपपन्न होत नाहीं. [पण 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः-' तो दोन्ही मार्गांपासून भ्रष्ट होऊन त्याचा नाश होत नाहीं ना? असें स्पष्ट वचन आहे. गृहस्थ ज्ञान व कर्म या दोन्हींपासून भ्रंश पावणें शक्यच नाहीं. कारण तो ज्ञानापासून जरी भ्रंश पावला तरी कर्मांपासून त्याचा भ्रंश संभवत नाहीं. कदाचित् त्यावेळीं मुमुक्षुदशेंत करीत असलेल्या कर्मांपासून जरी त्याचा भ्रंश मानला, तरी पूर्वी केलेल्या कर्माचें फल त्याला अवश्य प्राप्त होईल. त्यामुळें उभयभ्रंशवचन गृहस्थाला लागू होत नाहीं. अर्थात् ध्यानविधि त्याच्यासाठीं नाहीं, गृहस्थाला उद्देशून सहाव्या अध्यायांत ध्यानयोग सांगितला आहे, असें म्हणतां येत नाहीं.]

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेत्। न ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्। न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सत्त्वशुद्ध्यर्थं स संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते। न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते। न च प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान्॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, भगवानांनीं संन्यासाचा निषेध केलेला असल्यामुळें गृहस्थासाठीं ध्यानयोगाचें विधान आहे. वास्तव गृहस्थच योगभ्रष्ट होय, अशी शंका–)—**'अनाश्रितः०' इति अनेन कर्मिणः एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तं**—अहोपण 'अनाश्रितः०' या श्लोकानें कर्मयोग्यालाच संन्यासित्व व योगित्व भगवानांनीं

सांगितलें आहे.—**च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिद्धं इति चेत्**—आणि निराग्नि व अक्रिय यांचें संन्यासित्व व योगित्व यांचा त्यांनीं निषेध केला आहे म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें भगवद्वाक्य निषेधपर नाहीं. कारण—**ध्यानयोगं प्रति बहिरंगस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्**—ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन असलेल्या कर्मांच्या फलाची आकांक्षा टाकणें या संन्यासाची म्ह० फलेच्छेच्या संन्यासाची स्तुति करणारें तें वचन आहे. तें फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपर आहे. (‘ अनाश्रितः०’ या वाक्याला फलेच्छात्यागस्तुतिपरत्व कसें आहे, तेंच स्पष्ट करून सांगतात–)—**केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी च योगी न**—केवल अग्नि व दानादि कर्में यांचा त्याग करणाराच तेवढा संन्यासी व योगी आहे असें समजूं नको—**किं तर्हि**—तर मग काय—**कर्मफलासंगं संन्यस्य सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मयोगं अनुतिष्ठन् कर्मी अपि सः संन्यासी योगी च भवति इति स्तूयते**—कर्मफलासक्तीचा संन्यास करूच चित्तशुद्धीसाठीं कर्मयोगाचें अनुष्ठान करणारा कर्मी सुद्धां ‘तो संन्यासी व योगी आहे’ अशी स्तुति केली जाते. [एखाद्या सामान्य उपायाला कांहीं एकदेशी सादृश्यानें दुसऱ्या उपायाचें नांव देणें, म्हणजे ती त्याची स्तुति होते. मनुष्याला शौर्य या सिंहाच्या किंवा वाघाच्या गुणामुळें ‘सिंह’ किंवा ‘वाघ’ म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे. त्याच न्यायानें कर्मी पुरुषाला फलसंन्यासामुळें संन्यासी म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे. पण मनुष्याला सिंह म्हटल्यानें खऱ्या सिंहाचा जसा निषेध होत नाहीं, खरा सिंह जगांत नाहींच, असें होत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्मठाला संन्यासी म्हटल्यानें भगवान् खऱ्या संन्यासाचा निषेधच करीत आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं. असो; पण या एकाच वाक्यानें दोन्ही अर्थ सिद्ध होतात, असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात–]—**च एकेन वाक्येन कर्मफलासंगसंन्यासस्तुतिः च चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः न उपपद्यते**—आणि एका वाक्यानें कर्मफलासक्तीच्या संन्यासाची स्तुति व चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध संभवत नाहीं. (कारण तसें मानल्यास वाक्यभेद हा दोष येतो. भगवानांना चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध इष्ट नाहीं, याविषयीं आणखीं एक कारण–)—**च निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुति-स्मृति-पुराण-इतिहास-योगशास्त्रविहितं प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वं च भगवान् न प्रतिषेधति**—शिवाय अग्नि व दानादि क्रिया यांचा त्याग केलेल्या खऱ्या संन्यासी पुरुषाचें श्रुति-स्मृति, पुराण, इतिहास व योगशास्त्र यांत विहित असलेलें प्रसिद्ध संन्यासित्व व योगित्व यांचा भगवान् प्रतिषेध करीत नाहींत. [श्रुति-स्मृत्यादि सर्व विधायक शास्त्रांनीं ज्याचें विधान केलें आहे व त्यामुळेंच जें अतिशय प्रसिद्ध आहे त्या चतुर्थाश्रमी यतीच्या संन्यासित्वाचा व योगित्वाचा भगवान् निषेध कसा करतील ? व शास्त्रसिद्ध चतुर्थाश्रमाचा निषेध करणाऱ्या भगवद्वचनाला प्रमाण तरी कोण मानील ?]

स्ववचनविरोधाच्च । ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य…नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते’ ‘मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः’ ‘विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति नि-

स्पृहः' 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति स संन्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

भाष्यार्थ—(भगवान् या वचनानें चतुर्थाश्रमाचा निषेध करीत नाहींत, असें म्हणण्यास आणखीहि एक कारण आहे–)—**स्ववचनविरोधात् च**—आणि स्वतःच्याच वचनाशीं विरोध येत असल्यामुळेंहि संन्यासाश्रमाचा प्रतिषेध भगवानांना विवक्षित नाहीं. कारण—**'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'** —सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें टाकून स्वतः कांहीं न करीत व कोणाकडून कांहीं न करवीत शरीरनगरांत राहतो (अ. ५ श्लो. १३ पृ. ५०४) **'मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः'**—मौन धारण केलेला, जें कांहीं मिळेल त्यानें संतुष्ट होणारा, ज्याचें एक नियत स्थान नाहीं, परमार्थवस्तूविषयीं ज्याची मति स्थिर आहे (अ० १२ श्लो. १९)—**'विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः'** (अ. २ श्लो. ७१ पृ. २२७) जो पुरुष सर्व कामांचा त्याग करून निःस्पृह होऊन संचार करतो,—**'सर्वारंभपरित्यागी'**—सर्व कर्मांचा त्याग करणारा, (अ.१२ श्लो. १६)—**इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः विरुध्येत**—आणि अशा प्रकारचीं ठिकाठिकाणीं भगवानांनीं आपलीं वचनें दाखविलीं आहेत, त्यांच्याशीं चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध विरुद्ध होतो. ('अनाश्रितः' या वचनानें भगवान् चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध करितात, असें म्हटल्यास त्यांच्याच दुसऱ्या अनेक वचनांशीं विरोध येतो. यास्तव हें वचन स्तुतिपरच आहे, या म्हणण्याचा उपसंहार करितात–)—**तस्मात् प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य योगं आरुरुक्षोः मुनेः फलनिरपेक्षं अनुष्ठीयमानं अग्निहोत्रादि ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते**—म्हणून ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे अशा, योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनींचें फलाची अपेक्षा न ठेवतां अनुष्ठिलें जाणारें अग्निहोत्रादि कर्म ध्यानयोगारोहणाच्या साधनत्वास चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्राप्त होतें.—**इति सः संन्यासी च योगी च इति स्तूयते**—यास्तव तोच गृहस्थ संन्यासी व योगी असें म्हणून 'अनाश्रितः०' या श्लोकानें स्तविला जातो. [योगारूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या गृहस्थाश्रमी पुरुषाचें निष्काम कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगारोहणाचें साधन होतें. म्हणून त्या गृहस्थाची 'तोच संन्यासी व योगी' असें म्हणून स्तुति केली आहे. भाष्यांतील मुनिशब्दाचा अर्थ कर्मफलसंन्यासी असा आहे.]

---

१ पण रहस्यकार पूर्वोत्तरसंबंध दाखवितांना म्हणतात–" मोक्ष प्राप्त होण्यास ज्ञानाखेरीज दुसऱ्या कशाचीहि अपेक्षा नसली तरी लोकसंग्रहाचे दृष्टीनें ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तरहि कर्में केलीं पाहिजेत, पण तीं बंधक होऊं नयेत, म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धीनें करावीं, यालाच कर्मयोग म्हणतात आणि कर्मसंन्यासमार्गापेक्षां हा अधिक श्रेयस्कर, असें सिद्ध

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अन्वयार्थ—कर्मफलं अनाश्रितः—कर्माच्या फलाचा आश्रय न केलेला—**यः**—जो गृहस्थ—**कार्यं कर्म**—अवश्य कर्तव्य कर्म ह्म० नियत कर्म–नित्य अग्निहोत्रादि कर्म—**करोति**—करतो—**सः**—तो—**संन्यासी**—संन्यासी आहे—**च**—व—**योगी**—योगी आहे. केवळ—**निरग्निः न**—अग्निरहित नव्हे—**च अक्रियः न**—व क्रियारहित नव्हे.अग्निरहित व क्रियारहित पुरुषच संन्यासी व योगी आहे,असें मानूं नये.

झालें. " ६९३ ज्ञानाखेरीज मोक्षाला दुसऱ्या कशाची अपेक्षा नाहीं, हें जर खरें तर ज्याला मोक्षच पाहिजे आहे,दुसरें कांहीं नको, तो लोकसंग्रहादिकांकडे दृष्टि ठेवतो कशाला? व ज्याला मोक्ष देणारें ज्ञान प्राप्त झालें, जो कृतार्थ झाला,त्याला 'ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तरहि कर्मं केलीं पाहिजेत,' असें कोणी कितीहि जरी सांगितलें तरी तो ऐकतो कशाला? अर्थात् "तीं बंधक होऊं नयेत म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धीनें करावीं" इत्यादि म्हणणें ज्ञानी पुरुषाला केव्हांच लागू होत नाहीं. ज्ञान होतांच सर्व कर्मांचा क्षय होतो, असें श्रुति-स्मृति-प्रमाणांनीं सिद्ध झालें आहे. त्यामुळें ' तीं बंधक होत नाहींत ' वगैरे म्हणणें हें अप्रासंगिक नव्हे का ? रहस्यकार म्हणतात–"हाच कर्मयोग आहे. आणि कर्मसंन्यासमार्गापेक्षां तो अधिक श्रेष्ठ आहे. " पण याला प्रमाण काय ? गीतेंत असें कोठेंहि सांगितलेलें नाहीं. कर्मयोग कोणता व ' कर्मयोगो विशिष्यते ' याचा अर्थ काय ? हें आम्हीं सविस्तर वर सांगितलेंच आहे. ह्मणून पुनः त्याचें येथें चर्वितचर्वण नको. कर्मयोग म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मांचें अनुष्ठान व अज्ञकृत कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग सुलभ असल्यामुळें श्रेष्ठ, एवढेंच गीता सांगत आहे. 'ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ' हें गीतेचें किंवा श्रीकृष्णांचें म्हणणें नसून रहस्यकारांचें आहे व त्याला कोणत्याहि शास्त्राचा आधार नाहीं. वस्तुतः सहावा अध्याय पांचव्या अध्यायाच्या २७, २८ श्लोकांच्या व्याख्यानासारखा आहे. पण रहस्यकार त्याचा संबंध तिसऱ्या अध्यायांतील 'इंद्रियनिग्रहानें तूं कामाला जिंक,' या उपदेशाशीं जोडूं पहातात, 'इंद्रियनिग्रह कसा करावा आणि ज्ञानविज्ञान म्हणजे काय याचा खुलासा करण्यासाठीं सहावा अध्याय आरंभिला आहे' असें त्यांचें म्हणणें आहे. मग ४ थ्या व ५ व्या अध्यायांतच त्याचा खुलासा कां केला नाहीं, असें कोणी विचारील, ह्मणून 'मध्येंच अर्जुनाच्या प्रश्नामुळें विषयान्तर करावें लागलें' असें ते सांगतात. सारांश " कर्मयोगास लागणारी जी निःसंग किंवा ब्रह्मनिष्ठ स्थिति ती ज्या साधनांनीं प्राप्त होऊं शकते त्यांच्या निरूपणास या अध्यायांत सुरुवात केली आहे. " असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण सहाव्या अध्यायांत अनेक साधनें सांगितलेलीं नाहींत. एक ध्यानयोगच सांगितलेला आहे, आणि ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत कर्मं करावीं व पुढें कर्मसंन्यास करावा असेंहि येथें स्पष्ट सांगितलें आहे. भाष्यार्थांत त्याचा सविस्तर विचार झालेला असल्यामुळें येथें विस्तार करणें नलगे.

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलतृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलमेवंभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी च योगी योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी चेत्येवं गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निरक्रियश्चानग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—अनाश्रितः-न आश्रितः अनाश्रितः—आश्रय न केलेला, तो अनाश्रित होय.—**किं**—कशाचा आश्रय न केलेला ?—**कर्मफलं-कर्मणः फलं कर्मफलं यत् तत् अनाश्रितः-कर्मफलतृष्णारहितः-इत्यर्थः**—कर्मफलाचा आश्रय न केलेला, कर्मांचें जें फल तें कर्मफल, त्याचा आश्रय न केलेला-कर्मफलतृष्णारहित झालेला असा याचा भावार्थ. [कर्मफलाविषयीं अभिलाष नाहीं, एवढ्यावरूनच कर्मफलाला अनाश्रित कसा ? या शंकेचें व्यतिरेकमुखानें उत्तर-]—**यः हि कर्मफलतृष्णावान् सः कर्मफलं आश्रितः भवति**—जो कर्मफलाविषयींच्या तृष्णेनें युक्त असतो, तो कर्मफलाचा आश्रित असतो.—**तु अयं तद्विपरीतः अतः कर्मफलं अनाश्रितः**—पण हा त्याच्या उलट आहे म्हणून कर्मफलाला अनाश्रित.—**एवंभूतः सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतं अग्निहोत्रादिकं करोति-निर्वर्तयति**—अशा प्रकारचा होऊन कार्य म्ह० अवश्य कर्तव्य-नित्य-काम्यकर्मांच्या विपरीत असलेलें अग्निहोत्रादिक कर्म करतो-त्याचें अनुष्ठान करतो,—**यः कश्चित् ईदृशः कर्मी सः कर्म्यन्तरेभ्यः विशिष्यते इति एवं अर्थं आह ' स संन्यासी च योगी च ' इति**—जो कोणी अशा प्रकारचा कर्मी तो इतर कर्मठ गृहस्थांहून श्रेष्ठ आहे, असा हा अर्थ ' स संन्यासी च० ' यानें भगवान् सांगतात. [येथें स्तुति विवक्षित असल्यामुळें त्यांत अनुपपन्न असें कांहींच नाहीं.]—**संन्यासः-परित्यागः सः यस्य अस्ति सः संन्यासी**—संन्यास म्ह० परित्याग तो ज्याला आहे तो संन्यासी,—**च योगी च योगः चित्तसमाधानं सः यस्य अस्ति सः योगी च इति एवंगुणसंपन्नः अयं मन्तव्यः**—आणि योगीहि; योग म्ह० चित्ताचें समाधान, तो योग ज्याला आहे तो योगी, अशा प्रकारच्या गुणांनीं संपन्न असा हा मानावा;—**केवलं निरग्निः (च) अक्रियः एव संन्यासी योगी च इति न मन्तव्यः**—केवल निरग्नि व अक्रियच तेवढा संन्यासी व योगी आहे, असें समजूं नये.—**निर्गताः अग्नयः कर्मांगभूताः यस्मात् सः निरग्निः**—ज्याच्यापासून कर्मांगभूत अग्नि-गार्हपत्य-आहवनीय-अन्वाहार्यपचन वगैरे श्रौत-स्मार्त अग्नि-निघून गेले आहेत, ज्यानें त्यांचा आत्म्यामध्यें समारोप केला आहे तो निरग्नि,—**च**

अक्रियः–अनग्निसाधनाः अपि अविद्यमानाः क्रियाः तपोदानादिकाः यस्य असौ अक्रियः—आणि अक्रिय म्ह० अग्नींनीं साध्य न होणाऱ्याहि तप, दान इत्यादि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहींत तो अक्रिय होय. [ज्यानें श्रौत-स्मार्त अग्नींचा त्याग केला आहे व त्यामुळें अग्निसाध्य क्रिया सोडल्या आहेत, तसेंच तप, दान इत्यादि अ-ग्निसाध्य नसलेल्या क्रियांचाहि त्याग केला आहे म्ह० ज्यानें यज्ञ, दान, तपोरूप कर्म सोडलें आहे तोच तेवढा संन्यासी व योगी असें समजूं नये, तर जो कर्मफलाचा अ-भिलाष न करितां अग्निहोत्रादिक नित्य कर्तव्य कर्म करतो तोहि गौण संन्यासीच व योगीच आहे, असें समजावें.] १.

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैष दोषः। कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिषितत्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगण्यासाठीं त्या श्लोकानें ज्या शंकेचें निवारण करावयाचें आहे ती शंका प्रथम दाखवितात–)—**ननु च निरग्नेः अक्रियस्य एव श्रुति-स्मृति-योगशास्त्रेषु संन्यासित्वं च योगित्वं प्रसिद्धं**—अहोपण, निरग्नि व अक्रिय असलेल्या पुरुषालाच श्रुति-स्मृति-योगशास्त्रांत संन्यासित्व व योगित्व प्रसिद्ध आहे. [म्ह० श्रुत्यादिकांत ज्यानें यथाशास्त्र अग्नींचा व दानादिकांचा त्याग केला आहे, त्यालाच संन्यासित्व व योगित्व सांगितलें आहे.] मग असें असतांना—**इह**

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अगदीं विपरीत करितात–" कर्मफलाशेचें मनांत बिऱ्हाड न ठेवतां जो कर्तव्य कर्म करतो, तोच संन्यासी व तोच कर्मयोगी म्हणावयाचा. अग्नीहोत्रादि कर्में सोडून देणारा किंवा कोणतेंच कर्म न करतां स्वस्थ बसणारा खरा संन्यासी व योगी नव्हे. " म्हणजे यांच्या मतें फलाची आशा न करतां कर्म करणें हाच संन्यास व योग होय. पण हें रहस्यकारांचें मत झालें, व तेंहि त्यांच्याच मताच्या विरुद्ध आहे. कारण एकदा 'संन्यास व कर्मयोग हे दोन अगदीं स्वतंत्र मार्ग आहेत व त्यांतील कर्मयोग श्रेष्ठ' असें ह्मणून,'खरा संन्यासी व खरा कर्मयोगी कर्मफलाचा त्याग करणाराच होय,' हें म्हणणें उपपन्न कसें होतें ? अग्नीहोत्रादि कर्में यथाशास्त्र सोडणारा संन्यासी नव्हे,' तर तीं करणाराच संन्यासी आहे, असें ह्मणण्यासारखेंच हें आहे.भगवान् किंवा व्यास यांतील कोणीहि असा सर्वशास्त्रविरुद्ध व अनुपपन्न अर्थ केव्हांहि सांगणार नाहींत. कर्मांचा त्याग हाच मुख्य संन्यास असून फलत्याग हा गौणसंन्यास आहे.पुढच्या श्लोकावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होत असतांना तिकडे दुर्लक्ष करून श्रुति-स्मृति-पुराण-इतिहास-योगशास्त्रादि प्रमाण ग्रंथांवरून सिद्ध होणाऱ्या संन्यास-आश्रमाला धुडकावून लावणें, व कर्मानुष्ठानालाच खरा कर्मसंन्यास ह्मणणें, हें मोठें धाडस आहे व तें भगवानांच्या किंवा व्यासांच्या माथीं मारणें हें तर पापच आहे.आचार्यांनीं याविषयींहि भाष्यांत सविस्तर विचार केला आहे. (पृ.५४०पहा).

साग्नेः सक्रियस्य अप्रसिद्धं संन्यासित्वं च योगित्वं कथं उच्यते इति— येथें साग्नि व सक्रिय म्ह० अग्निहोत्रादिक अग्निसाध्य क्रिया करणारा व दानादिक अनग्निसाध्य क्रिया करणारा जो गृहस्थ त्याला श्रुत्यादिकांत प्रसिद्ध नसलेलें संन्यासित्व व योगित्व कसें सांगितलें जात आहे ? (समाधान–)—**न एषः दोषः—**हा दोष येत नाहीं.—**कयाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य संपिपादयिषितत्वात्—**कारण कांहीं एका गौणवृत्तीनें साग्नि व सक्रिय अशा गृहस्थाचें संन्यासित्व व योगित्व संपादन करण्याचीं भगवानांची इच्छा आहे. [गृहस्थाला मुख्यवृत्तीनें संन्यासित्व व योगित्व कधींच शक्य नाहीं. पण भगवानांना गौणवृत्तीनें त्याच्या ठिकाणीं तीं दोन्ही संपादन करावयाचीं आहेत. त्यामुळें पूर्वोक्त दोष येत नाहीं.]—**तत् कथं—**तें कसें संपादन करावयाचें आहे ?—**कर्मफलसंकल्पसंन्यासात् संन्यासित्वं च योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् वा चित्तविक्षेपहेतोः कर्मफलसंकल्पस्य परित्यागात् योगित्वं च इति उभयं गौणं—**कर्मफलाविषयींचा संकल्प टाकल्यामुळें–कर्मफलसंकल्पाचा संन्यास केल्यामुळें गृहस्थाला संन्यासित्व आहे व योगाचें अंग–साधन या रूपानें कर्माचें अनुष्ठान केल्यामुळें किंवा चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणाऱ्या कर्मफलाविषयींच्या संकल्पाचा संन्यास केल्यामुळें त्याला योगित्व आहे, असें हें संन्यासित्व व योगित्व गौण आहे. [पण मुख्य संन्यासित्वादि संभवत असतांना येथें गौण संन्यासित्वादि कां घ्यावयाचें ? अशी शंका घेऊन कर्मी गृहस्थाच्या ठिकाणीं मुख्य संन्यासित्व व योगित्व संभवत नाहीं. म्हणून त्याच्या कर्मफलत्यागाची स्तुति सिद्ध होण्यासाठीं येथील संन्यासित्वादिक गौणच इष्ट आहे, अशा आशयानें म्हणतात–]—**पुनः मुख्यं संन्यासित्वं च योगित्वं न अभिप्रेतं—**पण मुख्य संन्यासित्व व योगित्व येथें इष्ट नाहीं; [अहोपण, चित्ताच्या व्याकुलतेला कारण होणाऱ्या कामनेचा त्याग केल्यामुळें चित्ताच्या समाधानादिकांची सिद्धि होते व त्यामुळें कर्मी गृहस्थाच्याहि योगित्वाची सिद्धि होते, हें ठीक आहे. पण त्याला संन्यासी म्हणणें मात्र विरुद्ध आहे, असा आक्षेप यावर येईल, म्हणून]—**इति एतं अर्थं दर्शयितुं आह—**अशा प्रकारचा हाच अर्थ प्रदर्शित करण्यासाठीं भगवान् ' यं संन्यासं० ' इत्यादि म्हणतात—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना, श्रुतिस्मृतिवेत्ते—**यं—**ज्याला—**संन्यासं इति—**खरा संन्यास असें—**प्राहुः—**म्हणतात—**तं—**त्याला—**योगं—**योग—**विद्धि—**जाण.—**हि—**कारण—**असंन्यस्तसंकल्पः—**ज्यानें संकल्प टाकलेला नाहीं असा—**कश्चन—**कोणी—**योगी—**योगी—**न भवति—**होत नाहीं. २

यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रवृत्ति-

लक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभिसंधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान्भवति न संभवतीत्यर्थः । फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य ' यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—**श्रुतिस्मृतिविदः यं–सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं इति प्राहुः**—श्रुति-स्मृतिवेत्ते ज्याला सर्वकर्म व त्याचें फल यांचा परित्याग करणें, या स्वरूपाचा परमार्थ संन्यास असें म्हणतात—**हे पांडव**—हे अर्जुना—**कर्मानुष्ठानलक्षणं तं योगं परमार्थसंन्यासं विद्धि–जानीहि**—त्या कर्मानुष्ठानरूप योगालाच तूं परमार्थसंन्यास जाण. जो योग तोच परमार्थ संन्यास आहे असें तूं समज. [गृहस्थाला गौण संन्यासित्व व योगित्व जें सांगितलें आहे तेंच या श्लोकाच्या उत्तरार्धानें प्रकट करण्यासाठीं म्हणतात–]—**प्रवृत्तिलक्षणस्य कर्मयोगस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यं अंगीकृत्य तद्भावः उच्यते**—प्रवृत्तिलक्षण कर्मयोगाचें त्याच्या अगदीं उलट असलेल्या निवृत्तिलक्षण परमार्थ संन्यासाशीं कोणत्या प्रकारचें सामान्य–सारखेपणा स्वीकारून तद्भाव–तद्रूपता सांगितली जाते ? [कर्मयोग व संन्यास यांत असा कोणता समान धर्म आहे कीं, त्याला उद्देशून कर्मयोगच संन्यास आहे, असें म्हणतां येईल ?]—**इति अपेक्षायां इदं उच्यते**—अशी आकांक्षा झाली असतां हें त्याचें समाधान सांगितलें जातें—**कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं सादृश्यं अस्ति**—कर्मयोगाचें परमार्थसंन्यासाशीं कर्त्याच्या द्वारा सादृश्य आहे. (तें कसें ? उत्तर–)—**यः हि परमार्थसंन्यासी सः त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संकल्पं संन्यस्यति**—जो प्रसिद्ध परमार्थ संन्यासी असतो तो, सर्व कर्में व त्यांचीं शिखा-सूत्रादि साधनें यांचा त्याग केलेला असल्यानें सर्व कर्माविषयींचा व त्यांच्या फलाविषयींचा संकल्प–कीं जो संकल्प, सर्व प्रवृत्तीचें निमित्त जो काम त्याचें कारण आहे, असा संकल्प–सोडतो. [खरा संन्यासी काय करतो ? सर्व कर्में व त्यांचीं साधनें सोडतो. त्यामुळें सर्व प्रकारच्या प्रवृत्तीचें कारण असा जो काम, त्याचें कारण–संकल्प, त्याचा त्याग करतो. संकल्पाचा त्याग केला असतां त्याचें कार्य–काम सुटतो. कामाच्या अभावीं प्रवृत्तित्याग सिद्ध होतो. संन्यासी सर्व कर्में व त्यांचीं

फलें याविषयींच्या संकल्पाचा त्याग करतो.]—**अयं अपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणः एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् आह**—हाहि कर्मयोगी कर्म करीत असतांनाच त्याच्या फलाविषयींचा संकल्प टाकतो, असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् म्हणतात—**हि-यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः-असंन्यस्तः-अपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पः-अभिसंधिः येन सः असंन्यस्तसंकल्पः**—कारण ज्यानें फलाविषयींचा संकल्प-आशय टाकलेला नाहीं, तो असंन्यस्तसंकल्प आहे, असा—**कश्चन-काश्चित् अपि कर्मी योगी-समाधानवान् न भवति -न संभवति इत्यर्थः**—कोणीहि कर्मी-गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त होत नाहीं. ज्यानें कर्माच्या फलाविषयींचा अभिलाष सोडलेला नाहीं, असा कोणीच योगी होऊं शकत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [फलसंकल्प न टाकल्यास चित्ताचें समाधानहि संभवत नाहीं.] कारण—**फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्**—फलाविषयींच्या संकल्पाला चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे. [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो. आतां व्यतिरेकमुखानें सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखानें उपसंहार करितात-]—**तस्मात् यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्**—म्हणून जो कोणी कर्मी फलाविषयींच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असा असतो—**सः योगी-समाधानवान् -अविक्षिप्तचित्तः भवेत्**—तो योगी म्ह० समाधानवान्-अविक्षिप्तचित्त असा होतो. **-चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः**—कारण चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा संकल्प त्याचा त्यानें संन्यास केलेला असतो, असा याचा अभिप्राय आहे. [ज्या कर्मठ गृहस्थानें फलाविषयींच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानानें युक्त होतो. त्याचें चित्त विक्षिप्त-चंचल झालेलें नसतें. कारण फलाविषयींचा संकल्पच चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो. पण यानें तर त्याचा त्याग केलेला असतो.म्हणून तो कर्मीहि योगी होय.] **—एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं अपेक्ष्य** —याप्रमाणें परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचें कर्त्यांच्या द्वारा असलेलें संन्यासाचें सामान्य-सादृश्य घेऊन-त्याच्या अपेक्षेनें—**'यं संन्यासं इति प्राहुः योगं तं विद्धि पांडव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्**—'ज्याला संन्यास असें म्हणतात त्याला हे अर्जुना, तूं योग समज,' या वाक्यानें कर्मयोगाच्या स्तुतीसाठीं कर्मयोगाला संन्यासत्व सांगितलें आहे. २

१ या श्लोकाच्या अर्थांत "ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे असें समज. कारण संकल्पाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा संन्यास केल्याखेरीज कोणीहि कर्मयोगी होत नाहीं." असें रहस्यकार ह्मणतात. यांत 'संकल्प' म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशा असें ह्मटलें आहे, तें जरा चमत्कारिक दिसतें. याचा वास्तविक अर्थ वाचकांनीं भाष्यार्थावरून समजून घ्यावा. 'गीतेच्या सिद्धान्ताहून स्मृतिकारांचा सिद्धान्त भिन्न आहे' इत्यादि जें रहस्यकारांचें ह्मणणें आहे, तें प्रमाणसिद्ध नसून केवळ काल्पनिक असल्यामुळें आम्ही त्याचा अधिक विचार करीत नाहीं.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—योगं—ध्यानयोगावर—**आरुरुक्षोः मुनेः**—आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षु गृहस्थाला—**कर्म**—फलनिरपेक्ष कर्मानुष्ठान हें—**कारणं**—साधन—**उच्यते**—सांगितलें जातें.—**तस्य एव योगारूढस्य**—पण तोच मुनि कर्माभ्यासानें योगारूढ झाला असतां, त्याला—**शमः**—उपशम–सर्व कर्मांपासून उपराम पावणें, हें—**कारणं**—साधन—**उच्यते**—सांगितलें जातें. ३.

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—"नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः" इति ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, याप्रमाणें परमार्थ संन्यासाचा कर्मयोगांतच जर अन्तर्भाव झाला तर कर्मयोगच सदा करणें प्राप्त आहे. कारण तो केल्यानें परमार्थ संन्यासहि केल्यासारखाच होतो, अशी आशंका येथें येण्याचा संभव आहे. म्हणून गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात-)—**फलनिरपेक्षः कर्मयोगः ध्यानयोगस्य बहिरंगं साधनं इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा**—फलाची अपेक्षा न करितां आचरिलेला कर्मयोग हें ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन आहे, म्हणून त्या कर्मयोगाची संन्यासत्वानें स्तुति करून—**अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति**—आतां ' आरुरुक्षोः० ' या श्लोकानें कर्मयोगाला ध्यानयोगाचें साधनत्व आहे, असें भगवान् दाखवितात—**आरुरुक्षोः-आरोढुं इच्छतः-अनारूढस्य-ध्यानयोगे**

---

१ रहस्यकार या तिसऱ्या श्लोकाला असें अवतरण देतात. " खरा संन्यास कोणता तें याप्रमाणें सांगून आतां ज्ञान होण्याच्या पूर्वी ह्मणजे साधनावस्थेंत जीं कर्में करतात, त्यांत व ज्ञानोत्तर ह्मणजे सिद्धावस्थेंत फलाशा सोडून जीं कर्में करावयाचीं, त्यांत भेद कोणता तें सांगतात. " पण पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकांत खरा संन्यास सांगितला नसून गौणसंन्यास सांगितला आहे, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. ज्ञान होण्यापूर्वी साधनावस्थेंत जीं कर्में करतात, त्यांत व सिद्धावस्थेंतील कर्मांत 'फलाशा सोडणें' हा प्रत्यक्ष भेद रहस्यकारांनीं या अवतरणांतच दाखविला आहे, पण तो चुकीचा आहे. कारण साधनावस्थेंतच आसक्ति टाकून चित्तशुद्धीकरितां कर्में केलीं जातात. सर्व कामांचा त्याग केल्यावांचून सिद्धावस्थाच

प्राप्त होत नाहीं, तेव्हां ज्या अवस्थेंत फलाशेचा संभवच नाहीं, त्या अवस्थेंत फलाशा सोडून कर्मं करावयाचीं कशीं? असो. रहस्यकार या महत्त्वाच्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात– " जो कर्मयोगारूढ होऊं इच्छितो, त्या मुनीस कर्म हें शमाचें कारण म्हणजे साधन म्हटलें आहे आणि तोच पुरुष योगारूढ झ० पूर्ण योगी झाला झ० त्यास पुढें शम हें कर्माचें कारण होतें, असें म्हणतात. " पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणीचा आहे. येथें योगारूढ असा शब्द असतांना कर्मयोगारूढ असें रहस्यकारांनीं आपल्या संप्रदायाला अनुसरून म्हटलें आहे. पण कर्मयोगारूढ याचा अर्थ काय ? आणि जो कर्मयोगारूढ होऊं इच्छितो, त्याला कर्म हें शमाचें साधन आहे, याची संगति कशी काय लागते? कर्म हें शमाचें साधन आहे हें म्हणणें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. कारण कर्म व शम यांच्यामध्यें दिवस व रात्र यांच्या इतका विरोध आहे.तसेंच योगारूढ झाल्यावर शम हें पुनः कर्माचें कारण होतें, असें म्हटल्यास त्यावर अन्योन्याश्रय दोष येत नाहीं का ? हा श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल? पण याहीपेक्षां अधिक आश्चर्य तें पुढेंच आहे.मुळांत कांहीं आधार नसतांना 'कर्म हें शमाचें कारण आहे व शम हें कर्माचें कारण होतें' असें आपल्या पदरचेंच सांगून पुनः "टीकाकारांनीं या श्लोकाच्या अर्थाचा अनर्थ करून टाकला आहे " असें म्हणण्यास ते तयारच आहेत! रहस्यकारांनीं आपल्या वरील अयोग्य अर्थाच्या समर्थनासाठीं या श्लोकावर विस्तृत टीप लिहिली आहे. तिचा आपल्यालाहि थोडा विचार करणें भाग आहे. ते म्हणतात,—"श्लोकाच्या पूर्वार्धांत योग म्हणजे कर्मयोग हाच अर्थ असून तो सिद्ध होण्यास प्रथम कर्मच कारण होतें, ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे." पण रहस्यकारांचें हें म्हणणें साफ चुकीचें आहे. येथील योग म्हणजे कर्मयोग असें कोणीहि म्हणत नाहीं. अद्वैतवादी तर म्हणत नाहींतच, पण इतर भाष्यकारही येथील 'योग' म्हणजे 'कर्मयोग' असें म्हणत नाहींत. मध्वाचार्य–"योगं आरुरुक्षोः' याचा अर्थ 'उपायसंपूर्तिमिच्छोः' असा करितात.त्यांचे टीकाकार जयतीर्थ "उपायः समाधिरेव" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य–"योगं आत्मावलोकनं प्राप्तुं इच्छोः मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणं उच्यते" म्हणजे योगाला, आत्मज्ञानाला प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला कर्मयोगच साधन सांगितलें जातें. यावरून रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें कोणीहि कबूल करील. शिवाय ' कर्मयोग सिद्ध होण्यास कर्मच कारण होतें,' हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे. कर्मयोगाचेंच कारण कर्म कसें होईल ? कर्म व कर्मयोग यांत काय फरक आहे ? रहस्यकार जो फरक मानतात तो काल्पनिक आहे, प्रमाणसिद्ध नाहीं. शिवाय अर्थामध्यें 'कर्म हें शमाचें कारण आहे' असें रहस्यकारांनीं म्हटलें आहे तें निराळेंच ! पुनः ते म्हणतात,—"योगारूढ झाल्यावर त्यासच शम हें कारण होतें... याचा अर्थ टीकाकारांनीं संन्यासपर लावला आहे, त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'शम' म्हणजे कर्माचा 'उपशम' व ज्याला योग सिद्ध झाला त्यानें कर्मं सोडून दिलीं पाहिजेत ! कारण त्यांच्या मतें कर्मयोग, हा संन्यासाचें अंग म्ह० पूर्वसाधन आहे. पण हा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा होय; खरा नव्हे." कर्मयोग परमार्थसंन्यासाचें अंग आहे,हें दुसऱ्या कोणाचें मत नसून खुद्द वैदिकसंप्रदायच असा आहे,व्यास व भगवान् श्रीकृष्ण,यांचें तें मत आहे. 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' हे गीतेचेंच वचन आहे.'कर्मयोगावांचून परमार्थसंन्यास प्राप्त होणें फार कठिण आहे.' (अ. ५. श्लो. ६ पृ.४९५ पहा) याविषयीं सर्व वैदिकांचें ऐकमत्य आहे.ह्मणूनच

त्यांना सांप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नसतात. मध्वाचार्य "योगारूढ म्ह० अपरोक्ष ज्ञानी व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमानें समाधि हें परम सुखाचें कारण सांगितलें आहे" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य—"शम म्ह० कर्मनिवृत्ति" म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—"आतां योगाचळाचा निमथा। जरी ठाकावा आथी पार्था। तरी सोपाना या कर्मपथा। चुका झणीं ॥ ५४ ॥... मग तया मार्गाची धांव। पुरेल प्रवृत्तीची हांव। जेथ साध्यसाधना खेंव। समरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें तें ठाके। ऐसिये सरिसीये भूमिके। समाधि राहे ॥ ६० ॥" यांत त्यांनीं "योगरूपी पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला चढावयाचें असतें, त्याला कर्ममार्ग हाच जिना आहे. त्यानें तो सोडूं नये. पण योगपर्वतारूढ झाल्यावर मग त्याचा तो मार्ग संपतो. प्रवृत्तीची हांव पुरी होते. ब्रह्मानंदांत साध्यसाधनांची एकरूपता होते. पुढील मार्ग बंद होतो. मागील भानहि रहात नाहीं व तो योगाचळाच्या माथ्यावरील सपाटीवर निश्चल स्थिर होतो." असें सांगितलें आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचें साधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें साधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांतील कोणाचाच मतभेद नाहीं. पण रहस्यकार त्या सर्वांना सांप्रदायिकआग्रही ठरवून मोकळे होत आहेत.

टीकाकारांचा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा आहे, खरा नव्हे, याचीं कारणें ते अशीं सांगतात—(१) "कर्मफलाचा आश्रय न करितां कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच खरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्में न करणारा (अक्रिय) खरा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकांत जर भगवंतांनीं सांगितलें आहे तर तिसऱ्या श्लोकांत योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा त्याग करण्यास किंवा कर्में सोडण्यास भगवान् सांगतील, असें मानणें सर्वथैव अन्याय्य होय." पण या अध्यायाच्या १ ल्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनीं बरोबर केलेला नाहीं, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. १ ल्या श्लोकांत कर्मफलाची इच्छा न धरितां जो कर्माधिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो संन्यासी व योगी आहे,अशी त्याची स्तुति केली आहे. कारण योगारोहणासाठीं तसल्या कर्माचें तिसऱ्या श्लोकांत विधान करावयाचें आहे. ज्याचें विधान करावयाचें असतें त्याची अशीच स्तुति केली जाते. अर्थात् कर्मफलाचा आश्रय न करितां कर्में करणारा हा मुख्य संन्यासी नसून गौणसंन्यासी आहे व याविषयीं मूळ भाष्यांत सविस्तर विचार केलेला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. कर्में करणारा खरा योगी किंवा संन्यासी कसा असेल? एवढी साधी गोष्टहि रहस्यकारांच्या लक्षांत येऊं नये,हें आश्चर्य आहे.असो;खरा प्रकार असा असल्यामुळेंच "शांति मिळाल्यावर योगारूढानें कर्में करूं नयेत असें संन्यासमार्गाचें जरी मत असलें तरी गीतेस हें मत मान्य नसून" वगैरे जे रहस्यकारांनीं (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे तें सर्व अप्रयोजक आहे. सिद्धावस्थेंतील पुरुषाला कर्मयोगी म्हणतां येत नाहीं. गीता तसें सांगत नाहीं. रहस्यकारांनीं गीतेच्या कांहीं श्लोकांचा विपर्यास करून तसा अर्थ ओढाताणीनें काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो फसला आहे. याविषयीं प्रस्तुत (३ ऱ्या) श्लोकाचा अर्थ हेंच उदाहरण पुरें आहे.यांत 'योगारूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीस कर्म शमाचें कारण—साधन आहे,व योगारूढास शम कर्माचें कारण आहे,' असा भलताच अर्थ केला आहे.

(२) "दुसरें कारण असें कीं, शम या शब्दाचा 'कर्मांचा शम' हा अर्थ कोठून आला ? शमशब्द गीतेंत दोनचार वेळां आला असून तेथें व प्रचारांतहि त्याचा अर्थ 'मनाची शान्ति' असा आहे. मग याच श्लोकांत 'कर्मांची शान्ति' असा अर्थ कां घ्यावयाचा ?" वगैरे. येथें 'शम' हा शब्द कर्मांचा प्रतियोगी आहे. योगारोहणाची इच्छा करणाराला कर्म हें साधन सांगितलें आहे व तोच योगारूढ झाला म्ह० त्याला 'शम' हें साधन सांगितलें आहे. अर्थात् येथील 'शम' हा निरपेक्ष शब्द नाहीं. कर्मसापेक्ष शब्द आहे. त्यामुळें 'कर्मांचा उपशम' हाच त्याचा योग्य अर्थ आहे. मनाची शांति हा सामान्य गुण असून तो सर्वांनाच–विशेषतः ब्राह्मणांना तरी साधारण आहे. मनाची शांति आरुरुक्षूला पाहिजे, पामराला पाहिजे व आरूढालाहि पाहिजे. पण हा येथील शम तसा साधारण नाहीं. तो फक्त योगारूढासाठींच आहे. शिवाय योगारूढ होईपर्यंत कर्म व योगारूढ झाल्यावर शम अशी कर्मांची व शमाची सीमा येथें स्पष्टपणें दाखविली आहे. त्यामुळें येथील कर्म हें विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म व शम म्ह० त्याचा त्याग असाच अर्थ घेतला पाहिजे. 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' (अ. १८ श्लो. ७) नित्यकर्मांचा संन्यास संभवत नाहीं, हें म्हणणें कर्माधिकाऱ्यासाठीं आहे,ज्ञानयोगाधिकाऱ्यासाठीं नाहीं, कारण तें प्रत्येकासाठीं आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठेला अवकाशच उरत नाहीं. पण ती निष्ठा भगवानांनींच सांगितलेली आहे, तेव्हां तिचेहि अधिकारी कोणी असलेच पाहिजेत ! शिवाय गीतेंत यतींचा धर्महि सांगितलेला आहे, असें वैशंपायन म्हणत आहे. त्यामुळें अरुरुक्षूला कर्म व आरूढाला शम–कर्मत्याग हींच योग्य साधनें आहेत.रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें गीता प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें मरेपर्यंत कर्मच केलें पाहिजे असें सांगत नाहीं. ती केवळ रहस्यकारांची अन्यथा प्रतिपत्ति आहे. 'शम योगारूढाच्या कर्मांचें कारण होतें,' या म्हणण्यांत कांहीं अर्थच नाहीं. कारण तें मुळाला सोडून व अनुभवाच्याहि विरुद्ध आहे.

(३)"टीकाकारांचा अर्थ त्याज्य मानण्याचें तिसरें कारण असें कीं, संन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढ पुरुषास पुढें कांहींच करावयाचें रहात नाहीं,शमांतच त्याच्या सर्व कर्मांचा शेवट होतो; आणि हें जर खरें तर 'योगारूढाला शम कारण होतें' या वाक्यांतील 'कारण' शब्द अगदींच निरर्थक पडतो."(पण येथें संन्यासमार्गाचा काय संबंध आहे?भगवान् योगारूढ झालेल्या त्यालाच शम कारण आहे,असें म्हणतात.) पण रहस्यकार म्हणतात–"तसें म्हटल्यास कारण शब्द निरर्थक पडतो." (तो कसा ? याचें उत्तर ते असें देतात–)–"कारण हा शब्द नेहमींच सापेक्ष आहे, कारण म्हटलें म्ह० त्याला कांहीं तरी कार्य पाहिजे; व संन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढाला तर कोणतेंच कार्य शिल्लक राहिलेलें नसतें." (पण रहस्यकारांची ही चिकित्सा साफ चुकली आहे. कारणाची नेहमींच अपेक्षा ठेवणारा 'कार्य-'शब्द व कर्तव्य या अर्थी असलेला 'कार्य-' शब्द यांच्या अर्थांमध्यें जमिन–अस्मानाइतकें अंतर आहे, हें त्यांच्या येथें लक्षांत आलें नाहीं, असें दिसतें. कारणसापेक्ष कार्यशब्दाचा अर्थ परिणाम असा आहे. 'कार्य शिल्लक नसतें' यांतील कार्य म्ह० कर्तव्यकर्म आहे. अद्वैतवेदान्तासारख्या युक्तिपूर्ण शास्त्रावर दोष देतांना असले सर्वथा अनुपपन्न तर्क रहस्यकारांनीं लढवावे व त्यांचा सामान्य लोकांकडून गौरव केला जावा, हा केवल कालमहिमा आहे! असो; पण या श्लोकाच्या दोन्ही अर्धांतील 'कारण' हा शब्द साधन या अर्थी आहे. स्वतः रहस्यकारांनींहि

पूर्वार्धांतील कारणशब्दाचा अर्थ ‘ साधन ’ असाच केला आहे. आचार्यांनीं दोन्ही अर्धांतील कारणशब्दाचा अर्थ ‘ साधन ’ असा केलेला आहे. पण तिकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकार ‘कारणशब्द कार्यसापेक्ष आहे ’ इत्यादि म्हणून अप्रासंगिक दोष देण्यास उगीच प्रवृत्त झाले आहेत. पण इतक्यांत त्यांना ‘कारण म्ह० साधन’ या अर्थाची आठवण होऊन ते म्हणतात “शम म्ह० मोक्षाचें कारण म्ह० साधन म्हणावें तर तें जुळत नाहीं. कारण मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे. शम नव्हे. बरें शम हें ज्ञानप्राप्तीचें ‘कारण’ म्ह० साधन म्हणावें तर योगारूढ झालेल्याचें म्ह० पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचेंच हें वर्णन असल्यामुळें त्याला ज्ञानप्राप्ति कर्माच्या साधनानें पूर्वींच झालेली असते. मग ‘शम’ हें कारण कशाचें? संन्यासमार्गीय टीकाकारांस या प्रश्नाचें कांहींच समाधानकारक उत्तर देतां येत नाहीं.” येथें रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीय टीकाकारांना आपल्या मतें निरुत्तर करण्याचा वराच आव आणला आहे, पण तो सर्व व्यर्थ आहे. कारण त्यांत उपपत्ति कांहींच नाहीं. ते म्हणतात—‘सं.मा. टीकाकारांना समाधानकारक उत्तर देतां येत नाहीं,’ पण आह्मांला वाटतें कीं, टीकाकारांना प्रस्तुत प्रश्न न करतांच त्यांनीं आपली ही अशी समजूत करून घेतली आहे. कारण अद्वैतमार्गी कोणतीहि टीका जरी काढली तरी तिच्यामध्यें याचें उत्तर दिलेलें आहे. मग रहस्यकारांचें त्यानें समाधान कां झालें नाहीं ? कारण, रहस्यकारांना टीकाकारांचें म्हणणें कळलें नाहीं व ते प्रश्नहि प्रकरणाला सोडून करीत आहेत. ते कसे ? तर पहा—आचार्य म्हणतात—कर्मानुष्ठानानें ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होते व ती आल्यावर त्यानेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्यासाठीं शम करावा. शम म्ह० कर्मसंन्यास. त्यानें योगारूढत्वाचा पूर्ण परिपाक होतो. (गी. भा. पृ.५५५ पहा). पण रहस्यकार म्हणतात “ मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे, शम नव्हे.” अहो रहस्यकार ! आचार्य योगारूढत्वाचें साधन शम आहे असें म्हणतात. मोक्षाचें साक्षात् साधन शम—संन्यास आहे, असें म्हणत नाहींत. संन्यास ज्ञानाचें सहकारी साधन आहे, हें कोणीहि कबूल करील. रहस्यकार म्हणतात—“पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचें हें वर्णन आहे,” पण तें बरोबर नाहीं. कारण, पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचें जर हें वर्णन असतें, तर शम हें त्याचें साधन किंवा कारण तरी कशाला पाहिजे ? पण मुळांत योगारूढालाहि शम हें कारण सांगितलें आहे. त्यामुळें योगारूढ हा सिद्ध नसून साधक आहे, हें सिद्ध होतें. ते म्हणतात—“ त्याला ज्ञानप्राप्ति कर्माच्या साधनानें पूर्वींच झालेली असते मग शम हें कारण कशाचें ? ” कर्मानें आत्मज्ञान होणें शक्य नाहीं. तें श्रवण-मननादिकांच्या योगानेंच होणार ! कर्मानें चित्तशुद्धि होते, श्रवणादिकांची योग्यता येते, ध्यानाची योग्यता येते. ती आल्यावर श्रवणादिक व ध्यान निर्विघ्नपणें होण्यासाठीं शम —कर्मसंन्यास हेंच साधन विहित आहे. त्यामुळें ‘ शम हें कारण कशाचें ? ’ हा प्रश्नच अस्थानीं आहे. अर्थात् रहस्यकारांना त्याचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाहीं, यांत टीकाकारांचा कांहीं दोष नसून अप्रासंगिक प्रश्न करणारांचाच दोष आहे.

रहस्यकार पुढें म्हणतात—“ पण संन्यासमार्गीयांचा हा अर्थ सोडून देऊन विचार करूं लागलें, म्हणजे उत्तरार्धाचा अर्थ करतांना पूर्वार्धांतील कर्म हें पद सांनिध्यसामर्थ्यानें सहज मनांत येतें व मग योगारूढाला स्वार्थ राहिला नसला तरी लोकसंग्रहकारक कर्म सुटत नसल्यामुळें (गी. ३. १७-१९ पहा) तें करण्यास शम हें त्याला आतां कारण म्ह०

साधन होतें असा अर्थ निष्पन्न होतो." उत्तरार्धाचा अर्थ करतांना पूर्वार्धांतील कर्म हें पद रहस्यकारांच्या सहज मनांत येत असेल, कारण त्यांना गीतेंत ध्यानीं-मनीं-स्वप्नीं कर्मच दिसूं लागलें आहे व तें कर्म तरी कोणतें ? शास्त्रीय श्रौत-स्मार्त नव्हे, तर लौकिक—विशेषतः राजकारण त्यांच्या मनांत येतें. गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे, अशी त्यांना विप्रतिपत्ति होण्याचें कारणहि तेंच आहे. पण इतरांच्या मनांत कर्म सहज तर येत नाहींच, पण पुष्कळ विचार करूनहि येत नाहीं. कारण 'आरुरुक्षूला कर्म साधन व आरूढाला शम हें साधन' असा स्पष्ट विभाग प्रतीत होत असतांना विचारें कर्म जर मध्येंच मनांत येऊं लागलें, तर तो कर्माचा दोष नसून मनाचा आहे. बरें, उत्तरार्धाचा अर्थ करतांना पूर्वार्धांतील कर्म सांनिध्यसामर्थ्यानें रहस्यकारांच्या मनांत आलें, असें आपण समजूं, पण पूर्वार्धाचा अर्थ करतांना 'कर्म हें शमाचें कारण आहे' असा शमहि जो त्यांच्या मनांत आला तो कोणत्या सामर्थ्यानें ? ही अर्थाची लटपट नव्हे तर काय ? मान्य आचार्यादिकांना विनाकारण दोष न देतां तो केला असतो, तर आम्हीं तिकडे दुर्लक्षहि केलें असतें. पण आपण चुकीचा अर्थ करून शिवाय संन्यासमार्गी टीकाकार चुकले, असें पदोपदीं दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें वेदान्तशास्त्र व आचार्यांचें भाष्य यांवरील आक्षेपांचें निरसन यथामति करणें, हें आमचें पवित्र कर्तव्य आम्हीं समजतों. या पुढें रहस्यकारांनीं "योगारूढाला स्वार्थ राहिला नसला तरी लोकसंग्रहकारक कर्म सुटत नाहीं," ... "सिद्धावस्थेंत कर्मे सुटतात" असा या श्लोकाचा भावार्थ नसून ... "कर्मयोग्यानें अखेर कर्मे सोडलीं पाहिजेत असें गीतेंत कोठेंहि सांगितलें नाहीं." इत्यादि कोल्हा जो वारंवार उगाळला आहे, तो व्यर्थ असल्यामुळें यापुढें तिकडे दुर्लक्षच करण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. " प्रथम कर्म शमाचें कारण असतें व मग शम कर्माचें कारण होतें. साधनावस्थेंतला कार्य-कारणभाव सिद्धावस्थेंत बदलतो " इत्यादि सर्व म्हणणें न्यायशास्त्राच्या विरुद्ध, अत एव अग्राह्य आहे आम्ही रहस्यकारांच्या कर्मयोगासंबंधी चर्वित चर्वणाकडे यापुढें दुर्लक्ष करण्याचें जरी ठरविलें आहे, तरी " संधि सांपडेल तेथें कांहीं तरी ओढाताणीनें गीतेंतील मधल्याच एखाद्या श्लोकाचा संन्यासपर अर्थ लावणें योग्य नव्हे. गीता हल्लीं पुष्कळांस दुर्बोध झाली आहे, त्याचें कारणहि हेंच होय." असल्या वाक्यांकडे दुर्लक्ष करतां येणें शक्य नाहीं. गीताशास्त्र मुख्यत्वें करून निवृत्तिपर आहे, ज्ञानप्रधान आहे. गीतेंतील कर्मयोगहि निवृत्तिपर आहे. तो ज्ञाननिष्ठेचें अंग आहे. त्यामुळें गीतेंतील प्रतिपादन केवल कर्मयोगपर असणें केव्हांच शक्य नाहीं. गीताशास्त्रांत पक्षपात न करितां अधिकारपरत्वें द्विविध निष्ठेचें प्रतिपादन केलें आहे. यास्तव कोणताहि जरी अध्याय घेतला तरी त्यांत निवृत्त्युपयोगी प्रवृत्तीचा व निव्वळ निवृत्तीचा उपदेश न्यूनाधिकपणें असलाच पाहिजे व तो तसा आहेहि. त्यामुळें प्रत्येक अध्यायांत कर्माधिकारी व ज्ञानाधिकारी पुरुषांना उद्देशून वारंवार प्रकरणभेदानें उपदेश आल्यास त्यांत कांहींच वावगें नाहीं. आचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत तसा विभाग प्रत्येक अध्यायांत स्पष्टपणें दाखविला आहे. रहस्यकारांना गीतेंत एका कर्मयोगावांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. त्यामुळें त्यांनाच वारंवार शब्दाची ओढाताण करून प्रत्येक श्लोक कर्मयोगपर लावण्याची दगदग करावी लागली व त्यासाठीं 'कर्माचें शम कारण व शमाचें कर्म कारण' अशा कल्पना कराव्या लागतात. गीता आचार्यांच्या भाष्यानेंच अतिशय सुबोध झालेली असून रहस्यकारांच्या व्याख्यानानें ती अतिशय दुर्बोध

अवस्थातुं अशक्तस्य एव इत्यर्थः—आरुरुक्षूचें म्ह० आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या-आरूढ न झालेल्या-ध्यानयोगावर अवस्थित होण्यास अशक्त-असमर्थच असलेल्या, असा याचा भावार्थ—**आरुरुक्षोः कस्य**—आरूढ होऊं इच्छिणाऱ्या कोणाचें ? —**मुनेः-कर्मफलसंन्यासिनः इत्यर्थः**—मुनीचें म्ह० कर्मफलाचा संन्यास करणाऱ्या कर्मी गृहस्थाचें—**किं आरुरुक्षोः**—कशावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीचें—**योगं**—योगावर आरूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीचें—**कर्म कारणं-साधनं उच्यते**—कर्म कारण म्ह० साधन सांगितलें जातें. [चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असलेल्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, येथील ' मुनि-' शब्द कर्मानुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थाला उद्देशून तो आरुरुक्षु असल्यामुळें पुढें मुनि होईलच, अशा भावनेनें योजला आहे. त्यासाठींच आचार्यांनीं मुनि म्ह० कर्मफलसंन्यासी असें भाष्यांत व्याख्यान केलें आहे. तें प्रकरणाला सर्वथा धरून आहे.]—**पुनः योगारूढस्य तस्य एव शमः**—पण पुढें योगारूढ झालेल्या त्या कर्मी गृहस्थाचेंच शम म्ह०—**उपशमः-सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं-योगारूढत्वस्य साधनं उच्यते इत्यर्थः**—शम-उपशम म्ह० सर्व कर्मांपासून निवृत्ति हेंच एक कारण म्ह० योगारूढत्वाचें साधन सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ. [सर्व व्यापार सोडणें, या स्वरूपाचा उपशम हेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्याचें साधन कसें तें अधिक स्पष्ट करून सांगतात]—**यावत् यावत् कर्मभ्यः उपरमते तावत् तावत् निरायासस्य जितेंद्रियस्य चित्तं समाधीयते**—साधक जों जों कर्मांपासून उपराम पावतो तों तों आयासरहित व जितेंद्रिय झालेल्या त्याचें चित्त समाहित होतें. तो जशीं जशीं कर्में सोडतो, तसा तसा निरायास, जितेंद्रिय व शांतचित्त होत जातो—**तथा सति सः झटिति योगारूढः भवति**—आणि तसें झालें असतां तो झटकन योगारूढ होतो. [सर्व कर्मांची निवृत्ति झाली असतां त्याला आयास मुळींच होत नाहीं. त्यामुळें सर्व इंद्रियें स्वाधीन होतात. चित्तसमाधान होतें व चित्तसमाधान होतांच योगारूढत्व सिद्ध होतें. आतां सर्व कर्मांचा उपरम हेंच पुरुषार्थाचें साधन आहे, याविषयीं पुराणाची संमति दाखवितात]—**च व्यासेन तथा उक्तं**—आणि व्यासांनीं तसें म्हटलें आहे. (तें काय?) —**यथा एकता समता च सत्यता शीलं स्थितिः दंडनिधानं आर्जवं च ततः ततः क्रियाभ्यः उपरमः एतादृशं ब्राह्मणस्य वित्तं न अस्ति**—एकता म्ह० सर्व भूतांमध्यें वस्तुतः अद्वैतभाव आहे, असें ज्ञान, समता-त्या भूतांमध्यें वैषम्य जरी दिसलें तरी तें औपाधिक आहे, त्यांतील आत्मतत्त्व निर्विशेष आहे, अशी भावना, सत्यता-भूतांचेंच हितवचन, शील-स्वभावसंपत्ति, स्थिति-स्थैर्य, दंडनिधान-अहिंसा, आर्जव-सरळपणा, व सर्व क्रियांपासून उपरति हें सर्व जसें आहे, तसें ब्राह्मणाचें दुसरें

झाली आहे. त्यांत वेदान्तसिद्धान्त, व्याकरणाचे नियम, न्याय व अनुभव यांचा वारंवार अतिक्रम केला आहे. गीतारहस्याचें पुस्तक हजारों लोकांनीं संग्रही ठेविलें आहे, पण त्याचा अर्थबोध किती भाग्यवानांना झाला असेल तें हरि जाणे !

वित्त म्ह० पुरुषार्थाचें साधन नाहीं.—इति—असें भारतांत श्रीव्यासवचन आहे.[अर्थात् योगारूढ होण्यासाठीं सर्वकर्मसंन्यासरूप शमच केला पाहिजे. ध्यान करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत निष्काम कर्मानुष्ठान व तें आल्यावर कर्मत्याग, ही कर्मानुष्ठानाची व कर्मत्यागाची मर्यादा फार महत्त्वाची आहे.] ३.

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—यदा हि—जेव्हां योगी—**इंद्रियार्थेषु**—विषयांमध्यें—**न अनुषज्जते**—आसक्त होत नाहीं, त्याचप्रमाणें—**कर्मसु**—नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांमध्यें—(**न अनुषज्जते**—)आसक्त होत नाहीं.—**सर्वसंकल्पसंन्यासी**—सर्व संकल्पांचा संन्यास करतो—**तदा**—तेव्हां—**योगारूढः**—योगारूढ—**उच्यते**—म्हटला जातो. ४

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—**यदा** समाधीयमानचित्तो योगी **हीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः** शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु **कर्मसु** च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या **नानुषज्जतेऽ**नुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । **सर्वसंकल्पसंन्यासी** सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी **योगारूढः** प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल **उच्यते** । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वांश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—"संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः । काम जानामि ते मूलं संकल्पात्त्वं हि जायसे ॥ न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि" इत्यादिस्मृतेः ॥

भाष्यार्थ—(योगप्राप्तीचें कारण-साधन सांगितल्यानंतर त्याच्या प्राप्तीचा काल दाखविण्यासाठीं आचार्य पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**अथ इदानीं कदा योगारूढः भवति इति उच्यते**—आतां अगोदर योगारूढ केव्हां होतो तें 'यदा हि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा समाधीयमानचित्तः-योगी हि**—ज्या समाधानावस्थेंत, ज्याचें चित्त समाहित केलें जात आहे असा योगी—**इंद्रियार्थेषु-इंद्रियाणां अर्थाः शब्दादयः तेषु इंद्रियार्थेषु**—इंद्रियार्थांमध्यें-इंद्रियांचे अर्थ म्ह० शब्दादि विषय, त्या इंद्रियार्थांत—**च नित्य-नैमित्तिक-काम्य-प्रतिषिद्धेषु कर्मसु**—आणि नित्य, नैमित्तिक, काम्य व प्रतिषिद्ध कर्मांमध्यें—**प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुषज्जते**—प्रयोजनाचा अभाव आहे, त्यांत कांहीं प्रयोजन नाहीं, अशा बुद्धीनें अनुषक्त होत नाहीं—**अनुषंगं-कर्तव्यताबुद्धिं न करोति इत्यर्थः**—अनुषंग म्ह० कर्तव्यताबुद्धि करीत नाहीं, असा भावार्थ. [शब्दादि विषय व नित्य-नैमित्तिकादि कर्में यांविषयींची आसक्ति योगारोहणाला प्रतिबंध करीत असते. म्हणून तिचा अभाव हा योगारोहणाचा उपाय आहे, हें प्रसिद्ध आहे, असें भाष्यांतील ' हि '-शब्दानें सुचविलें आहे. सर्व संकल्पहि तसेच योगारोहणाला प्रतिबंध करीत असतात, या आशयानें

'सर्वसंकल्पसंन्यासी' यांतील विवक्षित अर्थ सांगतात-]—**सर्वसंकल्पसंन्यासी-इहामुत्रार्थकामहेतून् सर्वान् संकल्पान् संन्यसितुं शीलं अस्य इति सर्व-संकल्पसंन्यासी**—ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयींच्या कामांना कारण होणारे सर्व संकल्प सोडण्याचें याचें शील आहे म्हणून सर्वसंकल्पसंन्यासी—**तदा-तस्मिन् काले योगारूढः-प्राप्तयोगः इति एतत् उच्यते**—त्यावेळीं योगारूढ म्ह० ज्याला योग प्राप्त झाला आहे, असा याचा भावार्थ, म्हटला जातो. [ज्यावेळीं किंवा ज्या अवस्थेंत साधक शब्दादिविषयांमध्यें व नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांमध्यें आसक्त होत नाहीं, विषय मला अवश्य भोगले पाहिजेत व हीं कर्में मला अवश्य केलीं पाहिजेत, अशी वृत्ति धरीत नाहीं आणि ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयींचे सर्व संकल्प सोडतो, नुस्ते सोडतो, इतकेंच नव्हे, तर ते सोडणें-संकल्प न करणें हा ज्याचा स्वभावच बनून जातो,त्यावेळीं किंवा त्या अवस्थेंत तो योगारूढ म्हटला जातो. संकल्पांचाच त्याग केल्यावर विषय व कर्में यांचा त्याग अनायासानें होतो. कारण मूळच उपटून टाकल्यावर कार्यांची निवृत्ति होण्यासाठीं निराळा यत्न करावा लागत नाहीं.]—**' सर्वसंकल्पसंन्यासी ' इति वचनात् सर्वान् च कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेत् इत्यर्थः**—'सर्व-संकल्पसंन्यासी ' असें वचन असल्यामुळें सर्व काम व सर्व कर्में यांचा संन्यास करावा,

---

१ पण रहस्यकार ह्या श्लोकाला असें असंबद्ध अवतरण देतात—"योगारूढानें कर्में केलीं पाहिजेत, हाच अर्थ पुढील श्लोकांतील व्याख्येवरूनहि व्यक्त होतो" पण वस्तुतः साधक योगारूढ केव्हां म्हटला जातो, तेंच या श्लोकांत सांगितलें आहे. म्हणजे त्याचें लक्षणच यांत सांगितलें आहे. 'विषयांमध्यें व कर्मांमध्यें आसक्त होत नाहीं व सर्व संकल्पांचा संन्यास करणें,हें ज्याचें शील-स्वभावच बनून गेला आहे त्याला योगारूढ म्हटलें जातें, ' असा या श्लोकाचा खरा अर्थ आहे. यावरून 'योगारूढानें कर्में केलीं पाहिजेत' हा अर्थ व्यक्त होत नाहीं. पण रह-स्यकारांना तो अर्थ तर त्यांतून व्यक्त करून दाखवावयाचा आहे, म्हणून ते 'सर्वसंकल्पसंन्या-सी' याचा अर्थ-"सर्व संकल्पांचा म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा (साक्षात् कर्मांचा नव्हे) संन्यास करतो" असा करितात. पण सर्व संकल्प म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशा हा अर्थ त्यांनीं आणला कोठून? याच अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांतहि 'असंन्यस्तसंकल्पः' असा जो शब्द आहे त्याचाहि त्यांनीं असाच अर्थ केला आहे. पण संकल्पाचा हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण संकल्प हें कामाचेंहि कारण आहे. संकल्प म्ह० जवळ जवळ चिंतनच. विषयादि-कांचे संकल्प केल्यानें काम-त्यांविषयीं इच्छा होते, कामामुळें कर्मप्रवृत्ति होते, कर्मप्रवृत्तीमुळें काम्यबुद्धि म्ह० फलाशा अशी यांची परंपरा आहे. पण रहस्यकारांनीं संकल्प म्हणजेच काम्यबुद्धि-फलाशा असा अर्थ ठोकून दिला आहे. पण त्यावेळीं शंकराचार्यादिक संन्यासमा-र्गीयांच्या टीकांकडे नाहीं तर नाहीं निदान गीतेच्या याच अध्यायाच्या २४ व्या श्लोका-कडे तरी पहावयाचें होतें. म्हणजे संकल्प कामांचें कारण आहे, हें त्यांच्या ध्यानांत आलें असतें. कारण ' संकल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः ' म्ह० ' संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कामांचा निःशेष त्याग करून ' असें तेथें स्पष्ट म्हटलेलें आहे. आचार्यांनीं संकल्पत्यागाविषयीं भाष्यांत सविस्तर लिहिलें आहे. संकल्प हेंच

असा याचा भावार्थ.—**हि सर्वे कामाः संकल्पमूलाः**—कारण सर्व काम संकल्पमूल आहेत. (सर्व कामांचें मूळ संकल्प आहे. संकल्पत्यागाविषयीं प्रमाण–)—'**कामः संकल्पमूलः वै**'—काम संकल्पमूल आहे, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे.—'**यज्ञाः संकल्पसंभवाः**' यज्ञ संकल्पापासून संभवतात.—'**हे काम ते मूलं जानामि**' —हे कामा, मी तुझें मूळ जाणतों.—'**त्वं हि संकल्पात् जायसे**'—तूं संकल्पापासून होतोस.—'**त्वां न संकल्पयिष्यामि**'—तुझ्याविषयीं मी संकल्पच करणार नाहीं.—'**तेन मे न भविष्यसि**' **इत्यादि स्मृतेः**—म्हणजे माझ्या मनांत तूं उत्पन्नच होणार नाहींस, इत्यादि स्मृति याविषयीं प्रमाण आहे.

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व संकल्पांचा अभाव झाला असतां कामाच्या अभावाप्रमाणें कर्मांचाहि अभाव सिद्धच आहे. पण कर्में हें कामांचें कार्य असल्यामुळें कामाच्या निवृत्तीमुळेंहि कर्मांची निवृत्ति होते, असें सांगतात–)—**च सर्वकामपरित्यागे सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धः भवति**—आणि सर्व कामांचा परित्याग केला असतां सर्वकर्मांचा संन्यास आपोआप सिद्ध होतो. (कर्म हें कामाचें कार्य आहे, याविषयीं श्रुति-स्मृतिप्रमाण–)—'**सः यथाकामः भवति तत्क्रतुः भवति**'—स्वरूपाला न जाणणारा पुरुष ज्या फलाच्या इच्छेनें युक्त असतो त्याचें साधन आपल्याला आचरिलें पाहिजे,

---

सर्व प्रवृत्तींचें निमित्त असल्यामुळें संकल्पत्याग केल्यावर मनुष्य थोडी सुद्धां हालचाल करूं शकत नाहीं, असा अनुभव वर्णिला आहे व येथें 'सर्वसंकल्पसंन्यासी' असें म्हटलें आहे. तेव्हां सर्व संकल्प टाकल्यावर योगारूढाच्या हातून कर्में कशीं घडणार ? पण सर्वसंकल्प टाकल्यावर कर्में संभवतात कीं नाहीं, याचा विचार करतो कोण ? तसेंच 'सर्वान् कामान् विहाय' २-७१ 'संकल्पप्रभवान् सर्वान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा' ६-२४ इत्यादि वचनांतील 'सर्व, अशेषतः' इत्यादि शब्दांकडे तरी पाहतो कोण ? सर्वसंकल्प, सर्वकाम निःशेष टाकूनहि कर्में केलींच पाहिजेत, असें नुसतें बोलावयास कोणती हरकत आहे ? सर्वसंकल्पसंन्यास किंवा सर्वसंकल्पजन्य कामांचा निःशेष त्याग बोलणाराचें तोंड कांहीं धरीत नाहीं, मग वाटेल तें बोलावयास व हवें तें लिहावयास कमी कां करावें ? अशांतलाच हा सर्व प्रकार आहे. कोणी योगारूढ असो, योगी असो, स्थितप्रज्ञ असो, गुणातीत असो, ज्ञाननिष्ठ असो कीं सर्वसंकल्पसंन्यासी असो, त्यानें मरेपर्यंत सांसारिक कर्में केलींच पाहिजेत, हा जुलूम गीतेच्या आडून रहस्यकारांना सर्वांवर करावयाचा आहे व त्यासाठीं त्यांनीं शब्द, त्यांचे प्रसिद्ध अर्थ, शक्यता, अशक्यता, न्याय, शास्त्र इत्यादि कशाचीच फारशी पर्वा केलेली दिसत नाहीं. शिवाय त्यांचें तें कर्म कोणतें, तर खाणें, पिणें, पतकरिलेला धंदा वगैरे ! असो;

अशी बुद्धि धारण करतो. [क्रतु म्हणजे निश्चय. तत्क्रतु होतो म्ह० त्या फलसाधनाच्या अनुष्ठानाविषयीं तो निश्चय करतो.] आणि—'**यत्क्रतुः भवति तत् कर्म कुरुते**' **इत्यादि श्रुतिभ्यः**— ज्या निश्चयानें युक्त असतो तें कर्म करतो, इत्यादि श्रुति आहेत. [म्ह० जें साधन आपल्याला केलें पाहिजे, अशी त्याची भावना होते तेंच कर्म तो बाहेरहि करतो. याप्रमाणें कर्म कामाच्या अधीन आहे, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे.]—**च 'जन्तुः यत् यत् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितं' इत्यादिस्मृतिभ्यः**—आणि प्राणी जें जें कर्म करतो, तें तें कामाचें चेष्टित–कामाचा परिणाम आहे, इत्यादि स्मृतिवचनेंहि आहेत. [कर्म कामापासून–विषयेच्छेपासून होतें, ही गोष्ट अन्वय–व्यतिरेकसिद्ध आहे, हें सुचविण्यासाठीं स्मृतिवचनांत ' हि ' हा शब्द आहे.]—**न्यायात् च**—आणि न्यायानेंहि तेंच ठरतें. (तो न्यायच दाखवितात–) —**सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुं अपि न हि शक्तः**—सर्व संकल्पांचा त्याग केल्यावर कोणी नुस्तें स्पंदन–हालचाल करण्यासहि समर्थ नसतो, हें सुषुप्त्यवस्थेंत वगैरे प्रसिद्धच आहे. [संकल्पाच्या अभावीं प्राणी नुस्ती हालचाल–इकडचा हात तिकडे करण्यासहि जर समर्थ नसतो तर संकल्पाच्या अभावीं तो नित्य-नैमित्तिकादि कर्में कशीं करणार ? तीं तर दूरच राहिलीं, हें सांगण्यासाठीं भाष्यांत ' अपि ' हा शब्द योजला आहे. असो; याप्रमाणें श्रुति-स्मृति-न्यायानें सिद्ध झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात–]—**तस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासी इति वचनात् सर्वान् कामान् च सर्वाणि कर्माणि भगवान् त्याजयति**—म्हणून ' सर्वसंकल्पसंन्यासी ' या वचनावरून सर्व काम व सर्व कर्में यांचा त्याग भगवान् करवीत आहेत. ४.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

अन्वयार्थ—आत्मना—आत्म्यानें—**आत्मानं**—आत्म्यास—**उद्धरेत्**—उद्धरावें, संसारसागरांतून वर काढावें—**आत्मानं**—आत्म्याला—**न अवसादयेत्**—अधोगतीस पोंचवूं नये.—**हि**—कारण—**आत्मा एव**—स्वतः–आत्माच—**आत्मनः**—आपला–आत्म्याचा—**बन्धुः**—बंधु आहे व—**आत्मा एव**—आत्माच–आपणच—**आत्मनः**—आत्म्याचा–आपला—**रिपुः**—शत्रु आहे. ५.

यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थजातादत—**उद्धरेत्**संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्धर्वं हरेदुद्धरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । **नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो गमयेत्** । **आत्मैव हि** यस्मादात्मनो **बन्धुः** । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । **आत्मैव रिपुः** शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपु**रात्मन** इति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(आतां योगारूढ झाल्यानें काय होतें तें सांगतात-)—**यदा एवं योगारूढः तदा तेन आत्मा आत्मना अनर्थजातात् संसारात् उद्धृतः भवति**—ज्यावेळीं याप्रमाणें साधक योगारूढ होतो, तेव्हां त्यानें आत्मा आत्म्याच्या-योगानें सर्व अनर्थरूप अशा संसारांतून वर काढला आहे, असें होतें,—**अतः**—म्हणून—**उद्धरेत्-संसारसागरे निमग्नं आत्मानं आत्मना ततः उत्-ऊर्ध्वं हरेत्-उद्धरेत्-योगारूढतां अपादयेत् इत्यर्थः**—उद्धार करावा. म्ह० संसारसागरांत बुडालेल्या आत्म्याला आत्म्यानेंच त्यांतून (उत्-) वर (हरेत्-) हरण करावें. योगारूढतेला पोंचवावें, त्याला योगारूढ करावें, असा याचा भावार्थ.—**आत्मानं न अवसादयेत्-न अधः नयेत्-न अधः गमयेत्**—आत्म्याला अवसन्न-नष्ट करूं नये. त्याला अधोगतीला नेऊं नये. त्याला खालीं पोंचवूं नये. [त्याचा अधःपात होईल असें करूं नये. दृष्ट व अदृष्ट उपायांनीं योगारोहण अवश्य करावें, हें सांगण्यासाठीं योगारोहण हा मुक्तीचा हेतु आहे व त्याच्या उलट अवस्था अधःपाताचें निमित्त आहे, असें येथें सांगितलें आहे. आत्म्याला योगारूढ करणें हाच संसारसागरांतून त्याचा उद्धार आहे व तसें न करणें हाच अधःपात आहे. योगप्राप्तीविषयीं अनास्था केव्हांच करूं नये, योगप्राप्तीच्या उपायाचें-निष्काम कर्माचें अनुष्ठान केल्यास योग सिद्ध होत नाहीं. योगाच्यां अभावीं संसाराचा परिहार होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें आत्म्याला अधोगतीला नेल्यासारखें होतें. अहोपण, संसारसागरांत निमग्न झालेल्या आत्म्याचा उद्धार त्याचा बंधु करील, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात-]—**हि-यस्मात् आत्मा एव आत्मनः बन्धुः**—कारण आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे.—**अन्यः कश्चित् बन्धुः न अस्ति यः संसारमुक्तये भवति**—दुसरा कोणी बंधु नाहीं कीं, जो संसारांतून मुक्त करील.—**बन्धुः अपि तावत् मोक्षं प्रति प्रतिकूलः एव**—बंधुहि खरोखर मोक्षाला प्रतिकूलच असतो.—**स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्**—कारण बंधु-आप्त वगैरे हे सर्व स्नेहादि बंधनाचीं स्थानें आहेत. [स्त्री-पुत्र-मित्र-आप्त वगैरे प्रीति, अनुकूल वर्तन इत्यादिकांच्या योगानें मोक्षाला विघ्न करीत असतात.]—**तस्मात् 'आत्मैव हि आत्मनो बंधुः' इति अवधारणं युक्तं एव**—म्हणून आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे, असें जें अवधारण-निश्चय केला आहे तो युक्तच आहे.—**आत्मा एव रिपुः-शत्रुः**—व आत्माच (आत्म्याचा) रिपु-शत्रु आहे. (अहोपण, अपकार करणारा शत्रु आत्म्याहून निराळा असतो, हें प्रसिद्ध आहे ! उत्तर-)—**यः अन्यः अपकारी-बाह्यः शत्रुः सः अपि आत्मप्रयुक्तः एव**—जो दुसरा उपकार करणारा बाह्य शत्रु असतो तोहि आत्मप्रयुक्तच आहे. [त्याचेंहि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष कारण आपणच असतों.]—**इति 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति युक्तं एव अवधारणं**—त्यामुळें 'आत्माच आत्म्याचा शत्रु' हें अवधारण युक्तच आहे. ५.

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या पुरुषानें—**आत्मा एव**—शरीरेंद्रियसमुदायच—**आत्मना**—स्वतः—**जितः**—जिंकलेला असतो—**तस्य आत्मनः**—त्याचा म्हणजे स्वतःचा—**आत्मा**—आत्मा—**बंधुः**—हितकर्ता आहे.—**तु**—परंतु—**अनात्मनः**—ज्यानें शरीरेंद्रियांना जिंकलेलें नसतें, त्या अनात्म्याचा—**आत्मा एव**—आत्माच—**शत्रुवत्**—शत्रूप्रमाणें—**शत्रुत्वे**—शत्रुत्व करण्यामध्यें—**वर्तेत**—तत्पर राहतो. ६

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनाऽऽत्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः। अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव बन्धुः आत्मा एव रिपुः आत्मनः इति उक्तं—आत्माच बंधु व आत्माच आत्म्याचा रिपु असें वर सांगितलें.—**तत्र किंलक्षणः आत्मनः बन्धुः किंलक्षणः वा आत्मनः रिपुः इति उच्यते**—त्यांपैकीं कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा बंधु व कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा शत्रु आहे तें ‘बंधुरात्मा०’ या श्लोकानें सांगितलें जातें.—‘**बंधुः आत्मा आत्मनः तस्य**’—(म्हणजे)—**तस्य आत्मनः सः आत्मा बंधुः**—त्या आत्म्याचा तो आत्मा बंधु आहे. (तो कोणता ? उत्तर-)—**येन आत्मना आत्मा एव जितः**—ज्या आत्म्यानें आत्माच जिंकला आहे.—**आत्मा-कार्यकरणसंघातः येन वशीकृतः- जितेन्द्रियः इत्यर्थः**—आत्मा म्ह० शरीरेंद्रियसंघात ज्यानें वश केलेला आहे, जो जितेंद्रिय आहे, असा याचा भावार्थ. [ज्यानें शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या अधीन ठेवलें आहे, तो जितेंद्रिय आत्मा त्या आत्म्याचा बंधु आहे. कारण ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला आपल्या स्वाधीन ठेवलें त्याच्या चित्तांत विक्षेपाचा अभाव असतो. त्यामुळें त्याच्या चित्ताचें समाधान संभवतें. म्हणून तो आत्म्याचा बंधु म्ह० हितकर्ता होतो.]—**तु अनात्मनः तु अजितात्मनः शत्रुत्वे-शत्रुभावे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत**—पण अनात्म्याच्या म्ह० ज्यानें आपल्या शरीरेंद्रियसंघाताला स्वाधीन ठेवलें नाहीं, त्याच्या शत्रुत्वांत-शत्रुभावांत आत्माच शत्रूप्रमाणें वर्तन करील.—**यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकारी तथा आत्मा आत्मनः अपकारे वर्तेत इत्यर्थः**—जसा अनात्मा-बाह्य शत्रु आत्म्याला अपकार करणारा असतो, तसा आत्माच आत्म्याच्या अपकारामध्यें तत्पर राहील. [पण ज्यानें शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या स्वाधीन ठेवलेलें नसतें त्याच्या चित्तांत पुनः विक्षेप होतो. त्यामुळें आत्म्यामध्यें चित्ताचें समाधान संभवत नाहीं, म्हणून अजितेंद्रिय आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु आहे. कारण तो प्रसिद्ध बाह्य शत्रूप्रमाणें आपल्यालाच अपकार करतो. नीलकंठ-‘ आत्मा ’ म्ह० मन, ‘ आत्मना ’ म्ह० मनसा,-मनानें ‘अनात्मनः’-ज्यानें आपलें चित्त स्वाधीन ठेवलेलें नाहीं, असा अर्थ करितात. मधुसूदनसरस्वती-‘आत्मा’ म्ह० शरीरेंद्रियसंघात-देह,‘आत्मना’-

विवेकयुक्त मनानें, 'आत्मनः'–स्वतःचा–आत्म्याचा, असा करितात. भाष्योत्कर्षदीपिकाकार –'आत्मनः'–जीवाचा, 'आत्मा'–अन्तःकरण हाच बंधु. 'आत्मना'–अन्तःकरणानें, 'आत्मा' –शरीरेंद्रियसमूह, असा करितात. शंकरानन्द–येन 'आत्मना'–ज्या विवेकवैराग्ययुक्त आत्म्यानें 'आत्मा'–शरीरेंद्रियसंघात जिंकलेला असतो 'तस्य आत्मनः'–त्या संसारी आत्म्याचा तो विवेकी आत्मा बंधु आहे, इत्यादि करितात. मध्वाचार्य–आत्मा म्ह० मन, आत्मनः म्ह० जीवाचा, आत्मना म्ह० मनानें, आत्मानं–जीवाला, आत्मा एव म्ह० मन इत्यादि अर्थ करितात. ते म्हणतात–" जीवाचा शत्रु व मित्र मनच आहे. " रामानुजाचार्य–" येन–ज्या पुरुषानें, आत्मना–स्वतःच, आत्मा एव–आपलें मन जिंकलें त्याचें आत्मा–तें मनच बंधु आहे. " इत्यादि म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराज–' अहंकार सोडल्यावर आपणच आपला बंधु होतो, व अहंकार ठेवल्यास कोशकार कीटाप्रमाणें आपणच आपला शत्रु होतो " इत्यादि म्हणतात. तथापि या सर्व टीकाकारांचा ' अनासक्त मनानें संसाराची निवृत्ति करावी ' हा एकच आशय आहे. ६.]

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जितात्मनः—ज्यानें शरीरेंद्रियादि संघाताला जिंकलें आहे व त्यामुळें—**प्रशान्तस्य**—ज्याचें अंतःकरण अत्यंत प्रसन्न झालें आहे अशा परमार्थ संन्याश्याचा—**परमात्मा**—साक्षी चिद्रूप आत्मा—**समाहितः**—साक्षात् आत्मभावानें राहतो. त्याचप्रमाणें—**शीतोष्णसुखदुःखेषु**—शीत-उष्ण-सुख-दुःख इत्यादि द्वंद्वांच्या वेळीं—**तथा**—तसेंच—**मानापमानयोः**—मान व अपमान झाल्यावेळीं सम असावें.७

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन स जितात्मा **तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः संन्यासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः ॥ ७ ॥**

भाष्यार्थ—शरीरेंद्रियसंघाताला ज्यानें जिंकलें आहे, त्याचा आत्माच बंधु कसा तें —' **जितात्मनः० ' इति**—' जितात्मनः० ' या श्लोकानें सांगतात—**जितात्मनः-कार्यकरणादिसंघातः आत्मा जितः येन सः जितात्मा तस्य जितात्मनः**—शरीरेंद्रियांचा संघात हाच आत्मा, त्याला ज्यानें जिंकलें आहे तो जितात्मा होय. त्या जितात्म्याचा—**प्रशान्तस्य-प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः संन्यासिनः**—प्रशान्तात्म्याचा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण प्रसन्न–स्वस्थ आहे, अशा असलेल्या संन्याश्याचा—**परमात्मा समाहितः-साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थः**—परमात्मा समाहित असतो–साक्षात् आत्मभावानें असतो, असा भावार्थ. [ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिंकलें आहे व ज्याचें चित्त प्रसन्न आहे अशा संन्याश्याच्या आत्मभावानें परमात्मा राहतो म्ह० चित्तांतील विक्षेप त्याला वारंवार झांकून टाकीत नाहींत, यामुळें तो

त्याच्या चित्तांत निरंतर प्रकट होतो. साक्षात् आत्मरूपानें अनुभवास येतो.]—**किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः–पूजापरिभवयोः (समः स्यात्)**—इतकेंच नव्हे तर शीतोष्ण, सुखदुःख यांमध्यें, आणि मान व अपमान म्ह० पूजा व परिभव-तिरस्कार यांमध्यें तो सम असतो. [म्हणजे शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान यांच्या योगानें तो तत्त्वज्ञानापासून ढळविला जात नाहीं.] ७.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदांच्या अर्थाचें ज्ञान व त्यांचा तसाच अनुभव घेणें, हें विज्ञान, यांच्यायोगानें ज्याचें चित्त -अन्तःकरण तृप्त झालें आहे, त्यामुळें जो—**कूटस्थः**–अप्रकम्प्य,–मनांत न डगमगणारा व—**विजितेन्द्रियः**—जितेंद्रिय होतो—**समलोष्टाश्मकाञ्चनः**—ज्याला मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं सम झालीं आहेत अशा—**योगी**—योग्याला–विरक्ताला—**युक्तः**—योगारूढ–समाहित—**इति**—असें—**उच्यते**—म्हटलें जातें. ८.

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—' ज्ञान० ' इति—चित्तसमाधान हेंच विशिष्ट फल जर इष्ट असेल, तर कशा प्रकारच्या त्याला समाहित म्हटलें जातें तें ' ज्ञानविज्ञान० ' या श्लोकानें सांगतात—**ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा–ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं**—ज्ञान व

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात–"गीतेंत अद्वैत मत प्रतिपादिलेलें नसून विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्ध द्वैतच गीतेस ग्राह्य आहे, असें ज्यांचें म्हणणें आहे ते परमात्मा असें एक पद न घेतां 'परं' आणि 'आत्मा' अशीं दोन पदें करून 'परं' हें 'समाहितः' याचें क्रियाविशेषण समजतात. हा अर्थ क्लिष्ट आहे. परंतु या उदाहरणावरून सांप्रदायिक टीकाकार आपल्या मताप्रमाणें गीतेची कशी ओढाताण करीत असतात हें लक्षांत येईल." या पूर्वींहि रहस्यकारांनीं द्वैती सांप्रदायिकांच्या ओढाताणीचीं १।२ उदाहरणें दिलीं आहेत. पण त्यावरून सर्वच टीकाकार 'एका माळेचे मणी' असें समजणें चुकीचें होय. स्वतः रहस्यकारांनींहि कर्मयोगासाठीं पदोपदीं ओढाताण केली आहे. तिचीं अनेक उदाहरणें आम्हीं वर दाखविलीं आहेत व पुढेंहि दाखवूं. सर्वांपेक्षां कमी ओढाताण करून गीतेचा अतिशय सयुक्तिक अर्थ एकट्या श्रीशंकराचार्यांनींच केला आहे, अशी आमची प्रामाणिक समजूत आहे.

विज्ञान यांनीं ज्याचें अन्तःकरण तृप्त झालें आहे तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञान म्हणजे आत्मा, अनात्मा इत्यादि शास्त्रोक्त पदार्थांचें परिज्ञान म्ह० परोक्षज्ञान—**तु विज्ञानं शास्त्रतः ज्ञातानां तथा एव स्वानुभवकरणं**—आणि विज्ञान म्ह० शास्त्रावरून ज्ञात झालेल्या पदार्थांचें तसेंच स्वानुभवकरण–शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आत्मादि पदार्थांचा साक्षात् अनुभव घेणें,—**ताभ्यां–ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः–संजात-अलं-प्रत्ययः आत्मा–अन्तःकरणं यस्य सः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा**—त्या ज्ञान-विज्ञानांच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० अन्तःकरण तृप्त झालें आहे, ज्याला आतां 'पुरे' असा प्रत्यय आला आहे, पूर्ण वैराग्य प्राप्त झालें आहे, तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा,—**कूटस्थः–अप्रकम्प्यः भवति इत्यर्थः**—कूटस्थ-निर्विकार होतो, असा याचा भावार्थ—**च विजितेन्द्रियः**—आणि जितेंद्रिय होतो.—**यः ईदृशः सः युक्तः–समाहितः इति उच्यते**—जो अशा प्रकारचा असतो तो युक्त–समाहित असें म्हटला जातो. [ज्याचें अन्तःकरण ज्ञान-विज्ञानांनीं तृप्त झालें आहे, त्यामुळें ज्याच्या मनांत हर्ष-विषाद-काम-क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होत नाहींत, ज्यानें इंद्रियें जिंकलीं आहेत, अशा योग्याला युक्त–समाहित म्हणतात.]—**सः योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः–लोष्ट-अश्म-कांचनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकांचनः**—तो योगी समलोष्टाश्मकांचन असतो. ज्याला मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं एकसारखींच आहेत तो समलोष्टाश्मकांचन होय. [हे सर्व धर्म परमहंसपरिव्राजकाच्या ठिकाणींच संभवतात. कर्मयोगी गृहस्थाचे ठिकाणीं संभवत नाहींत. असें असतांनाहि येथील योगी म्हणजे कर्मयोगी असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे.]. ८.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—सुहृत्-मित्र-अरि-उदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य-बन्धुषु—प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा सुहृद्, स्नेही, शत्रु, कोणत्याहि पक्षाचा अभिनिवेश न धरणारा उदासीन, दोन्ही परस्पर विरुद्ध पक्षांचें हित इच्छिणारा मध्यस्थ, अप्रिय असलेला, व संबंधी या सर्वांतील—**साधुषु**—शास्त्रानुसार वर्तन करणारे—**अपि च**—आणि त्याचप्रमाणें—**पापेषु**—शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे यांमध्यें—**समबुद्धिः**—समान बुद्धि ठेवणारा, त्या सर्वांकडे समान दृष्टीनें पाहणारा—**विशिष्यते**—उत्तम होय.

किंच—सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्रं स्नेहवान् । अरिः शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते । मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किंकर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते विमुच्यत इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—(योगारूढाचें प्रशस्तत्व मानून) योगाचें दुसरें अंग 'सुहृद्०' इत्यादि श्लोकानें दाखवितात—**सुहृदित्यादिश्लोकार्धं एकं पदं**—'सुहृद्०' इत्यादि या श्लोकाचें पाहिलें अर्ध हें एकच सामासिक पद आहे.—**सुहृद् इति प्रत्युपकारं अनपेक्ष्य उपकर्ता**—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करितां उपकार करणारा,—**मित्रं-स्नेहवान्**—मित्र म्ह० स्नेहवान्-प्रेम करणारा,—**अरिः-शत्रुः**—अरि म्ह० शत्रु-परोक्ष अपकार करणारा,—**उदासीनः-न कस्यचित् पक्षं भजते**—उदासीन म्ह० कोणाचाच पक्ष न घेणारा,—**मध्यस्थः यः विरुद्धयोः उभयोः हितैषी**—मध्यस्थ म्ह० जो परस्पर विरुद्ध असलेल्या दोघांचें हित इच्छितो तो,—**द्वेष्यः-आत्मनः अप्रियः**—द्वेष्य म्ह० आपल्याला प्रत्यक्ष अप्रिय वाटणारा,—**बन्धुः-संबंधी**—व बंधु म्ह० संबंधी—**इत्येतेषु साधुषु-शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु-प्रतिषिद्धकारिषु**—असे हे साधु म्ह० शास्त्रानुवर्ती व पापी म्ह० निषिद्ध आचरण करणारे यांमध्यें—**सर्वेषु एतेषु समबुद्धिः-कः किंकर्मा इति अव्यापृतबुद्धिः इत्यर्थः**—या सर्वांमध्यें समबुद्धि म्ह० हा कोण, याचें कर्म काय आहे, याविषयीं ज्याची बुद्धि विचार करीत नाहीं, असा याचा भावार्थ.—**विशिष्यते-विमुच्यते इति वा पाठान्तरं**—विशिष्ट आहे, किंवा विमुक्त केला जातो, असा दुसरा पाठ आहे.—**सर्वेषां योगारूढानां अयं उत्तमः इत्यर्थः**—सर्व योगारूढांमध्यें हा उत्तम आहे, असा याचा भावार्थ. [शास्त्रानुसार वर्तन करणारे किंवा निषिद्धाचरण करणारे जे सुहृद्-मित्रादि त्यांतील हा कोणत्या जातीचा, गोत्राचा आहे, हा आपला कोण, हा आपल्याशीं कसा व्यवहार करितो, इत्यादि कांहीं विचार न करितां सर्वांच्या ठिकाणीं समान वृत्ति ठेवणारा योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ होय. इष्ट-अनिष्ट, स्वकीय-परकीय व सदाचारी-दुराचारी यांना एकसारखेंच समजणें, त्यांच्याविषयीं चित्तवृत्ति एकसारखी ठेवणें, हें योगारूढाचें उत्तम लक्षण होय.] ९.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—योगी—ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी—**रहसि स्थितः**—एकांतांत बसलेला—**एकाकी**—एकटाच—**यतचित्तात्मा**—ज्यानें आपलें चित्त व देह यांचें नियमन केलें आहे असा—**निराशीः**—तृष्णाशून्य—**अपरिग्रहः**—व सर्वपरिग्रहरहित—(**सन्**—असा होत्साता त्यानें)—**आत्मानं**—अन्तःकरणाला—**सततं**—निरंतर—**युञ्जीत**—समाहित करावें. त्यानें चित्ताला शांत-स्थिर करावें. १०.

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात्सततं सर्वदाऽऽत्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाक्यसहायः । रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ

यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अतः एवं उत्तमफलप्राप्तये—पूर्वोक्त विशेषणांनीं युक्त असलेला योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ असल्यामुळें अशाप्रकारचें उत्तम फल प्राप्त व्हावें, म्हणून योगानुष्ठानाविषयीं प्रयत्न करावा, असें 'योगी०' या श्लोकानें सांगतात. (मीमांसेच्या भाषेंत हेंच—अंगांच्या कथनानंतर अंगी—प्रधानाचें विधान करितात—असें सांगतां येईल-)—**योगी-ध्यायी आत्मानं-अन्तःकरणं रहसि-एकान्ते-गिरिगुहादौ एकाकी -असहायः स्थितः सन् सततं-सर्वदा युञ्जीत-समादध्यात्**—योगी म्ह० ध्यायी-ध्यान करणारानें आत्म्याला म्ह० अन्तःकरणाला एकान्तांत-पर्वताची गुहा इत्यादि विविक्तस्थानीं एकटाच-कोणत्याहि साह्यकर्त्यावांचून स्थित होऊन सतत-सर्वदा युक्त-समाहित करावें.—**रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वा इत्यर्थः**—'एकांतांत स्थित झालेला व एकाकी,' असें विशेषण असल्यामुळें संन्यास करून, असा याचा भावार्थ.—**यतचित्तात्मा-चित्तं-अन्तःकरणं च आत्मा-देहः संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा**—चित्त म्ह० अन्तःकरण व आत्मा म्ह० देह. ज्याचें अन्तःकरण व देह हीं दोन्हीं संयत-उत्तमप्रकारें नियमित केलेलीं असतात तो यतचित्तात्मा होय.—**निराशीः-वीततृष्णः**—निराशी म्ह० तृष्णारहित, **—च अपरिग्रहः-परिग्रहरहितः इत्यर्थः**—आणि अपरिग्रह म्ह० परिग्रहरहित, असा भावार्थ.—**संन्यासित्वे अपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थः**—संन्यासित्व जरी असलें, तरी सर्वपरिग्रहाचा त्याग करून चित्ताला समाहित करावें, असा याचा भावार्थ. [एकांतांत, एकटें बसून, सर्व तृष्णा व परिग्रह टाकून, सतत योगाभ्यास करावा, असें येथें स्पष्ट झटलेलें असल्यामुळें हें योगाभ्यासाचें विधान कर्मयोग्यासाठीं नाहीं, हें उघड होतें.] १०.

---

१ तथापि रहस्यकार येथेंहि बिचाऱ्या कर्मयोग्यालाच खेंचून आणून एकान्त दाखवीत आहेत. ते या श्लोकाच्या अवतरणांत "आतां हा योग सिद्ध होण्यास साधन कोणतें याचें निरूपण करितात." असें म्हणून श्लोकाचा अर्थ "जो योगी म्ह०कर्मयोगी आहे त्यानें एकांतांत एकटें राहून चित्त व आत्मा आंवरून, कोणतीहि काम्य वासना न ठेवितां, परिग्रह म्ह० पाश सोडून, सतत आपल्या योगाभ्यासास लागावें." असा करितात. टीपेंत त्याचें स्पष्टीकरणहि असें केलें आहे—"युंजीत-या पदानें पातंजल सूत्रांतील योग या ठिकाणीं विवक्षित आहे हें पुढील श्लोकांवरून स्पष्ट होतें, तथापि कर्मयोग प्राप्त करून घेऊं इच्छिणाऱ्या पुरुषानें आपलें सर्व आयुष्य पातंजल योगांत घालवावें, असा याचा अर्थ नाहीं. कर्मयोगांत लागणारी साम्यबुद्धि संपादन करण्यास साधन म्हणून पातंजल योग या अध्यायांत वर्णिला आहे, व एकान्तवासहि तेवढ्यापुरताच होय." रहस्यकारांचें हें म्हणणें ऐकून खरोखर हसूं येतें. कर्मयोग सिद्ध होण्यास साधन काय तर पातंजल योग ! पातंजल योगाचें स्वरूप काय तर चित्तवृत्तिनिरोध. (पातंजलदर्शन पा. १ सू. २) त्या साधनानें कर्मयोग सिद्ध होणार!

पण सर्वसंकल्प व सर्वकाम अशेषतः टाकल्यावर कर्माचरणाचा जितका संभव तितकाच चित्त-वृत्तिनिरोधानंतर त्याचा संभव आहे!! तथापि रहस्यकारांनीं रहस्यांत नुस्त्या कर्मयोगाचा विचार केला आहे, संभवासंभवाचा फारसा विचारच केलेला नाहीं, पूर्वोत्तर विरोध जेथें तेथें आहेच. एकदा म्हणतात—"कर्मयोग सिद्ध होण्याचें साधन पातंजल योग आहे." पण पुनः लागलेंच म्हणतात—"जो योगी म्ह० कर्मयोगी आहे त्यानें ... योगाभ्यासास लागावें." मग यालाहि 'अन्योन्यालंकार' म्हणावयाची त्यांची इच्छा असल्यास न कळे! कारण ६९६ पृष्ठावर त्यांनीं 'शमाचें कर्म कारण व कर्माचें शम कारण होतें,' या आपल्या अर्थाला अन्योन्यालंकार हें अलंकारशास्त्राधारें नांव दिलें आहे. 'यताचित्तात्मा' याचा अर्थ—'चित्त व आत्मा आंवरून' असा केला आहे. पण आत्म्याला कसें आंवरावयाचें ? आत्मा कोणाला आंवरतां येणार ? तो तर सर्वांचा प्रभु, नियंता, यास्तव येथील आत्मा म्ह० देह, असाच अर्थ केला पाहिजे व आचार्यादिकांनीं तसाच केला आहे. 'काम्यवासना' म्ह० काय? परिग्रह म्ह० पाश हा अर्थ कोठून आणला? 'सततं आत्मानं युञ्जीत' म्ह० सतत आपल्या योगाभ्यासास लागावें, हा अर्थ मुळाला सोडून आहे. 'आत्मानं' हें 'युञ्जीत' या क्रियापदाचें कर्म आहे. यास्तव 'अंन्तःकरणास समाहित करावें' असाच त्याचा अर्थ केला पाहिजे, पण 'सतत आपल्या योगाभ्यासास लागल्यावर' कर्मयोग कसा संभवेल? असें कोणी म्हणेल म्हणून ते "सर्व आयुष्य पातंजल योगांत घालवावें असा त्याचा अर्थ नव्हे०" इत्यादि म्हणत आहेत. पण कर्मयोगांत लागणारी साम्यबुद्धि पातंजल योगानें प्राप्त होते हा अपूर्व शोध आहे ! कर्मयोगाला अपेक्षित असलेलें समत्व कोणतें तें गीतेनें पूर्वींच सांगितलें आहे. सिद्धि व असिद्धि यांना सम मानणें, हें कर्मयोगाला अपेक्षित असलेलें समत्व आहे व पातंजल योगानें प्राप्त होणारें समत्व चित्तवृत्तिनिरोधरूप आहे. यास्तव पातंजल योग कर्मयोगासाठीं आहे, ही कल्पना अशास्त्रीय, अनुभवाच्या विरुद्ध व गीतेलाहि असंमत आहे. 'सततं युंजीत' असें मुळांत आहे. पण रहस्यकार म्हणतात "त्याचा अर्थ जन्मभर असा नव्हे व एकान्तवासहि तेवढ्याच पुरता." कोण ही ओढाताण, ही माध्वांच्या ओढाताणीपेक्षां कमी प्रतीची आहे, असें म्हणण्यास कांहीं कारण दिसत नाहीं.

रहस्यकार पुढें आणखी म्हणतात—"प्रकृतिस्वभावामुळें पातंजलयोगांतील समाधि कित्येकांस एकाच जन्मांत साध्य होणें शक्य नसतें. अशा पुरुषानें सर्व आयुष्य पातंजल योगांतच न घालवितां बुद्धि शक्य तितकी स्थिर करून कर्मयोगाचें आचरण करीत जावें, त्यानेंच अनेक जन्मांनीं अखेर सिद्धि मिळते, असें याच अध्यायाचे शेवटीं भगवंतांनीं सांगितलें आहे." पृ. ७००. पातंजलयोगांतील समाधि एकाच जन्मांत जरी साध्य न झाली, तरी अनेक जन्मांनीं ती साध्य होते ना ? आणि पातंजल योगांत सर्व आयुष्य न घालवितां कर्मयोगाचें आचरण करीत राहिलें, तरी अनेक जन्मांनींच सिद्धि मिळते. मग पातंजलयोग न करतां कर्मयोगच करावा असा आग्रह कां ? वस्तुतः या अध्यायांत कर्मयोगाचा कांहीं संबंधच नाहीं. पण रहस्यकारांच्या मनानें गीतेंत योग म्हणजे कर्मयोग व योगी म्ह० कर्मयोगी, असें जें एकदा घेतलें आहे, तें त्यांना पदोपदीं नडत आहे. पण 'अनेकजन्मसंसिद्धः' श्लो. ४५. हें म्हणणें ध्यानयोग्यासाठीं आहे, कर्मयोग्यासाठीं नाहीं, हें आम्ही त्या श्लोकाच्या व्याख्यानाच्या वेळीं दाखवूं.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—शुचौ देशे—पवित्र स्थानीं—**आत्मनः**—स्वतःचें—**नात्युच्छ्रितं**—फार उंच नाहीं व—**नातिनीचं**—फार सखल नाहीं, असें व—**चैलाजिनकुशोत्तरं**—खालीं दर्भ, त्यावर हरणाचें किंवा व्याघ्राचें कातडें व त्यावर मऊ वस्त्र असें—**आसनं**—आसन—**स्थिरं**—स्थिर, अचल—**प्रतिष्ठाप्य**—स्थापून-मांडून—**तत्र आसने**—त्या आसनावर—**उपविश्य**—बसून—**यतचित्तेंद्रियक्रियः**—चित्त व इंद्रियें यांच्या क्रिया ज्यानें नियमित केल्या आहेत असा होऊन—**मनः एकाग्रं कृत्वा**—मनाला एकाग्र करून—**आत्मविशुद्धये**—चित्तशुद्धीसाठीं—**योगं**—ध्यान—**युञ्ज्यात्**—करावें. ११-१२.

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें योग व कांहीं योगांगें यांचा उपदेश करून आचार्य पुढील संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात-)—**अथ इदानीं योगं युञ्जतः आसन-आहार-विहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमः वक्तव्यः**—योगाचें स्वरूप व त्याचीं कांहीं अंगें यांचें प्रदर्शन केल्यानंतर आतां योगाचा अभ्यास करणाऱ्या यतीला आसन, आहार, विहार, आसनादिकांचे अवांतर भेद, इत्यादिकांचा योगाच्या साधनत्वानें नियम सांगावा—**प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि च इति अतः आरभ्यते**—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे त्याचें लक्षण, त्याचें फल, योगाचें फल-सम्यग्ज्ञान, ज्ञानाचें फल-कैवल्य, योगभ्रष्टाचा आत्यंतिक नाश न होणें, इत्यादि सांगावें, म्हणून पुढील संदर्भ-भाग आरंभिला जातो.—**तत्र प्रथमं आसनं एव तावत् ('शुचौ०' इति) उच्यते**—पण त्यांतील योगानुष्ठानाचें मुख्य अंग आसनच प्रथम 'शुचौ०' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [योगाभ्यास जो करावयाचा तो कसा करावा ? बसून मनःसमाधान करावें, कीं उभ्यानें, कीं चालतांना, कीं कांहीं काम करीत असतांना अशी शंका आली असतां 'आसीनः संभवात्' म्ह० चित्त समाधान बसूनच करावें. कारण बसूनच तें निर्विघ्नपणें होऊं शकतें, ब्रह्ममीमांसा अ. ४ पा. १ सू. ७ या न्यायानुसार अगोदर आसनच सांगतात-]

—**शुचौ-शुद्धे-स्वभावतः संस्कारतः वा विविक्ते देशे-स्थाने**—शुचि म्ह० शुद्ध-स्वभावतःच किंवा झाडणें, सारवणें, इत्यादि संस्कारांनीं पवित्र, अशा प्रदेशीं-स्थानीं —**स्थिरं-अचलं आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य**—स्थिर म्ह० अचल, असें आपलें स्वतःचें-दुसऱ्याचें नव्हे, आसन स्थापून-मांडून—**न अत्युच्छ्रितं-अतीव उच्छ्रितं न**—तें आसन अति उंच-फारच उंच नसावें,—**अतिनीचं अपि न**—अति नीचहि नसावें,—**तत् च चैलाजिनकुशोत्तरं-चैलं अजिनं च कुशाः उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजिनकुशोत्तरं**—आणि तें चैलाजिनकुशोत्तर असावें. चैल-वस्त्र, अजिन-मृगचर्म, व दर्भ हे ज्यावर आहेत, तें आसन चैलाजिनकुशोत्तर होय. —**अत्र चैलादीनां पाठक्रमात् विपरीतः क्रमः**—येथें चैलादिकांचा पाठाच्या क्रमाहून उलट क्रम ठेवावा. म्ह० दर्भ खालीं, त्यावर अजिन व त्यावर वस्त्र अशा क्रमानें तीं हांतरावीं. [स्वभावतःच पवित्र असलेल्या किंवा संस्कारानें पवित्र केलेल्या जागीं स्वतःचें स्थिर आसन-पाट, चौरंग वगैरे मांडून त्यावर दर्भ, अजिन व वस्त्र हांतरावें. तें लांकडी आसन, पडण्याची भीति वाटूं नये म्हणून, फार उंच नसावें. जमीन, दगड यांच्या संसर्गानें शरीरांतील वातादिकांचा क्षोभ होऊं नये म्हणून अति सखलहि नसावें.]

प्रतिष्ठाप्य किम्—तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—प्रतिष्ठाप्य किं—पण असें हें आसन संपादन करून व तें स्थापून पुढें काय करावें तें 'तत्रैकाग्रं०' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र-तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्**—त्या आसनावर बसून योगाचा अभ्यास करावा. (योगाभ्यास करणाराची सर्व इतिकर्तव्यता म्ह० त्यानें काय काय विधि केला पाहिजे तें प्रश्नपूर्वक सांगतात-)—**कथं**—तो कसा ?—**सर्वविषयेभ्यः उपसंहृत्य मनः एकाग्रं कृत्वा**—सर्व विषयांपासून मनाचा उपसंहार करून, त्याला एकाग्र करून—**यतचित्तेंद्रियक्रियः-चित्तं च इंद्रियाणि च चित्तेंद्रियाणि तेषां क्रियाः संयताः यस्य सः यतचित्तेंद्रियक्रियः**—चित्त व इंद्रियें हीं चित्तेंद्रियें, त्यांच्या क्रिया ज्याच्या संयमित आहेत-ज्यानें चित्त व इंद्रियें यांच्या सर्व क्रिया नियमित केल्या आहेत तो यतचित्तेंद्रियक्रिय होय. [म्ह० सर्व विषयांपासून मनाचा निग्रह करून त्याचें एकाच ध्येय विषयांत समाधान करणें व चित्त आणि इंद्रियें यांच्या बाह्य क्रियांचें संयमन करणें, या दोन्ही गोष्टी करून योगानुष्ठान करावें.]—**सः किमर्थं योगं युञ्ज्यात् इति आह**—त्यानें कशासाठीं योगाभ्यास करावा, तें सांगतात—**आत्म-**

---

१ आसन डळमळित असल्यास त्यावर बसून चित्तसमाधान करणाऱ्या योग्याचें चित्त समाहित होणार नाहीं, म्हणून 'अचल' हें विशेषण दिलें आहे.

विशुद्धये-अन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थं इति एतत्—आत्मविशुद्धीसाठीं[1] म्ह० अन्तःकरणाच्या विशेष शुद्धीसाठीं योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ. १२.

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

अन्वयार्थ—कायशिरोग्रीवं—शरीराचा मध्यभाग, शिर व मान यांना—**समं**—सरळ व—**अचलं**—निश्चल—**धारयन्**—धारण करणारा व—**स्थिरः**—स्थिर होऊन—**स्वं नासिकाग्रं**—आपल्या नासिकेचें अग्र—**संप्रेक्ष्य (इव)**—जणुं काय चांगल्या प्रकारें पहात असल्याप्रमाणें राहून—**च दिशः**—व इकडे-तिकडे—**अनवलोकयन्**—न पाहणारा—**प्रशान्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण अतिशय शांत आहे,—**विगतभीः**—भयरहित—**ब्रह्मचारिव्रते स्थितः**—ब्रह्मचारिव्रतामध्यें स्थित असा होऊन—**मनः**—मनाचें—**संयम्य**—संयमन करून—**मच्चित्तः**—मजमध्यें ज्याचें चित्त आहे असा—**युक्तः**—समाहित—**मत्परः**—मत्पर होऊन—**आसीत**—रहावें. १३-१४.

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं संभवत्यतो विशिनष्टि अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसंनिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्नित्येतत् ॥

भाष्यार्थ—बाह्यं आसनं उक्तं अधुना शरीरधारणं कथं इति उच्यते—बाह्य आसन सांगितलें. आतां शरीरधारण कसें करावें तें 'समं०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**समं कायशिरोग्रीवं-कायः च शिरः च ग्रीवा च काय-शि-**

---

१ रहस्यकार 'आत्मविशुद्धये' याचा 'आत्मशुद्ध्यर्थं' असा अगदीं सरळ अर्थ करितात. पांचव्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकांतील 'आत्मशुद्धये' याचा अर्थहि 'आत्मशुद्ध्यर्थं' असा केला आहे; हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. येथें 'आत्मशुद्धि' म्हणजे काय, वगैरे कांहीं सांगण्याच्या भानगडींत ते पडले नाहींत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

रो-ग्रीवं तत् समं धारयन्—देह, शिर-मस्तक व मान-कायशिरोग्रीवं, त्यांना सम धारण करणारा [काय म्ह० शरीराचा कंबरेपासून मानेपर्यंतचा मध्यभाग, मान व मस्तक यांना सम म्ह० सरळ धारण करणारा]—**च अचलं**—आणि त्याला अचल धारण करणारा—**समं धारयतः चलनं संभवति अतः अचलं इति विशिनष्टि**—काय-शिरो-ग्रीवेला सरळ धारण करणाराचें चलन संभवतें म्हणून 'अचल' असें आणखीं एक विशेषण देत आहेत. [त्यांना सरळ व अचल धारण करून असा याचा भावार्थ]—**स्थिरः-स्थिरः भूत्वा इत्यर्थः**—स्थिर म्ह० स्थिर होऊन असा भावार्थ [म्ह० शरीरेंद्रियांना विषयपरवश न होऊं देतां]—**स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य-सम्यक् प्रेक्षणं-दर्शनं कृत्वा इव इति इवशब्दः लुप्तः द्रष्टव्यः**—आपलें नासिकाग्र उत्तम प्रकारें पाहून-जणुंकाय नासिकेच्या अग्राचें उत्तम प्रकारें प्रेक्षण-दर्शन करून ' संप्रेक्ष्य ' येथील ' इव-' (जणुकाय) हा शब्द लुप्त झाला आहे, असें समजावें. (असें कां समजावयाचें ? नासिकाग्र दर्शनच योगाच्या अंगत्वानें येथें विहित आहे, असें कां मानूं नये ? उत्तर-)—**हि इह स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं न विधित्सितं**—कारण येथें आपल्या नासिकाग्राचें संप्रेक्षण विधित्सित नाहीं. [म्ह० स्वनासिकाग्र-संप्रेक्षणाचें विधान करण्याची येथें इच्छा नाहीं.]—**किं तर्हि**—तर मग काय विधित्सित आहे ?—**चक्षुषोः दृष्टिसंनिपातः**—दोन चक्षूंच्या दृष्टीचा संनिपात-एकत्र संकोच विधित्सित आहे. [दोन्ही डोळ्यांच्या दृष्टीचा संनिपात करावा, असें येथें विधान करावयाचें आहे. दृष्टीची प्रवृत्ति रूपादिविषयांकडे होऊं देऊं नये, तिचें निवारण करावें, असें येथें विवक्षित आहे. पण तो दृष्टिसंनिपात म्ह० विषयप्रवृत्तिराहित्य अनायासानें कसें सिद्ध होणार ? उत्तर-]—**सः च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षितः**—आणि तो अन्तःकरणाच्या समाधानाच्या अपेक्षेनें विवक्षित आहे. [म्ह० अन्तःकरणाचें समाधान व्हावें यासाठीं तो सांगावयाचा आहे. कारण चित्तसमाधान हें येथें प्राधान्यानें विवक्षित आहे. पण दृष्टि बाह्य विषयांत आसक्त झाल्यास चित्तसमाधानाचा भंग होण्याचा प्रसंग येईल, तो न यावा म्हणून तिला रूपादिकांपासून व्यावृत्त करून अन्तर्मुख करावें, हाच येथें आशय स्पष्ट दिसतो. म्हणून ' स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य इव ' असा 'इव-'शब्द येथें लुप्त झाला आहे, असें समजावें. अहोपण, येथें ' स्वनासिकाग्र पाहून ' असें प्रत्यक्ष म्हटलेलें असतांना तो विवक्षित अर्थ नव्हे, असें कसें म्हणतां ? उत्तर-]—**स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं एव विवक्षितं चेत् मनः तत्र एव समाधीयेत आत्मनि न**—स्वनासिकाग्रदर्शनच विवक्षित आहे असें जर म्हटलें तर मन तेथेंच समाहित होईल, आत्म्यामध्यें समाहित होणार नाहीं. पण—' **आत्मसंस्थं मनः कृत्वा** ' (श्लो. २५) **इति आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति**—'मनाला आत्मसंस्थ करून ' या वचनानें भगवान् आत्म्यामध्यें मनाचें समाधान करावयास पुढें सांगणार आहेत.—**तस्मात् इवशब्दलोपेन अक्ष्णोः दृष्टिसंनिपातः एव संप्रेक्ष्य इति उच्यते**—म्हणून 'इव-'शब्दाच्या लोपानें दोन्ही नेत्रांच्या दृष्टीचा

संनिपात-विषयपराङ्मुखताच 'संप्रेक्ष्य'[1] या शब्दानें सांगितली जात आहे.—**च दिशः अनवलोकयन्-दिशां च अवलोकनं अन्तरा अकुर्वन् इति एतत्**—आणि दिशांकडे न पाहणारा-दिशांचें अवलोकन मध्येंच न करणारा, असा याचा भावार्थ. [अशा रीतीनें त्यानें बसावें, असा पुढें याचा संबंध. मध्येंच इकडे तिकडे पाहणें हेंहि चित्तसमाधानाला प्रतिबंधक आहे, म्हणून त्याचा येथें निषेध केला आहे.] १३.

किंच—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः। किंच मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येत। मच्चित्तः मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहित सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परः। भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वाऽयं तु मच्चित्तो मत्परश्च॥ १४॥

भाष्यार्थ—(योगाभ्यास करणाराचीं आणखीं विशेषणें-)—**किं च-प्रशान्तात्मा-प्रकर्षेण शान्तः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं प्रशान्तात्मा**—तसेंच,प्रशान्तात्मा- ज्याचा आत्मा-अन्तःकरण आधिक्यानें शान्त आहे, तो हा प्रशान्तात्मा [अन्तःकरणाची शान्ति म्ह० राग-द्वेषादिदोषराहित्य व तिचा प्रकर्ष-आधिक्य म्हणजे रागादिकांच्या कारणाचीहि निवृत्ति]—**विगतभीः-विगतभयः**—विगतभी म्ह०सर्वकर्मपरित्यागाविषयीं शास्त्रीय निश्चय झाल्यामुळें बुद्धीनें निःसंदिग्ध होणें, हेंच विगतभयत्व आहे. [ज्याच्या मनांत ' आपण सर्वकर्मत्याग केला, पण त्यामुळें आपल्याला पातित्य तर प्राप्त होणार नाहीं,' अशी भीति नसते, कारण आपण जें केलें आहे, किंवा करीत आहों तें शास्त्रसिद्ध आहे, असा त्याचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो.]—**ब्रह्मचारिव्रते स्थितः-ब्रह्मचारिणः व्रतं ब्रह्मचर्यं-गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितः-तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थः**—ब्रह्मचाऱ्याचें जें व्रत तें ब्रह्मचर्य,गुरुशुश्रूषा, भिक्षाभोजन, त्रिकालस्नान, शौच,आचमन इत्यादि,त्यांत स्थित झालेला म्हणजे त्या ब्रह्मचारिव्रताचें अनुष्ठान करणारा व्हावें, असा याचा भावार्थ.—**किं च**—आणि तसेंच—**मनः संयम्य-मनसः वृत्तीः उपसंहृत्य इति-एतत्**—मनाचा संयम करून, अन्तःकरणाच्या वृत्तींचा उपसंहार करून, चित्तवृत्तींचा निरोध करून योगनिष्ठ व्हावें, असा याचा भावार्थ.—**मच्चित्तः-मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सः अयं मच्चित्तः**—मज परमेश्वराचे ठिकाणीं ज्याचें चित्त आहे तो हा मच्चित्त होय.—**युक्तः-समाहितः सन् आसीत-उपविशेत्**—युक्त म्ह० समाहित होऊन त्या आसनावर बसावें. [अर्थात् दुसऱ्या विषयांपासून मनोवृत्तीचा उपसंहार करून आत्म्यामध्येंच

---

१ रहस्यकार 'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं ' याचा अर्थ-आपल्या नाकाच्या शेंड्यावर नजर ठेवून-असा अगदीं सरळ करितात पण तो बरोबर कां नाहीं, तें भाष्य व भाष्यार्थ यांवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

त्याचें नियमन केलें असतां ध्यान उत्तम प्रकारें होऊं शकतें, त्यामुळें मनोनिग्रह केल्यास ध्यानाचा अभ्यासहि संभवणार नाहीं, ही शंका व्यर्थ आहे, असा याचा भावार्थ.]—**मत्परः-अहं परः यस्य सः अयं मत्परः**—मी ज्याला पर-श्रेष्ठ आहें तो हा मत्पर होय. [पण साधक मच्चित्त झाल्यानें मत्पर अनायासेंच होतो, मग 'मत्पर' हें विशेषण पुनः कां दिलें आहे, तें सांगतात-]—**कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः भवति तु स्त्रियं एव परत्वेन न गृह्णाति**—कोणी विषयी पुरुष स्त्रीचित्त असतो, पण स्त्रीलाच कांहीं श्रेष्ठ म्हणून समजत नाहीं,—**किं तर्हि राजानं महादेवं वा**—तर काय, राजाला किंवा महादेवाला श्रेष्ठ मानतो.—**तु अयं मच्चित्तः च मत्परः**—पण हा मच्चित्त व मत्पर असतो. (अन्तःकरणाची शुद्धि हें योगाचें अवांतर फल आहे.) १४.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें—**आत्मानं**—मनाला—**सदा युञ्जन्**—सतत समाधानयुक्त करणारा-सर्वदा मनाला समाहित करणारा—**योगी**—ध्यानी पुरुष-योगाभ्यासी—**नियतमानसः**—संयतचित्त होऊन—**निर्वाणपरमां**—मोक्ष हीच जिची निष्ठा आहे अशा व—**मत्संस्थां**—माझ्या अधीन असलेल्या-मद्रूप—**शान्तिं**—शांतीला—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. १५.

अथेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अथ—योगाचें स्वरूप, त्याचें अंगभूत आसनद्वय, त्याचा विशिष्ट कर्ता, इतकें सांगितल्यावर—**इदानीं**—आतां—**योगफलं उच्यते**—योगाचें परम फल सांगितलें जातें.—**एवं-यथोक्तेन विधानेन आत्मानं सदा युञ्जन्-समाधानं कुर्वन् योगी**—वर सांगितलेल्या आसनादि विधानानें मनाला सर्वदा युक्त-समाहित करणारा योगी-ध्यान करणारा संन्यासी—**नियतमानसः-नियतं-संयतं**

१ १०व्या श्लोकांत 'सततं' व येथें 'सदा' असे स्पष्ट शब्द आहेत. पण ते कर्मयोगाला प्रतिकूल असल्यामुळें रहस्यकार "जन्मच्या जन्म योगाभ्यासांत घालवावा असा या वर्णनाचा हेतु नाहीं. 'सदा' या पदानें दररोज २४ तास असा अर्थ व्यावयाचा नाहीं. रोज घटिका घटिका यथाशक्ति हा अभ्यास करावा, एतढाच अर्थ विवक्षित आहे." इत्यादि म्हणतात. पण 'सततं' 'सदा' 'प्रयत्नात् यतमानः' इत्यादि पदें 'दीर्घकाल-नैरंतर्य-सत्कार-सेवितो दृढभूमिः' म्ह० दीर्घकाल, निरंतर, सत्कारपूर्वक-अनादरानें नव्हे-अभ्यास केला असतां योग दृढभूमि-सिद्ध-निश्चल-दृढ होतो, या योगसूत्राला (१-१४) अनुलक्षून योजिलीं आहेत. त्या अर्थीं रहस्यकारांचें वरील स्पष्टीकरण अनुपपन्न आहे.

मानसं-मनः यस्य सः अयं नियतमानसः—नियत म्ह० अत्यंत नियमित केलेलें आहे मानस म्ह० मन ज्याचें तो हा नियतमानस होय, असा नियतमानस योगी —**निर्वाणपरमां-निर्वाणं-मोक्षः तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां शान्तिं-उपरतिं**—निर्वाण म्ह० मोक्ष, तोच ज्या शान्तीची परमा-निष्ठा आहे, ती निर्वाणपरमा शान्ति, त्या शान्तीला-उपरतीला, सर्वसंसारानिवृत्तीला (पुनः ती कशी ? उत्तर-)—**मत्संस्थां-मदधीनां अधिगच्छति -प्राप्नोति**—माझ्यामध्यें उत्तम प्रकारें स्थित असलेली-माझ्या अधीन असलेली-मद्रूप-ब्रह्मस्वरूपावस्थानरूप शान्तीला प्राप्त होतो. १५.

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**अत्यश्नतः**—जितकें हवें त्याहून अधिक अन्न खाणाऱ्या पुरुषाला—**योगः**—ध्यान-चित्तवृत्तीचा निरोध-योगाभ्यास—**न अस्ति**—होत नाहीं. —**च एकान्तं**—व अगदींच मुळींच—**अनश्नतः**—अन्न न खाणाऱ्या पुरुषालाहि— **(योगः) न (अस्ति)**—योग करतां येत नाहीं.—**अतिस्वप्नशीलस्य**—फार निजण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला—**न च**—योगाभ्यास करतां येत नाहीं, व—**अर्जुन**—हे अर्जुना !—**जाग्रतः न एव**—अतिशय जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग घडत नाहीं. १६.

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्नत आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्नतो अत्यश्नतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति "यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति" इति श्रुतेः। तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति उक्तं हि-"अर्धमशनस्य सव्यंजनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्" इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

भाष्यार्थ—इदानीं योगिनः आहारादिनियमः उच्यते—आतां योग्याच्या आहार-विहार-जागरण-झोंप घेणें इत्यादिकांविषयीं नियम सांगितला जातो—**नात्यश्नतः-आत्मसंमितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्नतः-अत्यश्नतः**—आपल्याला अगदीं पुरेसें-संमित म्ह० आठ ग्रास वगैरे जें अन्नाचें परिमाण, त्याचें उल्लंघन करून अन्न भक्षण करणाऱ्या-अति अशन करणाऱ्या साधकाला—**योगः न अस्ति**—योग प्राप्त होत नाहीं.—**च एकान्तं अनश्नतः योगः न अस्ति**—आणि अगदीं मुळींच अन्न न खाणारालाहि योग साध्य होत नाहीं. (आहारादिकांच्या नियमाविषयीं शतपथ-श्रुतीचें प्रमाण देतात-)—**'यत् उ ह वा आत्मसंमितं अन्नं तत् अवति'**—जें आपल्याला अगदीं परिमित अन्न असतें तें-तेवढेंच भक्षण केल्यास अन्नभोक्त्याला तें

धर्मानुष्ठानाची योग्यता प्राप्त करून देतें व धर्मानुष्ठानाच्या द्वारा अन्नभोक्त्याचें रक्षण करतें, —**'तत् न हिनस्ति'**—तें आत्मसंमित अन्न त्याच्या अनर्थाला कारण होत नाहीं.— **'यत् भूयः तत् हिनस्ति'**—जें अन्न परिमाणाहून अधिक खाल्लें जातें, तें भोक्त्याला पीडा देतें.—**' यत् कनीयः तत् न अवति ' इति श्रुते**—अशी श्रुति आहे. जें अन्न अगदींच थोडें असतें, तें धर्मानुष्ठानाची योग्यता देऊन रक्षण करण्यास समर्थ होत नाहीं. (म्हणून ध्यानयोगारूढ होऊं इच्छिणारानें अति अधिक व अति अल्प अन्न न खातां अगदीं परिमित–अन्न खावें,या श्रुतिसिद्ध अर्थाचें निगमन करितात–)—**तस्मात् योगी आत्मसंमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा न अश्नीयात्**—यास्तव योग्यानें आत्मसंमित अन्नाहून अधिक किंवा कमी अन्न खाऊं नये. (' नात्यश्नतः०' याच पहिल्या श्लोकार्धाचें दुसरें व्याख्यान–)—**अथ वा योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अन्नपरिमाणात् अतिमात्रं अश्नतः योगः नास्ति**—अथवा योग्याला योगशास्त्रांत सांगितलेल्या अन्नाच्या परिमाणाहून पुष्कळ (अधिक किंवा कमी) अन्न खाणाराला योग साध्य होत नाहीं, (तें योगशास्त्रोक्त परिमाणच सांगतात–)—**'सव्यंजनस्य अशनस्य अर्धं'**—भाज्या–चटण्या–कालवण इत्यादि तोंडीं लावण्यांसह अन्नाचें अर्धें–[म्ह० अन्नानें जठराचे दोन भाग भरावे]—**'तु तृतीयं उदकस्य'**—पण तिसरा भाग उदकाचा [जठराचा तिसरा भाग पाण्यानें भरावा–]—**'तु वायोः संचरणार्थं चतुर्थं अवशेषयत्'**—आणि वायूच्या संचारासाठीं चवथा भाग रिकामा ठेवावा—**इत्यादि**[1] **परिमाणं उक्तं हि**—इत्यादि प्रमाण सांगितलें आहे—**तथा**—ज्याप्रमाणें अगदीं अन्न न खाणाऱ्या किंवा अतिशय अन्न भक्षण करणाऱ्या पुरुषाला योग साध्य होत नाहीं, त्याचप्रमाणें—**अतिस्वप्नशीलस्य योगः न भवति**—अतिशय झोंप घेण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला योग साध्य होत नाहीं.—**च अर्जुन अतिमात्रं जाग्रतः योगः न एव भवति**—आणि हे पार्था! अतिशयच जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग साध्य होत नाहींच. १६.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—युक्ताहारविहारस्य—ज्याचा आहार–अन्नाचें परिमाण व विहार जाणें-येणें वगैरे परिमित असतें, त्याचा—**कर्मसु**—कर्मांमध्यें—**युक्तचेष्टस्य**—परिमित चेष्टा करणाऱ्या योग्याचा—**युक्तस्वप्नावबोधस्य**—झोंप व जागणें हीं दोन्हीं ज्याचीं परिमित आहेत,त्याचा—**योगः**—योग—**दुःखहा**—सर्व संसारदुःखांचा घात करणारा—**भवति**—होतो. १७.

---

१ या आदिशब्दानें—' पूरयेदशनेनार्धं तृतीयं उदकेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थं अवशेषयेत्-' हें वाक्य घ्यावें, याचाहि अर्थ वरच्यासारखाच आहे.

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्याऽऽह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः १७

भाष्यार्थ—(आहारादिकांविषयीं नियमित असणाराला योग साध्य होतो, असें सांगतात-)—**कथं पुनः योगः भवति इति उच्यते**—तर मग योग कसा साध्य होतो तें सांगितलें जातें.—**युक्ताहारविहारस्य-आह्रियते इति आहारः-अन्नं विहरणं-विहारः-पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य**—ज्याचें उदरांत आहरण केलें जातें तो आहार-अन्न, विहरण म्ह० विहार-पादक्रम-चालणें-फिरणें, ज्याचे ते दोन्ही-आहार-विहार युक्त म्ह० नियत परिमाणाचे आहेत-ज्याच्या आहार-विहाराचें परिमाण नियत आहे,(योग्याच्या आहाराचें नियत परिमाण वर सांगितलें आहे. एक योजनाहून अधिक चालूं नये, हें विहाराचें नियत परिमाण आहे.)—**तथा कर्मसु युक्तचेष्टस्य-युक्ता-नियता चेष्टा यस्य**—त्याचप्रमाणें कर्मांमध्यें ज्याची चेष्टा -हालचाल युक्त-नियत आहे म्ह० ज्यानें वाणीचा वगैरे उत्तमप्रकारें निरोध केला आहे —**तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य-युक्तौ स्वप्नः च अवबोधः च तौ नियतकालौ यस्य**—ज्याचें स्वप्न म्ह० निद्रा व अवबोध म्ह० जागें होणें हीं दोन्ही नियतकालीं होतात तो युक्तस्वप्नावबोध होय. [रात्रीं अवशीं दहा घटिकापर्यंत जागणें, मध्यें दहा घटिका निजणें व पहाटें दहा घटिका पुनः जागणें हें झोंप व जागरण यांच्या कालाचें नियतपरिमाण आहे]—**तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनः**—त्या युक्ताहारविहार, कर्मांमध्यें परिमित चेष्टा करणाऱ्या व योग्यकालीं निजून जागा होणाऱ्या योग्याचा—**योगः दुःखहा भवति**—योग दुःखहा होतो—**सर्वाणि दुःखानि हन्ति इति दुःखहा योगः सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् भवति इत्यर्थः**—आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचा घात करतो म्हणून दुःखहा; असा यत्न करणाऱ्या योग्याचा पुढें सिद्ध होणारा योग[1] विशुद्धविज्ञानद्वारा सर्व संसार-

१ रहस्यकार म्हणतात—''या श्लोकांत 'योग' म्ह० पातंजलयोगाची क्रिया व 'युक्त' म्ह० माफक, बेताची किंवा परिमित असे अर्थ आहेत व पुढेंही एक दोन ठिकाणीं योग म्ह० पातंजलयोग असाच अर्थ आहे.तथापि तेवढ्यानें या अध्यायांत पातंजलयोगच स्वतंत्र प्रतिपाद्य आहे असें होत नाहीं. कर्मयोग सिद्ध करून घेणें हें आयुष्यांतील प्रधान कर्तव्य असून त्याला साधनीभूत म्हणून तेवढ्या पुरतें पातंजलयोगाचें हें वर्णन आहे, असें पूर्वी स्पष्ट सांगितलें असून या श्लोकांतील 'कर्माचें योग्य आचरण' या शब्दांनींहि इतर कर्मे न सोडतां हा योगाभ्यास करावयाचा, हें उघड होतें.'' पृ.७०१,२. पण हें म्हणणें बरोबर आहे, असें कोण म्हणेल ? या समग्र अध्यायांत ध्यानयोगाचें प्रतिपादन आहे व तेंच साक्षात्काराचें अंतरंग साधन आहे, असें १८ते३२ श्लोकांत स्पष्ट वर्णन आहे. असें असून या अध्यायांतील

दुःखांचा क्षय करणारा होतो, असा याचा भावार्थ. [झोपेंतहि सर्व दुःखांची निवृत्ति होते पण ती आत्यंतिक म्ह० नित्य नसते, पण या योगामुळें विज्ञानाच्या द्वारा सर्व संसार-दुःखांची कायमची निवृत्ति होते.] १७.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—**विनियतं चित्तं**—विशेषतः नियत केलेलें म्ह० एकाग्रतेस प्राप्त झालेलें चित्त—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**अवतिष्ठते**—अवस्थित होतें व त्या अवस्थेंत योगी—**सर्वकामेभ्यः**—सर्व कामांपासून–दृष्ट व अदृष्ट विषयांपासून—**निस्पृहः**—निस्पृह झालेला–ऐहिक व पारलौकिक सर्व विषयांविषयींची तृष्णा सोडलेला असा होतो—**तदा**—तेव्हां—**युक्तः**—समाहित—**इति**—असें—**उच्यते**—तो म्हंटला जातो. १८.

योग हें कर्मयोगाचें साधन आहे, असें म्हणणें म्हणजे अर्थविपर्यासाची पराकाष्ठाच करणें आहे व तें वेदान्तसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. कर्मयोग विक्षेप उत्पन्न करणारा असून तो ध्यानयोगाच्या अत्यंत विरोधी आहे. आत्मज्ञान, आत्मसाक्षात्कार शांताचित्तांतच होतो व त्यानेंच जीवन्मुक्ति मिळते. विक्षिप्त चित्तांत तो केव्हांच संभवत नाहीं. यास्तव कर्मयोग सिद्ध करणें हें आयुष्यांतील प्रधान कर्तव्य नसून कर्मयोगानें ध्यानाची योग्यता संपादन करणें, त्यानंतर ध्यानयोगाचा अभ्यास करणें व आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञानानें जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेणें मनुष्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. कर्मयोग साध्य नसून साधन आहे व ज्ञानयोग साध्य आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच सर्वकर्मसंन्यास व तीच जीवन्मुक्ति किंवा स्थितप्रज्ञता आहे. यास्तव रहस्यकारांचें वरील म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. वेदान्तशास्त्रसंमत नाहीं. 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु–' याचा अर्थ त्यांनीं 'कर्माचरण बेताचें' असा केला आहे. टीपेंत 'युक्त' म्ह० माफक, बेताची, परिमित असें म्हटलें आहे. पण पुढें ' कर्माचें योग्य आचरण' म्ह० इतर कर्में न सोडतां हा योगाभ्यास करावा, असा त्याचाच विस्तार करितात. पण इतर कर्में तीं कोणतीं? व तींहि पुनः माफक करावयाचीं म्हणजे किती करावयाचीं? व तीं माफक केलीं जाणारीं इतर कर्में हाच कर्मयोग असें म्हटल्यास त्या कर्मयोगाचें स्वरूप तरी काय आहे? 'सर्व सांसारिक कर्में, व्यावहारिक कर्में, वर्णाश्रमविहित कर्में, जगाच्या उलाढाली' इत्यादि अनेक पर्याय रहस्यकारांनीं योजले आहेत. पण मुमुक्षु योगाभ्यासी स्वाभाविकपणेंच त्यांतील कांहींच करीत नाहीं व करणारहि नाहीं, म्हणून तर तिसऱ्या श्लोकांत शमाचें विधान केलें आहे. पण त्याकडे व पुढील सर्व प्रतिपादनाकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकारांनीं ध्यानयोगाला कर्मयोगाचें साधन बनविण्याचा असांप्रदायिक व अप्रस्तुत प्रयत्न वृथा केला आहे, अशी आमची प्रामाणिक समजूत आहे. गीताशास्त्राचें व्याख्यान करणारा कोणीहि वैदिक संप्रदायी, मग तो द्वैती, विशिष्टाद्वैती वगैरे कोणत्याहि पंथाचा असो, असा विपरीत अर्थ करीत नाहीं. अर्थात् शास्त्रज्ञांना रहस्यकारांचें हें व यासारखेंच असलेलें बाकीचें सर्व प्रतिपादन कधींच संमत होणें शक्य नाहीं.

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सफल सांग योग सांगितल्यानंतर ४थ्या श्लोकांत सांगितलेल्या कालाचा अनुवाद करून युक्ताचें लक्षण सांगण्यासाठीं पुढील श्लोकाची प्रवृत्ति आहे असें भाष्यकार दाखवितात-)—**अथ-अधुना कदा युक्तः भवति इति उच्यते**—सफल व सांग योग सांगितल्यानंतर आतां युक्त केव्हां होतो, तें 'यदा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें —**यदा विनियतं चित्तं-विशेषेण नियतं-संयतं एकाग्रतां आपन्नं चित्तं**—जेव्हां विनियत चित्त म्ह०विशेषेंकरून नियत-संयत केलेलें-एकाग्रतेला प्राप्त झालेलें चित्त —**हित्वा बाह्यचिन्तां आत्मनि एव केवले अवतिष्ठते-स्वात्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः**—बाह्य विषयांची चिंता-बाह्य विषयाचिंतन टाकून केवल-अद्वितीय आत्म्यामध्येंच अवस्थित होतें-स्वात्मस्वरूपांतच स्थितीला प्राप्त होतें, असा याचा भावार्थ. [चित्त कल्पित आहे. त्याचें तत्त्व-अधिष्ठान आत्मा आहे. त्यामुळें सर्व बाह्य प्रवृत्तीपासून निवारण केलें असतां तें अधिष्ठानांत निमग्न होतें. त्या अवस्थेंत सर्व विषयांविषयीं तृष्णारहित झालेल्या योग्याला युक्त असें म्हणतात, असें सांगतात-]—**निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः**—सर्वकामांपासून-विषयांपासून निःस्पृह—**यस्य योगिनः दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा-तृष्णा निर्गता सः युक्तः-समाहितः इति तदा -तस्मिन् काले उच्यते**—ज्या योग्याची दृष्ट-प्रत्यक्ष-ऐहिक व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष-पारलौकिक विषयांपासून स्पृहा म्ह० तृष्णा निघून गेलेली असते तो युक्त-समाहित आहे असें त्यावेळीं म्हटलें जातें. [जेव्हां विशेषप्रकारें नियमित केलेलें चित्त बाह्य विषयांचें चिंतन सोडून आपल्या आत्मस्वरूपांत निमग्न होऊन राहतें व त्या अवस्थेंत योगी सर्व विषयांविषयीं निःस्पृह-तृष्णाशून्य होतो तेव्हां त्याला युक्त असें म्हणतात.]१८

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**निवातस्थः दीपः**—वायुरहित प्रदेशांत असलेला दीप-दीपाची ज्योति—**न इंगते**—हालत नाहीं, तर निश्चल तेवत असते—**सा उपमा**—ती उपमा-त्या दीपज्योतीची उपमा-दृष्टान्त—**आत्मनः योगं युं-**

---

१ 'निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः' याचा अर्थ रहस्यकार 'कोणत्याहि उपभोगाची इच्छा रहात नाहीं,' असा करितात, पण तो बरोबर नाहीं. काम म्ह० उपभोग नव्हे, काम म्ह० विषय -उपभोगांचे शब्दादि विषय; 'कामकामः' अ. २.७० 'कामोपभोगपरमाः' १६-११ इत्यादि शब्दांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

जतः—आत्म्याच्या योगाचें-समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या—**योगिनः**—योग्याचे—**यतचित्तस्य**—संयतचित्ताला—**स्मृता**—सांगितलेली आहे. १९.

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता। योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—तस्य योगिनः यत् समाहितं चित्तं तस्य उपमा उच्यते—त्या योग्याचें जें समाहित चित्त त्याची उपमा-उदाहरण-दृष्टान्त सांगितला जातो—**यथा दिपः-प्रदीपः निवातस्थः-निवाते-वातवर्जिते देशे स्थितः न इङ्गते-न चलति**—ज्याप्रमाणें दीप म्ह० प्रदीप निवात-वातरहित प्रदेशीं असलेला प्रदीप हालत नाहीं-स्थिर असतो—**सा उपमा-उपमीयते अनया इति उपमा योगज्ञैः चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता-चिन्तिता**—ती उपमा (उपमाशब्दाचा विषय प्रदीप आहे,असें सिद्ध होण्यासाठीं त्याची करणव्युत्पत्ति दाखवितात-) जिच्यायोगानें तुलना केली जाते ती उपमा (निवातप्रदेशांतील प्रदीप ही उपमा)योगज्ञांकडून म्ह०चित्ताचा प्रचार जाणणाऱ्या योग्यांकडून सांगितलेली-चिंन्तिलेली आहे—**यतचित्तस्य-संयतान्तःकरणस्य आत्मनः योगं-समाधिं युञ्जतः-अनुतिष्ठतः इत्यर्थः योगिनः** [चित्तस्थैर्यस्य]—यताचित्त म्ह०ज्याचें अन्तःकरण उत्तमप्रकारें नियमित केलेलें आहे अशा, मनाच्या योगाचें-समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या, योग्याच्या चित्तस्थैर्याची[1] उपमा

---

१ रहस्यकार म्हणतात-"योगाभ्यास करणाऱ्या योग्यास निवांत जागीं ठेवलेल्या दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे." पण निवातस्थ दिव्याच्या ज्योतीची उपमा योग्याच्या चित्तस्थैर्याला दिली आहे. स्वतः योग्याला ती दिलेली नाहीं. रहस्यकार प्रस्तुत श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—" योग म्ह० कर्मयोग असा जरी गीतेंतला पारिभाषिक अर्थ असला तरी त्या शब्दाचे इतर अर्थहि गीतेंत आले आहेत. (९. ५, १०. ७) ... किंबहुना योगशब्दाचे अनेक अर्थ असल्यामुळेंच गीतेंत पातंजल योग किंवा सांख्यमार्ग प्रातिपाद्य आहे, असें म्हणण्यास त्या त्या संप्रदायांतील लोकांस सवड झाली आहे." वगैरे ७०२.पण रहस्यकारांना गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असा आग्रह धरण्यास योगशब्दाचा मुख्य अर्थहि अनुकूल नाहीं, हें मात्र ते सांप्रदायिकांना दोष देतांना विसरतात. 'योग'शब्दाचा कर्मयोग असा वाच्य अर्थ तर नाहींच, पण त्याचा तो लाक्षणिक अर्थ ठरवितांनाहि त्यांची कोण धांदल उडाली आहे. "योग म्ह० युक्ति, कौशल्य, साधन, उपाय, जोड, कर्मं करण्याची कांहीं विशेष प्रकारची कुशलता, युक्ति, चतुराई, अगर शैली, कर्मं करण्याचें उत्तम साधन," गी. र. पृ. ५६-५७, इत्यादि अनेक लटपटी करून शेवटीं योग म्ह० कर्मयोग या अर्थावर यावें लागलें आहे. पुनः ' सारखेपणाच्या मनोवृत्तीसच कर्मयोग म्हणतात' ६३४, इत्यादि धरसोड तर पदोपदीं केली आहे. गीतेंत प्रतिपाद्य कर्मयोग आहे हें कसें तरी ठरवावें, यासाठीं हा सर्व खटाटोप आहे. पण 'रहस्यकारांनाहि योगशब्दाचा निश्चित एक अर्थ नसल्यामुळेंच

चिंतिली आहे. [चित्ताचा प्रचार कसा कसा होत असतो तें जाणणाऱ्या योगज्ञांनीं मनाच्या समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या नियतचित्त योग्याच्या चित्तस्थैर्याला वायुरहित प्रदेशांतील दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.] १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

अन्वयार्थ—यत्र—जेव्हां—**योगसेवया**—योगाभ्यासानें-योगानुष्ठानानें—**निरुद्धं**—निरुद्ध केलेलें-सर्व बाजूंनीं आवरून धरलेलें,कोठेंहि प्रचार होऊं न दिलेलें—**चित्तं**—चित्त-अन्तःकरण—**उपरमते**—उपरतीस प्राप्त होतें, शांत होतें—**च**—आणि—**यत्र**—ज्यावेळीं—**आत्मना**—समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणानें—**आत्मानं**—चैतन्यज्योतिःस्वरूप परमात्म्यास—**पश्यन्**—पाहणारा-त्याचा अनुभव घेणारा योगी—**आत्मनि**—स्वरूपांत—**तुष्यति**—संतुष्ट होतो. —**यत्र**—ज्या वेळीं—**यत्**—जें—**आत्यन्तिकं**—अनन्त—**बुद्धिग्राह्यं**—केवल बुद्धीनेंच ग्राह्य-ग्रहण करण्यास योग्य—**अतीन्द्रियं**—इंद्रियांचा विषय न होणारें—**सुखं**—सुख—**तत्**—तें—**वेत्ति**—तो अनुभवितो—**यत्र**—ज्यावेळीं—**अयं**—हा ज्ञानी—**स्थितः**—आत्मस्वरूपांत स्थित झाला असतां—**तत्त्वतः**—त्या तत्त्वापासून—**न एव चलति**—च्युत होतच नाहीं [तेव्हां योगसिद्धि होते.]—**च**—आणि—**यं**—ज्या आत्मलाभाला—**लब्ध्वा**—प्राप्त होऊन—**अपरं लाभं**—दुसऱ्या लाभाला—**ततः**—त्याहून—**अधिकं**—अधिक—**न मन्यते**—मानीत नाहीं,—**यस्मिन्**—ज्या आत्मस्वरूपांत—**स्थितः**—स्थित झालेला हा—**गुरुणा अपि दुःखेन**—फार मोठ्या दुःखानेंहि—**न विचाल्यते**—चंचल होत नाहीं, मोठ्या दुःखांकडूनहि चंचल केला

गीतार्थांत अशी ढवळाढवळ करण्यास सवड झाली आहे,' असें उलट म्हणण्यास तरी कोणती हरकत आहे! तात्पर्य रहस्यकार सांप्रदायिक टीकाकारांना जे दोष देतात तेच त्यांनाहि लागू होतात, हें विसरतां कामा नये.

जात नाहीं,—**तं दुःखसंयोगवियोगं**—त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला—**योगसंज्ञितं**—योगसंज्ञित-योग ही संज्ञा ज्याला प्राप्त झाली आहे, असा—**विद्यात्**—जाणावें.—**सः योगः**—तो योग—**निश्चयेन**—निश्चयानें—**अनिर्विण्णचेतसा**—अखिन्न चित्तानें—**योक्तव्यः**—करावा. २०-२३.

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(समाधि दोन प्रकारची आहे. एक संप्रज्ञात व दुसरी असंप्रज्ञात. ध्येयैकाकार-ध्येयरूप झालेली चित्तवृत्ति ध्येयाहून भिन्न आहे, अशी यत्किंचित्‌हि प्रतीति येत असल्यास ती संप्रज्ञात समाधि व कोणत्याच प्रकारें भेदप्रतीति येईनाशी झाली कीं तीच असंप्रज्ञात समाधि होते. वर सामान्यतः समाधीचें लक्षण सांगितलें; आतां त्या दोन प्रकारच्या समाधींतील असंप्रज्ञात समाधीचें लक्षण सांगण्याच्या इच्छेनें भगवान् ‘ यत्रोप० ’ या श्लोकांत म्हणतात-)—**एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्**—याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या सामर्थ्यानें एकाग्रीभूत व जवळ जवळ निवात प्रदीपासारखें होत्सातें—**यदा-यस्मिन् काले चित्तं उपरमते -उपरतिं गच्छति**—ज्यावेळीं चित्त उपरम पावतें-उपरतीला प्राप्त होतें (तें चित्त कसें ?)—**योगसेवया-योगानुष्ठानेन निरुद्धं-सर्वतो निवारितप्रचारं**—योगाच्या सेवेनें म्ह० योगानुष्ठानानें निरुद्ध केलेलें चित्त म्ह० ज्याच्या प्रचाराचें सर्व बाजूंनीं निवारण केलें आहे, असें चित्त ज्या समाधिकालीं उपरम पावतें—**च यत्र एव -यस्मिन् काले**—आणि ज्या समाधिकालींच—**आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मानं-परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्-उपलभमानः स्वे एव आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते**—आत्म्याच्या योगानें म्ह० समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणानें आत्म्याला म्ह० चैतन्यज्योतिःस्वरूप परमात्म्याला पाहणारा -अनुभव घेणारा असा होत्साता आपल्या स्वरूपांतच संतुष्ट होतो. [परमात्म्याला आपल्या अन्तर्यामी स्वरूपांतच परमात्मरूपानें साक्षात् पाहणारा योगी संतुष्टच होतो. कारण त्यावेळीं त्याच्या असंतोषाचें कांहीं कारण राहिलेलें नसतें. अशी अवस्था जेव्हां प्राप्त होते तेव्हां योगसिद्धि होते.] २०.

किंच—सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः । वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न च एव, अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः॥२१॥

भाष्यार्थ—(‘ सुखं० ’ इत्यादि श्लोकानें योगसिद्धीचा काल दुसऱ्या प्रकारें सांगतात-)—**किंच**—आणि तसेंच—**आत्यन्तिकं सुखं-अत्यन्तं एव भवति इति**

आत्यन्तिकं-अनन्तं इत्यर्थः—आत्यंतिक सुख, जें अन्ताचें उल्लंघन करून-अन्तरहित असतें तें आत्यन्तिक म्ह० अनन्त असा याचा भावार्थ—**यत् तत् बुद्धिग्राह्यं-बुद्ध्या एव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यं**—जें अनन्त सुख बुद्धिग्राह्य म्ह० इंद्रियानिरपेक्ष बुद्धीनेंच ग्रहण केलें जातें तें बुद्धिग्राह्य [येथील बुद्धिशब्दाचा स्वानुभव हा अर्थ आहे.] अर्थात् जें सुख स्वानुभवगम्य आहे.—**अतीन्द्रियं-इंद्रियगोचरातीतं**—जें अतींद्रिय आहे म्ह० इंद्रियांच्या विषयांचें उल्लंघन केलेलें आहे, (अहोपण-इंद्रियनिरपेक्ष स्वानुभवगम्य सुखालाच पुनः अतींद्रिय म्हटल्यास पुनरुक्त दोष येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात-)—**अविषयजनितं इत्यर्थः**—अतींद्रिय म्ह० विषयांपासून उत्पन्न झालेले नव्हे, असा याचा भावार्थ.—**यत्र-यस्मिन् काले वेत्ति-तत् ईदृशं सुखं अनुभवति**—ज्यावेळीं-समाधीच्यावेळीं तें अशा प्रकारचें सुख अनुभवितो—**च यत्र**—आणि ज्या समाधिकालीं—**आत्मस्वरूपे स्थितः अयं विद्वान्**—आत्मस्वरूपांत स्थित झालेला हा विद्वान्—**तस्मात् तत्त्वतः -तत्त्वस्वरूपात् न एव चलति-(न) प्रच्यवते इत्यर्थः**—त्या तत्त्वापासून-तत्त्वस्वरूपापासून ढळत नाहींच-स्वरूपापासून प्रच्युत होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [त्या समाधिकालीं अतींद्रिय, अनन्त, स्वानुभवगम्य सुखाचा अनुभव घेतो व आत्मस्वरूपांत स्थित झालेला तो योगी त्या स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. असा याचा सारांश.]

किंच—यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यल्लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(‘ यं लब्ध्वा० ’ या श्लोकानें आणखी एका प्रकारानें प्रकृत योगाला विशेषण देतात-)—**किंच-यं लब्ध्वा-यं आत्मलाभं लब्ध्वा-प्राप्य च अपरं-अन्यत् लाभान्तरं ततः अधिकं अस्ति इति न मन्यते-(न) चिन्तयति**—तसेंच, ज्याला प्राप्त होऊन-ज्या आत्मलाभाला प्राप्त झाल्यावर दुसरा कोणताहि लाभ त्याहून अधिक आहे असें मानीत नाहीं, असें समजत नाहीं-चिंतन करीत नाहीं—**किं च यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः गुरुणा-महता अपि शस्त्रनिपातादिलक्षणेन दुःखेन न विचाल्यते**—तसेंच ज्या आत्मतत्त्वामध्यें स्थित झालेला योगी शस्त्रप्रहार होणें इत्यादि प्रकारच्या फार मोठ्या दुःखानेंहि स्वरूपापासून प्रच्युत केला जात नाहीं. [आत्मलाभाहून श्रेष्ठ लाभ दुसरा कोणताहि नाहीं, यास्तव आत्मलाभ झाला असतां त्याहून अधिक पुरुषार्थ या जगांत आहे, असें तो योगी समजत नाहीं, आणि ज्याचा योग परिपक्व झालेला नाहीं, असा योगी शस्त्रप्रहारादिकांमुळें फार मोठें दुःख झालें असतां जसा स्वरूपापासून च्युत होऊन देहभानावर येतो, तसा आत्मस्वरूपांत स्थिर स्थित झालेला हा योगी शस्त्रपातादिकांमुळें केवढेंहि मोठें दुःख जरी झालें तरी त्यामुळें स्वस्वरूपापासून च्युत होत नाहीं.] २२.

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—‘ यत्रोपरमते० ’ (२०) **इत्यादि-आरभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्टः आत्मावस्थाविशेषः योगः उक्तः**—‘यत्रोपरमते०’ येथून आरंभ करून जितक्या विशेषणांनीं विशिष्ट असा आत्मावस्थाविशेषरूप योग सांगितला—**तं दुःखसंयोगवियोगं विद्यात्-विजानीयात्**—त्या दुःखसंयोगवियोगाला जाणावें, —**दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुःखसंयोगवियोगं**—दुःखांशीं जो संयोग तो दुःखसंयोग त्याच्याशीं जो वियोग तो दुःखसंयोगवियोग त्याला—**योगः इति-एव संज्ञितं विद्यात्-विजानीयात्**—‘ योग ’ अशा या नांवाचा जाणावें. [म्ह० त्याला—त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला ‘ योग ’ ही संज्ञा आहे, असें समजावें. ‘ अहोपण, दुःखसंयोगाच्या वियोगाला ‘ वियोग ’ हेंच नांव योग्य आहे. त्याला ‘ योग ’ असें कसें म्हणतां येईल ? उत्तर—]—**विपरीतलक्षणेन**—विपरीतलक्षणेनें वियोगाला योग समजावें. [या अवस्थेंत आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचे भेद पार नाहींसे होतात. म्हणून त्या दुःखसंयोगाच्या अभावाला ‘ योग ’ ही संज्ञा संभवते. तो दुःखांचा अभाव ‘ योग-’संज्ञेला पात्र होतो. या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत पुनः योगाभ्यास करावा, असें म्हटलें आहे. पण एकदा योगाचें विधान करून त्याच्या फलाचाहि उपसंहार केल्यावर पुनः योग करावा, असें कां सांगितलें आहे ? असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—]—**योगफलं उपसंहृत्य पुनः अन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते**—योगाच्या फलाचा उपसंहार करून पुनः अन्वारंभानें योगाची कर्तव्यता सांगितली जाते. [दुसऱ्या प्रकारानें योगाच्या कर्तव्यतेचा उपदेश आरंभिणें, हाच येथील अन्वारंभशब्दाचा अर्थ आहे. पण ती कर्तव्यता पुनः कां सांगितली जात आहे ? उत्तर—]—**निश्चय-अनिर्वेदयोः योगसाधनत्वविधानार्थं**—निश्चय व अनिर्वेद—अविरक्ति या दोन्हीला योगसाधनत्व आहे, तीं दोन्ही योगाचीं साधनें आहेत, असें विधान करण्यासाठीं हा अन्वारंभ आहे. [योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याला सिद्धि लवकर न मिळाल्यास त्याला त्याविषयीं संशय येतो व तो योगाभ्यास सोडतो; यास्तव त्यानें तसें निवृत्त होऊं नये, म्हणून पुनः योगाचा उपदेश केला जात आहे. त्याचेंच व्याख्यान करितात—]—**सः यथोक्तफलः योगः निश्चयेन-अध्यवसायेन अनिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः**—वर सांगितल्याप्रमाणें ज्याचें फल आहे तो योग निश्चयानें—निर्धारानें अखिन्नमनानें योजावा. [या

जन्मीं नाहीं तर पुढच्या जन्मीं योगसिद्धि होईल, अशा निश्चयानें]—**न निर्विण्णं -अनिर्विण्णं किं तत् चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा-चित्तेन इत्यर्थः** —जें निर्विण्ण-खिन्न-कंटाळलेलें नव्हे तें अनिर्विण्ण, तें काय ? चित्त, त्या निर्वेदरहित चित्तानें योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ. २३.

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् २५

अन्वयार्थ—संकल्पप्रभवान्—संकल्प हाच ज्याचा प्रभव-उत्पत्तिकारण आहे अशा—**सर्वान् कामान्**—सर्व कामांना—**अशेषतः**—समूळ-कांहीं बाकी न ठेवतां —**त्यक्त्वा**—टाकून—**मनसा एव**—विवेकयुक्त मनानेंच—**इंद्रियग्रामं**—इंद्रिय-समुदायास—**समंततः**—सर्व बाजूंनीं—**विनियम्य**—नियामित करून-त्याचें सर्वतः नियमन करून—**धृतिगृहीतया**—धैर्यानें युक्त अशा—**बुद्ध्या**—बुद्धीनें—**शनैः शनैः**—हळू हळू—**उपरमेत्**—उपरति करावी. अन्तःकरणाला शांत करावें.—**मनः** —मनाला—**आत्मसंस्थं कृत्वा**—आत्म्यामध्यें संस्थित करून—**किंचित् अपि न चिन्तयेत्**—कशाचेंहि चिंतन करूं नये. २४-२५.

किंच—संकल्पप्रभवान्संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणानें योगाच्या कर्तव्यतेची प्रतिज्ञा करितात.— **संकल्पप्रभवान्-संकल्पः प्रभवः येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामाः तान् सर्वान् अशेषतः-निर्लेपेन त्यक्त्वा-परित्यज्य**—संकल्प म्ह० हे विषय चांगले आहेत असा अध्यास, अशी मिथ्या कल्पना तोच ज्या कामांचा प्रभव-उत्पत्तीचें कारण आहे, त्या संकल्पप्रभव सर्व कामांना निःशेषपणें-त्यांचा थोडासा लेप-गंध-

---

१ २०-२३ श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकारांचें असें एक असंभाव्य म्हणणें आहे." निग्रही व उद्योगी मनुष्यास सामान्यतः हा योग सहा महिन्यांनीं सिद्ध होतो, असें उपनिषदांत व महाभारतांत सांगितलें आहे." मैत्र्यु.६-२८ अमृतनाद २९ म.भा.अश्व.अनुगीता १९-६६. पण हें म्हणणें योगशास्त्राच्याच केवल नव्हे तर 'अनेकजन्मसंसिद्धः' या गीतेंतील वचनाच्याहि विरुद्ध आहे. अमृतनादोपनिषदांतील योग हा हठयोग आहे. राजयोग नव्हे. मैत्र्युपनिषद् व अनुगीता यांत 'सहामहिने नित्ययुक्त असलेल्या योग्याचा योग प्रवृत्त होतो' असें म्हटलें आहे, तो सिद्ध होतो असें म्हटलेलें नाहीं.

हि राहूं न देतां टाकून–त्यांचा परित्याग करून—**किंच**—आणि त्याचप्रमाणें—**मनसा एव विवेकयुक्तेन इंद्रियग्रामं–इंद्रियसमुदायं विनियम्य–नियमनं कृत्वा समन्ततः–समन्तात्**—विवेकयुक्त मनानेंच इंद्रियग्रामाचें–इंद्रियांच्या समुदायाचें सर्व बाजूंनीं–सर्व विषयांपासून विशेषतः नियमन करून [हळू हळू शांत व्हावें, असा पुढील श्लोकाशीं संबंध.] २४.

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । कया बुद्ध्या। किंविशिष्टया **धृतिगृहीतया** धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । **आत्मसंस्थ**मात्मनि संस्थित-मात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं **मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्** । **एष योगस्य परमो विधिः** ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(कामत्यागाच्या द्वारा इंद्रियांचा प्रत्याहार करून मग–)—**शनैः शनैः –न सहसा उपरमेत्–उपरतिं कुर्यात्**—हळू हळू–अकस्मात्–एकाएकीं नाहीं उपरम पावावें, उपरति–शांति करावी.—**कया, बुद्ध्या**—कशानें ? बुद्धीनें—**किंविशिष्ट-या–धृतिगृहीतया–धृत्या–धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थः**—किंविशिष्ट बुद्धीनें–धृतिगृहीत–धृतीनें–धैर्यानें गृहीत, म्हणजे धैर्यानें युक्त अशा बुद्धीनें, असा भावार्थ. [भूमीपासून अव्याकृतापर्यंत ज्या आठ प्रकृति, त्यांतील पूर्व पूर्व प्रकृतींत मनाचें धारण करून पुढच्या पुढच्या प्रकृतींत त्याचा प्रलय करावा, पूर्व पूर्व प्रकृति उत्तरोत्तर प्रकृतिरूप आहे, अशी कल्पना करावी.]—**मनः आत्म-संस्थं–आत्मनि संस्थितं–आत्मा एव सर्वं न ततः अन्यत् किंचित् अस्ति इति-एवं आत्मसंस्थं कृत्वा**—मनाला आत्मसंस्थ करून–आत्म्यामध्यें संस्थित–आत्माच सर्व आहे त्याहून दुसरें कांहीं नाहीं, अशा प्रकारें मनाला आत्मसंस्थ करून —**किंचित् अपि न चिन्तयेत्**—कशाचेंहि चिंतन करूं नये.—**एषः योगस्य परमः विधिः**—मनाची निश्चलता हा योगाचा परम विधि आहे. २५.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—मनः—अन्तःकरण—**चंचलं**—रागादि स्वभावदोषामुळें चंचल व म्हणूनच—**अस्थिरं**—अस्थिर होऊन—**यतः यतः**—ज्या ज्या शब्दादि विषयाच्या निमित्तानें—**निश्चरति**—बाहेर निघतें–आत्म्यापासून दूर होतें—**ततः ततः**—त्या त्या शब्दादि विषयापासून—**एतत्**—त्याला—**नियम्य**—नियमित करून—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**वशं**—वश—**नयेत्**—न्यावें, त्याला आत्मवश करावें. २६

तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादे-**र्निश्चरति** निर्गच्छति स्वभावदोषान्**मनश्चञ्चल**मत्यर्थं चलमत एवा**स्थिरं ततस्ततस्त**स्मा-त्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्य-

भावनया चेतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(शब्दादि विषयांसाठीं रागद्वेषवशात् अत्यंत चंचल व अस्थिर होऊन निरनिराळ्या विषयांमध्यें स्वभावतःच प्रवृत्त होणाऱ्या मनाची निश्चलता व निश्चिन्तपणा कोणत्या उपायानें साध्य होईल तें सांगतात-)—**तत्र एवं मनः आत्मसंस्थं कर्तुं प्रवृत्तः योगी**—योगाभ्यासाच्या आरंभीं अशा प्रकारें-' मनसैव इंद्रियग्रामं०' इत्यादि वचनांत सांगितल्याप्रमाणें मनाला आत्म्यामध्यें स्थित करावयास प्रवृत्त झालेल्या योग्यानें—**यतः यतः-यस्मात् यस्मात् शब्दादेः निमित्तात् मनः स्वभावदोषात् चञ्चलं-अत्यर्थं चलं अत एव अस्थिरं** (सत्) **निश्चरति-निर्गच्छति**—ज्या ज्या शब्दादि निमित्तामुळें मन-रागादि स्वाभाविक दोषांमुळें अत्यंत चल-चंचल, त्यामुळेंच अस्थिर होत्सातें बाहेर जातें-बाहेर पडतें-विषयांच्या मागोमाग धावूं लागतें—**ततः ततः-तस्मात् तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य**—त्या त्या शब्दादि निमित्तापासून त्याचें नियमन करून—**याथात्म्यनिरूपणेन वैराग्यभावनया च तत् तत् निमित्तं आभासीकृत्य**—शब्दादि विषय, हें निमित्त क्षणभंगुर आहे, दुःखमिश्र आहे, इत्यादि त्यांच्या यथार्थ स्वरूपाचें आलोचन करून व वैराग्यभावनेनें-हे मला नकोत, हे दुःखद आहेत, अशा चिंतनानें त्या त्या निमित्ताला आभासरूप बनवून-शब्दादि निमित्त हें सुखसाधन नसून नुस्ता आभास आहे-मिथ्या आहे असा निश्चय करून-[त्या त्या निमित्तापासून मनाचें नियमन करावें व]—**एतत् मनः आत्मनि एव वशं नयेत्-आत्मवश्यतां आपादयेत्**—हें मन आत्म्यामध्येंच वश न्यावें म्ह० त्याला आत्मवश्यतेला प्राप्त करावें. त्याला आत्म्याच्या अधीन करावें. [स्वाधीन ठेवावें विषयांकडे जाऊं देऊं नये. याप्रमाणें मनाला आत्मवश करून उपरति केली असतां काय होतें तें सांगतात-]—**एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः मनः आत्मनि एव प्रशाम्यति**—याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या बलानें योग्याचें मन आत्म्यामध्येंच प्रशान्त म्ह० प्रलीन होतें. २६.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—**प्रशान्तमनसं**—ज्याचें मन अत्यंत शांत झालें आहे अशा—**एनं योगिनं**—या योग्याला—**शांतरजसं**—ज्याच्यांतील मोहादि क्लेशरूप मल शांत झाले आहेत,—**ब्रह्मभूतं**—ब्रह्म झालेल्या जीवन्मुक्त—**अकल्मषं**—अधर्मादिरहित—(**एनं योगिनं**) **हि**—अशा या प्रसिद्ध योग्याला—**उत्तमं सुखं**—निरतिशय सुख—**उपैति**—प्राप्त होतें. २७.

---

१ २४-२६ श्लोकावरील टीपेंत (पृ. ७०४) रहस्यकार म्हणतात-"मन एकीकडून आंवरायला जावें तों दुसरीकडे फुटत असतें." फुटत असतें, हा शब्दप्रयोग ठीक नाहीं.

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवंनिश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥

भाष्यार्थ—प्रशान्तमनसं-प्रशान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं—ज्याचें मन प्रशान्त–प्रलीन झालें आहे, तो प्रशान्तमन होय. प्रशान्तमन झालेल्या या योग्याला—**उत्तमं-निरतिशयं सुखं उपैति -उपगच्छति**—उत्तम म्ह० निरतिशय सुख प्राप्त होतें. [त्याला निरतिशय आत्मसुखाचा अनुभव येतो. मन व मनाच्या वृत्ति यांचा अभाव झाला असतां स्वरूपसुखाचा आविर्भाव होतो. या गोष्टीचा अनुभव सुषुप्त्यवस्थेंत चांगला येतो, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं मुळांत ‘ हि ’ असा शब्द घातला आहे. अहोपण, मोहादि क्लेशांकडून प्रतिबंध होत असल्यामुळें योग्याला उत्तम सुखाची प्राप्ति कशी होणार ? उत्तर-]—**शान्तरजसं-प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं इत्यर्थः**—ज्याचें रजस् शांत झालें आहे–ज्याचें मोहादिक्लेशरूपी रज म्ह० मल प्रक्षीण झालें आहे त्या योग्याला असा याचा भावार्थ.—**ब्रह्मभूतं-जीवन्मुक्तं-ब्रह्म एव सर्वं इति एवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतं**—ब्रह्मीभूत म्ह० जीवन्मुक्त–ब्रह्मच सर्व, अशा प्रकारच्या निश्चयानें युक्त असलेल्या ब्रह्मभूत व—**अकल्मषं-अधर्मादिवर्जितम्** — निष्पाप–अधर्मादिरहित–धर्माधर्मादिप्रतिबंधरहित योग्याला निरतिशय आत्मसुख प्राप्त होतें. [प्रशान्तचित्त, मोहादिक्लेशरहित, ब्रह्मभूत व धर्माधर्मादिप्रतिबंधशून्य अशा योग्याला निरतिशय सुख प्राप्त होतें.] २७.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—या क्रमानें—**सदा**—सर्वदा—**आत्मानं युञ्जन्**—चित्ताला समाहित करणारा, त्यामुळें—**विगतकल्मषः**—ज्याचें पाप अगदीं नाहींसें झालें आहे असा—**योगी**—निर्विघ्नपणें योगाभ्यास करणारा पुरुष—**ब्रह्मसंस्पर्शं**—परब्रह्माशीं ज्याचा निकट संबंध आहे, ब्रह्मस्वरूप—**अत्यन्तं**—निरतिशय–अन्तरहित–नित्य—**सुखं**—सुखाला—**सुखेन**—अनायासानें—**अश्नुते**—व्यापतो–अनुभवितो. २८.

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥

भाष्यार्थ—‘ युञ्जन्० ’ इति—योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतें, असें जें म्हटलें आहे, तेंच ‘ युञ्जन्० ’ या श्लोकानें स्पष्ट करितात—**एवं यथोक्तेन क्रमेण योगी-योगान्तरायवर्जितः सदा आत्मानं युञ्जन्**—याप्रमाणें म्ह० ‘मनसैव०’ इत्यादि पूर्वोक्त क्रमानें योगी–योगान्तरायरहित झालेला–राग-द्वेष इत्यादि योगांच्या वि-

घ्नांनीं राहित असलेला, सदा मनाला समाहित करणारा—**सुखेन-अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं-ब्रह्मणा परेण संस्पर्शः यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अत्यन्तं-अन्तं अतीत्य वर्तते इति अत्यन्तं उत्कृष्टं-निरतिशयं अश्नुते-व्याप्नोति**—सुखानें-अनायासानें ब्रह्मसंस्पर्श-परब्रह्माशीं ज्याचा संस्पर्श-संबंध आहे तें ब्रह्मसंस्पर्श सुख (तें कसें ?) अत्यंत-अन्ताचें अतिक्रमण करून असणारें म्हणून अत्यंत उत्कृष्ट-निर्विषय-निरतिशय सुख अनुभवितो. तसल्या सुखाला तो व्यापतो. [ब्रह्मसंस्पर्श म्ह० ब्रह्माशीं तादात्म्य पावलेलें-ब्रह्मैकरसरूप सुख त्या योग्याला होतें.]. २८.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण योगानें युक्त म्ह० समाहित आहे—**सर्वत्रसमदर्शनः**—आणि ज्याचें ज्ञान सर्व भूतांमध्यें सम आहे, तो—**आत्मानं**—स्वात्म्याला—**सर्वभूतस्थं**—सर्वभूतांमध्यें स्थित—**च सर्वभूतानि**—व सर्वभूतांना—**आत्मनि**—आत्म्यामध्यें स्थित—**ईक्षते**—पाहतो. २९.

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते—सर्वभूतस्थं सर्वेषु भुतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(योगानुष्ठान करणाऱ्या ब्रह्मभूत योग्याला सर्व अनर्थांची निवृत्ति व निरतिशयसुखप्राप्ति एतद्रूप मोक्ष कोणत्या कारणानें प्राप्त होतो, तें सांगतात-) —**इदानीं योगस्य यत् फलं-ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते**—आतां योगाचें जें फल सर्वसंसाराच्या विच्छेदाचें कारण ब्रह्मैकत्वदर्शन तें 'सर्वभूतस्थं०' या श्लोकानें प्रदर्शित केलें जातें.—**सर्वभूतस्थं-सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वं आत्मानं**—सर्वभूतस्थित-सर्व भूतांमध्यें स्थित असलेल्या स्वतःला-आत्म्याला पाहतो—**च ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि सर्वभूतानि आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते-पश्यति**—आणि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतें आत्म्यामध्यें एकतेला प्राप्त

१–२७ व २८ श्लोकांतील योगीशब्दाचा अर्थ रहस्यकारांनीं 'कर्मयोगी' असा चुकीचा केला आहे व त्याच्या समर्थनासाठीं ते"पातंजलयोग तरी कर्मयोगाचें साधन म्हणून सांगितला असल्यामुळें पातंजलयोगाचा अभ्यास करणारा हा पुरुष कर्मयोगीच विवक्षित आहे." इत्यादि म्हणतात. पण ध्यानयोग किंवा पातंजलयोग हें कर्मयोगाचें साधन आहे, असें कोठेंसें सांगितलें आहे ? उलट 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणं उच्यते' (मागें पृ. ५४९) या वचनानें योग्याच्या शमाचें विधान केलें आहे व पुढें 'उभयविभ्रष्टः' ३८ असें म्हटलें आहे. त्यावरून कर्मयोगच ध्यानयोगाचें किंवा पातंजलयोगाचें साधन आहे, असें ठरतें.

झालेलीं आहेत असें पाहतो. (कोण ?)—**योगयुक्तात्मा-समाहित-अन्तःकरणः**—योगयुक्तात्मा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण समाहित आहे तो [अर्थात् चित्तसमाधान हें पूर्वोक्त आत्मदर्शनाचें साधन आहे. पण विषम उपाधींमध्यें विषम दृष्टिच ठेवणाराला सर्वत्र आत्मदर्शन कसें होणार ? उत्तर–]—**सर्वत्रसमदर्शनः-सर्वेषु ब्रह्मादि-स्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं-निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं-ज्ञानं यस्य सः सर्वत्रसमदर्शनः**—सर्वत्रसमदर्शन म्ह० ब्रह्मादि-स्थावरान्त सर्व विषमभूतांमध्यें ज्याचें सम-निर्विशेष ब्रह्मात्मैकविषय दर्शन म्ह० ज्ञान आहे तो सर्वत्र-समदर्शन होय. [असा समाहितचित्त व सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारा योगी स्वात्म्याला सर्व भूतांमध्यें व सर्वभूतांना आत्म्यामध्यें पाहतो. त्याला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होतें.] २९.

योे मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**मां**—मला—**सर्वत्र**—सर्वभूतांमध्यें—**पश्यति**—पाहतो—**च**—व—**सर्वं**—सर्व भूतवर्गास—**मयि**—माझ्यामध्यें—**पश्यति**—पाहतो—**तस्य**—त्याला—**अहं**—मी—**न प्रणश्यामि**—नाहींसा होत नाहीं—**च**—व—**सः**—तो—**मे**—मला—**न प्रणश्यति**—नाहींसा होत नाहीं. ३०.

एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—**यो मां पश्यति** वासुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं **सर्वत्र** सर्वेषु भूतेषु **सर्वं च** ब्रह्मादिभूतजातं **मयि** सर्वात्मनि **पश्यति तस्यै**वमात्मैकत्वदर्शिनोऽ**ह**मीश्वरो **न प्रणश्यामि** न परोक्षतां गमिष्यामि । **स च मे न प्रणश्यति** स च विद्वान्मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥३०॥

भाष्यार्थ—एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फलं उच्यते—या आत्मैकत्वज्ञानाचें फल 'यो मां०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**यः मां-वासुदेवं-सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र-सर्वेषु भूतेषु पश्यति**—जो मला-वासुदेवाला-सर्वांच्या आत्म्याला सर्वत्र म्ह० सर्व भूतांमध्यें पाहतो—**च सर्वं-ब्रह्मादिभूतजातं मयि-सर्वात्मनि पश्यति**—आणि सर्व ब्रह्मादि भूतजात मज-सर्वात्म्यामध्यें पाहतो, (याप्रमाणें एकत्वदर्शनाचा अनुवाद करून त्याच्या फलाचा उपन्यास करितात–)—**तस्य एवं आत्मैकत्वदर्शिनः अहं ईश्वरः न प्रणश्यामि-न परोक्षतां गमिष्यामि**—याप्रमाणें आत्म्याचें एकत्व जाणणाऱ्या त्याचा मी ईश्वर नाहींसा होत नाहीं. (अहोपण, नित्य ईश्वर द्वैतदर्शी पुरुषाला तरी नाहींसा कसा होणार ? उत्तर–) मी त्याच्या परोक्षतेला प्राप्त होत नाहीं. (मी परमानंदात्मा त्याला परोक्ष होत नाहीं. तर नेहमीं अपरोक्ष-प्रत्यक्ष असतो.)—'**स च मे न प्रणश्यति**-' **सः च विद्वान् मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति-न परोक्षी भवति**—आणि तो विद्वान् मज वासुदेवाला प्रनष्ट होत नाहीं. (अहोपण, विद्वानाप्रमाणें अविद्वान्हि ईश्वराला प्रनष्ट होत नाहीं, असें कोणी

म्हणेल म्हणून म्हणतात–) म्ह० तो मला परोक्ष होत नाहीं. (अविद्वानाचें स्वरूपहि तोच आत्मा आहे, तथापि अविवेमुळें त्याला तो साक्षात् दिसत नाहीं. म्हणून ईश्वर त्याच्या स्वरूपानें स्थित असला तरी त्याच्या दृष्टीनें नष्टप्राय आहे. ईश्वर व विद्वान् हे एकमेकाला अपरोक्ष असतात, याविषयीं कारण सांगतात–)—**तस्य च मम च एकात्मकत्वात्**—त्याचें व माझें एकात्मकत्व आहे. त्यामुळें आम्ही परस्परांना अपरोक्ष होत नाहीं. (अहोपण, आत्मा जर एकच आहे तर परस्परांना अपरोक्ष कसा होणार ? कारण परस्पर म्हणतांच द्वैताची कल्पना येते. उत्तर–)—**स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रियः एव भवति**—स्वात्मा हा आत्म्याला प्रियच असतो [अर्थात् 'परस्पर' हा शब्द उपाधिभेदाच्या दृष्टीनें योजला आहे. ज्ञानी ईश्वराचा आत्मा असल्यामुळें व ईश्वर ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळें ते दोघे एकरूपच आहेत.]—**च यस्मात् अहं एव सर्वात्मैकत्वदर्शी (तस्मात् एकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यं)**—आणि ज्याअर्थीं मीच सर्वात्म-एकत्वदर्शी–सर्व भूतांतील आत्मा एक आहे असें पाहणारा आहें, त्याअर्थीं एकत्वज्ञानासाठीं प्रयत्न करावा.[या दोन श्लोकांवरून गीतेंत अद्वैत आत्मतत्त्वाचाच बोध केला आहे हें उघड होतें. हे दोन श्लोक उपनिषदांतील 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्यांसारखेच जीवेश्वरैक्यप्रतिपादन करणारे आहेत. अर्थात् गीतेचें तात्पर्य अद्वैत आत्मबोधांत आहे. ही गोष्ट पुढें तेराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यांत अधिक विशद होईल.] ३०.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—एकत्वं आस्थितः यः—एकत्वास पूर्णपणें प्राप्त झालेला जो—**सर्वभूतस्थितं मां**—सर्वभूतांमध्यें स्थित असलेल्या मला—**भजति**—भजतो—**सः योगी**—तो योगी—**सर्वथा वर्तमानः अपि**—कोणत्याहि प्रकारें जरी वागत असला तरी—**मयि**—माझ्या ठिकाणीं–परम पदीं—**वर्तते**—राहतो. ३१.

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१ २९व३० या श्लोकांवरील टीपेंत "ब्रह्मात्मैक्यदृष्टिच मोक्ष व कर्मयोग या दोहोंचाहि पाया आहे. सर्वभूतात्मैक्यज्ञान हेंच सर्व अध्यात्माचें व कर्मयोगाचें मूळ होय" इत्यादि म्हटलें आहे. पण तें निराधार आहे. त्याला शास्त्रप्रमाण नाहीं. ती केवळ रहस्यकारांची कल्पना ऊर्फ भ्रामक समजूत आहे.'कर्मयोग ज्ञानयोगाचा साधक आहे,' हें सर्वशास्त्रांनीं सिद्ध केलें आहे. पण ब्रह्मात्मैक्यज्ञान कर्मयोगाचें मूळ किंवा पाया आहे, त्याला एका रहस्यकारांच्या कल्पनेवांचून कशाचाहि आधार नाहीं.

भाष्यार्थ—इति एतत् पूर्वश्लोकार्धं सम्यग्दर्शनं अनूद्य तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—या श्लोकाच्या पूर्वार्धानें पूर्व श्लोकाच्या अर्थाचा म्ह० सम्यग्दर्शनाचा –आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल असा जो मोक्ष तो उत्तरार्धानें सांगितला जातो. (रागद्वेषादिरहित व यम-नियमादि संस्कारवान् अशा योग्याची स्वैर प्रवृत्ति संभवतच नाहीं. तथापि तिचा अंगीकार करून ज्ञानाची स्तुति करितात–)—**सम्यग्दर्शी योगी सर्वथा–सर्वप्रकारैः वर्तमानः अपि मयि –वैष्णवे परमे पदे वर्तते**—सम्यग्ज्ञानी योगी सर्वथा–सर्व प्रकारांनीं जरी वर्तन करीत असला–मनाला वाटेल तसा जरी वागत असला तरी, माझ्या ठिकाणीं म्ह० व्यापक परमात्म्याच्या परम पदीं–निर्विशेष–निरुपाधिक स्वरूपांत तो राहतो.—**नित्यमुक्तः एव सः**—तो नित्यमुक्तच आहे. (ज्ञानी योग्याची चेष्टा मुख्य नसून प्रातिभासिक जरी असली तरी त्याचा तो प्रातिभासिक दुराचार त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंध करील, अशी शंका घेऊन म्हणतात–)—**मोक्षं प्रति केनचित् न प्रतिबध्यते इत्यर्थः**—त्याच्या मोक्षाला कोणाकडूनच–सदाचरण व दुराचरण यांतील कशानेंहि प्रतिबंध होत नाहीं, असा भावार्थ. [त्याची सर्वच चेष्टा आमच्या झोंपेंतील चळवळीप्रमाणें निरहंकार, निष्काम व यादृच्छिक असल्यामुळें ती पुण्य-पापादि वासनांच्या योगानें मोक्षाला प्रतिबंध करूं शकत नाहीं.] ३१.

---

१ पण रहस्यकार ‘ सर्वथा वर्तमानोऽपि० ’ या अर्धाचा अर्थ–“ तो कर्मयोगी सर्वप्रकारें वागत असतांहि मजमध्यें असतो ” असा करितात. म्ह० सर्वभूतस्थ परमेश्वराची भक्ति करणारा कर्मयोगी सर्वप्रकारें म्ह० अनियमानें–वाटेल तसा वागूं शकतो, असें यावरून सिद्ध झालें. पण येथील व या पुढीलहि योगिशब्दाचा कर्मयोगी असा अर्थ करणें, हें प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे. ती केवळ आग्रहपूर्वक ओढाताण आहे; व ती करतांना रहस्यकारांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीच्या पलीकडे दुसऱ्या कशाचेंहि साह्य घेतलेलें नाहीं, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. कारण त्यांनीं आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठीं प्रमाणभूतशास्त्राचें एकहि प्रमाण दिलेलें नाहीं, व जीं कांहीं शास्त्रीय प्रमाणें म्हणून दिलीं आहेत, तीं सर्व भ्रामक आहेत. ‘ज्ञानोत्तर कर्मयोग हेंच मनुष्याचें परमसाध्य,’ ह्या सिद्धान्ताचें समर्थन करण्यास तीं मुळींच उपयोगीं पडत नाहींत. ते म्हणतात–“सांख्य–संन्यासी व पातंजल योगी यांना कर्मयोग्याला प्राप्त होणारीच साम्यबुद्धि प्राप्त होते, पण सांख्य व योगी यांना सर्व कर्मांचा त्याग इष्ट असल्यामुळें व्यवहारांत तिचा उपयोग करण्याचा ते प्रसंगच आणीत नाहींत आणि गीतेंतील कर्मयोगी तसें न करितां अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या या साम्यबुद्धीचा व्यवहारांतहि नित्य उपयोग करून जगाचीं सर्व कामें लोकसंग्रहार्थ करीत असतो.” इत्यादि गी. र. पृ. ७०६. पण अशा प्रकारचा कर्मयोगी जगांत एखादा तरी संभवतो का ? कीं ही नुस्ती कल्पना आहे ? जनकासारखे कांहीं ज्ञानी पूर्वीं होऊन गेले, पण त्यांनाहि कर्मयोगी म्हणणें, हें साहस आहे. तेहि वस्तुतः ज्ञानी व ज्ञाननिष्ठच होते. शिवाय गीतेंत जो इतका उपदेश केला आहे, तो साधकासाठीं आहे, ज्ञानी कृतार्थासाठीं नाहीं, असें मानलें तरच गीताशास्त्राचा जनतेला कांहीं उपयोग आहे, असें म्हणतां येईल,

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन,—हे अर्जुना !—**यः**—जो—**सर्वत्र**—सर्व ठिकाणीं—सर्वभूतांमध्यें—**आत्म्यौपम्येन**—आपल्या उपमेनें—**सुखं वा यदि वा दुःखं**—सुख किंवा दुःख—**समं**—सम—**पश्यति**—पाहतो—**सः**—तो—**परमः योगी** श्रेष्ठ योगी—**मतः**—मानलेला आहे. ३२.

किंचान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते [अनया] इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते तथा मम सुखमिष्टं यथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थे । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं

कारण आपण सर्व ज्ञानी नसून जिज्ञासु आहों व गीता जर जिज्ञासूला ज्ञानसाधनें सांगत असेल तरच ती आमच्या उपयोगी, नाहींपेक्षां तिचा आम्हांला कांहींच उपयोग नाहीं. यास्तव गीतेविषयीं भलतीच कल्पना करून लोकांचा बुद्धिभेद करणें सर्वथा अनुचित आहे. आम्हीं या संबंधानें या पूर्वीं बरेच वेळां बरेंचसें लिहिलें आहे. यास्तव रहस्यकार वारंवार जरी तेंच तें सांगत असले, तरी आम्हीं यापुढें विस्तारभयास्तव तिकडे फारसें लक्ष न देतां फक्त महत्त्वाच्या मुद्यावरच टीका करण्याचें ठरविलें आहे. असो; 'सांख्य व योगी सर्व कर्मे सोडतात. त्यामुळें ते साम्यबुद्धीचा व्यवहारांत उपयोग करण्याचा प्रसंगच आणीत नाहींत' हें म्हणणें किती खोटें आहे! ज्ञानी संन्यासी सर्व म्ह० कोणतीं कर्में सोडतात, याचा रहस्यकारांनीं विचार केलेला नाहीं. तेही देहधर्मभूत कर्में टाकीत नाहींत. धर्मोपदेश, ज्ञानोपदेश इत्यादि लोकानुग्रहकारक व ज्ञानाशीं अविरुद्ध अशीं कर्मेंहि टाकीत नाहीं. तर फक्त देहाभिमानपूर्वकच होणारीं जीं वर्णाश्रमविहित कर्में तीं अकर्तृब्रह्मात्मज्ञानाच्या विरुद्ध असल्यामुळें तेवढींच ते सोडतात. अर्थात् बाकीचीं कर्में म्ह० धर्मोपदेश वगैरे व शरीरस्थितीला अवश्य तेवढींच कर्में करीत असतांना ते साम्य बुद्धीचा म्हणजे ब्रह्मात्मभावाचा उपयोग करीत नाहींत, हें म्हणणें खोटें आहे. रहस्यकारांच्या समजुतीप्रमाणें 'गीतेंतील कर्मयोगी ज्ञानी आहे, व तो ज्ञानोत्तर सर्व व्यवहार लोकसंग्रहार्थ निष्कामबुद्धीनें करतो व तो करीत असतांना अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या साम्यबुद्धीचा नित्य उपयोग करतो.' पण ही नुस्ती कल्पना आहे. लौकिक व्यवहार आला कीं साम्यबुद्धि गेली. कारण विषमता—वैषम्य हेंच व्यवहाराचें स्वरूप आहे. लौकिक व्यवहार देहाभिमान वाढविल्यावांचून रहात नाहीं आणि जेथें देहाभिमान आला, 'हा मी व हें माझें' ही वृत्ति उद्भवली, तेथें साम्यबुद्धीचा अभाव झालाच, म्हणून समजावें, शिवाय येथील साम्य म्ह० सर्वत्र ब्रह्मात्मभाव आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील 'समत्वं योग उच्यते' येथील साम्य नव्हे, हें याच अध्यायांतील १८-३२ श्लोकांच्या अर्थाकडे विचारपूर्वक लक्ष दिलें असतां कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल.

पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानी पुरुषाचें स्वैराचरण जर त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहीं, तर त्यानें कोणाला पीडा जरी दिली, तरी त्याच्या ज्ञानाला कांहीं बाध येत नाहीं, असें म्हणणें भाग आहे, अशी शंका आली असतां आचार्य म्हणतात-)—**किंच अन्यत्**—परम योग्याचा निर्देश करून आणखीहि थोडेसें योगमाहात्म्य सांगितलें जातें—**आत्मौपम्येन-आत्मा स्वयं एव उपमीयते अनया इति उपमा तस्याः उपमायाः भावः औपम्यं तेन आत्मौपम्येन**—आत्मा स्वतःच जिच्या योगानें उपमिला जातो ती उपमा-तिचा जो भाव तें औपम्य, त्या आत्मौपम्यानें-[येथील औपम्य हा शब्द उपमाशब्दापासून करणव्युत्पत्तीनें व भावप्रत्ययानें जरी बनला आहे, तरी तो स्वार्थीं आहे. म्हणजे मूळ उपमाशब्दाचा जो अर्थ तोच त्याचा अर्थ आहे. भावप्रत्यय वगैरे जरी लागला असला तरी त्याचा अर्थ बदलत नाहीं. [अर्थात् आत्मौपम्येन म्ह० आत्मा याच उपमेनें-स्वतः आत्मा हीच उपमा-हाच दृष्टान्त घेऊन त्यावरून]—**हे अर्जुन, यः सर्वत्र-सर्वभूतेषु समं-तुल्यं पश्यति**—हे अर्जुना, जो सर्वत्र ह्म० सर्व भूतांमध्यें सम-तुल्य पाहतो—**च सः समं किं पश्यति इति उच्यते**—पण तो सम काय पाहतो, तें सांगितलें जातें—**यथा मम सुखं इष्टं तथा सर्व-प्राणिनां सुखं अनुकूलं**—जसें मला सुख इष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना सुख अनुकूल आहे.—**वाशब्दः चार्थे**—येथील 'वा' हा शब्द 'च' या अर्थीं आहे.—**यदि वा-यत् च दुःखं यथा मम प्रतिकूलं-अनिष्टं तथा सर्वप्राणिनां दुःखं अनिष्टं -प्रतिकूलं**—आणि जें दुःख तें जसें मला प्रतिकूल-अनिष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना दुःख अनिष्ट-प्रतिकूल आहे—**इति एवं आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे -अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया समं पश्यति**—अशा या प्रकारें आत्मा-स्वतः, याच उपमेनें-स्वतःच्याच दृष्टान्तानें सर्व भूतांमध्यें सुख अनुकूल व दुःख प्रतिकूल आहे असें तुल्यतेनें-सम पाहतो—**कस्यचित् प्रतिकूलं न आचरति-अहिंसकः इत्यर्थः**—कोणाच्याहि प्रतिकूल आचरण करीत नाहीं-अहिंसक असतो, असा याचा भावार्थ.—**यः एवं अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः सः योगी सर्वयोगिनां मध्ये परमः-उत्कृष्टः मतः-अभिप्रेतः**—जो अशा प्रकारें अहिंसक असलेला सम्यग्ज्ञान-निष्ठ तो योगी सर्व योग्यांमध्यें परम म्ह० उत्कृष्ट मानलेला आहे. तो श्रेष्ठ योगी समजला जातो. [आपल्याला जसें सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट त्याचप्रमाणें सर्व प्राण्यांना सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट असें समजून जो ज्ञानी कोणालाहि पीडा देत नाहीं, तो सर्व योग्यांमध्यें श्रेष्ठ योगी होय.] ३२.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**हे मधुसूदन**—हे मधुसूदना !—**त्वया**—तूं—**यः अयं योगः**—जो हा योग—**साम्येन**—समत्वानें—**प्रोक्तः**—सांगितलास—**एतस्य**—या योगाची—**स्थिरां स्थितिं**—अचल स्थिति—**चंचलत्वात्**—मनाच्या चंचलपणामुळें—**अहं**—मी—**न पश्यामि**—पहात नाहीं.—**कृष्ण**—(कारण) हे कृष्णा !—**मनः चंचलं**—मन चंचल,—**प्रमाथि**—शरीर व इंद्रियें यांना परवश–व्याकुळ करणारें,—**बलवत्**—अतिशय दुर्निवार व—**दृढं**—अच्छेद्य आहे—**हि**—हें प्रसिद्ध आहे.—**अहं**—मी—**तस्य**—त्याचा—**निग्रहं**—निग्रह—**वायोः इव**—वायूच्या निग्रहाप्रमाणें **सुदुष्करं**—अति दुष्कर—**मन्ये**—समजतों. ३३–३४.

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायम्—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥

भाष्यार्थ—(मन चंचल व अस्थिर आहे, हें ऐकून निर्विशेष ब्रह्मामध्यें चित्ताचें स्थैर्य होणें अशक्य आहे, असें समजणारा अर्जुन चित्तस्थैर्याचा उपाय जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न करीत आहे, अशा प्रकारें आचार्य प्रश्न उत्थापित करितात–)—**एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतां आलक्ष्य ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुः (अर्जुनः उवाच)**—या पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानरूप योगाचें संपादन मोठ्या कष्टानेंच करतां येतें, असें पाहून त्याच्या प्राप्तीचा निश्चित उपाय ऐकण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—**हे मधुसूदन त्वया यः अयं योगः साम्येन–समत्वेन प्रोक्तः**—हे मधुसूदना, तूं जो हा योग साम्यानें[1] म्ह० समत्वानें

---

१ रहस्यकार 'साम्येन योगः' याचा अर्थ–'साम्यबुद्धीनें प्राप्त होणारा योग म्ह०कर्मयोग' असा करितात. पण तो प्रकरणाला धरून नाहीं. ध्यानयोग किंवा अभ्यासयोग, येथें प्रकृत आहे. २९-३२ श्लोकांत ब्रह्मैक्यज्ञान व त्याचें श्रेष्ठ फल वर्णिलें आहे. त्यापूर्वी त्याचें साधन म्हणून आत्म्यामध्यें चित्तस्थैर्य सांगितलें आहे व येथें अर्जुनहि 'या साम्यानें सांगितलेल्या योगाची स्थिरास्थिति मनाच्या चंचलतेमुळें मला शक्य दिसत नाहीं,' असेंच म्हणत आहे. पण त्यांतील कशाकडेहि दृष्टि न देतां 'साम्यानें योग' म्ह० 'समत्वबुद्धीनें प्राप्त होणारा कर्मयोग' असा अर्थ करणें, योग्य आहे, असें कोण म्हणेल? पण रहस्यकार तसें म्हणतात, इतकेंच नव्हे तर आपण म्हणतों तेंच खरें, असा आग्रहहि धरितात.ते म्हणतात–"साम्यानें किंवा साम्यबुद्धीनें प्राप्त होणारा या विशेषणानें योग या शब्दाचा या ठिकाणीं कर्मयोग असाच अर्थ होतो. पातंजल योगांतील समाधीचें जरी पूर्वी वर्णन आलें असलें तरी 'योग-शब्दानें पातंजलयोग या श्लोकांतून विवक्षित नाहीं." पण साम्यानें म्ह० साम्यबुद्धीनें हा अर्थ अप्रासंगिक आहे. वर प्रसंग साम्यबुद्धीचा नसून चित्ताच्या स्थिरतेचा आहे. तसेंच येथें

सांगितलास—**एतस्य योगस्य मनसः चंचलत्वात् अहं न पश्यामि-न उपलभे**—या योगाची (स्थिर स्थिति) मनाच्या चंचलपणामुळें मी पहात नाहीं,-मला ती संभवनीय दिसत नाहीं.—**किं**—ती काय ?—**स्थिरां अचलां स्थितिं**—स्थिर -अचल स्थिति मला शक्य दिसत नाहीं.—**प्रसिद्धं एतत्**—ही गोष्ट अत्यंत प्रसिद्ध आहे. [मन अतिशय चंचल आहे, ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळें मनोनिग्रहाच्या द्वारा योगाचें स्थैर्य संपादन करावें, अशी नुस्ती कल्पनाहि करवत नाहीं.] ३३.

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्णेति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति । किं च बलवन्न केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्याभिप्रायः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—' चंचलं ' इति—हीच गोष्ट ' चंचलं० ' या श्लोकानें अर्जुन विशद करतो—**(हे कृष्ण) मनः चंचलं हि**—हे कृष्णा, मन अतिशय चंचल आहे, हें प्रसिद्ध आहे. (कृष्णशब्दाची व्युत्पत्ति व विवक्षित अर्थ आचार्य सांगतात–)—**कृष्ण इति विलेखनार्थस्य कृषतेः रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्णः**—'कृष्ण' हें विलेखन–कर्षण करणें, ओढणें या अर्थी असलेला जो ' कृष् ' धातु त्यापासून झालेलें रूप आहे. भक्तजनांच्या पापादिदोषांच्या आकर्षणामुळें कृष्ण [भगवान् भक्तांच्या पापा-

---

कर्मयोग प्रकृत नाहीं, समाधियोग प्रकृत आहे. आरंभापासून शेवटपर्यंत ध्यानयोग, समाधियोग प्रत्यक्ष विवक्षित असतां तो विवक्षित नाहीं, कर्मयोगच विवक्षित आहे, असें म्हणणें हा आग्रहच नव्हे तर काय ? पुनः म्हणतात–" कारण दुसऱ्या अध्यायांत ' समत्वं योग उच्यते ' (२-४८) बुद्धीचा सारखेपणा किंवा समत्व यालाच योग म्हणतात, अशी कर्मयोगाची भगवंतांनींच व्याख्या दिली आहे, " पण ही व्याख्या कर्मयोगाची नसून योगाची आहे, हें प्रथम लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कर्मयोग निराळा व ज्या समत्वरूप योगांत स्थित होऊन कर्मं करण्याविषयीं अर्जुनाला भगवानांनीं उपदेश केला आहे,तो योग निराळा. समत्वयोग व कर्मयोग जर एकच असता तर 'योगस्थ होऊन कर्मं कर' असें भगवानांनीं म्हटलें नसतें. 'कर्मयोग' या शब्दांतील समासान्त ' योग ' शब्दापासून तसा अर्थ निष्पन्न होऊं शकत नाहीं. कारण 'सांख्ययोग' 'संन्यासयोग' इत्यादि सामासिक शब्दांतील योगशब्दाचा अर्थ तसा करतां येत नाहीं. (मागें पृ. २३३-३४ पहा.) अर्थात् 'भगवानांनींच कर्मयोगाची तशी व्याख्या केली आहे' हें म्हणणें सर्वथा निराधार आहे. शिवाय सहाव्या अध्यायांतील योगाचा अर्थ दुसऱ्या अध्यायांतील योगशब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविण्यापेक्षां तो सहाव्याच अध्यायांतील त्या शब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविणें अधिक प्रशस्त नव्हे का ? भगवानांनीं २०-२३ श्लोकांत योग ही संज्ञा कोणत्या अवस्थेला आहे तें सविस्तर सांगितलें आहे. पण तो योग येथें घेतल्यास बिचारा कर्मयोग जाणार ! म्हणून ही सगळी खटाटोप !! पण भगवानांनीं अर्जुनाच्या या प्रश्नास पुढें जें उत्तर दिलें आहे (श्लो. ३५, ३६) त्यावरूनहि येथील योग हा कर्मयोग नव्हे, असें सिद्ध होतें.

दि दोषांचें आकर्षण करून घेतो म्हणून कृष्ण]—**न केवलं अत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं**—मन केवल अत्यंत चंचल आहे इतकेंच नव्हे तर प्रमाथी आहे. म्ह० प्रमथन–अत्यंत मथन करण्याचें–घुसळण्याचें–क्षुब्ध करण्याचें त्याचें शीलच आहे.—**प्रमथ्नाति शरीरं च इंद्रियाणि विक्षिपति–परवशी करोति**—प्रमथन करतें, शरीर व इंद्रियें यांना विक्षिप्त–चंचल करतें, परवश करतें.—**किंच बलवत्–केनचित् नियन्तुं न शक्यं**—तसेंच तें बलवत् आहे. कोणाकडूनहि त्याचें नियमन करतां येणें शक्य नाहीं. (तें दुर्निवार आहे. इष्ट विषयापासून त्याला परतवितां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ–)—**किंच दृढं–तन्तुनागवत् अच्छेद्यं**—तसेंच तें मन दृढ आहे. तंतुनागाप्रमाणें अच्छेद्य आहे. [तंतुनाग म्ह० वरुणपाश या नांवाचा एक जलचारी पदार्थ-प्राणी आहे. तो अतिशय दृढ असल्यामुळें त्याला तोडतां येत नाहीं, तसें हें मन अच्छेद्य आहे]—**अहं तस्य एवंभूतस्य मनसः निग्रहं–निरोधं वायोः इव मन्ये**—मी त्या अशा प्रकारच्या मनाचा निग्रह–निरोध वायूच्या निरोधाप्रमाणें (कठिण) समजतों.—**यथा वायोः निग्रहः दुष्करः ततः अपि मनसः दुष्करं मन्ये इति अभिप्रायः**—जसा वायूचा निग्रह दुष्कर आहे, त्याहूनहि मनाचा निग्रह दुष्कर आहे, असें मी समजतों, असा आशय आहे. ३४.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे अर्जुना!—**मनः**—मन—**दुर्निग्रहं**—निग्रह करतां येण्याजोगें नाहीं व—**चलं**—चंचल आहे यांत—**असंशयं**—कांहीं संशय नाहीं.—**तु कौन्तेय**—पण हे कुंतीपुत्रा!—**अभ्यासेन**—अभ्यासानें—**च**—व—**वैराग्येण**—वैराग्यानें—**गृह्यते**—त्याचा निरोध केला जातो. ३५.

एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किंत्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—(प्रश्नाचा अंगीकार करून प्रतिवचनाला उत्थापित करितात–)—**यथा ब्रवीषि एवं एतत्**—अर्जुना, तूं जसें सांगत आहेत तसेंच तें आहे, (असें 'असंशयं०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात–)—**मनः दुर्निग्रहं चलं इति-अत्र हे महाबाहो असंशयं–संशयः न अस्ति**—मन दुर्निग्रह व चल आहे याविषयीं हे पराक्रमी अर्जुना, संशय नाहीं—**किंतु अभ्यासेन**—पण अभ्यासानें—**अभ्यासः नाम कस्यांचित् चित्तभूमौ चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिः**—अभ्यास म्हणजे

कोणत्याहि चित्तभूमींत–आपल्या इष्ट ध्येयविषयांत चित्ताच्या समान प्रत्ययाची आवृत्ति (विजातीय प्रत्ययाकडून मध्यें मध्यें विच्छिन्न न होतां ध्येयाविषयींचा एकच प्रत्यय सतत टिकविणें, हा अभ्यास–)—**तु वैराग्यं नाम दृष्ट-अदृष्ट-इष्ट-भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यं**—आणि वैराग्य म्ह० दृष्ट–ऐहिक व अदृष्ट–पारलौकिक इष्ट भोगाविषयीं तृष्णा मुळींच नसणें –(पण हें वैतृष्ण्य–विराग–वितृष्णता कोणत्या कारणानें प्राप्त होते ? उत्तर–) त्या विषयांतील दोषांचें चिंतन करण्याचा सतत अभ्यास केल्यानें त्याविषयीं विरक्ति उत्पन्न होते.—**तेन च वैराग्येण चित्तस्य विक्षेपरूपः प्रचारः गृह्यते**—(पूर्वोक्त अभ्यासानें) व त्या वैराग्यानें मनाच्या विक्षेपरूप प्रचाराचा निग्रह केला जातो, म्ह०—**एवं तत् मनः गृह्यते–निगृह्यते–निरुध्यते इत्यर्थः**—याप्रमाणें त्या मनाचें ग्रहण केलें जातें,त्याचा निग्रह–निरोध केला जातो, असा याचा भावार्थ. [चित्ताच्या समानप्रत्ययाची आवृत्ति व विषयदोषदर्शनाचा अभ्यास यांच्या योगानें वैराग्य बाणून चित्ताच्या प्रचाराचा–विषयोन्मुखतेचा निरोध केला असतां तें विषयविमुख–अन्तर्निष्ठ होऊन राहतें.] ३५.

---

१ ३५-३६ या श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकार "येथील अभ्यास व वैराग्य हे शब्द पातंजल सूत्रांतून घेतले आहेत, असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. " असें म्हणतात व त्याचें कारण ५२६ पृष्ठावर पहावयास सांगतात;गी.र. ५२६ पृष्ठावर ते म्हणतात–"योगसूत्रांत 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' अशीं सूत्रें आहेत... ...भगवद्गीतेंतहि प्रथम चित्तनिरोध करण्याची आवश्यकता (गी.६.२०) व पुढें अभ्यास व वैराग्य या दोन साधनांनीं चित्ताचा निरोध करावा. (६.२५) हें सांगून शेवटीं निर्विकल्प समाधि कशी लावावी व त्यांत सुख काय तें सांगितलें आहे, पण तेवढ्यावरून पातंजलयोगमार्ग भगवद्गीतेस संमत आहे, किंवा पातंजल सूत्रें भगवद्गीतेच्या पूर्वींचीं आहेत, असेंही म्हणतां येत नाहीं. पातंजल सूत्रांत वर्णन केल्याप्रमाणें समाधि सिद्ध होण्यासाठीं नाक धरून सर्व आयुष्य घालविण्यास भगवान् कोठेंच सांगत नाहींत. " (घाण्याच्या बैलाप्रमाणें मरेपर्यंत लौकिक कर्मेंच करावयास तरी कोठें सांगत आहेत? अ.३,श्लो.५,अ. १८.११ इत्यादि श्लोकांचा खरा आशय काय आहे, तो त्या त्या श्लोकाच्या व्याख्यानांत सांगितलाच आहे.) "कर्मयोगसिद्ध्यर्थ लागणारी साम्यबुद्धि प्राप्त होण्यास साधन म्हणून गीतेंत चित्तनिरोधाचें व समाधीचें वर्णन आलेलें आहे. म्हणून या बाबतींत पातंजलसूत्रापेक्षां श्वेताश्वतर किंवा कठ या उपनिषदांशीं गीतेचें अधिक साम्य आहे. " ... 'कर्मयोगसिद्ध्यर्थ चित्तनिरोधाचें व समाधीचें वर्णन' हा निव्वळ भ्रम आहे. रहस्यकारांना यावज्जीव लौकिक कर्में करावयास पाहिजे आहेत. पण पातंजल योग त्याच्या विरोधी आहे. तो कर्में टाकून चित्तनिरोधाचा अभ्यास वैराग्यपूर्वक करावयास सांगतो. म्हणून त्यांना पातंजल योग नको. त्यासाठींच चित्तनिरोध, समाधींतील सर्वोत्तम सुख, अभ्यास, वैराग्य, आसनादि साधनें, हीं सर्व योगशास्त्रांतीलच असल्याची स्पष्ट प्रतीति येत असतांना 'गीतेंतील हें सर्व वर्णन योगशास्त्राला धरून नाहीं तर तें श्वेताश्वतर व कठ या उपनिषदांना धरून आहे,' असें ते म्हणूं लागले आहेत. पण गीतेंतील त्या वर्णनाचें साम्य योगाभ्यासाचें ज्यांत सांगोपांग वर्णन केलें आहे, त्या ध्यानबिंदु, छुरिका, इत्यादि उपनिषदांशीं मानण्यास मात्र ते तयार नाहीत. (गी.र.पृ. ५२६ पहा)

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अन्वयार्थ—असंयतात्मना—ज्याचें चित्त अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें अनिरुद्ध असतें त्याच्याकडून—**योगः**—योग—**दुष्प्रापः**—मोठ्या कष्टानें संपादिला जातो—**इति**—अशी—**मे**—माझी—**मतिः**—मति आहे.—**तु**—पण—**वश्यात्मना**—ज्यानें आपलें अन्तःकरण अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें स्वाधीन करून घेतलें आहे व—**यतता**—आणखी जो यत्न करीत आहे, त्याच्याकडून—**उपायतः**—पूर्वोक्त उपायानें योग—**अवाप्तुं शक्यः**—संपादन करणें शक्य आहे. ३६.

यः पुनरसंयतात्मा तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

कारण ते त्यांना धरून आहे म्हणून म्हटलें कीं, विचारा लाडका कर्मयोग गेला! कोण ही कर्मयोगाची आसक्ति! व त्यासाठींच केवढा हा कर्मसंन्यासाचा द्वेष!! पण कर्मयोगाच्या बचावासाठीं पातंजलयोगाला लाथाडतांना रहस्यकारांना अनिष्ट असलेली तिसरीच एक गोष्ट त्यांच्याच शब्दांनीं सिद्ध होत आहे, हें मात्र त्यांच्या ध्यानांत आलें नाहीं. 'पातंजल योगमार्ग गीतेस संमत आहे व योगसूत्रें गीतेच्या पूर्वींचीं आहेत' ही गोष्ट त्यांना कबूल नाहीं. पण प्रसंग व प्रकरण हीं दोन्ही विरुद्ध असतांना गीतेंत अव्यक्त, प्रकृति, गुण, इत्यादि शब्द आले म्हणजे मात्र त्यांना सांख्यशास्त्राची हटकून आठवण होते, हें आश्चर्य नव्हे का? गीतेंतील योगविषयक वर्णन मात्र श्वेताश्वतर व कठ यांना धरून आहे आणि 'अव्यक्तादिनि भूतानि' २-२८ 'प्रकृतेः क्रियमाणानि०' ३.२७-२९ 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः' ८-१८ येथील वर्णन हे कापिल सांख्यशास्त्रांतील सिद्धान्त आहेत! योगसूत्र गीतेच्या पूर्वींचे नव्हे, पण कापिल सांख्य शास्त्र मात्र गीतेच्या पूर्वींचें, हें म्हणणें सयुक्तिक आहे, असें कोण म्हणत असेल तें म्हणो! आम्हांला तरी रहस्यकारांनीं योगशास्त्र गीतेच्या पूर्वींचें नव्हे असें म्हटलें कीं त्याच न्यायानें सांख्यहि तिच्या पूर्वींचें नव्हे, असेंच ते म्हणत आहेत, असें वाटतें. कारण दोन्ही एकाच कालांतील असतांना त्यांतील एक गीतेच्या पूर्वीं होतें व दुसरें नव्हतें, हें म्हणणें कोणीहि कबूल करणार नाहीं. तसेंच गीतेंतील योगाचें मूळ श्वेताश्वतर व कठ यांत जसें त्यांना दिसतें तसेंच सांख्याचें कां दिसलें नाहीं, याचेंहि आश्चर्य वाटतें. श्वेताश्वतरांत जसा योगाचा उल्लेख आहे, तसाच सांख्याचाहि आहे. (मागें पृ.१२४-२५पहा) व योग जसा कर्मविरोधी तसेंच सांख्यशास्त्रही कर्मांचा त्याग करावयास सांगतें. शिवाय श्वेताश्वतर व कठ यांतील योगहि कर्मयोगोपयोगी नाहीं, उलट विरोधी आहे तें निराळेंच! तात्पर्य कर्मयोगाला नसतेंच महत्त्व देऊन गीतेंतील योग, ज्ञान, भक्ति इत्यादिकांना त्यांचीं अंगें बनविण्याचें पाप रहस्यकारांनीं वृथा केलें आहे. असो;

भाष्यार्थ—(ज्याचें अन्तःकरण उत्तम प्रकारें निगृहीत असतें त्याला योगप्राप्ति सहज होते, असें सांगून चित्तनिग्रहाच्या अभावीं योगप्राप्ति होत नाहीं, असा व्यतिरेक 'असंयतात्मना०' या श्लोकार्धानें दाखवितात–)—**यः पुनः असंयतात्मा तेन असंयतात्मना**—पण जो असंयतात्मा असतो त्या असंयतात्म्याकडून—**अभ्यास-वैराग्याभ्यां असंयतः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं असंयतात्मा तेन असंयतात्मना**—अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा–अन्तःकरण असंयत–अनिगृहीत आहे तो हा असंयतात्मा. त्या असंयतात्म्याकडून—**योगः दुष्प्रापः–दुःखेन प्राप्यते इति मे मतिः**—योग दुष्प्राप आहे. म्ह० त्याला योग मोठ्या दुःखानें प्राप्त होतो, त्याला योगप्राप्ति होतच नाहीं, असा माझा निश्चय आहे. (वरील अन्वयाचेंच स्पष्टीकरण करणाऱ्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान–)—**तु पुनः यः वश्यात्मा –अभ्यास-वैराग्याभ्यां वश्यत्वं आपादितः आत्मा–मनः यस्य सः अयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना**—पण जो वश्यात्मा असतो–अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० मन–अन्तःकरण वश्यत्वास प्राप्त झालें आहे, मन ज्याच्या अधीन आहे तो हा वश्यात्मा, त्या वश्यात्म्याकडून—**तु यतता–भूयः अपि प्रयत्नं कुर्वता**—आणि पुनः प्रयत्न करणाऱ्या अशा त्याच्याकडून—**योगः उपायतः–यथोक्तात् उपायात् अवाप्तुं शक्यः**—योग उपायानें–वर सांगितलेल्या वैराग्यपूर्वक मनोनिरोधरूप उपायानें प्राप्त होणें शक्य आहे. [अन्तःकरण जरी स्वाधीन झालें तरी वैराग्यादिकांविषयीं अत्यंत आस्था बाळगावी, हें सुचविण्यासाठीं श्लोकांत 'यतता' हें पद आहे. ज्याचें अन्तःकरण स्वाधीन नसतें त्याला योग प्राप्त होणें शक्य नाहीं, पण अभ्यास-वैराग्याच्या योगानें ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला स्वाधीन ठेवलें आहे व पुनः त्यानें विषयोन्मुख होऊं नये, म्हणून जो यत्न करीत आहे,त्याला वैराग्य व अभ्यास यांसह मनोनिग्रहरूप उपायानें योगसिद्धि होणें शक्य आहे.] ३६.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

अन्वयार्थ—**हे कृष्ण**—हे कृष्णा—**अयतिः**—प्रयत्न न करणारा,—**श्रद्धया उपेतः**—योगमार्गाविषयींच्या श्रद्धेनें युक्त आहे, पण—**योगात् चलितमानसः**—

अंतकाळीं योगापासून ज्याचें मन चलित झालें आहे, ज्याला योगाचें विस्मरण झालें आहे, तो—**योगसंसिद्धिं**—योगाच्या फलाला—**अप्राप्य**—प्राप्त न होऊन—**कां गतिं**—कोणत्या गतीस—**गच्छति**—प्राप्त होतो ?—**हे महाबाहो !**—हे महा-पराक्रमी अर्जुना !—**उभयविभ्रष्टः**—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गांपासून विभ्रष्ट झालेला–भ्रंश पावलेला, त्यामुळें—**अप्रतिष्ठः**—निराधार झालेला—**ब्रह्मणः पथि**—ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गांत—**विमूढः**—अत्यंत मूढ झालेला तो—**छिन्नाभ्रं इव**—आपल्या आधारापासून तुटून निराळ्या झालेल्या अभ्राप्रमाणें—**न नश्यति कच्चित्**—नाश तर पावत नाहींना ?—**कृष्ण**—कारण हे कृष्णा !—**मे एतं संशयं**—माझ्या या संशयास—**अशेषतः**—पूर्णपणें—**छेत्तुं**—तोडण्यास–संशय घालविण्यास—**अर्हसि**—तूं योग्य आहेस—**अस्य संशयस्य छेत्ता**—या संशयाचा छेद करणारा—**त्वत् अन्यः**—तुजवांचून दुसरा कोणी—**न हि उपपद्यते**—संभवत नाहीं. ३७-३९

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य अर्जुन उवाच—अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ३७

भाष्यार्थ—तत्र—भगवानांनीं याप्रमाणें मनोनिरोधाचा उपाय सांगितला असतां अर्जुन अशी शंका विचारतो—**योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोक-इहलोकप्राप्ति-निमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि**—योगाभ्यासाचा अंगीकार करून परलोक व इहलोक यांच्या प्राप्तीचीं निमित्तें–कर्में टाकलीं, [इहलोक-परलोकाच्या प्राप्तीचीं साधनें, अशीं जीं अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्में त्यांचा संन्यास करून योगाभ्यासाला आरंभ केला]—**च योगसिद्धिफलं मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तं**—आणि योग-सिद्धीचें फल मोक्षाचें साधन असें जें सम्यग्ज्ञान तें प्राप्त झालें नाहीं—**इति योगी मरणकाले योगमार्गात् चलितचित्तः इति तस्य नाशं आशंक्य अर्जुनः उवाच**—त्यामुळें योगी मरणसमयीं योगमार्गापासून चलितचित्त झाला, त्याचें चित्त त्या मार्गापासून भ्रंश पावलें, असें झालें असतां त्याचा नाश होण्याचा प्रसंग येणार, अशी शंका घेऊन अर्जुन म्हणाला—**अयतिः–अप्रयत्नवान् च योगमार्गे श्रद्धया–आस्तिकबुद्ध्या उपेतः**—अयति म्ह० अप्रयत्नवान्–योगसिद्धीसाठीं दीर्घ प्रयत्न न करणारा पण योगमार्गावरील श्रद्धेनें–आस्तिक्यबुद्धीनें युक्त आहे—**योगात् अन्तकाले अपि चलितं**

१रहस्यकार 'अयतिः' म्ह० प्रकृतिस्वभावामुळें पुरासा प्रयत्न किंवा संयमन होत नाहीं, असा व 'योगाचलितमानसः' म्ह० ज्याचें मन साम्यबुद्धिरूप कर्मयोगापासून चलित झालें, असा अर्थ करितात. पण तो प्रकरणाला सोडून आहे, हें प्रस्तुत अध्यायाचा भाष्यार्थ, विवरण व टीका वाचल्यावर कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल ! त्यासाठीं अधिक विस्तार करीत नाहीं.

मानसं-मनः यस्य सः चलितमानसः-भ्रष्टस्मृतिः—योगापासून अन्तकालींहि ज्याचें मन चलित झालें आहे, असा तो चलितमानस–भ्रष्टस्मृति झालेला [मरणसमयीं ज्याचीं इंद्रियें व्याकुल झालीं आहेत, अशा त्याला योगरूप ज्ञानसाधनाचें अनुष्ठान करण्यास अवकाशच रहात नसल्यामुळें, त्यापासून त्याचें चित्त चलित होणें, त्याला योगानुष्ठानाची आठवणहि न होणें योग्यच आहे.]—**सः योगसंसिद्धिं-योगफलं-सम्यग्दर्शनं अप्राप्य**—असा तो योगसंसिद्धीला–योगफलाला–सम्यग्ज्ञानाला प्राप्त न होतां—**हे कृष्ण कां गतिं गच्छति**—हे कृष्णा, कोणत्या गतीला–पुरुषार्थाला प्राप्त होतो. [योगमार्गावर अतिशय श्रद्धा असल्यामुळें कर्मत्याग करून योगाचा अंगीकार केला. पण त्यासाठीं जितका प्रयत्न करावयास पाहिजे तितका केला नाहीं. शिवाय योगसिद्धीला विघ्नें फार. त्यामुळें एका जन्मांत तो सिद्ध होणें शक्य नसतें. अशा अनेक कारणांनीं मरणसमयीं इंद्रियादिकांच्या व्याकुलतेमुळें त्याला योगाचें स्मरण झालें नाहीं. तेव्हां तो योगभ्रष्ट योगसिद्धीला म्ह० आत्मसाक्षात्काराला प्राप्त न होतां कोणत्या गतीला जातो? अभ्युदय व निःश्रेयस या दोहोंनाहि मुकणें, हाच येथील नाश होय.] ३७.

कच्चिदिति । कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः संछिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—वरील प्रश्नाचेंच विवरण—‘ **कच्चित्०** ’ **इति**—‘ कच्चित्० ’ या श्लोकानें करितात—**उभयविभ्रष्टः-कर्ममार्गात् योगमार्गात् च विभ्रष्टः सन्**—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गांपासून विशेषतः भ्रष्ट झालेला–दोन्ही मार्गांना मुकलेला तो योगी—**छिन्नाभ्रं इव न नश्यति कच्चित्-किं, किंवा न नश्यति**—मुख्य मेघसमूहापासून वायूमुळें तुटून विलग झालेल्या अभ्राप्रमाणें नाश पावत नाहीं ना–त्याचा नाश तर होत नाहीं? (पण ही शंका येण्याचें कारण काय ? उत्तर–)—**अप्रतिष्ठः-निराश्रयः**—कारण तो प्रतिष्ठारहित–निराश्रय झालेला असतो. [त्याला कोणत्याच मार्गाचा आधार राहिलेला नसतो. अहोपण, कर्मत्याग केल्यामुळें कर्ममार्गाचा आधार जरी सुटला तरी ज्ञानमार्गाचा आधार त्याला मिळेल, अशी आशंका घेऊन म्हणतात–]—**हे महाबाहो, ब्रह्मणः पथि-ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विमूढः सन्**—हे आजानुबाहो ! ब्रह्माच्या मार्गांत–ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गांत विमूढ होत्साता तो उभयविभ्रष्ट तर होत नाहीं? [ही शंका कर्मठाविषयीं संभवत नाहीं. कारण फलाचा अभिलाष सोडून कर्म ईश्वरार्पण करून, किंवा ईश्वरार्पण न करितां, त्याचें अनुष्ठान करणारा त्याच्या फलापासून भ्रंश पावेल हें संभवतच नाहीं. पण सर्व कर्मांचा संन्यास करणाऱ्या योग्यानें विहित कर्मांचा त्याग केल्यामुळें व ज्ञानोपायापासूनहि च्युत झाल्यामुळें त्याला अनर्थ प्राप्त होण्याचा संभव आहे, यास्तव त्याच्याविषयींच अशी शंका संभवते.] ३८.

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते संभवत्यतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—'एतत्०' इति—'एतत्०' या श्लोकानें अर्जुन आपल्या या शंकेचें निराकरण करण्याविषयीं भगवानांस प्रेरणा करतो—**कृष्ण, मे-मम एतं संशयं अशेषतः छेत्तुं-अपनेतुं अर्हसि**—हे कृष्णा, माझ्या या संशयाचा निःशेष छेद करण्यास, हा माझा संशय पूर्णपणें घालविण्यास तूं समर्थ आहेस.—**हि-यस्मात् त्वदन्यः-त्वत्तः अन्यः ऋषिः देवः वा अस्य संशयस्य छेत्ता-नाशयिता न उपपद्यते-संभवति**—कारण तुझ्याहून दुसरा कोणी ऋषि किंवा देव या संशयाचा नाश करणारा-त्याला घालविणारा उपपन्न होत नाहीं, संभवत नाहीं.—**अतः त्वं एव छेत्तुं अर्हसि इत्यर्थः**—यास्तव तूंच छेद करण्यास योग्य आहेस, असा याचा भावार्थ. [माझा हा संशय घालवील असा दुसरा कोणी दिसत नाहीं. यास्तव तूंच तो पूर्णपणें घालीव.]

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ !—हे अर्जुना !—**तस्य**—त्याचा—**विनाशः**—विनाश—**इह**—या लोकीं—**न एव**—नाहींच, व—**अमुत्र**—परलोकींहि—**न विद्यते**—होत नाहीं.—**हि**—कारण—**हे तात !**—अरे बाबा !—**कश्चित्**—कोणीहि—**कल्याणकृत्**—शुभाचरण करणारा—**दुर्गतिं**—दुर्गतीला—**न गच्छति**—जात नाहींच. ४०.

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः स योगभ्रष्टस्य नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्र उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—'पार्थ०' इति—'पार्थ०' या श्लोकानें भगवान् योग्याच्या नाशाविषयींची शंका घालवितात—**हे पार्थ, तस्य इह लोके विनाशः न एव विद्यते अमुत्र-परस्मिन् वा लोके न विद्यते-नास्ति**—हे अर्जुना ! त्याचा या लोकीं विनाश होत नाहींच, किंवा परलोकींहि त्याचा विनाश होत नाहीं. [दोन्ही मार्गांपासून विभ्रष्ट झालेल्या योग्याचा, शिष्टांनीं निंदा करणें, या स्वरूपाचा ऐहिक नाश होत नाहीं. कारण योगमार्गाविषयीं शिष्टांच्या मनांत श्रद्धा-भक्ति वगैरे असते. तथापि पारलौकिक नाशाचा असंभव कसा ? तें सांगण्यासाठीं नाशाचें स्वरूप सांगून त्याचा अभाव दाखवितात-] —**नाशः नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः सः योगभ्रष्टस्य न अस्ति**—नाश म्ह० पूर्वजन्माहून हीनजन्माची प्राप्ति. अशा स्वरूपाचा नाश योगभ्रष्टाला नाहीं.—**हि-यस्मात् हे तात, कल्याणकृत्-शुभकृत् कश्चित् दुर्गतिं-कुत्सितां गतिं न गच्छति**—कारण हे बाबा, कल्याणाचरण करणारा-शुभाचरण करणारा कोणीहि दुर्गतीला म्ह० कुत्सित गतीला प्राप्त होत नाहीं. [कर्म व ज्ञानोपाय या दोन्हीं

पासून भ्रष्ट झालेल्याहि योग्याचे ठिकाणीं श्रद्धा, इंद्रियसंयमादि व श्रवण, मनन, निदिध्यासन वगैरे शुभाचरण असतेंच. त्यामुळें तो शुभकृत् होय. अहोपण, पुत्राच्या जागीं असलेल्या शिष्याला 'तात-बाबा' असें कसें म्हटलें आहे? कारण पित्यालाच 'तात' असें म्हणतात. उत्तर-]—**आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति इति पिता तातः उच्यते**—आपल्याला पुत्ररूपानें विस्तृत करतो म्हणून पिता 'तात' असें म्हटला जातो. —**शिष्यः अपि पुत्रः उच्यते**—शिष्यहि पुत्र म्हटला जातो. म्हणून पुत्रस्थानीं असलेल्या शिष्याला 'तात' असें म्हणणें यांत कांहींच दोष नाहीं. [योगभ्रष्टाचा शिष्टनिंदारूप ऐहिक नाश किंवा हीन जन्मप्राप्तिरूप पारलौकिक नाश होत नाहीं. कारण शुभाचरण करणारा कोणीहि निंद्य गतीला प्राप्त होत नसतो, हा अबाधित नियम आहे.] ४०.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—योगभ्रष्टः—योगमार्गापासून भ्रष्ट झालेला संन्यासी—**पुण्यकृतां**—पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या—**लोकान्**—लोकांस—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**शाश्वतीः समाः**—हजारों वर्षें—**उषित्वा**—त्या लोकीं राहून—**शुचीनां श्रीमतां गेहे**—शास्त्रोक्त आचरण करणाऱ्या श्रीमंतांच्या घरीं—**अभिजायते**—उत्पन्न होतो.

किं त्वस्य भवति—योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृताम-श्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरां-स्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

भाष्यार्थ—किंतु अस्य भवति—योगभ्रष्टाचा दोन्ही लोकीं जर नाश होत नाहीं तर होतें तरी काय? तें 'प्राप्य०' या श्लोकानें सांगतात—**योगमार्गे प्रवृत्तः सामर्थ्यात् संन्यासी पुण्यकृतां-अश्वमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य-गत्वा**—योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला पुरुष-अर्थात् योग्यतेमुळें संन्यासी, अश्वमेधादि यज्ञ करणाऱ्या पुण्यवानांच्या लोकांस प्राप्त होऊन [कर्मांमध्यें गढून गेलेल्या कर्मठांची योगमार्गांत प्रवृत्ति होणेंच अगोदर शक्य नाहीं व जरी ती झाली, तरी तो कर्में ईश्वरार्पणबुद्धीनें करीत असल्यामुळें त्याच्या भ्रंशाची शंका येण्यास कांहीं कारणच नाहीं, हेंच येथें 'संन्यासी' म्हणण्याचें सामर्थ्य आहे. त्या सामर्थ्यामुळें योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला संन्यासी पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या उत्तम लोकांस प्राप्त होऊन]—**तत्र च शाश्वतीः-नित्याः समाः-संवत्सरान् उषित्वा-वासं अनुभूय**—आणि त्या लोकीं शाश्वत झ० नित्य-मनुष्यांच्या संवत्सरांहून फार मोठ्या प्रमाणाचे संवत्सरपर्यंत-झ० अनेक वर्षें-दीर्घकालपर्यंत राहून-तेथील निवासाचा अनुभव घेऊन—**तद्भोगक्षये शुचीनां-यथोक्तकारिणां श्रीमतां-विभूतिमतां गेहे-गृहे योगभ्रष्टः**

अभिजायते—त्याच्या भोगाचा क्षय झाला असतां-तेथील सुखोपभोगानें पुण्यांशाचा क्षय झाला असतां शुची ह्म० शास्त्रानुसार आचरण करणाऱ्या श्रीमान् ह्म० ऐश्वर्यसंपन्न लोकांच्या गृहांत तो योगभ्रष्ट उत्पन्न होतो. [योगभ्रष्टाच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलेलें नसल्यास तो पुण्यवानांच्या लोकीं जाऊन, तेथें दीर्घकाल राहून सुखोपभोगानें पुण्यांशाचा क्षय होतांच येथें शास्त्रविहित आचरण करणाऱ्या श्रीमानांच्या घरीं जन्म घेतो.]

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—अथवा— किंवा तो योगभ्रष्ट—**धीमतां योगिनां एव कुले**—बुद्धिमान् दरिद्र्यांच्याच कुलांत—**भवति**—उत्पन्न होतो—**लोके हि**—या लोकीं—**यत् ईदृशं जन्म**—जें हें अशाप्रकारचें जन्म-दरिद्री योग्यांच्या घरीं झालेलें जन्म—**एतत्**—तें—**दुर्लभतरं**—अतिशय दुर्लभ आहे. ४२.

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—'अथ०' इति—पण त्याच्यामध्यें श्रद्धा, वैराग्य इत्यादि कल्याणगुणांचें आधिक्य असल्यास कोणता दुसरा पक्ष संभवतो तें 'अथवा०' या श्लोकानें सांगतात—**अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनां एव-दरिद्राणां धीमतां-बुद्धिमतां कुले भवति-जायते**—अथवा श्रीमानांच्या कुलाहून भिन्न अशा योग्यांच्याच म्ह० धीमान्-बुद्धिमान् दरिद्री लोकांच्याच कुलांत तो होतो-जन्म घेतो.(येथील योगिशब्दानें कर्मी गृहस्थांचा बोध होऊं नये म्हणून 'धीमतां' हें विशेषण भगवानांनीं मुद्दाम योजलें आहे. अशा ब्रह्मविद्यावान् पवित्र दरिद्री लोकांच्या कुलांत जन्म होणें अत्यंत दुर्लभ आहे. कारण त्या कुलांत श्रीमानांच्या कुलांप्रमाणें ऐश्वर्याच्या बलावर प्रमाद घडण्याचा मुळींच संभव नसतो, असें उत्तरार्धानें सांगतात-)—**यत् दरिद्राणां योगिनां कुले जन्म एतत् हि पूर्वं अपेक्ष्य दुर्लभतरं-दुःखलभ्यतरं**—जें दरिद्री योग्यांच्या कुलांतील जन्म तें पूर्वींच्या श्रीमानांच्या कुलांतील जन्माच्या अपेक्षेनें अधिक दुर्लभ-फारच कष्टानें प्राप्त होणारें आहे.—**लोके यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले जन्म**—या लोकीं जें अशाप्रकारचें पूर्वोक्त विशेषणविशिष्ट कुलांत जन्म होणें तें अत्यंत दुर्लभ आहे. [ऐश्वर्यवान् व सदाचारसंपन्न अशा लोकांच्या घरांत जन्म होणें जरी सुलभ नाहीं, कारण तेंहि मोठ्या पुण्याचेंच फल आहे, तथापि त्यापेक्षां शुचि, दरिद्री व विद्यावान् लोकांच्या कुलांत जन्म होणें त्याहूनहि अधिक दुर्लभ आहे.] ४२.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—त्या दरिद्री योग्यांच्या कुलांत—**तं**—त्या—**पौर्वदेहिकं**—पूर्वदेहांतील—**बुद्धिसंयोगं**—बुद्धिसंयोगास—**लभते**—तो योगभ्रष्ट प्राप्त होतो—**च कुरुनन्दन**—आणि हे कुरुनंदना—**संसिद्धौ**—योगसिद्धीसाठीं—**ततः**—पूर्वजन्मांतील अभ्यासाच्या संस्कारामुळें,किंवा त्याहून—**भूयः**—अधिकच—**यतते**—यत्न करतो.

यस्मात् तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्रयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—वर जें सर्वोत्तम जन्म सांगितलें त्याच्या सर्वोत्तमत्वाचें कारण 'तत्र०' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र योगिनां कुले**—त्या योग्यांच्या कुलांत—**पौर्वदेहिकं-पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकं तं बुद्धिसंयोगं-बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते**—पौर्वदेहिक म्ह० पूर्व देहांतील त्या बुद्धिसंयोगास–आत्मविषयक बुद्धीशीं जो संयोग तो बुद्धिसंयोग, त्यास प्राप्त होतो. [पूर्व जन्मीं अनुष्ठिलेल्या विशेष साधनांनीं युक्त, अशा आत्मविषयक बुद्धिसंयोगास तो योगभ्रष्ट या उत्तम जन्मीं प्राप्त होतो. तर मग या जन्मीं साधनानुष्ठानावांचूनच त्याला ज्ञान होईल, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात-]—**च हे कुरुनंदन ततः-तस्मात् पूर्वकृतात् संस्कारात् भूयः-बहुतरं प्रयत्नं संसिद्धौ-संसिद्धिनिमित्तं करोति**—आणि हे कुरुवंशजा, त्याहून–त्या पूर्वकृत संस्काराहून पुष्कळ–फारच अधिक प्रयत्न संसिद्धीसाठीं करतो. [या उत्तम जन्मांत त्याला पूर्व जन्मांतील बुद्धीचा लाभ होतो व त्यामुळें पूर्वीपेक्षां फारच मोठ्या प्रमाणावर तो श्रवणादिकांविषयीं प्रयत्न करतो.] ४३.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**तेन एव पूर्वाभ्यासेन**—त्याच पूर्वजन्मीं केलेल्या अभ्यासानें—**अवशः अपि सः**—तो अवश असलेलाहि योगभ्रष्ट—**ह्रियते**—हरण केला जातो—**योगस्य जिज्ञासुः अपि**—योगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणाराहि—**शब्दब्रह्म**—शब्दब्रह्माचें-वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलाचें — **अतिवर्तते** —उल्लंघन करून जातो. ४४.

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्काराद्बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते । अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि

शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—**पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः कथं इति तत् उच्यते**—त्या योगभ्रष्टाला पूर्वदेहांतील बुद्धीचा संयोग कसा प्राप्त होतो ? असें कोणी विचारील म्हणून 'पूर्वाभ्यासेन०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः**—जो पूर्वजन्मामध्यें केलेला अभ्यास तो पूर्वाभ्यास,—**हि-यस्मात् तेन एव बलवता अवशः अपि सः योगभ्रष्टः ह्रियते**—ज्याअर्थीं बलवान् अशा त्या पूर्वाभ्यासाकडूनच तो अवश असलेलाही योगभ्रष्ट या जन्मीं हरण केला जातो [त्याअर्थीं त्याची योगप्रवृत्ति स्वेच्छेनें होत नाहीं. तो योगभ्रष्ट परतंत्र जरी असला तरी मागील जन्मांतील संस्कारामुळें या पुढील जन्मीं, त्याची इच्छा नसली तरी, योगाभ्यासाकडूनच आकर्षिला जातो.पण त्या आकर्षणाला प्रतिबंध नसला तरच ही गोष्ट घडते असें सांगतात–] —**योगाभ्याससंस्कारात् बलवत्तरं अधर्मादिलक्षणं कर्म न कृतं-चेत् तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते**—योगाभ्यासाचा जो संस्कार झालेला असतो त्याहून अधिक सामर्थ्यानें युक्त असें अधर्मादिरूप कर्म जर त्यानें केलें नसेल तर तो योगाभ्यासापासून झालेल्या संस्काराकडून हरण केला जातो. पण—**बलवत्तरः अधर्मः कृतः चेत् तेन योगजः अपि संस्कारः अभिभूयते एव**—त्या योगाभ्यासजनित संस्काराहून अधिक प्रबल अधर्म जर केला असेल तर त्याच्यायोगानें योगजन्य संस्कारहि प्रतिबद्ध होतोच.—**तु तत्क्षये योगजः संस्कारः स्वयं एव कार्यं आरभते**—पण त्या अधर्माचा फलभोगानें क्षय झाला असतां योगाभ्यासापासून झालेला संस्कार आपोआपच आपल्या कार्याला आरंभ करतो. [अधर्माचा प्रतिबंध क्षीण होतांच तो योगभ्रष्टाला पुनः योगाभ्यासांत प्रवृत्त करतो.]—**दीर्घकालस्थस्य अपि तस्य विनाशः न इत्यर्थः**—दीर्घकाल प्रतिबद्ध होऊन राहिलेल्याहि त्याचा विनाश होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.—**जिज्ञासुः अपि-योगस्य स्वरूपं ज्ञातुं इच्छन्-योगमार्गे प्रवृत्तः-सामर्थ्यात् संन्यासी योगभ्रष्टः**—जिज्ञासूहि–योगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा–योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला–अर्थात् सामर्थ्यामुळें संन्यासी योगभ्रष्ट—**सः अपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलं अतिवर्तते-अपाकरिष्यति**—तोहि वैदिक कर्म व त्याच्या अनुष्ठानाचें फल यांचें अतिवर्तन करतो, त्याचें निराकरण करतो. कर्माच्या फलाहून अधिक फलास प्राप्त होतो, मग—**यः योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः अभ्यासं कुर्यात् सः किं उत**—जो योगाचें स्वरूप जाणून योगनिष्ठ होऊन त्याचा सदा अभ्यास करतो तो कर्म व कर्मफल यांचें उल्लंघन करितो हें काय सांगावें ? [कर्ममार्गांत प्रवृत्त झालेला कर्मी त्या मार्गापासून भ्रष्ट होतो, असें म्हणतां येत नाहीं, या सामर्थ्यामुळेंच येथील योगभ्रष्टहि संन्यासी घेतला पाहिजे; अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध नसल्यास पूर्व संस्कार त्या परवश असलेल्या योगभ्रष्टालाहि योगाभ्यासांत त्याची

इच्छा नसली तरी प्रवृत्त करतो. अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध असल्यास तो दुःखभोगानें क्षीण झाल्यावर योगाभ्यासजन्य संस्कार त्याला अभ्यासांत प्रवृत्त करतो. तात्पर्य मध्यें कितीहि काल लोटला तरी तो संस्कार नष्ट होत नाहीं. योगाचें स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेनें कर्मत्याग करून योगामध्यें प्रवृत्त झालेला योगभ्रष्टहि जर वेदोक्त कर्म व त्याच्या अनुष्ठानापासून प्राप्त होणारें फल यांचें उल्लंघन करून जातो ह्म० त्याहून अधिक फलास पात्र होतो, तर योगाचें स्वरूप जाणून व तन्निष्ठ होऊन जो सतत अभ्यास करतो, त्याच्या अधिक फलप्राप्तीविषयीं काय सांगावें ?] ४४.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—तु—आणि—**प्रयत्नात् यतमानः**—अधिक यत्न करणारा—**योगी**—विद्वान्—**संशुद्धकिल्बिषः**—ज्याचें पाप संशुद्ध-अत्यंत शुद्ध झालें आहे असा, होऊन—**अनेकजन्मसंसिद्धः भवति**—अनेक जन्मांतील थोड्या थोड्या अभ्यासानें संसिद्ध होतो.—**ततः**—नंतर योगसंसिद्धीमुळें तो—**परां गतिं**—मोक्ष-नांवाच्या श्रेष्ठगतीस—**याति**—प्राप्त होतो. ४५.

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः। तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कार-जातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्य-ग्दर्शनः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—च योगित्वं श्रेयः कुतः इति—आणि योगित्व श्रेयस्कर आहे,योगनिष्ठ श्रेष्ठ आहे, असें म्हणण्याचें आणखी कारण ‘ प्रयत्नात्०’ या श्लोकानें सांगतात—**प्रयत्नात् यतमानः-अधिकं यतमानः इत्यर्थः**—दीर्घ प्रयत्नानें योगाभ्यास करणारा-अधिक यत्न करणारा,असा याचा भावार्थ—**तत्र योगी-विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः-विशुद्ध-किल्बिषः-संशुद्धपापः**—त्या योगासाठीं अतिशय प्रयत्न झाला असतां योगी-विद्वान् अतिशय शुद्धपाप-विशुद्धपाप-म्ह० निष्पाप—**अनेकेषु जन्मसु किंचित् किंचित् संस्कारजातं उपचित्य**—अनेक जन्मांमध्यें थोडथोडा संस्कार जमत जमत-सं-स्कारजाताचा मोठा संचय होऊन—**तेन उपचितेन-अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः-अनेकजन्मसंसिद्धः**—त्या संचय पावलेल्या अनेकजन्मकृत संस्कारानें संसिद्ध झा-लेला-अनेकजन्मसंसिद्ध योगी—**ततः लब्धसम्यग्दर्शनः सन् परां प्रकृष्टां गतिं याति**—त्या संचितसंस्कारसमूहापासून ज्याला सम्यग्ज्ञान प्राप्त झालें आहे, असा हो-त्साता परागतीला म्ह० मोक्षसंज्ञक सर्वोत्तम फलाला प्राप्त होतो. [योगसिद्धीसाठीं भगीरथ प्रयत्न करणारा योगी प्रयत्नाची पराकाष्ठा झाली असतां विद्वान् व निष्पाप होतो, प्रत्येक जन्मांत थोडाथोडा असा योगाभ्यासजन्य संस्कार जमतां जमतां अनेक

जन्मांनीं योगजन्य संस्कारांचा फार मोठा संचय होऊन त्यामुळें तो सांसिद्ध होतो. त्याला सम्यग्ज्ञान होतें व त्या ज्ञानामुळें तो संन्यासी श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. यास्तव ज्याला शीघ्र मुक्ति मिळावी, असें वाटत असेल त्यानें पुष्कळ प्रयत्न करावा.] ४५.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६ ॥

अन्वयार्थ—तपस्विभ्यः—कृच्छ्र-चांद्रायणादि तप करणाऱ्या तपस्व्यांहून—**योगी**—वर सांगितल्याप्रमाणें योगाभ्यास करणारा—**अधिकः**—अधिक आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि**—ज्ञानी पुरुषांहूनहि-शास्त्रपांडित्यवानांहूनहि योगी—**अधिकः मतः**—अधिक-श्रेष्ठ मानलेला आहे.—**योगी**—योगी-योगाभ्यासी—**कर्मिभ्यः च**—अग्निहोत्रादि कर्मे करणारांहून—**अधिकः**—श्रेष्ठ आहे.—**अर्जुन**—हे अर्जुना !—**तस्मात्**—म्हणून तूं—**योगी**—योगी—**भव**—हो. ४६.

यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात्—ज्याअर्थीं योग सम्यग्ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतो त्याअर्थीं योगाभ्यासी सर्व साधकांत श्रेष्ठ आहे असें 'तपस्विभ्यः०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**तपस्विभ्यः योगी अधिकः**—कृच्छ्र-चांद्रायणादि तप करणारांहून ध्यानयोगी श्रेष्ठ आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि-ज्ञानं अत्र शास्त्रपांडित्यं तद्वद्भ्यः अपि अधिकः-श्रेष्ठः इति मतः-ज्ञातः**—ज्ञानी पुरुषांहूनहि—येथें ज्ञान म्ह० शब्दपांडित्य,त्यानें युक्त असलेल्यांहूनहि योगी अधिक श्रेष्ठ—असें मानलेला

---

१ "४०ते ४५ श्लोकांतून योग, योगभ्रष्ट व योगी हे शब्द कर्मयोग,कर्मयोगापासून भ्रष्ट व कर्मयोगी या अर्थींच वापरलेले आहेत," असें रहस्यकार म्हणतात व त्याला कारण काय सांगतात? तर 'श्रीमान् कुलांत जन्मणें ही स्थिति इतरांस इष्ट असणें संभवनीय नाहीं,' पण योगादिशब्दांचा तसा अर्थ येथें करितां येत नाहीं, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकार तसाच अर्थ करण्याचें कारण जें सांगतात तेंहि सयुक्तिक नाहीं. कारण 'श्रीमंत कुलांत जन्मणें' ही स्थिति योगभ्रष्टाला इष्ट असते असें मुळींच नाहीं. त्याच्या पुण्यप्रभावामुळें प्राप्त होणारें तें अवांतर फल आहे. एखाद्या श्रीमान् कुलांत झालेलाहि मनुष्य स्वभावतःच सात्त्विक, शांत, निवृत्तधर्मी असतो, असें आपण पाहतों. त्यामुळें योगभ्रष्ट कर्मयोगी असला, तरच तो श्रीमंताच्या घरीं जन्म घेईल, असें म्हणतां येत नाहीं. शिवाय गीतेंतील कर्मयोगी ज्ञानी आहे, असें अगोदर ठासून सांगावयाचें व पुनः त्यालाच योगभ्रष्ट बनवून अनेक जन्म खितपत ठेवावयाचें, हा न्याय अपूर्वच खरा! वैदिकसंप्रदाय सोडून मनसोक्त शास्त्रार्थ सांगूं लागलें, म्हणजे पदोपदीं असेंच स्खलन व्हावयाचें !

-समजलेला आहे.—**यस्मात् कर्मिभ्यः–अग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्यः योगी अधिकः–विशिष्टः**—ज्याअर्थी कर्मानुष्ठान करणारांहून–येथें अग्निहोत्रादि कर्म विवक्षित आहे, तें करणारांहून म्ह० कर्मयोग्यांहून ध्यानयोगी अधिक–विशिष्ट आहे,—**तस्मात् अर्जुन योगी भव**—म्हणून हे अर्जुना, तूं योगी–ध्यानयोगी हो. [ध्यानयोग हें ज्ञानाचें सर्वांहून श्रेष्ठ साधन आहे. यास्तव प्रत्येक मुमुक्षूनें ध्यानयोगी अवश्य झालें पाहिजे, हें सुचविण्यासाठीं ध्यानयोग्याचें श्रेष्ठत्व येथें प्रतिपादिलें आहे व अर्जुनालाहि 'ध्यानयोगी हो ' असें सांगितलें आहे.] ४६.

---

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनीं फारच बहारीचा केला आहे. "तपस्वी म्ह० पातंजल योगी–हठयोगी कायक्लेशकर व्रतांनीं सिद्धि मिळविणारे, ज्ञानी म्ह० सांख्यमार्गी, (गी. र. ७०६ व ७११) आणि कर्मी म्हणजे कर्मठ मीमांसक, या सर्वांपेक्षां कर्मयोगी श्रेष्ठ आहे, म्हणून तूं कर्मयोगी हो, " असा अर्थ ते करितात, व " ज्ञानी म्ह० ' ज्ञानयोगेन सांख्यानां ' ३. ३ या श्लोकांत वर्णिलेले " असें स्पष्टीकरण करितात, पण तें अगदीं अयोग्य असून वैदिक संप्रदायाच्या अगदीं उलट आहे. गी. ३.८, ५. २, २.४८, ४.४२, व येथील ६.४६ या वचनांवरून ज्ञाननिष्ठेहून कर्मयोग श्रेष्ठ असें त्रिकालीं सिद्ध होणें शक्य नाहीं. त्या त्या श्लोकाचा भाष्यार्थ पहा; रहस्यकार म्हणतात–" कर्मयोग याप्रमाणें श्रेष्ठ न मानला तर 'तस्मात् योगी भवार्जुन' यांतील 'तस्मात्–' म्हणून–हें पद निरर्थक होईल." तें कां बरें निरर्थक होईल ? त्यांत असें काय मोठें गूढ आहे कीं, ज्यामुळें त्या पदावरून 'योगी म्ह०कर्मयोगी हो,' असेंच म्हणावें लागतें? "अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त करावयाचें आहे. त्यामुळें येथें 'तूं ध्यानयोगी–पातंजल योगी हो' असा उपदेश संभवत नाहीं, म्हणून ' तूं योगी म्ह० कर्मयोगी हो' असाच अर्थ करावा लागतो," अशी एक 'कोटी' रहस्यकार लढवितात. पण ती शुद्ध कोटीच आहे. त्यांत उपपत्ति मुळींच नाहीं. कारण युद्धाच्या अगदीं विरोधी, युद्धप्रसंगीं ज्यांचा संभवच नाहीं, अशीं पुष्कळ साधनें गीतेंत अर्जुनाला उपदेशिलीं आहेत.जसें–'निस्त्रैगुण्यो निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेमः भव' अ.२.४५.'मा कर्मफलहेतुर्भूः ' २-४७. ' योगस्थः कुरु कर्म ' २-४८ ' बुद्धौ शरणमन्विच्छ ' २-४९ ' यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा निर्वेदं गन्तासि ' २. ५२ ' ते श्रुतिविप्रतिपन्ना बुद्धिः समाधौ निश्चला स्थास्यति तदा योगं अवाप्स्यसि' २.५३.'असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर' ३-१९. 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निराशीः निर्ममः भूत्वा' ३-३०.'इंद्रियाणि नियम्य पाप्मानं प्रजहिहि'३.४१.'कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि'३.४३'तत् प्रणिपातेन परिप्रश्नेन विद्धि' ४.३४ 'ज्ञात्वा मोहं न यास्यसि' ४.३५ इत्यादि उपदेशहि जर त्या प्रसंगासाठीं नाहींत, पुढें क्रमानें स्वस्थपणें आचरण्यासाठीं सांगितले आहेत, तर सर्व ध्यानयोगाचें अंगोपांगांसह व परम फलासह प्रतिपादन केल्यावर ' तूंहि ध्यानयोगी हो,' असें सांगणेंच उचित आहे. तपस्वी, शास्त्रार्थज्ञानी, व कर्मठ यांहून ध्यानयोगी श्रेष्ठ आहे,या म्हणण्यांत कांहींच शास्त्रविरोध नाहीं. पण ज्ञाननिष्ठ स्थितप्रज्ञापेक्षां किंवा जीवन्मुक्तापेक्षां कर्मयोगी श्रेष्ठ आहे, या म्हणण्यांत मात्र शास्त्रीयता मुळींच नाहीं. अर्थात् रहस्यकार कर्मयोगाचें ढोलकें मोठमोठ्यानें वडविण्यासाठीं ज्ञाननिष्ठेलाहि जरी गौण ठरवीत असले, तरी शास्त्रज्ञ त्याला कांहींच किंमत देणार नाहींत, हें उघड असल्यामुळें आम्हीं आतां संन्यासमार्गीय टीकाकारांवरील त्यांच्या अप्रस्तुत व वृथा आक्षेपांकडे केवळ दुर्लक्ष करण्याचाच निश्चय केला आहे.

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो (अभ्यासयोगो) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेषां योगिनां अपि—रुद्र-आदित्यादिकांचें ध्यान करणाऱ्या दुसऱ्या सर्व योग्यांमध्येंहि—**यः श्रद्धावान्**—जो श्रद्धावान् योगी-ध्यानी—**मद्गतेन अन्तरात्मना**—माझ्या ठिकाणीं स्थिर केलेल्या अन्तःकरणानें—**मां भजते**—मला भजतो—**सः मे युक्ततमः**—तो मला अतिशय योगी म्हणून—**मतः**—मान्य आहे.

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्श्रद्दधानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—'योगिनां०' इति—अहोपण, आदित्य, विराडात्मा, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, अक्षरब्रह्म इत्यादिकांची उपासना करणारे अनेक उपासक आहेत, त्यांतील कोणता उपासक श्रेष्ठ, तें 'योगिनां० ' या श्लोकानें सांगतात—**रुद्रादित्यादिध्यानपराणां सर्वेषां योगिनां अपि मध्ये**—रुद्र, आदित्य इत्यादिकांचें ध्यान तत्परतेनें

---

१ येथील ' सर्वेषां योगिनां' याचा अर्थ 'सर्व कर्मयोग्यांमध्यें' असा रहस्यकार करितात. पण येथील सर्व म्ह० जितके कर्मयोगी आहेत त्यांमध्यें, असा अर्थ विवक्षित नसून ' निरनिराळ्या इतर देवतांची उपासना करणारे जेवढे उपासक आहेत, त्या सर्वांत माझी अनन्यमनानें भक्ति करणारा योगीच श्रेष्ठ होय' असा अर्थ विवक्षित आहे. असा अर्थ केल्यावांचून 'सर्वेषां योगिनां' व ' मां भजते ' या शब्दांचें कांहींच स्वारस्य व्यक्त होत नाहीं. "निष्काम कर्मयोगापेक्षांहि भक्ति श्रेष्ठ असा याचा अर्थ नाहीं." पण या त्यांच्या म्हणण्याला प्रमाण काय? कीं रहस्यकारांचें वचन हेंच याला प्रमाण? रहस्यकार पुढें म्हणतात—"बाराव्या अध्यायांत ध्यानापेक्षां कर्मफलत्याग श्रेष्ठ असें स्पष्ट म्हटलें आहे." पण तें तसें कां म्हटलें आहे, हें रहस्यकारांच्या लक्षांत न आल्यामुळें ते त्या वचनाचा आधार दाखवीत आहेत. त्या मूळ वचनाचा अर्थ तेथेंच अधिक स्पष्ट करूं. रहस्यकार ' निष्कामकर्म व भक्ति यांचा समुच्चय श्रेष्ठ ' असें गीतेचें तात्पर्य समजतात. पण भागवत पुराण " सर्व प्रकारचे क्रियायोग आत्मज्ञानविघातक " १-५-३४ असें म्हणतें. अर्थात् रहस्यकारांना तें आवडत नाहीं. म्हणून ते भागवताची वाट अशी लावतात—" आम्हांला गीतेचें तात्पर्य काय, तें पहावयाचें आहे. भागवत काय सांगतें, तें पहावयाचें नाहीं. दोहोंचें प्रयोजन व कालहि भिन्न आहेत. यासाठीं त्यांची सर्वस्वीं एकवाक्यता करणें युक्त नव्हे. " पण गीतेचा काल व भागवताचा

करणाऱ्या सर्वांहि योग्यांमध्यें—**मद्गतेन-मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना -अन्तःकरणेन**—मद्गत म्ह० मज वासुदेवाचे ठिकाणीं समाहित-स्थिर-एकाग्र केलेल्या अन्तरात्म्यानें म्ह० अन्तःकरणानें—**श्रद्धावान्-श्रद्दधानः सन् यः मां भजते -सेवते**—श्रद्धावान्-श्रद्धा ठेवणारा असा होऊन जो माझें भजन-सेवन करतो—**सः मे-मम युक्ततमः-अतिशयेन युक्तः मतः-अभिप्रेतः इति**—तो मला युक्त-तम-अतिशय युक्त-समाहित योगी म्हणून अभिमत-इष्ट आहे. [जो सगुण किंवा नि-र्गुण भगवंताचें, त्याच्या ठिकाणीं अन्तःकरण स्थिर करून मोठ्या श्रद्धेनें, सतत चिंतन करतो, तो इतर सर्व उपासकांमध्यें श्रेष्ठ योगी आहे, असें भगवन्तांचें मत आहे. या अध्यायांत संन्यासाचें साधन असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा-तो कोठपर्यंत आच-रावा तें सांगितलें. सांग योगाचें विवरण केलें. मनोनिग्रहाच्या दोन उपायांचा उपदेश केला. योगभ्रष्टाचा आत्यंतिक नाश होतो कीं काय, या शंकेचें निरसन केलें व त्वंपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या साधकाचें ज्ञाननिष्ठत्व सांगून वाक्यार्थज्ञानानें म्ह० अपरोक्ष आत्मसा-क्षात्कारानें मुक्ति मिळते, हें सिद्ध केलें.] ४७.

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्ये-पैकीं योग-उपाय-शास्त्रांतील ध्यानयोग (अभ्यासयोग) नांवाचा सहावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

काल जरी भिन्न असला, तरी त्यांचें प्रयोजनहि भिन्न आहे हें कसें ठरतें ? पण प्रयोजन भिन्न मानल्यावांचून गीता कर्मयोगप्रधान आहे हें कसें म्हणतां येईल ? आमच्या मतें भाग-वत व गीता यांचें प्रयोजन भिन्न नसून एकच आहे. वास्तव वेदान्तशास्त्रावरील कोणताहि ग्रंथ जरी पाहिला, तरी त्यांत कर्मयोग अंग-साधन व ज्ञाननिष्ठा साध्य असेंच प्रतिपादन केलेलें असणार, हें निर्विवाद होय. हा वेदान्ताचा सिद्धान्त कधींच कोणाला खोडून काढतां येणें शक्य नाहीं. रहस्यकार शब्दार्थाची भयंकर ओढाताण कशी करितात, त्याचें येथें (म्ह० गी. र. पृ. ७१२) एक उदाहरण आहे. त्यांनीं 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं' हें भागवतांतील अर्धेंच वाक्य देऊन त्याचा अर्थ-'नैष्कर्म्य म्ह० नि-ष्काम कर्महि भगवद्भक्तीवांचून शोभत नाहीं, फुकट आहे.' असा केला आहे. पण 'ज्ञानं नि-रंजनं' हीं पदें त्यांतच असल्यामुळें 'नैष्कर्म्य' म्ह० निष्कर्मता असाच अर्थ केला पाहिजे. नैष्कर्म्य व निरंजन हीं दोन्ही ज्ञानाचीं विशेषणें आहेत. या वचनाचा उत्तरार्ध 'कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं' असा असून संबंध श्लोकाचें तात्पर्य असें आहे—निष्कर्मतारूप व निरुपाधिक ज्ञानहि जर अच्युतभावावांचून अतिशय शोभत नाहीं, तर सकाम किंवा निष्काम कर्म भक्तीवांचून कसें शोभणार ? पण रहस्यकारांचें मन कर्मयोगाविष्ट झाल्यामुळें त्यांना तसा अर्थ स्फुरणें शक्य नव्हतें. तात्पर्य अमार्गानें विचार केल्यामुळें गीतारहस्यकारांना गीतेचा यथार्थ अर्थ कळला नाहीं, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें.